

॥ श्रीः ॥

श्रीलक्ष्मीहयवदनश्रीमतीनारायणाभ्यां नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्रामानुजविरचितं

श्री भाष्यम्

3a/vr
3Am/sud
48566

श्रीसुदर्शनसूरिप्रणीतया श्रुतप्रकाशिकया

श्रीलक्ष्मीहयप्रोवदिग्यपादुकासेवक-

श्रीमदमिनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमीन्द्रप्रणीत-

श्रीभाष्यसूक्तिगूढार्थसंग्रहेण च

सहितम्

चमसाधिकरणान्तो द्वितीयसम्पुटः

श्रीमद्दीश्वरराजधान्यां विद्योतमानश्रीब्रह्मतन्त्रपरकालास्थान्यां ३३ पदे मूर्धाभिमिकितैः

श्रीलक्ष्मीहयप्रोवदिग्यपादुकासेवकश्रीमदमिनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकैः

१८६९ शके बहुधान्यसंवरसरे संस्थापितया

श्रीमद्वेदान्तदेशिकविहारसभया

सुद्रापित

SRI RAMANUJA'S
SRI BHASHYAM

WITH

The Sruta Prakasika

of Sri Sudarsana Suri

AND

The Sri Bhashya Sukti Gudharthasangraha

of Srimad Abhinava Ranganatha Brahma Tantra Parakalaswami

VOL. II

प्रथममुद्रणम्—१९७०

मूल्यम् : रु. २५-००

Price : Rs. 25-00

— प्राप्तिस्थानम् —

श्रीवेदान्तदेशिकविहारसभा, श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालास्थानम्, मैसूरु
Sri Brahma Tantra Parakala Mutt, Mysore

विज्ञापना

अनन्तानन्तमहाविभूतेः अनवधिककल्याणगुणगणमहोदधेः भक्तजनासेचनकदिव्यमङ्गलविग्रहस्य परमपुत्रस्य विभूतीनां कल्याणगुणगणानां दिव्यमङ्गलविग्रहस्य चापलापरूपस्य निर्विशेषाद्वैतस्य प्रतिकोटिभूतं सविशेषाद्वैतं जगति प्रतिष्ठापितवत्सु भगवद्रामानुजमुनिषु नूनमास्तिकलोकः सर्व एव सर्वथाऽधमर्ण इति नामिमानमूलं वचः ।

शाङ्करैः — न तु शाङ्करैः — प्रतितिष्ठासितम् अद्वैतं कीदृश्विपत्कारीति खण्डनग्रन्थपरिशीलनपराणां निर्मत्सराणां करवदरायेत तत्त्वं, यः किल ग्रन्थः अद्वैतवादस्य माध्यमिकशून्यवादसोदरत्वं, कण्ठत एव प्रतिष्ठापयति । अत एव खलु तमिमं खण्डनकारं शाङ्करमतावलम्बी विचारण्यः स्वीयशाङ्करविजये शाङ्कर-पराजितं वर्णयति (15-157) ।

परन्त्विदमत्र प्रमोदस्थानं, यहद्वहो विमशनविचक्षणाः एतादृशं निर्विशेषवादे शाङ्कराचार्यान्भिमतं मन्यन्त इति ।

भगवदपचारमात्रफलकस्य नास्तिस्यपरमभूमेः एतादृशवादस्य निरसनेन जगदेव श्रीरामानुजमुनिभिः रक्षितं मन्यमाना देशिकसत्तमा अपि

यतीश्वरसरस्वतीसुरमिताशयानां सतां

बहामि चरणाभ्युजं प्रणतिशालिना मौलिना ।

तदन्यमतदुर्मदज्वलितचेतसां बादिनां

शिरसु निहितं मया पदमदक्षिणं लक्ष्यताम् ॥

इत्युद्घोषयन्ति । सारतः कथने, अत्र पूर्वार्धे भगवद्विभूतिकल्याणगुणदिव्यमङ्गलविग्रहाभ्युपगन्तारः आस्तिकाः उच्चरार्धे च तदनभ्युपगन्तारो नास्तिका एव च त्रिवक्षिताः, न व्यक्तिनिष्ठा व्यक्तिनिन्दा वेति मन्तव्यम् । भगवत्कल्याणगुणाद्यनुभवसरपरिचयवतामेव तदपलापिजनेषु कियानाक्रोशो भवेदिति ऊहितुं वा शक्यम् ।

एतादृशस्य निर्विशेषाद्वैतवादस्य प्रतिकोटिभूतं सविशेषाद्वैतं प्रतिपादयदिदं श्रीभाव्यम् अनितर-साधारणज्ञानानुष्ठानवैराम्यशेषिभिः, भगवद्विभूतिविशेषैः, वस्तुतो रामानुजसिद्धान्तनिर्धारणसर्वमैमैः, श्रीमत्कविकथककण्ठीरवचरणतलिनविन्यस्तसंस्कारभरैः, यतिप्रवरभारतीरसभरैषु च यो नीतवद्विः, श्रीलक्ष्मी-हृद्यश्रीविद्वयपादुकासेवकश्रीमदमिनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकैः महाकृपालुभिः स्वीयगुदार्थमग्रहास्य-

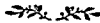
टिप्पण्या जिज्ञासाधिकरणान्तं प्रथमसंपुटे सुद्रापयित्वा प्रकाशितमिति विदितचरमेव जगतः । द्वितीय-
संपुटेऽस्मिन् चमसाधिकरणान्तो भागः प्रकाश्यते । ।'

हन्त ! विधिविलसितम् ! यच्चमसाधिकरणान्तयैव ग्रन्थरचनया सन्तुष्यन्निव तुपारकिरणमण्डलमण्डनो
भगवांस्तुरङ्गवदनः व्यतरदमुष्मै स्वाराधकाय यतिवराय स्वकीयं परमं पदम् (१९६६ तमे कैस्ताब्दे) ।

इदानीम् एतेषां कृपापात्रभूताः श्रीपरकालमठीयश्रीलक्ष्मीहयवदनास्याग्यामभिपिक्ताः श्रीमत्परमहंसेत्यादि-
विरुदाङ्किताः श्रीलक्ष्मीहयवदनदिव्यपादुकासेवाहेवाकाः श्रीमदभिनवश्रीनिवासब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकाः
श्रीमत्सु संयमिवर्येषु स्वकीयं भावबन्धमभिसन्दधानाः तत्कृतग्रन्थान् साकल्येन प्रकाश्य तेषु कृतज्ञतां निजा-
स्यानीधूर्ध्वहनरूपां प्रकटयितुं कृतमहासङ्कल्पा बर्तन्ते ।

तमेतं सङ्कल्पं निरवर्तयत्स भगवान्हयास्यः स्वयं सुप्रसन्नः संयमिवरकरकमलयुगलसमर्पितेन निजपद-
सरोजयुगलीकाशमानेनानेन श्रीक्रोशेन स्वमुखोल्लासं प्राचीकशन्महामहिम्नि ह्यश्रीवजयन्त्याख्ये निजावतार-
महोत्सवदिवसेऽस्मिन्निति नितरां प्रमोदद्ददनिमग्नो विज्ञान् विज्ञापयति ।

विदुषामनुचर श्रीमदाचार्यचरणानामन्तेवासी
मैसूरु श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाया निवृत्तभ्याकरणप्रधानोपाध्याय
विद्वन्मणिः सरगुरु श्रीनिवासवरदाचार्यः

विषयानुक्रमिका

प्रथमाध्याये प्रथमपादे

जन्माद्यधिकरणम्	1
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	31
समन्वयाधिकरणम्	54
ईक्षत्यधिकरणम्	139
आनन्दमयाधिकरणम्	180
अन्तरधिकरणम्	252
आकाशाधिकरणम्	281
प्राणाधिकरणम्	289
ज्योतिरधिकरणम्	292
इन्द्रप्राणाधिकरणम्	317

द्वितीयपादे

सर्वत्रप्रसिद्धधिकरणम्	338
अत्तधिकरणम्	362
अन्तराधिकरणम्	374
अन्तर्याम्यधिकरणम्	391
अहदयत्वादिगुणकाधिकरणम्	403
वैश्वानराधिकरणम्	418

तृतीयपादे

दुभ्वाद्यधिकरणम्	438
भूमाधिकरणम्	454
अक्षराधिकरणम्	470
ईक्षतिकर्माधिकरणम्	480
दहराधिकरणम्	488
प्रमिताधिकरणम्	516
देवताधिकरणम्	522
मध्वधिकरणम्	545
अपश्रुताधिकरणम्	552
प्रमिताधिकरणशेषः	567
अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्	574

चतुर्थपादे

आनुमानिकाधिकरणम्	585
चमसाधिकरणम्	603

एतत्संपुटस्थसूत्राणां सूची

अक्षरमम्बरान्तः ।	470	इतरपरामर्शात्स इति	498
अत एव च नित्य	533	ईक्षतिकर्मव्यपदे	480
अत एव च स ब्रह्म	381	ईक्षतेर्नाशब्दम्	139
अत एव न देवता	426	उत्तरत्रचैत्ररथेन	557
अत एव प्राणः	289	उत्तराच्चेदाविर्भूत	498
अत्र चराचर	362	उपदेशभेदान्नेति चेत्	312
अदृश्यत्वादिगुणको	404	उभयेऽपि हि भेदेनैव	397
अनवस्थितेरसंभ	385	कम्पनात्	567
अनुकृतेस्तस्य च	504	कर्मकर्तृव्यपदेशा	351
अनुपपचेस्तु न शारीरः	350	कामाच्च नानुमाना	241
अनुस्मृतेर्बादरिः	480	कल्पनोपदेशाच्च मध्वा	618
अन्तर उपपचेः	374	क्षत्रियत्वगतेश्च	556
अन्तर्याम्यधिदैवा	391	गतिशब्दाभ्यां तथाहि	495
अन्तस्तद्धर्मोपदे	262	गतिसामान्यात्	167
अन्यभावव्यावृत्तेश्च	478	गुहां प्रविष्टावात्मानौ	653
अन्यार्थश्च परामर्शः	502	गौणश्चेत्नात्म	150
अपि स्मर्यते	504	चमसवदविशे	609
अभिव्यक्तेरित्याश्म	429	छन्दोभिधानाज्ज्ञेति	300
अर्भकौकस्त्वात्तद्यप	353	जन्माद्यस्य यतः	2
अल्पश्रुतेरिति चेत्	503	जीवमुत्प्राण	330
अस्मिन्नस्य च तद्योगं	242	ज्योतिर्दर्शनात्	569
आकाशोर्ध्वान्तरत्वादि	574	ज्योतिरुपक्रमात्	612
आकाशास्तद्विद्रात्	252	ज्योतिश्चरणाभि	292
आनन्दमयोऽस्यासात्	181	ज्योतिरपि भावाद्य	546
आमनन्ति चैनमस्मिन्	431	ज्ञेयत्वावचनाद्य	595
आनुमानिकमप्येकेषां	585	तद्यु समन्यप्यात्	56

तदधीनत्वादर्थवत्	692	मान्त्रवर्णिकमेव च	234
तदभावनिर्धारणे च	558	मुक्तोपसृप्यव्यप	442
तदुपर्यपि बादरायणः	522	रूपोपन्यासाच्च	415
तद्धेतुव्यपदेशाच्च	233	वदतीति चेत् प्राज्ञो	595
तन्निष्ठस्य मोक्षोप	155	विकारशब्दान्नेति	229
त्रयाणामेव चैवमुप	596	विरोधः कर्मणीति	529
दहर उच्यतेभ्यः	488	विवक्षितगुणोपप	347
द्युम्वाधायतनं	438	विशेषणभेदव्यप	408
घर्मोपपत्तेश्च	463	विशेषणाच्च	366
घृतेश्च महिज्ञो	497	वैश्वानरस्साधारण	419
न च स्मार्तमतद्ध	397	शब्द इति चेन्नातः	530
न वक्तुरासोप	320	शब्दविशेषात्	351
नानुमतच्छब्दात्	443	शब्दादिभ्योऽन्तः	424
नेतरोऽनुपपत्तेः	235	शब्दादेव प्रमितः	516
पत्यादिशब्देभ्यः	578	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो	327
प्रकरणाच्च	363	शास्त्रयोनित्वात्	33
प्रकरणात्	445	शुगस्य तदनादर	552
प्रतिज्ञाविरोधात्	159	श्रवणाध्ययनार्थ	558
प्रसिद्धेश्च	497	श्रुतरवाच्च	167
प्राणसत्थाऽनुगमात्	318	श्रुतोपनिषत्कगत्य	383
भावं तु बादरायणो	547	संस्कारपरामर्शात्	558
मृतादिषादव्यप	305	समाननामरूपत्वच्चा	535
भूमा सप्रसादादध्यु	444	सम्पत्तेरिति जैमिनि	430
भेदव्यपदेशाच्च	240	संभोगप्राप्तिरिति	356
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	275	सर्वत्र प्रसिद्धोप	340
भेदव्यपदेशात्	444	सा च प्रशासनात्	472
मध्वादिष्वसम्भवाद	545	साक्षादप्यविरोधं	427
महद्वच्च	601	मुखविशिष्टाभिधा	37

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	577	स्मृतेश्च	352
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्	592	स्मृतेश्च	559
स्थानादिव्यपदे	376	स्वाप्ययात्	161
स्थित्यदनाभ्या च	445	हृद्यपेक्षया तु	517
सर्गमाणमनुमानं	422	हेयत्वावचनाच्च	158

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अथ जन्माद्यधिकरणम्.२

श्रीभाष्यम्

किं पुनस्तद्ब्रह्म ? यज्जिज्ञास्यमुच्यत इत्यत्राह—

श्रुतप्रकाशिका

२.सूत्रम्—‘ जन्माद्यस्य यतः ’ । अथ शास्त्रवाण्टद्विकाध्यायपादपेटिकाऽधिकरणरूपसन्धिभेदेन सप्तविधासु सङ्गनिघु सङ्गत्यन्तराणा स्पष्ट-वाद्दधिकरणसङ्गतिमाह—किंपुनरिति । शान्त्रसङ्गतिर्हि वेदार्थविचाररूपतया स्पष्टतरा । वेदान्तार्थविचाररूप-वाकाण्टसङ्गतिः, कारणविषय-वाद्दिकसङ्गतिः, कारणविषयवाक्य-सर्करूप-वाद्दध्यायसङ्गतिः अयो गन्धवच्छेदविभ्रान्तेः पादसङ्गतिः । शास्त्रारम्भार्थ-वात्पेटिकासङ्गतिः, अतोऽवान्तरसङ्गतिः किंपुनरित्यादिभाष्येणोच्यते । जिज्ञास्य विचार्ये * सकलेनरपुरुषार्थतःसाधनपरित्यागपूर्वक प्राप्यत्वेनोपायत्वेन च यज्जिज्ञास्यमुक्तमित्यर्थः । प्राप्यतया प्रापकतया च हि ब्रह्मापाततःप्रतिपन्नम् । * अनेन जिज्ञास्यमिति पदेन प्रणवेदप्रधानायौपचारिकार्वाचीनब्रह्मसन्दर्भ-व्या-श्रुतिः, तच्च व्यापनैकस्य लक्षणस्य वक्तव्यतयाऽपि हि सिद्धयति ब्रह्मसन्दर्भाच्च स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृह-वयोगि— ‘ वृहति वृंहयति ’ ‘ वृहत्याद्बृंहण-व्याच न्नहोति परिपठ्यते ’ इति श्रुतिस्मृतिनिर्वचनात् ॥

तत्र ‘ ब्राह्मणोयै सर्वा देवताः ’ ‘ नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः ’ ‘ अग्निस्सर्वादेवताः ’ ‘ एक एव रुद्र. ’ ‘ सोमः पयते जनिता मतीनां जनिता दियो जनिता पृथिव्याः । जनिताऽऽर्जेजनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ’ ‘ आपो वा इद्गोसर्वम् ’ इत्यादिभिर्वाङ्मनादीनामपि समाभ्यधिकरहितत्वप्रतीतिरर्थतत्त्व व्याकुलम् अत स्तेषु तापत्रयाह्वयजिज्ञास्य तत् ब्रह्म किंलक्षणकमित्यर्थः । सर्वेषा समाभ्यधिकराहिये प्रतीतेऽपि तद्व्याहृतमन्यतरवाक्याव-गतचेत्यनादरणीयम् । तत्रप्रधानेषु सुष्टिप्रलयप्रकरणेषु यदेष निरतिशयवृहदुक्त तदेष जिज्ञास्यमित्यभिप्रायेणाह—‘ यतोवा इमानि ’ इत्यादिश्रुतिरितीममर्थे हृदि निधाय सूत्रकारेण जन्मादिषु प्रणीतामित्यभिप्रायवतोक्त किंपुनस्तद्ब्रह्म यज्जिज्ञास्यमुच्यतइति नहि किंपुनस्तद्ब्रह्मे युक्तम् ॥

गृहार्थसमग्रह.

अथ जन्माद्यधिकरणम्.२

प्रथमसूत्रे अविकारी निरूपितः । द्वितीयसूत्रे विषयनिरूपणपरम् । यद्यपि ‘ ब्रह्मेतितत्वादिपयः ’ (ता-टी) इति प्रथमसूत्रे ब्रह्मसन्देह विषयो निर्दिष्टः । अथापि ब्रह्मसन्दर्भव्यक्तिविशेषनिर्णयमन्तरा विषयनिर्णयो न समयति । ब्रह्म सन्दर्भनिरतिशयवृह-व वेदवाक्येषु बटुषु व्यक्तितु प्रतिपाद्यते । ‘ अग्निस्सर्वादेवताः ’ इत्यादिवेदवाक्यानि व्यासार्थरुदा-हृतानि । व्याक्तिविशेषनिर्णयमन्तरा विषयनिर्णयसामभवेन तद्विर्णयार्थे द्वितीयसूत्रमित्यभिप्रेत्य अवतारयति— किंपुनस्त-द्ब्रह्म इत्यादिना । किंपुनर्जिज्ञास्यमित्यनभिधाय किंपुनस्तद्ब्रह्मेत्युक्त्या विषयः प्रथमसूत्रे उद्दिष्टः विशयनिर्णयः अत्रेति बोधितम्, कः कीदृशः इत्यादिजिज्ञासाक्रमे कइति जिज्ञासा प्रथमसूत्रे शान्ता । कीदृशइति जिज्ञासानवृत्तिः द्वितीयसूत्रे । उदेतो लक्षण परीणा, इति क्रमे उदेयाः, प्रथमसूत्रे लक्षण द्वितीयसूत्रे कीदृश इति जिज्ञासा लक्षणेनैव शामयति । किंपुन स्तद्ब्रह्म इति सूत्रे किंशब्दस्य ब्रह्मसन्दर्भतयाऽऽर्जेदकव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषय-अर्थः । किंशब्दस्य स्वसमभि-ध्याहनपदार्थताऽवच्छेदकव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयं शक्तेः गदाधरादिभिर्निर्णयात् । व्याप्यधर्मश्च लक्षणमेव । एवच

श्रीभाष्यम्

सू.१—जन्माद्यस्य यतः १.१.२

(जन्मादीति) सृष्टिस्थितिप्रलयम् ।

श्रुतप्रकाशिका

सूत्रमुपादत्ते—जन्माद्यस्य यतइति । प्रथम पद व्याचष्टे—जन्मादीति । सृष्टिस्थितिप्रलयमिति । अन्यत्पदद्वयं वाक्यार्थयोजनाया व्याख्यास्यते । प्रथमपदव्याख्यानास्य समासार्थनिर्णयार्थं वाक्यान्तरसापेक्षत्वेन वाक्यार्थयोजनायामन्त-
र्भाववित्तुमशक्यत्वात्तस्य पृथग्यारूपानम् । सृष्टिस्थितिप्रलयमित्यत्र सृष्टिशब्द उपात्तिपरः । 'सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु' सृष्टि-
स्थित्यन्तरकरणीम्' इत्यादिप्रयोगात् प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचिशब्दाना व्यतिकरेण प्रयोगो ब्रह्मणएव निमित्तोपादान-
त्वाभिप्रायनिश्चयनः । सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारार्थं द्वन्द्वः । एकस्मिन्कार्येऽन्योन्यसापेक्षतया तुल्यनिष्पादकत्वेनान्वय
इतरेतरयोगः—यथा दर्शपूर्णमासयोस्त्वगप्रति । अत्र समुदितविवक्षा अयमेव समुदायविवक्षाया समाहारः । तत्कृतमेकव
चनस्व नपुंसकत्वं च । अतोऽत्र सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारे द्वन्द्वःकृतः ॥

वाक्यार्थयोजनाया सृष्टिस्थितिप्रलयया इतीतरेतरयोगद्वन्द्वःकृतः उभयोरपि फलैक्यात् । जन्मादीतीत्यत्रेतिकरेणन
तत्रैकवचने तात्पर्यं गम्यते । तत्र पदार्थयोजनाया सृष्टिस्थितिप्रलयमित्येकवचनान्तपदेन सौत्रपदस्यैकवचनमनुसृत तत्रा-
प्येकवचनं सृष्टिस्थितिप्रलयाना समुदायो लक्षणं नत्वैकैकमिति ज्ञापनार्थम् । समुदायस्य लक्षणत्व श्रुतिस्वारस्यादवसीयते-
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यत्रैह न प्रतिवाक्यं तद्
होयुक्तम् अन्यथैकतरलक्षणवैयर्थ्यं च स्यात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

लक्षणगुत्वेन ब्रह्मरदार्यनिर्णयः द्वितीयसूत्रे इति विषयनिर्णयपरत्वमस्य सूत्रस्य सपन्नम् । एतेन शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थे
व्युत्पत्तिः प्रथमसूत्रे, ब्रह्मपदस्य व्यक्तिविशेषे व्युत्पत्तिः द्वितीये, इत्युपयोरेकपेक्षित्वात् सिद्धयति । यद्योक्तमाचार्यपदैः—
'द्वाम्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुचितं सिद्धरूपे परस्मिन्' इति ॥

अत्र अत्रतरणवाक्ये 'किंपुनस्तद्ब्रह्म' इत्यनेन 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति वाक्य, यत्तच्छब्दाभ्यां, ब्रह्मशब्देन,
जिज्ञास्यमुच्यत इत्यनेन च 'तस्मा एतन्नोवाच' इति 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादि 'तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म'
इत्यन्तविषयवाक्यं च विवक्षितमर्थतस्मिन्गृहीतं भवति ॥

जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयमिति । 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतौ जनिघातुप्रयोगेण सूत्रे
'जन्मादी' युक्तम् । छान्दोग्ये—'तदैक्षत बहुस्या प्रजापिय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादौ जनिघातुप्रयोगेण सूत्र-
घातुनाऽभिधानेन तदभिप्रायेण सृष्टिस्थितिप्रलयमिति भाष्ये उक्तम् । एतेन सद्विद्यावाक्यैकार्थ्यमानन्दमयविद्यावाक्यस्य
सूचितम् । तेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यत्रोपक्रमे सद्विद्यावाक्यविचारः एतदभिप्रायेणेति बोधितम् । एवं छान्दोग्ये भूत
त्रयकथनेऽपि अत्र तौत्तरिये भूतपञ्चकतया सद्विद्यायामपि भूतपञ्चकं विवक्षितमिति सूत्रकाराशयो व्याजितः । एवं
सूत्रकाराशयाङ्गीकार एव 'न विषदधुनेः' इत्यादिसूत्रसङ्गतिः । तत्राकाशस्थोत्पत्तिनिरूपणेन ब्रह्मकार्यस्य साध

गूढार्थसंग्रहः

विष्यते । एवमत्रैव पूर्वं 'सोऽकामयत, बहुस्या प्रजायेयेति, सतपोऽतःयत, सतपस्तप्त्वा, इदं सर्वं मसृजत, यदिदं किंच तस्यद्वा, तदेवानुप्राविशत, तदनुप्रविश्य, सच्चन्यचामवत्' इत्यादिभूयते । अत्रापि वक्ष्यमाणसृष्टिघातवर्थ एव जनिघातवर्थइति सर्वसमतम् । अत्र जनिघातवर्थघटित एव सृष्टिघातवर्थः, सृष्टेस्सकर्मकत्वात् । एवचानुप्रवेशसहपठितसृष्टिघातिका जनिरेव जन्मादीत्यत्र जन्मशब्देन निराक्षितेति सिद्धयति । अनुप्रवेश एव 'सच्चन्यचामवत्' इत्याद्युक्ताभेदे मूलमिति ध्रुवावेव व्यक्तम् । उरनिपदद्वये त्रुह्यामियुक्तया जनेः भगवत्पर्यन्तत्वं स्फुटम् । सद्विद्याया नामरूपध्याकरणश्रुत्या तद्वद्दीकृतम् । एव मृतत्कार्यदृष्टान्तकथनेन परिणाम्युपादानत्वमापि ब्रह्मणः तत्र बोधितम् । अत्रश्च सद्विद्याया मृतत्कार्यदृष्टान्तकथनेन 'बहुस्याम्' इत्युभयजोक्तया अनुप्रवेशस्यभेदहेतुत्वाऽभिधानेन च परिणाम्युपादानत्वमेव ब्रह्मणः उभयत्र विधासितम् । एतत्तात्पर्येणैव प्रकृत्यधिकरणे परिणामादिति वक्ष्यते । तत्र च 'सच्चन्यचामवत्' इतिश्रुतिः परैरप्युदाहृता । (श)भाष्यादिदृष्ट्याख्यातृभिः कार्यात्मना परिणामः विधासितः सच मिथ्यापरिणामेऽप्युपपद्यते । सिद्धान्ते 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यत्र प्रकृतिविशेषबोधकपदाभावेन उपपादनकारणत्वविशया नैव सम्भवतीत्युक्तम् । भामत्या कल्पतरौ च वाक्यकारसिद्धान्तः अयमेवेत्युक्तम् ॥

तथापि 'परिणामात्' इत्यस्य मिथ्यापरिणामबोधकत्वे नैव किञ्चिन्मानम् । कल्पतरुदाहृतवाक्यकारवाक्यानि न परमतसाधकानीति पूर्वाधिकरण एव प्रतिपादितम् । शुक्तिरजतादिदृष्टान्तः भामत्यादिपूतः । एतदर्थस्य श्रुतौ विधासि तत्त्वे कारणत्वपरश्रुतावयव दृष्टान्तः नाभिहितः । किंच परमते रजतप्रति शुक्तिर्नैविवतोपादानम् । अपितु श्रुतयवच्छिन्नचिदेव, अस्मिन्नर्थे न प्रमाणा न दास्यनिकसमतिश्च । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र आत्मनशब्दस्य व्यापकत्वेनवाचित्वेन कारणत्वानुगुण्येन सूक्ष्मचिदचिद्व्यापकब्रह्मण एवोपस्थित्या उपादानकारणत्वाऽवच्छेदकरूप स्फुटम् । तस्मादित्यनेनास्य रूपस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धत्वमापि व्यक्तम् । एवचाभेदमूलानुप्रवेशसहपठितसृष्टिघातवर्थान्तर्भूतजनिरेव उपनिषद्ब्रह्मप्रमिता जन्मादीत्यत्र जन्मशब्देन विधासिता । एतेन कारणवाक्यानामिव परब्रह्मनिर्णायकत्व अत्रैवाभेदनिर्णयात् । तैत्तिरीये पूर्वमुक्ताभेद एव छान्दोग्ये उपक्रमे मृतत्कार्यदृष्टान्तानुसारेण 'सम्मूला' इत्याद्युक्तर 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि निराक्षितइति अभेदवाक्याना न प्राधान्यं किंतु कारणवाक्यानामेवेति सिद्धया परोक्तात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थव निरवकाशम् ॥

एतेन 'उपनिषदिति वेदइत्यपीद समभिवदन्ति महावचो महान्तः ।' 'सर्वत्रैव महागिरामुपनिषच्छब्दो भवेद्वाचकः वेदश्चाद्यमतोऽन्यदस्य निकटं हेनात्र वेदादिगीः ॥' इति सधेयसारिखोक्तिरपि सूत्रकारस्यप्रसिद्धैव । 'ब्रह्म विदामोति परम्' इति वाक्यस्यब्रह्मपदार्थप्रशस्य जगत्कारणत्वेन निर्णयपरप्रतिवचनवाक्यपेक्षया परसमतमहावाक्याना उत्कर्षस्य सुतरामसंभवात् । अभेदवाक्याना कारणवाक्योत्तरत्वेन उपक्रमे उपादानकारणतायाः प्रतिपादने तेनैवाभेदोऽपि साधितो भवतीत्युपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वेन महावाक्याना प्राबल्य न सम्भवतीति व्यतिरेकैव निर्धारितं भवति । एवमर्थविशेषबोधनायैव 'यतोवा' इति श्रुत्यनुसारेण सूत्रे जन्मशब्दप्रयोगोऽपि एतच्छ्रुतिपूर्ववाक्यश्रुत्यन्तरार्थपर्यालोचनेन जन्मशब्दार्थनिर्धारणाय सृष्टिस्थितिप्रकृत्यमिति सृष्टिशब्दः प्रयुक्तः । श्रुतौ 'येन जातानि जीवान्ति' इतिजीवघातुः प्रयुक्तः 'जीवान्ति प्राणान् चारयन्ती'ति परया (उ) भाष्यम् । एवम् 'इमानि ब्रह्मादिस्तामवर्षन्तानि भूतानि जायन्ते' इत्यर्थः इति च । बहुत्र सर्वभूतशब्दः गी.भा.प्राणपरः परैर्योषयातः । श्रुतौ जीवघातुप्रयोगेण शरीरसबद्धजीवरूपार्थप्रताया अत्र जीवविशेषा स्फुटा । छान्दोग्ये 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र तैत्तिरीये 'तदेवानुप्राविशत तदनुप्रविश्य' इत्यत्रच अन्विद्युपसर्गेण सर्वव्यापकस्य प्रवेश परिमितकार्याणा परिणामकाले तादृशपरिणामविशिष्ट

श्रीभाष्यम्

तद्गुणसंविज्ञानो घट्ट्रीति

श्रुतप्रकाशिका

नच समुदितलक्षण व्याख्याभावात् । नहि जगदु पत्नी निमित्तापादानभूत स्थित्यादिकारणत्वव्यप-च्छेत् किमपि वद-
स्तीतिचेत्—सत्यम् व्यपच्छेदम् नेष्यते । तथाऽपि श्रुत्यनुरोधा सूत्रकारेणैवमुक्तम् । श्रुतिश्च 'तद्विजिज्ञासस्व' इति विधि-
स्तितोपासनोपयोगिनिरतिशयबृहच्चिपरितादृश दशङ्काव्यप-च्छेदार्थं समुदायमाह—शङ्कितव्यवच्छेदेनापिहि सप्रयोजनत्व-
स्यात् लक्ष्याकारानुपरीतशङ्कानिराकरणेन विना लक्ष्याकारनिश्चयायोगात् । नच जन्मादिवैककारण व लक्ष्याकारानुपरी-
तशङ्कानिराकरणसमम् । तथाहि उपत्तिकारण वेदमिहितेऽपि स्थित्यादिकारणत्वनेचेत् तदनुगुणज्ञानशक्तिरिहात्, स्थितिप्र-
त्ययकारणभूतवस्वन्तरसद्भावाच्च जन्ममात्रकारणस्य निरतिशयबृहत्त्वं न स्यात् । मुक्तेर्लघान्तर्भावान्मोक्षप्रदतपोपास्यस्यैव
प्राप्त्यन्वाच्च, मोक्षप्रदवप्राप्त्यवानुगुणैर्गुणैश्च बृहत्त्वं न । अतो जन्मकारणवमानस्य समस्तवस्तुव्यप-च्छेदक्षमवऽपि जन्मादि-
समुदायकारणत्वस्यैव निरतिशयबृहत्त्वं नैपयिकवात् सृष्टिस्थितिप्रत्ययसमुदायकारणत्व लक्षणमिति शक्तिम् ॥

समुदायस्य लक्षणमिहाविवक्षितजन्मादीति ब्रह्महैरन्यपदार्थप्रधानत्वेन जन्मनोत्तर्भूतवादित्यनाह—तद्गुणेति ।

गूढार्थसमग्र

व्याप्तितापयें प्रयुक्त इति निश्चीयते । व्याप्तिश्च स्थित्यर्था । जन्मादीत्यत्र जन्मशब्द अनुप्रवृत्तकालिकजनेर्निवक्षितयेव
व्याप्तिप्रतीत्या व्याप्तिफलभूतस्थितिरैव आदिशब्दार्थतया मुक्ते विवक्षित इत्यभिप्रेत्य सृष्टिस्थितिप्रत्ययमित्यत्र स्थितिशब्द ।
अन्तर्भावमिदृशसत्तानुशुचित्त्वण्णा स्थिति बहिर्भूतमातापित्रादिमुनेन इगानिष्टप्राप्तिपरिहारलक्षणा स्थितिश्चेति द्विविधा
स्थिति अन्तर्बहिर्व्याप्तिफलभूताऽत्र विवक्षिता । एतां स्थितिद्वयस्यैव एव जीवजातवर्धप्राणधारणमिति प्रसिद्धम् । व्याप्त
अनुग्रहार्थं 'यद्भूतेषु वसत्यापि, सर्वानुग्राहकत्वेन' इति (ब्र वि) उपनिषदि प्रसिद्धम् । श्रुतौ वास 'अन्तर्बहिश्चत
त्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुत्यन्तरानुसारात् व्याप्तिनिवन्धन श्रुतौ जन्मस्थितौ क्रमेणोक्तया प्रयन्तीत्यत्रैव
प्रलभो विवक्षित इति परे नवीना अपि । 'अभिषारिण्यति' इत्यत्र मुक्तिर्निवक्षितेति नवीना । वस्तुतस्तु 'ब्रह्मवि
दाप्नोतिपरम्' इति प्राप्यवेनात्तद्ब्रह्मण एवान कारण लक्षणस्य निवक्षितत्वन प्रयन्तीत्यत्र घातो आप्नोतिस्मानार्थकत्वेन
च प्रयन्तीत्यत्र प्राप्तिरेव विवक्षिता । प्राप्तिश्च मुक्तकृतेति पूर्वमेव निर्णयितम् ॥

घाता प्राप्त्यर्थमसिद्धयभावेन उपसर्गलट्देशार्था तरप्रतीतिरावश्यकतया 'प्रयन्ति' इत्यत्र घातोरेव प्राप्यर्थेप्रति-
द्धया तत्र प्राप्तिविवक्षण स्वरसम् । अत्र 'अभिषारिण्यति' इत्यत्र ल्य इत्येव विवक्षितम् । प्रयन्तीत्यत्र ल्य अभिस
भव तीत्यत्र मुक्तिश्चेति विवक्षा न युक्ता । सृष्टिस्थित्यो कृष्णामूलकत्वेन सृष्टियाकथाना सापत्त्वमिति प्रागेव निरूपितम् ।
कृष्णामूलकफलपर्यवसानेन मुक्तावेषेति कृष्णामूलकावन्तरफलप्रतिपादानानन्तर परमपदप्रतिपादनमेव युक्तम् । मुक्तेरस्य
न्तिकल्पवेनापि व्यवहार आत्यन्तिकल्प तदतिरेक्तलयश्च एकवच्छब्दघटितवाक्य एव सपहीतइति 'अभिषारिण्यति'
इत्यत्र विवक्षितप्रत्यय एव सृष्टिस्थितिप्रत्ययमित्यत्र प्रत्ययशब्दाय । सृष्ट्यपत्त्य मुक्तिपर्यन्तत्वेन सृष्टियाकथाना प्राधान्य अभे
दवाकथानां चाप्राधान्यं दृष्टीकृतं भवति । 'अभिषारिण्यति' इत्यत्र मुक्तिप्रत्ययान्तरात्सृष्ट्याकारणवत्त्वात् सिद्धान्त उक्तार्थप्रतिपत्ते
नानुपपत्ति । 'जन्मादीति' नपुंसकल्लेज्जानदंशानुसारण सृष्टिस्थितिप्रत्ययम् इत्युक्ति ॥

तद्गुणसंविज्ञानो घट्ट्रीतिरिति । जन्मादीत्यर्थेनिर्देशे । एतद्ब्रह्माहर्षपदार्थप्रधानतया जन्मन अभिषोच

श्रुतप्रनागिरा

वृत्तौहिर्दिशिषः तद्वृणमभिमानोऽतद्वृणमभिज्ञानश्चेति । तत्र प्रथमस्योदाहरणं—‘सर्वादीनि सर्वनामानि, लम्ब्यकर्णे मानय’ इत्यादि । द्वितीयस्योदाहरणं चित्रगुमानय इति । तत्रान्येन विशेषेण गुणशब्देन विशेषणं च विवक्षितम् । समित्येकारे ० विशेषण विशेष्य च एककार्याभिव्यक्तिने सहस्रापयतीत्यर्थः । एवमपि वृत्तौहिर्नान्यपदार्थप्रधानत्वमङ्गः— स्वयदमात्रविशिष्टमनुदायस्य ० त समुदाययोगोऽन्यपदार्थतया विप्रतिपत्त्येवोपपत्तेः । समासस्यपदवाच्यत्वापि निमित्तप्रस- मुदायात्मतां ताकारेणान्यपदार्थांश्चोच्यते । स्वयदमात्रस्य तेनाकारेण तद्वृणमभिज्ञानमात्रम् ॥

अस्योपि व्याख्येयवर्तमानानाम् अचिन्त्येत्यादिना तद्वृणमभिज्ञाने । अप्येतिपदस्य जगत इत्येवमाभाष्ये यत्तस्यै किमर्थो विचार इति चेत् सूत्रकारविप्रतिपत्तिव्यर्थः, तद्विप्रतिपत्तिश्च न श्रुतिविप्रतिपत्तिः । श्रुतिविप्रतिपत्तिश्च न श्रुतिविप्रतिपत्तिः ; उच्यते— ‘यतोऽत्र इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यत्र भूतशब्देन कार्यवर्गोऽभिहितेऽपि इमानोऽपि कार्यवर्गस्य धर्मिग्राहकप्र- माणसिद्धाकारविशेषपरम् तत्र जगत् आभासतापरत्वं ब्रह्मणा जिज्ञास्यताऽनुपयोगीति वैचित्र्यपरिमितानीतिपद ईदृशकार्य- निष्पादनानुगुणगुणोक्तं प्रकृतं ज्ञानार्थम् । श्रुतिवाक्येभ्योऽन्येन निर्दिष्टासूत्रकारस्वाधीनमेव विप्रतिपत्तिः । जगतः इमा- नीतिश्रुतौ वृत्तवचनेत्यपि सीधमेकवचनं ० वृत्तवचनं श्रुतस्यैककार्याभिव्यक्तिविशेषणकर्मकाज्ञापनायै भूतशब्दस्य देवादि- चतुर्विधभूतमात्रपरत्वात्तन्नेन भवन्निवाययोगिवृत्तस्वकार्यसमदायासकजगद्विषयज्ञापनायै च । अतएव हि भाष्ये जगत इत्युक्तम् । तत्र कार्यवर्गस्य चिद्विदितासकत्वात् न तत्र प्रमाणसिद्धिद्विद्विचित्रोचित्यन्यादिवदद्वयमाह ॥

ननु गृह्यधिकरणे गृह समाधीन्यत्र उद्वेगविविशेषणे विप्रतिपत्तिरनुवादकवचने तात्पर्याभावात्तत्र तेन व्याख्येयं प्रतिष्ठ ० तद्विदेशरूपतया अनुवादकस्य इदंशब्दस्याऽऽविशेषण ता पर्याभावनैव व्याख्यातव्यम् । मेरुं गृह्यधिकरणेऽप्युद्देश्य विशेषणमात्रविवक्षा नानपिदिता अपि अनुवादस्य सूत्रभूतप्रापकत्वात्कार्याभिव्यक्तिविशेषणहेतुता पर्याभावात् उक्तः । उल्लासि- वाक्यसिद्धस्य ० गृह्यवृत्तस्य विद्वद्वैक्यत्वम् अत्रथा ‘अष्टमं ब्राह्मणमुपनयति’ इत्यत्राप्यष्टमं पर्याभावादि विशेषणे तात्प- र्याभावात्प्रसङ्गात् । अत्रतु प्रापकत्ववपु जगद्वैचित्र्यमेव स्पष्टम् । ० यदा यत्र प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्वयवक्षायामन्यथानुप- पत्त्या आनर्थक्यं तत्रोद्देश्यविशेषणविप्रतिपत्तिः ० तत्रतत्राङ्गीकृता तस्मादेव व्याख्यातुं युक्तम् ॥

गृह्यार्थसङ्ग्रह

एव न स्यादिति शङ्काया नावकाशः । उक्तं च ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ (१.१.२६) इति सूत्रे महाभाष्ये सर्वशब्दः आदिः येषामानीमानि’ इति वृत्तौहिर्कथनानन्तरं ‘यत्रैव सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्तोति । किंकारम् ? अन्य पदार्थान्वाहृद्विहिं । वृत्तौहिर्नान्यपदार्थं वर्तेते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तथा चित्रगु- रानीयतामि युक्तं यस्य ता गात्रो भवन्ति स आनीयते नगरं, नैव दोषः भवतिहि गृह्यार्थो तद्वृणमभिज्ञानमपि । तथा च ‘चित्रवाससमानय’ लोहितोष्णीया फल्विज. प्रचरन्ति इति तद्वृणमानीयते तद्वृणमभिज्ञानं प्रचरन्ति’ इत्युक्तम् ॥

अत्र प्रदीपः—‘तस्य अन्वयवार्थस्य गुणा—उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये लविज्ञानं तद्वृणमभिज्ञानम् । तत्र चित्रगुरा- नीयतामिति स्वस्वामिभावनसम्बन्धः । अन्वयवार्थेति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिनः प्रज्ञानयनं न गवाम् । ‘दण्डो विद्याणीचानी- यताम्’ इत्यत्रतु सयोगसमवायसम्बन्धेन सत्रधेन सत्रधेनियंति कार्ये विश्रायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्या- दिशब्दस्याप्यववाचाच्चातुद्रुतावयवभेदसमुदायः समाधार्यः तस्य च ० सुप्रसिद्धस्य युगपच्छब्दे प्रयागाभावात्तदन्तर्भूताना-

श्रीभाष्यम्

(अस्य) अचिन्त्यविधिविधिविचित्ररचनस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञ-
मिश्रस्य जगतः (यतः)

श्रुतप्रकाशिका

तत्रानिदशैवचिन्त्यमाह—अचिन्त्येत्यादिना पदेन। जीवकर्तृकतया चिन्तयितुमशक्यत्वमचिन्त्यत्वम्। आकाश-
वाग्वादिभेदेन विरचित्वम् प्रत्येक तत्तद्ब्रह्मादिवाहुष्येन विचित्रत्वम् ईदृशरचनस्येत्यर्थः। अत्र रचना सस्यानम्। अथ
चिद्वैचिन्त्यमाह—नियतेति। अस्मिन्देशे अस्मिन्काले इदफलमनेन भोक्तव्यमिति नियमो ब्रह्मादिपिपीलिकान्तानामविशे-
षेण भवति। ब्रह्मणोहि स्वमानपरिमितवर्षशताधिक जीवितु अण्डान्तरे प्रप्रेष्टमण्डापित्यादधि फल भोक्तुं चाशक्यम्। एव
चिदचिद्वैचित्रीकथनेन क्षेत्रज्ञभासस्य कर्तृत्वानुपपत्तिस्त्वचिता ॥

तृतीय पदमुपादत्ते—यतइति। पूर्वस्य पदस्य श्रुतिविरक्षाऽनुसारेण व्यख्यानं कृतम्। अत्रतु तादृशपदश्रवणाभा-
वेऽपि कथमनेकविशेषणोक्तिः। 'यतो' 'येन' 'यत्' इति प्रसिद्धात्रिदंशोहि प्रापकवाक्यसापेक्षः तत्र प्रापकवा-
क्येषु जगत्कारणत्वनिश्चास्यन्वोपयोगियादृशविशेषणविशिष्टो योधर्मिविशेषउक्तः तादृशविशेषणविशिष्टस्य एवात्र श्रुताय-
त्वेन विरक्षितइति सूत्रकाराभिप्रायइति कृत्वा तत्तद्विशेषणविशिष्टतद्वैचिन्त्यविशेषणत्व सौत्रस्य यतशब्दस्योक्तम्। यतः
इत्यत्र * तामित्प्रत्ययस्य सार्वत्रिभक्तिरुपादिभक्तयन्तरशङ्का स्यात् तेन जगज्जन्मादयो यत्र भवन्तीति देशकालादिवदधि-
करणवयेन ब्रह्मलक्षणमित्यपि शङ्कितुं शक्यम्। * एव तसिलैप्यिकद्विबहुवचनसाधारणता कारणवाक्येषु सद्ब्रह्माद्यनेकश-
ब्दैरभिधानाच्च कारणानेकत्वशङ्का स्यादिति तदुभयव्युदासार्थं यस्मादित्युक्तम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

मेव पृथगप्रयोगत्वात्कार्यार्थया सज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिद्धयति। यथा 'देवदत्तशालाया ब्राह्मणा
आनीय-ताम्' इत्युक्ते देवदत्तोऽपि यदिब्राह्मणो भवति स्वशालास्यश्च तदा सोऽप्यानीयत एव' इति ॥

अत्र उद्योतः— उपलक्षणातीति। प्रकारतया अन्वयिनीत्यर्थः। कार्ये सविज्ञानमिति। तस्य द्वेषा क्वचिद्विशि-
ष्टस्य क्रियाया सन्नियानमात्रेण यथा क्रियायोगामवेऽपि शुक्रवासस भोजयतीति। क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन
यथा शुक्रवासस पश्येति। कार्ये यत्र तद्भावमापि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः। एव तद्गुणसविज्ञाने तद्विशिष्टस्यैतत्त्वव्य-
अप्यत्र तदुपलक्षितस्यैव्यपि भेदः अव्ययशब्दशक्तिस्वभावगम्योऽन्तर्भावः कार्यत्र कार्यसिद्धित्वत्वात् वा। एव च यत्र सयोग
समवायान्तरसंबन्धेन सत्र-ध्यन्वयपदार्थसत्र तद्गुणः। अन्यत्रतद्गुणइत्यु समं इतिगोलायं। ननु प्रकृते न सयोगो नापि
समवाय इत्यत्राह—इहापीति। एवच समवायेन सत्रग्धिनेऽप्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः' इति ॥

'इमानि भूतानि' इत्यत्रेदंशन्दप्रयोगेण तदनुसारेण 'अस्य' इति इदशब्द एव सूत्रे प्रयुक्तः। 'इदमस्तु स-
जिहृष्टम्' इति महाभाष्यानुसारेण बुद्ध्या सजिहृष्टपरः इदशब्दः तत्तत्प्रमाणसिद्धपर्ययसितः। 'भूतानि' इत्यत्र भूत
शब्दः पञ्चमहाभूततात्पर्येण न प्रयुक्तः इमानीत्यस्य वैयर्थ्यात्। किंतु योगेन परिणामिकार्यसामान्यपर इत्यभिप्रेत्याह—
अचिन्त्यविधिविधिविचित्ररचनस्येत्यादि। परंपरे श्रुतौ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तविवक्षा उगनियद्भाष्ये उक्ता। सूत्रभाष्येऽपि
रूपाभ्या व्याकृतस्य अनेककर्तृमोक्तसमुच्चस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनरूपस्य' इत्युक्तम्। एतन्न जीवानामपि कार्यके-

श्रीभाष्यम्

यस्मात्सर्वेश्वरादिनिमित्तलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसद्कल्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात्

श्रुतप्रकाशिका

उपायतयोपेतयाऽपि जिज्ञास्येव कारणत्वेनोत्पत्तानि तत्तत्प्रापक्यास्यसिद्धान्तेतच्छ्रुतिविवाधितानि विशेषणानि दर्शयति । सर्वेत्यादिना । तिम्यो मूर्तयो अशाः ब्रह्माशीति वादप्रकाशपक्षः । प्रधानपुरणयोः कारणत्वं वेदाधिष्णतम् ईदृशान्मूनाधिपत्तयव-उदायं ' तर्मीश्वराणां परमं महेश्वरम् ' ' सकारणं करणाधिपाधिप ' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वेश्वरादियुक्तम् । कारणतास्येवभूतगोषकतास्यसिद्धि जिज्ञास्यत्वोपयोगिन निदचित्यावर्तकाकारमाह—निरिच्छलहेयप्रत्यनीकस्वरूपादिति । निरिच्छलहेयत्वनिमित्ततहेयाप्यद्वागनिकाराभिन्नतहेया, ज्ञेश्वरभक्तिराकाशयाश्च विवाधिताः । हेया हेतुमति तदियुक्तं व्युत्सवे प्रत्यनीकशब्देन प्रत्यनीकशब्देन प्रत्यनीकशब्दगुणादानं नोपपद्यत इत्यत्र—स्वरूपादिति । अत्रास्यहेयत्व-धो व्युत्सवः ननु सदाक इत्यर्थः । हेयप्रत्यनीकत्वे विशेषणाद्येऽपि हेयासमयः तत्त्वत्वविरोधि वात् स्वप्रतिबुद्धेत्वात्कारणयोगाचेत्यत्राह—सत्यसद्कल्पादिति । स्वसद्कल्पानुरूप हेयसम्बन्ध सन्निधेयु तादियोग्य कर्तुं समर्थः । नच हेय सर्वेश्वरापेक्षया हेय तत्सद्कल्पनिवृत्त्यर्थेन तन्वीलारसान्द वादिति भावः । सत्यसद्कल्प्येव हेयप्रत्यनीकत्वोपपादक, कारणजिज्ञास्यत्वोपयोगि च । हेयप्रत्यनीकत्वसत्यसद्कल्पादिनि पदद्वयेन ' अपहृतपाप्मा ' इत्यादिवाक्ये स्मारितम् ॥

जिज्ञास्यत्वोपयोगिनि । * धर्मिस्वरूपस्य कल्याणतामाह—ज्ञानेति । आनन्दस्य स्वानुकूलत्वम् । * आदिशब्देन सत्यमानन्त्येव विवाधितम् । * हेयप्रत्यनीकत्व पूर्णमुक्तम् ज्ञानानन्देति भावप्रधाननिर्देशः ' व्येकयोर्द्विवचनकच-चने ' इतिवत् ज्ञानमानन्दसत्यत्वानि न प्रादेशिकानीत्यनन्तशब्दार्थः । * आदिशब्दानन्त्यस्य गृहीत वेऽपि सर्वव्यापित्वस्य कालानन्त्यकथनं नित्यत्वस्य सार्वात्रिकत्वकथनं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहंत्वस्य च नित्यत्ववृत्तप्रदेशश्रुतित्वकथनं सापेक्षम् । * कल्याणत्वमन्वेयामनुभूतितृणामप्यनुकूल्य ज्ञानत्वादयः यस्य कल्याणगुणा यस्य तस्मादित्यर्थः यथा प्रभाऽऽभ्ये दीपे प्रभापिना आश्रयासस्यैव चतुरङ्गत्वस्वरूपत्वोच्चरत्नगुणा, तथा ब्रह्मणेऽपि ज्ञानत्वानन्दत्वसद्वैकत्वरूपानि स्वरूपस्य गुणा । धर्मिणो धर्मस्य च ज्ञानत्वे व्यतिभेदादविरोधः । धर्मधर्मिणोऽसाधारणाकारो ज्ञानत्वानन्दत्वोपादिः यथा नरस्यैव सती राशौ नराः परिकरा इत्युक्ते व्यतिभेदादविरोधः नरत्वोपभयसाधारणाकारः तद्वत् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

दिनविशालसिद्धः । श्रुतौ ' यत् ' इत्यत्र यच्छब्दस्य प्रापकश्रुत्यन्तरप्रमाणसिद्धान्तबोधकत्वेन सूत्रे ' यत् ' इत्यत्रापि स एवाधो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य ' यतः यस्मात्सर्वेश्वरात् ' इत्यादिभाष्यम् ॥

' किं कारणं ब्रह्म देवान्मशक्तिम् ' ' क्षरप्रधानममृताक्षरहरः क्षराभानावीशते देवएकः ' ' प्रधानक्षेत्रशक्तिर्गुणेशससारमोक्षस्थिति-वहेतुः । ' ' सकारणं करणाधिपाधिप ' ' यस्य देवे पराभक्ति — प्रकाशन्ते महात्मनः ' इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेण यस्मात्सर्वेश्वरादिति । ईश्वरत्वमात्रिकभक्ति भ्रमनिरासाय ' यद्विशेषस्य जगतो नित्यमेव नाम्नो हेतु-र्विद्यत ईशनाय ' ' निरवधं निरञ्जनम् ' इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेणाह—निरिच्छलहेयप्रत्यनीकस्वरूपादिति । ' अपहृतपाप्मा ' सत्यकामसत्यसद्कल्प, ' इति श्रुतिविरोधेन निर्गुणश्रुतिः प्रागुक्तदिशा (प्रथमाधिकरणोपपादितदिशा) गुणसामान्यं ननिषेधात् किन्तु गुणविशेषमपेक्षति ता पर्थेण सत्यसद्कल्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणगणादियुक्तम् । ' सर्वेश्वरसर्वेश्वरादिति

श्रीभाष्यम्

सर्वेशात्सर्वशक्तेः परमकारुणिकात्परस्मात्पुंसः सृष्टिस्थितिप्रज्ञया-प्रयवर्तन्ते तद्ब्रह्मेतिसूत्रार्थः

श्रुतप्रकाशिका

धर्मभूतज्ञानवत्तामाह—सर्वज्ञादिति । सर्वज्ञत्व निमित्तत्वोपयोगि सर्वशक्तित्वमुपादानत्वोपयोगि, अनेन चिद-चिच्छरीकत्वमभिप्रेत भवति अन्योपादानत्वोपयोगात् । किंच सर्वज्ञत्वमुपासकपेक्षित तत्प्रतिबन्धतस्त्रिरसनप्रकारज्ञानो-पयोगि, सर्वशक्तित्व ताद्विरोधिनिरसनोपयोगि । परमकारुणिकत्वं च जिज्ञास्यत्वकारणतोपयोगि प्रलयदशायामसत्कल्प चेतनजात निरीक्ष्य दययाहि सृष्टिः * सञ्चितसौलभ्य च दययैव यथा ' माता पिता भ्रातानिवासदृशरणं सुहृद्वृत्ति-नारायणः ' इति ॥

ईदृशेश्वरउपायभूतः । उपेयमन्यदित्यत्राह—परस्मादिति । अत्र मातागित्यनुसन्धेयम् । देवताविशेषनिर्णयार्थ-माह—पुंसइति । कारणत्रान्येषु ' छागोवा मन्त्रवर्णात् ' इति न्यायात् ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां पुरुषान्तरायणादिति विशेषपर्यसाधित्वात् सर्वश्रुतीनां नारायण एव पर्यवसानभूमिरिति ' यतो वा इमानि ' इत्यादिश्रुतेर्हृदयमिति सूत्रकारस्य भावइति साध्यकाराभिप्रायः । पुंसइत्यनेन कारणभूतस्य वस्तुनस्त्रिपादभूतिमन्वमपि सूचित पुरुषसूक्ते ' त्रिपाद-स्यामृतंदिवि ' इति श्रुणात् । सूत्रार्थइति । अक्षराथस्तात्पर्याथश्चेत्यर्थः ॥

ननु यदीश्वरो लिङ्गस्थितः तर्हि तदसाधारणसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकसत्यज्ञानादिवान्यनादरेण जन्मादिकारणत्व-किमर्थं सूत्रितम् । उच्यते गुणैस्वरूपस्य लक्ष्यमाणत्वे तदपेक्षया बहुश्रुत्या विभूतेरुपास्यानन्तर्भावः प्रतीयते सर्वादिवि-

ग्रहार्थसंग्रहः

परभाष्येऽप्युक्तम् । ' यसर्वज्ञसर्वज्ञित् ' इत्यत्र सर्वज्ञत्वं, ' पराऽस्य शक्तिर्विधिषेन भूते स्वामात्रिकी ज्ञानशक्तिया च ' इत्यत्र श्रुतौ उभयत्र प्रतिपादितम् । सृष्टिराकथानां प्रयोजनाभावात् ' फलवत्सन्निधानफल तदज्ञम् ' इति न्यायेन अमेद-वाक्ययोपत्त्वेन आत्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वमिति भ्रमनिरासाय—परमकारुणिकादिति ॥ उत्तरत्र सूत्रे ' लोकवत्तु लीलकै-वत्यम् ' इत्यादौ स्वयंयोजनपरप्रयोजनयोरभिधानेऽपि अन्तर्यामित्यस्य मुक्तिपर्यन्ततायाः ' हन्ताहम् ' इत्यादिश्रुतिभि-द्वत्वेन ' हार्दानुग्रहीतदशताधिकया ' ' संप्रयाविर्भावस्त्वेन शब्दात् ' ' अनादृष्टिश्शब्दात् ' इत्युपसंहारेऽप्युक्तस्यकल्पस्य ' जन्माद्यस्य यतः ' इति सूत्रेऽपि विवक्षितत्वेन उपक्रमोपसंहारयोरैकरस्यं ह्युक्तिकारमतपेवेति बोधनाय परमकारुणि-कात् इत्युक्तम् । ' यत्प्रयन्यभिराविशन्ति ' इत्यत्र सृष्टेः मुक्तिपर्यन्तफलप्रतिपत्तिः स्फुटा । उक्तगुणादिदिष्टापरब्रह्मत्वमे-वेति भ्रमनिरासाय परस्मात् इति । ' तत्त्वोपनिषद पुरुषम् ' इति श्रुत्या पुरुषस्योपनिषत्तात्पर्यत्रिपयत्वमित्यभिप्रेत्य ' पुंसः ' इत्युक्तम् । पुरुषश्च वायुदेवयेति पूर्वार्थिकरणे एवोक्तम् । ' स्वरेण सधयेयोगम् ' इत्युपक्रम्य ' सर्वभूतापिवास च यद्भूतेषु वसत्यपि सर्वानुब्राह्मकत्वेन तदस्म्यह वायुदेवः ' इति ब्रह्मविन्दूपनिषदुपसहारे उक्त्या नादार्थं वायुदेव एवात्र विवक्षितः । तेन अकारोकारमकारार्थानां ब्रह्मविष्णुशुक्राणां सृष्ट्यादियु एकीककर्तृत्वेन त्रितयकर्तृत्व न सम्भवतीति त्रिभु-नार्थ विवक्षितइति शब्दायां नावकाशः । व्याप्तिसृष्ट्यादायव निर्मूर्तानां हेतुन न समष्टिसृष्टी, अतः समष्टिसृष्टिविषय-दार्था अपि ' इमानिभूतानि ' इत्यत्र अभिप्रेता इति व्याप्तिसमष्ट्यादिपदार्थकतां वायुदेवोऽत्र विवक्षितइति स एवाद्यस्यै-ब्रह्मशब्दार्थत्वेनाभिप्रेतः । तदेतदाह—तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थइति । ब्रह्मज्ञानार्थेति समासघटक्रमशब्दस्य वृथकारणेनानुप-क्रममित्येव तद्ब्रह्मोक्तम् । श्रुतावपि यतो येऽनुपक्रमेण तद्ब्रह्म पुंसस्यकारण च अवयवार्थः श्रुत्यनुगुण इति भावः ॥

श्रुतप्रकाशिका

पयभूतयाद् विभूत्या स्वरूपे लक्ष्यमाणे तन्नियमनधारणात्रोपक्षितत्वादेव गुणानन्तर्भागे न शक्यशङ्कः । अतो गुणानामिव
 * विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भाग्रहापनार्थे जन्मादिलक्षण विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावः * उपासार्थविध्यत क्रतुन्यायाम्या
 सेत्यनि ॥ नन्वेतन्मपि कृत्स्नविभूतेर्जिज्ञास्यान्तर्भागे न सिद्धयति त्रिपादिभूतेर्जन्माद्यस्युष्टृत्वात् । मैवम् । तस्याः जन्माद्य
 स्युष्टरेऽपि 'य-प्रपन्ति' इति प्रलयवाक्यस्य यच्छब्दनिर्दिष्टे मुक्तप्राप्ये ब्रह्मण्य-तर्भावसिद्धेः । तथाहि 'प्रपन्ति' इत्ये
 तदविशेषेणात्यन्तिकलयरूप मोक्षमपि प्रतिपादयतीति यच्छब्देन मुक्तप्राप्यतयाऽपि ब्रह्मनिर्दिष्टं भवति । प्राप्याकारवि-
 शिष्टं च ब्रह्म प्रमाणा-न्तरसिद्धमिहानूयते । प्रमाणा-न्तराणि च त्रिभूतिद्वयविशिष्टं ब्रह्म प्राप्य वदन्ति ; प्राप्याकारस्य चो-
 पास्य व तन्नुन्यायसिद्धं तदत्र लक्षणान्भूतेन लयाशेनोपलक्षितायास्त्रिपादिविभूतेरपि जिज्ञास्यान्तर्भावसिद्धिसंज्ञिताभवति ॥

ननु यतइति सूत्रपदस्थायाः पञ्चम्या उपादानार्थत्वात् ब्रह्मोपादानमिति निमित्तान्तरसद्भावात् 'उपादानं तु
 भगवान्निमित्ततु महेश्वरः' इत्युक्तयोमानानुपशाकाराशः प्रसजतु । नैवम्—यतइति पञ्चम्या हेतुमात्रविषयत्वात् * हेत्ये
 र्थव्यं च जनिस्थितिलयसाधारणत्वादेवगम्यते । ननु 'जनिकर्तुं प्रकृतिः' इत्युपादानसहाविधानवत् स्थितिकर्तृत्वस्य
 नस्यचापानसञ्ज्ञाविधानं दृश्यते, तस्मादिय * हेतो पञ्चमी । ततश्च निमित्तोपादानयोश्चभयोरापि हेतुत्वाविशेषात्, यत-
 इति पदेनोभयविधकारणत्वमपि क्रीटीकृतं भवति । 'यतोवा इमानि' इत्यादिवाक्ये यतइति पदस्योभयविषयत्वात्
 सौत्रपदस्याप्युभयविषयत्वोपपत्तेः ॥

ननु 'यतोवा इमानि' इति वाक्ये यतो येन यदिति यच्छब्दस्यावृत्तत्वाद्यत इति पदस्य जनिस्थितिलयसा-
 धारण्यं नास्तीति तत्र यतइति पञ्चमुपादानमात्रविषया, जायन्त इत्यनेनैवा-ग्यात् । पञ्चम्यर्थोहि 'जनिकर्तुं प्रकृतिः'
 इत्येव प्रतीयते, किंतु हेतुमात्रविषयायाऽपि सौत्रपदपञ्चम्यारभ्युतिवाक्यस्यपञ्चम्यभिहितोपादानरूपहेतुविशेषे पर्यवसानस्यात्
 सूत्रस्य श्रुत्यैकार्थ्योपपत्तेः । अतश्श्रुतिद्वयोरपि पञ्चम्या उपादानमात्रविषयत्वात् ब्रह्मोपादानं ननु निमित्तमिति । नैवम्
 श्रुतौ यत इति पदस्य जनिस्थितिलयसाधारण-गभावोऽपि यच्छब्दस्यानुगतरूपत्वा दनुवादस्य च प्रापकत्राक्यसापेक्षतया
 तद्विद्वद्धार्यर-गतासम्भवात् । प्रापकत्राक्येषु च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'तत्तेजोऽसृजत' इत्युपादा
 नभूतस्यैव ब्रह्मणो निमित्तान्तरं निमित्तव्याहमेव जगद्रूपं 'बहुस्याम्' इति सङ्कल्पमुक्तत्वा यथासङ्कल्प तत्कर्तृत्वस्यैव
 प्रतिपादानात्तदनुवादिनि लक्षणवाक्ये यत इतिपदमुभयविषयम् । श्रुत्यनुविधायि-गाल-मस्थितिलयसाधारण वाच्यं सौत्रं च
 पदमुभयविषयमेवेति निमित्तान्तरवादेो वेदविद्वद्भावादमादरणीय एवेति ॥

एतर्थाहि प्रकृत्याधिकरणपीनरुक्त्य स्यादितिचेन्न तत्राहि निमित्तोपादानैकवयस्य श्रुतिप्रतिपाद्यं च समर्थते अत्रतु नि-
 मित्तोपादानैकवयसिद्धवत्कारणे तस्योभयविधकारणत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तिः परिहृत्य इति वैषम्यात् । * नन्वीश्वर एव
 ब्रह्मचेत् सत्यज्ञानादि लक्षणत्वेन यत्तव्यं ननु जन्मादि ईश्वरस्य सर्वाविधकारण वायोगात् । निमित्तकारणमुपादानचैकमेवहि
 वेदान्तेषु मतम् । तस्मादीश्वरादतिरिक्तं ब्रह्माम्युपगच्छतो भेदाभेदादिनोऽनुबुद्धिमिदं जन्मादिलक्षणकथनम् ॥

नैवम्—चिदचिद्विशिष्टतया सत्यसङ्कल्पतयाचेभ्यस्यैव बहुस्यामितीक्षणशमत्वेन सर्वाविधकारण वोपपत्तेः । सन्मा-स्य
 चिन्मात्रस्य सत्यसङ्कल्पत्वायोगादीश्वरस्य च ब्रह्माशतयाऽप्यस्ततयाचामिभस्तस्याशान्तरा*यस्तान्तरसमानाधिकरणशब्दा
 च्यत्वायोगाच्च । भेदाभेदपक्षे मूपावादिपक्षे च 'बहुस्याम्' इति सङ्कल्पपूर्वकारणत्व नपत्त इत्येतदलक्षणं परेणमेवातु
 पत्रम् । किंच बुभुक्षितस्य लक्षणं वाच्यम् बुभुक्षितचोपास्यम् ईश्वरएवोपास्यः प्राप्यश्च । * उपासनं च विशिष्टविषय
 उपासार्थविध्यस्य वदयमाणत्वात् । * प्रातिश्च विशिष्टविषया यथोपासनमार्गवत्तस्याः । जन्मादिचोपास्यलक्षणं तद्वि

श्रीभाष्यम्

‘भृगुर्वै वारुणिः । चरणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म ’ इत्यारभ्य ‘यतोवाइमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिस्त्विशान्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति’

श्रुतप्रकाशिका

जिज्ञासस्वेति’ प्रतिपादनात् । सत्यज्ञानादितु विशेष्याशम्य लक्षणं नतु विशिष्टस्य अतो विशिष्टस्यैवोपास्यत्वानिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणं जन्माद्येव । यदइत्यस्यानुवादरूपत्वात् ‘विजिज्ञासस्वेति’ जिज्ञास्यत्ववचनाच्च, जिज्ञास्यत्वोपयोगिः शोधकवाक्यार्थश्च यच्छब्दे गर्भितः । तस्मात्प्रासादित्यादिविशेषणानुक्तानि ॥

अथ जन्मादीनां लक्षणत्वे तत्र जन्मनोऽन्तर्भाव तत्रापि समुदितस्य लक्षणत्वे च किंते प्रमाणमित्याकाक्षाया सूत्रकारैरिष्यन्मानमिप्रेता श्रुतिं दर्शयति । भृगुरिति । * शास्त्रं प्रणञ्जाविषयं ‘यतोवा इमानि’ इत्यादिमाने उदाहर्तव्येऽपि अर्थमादरूपतापर्यलिङ्गज्ञापनार्थं, प्रकरणस्य ब्रह्मोपक्रमत्वेनानन्यपरत्वज्ञापनार्थं च भृगुर्वा इत्याद्युदाहृतम् । अग्नीन्द्रादिवस्तुषु सर्वाङ्गदृष्टतया आपातप्रतीतिषु सर्वेषां सर्वाङ्गदृष्टत्वस्यानुपपन्नत्वेन तत्त्वस्य दुर्निश्चयतया निरतिशयवृह वाश्रयव्याक्तिविशेषजिज्ञासयाहि ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति प्रश्नः । तत्र व्यक्तेविशेषस्य लक्षणमुच्यते ‘यतोवा इमानि’ यतो, यत्, यदिति यद्बृहत्तयोगात्कारणत्वमनृष्यते तद्ब्रह्मेति कारणस्य ब्रह्मत्व विधीयते तेन कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्व सिद्धं भवति ‘तद्विजिज्ञासस्व’ इति न विचारस्योपासनस्य वा विधिः । विचाराम्भकज्ञानं रागप्राप्तत्वात्प्रविधेयम् । उपासनाम्भकस्य तु ज्ञानस्य ‘ब्रह्मविदाप्नोति’ इति प्राकरणिकवाक्यान्तरसिद्धत्वात्, उपक्रमे ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति प्रश्नस्य तत्परस्त्रेनोपायविषयत्वाभावाच्च नोपासनाम्भकज्ञानमिह विधेयम् । अतो विजिज्ञासस्वेत्युपदिश्यमानार्थं अवधानार्थं सन्देहनिवृत्त्यर्थेऽप्युक्तम् । या गन्धतीतापृथिवीं त्रिद्वीतितवत् । अतः कारणं तस्य ब्रह्मलक्षणं यमेवास्य वाक्यस्य विधेयं यथा—यत्र सारसस्तदेवदत्तकेदारइत्युक्ते सारससम्बन्धस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वमुक्तस्यात् । तद्वत् * देवदत्तकेदारो बुभुसिषो * धीस्य सारससम्बन्धश्च दृष्टः । * तस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वस्यैव अतस्तदेव वाक्यस्य विधेयम्, एवं निरतिशयवृहत्त्वं नृहृत्पृथेऽपाततः प्रतीतम् । कारणं च प्रापकवाक्यावगतम् । * तस्य निरतिशयवृहत्त्वलक्षणत्वमन्यगतमिति तदत्र विधेयं, लक्षणस्य च सजातीयविजातीयव्यावर्तनस्य भावव्यादान्वयेन निरतिशयवृहत्त्वस्यैवोपासनात् (फलितः ।) अतो नारयणादिविशेषशब्दाव्ययस्तुविशेषस्यैव निरतिशयवृहत्त्वसिद्धिः । अतएव हि परस्मात्पुंस इत्युक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः.

भृगुर्वैवारुणि इत्यादि । अत्र ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिश्रुत्यर्थं एव सूत्रेऽभिहितं इति तात्पर्यात्प्रोपादानेनैव प्रवृत्तवृत्तार्थनिष्कर्षं समाश्रयति, अथापि ‘ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्’ इत्युपक्रमे प्राप्यत्रेनोक्तस्य ब्रह्मण ‘यतोवा’ इत्यादिना लक्षणमुपेन निर्णयः । तस्यैव प्रश्न प्रतिपत्तनचरि प्रश्नत्रयवोपादानेन ‘सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति वाक्यतः ‘यतोवा इमानि भूतानि जायन्त’ इति वाक्यस्य प्राधान्यबोधनाय ‘भृगुर्वा’ इत्यादिकमुपास्यम् । अत्र यहश्चेन गृहस्यस्य ब्रह्मविशेषज्ञानं सन्त्यासिन एव ब्रह्मविद्यायां अधिकार इति परमतार्थं, न च न इत्येतन् सूचितम् ॥

एव पुत्रेण पितुः ज्ञानसंपादानेनोपाकरणवत् परमा मनो जीनातामुपासितिरूपेण राजकुमारनयेन सृष्टिसमकालिका-
नार्थान्तरस्य सातसशब्दानार्थाया ज्ञानमुपेनोपास्येऽप्येन सूचितं । तेन ‘य प्रयान्ति’ इत्यत्र विवक्षितप्रतीतेः पूर्ण-
अनान्यकारुण्यया राजकुमारनय पितुरेव तादृशोपाकरणमिति सूचनं सृष्टिमुक्तिवाक्यैकरस्यमपि दर्शयितुं भवति ॥

श्रीभाष्यम्

(तै.उ.भृगु) श्रूयते । तत्र संशयः किमस्माद्वाक्यत् ब्रह्म लक्षणत प्रतिपत्तुं शक्यते न वेति किंप्राप्तम् । न शक्यमिति ।

श्रुतप्रकाशिका

प्रापकत्वकथेरेव कारणभूतान्मुनिशेषस्य निरतिशयवृहत्त्व ज्ञापन इति किमनेन लक्षणवाक्येनेति चेत् ? न, अग्न्यादी नामपि कर्मभागवाक्यैस्सर्वोऽवृष्ट वागमतात् तेषु वृहत्त्वशब्दाव्युदासाय कारणत्वानयानामपि तद्वदन्यपरवाभावेन तत्परपर शपनपरत्वादस्यवाक्यस्य । अथ श्रुतिरेव लक्षण प्रतिपादयति चेत् किमुनेनेति शब्दाया सूत्रतापर्यायं त्रिस्तु सशयदर्शयितु श्रुतिगतहेतुनैव सशयोत्पत्तिं दर्शयति । तत्रेति । तत्र तादृश इत्यर्थः । * पूर्वपक्षानुगुणेन विशेषणवृत्तेन सिद्धता अनुगुणैकवचनात्तत्रब्रह्मशब्देक्येन च त्रिशिष्टेभ्यः सशयहेतुत्वेनाभिप्रेत्य तत्रे युक्तम् ॥

सशयस्वरूप दर्शयति । किमस्मादिति । ब्रह्ममीमासा किमारम्भणीया उतानारम्भणीयेति प्रथमविचारः । तदर्थं वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाण उत नेति द्वितीयविचारश्च चतुस्सूत्रोपाधारणः । सिद्धस्वरूप ब्रह्म न शास्त्रप्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—तच्छास्त्रप्रमाणान् ब्रह्मणस्सम्भ्रतयेव इति समन्वयाधिकरणोपक्रमे तस्याधिकरणस्य शास्त्रारम्भहेतुभूतप्रामाण्यसमर्थनार्थस्य भाष्यकौरेव वक्ष्यमाणत्वात् । तथाचाहुः—

व्युत्पत्त्यभाव प्रतिपत्तिदौरव्यभ्यन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।

एतानिर्दे सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥

इति । अतस्तद्विचारयुगलमत्रार्थसिद्धमभिप्रेत्यैतदधिकरणासाधारण सशयशरीर दर्शित किमस्मादिति । यतोवा इमानी त्यादिवान्य ब्रह्म लक्षणत प्रतिपादयितुं शक्नोति उत नेति सशय तदर्थं सशयत, किं सृष्ट्यादीनां विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन च ब्रह्म लक्षणत सम्भवति नेति तदर्थं त्रिपक्षे किं विशेषणमदन विशेष्यभेदोऽस्ति नेति, तदर्थं किं विशेषणस्य विशेषणत्वं * स्वाश्रयसर्वधर्मव्यावर्तकतया उत विरोधिधर्मव्यावर्तकतया । उपलक्षणपक्षे किमाकारान्तरप्रतिपत्तिरस्ति उत नास्तीति सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वं, आकारान्तरप्रतिपत्तिश्च नास्तीति पूर्व पक्षः । विरोधिधर्मव्यावर्तकतयैव विशेषणत्वमाकारान्तरप्रतिपत्तिश्च नास्तीति राद्धान्तः । सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वे विशिष्यभेदप्रसङ्गन ज मादीनां विशेषणत्वयोगादाकारान्तरप्रतिपत्त्यभावेचोपलक्षणत्वयोगादाहुमयथाऽपि लक्षणवासम्भवादिद वाक्य ब्रह्म लक्षणत प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति लक्षणदौस्थ्यन ब्रह्मणि शास्त्रप्रामाण्यभावात्तद्विचारो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षे फलितम् । विरोधिधर्मव्यावर्तकतयैव विशेषणत्व विशेष्यभेदाभावाच्चन्मादीनां विशेषणत्वोपपत्तेराकारान्तरप्रतिपत्तिस्सद्भानुपलक्षणत्वोपपत्तेश्चोभयथाऽपि लक्षणवासम्भवादिदवाक्य ब्रह्म लक्षणत प्रतिपादयितुं शक्नोतीति लक्षणसौष्टवेन ब्रह्मणि शास्त्रप्रामाण्योपपत्तस्तद्विचारस्यारम्भणीयत्व सिद्धान्ते फलितम् ॥

तत्र पूर्वपक्षमुपपादयितुं प्रतिजानीति । नशक्यमिति । जन्मादीनां ब्रह्मलक्षणत्वं किं विशेषणतया उतोपलक्षण-

गुह्यार्थसमग्र

नशक्यमिति । आरम्भगाधिकरण जन्माद्याधिकरण(प,प) विपरणोक्तरीत्या कार्यप्रपञ्चस्यासत्यत्वपूर्वपक्षकथनावसरे कार्यकारणत्वावसम्भवेन परिणामवादाऽपि पूर्वपक्षे दूषितः । कार्यकारणभावेन न सम्भवतीति माध्यमिकोक्तरीति गौडपादाचार्योद्दिश्येप्याहता । तथाहि तत्र कार्यकारणभाव एव न सम्भवतीति प्राप्यमिका वदन्ति । किञ्च जगत प्रत्यक्षवि

श्रीभाष्यम्

न तावज्जन्मादयो विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्व-

श्रुतप्रकाशिका

त्येति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति । नतावदिति । कथं विशेषणत्वेन न लक्षयन्तीत्याह—अनेकेति । अनेकत्व-

गूढार्थसंग्रहः

पयस्यापि परमार्थत्वात्सम्भवात् । ' इन्द्रियैकफलञ्च यत् तत्तत्त्वेन प्रदर्शयते । जातास्तत्त्वत्रिदो ज्ञानाः तत्त्वज्ञानेन किं फलम् ' इति । (नागार्जुनकारिका) कार्यकारणभावस्यापि पारमार्थिकत्वं नास्तीति कार्यकारणभावेन कथं ब्रह्म व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तथोक्तम्—' न स्वतो नापि परतोः न द्वाभ्यां नाप्यहेतुकं । न सन्नृत्यद्यते भावो नाप्यसन्नसदसन्नत्वं । उल्लासा जातु विद्यन्तेभावाः क्वचन केचन ॥ (ना.का) विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनम् । अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्न च निर्मितम् । आयाति तन्वृतं, कुत्र यातिचेति निरूपयताम् ' ' ईश्वरो जगतो हेतुः वद कस्तावदीश्वर । कस्मात्सदानं कुरुते नहि सोऽयमपश्यते ॥ अपेशोचे सामग्रीं हेतुर्न पुनरीश्वरः । नाकर्तुमीशसामग्रीं नकर्तुं तदभाजतं करोत्ययमनांशश्चेत् परायत्तः प्रसज्यते । इच्छन्नपीच्छायत्तश्चेत् कुर्वन् कुत ईशता ॥ ' (गोविचर्यावतारे ९, परिच्छेद.) ' यथा माया यथास्वप्नो गन्धर्वनगर यथा । तथोपतिस्तथानागस्तथाभङ्गउदाहृतः ॥ ' (ना.का) इति ॥

' स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगर यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिद्भ्रष्टं जायते । सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्भ्रष्टं जायते ॥ उवादादस्याप्रसिद्धत्वाजं सर्वमुदाहृतम् । नच भूतादभूतस्य समवोऽस्ति कथञ्चन । नास्त्यसद्हेतुकमसत् सदसद्हेतुकं तथा । सच्च सद्हेतुकं नास्ति सद्हेतुकमसत्कृतम् ॥ सवृत्त्या जायते विश्वं शाश्वतं नास्ति तेनैव । योऽस्ति कल्पितया वृत्त्या परमार्थेन नाप्यसौ ॥ परतन्नाभिसवृत्त्या स्यात्प्राप्तिं परमार्थतः । ' इति गौडपादाचार्यैः माध्यमिकप्रक्रियामवलम्ब्यैव उक्त्यादेस्तादृक्त्वं निरूप्य ' मूढोहविष्णुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्याचोदिता पुरा । उपायसोऽवताराय नास्ति हेतुः कथञ्चन ॥ ' ' नैतद्ब्रह्मेण भाषितम् ' इति स्वयंप्रकाशचित्तः उपनिषत्तात्पर्यविषयव्युत्पत्तम् ॥ सुरेश्वरचार्यैरपि ' नासतो जन्मना योगं सतसत्त्वात्तद्विद्यते । कूटस्थेऽपि किञ्च नास्ति तस्मादज्ञानतो जनिः ॥ अस्तीशोऽप्यतिरिक्तश्चेत् सोऽपि केन प्रवर्तितः । जगन्निर्मितुयादेतत् स्वतश्चेत्सर्वदा न किम् ॥ जगदुत्पत्तिसंहारा, तद्ब्रह्ममनि कल्पिता । वस्तुवृत्तिसमालोच्य कुतस्तुष्ट्यादिसंभवः । उपत्तिस्तिनाप्राप्त्यस्तुः जगतोऽत प्रतिक्षणम् ॥ अत्रियामानरहतुच्चात्रामीया विद्यतेक्रमः । ' इति गौडपादसिद्धान्तं प्रतिष्ठापितम् ॥

अत्र मतद्वयेऽपि प्रत्यक्षस्य न तार्किकं प्रामाण्यम् । व्यवहारसत्यमेव विषयः । तच्च सवृत्तिसत्यापरनामकम् । परमार्थसत्यत्वं विशेषेण अभिधानामभिप्रेयज्ञानज्ञेयादीदिवगत इत्यादिकं समम् । उत्तरमते स्वप्रकाशचित्तोऽङ्गीकारेण तदवसा नएव प्रशन्ननिषेधः । निरधिष्ठानकनिषेधासम्भवात् अधिष्ठानमपेक्षितम् । पूर्वमते निषेधप्रतियोगितुल्यसत्ताकमेवाधिष्ठानमिति विशेषोऽस्ति । अतश्च कार्यकारणभावस्यैवात्मभावस्यैव हेतुत्वजगत्कारणत्वेनैकत्वस्यैव निरवग्रहमहत्त्वं तत्त्वतो न सिद्धयति ब्रह्मप्रवृत्तिनिषेधस्य तत्रतोऽप्यपि सदाभित्तस्यापि न सिद्धिरस्मात् । आरम्भणार्थिकरणे विवेचविध्यमाणोऽर्थः, अत्राप्यभिप्रेतः, अतः स्फुटमनुचित्तु तत्र सुषुप्ते आशेषपरिहारस्तु— अत्र नस्फुट इत्यभिप्रायेणेति बोध्यम् । कार्यकारणभावस्य तार्किकस्याङ्गीकारेऽपि विशेषणत्वोपलक्षणव्यवसद्द्वयेऽपि लक्षणं न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह— न तावज्जन्मादय इत्यादिना । अविच्छे-

श्रीभाष्यम्

प्रसक्तः, विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वम् । ननु देवदत्तस्यामोयुवालोहिताक्षस्समपरिमाण इत्यत्र विशेषणवहुत्वेऽप्येक एव देवदत्तः प्रतीयते । एवमत्राप्येकमेव ब्रह्मभवति? नैवम्; तत्र प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिरेकस्मिन्नेव विशेषणानामुपसंहारः । अन्यथा तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्वमपरिहार्यम् । अत्रत्यनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषित्वात् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मवहुत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मशब्देक्याद्वात्राप्यैक्यं प्रतीयत इति चेन्न अज्ञातगोच्यक्तेः जिज्ञासोः पुरुषस्य खण्डोमुण्डः पूर्णशुद्धो गौरित्युक्ते गोपदैक्येऽपिरण्टत्वादिव्यावर्तकभेदेन गोच्यक्षितयहुत्वप्रतीतेः ब्रह्मव्यक्तयोऽपि बहव्यस्स्युः । अतएव

श्रुतप्रकाशिका

प्रसक्तिः व्यावर्तकत्व वा कथमित्यत्राह—विशेषणत्वं हीति । विशेष्यतेऽनेनेति निर्वचनानुसारेण भेदक विशेषण भेदं विशेष्यमिति प्रसिद्धेः एण्डो मुण्डः पूर्णशुद्धः नील शुद्धं पीत अजोगजामहिष इत्यादिषु तथा दर्शनार्थेतिभावः ॥

मिद्वान्तिच्छायया चोदयति । नन्विति । परिहरति । नैवमिति । उपसंहारः पर्यवसानम् । अन्यथा प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीत्यभावेऽतीत्यर्थः तत्रापि देवदत्तादावपि पक्ष वैषम्यमाह—अत्रत्विति । प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति तत् अत्रोऽयं भावः ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिभिरपि नैकत्वनिश्चयः तत्राप्येकत्वादि विशेषणभेदेन बहुत्वापत्तेः, एकमित्यादि पदानामेकैवोद्दिष्ट्यादिवस्त्रिवाहसम्भवाच्चेति ॥

ननु न केवल प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिः शाब्दी न विद्यते तस्या सत्यां धर्मिबहुत्व न स्यात् । अत्रैक्यवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्य विशेष्यैक्यज्ञानकमिति शङ्कते । ब्रह्मणन्देति । तद्ब्रह्मणन्देति सुहुमुहुश्चिर्वा तानि ब्रह्मणीति बहुवचनं वा नास्तीति भावः । परिहरति नेति । तत्कथमित्यत्राह—अज्ञातेति । एकवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्यं विशेषणवहुत्वाधीनं विशेष्यबहुत्वं न बाधते एण्डोमुण्डो पूर्णशुद्धो गौरित्यत्र बहुत्वप्रतीतेः । एकवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्य स्वतो विशेष्यैक्यप्रतिपादकं खण्डादिषु प्रत्यक्षमाधात् बहुत्वप्रतीतिरिति चेन्न अप्रत्यक्षेष्वपि गोषु खण्डइत्यादिवाक्ये प्रयुक्ते बहुत्वप्रतीतेः तस्माद्विशेषणवहुत्वचेद्विशेष्यभेदापादकमित्यभिप्रायेणोक्तम् । अज्ञातगोच्यक्तेरिति । अज्ञातगोच्यक्तेः प्रत्यक्षेणाहश्यमान गोच्यक्तेरित्यर्थः ; एण्डोमुण्डइत्यादि वाक्यप्रयोगसम्भवव्युदासाय जिज्ञासोरित्युक्तम् गोसामान्यज्ञानेऽसत्यदृष्टगोच्यक्तेः वा जिज्ञासासम्भवात्प्रयोगसम्भवः । सृष्टिस्यतिलयानां किंप्रत्येकलक्षणानि । उत सम्भूयेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रत्येकपक्षे दूषणमुक्तम् । संभूयेति पक्षे दूषणमाह—अतएवेति । अतएव विशेषणभेदस्य स्वतो विशेष्यभेदापादकत्वादित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

विशेषणवचनव्येऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः । पर्येन न बदकता तथा नितरा तद्विपरितरूपयोः ॥’ (स.शा) इति इह आक्षेपम् ॥

एव ‘जन्मादि’ इत्येकवचननिर्देशोऽपि श्रुतौ सृष्टिस्यतिलयानां पृथगुक्तिमनुसृत्य ‘जन्मस्थितिलयाः प्रवर्तन्ते तद्ब्रह्मेति’ इति सूत्रार्थे इति पूर्वं भाष्ये उक्तम् । तेन एकस्यैव ब्रह्मणः लक्षणवचनत्रयमत्र विवाचितमिति प्रतीत्या एण्डव्युत्पत्त्यादिवत् सृष्टिस्यतिलयानां भिन्नकालिकत्वेन परस्परं विरुद्धतया ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गेन जन्मादीनां कारणत्वस्य लक्षणत्व न सम्भवतीति प्रागभिहितम् । जन्मादीनेकवचननिर्देशेन समुदायकारणत्वं वा कारणत्वसमुदायो वा लक्षणमिति प्रतीत्या श्रुतावप्ययमेवाथो विवाचित इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च श्रुतिबलात् न एव किंभेदप्रसङ्ग इति शङ्क्यामाह—अतएव

श्रीभाष्यम्

लिलक्ष्यपिपिते वस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूय लक्षणत्वमायनुपपन्नम् । नाप्युपलक्षण-
त्वेन लक्षयन्ति

श्रुतप्रकाशः ।

उपलक्षणपक्षं दूषयति नापीति ।—

गूढार्थसमग्र

लिलक्ष्यपिपित इत्यादिना ॥ अनेकविशेषणसम्बन्धस्य व्यक्तिभेदकत्वे तत्समुदायसम्बन्धस्य संबन्धसमुदायस्य वा व्यक्तित्व-
भेदकत्वमपरिहार्यमिति अयमपि पक्षोऽनुपपन्नइतिभावः । जगत्कारणत्वं न विशेषणतया लक्षणं किंतु उपलक्षणतया इति
(प.पा) रीतिरापि न घटत इत्याह—नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्तीति ॥

उक्तं च पञ्चपादिकाया—‘अस्य जगत इत्यादिना माध्यमे लक्ष्यस्य ब्रह्मण स्वरूपलक्षणं कथयितुमुपक्रमते द्विवि-
धाह लक्षणं, उपलक्षणं विशेष(ण)लक्षणं च । तत्रेदं लक्षणं प्रपञ्चधर्मत्वात् । पृथग्भूतमेव कारणमुपलक्षयति न विशेषणत्वेन ।
अतः पृथक्स्वरूपलक्षणकथनम् इति पूर्वोक्तेन न्यायेन पृथिव्यादीनां जन्मादिदर्शनात् तत्कारण एकत्वनानात्वयोरन्यतराव-
गमे प्रमाणाभावात् बुद्धिमत्कारणपूर्वतामात्रे प्रतिपन्नं ‘यतो वा इमानि’ इतिकारणस्यैकवचननिर्देशात् तदर्थमात्रस्यैव
त्रिविधिसतत्वात् अर्थात्सर्वेषु सर्वशक्तिं जगत्कारणमिति कारणविशेषो वाक्यादवगम्यते । पुनः ‘तद्विजिज्ञास्य’ इत्यनूय
‘तद्ब्रह्म’ इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगात् बृहत्त्वार्थान्वयेन सर्वतोऽनवच्छिन्नस्वभाव जगत्कारणं ब्रह्म पदार्थइति गम्यते’ इति च

अत्र (प.पा) विवरणम्—‘लक्षणमनूय लक्ष्यस्वरूपं कथयितुमुत्तरं माध्यमित्याह—अस्य जगत इति । ननु
नतावादिदं विशेषणलक्षणं प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वस्य प्रपञ्चोपाधिवाचिरूपाधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणकथनमन्तरेण सोपाधिकधर्म-
प्रतिपत्त्ययोगात् नाप्युपलक्षणमेतत्, लक्ष्यस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वायोगात् अत्रच्छेदादिति तत्राह—द्विविधं लक्षणमित्यादि । उप-
लक्षणत्वेऽपि नाद्वितीयस्वरूपलक्षणविशेषो यद्ब्रजतमित्यभूत् सा शुक्तिरिति तत् मिथ्याभूतेनापि प्रपञ्चकारणत्वेनोपलक्षणयो-
गात् असाधारणसंबन्धोऽहं लक्षणनिमित्तं न लक्षणसत्यत्वम् । काकादीनामसम्बन्धानां गृहोपलक्षणत्वादर्शनादिति’ इति ॥

ननु जगत्कारणे नानात्वस्यापि प्रतिपत्ते कथं तदनुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनीयमिति चोदयति कथमिति । परिहरति
पूर्वोक्तेनेत्यादिना । ‘प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं प्रतिपाद्यतेति न्यायात्’ इति तत्रोदीयनम् । अयमर्थं जगत्कारणमात्रानुवा-
देऽपि तस्य नानात्वशङ्काया ‘यत्’ इत्येकवचननिर्देशात् एकत्वमपि प्रतीयते । ननु अनुवादे प्रमितिरनुपपन्ना । न, जग-
त्कारणे एकत्रपुरोवादाभावात् अनुवादसामर्थ्यादवैक्यं प्रतीयते । अन्यथातुवादावैयर्थ्यात् । ननु एकत्वे ब्रह्मलक्षणे च
प्रतीयमाणे वाक्यभेदः स्यात् । न, एकत्रस्य ब्रह्मप्रतिपत्तिगुणभूतस्यैकवाक्यत्वात् । अधुना एकत्वमपि लक्ष्यान्तर्गतमेव
भवति न लक्ष्यान्तर्गतम् । तथाहि जगत्कारणमात्रानुवादमेकं ब्रह्म विधीयते इति तत् किमायातमिति तदाह अर्थात्स-
र्वैक्यमिति । न सत्तासांशसंबन्धपरं वाक्यम् । किन्त्वर्थप्रतिपादनपरम् आधिक्यस्तु सत्तासांशसंबन्धइत्याह—पुनस्तद्विजिज्ञास-
रक्षेत्यादि । एक सर्वैक सर्वशक्तिं सर्वतोऽनवच्छिन्नं च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमित्यर्थः ॥

ननु निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपकथनमन्तरेण सोपाधिकानां सर्वैकत्वादीनां कस्यचिद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्न युक्ता । तत्र, ‘यत्
मुपरि तदाकाशं प्रकृतप्रकाशशब्दः’ इत्यादिषु स्वरूपलक्षणमेव किञ्चिद्व्यथम् । ब्रह्मशब्दाभिधेयमेव स्वरूपलक्षण-
मिति चेत् ; न ; बृहत्त्वधर्ममात्राभिधानात् महत्त्वं इत्युक्ते महत्त्वस्य निरुपाधिकत्वं धर्मतया भासते तथेहापि वक्तव्यम् ।

श्रीभाष्यम्

आकारान्तरप्रतिपक्षेः उपलक्षणानामेनेनाकारेण प्रतिपक्षस्य येनचिदाकारान्तरेण प्रतिपक्षिहेतुत्वंहि दृष्टं यत्रायंसारसस्सदेवदत्तकेदारइत्यादिषु । ननु च 'सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ते.उ.आनन्दवह्नी) इति प्रतिपक्षकारस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति । न

श्रुतप्रकाशिका

शु १ इत्यत्राह—आकारान्तरेति । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति भावः । व्यापकत्वमेवोपपादयति । उपलक्षणानामिति । उपलक्षणानोपलक्षणप्रतिपक्षादुपलक्षणमुपलक्ष्यकारः पूर्वप्रतिपक्षकारश्चेत्याकारप्रयमर्जनीय समप्रतिपक्षस्येण तु दर्शनात् । यथा सारससम्बन्धउपलक्षण देवदत्तसम्बन्धमुपलक्ष्यम् । केदारस्य पूर्वप्रतिपक्षकारः, अतो तृतीयाकारप्रतिपक्षस्य भासादुपलक्षणं तदुपपत्तमित्यर्थः । शास्त्रात् च त इत्यत्र कथमाकारप्रयमितिचेत् उच्यते कालविशेषे देशविशेषसम्बन्धः उपलक्ष्यकारः शास्त्रात्प्रमुपलक्षणं शास्त्रात्चन्द्रयोश्च कञ्जुप्रदशात्तत्त्व सन्ध सच सन्धो वाक्यात्प्रगतः आदित्यादिव्यावर्तकचन्द्रसन्धोच्य चन्द्रसम्बन्ध तृतीयाकारः * केदारवाक्याकारः प्रत्यक्षप्रतीतः चन्द्रत्वतु पूर्वानुभूतवादीस्य वृत्त चन्द्रइति वृत्तसायमेव कश्चन्द्रइति वृत्तसाया शब्दवाच्यचमुपलक्ष्य स्वार्थिकेन वा * शब्दोऽप्यापितवृत्तसामूलेन वा प्रत्यक्षेणप्रतीतो वक्रादिः पूर्वप्रतिपक्षकारः अनेन निर्दिशेषप्रत्युपादेत्पलक्षणत्वमपि नोपपद्यत इत्युक्तं भवति ॥

तृतीयाकारप्रतिपक्षरस्तीति चोदयति । ननुचेति । दूषयति नेति । सत्यत्वादयः निविशेषणतया लक्षणभूता उतापलक्षणतया पूर्वसिन्धस्य दूषणमुक्तम् । अन्यत्रचाकारान्तरप्रतिपक्षोपेक्षया वाक्यान्तरेणचेदभवत्सा स्वेनचेदा माश्रयइति ।

गूढार्थसङ्ग्रह

स-उन्दाभिधेय लक्षणमितिचेत् । महासामान्यमाश्रयिधानात् । सन्नित्युक्ते परइत्ययान्तरसामान्यव्यति । महासामान्यपर्यवसानत्वेनपिश्यते तथेहाप्ययान्तरसामान्यव्यतिर्भवत्या । विज्ञानमेव वृहत्त्वसंज्ञत्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणमितिचेत् तस्य सुतदुत्तरागद्वेपदिमहासामान्यत्वात् तस्याप्ययान्तरसामान्यव्यतिः पर्यवसान वक्तव्यमिति, तदाह—तस्य च निर्णयवाक्यमानदाद्वयेवेति । आनन्दएवहि ब्रह्म य सर्वज्ञं कारणत्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूप निर्णयते । तर्थाह—'यत् नान्यत्वश्यती' त्यारभ्य 'योवे भूमा तस्युत्तम्' इति सुप्रस्यैव बृहत्त्वधर्मवत्तामाह—विज्ञानतर्हि निरुपाधिकब्रह्मगुणइतिचेत् किं विज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरन्थ नीलात्पलादेवत् गुणगुणिभावात् किं वा द्रव्य घटः इतिवत् परापरसामान्यभावादिति, न तावद्गुणगुणिभावात् 'साक्षीचेताकेतले निर्गुणश्च' इति श्रुतेः 'एकैवानुदृष्टव्य नेहानानासिद्धि किंचन' इतिच गुणगुणिभावभेदप्रतिपेक्षात् । गुणस्य गुणिनोऽप्यन्वयान्यव्याप्यान्निरूपणात् इति च ॥

तददूषयति आकारान्तरप्रतिपक्षेरित्यादिना । देवदत्तकेदारइत्यादिप्यिति । आदिपदेन काकवदेवदत्तगृहमित्यादिसङ्ग्रहः । काकपदेन दत्तगृहमित्यादीं उच्च गुणवादेरिवान घर्मात्तरमुपलक्ष्य नास्ति पूर्वप्रतिपक्षकारोऽपि । पूर्वप्रतिपक्षकारा प्रासङ्ग्यतीति शङ्कते—ननुचेत्यादिना ॥

(घ) भाष्यादेः 'यत्' इत्यस्य सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टार्थक धामिधानेऽपि कैश्चित् सत्यज्ञानमनन्तमानन्दरूपवस्तु उच्यते इत्यर्थो वर्णितः । अयमर्थं ब्रह्मविद्याऽऽभरणलप्रमथोर्वचः । तेन सूत्रस्य लक्षणद्वयपरत्व सिद्धयतीत्यपि तत्रोक्तम् । एव च पूर्वप्रतिपक्षकारासिद्धइति भावः । सूत्रस्य लक्षणद्वयपरत्वमाह्ता सत्यत्वादेरापि निर्धर्मके ब्रह्मणि असम्भवेनोपलक्षणत्वमेव वाच्यम्, सर्वज्ञा माऽऽद्युक्तार्थस्य (अ.धि) ज्ञानत्वात्तदव्यया उपहितवृत्तित्वेन पूर्वकालएव सत्यं सुर्वानुदत्तुपलक्षित निर्धर्मक-

श्रीभाष्यम्

इतरेतरप्रतिपन्नाकारापेक्षत्वेन उभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात् । अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

अतो ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्ये आकारान्तरप्रतिपत्तिर्वक्तव्या ततश्चान्योन्याश्रयइति भावः । अतइति । विशेषणत्वोपलक्षणत्वायोगादित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

मिति मनुसूदनब्रह्मानन्दाभ्यां व्यवस्थापनं सङ्गच्छते । एवचोभयोरुपलक्षणत्वं सत्यादिवाक्यं पूर्वप्रतिपन्नाकारपरं नैव भवितुमर्हति । इतरेतराश्रयाद्यापत्तेरित्यादिभेत्त्याह-इतरेतरप्रतिपन्नेत्यादिना । इदमुपलक्षणं ' काकवदेवदत्तग्रहम् ' इत्यादौ उल्लेखस्योत्पत्त्यादेः शाब्दबोधे मानस्य सर्वदार्शनिकसमत्वेन निर्विशेषे उपलक्ष्यधर्मस्यापि बोधे मानासम्भवेन जगत्कारणत्वस्योपलक्षणत्वविवरणब्रह्मविद्याऽऽभरणोक्तं न संभवति । ' आनन्दाद्बोधेन ' इति श्रुतौ आनन्दत्वप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेन निर्विशेषस्य प्रतीतिरेव न संभवति । ज्ञानत्वानन्दत्वादिविशिष्टस्य जगत्कारणस्यैकतया एकवचनस्यापि नानुपपत्तिः । जगत्कारणे एकत्वकथनेन निमित्तोपादानयोर्भेदोऽपि निरस्तो भवति एकजगत्कारणानुवादेन तद्ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मलक्षणविधिः पर्ययसन्नः ' तद्विजिज्ञासस्व ' इत्यत्र नविधिः सना विचारस्यापि रागप्राप्तत्वबोधनात् । अत्र विचारविधिव्यादि विवरणकारणमते ब्रह्मलक्षणविधानं वाक्यभेदप्रसङ्गेन न संभवति । ' विशानमानन्दं ब्रह्म ' इत्यत्र ब्रह्मत्वानन्दत्वप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेन तत्रापि निर्विशेषस्य न प्रसक्तिः । ' तत्त्वोपनिषदं पुरुषम् ' इति पूर्वश्रुत्युक्तपुरुषस्यैव ब्रह्मपदार्थत्वेन पुरुषपदस्य बृहदारण्यकनिर्वचनत्रयलभ्यार्थानां त्रयाणां ' वैजुष्टःपुरुषः ' इत्यादिसहस्रनामाभाष्ये (शं) अभ्युपगमेन तन्निर्वचनसिद्धपुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्यैव श्रुतौ विवक्षितत्वावश्यभावेन निर्धर्मकस्यानन्दरूपत्वोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वयो रसम्भवात् । ' यत्र नान्यत्पदयति ' इत्यारभ्य ' यो वै भूमा तत्सुप्तम् ' इति विवरणोदाहृतश्रुतौ विशिष्टस्यैव विवक्षेयुत्तरत्र भूमाधिकरणे व्यक्तीभविध्यति । ' नेह नानाऽस्ति ' इत्यादिकाः न परमतसाधिकाः इति पूर्वोक्तकरण एव निरूपितम् ॥

' यद्रजतमभात् सा श्रुक्तिः ' इत्यत्र मिथ्याभूतस्योपलक्षणत्व न कस्यचित्सम्मतम् । रजतप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमेव ' यद्रजतमभात् ' इत्यत्र त्रिणयः रजतप्रकाशज्ञानविशेष्यतु न मिथ्या । यद्रजतं सा श्रुक्तिरिति व्यवहारो नास्त्येव । काकवदेवदत्तग्रहमित्यादौ पूर्वकाले देवदत्तसन्नधस्य सत्यतया मिथ्यात्वाभावेन तदुपलक्ष्योत्पत्त्यावप्रकारबोधस्य नविरोधः इति मिथ्याभूतस्य क्वापि नोपलक्षणं यम् । रजतदृष्टान्तश्च श्रुतौ कारणवाक्ये क्वापि नोक्तः । ' यन्मुपिरे तदाकाशम् ' इत्यस्य कारणत्वलक्षणविचारं नोपयोगः । ' कश्चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः ' इत्यत्रापि न धर्मोपकारकबोधः कस्यापि दार्शनिकस्यासम्प्रतिपत्तेः । अतः परोक्तरीत्योपलक्षणत्व न घटत इति भावः ॥

' यतो वा ' इत्यादिश्रुतौ धर्मप्रकारकबोधस्यैव विवक्षितत्वेनोपलक्षणस्यापि प्रकारत्वेन जगत्कारणत्वस्योपलक्षणत्व विशेषणत्वत्वच संभवतीत्येव सूत्रकाराशय इत्यादिभेदेन पूर्ववधे विशेषणत्वत्वचस्य प्रथमनः दूषणेऽप्युपलक्षणत्वत्वच अन्ते दूषणेन तस्यैव बुद्धिस्यनया प्रथमं जगत्तन्मादिकारणत्वस्योपलक्षणत्वमुपपाद्यानन्तरं विशेषणत्वत्वचमुपपादादियिष्यते ॥

श्रीमाप्यम्

एवंप्राप्तेऽभिधीयते जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपलक्षणभूतैर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते । नचोपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिगिकाकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्माप्रतिपत्तिः । उपलक्ष्येणनवधिकातिशयवृहत् वृहत्तं च, वृहत्तेर्धातोस्तदर्थत्वात् । तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः । यतो येन यदिति प्रसिद्धयन्निर्देशेन यथाप्रसिद्धिजन्मादिकारणमनूयते । प्रसिद्धिश्च 'सदेव

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तमनारयति—एवंप्राप्तेऽभिधीयतइति । एवं सूत्रकाराभिप्रेते पूर्वपक्षे प्राप्ते तदभिप्रेतस्तत्परिहार उच्यते इत्यर्थः । * श्वाप्यवहिर्भूतो श्वाप्यप्रती युषायः उपलक्षण श्वाप्यान्तर्भूतो श्वाप्यप्रतीत्सुपायो विशेषणम् । नचैकस्य श्वाप्यशापकवाविरोधः घटादेरिन्द्रियसयोगप्रतिषेधवत्त्वेन ज्ञानोत्पात्तेहेतुत्वस्य विषयत्वस्य च दर्शनात् । * एवं शब्दतो धीस्यतया स्वनिशिष्टप्रतीतो हेतुभूत विशेषणमिति उभयथाऽपि लक्षणोपपत्तिं वक्ष्यन् 'एकानेकस्वरूपाय ऋश्यूलसूक्ष्मात्मने नमः' इतिवचनमोक्तमुपलक्षणपक्षं बुद्धिस्यनया प्रथममुपपाठयितुं प्रतिजानीते । जगदिति ॥

ननुपलक्षणपक्षेऽनुपपत्तिरुक्त्याह—नचेति । * आकारान्तर आकारविशेषः सचोपलक्षणेोपलक्ष्याकारातिरिक्तइत्यनुनक्तिः । पृथक्पृथीयाकार दर्शयितुमाकारद्वय विवक्षन् पूर्णमुपलक्ष्याकारमाह—उपलक्ष्यहीति । अथवैश्वरसि 'वृहतिवृहयति तस्मादुच्यते परब्रह्म' इति, श्रीमनिर्गणत्रपुराणे च 'वृहत्त्वाद्बृहत्तंवाच्यं ब्रह्मेति परिपठ्यते' इत्यादिनिर्वचनप्रसिद्धयोक्तो हिशब्दः । * आकारत्रयपृथक्त्वचोतनार्थाः चशब्दास्तत्रतत्र ज्ञायाः ॥

कथ निरतिशयवृह वृहत्त्वप्रतिपत्तिरित्यत्राह—वृहत्तेरिति । मनिप्रत्ययान्तस्य रुद्रिसहवृत्तस्य वृहतिघातोस्तदर्थत्वादित्यर्थः । * यद्वा ब्रह्मशब्देन वृहत्त्ववृहत्त्ववाच्यगतिः कथमित्यत्राह—वृहत्तेरिति । वृहत्त्वस्य स्वरूपतो गुणतश्च विवक्षितत्वात् वृहत्त्ववरूपवृहत्त्वमपि धात्वर्थान्तर्गतमिति भावः । उपलक्षणकारमाह—तदुपलक्षणेति । ननु सारसस्य केदारिणेव जन्मादीना ब्रह्मणासह सन्धो वचन्यः । किंच ब्रह्मण उपादानत्वे ब्रह्ममत्तइव निमित्तान्तराधिष्ठेयताप्रसङ्गेन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणान्यपरलक्षणवृहत्त्वत्वासिद्धिश्च स्यादित्येतत्सङ्काद्वय परिहरस्तृतीययाकारोपस्थापक वाच्य चावतारयति—यतो येनेत्यादिना ॥

कुत्र कथ प्रसिद्धिरित्यत्राह—प्रसिद्धिश्चेति । तच्च कथमित्यपेक्षायां तत्प्रतिपादन पदानामन्वयमुत्तेन दर्शयति ।

गूढार्थसमग्र

जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरिति । श्रुतौ भूतविशेष्यकबोधस्य स्फुरतया तद्गतजगत्सृष्टिस्थितिप्रलयानां कारणत्वेन ब्रह्मणि सन्न्यः 'यत' इति पञ्चम्या बोध्यते । तेन जगद्ब्रह्मणामपि त्रहासत्रन्विच्येनेव सत्यभूतानामुपलक्षणत्व सम्भवतीति भावः । एतेन मिथ्याभूतस्य नोपलक्षणत्वमिति सूचितम् । कार्यकारणभावस्यैव मिथ्यात्वेन अत्र सत्यस्य नोपलक्षणत्व सम्भवतीति नशकनीयम् । जगत्कारणस्यैव पुरुषशब्दार्थत्वेन तस्योपनि रत्ताःपर्यविषयत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । 'वृहति वृहयति' इति श्रौतनिर्वचनसिद्धब्रह्मशब्दार्थवृहत्त्वत्वस्य कारणत्वरूपत्वेन तस्यासत्यत्व 'एव यथाः' इत्यादिश्रुतिविरोधेनापि नसम्भवति इत्यभिप्रेत्याह—उपलक्ष्येर्हीति ॥

प्रसिद्धयन्निर्देशेन यथाप्रसिद्धिजन्मादिकारणमनूयते इति । एतेन 'सत्यज्ञानम्' इति वाक्यप्रतिपाद्यसङ्ग-दार्थ इति केपाचिदुक्तिरनुपादेयति सूचितम् । तत्र कारणत्वानुत्तया तदर्थस्यात्र विवक्षाया अनुचितत्वात् । अतएव

श्रीभाष्यम्

सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (छा.६.२.१) इति 'तत्तेजो ऽसृजत' इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन तदपि सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्य अद्वितीयमित्याधिष्ठानन्तरं प्रतिपिथ्य तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत इत्येकस्यैव प्रतिपादनात् । तस्माद्यन्मूला जगज्जन्मस्थितिलयाः तद्ब्रह्मेति, जन्मस्थितिलयास्वनिमित्तोपादानभूतं यस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जगन्निमित्तोपादानताक्षित सर्वशक्त्यसत्यसङ्कल्पत्य विचित्रशक्तित्वाद्याकारवृहत्त्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपानुपपत्तिः ।

श्रुतप्रकाशिका

तदपीति । तत् निमित्तोपादानत्वरूपकारणत्वम् । उपादानत्वाधिष्ठानन्तरनिवारणयोरुपपादनकृत 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'असृजत' इति । रामऋणादिरूपेण बहुभवनव्यावृत्त्यर्थं जगद्रूपेण बहुभवनमिति दर्शितम् 'तत्तेजोऽसृजत - इत्यनेन अत्र फलित सर्वभूमाह—तस्मादिति । यथा उपलक्षणेन सारसेनाधिकरणत्वेन सगन्धिव केदारस्य, यथा चन्द्रदेशस्य शालायाश्च ऋजुमानस्सम्बन्ध तथा ब्रह्मण उपलक्षणभूतजन्मादिभिर्हेतुहेतुमद्भास्वरस्य च इ युक्तमिति यथा प्रसिद्धयनुवादरूपतया वाक्यस्य निमित्तान्तरशङ्काचार्थापरिहृता भवति । एव तृतीयाकारस्याधोपक्रमुपलक्षणस्य घात्मक निमित्तोपादानरूपकारणत्वमुक्तम् ॥

अथ तदाक्षित तृतीयाकारमाह—जगदिति । यतश्चन्दसारितकारणवाक्येपुहि सार्वज्ञ्याद्यवगम भूतो जगन्निमित्तोपादानताक्षिते युक्तम्, गुणानामपरिच्छिन्नतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतायोग्यवशापनार्थमाकारवृहत्त्वेन युक्तम् । 'यत्सर्वज्ञ' इत्यादिवाक्यावगतसार्वज्ञ्यादीनामुपलक्षणत्वाभावात्ता यो-न्याश्रय । विशेषणवृहत्त्वतु न विशेष्यभेदापादकमिति वक्ष्यतइति न विरोधः । उपलक्षणवधानुपपत्तिपरिहारमुपसहरति इतिचेति । इति अतश्चेत्यर्थः । उपलक्ष्यंहीत्यादिभाष्यस्यैव वा योजना * अनवधिकारिताशयशब्दे तापर्यम् उपलक्ष्यमनवधिकारिताशयवृहत्त्वं बृहणत्व च । निरवधिकवृहत्त्व च स्वरूपतो गुणतोविभूतितत्त्वानवधिकवृहत्त्व, वृह वृहणत्वविशेष उपलक्ष्य इ युक्तमिति । ततश्चोपलक्ष्यकारिकदेशभूत वृहत्ववृहणयमात्र पूर्वप्रतिपत्ताकारो भवतीति फलितम् लोके तथादर्शनात् । देवदत्तकेदारवद्युपलक्ष्यम् नच देवदत्तसम्बन्धित्वमात्रं घटपगादिष्वतिप्रसङ्गात् । तदेकदेशभूतकेदारयमात्रेण पूर्वप्रतिपत्तिः । तस्मादुपलक्ष्यैकदेशभूतवृहत्ववृहणत्वाकारिण पूर्वप्रतिपत्तिः । अनवधिकारिताशयवृहत्त्व वृहणयमुपलक्ष्यमित्याभिप्रायेण ह्यनवधिकारिताशयवृहद्वृहणयै युक्तम् । वृहत्ववृहणत्वाविरोधोपलक्ष्यत्वात् वृह वृहणयमात्र पूर्वप्रतिपत्ताकारइत्यर्थसिद्धमिति हिशब्देन सूचितम् ॥

कथं त प्रतिपत्तिरित्यत्राह—वृहत्तेर्धातोःरिति । वृहयमात्र पूर्वप्रतिपत्ताकारइत्यभ्याहूतेन वाक्येन तदर्थं वादिति पञ्चम्या अन्वयः । यद्वा नचेत्यादिपूर्ववाक्येनान्वयः । उपलक्षणाकारमाह—तदुपलक्षणेति । तृतीयाकारमन्यमापि विवक्षुस्तप्रतिपादक वाक्यमन्तारयमुपलक्षणत्वापलक्ष्येण सर्वभवंनिमित्तान्तरशङ्का च व्युदस्यति यतो येनेत्यादिना । पूर्वव-

गूढार्थसमह

(स) भाष्यादानयमर्थो नात् । अद्वितीयमित्यादि । 'द्वितीयशब्दश्च सजातीयसहाय स्त' इति ( ) नागेशचे एतदनन्तरं 'तदेधा' इ युक्तया द्वितीयवामान्याभावात्ता नान्वित्येति । आकारवृहत्त्वेनेति । अत्र पूर्वप्रतिपत्ताकारात्तत्त्व-

श्रीभाष्यम्

जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि सविरोधिष्व्यावृत्तं यस्तु लक्षयन्ति । अघातस्वरूपे यस्तुन्येकस्मिन् लिलक्षयिष्यतिऽपि परस्परविरोध्यनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयति । विशेषणानामेकाध्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डत्वाद्यस्तु विरोधादेव गोच्यक्तिभेदमापादयन्ति । अत्रतु कालभेदेन जन्मादीनां न विरोधः ।

श्रुतप्रकाशिका

वदर्थः । विरहितमन्य तृतीयाकारमाह—जगदिति । • इदानीं चशब्दस्तृतीयाकारान्तरसमुच्चये । यथा केदारवं सारसाधिकरणवदेवदत्तसवधिधत्वोपयोगि तथा सर्वज्ञवाद्याऽप्यनवधिकारितशयवृहत्ववृहणत्वजन्मादिकारणत्वोपयोगिनः ॥

अथ विशेषणतया लक्षणत्वमुपादयति । जगज्जन्मादीनामिति । कथं नदोषः अपवादकप्रमाणामाये विशेषणभेदेस्य विशेष्यभेदात्पहृत् दोषनेन ह्युक्तमित्यत्राह—लक्षणभूतान्यपीति । लक्षणभूतानि व्यावर्तकभूतानीत्यर्थः । • यद्वा लक्षणभूतानां विशेषणानां सजातीयविजातीयव्यावर्तनस्वभावं वेऽपीत्यर्थः स्वाविरोधिष्व्यावृत्तं नियतमिन्द्राश्रयविशेषणाश्रयाव्यावृत्तं नानाविरुद्धविशेषणाश्रयाव्यावृत्तमित्यर्थः । अयग्रन्थः पञ्चाविषयः बहुत्वापवादकप्रमाणामावेसति विशेषणत्वमेव निरोधित्वमित्यत्राह—अह्नातेति । अयं तु सपञ्चाविषयः । देवदत्तस्यामो युषेत्याद्युदाहरणमत्राभिप्रेतम् । अप्रत्यक्षविषयेषु कवचना-नघर्मिन्नाविषयैक्यादिविशेष्यैक्यं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्र विशेष्यैक्यव्यवस्थापक क्रिमित्यपेक्षया सपक्षे विशेष्यैक्यमुपादयति । विशेषणानामिति । शब्दस्वारस्यादिविशेषणानामेकाश्रयान्वयप्रतीतिरविरुद्धविशेषणानामेकाश्रयवृत्तित्वोपपत्तेरित्यर्थः । अविरुद्धविशेषणत्व विशेष्यैक्यव्यवस्थापकमित्युक्तं भवति । यद्वा अशतस्वरूपइत्यपि ग्रन्थः पञ्चाविषयः । पूर्वस्मिन्ग्रन्थे विशेषणानां विरुद्धविशेषणाश्रयात् स्थाश्रयभेदकत्वमुक्तम् । अप्रत्यक्षत्वेसति • मित्रविशेषणत्वमेव भेदकत्वमित्यत्राह—अह्नातेति । तत्राप्याविरुद्धविशेषणभेदेन विशेष्यभेदकइत्यर्थः । कुतइत्यत्राह—विशेषणानामिति । देवदत्तस्यामोयुसु लोहिताश इत्यादायाविरुद्धविशेषणानामेकाश्रयत्वं दर्शनात् पक्षीवृत्तेऽप्येकस्मिन्नेव विशेषणानामनयोपपत्तेरित्यर्थः ॥

अविरुद्धविशेषणानां विशेष्यभेदानापादान्वयमुक्तम्, विषयभूतत्वगुणादिषु बहुत्वानियामकमाह—खण्डत्वाद्यस्तित्विति तनः पक्षस्य वैषम्यमाह—अत्रतिरिति । कालभेदेनेत्यस्यायमभिप्रायः । विशेष्यब्रह्मचहुःपेऽपि जगज्जन्मादीनां योग्यव्यव-

गूढार्थसङ्ग्रहः

द्विविधलक्षणे विशेषणतया लक्षणत्व न सम्भवतीति मिथ्याभूतस्य जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया निर्विशेषणत्ववत् परेदकं तत्र निर्विशेषस्य इदं लक्षणं न सम्भवति । एव मिथ्याभूतस्यापि । किंतु सविशेषस्यैवोपलक्षणभूतं लक्षणमित्येतावता निरूपितम् । विशेषणतया लक्षणत्व न सम्भवतीति परोक्तं नघटत इत्यभिप्रेत्य विशेषणतया लक्षणत्वं निरूपयति—जगज्जन्मादीनामिति ॥ 'अविरुद्धविशेषण' इति (स.दा.) श्लोकस्य यत्तात्पर्यं तद्विवरणे मधुसूदनसरस्वतीभिः प्रथमसं. (१७१.१७२) प्रदर्शितं तत्रघटन इति जिज्ञासाधिकरण एव (६३३—६३४.प्र.अ) निरूपितम् ॥ अत्रतु कालभेदेनेति । विवरणे प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वसिद्धिनिरूपणावसरे देशकालसुपाप्यन्तर्भावैरेव नियेषप्रतीतिरिति यदुक्तं तत् धणिकत्वनिरसनवावसरे कुमारिलोक्तयनुसारेण न विचारसहमिति पूर्वमेव (प्र.स. ३६७—३६८) निरूपितम् । 'निष्कलंति

श्रीभाष्यम्

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै.उ.भृगुव) इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नस्य जग-जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते । 'सत्यंज्ञानमन्तं ब्रह्म'

श्रुतप्रकाशिका

घातात् कालभेदेनाविरोधआश्रयणीयः विशेष्यैक्येऽपि तथैवाविरोध इति ॥ अत्रायमर्थोऽनुसंधेयः विशेषणबहुत्वं स्वत-एव विशेष्यभेदापादकं, एण्डो मुण्डइत्यादिषु दर्शनात् देवदत्तस्यामो युवेत्यादिषु प्रत्यक्षनाघादैक्यप्रतीतिः तस्मात्प्रत्यक्ष-गोचरे ब्रह्मणि विशेषणबहुत्वायच विशेष्यबहुत्वमवर्जनीयम् । नट एकप्रचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यस्य स्वतो विशेष्यैक्यप-रत्वं देवदत्तस्यामोयुवेत्यादिषु दृष्टम् एण्डोमुण्ड इत्यादिषु प्रत्यक्षनाघाद्बहुत्वप्रतीतिः । अतः प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि एकव-चनान्तधर्मिवाचिपदैक्यादैक्य सिद्धमेव ॥

नैवम् विशेषणभेदायच विशेष्यबहुत्वमेकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं न वाधते । अपितु प्रत्यक्षमेव वाधते अदृश्य-मानगोच्यतेः पुरुषस्य एण्डोमुण्ड इत्यादिवाक्यप्रयोगे सत्यैकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्येऽपि बहुत्वप्रतीतिरितिह पूर्वपक्ष-स्थितिः । तत्रोत्तरमुच्यते अज्ञातेत्यादिना । एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं बहुत्वं वाधत एव, अदृश्यमानेऽपि देवदत्त-देवदत्तस्यामोयुवेत्यादिवाक्यप्रयोगेषु विशेषणबहुत्वेसत्यपि विशेष्यैक्यप्रतीतिः । एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविभागविधुर बहुत्वप्रती-तिरैक्यप्रतीतिश्च भवतः अनृत बहुत्वैकत्वयोः को निर्णायकइतिचेत् । नियतमिन्नाश्रयदृष्टिशेषोपपन्नहुत्वं विशेष्यैक्यविरोधि-अनियतमिन्नाश्रयदृष्टिशेषोपपन्नहुत्वं नैक्यविरोधीति । अथ सत्यज्ञानादीना लक्षणत्वोपपत्तिं पूर्वोक्तान्योन्याश्रयणपरिहारं-चाह-यतोवा इति । लक्षणवाक्येनानेन कारणत्वमेव लक्षणत्वोत्तमित्यस्य कारणवाक्यत्वम् । आदिशब्देन 'सदेव' इत्यादीनि कारणत्वप्रापकवाक्यानि गृह्यन्ते ॥

ननु लक्षणभूतेनैव जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयव्यावृत्तिसिद्धा अन्यथा तस्य लक्षणवायोगात्-तत्कथं सत्यादिवाक्येन सकलेतरव्यावृत्ताभिधानोक्तिः, उच्यते-व्यावृत्तिर्द्विविधा व्यक्त्यन्तरेष्वसमाप्रितधर्मयोगरूपा, तत्-ज्जातीयासाधारणधर्मानन्वयरूपा च, तत्र विलक्षणधर्मयोगे व्यक्त्यन्तरेष्वोऽप्येव सिद्धयति नत्वतजातीयत्वं तजातीयत्वव्य-

गूढार्थसंग्रहः

क्रियम्' इतिश्रुत्या परब्रह्मणि सृष्ट्यादिक्रिया नसंभवतीति सृष्ट्यादिक्रियायाः आविचकत्वेन मिथ्यात्वमिति यद्विद्वरणोत्तं-तदपि नषट्ते । 'निष्कलं निष्क्रियं क्षान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इति श्रुतौ आविदास्त्वावदस्यापि निषेधेन सृष्ट्यादिक्रि-यायाः आविचकत्वकल्पनासम्भवात् । 'निष्क्रियम्' इति सामान्यानिषेधस्य सृष्ट्यादिक्रियाविशेषप्रतिपादकशास्त्रानु-सारेण परिस्पन्दरूपक्रियाविशेषपरतयैवोपपत्तेर्याव्यवत्वात् । अतएव 'स्वामाविक्री शानघलक्रिया च' इति श्रुतिरूपपत्रतं 'नेहनानाऽस्ति' इत्यादेः परनवीनसंमतार्थः पूर्वमेव (प्र.स. ३३१, ३३२, ३३८-५) पर्यालोचितः । तेन सृष्ट्यादिक्रि-यायाः सार्वदिकत्वेन कालभेदेन विरोधपरिहारोक्तिर्न घटत इति नवीनोक्तदूषणस्य नावसरः । नयमन्तेऽपि व्यवहारोप-स्यधर्मभिध्यत्तेरङ्गीकारेण अभिम्येत्तत्सार्वदिकत्वाभावात् विरोधपरिहारस्संभवति । घट्या भेदप्रतीत्या अभेदोक्तिरपि निरवकाशा ॥

'उत्पल्यंज्ञानवधिकातिशयबृहत् बृहण च' इत्यादौ पूर्वं पूर्वप्रतिपन्नाकारनिरूपणपरभाष्ये यत् आकारबृहत्त्वं पूर्व-प्रतिपन्नमुक्तं तत्समर्पकत्वमेव 'सत्यज्ञानम्' इत्यादेरिति पूर्वपक्षोक्तान्योन्याश्रयणपरिहारः योऽभिप्रेतः तमेव विवृणोति-यतोवा इमानि इत्यादिना । स्वरूपमभिधीयतइति । लक्ष्यस्वरूपमभिधीयत इत्यर्थः ॥

श्रीभाष्यम्

(तै.आन.१) इति तत्र सत्यपदं निरुपाधिकस्त्वायोगि ब्रह्माह तेन विकारास्पदमचेतनं तन्मूर्च्छुप्रेतनश्च व्यावृत्तः नामान्तरभजनाहार्वायस्यान्तरयोगेन तथोक्तिरुपाधिकस्त्वायोग

श्रुतप्रकाशिका

अकर्मभोग्याधीनतत्त्वतीयवशङ्काया अनपगमात् । तदनन्वयं तु तज्जातीयताध्यात्रात्तिरिसद्भवति । यथा घस्य संस्थान विज्ञेयश्वेत्तरममस्तवैलक्षण्येसिद्धेऽपि पृथिवीत्वव्यवस्थापकग-धवत्सयोगात् पृथिवीजातीयत्वं नापि तदयोगादवादिषु तज्जातीयत्वात्तदमः एवं जगत्कारणरूपविलक्षणधर्मान्वयेसत्यपि ब्रह्मणोऽभिज्ञातीयत्वञ्जीवजातीयत्वशङ्काऽवतिष्टा इति तज्जातीयताध्यात्रात्तिरिसत्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यत इति तस्य सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपशेषकोत्तिर्बुद्धेति ॥

कथं व्यावृत्तत्वस्याभिधानमित्यत्राह—तत्रेति । केनापि परिणामविज्ञेयगततत्त्वद्वयस्य सत्ता सांपाधिकसत्ता अतो निरुपाधिकसत्ता निर्विकारत्वं सत्यपदव्यावर्त्यमाह—तेनेति । कथमित्यत्राह—नामान्तेरेति । निरुपपद सत्यपदमस्त्वो-

गूढार्थसंग्रहः

एव च 'सत्य ज्ञानम्' इत्यस्य लक्ष्यव्यक्तिविज्ञेयनिर्णयसमर्पकत्वमेव । अत्र पदत्रयेन अचेतन बद्ध, मुक्त, नित्य वैलक्षण्यनिरूपणेन जगत्कारणरूपलक्षणत्वस्याऽवच्छेदकनिष्कर्षः कथितो भवति । सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगिब्रह्माहेति । अयमाशयः उत्तरत्र 'सच्चयचाभवात्' इत्युपक्रम 'सत्यचानृतं च सत्यममनत्' इति वक्ष्यत । तत्र सच्छब्दः सत्यशब्दश्च एकार्थकः । तदानुगुण्येन त्यच्छब्द अतुतशब्दश्चैकार्थकत्वेव । 'मूर्तामूर्ताहिराशीद्वौ सच्चत्यच्चादिनोऽपि श्रुत्यन्तरेण सगानात्' (५०) इति तै वार्तिके उक्तम् । 'श्रुत्यन्तरं च' 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य प्राणवैसत्य तथा मेघ सत्यम्' (वृ) इति तत्र वार्तिके 'मूर्तामूर्तं हि सत्याह प्राणास्तस्यास्त्यदात्मतः । क्षेत्रज्ञस्तदुपाधिगत्यास्त्यइत्यभिधीयते ॥' (२४४) इत्युक्तम् । अत्रानन्दगिरिविवरणम् 'सच्चत्यचाभवदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं उक्तेर्ये चोतयति' इति । अत्र 'व्यावृत्तहारिकमेवान् सत्यस्यादधिकारतः । पारमार्थिकसत्यस्य वाक्यान्ते समुदीरणात् ॥' इति सत्यशब्दद्वयार्थभेदः तै.वार्तिके प्रदर्शितः । 'अथ नामधेयम्' इति इत्यत्र 'अपदेशाय नामैतत् न स्व नामास्य विद्यते । लक्ष्यप्राज्ञत्वाय किं परब्रह्म कथंचन ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतुना साक्षाद्ब्रह्मण्यसम्भवात्' इत्यत्रोत्तरसत्यशब्दस्य लाक्षणिकत्वेत्तया अत्रापि उत्तरसत्यशब्दः लाक्षणिक इत्येव परेया प्रक्रिया । 'तस्योदिति नाम' इतिवत् 'नेतिनेति' इति निवेधानन्तर 'अथ नामधेयम्' इतिश्रुत्या परब्रह्मनामत्वस्य 'सत्यस्य सत्यम्' इत्यत्र प्रार्थनादानादुत्तरत्र सत्यशब्दः लाक्षणिकइत्युक्तिः पूर्वसत्यशब्दः व्यावहारिकसत्यपरः, उत्तरसत्यशब्दः पारमार्थिकसत्यपरइत्युक्तिश्च 'न सत्यद्वयकल्पना' इति बुभुक्षारैलेनैव निरस्ततया नघटत इति सत्यशब्दद्वयं न लाक्षणिक नमित्त्यासत्यरूपविभित्तार्थकं च इति श्रुतितात्पर्यमवश्यमेवपितव्यम् । गान्दोये—'तानि हवा एतानि त्रिष्यक्षराणि सत् ति यमिति तत्त्वत्तदमृतम् अथ यत् ति तन्मर्त्यं अथ यत् तेनोमौ वच्छति' (छा.८.प्र.३.५) इत्यत्र 'तस्यहवा एतस्य ब्रह्मणो नामसत्यम्' इति पूर्वश्रुत्युक्तसत्यनाम्ने निर्वचनं कृतम् । 'इदं देव 'सच्चत्यचाभवत्' इत्यत्र सच्छब्दस्याप्यर्थः । त्यच्छब्दस्य पूर्वस्वापारिणामत्यागवदर्थकतया विकारि इत्येवार्थः । तत्र छान्दोग्ये ब्रह्मासाधारणतया सत्यनामनिर्वचनमिति सत् ति यमिति छेदः । अत्र सत्यशब्दद्वयप्रयोगेण अतुतशब्दसमभिव्याहारेण च सच्छब्दसमानार्थकं सत्यशब्दः । सच सच्छब्दश्च एकार्थकत्वेन सप्रतिपद्य । अत्र सत्यशब्दद्वयप्रयोगेण अन्तिमसत्यशब्दस्य निरुपाधिकसत्तायोगीत्यर्थः । प्रथमसत्यशब्दः सांपाधिकसत्तायोगिपरः । बद्धजीवसत्तायाः कर्मनिश्च-

श्रीभाष्यम्

रहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह ।

श्रुतप्रकाशिका

चात् स्वरूपतो धर्मतश्चैकरूपत्व शपयतीत्यचित्तस्सृष्टजीवव्यावृत्तिः । ज्ञानशब्दार्थमाह—ज्ञानपदमिति । इदानीमासी
मिषयइत्याद्युपपदरहितं ज्ञानपदमसंकुचितत्वं नित्यत्वं च ज्ञानस्य दर्शयति । नित्यामङ्गुनितज्ञानत्वमेवाकारो यस्य तद्वि-
त्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारम् तेन ब्रह्मणः कदाचित् क्वचिदपि प्रदेशे जडत्वव्यावृत्तिः । नित्यासङ्कुचितज्ञानत्वं अद्वारकं धर्म
द्वारकं च परमात्मन आकारो भवति ' आत्मज्योतिस्साम्राडितिहोवाच ' ' ब्रह्मणाधिपश्चिता ' ' विज्ञातारमरकेन
विजानीयात् ' इत्यादिभिस्स्वरूपस्य धर्मस्य च ज्ञानत्वावगमात् । ज्ञानशब्दासङ्कोचेन सद्धारकाद्वारकज्ञानाकारव्यसिद्धिः

नन्वस्य ज्ञानशब्दस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तम् ? विषयावगाहिज्ञानाख्यद्रव्यत्वचेत् अपर्यवसानात् ज्ञानधर्मकत्वमुक्तं
स्यात्, नतु ज्ञानस्वरूपता स्वप्रकाशतारूप ज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तेत्वेत् ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं स्यात् । नतु ज्ञानधर्मकत्वम् ।
ततश्च ' तद्गुणसारत्वात् ' इति सूत्रविरोधश्च । नच गवादिशब्दानां परमात्मपरत्वे गोत्वसंस्थानपिंडजीवानामिव द्वार-
द्वारिभावात् ज्ञानाख्यद्रव्यज्ञानत्वगुणयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्व घटते, नहि धर्मभूतज्ञानं स्वरूपभूतज्ञानगतज्ञानत्वगुणे
समवैति येन द्वारद्वारिभावस्यात् । धर्मभूतज्ञाने स्वरूपेचानुगत ज्ञानत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तेत्वेत् गोशब्देन एष्टमुण्डपिण्ड
द्रवयत् ज्ञानव्यतिद्वयमुक्तं स्यादिति द्वारद्वारिभावेनानभिधानात् तयोर्ज्ञानयोर्न धर्मधर्मिभावप्रतीतिः ज्ञानत्वगुणविशेषित-

गूढार्थसंग्रहः

धनत्वेन सोपाधिकत्वात् । त्यच्छब्दार्थचेतनस्यापि परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वेन सोपाधिकसत्तायोगि वात् । अनृतशब्दः न
मिष्याऽर्थकः, किंतु विकार्यर्थकः । अमृतमत्योभयनियामकत्वेनोदाहृतसत्त्वानामनिर्वचनानुसारात् । छान्दोग्यबृहदारण्य-
कादिनिर्वचनसामान्यस्य एकरूपत्वेन छान्दोग्यनिर्वचनस्यारोपपर्यवसितत्वस्य परकल्पितस्य श्रुतित्वात्पर्यविषयात्वासंभवात् ।
एवं च उत्तरान्तिमसत्यशब्दसमानार्थक एव ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्र सत्यशब्दः इति ॥

ज्ञानपदमिति । आत्मसिद्धौ ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्रापि ब्रह्मलक्षणनिर्देशे ज्ञानशब्दो न ज्ञानमात्रवचनः, अपितु
तद्वचनः तद्वचने ' लिति ' इत्याद्युदात्तप्रसङ्गेः । अतोदात्तश्चायं ज्ञानशब्दः मावर्थोभात्प्रत्ययान्तात्वे तथा येषुते नान्य
येत्येतत् परमात्मनिरूपणे अतिनिपुणमुपपादयिष्यामः ' इति ज्ञानशब्दार्थः इत्यमुक्तः । अत्र सत्यज्ञानमित्यादिकाश्च
ज्ञानैकरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ' इति जिज्ञासाऽधिकरणसूक्तयनुसारेण ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानै
काकारतामाह ' इति सूत्राधिप ज्ञानवत्त्वमेव विवक्षितमित्यामासिद्धयनुसार्थं एष भगवत्समतइति प्रतीयते । जिज्ञासा-
धिकरणसूक्तौ आदिपदार्थत्वेन विवक्षिताया ' विज्ञानमानन्द ब्रह्म ' इति श्रुतौ ज्ञानस्वरूपव्यप्रकाशनेन ' स्वप्रकाशतया
चज्ञानस्वरूपताम् ' इत्युक्तिस्सङ्गच्छते । व्यासार्थास्तु ' ज्ञानत्वमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेसति शब्दसत्त्वयसङ्कोचात् साक्षा-
णाह्या च ज्ञानत्वविशिष्टताऽवगमेन ज्ञानधर्मकत्वज्ञानात्मकत्वासिद्धिं ' वदन्तः ' सत्यज्ञानम् ' इत्यत्रैवोभय विवक्षित
मिति प्रतिपादयन्ति । ' ज्ञानत्वं शतृमाना स्वरघट्टतया स्वप्रकाशवत्तश्च ' इति सारावल्यामात्मसिद्धयविरोधेन जिज्ञासा
ऽधिकरणमाप्य निरूपयन्तः आचार्यपादाः जिज्ञासाऽधिकरणमाप्यस्य ' सत्यज्ञानम् ' इत्यस्यैवार्थद्वयपरत्वेऽपि नविरोध
इत्यभिदधति । ' तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ताव्यावृत्ताः ' इति सूत्रयाऽपि अत्र भाष्ये ज्ञानवत्त्वविषयै रकुट प्रतीयते ।

शूनप्रकाशिका

ज्ञानत्रयविशिष्टतया ज्ञान त्रयुगविशिष्टतया च स्वरूपस्थाभिधाने शब्दस्य युगत्रयाभेदः प्रसज्ये-भते ज्ञानपदेन स्वरूपो धर्मतश्च ज्ञानाकार यदा मनो न सिद्धयेत्

उच्यते-ज्ञानशब्दस्य स्वरूपस्थानरूपं ज्ञानत्रय प्रवृत्तिनिमित्तम् । नच 'तद्वृणसारत्वात्' इति सूत्रविशेषः धर्म भूतज्ञानद्रव्याभिधानेऽपि ज्ञानत्रयस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । स्वरूपस्य च ज्ञानत्रय 'प्रकाशयन्नायैवध्यात्' इति सूत्रित नच सद्धारकप्रधारक च स्वरूपस्थाभिधानेऽपि शब्दस्य युगत्रयाभेदः साक्षाद्वा परपरयावेति विशेषणमनपेक्ष्य ज्ञानत्रय मात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेति शब्दशक्त्यसङ्कोचात् साक्षात्प्रणाह्या च ज्ञानत्रयविशिष्टताऽत्रयमेव ज्ञानधर्मकत्वज्ञानस्वरूपत्व-विद्वेः । नच द्वायद्वारिभावेनाभिधानात् तण्डमुण्डव्यक्तयोरिव धर्मधर्मिभावासिद्धिः । 'आत्मज्योतिरसंभ्राट्' 'ब्रह्मणा निपश्चिता' 'अत्रायंपुरूपस्वयंज्योतिर्भवति' 'एषहि द्रष्टा श्रोता रमयिता घ्राता मन्ता योद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्यादिभिः परमात्मनो जीवरूपस्य च ज्ञानधर्मकत्वस्य च नस्वरूपत्वस्य च विद्वेः, ज्ञानशब्दस्य च सङ्कोचेन ज्ञानात्मनोर्विशेषणशो विशेष्याश च ज्ञानत्रयविशिष्टयशेषणसामर्थ्याच्च, यथा सपरिकरो राजा दृष्टः सपरिच्छद इह क्रीत, सपसा गौ क्रीतेत्यादौ विशेषणाशस्य विशेष्याशस्य दृष्टत्वक्रीतत्वात्वाच्य एकव्यापारेण शब्देन बोध्यते तद्वत् । नच विशेषणशो विशेष्याशेवा दृष्टत्वक्रीतत्वान्यस्यार्थः । विशेषणाशाविशेष्याशयोऽन्यतरेणविनाऽन्यतरस्य दृष्टत्वक्रीतत्वा-न्यप्रतीत्यनुपपत्त्यभावात् । नहि प्रवाहस्य घोषप्रति वासत्ववद्विशेषणाशेनविना विशेष्याशस्य दृष्टत्वक्रीतत्वादेकमुप-पन्न, नच दर्शनत्रयाऽदियोग्यतालक्षणेनार्थसामर्थ्येन विशेषणाशस्य तदन्वयप्रतीतिः मण्डपक्षेत्रगोदेहनादीनां दर्शनकृया-ऽदियोग्यानामपि तदन्वयाप्रतीतिः तदप्रतीतिश्च बुभु-सायां सत्या सन्देहोदयात्सिद्धा ॥

नच समभिध्याहारत्रयाद्विशेषणाशस्य तदन्वयसिद्धिः, धार्मिको राजा दृष्ट इत्यत्र धर्मस्य दृष्टत्वाप्रतीतिः । नहि धर्मश्चतुर्विधः योग्यत्वेति समभिध्याहारत्रयात्तदन्वयसिद्धिरिति चेत् । तर्हि विशेषणाशेऽपि तदन्वयस्य शाब्दत्वमुक्तस्यात् नहाकाङ्क्षासिद्धिधयोग्यतान्वयेन प्रतिपन्नत्व शाब्दत्व निवारयति । ननु सपरिकरो राजादृष्ट इत्यादिषु विशेषणाशस्य विशेष्याशस्य च शब्देनोपस्थापनात्तत्र विशेषणाशेऽपि विधिसिताकारान्वय उपपन्न. अत्रतु तदभावाद्बुभुसय विधिसिताका-रा-न्ययानुपपत्तिरिति ॥

नैरम् । ब्रह्मशब्देनैव विशिष्टवस्तुपस्थापनात् । तथाहि 'तद्विजिज्ञासस्य' इति मुमुक्षोर्जिज्ञास्यतयोक्त ब्रह्म 'तदैक्षत्' इत्यादीनि वाक्यानि सत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्ट कारण वदन्ति त-जोषनप्रवृत्तसत्यादिवाक्यगतब्रह्मशब्दासत्य सङ्कल्पत्वादिविशिष्टकारणविषयः । बृहण्यमपि ब्रह्मशब्दार्थः तच्च स्वसङ्कल्पेनाचेतनस्य स्थूलपरिणामहेतुत्व, चेतनानां 'सचानन्त्याय कल्पते' इत्युक्तज्ञानवृहत्वेहेतुत्व च, ततश्च सत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टार्थोपस्थापकब्रह्मशब्दप्रतिपन्नविशिष्ट वस्तुविशेषकत्वात् ज्ञानपदमसङ्कचितशक्तितया विशेष्याशो विशेषणाशो च स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतज्ञानत्वात्वाच्य प्रतिपादयति । सपरिकरो राजा दृष्टइत्यादिषु पदान्तरसममि वाह्यतशब्देन विशिष्टोपस्थापनम् । अत्रतु स्वोपजीव्यवाक्यान्तरस्थनिर्वचन-सापेक्षब्रह्मशब्देनेति भिदा । विशिष्टवस्तु-पुण्यापितेति विशेषणाशस्य विशेष्याशस्य विधिसिताकारान्वयित्वं तुल्यम् । शोपजीव्यवाक्यान्तरसापेक्षशब्देन विशिष्टवस्तु पुण्यापिते विधिसिताकारस्थोभयान्वयित्वं च दृष्टम् । यथा सानुचरोराजा समागतः मया च राजा सन्तुतश्चित्, सत्रसा गौस्त्रिता साच दत्तेति, अतः परमात्मनो ज्ञानशब्देन ज्ञानधर्मकत्वज्ञानस्वरूपत्वाभिधानं युक्तम् आनन्दादिशब्देऽप्येव एव न्यायः स्वतःप्रवर्तते प्रमाणान्तरविरोधेतिरुत्तु निवर्तते * अतो यथो-क्तार्थ उपपन्नः ॥

र्भाष्यम्

तेन कदाचिन् संकुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणस्तातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः विशेषणानां ध्यायतं कर्तव्यात् । ततः

श्रुतप्रकाशिका

अतस्तसाः प्रणय्या नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारत्वं दर्शयता ज्ञानपदेन मुक्तव्यावृत्तिरितिमाह—तेनेति । अनन्तपदस्यार्थमाह—अनन्तेति । * इहेद नान्यत्रेति परिच्छेत्तुमशक्यत्वं देशपरिच्छेदः । इदमिदानीं नान्यदेति परिच्छेदायो-
न्यत्वं कालापरिच्छेदः ननु देशकालाभावौ । एव वस्तुपरिच्छेदोऽपि न वस्तु-तरामावः किन्त्वदमिदं न भवतीति परि-
च्छेदानर्हत्वमेव सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वं वस्तुपरिच्छेदइति यावत् । ब्रह्मव्यतिरिक्ते भावरूपाज्ञानतत्कार्यजातेऽङ्गी-
कृतेसति वस्तुन्तरामावरूपे वस्तुपरिच्छेदः परस्यानुपपन्नः सत्यवस्तु-तरामावस्य इति चेत् । तर्हि स्वनिवृत्तवस्तुन्तरामा-
वस्य इत्यभ्युपगमोवर्तमानान्तरावयोर्घात् । तस्य वस्तुन्तरामावोर्हितत्तद्धर्मिप्राहकप्रमाणविरुद्धः । गुणतोऽप्यानन्त्यमाह—
सगुणत्वादिति । गुणानां देशकालापरिच्छेदो विद्येते न तत्कलक्षणवस्तुपरिच्छेदाभावः । सतु स्वरूपस्यैव ॥

यदा प्रकारान्तरेण वस्तुपरिच्छेदाभावमाह—सगुणत्वादिति । इदमियदिति वस्तुस्वभावतः परिच्छेदाभावो-
वस्तुपरिच्छेदः । यथा तुल्यकालत्वे तुल्यपरिणामत्वेऽपि दशवर्णस्वर्णपिक्षया षड्वर्णस्वर्णं तदपेक्षया कलघौतादिचापकृष्टम्
सोपकर्मो वस्तुपरिच्छेदः तत्तदपेक्षया गुणवोऽज्ज्वलत्वपवित्रादिभिर्दशवर्णस्वर्णादिकं प्रकृष्टम् । तस्य प्रकर्षस्य निरतिशयत्व
वस्तुपरिच्छेदः । ईदृशवस्तुपरिच्छेदः स्वरूपस्य गुणानां च युज्यते । तेषामपि हेतुप्रत्यनीकत्वादिस्वभावोत्कर्षस्य निरव-
धिकत्वात् समाप्त्यधिकराहित्यानिदानभूतोऽगुणैर्निरतिशयप्रकर्षो वस्तुपरिच्छेदइत्युक्तमवति सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्ह-
त्वास्मिन्नन्तर्गतं तद्धि सर्वशरीरकत्वं तच्च नियमनधारणशोषित्वकथ्येति । अनन्तपदव्यवच्छेद्यमाह—तेनेति । सातिश-
यस्वरूपस्वगुणाइति । स्वरूपमणु-वा-सातिशयं ज्ञानव्यतिरिक्ता ऐश्वर्यादिगुणाश्च जगज्जापारानर्हस्तातिशयाः । ज्ञानं च
नित्यं सर्वगतमपि तथात्वस्य परमात्मनित्येच्छाधीनत्वात् सातिशयम् अपराधीनत्वरूपस्यातिशयस्य परस्मिन्विद्यमानत्वात् ।
स्वाभाषिकत्वेऽपि गुणानां सातिशयत्वमिति ज्ञापनार्थः स्वशब्दः । एव व्यावृत्तिकथनस्य हेतुमाह—विशेषणानामिति ॥

अन्योन्याभ्रयस्य परिहृतत्वं दर्शयति । ततइति । ततः एव व्यावृत्तिसिद्धेः, अवगतस्वरूपं अवगतसाधारणकारं
जन्मादिकारणत्व क्षसाधारणाकारः तल्लक्षणकत्वेनावगतामित्यर्थः वस्तुविशेष्यस्वरूपं ब्रह्मेतिवा पाठः । कारणतया साक्षितस्य
ब्रह्मणः कारणत्वशङ्कितदोषव्यावर्तकत्वाच्छोधकवाक्यानां लक्षणवाक्यपूर्वकत्वमास्त, नतु तस्य शोधकवाक्यपूर्वकत्वमिति
नान्योन्याभ्रयमित्यर्थः । सूत्रकारैस्तत्त्वज्ञानादीनां लक्षणव्येनानुक्तिनिदानं चानेनैव दर्शितं भवति । विशेष्याशस्य लक्षण
सत्यज्ञानादि ननु विशिष्टस्य विशिष्टस्यैवोपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येवेति सूत्रकारमिप्रायः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यमिति । यद्यपि इदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदः तद्वाहित्यं सर्ववस्तुसामानाधिकर-
ण्यार्हत्वं सर्वशरीरकत्वरूपम् इत्यपि वक्ष्यते । अयमर्थः 'तन्वीपनिषदं पुरुषम्' इति बृहदारण्यकश्रुत्यनुगुणः । तथा-
ऽपि (शं) विष्णुसहस्रनामभाष्योदाहृतं प्राक् (१७.क.पु) उदाहृतवचने वस्तुपरिच्छेदराहित्यमेव विवक्षितं नतु एतद्व्य-
तिरिक्तं वस्तुपरिच्छेदराहित्यमित्यभिप्रेत्येवमुक्तिः । अनन्तशब्दस्य पराशरोक्ताविलक्षणमेव वस्तुपरिच्छेदराहित्यमित्यर्थः इति

श्रीभाष्यम्

‘सत्यज्ञानमनन्तब्रह्म’ (तै.आ.१.अ) इत्यनेनवाक्येन जगज्जन्मादिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलैतरवस्तुविसजातीयमिति लक्ष्यते इति नान्योन्याधयणम् । अतस्सकलजगज्जन्मादिवा-

श्रुतप्रकाशिका

जगत्कारण ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्ते कारणत्वशङ्कितदोषव्यावर्तकतया तच्छेषभूतदोषकत्राक्यार्थश्चास्मि सूत्रे सूत्रकाराभिप्रेतः ; जिज्ञास्यत्वानुगुणस्य कारणत्वस्यैव लक्षणतया निवक्षितत्वात् । स्वरूपेण हेयापदस्य जिज्ञास्यत्वानुपपत्त्या जिज्ञास्यतावाशदोषकत्राक्यार्थसापेक्षत्वात् । सत्यज्ञानादित्राक्यत्रिपयकसूत्रान्तराभावात् ‘प्राज्ञानत्’ ‘प्रज्ञाशब्दश्च’ ‘प्रकाशादियञ्च’ इति सूत्राणां सत्यादिवाक्य दृष्टान्तयोपजीव्यार्थान्तरोपपादनपरत्वाच्च सत्यज्ञानादिवाक्यार्थश्चेहाभिप्रेतइत्यभिप्रायेण भाष्यकारैर्निरिखलहेयप्रत्यनीकस्वरूपादित्यादिविशेषणमुक्तम् । अधिकरणार्थमुपसृहरति । अतइति । जन्मादिनां विशेषणतयोपलक्षणतया च लक्षणत्वोपपत्तेः । जिज्ञास्यत्वोपयोगिनाधकवाक्यावगताकारविशिष्टधेव कारणवस्तु ‘यतो वा

गूढार्थसंग्रह

(घ) सहस्रनामभाष्ये अर्थद्वयनिरूपणेन प्रतीयते । परिच्छेदत्रयसूत्रयत्र शक्यार्थं गुणानन्त्य लक्ष्यार्थं (सि.सि.अ) इति परंप्रकियाऽप्युपगमऽपि ‘तत्त्वोपनिषद पुरुषम्’ इत्यादिश्रुतिविरोधेन निर्भेदव नानन्तपद विरक्षित, किंतु सर्ववस्तुषामानाधिकरण्याहं वमत्रेत्याशयेनोत्तरसूत्रिरिति बोध्यम् ॥

मग्नद्वीतायामपि सप्तमोत्तार्थानुसारेणैव ‘द्वयमि पुरुषौ लोके’ इत्यादौ ‘अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथिन पुरुषोत्तम’ इत्यन्ते बद्धमुच्चैलक्ष्यं पुरुषोत्तमस्यामिहितम् । एतत्ता पर्येणैव पूर्वस्मिन्नधिकरणे ‘पुरूपोत्तमोऽभिधीयते’ इत्युक्तम् । सकलैतरवस्तुविसजातीयमिति लक्ष्यते इति । अप त्रिसजातीयशब्देन तत्तज्जातीयवैलक्षण्यत्रोषकव, ‘सत्यज्ञानम्’ इत्यस्य जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मतरसामान्यवैलक्षण्यत्रोषकत्वमिति विभागसूचितो भवति । ‘सत्यज्ञान इति पदद्वये उपाध्यनिर्देशेन निरुपाधिकार्थस्य विवाक्षितत्वेन सोपाधिकसत्ताज्ञानविकासबद्धत्वेन जातीयव्यवच्छेद । अनन्तपदेन परिच्छिन्नव्यवच्छेदः । नैव जगज्जगत्कारणत्वेन व्यवच्छेदसिद्धयति । एतेन सत्यज्ञानधाम्येन ब्रह्मपदार्थं, अचिजीवविलक्षण, इति सिद्धावचिजीवविलक्षणस्य जगज्जगत्कारणत्व लक्षण ‘यतोवा इभानि’ इति वाक्ये सुवाधयिषितम् । जगत्कारणत्वलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकमचिजीवविलक्षणत्वमिति सिद्धम् । अत्र इत्य सूत्रकाराभिप्रायनिर्णयसति ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिना अयोगा-न्ययाग-व्यवच्छेदयो प्रतिपादनं सद्भवति । अत्र जगत्कारणत्वलक्षणस्य ब्रह्मतरवैलक्षण्ययानुमापक वेऽन्यदृष्टान्तासम्भवेन केवलव्यतिरेकिणिसिद्धान्तेऽनङ्गीकारेण चतुर्मुद्रादयोऽनीश्वरा जगत्कारणत्वाभावात्’ इत्यनुमानेनेतर-वाच्युत्तौ ता पूर्व वर्णयन्त्याचार्याभावात् । (न्या प अनुमानाध्याय) ॥

अनन्तार्थास्तु — ब्रह्मपदार्थताऽवच्छेदकावच्छेदेन इतरवैलक्षण्यं सशयदशाया प्राणादिपदताप्यविषयताऽवच्छेदकावच्छेदेन इतरवैलक्षण्यनिश्चयसम्भवेन तद्दृष्टान्तेन स्वरसत एव इतरव्यावृत्तिर-निवश्रिततति वदति ॥

आचार्याभादानामयमाशय — ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयव्यक्तिविशेषनिर्णयसमन्तरमेव प्राणादिपदार्थनिर्णयसूत्रकाराभिप्रेतः । ननु तत् पूर्व इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मतरसामान्यस्य सर्वाधिकारकत्वाभावनिश्चय तत्र जगत्कारणत्वस्यैवनिश्चयक नसम्भवतीति शङ्काकारकत्वेन ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिसूत्राणां प्रवृत्तिस्वरूपच्छेदः । नव-व्याप-व्यावृत्ते प्रयोजनव्यवच्छेदोपलक्षणव्यवच्छेद लक्षणस्य वाच्यमिति ननिषयः । किंतु यथाक्याचनविषया व्यावृत्तिसिद्धि साच उक्त-

श्रीभाष्यम्

रणं निरवययं सर्वेशं सत्यसङ्कल्पं सर्वेशाक्तिं ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ।
येतु निर्दिशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति । तन्मते ' ब्रह्मजिज्ञासा ' ' जन्माद्यस्य यतः '
इत्यमङ्गतं स्यात् निरतिशयवृहत् वृहणं च ब्रह्मेति निर्वचनात् ; तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिका-
रणमिति वचनाच्च

श्रुतप्रकाशिका

इमानि ' इत्यादियाक्ये अर्थलक्षमित्यभिप्रायेणाह—निरवययमिति । सर्वेशत्वादिगुणजात कारणत्वाक्षिप्तं यतइत्यत्रानु-
चनइत्यभिप्रायेण तदुक्तिः ॥

अस्य सूत्रद्वयस्य निर्विशेषवादिपक्षासङ्गतिमाह—येत्विति । आद्यसूत्रासङ्गतिमुपपादयति निरतिशयेति । अर्थव-
शिरसि श्रीविष्णुपुराणेनोक्तनिर्वचनमभिप्रेतम् । न निर्विशेषे ब्रह्मेति निरुक्तमिति भावः । द्वितीयसूत्रासङ्गतिं विवृणोति ।
तच्चेति । नहि जगतोऽप्यासौ यतइति लिख्यविधिनिमित्तभावः । एव सूत्रासङ्गतिकथनेन तद्विषयवाक्यसङ्गतिरापि फलिता

गूढार्थसंग्रहः

दिशैव सम्भवतीति ॥ ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यतइति सिद्धमिति । ' द्विविधं हि लक्षणं विशेषणमुपलक्षणं च '
इत्युपक्रम्य विशेषणत्वासम्भवेन उपलक्षणलक्षणत्वयत्परैरुक्तं तत्पर्यालोचनपूर्वकं ' द्वाधाऽपि ब्रह्म लक्षणतः सविशेषं प्रति-
पत्तुं शक्यत ' इति निगमनवाक्यमेतत् ॥

प्रथमसूत्रे निर्विशेषं ब्रह्म जिज्ञास्यतया विराक्षितम् इति परोक्तार्थः न घटत इति ब्रह्मशब्दार्थनिरूपणं सूचितम् ।
सूत्रद्वयेऽपि परसमतार्थाः सूत्रत्रयतः न विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तन्मतमनूय पर्यालोचयति येतुइत्यादिना—जन्माद्यस्य यत
इत्यसङ्गतमित्यन्तेन । असाङ्गत्यमेवोपपादयति निरतिशय इत्यादिना—जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च इत्य-
न्तेन । अयमाशयः । निर्विशेषे निरतिशयवृहत्त्वं, वृहणत्व जगज्जन्मादिकारणत्वच नास्तीति कथं निर्विशेषे सूत्रद्वयविव-
क्षितं स्यात् । परमते त्रयाणां मिथ्यात्वमेव । उपहितस्य मिथ्यात्वेन उपहिते एते धर्माः निर्विशेषे च एतद्धर्मोपलक्षित-
मिति परेषां सिद्धान्तः, अयच्च सिद्धान्तः श्रुतौ वा सूत्रे वा केनापि पदेन नैव बोधितः । माध्यमिकमतमिव कार्यकारणभावस्य
साहचर्यत्वादिपरमतं न युक्तमिति ' बृहति बृहयति ' ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इति श्रुत्यादय एव स्थापयन्ति ।
सूत्रे ' अस्य ' इत्यस्य, श्रुतौ ' इमानि ' इत्यस्य च प्रत्यक्षं पुरस्कृत्य तत्तत्प्रमाणोपलक्षकतया कार्यधर्मस्य शब्दोऽपि न घटते ।
एवं कार्यकारणभावस्य साहचर्यत्वमपीति सिद्धयति । अधर्मयः जिज्ञासाऽधिकरणभाष्य एव स्थापितः । जिज्ञासाऽधिकरणे
' बृहत्त्वं च स्वरूपेण ' इत्यादियाक्ये बृहणत्वस्य स्फुटमनभिधानेऽपि बृहत्वमात्रेणैव निर्विशेषविवक्षा न सम्भवतीत्युपपा-
दनम् । अत्र तु कार्यकारणभावः ब्रह्मशब्दार्थान्तर्भूतः तदानुगुण्येनैव जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमित्यभिप्रेत्य बृहणत्वस्य
प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रदर्शनम् । श्रुतौ ' यत्प्रयन्त्यभिसविशति ' इति प्राक्त्यभिधानेन सृष्टियुक्तिवाक्यानां सामर्थ्यं बोधितम्
तदपि ब्रह्मशब्दार्थवृहणत्वानुगुणम् । अचिन्त्यरूपजीवधर्मविकारसहेतुत्व बृहणत्वम् । प्रलये सङ्कुचितस्य जीवधर्मज्ञानस्य सृष्टी
करणकलेवरादिमूलक-किञ्चिद्विकासः । मुक्तौ पूर्णविकास इति सृष्टियुक्तिवाक्यैकरस्य ब्रह्मशब्दार्थवृहणत्वेनापि स्थिरावृत्तम् ।
एतदभिप्रायेणैव जिज्ञासाधिकरणेऽनुक्तस्य बृहणत्वस्याभाषिधानम् । एव ब्रह्मशब्दार्थ एव कार्यकारणभावस्य घटकतया
कार्यकारणभावस्य मिथ्यात्ववादः न श्रुतिसूत्रानुवर्त्यानुगुणः ॥

श्रीभाष्यम्

एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु च ईक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृतश्रुतयश्च न तत्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्मान्यभिचारिन्नाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात् निर्विशेषयस्तुति प्रमाणम् ।

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरेषा सूत्राणां तत्तद्विषयवाक्यानामपि निर्विशेषयमाननुगुणत्वमाह—एवमिति । गणोप्यिति । नैकेक सूत्र वाच्यं वा विद्मम् अपितु तत्तदधिकरणभरीर तत्तद्विषयवाक्यजतं च विद्ममिति भावः । तर्काननुगुणत्वात्—तर्कश्चेति । तर्कगन्धोऽनुमानपरः । प्रमाणात्प्रवृत्तकर्तारो वा । परामिमतयोजनायामपि निर्विशेषयत्वसिद्धिमाह—

गूढार्थसंग्रहः

एव 'एव पन्था, एतत्कर्म, एतद्ब्रह्म एतत्त्वत्यम्' इति श्रुतेः सायणभाष्योक्तदिशाऽपि उपायत्वेनोक्तब्रह्मणः सत्यं बोधयत् उपायत्वस्यापि सत्यत्वं बोधयत्येति कार्यकारणभाजनस्य साहृतत्वं प्रतिवृणोति । 'नस्वतो नापि परतः' इति युक्त्या दूरगमपि नष्टते । स्वयंयोगदानकारणत्वं निमित्तकारणत्वोच्चेति 'परिणामात्' 'आत्मकृतेः' इति सूत्रद्वयेनान्तरं स्थापयिष्यते । परिणामतद्गतोर्भेदेन परिणामाद्ये असत्कार्यवादाङ्गीकारेण भेदेऽपि सन्न-धस्य पूर्वाधिकरणत्वोपपादनेन नर्कोऽपि दोषः । आरम्भणाधिकरणे आरम्भवाददूषणेनैव कार्यकारणभावदूषणान्यल्पप्रकानि भवन्ति ॥

सूत्राणीत्यादि । अयमर्थः तत्तदधिकरणेषु विशदीभविष्यति । प्रथमसूत्रे प्रधानार्थप्रतिज्ञायां संबन्धिना प्रमाणलक्षणयुक्त्यादीनां निवारोऽप्यर्था प्रतिज्ञातोभवति । 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यत्र परिवारगमनप्रतीतिवत् । 'यतो वा' इति श्रुत्यनुगमाच्च इति भाष्ये परिरुक्तम् । श्रुतौ द्वितीयसूत्रे च उपादानत्वमपि विवाक्षितम् । 'परिणामात्' इति सूत्रमपि विवर्तनोपादानपरमेव, परिणामानन्दतोस्त्र-धानुपपत्तिरूपतर्कोत् । कार्यकारणभावोऽपि पूर्वोक्ततर्केण साहृतत्वव अयमर्थः 'परिणामात्' इति सूत्रमामत्या 'यथा संप्रत्युपादानं तद्वद्ब्रह्मोपादानमिति युक्त्या स्थापयिष्यते । सक्षेपशारीरके 'वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः' 'अभेदिनो निर्विकृतेरनेकमुपास्वरूपान्तरदर्शकत्वम् । विवर्तशब्दार्थः' (२.६.८) 'आरोपटाष्टिरुदिता परिणामट्टि' इत्यादिविद्वान्तः स्थापितः । अत्र ब्रह्मविद्याऽऽभरणम्—'जगतश्चोपादानं ब्रह्मेत्यगते जगदधिष्ठानं ब्रह्मेति पर्यन्त्यति' इत्यादि 'उपादानचोपादेयविषयसत्ताकम्' इत्यादि च ॥

न्यायरक्षामणवापि—'श्रुतयादितादात्म्येनाप्यस्यमानेषु रजतादिषु श्रुतयाद्यवच्छिन्नस्यैव जीवतादात्म्येनाप्यस्यमानेषु देहादिषु जीवावच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽधिष्ठानतयोपादानत्वोपपत्ते' इत्युक्तम् । छान्दोग्ये मृत्तत्कार्यदृष्टान्तोऽपि सन्न-धानुपपत्तिरूपतर्केण कारणव्यतिरिक्तं कार्यं वस्तु नास्तीत्यत्रैव पर्यवस्यति । एव च 'व्यवस्थितेऽस्मिन्परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः' इति (प्रथमस. १२६. पु.) सक्षेपशारीरकासिद्धान्त एव युक्त इति शङ्कायामाह—तर्कश्चेति ॥

साध्यधर्मान्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वादिति । निर्विशेष उपादानत्वरूपधर्मोऽपि नास्ति ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मोऽपि नास्ति । एव च सत्यपि वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्याय वेदान्तवाक्याविरोधिप्रमाणं भवन्ननिवार्यते । श्रुतैव सहायत्वेन तर्कस्याप्युपेतत्वात् तथाहि 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतिरिति (श) भाष्योक्तार्थः सविशेष एव पर्यवस्यति ननु निर्विशेषे । निर्विशेषवस्तुनाऽप्रामाणिकत्वस्य पूर्वाधिकरणत्वमप्युपपन्नम् । श्रुत्यविरोधितर्कस्यैव परैरपि प्रमाणतयाऽप्युपगमेन श्रुतेर्निर्विशेषताधिकृत्ये बौद्धादितर्कागमेन

श्रीभाष्यम्

जगज्जन्मादिभ्रमो यतस्तद्भ्रमेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । भ्रममूल-
ज्ञानं अज्ञानसाक्षिब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वंहि प्रकाशकरसतयैवोच्यते प्रकाशत्वंतु

श्रुतप्रकाशिका

जगज्जन्मादीति । स्वोत्प्रेक्षापक्षेपीति । अयमभिप्रायः ' यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन मयं मृन्मयं विज्ञातंस्यात् '
' तदात्मानं स्वयमकुरुत ' ' कष्टफमकुटकर्णिकादिभेदैः ' ' आत्मश्रुतेः ' ' परिणामात् ' इति श्रुतिस्मृतिवृत्तं
परिणामवचनतदनुगुणदृष्टान्तरदुःपादानानि दृश्यन्ते नतु विवर्तानुगुण किमपि दृश्यते । नहि यथा सोम्यैकेन श्रुति-
शक्येन सर्वे रजनजात विशागस्यदिति श्रुतिः विवर्तादिति वृत्तं वा दृश्यते । तस्माज्जगज्जन्मादिभ्रमो यतः तद्ब्रह्मेत्य-
मर्थः स्वयमार्जितः नतु श्रुतिसिद्ध इति । परोप्येतितपक्षे तन्निर्विशेषत्वासिद्धिमुपपादयति भ्रममूलमिति । ततः किमित्य-
त्राह—साक्षित्वंहीति । ततोऽपि किमित्यत्राह—प्रकाशत्वंत्विति । प्रकाशत्व * प्रकाशशब्दवाच्यम् । —

गूढार्थसङ्ग्रहः

परैरुदाहृत्येन व्यावहारिकपारमार्थिकविभागस्य वैदिकस्य कस्याप्यसम्मतस्य वेदस्यैकविधप्रामाण्यभङ्गस्य शोद्धमात्रसंभ-
वसाङ्गीकारेण तेषां सविशेषपरवेदवाक्यविशेषित्वेन प्रामाण्यासम्भवाच्च निर्विशेषवस्तुनि तेषामनुपयोग इति भावः । ' आशे
पद्विष्टदिता परिणामदृष्टिः ' इति सधेयशरीरकाशुक्तिमभिप्रेत्याह—जगज्जन्मादिभ्रम इति । विवरणदौ सर्वत्र ' यद्र
जतममात् साशुक्तिः ' इत्यत्रेव जगत्कारणत्वस्यापि मिथ्याभूतस्योपलक्षणत्वं संभवतीत्युक्तम् । तत्र रजततद्ज्ञानयोर्भेदोप-
एकावस्थाज्ञानपरिणामत्वेन ताद्वैवर्तौपादानत्वरूपमधिष्ठानत्वं श्रुतव्यञ्जित इति परसिद्धान्तः । अनिर्वचनीयरज-
सर्वैरनङ्गीकारेऽपि रजतज्ञानरूपभ्रमस्सर्वसमतः नतु यद्रजतोपादानं तदेव भ्रमोपादानमिति । परमते भ्रमाधिष्ठान-
रूपविवर्तौपादानत्वतात्पर्येण जगज्जन्मादिभ्रमो यतः इत्युक्तिः अद्वैतसिद्धावपि उपादानत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वरूपत्वे २ २
मृतोक्तदोषा अपि परिहृताः ॥

सिद्धान्ते ' परिणामात् ' इति सूत्रे समानसत्ताकपारणामस्यैव विवक्षितत्वेन तत्प्रतिकोटिरूपविषयसत्ता-
परिणामरूपविवर्तस्य विवक्षितत्वे आध्यासिकस्यैव ऋन्वस्य वाच्यतया सप्रकारकज्ञानसामान्यस्यापि भ्रमत्वस्य सिद्धान्ता-
न्दुटीकाया ब्रह्मानन्दोक्त्या च अत्र ' जगज्जन्मादिभ्रम इत्युक्तिस्सङ्गतैव । निर्विशेषसिद्धयभावमेवोपापादयति—भ्रममू-
लमज्ञानमित्यादिना । अज्ञाने किंप्रमाणमिति विचारदशया अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपसाक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति
परोक्तयोगः अज्ञानसाक्षिब्रह्मेत्यभ्युपगमात् इत्यत्र विवक्षितः ॥

प्रकाशत्वंतु इत्यादि । ' अर्थप्रकाशशक्तिः ' इति विवरणोक्तार्थस्यैव व्यवहारपदितस्य ज्ञानव्याप्युपपत्तावभिधानपूर्वक-
तस्यमुक्तिकोऽभावेऽपि तदुपलक्षितचित्ता निर्विशेषसिद्धेः मधुसूदनब्रह्मानन्दाभ्यां व्यवस्थापनेन परसमतचित्साधनासम्भवेन
तुच्छत्वमेव स्यादिति भावः । तुच्छत्वं न शशशृङ्गादिरूपत्वं, अपितु माध्यमिकोक्तस्यत्वमेव । अयमर्थः पूर्वाधिकरणत्व-
निरूपितः । एतेन श्रुतिदृष्टान्तस्य श्रुतिषु कारणतात्पर्येण कुत्राप्यनभिर्धनेन श्रुतेर्भिर्ध्यायजतप्रत्युपादानत्वस्य कस्यापि दार्श-
निकस्थसम्मतत्वेन चित्तः अप्रमाणिकत्वं श्रुतव्यञ्जितचित्तः कारणत्वस्याप्यसम्भवेन विवर्तौपादानत्वपरिभाषाऽपि नप-
द्यत इति सूचिनम् ॥

श्रीभाष्यम्

जडाद्यावर्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथात्मति सविशेषत्वम् । तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् तुच्छतैव स्यात् ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ '

श्रुतप्रकाशिका

व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेनेति । व्यवहारयोग्यतापादनमेव स्वभावात् तेन भवति । स्वपरव्यवहारयोग्यतापादनरूप स्वभावरूप प्रकाशत्वमित्यर्थः । तथाऽभ्युपगमे सविशेषपरत्वमाह—तथेति । अनभ्युपगमे दूषणमाह—तदभावइति । इति परमे सूत्रप्रयासाङ्गत्वोपादनम् ॥

॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवं 'आनन्दद्वाद्येव' इतिवाक्य निर्णयवाक्यमिदमुक्तिरपि न परामीष्टसाधिका । तत्र प्रकृत्यर्थज्ञानन्दवस्य पञ्चम्यर्थकारणत्वस्य च शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवेन तत्र निर्विशेषविधेयायाः असम्भवात् । विवर्तोपादानत्व निर्विशेषादिति परेषां सिद्धान्तः । जगत्कारणत्वस्येव आनन्दत्वज्ञानत्वादीनां ब्रह्मण्यभावे जगत्कारणत्वस्योपलक्षणत्वं न तदादि २२स्य स्वरूपलक्षणपरत्वमिति विभागोऽपि न घटते । 'स्वरूपलक्षण लक्ष्यत्वान्तामित्र, तदस्यलक्षण स्वकालावच्छेदेन स्वाध्यायनिष्ठमिति' अतएव शब्दोपपत्तौ विरेकमभिधाय, ज्ञानत्वाद्युपपत्तौ ननु ज्ञानत्वानन्दत्वयोः कादाचित्कत्वेऽजगत्कारण इतिवत् अस्वाभाविकत्वमितिचेत् . न ; दृष्टवत् । एवमपि जगत्कारणत्वं तदस्यलक्षण आनन्दत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिलक्षणया बोध्या स्वरूपलक्षणमिति सिद्धान्ताव्यापातात् । जगत्कारणत्वादेश्शुद्धेऽनङ्गीकारपक्षे ज्ञानत्वादेश्शुद्धनिष्ठवत् ततो वैलक्षण्यरुग्ण वाच' (ल.च) इति ब्रह्मानन्दसरस्व युक्तिरनुपादेया । शुद्धे नकोऽपि धर्म इति सिद्धान्तस्य पूर्वमेव ब्रह्मानन्दनिर्णयत्वस्य निरूपणेन ज्ञानत्वादेश्शुद्धिनिष्ठ वासम्भवात् । जगत्कारणत्वोपलक्षितव्यक्तैरपि स्वरूपलक्षणत्वसम्भवात् । एतेन 'यतो वा' इत्यादीनां 'तत्त्वमसि' इत्यत्र वाच्यार्थसमर्पकत्वं 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यखण्डपदार्थनिष्ठसामानाधिकरण्यावयवस्य लक्ष्यसमर्पकत्वमिति विभागोऽपि निर्मूलः । धर्मस्य प्रकारतया भानस्योभयत्राविशेषे धर्माप्रकारकबोधस्यानुभवविरुद्धये एकस्य लक्ष्यसमर्पकत्वमन्यस्य वाच्यसमर्पकत्वमिति व्यवस्थाया एवासम्भवात् । स्वप्रकाशत्वमपि ज्ञानानन्दवस्तुमानयोः गणेशमेव । तेन स्वप्रकाशतया निर्विशेषासिद्धिप्रत्याशाऽपि निरवकाशा । द्वितीयमिष्यात्वनिरूपणत्वे स्वप्रकाशत्वस्य परप्रकाशत्वामासुत्वमङ्गीकृत्य प्रमाकरमनइव अभावस्याधिकरणा मकत्वेन ब्रह्मरूपत्वोपपादनप्रयासोऽपि विफलः । धर्मस्य प्रकारतयाऽभावे परप्रकाशत्वमननिवर्तनासम्भवेन तेन स्वप्रकाशतया चिासद्वैरेवासम्भवात् । एवरीत्या जगत्कारणत्वस्यापि यथाक्याचनविधया अभावरूपत्वोपपादनसम्भवाच्च ॥

एतेन निर्विशेषे किंप्रमाणमित्याद्येषस्य किं स्फूर्त्यर्थे आहोस्विदावरणमङ्गार्थं वेति विकल्प्य स्वप्रकाशतयैव स्फूर्ति सिद्धिः, आवरणमङ्गार्थमुपनिषदादेव प्रमाणत्वमिति मधुसूदनसरस्वत्युक्तिरनुपादेया । परसंमतस्वप्रकाशानङ्गीकरोऽभ्युपपत्तेः प्रागेव निरूपणात् । शब्दसामान्यस्य धर्मप्रकारकबोधजनकत्वमेव उपलक्षणस्यापि प्रकारत्वमेव युक्तं दार्शनिकसंस्तं चेति पूर्वमेव साधनेन इत्यनुक्तेरसम्भवात् । अतः 'जन्माद्यस्य यत्' इति सूत्रतः व्यासस्य प्राप्यब्रह्मलक्षणतावर्षणेन सृष्टि युक्तिराक्यसामरस्येन कारणवाक्यानामेव प्राधान्यं, राजकुमारनयः, अन्वैतवाक्यानां उपादानोपादेयभावेनैवाभेदोपपत्तौ

गूढार्थसङ्ग्रहः

तात्पर्यमुपादानोपादेयभावान्तर्गतम् सर्वान्तर्यामिरूपत्वसर्वशरीरय इति 'तचोपनिषदमुपम' इत्यत्र विवक्षितम् 'सत्यज्ञानम्' इत्यादितु अविज्जीवित्पक्षेण प्रायब्रह्मस्वरूपपरवृहणत्वजगत्कारणप्रसङ्गतदोषनिराकरणपरत्वेत्येव युक्तमिति सिद्धान्तोऽमिमत् इति सिद्धम् ॥ अत्र अप्यारोपादेः विवक्षा नास्तीति प्रागेव (३६७, प्र. ४, पु) निरूपितम् ॥

'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुतौ 'यतः, येन' इति निर्देशेन सृष्टिहेतुत्वं स्थितिहेतुत्वञ्च स्पष्टम् । 'यप्रन्यभिसविश्रान्ति' इत्यत्र यच्छब्दावृत्त्यभोगेन मोक्षस्य लयान्तर्भावेन सृष्टिफलतापर्येण च मुक्तप्राप्त्युत्तया विवक्षितम् । लयहेतुत्वस्य साक्षादनभिधानेऽपि सृष्ट्यादिसहभावेन कारणे लयात्तिमात्रेण लयहेतुत्व सिद्धयात् । मुक्तप्राप्त्युत्तया न मुक्तिहेतुत्व सिद्धयति । मुक्तप्राप्त्युत्तिसिद्धयर्थं सृष्टेर्यथा मूलकारणेन सृष्टिवाक्यानामुक्तिवाक्यानाञ्च मुक्तिरूपैकफलत्रोभनमुत्तरेण सामरस्यसम्प्रदानेन सृष्टिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थं नास्तीति बोधनाय । सृष्टिलयहेतुत्वकथनेन उपादानकारणत्वसिद्धया राजकुमारनयसम्प्रदायोऽपि सूचितः । स्थितिहेतुत्वमप्यन्तर्पामिदृशसत्ताऽनुसृष्टिलक्षणस्थितिहेतुत्वमुत्तरेणोपादानतन्निमित्तकारणता चामिप्रैति । जीवानामुपादेयत्वबोधनेन राजकुमारनयसम्प्रदायोऽपि सूचिता भवति । अतः नवीनसमतसृष्ट्याप्रकृतेतुव श्रुतिसूत्रयोरप्रतीत्या न विवक्षितम् । पूर्वसूत्रे ब्रह्मशब्दाद्यो विष्णुरिति निर्णायकं न किञ्चनपदवर्तते । अतः तदनिर्णयदशायां जीवोऽपि विष्णुर्वेति सशय एव नोदिति । अतः उक्तदिशा ब्रह्मशब्दार्थनिर्णायकमेवेदमुत्तम् ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यत्र मुक्तिसाधनवेदनविषयत्वेन ब्रह्म प्रस्तुतम् । तच्च वेदनमुपासनरूपमेवेति लघुसिद्धान्तादौ निर्धारितम् । अत्र उपक्रमे सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रातिरुक्ता साच प्राप्तिः 'अस्माहोकाऽप्रेत्य, एतमानन्दमयमा मानमुपसकृभ्य, इमान्कोकाऽन्नामी वामरूप्यनुसृष्टान्, एतन्सामगायत्राज्ञे' इत्युपसहारे देशविशेषावच्छेदेनेति निर्धारिता । 'मान्त्राग्निर्कमव च गीयते' इति सूत्रे गीयत इत्यनेन व्यासेनाप्ययमर्थसूचितः । एव च देशविशेषावच्छेदेन प्रातिगतिमाध्यत्वमगनिसाध्य फलमुपासनस्यैवति सपन्नम् । उपासनस्य गनिद्वारक फलमिति परेषामपि समतम् । तदनन्तर— 'तस्माद्वाप्यतस्मात्' इत्यादिना 'यतोवा इमानि' इत्यनेन च उपासनविषयस्य जगत्कारणत्वमप्यभिहितम् । पूर्वप्रस्तुतोपास्यब्रह्मण एव 'यतोवा इमानि' इति श्रुतौ जगत्कारणत्व लक्षणतया विवक्षितम् । पूर्वसूत्रघटकब्रह्मज्ञिज्ञाशाशब्दः 'तद्विज्ञासत्य' इति वाक्यघटकपदार्थतापर्येण प्रवृत्त इति परेषामपि समतम् । इत्युचोपास्यब्रह्मणः जगत्कारणत्वे लक्षणे कथिते भाष्ये उपलक्षणत्वाविशेषणत्वव्यवहारः ब्रह्मविशेषणाभूतोपासनाविषयवदत्तभावनिबन्धनइत्याचार्यपादैः 'मोक्षार्थोपास्यभेदेष्टुभयमपि समन्वेति विद्याविकल्पात्' (अ. ३) इति निर्णायि । विचारस्येऽत्राविषयव पूर्वसूत्रे यदुक्तं तत् आनन्दरूपब्रह्मविषयकत्वेन मुक्तिसाधनोपासनप्रयोजकत्वेन चेति ज्ञेयम् । तत्र ज्ञानसामान्यवाचिघातुप्रयोग उपासनातापर्येण । अन्यथा कर्मविचारस्य कर्मणा हेतुत्वेन हानभात्रएवोपयोगरस्यात् । कर्मणामुपादानार्थं जानतु तत्र न विवक्षितमिति प्रतीयेन मुक्तिसाधनोपासनप्रयोजकत्व विचारे यदा विवक्षितम् तदोपासने कर्मणाऽङ्गतया उपयोगप्रतीतिरपि सम्भवति इत्युपास्वविचार्यब्रह्मण एव प्रथमसूत्रे त्रिवक्षिततया विचार्यत्वेन प्रतिशत ब्रह्म उपास्यमव भवतीति उपास्यब्रह्मणएवास्मिन्सूत्रे लक्षणमुच्यत इत्युपासनाभेदेन विशेषणचोपलक्षणञ्च विवक्षितम् । उपासनारूपविधेयावयववदत्तभावस्या विशेषणचोपलक्षणत्वे सङ्गते इति व्यासाद्य इत्याचार्योपादानामाशयः । वस्तुपरिच्छेदाहास्यस्य द्वेषोपादनं शब्दात् धर्मप्रकारज्ञेयस्यैव सर्वत्र आवश्यकत्वेन सर्वश्रुतिसामञ्जस्य कारणस्य मित्यात्मकल्पनप्रयास (ब्र. वि. आ) विफलः । वायोरूपनास्ति इतिवत् अन्यत्र सर्वप्रमनिरासायाध्यासः अतोऽपवादः 'तेन मित्यात्व तत्रैव प्रसज्य प्रतिपिष्य' इति (प. वा. वि) अर्थ इति निष्कर्षः (अ. १) नयुक्तः । कारणत्वोक्तै वैफल्यात् । ब्रह्मणि सर्वोक्त्याप्युपपत्ते ॥

॥ इति जन्माद्याधिकरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम्

श्रुतप्रकाशिका

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथावा-न्तराह-जगज्जन्मादीति । कथमयुक्तमित्यत्राह—

गूढार्थसंग्रहः

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

उत्तरसूत्रवतारयति—जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्यादिना । अयमाशयः ‘ ब्रह्मविद्याप्रोति परम् ’ इति प्राप्यत्वेन प्रस्तुतब्रह्मणः ‘ यतोवा ’ इत्यादिश्रुत्या जगत्कारणवरूपलक्षणाभिधानेन वायंभूतजीवाचेतनामा निरतिशयशुद्धव्युत्पन्नव्यवहारसम्भवेन ब्रह्मशब्दार्थः जगत्कारणभूतमेकमेव वस्तु तदेव प्राप्यम् । तेन प्रथमसूत्रे विचारविषयत्वेन ब्रह्मणः यत्फलमयुक्तं तत्तदप्युपपादितं भवति । एवञ्चाधिकरणद्वयेन ब्रह्मशब्दविज्ञाना ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिसम्भोवपादानेन वेदान्तविचाररूपब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानन्तरारम्भणीयत्वं साधितम् । तेन अधिकारी विषयश्च सिद्धः । अनन्तराधिकरणद्वयेन सन्धप्रयोजने निरूपयिष्येते । तत्र ब्रह्मणः वेदान्तानां च सन्धः शास्त्रयोनित्वाधिकरणे स्थाप्यते । तत्र ‘ तत्त्वोपनिषद् पुरुषम् ’ (वृ) ‘ वेदंरत्नैरहेभवे वेद्यः ’ (क) ‘ वेदैश्च सर्वैरहेभवे वेद्यः ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः बोध्यबोधकभावः उपनिषदा ब्रह्म तात्पर्यकत्वं च प्रतिपाद्यत । जन्माधिकरणे अभेदप्रतीतिनिर्वाहकप्रवेशोऽहपठितसूत्रपर्यन्तः जन्मादिकारणत्वस्य ‘ यतोवा ’ इति वाक्यतात्पर्यविषयत्वं साधितम् । ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यतःपूर्वं ‘ सम्मूलास्सोभ्येमाः प्रजाः ’ इत्यत्रोपक्रमोक्तकारणत्वमेव विवक्षितम् उपक्रमोक्तकारणत्वस्तु दधान्तानुगुण्येन ‘ बहुस्यां प्रजायेय ’ इत्यादावभेदस्य प्रवेशस्य स्वपर्यन्तनामरूपव्याकरणयोश्च प्रतिपादानेन उपादानोपादेयभावः योऽयं सिद्धस्तस्यैव ‘ सम्मूला इत्यत्रापि विवक्षित इति सर्वशरीरकवनिर्गमनसर्वोपादानत्वेनैव ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यत्राप्यभेदो विवक्षित इति निश्चीयते । एवं ‘ आर्मेवेदमब्रह्मासी-पुरुषविधः, सयत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औपत् ’ इत्याद्यनन्तर ‘ तद्वेद तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्या व्याकृत, स एव इह प्रविष्ट आनन्ताग्नेयः आमेत्येवोपासीत ’ इत्याद्युक्तयनन्तरमेव ‘ अह ब्रह्मास्मि ’ इति वाक्यसद्भावेन तत्राप्युपादानोपादेयभावनिर्बन्धन एव अभेदइति निश्चयसम्भवति । तेन ‘ तत्त्वोपनिषद् पुरुषम् ’ इत्यत्रापि ‘ स वा अथ सर्वानुपूर्वो पुरिदायः ’ ‘ सयत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् ’ इत्यादौ सर्वशरीरिणः सर्वजगदुपादानस्यैव पुरुषशब्दार्थत्वनिर्णयेनोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वमिति सिद्धयति । तेन ‘ यतोवा ’ इत्यत्रापि जगदुपादानत्वस्य विवक्षितत्वेन अभेदवाक्यानां प्राधान्याभावेन जीवमित्यस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वसम्भवेन प्रथमसूत्रे इच्छाविषयत्वेन फलभूतस्य प्राप्यस्य ब्रह्मणः द्वितीयसूत्रे लक्षणकथनेन कार्यभूतानां तदितरेषां ब्रह्मशब्दाद्यौलभासम्भवेन ब्रह्मशब्दस्यैकत्रैव शक्तिसम्भवेन ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिसम्भवेन विषयप्रसिद्धेः ब्रह्मविचारः आरम्भणीय इति सिद्धान्तः । अथच सिद्धान्तो न घटतइति नैयायिकमतेन शङ्का नैयायिकाः परतः प्रामाण्यं घटस्य पौरुषयत्वं ब्रह्मणः नोपादानम्य, किं तु निमित्तकारणत्वमारंभवाद एव न परिणामवादः ।

गृहार्थसंग्रहः

अनुमानेन ब्रह्मासिद्धिः ब्रह्मज्ञान जीवात्मज्ञानसम्पादकं जीवज्ञानमेव मुक्तिहेतुः हेतुत्वमपि दृष्टद्वारा नादृष्टद्वारा सुप्तप्राप्तिः ब्रह्मप्राप्तिश्च न मोक्षः, दुःखोच्छेद एव मोक्षः अभेदवाक्यान्वयौपचारिकार्थानि इत्यादीनर्थांन् वदन्ति ॥

एवं च परिणामवादस्यासम्भवात् जगन्निमित्तोपादानयोर्भेदात् ब्रह्मणः परिणामिकारणत्वरूपोपादानत्वं न संभवति आरम्भवादस्यैव युक्तत्वात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वस्यानुमानेन सिद्ध्या ईश्वरस्यैवानुमानेन सिद्धौ निमित्तकारणव्युत्पत्त्या अनुमानकमेव अनुमानसिद्धार्थबोधकत्वमेव 'यतोवा' इत्यादिश्रुतेः इत्येव युक्तम् । समानाधिकरणवाक्यान्वयौपचारिकार्थानि नतुगदानोपादेयमयेन अभेदबोधकानि शुद्धशोणितयोः मूत्रादेरेव शरीरावयवत्वाभावेन पुत्रप्रति पितृरुपादानत्वं नैव । तेन राजकुमारनेन जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिर्मुक्तिरित्यस्यापि नावकाश इत्यादिराक्षेपः ॥

'मन्त्रायुर्वेदवच तन्प्रामाण्य आसत्प्रामाण्यात्' (२.१.६८) इति न्यायसूत्रम् । अत्र आसत्त्वं साक्षात्कृतधर्मता भूतदद्या यथा भूतार्थनिश्चयापयिष्या' इति भाष्यम् । वेदवाक्यानि प्रमाणवक्तृविशेषाभिहितत्वात् 'मन्त्रायुर्वेदवच' इति वार्तिके अदुमानमुपन्यस्तम् । अत्र भाष्ये वेदस्यापौरुषेयत्वेन नित्यत्वं निराकृतम् । अत्र तात्पर्यटीका—'तस्मात् दृष्टसहायमदृष्टमस्य वैचित्र्यस्य कारणं तच्च अपूर्वमिति च धर्माऽधर्माविति चाख्यायते । तच्च कस्यचिद्व्यत्यक्षं मन्वादेरित्युपपादितम् । तनुभुवनादिलक्षस्य कार्यस्य कर्ता तन्निर्माणसमर्थः समस्तवस्तुतत्त्वज्ञः क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टः परमकाङ्क्षिकस्तनुभुवनादेरेव कार्यादनुमीयत इति चतुर्थे उपपादयिष्यते । सोऽयमात्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानविदुषः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युत्तानेकविधदुःखदहनदहमानानवलोकयन् कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतत्वं विद्वान्कथं नोपादिशेत् अन्यथोपादिशेत् । तस्मादनेन परमकारणिकेन पृथिव्यादिसृष्ट्वा प्रजाश्रुतुर्विधासाम्यो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायउपदेष्टव्यः नह्ययमनुपदेश्य स्यात्तुमर्हति । प्रजानां पितृकल्पस्वत्सास्योपदेशः देवार्पितमुपयोगोचरः चातुर्वर्ष्येन चातुर्यश्रम्येणचादराद्ग्राह्यः । धार्यश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारानुष्ठानाय' इति ॥

चतुर्थे 'तत्कारितत्वादहेतुः' (४.१.२१) इति सूत्रम् । अत्र पूर्वपक्षसूत्रद्वये जगतां ब्रह्मविवर्तत्वं ब्रह्मपरिणामत्वं निरपक्षेक्षरत्वं च निराकृत्य अभिमतं पक्षं यद्वाति 'तत्कारितत्वादहेतुः' इति । 'परमाणुपादानस्य जगतः पुरुषकर्मवैश्वर्यः निमित्तकारणम् । यच्च तेनपिच्छणीयं पुरुषकर्म तदपीश्वरनिमित्तकमेव । नच यदेष्टयते तस्य अनिमित्तमित्युपरिष्टात्प्रवेदापिध्यामः । तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य न सहाय ईश्वरः निमित्तकारणं जगतः अस्य पक्षस्य निराकरणे पुरुषकर्मभावे फलनिष्पत्तिरित्यहेतुः' इति, एव 'यथा विवादाध्यासिताः तस्महीधरादयः उपादानाभिज्ञकर्तृकाः उत्पात्तिमवादेचेतनोपादानादा' इत्यादि च तात्पर्यटीका ॥ अत्र भाष्ये 'आसत्कल्पश्चाय । यथा पिताऽपत्यानां, तथा पितृभूतईश्वरो भूतानाम्' इत्युक्तम् ॥

उक्तं च आत्मविवेकेऽपि उदयनेन 'निध्रपञ्च आत्मा श्रेयो मुमुक्षुभिर्निरितं तात्पर्यं प्रपञ्चमिध्यात्क्षुतीनाम् आत्मन एवेकस्य ज्ञानमपवर्गसाधनमित्यद्वैतश्रुतीनां नुल्लोऽयमिति पौनःपुण्यश्रुतीनां बहिसङ्कल्पत्यागो निर्मनस्कश्रुतीनां आत्मैधोपादेशइत्यानन्दश्रुतीनाम् गारुडवस्तुनेन तात्पर्यं प्रकृत्यादिश्रुतीनां तन्मूलानां च सङ्ख्यादिदर्शनात्चेतिनेयम् अन्यथा श्लो. 'जैमिनिर्वादे वेदज्ञः कपिले नेतिके प्रमा । उभौ च यदि वेदज्ञौ व्याख्यामदस्तु किञ्चन ॥ प्रामाण्यं तु तस्य सुत इतिनेत्-न ; आतोक्तत्वात् । तदसिद्धमितिचेत् न विश्वस्य कर्तुरनुमानसिद्धत्वात् विवादाध्यासितकर्तृकहं कार्यत्वात्' इति, 'नित्यतु सुप्तं न सत्यं योपानुपलम्भसाधियान्वात् श्रुतिस्त्रात्र प्रमाणमितिचेत् न योपानुपलम्भसाधिते तदवयवज्ञानात् अवकाशे या म्नायवित्तानुसूत्रेणैव तथाभाषप्रसङ्गात् । नापि काम्यं सदातनत्वात् । नाहं यदस्याहो सत्कामयतो

श्रीभाष्यम्

तद्धि न चान्यप्रतिपाद्यम् अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह

सू. ३—शास्त्रयोनित्वात् १.१.३

श्रुतप्रकाशिका

तद्धीति । सामान्यं शब्दप्रतिपाद्यत्वे सिद्धेहि शब्दविशेषरूपवेदान्तवेद्यत्वसिद्धिरितिभावः । तद्य युक्तः, नहि प्रत्यक्षेण तदर्थित इत्यत्राह—अनुमानेनेति । नन्वीश्वरानुमाननिरासार्थं नेदमधिकरणमारम्भणीयं साधकवाचकप्रमाणान्तरगोचरस्य शास्त्रेण प्रतिपादनायोगाद्धि तन्निरासः नचायमपक्षिनः अनुमानेन कर्तुमात्रेसिद्धेऽपि तदप्रतिपन्नस्य निमित्तोपादाने-
क्यस्य गगनादिसर्गस्य प्रतिपादनेपरत्तेः । अनुमानविरुद्धादा न शास्त्रं प्रतिपादयतीति तदप्रतिपादनायानुमाननिरास इतिचेन्न आगमविरोधस्यैवानुमानदूषणतयाऽनुमानेनागमप्रतिबन्धयोगादिति ॥

उच्यते—शास्त्रेहि साधकान्तरसिद्धे वाचकान्तरवाधिते च न प्रतिपादयति यथाऽऽहुः—

असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् । ताद्रूप्येण परिच्छिच्छिस्तद्विपर्ययतोऽपि वा ॥

इति । तत्र निमित्तत्वोपादानत्वे च शास्त्रेण प्रतीयते तत्र निमित्तमात्रस्यानुमानसिद्धत्वात्तदुक्तिरनुवादस्यात्, अनुवा-
दस्य प्रमाणान्तरसिद्धिसापेक्षत्वात्प्रतिपादनायोगादोऽनुमानसापेक्ष एव भवति । अनुमानसाधकमूर्तद्रव्येतरनिष्ठोपादानव्यति-
रिक्तकर्तृत्वव्ययासिद्धमिति धर्मिग्राहकानुमानविरोधेन निमित्तोपादानैक्यं गगनाद्युत्पत्ति च शास्त्रं नप्रतिपादयितुमलम् ।
एवं कारणवाक्यानामद्यो प्राप्तविषयत्वाद्दशान्तरे वाधितविषयत्वाच्च निमित्तोपादानैक्यादिकं नसिद्धयेदिति तासिद्धयेति निमित्त-
त्तमानुमाननिरासार्थमिदमधिकरणमारम्भणीयमिति ॥

नन्वनुमानवादिभिरपीश्वरस्यागमगभ्यत्वमङ्गीकृतम् आगमानुग्राहकतया चानुमानमुच्यत इति तन्निरासो युक्त इतिचेत्
परतःप्रामाण्यवादिभिर्नैव वक्तुं युक्तम् । अनुमानस्य शास्त्रानुग्राहकत्वे शास्त्रमेव प्राधान्येनेनेश्वरं प्रमाणं भवति । अनुग्राह्येहि

गूढार्थसंग्रहः

प्रान्तेरेव कण्ठचामीकरवादिचेत् न स्वस्ववेद्ये तदभावात्' इति, आत्माहु किं स्वप्रकाशसुखस्वभावोऽन्यथावेतिपृच्छामः
भदोऽसिचेत् उपनिषदपृच्छ मध्यमस्योऽसिचेदनुभवपृच्छ नैयायिकोऽसिचेत् नवैषाधिकसुखस्वभाव इति निश्चिनुयाः । तद-
तिरिक्तेषु सुखज्ञानव्यवहारशीजामात्रात्तद्व्यवहारभावः, अनुग्रहाभिष्यङ्गेन्द्रियप्रसादादिलक्षणकार्येहि तद्व्यवहारबीजम्' इति च

एव च ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वामावेन नित्यमुत्पत्तैवाभावेन परिणामवादाद्यसम्भवेन च उपादानत्वादिनसम्भवति ।
'जनिकर्तुःप्रकृतिः' इति सूत्रविवरणे मूलादेरिष्य शुभयोगितयोरपि शरीरावयवत्वानिरसनपूर्वकं मातापित्रोः पुत्रप्रत्युपादा-
नत्वासम्भवनं निमित्तत्वमेवेति व्युत्पत्तिवादे गदाधरेणोक्तम् । अत्रचोदाहृत-न्यायमा'यमेव मूलम् । एव च परतःप्रामा-
ण्येन वेदस्यापौरुषेयत्वासम्भवात् 'अर्थेनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्' (जै.सू. १.१.५) इत्याद्युक्तदिशा
व्याज्जैमिनिर्सम्भवनत्वेन प्रामाण्यवेदापौरुषेयत्वयोरङ्गीकारे 'यतोया' इति वाक्यस्य उक्तदिशा उपादानकारणत्वत्वासम्भवेन
निमित्तकारणमात्रपरत्वेन अनुमानसिद्धार्थानुवादकत्वेन अपूर्वत्वामावेन कारणत्वात्पर्याप्तभवेनानेन वाक्येन न ब्रह्मपदार्थ-
निर्णयसम्भवति इति शङ्कितुराशयः । तमिममाशयमभिप्रेत्याह—तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम् अनुमानेन सिद्धेरिति ॥

श्रीभाष्यम्

शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि । तस्यभावश्चास्त्रयोनिव्युत्पत्तिम् । तस्मात्
ब्रह्मज्ञानकारणत्वात् शास्त्रस्य तद्योनिवत् ब्रह्मणः अत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाण

श्रुतप्रकाशिका

प्रधानम् । * ईश्वरप्रोक्ततया च तैवेदप्रामाण्यमङ्गीक्रियते अत ईश्वरोसिद्धे तत्प्रणीतत्वाद्देवप्रामाण्यासिद्धिः तसिद्धावीश्वर-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्यात् ॥ ननु महाजनपरिग्रहद्देवप्रामाण्यं वेदादीश्वरसिद्धिरिति नान्यो याश्रय इति चेत् न ; तत्परि-
ग्रहस्य भ्रान्तिमूलत्वव्युदासार्थं * निर्दोषत्वज्ञानमूलत्व वाच्यम् ; निर्दोषत्वज्ञानं च गुणपदवचनकृत्वज्ञानादित्यन्योन्याश्रय-
यस्यादेव । आतोक्तत्वमनुमानतसिद्धिमिति नान्योन्याश्रय इति चेत् ततएवानुमानाद्देवकृत्येनेश्वरसिद्धे किं वेदेनेति
शास्त्रवेद्यर्थपरिहाराय तन्निरास कार्यइत्यधिकरणारभो युक्तम् ॥

सू. ३—शास्त्रयोनित्वात् १, १, ३

व्याख्यान-नराभिमतपृष्टीतरुपयोजनाव्यावृत्त्यर्थमाह—शास्त्रंयस्येति । यानि शब्दस्योपादानपरवत्वाद्युत्पत्त्यर्थे कार-
णमात्रपरत्वमाह—कारणमिति । कथं सर्वकारणस्य ब्रह्मणश्चास्त्र कारणमिति शङ्कायामुत्पत्तिकारणपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—
प्रमाणमिति । कारणवाचिनो योनिशब्दस्य कथं प्रमाणवाचित्वमित्यत्राह—ब्रह्मज्ञानेति । उपादकइव शपकेऽपि हस्त
शब्दप्रयुक्तवते तद्वद्वैत्वमिप्रायेण यानि शब्दप्रयोगसंभवइतिभाव । प्रमाणान्तरदेशवाद्ब्रह्म न शास्त्रवेद्यमिति पूर्वपक्षे
सति शास्त्रवेद्यवादिनि सिद्धान्तोहेतोस्साध्याविशिष्टत्व स्यादिति शङ्का परिहरन् पञ्चमन्तरेण हेतुवाचिपदस्य साध्यावाचिप-
दान्वय च दर्शयति । अत्यन्तेति । ब्रह्मणस्वरूपणेन्द्रियसम्बन्धो नास्ति नच ताल्लिङ्गस्य नापि लिङ्गलिङ्गस्यत्वमिप्राये-
णोक्तम् । अत्यन्तातीन्द्रियत्वेनेति । अतएवहि प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतयैयुक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः.

योनि कारणं प्रमाणमिति । योनिशब्दस्य प्रसिद्धत्वा उपादानकारणपरत्व शब्देतरवाचिपदस्योपादानत्वाहा स्वर-
एव । शब्दवाचिपदसमभिव्याहारेण योनिशब्द शपकहस्तुपरइत्याशयः । परं योनिशब्दस्योपादकार्थकत्वेन ब्रह्मणो वेद-
कारणपरत्वेन प्रथम विवरणं कृत्वा 'अथवा यथोक्त ऋग्वेदादिशास्त्र योनिःकारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणः यथावत् स्वर-
वाचिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाजगतो जननादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यमिप्रायः । शास्त्रमुदाहृत्य पूर्वसूत्र—' यतोवा इमा-
नेभूतामि जायन्त इत्यादि ' इति वर्णकान्तरे योनिशब्दस्य प्रमाणपरत्वमेवोक्तम् । अत्र शास्त्रशब्दोपादानेन 'अप्राप्तेषु
शास्त्रमर्थगत' ६. २. १८ इति जैमिनिव्युत्पत्त्यस्येन पूर्वपक्षशुद्धिं सूचितामवति । अत्र परं शास्त्रशब्दस्य ऋग्वेदादि-
कर्मर्थइति स्पष्टमुक्तम् । 'कर्त्ता शास्त्रार्थत्वात्' इत्यादौ शास्त्रपदस्य विधिवाक्यपरत्व सर्वसमतम् । 'यतोवा इमामि'
इति वाक्यस्यापि विधायकत्वं पञ्चाधिकाऽदौ स्पष्टमुक्तम् । 'वेदाच्छास्त्रपर नास्ति' इति प्रमाणानुसारेण 'वेदशास्त्रार्थ-
त्वरस — ब्रह्मभूयाय कर्त्तव्ये' इति पूर्वपक्षनानुसारेण च 'वेदशास्त्रविरोधिना यत्कर्मणानुसन्धत्ते' इति (१२. १४६)
मनुसन्धेऽपि वेदास्त्रशास्त्रमेव विवक्षितम् । अतश्च शास्त्रपदस्य वेदएवार्थः ॥ अत्यन्तातीन्द्रियत्वेनेत्यादि ।
'अर्थेनुपपत्त्ये' इत्याद (जै) स्पष्टमत्र विवक्षितम् । अयमाशयः 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' 'विज्ञानमान-दब्रह्म'
(वृ) इत्यादि ध्रुव्या प्रागुक्तोपनिषदानुसारेण जगत्कारणस्थोयनिपत्तापर्यधिषय यमुक्तम् एतदनुसारेण 'यतोवा' इति

श्रीभाष्यम्

विषयतया ब्रह्मणश्चात्रैकप्रमाणकत्वात् उक्तस्वरूपं ब्रह्म ' यतो वा इमानि भूतानि ' (तै.उ. अनन्द्व) इत्यादिवाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥ ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः । अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् ।

श्रुतप्रकाशिता

यदा व्यक्तिरूपेण दृष्टव व्याप्त्यौपयिक दृष्टसजातीयत्वं च नास्तीति भावः । इन्द्रियप्रत्यक्षशब्दयोः करणतत्फलभूतज्ञानविरक्षया भिन्नार्थता । शास्त्रैकप्रमाणकत्वादिति । अन्वयभङ्गनिवदवधारणगर्भशास्त्रयोनिशब्द इति भावः । ततश्च प्रमाणा-नराविषयत्वं सिद्धयतीति प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शब्देन प्रतिपादयितुं योग्यत्वात् ब्रह्म ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्यविशेषो बोधयतीत्युक्तमिति । पूर्वस्मिन्सूत्रे यस्मात्प तदेवास्मिन्सूत्रे सुप्तभेदेन सायतइत्येवकाराभिप्रायः ॥

अत्रापि ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्यद्वारा शास्त्र विषयः सद्योऽप्यर्थसिद्धः साधारणविचारद्वयमनुसन्धेयम् । यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं किं ब्रह्मणि प्रमाण उ न नेति सद्यः । तदर्थं किं ब्रह्म मानान्तरागोचरः नवेति? तदर्थं किं सा-नान्यत्वे दृष्टमनुमानं जीवविलक्षणमवगमयति, नेति यदाऽवगमयति तदा मानान्तरागोचरत्वात् ' यतो वा इमानि ' इति वाक्यं न ब्रह्म प्रतिपादयतीति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्याभावात्तद्विचारानारम्भः पूर्वपक्षे फलितः । यद्वा न्ते तु सामान्यतो दृष्टानुमानस्य जीवविलक्षण प्रमाणत्वाभावेन ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वात् ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्यब्रह्मणि रनागमिति सर्वत्रेदानाकथानां तत्र प्रामाण्यादिचारसंपादनयोग्यत्व फलितम् ॥

सूत्राश्रयोजनायां सप्रश्ने क र्थमसहजानां पूर्वप्रश्नी चोदयति । नन्विति । शास्त्रयानित्वं शास्त्रप्रमाणकत्वम् । प्रमाणान्तरवेद्यत्वं कथं शास्त्रयोनित्वानुगतितिरित्यत्राह—अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवदिति । त्रुशब्दोऽनघारणे ' स्युरेव तु पुनर्यै-चेत्यवधारणवाचिनः ' इति हि नैषण्डिकाः । वैपम्ये वा अनुमुक्षितप्राहित्वेनायत्नसाध्यत्वात् प्रत्यक्षस्य ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं नदूषणं शास्त्रस्य अनुमुक्षितप्राहित्वेन यत्नसाध्यत्वात् ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं दूषणं, तथासति बह्व्यौष्यवायसदन्तसङ्ख्यावाक्योष्विव श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥

गूढार्थसंग्रहः

श्रुतौ यच्छब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धार्थबोधकत्वेन तत्र प्रापकप्रमाणानि ' सदेव सोम्य ' इत्यादि श्रुतय एवेत्यङ्गीकार्यम् । उपनिषदावयान्तरसिद्धकारणत्वानुपादेन ब्रह्मलक्षणविविधायकत्वे कारणत्वस्य न्यायसूत्रभाष्यादिषु प्रागुदाहृतेषु परिणामिकारणत्वादिदूषणपूर्वकं निमित्तकारणत्वमात्ररूपतायास्तापनेन श्रुतावप्यनुमानसिद्धनिमित्तकारणत्वमात्रबोधकत्वमेवेत्युक्तमिति । तथासति वेदस्यापौरुषेयत्ववदिमते जगत्कारणत्वप्रतिपादककार्यानामनुवादत्वेन तेषामधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रमापकत्वं न स्यात् । पौरुषयतात्तादमित ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वसाधकं यदनुमानं तदेवमन्वसाधकमिति आत्तप्रामाण्यादेरस्य प्रामाण्यमिति प्रमाणानां परतः प्रामाण्यं वेदस्य पौरुषेयत्वमिति शाङ्कानिरासः वेदरूपशास्त्रस्य ' तत्त्वोपनिषदम् ' इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा जगत्कारणत्वप्रमाणत्वोपपादनेन अनुमानं जगत्कारणे प्रमाणं न भवतीति सूचनेन ' यतो वा ' इत्यत्र श्रुत्यन्तरोक्तजगत्कारणत्ववादसम्भवेन पूर्वसूत्रार्थोऽपि सङ्गच्छत इति । एवञ्च जगत्कारणत्वस्य औपनिषदत्वेन तस्यैकनिष्ठत्वेन च तदनः ब्रह्मत्वनिर्णये ब्रह्मशब्दार्थोऽपि निर्णीतो भवतीति विषयसिद्धिः सुस्पष्टपादिता भवति इति । अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवदिति । ' अशास्त्रान्तरसम्प्राप्तिः शास्त्रस्यानन्तरकत्वं तस्मादर्थेन सम्भवेनाप्ये वा शास्त्रमर्थवत् ' (सि. म. ६. ३. १) इति सर्वत्र

श्रीभाष्यम्

किं तर्हि तत्र प्रमाणम्? नतावत् प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विविधमिन्द्रियसम्भवं योगसम्भवंचेति । इन्द्रियसम्भवं च बाह्यमान्तरसम्भवंचेति द्विधा । बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्य स्वविषयबोधजननातीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषविषयबोधजननानि । नाप्यान्तरं आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तवहिविषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रचुर्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्यं भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वात् प्रामाण्यमिति कुतःप्रत्यक्षता ।

श्रुतप्रकाशिका

आस्मिन्पूर्वपक्षे सिद्धान्त्येकदेशी मीमांसकश्चादयति । किंतर्हीति । ईश्वरानुमाननिरासेन सिद्धान्तित्वं * ईश्वरमात्रानभ्युपगमेन एकदेशित्वम् । किंतर्हि नर्किंचादित्यर्थः कथमित्यत्राह—नतावदिति । सर्वत्रापि प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यं दर्शयितुं सर्वद्वैवियमाह—तद्धीति । प्रथमस्यापि द्वैवियमाह—इन्द्रियसम्भवंमिति । आन्तरशब्देन मनो विवाक्षितम् । प्रथमेऽनुपपत्तिमाह—बाह्येन्द्रियाणीति । * देशसन्निकर्षं विशिष्टता विद्यमानशब्देन कालसन्निकर्षश्च सिद्धः । योग्यशब्देन स्वभावसन्निकर्ष उक्तः । अनेन धर्माधर्मादिव्यावृत्तिः, स्वशब्देन चक्षुरादिक प्रति इत्थादिव्यावृत्तिः । यद्वा स्वविषयशब्देनातीन्द्रियस्य इन्द्रियान्तरविषयस्य च व्यवच्छेदः योग्यशब्देनतु तत्तत्तद्विन्द्रियप्रतिनियतरूपादिजातीयैःऽप्यनुद्वादिद्योग्यस्य व्यवच्छेदः ॥

द्वितीय प्रतिवाक्ति नापीति । मनश्च न तद्विषयबोधजनकमित्यर्थः । आन्तरसुखदुःखादीत्यन्तरशब्दः आन्तरदर्शनपरः । तद्वाहिविषयवहिव मनसोऽप्यान्तरत्वम् । सुषुप्तौ त्वादित्यान्तरशब्दविचरणम् आदिशब्देने-छाद्वैपादेरा मनश्च परिग्रहः । व्यतिरिक्तत्वेनेन रूपादीना * वहिष्टुमेवोपपादितम् । योगजन्यस्यानुपपत्तिं दर्शयितुमाह—नापि योगेति । योगप्रत्यक्ष किं पूर्वानुभूतानधिकविषय प्रमाण उतानुभूतधिकविषयमिति विकल्पमभिप्रेत्यानधिकविषयत्वे दूषणमाह—भावनेति । अनधिकविषयतया स्मृतिमात्रत्वात्प्रमाणत्वमिति प्रमाणावान्तरविशेषत्वं दूरो सारितमित्यर्थं । अनधिकवि

गुढार्थसंग्रह

गृहनिर्माणादिलौकिकस्य कर्मणः प्रारब्धस्य समापनीयत्वावश्यतापिचारदशाया गृहनिर्माणादेः प्रमाणात्परैरेव प्राप्तिसिन्धुपपाद्य (शा) भाष्ये 'अप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्' इति सूत्रपुण्ड्यार्थः एव प्रदर्शितः । 'यद्यन्तरेण शास्त्रं न प्राप्यत ततश्चास्त्रमर्थवदिति प्रकल्प्येत' इति अत्रापि सूत्रपण्डः अर्थत उपात्तः । 'अर्थेऽनुपलब्धे त प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षवात्' इत्यत्र शास्त्रभाष्यम्—'तस्मात्तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् नह्येवसति प्रत्ययान्तरमपेक्षित्वं पुरुषान्तरं वाऽयप्रत्ययो ह्यसौ' इति ॥ सेश्वरमीमांशायामेतत्सूत्रविचरणावसर एव उपात्तज्ञप्तयोः स्वतः परतोवा प्रामाण्यमित्यत्र इतरपक्षान् बहुन्वर्वालोच्य प्रामाण्य स्वतः अप्रामाण्य परतः जैमिनिवादारायणसिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः । जैमिनिसूत्रपण्डस्याभिप्रेतं वेन तत्समन वेदापौरुषेयत्वं स्वतः प्रामाण्यत्वात् विवक्षितम् । ऐकशास्त्रत्वानुपगमेन एतदर्थप्रयस्य ध्यासममतत्वात् ॥

न्यायभाष्ये—'मन्त्रासुर्वेदप्रामाण्यबध तत्प्रामाण्यमात्रप्रामाण्यात्' इत्यत्रापौरुषेयत्वेन वेदानित्यन्वेषणं दूषितस्य चापि वेदानित्यन्वेषणेन सिद्धान्त्यभिमानेन नैयायिकपक्षो न सम्भवतीत्याशङ्क्य तद्दूषणानुपगमेन नैयायिकपूर्वपक्षः स्थिरान्नयेत तत्र किंतर्हि तत्र प्रमाणमिति सिद्धान्तिः ॥

श्रीभाष्यम्

तदतिरिक्तविषयत्वे कारणभावात् । तथा मति तस्य भ्रमरूपता । नाप्यनुमान िशेषतो दृष्ट सामान्यतो दृष्टं वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्यग्धावधारणविरहाप्रविशेषतो दृष्टम् । समस्तवस्तुसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरपरिशेषनियत सामान्यतो दृष्टमपि नलिङ्गमुपलभ्यते ॥ ननु च जगत कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तम् अचेतनारब्धत्वं जगतश्चेतनाधीनत्वेन व्याप्त सर्वे हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृक दृष्टम् । अचेतनारब्धमरोगं स्वशरीरमेकचेतनाधीनं च ।

श्रुतप्रकाशिका

पयस्वमुपपात्यति । तदतिरिक्तविषयत्वेकारणाभावादिति । कारणमिन्द्रियसम्बन्ध • प्रमितिकारणाभावात्प्रामाण्यमित्यर्थं । • अधिकविषयत्वं दूषणमाह—तथासतोति । इन्द्रियसम्बन्धाभावोऽप्यनुभूताधिकविषयत्वे तस्य दोषमूलकत्वेन भ्रान्तित्वेत्यर्थं । द्विविधानुमानागोचरत्वाह—नापीत्यादिना । नियत व्याप्तम् ॥

सिद्धानिच्छायया चोदयन्त वादन पूर्वपक्षवदशी चोदयति । ननुचेति । नैयायिकैः कदाचिदुक्तं नुमानकर्तृत्वात् पूर्वपक्षे कदेशि व सम्प्रदान भाक्ता प्रयाजनानिन्याग । एककर्तृकप्रसिद्धयर्थमनुमानान्तरमाह—अचेतनेति । उभयानामिज्ञकर्तृकत्वे दृष्टान्तमाह—सर्वेहीति । एकचेतनाधीनत्वे च दृष्टान्तमाह—अचेतनेति । दृग्परशराण्यवृत्त्यर्थं-

गूढार्थसमूह

नाप्यनुमान विशेषतो दृष्ट सामान्यतो दृष्टवेत्यादि । 'त्रिविधमनुमान पूर्ववच्छेषव साया यतो दृष्ट च' इति (न्या सू. १.१.५) इति यावत्तम् । अत्र न्यायभाष्यम्—'पूर्ववदिति यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयो अयतरदर्शनेन अन्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमान यथा धूमनाग्निरिति सामान्यतो दृष्टनाम यथाप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिना सम्यग्चेनेनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यन्' इति । एव शब्दरभाष्येऽपि—'तत्तु द्विविध प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्ध सामान्यतो दृष्टसम्बन्धचेने । प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्ध यथा धूमाकृतिदर्शनादग्नयाकृतितिष्ठानम् । सामान्यतो दृष्टसम्बन्ध यथा—देवदत्तस्य गतिपूर्विका दश नारप्रतिमुत्प्लव्य गतिस्तरणम् इति' प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमत्र विशेषतो दृष्टसम्बन्धमिति विन्ध्यवासी स्वीचकारति वार्तिके उच्यते यथा—'विशेषदृष्टमत्र लिखित विन्ध्यवासिना' इति । न्यायपरिशुद्धावयुक्तमाचार्यपादै—'अस्मादिप्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापक विशेषतादृष्ट, नदयोग्यार्थ सामान्यतो दृष्टमिति परोक्तविभागस्यापि विषयसिद्धेः भवति' इति ॥

न्यायवार्तिकतात्पर्यगीकाया—'एतावदभिप्रतमाचार्यस्य प्रयाहि रल्ल भावा भवति जगति प्रसिद्धेचेत-कर्तृका यथा । प्रासादाद्यापुरनाराण्य प्रसिद्धविषयं यथा परमाण्वाकाशादय । सद्विषयेतनकर्तृका यथा तनुतकमहीधरादय । तत्र प्रमेयत्वादिप्रतिपत्तेर्वा साधकसाधकप्रमाणाभाव एतनकर्तृकत्वे सशय । नच प्रत्यक्षानुपपन्नमात्रमत्र साधक भविष्यतीति । स्वभावविप्रकर्षिणा सतामपि प्रत्यक्षानुपपन्ने परमाण्वादीनाम् । तथा च 'विवादाध्यासितास्त्वमहीधरादय उपादानाभिज्ञकर्तृका उवाचिमात् अचेतने' दान वादा यदुवाचिमदचेतनेपादानक वा तत्सर्वमुपादानाभिज्ञपूर्वक यथा प्रासादादि, तथा च विशादाध्यासिता तनुतकमहीधरादय तस्मात्तथिति । नचैषामुवाचिमात्वमसिद्धम् । सावयववेन तसिद्ध' इति इमर्थमासाङ्गते—ननुच जगत कार्यत्वमित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मावयवत्वेन जगतः कार्यत्वम् । उच्यते—किमिदमेकचेतनाधीनत्वं नतावत्तदायत्तोत्पत्तिस्थिति-
त्वं दृष्टान्तो हि साध्यविकल्पस्स्यात् । नक्षरोगं स्वशरीरमेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थिति तच्छ-
रीरस्य भोक्तृणां भार्यादिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वाच्चतुत्पत्तिस्थित्योः । किंच शरीराययवि-
नस्त्वायवयवसम्बन्धतारूपस्थितिरययवसंश्लेषविशेष्यत्तिरेकेण न चेतनमपेक्षते प्राणनल-
क्षणानु स्थितिः पक्षत्वामिमते क्षितिजलधिमीधरादौ न मम्भयतीति पक्षमपक्षानुगता-
मेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे । तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत् अनेकचेतनसाध्येषु
गुफतररयशिलामहीरुहादिषु व्यभिचारः । चेतनमाधीनत्वे सिद्धसाध्यता ॥

किञ्च उभयवादिद्विद्वानां जीवानामेव लाघवेन कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः । नच जीवाना-

श्रुतप्रकाशिका

वरोगत्वशब्दौ । कार्यत्वेसिद्धेरुपादानाद्यभिज्ञकर्तृत्वसिद्धिरित्यत्राह—सावयवत्वेनेति । अनेनाचेतनारब्धत्वहेतोर्भासिद्धि-
द्वान्नापरिहारोऽपि फलितः । एव पूर्वपक्ष्येकदेशिनोत्तमर्थे सिद्धान्त्येकदेशी दूययति । उच्यतइत्यादिना । बुद्धिस्वल्पाभा-
ष्यात्मननुमान दूययति । किमिदमिति । एकचेतनाधीनत्वेनाम किं तदायत्तोत्पत्तिस्थिति-त्वम् उत तदायत्तप्रवृत्तित्वमिति
विकल्प्य प्रथमेऽपि तदायत्तोत्पत्तिस्थितिवचनाम किं तादृच्छाधीनोपत्तिस्थिति-त्वम् उत तददृष्टाधीनोपत्तिस्थिति-त्वमिति विक-
ल्पोऽभिप्रेतः । तेषां विकल्पानां धेयार्थः किंशब्दः । तत्र तादृच्छाधीनोपत्तिस्थिति-त्वम् न दृष्टमिति साध्यवैकल्य दूयण प्रसि-
द्धमिति बुद्ध्या द्वितीयशरो दूययति दृष्टान्तोहीति । साध्यविकल्प-व विवृणोति नर्हाति । कुतइत्यत्राह—तच्छरीरस्येति
यद्वा नतावदित्यादिप्रथमः तादृच्छाधीनोपत्तिस्थिति-त्वतददृष्टाधीनोपत्तिस्थिति-त्वयोस्ताकारणः । तद्वेशाधीन-त्व-
पक्षे साध्यवैकल्य स्फुटमिति तददृष्टाधीन-त्वपक्षे साध्यवैकल्य विवृणोति । नर्हाति । उपत्तिस्थितौ हि सहदूयते । अथ
स्थिति विकल्प्य दूययितुमाह—किंचेति । स्वावयवसम्बन्धतारूपस्थि-युक्तवैशेषिकादिमतानुसारेण नचेतनमपेक्षतइति ।
चेतनापेक्षाहि स्वरूपतो वास्यात् अदृष्टद्वारेण वा इच्छाद्वारेण वा तत्र स्वरूपमात्रमकीञ्चकृत् तस्यैवोपि विनाशदर्शनात्
अदृष्टाधीन-त्वे प्रागेवोत्तरं दत्तमितिच्छाधीनत्वपक्षोऽनेन दूयितः चेतेनैच्छा नोपेक्षतइत्यर्थः । आविनाशाकालादशिक्षित्व-
लक्षणा स्थितिरप्यनेन दत्तोत्तरेत्यभिप्रायेण तदनुक्तिः । अथोक्तप्रकारविकल्पदूयणनिरस्तमपि शरोऽन्तर दूयणान्तरसद्भा-
वाद्वादाय दूययति प्राणचेति । प्राणनलक्षणा पञ्चवृत्तिप्राणसहितत्वलक्षणं । नोपलभामहेइति । कालात्प्राग्दर्शनात्
निप्रायः ॥ तदायत्तप्रवृत्ति-त्वमेकचेतनाधीनत्वमितिपक्षं दृष्ट्वेति तदायत्तेति । अचेतनारब्धत्वहेतोरनैकान्त्यमाह—अने-
केति । अनेकचेतनसाध्येषु अनेकचेतनप्रयत्नैवत्यर्थः । चेतनैकवाचिविज्ञाया सिद्धसाध्यतामाह—चेतनमात्रेति । एव
मेकचेतनाधीन-त्व निरस्तम् । कार्यं वहंतोर्लाघवतर्कमुनेन सिद्धसाध्यतामाह—किंचेति । उभयवादिद्विद्वानामिति लाघ-
वस्य हेतुत्वं, 'कल्पकल्प्यविरोधेत् युक्त-कल्पपरिमहः' इति ह्याहुः सभवंत्यागतौ हि लाघवतर्कं गत्यन्तरासम्भवे
व्यधिककल्पन नदोषायेत्यत्राह—नचेति । कुतइत्यत्राह—

गुढार्थसंग्रहः

नचेतावता मीमांसकाना क्षेत्रशेन चेतनेन चेतनकर्तृत्वसिद्धेः प्रुयन्वार्दाना सिद्धसाधनम् । चेतन्येऽपि तेषामुपा-
दानानामिभक्त्यात् तच्छब्देवा सपवासाकमीश्वरः । इदंशमस्तु सिद्धसाधन कोहि ह्येश विना न वाञ्छितसिद्धिमि-धेत्
इत्यादिना न्यायवार्तिकतात्पर्यैकोक्तं पर्यालोचयति—नच जीवानामित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मुपादानाद्यनभिदातया कर्तृत्वासम्भवः, सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानयागाद्यु-
पकरणसाक्षात्कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथिव्यादयो यागाद्यश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । उप-
करणभूतयागादिशक्तिरूपापूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टसाक्षात्काराभावेऽपि चेतनानां न फल-
त्वानुपपत्तिः तत्साक्षात्कारानपेक्षणात्कार्यारम्भस्य । शक्तिमत्साक्षात्कार एव हि कार्या-
रम्भोपयोगी । शस्त्रेस्तु ज्ञानमात्रमेवोपयुज्यते न साक्षात्कारः नहि कुलालादयः कार्योप-
करणभूतदण्डचक्रादिवत्तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते । इहतु चेत-
नानामागमावगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो नानुपपन्नः । किञ्च यच्छक्यक्रियं
शक्योपादानादि विज्ञानं च तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् ॥ महीमहीधरमहाणवादित्यशक्यक्रिय-
मशक्योपादानादिविज्ञानंचेति न चेतनकर्तृकम् । अतो घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रिय-

श्रुतप्रकाशिका

सर्वेषामिति । पूर्वकाले चेतनानां साक्षात्कारसामर्थ्यं दृश्यमाननील्योपसादयति । यथेति । इदानीमिति । एवं पूर्व-
कालेऽपीतिभावः ॥

धर्माधर्मसाक्षात्काराभावात्कर्तृत्वासम्भवमाशङ्क्याह—उपकरणेति । यागादिशक्तिरूपेति । यागादिजन्यस्वाभा-
वित्वाद्यर्थः । कुतश्चाह—अतस्साक्षात्कारेति । तर्हि घटादिनिर्माणे मृदादिसाक्षात्कारनिधमः कथमित्यत्राह—
शक्तिमदिति । शक्तिमच्छब्देन शक्तिमत्प्रयुज्यते । जन्यजनकभावस्य च कर्मधर्मविशेषरूपत्वात् शक्तिरूपादृष्टजनक्या
गादिषु शक्तिमच्छब्दप्रयोगः शक्तेरप्यपेक्षितत्वसाभ्यास्तत्साक्षात्कारोऽनपेक्षितः, अन्यथाऽनवगतत्वात् शक्योऽपि पुरुषास्तैस्त-
त्कार्यं कुर्यादित्याह—शक्तेरिति तदाह—शक्तिमत् इव शक्तत्वत्वेऽपि विशेषयित्तार्थः शक्तिसाक्षात्कारानुपयोगमुपपाद-
यति नहीति । शक्तिसाक्षात्कारानपेक्षत्वेऽपि शक्तिज्ञानमात्रमपेक्षितम् तत्र दण्डचक्रादिवन्वयव्यतिरेकवशात् सिद्धयति ।
यागादौ कथमित्यत्राह—इहात्यति । एव सिद्धसाधनत्वमुक्तम् ॥

अथ कार्यत्वहेतोरुपाधिद्वयेन सोपाधिकत्वमाह—किंचेति । साधनाभ्यापकत्वमाह—महीमहीधरेति । साध्य
समव्याप्तत्वमाह—अतइति । सोपाधिकत्वेऽपि साध्येन हेतोर्याप्यत्वात्सिद्धिस्त्यादिनुपाधद्वैपण्यम् । अदृष्टव्यवर्तु-

गूढार्थसंग्रहः

चेतनानामित्यादि—कार्यारम्भो नानुपपन्न इत्यन्तम् । अनया विधया जीवमादाय सिद्धसाधनोपपादने
अशक्य ईश्वरत्वमितितु नैव शक्य भवतुम् । दुःखोदिसन्नघयोग्यत्वेनानुभवसिद्धेश्वरवासम्भवात् 'आगमावगतया-
गादिशक्तिसोपाधि' इत्युक्तया आगमेनेतेपामीश्वरत्वं नेति सूचितं भवति ॥ 'स्यादेतत् नोपसिमात्रमुपादानाभिज्ञ-
कर्तृत्वेन व्याप्तम् । अपितु यदस्मादिशक्यज्ञानोपादानादि, नच तथा तनुभुवनाद्युपात्तमपि तस्मात्प्राप्तिविरहात् न
तत्पूर्वकमिति तदयुक्तम् । उत्पत्तिमत्तनुपादानाद्यभिज्ञकर्तृत्वयोः प्रथममन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिः सिद्धाया तदुपादा-
नादिशक्यज्ञानत्वकल्पनायाः कार्यज्ञानविषये व्यवस्थापनात् व्याप्तिवलेन ज्ञानसामान्यसिद्धौ पक्षधर्मतावलेन तत्सिद्धयति-
दितिरयुक्तम्' (न्या.वा.ता.टी) इत्युक्तार्थो नष्टते । शक्यक्रियत्वशक्योपादानाभिज्ञत्वयोः साध्यव्यापकत्वसाधनाव्याप-
कत्वाभ्यामुपाधित्वेन कार्य-हेतोः सोपाधित्वादित्याह— यच्छक्यक्रियमित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

शक्योपादानादिविशानघस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेन प्रभवति ॥

किंच घटादिकार्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रहयत्ताऽनातकामेन दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं फलारं साध्यधर्मं कार्यत्वहेतुस्त्रिपाधविपितपुरुषसार्थस्यस-
र्षभ्व्यादिविपरीतसाधनादिरुद्धस्यान् । नचंतायता सर्वाणुमानोच्छेदप्रसङ्गः लिङ्गिनि प्रमा-
णान्तरगोचरे लिङ्गयलोपस्थापिता विपरीतविशेषास्तत्प्रमाणप्रतिहतगतयो नियतन्ते । इह
नु सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलनिर्माणचतुरे अन्यव्यतिरेकापगताधिनाभा-
घनियमा धर्मास्सर्षप्याविशेषेण प्रसज्यन्ते नियतकप्रमाणाभावात्तथैवावतिष्ठन्ते । अत
आगमादृते कथमीश्वरस्सेत्स्यति ॥ अत्राहुः सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं नप्रत्याख्यातुं

श्रुतप्रकाशिका

कत्वस्यावृत्त्यर्थे बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधनइत्युक्तम् । अथ कार्यत्वेहेतोर्विशेषाविरुद्धत्वमाह—किंचेति । अनीश्वरेण कर्मवद्येन
परिग्रहना उपकरणतेत्यर्थः । सर्वाणुमानोच्छेदमाशङ्क्याह—नचेति । कथमित्याह—लिङ्गिनीति । पक्षेऽपि तथास्या-
दित्यसाह—इहत्विति । तुशब्दाभिप्रेत वैषम्यमाह—नियतकचेति । सिद्धान्त्येकदेशमतमुपसहरति अतइति । सिद्धयतिच-
न्नागमादृतेमानमित्यर्थः । अतः सिद्धसाधनत्वसोपाधिकत्वविरुद्धत्वेर्नूपापित्वादित्यर्थः ॥

अथ साक्षात्पूर्वपक्षिण प्रस्तौति । अत्राहुरिति । कार्यत्वंहेतोस्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य व्युत्स्यति । सावयवत्वादे-
वेति । पूर्वं प्रस्तुतादेवेत्यर्थः, अनेन हेत्वन्तरसद्भावोऽपि सूचितः । एव कण्ठोक्तयाऽभिप्रायेण च सिद्धान् हेतुप्रयोगतो

गूढार्थसमग्रः

‘ अतएव न विरुद्धता हेतोः एवंहि साभजेत् । यद्युपादानानभिज्ञकर्तृकाः पदादयो भवेयुः नचेतत्परेषामपि समतम् ।
स्यादेतत् अर्थाक्षिप्तस्य विशेषस्य शरीरादिमन्वादेः प्रमाणविशेषादिरुद्धता । यथा गुणादिविकारकणिरि वादमिमिदममित्यत्र
वाह्मिन्वाक्षिततृणादिविकारोपयुक्त-रङ्गिनोद्भूतोऽण्स्पर्शविरुद्धशीतस्पर्शस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्याद्धाधिनो विरुद्धोहेतुः । तथास्य
शित्याद्युपादानविषय ज्ञानमात्मनःसन्निकर्षादिकारणक नासति तस्मिन्भवतीति तदनेनाक्षितम् । तथात्र प्रमाणशक्षितम् ।
तन्निवृत्तौ शानमस्य निवर्तेत । उष्णोद्भूतनिवृत्तापिच दाहको वाह्मिन्वदव्याय इति । अस्यापकनिवृत्तौ अध्याप्यनिवृत्तेरयो
गात् । कारणचेदव्यापक कार्यस्य हन्तहतातर्हि व्याप्यव्यापकसकथा । भजेदेतद्यदि शित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य कार्य स्यात्
नित्य तदभ्युपगतइति नशरीरादिनिवृत्तापि निवर्तितमर्हति ’ इत्याद्युक्त-व्यायवार्तिकतापर्येटीकायाम् । अयमर्थो नघ-
टतइत्यभिप्रेत्याह—किंच घटादिकार्यमित्यादिना ॥ अल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेणेत्यनेन नित्यज्ञानवतोऽशरीरस्यानुमा-
नेन जगत्कर्तृत्व नसभवतीति सूचितम् । हेतुना साध्यसिद्धिः न्यायिज्ञानबलदेव यथाहि न्यायिर्हेतुता तथैव हेतुस्त्वाप्य
साध्यति नित्यज्ञानबदशरीरकर्तृत्वव्यतिरेकप्रहेण पक्षधर्मतामात्रबलेन नतःसिद्धिः । पक्षधर्मताबलेन सिद्धयनङ्गीकरे ‘अन्यथा
पार्वाणुमानोच्छेदप्रसङ्गान् ’ इति न्यायवार्तिकतापर्येटीकाया सर्वाणुमानोच्छेदप्रसङ्ग उक्तः तमेवाशङ्क्य निरस्यति—नचै-
तवता इत्यादिना ॥

न्यायवार्तिकतापर्येटीकाया वाचस्पत्याशयमेव विशदीकृत्य तदुत्तमनुमानेन जगत्कर्तृ-साधनप्रक्षिया स्यापयति—
अत्राहुरित्यादिना—नैतद्वाक्यं ब्रह्मप्रतिपादयति इत्यन्तेन ॥

श्रीभाष्यम्

शक्यते । भवन्ति च प्रयोगाः विवादाध्यासितं भूभूधरादि कार्यं सावयवत्वात् घटादिवत्, तथा । विवादाध्यासितमयनिजलधिमहीधरादि कार्यं महत्त्वेसति क्रियावत्त्वात् घटवत्, तनुभुवनान्निकार्यं महत्त्वेसति मूर्तत्वाद्घटवदिति । सावयवेषु द्रव्येष्वियदमेव क्रियते नेतरदिति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे । कार्यत्वप्रतिनियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविशानंचोपलभ्यतइतिचेत् न कार्यत्वेनानुमतेऽपि विषये ज्ञानशक्ती कार्यानुमेये इत्यन्यथापि सावयवत्वादिना कार्यत्वं ज्ञातमिति तेच प्रतिपद्येति न कश्चिद्विशेषः । तथाहि घटमणिकादिषु कृतेषु कार्यदर्शनानुमितकर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं दिक्षिप्रसन्नित्वेन नरेन्द्रभवनमालोपयावयवसन्निवेशादिविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव कर्तुंस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति । अतस्तनु-

श्रुतप्रकाशिका

वृत्तानि । भवन्तीति । विवादाध्यासितपदविवरणं भूभूधरादिपद आदिशब्दोपात्तव्यत्तिरग्राहक विवादाध्यासितपदम् यदा पत्नीकृतेष्वेव समनिपत्रव्यवच्छेदाशयं विवादाध्यासितशब्दः । सन्निहितं ग्रातपूरणनिष्पात्राः पृथिव्यशाः समस्तुनादिनिष्पात्रास्तमुद्राणाः, अम्बानिष्पात्राः परंतादयश्च, प्रलयेऽपि जलधेरवस्थानात्, सर्वाभवेऽपि स्रष्टृशरीरवस्थानाच्च, * तयोरकार्यं प्रशङ्कानोपनाय प्रतिज्ञाताकथावर्तनेन जलधितनुशब्दोपादानम् । द्वितीयतृतीयप्रयोगयोर्मध्यं महत्त्वपदेन परमाणु-यावत्तः । क्रियात्तरमूर्तं प्रशङ्काम्या गगनार्तादिव्यावृत्तिः । अवनिमहीधरशब्दमध्ये जलधिशब्दानिवेशस्तद्वचनोपपत्तिरूपसम्पन्नसावयवार्थः । प्रसिद्धोद्भवतादौ भूभूधरकल्पः ॥

तनु तनुपक्षीकारो ननुचः असदादिशरीरं सिद्धसाधनादीश्वरशरीरेत्याश्रयासिद्धेः । नैवम् तनोर्पिशेषतः पक्षीकारनिर्बन्धाभावात् । तदुपादानतु स्वपक्षसमप्रतिपक्षस्येश्वरशरीरस्यापि कार्यताशापनार्थम् । * यदा सावयवत्वादेवेत्यादेर्यभाशयः न सावयवत्वादुत्पत्तिमन्त्रं प्रसाध्य ततश्चकर्तृकत्वं साध्यते, अपितु सावयवत्वेनेव कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वसाध्यते इतिश्च न निराश्रयेति तदाश्रयः कर्ता सामान्यतस्सिद्धयतीति । नन्वेवतर्हि कार्यत्वात् सकर्तृकत्वे साध्ये हेतोस्साध्यावशिष्टता स्यात् । न कृतिसाध्यत्वहेतुः उपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वं साध्यमिति वैपथ्यात् । अतएव ह्युत्तरत्र क्रियतइत्युक्तं नोपघतइति । कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव कर्तुंस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोतीत्यादि च, एव च कृतिसाध्यत्वलक्षणे साध्ये * शरीरस्यापि विवादपरत्वात्पक्षनोपपत्तिः ॥

अथ सोपाधिकत्वं सामान्येन प्रतिक्षिपति । सावयवेष्वेत्तिरिति । सावयवत्वमुपलक्षणं महत्त्वेसति क्रियावत्त्वं महत्त्वेसति मूर्तत्वं च सावयवत्वसमानाश्रयं तत्समव्याप्तमिति तयोरनुपाधिपरिहारसिद्धिः । रूपान्तरमाकारान्तरं शङ्के— कार्यत्वेति । परिहसति नेति । कार्यत्वेनानुमते सपक्षे अन्यत्र पक्षे सपक्षेऽपि घटादौ कार्यत्वात्तुमेये ज्ञानशक्ती तद्वत् सपक्षेऽपि कार्यत्वस्य प्रतिपत्तत्वात् * ज्ञानशक्ती अनुमीयेते इति नाशक्यक्रियत्वमशक्यज्ञानत्ववैतर्थाः । तथैव दर्शयति— तथाहीति । किं तदकर्तृरपि शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिज्ञानत्वमुपाधि, उत तत्कर्तृं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिज्ञानत्वम् । प्रथमकल्पे सपक्षानुयायि वामावात्रोपाधित्वम् । द्वितीयकल्पे पक्षेऽपि विद्यमानावात्रोपाधित्वम् सर्वसपक्षानुयायि-परिष्करणेनानुपाधिरेत्यभिप्रायः । कर्तुं तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमित्यनेनाभिप्रेतोऽयं विकल्पः । ततःकिमित्यत्राह—अत इति । अतः सावयवत्वादिहेतोर्निर्वापिकत्वादित्यर्थः । एव सावयवत्वात् कृतिसाध्यत्वरूपे कार्यत्वे साध्ये शक्यक्रिय-

धीभाष्यम्

भुवनादेः कार्यतये सिद्धे सर्वेसाक्षात्कारतस्तिर्माणादिनिपुणः कश्चित्पुरुषदिदोपस्सिद्धय
त्येव ॥ किञ्च सर्वचेतनानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि सुखादुःखोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोस्त-
योश्चेतनयोः फलहेतुत्वात्पुपत्तेः । सर्वकर्मोत्पुणसर्वकालप्रदानचतुरः कश्चिदाश्रयः ।
वर्धकिनाऽनधिष्ठितस्य वास्यादेशरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिहारसन्धिधानेऽपि युवादिनि
र्माणनाधनत्वादर्शनात् । वीजाङ्कुरादेः पश्चान्तर्भाषेण तैर्यमित्तिचारापादानं श्रोत्रियदेहात्ता-
नामनभित्ततायिजृम्भितम् । ततएव सुखादिभिर्यमित्तिचाराचचनमपि तैर्यव, नच लाघवेनो
भयवादिंसंप्रतिपाद्यक्षेत्रदानामेव ईदृशाधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तम् । तेषां सूक्ष्मव्यवहितवि-
प्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिधयत् । दर्शानानुर्णयहि सर्वप्र कल्पना । नच क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्ति
निधयोऽस्ति । अतः प्रमाणान्तरतो न तस्मिन्नुपपत्तिः समर्थवर्तुपूर्वकत्वनियतकार्यव-

वृत्तप्रकाशिका

शादिक उपाधिः परिहृतः । अनेनोपत्तिमत्वा सकर्तृकत्वे साध्य उ-वत्तिमसर्वतुगवि निरुपाधिको भवति । सायन्यादु-
त्पत्तिमस्य साधेनुर्वादे व्यभिचारश्च सिद्धः, नाह दूर्वादिरुपयमानोऽस्मादेऽशक्यः प्रथमः ॥

● सिद्धसाधनव्यनिरासार्थमनुमानान्तरप्रदर्शनाभ्याह- किञ्चेति । धर्माधर्मनिमित्तेपीति सिद्धसाधन वशाद्वात्
चनम् । अनधिष्ठितयोः पुपत्तेरिति अग्रयव्याप्तिर्येषे व्यतिरेकव्याप्युक्तिः । दृष्टा-तमाह-वर्धकिनेति । वायादेयू-
पाद्यकरणस्य चेतनव्यतिरिक्तसहकार्यन्तरभावाप्रयुक्तवशाद्वात्प्राथम्ये देशक लाघवेनकपरिकरसाधिधानेऽपि युक्तम् धा ।
धर्मा स्वसाक्षात्कारचेतनानां प्रज्ञातायेव कार्यकरो अन्ततन्वात् वास्यादिपदित्स्नुमानशरीरम् । जीवधर्माधर्मसाक्षात्कारत-
वृत्तदधिष्ठानायोगाजीवविलक्षणसिद्धिः । अनधिष्ठितस्य कार्यकरत्वायोगात् जीवैरसाक्षात्कारत-वृत्तकाधिष्ठानायोगे च ईदृ-
साधन च परिहृतम् । कर्तुरभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गरूपस्य विषये वाचकतर्कस्य पुरप्रमुखादिप्रयोजक दृष्टेन कार्यापत्तुप
पत्तिरिति याऽन्यथासिद्धिः साध्यनेनैव परिहृता भवति ॥

अचेतनस्याप्यनधिष्ठितस्य बीजादिरङ्कुरोत्पादक वदशनात्प्रामिचामइति दृष्टा परिहरति । वीजाङ्कुरेति । कार्यवत्
तोरङ्कुरादी व्यवहारपरिहारश्चाङ्कुरशब्दोपादानेन पलितः । चेतनानभिसंहितपुत्रकाशु पादकैश्चेतनानधिष्ठितस्वयं चेतनै-
स्सुखादिभिरचेतनवहेतोर्व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति । तत्तएवेति । आदिशब्देन दुःखादिक चेतनानधिष्ठित सुखाद्यु-
त्पादक मनःप्रभृति च निरक्षितम् । एतेन स्वच्छान्तराणोपयमानैस्सुखाद्युत्पादकैश्चेतनैस्सुखाद्युत्पादकैश्चेतनैः कार्यत्व
हेतोः व्यभिचारश्च परिहृतो भवति ॥

लाघव-वायेन हेतोरन्यथासिद्धोऽसिद्धसाधनत्वमाशङ्क्य परिहरति । नचेति । वृत्तश्लोकान्नायामिदंशशब्दाभिप्रेत
हेतुं विवृणोति । तेषामिति । एकेन्द्रियकल्पनस्य लाघवस्यैकेन्द्रियस्य शब्दादिसकलविषयग्रहणाशक्तं ह्यनेकेन्द्रियकल्पनम्
तस्मात्लाघवार्थमशक्तस्य कार्यकरत्वकल्पनमयुक्तमित्यभावः । तदेवोपपादयति दर्शनेति । उपपन्नमेवहि कल्पनीयं नच
जीवानां सूक्ष्मव्यवहितैः साधितैः दर्शनशक्तिर्दृष्टेयार्थः । शक्तिमत्साक्षात्कारएवापिहितः ननु शक्तिसाक्षात्कारइतीदमपि प्र-
सुक्ष्मव्यवहितैः साधितैः शक्तिभतामपि परमाण्यादीनां क्षेत्रज्ञेन साक्षात्कारसिद्धेः । ईश्वरे न तथाऽनुपपत्तिरित्याह नचेति
अवात्सराणामनेनैश्वरसिद्धि निगमयति । अतइति ॥

व्याप्तिसत्त्वाकार्यानुगुणज्ञानशक्तिमाकर्ता सिद्धयतु तस्य कथ क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यं ज्ञानहि देहेन्द्रियादिसापेक्षमिति श-
ङ्काया पक्षधर्मतावलसिद्धिर्धर्माह- समर्थेति । अस्वाभाविकत्वे कर्मानुगुणपरिमितज्ञानशक्तिमत्त्वं स्यादिति तद्वृत्ता-

श्रीभाष्यम्

हेतुना सिध्यन् स्वाभाविकमर्थार्थसाक्षात्कारतद्विषयमनशक्तिरूपस्य एव सिध्यति । यत्त्व
नैश्वर्याद्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुद्गीतम् तदनुमानश्रुतान्निवृत्त्यनियन्धने
सपक्षे सहदृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तेः ॥

एतदुक्तं भवति केनचित् किञ्चिन्क्रियमाणं स्योत्पत्तये कर्तुं स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्यो
पादानोपकरणदानं चापेक्षते, नन्वन्यासामर्थ्यमन्यादानं च हेतुत्वाभावात् । स्यनिर्माण-
सामर्थ्यस्योपादानोपकरणदानाभ्यामेव स्योत्पत्ताश्रुतपक्षयोः संबन्धितया दर्शनमात्रेणाकि
ञ्चिन्क्रियमाणान्तरदानादेहेतुत्वरूपनायोगादिति ॥ किञ्च क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थादा-
नादिकं किं सर्वविषयं क्रियोपयोगि उत कतिपयविषयम् । न तावत्सर्वविषयं नहि कुला-
लादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न जानाति । नापि कतिपयविषयं सर्वेषु कर्तृषु तत्तद-
दानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामदानादीनां व्यभिचारात् । अतः कार्यत्वस्यासाधकानामनीश्व-
र्यादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तिरिति न विपरीतसाधनत्वम् ॥ कुलालादीनां दण्डचप्राद्यधिष्ठानं
शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणधिष्ठानमीश्वरस्याशरीरस्यानुपपन्नमित्येव
न सङ्कल्पमात्रेणैव परशरीरगतभूतवेतालगरळाद्यपगमनिनाशदर्शनात् । कथमशरीरस्य
परप्रवर्तनरूपस्मङ्कल्प इत्येते न शरीरापेक्षस्मङ्कल्पः शरीरस्य सङ्कल्पहेतुत्वाभावात्
मनएवहि सङ्कल्पहेतुः ।

श्रुतप्रकाशिका

सार्थः स्वाभाविकसार्थसाक्षात्कारशब्द । अथ कार्यवहतांरिच्छत्व द्युदर्याति । यच्चित्यादिना । कथमित्यत्राह—सपक्ष-
इति । किं सहदर्शनमात्राच्छरीरादिप्राप्तिः उत हेतुत्वात् ? नात्र अनिप्रसङ्गात् । नद्वितीयः हेतुत्वापेक्षेरित्यामिप्रायः ।
कार्यस्याहेतुभूतानामिति व्याप्त्यभावात्स्यमिप्रतः ॥

ननु सर्वसपक्षेषु सहदृष्टत्वात् कार्यहेतुत्व च कल्प्यम् तथासति कथं कतिपयाप्राप्तिः कतिपयप्राप्तिश्चोच्यते इत्यत्राह
एतदुक्तमिति । विशेषविरोधं परिहर्तुं सपक्षताऽनपेक्षिताशिवेकमाह—केनचिदिति । सपक्षे सहदृष्टत्वात् शानादेशेपि हेतुत्वं
कल्प्यतामित्यत्राह—स्यनिर्माणेति । अकिञ्चित्करस्येति । अनन्यथासिद्धान्दयव्यतिरेकभ्राह्मि हेतु वनिश्वय, तदज्ञान
शक्तिनिर्वर्त्यात् किञ्चित्कारादाधिकः कश्चित्तदस्य ज्ञानासामर्थ्यनिर्वर्त्यः किञ्चिकारो दृष्टश्चेत् स्यादनन्यथासिद्धिः । नचाधिकः
किञ्चिकारो दृष्टः । नच कल्प्यः अज्ञानासामर्थ्यहेतुत्वव्यतिरेके कार्यनिवृत्त्यभावात् स्वविषयसामर्थ्योपादानादिज्ञानाभ्याविना
यथा कार्यानुदयः तथाऽन्यासामर्थ्याज्ञानाभ्या विनाकार्यानुदया न दृष्टः । अतो न सत्य हेतुत्वं कल्प्यम् नहिस्मति भाव
मात्र हेतुत्वं किन्तु सत्येव भावइति भावः ॥ अकिञ्चिद्व्यतिरेकव्यतिरेकस्येति कल्प्यमुत्प्रेक्षेनोपपादयति । किञ्चेति । सर्वोत्पत्तिविति । नहि
कुलादिनिर्माणानुगुणज्ञानसमर्थ्याभावे घटनिर्माणहेतुः तदनुगुणज्ञानसामर्थ्यरतोऽपि घटादिनिष्पादकवददर्शनादित्यर्थः ।
यसु सपक्षे सहदृष्टत्वेन लिङ्गिनि प्राप्तविपरीतविशेषाणा धर्मिग्राहकप्रमाणप्रतिष्ठानां निवृत्तः सति तेषामिति इदमपि
कार्यत्वसाक्षात्कारनामित्यनेन प्रत्युक्तं साध्यानुपयोगित्वेनान्यथासिद्धाना सहदृष्टानामपि धर्माणां व्यतिरेकभावेन व्याप्ति
श्रुत्वात्प्राप्ति सहदृष्टत्वेऽपि कार्यानुपयोगिना प्राप्तिर्न स्यात् । शरीराह कार्यानुपयोगीति शङ्कते कुलालादीनामिति ।
परिहरति नेति । कथमित्यत्राह—सङ्कल्पेति । सङ्कत कथमिति । परिहरति नेति । कोहेतुवित्यत्राह—मनएवैति । तन्कि-

श्रीभाष्यम्

तद्भ्युपगतमीश्वरेऽपि; कार्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिव्यमनसोऽपि प्राप्तव्यात् । मानसस्सङ्कल्पस्स-
शरीरस्यैव सशरीरस्यैव ममनस्कत्वादिति चेत् । मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि ममन-
स्मद्भावेनानैकान्त्यात् । अतो विचित्रावयवसन्निवेशनिरोपतनुभुवनदिर्कार्यनिर्माणे पुण्य-
पापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः शंभ्रसो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽन्वि-
त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशरीरस्सङ्कल्पमात्रनाधनपरिनिष्पन्नान्तविस्तारविचित्ररच-
नप्रपञ्चः पुरुषविरोपर्यैश्वरोऽनुमानेनैव सिध्यति ॥ अतः प्रमाणान्तगवसेयत्वाद्ब्रह्मणः नैत-
द्वाप्यं ब्रह्म प्रतिपादयति ॥ किञ्च अत्यन्तभिन्नयोरेव मृदुद्रव्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्व-
दर्शनेन आकाशादेर्निग्नयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म घृत्स्नस्य जगतो निमि-
त्तमुपादानं च प्रतिपादयितुं शक्नोतीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

मस्तौत्यत्राह—तदिति । कुतस्तत्राह—कार्यत्वेनेति । ईश्वरस्य मनसामन्वेषोक्तिर्न्यायिकदोषमतेन । पुनश्चाङ्गते मानस-
इति । परिहरति नेति । * अनैकान्त्यात् । व्याप्यभावात् * अशरीरेऽपि मनसामन्वेषस्य विद्यमान वादानैकान्त्यम् ।
मनसो नित्यत्वेऽपि चेतनस्य कार्यकरते शरीरसन्वेषसापेक्षत्वमस्ति मनसि नित्ये सत्यपि मुक्तामनः कार्यकर वाभावात् ;
नहि मुक्तामनो बुद्धिसुखदुःखादिक मनो जनयतीति त्वाचमस्ति ॥

अत्र मीमांसकप्रति प्रतिबन्ध्या परिहारं हृदि निघाय पक्षधर्मतात्त्वं दर्शयन्नाश्वरसिद्धिं निगमयति । अतो विचि-
त्रावयवधेति । अशरीरसङ्कल्पमात्रसाधनपरिनिष्पन्नान्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चइत्याभ्यां पदाभ्यां प्रतिबन्ध्या परिहारा-
भिप्रायो ज्ञातः । * विभुद्रव्यसयोगिनः परिस्पन्दवतो घटादेश्वरानियमेऽपि विभुद्रव्यसयोगिनः परिस्पन्दवतोऽपि
मनसो न स्पर्शवत्त्वमङ्गीक्रियते * अयं प्रामाण्यप्रतिपरिहारः * महिमगुणशालिनस्त्वैत्रस्य रूपोपलम्भनियमे दृष्टेऽपि
चक्षुषि रूपोपलम्भो नाङ्गीकृतः कार्याभ्यक्तस्य सावयवत्वव्याप्तिः परिमाणुपभ्रमा तस्मादनेकविरोधपरिहारायैकव्याप्तिमङ्को-
न्यायः । अतः मनसः कार्यकरत्वे शरीरसन्वेषसापेक्षत्वं योगसाधनमनसं वप्रयुक्तमित्यङ्गीकार्यमिति भावः । एव साधका-
न्तरसिद्धत्वाजगाकारणवस्तुनि शास्त्रस्थाप्रामाण्यं निगमयति । अतः प्रमाणेति ॥

निमित्तोपादानैक्यस्य गगनादिदृष्टेभ्यानुमानान्विषयत्वेन शास्त्रस्थाधिकविषयत्वात् ब्रह्मणि प्रामाण्यमाशङ्क्य तत्र
साधकान्तरवाचितत्वाच्छास्त्रप्रामाण्यमुच्यते । किञ्चेति । निमित्तमात्रमुपपत्तयशास्त्रस्यानुमानसापेक्षत्वात्तद्विरुद्धनिमित्तो-
पादानैक्यं न शास्त्रं प्रतिपादयति । पक्षीकृतेषु शिल्पादिषु द्रव्येषु सावयवत्वस्यैव कार्यप्रयोजकतया निरवयवद्रव्यस्या
कार्यत्वं पूर्वमेव प्रतिपन्नमिति पश्चाच्छास्त्रं निरवयवद्रव्योपपत्तिं न प्रतिपादयति । * श्रुतिलिङ्गादित्रयि पौर्वापर्यहे प्राबल्य-
दौर्बल्यहेतुरिति भावः । पूर्वपक्षपरिसमाप्ताविति शब्दः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘ यतो वा ’ इति श्रुतौ स्वैतरसर्वाकारणव कारणस्यैक्यमपि न विवाक्षितम् असम्भवादित्याह— किञ्चाल्यन्तभिन्न-
तेरित्यादिना । अत्र निमित्तकारणस्थोपादानकारण वादर्शनोक्त्या परिणामगटासम्भवेन आरम्भवादस्यैवाङ्गीकर्णयित्वा
रिणामिकारणवत्तुपादानकारणत्वमपि नास्याश्रुतौ विवाक्षितमित्याप्यामिषेत् ॥ ‘ त काचित् वाटहेतु ’ (न्या.सू.४.१.२२)

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते घूमः । यथोक्तलक्षणं ब्रह्मजन्मादिघातयं योधयत्येव । वृत्तः शास्त्रैकप्रमाणक-
त्वाद्ब्रह्मणः । यदुक्तं सावयवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत् कार्यं च तदुचितकर्तृदिष्टे पपूर्वकं
दृष्टमिति निखिलजगन्निर्माणं तदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेय इति, तदुद्यतम्
महीमहार्णवादीनां कार्यत्येवैकदैवैरेन निर्मिताइत्यत्र प्रमाणाभावात् । नचैकस्य घटस्यैव
सर्वेषामेकं कार्यत्वं येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् ।

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तं वक्तुमुपक्रमे—एवंप्राप्तइति । परमसाध्य प्रतिजानीते यथोक्तेति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—वृत्तइति ।
शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् शास्त्रतत्प्रमाणागोचरत्वादित्यर्थः । हेतुसिद्धिं परिहर्तुं पूर्वपक्षमनुभाषते । यदुक्तमिति । दूषयति—
तदुद्युक्तमिति । पक्षघर्मतात्वात् क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यं वदता किं विपुलाकार्याणां कर्तृकालैक्यनियममन्तर्भाव्यं तदुच्यते उत निमु-
क्तप्रमाणेन उपातीन्द्रियोपादानादिदर्शनवशात् अथवा शरीरानपेक्षसृष्टिवशादिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति
महीति । एकदैवैकेन निर्मितं यामावमुपपादयति नचैकस्येत्यादिना । एक कार्यत्वं घटादिरेव युगपदेककर्तृकं प्रथोभ्य-
मानं * गङ्गाप्रोतकमेकमितिपद * कार्यत्वस्यैकत्वान्नाम एकसामग्रीपूर्वकं च तत्सिद्धयर्थमकल्पे युक्तम् नसोकाव्यतिरिक्तं
सामग्रीसाध्या एककार्यावाच्छिन्नस्य संप्रत्य हेतुरेकसामग्री वात् । एकत्वेऽप्यनकर्तृकगोपुरादित्यवच्छेदार्थमेकदैवैकक-
र्तृकत्वस्यैव घटशब्देन विवक्षितम् । एकघटस्यैक कार्यत्वं यादृशं दृश्यते तादृशं परिमितैकावयविनिष्ठं कार्यत्वं नैकदैवैक-
कर्तृकत्वसम्भावनाऽऽपादकं तच्च महीमहीघटादीनां न दृश्यत इत्यर्थः ॥

गूढार्थसमग्र

इतिपूर्वे प्रागुक्तानुमानेन ईश्वरसाधनान्तरं ' इमञ्च न्यायमाम्नाय उपोद्बल्यति । 'एतस्यवा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि यात्रा
शृषिरीविपुले तिष्ठनः 'न्यावाप्रथिरी जनयन्देव एक 'तदैक्षन नृह्या प्रजायेय ' इत्यादि । स्मृतिश्च भवति 'अशो जन्तु-
नीशोऽयमात्मनस्तुतदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेववा ॥ अकारणत्वेनचेश्वरज्ञाननित्यता दर्शयति श्रुतिः ।
' अवागिपादो जवनो गृहीता ' 'वश्यत्यचक्षुस्समृणोत्यकर्णं ' ' सवसि विश्वं नहि तस्येवैता तमाहुरमर्थं पुरुषं पुराणम् '
इत्यादिका । एतस्यशाश्वतीत्य दर्शिनं भवति ' इत न्यायगार्गिकतापयगीक्यायाम् अनुमानेनेश्वरसिद्धयुपपादानान्तरे निग-
मनशाक्यमिहानुसंधेयम् । (न्या. ता.) ता पर्यटं कोत्तरीत्यैव भाष्यं पूर्वपक्षरचनेन परिणामिकाणं वरूपोपादानं वक्ष्यं वेदापी-
त्येव तस्य स्वतः प्रामाण्यसत्त्वात् इत्यन्वयं भगवतो विवक्षितमिति निश्चीयते । ' त प्रामाण्यमातप्रामाण्यं त ' इति
न्यायसूत्रविराणे ईश्वरं निमित्तकारणत्वमात्रस्य आनुमानिकस्य विवक्षितं वेददृष्टो गौतमस्यापि एतन्नयं विवक्षितमिति
सूत्रं प्रतीयते । ' अर्थेऽनुत्पत्ते त प्रमाणं तदरायणस्य नपक्षं यात् ' इत्यत्र वादरायणस्य स्वतः प्रामाण्यस्य विवक्षितं इति
वेदगौरवेषुत्वविवाहादितदुभयसिद्धौ ' जन्माद्यस्य ' इतिपूर्वे प्रागुक्तदिशा विवक्षितोपादानकारणवत्य ' परिणामात् '
इत्यत्र स्रुतं स्थानपूर्वकं ' तदनन्यत्वं ' इत्यादौ तं स्थानेन उपादानात्स्य न्याससम्भवननिर्णयेन अत्र सूत्रे अर्थं य-
सम्भवेति व्यासस्य विरासिः, एतदनुगोचरेव पूर्वाश्लिखितौ रचनीयाविति बोध्यम् । एकदैवैकेन निर्मिता इत्यादि ।
उपादानात्मककर्तृकं आनुमानेन सिद्धत्वनकर्तृकप्रासादादे (न्या. ता. ता.) दृष्टान्ततया उपादानेन तत्र कालभेदकर्तृभेद-
दर्शान एकस्मिन्काले एककर्तृकं च न सिद्धयतीतिमात्रं ॥

श्रीभाष्यम्

पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनियमादर्शनात् । नच क्षेत्रज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणाशक्त्या कार्यत्ववलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेत्रल्पनानुपपत्तेश्च कर्ता भवितुमर्हतीति क्षेत्रज्ञानामेवोपचितपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामेवास्ति शक्तितादृष्टसंभावनया च तत्तद्विलक्षणकार्यहेतुत्वसम्भवात् तदतिरिक्तत्वात्तदपुण्यकल्पना नुपपत्तेः ।

श्रुतप्रकाशिका

स्यादिति समाहितत्वमात्रमुच्यते—नेहोक्तव्याप्येककर्तृकवनियम अनैकैर्येकधर्मिण्यप्यनसम्भवात्, तत्र किंमित्यपेक्षया बहुषु विपुलेषु च कार्येषु तद्विपर्ययमाह—पृथग्भूतेष्विति । पृथग्भूतेष्वित्यत्र विपुलत्वमपि गर्भितं घटस्वति पूर्वमुक्ते बहुषु विपुलेषु च कार्येषु * कर्तृकालैक्यनियमादर्शनात् महादयोप्येकदैव एकन निर्मितं इत्यत्र प्रमाणाभावात् प्रमाणाभावात्तदयुक्तमित्यध्याहारेण प्रभान्वय नच कार्यवमेव कर्तृकालैक्ये प्रमाणत्रिकल्पसहत्यात् किं कार्यवमात्र ? उन विपुलकार्यम् । उतासमाहितजीवकर्तृकपनासाधारणकार्यत्वं प्रथमेऽनैकात्म्य इतीये विरुद्धं च विपुलकार्येषु कालैक्ये कर्तृकतद्दर्शनात् ॥

यद्वा अनैकात्म्येन तृतीयसाधारणानैकात्म्यमिति भावः । कार्यवशेन कतिरिक्तकल्पनीय विपुलतरसूक्ष्मतरपक्षधर्मात्तरात् क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यलाघवयायात् कर्तुरेकं च सिद्धयतीत्यत्राह—नचेति । त्रिचरसाधेनास्मादाद्यशक्यवार्थमतिविपुलत्वमिति सूक्ष्मत्वच विवक्षितम् । कुत इत्यत्र ह—क्षेत्रज्ञानामेवेति । क्षेत्रज्ञातिरिक्तकल्पसतिहानवकल्पनादेककल्पनस्य न्याय्यत्र क्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वोपपत्त्या तदतिरिक्ता नकल्पयितव्य इत्यर्थः । उपचितपुण्यावशेषाणामिति सपक्षे शक्तिवैचित्र्योपपादानार्थमुक्तम् । अतिशयितादृष्टसम्भवात्तदतिरिक्तपक्षविषयमुक्तम् । ' सर्वेभ्यो कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिभिः क्षित्यादिसृत्वानुगुणातिशयितादृष्टसम्भवात् । क्षेत्रज्ञानामेव योगन सूक्ष्मव्यवहित्वादिदर्शनं परागुपेतम् अस्मादादिषु देवेषु च शानशक्तिवैचित्र्ये इदमेतत्, नच पक्षधर्मताबलान्वयव्यतिरेकासिद्धानु धर्मातिरिक्तवैचित्र्यमिदं तस्याच्यव्यतिरेकसिद्धधर्मप्रकर्षपर्याप्ततात्तद्देवतात् इतरथा न चिन्तनीयव्यतिरेकान्तरात् । तदतिरिक्तैति । धर्मिकल्पनातोवरधर्मकल्पनति न्यायादींश्चरकल्पनाददृष्टविशेषकत्वनमेव परमिति भावः । अचरनत्वाच्चेतनाप्राप्तत्वात् धर्मधर्माकार्यकरीवाप्यादिरदित्यनुस्यत ईश्वरज्ञानप्रवृत्ताः व्यभिचाराणां व्यतरानैकात्म्यात् ॥

गूढार्थसंग्रहः

न्यात्तज्ञानानन्तरपक्षधर्मताबलात् एककर्तृकं च सिद्धयतीति गूढमे—नचेत्यादि । समाधत्ते क्षेत्रज्ञानामित्यादिना—तदतिरिक्तत्वात्तादृष्टपुरुषकल्पनानुपपत्तोरित्यन्तम् । इतरथा च लघुत्वेत्तद्बहुवक्ष्यतात्तत्त्वप्रविवक्षितं तत्र प्रकृत्यापेक्षेनैश्वरसिद्धिर्न सम्भवति दृष्टव्यजातीयपुरुषेणैः कार्यनानां संभवनं लाघवस्याप्युपपत्तौ दृष्टव्यजातीयकल्पनमनुचितम् । लाकेषु पुत्रेषु शक्तितात्पर्येण मन्दाशक्तिमपुत्रपासाप्यनेकवस्तुनेर्माणसामर्थ्यरूपिकात्तन्नापुत्रपाणां ननु भवति सिद्धमिति एतदप्युच्यते नैव पुण्यविशेषेण तत्र तादृशशक्तिमपुत्रादिदृष्टसम्भवेन तैरेव ननु नादितिर्माणभवं ईश्वरसाधनं सम्भवति । ' तत्रामाण्यमात्रप्रमाणत्वात् इति सूत्रपञ्चम्याधे ' एषामतोपदेशप्रमाणम् अत्र प्रमाणम् प्राग्भावात्प्राग्भावेन आनुपपत्तेन अदृष्टाद्यो वेदभागोऽनुमातरथः । प्रमाणमिति आत्रप्रमाणस्य हानोऽस्मात्प्राग्भावेति भाष्यम् ।

श्रीभाष्यम्

नच युगपत् सर्वोत्पत्तिस्सर्वोच्छित्तिश्च प्रमाणपदवीमघिरोहतः अदर्शनात्

श्रुतप्रकाशिका

गस्यादित्यग्राह—नचेति । * इदानीं श्रमणोऽप्यतिविनाशो दृश्यते तदात् पूर्वविनाशयोगपदकल्पनमित्यग्राह—

गृहार्थसंप्रदः

अत्र न्यायवार्तिकम्—‘प्रमाणं वेदवाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यवदिति’ इत्यनन्तरं ‘पक्षकर्तृत्वेनवा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकविषयप्रतिपादकत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः ।’ इति अनन्तरं वेदानित्यवपूर्वपक्षः तस्मात् घानं च भाष्यवार्तिकयोर्दृश्यते । अत्र ता-पर्यटीका—‘मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि सर्वशकतृकाणि प्रहाजनपरिग्रहेऽप्यलौकिकार्थ-प्रतिपादकत्वात्’ इत्यादि । ‘मन्त्रायुर्वेदवाक्यानां च मन्यपि प्रवृत्तिसामर्थ्ये तासां तास्मात्पदधीनां त-संबन्धोऽप्येतादौ तत्त-दलगायापेक्षारभेदस्य च नासर्वज्ञः सहजेषां पुरुषायुर्वेदगतः कर्तुं प्रथममन्वयव्यतिरेको । नचानिदं प्रथमतः तत्परि-हारः समर्था इदं सम्भवात् । सृष्टिमहाप्रलयौचानुमानागमाभ्यामुपपादयिष्येते इति सर्वे रमणीयम् । तदेव सर्वशकपूर्वकत्वे-सति सिद्धमतीतत्वेन मन्त्रायुर्वेदप्रमाण्यमोदनाधीपचेदिति लौकिकवाक्यवदिति’ इति ॥

अत्र ता-पर्यपरिशुद्धिः—‘सृष्टिमहाप्रलयौचेति । सृष्टिप्रलयसाधकानुमानानि आमतत्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्जलि च कृतपरिश्रमाणामनायासप्रवृत्तनीयानि’ इति । आमतत्त्वविवेके च—‘तथा च श्रूयमाणानि वेदावयवाः उसात्तुप-यास्यन्ति, वेदत्वाद्वाक्यत्वाद्वा उन्सन्नशास्त्रावदिति-यायः । स्यादेतत् भविष्य-युच्छेदोऽनुमितः । सप्त भूतोऽपीति कुतश्चित् अतएव यत् उक्तादानन्तरं पुनस्सर्गेण भाष्यम् अन्यथा ससारिणा कृतहानप्रसङ्गः । नहि विश्वनिर्माणमन्तरेण भोग-ज्ञानयोग्यस्यः ? नच तेनविना कर्मप्रवाहसरोधः । ततो यथा भविष्यन् विश्वसर्गः उच्छेदपूर्वकः तथा अयमापि इति ॥

स्यादेतत् परमेश्वरप्रतिज्ञोऽप्ययं वेदसंप्रदायस्सर्गान्तरवेदापेक्षएवेति सेश्वरमीमासापक्षः कपिलपक्षोवा स्यादितिचेत् किमर्थं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदे जगन्नाथस्य नतावद्देदायोपलम्भाय नित्यसर्वज्ञत्वात्, नापि वचनार्थम् । स्वभावतः सर्व-कर्तृतया आदर्शान्तरज्ञात् नापि विशेषपरिहारार्थम् प्रतिपाद्यानां तदनुसन्धानविधुरत्वात् । अन्वेष्ये वा कर्तुः सर्वज्ञवि-ज्ञानादेव समस्तपरोघविधूननात् । तथाऽपि पूर्वसर्गान्तरादेव व्यवहारोऽपि परमेश्वरस्य गोचरदितिचेत् कस्यदेहः ? यदि-वेतदेव वेदस्य प्रवाहानित्यत्वं, नकेवलं तस्य किंतु घटादेरीति न्यायएव दर्शनम् । अन्यथा मीमांसैवेति क्व सेश्वरमीमासेति तस्मादुक्तकल्पःपरिशुद्धो नान्यथा सम्भवतीति प्रतिशब्दसिद्धिः । तथाचातोक्तत्वात्प्रामाण्यमिति’ इतिचोक्तम् ॥

न्यायकुसुमाञ्जलिच—‘विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यः समवायिभिरारब्धः सन्तानत्वात् आरण्यसन्तानवत्, वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुपादितसजातीयसन्तानान्तरः नित्यत्वेसति तदारम्भकत्वात् पदीपरमाणुवादित्यादि । अत्र-यवानामावापोद्वापादु-पचित्तिनाशौ च स्यातां सन्तानविच्छेदश्चेति कोविरोधइतिचेन्न ; एयहि घटादिसन्तानविच्छेदोऽपि-स्यात् विषययस्तु दृश्यते । कर्त्रादिभोगविशेषसंपादनप्रयुक्तोऽसावितिचेत् न ऋणुक्तेषु तदभावात् । तथाच तदवयवाना-मपगमाभावेऽनादित्वप्रसङ्गं ऋणुकत्वव्यघातः । तस्मात्कार्यं यन्निर-घनस्यति, तदपगमे तन्निरासिः यद्यदेतत् तदुपगमे-तस्योपसिः । नच कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं नित्यमेव नित्यस्यतिप्रसङ्गात् । नच नित्यस्य हेतुकारादि-कत्वप्रसङ्गात्-तदतिनिरस्तस्त्वमेतत् ईदृश्या च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरैव वस्तुस्वभावात्तत्कमेण संपादनीयइति ऋणुकत्व-पिपी-लिकाण्टादेः ब्रह्मपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धासिद्धिः’ इत्युक्तम् । अयमर्थो नघटत इत्याह—नच युग-सर्वोत्पत्तिरित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च । कार्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगु-
ण्येन कल्पनायां विरोधाभावाच्च, अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्त्यम् ;
पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम् साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य सर्वनिर्माणचतुरस्य एकस्याप्र-
सिद्धेः । बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनता ।

श्रुतप्रकाशिका

कार्यत्वेनेति । अत्र * कार्यत्व कृतिसाध्यत्व * तृतीयाचेत्यभावार्या विरोधाभावात् व्याप्तिविरोधाभावादित्यर्थः । एव
परमतदूषणोपयुक्तार्थशिक्षा कृता । अथ पलित दूषण दर्शयति । अतइति । तदयुक्तमित्यारम्भोक्तार्थानां हेतुत्वपरोऽत-
श्चादः चलनादिषु तुगादिरिव क्रियाऽश्रयत्वमात्रलक्षणं कर्तृव्यावृत्त्यर्थो बुद्धिमच्छब्दः । किं बुद्धिमदेककर्तृकत्वं साध्यम् उत
सकर्तृकत्वमात्र ? प्रथमेऽपि किंसामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वमात्र साध्य उत सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्य
प्रथमे कल्पेऽनेकत्वमनेककर्तृकरयगोपुरादिषु कार्यत्वस्य विद्यमानत्वादिति भावः । सर्वज्ञसर्वशक्तिकत्वपक्षे दूषणमाह-
पक्षस्येति । नह्यभिप्रेत्यमिव सर्वज्ञसर्वशक्तिकर्तृकत्वमन्यत्र दृष्टम् दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । कार्येषु घटादिध्वदर्शनात् ।
अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्ये द्वेअभ्युपपादयति सर्वेति । सर्वनिर्माणचतुरस्येयुक्तत्वादिद दूषणद्वय सर्वज्ञसर्वशक्तिकर्तृ-
कत्वपक्षस्येति ज्ञायते । पूर्वस्मिन्नेव पक्षेचेदमप्रसिद्धविशेषणत्व नघटते नह्येककर्तृकत्वमप्रसिद्धम् । सकर्तृकत्वमात्रपक्षे दूषण
माह-बुद्धिमदिति ॥ सिद्धसाधनत्व वेदान्तिना यत्तस्य क्षेत्रज्ञकर्तृकत्वानभ्युपगमादितिचेन्न क्षेत्रज्ञानामपि द्वारकर्तृकत्वा-
भ्युपगमात् समष्टित्वेषु न द्वारकर्तृकत्वेत् नच तत्पक्षीकरण लौकिकप्रमाणाविषयत्वात् । आगमेन सिद्धान्ता तेषामपिपक्षी-
कारइतिचेत् तेन कर्ताऽपि सिद्धइति सिद्धसाध्यतेति ॥

अथ क्षेत्रज्ञस्य समं शरीरसापेक्षत्वात्तस्य * सर्वसंहारदशया शरीराभावात्तदानीं शरीरानपक्षःकर्ता जीवविलम्ब-

गूढार्थसंग्रहः

क्रमेणैवेत्यादि—विरोधाभावाच्च इत्यन्तम् । एतेन अनिदप्रथमतया परिहार उपपादितो भवति । सर्गादी
तदसम्भवात् (न्या.वा.ता) इत्युक्त्वा साधकाभावात् । 'वाचापिरुपनित्यया' 'अजान् हवै' 'घाता यथापूर्वमकल्पयत्
' नामरूप च भूतानाम्' इत्यादिश्रुतिसृष्टिभिः वेदवाक्ययागुत्सुसन्धानपूर्वकं सृष्टेः प्रतिपादनेनेत्यमेव परमरूपव्यापारस्य
निश्चयसम्भवात् । 'दर्शनानुगुण्येन' इत्युक्तया व्यगुक्तव्यतिरिक्तपरमाणुगुण्युक्तयोरनुमानेन सिद्धयभावसूच्यते । तेन कर्त्रा
दिभोगविशेषसंपादनप्रयुक्तोऽसावित्यर्थः प्रतिपादितो भवति । उदयनायुक्तप्रक्रिया सर्वाऽपि वेदान्तोदयनसम्प्रदाययुक्तधैरे-
राचार्यपादैः—'सर्गादीनामसिद्धौ नहिनिगमगिरा भव्यते सम्प्रदायः तसिद्धौ नानुमान प्रभवति यदिद बाधशून्य विपक्षे ।
शस्त्रेभ्यस्त प्रसिद्धौ सहपरिपठनाद्विश्वकर्ताऽपि सिद्धयेत् धर्मानुष्ठापनार्थं तदनुमितिरतो नैव शक्या कदाचित् ॥' (न.सु.ना
सर.१५) इति श्लोकविररणसर्वाऽपिसिद्धौ न्यायपरिशुद्धिशब्दाध्यायाद्विनीयाह्निके च सम्यक्पर्यालोचिता । तत्र कृतपरिभ्रमा-
णामिय प्राक्रया नघटत इत्यत्र नकोऽपि सन्देहः । अत्र युगपत् सर्गादिच्छासिनिर्घेधेन निरन्वयविनाशाऽपि निरस्तः पूर्व-
पक्षिसमतार्थस्यात्र निरसनेन परिणामवाद्दूषणमप्येव निरसनीयमिति सूचितम् तद्व्यारम्भणाचिकरणेन सूत्रकृतेव स्याप्यते ।
एतेन 'अर्थेऽनुत्पन्नत्वे तत्प्रमाण वादरायणस्थानपेशत्वात्' इत्यात्राचार्यशिक्ष्यभूतस्यासजैमिनिसमतार्थस्य 'तत्प्रमाणमा-
सप्राणत्वात्' इति न्यायवृत्तादी प्रतिपन्नभूताभ्युत्सर्गाऽपि पर्यालोचिता । तेन स्वतःप्रामाण्यवेदादीरय वाविनाभूत जगत्का-
लस्योपनिषदत्व सम्यक्प्रतिष्ठापितं भवति । पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वमिति । साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

श्रीभाष्यम्

सावैश्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्वघ-
स्तुगतं ? उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्वघस्तुगतम् ? युगपदुत्पद्यमानसर्वघस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यास्ति-
द्धता । क्रमेणोत्पद्यमानसर्वघस्तुगतत्वे अनेककर्तृकत्वसाधनाद्विरुद्धता । अत्राप्येककर्तृक-
त्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधश्चास्तिविरोधश्च कुम्भकारो जायते रथकारो जायत इत्या-
दिश्रवणात् ॥ अपि च सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां च सत्त्वादिगुणकार्यरूपसुराद्यन्वय-
दर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्याध्रयणीयम् । कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगताविशेषास्सत्त्वा-
दयः । तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण पुरुषस्य च तद्यो-
गःकर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तियुक्तः कर्मसम्बन्धः

श्रुतप्रकाशिका

मुक्तान्तरेण दूषयितुं हेतुं विकल्पयति सावैश्येति । अयमभिप्रायः कर्तृमात्रव्याप्येन कार्यत्वमात्रेण न कर्तृविशेष-
सिद्धिरिति प्रागेवोक्तम् । अतः पक्षविशेषाधीनेन कार्यत्वविशेषेण कर्तृविशेषास्साध्यः कुम्भादिकार्यविशेषेणहि कुलाद्यादिक-
र्तृविशेषानुमानं नतु कार्यत्वमात्रेण, अतः पक्षाधीनः कार्यत्वविशेषो निरूप्यतइति । किं युगपदिति । पक्षप्रकर्षाधीन
हेतुवैशिष्ट्यं द्विधा संभवेत् परिदृश्यमानमहादिविपुलकार्याणां युगपदुत्पत्त्या वा क्रममात्रेण । त्रैकाल्यवर्तिना कार्याणामा-
नन्त्येन वा, तत्र कीदृशेन पक्षप्रकर्षेण हेतुविशेषो विवक्षित इत्यर्थः । प्रथमं दूषयति युगपदिति । कृत्स्नप्रत्ययसिद्धेः
भूभूषरादीनां * युगपदुत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तन्निर्गमनं कर्तृवैलक्षण्यसाधकहेतुवैलक्षण्यसिद्धमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति
क्रमेणेति । यद्यप्येकैकेन कुलादिना जन्मसहस्रेणाप्यनन्तकार्यनिर्वाहानसम्भवः । तथाऽपि तत्तज्जन्मसमानकालकुवि-
न्दादिद्वानां कार्याणां तत्कर्तृत्वाभावात् सर्वकार्याणामेककर्तृकत्व नास्ति । अतस्त्रैकाल्यवर्तिसमस्तवस्तुनिर्गमविशेषितं
कार्यत्वं कर्तृभेदेनैव व्याप्तमिति कर्त्रवयसाधने * विरुद्धमित्यर्थः । अत्राप्येककर्तृकत्वसाधनइति । विशिष्टकार्यत्वव्या-
पकतयाऽभिमतस्य घटपटरयादिदृष्टस्य * भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । भिन्नकर्तृकतया प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रत्यक्षविरोधः
अन्यत्र द्वीवान्तरवर्ती घटः एतद्व्यातिरिक्तकुलालकर्तृकः एतद्व्यापारागोचरहेतुकत्वेसति घटत्वात् सप्रतिपन्नकुलालान्तरोपादित-
घटत्वं द्वीवान्तरवर्तीघटहेतूनां दण्डादीनामेतद्व्यापारागोचरत्वमेतस्य तत्र गमनाभावात्तन्निर्णयात् अतएवभादिभिरनुमानैर्विरोधः
शास्त्रविरोधमुपपादयति कुम्भकारइति । कुम्भकारो जायते रथकारो जायते इत्यर्थोपादानं नतु पाठकम् । नहि
कुम्भरथयोरैककर्तृकत्वे कुम्भकाररथकारयोरुत्पत्तिः पृथग्व्यक्तव्या एकसत्त्वात्वेन पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादितिभावः । प्रकारान्तरेण
विरुद्धत्वमाह—अपिचेति । मुक्तादिस्त्वादिगुणकार्यत्वं शास्त्रदृष्टमिति तच्छास्त्रप्रामाण्यवादिनाऽऽङ्गीकार्यमिति मत्त्वाऽनि-
ष्टमापादयति नतु पराम्बुपगमात् । मुक्तादिशब्देन सुप्तदुःस्रमेहा विवक्षिताः । सुप्ताद्यन्वयशरीरादीनां मुक्तादिहेतुत्वावस्था-
न्वयः । सत्त्वादिमूलत्व * सत्त्वादिगुणकद्रव्योपादानत्वमित्यर्थः * के सत्त्वादयः कथं च तथा मुक्तादिहेतुत्वमित्यत्राह—
कार्यवैचित्र्येति । कारणगताविशेषाः कारणशब्दो निमित्तोपादानसाधारणः । ततः किं कर्तृगुणव्यवस्थेत्यत्राह—तेषां
कार्याणामांशं । पुरुषेण कार्याणां तन्मूलत्वापादनं सत्त्वादिमुक्तत्वकीयान्तःकरणविकारद्वारेणेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—
पुरुषस्येति ॥

कार्यानुपयोगिनोहि धर्मा नप्राप्यन्तीति पूर्वपक्षिणोक्तं सत्त्वादीनां कार्यानुपयोगित्वात्तदधीनः कर्मसम्बन्धोऽवर्जनी-
य इति भावयानाह—ज्ञानशक्तियदिति । सुप्तदुःस्रमेहादीनां सत्त्वरजस्तमोहेतुकत्वं शास्त्रसिद्धम् । मुक्तादिहेतुभूतशरी-

श्रीभाष्यम्

कार्यहेतुत्वेनैवावश्याध्ययणीयः । ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य कर्ममूलत्वात् । इच्छायाःकार्यारम्भ हेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्यास्तत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः । अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात्सिद्ध्यति ॥ भवन्ति च प्रयोगाः तनुभुवनादि, क्षेत्रज्ञकर्तृकं कार्यत्वाद्वदयत् । ईश्वरःकर्ता न भवति प्रयोजनद्यूनात्वात् मुक्तात्मयत् । ईश्वरःकर्ता न भवति अशरीरत्वात्तद्देव । नच क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः तत्राप्यनादेस्सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकदून्यः कालत्वाद्धर्तमानकालवदिति । अपि च किमीश्वरस्सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति नता- यदशरीरः अशरीरस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः । मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः विकल्पासहत्वात् । तच्छरीरं किं नित्यं ? उतानित्यम् । नतावधित्यं साध्यव्यस्य तस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वादिरो- धादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम् ।

श्रुतप्रकाशिका

राशुपादानस्य निमित्तस्य च कर्तृत्वसत्त्वादिगुणान्वयश्च शास्त्रसिद्धः—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥

इत्यादिभिर्दृश्यते । अतस्सत्त्वादिगुणक शरीराशुपादान द्रव्य सत्त्वादिगुणान्वयविवृतातःकरणः पुरुषोऽधिष्ठितश्चि गुणान्व- यश्च कर्ममूलइति कर्मवश्यत्वप्रसङ्गइत्यर्थः । ह्यन्तरेणापि कर्मसम्बन्धमाह—ज्ञानेति । न ज्ञानशक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसर्गः अपिच्छिच्छामानादितिचेत् तत्राह—इच्छायाइति । विषयविशेषविशेषिताया इच्छायास्तर्गोऽप्येमादिविषयत्व तत्रापि विचि- त्रसर्गादिविषयत्व च सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मफलमित्यर्थः । एव कर्तृत्वक्षेत्रज्ञत्वयोः व्याप्तिदर्शनात्तद्विलक्षणसिद्धिरित्याह— अतइति । प्रतितर्कानाह—भवन्तिचेति । तनुभुवनादीति । इदप्रत्यनुमान प्रतिनर्को वा * अन्ये प्रतितर्काएव कार्यत्वे क्षेत्रज्ञकर्तृत्वप्रसङ्गः, कर्तृत्वे सपिक्त्वप्रसङ्गः कर्तृत्वे सशरीरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अशरीरत्वहेतोर्व्यभिचारः । इच्छायापरिहर्गति नचेति । अनादेः बीजाङ्कुरवत् प्रवाहानादेरित्यर्थः । अधिष्ठान देहेन प्रथमसम्बन्धश्चेत् सूक्ष्मशूलशरीरप्रवाहानादितया परि- हृतः यथा बालशरीरविशिष्टेन युवशरीरपरिग्रहः तद्देव अधिष्ठान प्रेरणचेत् स्वपरानिर्वाहक-यायात् परिहृतः शरीरस्यति- र्क्तिप्रेरणस्य शरीरविशाह न शरीरस्येति । शरीरत्वप्रयुक्त शरीरान्तरनिर्पेक्षप्रेरणत्व * तथा जगतः ईश्वरशरीरत्वेः सश- रीरत्वात् * कर्मवश्यत्वप्रसङ्गः । यथा देहः स्वज्ञानोत्पत्तौ कारण कर्म च भवति यथा च घटः स्वविषयज्ञानोत्पत्तौ स्वस- त्त्वा हेतुः पश्चात्तद्विषयश्च भवति तथा स्वविषयप्रेरणेऽपि शरीरमिति न कर्मकर्तृविरोधः । * नचाङ्कुरादौ शरीरस्ययो-या- नुपलब्धिः पिशाचसिद्धादिशरीरवददृश्यत्वोपपत्तेः, देशान्तरस्थेन वा शरीरेण सङ्कल्पद्वारा विपादेरिव प्रेरणोपपत्तेश्च ॥

प्रतितर्कान्तरमाह—विमतीति । अत्र सूर्यपरीश्रुति*सत्त्वाविशेषावच्छेदात् पूर्वत्वेन परत्वेन च कालस्य पश्चीकृत- त्वात् नाश्रयासिद्धिरिति । अनुमान मुत्पान्तरेण दूषयति अपिचेत्यादिना । दूषण वस्तु विकल्पयति किमिति । शीस्य चरमशिरो दूषयति नतावदिति । अशरीरस्य मनसा कर्तृत्व स्यादिति प्रागुक्त दूषयति मानसान्नीति । कुतइत्यत्राह— मनसइति । अपिशब्देन स्वपक्षे नित्यत्वानभ्युपगमस्त्वचितः । सशरीरत्वपक्ष दूषयति नापीति । विकल्पासहत्व विव- रिषु विकल्पयति तदिति । प्रथम दूषयति नतावदिति । जगतः भूभूषरादेः । द्वितीयदूषयति नापीति । हेतुमाह—

श्रीभाष्यम्

तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । स्वयमेव हेतुरिति चेत् न अशरीरस्य तदयो-
गात् अन्येन शरीरेण सशरीरइति चेत् न अनवस्थानात् । साकं सध्यापारो निर्व्यापारो वा
अशरीरत्वादेव न सध्यापारः, नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति मुक्तात्मवत् । कार्यजगदि-
च्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम्, दृष्टान्तस्य च साध्यही-
नता । अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहृतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः पर-
ब्रह्माभूतस्सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम । शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसृज्यातीयं
सार्वेश्वरस्य सङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं निखिलहेयप्रत्य-
नीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तराचक्षितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः । यत्तु
निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वं, चानुपलब्धं अशययप्रतिपाद

श्रुतप्रकाशितम् ।

तद्व्यतिरिक्तस्येति । तच्छरीरहेतोऽशरीरान्तरस्यामात्रादित्यर्थः । दूपणपरिहाराय परोक्तं शङ्कते—स्वयमेवेति । स्वयशब्द
ईश्वरपरः । परिहरति नेति । तदयोगात् हेतुत्वायोगात् पुनश्शङ्कते अन्येनेति । अनवस्थाया दूपयति नेति । प्राणाणिकपर-
परा नदोषशक्तिच्छरीरत्वप्रयुक्तकर्मवश्यात् स्यादिति भावः । कर्मवश्यात्प्रसङ्गस्य प्रागुक्तं वात् इहाप्यनवस्थादूपणस्य क्लृ-
कर्मवश्यात्प्रसङ्गपर्यन्तत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते ॥

मुपान्तरणं त्रिकल्प्य दूपयति सक्रिमिति । अशरीरस्य निर्व्यापारत्वे निर्व्यापारस्य कार्याकरणे च दृष्टान्तोक्त्यामा

● व्यापारश्च प्रयज्ञो विवक्षितः । इच्छाविशेषस्य हेतुत्वोहे गुणवश्यताप्रसङ्गः पूर्वमुक्तः । इच्छामात्रमेव व्यापारइत्याह—
कार्यजगदिति । ● मात्रशब्देन सत्त्वादिगुणान्वयतन्मूलकर्मसम्बन्धव्यावृत्तिः । ननु कर्मवश्यात्वादि क न कर्तुं प्रसङ्गानी-
यम् अन्यापारत्वात् । नहि त्वत्पक्षेण वाऽस्मत्पक्षेण वा व्याप्तिः ईश्वरे त्वयामथाऽपि तदनभ्युपगमात् ; नैवम् आगमादृते
ऽपेश्वरसिद्धयतीति वदन्त प्रत्यागममसन्त कृत्वाऽऽसदादिमिदृश्यमानत्वात् यदीश्वरप्रतिपादकामबलात्तदुक्तं व्याप्तिभङ्गे
नेश्वरानुमानं स्याप्येते तदानीमनुमानस्यागमानपेक्षप्रामाण्यासिद्धिरित्यप्राप्तप्राहित्वमागमस्य सिद्धयेत् ॥

यदा अलौकिकप्रमाणैकवैध्याभावेऽसति कर्तृत्वस्य कर्मवश्यात्वादि व्याप्य वात्, शास्त्रयोगिसुत्तश्वरप्रत्यक्षाप्यप्यलौकिक-
शब्दोक्तानीति । अनुमानदूपणमुपसहरति अतइति । परस्य ब्रह्मण ईश्वरानतिरिक्तत्वज्ञापनार्थस्सर्वेश्वरशब्दः ; अनेन
'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति श्रुतिस्स्मारिता भवति । देवताविशेषनिर्णयार्थं 'महान्प्रभुर्वै पुरुषसत्त्वस्वैष
प्रवर्तकः' इति श्रुतिस्मारणार्थं पुरुषोत्तमशब्दः । उक्तदोषास्तदानीमपि प्राप्तुयुरित्यत्राह— शास्त्रं त्विति । सर्वविसृज्याती-
यत्वं दर्शयति सार्वेश्वर्येति । सार्वेश्वरस्य सङ्कल्पत्वादिमिश्रशब्दो ब्रह्मविशेषण, गुणविशेषण वा ताद्वैतस्वरूपं वाद-येषागुणा-
नाम् एकैकमनवधिकातिशया गुणा अपरिमिता निस्सङ्ख्याता इत्यर्थः ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

गूढार्थसंग्रह

यत्तु निमित्तोपादानयोरित्यादि—प्रतिपादादियप्येते इत्यन्तम् । एतेन निमित्तकारणस्यानुमानगम्यत्वेऽपि
तदनुवादिनोपादानकारणत्वविधायकत्वं वाक्यस्य सम्भवतीति पूर्वपक्षासाङ्ग्यं यत्रवीनोक्तं तस्य नावकाशः । एकस्योपा

श्रीभाष्यम्

नमित्युक्तम् । तदप्यविरुद्धमिति 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (शारी.१.४.२३ 'नवियदश्रुतेः' (२.३.१) इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकविपयत्वात् 'यतो वा इमानिभूतानि' (तै.भृगु.१.अनु) इतिवाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रयोनिव्याधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

दाननिमित्तः सासम्भव इव पूर्वपक्षिसमतत्वेन एवमर्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । इदमुपलक्षण परिणामवादे नसंभवति किंवा-
रम्भवादएव युक्तइत्यस्यापि । अयमर्थः 'तदनन्यत्वम्' इत्यादौ पर्यालोचयिष्यते ॥

अतइत्यादि—ब्रह्मप्रतिपादयतीति सिद्धमित्यन्तम् । शास्त्र योनिःकारण प्रमाण यस्य (श्री.भा) इति प्राक् सूत्रार्थविवरणमाधे प्रमाणशब्दोपादानेन 'अर्थऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं आदरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रार्थप्रत्यभिज्ञापनेन शास्त्रप्रमाणकत्व शास्त्रयोनित्व ब्रह्मणः इतरप्रमाणविषयत्वएव सम्भवति । नन्वन्यथा ज्ञातार्थज्ञापकतयाऽनुवादरूपत्वात् स्मारकत्वाविशेष एव प्रमाणान्तरविषयत्वे स्यात् । सूत्रार्थस्तु 'जन्माद्यस्ययतः' इत्यस्यानुवृत्त्या शास्त्रयोनित्वात् यतः जन्मादि तद्ब्रह्म इति । तद्ब्रह्मेत्यस्य प्रथमसूत्रस्यपदब्रह्मपदानुपपन्नैव वाच्यतया जिज्ञास्यब्रह्मणः तत्र प्रस्तुतया 'यतोवा इमानि भूतानि' इत्यादियाक्यव्याधिमित्यर्थतः सिद्धयति । एव च औपनिषदपुरुषस्यैव प्रथमसूत्रे विचार्यब्रह्मतायाः प्रागुपपादानेन 'यतोवा' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्य 'अनौपनिषदम् अनुमानगम्यत्वात्' इति पूर्वपक्षे 'यतोवा' इत्यादि वाक्यप्रतिपाद्य औपनिषदमेव प्रमाणान्तरविषयत्वात् इति सूत्रकृद्विवाक्षितमुक्तिमुखेन एतावता सिद्धान्त कृतः । अतश्च प्रागुक्तसूत्रार्थस्तुल्यः । 'तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यमनुमानेन सिद्धेः' इति सूत्रावतरणे ब्रह्मपदार्थविशेष्यकमेवानुमान पूर्वपक्षिसमतमिति स्फुटम् । प्रथम सूत्रविवरणे निगमनेन च वाक्यविशेष्यकानुमानमेव सिद्धान्ते प्रदर्शितं तत्र तुल्यवित्तिवेद्यतया एकार्थसाधनेऽन्यार्थप्रतीतिरसुलभैवेऽनुभवोर्न विरोधः । अत्राधिकरणे पूर्वधिकरणोक्त विषयसिद्धिर्न सम्भवति । 'यतो वा' इत्यादिवाक्यस्य 'तदौपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुत्यनुसारेण श्रुत्यन्तरप्रसिद्धकारणत्वानुवादेन ब्रह्म (लक्षणत्व)विधायकत्वं न संभवतीत्योक्षेण कारणत्वस्यानुमानिकत्वं निरस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वसाधनेन विषयसिद्धिः संपादिता । एतेन ब्रह्मपदार्थविषयसिद्धया शास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कानिरसनस्य पूर्वधिकरणोक्तस्य प्रतिष्ठापनमुखेन अनुबन्धचतुष्टयान्तर्गतसन्नघोऽपि स्थापितः 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' इत्यादिसूत्रएव 'अर्थऽनुपलब्धे' इत्याद्यशसत्वेन कारणत्वस्यानुमानिकत्वे उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वसासम्भवेन सन्नघासम्भवस्य एतदधिकरणे निरसनमुदेन शास्त्रसारम्भणीयत्वं निश्चितमिति निर्णयस्तम्भवति । एतेन नवीनोक्तशङ्काया अपि नावकाशः । पूर्वोपपादितरीत्या नवीनोक्तशेषस्य कस्यापि नावकाशः ॥ एतेन 'एतस्य वा अक्षरस्य' इत्यादीनाम्या.वा.ता.दीकाया न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वोक्तिर्न संभवतीति सिद्धम् । परं जग कारणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्व वदद्भिः 'एतस्य वा अक्षरस्य' इति वाक्यस्यानुमानसिद्धार्थबोधकत्वमुपनिषद्भाष्ये वार्तिके च निरूपितम् । अक्षराधिकरणे 'अक्षरमग्रान्तधृतेः' 'साच प्रयासनात्' इति सूत्रद्वयोक्त सूत्रचन्द्रादिधारकत्व नैवा अनुमानेनाग्रान्त शक्यम् । 'जगस्थितिः यन्तुपूर्वा स्थितिवात् राजाधीनस्थितिवत्' इत्यनुमान (वृ.वा) नैव श्रुत्याभिप्रेतं साधयितुमल्पम् । सूत्रचन्द्रादिधारकत्वस्य दृष्टान्ते असम्भवात् । परमते अक्षरविध्या, निर्दिशेधविध्या, निर्दिशेधेचाप धर्मो

गृहार्थसंग्रह

नास्त्येव दहरविद्यापामपि धृतिरुक्ता 'धृतेश्च महिप्रोऽस्य' इति सूत्रमपि । दहरविद्या सगुणविद्या अक्षरविद्या निर्गुणविद्या इति कथं घटतइति विवेचयन्तु विवेचकाः । जगत्कारणत्वमपि धृतिसमर्थात्त्वेन निर्विशेषं असम्भवात् । 'यतोवा' इत्यस्य वाच्यसमर्पकत्वमवान्तरतापर्यमेव तत्र, 'सत्यज्ञानम्' इत्यत्र तु लक्ष्यसमर्पके मुख्य तात्पर्यम् इत्यादिकल्पनमुपक्रमे प्राप्य तयोक्तब्रह्मणः उत्तरवाक्येषु निरूपणीयतया न श्रुतितानुवादानुगुणमिति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः कारणवधारणप्रतिपादकवाक्ययोः नैव न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वम् ॥

अतश्च 'यतोवा' इति श्रुतौ श्रुत्यन्तरोक्तकारणात्त्वादेन ब्रह्मत्वविधानेन तत्रैव पूर्वश्रुतौ छान्दोग्येन हेतुवसुपादानरूपमिति प्रागुक्तादिशा निर्णयसम्भवेन राजकुमारनयसम्प्रदायसिद्धोऽपि सुस्थः । पितृपुत्रप्रयुपादानं तत्रैतत्तं गर्भोपनिषदि स्फुटम् । शरीरस्य सप्तघातुवनिरूपणात्तसरे 'सप्तघातुमिति कस्मात् ? 'पट्विविधोरसो रसाञ्जोणित शोणितान्मासमासाभेदो मेदसोऽस्वीन्यस्त्रिम्यो मजा मजाया शुक्रम् । शुक्रशोणितसयोगादावर्तत गर्भो हृदि व्यख्या नयति ।— ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोपित कलिलं भवति सप्तारात्रोपितं बुद्धदं भवति अर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डा भवति मासाभ्यन्तरेण कटिने भवति मासत्रयेण शिरः कुरुते मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति पञ्चमे मासं पृष्ठदेशो भवति षष्ठे मासे नासाधोणि श्रोत्राणि भवन्ति सप्तमे मासे जीवेन समुत्थो भवति अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति पितृरेतोतिरिक्तापुरुषा भवति । मातृरेतोऽतिरिक्तास्त्रियो भवन्ति । उभयोर्बाहुजुल्यवात्प्रसक्तो भवति' इत्युक्ते । अत्र 'यो याह्यत्रमत्ति योयोरेतास्सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति पञ्चाग्निविद्यानुसारेण रेतसा सयोगस्य पूर्वकालस्य प्रतिपादनेन तदनन्तरवहवस्थाधिः ससर्गानन्तर 'अष्टमे मासे जीवसमुत्थो भवति' इत्यष्टममासे जीवसयोगोक्तिः अवस्थाविशेषाभिप्रायति बोध्यम् ॥

उक्तं च विज्ञानेश्वरेण मिताक्षराया याज्ञवल्क्यस्मृतौ (आ.का. ५२. श्लोके) सपिण्डशब्दार्थनिरूपणावसरे 'यत्र यत्र पिण्डशब्दः तत्रतत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयौ वेदितव्यः' 'अवश्यंचैकशरीरावयवान्वयेन सपिण्ड्यवर्णनीयम् । 'आ माहि जज्ञ आत्मन' इत्यादिश्रुते । तथा 'प्रजामनुप्रजायसे' इति च, अथापि 'सप्त-याविरुद्धं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्यावस्तमन्त्रचनाच्च' इति । अनन्तर गर्भोपनिषद्वाक्यमप्युदाहृतम् । 'अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाप्नाय आह' 'प्रजामनुप्रजायसे तद्भुतेमर्त्यामृतम्' इति (आ.सू. २. प्र. ९. पत्र २४ ए. १. ७) अथापि 'स एवाविरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यतेचापि सारूप्यं देहवमेवान्यत्' (२) इति पूर्णं सूत्रद्वयम् । अत्र उच्यते— 'अथापि अपिच । अस्य गृहस्थस्य प्रजातिः प्रजासन्तानं अमृतममरणमाप्नायो वेद आह, हर्मस्य मरणघर्म्मन् प्रजा जायमानामनु त्वं प्रजायसे, त्वमेव प्रजास्त्वेष जायसे तदेवने मरणघर्म्मिणोऽमृतममरणमिति । ननु त्रियसे यतस्त्वं प्रजास्त्वेष तिश्नोति' 'अपिच स एवाव पृथग्विरुद्धं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधाभूत इव लक्ष्यते । दृश्यतेह सारूप्यं द्वया दृ-मात्रं भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकश्च' इति ॥

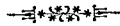
मनुस्मृतौ च 'पतिर्भायां सप्रविश्य गर्भो भूत्वह जायते । जायायास्तद्धि जायाव यदस्या जायतेपुनः ॥' (९. ८) इति श्लोकविवरणे (म.प्र.) 'आ माहि पुत्रनामासि' इति श्रुतिः, 'पतिर्भायां प्रविशति गर्भो भूत्वा समातरम् । तस्या पुनर्नवा भूत्वा दशमं मासि जायते । तज्जायाजाय'मराति यदस्या जायतेपुनः' इति बह्वचब्राह्मणचेत्युभयमुदाहृतम् । अतश्च पितृवसुपादानत्वं सुस्थम् । एव च राजकुमारनयेन पितृवसुपादानत्वेन 'यतोवा' इत्यादित् अर्थनिर्णय जीवब्रह्मोद्भवा कथानुसुपादानोपादयमाथानिर्घननाभेदता पर्यानिर्घनन कारणवाक्यानां प्राधान्यभेदावकथानां प्राधान्य निमित्तमिति,

गूढार्थसङ्ग्रहः

एतेन पूर्वपक्षिनिर्णीतार्थस्य कस्यापि नावसरः । एवंच जगत्कारणस्य उपनिषत्तार्थविषयत्वेन जगत्कारणत्वेन निश्चितब्रह्म पदार्थस्योपनिषदः च संबन्धोऽपि स्थापितो भवति ॥

एतेन 'तन्वोपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुत्यर्थरस्यापितो भवति । कैवल्योपनिषदापि—'यथा चिरात्सर्वपापं व्यपोक्ष परात्परं पुरुषं याति विद्वान्' इत्युपक्रमोक्तपुरुषस्यैव 'वेदैरनेकेरहमेव वेद्यः' इत्यत्र वेदवेद्यत्वमुक्तम् । एतत्तत्त्वार्थेणैव गीताया—'वेदैश्च सर्वैश्हमेव वेद्यः' 'अतोऽस्मि—पुरुषोत्तमः' 'पुरुषस्य परः पार्थ भक्तया लभ्यः' इत्युक्तम् । पुरुषशब्दार्थेणैव 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मेति उपनिषत्सु विवक्षितमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ समन्वयाधिकरणम्-

एतावता 'एष पन्थाः एतद्ब्रह्म' इत्यत्र पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रद्वयेन निरूपणं कृतम् । तत्र 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रे धर्मस्य लक्षणं प्रमाणचेत्युभयं निरूपितम् अत्रतु द्वितीयेन सूत्रेण लक्षणं तृतीयेन प्रमाणं च प्रदर्शितम् । पूर्वकाण्डे 'विधिनात्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना अर्थयादा वाक्यानां विष्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यानिधानेन सिद्धपरवाक्यानां प्रामाण्यस्यानिरूपणेन सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसमर्थनेन सिद्धब्रह्मपरवेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् । अत्रतु लक्षणं प्रमाणं च नैकेन वक्तुं शक्यते । इति सिद्धब्रह्मशब्दस्य लक्षणमुत्तेन व्युत्पत्तिप्रदर्शनं द्वितीयसूत्रे । तत्र धर्मं प्रमाणमुत्तेनैव लक्षणमिति लक्षणप्रमाणचैकसूत्रं एवान्तर्भूतम् सूत्रान्तरे प्रमाणान्तराप्रामाण्योर्भावेऽहम् । अत्रतु लक्षणे प्रमाणस्यानन्तर्भावात् द्वितीयं लक्षणम् । तल्लक्षणश्रयस्य ब्रह्मणः प्रमाणमुत्तेन स्थापितं तृतीये । प्रमाणान्तराप्रामाण्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वे तस्यैव विचार्यत्वेन प्राधान्येन प्रतिशान्ततया तस्य जगत्कारणस्यानुमानिकत्वे प्राधान्येन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणः उपनिषदकगम्यत्वं न सम्भवतीति शङ्काया तन्निरूपणार्थं तृतीयसूत्रम् । 'तन्वोपनिषदं पुरुषम्' इति श्रुतौ उपनिषत्तार्थविषयत्वं सविशेषस्यैवेति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

सूत्रत्रयेण अधिकारविषयसम्बन्धनरूपेण शास्त्रस्यासम्भोग्यत्वं स्थापितम् । तत्र शब्दानां सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनेन सिद्धपरवाक्यानामापि प्रामाण्यसाधनमुत्तेन ब्रह्मणः आनन्दरूपस्य फलत्वेनेच्छाविषयत्वस्य प्रथमसूत्रे विराक्षितत्वमात्रेण शास्त्रस्यासम्भोग्यात्वं न सिद्धयति । प्राप्यब्रह्मणः लक्ष्यलक्षणकथनमुत्तेन ब्रह्मपदार्थत्वनिर्णयः अभिहितः प्रातिभोपासनाफलम् । एवञ्च विधिवाक्यानामेव फलपर्यवसायिव्यवसायात् नतु सिद्धपरवाक्यानाम् । एवंच सिद्धपरवाक्यानां फलपर्यवसायित्वाभावे व्युत्पत्तिसमर्थनमात्रेण न प्रामाण्यं साध्यतुमलम् । 'अथेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति जैमिनिब्रह्मन्तस्य स्याद्यसम्मतत्वेन तस्यैवार्थस्य शास्त्रयोनिर्वापिकरणे प्रतिशपनेन विधिवाक्यविचारस्यैव जैमिनिना कृतत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारेण वाक्यस्य सफलत्वस्य वाच्यतया सिद्धपरोपनिषद्वाक्यविचाररूपब्रह्मविचारस्यानारम्भण्यत्वमेव पर्यवसितम् । 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र शास्त्रीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या मग्यच्छासनावचोचिशास्त्रमित्यर्थः शासनस्यैव विषयतायाः सिद्धान्तसिद्धतया ततोऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् प्रयोजनं नस्यादिति शङ्का पुनरभिपद्यते । तन्निराकरणाप 'तद्यु समन्वयात्' इति सूत्रम् । तदुत्तरेण 'तत्' इति प्रथमान्ते 'शास्त्रयोनित्वात्'

श्रीभाष्यम्

अथ समन्वयाधिकरणम्

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न

श्रुतप्रकाशिका

अथ समन्वयाधिकरणम्

• यथा मृत्तिकाया घटानिष्पादनशक्त्येऽपि जुलाख्ये च निर्माणशक्तौ सत्यामपि दण्डचक्रादिपरिकरापेक्षाऽस्त्येव तथा शब्दस्य परिनिष्पन्नब्रह्मप्रतिपादनशक्त्येऽपि ब्रह्मणोऽद्यन्देन प्रतिपत्तु शक्यत्वेऽपि बुभुक्षाख्यपरिकरापेक्षा प्रमि-यु-पादने विद्यते । यन्नशाष्ययात् बुभु सापेक्षिता । • साक्षात्तात्त्वयुपुर्यार्थत्वप्रयुक्ता । तत्रावान्तरपेटिकारूपेण प्रथमेन सूत्रद्वयेन शब्दद्वारकमर्धद्वारकच शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् । अथ सूत्रद्वयान्तरमवान्तरपेटिका-न्तर बुभुक्षाहेतुनिरूपणपरम् । तत्र प्रथमेन तृतीयसूत्रेणाज्ञातत्वरूपो बुभुक्षाहेतुरुक्तः । अथ प्रयोजनत्वरूपो बुभु साहेतुरुच्यते चतुर्थेन । अथ प्रतिपत्तेहि प्रयोजनाप्रयोजनरचिन्ता प्रतिपत्तिश्च लक्षणतइति जन्मादिसूत्र द्वितीयमभूत् । जन्मादिक लक्षणचेमाना-न्तरात्तिसिद्धि-स्थ्यादिति शङ्कायास्तद्गतवाञ्छास्त्रयोनित्वादिति सूत्र तृतीयमभूत् । अज्ञातत्वेऽप्यप्रयोजने बुभु-सानुदयात् प्रयोजनरूपत्व मन निरूप्यत इति क्रमोऽयमेव ॥

तत्रान्तरसङ्कतिमाह—यद्यपीति । अज्ञातत्वनाम बुभु-साहेतुर्बुधच्यस्तीत्यर्थः । प्रयोजनं सुतं दुःखनिवृत्तिश्च शास्त्रस्य तत्पर्यवसायित्वं तदुपायप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रोधानद्वारा तच्च न सिद्धपरत्वेऽस्ति, तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वाभावात् ।

गूढार्थसंग्रहः

इत्युक्तशास्त्रयोनित्वमेव विवक्षितम् । पूर्वोक्तहेतुविद्विनिरसनपरत्वमस्य सूत्रस्येति सर्वसमतम् । एव च तच्छब्दस्य साध्यसमर्पकत्वमेव युक्तम्, तुशब्दः शङ्कानिवृत्तिपरः । ब्रह्म शास्त्रयोनित्वं समन्वयात् इति सूत्रार्थः । तच्छब्दस्य ब्रह्म परं वेदान्तेष्वमित्याच्याहारः कार्यः 'शास्त्रयोनित्वं' इत्यस्यानुषङ्गो वा । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रे ब्रह्मणः प्रभुत्वमेव 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादौ समासघटकस्यापि ब्रह्मशब्दस्यानुपसङ्गेन तस्यैवोत्तराप्यनुपसङ्गेनार्थवर्णनं सम्भवतीति तच्छब्दस्य ब्रह्मपरामर्शित्वं न युक्तम् ॥

अन्वयः ब्रह्मणः शास्त्रेण सन्धः । जगत्कारणब्रह्मणः पूर्वसुपस्थित्या कारणपरशास्त्रमेवात्र विवक्षितम् । कारणपर-वाक्यं च 'आनन्दद्वयेव रत्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । अत्रैव 'यतो वा' इत्यस्य परिसमाप्तेः शक्त्या तात्पर्यतश्च आनन्दत्वेनान्वयात् इति हेतुर्थः । शास्त्रस्य ब्रह्मणश्च वेद्येदेकभावएव सन्धः । आनन्दत्वेन शक्त्या वैद्य यम् वैद्यव ज्ञानविषयता तत्र सम्यक्तवमान-दत्त्वावाच्छिन्त्य शक्तिप्रयोज्यत्वं तात्पर्यप्रयोज्यत्व च ॥

अयमाशयः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यत्र साधनत्वेनैव धर्मस्योपस्थितिः । म यश्च धर्मो जिज्ञास्यस्तत्र भूतं च ब्रह्मेह जिज्ञास्यम् । तत्र धर्मस्य विधेयतासम्भवेन प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकमेव फल सम्भवति अत्रतु जगत्कारणब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन ज्ञानविषयतादशायामेव फलत्व सम्भवति । नतु विधिवान्वयपर्यालोचनान्तरकालिकप्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकफलपर्यन्तपेक्षा । यद्यपि ब्रह्मणः वाक्यजन्यशानेनैव फलसम्भवात् इदानीं वाक्यस्यानुष्ठानपरत्वाभावेऽपि सफलत्व सम्भवत्येव । अथ च तात्कालिकानन्दः फलम् इदमेव स्थिर फल यथा भवति तथा कर्तव्यम् । एतदर्थमेवोपासनवाक्यम् । अनन्तरकालिकानुष्ठानं जगत्कारणसिद्धब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन ज्ञानदशया फलप्रतिपत्ति नैव

श्रीभाष्यम्

शास्त्रं प्रतिपादयतीत्याशाङ्क्याह—

सू.४—तदुसमन्वयात् १.१.४

प्रसक्ताशाङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवत्येव । कुतः समन्वयात् परमपुरुषार्थतयाऽन्वयस्समन्वयः । परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् ; एवमिव समन्वितोऽपिपदः पदसमुदायः ।

श्रुतप्रकाशिका

सू.४—तदुसमन्वयात् १,१,४

तस्मात्प्रयोजनपर्यवसायित्वाभावेन बुभुक्षाख्यपरिकरामावात् सिद्धे शास्त्र न प्रमिति जनयतीत्यर्थः । एवंशाङ्क्यायां सूत्रमुदाहरति तदुसमन्वयादिति । इहापि साधारणविचारद्वयमर्थसिद्ध ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवति नेति, द्वितीयविचारः तदर्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनशून्यानां वेदा-तत्वाक्यानां ब्रह्मपरतयाऽन्वयस्सम्भवति नेति, तदर्थं किञ्चिदस्य प्रामाण्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतया, उत पुरुषार्थपरतयेति ? शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतयेव प्रामाण्ये ब्रह्मणस्सिद्धरूपस्य शास्त्रप्रमाणकत्वाभावाच्चद्विचारानारम्भः शब्दस्य पुरुषार्थपरतयेव प्रामाण्ये पुरुषार्थभूतब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वाच्चद्विचारस्यारम्भणीयत्वं फलितम् ॥

एवमर्थसिद्धौ विषयसंज्ञायावभिप्रेत्य सूत्रं व्याचिख्यामुक्त्वा वाक्यार्थयोजनायामेव पदयोजनामन्तर्भावविध्यन् पृथगव्याख्येयं, शुशब्दं व्याचष्टे प्रसक्तेति । सर्वेषां सूत्राणां तत्तच्छ्रद्धायामवतरणेऽस्मिन् सूत्रे * शुशब्दःप्रदशानार्थः तदिति व्याख्येयं पदम् । तत्राचष्टे शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मण इति । संभवत्येवेत्येतत् शुशब्दफलितम् हेतुपदस्याकङ्क्षा दर्शयति कुतश्चेति । समन्वयशब्दस्योत्तरत्र विस्तरणं व्याख्यास्यमानत्वादिदार्तां संक्षेपेण व्याचष्टे परमपुरुषार्थतयेति । कस्य केन कीदृशोऽन्वय इत्यपेक्षायामाह—परमेति । शास्त्रेण परमपुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयादित्यर्थः । शास्त्रस्य धीसत्त्वाच्छास्त्रेणेति कण्ठोत्तरमात्रः ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमिति प्रतिहातेऽपि पक्षनिवृत्तया हेतौर्वचनमुचितत्वात् समन्वयो ब्रह्मकर्तृकतया व्याख्यातः ननु शास्त्रकर्तृकतया ॥

कथं तथैविवान्वय इत्यपेक्षायामतदुपपादयति । एवमिति । इवशब्दप्रथमः, एवमेवेत्यर्थः, अपिपदः पदस-

गुणार्थसंग्रहः

विपदविभक्तम् । प्रातिरूपफलम् उपासनसंज्ञेयं स्यान्नाम तत्र विधिव्याख्यानामुपयोगेऽपि सिद्धपरगात्रयानां सफलं च शनि-
नेव संफलेने इति सिद्धपरवाचपरिचारस्यारम्भणीयत्वं सिद्धयति ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तुशब्दः इत्यादिना समन्वयात्
इत्यनेन । अत्र ' आनन्दोद्देशे ' इति वाक्यस्य सर्वेऽपि तस्योपक्रमोक्तस्यः ब्रह्मणोऽपि आनन्दस्यप्रतिपादकत्वेऽपि
व्यतिरिक्तोपनिर्णयो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य ' यतोवा ' इत्यत्र यच्छब्दनिर्देशेन प्राप्तप्रमाणान्तरापेक्षासंज्ञेन सामान्यविशेषमा-
त्रेण कारणबोधकत्वावयवादानपूर्वकं कारणभयतिनिर्णये तस्मानन्दत्वनिर्णये एव राजबुभुक्षान्वयेन पुत्रस्य विवृत्तनेन पद-
सिद्धिर् आस्य कारणज्ञानेन पदसिद्धिः सम्भवतीत्यभिप्रेतमर्थं साधयितुमुपक्रमः—एवमिवेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तै.भृगु.१.अनु) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेधाद्वितीयं, तदैक्षत यहुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत’ (छां ६.२.१) ‘ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्’ (यू.३.५.११) ‘आत्मावा इदमेकएवाग्र आसीत्’ ‘ब्रह्मवा इदमेकएवाग्र आसीत्’ (पैतरेय.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः’ (तै आन.१.अनु) ‘एकोहवै

श्रुतप्रकाशिका

मुदायः परमपुरुषार्थभूते ब्रह्मणि प्रतिपादकत्वेन समन्वितएवहीत्यर्थः । पदसमुदायः वाक्यमित्यर्थः । अपैनिपदवाक्य-
बहुत्वेऽपि तेना वाक्यैकवाक्यभावेनैकार्यपरतयैकराशित्वव्यञ्जनायैकवचनम् । समन्वयइति वाक्यकर्तृकत्वेनोक्तिः फलिता
र्याभिप्राया नतु सूत्रयोजनाभिप्राया ब्रह्मणि समन्वितानामित्युत्तरत्राप्येवमेव । प्रतिपात्तिकमानुरोधेन प्रथम लक्षणवाक्य-
मुपादत्ते यतोवाइति । अथ प्रापक कारणवाक्यमाह—सदेवेत्यादि । सन्तुन्दस्य बृहद्बृहत्साधारणत्वादिशेषकवाक्य-
मुपादत्ते ब्रह्मनाइति । यत्कारण तद्ब्रह्मेति लक्षणवाक्येनोक्ते सतः कारणत्वे च कथिते तस्य सतो ब्रह्म च सिद्धयतीति न
बृहत्त्वनिश्चयो ‘ब्रह्मवाइति’ वाक्यार्थान इतिचेत्, न; लक्षणवाक्यस्य कारणानुवादित्वेन प्रापकवाक्योपजीवित्वाद्युपजी-
येषु प्रापकवाक्येष्वेव * विशेषनिर्धारणज्ञापनार्थेहि ‘ब्रह्मवा’ इति वाक्यमुपात्तम् ॥

सब्रह्मशब्दयोरीक्षणान्वयलिङ्गादचिद्ब्रह्मावृत्तवस्तुपरत्वेऽपि तयोश्शब्दयोस्तासाधारणतया शब्दसामर्थ्यादचिद्ब्रह्मावृत्ति-
निश्चयस्तत्र नास्तीति शब्दशक्तयैव विशेषज्ञापनार्थे आत्मावा इति वाक्योपादानम् । * ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वनाम
बहुपार्थेषु प्रयुज्यमानत्वं नतु प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य निरतिशयबृहत्त्वस्य भगवद्ब्रह्मतिरिक्तगामित्व-
सदेहसहत्वात् * नहिस्वारसिकाभशब्दैकाव्ये प्रतिपन्नेसति निरतिशयबृहत्त्वस्याचिद्ब्रह्मत्वस्यैव सद्भिद्याया ‘स आत्मा’
इत्य मशब्दउपसहारस्य इत्युपक्रमस्यैवात्मशब्देन विशेषनिश्चयार्थे आत्मावा इति वाक्यमुपात्तम् । यतोवा इमानि
इत्यादिप्रकरण एव ‘आनन्दोद्भवेष रसित्यमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यानन्दशब्देन कारणे निर्दिष्टेऽपि ‘यदेव
आकाश आनन्दो नस्यात्’ इत्याकाशशब्दसामानाधिकरण्यादानन्दशब्देनाचिद्ब्रह्मावृत्तिनिश्चयः प्रतिबद्ध इत्यभिप्रायेणा-
चिद्ब्रह्मावृत्तेश्चुतेन प्रतिपत्त्यर्थे आत्मावा इति वाक्योपादानम् । सर्वशास्त्राप्रत्यय-न्यायेन विनाऽपि प्रकरणादेव ब्रह्मशब्द
आत्मपरइति ज्ञापनार्थे एतदधिकरणोपेक्षितानन्दरूपताप्रतिपादकप्रकरणस्यतया तच्छापनार्थोपादत्ते । तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनइति । ‘सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म’ इतिहि तत्र प्रकृतम् । ‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’, आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान्’ इति च तत्र वक्ष्यते ॥

अथ ‘छागो वा मन्त्रघर्णात्’ इति न्यायात् सामान्यशब्दानां देवताविशेषे पर्यवसानं दर्शयति । एकोहवा
इति । ‘सेयं देवतैक्षत’ योब्रह्माणं निदघाति पूर्वं योयै वेदांश्च प्रदिष्टोति तस्मै । तंह देवम्’ सईशोऽस्य
जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय’ ‘ईशानो भूतभव्यस्य’ ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ इत्या
दिषु श्रुतानां देवतादिशब्दानां पूर्वपूर्वापेक्षया विशेषशब्दानामपि * साक्षा कारणवाक्यस्यैवाभावात् । तेषु च रुढिमता
मपि * देवतादिशब्दानां व्यक्तिविशेषे रूढत्वाभावादीशादिशब्दानां च जगत ईशो ना-यो हेतुर्विद्यत ईशनायिति सम
भिध्याद्दत्तपञ्च-त्पदनिर्देशादिभिरव्यवर्थाविषयशायाः स्फुटत्वेन * निमग्नरुदितया साधारणत्वाच्च चरमविशेषशब्दप्रदर्शनेन
तेषामपि तत्पर्यवसानमर्थसिद्ध स्यादित्यभिप्रायेण ‘सेयं देवता’ इत्यादिवाक्यान्वयादित्य ‘एकोहवै नारायणः’ इत्या-
दिवाक्यमुदाहृतम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

हिरण्यगर्भादयश्चाब्दा आकाशप्राणादिशब्दवदयोग्याः, शिवादिशब्दाश्च बह्वर्थेषु प्रयोगात् साधारणइति सदा दिशब्दवन्नविशेषोपस्थापनक्षमा इत्यभिप्रायः । * 'वचनानित्यपूर्वत्वात्' 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति न्यायेन 'यदाभ्येयोऽष्टाकपालः' 'उपरिहृद् देवेभ्यो धारयति' इति वाक्यवदिदंमहोपनिषदावयमप्यग्रासार्थोपस्थापकत्वादाकाशप्राणादिवाक्यवदयोग्यार्थोपस्थापकत्वाभावाच्चानन्यापक्षं स्वार्थं प्रतिपादयति 'नसन्नचाराच्छिष्यएव केवलः' इति वाक्यविरोधादिदं वाक्यमयोग्यार्थमिति चेन्न 'सदेव सोम्येदमग्र' इति वाक्यविरोधेन 'नसन्नचासत्' इत्यादिवाक्यस्यायोग्यार्थत्वपसङ्गात् ॥

साधारणस्य सच्छब्दस्य शिवपर्यवसानाविरोधात् नात्रायोग्यार्थत्वमिति चेत् तर्हि शिवशब्दस्य च बह्वर्थेषु प्रयोगात् साधारणस्य नारायणपर्यवसानाविरोधात् नात्रायोग्यार्थत्व, ब्रह्मादिनादीनाहि कार्यत्वमिन्द्रादीनामिष बह्वीभिरश्रुतिभिःप्रतिपाद्यते । यज्ञोपे 'अजस्य नाभावध्वेकर्मपितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितं, विश्वकर्मोहजनिष्ट देवः' 'सप्रजापतिरेकःपुष्करपर्णे समभवत्' 'तस्माद्द्विराडजायत, विराजो अधिपुरुषः' महोपनिषदि 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत' सुबालोपनिषदि-'अद्भ्यःपृथिवी तदण्डमभवत् तत्सवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाकरोदघस्ताद्भूमिसुपरिष्ठादाकाश मध्ये पुरुषो दिव्यस्तहस्रक्षीर्षांपुरुष' इत्यारभ्य 'सोमे भूतानां मृत्युमसृजत् तस्य ब्रह्माऽविभेत् सोमब्रह्माणमेव विवेश' इति, अत्र परमपुरुषात्मनः पुरुषो ब्रह्मा समुत्पन्न इति श्रुतः पुरुषशब्दद्वयश्रुतानात् मृत्युभवत्त्वश्रवणाच्च, श्वेताश्वतरे 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' 'महान्मश्रुयै पुरुषस्तच्चवस्यैव प्रवर्तकः' 'योब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति च हिरण्यगर्भोपत्तिरवगम्यते । तथा महोपनिषदि 'त्रयक्षश्शूलपाणिःपुरुषोऽजायत' सुबालोपनिषदि 'ललाटात्क्रोधजो रुद्रोऽजायत' बृहदारण्यके 'ब्रह्मवा इदमेकमेवाम आसीत् * तदेकं सन्नव्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणि * इन्द्रो वरुणस्सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः' इति । तथा शतपथे-'अभूद्वा इदंप्रतिष्ठा' इत्यारभ्य 'भूतानां च प्रजापतिः संवत्सरायादीक्षिपत भूतानांपतिः गृहपतिरसीदुपाः पत्नी' इत्यादिकमुक्त्या 'भूतानां पतिस्संवत्सरउपासि रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् तं प्रजापतिरब्रवीत् कुमार किरोदिपि यच्छ्रमात्तपसोधि जातोऽसीति सोऽब्रवीत् अनपहतपाप्माया अहमस्मि अविहितनामा नाम मे धेहि पाप्मनोपहत्या इति तमब्रवीत् रुद्रोऽसीति तदस्य तन्नामाकरोत् अग्निस्तद्रूपमभवत्' इत्यारभ्य शर्वपशुपतिप्रभृतिनामकरण पृथिवीसलिलादिमूर्तिप्रदानचोक्तम्, रुद्रवाक्यादेवानपहतपाप्मत्वं च तस्य श्रुतम् । तत्रैव शतरुद्रीयब्राह्मणे 'प्रजापतेर्विस्त्रस्ता देवता उदक्रामन् तमेकएव देवो नजहान्महामन्युरेवसोऽस्मिन्नन्तर्हितोऽतिष्ठत् सोऽरोदीत् तस्य यान्यथूणि प्रास्कन्दन् तान्यास्मिन्मन्यौ प्रातिष्ठन् स एषशतशीर्षा रुद्रस्समभवत्' इति ॥

अत्र प्रजापतेः क्रुद्धस्य क्रोधजाश्रुसमवत्त्व मन्पुरुषस्य रुद्रस्याभिहितम् । क्रोधस्यचाश्रुहेतुव प्रसिद्धम्—

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्या प्रापतन्नास्त्रविन्द्वयः । दीप्ताभ्यामिष दीपाभ्यां सार्धिपरस्त्रोहविन्द्वयः ॥

इति । तथा शैलालिनाक्षणे—'प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत्' इत्यारभ्य आग्निवाक्यादित्यचन्द्राणामुत्पत्तिं तेषां रेतस्कन्दनंचोक्त्या 'सप्रजापतिर्हिरण्यं चमसमकरोदुपिपात्रमूर्ध्वमेव तिर्यञ्चं तस्मिन् रेतस्समसिञ्चत् ततउदतिष्ठत् सहस्राक्षरसहस्रपात् सत्सहस्रेण प्रतिहिताभिरसप्रजापतिं पितरमभ्यायच्छत्तमब्रवीत् कथमभ्यायच्छसीति नाम मे कुर्वित्यब्रवीत् नवा इदमविहितेन नाम्ना अभ्रमत्स्यामीति शर्वो वै त्वमित्यब्रवीत् भयपथेति यद्भयः' इत्या

श्रुतप्रकाशिका

रम्य भवशर्वादिनामकरणं सलिलादिमूर्तिप्रदानचोक्त्या 'सएषोऽष्टनामाष्टधा विहितो महादेवः' इति नामाष्टकमूर्त्य-
 ष्टकाद्य प्रजापतिनामिहितमिति स्पष्टतरमुक्तम् । तदुत्तरकारणा कर्मारम्भे—'इदं कर्म करिष्यामि तन्मे समृध्यतां तन्म
 उपपत्तयतां विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये ब्रह्मण पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठायामोघाय कर्माधिपतये नमः' इति, तथा छन्दो
 गानान् कर्मारम्भे 'तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये तुद्राय विश्वेदेवाय सहस्राक्षाय ब्रह्मण पुत्राय नमः' इति च मन्त्र
 द्वयेन मन्त्रस्य ब्रह्मपुत्रत्वमभिहितम् । घृतसूक्ते च 'यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार प्राणेश्वरं वृत्तिनासा पिनाकी' इति
 ब्रह्मण उद्धृतं मन्त्रस्योक्तम् उज्जहार उद्धभूतेत्यर्थः । अतो हिरण्यगर्भादीनां कार्यं प्राणमेव तद्वानिशादानामयोग्यार्थ-
 नातारायण एव सदादिशब्दाः पर्यगस्यान्ति ॥

ननु 'हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे' 'नसन्नचासन्निष्ठ एव केवलः' 'एकोह्यै नारायण आसीत्' 'ब्रह्म
 निष्णुरेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इति त्रयाणामपि देवानां कारणं कार्यं ययोरप्यत्रेण श्रणनादयोग्यत्वशङ्कायास्तिस्र्वपि
 तुल्यत्वाज्जन्मन एन्निष्ठत्वेनायोग्यपरिहारस्य निष्पत्तिं सुवचन्वात् । कारणैकत्वावधारणस्यानुपेक्ष्य वादूदेरपरित्यागस्य स्वतः-
 प्रातः प्रातः, त्रयाणामप्येक्याश्रयणे परमकारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नैतन्म त्रयाणामविशेषेण कार्यव्यवधानाभावादेव त्रिस्र्वप्ययो
 ग्य उपाद्यायास्तुल्यत्वाभावात् तस्याहि प्रकरणस्योपक्रमे 'कश्च ध्येयः' इति ध्येयविधिपरमवगतमिति कार्यत्वमनूयते
 अनुवादश्च प्रापकानुरोधेन स्यात् । लक्ष्मीपतिविषय उत्तरनारायणानुवाके भगवदुत्पत्तिरवताररूपा श्रूयत इत्यास्मिन्वाक्ये
 भगवदुत्तरानुवादः ब्रह्मशिवयोरवतारश्रुत्यभावादिन्द्रवदृणादितुस्यो पत्तिरनूयत इति नाविशेषेण कार्यव्यवधानम् ॥

किंच उपपत्तिश्लेष्कर्माधीनदेहसङ्कतिरित्युसर्गासिद्धम् । तच्च ब्रह्मशिवयोरनयोदित नारायणत्ववतारश्रुत्याऽपेक्षित-
 'प्रजापतिर्देवानसृजत ते पाप्मना सन्दिता अजायन्त' इति प्रजापतिसृष्टदेवानां सामान्येन पाप्मसबन्धश्रुतः
 विशेषतो रुद्रस्यानपहतपाप्मत्व शतपथे स्ववाक्यादेव दर्शितम् । 'एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव
 एको नारायण' 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम एषाहि सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः'
 'अपहृतपाप्मा निजरो विमृत्यु' 'सउत्तम धूरुप' इति पुण्डरीकाक्षस्याकर्मकृतविग्रहवत्त्वचोक्तम् । एव वैपम्येन
 स्फुटवेनोत्पत्तिसाम्यशङ्काया दूरविष्वस्तया योग्यार्थनारायणादिशब्दानामिवायोग्यार्थब्रह्मशवादिशब्दानां रुद्रपरित्यागा-
 भावोऽनुपपन्नः ॥

यदि रुद्रस्य परमकारणं तदुत्तरानारायणरूपं च आस्तिकर्तृमैवन्द्रिरुच्यते तर्हि भवतामिन्द्रे क प्रद्वेषः 'इन्द्रो
 मायाभि पुरुरूपईयते' 'ब्रह्मनिष्णुरेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते' इति कारणं कार्यं गेहि ब्रह्मशिवयोरिन्द्रस्यापिश्रुते
 अत्र इन्द्रस्य परमकारणं तदुत्तरानारायणभूतेन्द्रावताररूपं च आश्रित्येन्द्रशब्दस्य योग्यार्थं च किमिति नामभ्युपगम्यते ।
 'प्रजापतिरिन्द्रमसृजत' इति तस्य सृजत्वश्रवणात्, 'वाष्ट्वघरुद्ररहस्यमित्यमित्यवतारं प्रायश्चित्तादिभ्रमणाकेति
 चेत् इन्द्रस्य जन्मवृत्तापकर्षयोगः कृणस्य दनुदेवग्रहजन्म कालयवननिमित्तापलायनवर्द्धीला किं नस्यात् । इन्द्रस्य परम
 कारणत्वस्यैकत्वे स सुत्तरनारायणप्रतिपाद्यं च तस्मिन्सृष्टि जन्मवृत्तापकर्षयोगस्य लीलात्वं तस्मिन्सृष्टीन्द्रशब्दस्य परमका-
 रणत्वस्यैक्यामिति चक्रकाश्रयबद्धादेकसिद्धेव वाक्ये सोमवदणयमादिवत् सृजत्वप्रतीतेश्च नैवमितिचेत् । तर्हि रुद्रस्य
 परमकारणत्वं वैक्येति उत्तरनारायणप्रतिपाद्यान्तर्भाव तेन जन्मकर्मापकर्षस्य लीलात्वं तेन शिवादिशब्दानां योग्यार्थत्वं
 तेन परमकारणत्वस्यैक्यामिति चक्रकप्रसङ्गत्वं । सोमवदणयादिवत्तासिद्धेव वाक्ये सृज्य व सहायं चश्रयणाच्च, शिवादिशब्दानां
 नामयोग्यार्थत्वं दुष्परिहरम् । भगवज्जन्मनोऽवताररूपत्वे तु न चक्रकप्रसङ्गः ॥

श्रीभाष्यम्

नारायण आसीत्' (महोपनि.१.अ.१.वा) 'सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म' (तै.आन.१.अनु) 'आनन्दो ब्रह्म' (भृगु.६) इत्येवमादिः ।

श्रुतप्रकाशिका

'तस्माद्विराडजायत' इति कारणतयोकस्य परमपुरुषस्य महापुरुषशब्देनोत्तरनारायणे प्रत्यभिज्ञातस्य लक्ष्मीपतेः 'अजायमानः' इत्यादिवाक्येनावतारस्य प्रतिपादितत्वात् * कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानां भिन्नार्थत्वात्प्रायो-
न्यार्यत्वमितित्चेत् ; किं कार्यविषयिवादिशब्दानां प्रसिद्धरूपपरत्व उत कारणविषयाणां प्रथमे प्रसिद्धरूपस्याकाशादिव स-
त्त्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयशिवादिशब्दानां योग्यार्थनारायणपदोपस्थापितविशेषपरत्वमवर्जनीयम् । कारणविषयशिवादि-
शब्दाः प्रसिद्धरूपराः कार्यविषयास्तु तदतिरिक्तविषयाइतिचेत् कारणेन्द्रशब्दः प्रसिद्धेन्द्रपरः कार्यविषयेन्द्रशब्दस्तदतिरिक्त-
परइति किं नस्यात् ? वृत्रघादिकर्त्तरीन्द्रशब्दव्युत्पत्तिरितिचेत् त्रयक्षरशृङ्गाध्यादिपर्यायत्वेन शिवादिशब्दव्युत्पत्तेः 'त्रयक्षः
शूलपाणिः पुरुषोऽजायत'—

उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्सुतः । उक्तवानिदमन्वयो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥

इति शूलपाण्यादिशब्दानां कार्यविषयतया प्रयोगाच्च कारणविषयशिवादिशब्दानां प्रसिद्धरूपपरत्वमयुक्तम् । कारणविष-
याणां नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धविष्णुपरत्वमुक्तम् । अवतीर्णस्य कारणस्य च धर्मैक्ये प्रमाणस्य दर्शितत्वादर्थभेदा-
भावात् । अर्थभेदेसति कार्यकारणविषयनारायणादिपदेषु कस्य प्रसिद्धार्थता कस्य तदतिरिक्तविषयतेति विचारसंभवः ।
कार्यकारणभूतरुद्रधर्मैक्येत्विन्द्रधर्मैक्य इव चक्रकापत्तिरवर्जनीयेत्युक्तम् । अतः कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानामर्थभे-
दाङ्गीकारेण कारणविषयशिवादिशब्दाः प्रसिद्धेतरार्थविषया इति नारायणभेवामिदञ्चित नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धार्थस्य
योग्यताऽर्थभेदाभावाद्धर्मैक्यस्य प्रमाणप्रतिपत्तत्वाभावाच्च । अतो महोपनिषत्प्रतिपादिते नारायणएव सद्ब्रह्मादिशब्दाः
पर्यवस्यन्तीतिभावः ॥

अथ कारणतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणश्शक्तिरूपव्यावर्तकं शोधकवाक्यमाह—सत्यमिति । उक्तगुणविभूत्यादिवि-
शिष्टस्य ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञापनायाह—आनन्दो ब्रह्मेति । * आनन्दत्वैक्षणुकूलत्व अनुकूलत्व च स्वतद्दृष्टत्वम् । तद-
पीष्टसाधनत्व*निवर्त्यप्रतिक्लृप्त्याप्या विनपीष्टत्वम् । तच्च विषयगतं तद्विषयज्ञानस्याप्यनुकूलत्वानन्दत्वम् । * भगवतो
मुक्तानां निरतिशयभोग्यत्वेनानुकूलतया स्वरूपतो धर्मतश्चानन्दत्वम्, स्वविषयज्ञानस्य स्वरूपस्य च स्वाभ्यानप्रत्यनुकूलत्वा-
द्यानन्दत्वम् इत्येवमादिरौपनिषदः पदसमुदाय इति पूर्वेणान्वयः ॥

एवमन्वितेषु वाक्येषु प्रस्तुतपुरुषार्थत्वोपयोग्यत्वेन कोऽर्थः प्रतिपन्नः सन्न किमापातप्रतिपन्नः ? उत तात्पर्यभूमिः
न प्रथमः तस्य तारिफकत्वनिश्चयायोगात् । नद्वितीयः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभायेन तदयोगादिति शङ्कायां * प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वय
प्रामाण्यव्यापकः अतस्तद्व्याप्य प्रामाण्य तद्विरहे नसिद्धयतीति किमुच्यते ? किं वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयः प्रयोजनव्यापकः
प्रयोजन च प्रामाण्यव्यापकमिति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहे तद्व्याप्यप्रयोजनभावात्तद्व्याप्यं प्रामाण्य नसिद्धयतीति युक्त्यत इति

गुडार्थसंग्रहः

एवमादिरिति । 'आनन्दाद्दयेव त्वत्विमानि भूतानि जायन्ते' इति तदन्तरधुनिः आदिपदार्थः ॥

श्रीभाष्यम्

नच व्युत्पत्तिनिर्द्धारिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां

गूढार्थसङ्घट्टः

प्रथमसूत्रे 'तन्वोपनिषदं पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्दब्रह्म' 'येनात्परपुरुषं तत्तरतो ब्रह्मविद्याम्' 'एतद्वै सत्यकामपरं चाराचं ब्रह्म' 'परपुरुषमभिधायीत' 'परान्तर पुरिशय पुरुषमीक्षते' इत्यादौ पुरुषपदार्थवामुदेवस्यैव ब्रह्मत्वप्रतिपादनेन वामुदेव एव विज्ञास्यन्नेन प्रनिषिपादयिष्यति इति पूर्वमेव निरूपितम् । ब्रह्मविन्दूपनिषदि 'स्वरेण सधेययोगम्' इत्युपक्रमे योगसाधनानेनोक्तप्रणवधटकनादार्थः उपसंहारः 'तदस्यैव वामुदेवः' इत्यत्र वामुदेव इति श्रुत प्रतीयते । 'नारायणाय विद्महे वामुदेवाय धीमहि तन्नो रिष्युःप्रचोदयात्' इत्यत्र नारायणादिशब्दानामेकार्थत्वं व्यक्तम् । 'सोऽय नःपारमात्रेण तद्विष्णोःपरमंपदम्' इत्येतेन्द्राण्ये व्यापनशीलस्य ब्रह्मण परमात्मनः वामुदेवाख्यस्य 'विष्णोः' इति शङ्कराचार्यैः त्रिवरण कृतम् । अन्तर्धामिब्रह्मणमाध्य 'ईश्वरो नारायणाख्यः' इत्यपि तैरेवोक्तम् । एतेन पुरुषशब्दार्थस्यैवसि सर्वान्तर्धामी नारायण इति शङ्कराचार्याणामपि समतमिति प्रतीयते ॥

ताच्छिष्याः सुरेश्वराचार्याः—'कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदामा ध्वान्तहानिभृत् । प्राहेममेव बहुशः प्राणिनां हितकायथा ॥ नारायणःपरोऽव्यक्तः दण्डमव्यक्तसम्भवम् । अण्डस्यान्तरिक्षमे लोकाः सप्तद्वीपाश्च भेदिनी ॥ तस्मै नमोऽस्तु देवाय निर्गुणाय गुणात्मने । नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने ॥ एतमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणस्तथा । वेदविद्भिर्महाप्राज्ञैः पुरुषैर्विनियुज्यते ॥' इति वार्तिके प्राहुः । अत्रानन्दगिरिशिवरणम्—'न केवल पुराणागम्यामेव सोऽधिगम्यते, किंतु श्रुत्यभरैरेवेत्याह—एतमेवेति । 'सहस्रशीर्षं देव विश्वाश्च विश्वशम्भुवम् विश्व नारायणदेवमक्षर परमविभुम्' इत्यादिमन्त्रः वेदार्थविद्विरन्तर्यामिणमुद्दिश्य विनियुक्तः अतस्सवैदिकइत्यर्थः' इति 'आद्य पुरुषमीशानम्' 'मङ्गल्यं मङ्गल विष्णु नास्ति नारायणसम नभूत न भविष्यति' 'भगवान् वामुदेवश्च कीर्त्यतेऽन सनातनः' इत्यादिपौरुषक्रमवचनेषु प्रागुक्तार्थःस्फुटः । वेदार्थसंग्रहे 'समुद्रशायिवलक्ष्मीपतित्वादिलिङ्गैः' व्यक्तिविशेषपानिर्णयउक्तः । एवं 'वेदविष्णुपरमोक्तवाक्यन्यायोपशृङ्खिताः । वेदास्साङ्गाःहरिं प्राहुर्जगज्जन्मादिकारणम् ॥' इत्यपि साधितम् । स्तोत्रभाष्यादावाचार्यसादरैः अयमर्थः प्रतिश्रावितः । विस्तरश्च वेदान्तकौस्तुभादौ अस्सदीय ह्ययशिरोरत्नरूपगतदीधित्योश्चावसेयः ॥ 'एवाविषयस्वरूपज्ञानस्य विशेषकत्वम् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनस्सातिशयमस्तिरञ्च, ब्रह्मणस्वन्वयविकृतिशयः स्थिरञ्च इति ; 'आनन्दोब्रह्म' इत्युच्यते त्रिपदायत्तत्वाज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैतिसुखम् । तादृदमाह—'रसोवैसः रसोऽहोऽयल्लब्धवान् दीभवति' इति ; 'ब्रह्मैव सुखम्' इति ब्रह्म लब्ध्वा सुखीभवतीत्यर्थः । परमपुरुषः स्वनेव स्वयमनवधिकातिशयस्त्वं परस्वपि सुखं भवति, सुखरूपत्वाविशेषात् ; ब्रह्म यस्य ज्ञानविषयो भवति समुत्तीभवतीत्यर्थः । तदेव परस्य ब्रह्मण, अनवधिकातिशयासङ्गुधेयकल्याणगुणाकस्य निरवयवस्य अनन्तमहाविभूतेः अनवधिकातिशयसौशील्यवात्सल्यसौन्दर्यजलधेः सर्वशोभिवात् आत्मनः शोषत्वात्प्रतिसञ्चिततया अनुसन्धीयमानमनवधिकातिशयप्रीतिविषय सत् परब्रह्मैवैतन्मानान प्रापयति इति' इति अतः कर्मवृत्तमेव परमपुरुषव्यतिरिक्तत्रिपदायां सुखत्वम्, अतएव तेषामल्पत्वमस्तिरव च । परमपुरुषस्यैव स्वत एव सुखत्वम् अतः तदेव स्थिरमनवधिकातिशय च, 'कंब्रह्म एतन्न आनन्दो ब्रह्म' 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः इति वेदार्थसंग्रहोक्तार्थः अत्रोपात्त 'आनन्दो ब्रह्म' इति श्रुतावनुसंधेयः । अयमेवार्थः 'समन्वयात्' इत्यत्र त्रिवक्षितइत्यभिप्रेत्य तमर्थं निरूपयति—नच व्युत्पत्तिनिर्द्धार इत्यादिना उचारमन्थेन ॥

श्रीभाष्यम्

पदसमुदायानामखिलजगदुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुभूताशेषदोष प्रत्यनीकापरिमितोदारगुण सागरानवधिकातियानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वं स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात्सर्वप्रमाणानाम् । नच प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् । नच प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिनः प्रयोजनशून्यत्वं पुरुषार्थान्वयप्रतीतिः । तथा स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातो नायं सर्पइत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ।

श्रुतप्रकाशिका

विकल्पमभिप्रेत्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रामाण्यव्यापकत्वं नास्तीत्याह—नचेति । व्युत्पत्तिसिद्धेति प्रथमसूत्रार्थानुवादः । सिद्धवस्तुनेऽपुरुषार्थान्नाशान्नप्रतिपादयितुं शक्येति प्रतिपन्नेऽपि न तत्र तात्पर्ये सिद्धे व्युत्पत्त्यभावादिति नवाच्यम् ; सिद्धे वस्तुनि व्युत्पत्त्युपादानादिति भावः । प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रयुक्ताऽन्यपरत्वशङ्काव्युदासायोदाहृतकारणवाक्यप्रतिपत्तमर्थमाह—अखिलेति । शोचकवाक्यप्रतिपत्त कारणवाक्यैश्च सिद्धमर्थमाह—अज्ञेपेति । साङ्ख्यार्थाभिमतप्रकृतिपुरुषपरत्वं दुर्वचमिति भावः ॥

पुरुषार्थपरत्वाभावादन्यपरत्वव्युदासायाह—आनन्दस्वरूपइति । अन्यपरत्व तात्पर्याभावः ब्रह्मणि प्रामाण्याभाव इत्यर्थः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहे कथं प्रामाण्यमित्यत्राह—स्ववियोगेति । प्रमाणानिर्हा स्वविषयावबोधे पर्यवस्यन्ति नतु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यर्थः । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रयोजनव्यापकत्वमभ्युपगम्य प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात्माह—नच प्रयोजनेति । तदुपपादयति प्रयोजनं हीति । हिशब्दे हेतौ । यद्वा प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावप्रसिद्धिर्हि शब्दाभिप्रेता, यथा तत्रटीकायां ‘नहि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनम्’ इति सुवर्णदर्शनता कल्प्येतेति तदा हेतुत्वमर्थसिद्धम् । प्रयोजनव्यापकत्व प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्यास्तु तेन ताद्विष्टत्वात् प्रयोजनमेव निवर्तते नतु प्रामाण्यं प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः, नचेत्यत्र * चशब्दा व्यापकद्वयनिषेधसमुच्चये । यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमयुक्तम् तथा प्रयोजनस्य च प्रामाण्यव्यापकत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षादियु प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावेऽपि शास्त्रे प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमस्तीति शङ्काया प्रयोजनव्याप्यत्वं शास्त्रप्रामाण्यस्यास्तु तथाऽपि प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्तीत्याह—नच प्रवृत्तीति । वाक्यस्येत्यव्याहारः । कुत इत्यत्राह—पुरुषार्थान्वयप्रतीतिरिति । इदं पक्षविषय प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वाभावेऽपि पुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्ययप्रतीतिरित्यर्थः । नचेत्यत्र चशब्दे व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चये । यथा प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्ति तथा प्रयोजनस्यापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्व नास्तीत्यर्थः ॥ प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वाभावस्तद्विषयवबोधेत्यादिना सिद्धः । सपञ्चान्याभिभते लौकिकेऽपि सिद्धपरवाक्ये पुरुषार्थान्वयं दर्शयति—तथेति । यथा प्रवृत्तिपरत्वं निवृत्तिपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यवसायित्वं किंतु पुरुषार्थपरत्वमेव तथा प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं सिद्धवस्तुपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यवसायित्वम् अविद्वत् साध्येन वा सिद्धेन वा पुरुषार्थेनाविवतत्त्वेन वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वमिदं युक्तं भवति पुरुषार्थान्वयप्रतीतिरित्युक्तत्वात् ॥

श्रीभाष्यम्

अत्राह—नवेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयद्विरहिणश्शास्त्रस्या-
नर्थन्यात् । यद्यपि प्रत्यक्षादीनि वस्तुयाथात्म्यावयवेषु पर्यवस्यन्ति तथापि शास्त्रं प्रयोज-
नपर्यवसाय्येव नहि लोकादेवोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्ध-
चरः । न किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति । तच्च प्रयोजनं प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धं अर्थार्थं राजकुलं गच्छेत्, मन्दस्नि-
र्नाम्बु पिबेत्, स्वर्गकामो यजेत, न कळञ्जं भक्षयेत्, इत्येवमादिषु । यत्पुनस्सिद्धवस्तुपरे
प्यपि पुत्रस्ते जातः नायंसर्पो रज्जुरेवेत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्टइत्युक्तम्
तत्र किं पुत्रजन्माद्यर्थान्पुरुषार्थान्वाप्तिः ? उत तज्ज्ञानादिति विवेचनीयम् सतोऽप्यज्ञात-
स्यार्थस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेत् तर्ह्यसत्यप्यर्थं ज्ञानादेव पुरुषार्थसिद्धयर्थीत्यर्थपर-
त्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम् । तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमिति

श्रुतप्रकाशिका

एव सूत्राक्षरयोजनार्थं संक्षेपेणार्थं उक्तः—अथ तात्पर्यायं वक्तु पूर्वपक्ष विस्तरेणावतारयति अत्राहेति । एता-
व्याधिकरणार्थं उक्ते लब्धस्वदूष्यप्रसङ्गः पूर्वपक्ष्याहंयर्थः । ब्रह्मणश्शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभाव प्रतिजानीते । नवेदान्तेति ।
श्रुतच्छब्देन शास्त्रयोनित्वस्य परामृष्टत्वात् पूर्वपक्षिणा तदभावोऽपि प्रतिज्ञात इति हि शायते । प्रतिज्ञा(त)मुपपादयति
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविराहिणश्चेति । तदन्वयामाये प्रतिपादनमेव नपूर्येतेति भावः । तथा च वार्तिकम्—
यायत्प्रलु प्रमातृणां प्रवर्तननिवर्तने । शब्दा नकुर्वते तावन्ननिराकाङ्क्षयोधनम् ॥

इति । शास्त्रस्येति । शासनाद्धि शास्त्र, शासन च प्रवर्तननिवर्तनात्मकं तत्र वार्तिक—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुसां येनोपादिश्यते तच्छास्त्रतूपपद्यते ॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रमाणानां स्वस्तिपयावबोधित्वमाशङ्क्य तत्प्रमार्णाविशेषे व्यवस्थापयन् शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसानावश्यम्भव
माह—यद्यपीति । तदुपपादयति नहीति । नकेवलमनुपलब्धेरेव अनुपपात्तिरप्यस्तीत्याह—नकिञ्चिदिति । किञ्चित्—
स्वसन्धि परसन्धि वा अल्प प्रभूत वा, वाक्यप्रयोगादर्थलसाध्यत्वात् यज्ञस्य प्रयोजनेन विनाऽनुपपन्नत्वादित्यर्थः ;
वाक्यानां प्रयोजनपर्यवसायिनादवबोधे पुनरुक्तेः प्रयोजनाभावाद्दूषणञ्च निष्प्रयोजनवाक्यप्रयोगस्तच्छूषणानुपपन्नत्वात्
ततः किं प्रस्तुतस्य प्रयोजनपर्यवसायिनां वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वस्य सिद्धपरत्वेऽपि हि प्रयोजनपर्यवसायित्वमुपपद्यत
इत्याह—तच्चेति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन लोकवेदयोः प्रयोग दर्शयति अर्थार्थान्यादिना । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेऽपि
प्रयोजनपर वाक्य दृष्टमिति शङ्काया सिद्धपरत्वेनोक्तं वाक्य दूषयितुमनुवदति यत्पुनरिति । विकल्पयति तत्रेति । प्रथ-
मकोट्यनुपपत्त्या द्वितीयसिरोऽभ्युपगमः शङ्कते सतोपीति । दूषयति तर्हीति । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

गूढार्थसंग्रहः

पूर्वपक्षितात्पर्यनिरूपणपूर्वकं सिद्धपरवाक्यानां प्रयोजनाभावे नप्रामाण्यमिति पूर्वपक्ष विशदयति—अत्राहेत्यादिना ।
तथाऽपि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येवेति । 'समन्वयात्' इत्यत्र शक्यार्थस्यैव तात्पर्यविषयत्वस्य विवाक्षितत्वेन

श्रीभाष्यम्

कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवाच्च वेदान्ताः परिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रति पादयन्ति ॥ अत्र कश्चिदाह—वेदान्तवान्मान्यन्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति । कथम् ? निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसम् ब्रह्मानाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रविलयद्वारेण विधिविषयत्वमिति । कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः ' नदष्ट्रेष्टारं पश्येः नमतेमेन्तारं मन्वीथाः ' (वृ. ५. ४. २) इत्यादिः । द्रष्टृदृश्यरूपमेदद्गूढं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

जरन्मायावादिपक्षौ द्वौ विद्येत । तत्रैको निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादः अन्यो ध्याननियोगवादः । एतन्मतद्वयं ध्याननियोगवादिमुपेन शाङ्करवादितमत्र च दूषितवन्तमधिकरणपूर्वपक्षिणप्रति सिद्धान्तं वक्ष्यामिदानीं निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादप्रस्तौति अत्र कश्चिदाहेति । तत्र प्रतिजानीते वेदान्तेति । कार्यपरस्य वाक्यस्य सिद्धवस्तुनि प्रमाणभावः कथमित्यभिप्रेयन्नाह—कथमिति । उत्तरमाह—निष्प्रपञ्चमिति । कुर्यादित्यत्रेतिशब्दः प्रकारपरः निष्प्रपञ्चीकरणविधिना ब्रह्मणः कोऽन्वयइत्यपेक्षायाभन्वयमाह—ब्रह्मणइति । विषयत्वेनान्वयइत्यर्थः । सिद्धस्वरूपस्य ब्रह्मणो विधिविषयवानुपपत्तिशङ्कापरिहारायै प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणोक्तम् । अत्र सिद्धस्य साधनत्वमाकारभेदादविरुद्धमिति गर्भितम् । इहत्वितिशब्दसमाप्तौ । कथमित्यस्योत्तरत्वेन इत्थमितिवाच्यः ॥

विधिं दर्शयितुमाकाङ्क्षामुत्थापयति । कोऽसाविति । कतिपयनाशेऽयं शक्तस्य विश्वप्रपञ्चनाशनविधिरशक्य इत्यभिप्रायः, विधिः विधिवाक्यम् । आधिचकस्य प्रपञ्चस्य बुद्धिनिवृत्तिमात्ररूपो विलयइत्यर्थः इत्यभिप्रायेण वाक्यमुपादत्ते—नदष्टरेति । दृष्टिव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् ज्ञेयनिषेधोऽपि फलितः । आदिशब्दोपात्तश्रुत्यन्तैः कण्ठोक्तश्च आत्यन्तिकनिवृत्तेः असिद्धत्वादिषेयत्वं च युक्तमितिभावः । शून्यशब्देन आत्यन्तिकनिवृत्तिर्विवाक्षिता । मात्रशब्देन द्रष्टृदृश्यकल्पकाधिया-निवृत्तिः ततएवहान्तिकत्वसिद्धिः, सिद्धस्य ब्रह्मणो विधेयत्व कथमितिशङ्काया प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणेति पूर्वं विवाक्षितमर्थं

गूढार्थसङ्ग्रहः

' उपक्रमोपसहाराग्रभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥ ' इति उपसर्गवाच्यतत्परुपापवत्यो रिब फलस्यापि तात्पर्यनिर्णायकत्वेन फलभावे ता पर्ये न सम्भवतीति ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वेन तात्पर्यविषयत्व दुरुपपादमित्याशयः । तमेतमर्थमाह—कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवादिति ॥

पैः ध्याननियोगवाद एकएवान् उपन्यस्य दूषितः । उभयलिङ्गाधिकरणे ' यदप्याट्ट. आकारवादि-योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुपेन आकारप्रतिपत्त्यर्थं एव, न पृथग्गर्भा इति । तदापि न समीचीनमिव लक्ष्यते ' इत्यादिना निष्प्रपञ्चीकरणवादा दूषयित्वा ' वस्तुमात्रपर्यवसायीनिहि ब्रह्मवाक्यानि ननियोगोपदेशीनि ' इत्येतद्विस्तरण प्रतिष्ठापित ' तत्तु समन्वयात् ' इत्यत्र इत्युक्तम् । अतः नियोगवादादुपपन्नं ' तत्तुसमन्वयात् ' इत्यत्र विवक्षितमिति परेणामपि समनम् । एवं च ध्याननियोगवादस्यैव निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादस्यापि अत्रैतौपन्यस्य दूषण युक्तमित्यभिप्रेत्याह—अत्र कश्चिदाहेत्यादिना । पैः ' युक्ताहस्य हरयः ' इत्याद्युक्तप्रपञ्चाना ' तदेतद्ब्रह्मापूर्वम् ' इत्यादौ प्रविलयोक्तया प्रविलयार्थत्वम् ' (व) ' मनोमयः प्राणशरीरः ' (उ) इत्याद्युक्तानां ' सक्तु कुर्वीत इत्याद्युक्तेषां पानार्थत्वमेव ननु प्रविलयार्थत्वम् इति पायं

श्रीभाष्यम्

स्वतस्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कार्यत्वमविरुद्धमिति । तदयुक्तम् नियोगवाक्यार्थं वादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं, विषयः करणम् इतिवर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः तत्र हि नियोज्यविशेषणमनुपादेयम् । तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा, अत्र किं नियोज्यविशेषणं तत्र किं निमित्तं फलवेति विवेचनीयम् ? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेन्नियोज्यविशेषणं तर्हि नतन्निमित्तं जीवनादिवत्तस्यासिद्धत्वात् । निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापघर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापिफलम्

श्रुतप्रकां ।

विस्तराहाह—स्वतस्सिद्धस्यापीति ॥

यदा पूर्वं भावार्थं वर्तित्तस्य त्रिधिविषयवानुपपत्तिः परिहृता इहतु स्वतस्सिद्धस्येत्यादिना प्रपञ्चविलयद्वारेण सिद्धरूपस्यापि त्रिधिविषयवानुपपत्तिः परिहृतेतिभिदा । * भावाभादन्वय स्वर्गादेरप्यास्तं नतत्र सिद्धत्व साध्यहितत्—आधिकरणपूर्वम् । मीमांसकाः दूषयन्ति तदयुक्तमिति । कथमित्यत्राह—नियोगेति । विशिष्यन् विषयइति व्युत्पत्त्या विषयोयान्गार्हादः । * तृनिष्ठाध्यापूर्वप्रतिपत्तिवैलाया वृत्त्यव-उदकत्वेन सविषय सएव कार्यनिष्पत्तौ करणं वक्तव्याः, नत्वयावक्तुं शक्यमितिभावः । प्रथमानियोज्य विशेषणं दूषयितुमाह—तत्रेति । तत्र तेषु वक्तव्येषु नियोज्यविशेषणमनुपादेयम् उपादेयविषेयम् तद्व्याप्तमित्यर्थं । विकल्प्य दूषयितुं विशेषणद्वैविध्यमाह—तत्रेति । ततः किमित्यत्राह—अत्रेति अत्र निष्प्रपञ्चोक्तिरनियोगे नियोज्यविशेषणस्वरूपं शङ्कते ब्रह्मस्वरूपेति । निमित्तता दूषयन्ति तर्हीति । कुतइत्यत्राह—जीवनादिवदिति । 'वायुर्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र जीवनस्य सिद्धत्वाद्यथानिमित्तत्वं न तथेत्यर्थः । * पुत्रजन्मादिवद्यदासिद्धयत् तदा निमित्तत्वं भविष्यतीत्यत्राह—निमित्तत्वेचेति । अपरगोत्तरकालमपि नानुष्ठानप्रसङ्गः यावान्निमित्तमनुष्ठाननियमाभावात् परिकरशून्येषु तत्रियमाभावो दृष्टः । तस्मात्करणकलेत्रपरिहरेण न तदानीमनुष्ठानमितिचेत् हन्तस्वदूषणमव स्वयमात्रिष्करोपि । तथाहि सप्रपञ्चतयाऽनुभवस्य यथार्थानुभवरूपत्वाभावात्तदपघर्गोत्तरमाव्यय याथार्थानुभवः । तदानीं करणकलेत्राभावेऽपि विषयानुष्ठानं शक्यं नवा अशक्यत्वे विषयत्वमेव नस्यात् । अतश्शक्यमिति वक्तव्यम् । अतो निमित्तस्य नित्यं वात्रैमित्तिकस्य नित्यं शक्यत्वाच्च नित्यं तदनुष्ठानप्रसङ्ग इतिभावः ॥

करणया विशेषणत्व दूषणमाह—नापीति । नियोगानुपपत्तिं वक्तुमाह—कञ्चेति । शङ्कते ब्रह्मेवेति । दूषयन्ति ।

गूढार्थसंग्रहः

गर्भमयं तत्रायाना नत्वक्तवाक्यं वमित्यादिदूषणमुक्तम् । एवमिभागस्य श्रुतिता पर्याविषयं यमालोच्य अन्यथा स्वयदूषयन्ति तदयुक्तमित्यादिना ॥

नापि फलमिति । ननु द्वैतप्रपञ्चप्रतिलया नियोगविषया भविष्यति अत्रविलापितेहि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मत वाचबोधेन भवति । अत्र ब्रह्मतवाचबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्च प्रविलाप्य । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठानत्व्य उपदिश्यते एवमपर्यर्गकामस्य प्रपञ्चप्रतिलयः, यथा स तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुभुमानं त प्रत्यनीकभूतं तमं प्रविलाप्यते एव ब्रह्मनानवबुभुभु समानेन तःप्रत्यनीकभूतं प्रपञ्चं प्रविलापयितव्यं । ब्रह्मस्वभावोह प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावो ब्रह्म तेन नाम रूपप्रपञ्चप्रतिलयनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति' इति पूर्वपदशाशयं परैरुक्तः । अत्र प्रपञ्चप्रविलयनिकल्पेन परैर्दूषणम्

श्रीभाष्यम्

नैयोगिरूपफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । कश्चात् नियोगविषय ? ब्रह्मैवेति चेत् न तस्य नित्यत्वेनाभ(भा)व्यरूपत्वान् अभावावर्थत्वाच्च निष्प्रपञ्च ब्रह्म साध्यमिति चेत्—साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव, अभावावर्थत्वान्नविधिविषयत्वम् । साध्यत्वं च कस्य ? किं ब्रह्मणः, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः ? न तावद्ब्रह्मणः सिद्धत्वात् अनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अथ प्रपञ्चनिवृत्ते न तर्हि ब्रह्मणस्साध्यत्वम् प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत् न । तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः सच फलम् । अस्य च नियोगविषयत्वे नियोगात्प्रपञ्चनिवृत्तिः प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगइतीतरेतराश्रयत्वम् । अपि च किं निवर्तनीयं प्रपञ्चः मिथ्यारूप सत्योवा ? मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्तत्वादेव नियोगेन न किञ्चित्प्रयोजनम्, नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत् तत्स्ववानुयादेव जात-

श्रुतप्रकाशिका

निति । हेतुमाह—तस्येति अ(भा)म)व्यरूपत्वात् असाध्यत्वात् अभावावर्थत्वाच्च । * भावार्थाः कर्मशब्दाः नियारूपत्वाभावादित्यर्थः । * साध्यत्वं फलस्याप्यस्तीति तद्व्यावर्तक भावार्थं नम् । ननु भयभावादिनि यावत् निष्प्रपञ्चकारेण साध्यत्व शङ्कन निष्प्रपञ्चमिति । प्रतिवदति साध्यत्वेऽपीति । फलत्वमेवेति । विषयत्वचत् फलव्यतिरिक्तं न स्यात् फलव्यतिरिक्तत्वाभावाद्द्विषय वमनुक्तमिति तावयम् ॥

* हेतन्तर कण्ठोक्त्या दर्शयन्विषय व दूषयति अभावावर्थत्वान्नविधिविषयत्वमिति । * विशिष्टस्य विषय वा नुपपत्तिरुक्ता । अथ विशेष्याशस्य विशेषणाशस्य च विषयवानुपपत्तिं वदयन्विकरयति साध्यत्वचेति । यदा विशिष्टस्य साध्यत्वानुपपत्तिर्हि विशेषणस्य विशेष्यस्योभयस्य च साध्यवानुपपत्त्या स्यात् तत्रोभयस्यति विकल्पानुत्तिदिशोद्वयन तुल्यदूषणत्वात् । प्रथम दूषयति नतावदिति । कुत इत्यत्राह—मिद्धत्वादनित्यत्वप्रसङ्गश्चेति । सिद्धवानुसाध्य व स यत्वाङ्गीकारेण भावरूपत्वेऽसति साध्यत्वादनित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । द्वितीय शङ्को अथेति । दूषयति नतर्हीति । प्रपञ्चनिवृत्तेः साध्यत्वे ब्रह्मणसाध्यत्वाभावात्तद्विधिविषयत्वमित्यर्थः । प्रपञ्चनिवृत्तेर्विधिविषय वमाशङ्क्य दूषयति प्रपञ्चेत्यादिना । तस्याः फल वमुत्पादायति प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हीति । प्रपञ्चनिवृत्तिर्भोगोऽस्तु । तत किं विषय वानुपपत्तेरित्यत्राह—नेचेति । प्रपञ्चनिवृत्तेर्भोगरूपत्वान्मोक्षस्य च फलत्वात् फलभूताया न विषय वमित्यर्थः । दूषण स्तरमाह—अस्यचेति । अस्या इति वक्तव्येऽपि फल वविवक्षया अस्येऽस्तुक्तिः फल व विषय वचेत्याकारद्रव्याभ्युपगम प्रपञ्चनिवृत्ति फलत्वान्नियोगसाध्या । विषयत्वात् प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

निष्प्रपञ्चकरणस्ये मुत्पान्तेरेण दूषणमाह—अपिचेति । * यदा नियोगविषयदूषणेनाभोग्याश्रयण नियोगभ दूषणो भवति । मुत्पान्तेरेणानि नियोग दूषयति अपिचेति । दूषयितु विकल्पयति किमिति । प्रथम दूषयति मिथ्येति साकस्य शङ्कन नियोगस्त्विति । दूषयति तदिति । स्वभावत्वात् प्रपञ्चमिथ्या । ब्रह्मनिर्विज्ञाप वपरवावगादित्यर्थः । नियो

गूढार्थसंग्रह

सम् । तन्मतमत्रवर्षयैव तदुक्तदूषणानि । अपिच दूषणानि । तन्नुभावरभा—नैयोगिरूप फलम्येत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मिति नियोगेन न प्रयोजनम् वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य याचितत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च । प्रपञ्चस्य निवर्त्यत्वे प्रपञ्चनिवर्तको नियोगः किंब्रह्मस्वरूपमेव उत तद्व्यतिरिक्तः ? यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकस्यनित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भावे एव सम्भवति । नित्यत्वेन नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं च न घटते । अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च नष्टइत्याशयाभावादसिद्धिः । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात् न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षारण्यं फलम् ॥

किंच प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्य इतिकर्तव्यताऽभावात् । अनुपकृतम्यत्र करणत्वा योगाङ्गकरणत्वम् । कथमितिकर्तव्यताऽभाव इति चेत् इत्थम् ; अस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा ? भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्तितदनुग्राहकार्यमेव भिन्ना उभयविधा च न सम्भवति, नहि मुद्राभिघातादिवत् कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य निवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थो न सम्भवति । नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्यात्पत्तावतुप्रहस्सम्भवति अनुग्राहकार्यसद्भावे कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिम्पकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत् तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षरिसिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यत्वमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । अभावरूपत्वेचाभा(त्वा)वादेव न करण

श्रुतप्रकाशिका

गस्य निष्फलदूपणोक्त्या नियोज्यविशेषण च दूषितं भवति नियोगसाध्यफलस्यैव फलतया नियोज्यविशेषणत्वादिह तद योगाच्च, दूषणात्तरमाह—वाक्यार्थज्ञानादेवेत्यादिना ॥

पूर्वं त्रिकवित्तशिरोद्वये द्वितीय शिरो दूषयितुमाह—प्रपञ्चस्येति । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे नियोगनिवर्त्यत्वद्वयर्थः । किमित्यादिना त्रिकल्प प्रथम दूषयति यदीत्यादिना । द्वितीय दूषयितु तदभ्युपगम शङ्कते अथेति । दूषयति तस्येति तस्येत्यादिना नष्टइत्यनेन प्रयोक्तृदूषणं कृतं भवति । प्रपञ्चनिवृत्तीत्यादि प्रपञ्चसत्यत्वाऽपि फलाभावोक्तिमुखेन नियोगो दूषितः । करणमितिकर्तव्यता च दूषयति किंचेति । इतिकर्तव्यताया अभाव विवरीतुमाह—कथमिति । प्रतिवाक्ति—इत्यमिति । भावरूपात्पक्षे द्वैतव्यवाह—भावरूपाचेति । करणशरीरनिष्पत्तिरवघातवत् प्रोक्षणवच्च दृष्टादृष्टार्थतया विशेषेणामेवम् । तत्र किमित्यत्राह—उभयविधेति । उभयविधा निष्पादिका अनुग्राहिका च निष्पादकपक्षे प्रथमदृष्टार्थेन दूषणात्—नहीति । कृत्स्नप्रज्ञानवृत्तिरूपकरणशरीरनिष्पादिकाभावरूप दृष्टार्थो न सम्भवतीत्यर्थः । अदृष्टार्थाऽस्ति चेत् प्रपञ्चस्य उत्तरमाह । अप्रामाणिकत्वं चेति स्फुटमिति न कण्ठोक्तम् ॥

अथानुग्रह दूषयान् नापीति । तदसम्भवमुपपादयति अनुग्राहकेति । * अनुग्राहकाहि करणान्तरभावी कृत्स्न प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणान्तरमट्टग्राहकस्तिष्ठति चे करणमेव न सिद्धं स्यात् । यदा करणासिद्धिः न तदानीमनुग्राहको विद्यत इत्यनुग्राहकासम्भारद्वयर्थः । इतिकर्तव्यतासद्भावात्सुतेन करणासिद्धि शङ्कते ब्रह्मणइति । दूषयति तेनैवेति । करणादिनिष्पाद्यकरणमिथ्या नो नियोगः नियोगान्मिथ्याय फलमित्यादिशब्दार्थः । करणचेत् स्वकार्यकरणत्वात् तदभावात् करणत्वमुक्तमित्यर्थः । अथाभावरूपेतिकर्तव्यता दूषयति अभावरूपत्वइति । अभावादेव—अभावरूपेतिकर्तव्यताया अप्रामाणिक

श्रीभाष्यम्

शरीरं निष्पादयति । नाप्यनुब्राह्मकः, अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्नसंभवति ॥

अन्योऽप्याह यद्यपि वेदान्तवाक्यानां नपरिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यम् । तथाऽपि ब्रह्मस्वरूपं सिद्धयत्येव । कुतः? ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेवहि समामनन्ति ' आत्मावा अरे द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः ' (बृ.४.४.५) ' य आत्मा अपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यस्तथि-जिज्ञासितव्यः ' (छा.८.७.१) ' आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेव लोचमुपासीत ' (बृ.३.४.७: १५) इति । अत्र ध्यानविषयोहि नियोगस्त्वविषयभूतध्याने ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति । सच ध्येयस्त्ववाच्यनिर्दिष्ट आत्मा सत्किरूपइत्यपेक्षया तस्वरूपविशेषसमर्प-

श्रुतप्रकाशिका

न्वादेत्यर्थः । निवृत्तिरूपशमादीनां नामावरूपेतिकर्तव्यतात् तेषां ज्ञाननिष्पादकत्वेन प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणनिष्पादक-त्वायोगादिति भावः । अत्राभावादेवेत्येकारेण पूर्वमदृष्टार्थभावरूपेतिकर्तव्यताया अप्रामाणित्वस्याभिप्रेतं य गायते । दूषणमु-पसहरति अतइति । विधि. नियोगः निष्प्रपञ्चकरणविषयो नियोगइत्यर्थः । अतः प्रवर्तकवाक्येनैव ब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति वक्तुं न शक्यमिति फलितम् ॥

अथ ध्याननियोगवादिपञ्चमपक्षिपति अन्योऽप्याहेति । ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां स्वात्मन्वेषेण प्रामाण्याभावमङ्गी-कृत्याह—यद्यपीति । तर्हि कथं तास्माद्विरल्यत्राह—तथार्पीति । व्याघाताभिप्रायेणाह—कुतइति । हेतुमाह—ध्यानविधीति ध्यानविधिः कः तस्य सामर्थ्यं कथमित्यत्राह— एवमेवहीति । यथा वाक्यानां ध्यानपरन्वेऽपि परिनिष्पन्नं सिध्यति तथै-वेत्यर्थः । ध्यानविधिवाक्यानाह—आत्मावाइति । निदिध्यासितव्य इत्युपासनमुक्तम् द्रष्टव्यइति तस्य दर्शनरूपं यम् विजिज्ञासितव्यइति सामान्यशब्दः आत्मैक्येवोपासनमुक्तम् आत्मानमिति स्वस्य जगत्तादात्म्योपासनम् । सामर्थ्यदर्शयति अत्रेति । ध्येयमाक्षितमस्तु * तद्ब्रह्मेति कथं शक्यतइत्यत्राह—सद्यध्येयइति । आकाङ्क्षायां तन्निहितमेव योग्यचेत्तत् परित्यक्तुं न शक्यम् । गामानयेत्यादिषुहि तथा दृष्टमिति भावः ॥

गूढार्थसंग्रहः.

अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्नसंभवतीति । ' विधीर्नियुक्तक्षणे वेदसामान्यस्य । तेषां ब्रह्मसिद्धौ निर्माण-काण्डे नियोगदूषयित्वा ' सर्वप्रत्ययवेद्येवा ब्रह्मस्वरूपं व्यवस्थिते । प्रपञ्चस्य प्रविलयशब्देन प्रतिपाद्यते ॥ प्रविलेन प्रपञ्चं न तद्रूपेण नमोचरः । मानान्तरस्थेति मतमात्रार्थैकनिश्चयनम् ॥ ' आत्रार्थैकनिश्चयनत्वत् तस्योच्यते । प्रत्यक्षादीनामविद्या-सन्निवृत्त्यात् प्रत्यस्तमितानितिलभेदेन रूपेणाविषयीकरणान्नेदप्रत्ययस्याप्यैकगम्यवादिति ' इति सिद्धिकाण्डे मण्डनभि-श्रेण सिद्धान्तकरणमपि निरवकाशमिति चोच्यम् । जिज्ञासाऽधिकरणे श्रुतीनां प्रपञ्चप्रविलयार्थत्वासम्भवस्य स्थापितत्वात् । एतेन परैः (श) ' युक्ताह्वस्य हरयः ' इत्यादीनां प्रविलयार्थत्वोक्तिरापि निरवकाशा । ' तदेतद्ब्रह्म ' इत्यादिगम्यार्थत्वस्य प्रथमाधिकरणएव साधितत्वात् ॥

समन्वयाधिकरणभाष्ये (शं) परैः ' आप्रापे प्रत्यवतिष्ठन्ते ' इत्यादि ध्याननियोगवादिमतं यदुपन्यस्त तदेव निरू-पयति—अन्योऽप्याहेत्यादिना । तथोपात्ताः श्रुतीरुदाहरति—आत्मावाअरे द्रष्टव्यइत्यादिना । शङ्करभार्या गिरि-ध्या तन्मते परिशृत्योपन्यस्यति—अत्र ध्यानविषयोहि नियोग इत्यादिना—श्रवणाद्विधानमनर्थकं स्यादित्यन्तेन ॥

श्रीभाष्यम्

णद्वारेण 'मत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.आनन्द.१.अनु) 'मदेय सोम्येदमग्र आसीत्' (छां-
६.२.१) इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति निधिदिपयभूतध्यान
शरीरानुप्रतिष्ठप्रहस्यरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव । अतः 'एषमेवाहित्यम्' (छा.६.२.१)
'तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतरेतो' (छा.६.२.७) 'नेहनानाऽस्ति किञ्चन' (ऋ.वह्नी
१.१) इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यम् तद्यतिरिषत्तं नये मिथ्येत्यलगायते । प्रत्यक्षादि-
भिर्भेदावलम्बिता च कर्मशास्त्रेण भेद-प्रतीयते, भेदाभेदयोः परस्परविरोधे मत्स्यनाद्यविद्या
मूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चयते तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन
तस्मात्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्यातृत्वविधिभेदाद्वितीयज्ञानैरग्रसहभाद्ररूपमोक्ष-
प्राप्यते । नच वाक्साक्षात्कार्यादानमात्रेण ब्रह्मभावादिभिः अनुपलब्धे विनिधेभेददर्शना
नुपपत्तेश्च । तथा च सति श्रवणादित्रिधानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्येत रजुरेवा

श्रुतप्रकाशना

स्वरूपमात्रप्रतिपादकानां कारणशोधकताक्यानामपि विषयेषितसमर्पक वेनैव प्रामाण्यमित्याह—सर्वि रूपइति ।
गोपितस्वरूपस्य ज्ञेयत्वात् सत्यादिवाक्य प्रथममुपात्तम् । तदनुगुणार्थतया सदेति कारणवाक्य पश्चादुदाहृतम् ध्यान-
शरीरानुप्रतिष्ठेति । 'अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम्' इति भावः अस्त्येति । स्ववाक्यप्रतिपत्स्वर्गादि
कल्पविषयस्य 'यस्मिन्नोष्णम्' इत्यादि वाक्यस्य विधिशेषतया प्रामाण्यमिति भावः । ध्येयब्रह्मस्वरूपाह ध्यानशरीरानु-
प्रतिष्ठे प्रपञ्चमिध्यान्वस्य ध्यानशरीरानुप्रवेशात् कथं भेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह—अतइति । अत्र, विधिशेषभू स्य
सिद्धार्थं तात्पर्यसंज्ञानात् । अद्वितीय ब्रह्म ध्येय भेदनिषेधश्रुतयश्च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वपरा ब्रह्मणाऽद्वितीयत्वमेव भेदमि-
ध्यान्वमिति ध्यानशरीरानुप्रतिष्ठे भेदनिषेधे तात्पर्यमस्तीत्यर्थं ॥

भेदग्राह्यप्रमाणविरोधात्तस्मान्मद्वितीय ब्रह्मप्रतिपादयति 'आदित्योष्णम्' इत्यादिवदिति शङ्का परिहर्तुं प्रत्यक्षादिभि
र्विद्वद्प्रतीतिमभ्युपगच्छति प्रत्यक्षादिभिरिति । शङ्का परिहरति भेदाभेदयोरिति । भेदप्रतीतेरन्यथासिद्धत्वादानन्वया-
सिद्धशास्त्रावगतमैक्य तारिक्कमित्यर्थं । तर्हि विषय कारण, प्रयोक्तृ फलमित्यादिवक्तव्यम् । नियोगनिवर्त्यत्वे प्रपञ्चरत्य
त्वप्रसङ्गः । नित्यप्राप्तत्वाद्ब्रह्ममाथे न कल्पमित्यत्राह—तत्रेति । ध्याननियोगेनेति ध्यानस्य विषय वसुक्तम् । नियागा-
न्मोक्षश्रेत्रज्ञानान्मोक्षइति शङ्का व्युदस्यति तस्मात्साक्षात्कारफलेनेति । नियागस्योपायत्व ज्ञानद्वारकमित्यर्थः । निरस्तेत्या-
दिना । अविद्यानिवृत्ति फलमि शुक्तम् । तदय फलतया नियोग्यविशेषणम् उपासक प्रयोक्तृ । इमादिरितिकर्तव्यतया
पस्माक सिद्धमिति भावः, वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षवादिन दूषयति नचेति । प्रत्यक्षविरोधमाह—अनुपलब्धेर्विधिभेद
दर्शानानुवृत्तेश्चेति । शास्त्रविरोधमाह—तथाचसतीति ॥

अयं साक्षात्मायावादिना स्वमत पश्चाद्विवक्षता प्रथम ध्याननियोगवादिपक्ष(स्य)प्रतिषेधमाशङ्क अथोच्येतेति ।
अन्वस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सोपपत्तिकमाह—रजुरेवेति । निवर्त्यमिध्यात्वात् ह्युभयसम्मतम् । अतएव नियोगनैरनेभ्यम् ह

गूढार्थसङ्ग्रह

'अत्राभिधीयत' इत्यादिना परमाथ्योक्तदूषणा यनुरवति—अथोच्येत इत्यादिना—तत्परिणैः पदसमुदायेन
सिध्यतीत्यन्तेन । 'तद्विषये लक्ष्यदयश्चूयमाणा अध्यानयोग्यानि यत्वा कुण्ठीमन्त्र-युपलक्षिषु प्रयुक्तं क्षुरैरेक्ष्यादिवत् ,

श्रीभाष्यम्

न ; सर्वं इत्युपदेशेन सर्वभयनिवृत्तिदर्शनात् । रज्जुसर्पवत् बन्धस्य च मिथ्यारूपत्वेन ज्ञान-
बाध्यतया तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता न नियोगेन नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानि-
त्यत्वं स्यात् स्वर्गादिवत् मोक्षस्य नित्यत्वंहि सर्ववादिसंप्रतिपन्नम् । किञ्च धर्माधर्मयो फल
हेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्वावरान्तचतुर्विधशरीरसंबन्ध
रूपसंस्कारफलत्वमवर्जनीयम् । तस्मान्नधर्मसाध्यो मोक्षः । तथा च श्रुतिः—' न ह वै सशरी-
रस्यसत प्रियाप्रिययोगपहतिरस्ति । अशरीरं वाचसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत ' (छा.८.१२.
१) इति अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात् न धर्मसाध्यमशरी-
रत्वमिति विज्ञायते । नच नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरी-
रत्वम् । अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात् । यथाऽऽहुदश्रुतयः—'अशरीरं शरीरेष्वनव-
स्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । ' (कठ.२.२२.१४) ' अप्रा-
णोह्यमनाश्शुभ्रोऽसङ्गोह्यं पुरुष. ' (मुण्डकं.२.१.२) इत्याद्याः अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो
नित्यइति न धर्मसाध्यः तथा च श्रुतिः—' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्त्वावृतावृतात् ।
अन्यत्र भूताद्भ्याञ्च यत्तपस्यसि तद्द्रव ' (क.२.२२.१४) इति ॥ अपि च उत्पत्तिप्राप्तिवि-
कृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधंहि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावदुत्पाद्यः मोक्षस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् नापि प्राप्यः आत्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मणोनित्यप्राप्तत्वात् । नापिदि
कार्यं । दध्यादिद्वदनित्यत्वप्रसङ्गादेव नापि संस्कार्यः संस्कारोहि दोषापनयनेन वा

श्रुतप्रकाशिका

नेति । अन्वयानुसन्धानाह—नियोगेति । मोक्षानित्यत्वस्य तदनिष्टतामाह—मोक्षस्येति । नियोगो विपरीतफलप्रदश्चत्वाह—
किञ्चेति । द्वारेणेत्यन्तेन प्रसङ्गनीयप्रसङ्गकयोर्व्यासिर्दिशिता । अवर्जनीयमित्यन्तेन प्रसङ्गः । तत किमित्यत्राह—तस्मा
दिति । तस्मात् ससारफलत्वप्रसङ्गात् वाक्यस्य ससारफलत्वस्य निवृत्त्या व्याप्य धर्मसाध्यत्वच निवृत्तिरिति । ३० मे श-
स्य शरीररूपानुगुण्य च नियोगसाध्यत्वमाह—तथाचेति । अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मफलरूपप्रियाप्रियसत विरहश्रव-
णात् मोक्षस्य धर्मसाध्यत्वमाहः कलिः इत्याह—इत्यशरीरत्वरूपइति ।

एवं नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्य धर्माधर्मफलसम्बन्धराहित्यश्रवणानुपपत्तिरिति श्रुत्यर्थापत्तिरुक्ता भवति । यथा नियो-
गविशेषस्य वापनिवृत्तिः फलमुच्यते तद्वन्नियोगविशेषस्य बन्धनिवृत्तिफलं च सम्भर्तात्यत्र ह—नचेति । नियोगविशेषफल
विशेषप्रसङ्गाभ्यां प्रायश्चित्तपापक्षयणं विवक्षिते ; कुत इत्यत्र ह—अशरीरत्वस्येति । अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वे श्रुतिमह—
यथाऽहुदुरिति । अप्राणइति । अप्राणमनससम्बन्धाभावादाशरीरत्वसिद्धेः अशरीरस्यहि प्रागभनससम्बन्धरहितभावात् अत
अशरीरत्वस्यात्मस्वरूपत्वावगमादित्यर्थः । नकार कर्मफलसम्बन्धविरहादाशरीरत्वस्य स्थानाधिक्ये च नियोगसाध्यत्वम-
वसिद्धः अपि तु कण्ठासंभेत्याह—तथा च श्रुतिरिति । ३० अन्यत्र धर्मात् धर्मादन्यत्र धर्मोपनिना अनन धर्मसत धरा
हित्यमुच्यते । सन्बन्ध साध्यसाधनभाव इति भावः । अत्र वृताङ्कनशब्देन विषयानुगुण्यो भूतत्वप्रसङ्गाभ्यां भूतत्व
साध्यत्वे । मुत्वात्तरेण मोक्षस्य नियोगसाध्यत्व दूषयति अपिचेति । साध्यत्वस्य वैविध्यवत्सादसम्भवात्—उत्पत्तिरिति
माध्यान्तरेण किं निवृत्तापि स्वरूप विरहितम् ? उताविद्यानिवृत्तिरिति विकल्पे स्वरूपस्य विवर्धितत्वे च कुर्वित्साध्यत्वात्
नुपपत्तिमाह—नतावदित्यादिना । निष्पन्नं वाच्यं वेऽर्थाननादि त प्रधरसाधारणरूपवादिनि वश्यः सम्स्कारोदीत्यादि ।

श्रीभाष्यम्

गुणाधानेन वा साधयति न तावद्वोपापनयनेन नित्यशुद्धत्वाद्गुणः नाप्यतिशयाधानेन अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् । नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः पराश्रयायाश्च क्रियायाः विपयतया न निर्घणेतानादर्शादिवदपि संस्कार्यत्वम् ; नच देहस्यया चानादिक्रियया अत्मा संस्क्रियते किंत्वाविद्यागृहीतस्तत्सङ्गतोऽहंकर्ता तत्फलानुभवोऽपि तस्यैव । नचाहंकेतवत्त्वात् तत्साक्षित्वात् तथा च मन्त्रवर्णः ' तयोरन्यःपिपलं स्याद्वृत्ति अनश्रघ्न्यो अमिचाकःश्रीति [मुण्डक.३.१.१] इति ' आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ' [फट.३.४] ' एकोदेवस्सर्वभूतेषु गृहस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षीचेता केयलो निर्गुणश्च ' (श्वे.६.११) ' सपर्यगाच्छुद्धमकायमव्रणम[क्षा]स्थाविरं शुद्धमपापविद्ध'मित्तिच अधिद्यागृहीतादहङ्कतुरात्मस्वरूपमनाधेयातिशयं नित्यशुद्धं निर्विकारं निष्कृष्यते तस्मादात्मस्वरूपत्वेन नसाध्यो मोक्षः । यद्येवं किंवाप्यार्थज्ञानेन क्रियतइतिचेत् मोक्षप्रतिव-

श्रुतप्रकाशिका

अत्र नित्यशुद्धज्ञानेन परमार्थदोषानन्वयोऽभिप्रेतः । नित्यशुद्धस्य निर्विशेषस्य वस्तुनेऽप्यापनयनगुणाधानरूपसंस्कार-विषयत्वं नित्यशुद्धत्वानाधेयातिशयत्वाभ्यां नास्तीत्युक्तम् ॥

अथ क्रियाविषयत्वामावात् संस्कारविषयत्वाभावउच्यते । नित्येत्यादिना । * निर्विकारत्वेन क्रियाविषयत्वाभावः कथम् ? इत्यत्रान्त्रियाविषयभूत तद्धि संप्रिकारं दृष्टम् । यदा दर्पणे हस्ततले निर्घृथ्यते * तदा दर्पणाश्रया क्रिया । यदा दर्पण पाणिनिर्घृथ्यते तदा पाण्याश्रया क्रियेति स्वाश्रयपराश्रयक्रिययादर्पणेदाहरणम् क्रियाविषयत्वामावेऽपि संस्कार्यत्वं दृष्टमित्यत्राह-नचेति । कस्संस्क्रियतइत्यत्राह-किंत्वाति । अधिद्यागृहीतः अधिद्याकल्पितः तेनातिशयाधानानुगुण-विकारित्वं सूचितम् । यदा अत्रियागृहीतइति शुद्धशुद्धत्वादिभ्रमवत्तया शुद्धिसंपत्त्वं दर्शितम् । अहङ्कतुरपि देहादि लक्षणत्वात् ॥

कथं देहगतज्ञानादिभिस्तस्यातिशयइत्यत्राह-तत्सङ्गतइति । * तत्सङ्गतः देहसङ्गतः, आत्मनः फलभोक्तृत्वात् सएव संस्कार्य इत्यत्राह-तत्फलैति । फलभोक्तृत्वात्सङ्गतं सएवात्मत्वत्राह-नचाहमिति । हेतुदाह-तदिति । यो यस्यसाक्षी संहि नतद्भवतीतिभावः । साक्षित्वे मानमाह- तथाचेति । तयोरन्य इत्यादेरयमर्थः अहङ्कार्यज्ञतथा मनोःकः परभोक्तृ अन्वोऽनभ्रजति अहङ्कतं भोक्तेति स्पष्टं दर्शयति । आत्मेन्द्रियेति । आत्मा देहः देहादिसम्बन्धस्य भोक्तृत्वादात्मनोऽपराश्रयाप्राणत्वामनस्कत्वादिश्रवणादनश्रित्यभोक्तृत्वश्रवणाच्च, भोक्तृत्वैलक्षण आत्मत्वमिप्रायः । यदा आ मशन्दस्त्व-दामपरः ततश्च तद्युक्तस्य भोक्तृत्वात्तस्य भोक्तृत्व नास्तीत्यहङ्कारस्यैव भोक्तृत्वमित्यभिप्रायः । ' एकोदेव ' इत्यत्र केयल-शब्देन * फलान्वयराहित्यं त्रिबक्षितमिति * तस्यानोपयोगः निर्गुणः अगुणवदशब्दादभोक्तेत्यर्थः साक्षी अहङ्कारे व्याप्ति यमाणे स्वयं साक्षिमात्रतयाऽनस्यानात्रभोक्तेतिभायः । सपर्यगादिति । शुरुः, अधिद्यारहित वासनारहित वा शुद्धमपाप-विद्ध कर्मफलरहित कर्मरहित च पर्यगात् गत्यर्थाशुद्धयर्थाः * अमन्यतेत्यर्थः ॥

उदाहृतश्रुतिप्रतिपन्नाकारोपेतमाम्यस्वरूपं वदति अविद्येति । अहङ्कतुरनिष्कृष्यतइत्याम्ययः । मुचिरसाध्यत्वं निगमयति तस्मादिति । ज्ञानवैयर्थ्यं शङ्कत यद्येवमिति । परिहरति मोक्षेति । प्रतिबन्धानिदृच्छेत्तत्र साध्यत्वं श्रुतिसिद्धमाह

श्रीभाष्यम्

न्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः । तथा च श्रुतयः—‘ त्वंहि नःपिता योऽस्माकमविद्यायाः परंपारं तारयसि ’ प्रश्न.६.८ ‘ श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवद्दृशोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु ’. छा.७.१.३ ‘ तस्मै सृष्टितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार ’ इत्याद्या । तस्मान्नित्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वान्यार्थज्ञानेन क्रियते । निवृत्तिस्तु साध्याऽपि प्रध्वंसाभावरूपं न विनश्यति । ‘ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति ’ मुण्डक ३.२.१ ‘ तमेवं विदित्वा तिमृत्युमेति ’ श्वे.३.८. इत्यादिवचनं मोक्षस्य वेदनानन्तरभावितां प्रतिपादयन्नियोगव्यवधानं प्रतिरुणद्धि । नच विदित्वाक्रियाकर्मत्वेन वा ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः उभयविधकर्मत्वप्रतिषेधात् ‘ अन्यदेवतद्विदितादथो अविदितादपि ’ केन १.३.५. ‘ येनेदं नर्थं विजानाति (तत्केतं) केन विजानीयात् ’ बृ.४.४.१४ ‘ तदेवं ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ’ (केन.१.३.५) इतिच नचैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वमविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहीदन्तया ब्रह्मविषयीकरोति शास्त्रम् अपितु अविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रतिपादयदविद्याकल्पितज्ञानशाब्दज्ञेयविभागं निवर्तयति । तथा च शास्त्रम्—‘ नदृष्टेर्दृष्टारं पश्येः ’ (बृ.६.४.२) इत्येवमादि । नच ज्ञानादेव यन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविद्वयानर्थक्यम् ।

श्रुतप्रकाशिका

तथाचेति । प्रतिबन्धनिवृत्तेस्सान्यत्वं निगमयति तस्मादिति । प्रतिबन्धनिवृत्तस्सान्यत्वनानित्यं च स्यादित्यत्राह—निवृत्तिस्त्विति । अयपरिहारे नियोगसाध्यत्वपक्षेऽपि तुल्यइतिचेत् । नियोगसाध्यत्वे प्रपञ्चस्य च स्यादित्यभिप्रेतामि युक्तं वात् । नियोगसाध्यत्वपक्षे श्रुतस्वारस्यहानिमाह—ब्रह्मेति । श्रुतिस्वारस्यमेव विद्यन्व न सहत इतिभावः । कथं नियोगसाध्यत्वध्यानप्रतिषेधः विधियोपतयाहि ब्रह्मणसिद्धिः । तस्मिन्प्रथमे नियोगस्वीकार्यइति शङ्काया नियामक्षेपं च विधिकर्मत्वेन ध्यानकर्मत्वेनचोभयथाऽपि न समवतीत्याह—नच विदीति । वेदनं ज्ञानं, उपासनं ज्ञानविषयः । अत्र वेदनशब्दो निध्मपञ्चीकरणज्ञानविशेषे विश्राम्भति विषयभावशात् । अतो निध्मपञ्चीकरणनियोगसादस्यापि दूषणं क्लृप्तम् । निध्मपासिकर्मत्वाभावे श्रुतिमाह—अन्यदिति । विदितात् ज्ञेयात् अनिदितात् शान्तुरित्यर्थः । अन्यदेवेति विदिकर्मत्वनिषेधः तदेवेति ध्यानकर्मत्वनिषेधः विदिकर्मत्वाभावे शास्त्रेणैव्यासिद्धया शास्त्रस्य निर्विषयवमाशङ्क्य परिहर्तुं नचेति । ‘ ब्रह्मवेद ’ इत्यादिभिर्ब्रह्मणो धेयत्वं प्रतीयत इत्यत्राह—नहीदन्त्येति । इदन्तया * प्रमयतया अपित्यति । प्रत्यगात्मस्वरूपं निर्विशेषमविषयतया प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ शास्त्रस्य भेदनिवृत्तिपरं च दर्शयति । तथाचेति । ज्ञानादेव नच निवृत्तिश्चेच्छास्त्रप्रत्यक्षविरोधस्यादित्याशङ्क्य शास्त्रविरोधं तावत्परिहर्तुं नच ज्ञानादिति । श्रवणादिविद्वयानर्थक्यं

गूढार्थसङ्ग्रहः

अहयानुपादेयंस्तुविषयत्वात्—किमर्थं तर्हि ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यदश्रोतव्यः ’ इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविशुद्धीकरणानीति ब्रूमः योहि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टमे भूयादनिष्ट माभूदिति, नच तत्रात्मन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमान्यन्तिकपुरुषार्थं गच्छन् स्वाभाविककार्यं करणप्रवृत्तिर्गोचरगतिमुपाहृत्य प्रत्यगात्मनोऽक्षया प्रवर्तयति ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’ इत्यादीनि । इति (अ) भाष्यार्थार्थमह—नच ज्ञानादेवेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पप्रमुखीकरणद्वारेण चाप्ययार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । नच ज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्तिर्नदृष्टेति वाच्यम् । बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्थित्यनुपपत्तेः । अतएव न शरीररपातादूर्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति बन्तुं युक्तम् । नहि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते । यद्वि शरीरसम्बन्धपा रमार्थिकः तदाह तद्विनाशापेक्षा सन्तु ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः । यस्यतु बन्धो न निवृत्तः तस्य ज्ञानमेव नजातमित्यवगम्यते ज्ञानकार्यादर्शनात् । तस्मात् शरीरस्थिति र्भवतुवा मावा चान्यार्थज्ञानसमनन्तरं मुक्तपयासो । अतो न ध्याननियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणस्सिद्धिः अपितु ' सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म ' (तै.आन.१.अ) ' तत्रयमिति ' (छा.६.८.७) ' अयमात्मा ब्रह्म ' (मांडू.१.२) इति तत्परैणैव पदसमुदायेन

श्रुतप्रकाशिका

मिति । अथगमनयोरापि त्रिषेयत्व पूर्वपक्षिणोक्तमिति नविरोधः । उतइत्यत्राह—स्वभावेति । स्वभावप्रवृत्तशब्देना नादिप्रवृत्तव निरूपितम् ॥

अथ प्रत्यक्षविरोध परिहरति नच ज्ञानमात्रादिति । कथमित्यत्राह—बन्धस्येति । कथं स्थित्यनुपपत्तिं बन्धो ष्यनुवर्ततइति दृष्ट्वा यस्यतु बन्धइत्यादिना परिहरिष्यते । उक्तादेव हेतोश्शरीररपातानपेक्षत्वमाह—अतएवेति । दृष्टान्तेनापपादयति नहीति । दृष्टान्ते दर्शितमर्थं व्यतिरेकमुत्पेन दाष्टान्तिके विवृणोति यदीति । पारमार्थिकत्वविपर्ययमाह—सत्त्विति । त्रिप्रतिपन्नपारमार्थिक ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् शक्तिरूप्यवदितिभावः । ज्ञानोत्तरकालस्थितिरनुपपन्नाचेत् कथं बन्धस्यानुवृत्तिरित्यत्राह—यस्यापि । यस्येवनिवृत्त अनिवृत्तइति प्रतीति तस्य ज्ञानमेव नजात तत्कार्यादर्शनादिति । कार्याभावस्य कारणभावमात्रव्याप्यत्वाभावेऽपि सामग्र्यभावव्याप्यत्वात् भ्रमनिवृत्ति प्रतिस्वज्ञानस्य सामग्री वाच्यत्वात्वेन ज्ञानाभावः कल्प्यतइति न प्रत्यक्षविरोधइत्यर्थं ॥

ज्ञानोत्तरमनन्तरं बन्धनिवृत्तिं निगमयति तस्मादिति । शरीरस्थितिर्भवतुवा भावेति । दन्धेन पत्रप्रतिभासवत् शरीरप्रतिभासोऽनुवर्तते वा निवर्ततेत्यर्थः । मुक्तपयासायिति । बन्धस्य छिन्नमूलतया दन्धपट्टदकार्यकरइतिभावः । बन्धनिवृत्तेर्नियोगनैरेष्यसाधकहेतुभिर्विधिशेषतया न ब्रह्मणस्सिद्धिरित्यत्राह—अतइति । अतः वाक्यार्थज्ञानमात्रसाध्यत्वात् । तर्हि ब्रह्मणः कथं सिद्धिरित्यत्राह—अपित्विति । तत्परैणैवेति । भेदनिषेधपरैर्वाक्यैर्निर्विशेषतया सिद्धयतीत्यर्थः ।

गूढार्थसमग्र

अत्र पञ्चपादिका—' अतः भ्रूयमाणा अपि विषयः कवलप्रमाणवस्तुपरतन्ने ज्ञाने अकिञ्चित्करत्वा कुण्ठीभवन्ति । अतोऽर्थवादतयैव आमज्ञानस्तावकत्वेन तदु-मुत्तीकरणात् सामर्थ्यसिद्धबहिर्भूतज्ञाननिरोधाच्च, विधिकार्यज्ञेइत्य विद्यमानत्वादिष्यद्व लक्ष्यन्ते ' ' द्रष्टव्यस्रोतव्य ' इत्येवोऽर्थवादः । एतच्च सर्वे प्रथमसूत्रणैव सूत्रित विवृत्त च भाष्ये आर्षच नैवावावधौ कृत्य, किं तर्हि ' ' अहैक्यवृत्तश्च ' इति अहैक्यत्वम् । एतन् ' आ मल्येवोपारीत ' ' आत्मानमेव लोकामुपारीत ' इत्येवमादीनि विधि-छायांनि वाक्यानि व्याख्यातानि वेदितव्यानि । अता हानोपादानश्रूया माऽवगमादव वृतकृत्या प्रतीयते, श्रुतिस्मृतिवादाना च तथाप्रसिक्तत्वात् ' इति ॥

श्रीभाष्यम्

सिद्धयतीति—तदयुक्तम् वाच्यार्थज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः। यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो
ज्ञानवाच्यः तथाऽपि बन्धस्यापरोक्षत्वात् न परोक्षरूपेण वाच्यार्थज्ञानेन सबाध्यते। रज्ज्वादा-

श्रुतप्रकाशिका

यदा सिद्धरूपार्थपरणेत्यर्थः। सिद्धयतीति। ब्रह्मेत्यर्थलक्ष्यम्। एतद्व्ययाननियोगादादी दूषयति तदयुक्तमित्यादिना। कुत
इत्यत्राह—वाक्यार्थेति। प्रपञ्चमित्यात्ववादिना शानाद्बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तिः कथमुच्यते इत्यत्राह—यद्यपीति। ज्ञान
निवर्त्तनोपगमेऽपि वैषम्यमाह—तथापीति। परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमात्राधिक्ये दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादाविति। आदि-

गूढार्थसमग्र

‘ ननु सम्यग्दर्शनस्य फलरूपत्वात् प्रमाणाधीन वाच्यविधेयतेति युक्तं तस्यार्थवादता, श्रवणादयस्तु क्रियारूप वा-
च्यस्य दर्शनस्य दृष्टादृष्टोपकारितया त्रिधेयाएवेति, तदाह—एतच्च सर्वं प्रथमसूत्रेणैवति। मनननिदिध्यासनोपपृंहितस्य
श्रवणस्य सम्यग्दर्शनाय त्रिधेयत्रयमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रं प्रवृत्तमित्यर्थः। विधीनामापि सत्ता स्वावकावमुक्तम्, इदानीं शब्द
स्यार्थान्तरमाह—अपिच नैत्रायमिति। ननु माभूयन् ज्ञानविषयः, उपासनविधिस्तु श्रूयतइति नेत्याह—एतेनात्मैवेत्येवोपासी-
तेत्यादि। सर्वत्रैवकारविशेषेणश्रवणात् अहमिति स्वभावप्राप्तप्रत्ययावृत्त्यनुवादेन विषयविशेषेण प्रतिपाद्यतइति। अतोहानो
पादानशून्येऽयुपसहरति’ इति विवरणम् ॥

शङ्करभाष्ये—‘ ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं ससारिवददर्शनात् न रज्ज्वस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमि युक्तम्। अनोच्यते
नागगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं ससारिव शक्य दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात्। नहि शरीराद्या माभि-
मानिनो दुःप्रमयादिमच्च दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःप्र-
मयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम्’ इत्यारभ्य ‘ तस्मान्नागगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं ससारिव, यस्तु यथापूर्वं
ससारिव नासाववगतब्रह्मात्मभावइत्यनवयम्। य पुनरुक्तं श्रवणात्पराधीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दृष्टान्ताद्विशेषेण ब्रह्मण
न स्वरूपपर्यवसायितमिति—न; अगस्त्येत्यात्मनननिदिध्यासनयोः। यदिहावगत ब्रह्मान्यत्र विनिवृष्येत भवेत्तदाविधि-
शेषत्व, ननु तदस्ति। मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणजदवगत्यर्थत्वात्’ इति (४. अधिकरणे) उक्तः ध्याननियोगार्थदि-
दूषणपरिहारः न घटनइति ध्याननियोगवादिमुखैव निरूपयति—तदयुक्तमित्यादिना ॥

उदाहृत(श) भाष्ये अवगातिशब्दस्य साक्षात्कारार्थकतायाः सर्वाङ्गीर्यसमत्वेन ‘ श्रवणवदवगस्त्ये वाऽऽननिदि-
ध्यासनयोः’ इत्यत्र मनननिदिध्यासनयोरपि नविधिः इत्यर्थ एव विवक्षितः। पूर्वपक्षिणा तत्र विधेरेव शङ्कत वात्।
श्रवणात्पराधीनत्व मनननिदिध्यासनयोः शङ्कराचार्याणामपि समतम्। एव श्रवणमेव साक्षात्कारे अङ्गीभूत प्रधानकारण
मनननिदिध्यासने फलपकायञ्चै वाक्यादेव शाब्दापरोक्षज्ञान जायतइति विवरणकारसिद्धान्तः शङ्कराचार्याणामसमत् इति
श्रुतम्। ‘ क्रमिकैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः अपरोक्षज्ञानमेव शङ्कराचार्यसमतमिति लघुपूर्वपक्षे (५२. पु) उदाहृत (स. वे.
सि. सा. स. ८१०—८१८) श्लोकैरेव सिद्धयति। विवरणएव वाक्यात्प्रथमतः परोक्षज्ञान मनननिदिध्यासनानन्तरमपरो-
क्षज्ञानमिति अन्यमत प्रदर्शितम्। तदेव युक्तमित्यभिप्रेत्य विवरणानुसारेण ध्याननियोगवादिमनदूषण न घटतइत्युपपादा-
यति—वाक्यार्थज्ञानमात्रादित्यादिना ॥

बन्धस्यापरोक्षरूपत्वादित्यादि। अपमर्थं भामत्या व्यक्तः। तस्माद्विधिचिकित्साशब्दज्ञानसन्ततिरूपोपगमना

श्रीभाष्यम्

वपरोक्षसर्पप्रतीतां वर्तमानायां नायं सर्पो रज्जुरेपेत्यातोपदेशजनितपरोक्षसर्पविपरीतज्ञान-
मात्रेण भयानिवृत्तिदर्शनात् । आतोपदेशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं वस्तुयाथात्म्यापरोक्ष-
निमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन । तथाहि रज्जुसर्पदर्शनभयात् परावृत्तः पुरुषो नायं सर्पो रज्जुरेपे-
त्यातोपदेशेन तद्वस्तुयाथात्म्यदर्शने प्रवृत्तस्तदेव प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा भयान्निवर्तते । नच
शब्दपदे प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं युक्तम् । तस्यानिन्द्रियत्वात् ज्ञानसामग्रीध्विन्द्रि-
याण्येवह्यपरोक्षसाधनानि । नचास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकपायस्य

श्रुतप्रकाशिका

शब्देन भूदलनादियुक्ते । सर्पोऽपरीतज्ञान रज्जुज्ञानेन भयानिवृत्तिश्लेदातोपदेशानर्थक्यस्य दित्यत्र आह—आतोपदे-
शस्येति । अनेन प्रथमसूत्रे प्रवलप्रमाणनाधितत्वेन भयादिकार्यतु निवर्तते इति भाष्यार्थो ज्ञायते आतोपदेशस्य भयादि-
कार्यनिवृत्तिहेतुत्व वस्तुयाथात्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिद्वारकामतिहस्य भाष्यस्यार्थः । इममर्थे दृष्टान्तेदर्शयति तथाहीति

असवपरोक्षज्ञानमेव तादृशप्रमाविरोधशब्दएवापरोक्षज्ञानजनयतीत्याशङ्क्याह—नचेति । हेतुमाह—तस्येति ।
व्याप्तिं दर्शयति ज्ञानेति । नचानिन्द्रियत्वेऽप्यालोकादपरोक्षज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति हेतोर्व्यभिचारः * इन्द्रियप्रधानकसाम-
ग्र्यननुप्रविष्टत्वस्य विवाक्षितत्वात् । एतच्च ज्ञानसामग्रीध्वित्यनेन सूचितम् ज्ञानसामग्रीषु सपरिकरास्विन्द्रियलिङ्गशब्दस-
(भाव)दशानुपपत्त्यनुलब्धत्वार्थः । इन्द्रियाण्येवेति । आलोकादिसहवृत्तानगतिशेष । इन्द्रियमेव योगिनोऽव्यवहित-
दिकं ज्ञापयति । तथा विवाक्षितपुरुषविशेषस्य वाक्यमपरोक्षज्ञानजनयतीत्याशङ्क्य परिहरति नचेति । अस्य पुरुषस्य हेतु-

गूढार्थसंग्रहः

कर्मसहकारिण्यविद्याद्रयोच्छेदहेतुः । नचासावनुपादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ताः साक्षात्काररूपोहि विपर्यासः साक्षा-
त्काररूपेणैव तत्रज्ञानेनोच्छिद्यते, नतु परोक्षावभासेन, दिव्योहालातचक्रचलद्रूक्षमरुमगीचि सलिलादिभिन्नोपपरोक्षावमा-
सिषु अरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात् । नोत्पत्त्यासत्त्वचनलिङ्गादीनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिव्योहा-
दयो निवर्तने । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्त्वदार्थत्वेन साक्षात्कार एवित्यत्र । एतावताहि त्वंपदार्थस्य दुर्दिशा कं वाटिसा-
क्षात्कारनिवृत्तिः नान्यथा इति ॥

नच शब्दएव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीत्यादि । उक्तं च वाचस्पतिना भामत्या—‘ नचैव साक्षात्कारो मीमासा-
सहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य ; तस्यैव तत्फलत्वानियमात् । अन्यथा कुटजशीजादपि वटाकु-
रोप्यत्तिप्रसङ्गात् ’ तस्मान्निर्विचिकि सभावयार्थभावनपरिपाकसहितमन्तकरणत्वपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिर्देशेन
तत्त्वत्पर्याप्तमनुभवयतीति युक्तमिति । नच एतमते मनस इन्द्रियत्वमेवेति भामत्या स्फुटम् । मनस इन्द्रियं च भावप्र-
काशे स्थापितम् । विवरणकारपक्षमादङ्क्य दूषयति नचेत्यादिना । मृदितकपायस्येति । ‘ तस्मै मृदितकपायस्य तमस-
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः ’ इति श्रुतेरत्राभिप्रेता । तस्मात् ‘ तत्त्वमास ’ इत्यादः श्रुतमयन ज्ञानन जीवा-
त्मनः परमात्ममाय गृहीत्वा तन्मूलयाचोपपत्त्या व्ययस्याप्य तदुपासनाया भावनपराभिधानाया दीर्घकालनैरन्तर्भवत्वात् ब्रह्म-
साक्षात्कारफलया यशादीनामुपयोगः । यथाऽऽहुः—‘ स तु दीर्घकालनैरन्तर्भवत्कारणैर्विगतः दृढभूमिः ’ इति । ब्रह्मचर्यस्य
श्रद्धापशदाद्यथ सत्कारः, अतएव श्रुतिः, ‘ तमव धीरोविज्ञाय प्रशाकुर्वीत ब्राह्मणः ’ इति विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन

श्रीभाष्यम्

श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतवाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति
निवृत्तप्रतियन्ध्रे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां

श्रुतप्रकाशिका

माह—निवृत्तेति । अनभिहितेत्यादिपदद्वयं हृदि निधाय विशेषणद्वयमाह—निवृत्तप्रतियन्ध्रे तत्परिर्प्राप्ति । स्वविषय
नियमातिक्रमादर्शनेनेत्यत्र *विषयशब्दसाध्यपरः स्वसाध्यज्ञानानतिक्रमदर्शनेनेत्यर्थः । शब्दसाध्यज्ञानं परोक्षमेव शब्दस्य
स्वसाध्य परोक्षज्ञानं नातिक्रामतीति यावत् मनसः परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणहेतुं यात् । शब्दस्तु लिङ्गस्यैव परोक्षज्ञानं
न मात्रहेतुत्वात्प्रयोगिमनस्साध्यमितिभावः ॥

ननु शब्देनाप्यपरोक्षज्ञानं जायते 'दशमोऽहमिति' वाक्येन दशमोऽहमित्यपरोक्षज्ञानेत्पत्तिदर्शनमिति । तत्र,
उपदेशानन्तरं शीघ्रमाविप्रत्यक्षधामधीजन्त्येन ज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य भेदाग्रहेण प्रत्यक्षत्वावरोपात् तदाह्युपदेशात् पूर्वभाविनव
कपरिसङ्ख्यानजनितसंस्कारवशेनाविभिताह्यपेशाद्बुद्धिर्जायते । यथा घटोऽयमिति युक्ते घट पश्यतोऽपरोक्षप्रतीतिरेन्द्रियजन्या
ननु घटोऽयमिति वाक्यजन्या वाक्यत्वापरोक्ष्यनिमित्तचक्षुर्व्यापारहेतु तथा दशमस्यमसीति वाक्यं दशमोऽहमिति बुद्धि-
निमित्तस्य पूर्ववासितापेक्षणीयवस्तुप्रतिसन्धानस्य हेतुः नत्वपरोक्षावभासहेतुः, तत्तद्व्यतीतिसामग्रीव्यवाहितस्य तत्तत्सामग्री
वाभावात् । विमतं प्रत्यक्षज्ञानं न वाक्यजन्यं प्रत्यक्षज्ञानत्वात् अनुपदिष्टवाक्यस्य दशमोऽहमिति प्रत्ययवत् । विमतं वाक्यं
न प्रत्यक्षज्ञानजनकं वाक्यत्वात् सप्रतिपन्नवदिति । एवं सामग्रीशेषधेयान्यथासिद्धयापरिहारः वस्तुयाथात्म्यापरोक्ष्यनि-
मित्तप्रवृत्तिसिद्धेत्वेनेति भाष्येणभिप्रेतः ॥

* नच वाक्यजन्येऽपि ज्ञाने विशेष्यभूताहमर्थप्रत्यक्षतामात्रेण विशिष्टानुप्रविष्टविशेषणार्हत्वापि प्रत्यक्षतत्त्वा-
च्यम्, अहं समानाधिकरणशब्दोऽस्तिप्रतीतिरपरोक्षत्वनियमश्च नास्ति सुप्तदुःस्वाद्यनुमितपुण्यपापस्य पुरुषस्य पुण्यदुःह
पपकृद्दहमित्यादिप्रतीतिः पुण्यपापयोरापरोक्षवाददर्शनात् । धर्मप्रत्यक्षतामात्रेण धर्मप्रत्यक्षत्वे लैङ्गिके पर्वतोऽग्नौ ज्ञाने

गूढार्थसमूहः.

प्रज्ञा भवता कुर्वीत्यर्थं । अत्र च यहादीनां श्रेयसिपरिपन्थिकल्पयति बर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् पुरुषसंस्कारद्वारेण
त्यन्ये' इत्यत्र भामत्या कर्मणानुपयोग उक्तः ॥

अत्र कृपायमर्दने कर्मणा हेतुव 'कृपायपत्ति कर्माणि ज्ञानतु परमागतिः । कृपाय कर्मभिः क्वे ततोज्ञानं प्रवर्तते'
इति (प. १) उदाहरणचनसिद्धमित्यभिप्रेत्य अनाभिहितफलकमार्तुष्ठानोऽयुक्तम् । पुरुषार्थाधिकरणं 'अविद्यया मृशु
तीर्त्वा' इत्यत्र शङ्करभाष्यानुसारेण उक्तार्थं एवाभिप्रेतइति प्रमाणमालयामानन्दबोधयतिभिः सिद्धान्तितमिति प्रथमाधि-
करणे (९९. ५) निरूपयन् ॥ 'तन्तु तवयनि निष्कल ध्यायमानः' इतिश्रुतेः प्राक् (८५—१.१) उदाहृतवि-
रणेण साधनेवाह—श्रवणमननेत्यादिना । अत्र 'नचैव साक्षात्कारः' इत्यादि(७५)पुष्टोदाहृतभामतीव्याख्याभूयः कल्प-
तदः 'अपमभिषाधिः । स्वरोऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः परोक्ष्यं भ्रमणहीतम् तथापरोक्षप्रमाकारणादेव तत्साक्षात्कारः अन्त-
करणं च सोपाधिर्न आ मनि जनयत्यहृत्प्रतिमिति सिद्धमस्याभ्यन्तरोक्षधीहेतुम् । तत्तु शब्दजनितब्रह्माभिक्यधी
सन्ततिवासित तदलदयब्रह्मामता जीवे साक्षात्कारयति । अभमिन् पूर्वानुभवसंस्कारासित । तयोदन्तावलक्षितैक्यपि

श्रीभाष्यम्

स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात् ।

श्रुतप्रकाशिका

ऽप्रेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तदेतदपि स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगादित्यत्रामिप्रेतम् । एवं शब्दस्यापरोक्ष

गूढार्थसंग्रहः

पयप्रत्यभिज्ञाहेतुः, शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाहेतुः क्लृप्तः । प्रमेयापरोक्षयोग्यत्वेन प्रमायास्साक्षात्कारत्वे देहाभेदे विद्यमान्मि-
तेरपि तदापत्तिः । दशमस्वमसीत्यापि तत्सच्चिवादक्षादेव साक्षात्कारः अन्घादेस्तु परोक्षधीरेव । अपिच ' वेद'न्तः कावयज-
ज्ञानभावनाज्ञापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥' नच प्रामाण्यपरतरुवापातः अपनादनिरासाय म् शुद्धय-
नुरोधात् ' दृश्यतेत्वयप्रया बुद्धया ' इत्यादेः नयवृहितवचनादिभ्यमुरीकारः ' साक्षादपरोक्षात् ' इत्येवमाकारैव धीदश-
ब्दादुदेति नतु परोक्ष ब्रह्मेति, सातु करणस्वभावात् परोक्षाऽवतिष्ठे न भ्रमइति सर्वमवदातम् ' इति ॥

अत्र परिमलः—' तत्तु शब्दजनितेनेति । ' उक्त च गीताविवरणे भाष्यकारैः ' शास्त्राचार्योपदेशदशमदमादि संस्कृतं
मन आ-मदर्शने करणमिति । नन्वपरोक्षब्रह्मविषयस्य शब्दस्यापरोक्षप्रमाहेतुत्वं न शक्यं प्रत्याख्यातम् श्रवणजन्यापरोक्ष
ज्ञानेसत्यापि पारोक्ष्यभ्रमानुवृत्तिस्वसम्भावनादिदोषप्रतिबद्धस्य भ्रमनिवर्तनकार्याक्षमतया भवेदित्याशङ्क्याह—' शब्दिरिति ।
अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थापरोक्ष्यमिति तावन्नयुक्तम्', इत्यारम्य ' तस्मात्स्वाविषयकज्ञानाज-यज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमिति निर्व-
क्तव्यम् । तच्चाश्रुपादिबृहस्यभिव्यक्तचैतन्येषु नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्येषुचानुगतम् । अनुमितिशाब्दज्ञानादिभ्यश्च तत्तद्वि-
षयलिङ्गशब्दादिज्ञानजन्येभ्यो व्यावृत्तम् ' इति । ' एवं च शब्दप्रमाणं स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यं परोक्षप्रामाण्येव जन-
यतीति नापरोक्षप्रमाहेतुरिति भावः । ननु दशमस्वमसीत्यादौ शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्व सिद्धमस्तीत्याशङ्क्याह—' दश-
मइति । एवमनुमितेरपि पर्वताद्यंशे नापरोक्ष्य तत्रापरोक्ष्यभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानभेदाग्रहादिति द्रष्टव्यम् । अ-घादे
रि वत्यभ्युपेयाय परिहारः दशमोऽहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानं अन्तःकरणे न सम्भवति । शरीरविषयंचैत् स्पृशनेन्द्रियेणवा ज्ञाना
न्तरोपनयसाहितान्तःकरणेन वा संभवति । ननु भावनाजन्यसाक्षात्कारः कामिनीसाक्षात्कारवत् भ्रमस्यात् नचान्तःकरण
साहित्येन विशेषः तत्रापि तत्सत्त्वादित्यत आह—' अपिचेति । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वाभ्युपगमे—' यन्मनसा न
मनुने ' इति श्रुतिविरुद्ध इत्यत्राह—' दृश्यते ' इति प्रागुपन्यस्तन्यायोपबृंहिताया ' दृश्यते ' इति श्रुतावपि ' अग्रयया
सूक्ष्मया ' इति विशेषणात् ' यन्मनसा ' इति श्रुतिरनवहितमनोविषया यथा ' तन्वौपनिषदम् ' इति श्रुतौ औपनिषद-
मिति विशेषणात् ' यद्वाचाऽनन्मुदितम् ' इति विशिष्टसात्त्विकविषयेति भावः साक्षादपरोक्षादिति । यथा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय-
त्वादि लिङ्गजन्या वायोः प्रत्यक्षत्वानुमितिः स्वयंप्रत्यक्षस्पर्शहेतित्येतावदेव । नतु वायो प्रत्यक्षत्वामावमवगाहते इति भ्रमं वं
प्रतिपत्ते एवमिहापि योजनीयम् ' इति च ॥

स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेनेत्यादि । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व यत्र क वा सर्वदार्शनिकसमतं यदि स्यात्
तदेतद्युक्तिः घटेत । नच तथा क्वचिच्छब्दस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं सप्रतिपन्नम् । मण्डनमिधः वाचस्पतिश्च प्यानानन्ते
स्मान्नापरोक्षज्ञानमेव आचयानिबृहत्तिहेतुः न शब्दसाक्षात्कारइति सिद्धान्तयतः । एतन्मतद्वेषऽपि श्रवणादौ नञ्वापि
विधिः प्याननियोगवादिमतेतु विधिरिति विशेषः ' तस्मै मृदितकपायय ' इति श्रुतिरपि शब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वं साध-
यितुं नालम् । तपूर्वं ' स्मृतिरभमं सर्वप्र-थीनां निममोक्षः ' इति श्रुतौ समापनुचिहेतुत्वं विवाहितमिति प्रथमाधिकरणे

गूढार्थसंग्रहः

एव निरूपितम् । अतः समाधितापर्येणैव दर्शयतीत्युक्तिः । अतएव ‘मनसैवानुद्वष्टव्यम्’ (वृ) इति श्रुतिरपि सङ्गच्छते । अत्र ‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मणः’ इत्युत्तरश्रुतिः प्रज्ञा कुर्वीतत्यत्र ध्यानं विवक्षितमिति मण्डनवाचस्पती व्यवस्थापयतः (वृ) वार्तिके अन्यथाकरणेऽपि (शं)भाष्ये प्रज्ञास्मृतिरित्येवाथौ वर्णिनइति प्रथमाधिकरणेऽभिहितम् ॥

एवं च ‘मनसैवानुद्वष्टव्यम्’ इत्यत्र ध्यानमनुद्वष्टव्यमित्यर्थः । एतत्तापर्येणापि ‘प्रवाम्मृतिः’ इति छान्दोग्य-श्रुतौ अनुगन्दाभावेऽप्यनुगन्दघटनेन ‘उपासनं स्याद्भ्रुवानुस्मृतिः’ इति वाक्यकारोक्तिः । ध्यानानन्तरकालरुमाधेः श्रु-तिषु मोक्षसाधनत्वं विवक्षितं शङ्कराचार्याणामपि एतत्सम्मतमिति जिज्ञासाधिकरणे निरूपितम् । अनयोस्समाधिपरदेन ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यत्रापि (२.३.३९. सूत्रे) भाम-सुक्तदिशा दर्शनं समाधिरूपमेव विवक्षितम् । एतेन ‘ज्ञान-प्रसादनं विमुद्गसत्त्वं, तत्स्त्वत् पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतिरपि समाधिपरैव । ‘तद्वास्य विज्ञज्ञौ’ इत्यपि ध्यानस्य विपूर्वकघातुना ‘विज्ञानेने’त्यत्र ‘निदिध्यासितव्यः’ (वृ) इत्यशोक्तध्यानस्यभिधनेन श्रुत्यन्तरोक्तदिदा समा-धिपर्यवसितध्यानपरैव ‘वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था’ इत्यत्रापि विज्ञानं ध्यानमेव । तस्य मननानन्तरकालिकात्वात् प्रमे-यासम्भावनाविपरीतभावना निवृत्त्यनन्तर श्रुतार्थनिश्चयपरम् इति नैतच्छ्रुतिरपि शाब्दज्ञानस्यापरोक्ष-त्वं साधयितुम् । शाब्दज्ञानस्य यत्र कदा अपरोक्षत्वस्याविप्रतिपन्नत्वे वेदान्तज्ञानज्ञानेऽपि अपरोक्षत्वकल्पनं युक्तम् । वाक्यजन्यज्ञानस्य क्वापि सप्रतिपत्तिरहादपरोक्षत्वकल्पनं न संभवति । ज्ञानाकरणं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ईश्वरप्रत्यक्षसाधारण्यमिति नैयायिकाः ‘ज्ञातकारजज्ञानस्मृतिवराहेतागतः । अपरोक्षेति निष्कर्षे नाध्याप्यादिप्रसङ्गनम् ॥’ इत्याचार्यपादैः न्यायपरिशुद्धौ निर्णीतम् । अपरोक्षार्थविषयकत्वेनापरोक्षं वमित्याहुः । नैव विचारसहेति जिज्ञासाधिकरणयुक्ताभिरेव निर्णीतप्रायम् । अद्वैतविद्याचार्यैरप्ययं पक्षः नाम्युपगतइति सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे व्यक्तम् । एतेन (अ.सि.ल.) चन्द्रिकयाः ‘तत्सःपारं दर्शयतीत्यनुसारेण ‘तद्वास्य विज्ञज्ञौ’ इत्यत्रापि अपरोक्षमेव विज्ञानम् । ‘वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः’ इत्यत्र ‘वि’ इत्यनेन विशेषविषय-‘मु’ इत्यनेनापरोक्षत्वं च बोध्यते अर्थपदं मुख्यतस्तत्पर्यविषयब्रह्मपरं शब्दे ज्ञानकरणत्वबलतः ज्ञानेऽप्ये-षत्वमेकमेव कल्पनीयम्, मनसि करणत्वं तज्जन्मज्ञाने साक्षात्कार-वच्चे-युभय कल्पनीयमिति गौरवम् । बहूलतमे तमसि लोचन-हीनस्य दृशमन्वयमसीति वाक्यात् अपरोक्षभ्रमनिवर्तकं अपरोक्षज्ञानं बलतम् । प्रमाणभित्तिर्थाविषयकत्वं प्रत्यक्षत्वमित्याहुः । अभिनिवेशमूलैव । ‘तमसःपारं दर्शयति’ इति श्रुतौ ध्यानानन्तरकालीनदर्शनं समाधिरूपं विवक्षितमिति ‘विज्ञज्ञौ’ इत्यत्रापि तस्यैव विवक्षासिद्धेः । प्रमाणासम्भावना प्रमेयासम्भावना विपरीतभावनानिश्चितः श्रवणमननिदिध्यासनैरिति परैरेवाम्युपगतम् । एवं च मननेन प्रमेयासम्भावनानिश्चयस्या निश्चयसाधनेऽपि विपरीतभावनानिश्चितपर्यन्तं रक्षितव्य-स्याकार्यकरत्वेन ध्यानेन विपरीतभावनानिश्चितानिश्चयं समाधिरूपयमेव मुदाब्दे विवक्षितम् इति प्रागुक्तार्थेयं पर्यवसानम् । ध्यानानन्तरज्ञानस्यैवात्र विवक्षितत्वेन मनसः ईन्द्रियवस्थापनेन योगाग्रस्तस्य मनसःकरणेन समाधिपूर्वकं तत्करण-कत्वसिद्धम् । यत्रापरोक्षत्वव्यवहाद्यं तत्र साक्षात्कारिव्यवस्थाकाविषयताविशेषेणैवोपपात्तः । ध्यानानन्तरकालिकज्ञानेपीत्यमेवोपपत्तिरिति नाधिकं किञ्च कल्पनीयम् । बहूलतमे तमसि अ-धस्य त्वात्प्रत्यक्षं वर्तते एवेति ततएव ‘दृशमन्वयमसि’ इत्यस्य निर्वाहइति शब्दस्य नापरोक्षधीजनकत्वं बोध्यन्तैर्याभिज्ञार्थविषयकत्वमपरोक्षं वमित्यु जिज्ञासाधिकरणं एव निरस्त-प्रायम् । मनननिदिध्यासनयोः फल्योपकार्यं क्वेन विधिरेत्युक्त्या निदिध्यासनेन विपरीतभावनानिश्चयनन्तरमेव श्रवणजन्य-ज्ञानमभ्युपगतं भवति । तत्र प्रथमं परोक्षज्ञानसमनन्तरमपरोक्षज्ञानमिति मतं दूरयित्वा प्रथमतः एवापरोक्षज्ञानमिति कथं ? प्रथमतएकं ज्ञानमनन्तरमन्यदज्ञानं वा अपरोक्षज्ञानद्वयं वा ? अपरोक्षज्ञानद्वयाभ्युपगमे तद्गतविषया नाविद्यतः इत्यभिपे-

श्रीभाष्यम्

नच ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता इतरेतराश्रयत्वात् चान्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्याने ध्याने निवृत्ते चान्यार्थज्ञानमिति । नच ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वम् । तथासति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात् । नह्यन्यध्यानमन्यौन्मुख्यमुत्पादयति । शतार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम् ।

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञानहेतु र दूषितम् । अथ ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायतामन्यो याश्रयणेन दूषयति नचेत्यादिना । अनयो-याश्रयणपरिहाराय ध्यानपूर्वमाविज्ञानमर्थान्तरविषय पाश्चात्यज्ञानमर्थान्तरविषयमिति भिन्नविषयताऽश्रयणमयुक्तमित्यह—नचध्यानेति । बुद्धयत्वाह—तथासतीति । कथमुपायत्वहानिरित्यत्राह—नह्यन्यध्यानमिति ॥

एकविषयत्वेऽपि निवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य ध्यानपेक्षा स्यात् ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपेक्षा कथमित्याह—ज्ञातार्थेति । ध्यानेहेतुभूतं ज्ञान हेतु-न्तरजन्यं नतु ध्यान पश्चाद्भावविवाचयज यज्ञानमूलमित्येव ध्यानवाक्यार्थज्ञानयासां प्रोक्ते

गूढार्थसङ्ग्रह

त्याह—नच ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायतेति । शतार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्यैव ध्यानस्य पञ्चपादिकायामुक्तेः । अत्र श्रवणनाम आभाषणगतये वेदान्तवाक्यविचारः शारीरकश्रवणं च निदिध्यासनं मनोपगृहीतवाक्यार्थविषये स्थिरीभावः' इति प्राक् (५२.५) उदाहृत(प.पा) वाक्ये उक्तार्थस्य वाक्यार्थज्ञानमन्तराऽसंभवात् । ध्यान चिन्तनं यथापि मानसं तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथावा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात्' इति (श)भाष्यम् (१.१.४) अत्रोक्तध्यानस्य 'निदिध्यासित्यः' इत्यत्र विवक्षा वा उत शतार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—नच ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोस्त्वित्यादिना । वाक्यभेदेन विरोधपरिहारमाशङ्कते—ध्यानमित्यादिना । मण्डनवाचस्पतिभ्यां विध्यभवेऽप्येवाहृतः । तत्र मण्डनेन ब्रह्मसिद्धौ दृष्टार्थत्वेनोपयोगो नास्तीत्युक्तम्, विवरणकृतातु विधिपक्षः अभ्युपगम्यते । तथाऽपि भाष्येन पुरपतन्त्रं वमायातम् ॥

एव च दृष्टाद्वारेणोपायानङ्गीकारे विधिवैयर्थ्यमित्याह—ध्यानस्य ध्येयध्यात्रादीत्यादिना । वाचस्पतिनाऽध्ययनारधेरर्थज्ञानार्थं वमभ्युपगम्य पूर्वोत्तरविचारद्वयस्यापि अध्ययनविधिमूलकत्वेनैवोपपत्तौ विधिरनपेदे तद्वत् तद्विचारणभाष्योक्तविध्यभावपक्ष एव इति स्थापयति । पञ्चपादाचार्यास्तं वृत्तिकारसम्मतमध्ययनविधेः अक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यवसायिकं भाष्यानुक्तं वृत्तिकारसम्मतरीत्यैव सिद्धान्त्यन्ते । अक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यवसायिकत्वेऽपि अध्ययनविधेः नियमविधित्वेनैवोपपत्तिसंभवतीति सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहतटीकयोर्व्यक्तम् । वैध्वत्सिद्धयर्थे विधिमूल दमण्याश्रयणोपपत्तिः, सिद्धिविवरणे 'ननु वैध्वत्सिद्धेः किंफलमिति चेत् शीघ्रकर्तव्यतादिशाने प्रामाण्यस्य निश्चयादिना शीघ्र विचारे प्रवृत्त्यादिकमेव' इति लघुचन्द्रिकोक्तं नु नादत्तव्यम् । विवक्षितफल उक्ते-च्छासत्वे त साधने शीघ्रप्रवृत्तेरसम्भवेन साधनज्ञानविषयविचारं विधिमन्तरेव रागतं प्रवृत्ति-सम्भवेत्येवेति सिद्धान्तेऽपि नानुपपत्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनानां दृष्टार्थत्वेन आश्रुतिराश्रयणकारणे (श.भा) परेऽस्तिद्वान्तिता । एव च श्रवणादिविधिमतोरेव शीघ्रप्रवृत्त्यादिसंभवेन दोगविग्ने श्रवणस्य विषय मनननिदिध्यासनयोः फलेपकार्यङ्गत्वमिति विवरणसिद्धान्तः निरवकाशः । शान्दापरोक्षसंभवादेव जीवन्मुक्तिरपि नश्यते चरमवृत्तेराविद्यानिवर्तकत्वसंभवात् अविद्यालेशेन संस्कारेण जीवन्मुक्त्युपपादनं न संभवति । एव कल्प

श्रीभाष्यम्

ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेतवन्तरासम्भवात् । नच ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं निवर्तक-
ज्ञानं 'तत्त्वमसि' (छा.६.८.७) इत्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् । ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तर-
जन्यज्ञानं 'तत्त्वमसि' (६.८.७) इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयं भिन्नविषयं वा एकविष-
यत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वम् । भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासम्भवः ॥

किंच ध्यानस्य ध्येयध्यानाद्यनेकप्रपञ्चापेक्षत्वाग्निप्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थ-
ज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोगइति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनन-
निदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव । यतोवाक्यादापरोक्षज्ञानासम्भवाद्वाक्यार्थज्ञाने नापि
द्यानिवर्तते ततएव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता । काचेयं जीवन्मुक्तिः सशरीरस्थैव मोक्ष
इतिचेत् माता मे वन्ध्येतिवदसङ्गतार्थेयचः यतस्सशरीरत्वं बन्धः अशरीरत्वमेव मोक्षइति
पचयैव श्रुतिभिरुपादितम् । अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो

श्रुतप्रकाशिका

ना-यो-याश्रयणरिहारमाशङ्क्य सामग्रीभेदे। नसंभवतीत्याह—ध्येयेति । हे वन्तरासम्भवात् ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-
दितिभावः । तत्परिहाराय वाक्यभेदमाशङ्क्य तथा वक्तुमयुक्तमित्याह—नचेति । विकल्प्य दूषयति ध्यानमूलमिति ।
एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वमिति । वाक्यान्तरेण ज्ञानोत्पत्तौ तस्य 'तत्त्वमसि' वाक्यजन्यज्ञानतुल्यविषयवाच-
स्यापि ज्ञानस्य निदिध्यासनोपेक्षा स्यात् ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञानोपेक्षायादित्यन्वयो-याश्रयणमित्यर्थः ॥

वाक्ययोर्भिन्नविषयत्वे दूषणमाह—भिन्नेति । ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञानविरोधिष्वमेवेत्याह—किंचेति । ध्यानादी
त्यादिशब्देन समादिर्गते दृष्टद्वारेणेति । अदृष्टद्वारेणोपयोगरूपत्वान्तर्भावमिःपरिर्निरसनीयं द्रव्यवासनायास्तत्त्वप्रसङ्गभयात्
परित्यक्तइति ध्यानयोगवादिनोऽभिप्रायः । वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिनिरासेन जीवन्मुक्तिनिरासात्सिद्धयर्थात्याह—
यतइति । दूरोत्सारिता वाक्यादपरोक्षज्ञानसम्भवेऽपि व्याघातादिना जीवन्मुक्तिरुत्सारिता, वाक्यादापरोक्ष्यासम्भवाद्दूरो
त्सारितेतिभावः । काचेयमिति । किंचानन्दः क्षेपे विकल्पामिप्रायेण प्रअपरो वा ! तत्स्वरूप शङ्कते—सशरीरस्थेति ।
व्याहृतिमाह—मातेति । व्याहृतिमुपपादयति यतइति । व्याहृतिपरिहारार्थं तन्मत शङ्कते अथेति । सशरीरत्वनिवृत्ति-

गूढार्थसंग्रहः

नाया श्रुत्यादिप्रमाणविरहात् ' भूयश्चान्ते विश्वमायानि वृत्तिः ' इति श्रुतिः सविशेषध्यानानन्तरवर्तिष्वस्मादिना परमा-
त्माऽभिप्रायेण प्रकृतिमण्डलान्ते मुक्तिपरंति पूर्वार्धपर्यालोचनया निर्णयते । (अयमर्थः भावप्रकाशे व्यक्तः) चरमवृत्तेर्नि-
वर्तकत्वे जीवन्मुक्तिर्नैव घटतइत्यभिप्रेत्याह—यतो वाक्यादेवेत्यादिना ॥

अशरीरत्वमेव मोक्षइति त्वयैव श्रुतिभिरुपादितमिति । ' नह्यै सशरीरस्याप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ' इति
श्रुतिसादुपन्यसा, अस्या श्रुतौ 'सशरीरस्थे'ति शरीरसाहित्य स्फुट प्रतीयते । ' एष संसारादोऽस्मान्छरीरान्मुखाय ' इति
अनन्तरश्रुतिः तत्रापि शरीरादुत्थानानन्तरमेव मुक्तिःप्रतिपाद्यतइति सशरीरस्य मुक्तिः तच्छ्रुतिविरोधेतिभावः ॥

सशरीरत्वमाविचक्य तेन शरीरासमुत्थानमपि शरीराभाभिमाननिवृत्तिरेव घर्माघर्मनिमित्तकत्वे शरीरसंघ-घस्याना-
दिर्वैनेव अन्वोन्वाश्रयपरिहारःकथिः । :अन्धघग्मरैवैषा अनादित्वकल्पना' इति परभाष्योक्तार्थं मनसि निघायाह—अथ
सशरीरत्वेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

मिथ्येति प्रत्ययः तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति । न । मिथ्येति प्रत्ययेन नशरीरत्वं निवृत्तं-
चेत् कथं सशरीरस्य मुक्तिः अजीवतोऽपि मुक्तिस्सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति
कोऽयं जीवन्मुक्तिरिति विशेषः । अथ सशरीरत्वप्रतिभासो याधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञान-
यदनुपतते स जीवन्मुक्त इति चेत् न ; ब्रह्मव्यातिरिक्तसकलविषयत्वाद्वाधकज्ञानस्य । कारण
भूताविद्याकर्मादिदोषस्सशरीरत्वप्रतिभासेन सह तेनैव याधितइति याधितानुवृत्तिर्नश-
न्यते यन्नतुम् । द्विचन्द्रादौतु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य वाधकज्ञानभूतचन्द्रैकत्वज्ञाना
निषयत्वेनायाधितत्वात् द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता ॥

श्रुतप्रकाशिनः ।

रिति निर्देशेन सशरीरत्वस्य उच्चमूलता जीवन्मुक्तिवादिनाऽभिप्रेता । दूषयति नेति । सशरीरस्य सत्यत्वान्मुपगमात्
तस्य प्रधंसरूपा स्वरूपनिवृत्तिरभिमाना, * अतः प्रतिभासनिवृत्तिर्वा प्रतिभासतात्त्विकताभिमाननिवृत्तिर्वा विवाक्षिता
स्यादित्यभिप्रायेण प्रथम कल्पमनूयाभिमानासिद्धया दूषयति -मिथ्येति । सशरीरत्व सशरीरत्वप्रतिभास. अनन्तरग्रन्थे
प्रतिभासनिर्देशात् कथं सशरीरस्य मुक्तिरिति । सशरीरस्यमुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति अजीवतोपीति ।
मिथ्याप्रतिभासग्रन्थेन भ्रान्तिज्ञान विपक्षितम्, जीवदशाजीवन्मुक्तयोर्विशेषाभावात् नरुशरीरस्य मुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः
द्वितीयशिरदशङ्कने अत्रेति । अत्र पूर्वं सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमानइत्यादिग्रन्थाभिप्रेतार्थो विवृतो भवति । दूष-
यति नेति । कथमित्यत्राह—ब्रह्मेति । अविद्याकर्मादीत्यादिग्रन्थेन वासना गृह्यते । तेनैव याधित वाधकज्ञानेन
वाधिनइत्यर्थः । द्विचन्द्रज्ञानादौह वाधिताऽनुवृत्तिर्दृष्टेत्यत्राह—द्विचन्द्रादाविति । नहि रज्ज्वायाथाभ्यज्ञानेन कुर्त्तारज
तन्नमो निवर्ततइति भावः । प्रथमसूत्रे वाधितानुवृत्तिनिराकरणे दोषस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञानवाध्यत्वाभावात् भ्रमानुवृत्ति-
रुक्ता । अत्रतु चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेन दोषस्यावाधितत्वात् द्वि(चन्द्र)त्वज्ञानानुवृत्तिरुक्ता इति ष्टि । जर मायावादिनो-
ऽपि वृत्तमित्यावस्यामुपगतत्वादेव वैषम्यमुक्तम् ।

गूढार्थसंग्रहः

कोऽयं जीवन्मुक्तिरिति विशेषइति । इदमुपलक्षणं 'न कर्माविभागादितिचेन्नानादिवात् इति सूत्रवृत्ताऽनादि
त्वामुपगमेनैव परिहार उक्तः । ' तत्रयेह रमणीयचरणा अम्याशोहयत्त रमणीयायोनिम पद्येरन् ' (छा.५.१०.७) 'ऋणा
विपस्सश्चरति स्वकर्मभिः । ' 'नैव ह्यी—यद्यन्तरीरमादत्ते तेनतेन समुज्यते ' (श्वे.५.अ) इति श्रुतौ सशरीरत्व कर्म-
मूलकमिति स्फुटम् । ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ' इति श्रुतिरप्यत्रानुवृत्ता । एष च सशरीर वाशरीर वे
कर्मतद्भावनिवृत्तये, शरीरासमुत्थानमपि प्रारंभकर्मणोऽपि क्षयानन्तरकालिकम् इति जीवन्मुक्ति- श्रुतिविरुद्धेति ॥

द्विचन्द्रज्ञानादौतु इति । चन्द्रैकत्वज्ञानेन द्विचन्द्रज्ञानहेतुतिमिरादिक नैव नश्यति अत्रतु चरमवृत्ते प्रथमज्ञ
नस्य एकविषयत्वेनैकेन न नाशः अपितु चरमवृत्त्यैवेति अविद्यालेशसत्कारिणोऽपि सशरीरत्वप्रतिभासः उपादायित्तु न
शक्यते उपयोजनयोरैकविषयत्वात् । प्रारंभकर्मणोऽपि ब्रह्मन्वय वन अत्रस्य निवर्तनीय वाचस्य प्रतिप्रधक वकल्पनमापि न
शक्यति । एतेन दोषे याव प्रतिप्रधकसत्त्व ज्ञानानिवर्त्यैव दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोःसममित्यद्वैतासिद्धशुचिरनुपादेया । द्विचन्द्रज्ञा-
नहेतुभूतदोषस्य कदाऽपि एकचन्द्र इतिज्ञानेन निवृत्त्यभावात् प्रारंभकर्मणोऽपि ब्रह्मन्वयेन अविद्याज्ञानस्याव्यस्तानि

गूढार्थसङ्ग्रहः

वृत्तिप्रति कारणत्वेन भवता प्रतिग्रन्थकल्पनस्यैवासम्भवात् । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतौ 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुत्युक्त्यात् अन्तपदं भोगान्तपरं चशब्दोऽवधारणार्थकः । अन्ते तत्त्वभावादेव विश्वमायानिवृत्तिर्न-वन्वयपेक्षा अन्ते निवृत्तिर्भवत्येव, ननु मायावस्थितीति । अतएव 'इतरस्याप्येवमसत्त्वेपःपातेतु' इति सूत्रे ज्ञानार्थान् स्ववर्कमासम्भवात् ज्ञानिनो देहपातेमुक्तिः तुशब्देनावधारिता । सा सौत्रेण तुशब्देन समानार्थकः श्रौत इवः पाठशब्दः समानार्थकः अन्तशब्दः इति जीवन्मुक्त्युपपत्तौ लघुचन्द्रिकात्किरभ्यनादरणीया । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघबोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' 'इतरस्याप्येवमसत्त्वेपःपातेतु' इत्यादौ कर्मणामेवोपास्थित्या 'भोगेनावितरे क्षयविवाऽप्यस्य स्य स्ये इत्यत्र सपत्तिप्रतिग्रन्थकत्वेन कर्मतद्वाक्यन्यायेन 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ विध्वंसानिर्णयेन परसमताविशेषात् पकशब्द एव नास्तीत्युभयोरैकाग्र्येन अन्तइत्यस्य भोगान्त इत्यर्थो न संभवति, 'विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यत्र विश्वशब्देः प्राक्सर्वमायानामनिवृत्तिः अपितु अन्तएवेति स्वरसतोऽर्थः प्रतीयते । अत्र कर्मतद्भोगवाचिपदाभावेन अन्तइत्यस्य भोगान्त इत्यर्थकल्पनासम्भवेन मायाया अन्तएवावसान एव मायानिवृत्तिः, ननु ततः पूर्वं चरमशरीरवियोगकाले इत्येव श्रुत्यर्थः । छान्दोग्ये-'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुत्युक्तसम्पत्तेः 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इत्यत्र दहरप्रजापतिविद्याद्वयेऽपि वैश्वश्रुतम्, 'समुत्थाय' इत्यस्य तावदेव 'अस्य सोम्य पुरुषस्य' इति सद्दिशाश्रुत्या उक्त्वाऽनुत्तरकालिकत्वप्रतीत्या दहरविद्याया गौरपि प्रतिपादनेन उक्त्वाऽन्तिगत्यनन्तरकालिकत्व सपत्तेः निश्चीयते । एवञ्च 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यत्र अथवादानन्तये वासनानिवृत्त्यानन्तये पर्यवसितम् । अयमर्थः चतुर्थाध्यायपादक्रमेणैव व्यासेन निर्धारितः । अतः परसमताऽविद्यानिवृत्तिः जीवन्मुक्तिविदेहकैवल्यरूपमुक्तिद्वयमङ्गीकृत्य उक्त्वाऽन्त्यादिक विहाय अन्यैव सुसुपपात्तिश्च श्रुति सूत्रविरुद्धेति बोध्यम् ॥

सद्दिशा उपासनरूपेवेति 'युक्तं तद्गुणकोपासनात्' इति वाक्यकारणसिद्धा-तइति प्रथमाधिकरणे (७८४.पु) एव निरूपितम् । यद्यपि 'सच्चित्त' इत्यादि तत्रत्यद्रमिडमाध्यं वेदार्थसंग्रहे सम्यग्याख्याताम् । 'अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति प्रत्यगुणेति भगवानपि माध्यकारः । आहस्य यत्तदिह निर्गुणवस्तुवादे सङ्गच्छते ननु पुनस्तगुणामवादे ॥' (स. शा. ३. २. २१) इत्यत्र 'गुणशब्दः स्वरूपपरः अया देवता पराग्रूपाः परदेवतातु प्रत्यगात्मरूपा अपरोक्षचिदेकरेत्यर्थः' इति मधुसूदनविवरणम् 'यद्यपि सच्चित्तः न निर्गुणदेवत गुणगण मनसाऽनुष्ठापिते तथोऽप्यन्तर्गुणामेव देवता भजते' इति द्रमिडभाष्ये न विवाधितम् । अयमर्थः 'सच्चित्तः सद्दिशाऽभिष्टः न निर्गुणदेवतं गुणगण मनसाऽनुष्ठापिते' ; अथवतथात्म-त्वादिदकल्याणगुणगण देवताद्विभक्तं यद्यपि दहरविद्यानिष्ठश्च सच्चित्तो नस्मरेत् तथोऽप्यन्तर्गुणामेव देवता भजते, देवता स्वरूपानुष्ठानत्वात् सकलकल्याणगुणगणस्य केनचित्परदेवतासाधारणेन निरिच्छजगत्कारणत्वादिना गुणेनोपास्यमानापि देवता वस्तुवस्वरूपानुष्ठानसर्वकल्याणगुणगणविशिष्टैवोपास्यते अतः समुणमेव ब्रह्म तत्रापि प्राप्यमिति सिद्धथा सद्दिशा दहरविद्यार्थिकत्वः' इति (वे.स) विवरणेनैव भगवता प्रकाशितः । अयमाशयः-'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तिन्न यदन्तस्तदन्वेष्यम्' 'अस्मिन्कामासमाहिताः' 'यद्दहा-मानमनुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्या-कामान्' इति दहरविद्यार्था धर्मिणः पृथग्गुणानां निर्देशो वर्तते । सद्दिश्यायात् धर्मिवाचकपदादेव प्रवृत्तिसिद्धिभूता गुणाः विशेषणतयोपस्थाप्यन्ते । अयमर्थः 'अन्तर्गुणामेव देवता भजते' इत्यत्र देवतशब्द विहाय देवताशब्दप्रयोगेणैव द्रमिटाध्यायैर्णैव सूचितः । 'स्य देवता' इति छान्दोग्यस्य देवताशब्दात्पर्यायशब्दः तत्रच 'सा' इत्यनेन 'उततमादेशमप्राश्य' इत्यत्र आदेशशब्दार्थः परामुश्रयते । 'इयम्' इत्यनेन 'सदेव सोम्येदमप्रभातीत्' इत्यनन्तर 'तदेवत बहुसा प्रजायैव' इति प्रतिपादिभूतव-

श्रीभाष्यम्

किंच 'तस्य तावदेवचिं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पन्म्ये' (छा.५.२४.३) इति सद्विद्या-
निष्ठस्य शरीरपातमाप्रमपेश्चने मोक्षइति यदन्तीर्य श्रुतिः जीवन्मुक्तिः चारयति । सैषा जीव-
न्मुक्तिरापस्तम्पेनापि निरस्ता 'वेदानिमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' (आ.ध.
सू.२.प्र.९.पट.२१.म्व.मू.१३) बुद्धे क्षेमप्रापणम्' (१४)

श्रुतप्रकाशिका

श्रीम-मुक्तेःश्रुतिविरोधमाह— किंचेति । श्रुतिविरोधमाह—सैपेति । वेदशब्देन त्रिवर्गसाधनकर्माप्युच्यन्ते । तत्फलमु-
च्यते इमंलोकममुंचेति । बुद्धे वाक्यार्थशाने जातेसत क्षेमप्रागं मोक्ष. तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम् शास्त्रै रिति बहुवच
नस्यायमात्र वाक्यार्थश-नोत्तरमाध्युपासनविधिपरैः 'एयं वर्तयन्त्यावदायुषम्' आप्रयाणादनुश्रुतिपरिमोक्षस्य शरीरपात
मात्रवापेऽन्यरे 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति नाडीवावेशपरिभ्रमणपरैरविरेटिमार्गेण देशविशेषप्राप्तिपरैश्चानेकै

गूढार्थसंग्रहः

हुमनेशितृ परिशेष परामृश्यते । एतेन नामरूप-याकरण स्वपर्यन्तमेव विवक्षितमिति निश्चायते, एव 'तत्त्वमसि'
इत्यत्र नपुंसकतच्छब्दानिर्देशेन 'तदैक्षत बहुस्या प्रजापेय' इत्यात्मनो बहुमवनमीशितृ तच्छब्देन परामृश्यते इति बहु
मयनं नामरूपव्याकरणश्रुत्या यद्विशदीकृतं तदनुसार्यैदेव एव 'तत्त्वमसि' इत्यत्र विवक्षितइत्यपि निर्णयते । पूर्वं तच्छब्देः
यद्दर्शनविशेष प्रतिपादित तत्तद्दर्शनगुणवत्तएव तच्छब्देन परामर्शेन 'सेय देवतैक्षत' इत्यत्र गुणवती देवता या सैव
तच्छब्दार्थ इति सद्विद्या सगुणविद्या । 'अथ सपरस्य' इत्यत्र फलविवक्षितमित्यर्थद्वय सगुणोपासनस्यैव 'अन्तर्गुणा
मेव देवता भजते' इत्यत्र विवक्षितमिति निर्मत्सरणां विदुषा स्फुटम् ॥

'न सव्यवहारमात्रत्वात्' इति वाक्यकारथाक्य 'वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेयम्' इत्यत्र वाचाऽऽरम्भणपद
नमिष्याथंक्रम अपितु 'प्रभृत्यानर्थक्यतु सत्त्वाविशेषात्' इति एतत्पूर्वपक्षवाक्येच दूषणपरिहारपरम् वाचाऽऽरम्भणशब्देन
अत्राहितव्यवहारार्थनामरूपता पर्येण प्रशुचम् । तेन 'परिणामस्तु स्याद्वाच्यार्थवत्' इति भास्करोदाहृतवाक्यप्रतिज्ञातार्थ-
स्थापिनः । अतः 'आत्रेयवाक्यमपि सव्यवहारमात्रम्' 'अद्वैतमेव परिरेक्षति वाक्यकार.' इति सक्षेपशारीरकतटतु-
सारिकव्यवरूपेणितार्थस्य वाक्ये न कश्चिदप्यवकाशः । अयमर्थः 'वाचाऽऽरम्भणमित्यत्र 'वाचा-वाक्यपूर्वकव्यवहारेण'
(२.१५) इत्यादिस्वीक्री अमिप्रेत । अत्रार्थद्वयमपि प्राक् (६१८.३) निरूपितम् । 'आप्रयाणात्तत्रार्थाहिं दृष्टम्' इतिसूत्र
'आश्रुति' इतिसूत्राक्तविद्यासामान्यपरम् । 'आश्रुतिरि' तिसूत्रे नवकृच. अग्यातेनाश्रुत्तज्ञानमेव विवेक्षितमिति इक्ष्व
माश्रोक्तया 'आप्रयाणात्' इत्यत्रापि सद्विद्या विवक्षा नैत्र प्रत्याख्यानामर्हति । 'तस्य तावदेव चिरम्' इतिश्रुतौ चर
मशरीरवियोगादुत्पूर्व 'तत्रमसि' इत्यत्र उज्ञानस्य विवक्षितत्वे अन्यविद्यानामपि अनाश्रुत्तज्ञानरूपता नैव सिद्धयति ।
'अह्नरक्षासि' इतिवाक्यस्थलेऽपि 'आनानमेव ताकमुपासीत' 'आन्तेत्येवोपासीत ।' इत्युपासनमभ्यस्यत इति माक्ष
साधनज्ञानसामान्य क्वाप्यनाश्रुत्तज्ञान न भवति, किंतु आश्रुत्तज्ञानमुपासना मकमेवेत्येत सर्वमभिप्रेत्याह—किंच तस्य ताव
देव चिरमित्यादिना ॥ अथशब्दस्य परमते निरर्थकत्व भगवत्प्रिग्रहनिवृत्त्यनन्तरमेव संपत्तिश्चेत्यादिक भा-प्रकाशेऽपि
निरूपितम् । वेदानिममित्यादि । 'सत्य वृते सुखदुःखे' इतिसूत्राप्रमाणः । अत्र सन्वासो नविवक्षितइति प्रागेव(११९
३) निरूपितम् । बुद्धे क्षेमप्रापणमित्यादि । अत्र हरदत्तव्याख्य—'बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतच्च प्रत्यक्षविद्वद्धमित्याह—बुद्धचेत्
क्षेमप्रापणमिहैत्र ननु (समुपलभेन । आ मत्राथमात्रेण चेत्क्षेमप्राप्यत इहैव शरीर दु न्वापेभेत शानी, नचेतदस्ति नहि ज्ञानिना

श्रीभाष्यम्

तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम्' (१५) 'बुद्धेचेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत' (१६). 'एतेन परं व्याख्यातम्' (१७) इति । अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः अतस्सकलभेदनिवृत्तिरूपामुक्तिर्जीवतो न संभवति । तस्माद्धाननियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः । नच नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् ॥

किंच न नियोगेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तिः क्रियते । किंतु निष्प्रपञ्चज्ञानेनैकरसब्रह्मापरोक्षज्ञानेन । नियोगस्तु तदाऽपरोक्षज्ञानं जनयति । कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत्—कथंवा भवतोऽनभिसंहितफालानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वम् ? मनोनेमैत्यद्वारेणेति चेत् ममापि तथैव । मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते, तव तु नियोगेन मनसि निर्मले ज्ञानसामग्री वक्तव्येति चेत् ध्याननियोगनिर्मलं मन एव साधनमिति द्रुमः केन

श्रुतप्रकाशिका

शशास्त्रैर्विरोधश्चि । विप्रतिपिद्धमिति । विशेषेण प्रतिपिद्ध न तुल्यबलैः प्रतिपिद्धम् अपितु प्रबलैः पराहतम् । प्राक्तन्य न भूयसा स्याद्बलीयस्त्वमिति न्यायादिति भावः । प्रत्यक्षविरोधमपि स्मृतिरेवाह—बुद्धेचेदिति । एतेन परं व्याख्यातम् एतेन शास्त्रप्रत्यक्षविरोधेन * औद्बुद्धोलोमितानुसारेणोक्तमन्यदापि व्याख्यातं सर्वमप्यपास्तमित्यर्थः ॥

यदा यथेदानीं दुःखोपलब्धिः तथा प्रत्यापीत्यर्थः । यदा यथा दुःखनिवृत्तिर्नोपलभ्यते तथा मुक्तिनिवृत्तिरपि नैत्यर्थः । जीवन्मुक्तिनिरासार्थमुदाहृतेन वचनेन वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षश्चाथान्निरस्त इत्याह—अनेनेति । जीवन्मुक्तिनिरासमुपसंहरति अतइति । जीवन्मुक्तिनिरासेन स्वमतस्यैयं सिद्धिमाह—तस्मादिति । वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षवादिन श्रोत्रपरिहारो ममापि तुल्यइत्याह—नच नियोगेति । नियोगानिवर्त्यैव प्रपञ्चसत्यं स्यादित्याशङ्क्याह—किंचेति । ध्याननियोगपञ्चानुपपात्तिपरिहारस्य विवाक्षितवाक्यिच शब्दप्रयोगः ; नियोगस्य निवर्तकत्वं ज्ञानद्वारकामिति न निवर्तकत्वं च मित्यर्थः ; नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिं किंचित्कार्यबुधु सया वृच्छति ध्यानेति । नगल ज्ञानेदृष्टः किंचित्कार्ये नियोगेन कभयति अतस्सवक्तव्य इति भावः ॥

प्रतिबन्धा परिहरति कथंचेति । वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमिति । इच्छाद्वारा वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमभिप्रेतम् 'विधिदिपन्ति' इति ह्युदाहरिष्यते । परिहार शङ्कते—मनइति । तस्मात्प्रमाह—ममापीति । पुनराशङ्कते—ममत्विति । मनाह साधारणकारण तस्मिन् सन्त्यससाधारणकारणमेषेक्षितं तन्ममास्ति न्ययात् वक्तव्यमिति चेदित्यर्थः । श्रेयसाद्यमिह तन्मनासप्रत्यक्षश्च, प्रकृष्टादृष्टमहत्तममनामात्रकारणकं 'तत्सर्वं धर्मवैयर्थ्येण यथावरसम्प्रपद्यसि' इत्यादिभिः सिद्धे योगिप्रत्यक्षश्च च मनएवासाधारणकारणमिति परिहरति ध्यानेति । मनोमात्रस्य साधारणकारण वेदोपि निर्मलतस्य मनोविशेषस्यासाधारणकारणत्वं युक्तमिति भावः । तज्ज्ञानप्रथं शङ्कते केनेति । शापकस्वारस्यः लक्षणं स्वक्षेदेवैव दर्शयितुं वृच्छति

गूढार्थसंग्रहः

मूर्धाभिवृत्तमन्योऽपि शुधादुःखमिव तावत् धनमात्रं शोढुं प्रभवति इति । एतेन परं व्याख्यातम् । परलोकाभयमपि दुःखभेदेनैव व्याख्यातम् । न शैरत्वारिणां निवर्तनइति । तस्मात्सर्वमभिः परिषेवकायाः धनमनमिति ध्यासनेः साक्षाद्भूता मन्स्वरः प्रतिपिद्धेषु कदाचनान्धनिष्ठब्रह्मयोगनिरतः मुच्यतर्था' इति ॥

श्रीभाष्यम्

अवगम्यतइतिचेत् भवतोवा कर्मभिर्मनो निर्मलंभवति निर्मले मनसि श्रवणमनननिदि-
 ध्यासनैस्सन्लेतरनिपयनिमुत्पस्यैव शारत्रं नियतंशानमुत्पादयतीति केनाद्यवगम्यते । 'नि-
 पिदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाग्नेन' (बृ.६.४.२०) 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
 तव्यः' (६.५.६) 'ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति' (तै.आनन्द) इत्यादिभिश्शास्त्रैरितिचेत् ममापि
 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृ.६.५.६) 'ब्रह्मविद्यामोक्षिपरम्' (तै.आन.१ अनु)
 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' (मु.३.१.८) 'मनसातु विशुद्धेन'

श्रुतप्रकाशिका

भवतोवेति निदिध्यासनन निपयविमुत्पत्तमनस्कस्य शास्त्रण निवर्तकश्च नोत्तौ प्रमाणतया परार्थमना न श्रुतवाक्यानि
 गृह्येति पिपिदिपन्तीति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति वेदनगन्धेन वाक्यार्थज्ञान विवाक्षितमिति पराम्प्रायः ।
 मनसो ज्ञानसाधनत्वे प्रमाण दर्शयति ममापीति । 'नचक्षुषा' इत्यादवाक्य मनसएव साधनत्व स्वरसम् 'ब्रह्म
 वेद' इत्यत्र वेदशब्दस्य वाक्यार्थज्ञानपरत्वतु न स्वरसत्प्रतीयते । नच श्रुत्यन्तैरकार्थ्येन तत्पर वावगम वाक्यार्थज्ञा-
 नस्योपाय उक्त्योक्तिमच्छ्रुत्यन्तरामावादित्यभिप्रेतम् । * मिथ्यागनिवधनास्सर्वे चोद्यपरिहारासमाना. परोक्षज्ञानस्या
 परपरोक्षमननिवर्तकत्व शास्त्रप्रत्ययविरोधौ श्रुतिस्वारज्यहानिश्च भयतापक्षेऽधिक दूषणमिति वैषम्यज्ञापनाय कथमि लादिना
 परिगन्दीमुनेन तत्तच्छ्रुतिपरिहार कृतः । इतिशब्दो नानन्तरवाक्यशेष अपितु प्रकरणशेषः ।

गृह्यार्थसङ्ग्रह

(निवरणे- 'ननु ततस्तुत पश्यति निष्कल ध्यायमान' इति ध्यानमपरोक्षफल श्रूयते । सत्यम् । एकत्र निष्कल
 समरधानता तदैकाग्रयनिमित्त भवति । तदैकाग्रचेतसा सहकारिणा शब्दएवौपानिपदमिति ताद्वैतप्रत्ययसाम्यं परोक्ष
 ज्ञानमुत्पादयति 'ध्यायमाना ज्ञानप्रसादेन पश्यति' इति वाक्यस्यान्वयात् चित्तैकाग्रयस्य सम्भवस्तुदर्शनानिमित्त वात् दृष्टे
 नैवोपकारासिद्धौ अदृष्टकल्पनायोगात् । इ युक्तदिशा शब्दापरोक्षसिद्धिरिति शङ्कायामाह-नचक्षुषा गृह्यते नापिवाचेति।
 'नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नाप्येदैरेस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व, ततस्तुत पश्यति निष्कल ध्याय
 मान' (मु.३.१.८) इति श्रुत्यानुपुत्र । 'औपानिपदम्' इत्यत्र ताद्वैतप्रत्यय नापरोक्षविषय बोधयति । अणुप्रत्ययस्य
 तादृशार्थेऽनुशासननिर्वाहत् किन्तु ज्ञाननिपयत्वरूपमन-धनुत्तम्, भामत्यामपौष्येवाम्युपगतम् । 'नापि वाचा' इत्यत्र
 ज्ञानसामान्ये वाच करण व नाप्यभ्यतइति प्रतीयते । अयमर्थे श्रुतिविरुद्ध, 'नचक्षुषा' इति चक्षुरिन्द्रियस्य पूर्वप्र
 स्तुतयः । तस्य प्रत्यक्षकरणतत्रैवोपस्थितिरिति 'गृह्यते' इतिसामा यशब्दस्यापि प्रत्यक्षमेवार्थ, 'ततस्तुतपश्यती'त्युत्तर श्रव
 णाच्च । एवच 'नापि वाचा' इत्यत्र गन्धस्यापरोक्षज्ञानकरणत्व निषिध्यत । एतेन 'औपानिपदम्' इति ताद्वैतप्रत्ययेन
 ब्रह्मण शाब्दापरोक्षविषयवासिद्धिरिति भ्रमेऽनुत् । 'ध्यायमान तपश्यति' इत्यत्र दर्शन ध्यानहेतुकमेवेति प्रती-
 यते । अत्र दर्शन समाधिहृषमेव ध्यायान-तरसमाधे प्रमाणतस्सिद्ध वात् । समाधिश्च शङ्कराचार्यैरप्यनुपगत इत्यादिक
 प्रथमाधिकरण(६६.५) एव निरूपितम् । 'विशुद्धसत्त्व' इत्यनेनात्र मनसि सत्त्वशुद्धिरेव विवक्षिता । 'आहारशुद्धौ
 सत्त्वशुद्धि सत्त्वशुद्धौ भ्रूमास्मृति' इति छान्दोग्येऽपि मनसश्शुद्धिरेवाभिप्रेता । स्मृतौ करणभूतस्यैव मनस ध्यानस-
 हकारणापरोक्षज्ञानजनक इव इदमत्र योगिप्रत्यय, योगिप्रत्यय च सर्वदार्शनिकसम्मतम् । 'मनसातु विशुद्धेन' इत्यत्रापि
 अयमज्ञाने मनस करण रमेव विवक्षितमित्याशयनापादत्ते-मनसातु विशुद्धेनेति ॥

श्रीभाष्यम्

'हृदा मनीषा मनसाऽभिन्तृतः' (श्वे.४.१.७) इत्यादिभिदशास्त्रेऽर्धान्नियोगेन मनोनिर्मलं भवति, निर्मलं च मनोब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरवच्छम् । 'नेदं यदिदमुपासते' (केन.१.४) इत्युपास्यत्वं प्रतिपिद्धमिति चेत् नैवम् । नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रति विध्यते, अपितु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते । यदिदं जगदुपासते प्राणिनः, नेदंब्रह्मतदेव ब्रह्मत्वं विद्धि, यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युच्यत इति वाक्यार्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

उपास्यवप्रतिषेधं शङ्कते नेदमिति परिहरति । नैवमिति । तस्य वाक्यस्यैव निर्वाहो न युक्त इत्यर्थः । उपास्यत्वनिषेध प्रतीयत इत्यत्र ह—नात्रेति । कस्तस्यैव इत्यत्राह—अपित्विति । कथं वैरूप्यप्रतिपादनमित्यत्राह—यदिदमिति 'यदिदमुपासते' इत्यत्रेदमत्र निषेधस्य तात्पर्यमिति भावः 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिना विहितप्रतीकावासनोपास्यानिहि परिच्छिन्नानि । नेदं ब्रह्म, किन्त्वपरिच्छिन्नं तदेव परब्रह्मेत्यर्थः, अनेन 'अन्यदेव तद्विदितान्' इत्यादिक-

गूढार्थसंग्रह

ब्रह्मभिन्दूयनिषिद्धि शुद्धमनसएव मुक्तिर्हेतुज्ञानसाधनव्युत्तम्—यथा 'मनाह द्विविधं प्रोक्तं शुद्धनाशुद्धमेव च । अशुद्ध कामसङ्कल्प शुद्धकामविषयजितम् ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । इच्छाया विदयारक्तं मुक्तये निर्विषयं मृगम् ॥ अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्माद्विषयिन्य नित्य मनःकार्ये मुमुक्षुणा ॥ निरस्तविषयासङ्गं क्षत्रिणश्च मनोहृदि । यदा यात्युन्मनीभावा तदा तत्परमं पदम् ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्दूष्यदिगतं क्षयम् । एतज्ज्ञानं च ध्यानं च अनोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ स्वरेण सन्धयेद्योगम्' इत्यादिना । अत्र 'निरस्तविषयासङ्गम्' इत्युक्तया निर्विषयत्वं चाद्यविषयस्यैवमेव । एतदुपगृहणयत्नानि भावप्रकाशे (३.स.२१२.५) उदाहृतानि । मनसःकरणकमपरोक्षज्ञानं 'हृदामनीषा' इत्यादिश्रुते विवक्षितमित्याशयेनाह—हृदामनीषेत्यादि 'नरुन्धो तिष्ठति रूपस्य नचक्षुषा पश्यति कश्चनेनम्' इति पूर्वार्थम् । पूर्वार्थे दर्शनस्योक्तया 'हृदामनीषा मनसाऽभिन्तृतो यपतद्विदुःसृष्टो' इत्यत्र येदन मानसापरोक्षज्ञानमेव विवक्षितम् 'मनसा' इत्यत्र मनश्शुद्धमेव विवक्षितम् । एतदुत्तरं 'नैव वाचा नमनसा प्रागुच्छरपो नचक्षुषा' इतिश्रुतेः अशुद्धस्य मनःरिच्छिरम् (रिच्छिरमनेऽयं 'नैव वाचरि' रिच्छिरते, उच्यते हरेः सृष्टोच्छरान्विकेनोऽयं लभ्यते विद्याभेदा योगविधिं च कृत्वा ब्रह्मप्राप्तौ रिच्छिरभूदमुक्तः इत्यत्र योगविषयनुसारिण्य मोक्षस्य स्पृष्टमुक्तया मानसापरोक्ष ध्यानानन्तरकालिक योगशुभादिनिर्णीतं मुक्तिर्हेतुरिति औपनिषद्दर्शनस्य प्रतिपादनार्थि भवः ॥

नात्र ब्रह्मण उपास्यत्व प्रतिविध्यते इत्यादि अत्र कल्पयत—'यन ब्रह्मणा सा वागभ्युच्यते प्रक इत्ये' इत्यविषयव्युत्पन्नस्याह—'तदेवा मभूत् प्रमादुर्पादिकल्पनाऽयं हेतुः, कथं' । ब्रह्म इह तममिति यद्विदुः । हेदिव्यं यदुपाधिवाशिष्ठे देवतादिइदमि-मुपासते जनाः इदं यद्ब्रह्मन विद्धि इति' इति । (१.१.४) एतदुत्तरार्थेन मन्थनस्यापि महत्तः 'सर्वममि' इत्यत्र संसर्गाविषयकबोधः मन्थनमनः । यश्चनो नृशृणुताहृत्पाथ, यावदस्यतमे उपासनाया ध्यानरूपायाः श्रुतानिवायाः प्रमादुर्पाथेन प्रमाया तदनन्तरं मानसापरोक्षज्ञान नियोगमन्तरीयं विधि, ध्यानार्थं कथं नास्ति इत्यर्थे मन्थनवाच्यसंयोगोपः । ध्याननियोगवादिमो विधि, नियोगभेद विद्यते । अत्र 'नतत्र यक्षुर्मांशुतं नवागमच्छानि नोमनः' (केन.१.५.३) इति यक्षुर्मांशुतमी ब्रह्माविषयकज्ञानसाधनत्वरं विविष्य । अनन्तरं 'यदाचादनभ्युदितं' (५)

श्रीभाष्यम्

अन्यथा 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धी'ति विरुध्यते, ध्यानविधिर्धैर्यस्य च स्यात् । अतो ब्रह्मसाक्षार फलेन ध्याननियोगेनैवापरमार्यभूतस्य कृन्स्नस्य द्रष्टृदस्यादिप्रपञ्चरूपरन्धस्य निवृत्तिः ॥

श्रुतप्रकाशिका

मपि जगद्वैरूप्यपरमिति व्याख्यातंभवति । यद्वाचान्मनुदितम् इत्यत्र शब्दस्य अर्थः उच्यते अः यथेति स्वद इयदिगोचरतः ध्यानविधिपर्यवेति वाक्यान्तरांशोघउतः । स्वयंभुवसेहरति अतइति ॥

गृहार्थसंग्रहः

'धम्मनसा नमनुते' (६) 'यश्चक्षुषा नपश्यति' (७) इति मन्त्रश्रेयऽपि 'नेदं यदिदमुपासते' इति श्रूयते । 'यद्वाचान्मनुदितम्' इत्यत्र पूर्व 'अ-यदेव तद्विदितात्' इति श्रूयते अत्र विदिताविदितभेदः स्फुटः । ज्ञानविषयज्ञानाविषयत्वयोर्निषेधे ब्रह्मणश्चाभावप्रसङ्गः । अतः तद्वारणाय 'यद्वाचान्मनुदितम्' इत्यत्र अभी-मुपसर्गः, अभी-मुपसर्गेण स्वरूपतः गुणतः विभूतितश्च कार्त्स्न्येन बोधयितुमशक्यत्वं नत्र विवक्षितमिति स्फुटम् । अयमर्थः 'यदिमन्त्रसे मुवेदेति' 'नाह मन्त्रमुवेद' इति अनन्तरत्वाद्ब्रह्मणश्च सुसादेन दृष्टीकृतः । 'यदिमन्त्रसे मुवेदेति दध्रवेवाऽपि नूनम्' इत्येव ब्रह्मणो रूपम्' इत्यत्र दध्रवद्वययोगेण दध्रवेदनस्य पूर्वे प्रानुततया तदुरत्तश्रुतौ 'मुवेद' इत्यत्र पूर्णवेदनमेव विवक्षितमिति स्फुटम् । एतेन 'तदेव ब्रह्मणं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इत्यत्र दध्ररूपजगदेव 'इदम्' इत्यत्र विवक्षितम् । अत्र जगद्वैरूप्यमेव विवक्षितम् भूमविद्याया भूमशब्दप्रतिकोष्ठितया अल्पशब्दप्रयोगेणापि इ-यमेवार्थः । तेन नामादिप्रान्तात्प्रतीकोपासनेषु यदल्पवेदनेनाल्पोपासनं मुक्तिरपलकं तद्विषयनामादिवैलक्षण्यमप्यत्र विवक्षितमिति भावः ॥

अन्यथा तदेव ब्रह्मत्वं विद्धीति विरुध्यते इति । विद्धि इत्यत्र विधिप्रत्ययः 'नेदं यदिदमुपासते' इति वाक्यसहस्रितत्वेन वेदनमुपासनरूपमेवेति विधिसम्भवति । अतएव 'भूतेषु भूतेषु विचि(चि)त्यर्थाः प्रत्यास्मात्कोऽदमृता मरुति' इत्यत्र लोकान्तरानुभाव्यमुक्तिफल वक्ष्यमाणं सङ्गच्छत । 'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इत्यत्र विद्या उपासनरूपैव विवक्षिता । 'तदेव ब्रह्मणं विद्धि' इत्यत्र ब्रह्मणः उपास्यत्वनिषेधएव विवक्षित इति साधयन्निःसुरेश्वरार्थैः 'निदिध्यासनशब्देन सम्यग्ज्ञानं विवक्षितम् । उक्तानुसन्धेन तस्य विशानेनेति निर्णयात्' इत्युक्त्या 'तदेव ब्रह्म' इत्यत्रापि वेदनमेव विवक्षितं ननु ध्यानं, अविद्यानिवृत्तये तदपेक्षयाअभावादित्याशङ्क्याह— ध्यानविधिर्धैर्यस्य च स्यादिति । 'निदिध्यासितव्य' इत्यनन्तर 'मैत्रय्यात्मनोवा अरेदर्शनेन मत्या विशानेन' इति श्रुतौ विशानशब्देन निदिध्यासनानुवादात् ध्यानमिन्नं ज्ञानमेव विवक्षितमिति वार्तिकोत्तार्थः नष्टतौविवक्षितः । 'आ मा वा अरे द्रष्ट-यश्चो तस्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र ध्यातव्यशब्दविहाय 'निदिध्यासितव्य' शब्दप्रयोगः 'ध्याचिन्तायाम्' इति ध्यावर्धविशेषबोधनार्थः । 'घातोरिकाचोहलादेः क्रियासममिहारे यद्' (पा.सू.३.१.२२) इति सूत्रविहितयदन्तात्तव्यप्रत्यये निदिध्यासितव्यइति रूपम् ॥

अत्र महाभाष्यम्— सममिहारइति कोऽयशब्दः ? सममिपूर्वाद्धरतेः भावसाधनो घञ् सममिहरणं सममिहारः इति । तत्रथा पुण्यामिहारः मालामिहारः उल्गामिहारः पलाभिहारः इति । विषमउप-यासः । बह्वये हीमारसुम्नर रूपं युक्तसममिहारः, इह पुनरेकाक्रिया यद्यप्येका सामान्यक्रिया अवयवक्रियास्तु बह्वयः । अधिश्रयणोदकासेचनं तण्डुलायवनेषोऽपकर्षणक्रियाः ता.कश्चित्कस्येन करोति कश्चिदकास्येन य.कास्येन करोति सउच्यते 'पापस्यत' इति

श्रीभाष्यम्

यद्यपि कैश्चिदुक्तम् भेदाभेदयोर्विरोधो न विरुध्यत इति । तद्युक्तम् । नहि शीतोष्ण-
तमः प्रकाशादिवद्भेदाभेदावेकस्मिन्वस्तुनि सङ्गच्छेने । अथोच्येत—सर्वेहि वस्तुजातं प्रती-
तिव्यवस्थाप्यम् । सर्वं च भिन्नाभिधं प्रतीयते कारणात्मना जात्यात्मनाचामिधम् कार्या-
त्मना व्यपत्यात्मना च भिन्नम् । छायाऽऽतपादिषु विरोधस्सहानवस्थानलक्षणो भिन्नाधा-
रत्वरूपश्च । कार्यकारणयोर्जातिव्यपत्योश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते । प्रत्युत एकमेवचस्तु
द्विरूपं प्रतीयते यथा मृदयंघटं खण्डोर्गौः मुण्डो गौरिति । नचैकरूपं किंचिदपि वस्तु

श्रुतप्रकाशिका

अथायमेव ध्याननियोगवादी भास्करमत दूषयितुं तदभित भेदाभेदाविरोधं नुवदति । यदपीत्यादिना । प्रथम
सधेपेण दूषयति तद्युक्तमिति । नियमेन भिन्नाधारत्वरूपसहानवस्थानलक्षणश्चेति विरोधो द्विधा । आदिशब्देन
वृणदहनादारव नाशयनाशकभावो विवक्षितः तद्भेदाभेदयोर्विरोधाऽस्त्याह—नहींति । अथ भेदाभेदत इदंस्त-
रेण प्रस्ताति अथोच्येतेति । वक्ष्यमाणौपयिकमर्थं शिक्षयति सर्वहीति । शीतोष्णादिध्वापि विरोधः प्रतीत्यधीनइतिभाव-
ततःकिमित्यत्राह—सर्वंचेति । कथं भिन्नाभिन्नत्वमित्यत्राह—कारणात्मनेति । पूर्वोक्तद्विविधविरोधोपलभ्यस्वरूप्य दवतु-
माह—छायेति । ततःकिमित्यत्राह—कोर्येति । अविरोधेनोपलब्धिमाह—प्रत्युतेति । उपलब्धिमाभिनेयेन दर्शयति यथेति ।
आदिरूपत्ववस्तुपलब्धिमाह—नचेति ॥

गूढार्थसमह

पुनःपुनर्वा पचति पापच्यतइति' इति । अत्र उच्येत. 'पुनःपुनर्वा' इतिभाष्यं समूहस्याया क्रियाया कालभेदाद्भेदऽपि
साजात्यात् सैव पुनःपुनरनुश्रियतइति बुद्ध्या पौन पुन्यमिति ता पर्यम्' इति । एवच 'विज्ञानन' इत्यत्र 'वि' इत्युपसर्गेण
पौनःपुन्य बोध्यते । स्मृतेर्ज्ञानत्व सर्वदार्शनिकसमतामत्यादिक प्रथमाधिकरण एव निरूपितम् । अतश्च 'धैचिन्तायाम्'
इति धात्वर्थस्य शीघ्रोपास्थितिकस्य त्यागेनार्थवर्णनमनादरणीयम् । 'निर्वर्णनतु निध्यान दर्शनालोक्नेक्षणे' इत्यमरकोशात्
'नी'त्युपसर्गेण 'निदिध्यासितव्य' इत्यत्र दर्शनविवक्षेति नैव शङ्क्यम् । 'द्रष्टव्य' इत्यत्र दर्शनोक्त्या अत्र दर्शनविवक्षाया
असम्भवात् । 'तमेवैक जानयामानम्' इत्यनन्तरम् 'ओमित्येवाभ्यामन ध्यायथ स्वस्तिव वाराय तमस परस्तात्' इत्यथ
अविद्यानिवृत्तिव्यतिरिक्तफलस्य प्रतिपादनं अविद्यानिवृत्तेः भावनपिशाचिरहस्य सुरेश्वरोक्तस्य नावकाशः । तदनन्तर
दर्शनं समाधिरेव प्रतिपाद्यतइति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः 'समाध्यभावाच्च' इति सूत्र(श)भाष्यं, भाग्युक्तदिशायोग
सूत्रोक्तमेव ध्यान, दर्शनं च समाधिरित्येव युक्तम् ॥

अत्राधिकरणे निष्पत्तीकरणनियोगवादा उद्दूष्य भेदाभेदसिद्धान्त स्थापयित्वा विवर्तवादादोऽपि भास्करेण दूषितः ।
तेनच ध्याननियोगवादादोऽपि निरस्तप्राय इत्यभिप्रेत्य ध्याननियोगवादिमुत्तेनैव भास्करसम्मतभेदाभेदपक्षः दूषयितुं त-
मुपन्यस्यति—यद्यपिकैश्चिदुक्तमित्यादिना । प्रतीतिव्यवस्थाप्यमिति । (भास्करभाष्ये) 'प्रतीयते तदुभय विरोध-
कोऽयमुच्यत । विरोधेचाविरोधे च प्रमाण कारण मतम् ॥' सत्तामैवत्वद्रव्यत्वादिसामान्या मना सर्वमभिन्नम् । व्यक्तया-
'मनातु परस्परवैलक्षण्यमिति भिन्नम्' इत्याद्युक्तेः । कारणात्मनेत्यादि । 'कार्यरूपेण नानात्वमभेदःकारणात्मना' इति
भास्करभाष्योक्तेरितिभाव ॥

श्रीभाष्यम्

लोके दृष्टचरम् । नच तृणादेर्ज्वलनादिवदभेदो भेदोपमर्दी इदयतइति न वस्तुविरोधः, मृतसुवर्णगवाध्याद्यात्मनाऽचस्थितस्यैव घटमकुटरण्डवडयाद्यात्मनाचावस्थानात् । नचा भिन्नस्य भिन्नस्य च वस्तुनोऽभेदो भेदश्च एकएवाकारइतीश्वरादाः प्रतीतत्वादैकरूप्येचेत्- प्रतीत्यादेव मित्राभिन्नत्वमिति द्वैरूप्यमप्यभ्युपगम्यताम् । नहि विष्फारिताक्षः पुरुषो घट शाराखण्डमुण्डादिषु वस्तुपूपलभ्यमानेषु इयंमृदयं घटः इदंगोत्वमियं व्यन्तिरिति विवेकतुं शक्नोति, अपितु मृदयंघटः खण्डो गौरित्येव प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिबोधं कारणमाकृतिश्च व्यावृत्तिबुद्धिबोधं कार्यं व्यक्तिश्चेति विचिनकीतिचेत्- नैवम् । विचिकाकारानुपलब्धे । नहि सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैरिदमनुवर्तमानमिदं च व्यावर्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्तु- न्याकारभेद उपलभ्यते । यथा संप्रतिपक्षत्रये कार्यं विशेषैचैकत्वबुद्धिरुपजायते तथैव स कारणे ससामान्यैचैकत्वबुद्धिरविशिष्टोपजायते । एवमेव देशतःकालतश्चाकारतश्चात्यन्त- विलक्षणेऽपि वस्तुषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा जायते । अतो ध्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयत इति कार्यकारणयोर्जातिव्यक्तयोश्चात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहृतम् ॥

अथोच्येत मृदयंघट एण्डो गौरितिवद्देवोऽहं मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्येनै-
श्रुतप्रकाशिका

नाशयनाशकत्वलक्षणस्तृतीयोऽपि विरोधो नास्तीत्याह— नच तृणादेरिति । वस्तुविरोधशब्देन नाशयनाशकत्व लक्षणविरोधो विवाधितः । तादृशविरोधाभासमुपपादयति । मृतसुवर्णेति । जातिगतोऽभेदः व्यक्तिगतश्च भेदइति कथमेकस्य भेदाभेदावितिशङ्काया जातिव्यक्तयोः परस्परभेदाभेदमुपपादयति । नचाभिन्नस्येति । अभिन्नस्य जातेः भिन्नस्य व्यक्तेरित्यर्थः । जातेरभेदएवाकारः व्यक्तेर्भेदएवाकारइति किमीश्वराशया स्वीक्रियते ? नहि प्रमाणतर्कानादरेण हठात्काश्चिदर्थस्वी- कार्य इतिभासः । प्रतीतिबलादभ्युपगमिं शङ्कते प्रतीतत्वादिति । तथा स्वमतस्याभ्युपगन्तव्यतामाह— प्रतीतत्वादेवेति । बुद्ध्यादेवेत्येवकाराभिप्रायः । द्वैरूप्यमपीति । अनिष्टमपीत्याविशब्दस्याभिप्रायः । प्रतीतत्वमेवोपपादयति नहीति । इय जातिः इय व्यक्तिरिति विविक्तेर्हि अत्राभेदः अत्रच भेदइति वक्तुं युक्तं न तथा विविच्यतइत्यर्थः । तर्हि कथं प्रतीति- रित्यत्राह— अपित्विति । एकमेव वस्तु ज्ञात्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नमभिन्नं च प्रतीयतइत्यर्थः । मृदयं घटइत्यनेन मन्वर्थावप्रत्ययनिरेपेक्षामानाधिकरण्यप्रत्ययो भेदाभेदसाधकयुक्तिरुक्ता भवति ॥

अनुवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां विवेक शङ्कते— अनुवृत्तीति । परिहरति नैवमिति । विचिकाकारानुपलब्धि विवृणोति— नहिसुसूक्ष्ममपीति । विवक्तिकारोपलभ्येति हास्मिन्नशे अनुवृत्तिबुद्धिबोधं च अस्मिन्नशे व्यावृत्तिबुद्धिबोधं च व्यति- शब्दाव्ययमित्यर्थः । आकारभेदः अशभेदः तर्हि कथमुपलभ्यमइत्यत्राह— यथा सप्रतिपन्नोति । विशेषः व्यक्तिः, यथा कार्यकत्व व्यक्त्यैकत्वं च सप्रतिपन्नम् तथा कार्यकारणयोश्च जातिव्यक्तयोश्च एकत्वबुद्धिर्जायतइत्यर्थः । एकत्वबुद्धिरित्यनेनैकशब्दा बुद्धिप्रत्ययउक्तो भवति । सहोपलभ्यनियमः प्रथमपिण्डग्रहणेऽ(श)भेदेन(ना)ग्रहण सार्थादुक्तं भवति न विवेकतुशब्दे- ती युक्तेः । एव जातिव्यक्तयोर्न्यायभेदाभेदउक्तः । अथ पिण्डानां परस्परभेदाभेदउच्यते । एवमेवेति । देशकालवै- लक्षण्य स्पष्टम् । नीलत्वएण्डवादिआकारवैलक्षण्यम् अत्यन्तभेदः अभेदासहो भेदइत्यर्थः ॥

अत्र चोगमाशङ्कते— अथोच्येतेत्यादिना ।—
गृढार्थसप्रह.

विवरणोक्त दोषमाशङ्कते— अथोच्येतेत्यादिना ।—

श्रीभाष्यम्

क्यप्रतीतेरात्मशरीरयोरपि मित्राभिन्नत्वस्यात् । अतइदं मेदाभेदोपपादनं निजसदननिहितद्वयवहज्ज्वालायत इति । तदिदमनाकलितमेदाभेदसाधनसामानाधिकरण्यतदर्थयाथात्म्यावयोधविलसितम् । तथाहि अथाधित एव प्रत्ययः सर्वैर्वाच्यं व्यवस्थापयति । देवाद्यात्माभिमानस्तु आत्मयाथात्म्यगोचरैः सर्वैःप्रमाणैर्वाध्यमानो रज्जुसर्पाद्विबुद्धिवन्नात्मशरीरयोरभेदं साधयति खण्डोगौमुण्डोगौरिति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित्कच्छिद्वाधो दृश्यते तस्मान्नातिप्रमङ्गः । अतएव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः अपितु ब्रह्मांशत्वेन मित्राभिन्न तत्राभेदएव स्वाभाविकः भेदस्त्वौपाधिकः । कथमवगम्यत इतिचेत्? 'तत्त्वमसि' (छा.६.८.७) 'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मा' (वृ.५.७.२३) 'अयमात्मा ब्रह्म' (६.४.५) इत्यादिभिश्च्युतिभिः 'ब्रह्मे मे धावापृथिवी' इति प्रकृत्य 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मे मे कितवा उत । खीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ त्वियो ब्रह्मोतवा पुमान्' (श्वे.६.१३-१६) इत्याथर्वणिकानां संहितोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते अमेदध्रवणाच्च, 'नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां योधिदधाति कामान्' (कठ २.५.१३, श्वे.१.१३) 'हाडो द्वावजावीशनीशौ' (१.९) 'क्रियागुणैरात्मगुणैश्च

श्रुतप्रकाशिका

प्रामाणिकवाच्योर्भिन्नाभिन्नत्वमिष्टमितिभावः । परिहरति—तदिदमिति । अथाधितं सामानाधिकरण्यं भेदाभेदसाधकम् । अथाधितश्च भेदाभेदसाधनमित्यजानतोकमित्यर्थः । तदुपपादयति—तथाहीति । परिहारौपाधिकमर्थं शिक्षयति अथाधितइति । ततःकिमित्यत्राह—देवादीति । जातिव्यक्तयोरपि तथास्यादित्यत्राह—उपण्डइति । एव लौकिकार्थानां भेदाभेदउक्तः । तदुपजीव्य वैदिकेष्वप्यर्थेषु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदमाह—अतएवेति । अतः भेदाभेदयोरविरुद्धवादित्यर्थः । ब्रह्माश्वेनेत्यत्र 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इतिस्त्र स्मारितम् । अविद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदः स्वाभाविकइति भास्करवादवयोरुपपत्त्यभिमतम् । विद्ब्रह्मणोस्तु भेदाभेदो स्वाभाविकाधिति यादवमतव्यावृत्त्यर्थमाह—तत्रेति । कथमिति । भेदाभेदसद्भावे तत्राभेदस्यैव स्वाभाविकत्वे च किं प्रमाणमित्यर्थः । अमेदस्य स्वाभाविकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममन्यथाचेति सूत्राद्यधिपयवाक्यमाह—तत्त्वमसीति । दाशकितवेत्याद्यधिपयमाह—ब्रह्मेमे इति । 'नानाव्यपदेशात्' इत्यस्य विषयमाह—नित्योनित्यानामिति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्चेति । क्रियागुणाः सारहेतुगुणाः, आमगुणाः मोहहेतुगुणाः, तेष्वसंयोगहेतुरित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

परिहरति—तदिदमनाकलितेत्यादिना । अतएव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नइत्यादि । 'तदनन्य चमि'त्यत्र भोक्तृभोग्यशक्तयोरनन्यत्वं सृष्टिवाक्यानां परिणामपरत्वमप्रत्युत्स्वरूपस्य शक्तिविशेषलक्षणः परिणामः' इति । 'श्रुतेश्च शब्दमूलत्वात्' इत्यत्र ईश्वरस्य द्वेषार्था भवतः । भोग्या शक्तिरेका भोक्तृशक्तिश्चापरा । भोग्यशक्तिश्च सा आकाशादिरूपेणाचेतनपरिणामापत्तिः । भोक्तृशक्तिश्च सा चेतना जीवरूपेणापत्तिश्चेत् । तत्र यथा सूर्यः स्वरश्मीन् विधिप्य उदरहरति, एष प्रपञ्चे अनन्तभेदांशक्तिमुपसृष्टिप्य परमेश्वरः उदरहरति' इति च भास्करभाष्योक्तमत्रानुसंधेयम् । भास्करभाष्योक्तदिशैव श्रुतिभिः भेदाभेद साधयति—तत्त्वमसीत्यादिना । मामत्यां भास्करभाष्ये 'नच मावाभावयोःपरोधः सहावस्थानासम्भवात्'

श्रीभाष्यम्

तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः' (५.१.२) 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः' (६.१.३-१.६) 'सकारणं करणाधिपाधिपः' (६.९) 'तयोरन्यःपिप्ले स्वाद्वत्यन-अन्योअभिचाक्रीति' (४.६) 'यथात्मनि तिष्ठन्' (४.५.७.२२) 'प्राज्ञेनात्मना संपरिप्य-क्तो न याहं किंचन वेद' (६.३.२.१) 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारुढ उत्सर्जन्त्याति' (१३) 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति' (अवे.३.८) इत्यादिभिर्मोक्षध्वनाच्च, जीवपरयोर्भेदाभेदाद्यध्याय-पीयौ तत 'ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति' (मु.३.२.९) इत्यादिभिर्मोक्षदशायाम् जीवस्य ब्रह्मस्वरूपा पञ्चव्यपदेशात् 'यत्रत्यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्त्वेन कल्पयेत्' (४.४.४.१४) इति तादानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदस्वभावाविक इत्यदगम्यते । ननु च 'सोऽश्रुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिता' (तै.आन.१.अनु) इति महश्च्युत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते । वक्ष्य-तिच 'जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' (शारी.४.४.१७) 'भोगमात्रसाम्यलि-ङ्गाच्च' (२१) इति नैतदेवम् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (४.५.७.२३) इति श्रुतिशतैरात्म-भेदप्रतिषेधात् 'सोऽश्रुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिता' (तै.आन.१ अ) इति सर्वै-कामैःसह ब्रह्माश्रुते सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्रुत इत्युक्तं भवति । अन्यथा ब्रह्मणासहैत्यप्रधान्यं ब्रह्मण प्रसज्येत । 'जगद्ध्यापारवर्जम्' (शारी.४.४.१७) इत्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थानेस-त्यैश्वर्यस्य न्यूनताप्रसङ्गो वक्ष्यते । अन्यथा 'सम्पद्याविर्भावस्त्वेन शब्दात्' (४.४.१७) इत्यादिभिर्विरोधात् । तस्माद्भेद एव स्वाभाविकः भेदस्तु जीवानां परस्मात् ब्रह्मणः पर-स्परं च युद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः । यद्यपि ब्रह्म निरवयवं सर्वगतं च तथाऽप्याकाश इव घटादिना बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदस्सम्भवत्येव । नच भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधि-संयोगः । बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणि भेद इतीतरेतराध्यत्वम्

श्रुतप्रकाशिका

अत्र भेदस्यौपाधिकत्व कथमवगम्यतइत्यत्राह—तत्रेति । तत्स्वरूपापत्तिव्यपदेशो भेदनिषेधश्चाभेदस्यानौपाधिकत्व-शापकाविन्यर्थः । मुक्तौ भेदनिषेधादेव भेदस्यौपाधिकत्वमप्यर्थसिद्धम्, मुक्तौ भेददर्शयश्चेदयति ननुचेति । सहशब्देऽ मोक्तृसाहित्यपरइति चोदयितुरभिप्रायः । भोग्यसाहित्यबुद्ध्या परिहरति—नैतदिति । भेदप्रतीतिं परिहरित्यनु मुक्तौ भेदस्य श्रुतिविरुद्धता दर्शयति—नान्यइति । भेदप्रतीतिं परिहरति सोऽश्रुतइति । 'सोऽश्रुत' इति वाक्येनोक्तं भवतीत्यन्यथार्थः, ब्रह्मणा सहगुणान्श्रुते गुणाश्च ब्रह्मचानुभवतीति किं ब्रह्म पृथग्भूतोऽश्रुतः? उपापृथग्भूतइत्यपेक्षायाम् तद्वाक्या-न्तरावगम्यम् । अतो नात्र भेदप्रतीतिरितियावत्, एतदुपपादयति—अन्ययेति । अप्राधान्यं भोग्यन्तरापेक्षया दोषः, भोग्य-भूतस्त्वगुणपेक्षया न दोष इतिभावः । परादाहृतत्वेन स्वाभिमतमर्थमाह—जगदिति । ब्रह्मणा मुक्तस्यच भेदेकति जग-द्ध्यापरवर्जत्वप्रसङ्गात्भेदइति सूत्रार्थइत्यर्थः, तदुपपादयति—अन्ययेति । अभेदस्य स्वाभाविकत्व निगमयति तस्मादिति मुक्तौ भेदनिषेधादर्थसिद्धं भेदस्यौपाधिकत्वमेवकारिणाभिप्रेतम् । उपाधि. कल्पपेक्षायामाह—भेदस्त्विति । औपाधिकत्व रूपवैषम्यपरस्तुशब्दः शङ्काघोतको वा ॥

ब्रह्मणो विमु वनिरवयवत्वाभ्यां जीवगतउपाधिब्रह्मण्येवेति तदस्त्वेष्टदेशाभवाज्जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्यत्राह—यद्यपीति । अ-योन्प्राध्यमाशङ्काहाह—नचेति । ईश्वराशे १ मं कृतबुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धाभावात् उपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वं

श्रीभाष्यम्

उपाधेस्तत्संयोगस्यच कर्मकृतत्वात्, तत्प्रवाहस्यचानादित्वात्। एतदुच्यतेभवति, पूर्वकर्मसं-
भ्यद्वाजीवात् स्वसम्बद्धपदोपधिरुत्पद्यते तद्युक्तात्कर्म एवंवीजाङ्कुरन्यायेन कर्मोपाधिसम्बन्ध
स्यानादित्वान्नदोष इति । अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणाचामेद एव स्वाभाविकः मेदस्त्वौ-
पधिकः उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणाचामेदयत् मेदोऽपि स्वाभाविकः उपाधीनामुपाध्य-
न्तराभावात्, तदभ्युपगमेऽनवस्थानाच्चातो जीवकर्मानुरूपं ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वभावापवो
पाध्यउत्पद्यन्त इति ॥

अत्रोच्यते—अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदा
न्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते । मेदावलम्बिमिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते मेदा-
भेदयोः परस्परविरोधात् अनाद्यविद्यामूलतयाऽपि मेदप्रतीत्युपपत्तेरभेदएव परमार्थइत्यु-
क्तम् । तत्र यदुक्तं मेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वान्नविरोध इति । तदयुक्तम् । कस्मा
च्चित्तस्यचिद्विलक्षणत्वं हि तस्मात्तस्य भेदः तद्विपरीतत्वंचाभेदः । तयोस्तथाभावात्तथाभाव-
रूपयोरेकत्र सम्भवमनुमत्तः कोब्रवीति । कारणत्मना जात्यात्मनाचामेदः कार्यात्मना
व्यक्त्यात्मना च भेदः इत्याकारमेदाद्विरोध इतिचेत्—न; विकल्पासहत्वात् । आकारमे-
दाद्विरोधं यदतः किमेकस्मिन्नाकारे भेदः आकारान्तरेचामेद इत्यभिप्रायः, उताकारद्वय-
योगिवस्तुगतावुभावपीति । पूर्वस्मिन्कल्पे व्यक्तिगतो भेदः जातिगतश्चाभेदइति नैकस्य द्यात्म-

श्रुतप्रकाशिका

कत्वं प्रवाहानादितया परिहरति उपाधेरिति । कथमुपाधितसंबन्धोक्तमिदं प्रवाहानादित्वं तेन वान्योन्याश्रयपरिहारः कथ-
मिति शङ्काया ताद्विवृणोति । एतदुक्तमिति । तद्युक्तात्कर्मिति । कर्मवश्यत्वाद् जीवत्वम् उपाधिना जीवत्वं जीवभावा
दुपाध्यन्तरमित्यनादिरित्यर्थः, फलितमर्थमाह—अतइति । अचिदशे वैषम्यमाह—उपाधीनांपुनारिति । पुनस्त्वर्थः वैषम्य
हेतुदयमाह—उपाधीनामिति । भिन्नाभिन्नत्वपञ्चमुपसंहरति अतो जीवकर्मिति ॥

अथ भेदाभेदपक्ष ध्याननियोगवार्दी दूषयति अत्रोच्यतइत्यादिना पूर्वं यदपि कैश्चिदुच्यमिति प्रकान्तस्य पक्षस्यो-
पस्थापक सङ्गतिस्थलं दर्शयितुमाह—अद्वितीयेति । तत्सङ्गतिस्थलं दर्शयति तत्र यदुक्तमिति । भेदाभेदविषयप्रतीतिं दूष-
यिष्यन्पूर्वं तयोर्विरोधमुत्पादयितुं तत्स्वरूपमाह—कस्माच्चिदिति । विलक्षणत्वमन्यत्व इदमिदं न भवति इदमिदं भवती-
ति हि भेदाभेदविषयप्रतीतिः ततः किमित्यत्राह—तयोरिति । भेदाभेदइति न कस्याचिद्धर्मस्य सहा लोकप्रसिध्यदुगुणोऽर्थो
भेदाभेदशब्दस्य स्वीकृतश्चेत् भावाभावयोर्विरोधोऽवर्जनीयइत्यर्थः, किंच अनेन क्वचिदपि विरोधो नास्तीति वक्तुं न
शक्यं त्रिविधविरोधोपलब्धेः यदि भावाभावयोर्न विरोधः तर्हि भिन्नाभिन्नत्वं भवति न भवतीति स्वपरवचसंसारि विरोधा
भावस्थान्त् परोक्तं पिच्छद्वयभेदाभेदास्वाकारभेदाद्विरोधमनुवदति । कारणत्मनेति । विकल्प्य दूषयति नेत्यादिना ।
एकस्मिन्नाकारइति । आकारग्रन्थः पदार्थपरः पूर्वस्मिन्कल्पइति । तत्र जातिव्यक्तयोः किं परस्परं भेदः उपाभेदः !

गूढार्थसंग्रहः

इत्यादिना दूषितम् । ततोऽधिकदोषान् वक्तुमारम्भे—तत्र यदुक्तमित्यादिना । भामत्या—‘तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतर
स्मिन् अवहेये अभेदोपादानैव भेदकन्याना’ इत्यारभ्य ‘नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहपक्षेऽन्वात्

श्रीभाष्यम्

कता । जातिव्यक्तिरिति चैकमेव यन्विचरतिचेत् तर्थाकारभेदादविरोधः परित्यक्तस्यात् । एकस्मिंश्च विलक्षणत्वतद्विपर्ययैः विरुद्धावित्युक्तम् । द्वितीयेतु कल्पे अन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयमप्रतिपन्नं च तदाश्रयभूतं यस्त्विति तृतीयाभ्युपगमेपि प्रयणामन्योन्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात् नपुनरभेदः । आकारद्वयनिरुहामाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तुनि मिश्राभिन्नत्वमितिचेत् स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं स्वस्मिन्विरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहककथं भवेत्? अविलक्षणतु कथंतराम्? आकारद्वयतद्वतोश्च घातमवत्याभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । नच सम्प्रतिपन्नकथव्यक्तिप्रतीतिवत् ससामान्येऽपि वस्तुन्येकरूपा प्रतीतिरुपजायते? यतइदमित्यमिति सर्वत्र प्रकारप्रकारितयैव सर्वाप्रतीतिः ; तत्र प्रकारांशो

श्रुतप्रकाशिका

उा भेदाभेदइति विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथम शिरो दूपयति व्याक्तिगतइति । द्वितीयमनुवदति जातिरिति । दूपयति-तर्हीति । विरोधास्त्रिव्येवैव्यर्थः, तृतीय दूपयति एकस्मिंश्चेति । जातिव्यक्तिर्भवति नभवतीति भावाभावविरोधः स्थित एवेत्यर्थः । ऋणोक्तपूर्वविकल्पे द्वितीय शिरो दूपयति द्वितीयेतु कल्पेइति । अत्र तृतीयस्य जातिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽप्रतिपन्नत्वं नामैकं दूपणमधिक, तादिदमप्रतिपन्नचेत्यनेनाभिप्रेतम् । प्रतिपन्न-वाभ्युपगमेऽपि दूपणमाह— तृतीयाभ्युपगमेपीति । नपुनरिति । अन्यथा त्रिगामावाहित्यर्थः ॥

अथ तृतीये वस्तुन्याकारद्वय भेदाभेदयोर्निर्वाहत्वेनाविरोधात्वं शङ्कते-आकारद्वयेति । इदमाकारद्वयं किं स्वश्रयेण भिन्न उनाभिन्न उत भिन्नाभिन्नमिति विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथम शिरोदूपयति स्वस्यादिति । स्वशब्दत्रयमप्याश्रयपरं भेदाभेदयोरेकाश्रयत्वेनहि विरोधः अविरोधकाकारद्वयहि न भेदाभेदयोराश्रयभूतम् । अतो नतदविरोधनिर्वाहकम् । उ मिगतं पैङ्गव्यमौञ्जव्यञ्जाकारद्वय अग्नौ शीतोष्णावरूपविरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहक नभवतीत्यर्थः । द्वितीयशिरो दूपयति अविलक्षणमिति । पूर्वमाकारद्वये समगति तस्य विरुद्धधर्मद्वयनिर्वाहकत्वायोग उक्तः अत्रत्वाकारद्वयमेव नास्तीति नितरा विरुद्धधर्मसमावेशयोगइत्यभिप्रायेण कथंतरामित्युक्तम् । तृतीयांशगे दूपयति आकारद्वयतद्वतोऽरिति । आकारद्वयस्य-तदाश्रयस्य च भिन्नाभिन्नत्वनिर्वाहकमाकारद्वयान्तरमपेक्षितम् । तस्यापि स्वाश्रयेण भिन्नाभिन्नत्वमस्तिचेत् तदविरोधनिर्वाहकाकारद्वयान्तरमपेक्षितमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः ॥

अथ किं दृष्टेऽनुपपन्नमिति शङ्काया भेदाभेदविषयप्रतीति दूपयति-नचेति । हेतुमाह-यतइति । तस्याप्रतीतौ प्रकारप्रकारिणौ विविच्य दशयति तत्रेति । अनेनेदमपि परिहृत मन्वर्थायप्रत्ययानिरपेक्षसामानाधिकरण्यम् । इहं पलम्भ नियमः एकशब्दानुविद्धप्रत्ययः प्रथमपिण्डग्रहणे जातिव्यक्तयोरभेदप्रतीतिश्चेति हेतुचतुष्टयम् । अपृथक्स्तिद्धविरोधत्व मन्वर्थायप्रत्ययानिरपेक्षसामानाधिकरण्यहेतुः अपृथक्स्तिद्धिश्च प्रकारप्रकारिणोरसव-धनियमादौवोपपन्ना अतःप्रकारप्रकारिभाव प्रतिपन्नभेदविरुद्धाभेदकत्वनाया नावकाशः । सन्नघनियमएव सहोपलम्भनियमहेतुश्च । एकाऽय गौरिति प्रत्ययोऽप्येको-दण्डीतिवादिशेधैकव्यविषयः ननु । विशेधोपानविशेधैकव्यविषयः प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि प्रकारप्रकारिभावान्नेदेनैव प्रतीतिः । किंच-सहस्रमपि भेदसाधकं द्वयोरेवहि साहित्यम् । सहोपलम्भनियमश्च संप्रतिपन्ने भिन्नेऽभिन्ने च नदृष्ट इत्यसाधारणानैकान्तिक-त्वात्प्रोमयसाधकः । भिन्नेष्वभिन्नेषुवाट्टस्य भेदाभेदसाधकत्वेऽभ्युपगम्यमाने नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च ध्यातृत्वे ग-घवत्त्व पृथिव्या नित्यत्वानित्यत्वसाधकं स्यात् । किंच साधननियमस्याध्यनियमहेतुरिति इहत्वानियमो भेदनियमहेतुरेव । अत्र जाति-

श्रीभाष्यम्

जातिः प्रकायंशो व्यक्तिरिति नैकाकारप्रतीतिः; अतएव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न सम्भवति । तस्मादभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वाद्नाद्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः । नन्वेवं ब्रह्मण एवाज्ञत्वं तन्मूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्रादुप्युः । ततश्च 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् (मु. २. २. ७) ' एव आत्माऽपहृतपद्मा ' (छा. ८. १. ५) इत्यादीनि शास्त्राणि वाध्येरन्, नैवम् अज्ञानादिदोषाणामपरमार्थत्वात् । भवतस्तृपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्नरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गस्तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषाः परमार्थतप एव भवेयुः । नहि ब्रह्मणि निरवयवे अच्छेद्ये सम्बन्धमाना उपाधयस्तच्छित्वा भित्त्वावा सम्बन्धन्ते, अपितु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति । यदि मन्वीत उपाध्युपहितं ब्रह्मजीवः सचाणुपरिमाणं । अणुत्वंचावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात् । सचाच्छेद्योऽनादिः । एवमुपाध्युपहितंशे सम्बन्धमाना दोषा अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बन्धन्ते इति—अयंप्रष्टव्यः किमुपाधिना छिन्नो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः उताच्छिन्नएवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशच्छिद्रेण, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, अथोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरं, अयोऽपाधिर्गन्धेति । अच्छेद्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पते आदिमत्वं च जीवस्य स्यात् एकस्यसतो द्वैधीकरणं हि छेदनम् । द्वितीयेतु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविद्येते उपाधिसंबन्धादोपाधिकास्सर्वे दोषास्तस्यैव स्युः । उपाधौ गच्छत्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणयोगाद्गनुक्षणमुपाधिसंयुक्त ब्रह्मप्रदेशमेदात् क्षणेक्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् आकर्षणेनाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मणः

श्रुतप्रकाशिका

रत्र व्यक्तिरिति प्रदेशभेदाग्रहणं जातेः पिण्डे व्याप्यवृत्तित्वात् तच्च सहोपलम्भनियमान्तर्गतम् । देह त. कालतश्चोपलम्भनियमोहि सहोपलम्भनियमः । अतो देशतः कालतश्च सन्न्यनियमकृतस्सहोपलम्भनियमः । किंच रहं पलम्भनियमेऽस्तिः इदं रजतमित्यत्र श्रुत्वाजातिव्यतिरेकेणाधिष्ठानभूतव्यत्तिप्रतीतिः, अतो नैवयसाधकत्वमिति ॥

लौकिकवस्तुनि भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वमुपजीव्य वैदिकेऽपि तसम्भवाह— अतएवेति । भेदाभेदयोर्विरोधनैकस्य चस्तुनि तयोरेतनुपपत्तावदित्यर्थः । भेदाभेदनिरासमुपजीव्याभेदस्यैव तात्विकतामाह—तस्मादिति । दोषसम्बन्धमुत्तेन चोदयति नन्विति । अपरमार्थतया परिहरति नैवमिति । परोक्तदोष. परस्वैरेव ए—भयतस्त्विति । तदुपपादयति—नहीति । अहृत्यादेरिव छेदो न संभवतीत्यच्छेद्यत्व ब्रह्मणः तस्य हेतुर्निरवयवमिति वा अस्ति ब्रह्मणोऽपि वा णिपादादिवत् प्रतिनियतप्रदेशभेदेनेत्यर्थः । प्रदेशभेदेन छेदनेन वा ब्रह्मणि सन्न-चमुपाधयो न हन्ति निरवयवत्वात्तच्छेद्यत्वात्तस्यैव । निरवयवत्वेऽप्यच्छेद्यत्वेऽपि गगनवदुपहितानुपहितनाशभेदेन सदोष वनिर्दोष गोपवत्ति इच्छते— यद्विमन्वीतेति । उपाध्यवच्छेदाज्ञावभासः, जीवमावाद्दुपाध्यवच्छेदः कर्मणा जीवभासः तस्य कर्मणि चा-योग्याश्रयपरिहारायानादिरिमुक्तम् ॥

दूयमित्तमाह—अयंप्रष्टव्यइति । विकल्पयति किमिति । श्रुताणुशब्दस्य सूक्ष्मपरवाभिप्रायसमवाच्यतावकस्योदयः । चतुर्थपद्यमो कल्पात्माभ्यां विनागतिनास्तात्यभिप्रायेणकृतौ ननु पराभ्युपगम्या । ब्रह्मशब्दस्य जीवोऽप्युपचारभूतेऽभ्युपगम्यः । उपाधिब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वायुपगम्याश्रयः । प्रथमं शिरोदूययति अच्छेद्यत्वादिति । दूयणान्तरमाह—प्रादिमत्त्वमिति । तदुपपादयति एकस्य सत्तइति । द्वितीयं दूययति द्वितीयेत्येति । दूयणान्तरमाह—उपाधाविति कारुण्येनविना तत्परिहारासम्भवात्तदादृष्टय ए—आवर्षणेचेति । अनुपपत्त्या तदनभ्युपगम्यादृष्टय पूर्वोक्तदूयणेन

श्रीभाष्यम्

आकर्षणं स्यात् । निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं नसम्भवतीतिचेत् तर्हि उपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषस्स्यात् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गं सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मणएव प्रदेशत्वेनैकत्वेन प्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धानेचैकस्यापि स्वोपाधी गच्छति प्रतिसन्धानं न स्यात् । तृतीयेतु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसंवाधेन जीवत्वापातात् तदातिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिस्स्यात् । सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवस्स्यात् तुरीयेतु कल्पे ब्रह्मणोऽन्यएव जीवइति जीवभेदस्यापाधिकत्वं परित्यक्तंस्यात् । चरमे चावर्षाकपक्ष एव परिगृहीतस्स्यात् । तस्माद्भेदशास्त्रवलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतःप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि ध्यानविशेषतया वेदान्तावाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्नमिति ॥

तदप्युक्तम् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तावाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तंभवति ब्रह्मस्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते उत स्वतन्त्राण्येव । एकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपेतात्पर्यं नसम्भवति । भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविरहादनवबोधकत्वमेव

श्रुतप्रकाशिका

दूषयति । निरंशस्येति । दूषणान्तरमाह—अच्छिन्नेति । तत्परिहारमाह—प्रदेशभेदादिति । तृतीय शिरोदूषयति तृतीयेत्विति । अनुपहितब्रह्मासिद्धिस्स्यादिति । निर्दोषमङ्गलगुणकत्वश्रुतीनामनुपहितब्रह्मविषयत्वहि पराभ्युपेतम् । जीवेश्वरभेदाभावप्रसङ्गो जीवानां परस्परभेदाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । चतुर्थपक्षमौ दूषयति तुरीयेत्वित्यादिना । चरमइति * अचिद्द्रव्यस्यैव चेतनत्ववचना * तस्य चेतनब्रह्मनादाभ्यानुपपत्तिश्चेत्याभिप्रायः । भेदाभेददूषणमुपसंहरन् स्वमतासिद्धमाह तस्मादिति । ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणस्सिद्धिमुपसंहरति अतइति ॥

ध्याननियोगवादिपक्ष मीमांसको दूषयति तदप्युक्तमिति । न केवल निष्प्रपञ्चीकरणविवादएवानुपपन्नः इदमपि मतमनुपपन्नमित्यपिशब्दस्य भावः । कुतइत्यत्राह—ध्यानेति । ध्यानविधिशेषत्वे कथमर्थसत्यत्वे तात्पर्यायोगः विधिशेषत्वं हिना स्वातन्त्र्येण वा ब्रह्मणि प्रामाण्यं स्यादित्यत्राह—एतदुक्तमिति । दूषयितुं विकल्पयति ब्रह्मस्वरूपेति । प्रथमं शिरोदूषयति एकेति । एकवाक्यत्व महावाक्यैकत्वम् । द्वितीयदूषयति भिन्नेति । अनवबोधकत्वं * दुःप्रसाध्यध्वनादौ

गूढार्थसंग्रहः

एकत्वव्यवहाराभ्यामपेक्षत्वात् । अमेदोपादानैवानिर्बचनीयभेदकल्पनेति साम्प्रतम् । तथा च श्रुतिः ' मृत्तिकेत्येवसत्यम् ' इति ' तस्मात्कूटस्थमित्येतैव पारमार्थिकी न परिणामिमित्यता ' इति सिद्धम् इति । यदुक्तं तदनुसारेणैव उपसंहरति— तस्माद्भेदशास्त्रनलेनेत्यादिना । तदप्युक्तमिति । वेदान्तवाक्यानां विधियाक्यशेषत्व नास्तीति मतवत् विधिशेषत्ववादिमतमप्युक्तमित्यर्थः । विधिशेषत्वेऽर्थसत्यत्वे प्रामाण्यं नसम्भवतीति ध्याननियोगवादिमतं दूषयता शङ्कराचार्यादीनामभिप्रेतं दोषं दर्शयति—वेदान्तवाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगादिति । विधिवानवशेषत्वस्वातन्त्र्यविकल्पेन औपनिषदसर्वमनेषु दोष निरूपयति—एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येऽपि मूलप्रमाणदात्वेन ध्येयार्थसत्यत्वस्य विवक्षा

श्रीभाष्यम्

नचवाच्यं ध्याननाम स्मृतिस्मन्तरूपं, तच्च स्मृत्यैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेस्सर्तव्य
विशेषाकांक्षायाम् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (वृ.६.५.७) 'ब्रह्मसर्वानुभूः' (उ.५.१९) 'सत्यंहा
नमनन्तब्रह्म' (तै.आन.अ.१) इत्यादीनि स्वरूपतद्दिशेषादीनि समर्पयन्ति तेनैकवाक्यतामा-
पन्नान्यर्थसद्भावे प्रमाणमिति ध्यानविधेस्सर्तव्यविशेषोपापत्वेऽपि 'नामब्रह्म' (छा.७.१.५)
इत्यादि दृष्टिविधिवदसत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिर्वृत्त्युपपत्तेः ध्येयसत्यत्वानपेक्षणात् ।
अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वाद् ध्यानविधेः पत्वेऽपि ध्येयविशेष
स्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्, स्वातन्त्र्येऽपि यालानुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रे-
णैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धेश्च परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात् ब्रह्मणदशास्त्रप्रमाण-
कत्वेन सम्भवतीति प्राप्तम् ॥ तत्र प्रतिपाद्यते (तत्तुसमन्वयादिति)

श्रुतप्रकाशिका

प्रवृत्त्ययोगात् । एकवाक्यत्वपक्षे विधिशेषतया ब्रह्मणरसिद्धिमाशङ्क्याह—नचवाच्यमिति । कुतइत्यत्राह—ध्यानविधे
रिति । 'नामब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिषु दृष्टिविषु विशेष्यसत्य वेऽपि विशेषणासत्यत्वेन विशिष्टासत्य वमवर्जनीयम् इह
च तथैवेत्यर्थः । सार्थसग्रह पूर्वपक्षमुपसंहरति अतइति । ननु * प्रथसूत्रे विधिशेषतया ब्रह्मणि प्रामाण्यसमर्थनमेतदधि-
करणपूर्वपक्षे विधिशेषतया तत्सिद्धिप्रतिपक्षे कथं घटते । इत्यत्र तत्र फलत्वेन सिद्धिरुक्ता फलतया सिद्धयतः पारमार्थ्या
भावे स्वर्गादेरप्यसत्यत्वप्रसङ्गात् तत्पारमार्थ्ये सिद्धयतीति फलतया तत्सिद्धिसमर्थनं साधीयम्, अत्रतु ध्यानविधिकर्मत्वेन
तात्सिद्धिर्बुद्धस्ता ननु फलतया तत्सिद्धिरित्यविरोधः ॥

एवमुपन्यस्त पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सूत्रकारेणैतत्सूत्रं प्रणीतमित्याह—तत्रेति । प्रतिपाद्यते सिद्धान्तः प्रामोति शायत इति

गूढार्थसद्ग्रहः

वेदान्तवाक्येषु सम्भवतीत्याशङ्कते—नचवाच्यमित्यादिना । ध्येयसत्यत्वानपेक्षणादिति । वेदान्तवाक्यविहितोपासनस्य
कचिदसत्यार्थविषयकत्वाङ्गीकारे तन्नययिनाप्यत्राप्यसत्यार्थविषयकत्वमेव स्यात् । 'सिंहोदेयदत्त' इत्यत्र आरोपानाकरण
पूर्वकं वेदे न क्वापि रूपकमिति व्यवस्थापयता भट्टपादाना वेदप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गएव तथाऽङ्गीकारे बीजमिति पूर्वमेवोपा-
दनेन निर्विशेषवादिमते सगुणविद्याया अपि भ्रमत्वाङ्गीकारेण मण्डनेन ससर्गानवगाहिबेदवाक्यजन्यबोधानङ्गीकारेऽपि शङ्क
राचार्यादिभिः धर्मससर्गाविषयकबोधएवाश्रितयत इति तस्य च क्वापि दार्शनिकासमतत्वेन तसाधनासम्भवात् । सर्वसम-
तबोधेषु भ्रमात्मकएव । अतश्च मूलप्रमाणदाढ्येनापि प्रमात्व नसभवति मण्डनमते 'तत्त्वमसि' इत्यत्र ससर्गावगाहिबो-
धाङ्गीकारेण तद्विशेषेण मानसापरोक्ष नसभवतीति सुरेश्वरार्थैः चार्तिके त-मत दूषितम् । अतः ध्यानविधिशेषवाङ्गीकारे
निर्विशेषवादिमते ध्यानस्य प्रामाण्यकत्व न सभतीतिभावः ॥

ब्रह्मणदशास्त्रप्रमाणकत्वं नसभतीति । सर्वमतेषु न सभतीत्यर्थः । नियोगवादिमतद्वये, मोक्षोपायविधिर्नास्तीति
शङ्कराचार्य, मण्डन, वाचस्पतिमतेषु शब्दापरोक्षयादिविषयकारमते ध्यानविधिमङ्गीकृत्य वेदान्ताना नोपासनविधिशेषत्वं
किंतु सिद्धार्थएव प्रामाण्यमिति सिद्धातिमतेऽपि सिद्धपरवाक्याना प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकप्रयोजनविग्रहेण तात्वर्थनिर्ण-
यकल्लेभ्यन्तर्गतफलरूपलिङ्गस्याभावे तत्र बोधतात्पर्यकल्पनमेव नसभवतीति वेदान्तविचारारम्भ एव विप्लवइतिभावः ॥
वेदान्तवाक्याना विधिशेषत्वमनङ्गीकृत्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं प्रागुपादितमेव सूत्रार्थवर्णनमुत्तेन विशदयितुमारभते—

श्रीभाष्यम्

समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः । परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिफातिशया-
नन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात्

श्रुतप्रमाशिका

वाऽर्थः । समन्वयशब्दः । विदारण व्याचष्ट समन्वयइत्यादिना । कस्य कनान्वय इत्यपेक्षायां पूरयन्वाक्यार्थं योज-
यति । परमेति । परमपुरुषार्थं वेषादाकमनवधिकेति पदम् । पुरुषेणार्थ्यैवादि पुरुषार्थं वम्, आनन्दरूपतया पुरुषार्थं वं

गूढार्थसंग्रहः

समन्वयइत्यादिना । अन्वयः समन्वयः सवन्धश्च ब्रह्मणः शास्त्रेण वेद्यत्वरूपः । अत्र तच्छब्दस्य शास्त्रयोनिवत्सूत्रार्थ-
परत्वेन तत्र 'यतो वा, आनन्दब्रह्मेणरजः' इति श्रुतेर्विवादितात्वेन तत्र आनन्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तघर्मपुरस्कारेण
ब्रह्मणः प्रेयससम्बन्ध एव सम्बन्धवन्धः धर्मपरित्यागे न सम्बन्धम् एवमङ्गीकार एव 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति
प्रथमश्लोके ब्रह्मणः सन्धेच्छास्त्रिपयत्न यत्प्रतिपन्न तत्रिर्यहतीति भावः ॥

अभिधेयतयाऽन्वयादिति । लज्जया ब्रह्मणा वेद्यत्नसम्बन्धः न समीचीनः । शक्यार्थे तात्पर्यत्राघटत्वं एव
लक्ष्यार्थसम्बन्धस्य सम्यक्तवम् शक्यार्थे न बाध इति प्रागेवोपपादितम् । अतः शक्यार्थस्य तात्पर्यविषयत्वेन वेद्यत्वरूपसम्बन्धः
सम्बन्धसम्बन्धइति भावः । प्रथमश्लोके शब्दसामान्यस्य सिद्धेद्युत्पत्तिसमर्थनयुगेन औपनिषद्ब्रह्मणः प्राभाकरशङ्कानिरसनम्
दिनीपयुक्ते ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिसमर्थनम् । ब्रह्मशब्दार्थसिद्धयनन्तरं तस्य फलत्वनिर्धारणम् ननु तत्पूर्वम् । पुरुषशब्दार्थ-
स्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वेन तत्र जगत्कारणत्वस्यान्तर्भूततया तस्य परिणामिकारणरूपत्वात्सम्भवेन निमित्तकारणत्वरूपेव
तस्यानुमानिकत्वेन 'अर्थेऽनुपलब्धे तन्प्राणा बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' (जै.सू.१.१.५) इति सिद्धान्तो न घटते, किंतु
'त प्रानाश्वनात्प्राणात्' (गौ.सू.२.१.६८) इति गौतमसिद्धान्त एव युक्त इत्याक्षेपस्य जन्माद्यधिकरणानन्तरं प्राप्तस्य
निरसनमन्तरा ब्रह्मशब्दस्युत्पत्तिसमर्थनं न सम्भवतीति ब्रह्मणः फलत्वनिरूपणापूर्वं शास्त्रयोनिव्याधिकरणं प्रवृत्तम् । अन-
न्तरं फलत्वं न सम्यगीति प्राभाकरशङ्कानिरसन एव कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्व सिद्धयति नत्वन्वयेत्य-
भिप्रेत्य चतुर्थश्लोके १४ त्र निर्धारितम् । अतश्च चतुरधिकरणी शास्त्रारम्भसमर्थनार्थेति सिद्धान्तः सुखः । यथोक्तम्—
'युत्पत्त्यभावात्, प्रतिपत्तिदोषत्वमन्वेन सिद्धत्वं मथाप्यलक्षम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारममूलानि निराकृतानि ॥' इति ।
अथ युत्पत्त्यभावात् शब्दसामान्यस्य विवक्षितः ब्रह्मशब्दार्थस्य प्रतिपत्तिदोषस्य ब्रह्मशब्दस्युत्पत्त्यसम्भवमूलमभिप्रेतमिति
प्रागुक्तार्थ एव एत पत्रे विवक्षितः । यथोक्तमाचार्यपादैः—

'द्राम्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुचितं सिद्धरूपे परस्मिन् द्राम्यां वैकल्पशङ्का तदनुपरिहृता शास्त्रतज्जन्मसुद्धयो ।
औचित्यनिकमाध्यस्वरसगतमिती प्राक्तनी वर्तनीय शास्त्रारम्भार्थमेक त्रितयमिहपरं शास्त्रमित्याहुर्के ॥ अ.सा.२४
यत्तन्तेनेश्वरार्थैरगणि वकुलभृत्किङ्करैरङ्गयकारि व्यासार्थैर्यासि च द्विश्रुतमिति विशद विष्णुचिन्तैर्विवेके ।
अथौय शेषकल्पादहमापि विदुषो वादिहशासुयाहात् अद्वा निर्धार्यतेऽतः चतुरधिकरणी ब्रह्मचिन्तोत्तरमाया ॥ २५इति
अत्रोचितस्य द्राम्यामादाविति पूर्वावै व्यक्तम् । शास्त्रारम्भार्थमेकमिति नयप्रकाशिकायां मेघनादाचार्यैरुक्तम् । 'सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यत्र भाष्ये जिज्ञासाधिकरणार्थानुवादान्ते शास्त्रारम्भसिद्धये इत्युक्तम् । जिज्ञासाधिकरणान्ते भाष्ये
ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितमिति च । इतराधिकरणार्थपरभाष्ये इत्यत्र वापि नोक्तमिति मेघनादाचार्याणां सिद्धान्तः ।

श्रीभाष्यम्

तत् शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धयत्येवेत्यर्थः । निरस्तनिरिखलदोपनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म यो ध्ययन्वेदान्तघाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान् प्रयोजनपर्यवसायीति घृणाणो राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयककुलान्तनुप्र-

श्रुतप्रकाशिका

तस्यान राधिकातिशयत्वात् परमपुरुषार्थत्वमिति भावः । स्वयमननुक्तस्य सुगुणसाधनस्यापि पुरुषार्थत्वमस्तीति तद्भाष्यं भवान् राधिकादिपदेन सिद्धम् । तच्छब्दं व्याप्ये । शास्त्रप्रमाणकत्वमिति । पूर्वपक्षव्यावर्तकश्रुतशब्दलक्ष्यमर्थमाह— सिद्धयत्येवेति ॥

‘तत्त्वमसि’ इत्यादिस्वरूपपदेशपरवाक्यार्थज्ञानमाधेगाविद्यानिवृत्तिं तन्मुनेन वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसानं च ब्रह्मते मृगायादिनो घ्नानविद्वेषानर्थक्यं स्यात्, धाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वस्य दूषितत्वात्, मीमांसकपक्षे ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मि-
शुभयविघ्नदोषास्तृष्टेनाकारेण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमुपाविषादविपुस्तत्र प्रथमं ब्रह्मणस्वतरसर्वेषां सर्वप्रकारभे-
द्यत्वेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्द्वैतात्मकत्वेन पुरुषार्थत्वैकत्व्येचामिप्रयत्नं प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहवतः पुरुषार्थ-
पर्यवसानाभावनिबन्धनामप्रामाण्यशङ्कां परिहरति । निरस्तेति । राजकुलवासी राजकुलप्रसूतः राजकुलान्तरङ्गो वा । कौले-
यकाः भ्रान्तः, श्लेषजीविनो म्लेच्छावा लक्ष्यन्ते । यद्यपि वाक्यगणस्थाने राजकुलवासी पुरुषः प्रतीयते । तथाऽप्यर्थवशा-
द्वाक्यार्थप्रतिपत्तुपुरुषस्थाने तात्रिदेशः फलितः, स्वतो निरवधिकपुरुषार्थपरवाक्यस्य प्रयोजनशून्यत्ववेदनमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

आधिकरणचतुष्टयस्य अधिकारियिपयसम्बन्धप्रयोजनोपपादनपरत्वं प्रागेवोपपादितम् । तन्मैत्र चतुर्णामधिकरणानां शास्त्रा-
रंभार्थत्वं सिद्धम् । समन्वयाधिकरणे च वेदान्तेऽपि उपासनविधिवाक्याधीनमोशार्थप्रवृत्तेः सिद्धान्तेऽङ्गीकारेण तथैव
प्रवृत्तेरकामेनापि स्वीकार्यतया सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थेन निष्फलमेव जातमिति शङ्कानिरासमुत्प्रेन ब्रह्मविचारे प्राथमिकप्र-
वृत्तेः सफलत्व समन्वयाधिकरण एव निर्णायकमिति चतुर्धिकरण्याः शास्त्रारम्भार्थत्वमकामेनापि स्वीकरणीयम् । इत्थमर्थम-
भिप्रेत्यैव ईक्षत्याधिकरणारम्भे ‘यतोवा इमानि’ इत्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्य सर्वशं सर्वशक्तिसमस्तहेयप्रवर्ती-
ककल्पनास्युक्तत्वात् ब्रह्मविद्यास्यभिः सुक्तम्’ इति प्रसक्तत्वात् उक्तम् । अत्राधिकरणचतुष्टयानन्तरं विचार्यन्त्यानुवादः भव-
वता कृतः । एतत्स्वारस्यत्वं अधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारंभार्थत्वं एव ॥

एव वेदान्तसारे—‘पुरुषार्थतया अनव्यसमन्वयः शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि स्वस्य परस्वचातु-
मविद्वः अविशेषेण स्वरूपेण गुणैः विभूत्या च अनुभूयमानं अनवधिकारितीशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतयाऽ-
न्वयात् ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वमुपपन्नतरमिति निरवद्य निखिलजगदेककारणं ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तस्यैकस्मै-
कदैव कृञ्जगन्निमित्तत्वं तस्यैवोपादानतया जगदात्मकत्वं च नानुमानाधिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्सत्यैव चानव-
धिकारितीशयानन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वाद्देदान्ताः प्रतिपादन्त्येवेति स्थिरीकृतम् । अतः परं पाददोषेण जगत्कारणतया
प्रधानपुरुषप्रतिपादनानर्हतया सर्वशं सत्यसङ्कल्प निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषगन्धमपरिमितोदात्तगुणसामर ब्रह्मैव वेदान्ताः
प्रतिपादयन्तीत्युच्यते’ इति प्रोक्तम् । आधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारंभार्थत्वं एव एतत्सुक्तिस्वारस्यम् । भाष्यस्य क्लिप्तव्य-
यमर्थः अभिप्रेतइति विदुषा स्फुटम् । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे भाष्ये पारिणामिकारणत्वात्सम्भवानुपपत्तिमन्वदित्वा न्यायमन्वोक्त

श्रीभाष्यम्

धेनेन प्रयोजनशून्यतां घृते । एतदुक्तं भवति अनादिकर्मरूपाविधावेष्टनतिरोहितपरापर-
 तत्वयायात्म्य स्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरत्रिन्नरविष्णुरुपयक्षराक्षस
 पिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपेवृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुंनपुंसकभेदमिदधानां क्षेत्रज्ञानां
 व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्वचाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपरूप-
 गुणविभक्त्येष्टिनैरनवधिकातिशयानन्दजनकं परं ब्रह्मास्तीति योधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्य-
 वसायि प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठतु यावत्पुरुषार्थान्वययोधे न प्रयोजनपर्यवसायि, एवंभूतं परं-
 ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षयां ' ब्रह्मविदाप्नोति '(तै.ब्रा.१.अ) ' आत्मानमेव लोकमुपासीत '

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्मणः कथमनवधिकानन्दरूपतया पुरुषार्थत्वाधाय कथं च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्य स्वरूपपरवाक्यस्य
 पुरुषार्थपर्यवसानं कुत्र दृष्टम् तथासति कथं ध्यानविधिसाफल्यमित्याकांक्षायामाह—एतदुक्तमिति । ब्रह्मणः पुरुषार्थ-
 ताधिक्यमाह—अनादीत्यादिना । कर्मभिरनुभवप्रतिबन्धात् क्षेत्रज्ञाना तस्य पुरुषार्थत्वज्ञानाभावः । ननु तत्र तद्वैकल्या-
 दित्यभिप्रायेणोक्तमनादिकर्मैति, देवानुरादिपरिगणन तेषा व्यवस्थितभोग्यत्वप्रदर्शनार्थम् । * योग्यानुपलब्धिश्चाह्वयुदा-
 सायानुमत्सम्भव इत्युक्तम् । तद्विषयज्ञानानुक्लव्हाह तदनुक्लव्हेन विना नसम्भवति अतोऽनवधिकातिशयानन्दजन-
 नत्वोक्तया ब्रह्मगोऽनवधिकातिशयानुक्लव्हेन सिद्धयतीत्यानन्दत्वमुपपादेत भवति, स्वरूपेत्यादिना सर्वप्रकारभोग्यत्वमुक्त
 तेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं सिद्धम् । प्रवृत्तित्यादिना प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्यमुक्तम् । इष्टमुल्लवसाघनतयोपादे-
 यत्वात् । दुःखात्मकतया स्वता भोग्यत्वाभावाच्च ॥

ध्यानादिविद्वयानर्थक्य परिहरति । एवंभूतमिति । परोक्षज्ञानस्यापि सुल्लरूपत्वात् स्वरूपपराणि वाक्यानि—
 पुरुषार्थपर्यवसायि-त्वेव तदापरोक्ष्याकाक्षिणस्तत्साधनशापकत्वात् ध्यानविधायीनि वाक्यान्वयि न निष्फलनीत्यर्थः । इम-

गूढार्थसङ्ग्रहः

निमित्तकारणत्वानुमानदूपणेन तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्व साधितम् । सारित् ' यतोवा ' इति श्रुतौ उभयविषयकारणत्व-
 स्यामिप्रान्वयेन तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वोक्तिर्नघटत इत्युक्तमिति भाष्यसारयोर्विशेषः । ब्रह्मचार्यसमतत्वादिपि अधिकरण
 चतुष्टयस्य शास्त्रारमार्थत्व मुक्तमिति ' यत्तत्सेनेश्वरार्थः ' इतिश्लोके सप्रदायोऽपि प्रदर्शितः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानां तादितरसिद्धपरवाक्यानां च वैलक्षण्यमुपपादयति—एतदुक्तंभयतीत्यादिना । परंब्रह्मा
 स्तीति योधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायीति । वाक्यात् बोधदशायामेव फलसाभः, एव तदनुसन्धानदशासु ।
 प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानास्तु स्वस्य बोधातिरिक्तमापि पुरुषार्थसम्बन्धेनैव सप्रयोजनत्वमिति महान् विशेष इतिभावः । पर
 मने मोक्षसाधनविध्यनङ्गीकारेण भूतब्रह्मज्ञानमात्रात् पुरुषार्थ इत्युक्तिर्घटते । श्रुतिकारमते विधिवाक्याधीनोपासनप्रवृ-
 द्धनन्तरमेव मुक्तिफलमिति सिद्धान्तेन विधिवाक्याधीनप्रवृत्तिरवर्जनीयैवेति उक्तदिशा सफलत्वमकिंचित्करमिति शङ्कायां
 प्रथमचरमफलभेदेन वाक्यानां सिद्धसाध्यपराणां सफलत्व सट्टान्तमुपपादयति—एवंभूतंपरंब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपे-
 क्षायामित्यादिना । ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतेति परमत न श्रुत्यनुगुणमिति मत्वा ' ब्रह्मविदाप्नोति ' इत्यादिश्रुत्युपादानम् ।
 अत्र निधिप्रत्ययो न श्रूयत इति शङ्काया ' आत्मानमेवलोकमुपासीत ' इति श्रुतिरुपात्ता । ' आत्मेत्येवोपासीत ' इति प्रथमवाक्य

श्रीभाष्यम्

(१३४ १५) इति घेदनादिशब्दैरुपात्मनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । यथा स्ववेदमनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावात् प्रात्या तृप्तस्मिन् पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते यथा च कश्चिद्राजकुमारो गालग्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनाग्निष्णान्तो भर्गाद्भ्रष्टो नष्टइति राजा निष्ठा तस्त्वयन्नाज्ञातपितृषु केनचिद्द्विजवर्षेण वर्धितोऽपिगतवेदशास्त्रप्योऽज्ञावर्षस्तर्षकृत्या

श्रुतप्रकाशिका

मर्थे दृष्टान्तेन दर्शयति यथेति । एव पराशरानजनकस्यैव वाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसायिवेऽपि फलविशेषापेक्षया ध्यान प्रवृत्तियुक्ता यथा ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गनामो यजेत ' ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' ' अग्निहोत्रं जुहु यात्स्वर्गकाम ' इत्यादियु दर्शपूर्णमासादीनाभेदैकस्य स्वर्गसाधनवेऽपि फलविशेषापेक्षया कर्मन्तरारम्भएकस्यैव कर्मण आवृत्तिशेषोपपद्यते । यथा पुत्रज मश्रवणसञ्जातहर्षस्यापि पश्चात्तन्मुग्धापरोश्यमुत्पाद्यायाप्रवृत्तिरुपपद्यते । तथाशापीत्यभिप्राय

अत्र निधिवाजकुमारदृष्टान्तद्वयं चिदचिद्भिर्भागादुक्तम् । उभयगत भोग्यव ब्रह्मण्यस्तीति ज्ञापनाय ' तद्यथा- हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपयुंषारि सञ्चरन्तो न विन्देयु ' इतिहि श्रुति । निधिरस्तीति वाक्यस्य पुरुषार्थपर रव दर्शयति तृप्तस्मिन्निति । ' अयिज्ञाता कुमारका ' ' भगवतोऽहं पुत्रं प्रेप्यदिशप्यश्च ' ' मातापिता भ्राता ' ' भूताना योऽन्वय पिता ' एकइन्द्रो जगतो वभूव ' ' राजाधिराजस्सर्वेषाम् ' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण सर्वविधोभ्यवप्रदर्शनाय राजकुमार इति भगवति राजत्व चेतनेषु पुत्रवचोपवर्णितम् । अत्र कुशलवसमाधिर्दृष्टव्य । गाल क्रीडासक्त इत्यनेन चेतनाना बाह्यविषयप्रावण्य सूचितम् । नरेन्द्रभवनाग्निष्णान्त इत्यनेन भगवत्सकाशबहिष्टव

गूढार्थसंग्रह

परित्यज्य ' आमानमेव लक्ष्मणासीत ' इति वाक्योपादानेन ' तद्यथेह कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यविता लोक क्षीयत ' इति श्रुति परोक्तदिशा उपासनफलस्थानित्यता नैव बोधयितुमीष्ट । आमान एव लोकशब्दार्थ फलवन् तस्य नित्यतया ' एवमवामुत्र पुण्यचित ' इत्यत्र पुण्यशब्द नापासनपर तदतिरिक्तकर्मण्येव पुण्यशब्दप्राप्त देरित्यर्थ सूचित । अत्र उपनिषद्द्वय परमते निर्गुणवैधैव विवक्षिता । अत्रोपासनाविधे स्फुरतया आवृत्त्यधिकरणोक्त दिशा ' यदाक्षरैव ' इति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मविदित्यादानपि उपासनमव विवक्षितम् । अयमर्थ वेदार्थसंग्रहादौ स्फुट ॥

स्ववेदमनि निधिरस्तीति । एतेन ' निधिमानय भूभाग ' इति शालिकानाथोपासनावयवस्थानुभवानुगुण फल प्रदर्शितम् । द्रमिडाचार्यसिद्धा तेन त समतराजकुमारनयविवरणेन वाक्यद्वयस्य सप्रयोजन वसुपदायति— कश्चिद्राज कुमारइत्यादिना । नरेन्द्रभवनाग्निष्णान्त इति । कश्चिकिल राजपुत्र जातमान एव मातापितृभ्यामपविद्ध व्याघ्रस्य सर्वाधिनाऽसावमुष्य वश्यतामजानन् व्याघ्रजातिप्रत्यय व्याघ्रजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजाऽस्मीति राजजातीयकर्माण्यनुवर्तते ' इति(१३४ १) भाष्य उक्तम् । स्वयन्नाज्ञातपितृकइति । एतेन राजाऽस्माति ज्ञानशून्यता नात्र विवक्षित अनन्तरमपि ' राजपुत्रवनेव ज्ञानसमवादिति सूचितम् । यदा कश्चिपरमकारुणिक राजपुत्रस्य राजभ्रीप्राप्तियाग्यताजानन् अमुष्य पुत्रता बोधयति नत्र व्याघ्र अमुष्य राज पुत्र कथञ्चिद्ब्याघ्रहमनुप्रविष्ट इति सएववाचित त्यक्त्वा व्याघ्रजाति प्रत्ययकर्माणि पितृवैतामहीमा मन पदवीमनुवर्तते ' राजाऽहमस्मीति ' इति शङ्कराचार्यैरुक्तमर्थमव परिष्कृत्य दर्शयति— केनचिद्द्विजवर्षेणवर्धितइति । अत्र ' राजाचेति । राजस्थानीयो भगवान् पुत्रस्थानाय उपासक ' इति व्यासार्थैरुक्तः

श्रीभाष्यम्

गणगुणाकरस्तिष्ठन् पिता ते सर्वलोकाधिपतिः गाम्भीर्यादार्यं चारसस्य, सौशील्यं, शौर्यं, धीर्यं पराक्रममिदं गुणसम्पन्नस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठतीति केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं चान्यं शृणोतिचेत् तदानीमेवाहंतायत जीवतःपुत्रो मत्पिता च सर्वसम्पत्समृद्ध इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति । राजा च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वाऽघातसमस्तपुरुषार्यो भवति पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते पश्चात्ता-
वुभौ सङ्गच्छेते, चेति ।

श्रुतप्रकाशिका

दर्शित परमर्थोमालाभश्च मार्गाद्भ्रष्ट इत्यनेन कर्मज्ञानाद्युपायानन्वयः स्थापितः, द्विजवर्येण दर्शित इत्यनेन भगव-
ज्ज्ञाननिष्पत्तियोग्यतासिद्धिहेतुभूताध्ययनादिनिष्पादकानार्यसंन्योऽभिप्रेतः । षोडशवर्षः भोक्तृत्वावस्थो भोग्यताऽवस्थ-
श्चेतिभावः । सर्वकल्याणगुणाकरः 'निर्वाणमयएवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः' इत्याद्युक्तैर्भगवदभिमतैर्गुणैः पूर्णता
सूचिता । पिता ते इत्यादिना भगवद्गणगणासूचिता ॥

गाम्भीर्यादय उपासकप्रति सौलभ्योपयुक्ता गुणाः शौर्यादय परत्वान्तर्गताः गाम्भीर्यं * सप्रदानलाघवदीयमानगौ-
रवानपेक्षत्वम् औदार्यं दातृप्रतिग्रहीतृविभागद्विविरेहण प्राप्तकृतमिति प्रतिपत्तिमत्तम् । आत्माभीय दत्त्वाऽपि 'ऋण-
प्रवृद्धमिदमे' इति स्थितिर्वा । चात्सल्य दोषेष्वपि गुणात्सुद्धिः यथा मातृवत्से । सुशीलहि नाम महतो मन्दैरसह नीर-
भ्रंज सन्नेष्वभावत्व तद्वत्ता सौशील्यम् । शौर्यं शत्रुमध्ये स्वग्रहइव प्रवेशामर्थ्यम् । 'शूरभीरु कविजडम्' इति

गूढार्थसङ्ग्रहः

पश्चात्तदुपादानेच प्रयतते इत्यत्र उपासनप्रयत्न एव विवक्षितः । पश्चात्तावुभौ सङ्गच्छेते इत्यत्र उपासनाफलमेव
दार्ष्टान्तिके विवक्षितम् । दृष्टान्ते च राजसमीपगमनपूर्वकं व्याघ्रहवासादेः प्रायश्चित्तप्रवृत्तिः प्रयत्न राजसमीपगमनानुगु-
णवेषप्रयत्नः विवक्षितः । कौपीतिकीब्राह्मणे चतुर्थे बालाक्यजातशत्रुसवादे 'तमेतमात्मानमेत आत्मानः अन्ववस्थति—
तद्यथा श्रेष्ठैरैभुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिन सुखान्ति एवमेवैष प्रज्ञाःमा एतैरामिर्भुङ्क्ते एवमेवैतआत्मानएन सुखान्ति । स
यादद्वा इन्द्र एतमात्मान नविजज्ञौ तान्देनमसुरा अभिवभूवु । सयदा विजज्ञावथ हत्वा असुरान् विजित्य सर्वेषा
भूताना श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य पर्येति तथो वैद्य विद्वान्सर्वान्गाम्मन अपहृत्य सर्वेषा भूताना श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य
पर्येति यएव वेद' इत्यत्र सुसुप्तिप्रकरणे जीवपरमात्मस्वरूपनिर्णयधरे उपासकपरयोर्भोगं यत्तत् स ब्रह्मज्ञानानन्तरमेव
विवक्षितः । सर्वपापपहते तत्रैव ब्रह्मज्ञानोत्तरकार्त्तिकत्वप्रतिपादनात् सुसुप्तौ तथा सर्वपापपहतिविरहात् सुसुप्तौ जीवा मनः
परमात्मज्ञानविरहस्य सकलश्रुतिसिद्ध्याच । एवञ्च एतच्छ्रुतिवाक्यपर्यालोचने तादायिकफल यत् ब्रह्मज्ञानस्य यच्च परम फल
तदुभयमत्र विवक्षितमिति राजपुत्रनयानुसारेण पुत्रस्य पितृश्च उभयोः फलद्वयवत् जीवपरयोः फल श्रुतिता पर्यविवक्षयतया
एषितव्यम् । उभयोर्ज्ञानान्तर परस्परसन्नेषाकाङ्क्षाया आनुभाषिकत्वात् अतश्चोपासकस्य परमफल यत्तत् कौपीतिकीब्रा-
ह्मणएव पर्यविविद्योक्तदिशा गतिद्वारा देशविशेषोऽप्येत्यत्रापि विवक्षितम् । जीवब्रह्मणोर्भेदस्य एतद्वाक्यतरितसिद्धौ परमफलस्य
गतिद्वारा देशविशेष एव सिद्धिः नैव प्रत्याख्यानमर्हति ॥

सूत्रकारश्च 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्तेतिचेत्तद्व्याख्यातम्' इत्यत्र कौपीतिकीवाक्येऽपि 'ब्रह्मते ब्रवाणि' इत्याद्यनन्तर
'योत्रै बालके एतेषा पुरुषाणा कर्ता सवै वेदितव्यः' इत्युपक्रमे 'यएव विद्वान् सर्वेषा भूताना श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधि-

श्रीभाष्यम्

यत्पुनःपरिनिष्पन्नघस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालानु-
राद्युपच्छन्दनवाक्यव्यवधार्यसद्भावे प्रामाण्यमिति, तदस्त । अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ;

श्रुतप्रकाशिका

मीरुत्वप्रतियोगिहि शौच्ये वीर्ये अश्रान्तिः पराक्रमः विक्रमणम् अत्रानुक्तमपि धैर्यमनुसंधेयम् । तच्च शत्रुभिर्घ(र्ष)घणे तृण
बन्मन्यमानम् । दिदृक्षुरिति 'स महात्मा सुदुर्लभः' इति भगवदभिप्रायस्सूचितः पुरवर इत्यनेन ब्रह्मपुराणशरीरा
न्तस्थितिरभिप्रेता । त्रिपाद्विभूतिसबन्धो वा अभियुक्तमशब्देन भगवज्ज्ञानप्रदो गुरुर्विवक्षितः । तस्येतरवैलक्षण्यं केनचि-
दित्यभिप्रेतम् यदा अत्ययनादिकारयिता गुरुरेव ब्रह्मोपदेशा संभवति तदाऽयमभियुक्तमशब्दः पूर्वनिर्दिष्टद्विज्वर्यमेवा-
भिधत्ते * तदसम्भवे ब्रह्मोपदेशूपुरुषमात्राभिप्रायः । अत्र केनचिदित्यनेन पूर्वणैव वा अन्येनैववति तात्पर्यं ग्राह्यम् । शृणो-
तिचेदित्यनेन भगवज्ज्ञानस्य दुर्लभत्वमभिप्रेतम् । निरतिशयहर्षसमन्वितो भवतीत्यनेन वाक्यस्य पुरुषार्थपरत्व दर्श-
यते । राजाचेति राजस्थानीयो भगवान् पुत्रस्थानीयोऽप्युपासको विवक्षितः अनेन सर्वविधभोग्यत्वस्य भगवति पुष्क-
त्वात् गुणवत्पुत्रगतभोग्यत्वमपि तत्र विद्यतइति ज्ञापितम् । नहि भगवतो ज्ञान परोक्षरूपम् । अवाप्तसमस्तपुरुषार्थो
भवतीत्यनेन च वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं दर्शितम् । राजाचेत्यादिप्रत्यक्षापातप्रतिपत्तार्थोऽप्यविरुद्धः ॥

ध्यानविधेरवैयर्थ्यं दृष्टान्तद्वयेनापि सिद्धमिति ज्ञापयितुमुक्तं पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते इति पश्चात्तावुभौ
सङ्गच्छेतेचेति च अत्र * पूर्वमेव अर्थार्थी राजकुल गच्छेत् मन्दागिर्नाभ्यु पित्रेदिति वाक्योदाहरणादिह निघट्टशान्ती-
पन्यासाचार्यमप्यर्थोऽर्थसिद्धः, किं क्रियोत्तीर्णकार्यपरतयैव वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं उत क्रियाकार्ये वा तदुत्तीर्णे वा
प्रवर्तकमर्थमभिदधत एव तत्पर्यवसायित्वमिति मतम् । नप्रथमः अर्थार्थी राजानं सेवेतेत्यादीनां सप्रयोजनत्वात् । न
द्वितीयः निघिमन्मूभागलक्षणरत्नपरीक्षणपरणां शास्त्राणां प्रयोजन(पर्यवसायि)शालीत्वात् । नच तत्रापि एतन्नघाणादि-
विधिपूर्वं वाक्यानां कल्प्यम् तयोः रागप्राप्तत्वात् एतनादिप्रकारस्य लोकसिद्धत्वाच्च, अप्राप्तोहि शास्त्रमर्थवत्, * दुष्ट-
रत्नवर्जनमप्यनर्थजिहासाप्राप्तम् । वाक्यानि तु निघिमस्त्वगुणदोषज्ञापनमात्रपर्यवसायीनि । अतः प्रवर्तकार्यपरतयैव प्रयो-
जनपर्यवसानमिति नियमो भग्न इति ॥

अथ पूर्वपक्षिणोक्तमनुभाषते—यत्पुनरिति । वेदान्तवाक्यानां नार्थसद्भावे प्रामाण्यमस्तीति प्रतिज्ञा । तदर्थमर्थ-
सद्भावाभावेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानादिति हेतुर्विवक्षितः । दूययति तदस्तदिति । कुतइत्यत्राह—अर्थसद्भावाभावइति ।

गूढार्थसंग्रहः

फलं पर्येति' इत्युपसंहारे च वेदनमुपासनरूपमेवेति निर्धारयति । 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गाग्नेतिस्रोतोपासात्रैविध्यात्' इति
सूत्रे 'अथवे' त्यादिना वृत्तिकारसंमतयोजनेव (रा.मा) उक्ता मुक्ता, ननु उपासनाधैविध्यप्रसङ्गादिति इति प्रत्यन्तसं-
राश्रुते निरूपितम् । एवंचात्र 'उपासनात्रैविध्यप्रसङ्गात्' इति योजनामेकां विलिख्य परैः जीवालङ्कमप्युपक्रमोपसंहा-
र्योर्ब्रह्मरिपयत्वात् अमेताभिप्रायेण योजयितव्यम् । (सं) 'इत्युत्तरन्त्यनुपादेया, जीवब्रह्माभेदस्यात्रानभिधानात् 'सर्वेषां
भूतानाम्' इत्यत्रोक्तफलस्य परसंमतविद्याया अर्थमवाच ॥

'अन्यायेतु जैमिनिः प्रभृत्याखनानाम्मापिचैयमेक' इति सूत्रे 'अविचैयमेकं शास्त्रिनः वाञ्छनेयिनः अस्मिन्नेव
वाङ्मन्यजानशत्रुसंवादे स्पष्ट रिज्ञानमयशब्देन जीवमात्राय तज्जतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति 'यत्प्राविकानमयः पुरुषः

श्रीभाष्यम्

ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालानुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः
तेषामेव तस्मिन्नेव ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत ततस्तदानीमेव हर्षादयो निव-
र्तन् औपनिषदेष्वपि चाक्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थप-
र्यवसानं न स्यात् ।

श्रुतप्रकाशिका

इदं वाक्यं पञ्चविषयम् । पञ्चदृष्टान्तसाधारणं वा हेतुत्वं गर्भितम् । अर्थसद्भावामावनिश्चयेऽसति पुरुषार्थपर्यवसानाभावादि-
त्यर्थः । अर्थासद्भावेऽपि पुरुषार्थो दृश्यते इति शङ्काया तथार्थासद्भावनिश्चयाभावमुपाधिमाह—बालानुरादीनामिति ।
तदेवोपपादयति तेषामिति । ततः किमित्यपेक्षया सपक्षे दर्शितमर्थं पक्षे स्फुटीकरोति । औपनिषदेष्वपीति ॥

बालानुराद्युपलब्धनवान्येष्विवाप्राप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं स्यादिति चेत्—पयःपिब कषायपिब शिरसाव-
धिष्यते, पाप्सु पुत्राधिष्येत् च दन्ता उच्छ्रियन्ते इत्यादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यानामिव 'स्वर्गकामो यजेत' 'नक्त-
ञ्जंभक्षयेत्' इत्यादिवाक्यानामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं किं न स्यात् । अपौरुषेयत्वाद्देवाक्यस्य विप्र-
लिप्तामूलवाक्यस्यैव भ्रामकतया पुरुषार्थपर्यवसानमसुत्तम् । तथासति शास्त्रस्य निरूपकाधिगन्तव्यत्वात् स्वपुराशिष्या-
दीनामप्यापनादौ प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति चेत् अपौरुषेयत्वमध्यापनादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं च वेदान्तवाक्येष्वपि तुल्यम् । * कर्म-
विधीनां देहातिरिक्तान्महान्तसपेक्षत्वात् वेदान्तवाक्यानां कर्मविधिशेषत्वेनाध्यापनादिप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत् न असत्यपि
देहामभेदे तत्सद्भावप्रान्तिहेतुत्वशङ्काया सत्या तन्मुखेन प्ररोचनानुपपत्त्या विधिशेषतयाऽध्यापनाद्यनुपपत्तेः । तर्कानुग्रही-
तानिर्दोषश्रुतिबिद्देहाभेदस्त्वात्किं इति चेत् तत् पुरुषार्थभूतस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यत्वेऽपि तुल्यम् । देहाभेदसाधक-
हेत्वन्तरसवादान्प्रान्तिहेतुत्वनिश्चयइति चेत्, तर्हि तेनैव हेत्वन्तरेण देहाभेदसिद्धि इति तज्ज्ञापनाय वेदान्तवाक्याना-
मनपेक्षितवाद्बिधिशेषतया तदध्यापनादिकं नोपपद्यते । एव निरूपकाधिकारस्य शास्त्रस्यार्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यव-
सानानुपपत्तौ प्रवर्तकवाक्यानां प्रतिबन्दीत्वमभिप्रेत्य औपनिषदेष्वपीत्यादिमाध्यं प्रवृत्तम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

कैष तदाम्कुत एतदागात्' इति भ्रमे । प्रतिवचनेऽपि 'यत्पोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्छेते' इति । आकाशशब्दश्च
परमा मनि प्रयुक्तः 'दहरोऽसिन्नन्तर आकाश' इत्यत्र इति (श)भाष्ये जीवब्रह्मभेदस्य स्पष्टमभिधानाच्च । द्युच्चरणश्रुत-
पनिषद्भाष्ये (श) एव द्रमिडाचार्यसमत राजकुमारनयः परैः प्रदर्शितः । अतश्च राजकुमारनयेन कौपीतकीवाजसेनयोरपि क्वा-
क्यद्वयेऽपि जीवब्रह्मभेदस्य श्रुतितार्थविषयतया परस्परसंश्लेषाकाक्षया मुक्त्वापि 'तावुभौ सङ्गच्छेते' इत्युक्तं फल-
नैव प्रत्याख्यानार्हमिति भगवत आशयः । ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चयइति । 'अस्तिब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेनन्ततो
विदुः' इति श्रुतिप्रामिप्रेता । 'अस्तिब्रह्म' इत्यत्र लकारस्य साधुत्वार्थकत्वं परोक्षं प्रागेव (२६८.५) पर्यालोचितम् ।
'असन्नेवसमवति' इत्यादिश्रुत्यर्थः प्रागेव (६७६.५) अभिहितः । तत्र पुरुषार्थपर्यवसानाभावः स्फुटः । 'जन्माद्यस्य
यतः' इति सूत्रे राजकुमारनयः विवासितः । 'अथातो ब्रह्माजिज्ञासा' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य ननिर्दिशेषपरत्वमिति एत-
द्व्युदयेन सिद्धम् । एव कारणवाक्यानामेव उच्यते तादात्म्यकार्यान्तिकपुषार्थपर्यवसानाधित्वेन प्राधान्यं एतद्वाक्यसिद्धौ
पादानोपादेयत्वावनिबन्धनाभेदपरत्वेन 'तत्त्वमसि' 'अहंब्रह्मास्मि' इत्यादिवाक्यानामप्राधान्यमित्याद्यर्थास्सिद्धयन्तीत्य-
भिप्रेत्य तत्त्वान्वेषयवाक्यं 'यतोवा' इत्यादि समन्वयाधिकरणान्ते उपात्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

अतः ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' (भृगु चली.) इत्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सार्वेश्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धम् ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

उत्स्य हेतोर्विपर्यये पर्यवसान दर्शयन्नधिकरणाद्युपसहरति अतइति । कारणवाक्यानामर्थमाह—निखिलेति । निखिलशब्द परैर्मित्यतयाऽभिमतानामाकाशादीनामपि कार्यत्वज्ञापनार्थं. एकशब्दो निमित्तोपादानैक्यद्योतक ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्ये शोषकवाक्यार्थश्च गर्भितइत्यभिप्रायणाह—निरस्तेति । अत्र निखिलशब्दने चिदचिद्वृत्ता क्लेशकर्मादयो जन्मादयश्च विवक्षिता । कदाचिहोपसच-घाहैःवव्यावर्तकेन ग-घशब्देन रुदा त प्रत्यनीक वमुत्त भवति । कारणत्वौपयिकान्गुणानाह—सार्वज्ञ्येति । एतदधिकरणार्थमाह—अनवधिकेति । बोधयतीति । अभ्यापनाद्युपपत्त्ये पुरुषार्थपर्यवसानस्योपेक्षितत्वात् । प्रेक्षावदधिकार्यस्य शास्त्रस्यार्थसद्भावामविनिश्चयेसति पुरुषार्थपर्यवसानानुपपत्ते, स्तदुप पर्यर्थे प्रवर्तकवाक्यानामिदार्थसद्भावे प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति यथोक्त लक्षण ब्रह्म ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्य प्रतिपादयतीत्यर्थं ॥

शास्त्रारभसिद्धयर्थेषा चतुस्तुती मृषावादिना पक्षे न सङ्गच्छते तत्पक्षे विषयप्रयोजनानुपपत्त्या शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वात् । तथाहि विषय. किंब्रह्म, उत भेदमिष्यात्व, उत जीवब्रह्मणोरैक्य ! नप्रथम, ब्रह्मणो वेद्यत्वानभ्युपगमात् । वेद्यत्वे घटादेरिवाननुभूतित्वप्रसङ्गस्योक्तत्वाच्च । व्यावहारिक वेद्यत्वमस्तीतिचेत् घटस्यापि वेद्यत्व व्यावहारिकमिति तद्वदेवाननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वार । वास्तववेद्यत्वाभावस्य ब्रह्मणि साध्यत्वे घटस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्व नघटते, घटस्य वास्तववेद्यत्वाभावविरहाभावात् अनुभूति. परमार्थतो नवेद्या, अनुभूतित्वात् यत्परमार्थतो वेद्य तत्रानुभूति । यथा घटइत्युक्ते व्यतिरेकदृष्टान्तस्ताध्याऽप्याहृत्तोहि स्यात् । नहि घट परमार्थतो वेद्य वेद्यत्वेऽननुभूति वप्रसङ्गमनाहत्य ब्रह्मणो वेद्यत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणश्शास्त्रविषयत्वमसुत्तम् । प्रत्यक्षस्य सन्मानप्राहित्वमभ्युपगच्छतस्तवमते शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् अप्राप्तोहि शास्त्रमर्थवत् ॥

नद्वितीय । दृश्यत्वादिना लिङ्गेन भेदमिष्या वममिमन्यमानस्य तत्र शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । तत्सद्भिर्प्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धस्य प्रपञ्चमिष्यात्वस्य यूपादित्यैक्यस्येव शास्त्रेण प्रतिपादनायोगात् शास्त्रस्य निर्विषय व स्यात् अप्राप्तोहि

गुडार्थसमह

निखिलजगदेककारणमिति । अत्र वेदान्तसारेत्तरीत्या कारणत्वस्यानुमानतास्तिर्द्धिनं समवतीत्यपि विवक्षितम् । अथमर्थ. त्रय-तसारासूत्रे उपपादित । जगदेककारणमित्यत्र निमित्तोपादानकारणत्वयोरभिप्रेतयेनोपादानोपादेयभावेन परसम्मतमहावाक्यानामुपपत्तिस्तु चिता । निरस्तनिखिलइत्यादिक ब्रह्मशब्दार्थनिर्दोषवगुणभूयिष्ठवाभ्यां निरवग्रहमह वबो धनाय । कारणत्वौपयिकत्वेनोभवात् । अनवधिकातिशयानन्दम् इत्यत्र ' आन-दाद्वयेव खल्विमानि ' इत्यादि ' यतोवा ' इत्यादिवाक्यार्थनिर्णायकवाक्यमभिप्रे योक्तम् । अत्र ' तच्च समन्वयात् ' इति सूत्रार्थं सिद्धयतीति पूर्वमुपपादितम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

शास्त्रमर्थवत् साधकस्यैव वाचकस्याप्यगोचरच ह्यप्राप्त वम् ज्वालामेदानुमानवैषम्य च श्रिविध प्रागेव प्रपञ्चितम् । प्रमाणान्तरविरोधश्च ता पर्यालङ्घनमिति तद्विरुद्धस्यै तावत्प्रासम्भवश्च प्रागेवोक्त । अतो भेदमिथ्या वस्य विषयवमयुक्तम् ॥

तृतीयश्च कस्योऽनुपपन्न ब्रह्मणोऽपि वेद्यवप्रसङ्गात् । नहि घटपटयोरेकत्वमुच्यते शास्त्रेण अपि तु जीवब्रह्मणोरेकत्व तदानीं ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मण्यनवबोधिते कथं तस्य जीवस्यैकैक्य वक्तुं शक्यते ? नहि जीव एक इत्युक्ते जीवब्रह्मणोरैक्य सिद्धयति । घट एक इत्युक्ते घटपटैक्यवत् यदैक्योपदेशवाक्ययु 'अयमात्मान्रह्म' इत्यादिषु ब्रह्मणश्चक्षुःशोधयत् सोऽप्य तर्हि प्राधायेन ब्रह्मणएव शास्त्रप्रतिपाद्यं व किमिति नाभ्युपगम्यते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यारभ्य 'सद्विष्णो परमम्' इत्यादिश्रुत्यस्वारस्यमेव तदनभ्युपगमफलम् । किञ्च उपदिश्यमानमैक्य किं स्वरूपानतिरिक्त उवा तिरिक्तम् ? अनतिरिक्त व स्वरूपवेद्य वपक्ष एवस्यात् । तथाचोपदेशवैयर्थ्यादिदोषप्रसङ्ग । स्वरूपमानस्य प्रतिपन्न वात्, अतिरिक्त रे तकि परमार्थभूत उतापरमार्थभूतम् । प्रथमे निर्विरोधवमङ्ग । द्वितीय ज्वालैक्यदेहा भवयापारमार्थ्ये ज्वाला भेददेहा भेदपारमार्थ्यैवजीवब्रह्मभेदपारमार्थ्ये स्यात् ॥

किञ्च जीवब्रह्मणोरैक्यं नाम किमन्तं करणस्य सविदश्चैक्य, उत सविदवाचिन्द्रा त करणस्य सविदश्च, उतात् करणावच्छिन्नसविद कथलसविदश्च, न प्रथम जडाजडयारैक्यानुपपत्ते । नापि द्वितीयतृतीयौ, विशिष्टैक्यसभ्युपगम्यमान विशेषणनेन विशेष्य वेन वा, तदन्तर्भूतस्यान्त करणस्यापि सविदैक्यप्रसङ्गात् । तयोश्च अजडत्वजडत्वाभ्या सत्यं वाच्यं वा स्याचैक्यमयुक्तमि युक्तम् । अन्त करणोपलक्षितशक्त्यैक्य विषयइतिचेत् तदुपलक्षितशक्ते कैनेक्यमुपदिश्यते । किंस्वा म नैव उत शक्त्यन्तरेण ? नप्रथम, उपदेशवैयर्थ्यात् । नहि कस्यचिद्ब्रह्मन् स्वस्मादभिन्न वमुपदेश्य स्वस्मान्नेदप्रसङ्गाभावात् शक्त्यन्तरेणचेत् किं परमार्थतोऽभिन्नेन उताभिन्नेन ? नप्रथम, अनभ्युपगमादानुपपन्नवाच । अभिन्नेनेचेत् भेदप्रतीतिरङ्गीत वा नया ? नचेदैक्योपदेशवैयर्थ्यम् । अस्तिचन्नेदमिथ्या वापदेशवैक्योपदेशस्यात् भेदमिथ्या वस्थानुमानसिद्धि वाभिमानात् शास्त्रस्य निर्विषय व स्यात् ॥

भेदपारमार्थ्ये इत्य वानुपपत्तिरित्यादितर्कानुग्रहीत शास्त्र भदमिथ्या व प्रमाणमिति न शास्त्रस्य निर्विषय वमितिचेत् न धर्मश्रेद्धिवा न नस्यादिति तर्कानुग्रहीतान 'नहिंस्यात्' इति शास्त्रेण वैधव्यालम्भस्याधर्मप्रतिपादानानुपपत्तिवच्छास्त्रेणिद्धमदस्य शास्त्रेण मिथ्यावप्रतिपादानानुपपत्त, अर्था घभेदभिनाना संयोगेच्छ दीनामिष शक्तीनामाप परस्परभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धिवाचसिद्धिरुद्वादयोग्यस्य शक्तिभेदमिथ्यावस्य शास्त्रेण प्रतिपादानानुपपत्तश्च । 'नाह स्वल्पमेव सप्रत्यास्मान जानात्ययमहमास्मि' इति 'यदा सुप्त स्वप्न नकञ्चन पश्यति' 'प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका' देवा इन्द्रियाणि लोका आलोकनानि सविद' एवमादिशास्त्रसिद्धि प्रत्यक्षासिद्धिश्च कालतो विषयत्वाभावात् प्रथमो परस्परमद ॥

अन्त करणवृत्तिभेदविषया सा श्रुतिरितिचेत् स्वप्नश्रुतेर्ज्ञानाक्षर वगति सविदैक्य सविदैक्यसति शक्तिभेदश्रुतैर्ज्ञानाक्षर वमित्यन्यो वाश्रयणप्रसङ्गात् शत्रुज्ञावाविच्छ्रतया प्रतीयमानस्य शान्त्या त करणक्रिया व प्रितयोत्तीर्णज्ञानस्य शशरियाणाग्यमान वाच्य तन्नेदमिथ्यावप्रतिपादनं शशरियाणाभेदमिथ्या वप्रतिपादानतुल्यमिति न शास्त्रस्य सविषय वसिद्धि सप्रतिपन्नज्ञानानामेव मिथो भदस्य मिथ्या व शास्त्रविरोधात् प्रत्यक्षविराधाच्च । पशवालम्भनाधर्मं भवत् यूप्यादित्यैक्यवच न शास्त्र प्रतिपादयितुं शक्नोति । अतशास्त्रस्य विषयाभावादनारम्भणीयम् । तथा प्रयोजनं च नघटत, तथाह— प्रयाजनं द्विविधशास्त्रस्य उपायभूतमवा तरप्रयाजनं तन्वाभ्य परमप्रयोजनं वा । तत्र स्वप्ननिवर्तकशाश्वतीन्द्रिवान्तर भीक्षस्तु

श्रुतप्रकाशिका

परमं प्रयोजनम् । तत्रेदानीमुपजायमानं वाक्यजन्यज्ञानमनिवर्तकमित्यविगीत वासिष्ठपराशरकृष्णद्वैपायनादीनामनुष्यज्ञानमन्येषामुत्पत्स्यतइत्यत्यन्तासम्भावितम् । तेषामुत्पन्नचेद्रेदप्रतिभासां नस्यात् निवर्तिष्यत इतिचेत् तदप्य तदमिद्वानामन्येषामपि निवर्तिष्यत इति न शास्त्रभारम्भणीयं स्यात् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वादेव ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादनिवर्तकज्ञाननावा-तरफलमिति नतदर्थं शास्त्रभारम्भणीयम् । परमप्रयोजनं च सिद्धयति शास्त्रज्ञेयभेदस्य सत्यस्य निश्चिन्तनसम्भावितत्वात्

किञ्च शास्त्रश्रवणाधिकारो ज्ञप्तिमात्रस्य वा शत्रुर्वा । नप्रथमः ज्ञप्तिमात्रस्य श्रोतृत्वायोगात् । नद्वितीयः शाब्दस्वनाशस्यापुरुषार्थत्वेन श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत्सम्बन्धिसुख दुःखानिष्टुत्तिश्च पुरुषार्थः सत्त्वहमर्थः अह निर्दुःखः सुखीत्यामितिहि प्रतीतिः । तस्य पुरुषार्थत्वतो नाशः कथं पुरुषार्थः पुरुषार्था-तर वा कथमर्थवितुस्तस्यामर्थे पुरुषार्थोभवेत्

अथोच्येत—मन्वपक्षे बद्धस्य वा सुखस्य वा शास्त्राधिकारः । प्रथमे स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादप्रवृत्तिः उपाधि-विष्टस्य बद्धस्य तद्रूपनाशोहि स्वनाशः । द्वितीयेतु सुखस्य शास्त्रानपेक्षत्वादनधिकारः औपाधिककारविनाशो नापुरुषार्थः दुःखानिष्टुत्तत्त्वाभाविकरूपावस्थानादितिचेत् । तर्हि शास्त्रवस्यौपाधिकत्वात्तन्निवृत्तौ स्वरूप तिष्ठतीति नापुरुषार्थ इति । संविदि वास्तवशास्त्रत्वान्मुपगमात् तदारोपेत्वन्यत्र तास्मिद्धेवव्यभवात्, अन्यस्य च शास्त्रज्ञप्तिघर्मत्वाभावात् । यदि ज्ञप्तिः स्वरूपं ज्ञाता तद्धर्मः तदानीमपि प्रतिबन्दीस्यात् । अहं सुखीदुःखीति सुखदुःखवदहं जानामीति ज्ञानस्वाह-मर्थघर्मतया प्रतीतेरहमर्थस्य घर्मितया प्रतीतिश्चाविगीतत्वात्, सुखदुःखनिवृत्त्योरभयस्य तस्य नाशोऽपुरुषार्थ एव । घर्मिणि नष्टे कस्य दुःखनिवृत्तिः पुमर्थस्यात् । अचेतनप्रकृतिबद्धत्वमौपाधिकदुःखावहमिति मलिनोऽहमिति प्रत्ययवतः पुरुषस्य मालिन्यनिवृत्तिवत्तन्निवृत्तिर्नापुमर्थः, अत्यन्ताभिमतस्य घर्मिस्वरूपस्य स्थितत्वादनिष्टघनिवृत्तिरेष्टत्वाच्च ॥

ननु लौकिकप्रतीत्या निरूपकप्रतीत्या वाऽहमर्थस्य स्वरूपत्व ? प्रथमे स्थूलेऽहं कृशोऽहमिति लोकहृष्या प्रतिपन्नत्वात् स्थूलत्वादिविशिष्टदेहनिवृत्तिरप्यपुमर्थस्यात् । द्वितीये स्थूलत्वादिबद्धस्तोऽहमर्थो ज्ञाताऽपि न स्वरूपमिति न तत्राशोऽपुरुषार्थः, नैवम् । ममहस्तो मम पादइति लोकहृष्याऽप्यहमर्थस्य देहव्यतिरेकप्रतीतेः अहमर्थस्यैवात्मत्वे श्रुति-श्रुतिसूत्राणां प्रागेव दर्शिततया निरूपकप्रतीत्याप्यहमर्थस्यैव स्वरूपाप्रतीतिश्चाहमर्थनिवृत्तेर्देहनिवृत्तित्वत्वाभावेनापुरुषार्थत्वस्य दुर्निवारत्वात् अतो विषयप्रयोजनाभावाच्छास्त्रस्यानारम्भणीयत्वं सूत्रावादिना पक्षे स्थितम् ॥

पश्चाद्भावितो नित्यानित्यविवेकादेः पूर्ववृत्तत्वायोगादयशब्दार्थः परोक्षोऽनुपपन्न इति पूर्वमेवोक्तम् । शास्त्रान्तर-जन्यस्य नित्यानित्यविवेकस्य वेदा-तविरुद्धत्वात्तत्रैव मोक्षोपायोपदेशेन निराकाशत्वाच्च ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावात्तन्नित्यानित्य-विषयपातप्रतीतेस्तु उभयभागसाधारणत्वादेकान्ततो ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावात् इतिहासपुराणयोस्सशयविषयप्रसक्तया तत्र-न्यानित्यानित्यादिप्रतीतेर्निवर्गजिहासाजनकत्वाभावेन ब्रह्मविचारप्रति हेतुत्वाभावात्तदशब्दार्थोऽनुपपन्नः । याज्ञेय तदु-पादेय यदनित्य तद्वैयमिति विवेको नित्यानित्यविवेकः। सुश्रेयशमप्युक्तम् । वेदान्तेषु नित्यपुरुषार्थत्वप्रतिपादनावगमात् दारम्भः तदारम्भाच्चेतु नित्यपुरुषार्थप्रतिपादनावगम इत्य-यो-याश्रयप्रसङ्गात्, शास्त्रान्तरैष्वपि नित्यपुरुषार्थसम्भावनायां ब्रह्मविचारप्रत्येकान्ततो हेतुत्वाभावात् शास्त्रा-तरेषु तदभावस्य वेदान्तेषु तद्भावनिमित्तस्य च तर्कपादाधीनत्वेन पूर्ववद-न्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । वेदान्ततदितरशास्त्रेषु नित्यपुरुषार्थसद्भावात्सद्भावयोर्गुणवचनादवगमय वे ब्रह्मोपासनस्यापि गुणवच-।।दवगम्यत्वेन शारीरकमीमांसनिरपेक्षेण तद्वानारम्भणीयत्वप्रसङ्गाच्च ॥

श्रुतप्रकाशिका

जीवब्रह्मणोरैक्यस्य शास्त्रविपर्ययाङ्गीकारे ब्रह्मजिहासापदं च न सङ्गच्छते । ब्रह्मणो जिहास्यन्वाह शब्दादवगम्यते । न जीवब्रह्मणोरैक्यस्य यथा धर्मजिहासापदं धर्ममात्रस्य जिहास्यता यत्किं नतु धर्माधर्मयोरैक्यस्य जिहास्यत्वम् । तद्वदेवाहि ब्रह्मजिहासापदम् । निर्विशेषस्य वस्तुनो लक्षणोक्तिश्च न घटते विशेषणतया लक्षणत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात् उपलक्षणतया लक्षणत्वे पूर्वप्रतिपन्नाकारातिरिक्तस्योपलक्षणशाम्यस्य आकारान्तरस्याभावनोपलक्षणवैयर्थ्यात् । तदभ्युपगमे सविशेषत्वप्रसङ्गाच्च, स्वरूपमेवोपलक्षणशाम्यमिति चेत् तत्स्वरूपं प्राक्प्रतिपन्नम् नवा प्रतिपन्नत्वेदुपलक्षणवैयर्थ्यम् अप्रतिपन्नत्वे स्वप्रकाशता नस्यात् उपलक्ष्यवित्तुमशक्यता च । केदारःत्वाकारणगतस्य देवदत्तसम्पन्नितया सारसेन शाम्यत्वं ह्युपलक्ष्यत्वम् । प्रागनवगता प्रपञ्चव्यावृत्तिरुपलक्ष्यकार इति चेत् प्रपञ्चव्यावृत्तेः स्वरूपातिरिक्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात् । अनतिरिक्तत्वे तत्स्वरूपं प्रागेव मातमि-युपलक्षणवैयर्थ्यम् ॥

किञ्च कथं कारणत्वे लक्षणेसति प्रपञ्चव्यावृत्तिः कारणत्वनाम कार्यजगदध्यासाऽपि घटनत्वम् । अतोऽध्यस्तादनुतात् प्रपञ्चादधिष्ठानस्य ब्रह्मणस्त्वत्यता व्यावृत्तिरिति चेत् न घटादधिष्ठानस्य मृदइव ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वेन व्यावृत्तिप्रसङ्गात् घटादिकारणस्यापि मृदादेः कारणान्तरेऽध्यस्तत्वादसत्यत्व कालत्रयवर्तिकृत्कार्याधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राप्यस्तत्वाभावान्नासत्यत्वमिति चेत् । न 'इदमप्रआसीत्' इतीदंशब्दवाच्यं कार्यमात्रप्रत्यधिष्ठानत्वश्रवणेन ब्रह्मणोऽपि कारणान्तराप्यस्तावतिरोघात् बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादिवोपपत्तेश्च कृत्कार्यकारणस्य ब्रह्मणः कारणान्तरप्रतिषेधेनाकार्यत्वात्सत्यत्वमिति प्रपञ्चव्यावृत्तिरिति चेत् तर्ह्यकार्यत्वमात्रेण जगद्व्यावृत्तिसिद्धेः कारणत्वोक्तिवैयर्थ्यादिकार्यत्वश्रुतिरेव लक्षणवाक्येनोदाहर्तव्या स्यात् नतु 'यतो या इमानि' इत्यादिश्रुतिः । अकार्यत्वश्रुतिरेव विवाक्षितेति चेत् तर्हि 'सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' इत्यकार्यत्वश्रुतेः करणाधिपाधिपशब्दवाच्येश्रविपयत्वात्प्रत्ययवस्तुनो निर्विशेषत्व न सिद्ध्यति ॥

किञ्च जगत्कारणस्वरूपलक्षणविशेषो लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वविरोधी सार्वज्ञ्यादिगुणाक्षेपकत्वात्तस्य आक्षिप्तमपि सार्वज्ञ्यादिक वस्तुमात्रोपलक्षणमिति चेत् ; न सार्वज्ञ्येन वस्तुन्युपलक्षितेसति सर्वज्ञचित्त्वाद्युपलक्षणान्तरवैयर्थ्यात् । नहि शास्त्रात् चन्द्र उपलक्षिते प्रासादाग्रेण प्रयोजनम् । सार्वज्ञ्येन निर्विशेषत्वोपलक्षणं व्याहृतं च सविशेषस्याश्रयस्य निर्विशेषत्वशापनायोगात् सर्वज्ञचित्त्वादिविशेषान्तराहिल्यशापनासामर्थ्याच्च, अतो लक्षणस्य निर्विशेषत्वविरुद्धम् ॥

तृतीय सूत्रमपि न घटते निर्विशेषत्वस्तुनि तात्पर्यविषयेसति कारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्यादिसमर्थनं कोपयुज्यते । प्रसङ्गादपि न तत्समर्थनं न्याय्यं निर्विशेषत्वविरोधात् । किञ्च ऋग्वेदादिशास्त्रं स्वविषयादाधिकविषयज्ञानवदुपादानकं वाक्यत्वादित्यनुमानमप्यसङ्गतम् । तथाहि—किमधिकविषयज्ञानवदुपादानकत्वं साध्यम् उत तद्वचनकत्वम् उत तदुच्चारितत्वम् । प्रथमे दृष्टान्तस्ताव्यविकलः आकाशगुणस्य शब्दस्य कालिदासाद्युपादानत्वामावात् । नद्वितीयः वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः अनेकान्तिकत्वात् । नहि वैदिकमन्यदा वाक्यमुच्चारयता बालार्दाना तद्विषयादाधिकविषयज्ञानमार्त्त । शास्त्रप्रमाणकत्वं सूत्रार्थं इति च व्याख्याब्रह्मणोऽनुमान्यत्वमनभ्युपगच्छता न घटते ॥

चतुर्थे च सूत्रे ब्रह्मणः प्राधान्येन शास्त्रयोनिस्त्रनिर्दिष्टत्वाभावात्तच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्व न स्वारसिकम् । वेदान्तवाक्यानां भ्रमनिवर्तकत्वावधार्यज्ञानजनकतया प्रयोजनपर्यवसायित्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रेण बन्धनिवृत्तेःशास्त्रप्रत्यक्षविरोधविषयस्तत्त्वादनुपपन्नम् । तदन्यथासिद्धप्रतिविधानं च पूर्वमेव कृतम् । किञ्च कस्य भ्रमनिवृत्तिः किंशते उत चेतनस्य न तावच्छतेः तस्या अचेतनत्वेन भ्रमाश्रयत्वाभावात् । चेतनोहि भ्रान्त्याश्रयः । जडत्व भ्रमानाश्रयत्वे प्रयोजकमिति चेत्—

गुडार्थसंग्रहः

एतेन परसम्मतसूत्रचतुष्टयार्थः श्रुतिसूत्राननुगुणइति सूचितम् । परैः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रथमश्लोके जीवब्रह्मभेदो न समवति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना अनुभवसिद्धजीवस्य अहमर्थस्य ब्रह्मभेदासम्भवात् इति शङ्का कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरेव एव 'स्थूलोऽहम्' इत्यादिवत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादेराध्यासिकत्वे शुद्धचिति 'अन्तःकरणतादात्म्याध्यासस्य प्राथमिकस्य सिद्धौ जीवाचिनः ब्रह्मभेदस्मभभवत्येवेति 'अहंब्रह्मास्मि' इत्युपसंहारएव तात्पर्यमिति सिद्धान्तः । अथशब्दः ब्रह्मविचारे पुष्कलकारणानन्तरपर इति साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । अतश्शब्दस्य साधनसम्पत्तेरेवेत्यर्थः साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वम्याथशब्देन लभेऽपि 'अक्षय्यहृत्' इत्यादिना नित्यानित्यविवेको न समवतीति शङ्कानिरासकत्वेन 'यत्कृतक तदनित्य' मिति व्यास्युपोद्धूलित 'तद्यथेह' इत्यादिश्रुतिसिद्धनित्यानित्यवस्तुविवेकादिसम्भवप्रदर्शनेन साधनसम्पत्तेः हेतुत्वदृष्टीकरणार्थं अतश्शब्द इति पञ्चपादिकाविवरणप्रक्रिया न्यापरब्रह्मणवाश्रिता । भाग्यश्रुत-अत्रच ब्रह्मपदेन त-प्रमाण वेद उपस्थापितः सच योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचित्' इत्यादिः । अत इति सर्वानाम् परामुश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । तेनायमर्थः अतः स्वर्गादीना क्षयिष्णुत्वप्रतिपादकात् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादका द्वाभ्यामात् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धमिति ॥

अत्र कृतस्वभिन्नमित्यमिति न सिद्धयतीति प्रागुक्तम् । तत्र यत्कृतक तदनित्यमिति व्यास्युपोद्धूलितश्रुत्या एतदर्थसिद्धिः कथम् ? अविद्यानिवृत्तेः चरमवृत्तिरूपतायाः तस्या एव मोक्षरूपतायाश्च ब्रह्मसिद्धिवार्तिकयोः मण्डनसुरेश्वराभ्यां प्रतिपादनेन मुक्तेरनित्यत्वस्यैवैतत्पक्षे प्रसञ्जिकाह सा व्याप्तिरिति कथं परपक्षं साधयति ? 'तद्यथेह' इत्यादिश्रुतिः दहर विद्यान्तर्गता सा उपासनफलस्य गतिसाध्यस्यानित्यत्वं न प्रतिपादयितुमलम् । उपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इत्यत्रैव ब्रह्मप्राप्तिः 'शोऽश्रुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपाशिता' इतिमन्त्रवर्णे विशदीकृता । 'अस्माहोकाप्रेत्य एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्म्य इमान् लोकान्कामान्नी कामरूपानुसञ्चरन् एतत्सामगायन्नास्ते' इत्युपसंहारे प्रकटीकृता इति 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीते' इतिमुत्रे व्यासो निर्धारयति । नाह स्थूल इति बाधकविरहेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादेराध्यासिकत्वोक्तिर्न घटते । विष्णुपुराणे जडभरतोपाख्याने 'नाहपीवा' इत्युपक्रम्य 'आत्मन्येव नदोषाय शब्दोऽहमिति योद्धिज' इत्यादिना अहमित्यस्याध्यासिकत्वं निरस्तमिति अहमर्थस्यानाध्यासिकत्वे जीवब्रह्मभेदोऽपि न घटते । यदापुनः प्रयोगसामर्थ्यमनपेक्ष्य शब्दादवयवसामर्थ्यादेवाथोऽनुगम्यते, तदा प्रमाणान्तरोपपदप्रकरणानां शङ्कोचहेतूनामभावात् यथासामर्थ्यं मुख्यएवार्थं प्रतिपत्तव्यइति भावः इति 'अहंब्रह्मैव' इति विशेषे उपसंहार इति च(पं.पा.वि) उक्तेः अनुसारेण ब्रह्मपदस्य प्रकरणोपपदसङ्कोचादिराह्येनेन निर्विशेषपरत्व (न्या.र) यदुक्तं तदपि न घटते । 'अभयत्वे ब्रह्म' इति (बृ.स) माथोक्तनिरवग्रहमहत्त्वस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य (पं.पा) विवरणे दोषदृश्यवगुणभूयिष्ठत्वाम्यामुपपादनकरणेन ब्रह्मशब्दार्थासङ्कोच निर्दोषवर्गुणभूयिष्ठत्वाङ्गीकार एव घटते नान्यथेति अकमेनाप्यङ्गीकर्तव्यम् । 'एवमसौ बृहहस्यान्वयात् ब्रह्मशब्दाभिधानीयतो लभते । इतरथा तद्व्यविकल्पस्य न निरङ्कुश प्रमुखम् इति न ब्रह्मशब्दाभिधेय' इति पञ्चपादिका । 'ननु जीवस्यो भेदेऽपि बृहत्त्वस्य लामः दशकालस्थापीत्वादिति-उदाह-तद्व्यविकल्पस्येति' इतिविवरणम् । अत्र जीवब्रह्मभेदे देशकालपरिच्छेदशून्यत्वसम्भवेऽपि वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व न समवति अतोऽहंब्रह्मास्तीति विशेषोपसंहारएव धार्यइति भावः प्रतीयते । अयमर्थः कथं घटते-यथा देशकालपरिच्छेदशून्यत्व देशकालभाव नसाधयति तथा वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि न आमभिन्नवत्समाय साधयितुमलम् । देशकालपरिच्छेदशून्यत्व सर्वदेशकालसम्बन्धित्व देशकालव्यापियत्वरूपमुपगच्छतिः वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व सर्ववस्तुव्याप्यत्वरूपमेवाङ्गीक्रियत इति अवरयमेवित्यम् । एवमङ्गीकारएव अविज्जीववस्तुद्वयपरिच्छेदशून्यत्वमेकरूप

गूढार्थसङ्ग्रहः

संभारि । परमंते अचितो मिर्यायं जीवस्यं ब्रह्माभिन्नत्वमिति वैलक्षण्येन नैकरूपमित्यस्वारस्याम् । 'तंत्वौपनिषदंपुरुषम्' इति श्रुतिरिरोपश्च । अतः गुणानन्त्यानस्तुपरिच्छेदश्च्युत्यवयोः पृथक्त्वपक्षेऽपि न परसंप्रतिनिर्गोपसिद्धिः । एतेऽर्थाः अत्रैव प्राक् (जिज्ञासाधिकरणे) भावप्रकाशे त्रयन्तसारामृते च सम्पद्भिरूपिताः । एवं 'तत्त्वमसि' 'अहंब्रह्मास्मि' इत्यनयोः न परसंमतात्पण्डार्थबोधकत्वमित्यपि ॥ एतेन 'जन्माद्यस्य यत्' इत्यत्र न घर्मजिज्ञासायामित्थं श्रुत्यादयएव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किंतु श्रुत्यादयः अनुभववाच्यश्च यथा संभारमिह प्रमाणं अनुभवानुसन्धानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य' इति(शं)माध्योक्तः निरवकाशात् । अनुभवस्य साक्षात्काररूपत्वेन विवरणमते श्रुतावेव विश्रामत्या भामती-मते श्रुतस्य दृश्यविषयत्वेनैतदर्थस्यास्मिन्नधिकरणेऽयोगाच्च । कारणत्वस्य परमते माध्यमिकमतवत् धातृत्वस्य गौटपाद-कारिकायु सप्रतया श्रुतिसूत्रयोः परमतानुगुणत्वासम्भवात् ॥

किंपुनस्तद्देदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणह लिख्ययमितम् । 'भृगुर्वै वाचणिः-तद्ब्रह्मेति' । तस्यच निर्णयवाक्यं 'आनन्दाद्ब्रह्मे-वेति' इति(शं)माध्यमम् । अत्र पञ्चरादिका- 'येषां वेदान्तवाक्यानां येन सन्निवेशक्रमेण ब्रह्मप्रतिपादने समन्वयः स्वाध्यायपाठे स्थितः, तल्लक्षणार्थं सूत्रद्वयमिति । तथैवोदाहरणमाह- 'भृगुर्वैवाचणिः' इति । अथशब्दोपात्तन्यायेन प्रथमसूत्रस्योदाहरणम् । (तद्विजिज्ञासस्व) 'यतोवा' इति जन्मादिसूत्रस्य । कथम्? पूर्वोक्तन्यायेन पृथिव्यादीनां जन्मादिदर्शनात् तत्कारणकत्वानाना-त्वान्यतरावगमे प्रमाणाभावात् बुद्धिमत्कारणपूर्वतामते प्रतिपन्ने 'यतोवा इमानि' इति कारणस्यैकवचननिर्देशात् तदर्थ-मात्रस्यैव विधिसिद्धतात्वात् अर्थात्सर्वशं सर्वशक्तिजगत्कारणमिति कारणविशेषो वाक्यादवगम्यते । 'पुनस्तद्विजिज्ञासस्व' इत्यनूय 'तद्ब्रह्म' इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगात् बृहत्स्यर्थान्वयेन सर्वतोऽनवाच्छिन्नस्वभाव जगत्कारण ब्रह्मपदार्थं इतिगम्यते इति । अत्र विवरणम्- 'येषां वेदान्तवाक्यानामित्यादेः परिहारस्वायामर्थः । सत्यज्ञानानन्दप्रत्यगा माद्वितीयब्रह्मपदार्थेऽप्र-सिद्धेऽपि बृहत्प्रमात्रस्य प्रसिद्धत्वात्तदनुवादेन सन्निहितपदार्थससर्गसामर्थात् विशिष्ट प्रतिपुंशक्यत इति ब्रह्मप्रतिपादन परं सत्यादिवाक्यम् अर्थात् तदेव लक्षणमिति न सत्यज्ञानानन्दब्रह्मस्वरूपलक्षणस्य सिद्धानुवादप्रसङ्ग इति । ननु स्वाध्या-पाठक्रमेण नार्थप्रतिपत्तिः, किंतु वैपरीत्येन 'प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धम्' इति न्यायात् तथा च कारणस्य प्रसिद्धत्वात् 'यस्मादाकाशास्यभूतः स आत्मा सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति वाक्यप्रवृत्तिः । तथा 'यस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमन्न चजा-यते ससर्वज्ञस्वर्वाविदिति । तथा यस्मात्प्राणादिजायते सदिव्योह्यमूर्तः पुरुष इत्यादि' तथा योभूतयोनिः 'तदेद्ब्रह्मप्रब्रह्मम्' इत्यादि, यस्मात्तेजोब्रह्मनि जायन्ते तसद्वितीयमणिमा 'तत्त्वमसि' इत्यादिकारणमात्रानुवादेन तद्विशेषःप्रतिपाद्यत इति सत्यम् । अधिकारिज्ञानकर्तव्यताब्रह्मात्मप्रतिपादनाना क्रममभिप्रेत्येदमुक्तम् तदाह-तथैवोदाहरणमिति इति । ननु एकत्वे ब्रह्मलक्षणे प्रतीयमाणे वाक्यभेदस्यात्, न एकत्वस्य ब्रह्मप्रतिपत्तिगुणभूततयैकवाक्यत्वात् । अथवा एकत्वमपि लक्ष्यान्त र्गतमेव भवति न लक्षणान्तर्गतम् । तथाहि जगत्कारणानुवादेन एकब्रह्म विधीयत इति । ततःकिमाथातमिति । तदाह-अर्थात्सर्वशमिति न सज्ञासञ्चिन्विपर वाक्यम् किन्त्वर्थप्रतिपादनपरम् । आर्थिकस्तु संज्ञासञ्चिन्विषय इत्याह-पुनस्तद्वि-जिज्ञासस्वेत्यादि । एकं सर्वशं सर्वशक्तिः सर्वतोऽनवाच्छिन्न च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमित्यर्थः । इति सू ॥

ननु 'निष्पाधिके'त्यादिविवरणग्रन्थः प्रागेव (१४.पु) उदाहृतः, पर्यालोचितश्च । अत्र सू-द्वयतात्पर्यं 'तद्विजि-ज्ञासस्वे'त्यत्र विचारणविधिरिति विवरणोक्तया प्रथमसूत्रं तद्विषयक द्वितीयसूत्रं 'यतोवे'ति वाक्यविषयकमिति विभागः परेषां विवक्षितमिति प्रतीयते । अत्र ब्रह्मलक्षणत्वविभागो विचारविधेर्ब्राह्मीकारे वाक्यभेदः न परिहृतो शक्यत इति जगत्का-रणमनूय ब्रह्मत्वविधिरिति सिद्धान्त एव युक्तः । एकत्वं कारणगत एकत्वैव निमित्तत्वोपादानवाभ्या सिद्धान्तेऽप्युप-

गूढार्थसंग्रहः

पद्यते । निमित्तत्वोपादनपर्ययोक्तभयोः श्रुतिमन्तरा कथं ब्रह्मणि प्रतिपत्तिर्भवः 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इत्यत्रपुरुष-
शब्दस्य 'सप्तपूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्' इति बृहदारण्यकएव निर्वचनेन तस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्वस्य स्फुटत्वात् । 'यस्मा-
दाकाशस्यभूतः स आ मा' इति वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारमात्रेण परमतत्तद्वितीयब्रह्मणः कथं सिद्धिः । सत्यादिवाक्यघटकपद-
प्रवृत्तिनिमित्तघर्माणां निर्विशेषेऽनङ्गीकारात् उपलक्षणपरत्वनियामकाभावात् सर्वेषां पदानामावप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमङ्गीकृत्य
अभावस्याधिकरणरूपत्वेन घर्षभित्वाङ्गीकारेऽपि अभावत्वप्रकारकज्ञोचानङ्गीकारे तद्वाक्यस्य भ्रमसशयनिवर्तकत्वेन तत्र
कारकबोधएवाङ्गीकार्य इति अद्वितीयब्रह्मणः नैव सिद्धिः ॥

किंच 'ब्रह्मविदामोति' इत्युपक्रमे प्राप्यत्वेनोक्तब्रह्मणः उत्तरत्र निरूपणमिति सर्वैरप्यङ्गीकार्यतया तस्य परमोऽयं
गइत्यादिकं जन्माऽधिकरण एव निरूपितम् । एतेन मुण्डकश्रुत्यर्थोऽपि विवरणोक्तः न घटते । 'अथपरा यया तदक्षर-
मधिगम्यते' 'परात्परं पुरुषमुपैति' इत्युपक्रमोपसहारायोः प्राप्यब्रह्मण एव तत्र विरहितत्वेन 'अद्वैतम्' इत्यादिनि-
र्विशेषासाधकत्वस्य ब्रह्मन्तसारामृतत्वोपपादनेन तत्र परमतविशया अस्मभवात् । 'एतदात्म्यमिदसर्वम्' इति पूर्व-
ज्ञाक्यसहभावेन 'तत्त्वमसि' इति नवकृत्वः अभ्यस्तम् । तस्य च विशेषोपसहाररूपता ब्रह्मन्तसारामृत एवोक्त ।
महावाक्यानां न प्राधान्यमितिकं तत्रैवोक्तम् । 'सम आमेति वियात्' (कौ) 'एवम आत्माऽन्तर्हृदये (छा. ३) सत आत्माऽ-
न्तर्याम्यमृतः (२४) एषत् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (२२) (बृ) इत्यादीनामेकार्थकत्वं श्रुतिसूत्रतात्पर्यानुसारेण जिज्ञासाधिकर-
णत्वोपपादितम् । शङ्कराचार्याभि 'उभयव्यपदेशात्त्वहिं कुण्डलवत्' 'आमेतित्वयगच्छान्ति प्राहयन्ति च' इतिसूत्रयोः
उपदेशसाहचर्या च 'सत आत्माऽन्तर्यामृतः' 'एषत् अन्तर्याम्यमृतः' 'अन्तःप्रविष्टश्चास्ता जनानाम्' इत्यादिवा-
क्यानां तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थकत्वं व्यक्तं प्रदर्शयन्ति । एव च 'शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो धामदेववत्' इत्यत्र आत्मत्वप्रा-
हृकमेव शास्त्रं विवक्षितम् । आत्मत्व च न स्वरूपेण किंतु शरीरात्मभावेनैव सुदाहृतश्रुतिसूत्रानुसारेण भगवता वेदार्थसंग्रह-
सम्यङ्निरूपितम् । एव च 'तत्त्वमसि' इत्यादौ पारतन्त्र्यप्रतिपत्तिः सिद्धयति । तेन प्राप्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वलक्षण-
कथनेन राजकुमारनयसिद्धेः कुमारस्य राजप्राप्तिः पारतन्त्र्येण यथा तथा ब्रह्मप्राप्तिरपि पारतन्त्र्येणैतर्थाः श्रुतिसूत्रतात्पर्य-
विषयः सिद्धयति इति सूत्रद्वयतात्पर्यं निर्मातराणां स्फुटं भवति । 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इति श्रुतौ 'सत्त्वा अयं सर्वास्तु
पूर्वोपुरिदायः' इति (बृ) तत्रैव निर्वचनानुसारेण सर्वान्तर्यामित्वरूपं सर्वशरीरित्वस्योपनिषत्तात्पर्यविषयत्व सिद्धम् ॥

एतेन (प.पा) विवरणे ब्रह्मणः परिणामिकारणत्वदूषणावसरे 'श्रुतिश्च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति क्रियाऽ-
वयवशून्यत्वमाह । नियन्तृत्वादिक्रियाऽपि शून्यतइतिचेत्—तर्हि परपरविरोधेऽसति मायया तत्त्वात्त्वव्यवस्था कल्पनीया ।
'मायाभिः पुरुष इयते' इति प्रवृत्तेः मायानिबन्धनत्वश्रवणात् । चेतनस्य सुप्तोः पुरुषार्थत्वावगमात् । ब्रह्मणः स्वतः
प्रवृत्तिप्रयोजनाभावाच्च । विपरीतस्वरूपापरित्यागेन विपरीतकार्यापत्तेश्च विवर्तएवेति सिद्धम् । इत्युक्तिर्निरवकाशा । जन्मा-
द्यधिकरण एव 'मायेति प्रहाऽभिधीयत' इति विवरणएवोक्तेः । मायाशब्दस्य यथा नमिष्यार्थकत्वं तथा प्रागेव (जि.
६१८.५) निरूपितम् । सुप्तो 'सति सपथ नविदुः' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मज्ञानाभावेन पुरुषार्थविरहः स्फुटः । ब्रह्मणः
प्रवृत्तिप्रयोजनद्रयादिकं 'औपनिषद्परमपुरुष' इत्यादिभाष्यविवरणे स्फुटमुपपादितम् । अतः नियन्तृतया परिणामस्य
श्रुतित्वात्पर्यविषयत्व एव 'तत्त्वोपनिषद् पुरुषम्' इति श्रुतिस्मरच्छेते ; ननु एकं य तत्त्वात्पर्यस्य पूर्वविपरीतासत्या-
नेकरूपावभासविवर्तङ्गीकारे 'मायाभिः पुरुष इयते' इत्यन्तर 'अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूः' इत्यत्र मायाशब्दस्य
सत्यार्थकावाङ्गीकार एव सर्वानुभवोक्तिस्फुटच्छेत् इत्यपि पूर्वमेव (जि. २४०.५) निरूपितम् । एव कुतः पुनस्तत्त्वमिष्यासा-

गूढार्थसंग्रहः

धारण्यो सृष्टौ मिथ्यात्वे पञ्चपानः । 'नासदासीत्' इत्यादिना विवरणे श्रुत्यादिप्रमाणोपदर्शनमपि न घटत इति जिज्ञासा-
 ऽपि कुर्या एव निरूपितम् । अतः नियन्तृत्वपरिणामेन परिणामिकारणत्वमेव श्रुतिसूत्रयोर्विवाधितम् । 'परिणामात्' इति
 सूत्रे परिणामिकारणत्वस्यैव सूत्ररूपा स्फुट वर्यमाणात्वात् । प्राप्यब्रह्मणः लक्षणकथनेन सृष्टिश्रुतेः प्रातिरूपचरमफलपर्य-
 न्ताया अपि सूचनात् । 'तदनन्वत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यशारम्भणशब्देन परिणामिकारणत्वमेव सूचितम् । परमते
 आरम्भणशब्दप्रयोगः न घटत इति ग्रन्थन्तसारामृतदादौ सम्बद्धान् निरूपितम् । अतः नियन्तृत्वा परिणामयुपादानत्वं यदौ-
 पनिपदं तद्विशिष्टस्य निरवग्रहमहत्वरूपब्रह्मत्वं सूत्रद्वयेन निरूपितं भवतीत्येव युक्तम् ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणे—'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म' इति परमात्ममिन्द्रजीवनिषेधपरम् इति परासिद्धान्तः । नियन्तृनियन्त्रान्तरं
 निविध्यत इति वृत्तिकारसिद्धान्तः । अपदेव युक्त इति जिज्ञासाधिकारेण निरूपितम् । 'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म' इत्यस्य
 नियन्तृनियन्त्रनिषेधपरत्वेन अन्तर्यामिब्राह्मणस्य जीवमिन्द्रपरमात्मपरव वृत्तिकारणमन्तमिति सिद्धम् । एवं च सृष्टि-
 समकालिकनियन्तृत्वस्य अचिन्नीययोरविशेषेण अन्तर्यामिन्वप्रतिपादनपरान्तर्यामिब्राह्मणे विवाधितत्वेन 'सत आत्माऽन्त-
 र्यामिमृतः' 'एतन् आत्माऽन्तर्यामिमृतः' इत्यत्र आत्मत्वमन्तर्यामिन्त्वेनैव विवाधितमिति वृत्तिकारसिद्धान्ते निष्पन्ने—
 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यत्राप्यन्तर्यामिन्त्वेनैव सामानाधिकरन्ध विवाधितमिति ग्रन्थन्तसारामृतेऽप्युपादितो-
 ऽयं संसर्गोऽपि वृत्तिकारसम्भतो युक्त इति सिद्धम् । एतेन वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व सर्ववस्तुव्यापकत्व सर्वशरीरित्वरूपमेवेत्यपि
 वृत्तिकारसिद्धान्त इति निर्णयते ॥

विवरणे—'ननु मिथ्यासृष्टिविषयत्वे वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । नस्तत्, प्रमाणव्यपारानाभिज्ञो देवानां प्रियः प्रमाणाह
 प्रमेयामावं न सहते, नाप्रमेयामावम् । नच सृष्टिश्रुतिः परमार्थसत्यता प्रमिमीते । तदभिधानाभावात् नहि स्वप्रविषया
 सृष्टिश्रुतिसत्सत्यता प्रतिपादयति इत्युक्तमपि किन्तर्हि सृष्टिश्रुतेः प्रयोजनम् ? प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येवोत्पत्तिवि-
 नाशवत्तया अन्यत्राभावमुपवर्ण्य तत्रापि प्रतिपिष्य मिथ्यात्वापादानेन प्रमाणान्तराविरुद्धतया अद्वितीब्रह्मस्वरूपासिद्धिः प्रयो-
 जनम् । तेनैकवाक्यत्वात् अन्यथाशेषविरोधात्' इत्याद्युक्तम् ॥

अयमर्थः नघटते । सिंही देवदत्त इत्यशरोपाङ्गीकारे वेदाप्रामाण्यम् । बौद्धसंमतसत्यद्वयकल्पना वेदप्रामाण्यवा-
 दिभिर्नाङ्गीकर्तव्या । स्वप्नेपभोगतुल्यता वैदिककर्मफलोपभोगस्य विरुद्धा इत्याचर्यानां भट्टपादैस्साधनात् । सूत्रकारश्च—
 'वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति योगाचार्येण दूषयन् परमतमपि दुष्टमिति सूचयति । सवन्धक्षेपपरिहारो अविद्यादूष-
 णावधरे 'निरस्तभ्राम्यपधः निरालम्बनवादेन' इति पार्थसारथिः एकात्माऽभ्युपगमपक्षः निरालम्बनवादेन निरस्त इति स्पष्ट-
 माह—'प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रदज्ञाने मृषाभवेत् ॥ ८८ ॥ स्वप्नादिसृष्टिरस्माक तव भेदोऽपि किंकृतः । नचाभ्युप-
 तियोग्यसिद्धि जाग्रदज्ञानस्य शोभनम् ॥ ८९ ॥ यदर्शनेन मिथ्यात्वं स्वप्नादिप्रत्ययो प्रजेत् । स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलो-
 कप्रसिद्धितः ॥ ९० ॥ तदीयघर्मवैषम्याद्वाधकप्रत्ययो यथा ।' (श्रो. वा. नि. वा) इत्यत्र वैषम्यपदं प्रयुज्जानां भट्टपादाः
 'वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रमप्यभिपयन्तीति प्रतीयते । अधिकसत्ताकत्वेनपेक्षिकसत्ताकत्वेन अग्नून्सत्ताकत्वेन
 वा वैषम्यपरिहारः माविद्याधोद्वारे मधुसूदनाक्तः नघटते । 'न सत्यद्वयकल्पना' इति भट्टपादोक्तया बौद्धमात्रसंमतयाः
 सत्यद्वयकल्पनायाः अप्रामाणिकत्वात् । गुदचन्द्रिकोक्तरीत्या सत्यद्वयकल्पनेऽपि भट्टपादोक्तयविराधः जिज्ञासाऽपिकरणएव
 पर्यालोचितः । इष्टिसृष्टिपक्षे आत्माऽन्वयसामान्यस्यापि प्रातीतिकत्वेन वैषम्यकल्पनायास्त्वर्थसाऽसम्भवात् । एतेन अव-
 स्थाऽज्ञान(नृत्)पक्षे मूलाज्ञानकार्यत्वाभ्यां वैषम्य प्रातीतिकव्यावहारिकवैषम्य एव पर्यवस्यतीति भट्टपादोक्तत्वेन निर-
 १११

श्रुतप्रकाशिका

त्वया जडत्वेनाभिमतं ज्ञातरि भ्रमानाश्रयत्वाभावेन साध्यसमव्याप्त्यसिद्धेः ; चेतनस्य भ्रमनिवृत्तिरपि भवत्यक्षे न पुरु-
षार्थस्यात् । ज्ञातरपि निवर्त्यकोटिनिविष्टत्वात्प्रति स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वाच्च ॥

राशश्चातृनिवृत्तिरिव ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञातृनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति चेत् । न ज्ञातुरेवात्मत्वात् ज्ञातृधर्मताऽवगतस्य
ज्ञानस्येच्छादिषादेरिवात्मत्वाभावात्, दातृत्वत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थार्थयितृत्वाभावेन पुरुषार्थप्रतिसंबन्धित्वानुपपत्त्या ज्ञान
प्रति ज्ञातृनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात् पुरुषेणार्थनीयस्यैव पुरुषार्थत्व ज्ञानस्यात्मत्वपुरुषार्थप्रतिसंबन्धित्वानुपपत्तेः तद
पेश्य ज्ञातृनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमुच्यते । ज्ञानप्रति ज्ञातृत्वत्वेऽप्यन्यतमत्वाभावात् । सुखदुःखप्रभेदात्प्रति सुखतद्देवता
दुःखतद्देवतानिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वम् । नहि ज्ञाता ज्ञेयैर्दुःखरूप, नच दुःखजनयिता ज्ञानस्य दुःखानुभवितृत्वायोगात्
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन प्रयोजनपर्यवसानं त्वयैवापास्त ध्याननियोगवादाप्रतिक्षेपे । अतोऽनुपपन्नं शास्त्रस्य त्वदुक्तं प्रयोजन-
पर्यवसायित्वम् ॥

यादवप्रकाशीयारस्तु—दुःखत्रयाभिघातज्ञानानन्तरं तदुपशमोपाये पुरुषप्रवृत्तेरेव हेतोर्ब्रह्मैव जिज्ञास्य ननु प्रधा-
नादीनीति प्रथमसूत्रार्थं वर्णयन्ति । अस्तुब्रह्मणो जिज्ञास्यत्व नैतावता प्रधानादीनामजिज्ञास्यत्व तेष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मश-
ब्दार्थत्वात् । शास्त्रेणैव ब्रह्मानुय तज्ज्ञानं त्रिधीयते एकेन वाक्येनेकस्यार्थस्य विधानानुवादायोगात् अनुवादः प्रमाणात्
रसापेक्षः प्रमाणात्तैश्च वादिभिस्समाधितास्तत्त्वप्रकारविशेषास्सर्वे परिकल्पिता इति तत्त्वान्तरा प्रेक्षा न शक्या । अतस्ते
ध्वन्यतमस्यैव ज्ञातृत्वविधानाय शास्त्रेणानुवादः क्रियते इति शाङ्खापरिहारार्थं जन्मादिसूत्रम् । सम्नात्रपुषोऽनेकशक्ति-
शालिन एकस्मादादिति यावत् ब्रह्मणः कृत्वस्य चिदचित्यपञ्चस्य जन्मास्थितिलय प्रतिपाद्यम्, अतर्हृदश त्व वाद्यन्तरेपरि-
कल्पितमिति न तत्परिकल्पितार्थेष्वन्यतमस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वमिति सूत्रार्थमाहुः । एतर्हि प्रमाणान्तरासिद्धत्वाच्छास्त्रेणानु-
वादासम्भवं इति शाङ्खाया शास्त्रयोनित्वादिच्युच्यते । वेदान्तेष्वपि केनापि वाक्येन प्रतिपादितस्य वाक्यान्तरेणानुवादः
पन्नं प्रमाणान्तरान्तरात्तत्त्वस्तुप्रतिपादनक्षमत्वं शब्दमहिमेति सूत्रतात्पर्यं वदन्ति । तथाऽपि सिद्धेऽप्युत्पत्त्यभावात् प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिविरोधे वाक्यस्य प्रयोजनाभावाच्च ब्रह्मणश्शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्योगशाङ्खापरिहारपरं समन्वयसूत्रं व्याचक्षते ॥

तत्र तावदप्रथमसूत्रे दुःखत्रयाभिघातज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं प्रागेव प्रतिक्षितम्, प्रत्यक्षादिना तज्ज्ञाने विवक्षिते तत्त्व-
रिहारस्यानुवेदादिसिद्धत्वात् स्वर्गादेशिष्य तावन्नया-तर्भावज्ञानस्यच साङ्ख्यादिशास्त्रान्तराधीनत्वे मोक्षोपायस्यापि तत्रैव सुल-
भतया वेदान्तैरेष्यथादिदेन तज्ज्ञानस्य कर्मविचारस्यपेक्षतया तत्पूर्ववृत्तत्वात्पाताच्चेति, प्रधानादीनामजिज्ञास्यतापरवत्
पूर्वमेव निरस्तम् । श्रुत्यविद्वद्भासे साङ्ख्यादिशास्त्रस्य भवद्भिरङ्गीकृतत्वादिद्विद्वासे चाप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरण-यावत्सि-
द्धत्वात्प्रमेयदौस्थ्यस्य तर्कपादे दर्शयिष्यमाणत्वात् वेदान्तवाक्यानां अतत्परत्वस्य ईक्ष्ययधिकरणादिषु वक्ष्यमाणत्वाच्च सूत्रस्य
कृतकत्वप्रसङ्गादिति ॥

जन्मादिसूत्रस्य वाद्यन्तरापरिकल्पितप्रकारेणैव निपदत्ववैलक्षण्यात् ब्रह्मशब्दस्य तत्परिकल्पितप्रधानाद्यन्यतमवि-
षयत्वनिरासपरत्वचायुक्तम्, विशेषणभेदात्साधिशेषवदुत्पत्तिरिहारमात्रं सत्यद्वितीयवस्तुनस्समस्तजगत्कारणत्वप्रतिपादनानु-
पपत्तेः । चिदचित्यपञ्चस्याद्वितीयकरणतयाहि वाद्यन्तरत्वलक्षणेभ्य औपनिषदत्ववैलक्षण्यं भवद्भिरुक्तम्, वेदान्तवैद्य
तावस्य त्वदुक्तप्रकारेण प्रधानादिवैलक्षण्यचेद्यत्परिकरणादि-यार्थनैरेष्यणं नसिद्धमिति । इह वक्ष्यमाणोपतिरिक्तन्यायान्त-
रानुत्ते, वक्ष्यमाणानुपपत्तीनां वक्ष्यमाण-यार्थविना परिहारायोगाच्च, वक्ष्यमाणोपजीवने च तदएव तत्त्ववैलक्षण्यं प्रधा-
नादेरजिज्ञास्यत्वं च सिद्धयतीति कृतकत्वं स्यात् । वाक्यान्तरेण प्रतिपादितस्य वाक्यान्तरेणानुवादासम्भवपरत्वत्वं च—

गूढार्थसंग्रहः

एतेन 'वैद्यम्यांच न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रे वैद्यम्यादिति हेतुः प्रीमासकादिसम्मतः सूत्रकृतो विवक्षितः । 'चक्षुश्चेन स्वप्नज्ञानानामपि याथास्थ्यं विवक्षितमिति दृष्टान्तासम्भवः' हेतुर्विवक्षितः । इममर्थमभिप्रेत्यैव भगवता भाष्ये चकारार्थानुक्तावपि वेदान्तदीपे 'चकारात्तान्यपि यथार्थानीत्यभिप्रायः' इत्युक्तम् । स्वप्नार्थानां सत्यत्व जिज्ञासाऽधिकरणे भगवतैव साधितम् । सध्याधिकरणे स्वप्नार्थानां सत्यत्व सूत्रकारसम्मतमिति निर्धारयिष्यते । परमते स्वप्नज्ञानार्थयोर्दु-
मयोः अत्रत्याऽज्ञानपरिणामत्वेन ज्ञानस्यात्रापि अर्थस्य त्राघक्ष्यं न घटत इति प्रागेव निरूपितम् । सृष्टिश्रुतेरसप्रयोजनतया तात्पर्यवत्त्वस्य पूर्वमेवोपपादानात् । सृष्टिश्रुतेः मुक्तिवाचयैकरस्येन प्राधान्येन तददृष्टसारेण नियन्तृत्वनिबन्धनोपादानोपादेय भावप्रतिपन्नपारतन्त्र्यप्रतिपात्तिफलत्वेन 'नत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यानां शेषविरोधाभावेन स्वतः प्रामाण्यस्य वैदिकैस्सर्वै-
रप्यङ्गीकृतत्वेन स्वरूपतः परमार्थसत्यविषयकत्वे सिद्धे अत्रैदिकबौद्धसमतन्व्याजहारिकसत्यविषय शम्भुपगमे सृष्टिस्थितेः दीर्घ भ्रमसपादनार्थत्वमेव स्यात् परसमत श्रुत्यादीनां त्राघकत्व न संभवतीति जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितम् । अयमर्थः
सर्वोऽपि प्रागेवोपपादितः । अतः जन्माद्यधिकरणसूत्रस्य यथोक्त एवार्थः ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वमेतान् विवक्षितमिति पूर्वमेव निरूपितम् । नियन्तृत्वेन तस्यैव निमित्तत्व च, निमित्तत्वेन परिणामित्वाङ्गीकारे जटहु लसावयवपरिच्छिन्नकार्या पत्तेर्ब्रह्मणो नात्रकाशः । तत्कार्यान्तर्यामिचस्यैव ब्रह्मण्यङ्गीकारात् । 'अज आत्मा महा-भुवः' 'न जायते' इत्यादिश्रु-
तिविरोधोऽपि न सम्भवति सूक्ष्मावस्थचेतनाचेतनान्तर्यामित्व कारणताऽघच्छेदकम् । स्थूलावस्थचेतनाचेतनान्तर्यामित्व—
कार्यावच्छेदकम् । 'सोऽकामयत बहुस्याम्' 'सच्चत्यच्चाभवत्' इति श्रुत्या 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदकमेव' 'बहु-
स्या प्रजायिय' इत्यादिश्रुतिभिः परिणामिकारणत्वम् उक्तान्तर्यामित्वव्यतिरिक्तरूपेण जन्मनोऽभावेन 'अज आत्मा' इत्यादि-
श्रुतेर्विरोधश्च । मृत्पावस्थापरित्यागेन घटशरावाद्यवस्थावत् मृदन्तर्यामित्वापरित्यागेन घटशरावाद्यन्तर्यामित्वम् । परि-
णामिकारणतावादे उपादानोपादेयोरभेदस्य सर्वसमन्वयात् । एतेन 'कश्चाय परिणामः' इति परिणामदूषणमपि निरय-
काशम् । निरस्यस्य सयोगो न सम्भवतीति बौद्धोक्तक्षेपस्य परमाणुव्युत्थयोरनङ्गीकारेण तसरेणोरेव प्रत्यक्षसिद्धस्याभ्युपगमेन
प्रसरेणुद्वयसयोगस्य प्रत्यक्षसिद्धतया प्रसरेणोः नैर्यापकमतव्यतिरिक्तमते निरस्यत्वेन प्रत्यक्षसिद्धतया प्रत्याख्यानासम्-
वादिनि भावप्रकाशे (१.सपु) निरूपितम् ॥

'वृत्तप्रवृत्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोऽत्र' इत्याश्रयस्य परिहाररूपे 'श्रुतेस्तु शब्दमूलं जात' इति सूत्रे श्रुतिबलादेव निरव-
यवपरिणामः अभ्युपगतः सूत्रकृता । न चान्तरसमतान्तर्यामिबोधकः कश्चिद्द्वैते येन विवर्तोपेक्षणं युक्तं स्यात् । एतेन पूर्व-
पापरित्यागेन परिणामाङ्गीकारे 'एवतर्हि विवर्तं प्रतिपादयति श्रुतिकारजतमायाव्याप्रादिषु विवर्तस्य तल्लक्षणत्वात्' इत्यु-
क्तिर्निरवकाशाः । स्वमतसिद्धार्थमङ्गीकृत्य विषयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् श्रुतिकारजतस्थले विवर्तोपादानत्वस्य परव्यतिरिक्तस्य
कस्यापि वैदिकदार्शनिकस्यासंभवात् । परसमतविवर्तोपादानत्वत्तु प्रातीतिकयस्मिन्नङ्गीकृतवैदिकदार्शनिकेषु कश्चिदपि
नाभ्युपैति । एतेन 'किंच नाहं व्यवहाराभावमात्रेण यस्तुव्यतिरेकः वृक्षादिषु पृथिवीति व्यवहाराभावोऽपि पृथिवीत्व-
त्वात्' इति (अ.सि) मधुसूदनोक्तमप्यनुपादेयम् । पृथिवीशब्दस्य भूमावेव प्रसिद्धतया वृक्षस्य भूमित्वेन व्यवहाराभा-
वात् तथा व्यवहाराभावाः पञ्चभूतान्यतमपरत्वेन पृथिवीशब्दस्य पृथिवीविचारवृक्षे पृथिवीति व्यवहारः युक्त एव, वृक्षस्य
बीजविकारत्व ननु भूविकारत्वम् बीजे पञ्चभूतान्यतमपृथिवीत्वेन वर्तत एव ॥

एतेन आत्मनि कार्यजनहेतुवत्स्यैवोपादानलक्षणत्वात् तस्यच परिणाम्यपरिणाम्यभयसाधारणत्वात् इत्यद्वैतसिद्धि-
स्यतादात्म्यमिति कार्यहेतुत्वस्य विवक्षणादिति लघुचन्द्रिका । स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानं च अस्ति च प्रपञ्चस्य सद्

गूढार्थसंग्रहः

येन ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाशनेन परिणामिनाचामेदः 'सन्घटः जडोघट' इति सामानाधिकरन्धेनानुभवात् । 'नच 'तदन-यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति सूत्रे अन-य-त्व व्यतिरेकेणाभावः, 'नत्त्वन्वयत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदव्यतिरेकधामः' इति भाष्यमामनीनिबन्धनाभ्यां प्रसङ्गस्य ब्रह्मभेदनिषेधादभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्त इति वाच्यम् ; तयोर्ब्रह्मरूपघर्मिसमानसत्ताकामेदनिषेधे ता-पर्येण शुक्तिरजतयोरिव प्रातीतिकामेदाभ्युपगमेऽपि विरोधाभावादिदि' सिद्धान्तलेशसंग्रहे इति केषांचित्पक्षोक्तिः निरवकाशा । प्रातीतिकतादाभ्यस्यैव ब्रह्मणश्श्रुतिस्त्वशादितः अक्षिद्धेः । 'जडोघट' इतिप्रतीत्या घटे जडत्व यथा तथा 'सन्घट' इतिप्रतीत्या घटे सत्त्वमेव सिद्धयति । अक्षिघटः सन्घट इत्यनयोर्विशेषाभावात् । अक्षि घट इत्यत्र कर्तारि लकारः सन्घट इत्यत्र लट्एव शतृप्रत्ययः । 'अक्षिब्रह्म' इत्यत्रापि ब्रह्मण्यसत्तात्वर्थकर्तृत्वमेव विवक्षितमिति प्रागेव निरूपितम् । अक्षिघट इत्यत्र सद्रूपे ब्रह्मणि घटो भासते नास्ति घटइत्यत्र सद्रूपे ब्रह्मणि घटस्य निषेध इत्यादि विवरणप्रक्रिया व्याकरणविरुद्धा सर्वलोकविरुद्धाचैत्यपि जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । एतेन 'सोऽकामयतबहु-स्यां प्रजायेय' इत्यादौ सृज्यभेदस्य प्रतिपादानात् उपादानत्वम् इत्यद्वैतसिद्धिः विद्यतोपादानतान साधयितुमलम् । 'परिणामात्' इति सूत्रे शङ्करभाष्ये एतच्छ्रुत्यादाहरणेन ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वस्यैव ततस्सिद्धेः विद्यतोपादानत्वसाधका-भावात् प्रवेशनिबन्धनबहुमभवनस्यैव तत्र प्रतिपादनेन नियन्तृत्वनिबन्धनबहुमभवनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् ॥

'अतो यदवष्टम्भो विश्वो विवर्तते प्रसङ्गः तदेव मूलकारण ब्रह्मेति सूत्रार्थः' इति पञ्चपादिका-अत्र विवरणम् 'त्रैविध्यमत्र समवति रज्ज्वाः सयुक्तसूत्रद्वयवन्मायाविशिष्ट ब्रह्मकारणमिति वा 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इतिश्रुते मायाशक्तिमकारणमिति वा जगदुपादानमायाऽऽभ्यतया ब्रह्मकारणमिति वेति । तत्र विशिष्टपक्षे तथैव ब्रह्मत्वेनोपलक्षितस्य ज्ञानानन्दादिस्वरूपलक्षणेन मायानिष्कर्षालक्षणाद्वयेन विशुद्धब्रह्मासिद्धिः । उत्तरपक्षयोस्तु मायायाः ब्रह्मपरतन्त्रत्वात्कार्यमपि ब्रह्मपरतन्त्र भवति । यथाऽऽतन्त्रतन्त्रवारब्धेऽपि पर्योऽऽतन्त्रः प्रतीयते । ततश्चेत्प्रथमानकार्यस्य यदाश्च योपाधिज्ञानानन्दलक्षणं च तत् ब्रह्मेति शुद्धब्रह्मलाम इति, तदाह-यदवष्टम्भ इति' इति । सयुक्तसूत्रद्वय रज्ज्वा यथोपादान तथा मायाविशिष्ट ब्रह्मकारणमित्येकःपक्षः । पक्षान्तरमाह-देवात्मैति । स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणाैरित्यर्थः । पूर्वत्र मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यम् । अत्रतु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायायाश्चोपसर्जनत्वमित्यर्थः । सकलजगदाकारेण विवर्तमानमायाऽधिष्ठानत्वं ब्रह्मलक्षणमिति पक्षान्तरमाह-जगदुपादानेति । एव मतेभेदमभिधायाति-न्यासि निरस्यति तत्रेति । भवतु परतन्त्रत्वम् ततःकिमिति ? अतआह-ततश्चेति । आश्रयोपाधीति । आश्रयस्थाज्ञानस्य सत्तोहृतरित्यर्थः' इति तत्त्वदीपनम् ॥

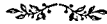
अत्र संयुक्तसूत्रद्वयं रज्ज्वाः परिणाम्युपादानमेव । तत्र सूत्रद्वयसंयोगः नैयायिकैरसमवायिकारणवेन यःपरिक्ल्पितः स एव रज्ज्वावस्था इति परिणाम्युपादानत्व सर्वार्थसिद्धौ स्थापितमाचार्यपादैः । सूत्रद्वयदृष्टान्तेन मायाब्रह्मणोऽसमप्राधान्येन मायाविशिष्टब्रह्मणः विद्यतोपादानत्व कथं सिद्धयति । परिणामिविद्यतोपादानयोः दृष्टान्ते समप्राधान्याभावात् । — 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यत्र सत्त्वरजस्तमोऽगुणाश्रयशक्तिमत, कारणत्वेऽपि शक्तिमत्त्वं 'क्षरप्रधानममृताक्षर हरः क्षरात्मानावीशते देवएकः' इति तत्रैवोत्तरत्र ईशेशितव्यभावेन सन्नदत्वरूपमिति स्फुटम् । एव 'अस्मान्मायी सृजते विश्वभेतत्सिन्ध्या-यो मायया सचिद्धः' 'मायातु प्रकृतिं विद्या-मायिनतु महेश्वरम्'(क्ष) इति चतुर्थं प्रकृतेः मायाशब्दार्थत्वेन मायाशब्दस्य नामित्यर्थकत्वम् मायास्वामीत्वाक्षरः अन्यः ईश्वरेण स्वाभाविकभेदवान् जीवः इत्यर्थनिष्कर्षणेन परसमतविद्यतोपादानत्वस्य न प्रसङ्गः । तृतीयपक्षे जगदाकारेण विवर्तमानमायाऽधिष्ठानत्वं केन प्रमाणेन सिद्धम् । अत्र प्रथमपक्षे ब्रह्म वेनोपलक्षितस्य ज्ञानानन्दादिस्वरूपलक्षणेन मायानिष्कर्षालक्षणाद्वयेन विशुद्धब्रह्मासिद्धिः' इति(प.पा) विवरण-

श्रुतप्रकाशिका

शास्त्रयोन्याधिकरणस्यायुक्तं कृतकरत्वादेव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इतिवाक्यान्तरेण विहितस्य होमस्य 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यान्तरेणानुवादः पूर्वकाण्डे प्रसिद्धः (अग्निहोत्रा)आग्नेयादिपदकं तदुत्पत्तिवाक्यविहितम् । 'यएवंविद्वान्पौर्णोमी मार्षी यजते' 'यएवंविद्वानमाथास्यां यजते' इति वाक्याभ्यामनूयत इति च तत्रतत्र प्रसिद्धम् । अतो वाक्यभेदेन विधानानुवादसंभवे नात्र व्युत्पाद्यः ॥

समन्वयसूत्रस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेऽपि शास्त्रस्य प्रयोजनवत्ताप्रतिपादनपरम्प्रसिद्धम्, सिद्धेप्रतिपादनपर-
लन्वययुक्तं प्रथमसूत्रेणैव सिद्धार्थव्युत्पत्तेरसमर्थितत्वात् तत्रच तत्समर्थनाभावेन त्वदुत्पत्तिपरत्वे तसूत्रवैयर्थ्यस्योपपादित-
तत्वाच्च । सिद्धवस्तुमाने शब्दशक्तिरसमर्थनाभावेसति सिद्धवस्तुवैलक्षण्यतद्विधानानुवादतत्प्रयोजनादिनिरूपणस्यानपेक्षितत्वेन
जन्मादिस्त्रयोऽर्थानस्य तत्पूर्वकताऽवश्यभावात् ; वक्ष्यमाणोपजीवनेनोऽर्थाने प्रतिपत्तिप्रमसामञ्जस्याभावादाद्यसूत्रस्यान-
पेक्षितविधानपरत्वायोगाच्च, अतो भाष्यकारोक्तार्थपरत्वमेव चतुस्तूत्रया उपपन्नम् ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

पर्यालोचनया ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्व विवरणकारसम्मतमिति प्रतीयते । एतत्तत्पार्येणैव ईश्वरगतमपि कारणत्व तदनुगतम
लक्षणचैतन्यं शास्त्रात्तन्द्रमसमिव तदस्यतया उपलक्षयितुं शक्नोतीति तस्य श्रेयब्रह्मलक्षणत्वात्कारितेति विवरणानुसारितम् निरू-
पितम् (वि.ले.स) अप्ययदीक्षितैः । श्रेयब्रह्म ध्येयब्रह्मद्वैविध्यं श्रुत्यादिप्रमाणतः नैवसिद्धयतीति भावप्रकाशे (३.स) निरू-
पितम् । सूत्रकारश्च प्रतर्दनाविद्याया निर्गुणविद्यात्वेन परसम्मततायामुपसार्त्रैविध्यं श्रुतितात्पर्यविषय इति साधयतीति प्राग्श्रेय
प्रत्यन्तसारामृते च निरूपितम् । अतश्च ईश्वरगतमेव जगत्कारणत्व ताद्वि ब्रह्मणस्सविशेषस्यैव लक्षणं ननु पररीत्या ब्रह्म-
त्वोपलक्षितस्य विवर्तोपादानत्वत्तु न युक्तिः क्वापि साधित परैः नापि श्रुतितइति जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । अतश्च
ब्रह्मण्यस्य परसमतनिर्विशेषपरत्वासम्भवात् 'जन्माद्यस्ययत्' इति सूत्रे विवर्तोपादानस्यैव अप्रामाणिकतया ताद्विविद्याया
असम्भवेन जन्माद्यधिकरणान्ते तस्मात्सर्वेषु वेदान्तवाक्येषु पाठव्यत्यासेन जगत्कारणमानानुवादेन तस्य ब्रह्मत्व प्रति-
पादयतीति विवरणोक्तिर्निरवकाशा । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधीयतइति न्यायोऽपि न घटते । अतः जगत्कारणस्यैव
प्राधान्यं मुक्तप्राप्त्यत्वात् कारणवाक्यानां प्राप्ताप्रतिपादकवाक्यानामैकरस्यात् राजकुमारणनयसूत्रनात् परसमतमहावाक्यानां
चाप्राधान्यमिति जन्माद्यधिकरणे व्यासतात्पर्य एव युक्तं ॥

'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रं द्वेषा वर्णितं परैः तत्र वेदादिस्त्रुष्व ब्रह्मणो नसम्भवेति वेदस्य नित्यत्वात् (प.पा.
वि) इति शङ्का । 'अस्य महतो निश्चसितमेतद्यद्वेदः' (वृ) इति श्रुत्या वेदस्त्रुष्वप्रतिपादनात् वेदस्य नित्यत्व सत्यत्वा
विरोधेयं वाच्यम् ; एतेन जन्माद्यधिकरणोक्तं सर्वशब्द एटीकृतमवयति । शास्त्रस्य योनित्वाद्वापादकत्वादित्यर्थः । अथव
योनिरशब्दः शापकहेतुपरः शास्त्रप्रमाणकत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तधिकरणोक्तजगत्कारणत्वस्यानुमानगम्यत्वनिरसनपूर्वकं शास्त्रप्र-
माणकत्वसाधनेन सर्वज्ञत्वादित्दीकरणम् । जन्माद्यस्य यत् इत्यत्र न स्फुटं शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम् । अत्र 'तत्त्वोपनि-
षद् पुरुषम्' इति श्रुतितात्पर्यं निर्धारितं भवति इति ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

अत्र प्रथमवर्णके विवरणोक्तदिशा वेदनित्यत्र यदि पूर्वपदार्थीजस्यात् तदा विय पादएव एतदर्थो वक्तव्यस्यात् । जन्माद्यस्य यत् इत्यत्र परब्रह्मातिरिक्तसामान्यस्याभ्येत्यत्र त्रिधाक्षितेन ब्रह्मान्यसामान्यस्यापि कार्यत्वस्य पूर्वाधिकरणे ऽभिप्रेतत्वेन सर्वज्ञस्य ततएव सिद्धस्य ततोऽसिद्धयभावेन तृतीयसूत्रे दृढीकरणार्थं प्रयत्नोऽपि विफलः । किञ्च सर्वज्ञत्व 'द्रष्टुश्च ज्ञानशक्ति न कारणतया, किंतु दीपप्रभावत् सयुक्तद्योतनैवेति 'परमिहपुनस्त्वाभ्यन्ते सर्ववित्त्वम्' इति तृतीयसूत्रार्थे (१.१.३.अ) 'ननु सोपाधिकधर्मत्वात् न स्वरूपलक्षणत्वामि युक्तम् । न । अनेन सर्वज्ञशब्देन सर्वावभासश्चम विशतिमान आदित्यादिप्रकाशवत् अपिपयोपाधिक विज्ञानमेव ब्रह्मस्वरूपलक्षण विवक्षितमित्यविरोधः' इति जन्माद्यधिकरणेन विवरणोक्तरीत्याङ्गीकारे 'यस्सर्वज्ञ' इति श्रुतौ सर्वज्ञशब्देन तादृशार्थालम्ब कर्तव्येव कप्रत्ययस्य विधानं ननु भावे इत्यस्य पूर्वमेव निरूपणात् । 'निष्कल निष्क्रियम्' इत्यत्र पूर्वं 'ज्ञ कालकाले गुणी सर्वविय' इति निर्गुणश्रुते पूर्वं परत्र च श्रूयते । तत्रच ज्ञाघावर्धयक्रियाकर्तृत्व गुणि व च प्रतिपादितम् । 'निष्कल निष्क्रिय ज्ञान्त निरवच निरखनम् । अमृतस्य परसेतु दग्धे-घनमिवावलम्ब' इति श्रुतिक्रमः । अत्रामृतसेतु व क्रियामन्तरा न घटते । धारकत्वस्वरूपोपाय वरूपस्य वा सेतु वस्य क्रियाविरोहेऽसंभवत्वात् । 'दग्धे-घनमिवावलम्ब' इत्यत्र 'सर्वाभ्याम्पन औषत्' (वृ) इति पुरुषशब्दार्थस्य 'सुसुप्तुर्वै शरणमह प्रपद्ये' इति पूर्वश्रुतौ शरणशब्दविवक्षितस्य सर्वपापदाहकत्वस्यापि क्रियाऽनङ्गीकारेऽसंभवत्वात् । एतच्छ्रुते पूर्वं परत्र च बहुधाऽभ्यस्तस्य देवशब्दस्य सूच्यादिक्रीडाकर्त्राद्यर्थस्य क्रियाविरोहे सर्वाऽसंभव एव । सूच्यादिक्रीडाकर्तृत्वाङ्गीकारे नियन्त्रवचकामेनापि स्वीकार्यम् । 'निष्कलनिष्क्रियम्' इति श्रुत्यानुपूर्वापर्यालोचनायामवयवपरिणामरूपक्रिया विरह एव तत्र विवक्षित इति प्रतीयते । तेन कूटस्थत्व स्वरूपसङ्कोचविकाराहारित्यरूपम् इत्यपि सिद्धयति । क्रियासमाप्त्यविरह उ सर्वावभासनयविरोधात्तत्र विवक्षितः । नापि धर्मसामान्यविरह उत्तन्यायाविरोधादेव । एव च ज्ञानक्रियाकर्तृत्वाङ्गीकारे 'निष्कल निष्क्रियम्' इति श्रुतिविरोधोऽपि न संभवति । 'निरवचम्' इत्यनेन क्रियादेराविवचकत्व परसमत निरस्तम् । अत्र ब्रह्मण परिणामिकारण वपक्ष एव सर्वज्ञत्वाद्युपपद्यते ननु विवर्तवादपक्षः ॥

कौमुदीकारास्तु—स्वरूपज्ञानेनैव सर्वज्ञत्व, ननु मायावृत्त्या । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतिविरोधात् । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुत्या सृष्ट् प्राक् सृष्टिज्ञानानामपि प्रलयस्य वाच्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञ वामावापत्या 'तदैक्षत' इति श्रुतुक्तक्षणायोग' इति विवरणकारमतमेव साध्यन्ति । विवरणे उक्तस्य सर्वज्ञप्राज्ञादिशब्दार्थासाङ्गत्यस्यैतन्मतेऽप्यपरिहार एव । मायावृत्तिव्यतिरिक्तस्यैव प्रलय व्याकृतविरहवत् सर्वज्ञश्रुतिविरोधादङ्गीक्रियत इति (सि ले स) अच्युतकृष्णानन्दनीचौक्तिस्यनुपादेया । 'तद्देव तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरुपाभ्या व्याक्रियत' इति श्रुतिव मायावृत्ति साधकश्रुत्यभावात् 'कामरसङ्कल्प' इत्यादिश्रुतिवत् ज्ञाघावर्धस्य मायावृत्ति वसाधकश्रुत्य भावाच्च । सर्वज्ञ वादिश्रुतिविरोधानिर्विशेषस्य जगत्कारण व न संभवति किंतु सविशेषस्यैवेत्याक्षेपे एतत्समाधानायोगात् । ब्रह्मण स्वरूपचैतन्येन स्वसृष्टयवभावभासकत्वात्सर्वज्ञवाङ्गीकारेऽपि दृश्यान्-उन्नतरूपेण ब्रह्मकार्यं वात् 'यस्सर्वज्ञ' इत्यादिज्ञानजनिकर्तृ वद्युत्तरपि न विरोध इति (सि ले स) आचार्यवाचस्पतिमिश्रसिद्धान्तोऽप्यनुपादेयः । तथासति सर्वज्ञ वस्य स्वरूपलक्षण वासंभवेन जगत्कारणत्वसर्वज्ञ वादीना सविशेष एव सृष्टिकारात्तरीत्योपपत्तिसंभवात् निर्विशेषवादादस्यैव श्रुतित्वा पर्यावियय वप्रसङ्गात् 'सदेव—अप्रआसीत्' 'बहुस्या' 'तत्रवमसि आमा वा—अप्रआसीत्' 'तद्देव—अव्याकृतमासीत्' 'ब्रह्म—अप्रआसीत्' । तदा मानमेवावेदह ब्रह्मास्स' इत्यत्र असंघावाद कर्तारि लकारस्य परमतेऽयोगेन महावाक्याना निर्विशेषपर वमव परसमत न घटते । अत्र असंघाता कर्तारि लकारप्रयोगे 'प्रातिपदिकार्थमाने प्रथमा' इत्यस्य न पञ्चगादिकाक्षेपशरी

गूढार्थसङ्ग्रहः

रक्तोक्तार्थो युक्तः । अयमर्थः जिज्ञासाऽधिकरणे 'प्रकृतिप्रत्यययोगेनहि पदत्वम्' इत्यादिभाष्यविवरणे (२६६.पु)निरूपितः एतेन सर्वशक्तिरूपमपि सविशेषवाद् एव घटतइति सिद्धम् ॥

विरतोपादानत्वस्य अनुमानगम्यत्वाभावेन आदिपासम्भवात् उपादानत्वस्य शास्त्रप्रमाणक वट्टीकरणार्थं 'शास्त्र-योनिव्यात्' इति सूत्रमिति परोक्तिरापि निरवकाशा । नैयायिकैः निमित्तकारणत्वमात्रस्य शास्त्रगम्य वाङ्गीकारात् कार-णानुवादेनाद्वितीयब्रह्माभिधेरेव विवक्षितेति (प.पा) विवरणकारसिद्धान्ते अनुमानगम्यत्वाभावेन शास्त्रयोनिव्यादित्यस्य द्वितीयवर्णके वैधर्म्यमेव । अतः प्रागुक्तदिशा 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इत्यत्र जगत्कारणत्वस्य उपनिषत्तात्पर्यविषय वा मिथानेन अनुमानगम्यत्वे 'तत्प्रमाण वादरायणस्यानपेक्षत्वात्' 'अप्राप्त तुशास्त्रमर्थगत' इत्युक्तदिशा शास्त्रतात्पर्यवि-पयत्वात्सम्भवेन तत्सम्भोवपादनपर शास्त्रयोनिव्यादिति सूत्रमित्येव युक्तम् । तत्र परिणामवादानुपपत्तिभङ्ग्युपेत्य निमित्त-कारणमात्रे पूर्वपक्षः सच भाष्ये स्वरसिद्धः उपपादितः । वेदान्तसारेण 'येन जातामि' इत्यत्रैकवचनेन कारणगतैकत्व-प्रतिपादनात् अभिज्ञानिमित्तोपादानत्वं जन्माद्यधिकरण एव विवक्षितम् । तस्य तु मानान्तरगम्यत्वेन शास्त्रतात्पर्यविष-यत्व सम्भवतीति भगवतैवोक्तम् । कारणत्व 'तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इति श्रुत्या उपनिषत्तात्पर्यविषयइति पक्षद्वयेऽपि समानं जगत्कारणत्व मिथ्याभूतमुपलक्षणलक्षणमेव तत्र न शास्त्रतात्पर्यं तदनुवादेनाद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनएव शास्त्रतात्पर्य-मिति परमतं न घटत इति पूर्वमेवोक्तम् ॥

एतेन तत्र समन्वयात् इति सूत्रार्थः परमततः निरवकाशः । तुशब्दः पूर्वशब्दाद्युत्तरार्थः । तद्ब्रह्म सर्वश सर्वशक्ति-जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारण वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथं समन्वयात् सर्वेषुहि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येण तस्याऽस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा) 'आत्मा वा इदमेक एनाग्र आसीत्' (वेत) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमत्राद्यम् अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूः' (बृ) 'ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तात्' (मुण्ड) इत्यादीनि । नच तद्व्रतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने अर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रस-ङ्गात् । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवशीयते । 'तत्केन कपश्येत्' इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः 'इत्युक्त (श) अत्र वेदचतुष्टयवाक्यान्युदाहृतानि ॥

अत्र पञ्चादिका—समन्वयात् इति । तत्र तात्पर्येण वेदान्तवाक्यानां समन्वयादित्यर्थः । सम्यगवयः समन्वयः । अथ केय सम्यक्ता अन्वयस्य? पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामनन्याकाङ्क्षाणां अन्वयतिरिक्तैकरसप्रादिकार्थमात्रान्वयः । 'सोऽयम्' इत्यादिवाक्यस्यपदानादिव प्रकृतप्रकाशशब्दयोरिव चन्द्रपदाभिधेयार्थकत्वेन । तथा च व्यक्तविशेषः कश्चित् चन्द्रप्रतिपादिकाभिधेयः केनचित्पृष्ठ. अस्मिन्व्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामिति? तस्य प्रतिवचनं प्रकृतप्रकाशश्च इति तदेवप्र-तिवचनं भवति यदि यथा चन्द्रपदेनोक्तं तथा आम्भ्यामपि पदाभ्यामुच्येत । एवञ्चसति नीलोत्पलपदयुतकिट्टपरसरावाच्छ-न्नविशेष्यविषयभावेनाप्यन्वयो लुप्तम, इतः पृथक्सिद्धः क्रियाकारकलक्षणसम्पन्नः इति । अत्र विवरणम्—'ताः ये नाम तदर्थमिति विशेषता शब्दधर्म । कथम्? विवक्षातात्पर्यमिति चेत्—अर्थप्रमिति विवाङ्मत्वा तादर्थ्येन प्रमुच्यमानत्वेन शब्-दधर्म एव । तत्रापि तात्पर्यं न विवक्षामात्र तत्र तात्पर्यं यस्मिन्नर्थे वाक्यस्योपक्रमवासहारूपैककल्प्य यस्य चार्थस्य पुन. पुनर-भ्यासः यस्मिन्नर्थे फलविशेषसङ्कतितम् अपूर्वार्थप्रमेयता च, यत्र चार्थवादीपादानुपपत्तिभङ्ग्युपादनचेत्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति तस्य वाक्यस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति गम्यते ॥

तथाहि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'एतदान्वयमिदं सर्वं तस्य स आत्मा तत्त्वमपि' इति

गूढार्थसंग्रहः

नवकृत्वोऽभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेणचानधिगतमद्वितीयं ब्रह्मात्मन्व प्रतिपाद्यते । 'आचार्यवा-पुष्टयो वेद' 'तस्य तावदेव चिरंवा-
नलाविमोक्षे' इति च निरतिशयपुष्ट्यार्थावातिर्ब्रह्म विज्ञानफलमवगम्यते । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' 'येनाश्रुतं
श्रुतम्' इत्यादिब्रह्मण्यर्थवादोपादीयते । मूलोहृततपरशुप्रहणादिदृष्टान्तैः स्वपित्तानामनिर्वचनेन च सृष्टिस्थितिसहा-
रेभ्य ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपाद्यते इति' तथा तेत्तीयके— 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सद्यश्चायं पुरुर्ये—यश्चासावादित्ये—स एकः'
इत्युपक्रमोपसंहारयोः प्रत्यगाद्वितीयं ब्रह्मावगम्यते तथा 'सच्चल्यच्चाभवत्' 'यदिर्दिकिच' 'तदात्मन स्वयमकुच्यत' 'यतोवाचो
निवर्तन्ते' इति च प्रत्यगाद्वितीयं ब्रह्माभ्यस्यते । प्रमाणान्तरेणचानधिगतं च प्रतिपाद्यते । 'ससर्वाङ्कामान्समभूते' इत्या
दिच फल ब्रह्मविज्ञानेऽवगम्यते । सृष्टिश्रुतयश्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थवादभूता दृश्यन्ते । एव सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मात्मैक्य
प्रमितौ ता पर्यल्लङ्घानि द्रष्टव्यानि । एव तात्पर्येण समन्वयात् ब्रह्मैव वेदान्तप्रमेयमिति जगत्कारणसामान्यानुवादेन तत्र
ज्ञानानन्दशब्दानन्दविशेषं गमयतः एकसत्यानन्तशब्दाभेदमित्याचष्टेतामावाभिधानद्वारेण तत्र लक्षणया वर्तन्ते 'सर्व-
शस्वर्शक्तिः' इत्यादिशब्दाश्चानिर्वचनीयप्रपञ्चोपाचितया तत्र वर्तन्ते । 'अयमात्मा तत्त्वमसि' इत्यादिशब्दाश्च मुख्य
लक्षणाभ्यां ब्रह्मण्येव वर्तन्तइति' इति ॥

अत्र 'यत्तस्य सर्वमात्मैवाभूत्—तत्केन कपरयेत्' इतिश्रुतिः न परसमतार्थं साधयतीति जिज्ञासाऽधिकरणे—
(६८७.५) विशेषतः त्रय्यन्तसारामृते च निरूपितम् । 'अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद सन्तमेनन्तो विदुः' इतिश्रुतिः ब्रह्मणः
असत्त्वावर्धकत्वं जानत एव सत्त्वप्रतिपादयति । 'तत्त्वमसि' इत्यत्र असत्त्वावर्धकत्वं विवाक्षितः । एवं 'अहब्रह्मासि'
इत्यत्रापि तथैव । 'सदेव सोम्येदमम आसीत्' इतिश्रुतेः 'आत्मा वा इदमेक एवाप्रआसीत्' इति श्रुत्यानुगुण्येनै-
वार्थो निर्णयः । तेन 'अमे एकमेवासीत्' इत्येव योजना तत्र विवाक्षितेति सिद्धयति । 'आत्मैवेदमप्रआसीत्पुरुषविषः
(ब्र.३.) इत्युपक्रमे व्याकृतपदार्थविरह एव विवाक्षितइति 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमार्थात्तन्नामरूपाम्या व्याक्रियत' इत्यु-
त्तरश्रुत्या सिद्धयति । एव च 'एकमेवासीत्' इत्यत्र नामरूपविभागशून्यमार्थादित्येवार्थः । 'अद्वितीयम्' इत्यत्र पर-
समतार्थो न विवाक्षितइति जिज्ञासाऽधिकरणे (६२०.५) एव निरूपितम् । जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्युत्तरमेव 'तत्त्वमसि'
'अहब्रह्मासि' इति वाक्यसद्भावेन उपादानोपादेयभावनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यमिति सिद्धयतीति पूर्वमेव जन्मा-
द्यधिकरणे निरूपितम् । 'परिणामात्' इतिश्रुते (श.भा) 'सच्चल्यच्चाभवत्' इति श्रुतेरुपादानेन परिणामनिबन्धनमेव
सामानाधिकरण्यं सूत्रकृदभिमतमिति अकामेनापि परैस्वीकार्यम् । 'अयमा मा ब्रह्मसर्वाऽनुभूः' (बृ) इत्यत्र 'सवा अय-
मात्मा सर्वेषा भूतानामधिपतिरसर्वेषां भूताना राजा' इति पूर्वश्रुत्युक्तजगत्कारणभूतएव अयमात्मा विवाक्षित इति तत्र
जीवब्रह्माभेदशङ्कायाऽपि नावकाशः । 'सर्वाऽनुभूः' इत्यस्य वृत्तिकारसम्मतार्थं एव युक्त इति 'औपनिषदपरमपुरप'
ग्रन्थत्रिवरणे जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् ॥

'यस्सर्वशस्वर्वावित्' (सु.१.१.९) इति प्रागुक्तार्थः 'यस्सर्वशःसर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरेक्षेण
व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥' (सु.२.२.७) इत्यत्र विशदीकृतः । अत्र सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वं निर्विशेषे न घटत इति
निर्विशेषविषयज्ञान न घटत इति पूर्वमेवाचमत् । अत्र महिमशब्देन प्रपञ्चस्य विभूतित्वबोधनेन तद्वाचासम्भवसिद्धः । 'येना
श्वरपुरुष वेद' (सु.१.२.१३) दिव्योद्गामूर्तःपुरुषः अक्षरात्परतःपरः' (२.१.२) इति श्रुत्युत्तर 'पुरुषएवेद विश्वम्'
इत्युक्तम् । तेन पुरुषशब्दार्थनिर्वचनानुसारेण 'ब्रह्मैवेदममृतं ब्रह्मैवेद विश्वमिदं वरिष्ठम्' (२.१.१) इत्यत्रापि बृहदार
क्कोक्तपुरुषपदनिर्वचनानुसारेण परसंमतसामानाधिकरण्यं न विवाक्षितमपिषु वृत्तिकारसम्मतमेव । 'अथ परायया तद

गूढार्थसंग्रहः

सामयिगम्ये ' नामरूपाद्देमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इत्युत्क्रमोपसंहारयोःप्राप्तयभिधानेन ' ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति ' इत्यत्र भूषाद्भूः प्राप्तपर्यङ्कएव निश्चीयत इति प्रागेवाभिहितम् ॥

एतेन समन्वयात् इत्यत्र परगमताद्यो न विवक्षित इत्यपि सिद्धयति । ' तात्पर्येण अन्वयः समन्वयः ' इत्यत्र कस्यापि नविवादः । उपक्रमादिपञ्चिपतात्पर्यलिङ्गैस्समन्वयोऽपि सर्वसंमतः । तावता निर्विशेषस्य श्रुतिषु तात्पर्यनिर्णयो नपद्यते । सोऽयमित्यत्रापि परसंमतः न निर्धर्मकनिष्प्रकारकबोध इति जिज्ञासाधिकरण एव निर्धारितम् । तात्पर्यलिङ्गानि बोधद्वयस्य सर्वसमतये एकतरबोधनिर्णायकानि नतु बोधस्यैवाप्रामाणिक्य इत्यपि पूर्वं निरूपितम् । ' सदेव सोम्येदम-प्रधाषीत् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इत्युत्क्रमोपसंहारं परसंमतौ नविवाशितौ । किंतु ' येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतमतम् ' ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वे मृत्पर्व विशातंस्यात् ' इति परमोपक्रमे दृष्टान्ते परिणामनिबन्धनस्यैव सामानाधिकर-णस्य विवक्षितत्वेन दार्ष्टान्तिके नामरूपविभागवतः नामरूपविभागशु-चावस्थायाः प्रलयकाले निरूपणेन ' सदेव ' इत्यादि वाक्यं परिणामनिबन्धनसामानाधिकरणपरमेव । ' बहुस्याम् ' इत्युक्तार्थस्य ' अनेन जीविनामनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ' इत्यत्र विशदीकरणेन ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इति नववृत्त्वः अभ्यस्तावाक्ये सृष्टिकालिकानुप्रवेशनिबन्ध-नमेवात्मत्वं विवक्षितमिति ' अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानामुंसर्वात्मा ' इति श्रुत्यन्तरेणापि निर्णयेन ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र तदिति नपुंसकनिष्पदिदेशेन ' तदैक्षत बहुस्याम् ' इति श्रुत्यनुसारेण परिणामनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यं विवाशित-मिति निर्णयेन उपक्रमोपसंहारयोः परिणामवाद एवासाङ्गत्यम् । नतु विवर्तवादे । अयमर्थः अत्रैव पूर्वं प्रय्यन्तसाराश्रुते च सम्यङ्निर्धारितः ॥

एतेन पञ्चपादिकोक्तसम्यक्तापारिष्करणं ' सोऽय ' मित्यादिदृष्टान्ताभिधानं च न खेष्ट साधयितुमलम् ; जिज्ञासाऽधि-करण एव एतत्पर्यालोचनकरणात् । सङ्क्षेपशारीरके—' तद्बुद्धिमात्रफलत्वे च तत्परवच वेदान्तवादिसमये नतु शेषभावः । शेषत्वमधरकलापगतासिमात्रं प्रत्येय नाध्ययनमर्थधियोऽपि शेषः ॥ १—४६६ ॥ तच्छेपभावमनपेक्ष्य च तत्फलस्यादा-धानवत्रहि तदङ्गमिह क्रूनाम् । अमयङ्गमेवहि तदिष्टमयापि तस्य सर्वकृतुध्वधिकृतिः फलमभ्युपेतम् ॥ ४६७ ॥ सप्रयो-जनकतुद्धिकारण वाक्यमाहुरिह तपरं सुवाः । सप्रयोजनकतुद्धिशेषधीहेतुमन्यपरमाश्रयन्ति च ॥ ४७९ ॥ ' इति, अद्वै-तपरिभाषाया—' तत्प्रतीतिजननयोऽप्यत्व तात्पर्यम् ' इत्येव युक्तं, नतु शेषत्वम् । इत्युक्तम् । यथातथाया भवतु तात्पर्यलिङ्गैः निर्विशेषासिद्धिः प्रागेयोक्ता । अपूर्वतातु सत्यादिवाक्यात्त्वदाद्य प्रतिपन्नार्थापेक्षयाऽतिरिक्तार्थस्य महावाक्यज-यबोधाविषय वेन नास्त्येव । मेदुभ्रमनिवर्तकत्वेन ' सिद्धतु निवर्तकत्वात् ' इति न्यायेनापूर्वत्वोपपादनमपि नपद्यते । भ्रममूलाज्ञानविशेषस्य ब्रह्मानन्दोक्तस्य निर्विशेषसिद्धयन्तरेमेव सिद्धिः नतु ततःपूर्वम् । स्वप्रकाशत्वस्यापि निर्विशेषेऽनङ्गीकारेण स्वप्रकाशताया-ऽपि ननिर्विशेषासिद्धिः ॥

' सिद्धतु निवर्तकत्वात् ' इत्यस्यार्थः जिज्ञासाऽधिकरण एव (३४२-३४३.पु.)निर्णीतः । ' ब्रह्मविदामोतिपरम् ' इत्या श्रुतंफल परमते सर्वथा नसंभवति । जगत्कारणत्वस्य परिणाम्युपादानत्वस्य श्रुतितात्पर्यविषयस्याङ्गीकारे एव तत्संभवती त्यादिक प्रागेवाज्ञान-यत्रच निर्धारितम् । एतेन ' द्विविधचेष्टेऽप्रेक्षति किञ्चिन्प्राप्य यथा मामादि । किञ्चिन्प्राप्तमपि यथा—प्राप्त्या हस्तगमनेन त्रिस्मृतसुवर्णादि ' इति(पं.पा) ' करमुष्टिनिविष्टमुत्तम कनकं प्रसरणादलन्धवत् । प्रतिभाति तदासवा-क्यतः प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ' (सं.शा.१.३०४) इति सर्वज्ञानमुनिः । ' द्विविधहीप्सित पुरुषस्य किञ्चिन्प्राप्यं मामादि । किञ्चिन्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादाप्राप्तमित्यवगतम् । यथा स्वधीवाचनद्वं त्रैवेयकम् ' इत्यादौ च (भामती)प्राप्त-

गूढार्थसंग्रहः

प्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिः इति समाधानमपि उक्तान्तिगतिनिरूपणानन्तर ‘अथ सपत्न्ये’ इति सद्विद्योक्तसपत्नेः ‘अस्माच्छरीर-
समुत्थाय परस्त्रयोरित्युपपद्य’ इति दहरिवद्योक्तसपत्तौ पर्यन्तसितायाः ‘सपत्न्याधिभावः’ इतिसूत्रे निर्धारणेन न घटते ।
प्राप्तप्राप्तिदृष्टान्ते तदनन्तरकालिकमुत्पन्नमन्वयैव फलत्वं ननु प्राप्तेः । परमतेऽनुभवविदुरभावेन तथाफल दृष्टान्तोक्तदिशा
नैव निरूपयितुं शक्यमिति परमो ब्रह्मप्राप्त्युपपादनासम्भवः अपरिहार्यः । ‘एतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इत्यादेर्नववृत्त्वो
ऽभ्यासः सिद्धान्त एव सङ्गच्छते ॥

‘आचार्यवान्पुरुषो वेद’ ‘अथ सपत्न्ये’ इत्युक्तकालमपि सिद्धान्त एव सङ्गच्छत इति प्रागेव निरूपितम् ।
‘येनाश्रुतस्तुतम्’ ‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’ इत्यर्थवादः मृच्छोहादिदृष्टान्तश्च ‘परिणामात्’ इति सूत्रविद्यः
व्यासस्याशायानुसारेण परिणाम्युपादानत्वएव सङ्गच्छत इत्यपि पूर्वं निरूपितम् । स्वपितिनाम निर्वचन ‘सुप्तश्च कान्त्यो-
भेदेन’ ‘तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च’ इति सूत्रयोः जीवब्रह्मणोः भेदाङ्गीकारे एव सङ्गच्छत इति व्याख्येय-
निर्धारितम् । सुष्टिस्थित्यादयः सूत्र्याभावेन सङ्गच्छन्ते । स्वामिकाथानां परमते वाद्यस्यासम्भवाः । सिद्धान्ते तु अल्पकाल-
वर्तित्वेन तत्सम्भवश्चोपपादितः । एतेन स्वामिकाथानां सत्यत्वेन स्वप्नसृष्टिश्चरित्युपपद्यते । एवञ्च पञ्चविधतापर्यैलिङ्गानि
सविशेषपरिणाम्युपादानत्वस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारपक्ष एव वृत्तिकारमते उपपद्यते, ननु निर्विशेषयादिमत इति तत्तु समन्व-
यात् इतिसूत्र वृत्तिकारमत एव सङ्गतम् ॥

एतेन इह तु कार्यकारणद्रव्यव्यतिरिक्तत्वसति द्रव्याभिधायिपदयोस्तामानाधिकरण्य ‘सोऽय’मितिवत् इत्यत्र अध्या-
सभाष्येच विवरणम् । ‘एव च सति नीलोत्पलवत् अयुतसिद्धपरसरायच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनाप्यन्वयो दुर्लभ इति’
तत्तु समन्वयात् इति विशेषणविशेष्यभाष्यक्रममपि सामानाधिकरण्य विहाय एकस्मिन्निरशे ‘तत्त्वमसि’ इति समन्वयो
मुख्यप्रतिपादितः’ इत्यादिपञ्चपादिकाचेत्युभय निरयकाशम् । एवञ्च सति नीलोत्पलमिति (प.पा) विवरणे ‘एकमेवा
द्वितीयम्’ (छा) ‘एकधैयानुद्रष्टव्यम्’ (उ) ‘नेहानानाऽस्ति किञ्चन’ (वृ.कट) ‘उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य मय
भवति’ (तै) इत्यादिप्रतिपेचादित्यर्थः । इत्युक्तदृषणस्य एतच्छ्रुतीनां पूर्वमेव १३२.अ परसमतार्थयोगस्य निरूपणेनानुपा-
देयत्वात् । विशेषणविशेष्यभाष्य सामानाधिकरण्यमकमेव सर्वत्र वेदान्तेष्वपि । ननु ततोऽतिरिक्त परसमत सामानाधिक-
रण्यमिति जिज्ञासाधिकरणे सम्बन्धनिर्धारणात् । जन्मन्वयस्य यतः इति सूत्रयितुर्व्यासस्य उपादानोपादेयभावनिर्बन्धनमेव
सामानाधिकरण्य विवाक्षितमिति पूर्वमेवावेदनाच्च । अतः जन्माद्यधिकरणोक्तार्थ एव तत्तु समन्वयात् इत्यत्र सफलत्वो-
पपादनेन निर्धारस्त इत्येव युक्तम् ॥

ननु जन्मादेसूत्रोदाहरणेभ्येव प्रामाण्य दर्शनीयम् । किमुदाहरणान्तरेण, वाटम् । अस्यत्राभिप्रायो भाष्यकारस्य
तत्र ब्रह्मणो लक्षणं यत्कथमिति तदस्यैव ब्रह्मणो निरूपकाणि वाक्यानुदाहृतानि । इह तु ‘तत्रमसि’ इति जीवस्य ब्रह्म-
णोऽनुगतपर्यन्तानि वेदान्तवाक्यानि न तस्यमेव जगत्कारण प्रतिपाद्य पर्यवस्यन्तीत्यतः तथाभूतान्येव वाक्यानुदाहृतानि
‘सद्व सोम्येदमप्रआसीत्’ इत्येवमादीनि इति (प.पा) उक्तम् । अयमर्थः कथं घटते । अतो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रप्रमाण-
कमिश्लेतावादिदं सत् अशब्दद्रव्यमनुमानशङ्कानिबृत्तं पृथक्करणम्’ इति शास्त्रयोनि वाचिकरणे (प.पा) उक्तया शास्त्रपद-
जगत्कारणशास्त्रपर्यमिति अर्थस्य परेषामपि समतरेण अत्र शास्त्रयोनियदनुपपत्ताभ्युपगमेऽपि जीवब्रह्मभेदयोः परशास्त्र-
स्य शास्त्रपदस्य नैव निर्णेनु शक्यम् । प्रथमसूत्रद्वयं वेदान्तेषु पाठव्यवस्थानेन जगत्कारणानुवादेन अद्वितीयप्रत्यगभिन्न
ब्रह्मणोऽभिः स्ववर्णोक्तं नैव घटत इति पूर्वमेवाप्युपादितम् । तथाऽङ्गीकारे अनुमानाशङ्कानिबृत्तपरिष्पन्नपेक्षितेव । ‘तन्वी

गूढार्थसंग्रहः

निपद पुरुषम्' (घ) इति श्रुतिः परेषां न पठते । यस्यामुपनिषदि इयं श्रुतिः पठिता तस्या निर्घञ्चनत्रयासिद्धार्थत्रयस्य अन्वयः पुरुषः 'वैशुण्डः पुरुषः' इति नामभाष्ये (श) परसमतस्य निर्विशेषवादिमतेऽयोगएवेति असदृशवेदितम् । 'येन जानाति' इत्यत्र कारणगतमेकत्व कारणद्वयव्यावर्तकम् नत्वान्मान्यसामान्यव्यावर्तकम् । तथा व्युत्पत्तिविरहात् ॥

अनन्तत्वपटकरस्तुपरिच्छेदराहित्यं ब्रह्मशब्दाद्यैः परेषां विवक्षितम् । वस्तुव्यापित्वरूपमेव वृत्तिकारसमतम् तेनायुतसिद्धिरीशेषणविशेष्यभेदे सामानाधिकरण्यामेकमेव मुख्य वेदान्तेषु विवक्षितमिति सिद्ध्या उक्तसामानाधिकरण्यास्य गौणत्वसङ्का न सम्भवति । अन्वयिषसामानाधिकरण्यास्य वैदिकदर्शनिकासमतत्वात् । वर्णकद्वये प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारकपलाभावात् सिद्धे व्युत्पत्त्यसम्प्रवाच्छाल्प्रमाणकत्व ब्रह्मणो न सम्भवति । कार्यार्थ एव व्युत्पत्त्या सिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन च उक्तार्थो न सम्भवतीति शक्यम् । अप्राप्तस्य प्राप्तावेव प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारक पत्म् । ननु प्राप्तस्य विस्मृतस्य ज्ञानेन प्राप्तौ, अतः जीवावभिन्नब्रह्मणः प्राप्तिरूपप्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारविरहेऽपि सम्भवात् सप्रयोजनत्वमिति सिद्धान्तः । प्रथमसूत्रे ब्रह्मणोऽस्य अद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽवेन सप्रयोजनत्वम् । अत्र तात्पर्यलिङ्गाधीनता पर्यनिर्णयेन वेदान्तानां अद्वितीयब्रह्मणोऽन्वेन सफलत्वमिति परेषां प्रक्रिया ॥

अत्र सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनमन्तरा प्रथमसूत्रे कथं सफलत्वसम्भवः व्युत्पत्तिनिरूपणं तल्ल प्रथमतः कार्यम् । अन्वयाशब्दतः बोधस्यैवाऽसम्भवात् । अनन्तर स्वस्वाभिमतपदस्य तात्पर्यलिङ्गाधीनतापर्येण सप्रयोजनत्वसिद्धिः काम भवतु । वस्तुपरिच्छेदराहित्यस्य वृत्तिकारसमतस्य पूर्वमेव निर्णयेन ब्रह्मणोऽस्य अद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽवासम्भवात् पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च न पठतइति पूर्वमेवोक्तम् । अत्रापि तात्पर्यलिङ्गानां सविशेषपरत्वोपपादनेन जीवाभिन्नब्रह्मणः पत्त्व न साधयितुमशक्यम् । (१.५) दूषितस्य 'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादिश्रुतिविवक्षितस्य जीवब्रह्मणोर्भेदमङ्गीकृत्य ब्रह्मणश्च-प्रदेशान्तरवर्तित्व सर्वगतत्वं चाभ्युपगम्य त्रिषीयमानानुपासनायागादिव स्वर्गो मोक्षः पत्त्यतितीति (विवरणे) उक्तस्य पर्यालोचनमत्रैवोत्तरत्र भविष्यति । अतः परोक्तसूत्रचतुष्टयार्थः, न श्रुतिस्मृत्याः पर्यानुगुण इति सिद्धम् ॥

नवीनास्तु—'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' श्रुत्युक्तं ब्रह्मजिज्ञासामित्युक्तम् । तच्छ्रुत्युक्तं ब्रह्मणो विषयः । किं विष्णु इति जीव इति सन्देहः । उभयत्रापि ब्रह्मणोऽस्य एव सन्देहनीजम् । यद्यपि पूर्वाधिकरणे विष्णावेव ब्रह्मशब्दो मुख्यइत्युक्तं तथाऽपि स्वकृतव्याख्यानस्यापनाय भाष्यकारैरेवोक्तत्वाद्भवति सन्देहः । जीवएवेतद्ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः 'बृहज्जातीय' इति ब्रह्मशब्दस्य जीवे रुढत्वात् । यद्यपि ब्रह्मशब्दो विष्णौ प्रवर्तते तथाऽपि तस्य तत्र योगेनैव प्रवृत्तेः रूढियोगोऽथ रुदेरेव रूढत्वात् जीववाचित्वमेव' इति (त.प्र) 'ब्रह्मणो लक्षणमाह—ओं जन्माद्यस्य यत् ओम्' सृष्टिस्यतिसंहारनियमनज्ञानज्ञानप्रश्नमोक्षा, 'यत् उत्यत्स्यतिसंहारा नियतिज्ञानमावृत्तिः । नन्ममोक्षौ च पुरुषाथसासहस्रैरेकराद्' इति स्कान्दे (आ.मा) इति । बाधकविना मुख्यार्थत्यागायोगात् । तस्य च स्वप्रकाशेनासन्दिग्धत्वादजिज्ञास्येति । अथ सिद्धान्तपर्यानुभवतारप्यति—ब्रह्मण इति । निर्वाचरूढिबलाजीवएवेदं ब्रह्मेति प्राप्ते तन्निराकर्तुं जीवग्रहणे बाधकं श्रुत्युक्तं जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमाह—सूत्रकारइत्यर्थः' इति (त.प्र) च वदन्ति ॥

प्रथमाधिकरण एव 'नतावत् ब्रह्मविषय असन्दिग्धत्वात् । प्रमाणभावेन जीवव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् जीवस्य च स्वप्रकाशत्वात्' इति (त.प्र) पूर्वपक्षस्य 'भवेदेतदसन्दिग्धत्वं जिज्ञास्यस्य, यदितत् स्वप्रकाशजीवाभिन्नस्यात् नचैतदास्ति । जिज्ञास्ये ब्रह्मणोऽभ्रणत्वात् 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' ब्रह्मशब्दस्य पूर्णगुणता वत्ति । अथ कस्यादुच्यते ब्रह्मेति 'बृह-तोऽस्मिन्गुणा.' इति श्रुतेः । तथा च कथं तस्य जीवोभेदः ? जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् इति सिद्धान्तस्य

गूढार्थसंग्रहः

च प्रतिपादनेन पुनः तथा पूर्वपक्षे बीजमेव नास्ति । जीवब्रह्माभेदवादिमते शुद्धचित्तएव स्वप्रकाशतया जीवस्य स्वप्रकाशत्वविरहेण पूर्वपक्षानुत्थितश्च । योगात् रुढेर्बलीयस्य द्वितीयाधिकरणे पूर्वपक्षहेतुतया यदुक्तं तत्प्रथमसूत्रेऽपि सर्वथा परैः (प.पा) 'वृहज्जाति' इत्यादिना जीवे रूढिमाशङ्क्य निरुक्तिः सिद्धार्थस्य ग्राह्यत्वं प्रथमसूत्र एव सिद्धान्तितम् । तन्नवीनमतेऽपि सम्भवति । प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ विद्वद्भूटिरुक्तेवेति पूर्वपक्षानुत्थितश्च । 'यद्यपि ब्रह्मशब्दो विष्णोर्विद्वद्भूटियुक्तः तथाऽपि अभ्युपगम्येयमुक्तिरिति ज्ञातव्यम्' इति (त.प्र) द्वितीयाधिकरणस्याभ्युपेत्य वादात्मबोक्तृस्य सिद्धे व्युत्पत्तेः अभावशङ्काया तत्समर्थनपरत्वं प्रथमसूत्रस्य यत्सुषायामुक्तं तदेव युक्तमिति ब्रह्मशब्दस्य पत्तिसमर्थनार्थं द्वितीयसूत्रस्येत्येवाम्बुपगन्तुमुचितम् । प्रथमसूत्रस्य सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपरत्वे अथातश्शब्दयोरेव वृत्तिकारसमर्थार्थ एव युक्तः । 'विधिनात्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना सिद्धपरवाक्यभिन्नवाक्यानामेव प्रामाण्यस्य प्रतिपादनेन कर्मविचारानन्तं सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनस्य कर्तव्यतायाः आवश्यकत्वात् । 'अत' इत्यस्य 'अथ' शब्दार्थघटकतया विवक्षितमोक्षफलत्वस्य अकारस्य विष्णुवाचकतया विष्णोः विष्णुप्रसादादित्यर्थकत्वस्य च पूर्वपक्षनिरासकत्वेन एतत्पक्षे उपयोगाभावात् । विष्णुप्रसादमन्तरा जिज्ञासायाः पूर्वपक्षसम्भवे सतीत्य वक्तव्यम् । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुषामद्वैतवासना' इति परैरप्युक्त्या तथा शङ्काया असंभवात् । 'अत' इत्यस्य अन्यसूत्रेषु बहुषु एतच्छब्दप्रकृतिकतसिद्धान्तत्वस्य नवीनानामपि समर्थनं तत्रैव प्रसिद्ध्या प्रसिद्धार्थपरित्यागायोगाच्च । सुसुखानन्तर ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तौ मोक्षस्य फलत्वं शात्रु शक्यत एवेति 'अत' इत्यस्य मोक्षास्वफलसद्भावात् इत्यर्थोक्तिरपि निरवकाशा ॥

'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य श्रौतनिर्वचनेन योगेन विद्वद्भूत्वा वा जीवभिन्नब्रह्मपरत्वं न संभवति लोकेऽप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । जीवस्यादृष्टद्वारा सृष्ट्यादिकमुपपद्यते इति शङ्काया 'यन्नदुःखेन' इति श्रुत्या स्वर्गशब्दस्यार्थनिर्णयवत् ब्रह्मशब्दस्यापि 'यतोवा' इत्यादिश्रुत्या अर्थनिर्णयइति सिद्धान्तइति मुषायोजना ।—चन्द्रिकायात्—मोक्षदत्त्वादिष्णुजिज्ञास इत्युक्तम् । तर्हि मन्थकत्वादिजिज्ञासेऽपि स्यादित्यादिशङ्कायामप्रसन्नस्य मन्थकत्वं प्रसादहेतोः जिज्ञासायाः कर्तव्यतनुकूलमेव । ननु प्रतिकूलमित्यादि समाधानं द्वितीयसूत्रे विवक्षितमिति अनुव्याख्यानं संमतं योजनान्तरमुक्तम् । तत्र मुषोक्तयोजनाया जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मशब्दस्य विद्वद्भूटिः क्रोगो वा कथं साधितः तत्राप्यर्थग्राहकशब्दाभावात् । 'यन्नदुःखेन' इति श्रुतिः स्वर्गशब्दस्यार्थे ताद्रूप्येण निर्धारयति । 'यतो वा' इति श्रुतिस्तु न ब्रह्मशब्दार्थनिर्णायिका । प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य विद्वद्भूटिवोषकं श्रौतार्थवोषकं वा न किंचित्पद्यामः अतः प्रथमसूत्रे तादृशार्थनिर्णय इति कथम् ॥

सिद्धान्तेषु ब्रह्मशब्दार्थव्यक्तिविशेषानिर्णयः न प्रथमसूत्रे, द्वितीयसूत्रे च 'यतो वा—जायन्ते येन जातानि'—इत्यादौ एकवचनानिर्देशेन ब्रह्मशब्दार्थस्य एकत्वं निश्चितं भवतीति ब्रह्मशब्दस्य सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं सङ्गतं भवति । चन्द्रिकोक्तयोजना च कथं पठ्यते ? प्रथमसूत्रे विष्णुप्रसादाजिज्ञासा इत्येवोक्तम् ननु विष्णुप्रसादान्मोक्षइति । मुषायामोक्षप्रयोजनत्वाजिज्ञासाकर्तव्येत्यतश्शब्देनोदितेऽपि पुनराशङ्का भवत्येव तत्र 'प्रमाणस्यानुक्तत्वात्' इत्येवानुव्याख्यानसंमतः पूर्वपक्ष उक्तः (३.३.१) ननु चन्द्रिकोक्तरीत्या । 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तब्रह्मेव जन्मादिसूत्रे विषयः' इति (त.प्र) उक्त्या 'यतो वा' इति श्रुतेरेव तत्र विवक्षायाः अन्यश्रुतेरेव विवक्षायाश्च सिद्ध्या स्कान्दोक्तनियतिशानादरस्या मुताप-प्रतिपादनेन जन्मादीत्यत्रापि नित्यत्वादीना व्यासाभिप्रेतत्वं कथं सिद्धयति ? अन्यथा चेतनस्यमुपगन्तुत्वादेः अचेतनस्यदृष्ट्यादेः आदिपदार्थपरव्याख्यातः कथम् ? विचारविषयकनानावाक्यपरामर्शेन सूत्रस्यादोषादृक्तवृत्त्येव विवक्षित

गूढार्थमंत्रः

मेति चन्द्रिकोत्तिर्न घट्टे । स्कान्दे एतस्त्वार्यवेन अष्टकर्तृवस्त्यानुक्तेः । प्रकाशे यद्यप्यन्वेषणादिवाक्येषु अपहृतपाप्मत्वस्य प्रमत्तादिषमांः श्रुताः तथाऽपि ब्रह्मपदोक्तगुणब्रह्मेण रहितैः तद्गुणपदाकत्वमशानामेतेषु चिरिति ध्येयम् इत्युच्चरन्त्यनु-
 गेया । नियत्यादिहेतुत्वापि ब्रह्मगुणान्तर्भावस्यैव सम्भवेनाष्टसङ्ख्यायाः अयोगात् । अतः नानाविधविचारवाक्यानि गिरित्यत्र एकमेव 'तद्विजिज्ञासस्व' इति वाक्यमादत्तव्यम् । तदादेर च 'यतो वा' इति वाक्यप्रतिपाद्यस्यैवादिहेतुत्व-
 नेनानु विवक्षितमिति युक्तम् । त्रिनयोक्तिः परिणाम्युपादानान्वयबोधनार्थं सृष्टिलयाग्यामेव परिणाम्युपादानान्वय ननु स्थित्या
 धर्मतांति न भ्रमिनव्यम् । अन्तर्यामिन्कृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थित्या उपादानत्वस्य निष्कर्षणात् । 'आत्मकृतेः, परि-
 गामात्' इति सूत्रयोः ब्रह्मणः अन्तर्यामिन्परिणामः वक्ष्यत इति स्थित्याऽप्युपादानत्वस्य सूत्ररुतो विवक्षितत्वनिर्णयात् ।
 अतएव 'सर्वेण्ड' इति श्रुतिवाक्यमुपघटते । अत्र नवीनैः 'तद्गुणसारत्वात्' इति सूत्रमध्ये यथा सर्वगुणात्मकत्वात्
 सर्वान्मन्त्र ब्रह्मण उच्यते 'सर्वत्वद्वन्द्वम्' इति छान्दोग्यमध्ये 'इदमब्रह्मातिसामीप्यात् सर्वं पूर्णगुणत्वतः । तद्यद्ब्रह्म-
 जगत्सामाज्यं योऽसौ विष्णुर्जलानिनि ॥' इतिचोक्तम् । तथाऽपि तद्गुणसदृशगुणवत्त्वेन अभेदनिर्देशे गौणत्वमेवाङ्गीकृतं
 स्यात् 'सर्वेण्ड' इति श्रुतानेव 'तज्जलान्' इत्यस्य सर्वान्मेदहेतुत्वसम्भवे अहेतुभूतार्थान्तरकल्पनस्य श्रुतितात्पर्याविषय-
 त्वाच्च । अतिसामीप्येन 'सर्वेण्ड' इत्यत्र मुख्यवृत्तेरसिद्धेः । प्रलयकाले प्राणनस्य 'आनी'दित्युक्तिमात्रेण प्रागुदाहृत-
 मैत्रायणीयादिश्रुत्यनुसारेण अन्तर्यामिन्यैवानन विराक्षितम् अन्तर्यामिकृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थितिः तेन सिद्धयति एतेन
 दशमूलकत्वमपि सूचितं भवति । तेन 'यतोवा' इत्युपक्रमोक्तस्यैवादेः 'यत्प्रयानि' इत्युक्तमुत्तयैकरस्यम् ॥

'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' 'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' 'अर्भकौकस्तात्' इति सूत्रत्रयेण सूत्रकृता उक्तार्थ-
 निष्कर्षः कृतः । अत्र 'सर्वत्वद्वन्द्वम्' 'एषम आत्माऽन्तर्हृदये (३) एतमित. प्रेत्याभिसमविताऽसि' इत्याद्यर्थनिर्णयः
 उक्तद्वारेः क्रियते । अत्र सर्वमित्यनभिधाय सर्वत्रैयुक्तिः सामानाधिकरण्ये श्रुत्यासुक्तहेतुप्रदर्शनार्था । सर्वत्रैयुक्तौ जगति
 विद्यमानमित्यर्थः स्वतएव लभ्यते । 'यद्गुतेषु वसत्यपि सर्वानुप्राहकत्वेन तदस्म्यह वामुदेवः' इति (ब्र.वि.) उपनिषदापि
 सर्वानुप्राह्य भूतेषु वासउक्तः । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थितः' इति श्रुत्यनुसारेण वासोऽन्तर्यामिब्राह्मणोक्त-
 व्याप्तिपर्यवसितः । 'एषम आत्माऽन्तर्हृदय' इत्यत्र आत्मन्शब्दः आप्तोतीति व्युत्पत्त्या 'अन्तःप्रविष्टश्चास्ताजनानाम्'
 इति श्रुत्यनुसारेणादन्तःप्रविष्टस्य नियन्त्रणः । 'सर्वत्वद्वन्द्वम्' इत्यत्र उक्तब्रह्मात्मा अत्र सर्वशब्दसामानाधिकरण्ये ब्रह्म-
 शब्दस्य सर्वशब्दवाच्ये जगत्यामतया स्थितिनिर्बन्धनम् । सर्वगतत्वादनन्तस्य स एषाहमवस्थितः ॥' (वि.पु.२.१.८५)
 'सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्वः' (सर्वान्मकोऽसि) सर्वस्यात्माऽसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो यतः ॥' (वि.पु.१.१२.७२)
 इतिचोपबृह्मणाच्च । एतेन अन्तर्यामिन्कृतसत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्थितिः 'तज्जलान्' इत्यत्र अनघात्वर्थे इति सूचितम् एतच्च
 दशमूलकम् । 'अर्भकौकस्तात्' इति सूत्रे अक्षयशब्द विहाय अर्भकशब्दप्रयोगेण अर्भकस्य यदोक्तः तदेवोक्तः यस्य सः
 अर्भकौक इत्यपि विग्रहः विवक्षितः । एतेन सृष्टिवाक्यानां राजकुमारनयबोधनार्थत्वेन कुमारेषु दययाऽन्तर्यामिन्त्वेन
 स्थितिरित्यपि व्यञ्जितम् । 'एषम आत्माऽन्तर्हृदये' इति त्रिचरमस्यासः आत्मत्वात्तार्थलिङ्गम् । 'सर्वत्वद्वन्द्वम्' तज्ज-
 लानिति शान्त उपासीत' इत्युपक्रमः 'एतमितः प्रेत्याभिसमविताऽसि' इत्युपसहारे फलवाक्यम् । एतन्नित्यपर्यालोचनार्थां
 सृष्ट्यादिवाक्यानां उपादानोपादेयभावपरत्वेन राजकुमारनयः तेन पुत्रस्यैव जीवस्य परमा मपारत-न्यप्रतिपात्तिः नायमुपा-
 दानोपादेयभावः, स्वरूपपरिणामनिबन्धनः किन्त्वन्तर्यामिन्निबन्धन इति 'एषम आत्मा' इत्यम्बस्तान्तर्यामिवाक्येन
 बोधितम् । स्वरूपपरिणामनिबन्धनोपादानोपादेयभावः नात्र विवक्षितः, किंतु सर्वान्तर्यामि वनिबन्धनएवेति तावत्सर्वत्र

गूढार्थसङ्ग्रहः

इति पद सूत्रे प्रयुञ्जानेन व्याधेन सूचितम् । ' एतमितः प्रत्याभिभवित्वास्ति ' इति वाक्येन सृष्टिवाक्यानामुत्तरीय दयामूलकत्वेन ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वम् उपासनस्यापि पुत्रस्य दायघनवदविशेषेण तरतमभावानापन्न फलम् एतश्च दयादिदुःखानुसन्धानवत् एवेति निष्कम्पवृत्तेः फलमिति ' इति यस्यस्याद्वानविचिकित्सा ' इत्यत्र विवक्षितम् । एव च सामानाधिकरण्यस्य सृष्ट्यादित्रयहेतुकत्वोक्तिपूर्वकं सूत्रेः सुक्तिफलपर्यवसायि-वप्रतिपादनेन ' यतोवा ' इति श्रुतावपि त्रयाणां सुपन्यासेन उपादानोपादेयं शवप्रतीत्या सृष्ट्यादिवाक्यानां नामैकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वं प्राप्तिफलकत्व च निर्णायक इति सृष्टि-वाक्यानां प्राधान्यं समानाधिकरणवाक्यानामप्राधान्यं च निश्चितं भवति ॥

' शास्त्रयोनित्वात् ' इत्यत्र शास्त्रपद, जन्माद्यधिकरणे ईशस्यैव कारणतायाः निश्चयेनानुमानेनेशसिद्धिं वेदपौरुषेयत्व च वदता नैयायिकानां निरासार्थमिति पूर्वमेवोक्तम् । शास्त्रपदेन ' अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् ' इति जैमिनि सूत्रोक्तं नयसूचितम् । एव महावाक्यानामिव प्राधान्येन शास्त्रत्व तत्रैव पट्टविषयतापर्यलिङ्गसद्भावात् इत्यर्थस्य श्रुतावविवक्षितत्वं शास्त्रपदेन सूचितम् । शास्त्रपदेन ' यतोवा इमानि भूतानि ' इति श्रुतिप्रतिपन्नजगत्कारणत्वबोधनद्वारा अपूर्वता-बोधनमुपेन फलपर्यवसायितया च इतरतापर्यलिङ्गानामपि सत्त्वसूचनेन कारणवाक्यस्य प्रधानशास्त्रत्व व्यञ्जितं भवति । एतेन सिद्धपरवाक्यानां व्युत्पत्तिसमर्थनमुपेन शास्त्रत्व प्रामाण्यं च साधितं भवति । एव साधनानन्तरं ' प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन वृत्तकेन वा । ' पुषा येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ' (श्लो. वा. श. प. ४) इत्युक्तदिशा आक्षेपे प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहेऽपि सिद्धपरवाक्यानां सफलत्वेन प्रामाण्यं समन्वयाधिकरणे निरूप्यते ॥

नवीनास्तु ' शास्त्रयोनित्वात् ' इत्यत्र पाशुपताद्यागमावष्टम्भेनानुमानेन रुद्रादेर्जगत्कारणत्वेन जगत्कारणत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिशङ्काया ' नावेदविन्मनुते तबृहन्तम् ' ' तत्त्वोपनिषद् पुरुषम् ' इति शास्त्रप्रमाणकत्व विष्णोरेव । पाशुपताद्यागमस्यायथार्थत्वं पञ्चरात्रस्यैव यथार्थत्वमित्यागमेन न रुद्रस्य जगत्कारणत्वमिति सिद्धान्तः । ' तत्तु समन्वयात् ' इत्यत्र रुद्रादिर्जगत्कारणत्वेन ' वेदादिवेष ' इत्युक्तत्वात् रुद्रे जगत्कारणत्वमतिव्याप्तमिति आक्षेपे तत्तु ब्रह्म विष्णुरेव जगत्कारणम् समन्वयात् उपपत्त्यादिपट्टविषयतापर्यलिङ्गैः विष्णुरेव जगत्कारणमिति निश्चयात् । उक्तं च बृहत्संहिताया— ' उपक्रमोपसहारावभ्यासोपूर्वता फलम् । अर्थवादोवपत्ती च लिङ्ग तापर्यनिर्णये ॥ ' इति उपक्रमादितापर्यलिङ्गैः सम्बद्धनिरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् । इति (आ. भा.),

अत्र सत्त्वप्रकाशिका— ' कानि तान्युपपत्त्यादिलिङ्गानि कुत्र च लिङ्गानि इत्यतथाह ' उच्येति । एकप्रकाराकृत्युक्तिरभ्यासः प्रमाणांतरासिद्धताऽपूर्वता । फलत्व फलम् । स्तुतिर्निर्दापरकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः श्रुतिरूपपत्तिः उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेऽपि ब्राह्मणपारिव्राजकन्यायेन पृथगुक्ति- उपक्रमादीनामुपपत्त्यादित्वेन भाष्यं तेषामुत्तरोत्तरप्राबल्यामि प्रायम् । ' उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयोह्युत्तरोत्तरम् ' इत्युक्तेः । उपसहारास्य व्याख्यानरूपत्वेन तद्विरोधमुपक्रमाप्रामाण्यापत्तेः तस्य ततोऽपि प्राबल्यम् । एकत्रोक्तादपि उल्लेकेः प्राबल्यादभ्यासस्योपक्रमोपसहाराभ्यां प्राबल्यम् । एकत्र बहुवारोक्त-दपि मुख्यस्य प्राबल्यादपूर्तायाः उपक्रमोपसहाराभ्यासस्य प्राबल्यम् । फलस्योद्देश्यत्वात् उपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम् कर-करणाकरणयोरिष्टानिकथनादिरूपार्थवादस्य फलमात्राधिक्यत्वादुपक्रमादिभ्यः प्राबल्यम् । उपपत्तेरसर्वमूलत्वेन सर्वतः प्राबल्यमिति एतत्सर्वं वाक्यतापर्यार्थनिर्णये लिङ्गं भवति । विरोधे तु दुर्बलबाधकतया प्रबल निर्णायकम् भाष्ये निरवकाशेन छात्रकाश बाध्यते । स्वभावदुर्बलेनापि निरवकाशेन स्वभावतः प्रबलस्यापि सावकाशस्य बाधो भवति । एवमेवेनानेकेषां च बाधः । ननु छात्रकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामिव निर्णयः न स्वभावप्राबल्यदौर्बल्यानामास्ति । दुर्बलप्रबलयोः सावकाशान्निरव-

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

जन्माद्यस्य यतः (१.१.२)

अस्य विचित्रचिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुरादुःखोपभोगस्य जगतः, जन्मस्थितिलयाः यतः तद्ब्रह्मेति प्रतिपादयति
श्रुतिरित्यर्थः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते—तद्ब्रह्म' इति । सूत्रे 'यत' इति हेतौ पञ्चमी, जनिस्थितिलयानां
साधारणत्वात् । जनिहेतुत्वं च निमित्तोपादानरूपं विवाद्यतम् 'यत' इति हि श्रुतिः । इहोमयविषया कथमिति चेत् 'यतो
वा इमानि' इति प्रसिद्धवज्रिदेशात् प्रसिद्धश्च उभयगणियत्वात् । 'सदेव सोम्येदमप्रभासीत् एकमेवाद्वितीयम् तदै-
धन बहुस्या प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छा.६.२.१) इत्यत्र 'सदेव इदम् अग्रे एकमेव आसीत्' इत्युपादानता—
प्रतिपाद्य 'अद्वितीयम्' इति अघिष्ठान्तरनिवारणात् सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्चेति विशयते । यथा 'तदै-
धन बहुस्या प्रजायेय' (छा.६.२.३) इत्यात्मन एव विचित्रास्त्रिप्रसङ्गेण बहुभवन सङ्कल्प्य तथैव सृष्टिवचनाच्च ।
अनश्नुतावपि 'यत' इति हेतौ पञ्चमी । अत्रैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च प्रतिपादितम् । अर्थविरोधात् 'अस्मा
न्मार्थी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे.५.९) इत्यादिविशेषश्रुत्या चाक्षिप्य 'प्रकृतित्श्च प्रतिष्ठादधान्तानुपरोधात्' (शारी.१.५.
२३) 'अमिथ्योपदेशाच्च' (२४) 'साक्षाद्योमयाग्रानात्' (२५) 'आत्मकृतेः' (२६) इत्यादिभिस्सूत्रैः परिहारिष्यते ।
ननु च सर्वत्र सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं निरवयतया निरस्तसमस्तापुरुषार्थगन्ध ब्रह्मैवात्मानं विचित्रचिदचिन्मिश्रं जगद्गु-
पिद सर्वमसृजतेति कथमुपपद्यते ? तदेतत् सूत्रकारस्त्वयमेव परिचोद्य परिहारिष्यति । 'अपीतौ तद्गन्धसङ्गादसमञ्जसम्'
(शारी.२.१.८) 'इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसर्कः' (२.१.२१) इति चोद्यम् ; परिहारस्तु 'ननु दृष्टान्तभावात्'
(२.१.९) 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' (२.१.२२) इति च । 'क्षरन्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्या विद्ये ईशते यस्तु
सोऽन्यः' (श्वे.५.१) 'स कारणं करणाधिपाधिवः नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' (श्वे.६.९) 'क्षर प्रधानममृताक्षरं
हरः क्षरत्मानावीशते देव एकः' (१.१०) अचिद्गं स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति भोक्ता हरइत्युच्यते । 'द्वाविमौ
पुरुषौ लोके क्षरक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कृतस्योऽक्षरउच्यते ॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । यो
लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मान्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितःपुरुष-
त्तमः ।' (गी.१५., १६., १७., १८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैः प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणे भेदेन निर्देशात् परमपुरुषार्थमागिनः
प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । तच्च प्रत्यगात्मशरीरतया तदात्मभूतम् । प्रत्यगात्मनस्तच्छरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वं
च 'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' (माभ्यन्दिनपाठः) 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपात्मा दिव्यो देव एकैना-
रायणः' (मुन्नालोप.७.ख) इत्यादिश्रुतिशतसमभिगतम् । सशरीरस्यात्मनः कार्यावस्थाप्राप्तावपि गुणदोषव्यवस्थितदृष्टा-
न्तभावात् ब्रह्मणि न दोषप्रसङ्गः इति नाशमञ्जस्य वेदान्तवाक्यस्येति 'ननु दृष्टान्तभावात्' (शारी.२.१.९) इत्युक्तम्
दृष्टान्तश्च देवमनुष्यादिशब्दवाच्यस्य सशरीरस्यात्मनः 'मनुष्यो बालो युवा स्वविरः' इति नानाऽवस्था प्राप्तावपि बालत्व
युवत्वस्वविरत्वादयः शरीरगता दोषाः नात्मानं सृष्टान्ति, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयः न शरीरमिति । अतः कार्यावस्था
कारणावस्थं च ब्रह्म प्रत्यगात्मशरीरतया तदात्मभूतमिति प्रत्यगात्मयाचिना शब्देन ब्रह्माभिधाने तच्छब्दसामानाधिकरण्ये

च हेतु वक्तुं निरसनीय मतद्वयम् प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्रम्यः' (शारी.१.४.२०) 'उक्तमिष्यत एवभागादित्यौडुलेमि.' (२१) इत्युप-न्यस्य 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' (२२) इति हेतुवक्तुः । 'तस्मिन्वा तदवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्चत्वाभारत्' (तै.आ.६.२.३) इत्यादिना प्रत्यगात्मन आत्मनयाऽवस्थानात् ब्रह्मणस्तच्छब्देनाभिधानम् तस्मान्नाधिकरण्येन व्यपदेशश्चे युक्तम् । तथा 'वैषम्यनैर्घृष्येन सापेक्षत्वात्' (शारी.२.१.३४) 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' (३५) इति देवमप्यादिविषयसृष्टेर्जावकर्मनिमित्तत्वम्, जीयाना तत्तत्कर्मप्रवाहाणां ज्ञानादित्व प्रतिपाद्य, तदनादित्व च 'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानाम्' (श्व.६.१३) 'ज्ञाशौ द्वौ' (श्वे.१.९) इत्यादिश्रुतिपूपलभ्यत इत्युक्तत्वा तदनादित्वेऽपि प्रलयकाले चिदचिद्रस्तुनोर्भावतुमोग्ययोर्नारूपविभागाभावात्, 'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्' (ऐतरेय.१.१.१) इत्यादावेकत्वावधारणमुपपद्यत इति सूत्रकारेण स्वयमेवोक्तम् । तथा च — 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः' (शारी.२.३.१८) इति प्रत्यगात्मनो नित्यत्वादानुपपत्तिमुक्तत्वात् 'ज्ञोत एव' (१९) इति तस्य ज्ञातृत्वमेव स्वरूपमित्युक्तम् । 'उक्ताग्निगत्यागतीनाम्' (शारी.२.३.२०) इत्यादिनाऽणुत्वञ्चोक्तम् । 'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राञ्जत्' (शारी.२.३.२९) 'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' (३०) इति शास्त्रेवात्मनो ज्ञानशब्देन व्यपदेशो ज्ञानगुणसारत्वात् ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाच्चे युक्तम् । 'नित्योपलब्धयुपलक्षितप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा' (शारी.२.३.३२) इति ज्ञानमात्रस्वरूपात्मवादे हेत्वन्तरायत्तज्ञानवादे सर्वगततात्मवादे च दोष उक्तः । 'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' (शारी.२.३.३३) 'उपादानादिहारोपदेशाच्च' (३४) 'व्यपदेशाच्च क्रियाया नचेद्विदेशविपर्ययः' (३५) 'उपलब्धिवदनियमः' (३६) 'शक्तिविपर्ययात्' (३७) 'समाध्यभावाच्च' ३८ 'यथा च तक्षोभयथा' (६९) इत्यात्मन एव शुभाशुभेषु कर्मसु कर्तृत्वम्, प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्यास्ताधारण्येन सर्वेषां फलानुभवप्रसङ्गादिति च प्रतिपादितम् । 'परात् तच्छ्रुतेः' (शारी.२.३.४०) 'वृत्तप्रयत्नाशेषस्तु विहितप्रतिविद्वायै यथार्थाभ्यः' (४१) इत्यात्मन एव कर्तृत्व परमपुरुषानुमतिस्सहवृत्तमित्युक्तम् । 'अशो नानान्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वादिन्वमधीयत एके' (४२) 'मन्त्रगर्णात्' (४३) 'अपिस्मर्यते' ४४ 'प्रकाशादिवत्तु नैवपरः' (४५) 'स्मरन्ति च' (४६) इति 'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्ट यदा परयत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति रीतशोक' (मुण्डक.३.१.२) 'धरन्त्वविद्या ह्यमृततनु विद्या विद्या विद्ये ईशते यस्तुषोऽन्यः' (श्वे.५.१), 'प्राप्तेना मना सपरिप्लवो ग ब्रह्म किञ्चन वेद ना-न्तरम्' (बृ.६.३.२१) 'तथोरन्यः पिप्पल स्वाद्दत्त अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (मु.३.१.१) 'ज्ञाशौ द्वावजावीशनीशौ' (श्वे.१.९) 'पृथगात्मानं प्रेरितार च मत्वा जुष्टस्तत्क्षेनामृत-रमेति' (श्वे.१.६) 'यदा परयःपरयते रुक्मवर्णे कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वाऽपुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति' (मु.३.१.३) 'सकारण करणाधिपाधिषो नचास्य कश्चिन्निताना नचाधिप.' (श्वे.६.९) 'यस्सर्वश्रुतसर्ववित्' (मु.१.१.९) 'पराऽस्य शक्तिर्विधिवै श्रुते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे.६.८) 'निष्कलं निष्क्रिय ज्ञानान्तरवद्य निरञ्जनम्' (६.१९) 'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूना योविदधाति कामात्' (श्वे.६.१३) [नित्यानां चेतनाना यः एकः नित्यश्चेतनस्य कामाग्निदधातीत्यर्थः] 'पति विश्वस्यान्धशर्म' (तै.नारायणे.६.११.३) इत्यादियु प्रत्यगात्मनः परमात्मनश्च कर्मवश्येन शोचिर्च वेनासर्वश्रुतेन उपासनायत्तमुक्तिं वेन निरवघातेन सर्वश्रुतेन श्रुतसङ्कल्पेन सर्वेश्वरत्वेन समष्टाकस्याणशुण्णकारत्वादिनाच स्वरूपस्य स्वभावस्य नाना व्यपदेशात् तथोरेव 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) 'अयमा मा ब्रह्म' (बृ.६.४.५) 'योऽसौ सोऽह योऽह सोऽसौ' (एतरेयिणरिति शाङ्करीये.३.३.३६) 'अथ योऽनां देवतानुप्राप्ते अन्याऽऽशान्योऽहमस्मीति नश्रुदे' (बृ.३.४.१०) 'अकृत्वाहाय — आमेत्येवो

पायीन' (बृ.३.४.७) 'ब्रह्म दासा ब्रह्म दासा ब्रह्मेण कृतवाः' (अपर्यंशहितोप) इति च सर्वजीवात्मव्यापिव्येनाभेदस्यपदेशाच्च, उभयव्यपदेशाविरोधेन परमात्मशो जीनाभेत्यभ्युपगन्तव्यम् । न केवलं न्यायसिद्धमिदं, द्युतिस्मृतिभ्यां चाद्यत्वमुक्तं जीवानमनः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (यजुस्यारण्य.१२.१३.पुरुषसू.३) 'ममैवाशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' (गी.१५.७) इति । अशत्व नाम एकस्त्रैकदेशत्वम् । तथा सन्नुभयोरेकवस्तुवेनाविरोधो न स्यादित्याशङ्क्य 'प्रकाशादिवस्तु नैवपरः' (शारी.२.३.४५) इति परिहरति । अन्यविशेषणतैकत्वभावप्रकाशजातिगुणशरीरविशिष्टानमिच्छतिगुण्यात्मनः प्रति प्रकाशजातिगुणशरीरगणा यथा अशत्वम् ; एव परमात्मानं प्रत्यगामर्मशरीरक प्रति प्रत्यगामर्मोऽशत्वम् । एवम् अशत्वे यत्स्वभावाऽशत्वभूतो जीवः नैवमशी परमात्मा सर्वत्र विशेषणविशेष्ययोस्वरूपत्वभावभेदात् । एष च 'कर्नां शास्त्रार्थवत्त्वात्' (शारी.२.३.३३) 'पशुत् तत्पुत्रैः' (२.३.५०) इत्यनन्तरोक्तं च न निरूप्यते । एष प्रकाशशरीरव्यवहारमनामशत्वव्यवहारददस्सरन्ति च 'एकदेशस्थितस्त्वाग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मगदशक्तिस्त्रयेदमस्ति जगत् ॥' (वि.पु.१.२२.५६) 'यकिंचित् सृज्यते येन सत्परजातं वैद्विर्ज' । तस्य सृज्यस्य सभूतो तसर्वत्रै हरेस्तनुः ॥' (१.२२.३८) 'ते सर्वे सभूतस्य विष्णोरशसमुद्भवाः' इति । अन्यथा पारमार्थिकापारमार्थिकोपाधिप्रसमाश्रयणे प्रत्यगामर्मोऽशत्वे ब्रह्मण एव वेदान्तनिवर्त्याश्रयै दोषा भवेयुरिति 'आभासा एव च' (शारी.२.३.४९) इत्यादिसूत्रैरुक्तम् । अनसर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतमेव ब्रह्म, कदाचिदविभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीर तत्कारणावस्थम् कदाचिच्च विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीर तत्कार्यावस्थं ब्रह्म सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तादृशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणः परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूतचेतनाचेतनवस्तुभेदे । आत्मभूत ब्रह्मसर्वदा 'निरस्तनिरित्तदोषमन्धानवधिक्वातिशयालुङ्घयेयज्ञानानन्दत्पपरिमितोदारगुणसामरमवतिष्ठत इति ब्रह्मैव जगत्प्रित्तमुपादानचेति 'यतोथा इमानि' (ते.भृ.१.१) इत्यादिवाक्य प्रतिपादयत्येवेति 'जन्माद्यस्य यत्, तत् ब्रह्म' इति सुप्रसङ्गम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्' (छा.६.२.१) 'तदैक्षत बहुस्या प्रजायेय' (६.२.३) इति । अस्यचायमर्थः—'यस्यात्मा शरीरम्' (माध्यन्दिनपाठे) 'यस्याक्षर शरीरम् यस्य पृथिवी शरीर यस्यान्यत् शरीरम् । एष सर्वभूतान्तशान्ता अरहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सुबालोप.७.५) इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वात् सदेवेदमिदानीं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन विभक्तनामरूपम् अग्रे प्रलयकाले सूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरतया नामरूपविभागानहमेतन्मेवासीत् । स्वयमव ब्रह्म सर्वत्र सर्वशक्ति निमित्तान्तरानपेक्षमद्वितीयचातिष्ठत् । 'तदैक्षत बहुस्या प्रजायेय' (छा.६.२.३) इति तन्नामरूपविभागानहंसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकतया एकमेवास्थितं नामरूपविभागहस्त्यूलदशापस्या बहुप्रकारं स्यामिति ऐक्षत । 'स्या, प्रजायेय' इति व्याधिसमष्टिव्यपदेशः । चिदचित्तो, परस्य च प्रलयकालेऽपि व्यवहारानहंसूक्ष्मभेदः सर्ववेदान्तिभिरभ्युपगतः, अविद्यावृत्तभेदस्य उपाधिवृत्तभेदस्य च अनादिवाभ्युपगमात् । इयास्तु विशेषः ब्रह्मैवाश्रय उपाधिसर्वद्वेषेति सर्वश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधोऽन्येषाम्, तदभावाविरोधश्चास्माकम्—इति ॥

इति वेदान्तसारे जन्माद्यधिकरणम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

जन्माद्यस्य यतः (१.१.२)

तैत्तिरीयके—‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । यन जातानि जीयन्ति । य प्रयन्स्यभिसविशन्ति तद्विजिशासस्व । तद्ब्रह्म ’ (तै.श्र.१) इत्येतद्वाक्य विषयः । किमेतज्जिशास्यतया प्रतिज्ञात ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणतया लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति नवेति सशयः । न शक्नोतीति पूर्वपक्षः । युतः ? जगज्जन्मादीनामुपलक्षणतया विशेषणतया वा ब्रह्मलक्षणत्वात् भवत्वात् उपलक्षणत्वेऽप्युपलक्ष्यस्याकारान्तरयोगोऽपेक्षितः ? न चेह तदस्ति । अतः उपलक्षणत्व न सम्भवति । विशेषण वेऽप्यनेकविशेषणविशिष्टतया अपूर्वस्यैकस्य प्रतिपादकत्वं न सम्भवति । विशेषणानां व्यावर्तकत्वे विशेषणबहुत्वे ब्रह्मबहुत्व प्रसक्तेः । राद्धान्तस्तु—एकस्मिन्नविरुद्धानां विशेषणानामनेकत्वेऽपि इयामन्व युवत्वादिविशिष्टदेवदत्तवज्जगज्जन्मादिविशिष्ट ब्रह्मैकमेव विशेष्य भवति । उपलक्षणत्वे जन्मादिभिरुपलक्ष्यस्य ब्रह्मशब्दावगतबृहत्त्वाद्याकाराश्च सन्तीति जगज्जन्मादिकारण ब्रह्मेति लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति इति । सूत्रार्थः । अत्र विविधविचित्रभोक्तृभोग्यपूर्णस्य जगतः यतः जन्मादि तद्ब्रह्मेति प्रतिपादयितुं वा इत्येतद्वाक्यम् इति ॥

इति वेदान्तदीपे जन्माद्यधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

शास्त्रयोनित्वात् (१.१.३)

एव चिदचिदस्तुशरीरतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव जगदुपादानत्व निमित्तत्वं च नानुमानगम्यमिति शब्दैकप्रमाणकत्वात्तस्य ‘ यतो वा इमानि ’ इत्यादिवाक्यम्, निमित्तजगदेककारण ब्रह्मैव बोधयत्येवेति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारे शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ वेदान्तदीपः

शास्त्रयोनित्वात् [१.१.३]

‘ यतो वा इमानि ’ इत्यादिवाक्यमेव विषयः । तर्हि जगत्कारणे ब्रह्मणि प्रमाणम् ? उत नेति सशयः । नैत प्रमाणमिति पूर्वपक्षः । अनुमानसिद्धब्रह्मविषयत्वात् । प्रमाणान्तरविषयेहि शास्त्र प्रमाणम् । जगतस्त्वावयवत्वेन कार्यत्वात्, कार्यस्य स्वोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनान्प्रभिरुक्तत्वात्, जगत्निर्माणकार्यचतुर, कर्मपरवशपरिमितशक्त्यादि क्षेत्रज्ञविलक्षणस्वयंशस्वयंशक्तस्वयंशक्तोऽनुमानसिद्ध इति तस्मिन् ‘ यतो वा इमानि भूतानि ’ (तै.श्र.१.अनु) इत्यादि वाक्यं न प्रमाणमिति ॥

रादान्तरु—जगतः कार्यत्वेऽपि एकदैवैकेनैव कृत्स्न जगन्निर्मितमित्यत्र प्रमाणाभावात् धेप्रशानामेव विलक्षणपु-
यानां ज्ञानशक्तिवैचित्र्यसम्भावनया कदाचित् कस्यचिजगदेकदेशनिर्माणसामर्थ्यसम्भवात् तदतिरिक्तपुरुषानुमान न स
भवतीति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वेन तस्मिन् ' यतो वा इमानि भूतानि ' (तै.भू.१.अ) इत्यादिवाक्यं
प्रमाणमिति। शास्त्र योनिः यस्य कारण प्रमाणं तद्ब्रह्म शास्त्रयोनि, प्रमाणान्तराविषयत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मणः ।
अस्मिन् ' यतो वा इमानि ' इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥

इति वेदान्तदीपे शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू.४—तत्समन्वयात् १.१.४

पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि ब्रह्म स्वस्य परस्य चानुभविष्ठः आवि-
शेषेण स्वरूपेण गुणैः विभूत्या च अनुभूयमानं अनवधिकातिशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतयाऽन्वयात् ब्रह्मण-
श्शास्त्रप्रमाणकत्वमुपपन्नतरमिति निरवद्य निरतिजगदेककारण ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तस्यैकस्यैकदैव कृत्स्न
जगन्निमित्तत्वे तस्यैवोपादानतया जगदात्मकत्वञ्च नानुमानादिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्, तस्यचानवधिकातिशया-
नन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वाद्देवान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरीकृतम् । अतःपर पादशेषेण जगत्कारणतया प्रधानपुरुषप्र-
तिपादानानर्हतया सर्वज्ञ स्वस्वकृत्स्न निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषगन्धम् अपरिमितोदारगुणसागर ब्रह्मैव प्रतिपादयन्तीत्युच्यते

इति वेदान्तसारे समन्वयाधिकरणम्

अथ वेदान्तदीपः

सू.४—तत्समन्वयात् १.१.४

ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवति नेति विचार्यते । न सम्भवतीति पूर्वःपक्षः । कुतः ? प्रवृत्तिनिवृत्त्यवयवविरहिणो
ब्रह्मणः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थावबोधकत्वेनच शास्त्रस्य प्रामाण्यान्मोक्षसाधनब्रह्मध्यानविधिपरत्वे असत्यापि ब्रह्मणि
तद्ब्रह्मणविधानसम्भवात् न ब्रह्मसद्भावे तात्पर्यमिति ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवति—इति । रादान्तरु—अतिशयि-
तगुणपितृपुत्रादिजीवनज्ञानवत् अनवधिकातिशयानन्दरूपब्रह्मज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्-
भवति ' आनन्दोब्रह्म, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ' ' यतो वाचो नियतंते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणे
विद्वान् ' इत्यादिभिरनवधिकातिशयानन्दस्वरूप ब्रह्मेतिहि प्रतिपाद्यते । अतो ब्रह्म स्वेन परेण वाऽप्यनुभूयमानं निरति-
शयानन्दस्वरूपमेवेति तत्प्रतिपादनपरस्यैव साक्षात्पुरुषार्थावयवः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्यतु तत्साध्यफलसम्भवात्पुरुषार्था-
न्वयः—इति ॥

सूत्रार्थः—तुशब्दः प्रसक्तशब्दानिबृत्त्यर्थः । तत् पूर्वस्यैवेदित ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वं सिद्धयति । समन्वयात्—
सम्यक् पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः वेदिद्विभिरतिशयानन्दस्वरूपत्वेन परमपुरुषार्थरूपे परे ब्रह्मणि वेदकतया शास्त्रस्या-
न्वयाद्ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धयत्येव—इति ॥

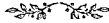
इति वेदान्तदीपे समन्वयाधिकरणम्

श्रीलक्ष्मीहयवदनलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अ धि क र ण सा रा व ळी

जन्माद्यंश्चेद्विशेष्यं भवति बहुलताऽथोपलक्ष्यं ब्रवीषि
ज्ञाताज्ञातादिदौःस्थ्यं व्यतिपजति न चालक्षिते स्यात्परीक्षा ।
उद्दिष्टब्रह्मचिन्ता तत इह कथमित्यत्र हेतुत्वलक्ष्यं ।
पुंसूक्तादिप्रसिद्धो गुणनिधिरघजिद्वह्नशब्दार्थ उक्तः ॥ १ ॥
नानाचेल्लक्षणानि स्वरन्नभिदुरता ब्रह्मणि स्याद्विशेष्ये
खण्डो मुण्डश्च गौरित्यभिलपनसमा धर्मिशब्दैकताऽत्र ।
तेष्वेकं चेद्यथाऽन्यत्समुदितमफलं स्याद्यवच्छेद्यहानेः
खण्डत्वादिप्रमाद्येत्यसद्विहितं खण्डतादेर्विशेषात् ॥ २ ॥
तत्तत्स्वप्रत्यनीकव्युदसननियतं भेदकं नान्यवाधि
व्याघातः कालभेदान्नभवति जननस्थापनध्वंसनानाम् ।
प्रत्येकं लक्षणत्वं सुवचमिह गृहदाहृतिर्धामहिम्ने
सम्भूयाप्याहुरेके फलमपि च तदा शङ्कितार्थव्युदासः ॥ ३ ॥
ज्ञातंचेन्नोपलक्ष्यन्न च यद्वि नतरां लक्ष्मयोगाप्रतीतिः
ज्ञाताज्ञातांशभेदस्त्विह दुरभिलपो लक्षणेनैव वेद्ये ।
ब्रह्मत्वं प्रशब्दान्वितिरपि विदितेऽन्यत्र नोचेन्नशङ्का
मेवं नात्तागमोद्यद्विशयशमनतः श्रीमतिब्रह्मतोऽन्ते ॥ ४ ॥
याचल्लक्ष्याययोर्ध यद्वगतिरतो लक्षणात्तद्विशेष्यम्
यसावोद्येऽपि पश्चाद्यद्वगतिरिदं स्यात्कुतो नोपलक्ष्यम् ।
तस्माद्भेदाऽपि भाष्येऽनुमतिरनुचितेत्याशयाऽऽप्तस्य चोद्यं
मोक्षार्थोपास्यभेदेह्युभयमपि समन्येति विद्याविकल्पात् ॥ ५ ॥
चन्द्रे शालेषु शान्ते महसि तटगतं लक्षणं कारणत्वं
सत्यज्ञानादिचाप्यैरपमृदितगुणन्तद्विभार्ताति डिम्भाः ।
एकत्रार्थो विशेष्ये प्रतिपदनियताद्यर्ज्यत्तत्तन्निमित्त-
द्वारावृत्तिं पदानामिह विदुररणाद्युक्तिवन्न्यायवृत्ताः ॥ ६ ॥

इति जन्माद्यधिकरणम्

अथ शास्त्रयोनित्रयाधिकरणम्

पीतानीतप्रयोगप्रमनियतिमती धार्यता विश्वमंतत्
 मयदेन प्रकृत्य गमयति त्रिफलस्त्वप्र शास्त्रैर्विचार ।
 इत्युचीतौ लघुत्याग्नूमितिब्रूत कर्मजैश्वर्ययुक्तौ
 विश्वामित्रादिनीत्या स्फुरति त्रिभुमिदाम्प्रयच्छास्त्रवेद्यम् ॥ ७ ॥
 क्षित्याद्य धार्यतायै षट्त्रयमकुट्टयत् फलपूर्वं स फर्ता
 सिद्धयेदत्राप्यष्टप्रभृतिजनयत् सर्वज्ञाक्षि मयम् ।
 श्रोत्राद्यैस्सोऽग्मादिग्रहणस्त्रिरियन्तादशायातयभावात्
 सर्वे हेतु नपश्येत षट्दृष्टि न चाकर्तृना ताजताऽस्य ॥ ८ ॥
 धार्यत्यात् स्याद्विवादास्पदमिदमन्वित् सर्ववित्फलपूर्वं
 यद्यैत्र तद्धि नैत्र पुरुषवृत्ति नानन्यथासिद्धयभावात् ।
 हेतायेतादशात्मन्यचिदुरमिदुर व्याप्तिसिद्धयाविद्वैस्थ्य
 तद्गङ्गे लक्षणानामगणि गमनिका तत्रमुक्तामलाप ॥ ९ ॥
 यद्यप्यात्मान्तरादेरनुमितिरनघा लिङ्गभेदेस्तथाऽपि
 प्रत्यक्ष यासिदौली नपत्तु शिथिलिता कुणचित्पक्षभेदे ।
 आम्नाये त्वद्गतोक्तिर्न भवति वितया तादशाप्तोक्तनीत्या
 वाधाभावाटिसाम्याद्विहितमिति भवेत्तोरुवत् गौणतादि ॥ १० ॥
 नन्वाम्नायप्रधाना षचिदनुकथयन्त्वस्यदादेशक्य
 कार्यं फर्ताऽनुमेय पर इति तदभिप्रेतु जन्मादियाक्यम् ।
 तस्मादीशानुमानत्यजनमनुनित वैदिकस्येति चेन्न
 षाप्यौचित्योपदेशाद्यत इति च सदाशुचित्सिद्धातुयत् ॥ ११ ॥

इति शास्त्रयोनित्रयाधिकरणम्

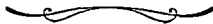

अथ समप्रयाधिकरणम्

फर्तये ह्यर्थ उपन निशमयित्फल सिद्धरूप तु न स्यात्
 प्रीत्या साफल्यफलती वितथमपि यच्च किन्न दृष्ट तदर्थम् ।
 विद्यार्थत्वेऽन्यदप्रेर्विषयवद्भूत तत् परीक्षयप्रभावी
 स्याक्षपऽन-यशेपे निरवधिप्रसुरो शास्त्रतात्पर्यमाह ॥ १२ ॥
 तात्पर्यं ब्रह्मतत्त्वेऽप्यविहितविधिनाऽप्येत्वाक्यत्वपक्षो
 भेदेऽपि स्यादपिदेर्न भवति बलिशुद्दन्तगङ्गयोक्ति साम्यम् ।

म्यादाभ्यां गृह्यान्वक्षममिति न गृह्येत्पूहने प्रीत्ययोगा-
 द्वालोपच्छन्नादिप्यपि विषयतभाभापयुस्तथैव हर्षः ॥ १३ ॥
 यन्प्रीत्यर्थं पच्यन्नादिभिर्गन्धमनुत्तमित्यर्थकः प्राययापयम्
 मयोनः पचानन्दरुष्टेर्नच विहितविहाय्यरतदशास्त्रतो वा ।
 तेनानन्याभ्यां निन्दोक्त्यनुत्तविषयताजङ्घनस्वप्ननेन
 प्रप्यन्ताश्चरत्यानित्यद्वनपरमपरमनिष्ठाः प्रमाणम् ॥ १४ ॥
 प्रादिके निष्प्रपञ्चीकरणविधिपदं ध्यानविस्तृमर्थमन्ये
 निर्धर्मोऽतयापयोनरितमितरे मित्यतीति ह्युच्यते ।
 तेषामेषां म्यक्षम्यपचनविहितप्यापुत्तानेकत्रत्याः
 कल्पोऽयं यावत्कल्पः कृतमतिपरिपत्तीष्टमर्द्धैरमर्द्धि ॥ १५ ॥
 भन्यायोऽर्थेषादस्त्रुतिमुत्तमुत्तः स्वापितः प्रागिदानीं
 म्यातन्धेन प्रमाणी प्रियत इति ततः काण्डयोस्व्याद्विरोधः ।
 न म्यान्मामान्यतो हि प्रथमममिदधे मानतास्यापनार्थं
 केवांचित्स्वार्थतोना स्यत इह सुभगे बोधमात्रापुमर्थे ॥ १६ ॥
 श्रेषा सप्रेत धेदे नियतयिभजने चोदनाद्यंशमेदं-
 शन्यारोऽप्यर्थयादा मुनिभिर्गमिहिता ब्राह्मणांशम्य दोषाः ।
 अप्रातच्छेपतोक्तौ स्मृतिहानिरिति चेद्विद्वि दक्षोत्तरं तत्
 सामान्योक्तिर्हि सेयं तत उपरि यथा मन्त्रविष्यन्यतोक्तिः ॥ १७ ॥
 आस्तातेरद्विकार्यैरधिगुणसफलैर्दशाकुनज्योतिषैः
 पारशिक्या प्रच्युत्याऽप्यतिनिपुणधियामागमाभ्यासतिष्ठौ ।
 शब्दे तस्माच्च बोधे मतिपरविषये दोषयाधप्यपेते
 मानं तत्र म्यतोऽर्था न कथमितरथा नैगमाध्यापलापः ॥ १८ ॥
 शास्त्रारम्भोपपत्त्यं चतुरधिकरणीपेदिकेयं प्रच्युत्ता
 लक्ष्यम्योक्तं विदोषद्वयनिह घटते यक्ष्यमाणोपजीवि ।
 मद्रह्यागुक्तिः येषां पर रति हि यदेत्कारणतयाधिकारे
 यक्ष्यत्यस्य द्विलिङ्गाद्यधिरुतिषु पुनस्तादृशानन्दतादीन् ॥ १९ ॥
 आत्मन्येधं परस्मिन्नदत्त इति मिते विभ्यहेतुत्वलक्ष्ये
 शार्ङ्गकस्यापनीये निरुपधि परमप्रेमयोग्ये प्रसक्ते ।
 ईदृक्तव्यं स्याद्यथाहं प्रकृतिपुरुषयोर्नानुमानाद्ययोग्यौ
 दुःखास्पृष्टौ च तावित्यथ परकथनं बोधवीति प्रमेण ॥ २० ॥

॥ समाप्तं समन्वयाधिकरणम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

काशत्रयनियमात् । अन्यथा वाक्यप्रामाण्यापत्तेः । मैवं स्वभावप्रबलेन दुर्बलबाधने तत्प्रामाण्यावार्थान्तरकल्पनम् । सावकाशत्वं पुनः स्वयमर्थान्तरवाचित्वमिति भेदात् अत्र भुव्यादिपदकं च प्राक्कम्' इति (वदन्ति) ॥

अत्र पूर्वाधिकरणद्वये विष्णुशब्द एव नास्ति । नवीनरीत्या ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्णवाचकत्वेऽपि गुणपूर्णत्वेनैव वस्तु-
नस्तिद्विः । जन्मादिकारणत्वेन गुणपूर्णवस्तुनिश्चय इत्येतावदेव तत्र सिद्धयतीति स्फुटं प्रतीयते । उत्तराधिकरणद्वये वद-
पूर्वपक्षकवचनमेव नास्ति । 'वेदयोनित्वात्' इत्युक्ते वेदव्यतिरिक्तयोनित्वं नास्तीत्यर्थस्य सिद्ध्या तदा इयं शङ्का स-
माविता स्यात् तदाऽप्येकेनैवाधिकरणेनालम् । नापि तथा निर्देशसूत्रे, अधिकरणद्वयस्य वदव्यावृत्तिः प्रयोजनमित्यपि
न पठ्यते । एकेनैव गतार्थत्वसम्भवात् । नवीनमते स्मृतिपादएवायमर्थो यत्कथ्यः नत्वत्र तत्रार्थाभेदेव शङ्का संभवत्येव।
माथ्ये पञ्चरात्रप्रमाणमश्राव्युपन्यस्तम् । अतः प्रागुक्तदिशा शास्त्रशब्देन जैमिनिमुद्रप्रत्यभिशावलेन पूर्वपक्षस्य सूचनं
युक्तम् । प्रमाणान्तर(अनुमानं)सिद्धत्वं नैयायिकैरुच्यते तद्यानुमान वेदस्य पौरुषेयत्वसाधकम् । इदमेव चेश्वरसाधकमिति
प्रागेवोपन्यस्तम् शास्त्रपदेन उक्तदिशा समन्वयाधिकरणे यः पूर्वपक्षः सूचितः सः 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र निरस्यते
मीमांसकशङ्कानिरासकत्वं शास्त्रशब्दस्य संभवात् । भगवन्ऽऽसनरूपावेदवर्धशेषकत्वेन वेदस्यापि शास्त्रत्वं स्वशासना-
वबोधिसास्त्रं प्रदर्श्य' इति भगवता रचनानुपपत्त्यधिकरणे वक्ष्यते । 'शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो वामदेववत्' इत्यत्र अनन्तर
सूत्रे उपासत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणतया प्रतर्दनविद्यायां 'तमामासुरमृतमित्युपास' इत्यत्रोपासनतात्पर्यं स्फुटमिति तत्रापि
परमात्मशासनबोधकत्वेन शास्त्रीति शास्त्रमिति व्युत्पत्तिसिद्धार्थो, विवक्षितः । 'वामदेववत्' इति दृष्टान्तविवक्षितभु-
तावपि 'तदाऽमानमेवावेदह ब्रह्मास्ति' इत्यतः प्राक् 'आग्नेत्येवोपासीत' इति वाक्यस्थानन्तरम् 'आमानमेव लोक-
मुपासीत' इति वाक्यस्य च सत्त्वेन उपासनवाक्यप्रतिपत्तिस्तुलभा । एतेन 'तदाऽमानमेवावेदह ब्रह्मास्ति' तस्यत्र 'स
एव इह प्रविष्ट आनताग्रभ्यः' इति तत्पूर्वोक्तस्यान्तःप्रविश्य निघ्नन्तुः आत्मशब्देन विवक्षा 'आग्नेत्येवोपासीत' इत्यत्र
सिद्धेति तेन 'तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे' इत्यत्रान्तर्गामिब्रह्म पश्यन् स्वान्तर्यामिणः मन्वाद्यन्तर्गामित्व साक्षा-
कृतवानित्यर्थः । 'योयो देवाना प्रत्यनुष्यत, स एव तत्समभवत्' इति तत्पूर्ववाक्ये प्रतिशेषामवेऽपि सर्वभवनस्य
सिद्धत्वात् साक्षात्कारनिबन्धनमेव सर्वभवन सर्वा-न्तर्यामित्वेन साक्षात्कृतवानित्यर्थः । अथ च साक्षात्कारः ध्यानरूपोपा-
सनान्तरकालिकसमाधिरूपः । अतः शास्त्रशब्दस्य 'शास्त्रदृष्ट्या' इत्यत्र परमात्मशासनपरत्वाङ्गीकारे नानुपपत्तिः । —
'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' इति सूत्रेऽपि 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यन्तरसूत्रेण मीमांसकमतवैलक्षण्यं सूचितम् । अयं च
द्रमिडाचार्यसिद्धान्त इत्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति । तेनापि पूर्वमीमांसकमतपर्यालोचनं कृतं भवति । ब्रह्मणः आनन्दरू-
पत्वेन फलत्वं नसंभवतीति प्राभाकरोक्तिः पूर्वमेवोदाहृता । प्रथमसूत्रे ब्रह्माजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मणः फलत्व सिद्धत्वं च
प्रतिपन्नम् । सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमसूत्रे फलत्वसमर्थनं च चतुर्थसूत्रे इत्येव विवेकः । अधिकरणसङ्घातिक्रमः प्रागेव
प्रदर्शितः अतो वृत्तिकारसिद्धान्त एव युक्तः । उपक्रमादिशात्पर्यलिङ्गेषु प्राबल्यदौर्बल्यप्रक्रियामपि पूर्वमीमांसका नसहन्ते,
नवीनोक्तोपक्रमादिप्राबल्यविचारस्तु श्रीमिवाशाचार्यकृते तत्त्वमार्ताण्डे द्रष्टव्यः । चन्द्रिकातर्कताण्डवग्रन्थयोः तस्याख्यान-
प्रकाशे च उपक्रमादिविचारः अन्यत्र पर्यालोचयिष्यते ॥

नन्वेवमपि सृष्टिवाक्यानां ब्रह्माप्तिपल्लवाक्यैकरस्येन सृष्टेराम्बैक्यप्रतिपत्त्यर्थत्वविरहेण उपादानोपादेयभावस्य
एतद्वाक्यनिर्णयेन तेनैव महावाक्येषु सामानाधिकरण्यस्योपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां प्राधान्यं न महावाक्यानामित्युक्तिरमुक्ता ।
(सं.भा.१.१.४) पञ्चपादिका भागत्यादौचायमर्थः विस्तरेण निरूपितः । तत्र कार्यार्थं व्युत्पत्तिं सविशेषजीवामिन्नब्रह्मण-

गूढार्थसंग्रहः

रिणामवादांचाम्युपगच्छति । वृत्तिकारानुयायिनामपरेण मनुष्यस्य दूषणवशे 'कर्मज्ञानाद्याप्यन्वोर्लक्षणात्' इत्युपक्रम्य धर्मनारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धवर्गि तसामर्थ्यादिदृष्टमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागाद्यनुष्ठानिना मेव विद्यासमाधिविशेषात् उच्यते पथागमनम् केनैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमोदिक्रमेण दक्षिणेन पथागमनम्, तत्रापि सुल तारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च 'यात्र सभातमुपि वा' इत्यास्माद्भव्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिश्चयनशरीरोपादानपूर्वकं सुप्तदुःखतारतम्यमनिलं संसाररूपं भ्रुतिस्मृतित्यन्यायप्रसिद्धम् । तथा च भ्रुतिः 'नहवै शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति यथावर्गितं संसाररूपमनुवदति । अशरीरं वाव सन्त न प्रियाप्रिये सृजत' इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधात् चोदनालक्षणधर्मकार्यं अशरीरस्य मोक्षान्वयस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । 'अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणमोक्षारूपमशरीरं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यम्, यस्मिन्विद्यमानेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्नविहन्यते यथा पृथिव्यादिबगन्तियन्त्ववादिनां यथा च साङ्गधानां गुणाः इदं तु पारमार्थिककूटस्थनित्यं नित्यतुत् निरवयव परज्योतिःस्वभावम्' अनस्तद्ब्रह्म यस्येव जिज्ञासा प्रस्तुता तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपादिर्येत, तेन च साध्यभेदोऽप्युपगम्यत अनित्यएव स्यात् । 'नित्यश्च मोक्षः सर्वमोक्षवादिमिरभ्युपगम्यते । आप्तव 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्यास्तुतय' ब्रह्मविद्यान्तरं मोक्ष दर्शयन्त्यः मध्ये कार्यन्तरं वारयन्ति । ब्रह्मदर्शनसर्वोपमावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणाय 'तद्वैतपर्यय' इत्युदाहार्थम् । 'त्वहिनःपिता' इत्याद्यास्तुतयः मोक्षप्रतिषेधनिवृत्तिमात्रमेव आत्मज्ञानस्य फल दर्शयन्ति । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या इतिचेदत्रोच्यते ॥

'अयत्न परमो धर्मः योगेनात्मदर्शनम् ।' (याज्ञ.श्रु.) इति, 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्बुद्धिः परमा मता' इति च याज्ञवल्क्येनोक्तम् । आमदर्शनं च योगेन समाधिरूपमेव समाधिश्च परैरप्यङ्गीकृतः (स.वे.सि.शा.सं) । एव च परममतात्मज्ञानस्य धर्मभित्तव कथम् ! अशरीरत्व मोक्षो वा आत्मस्वरूपं मोक्षो वा अविद्यानिवृत्तिः चरमवृत्तिर्वा मोक्षः ! अत्र एकौऽपि पक्षः नघटते । शरीरहेतुव कर्मणा 'प्राणाधिपसञ्चरति स्वकर्मभिः' 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इत्यादिभ्रुतिभिरेव सिद्धयतीत्यन्यायत्र च बहुत्र निरूपितम् । बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मणामनादित्वं 'नकर्माविमागादितिचेन्नानादित्वात्' इति सूत्रकारैरेव वक्ष्यते । 'एवमस्मिन्शरीरे प्राणो युक्तः, अस्मान्छरीरात्ममुत्थाय' इति वाक्यद्वयपर्यालोचनार्थो शरीरजीवयोगः तदिरहश्च जीवस्य भ्रुतौ स्पष्टं प्रतीयते । एवञ्चोत्तरवाक्यानुसारेण 'नहवै सशरीरस्य' इत्यत्रापि सशरीरत्व कर्ममूलकशरीरयोगित्वम् । अशरीरत्व कर्मक्षयमूलकशरीरविद्योगित्वं इत्येव भ्रुतिता पर्ये निर्मसराणां स्पृष्टम् । शरीरविश्लेषानन्तरं परज्योतिरुपसम्पत्तेःपश्चात् 'स तत्र पर्येति जघन क्रीडन् रममाण' इत्यादिभ्रौतलिङ्गेन 'एकैकधा भवति विधा भवति' इत्यादिभ्रुत्या च मुक्तौ स्वेच्छामूलकशरीरसङ्घोऽप्यङ्गीकरणीयः इति 'अशरीरं वाव सन्तम्' इत्यत्र सुप्तदुःखहेतुकर्मक्षयं कर्ममूलकशरीरक्षय एव विवक्षितम् । 'सउत्तमं पुरुष' इत्यत्र उत्तमस्य सर्वपापदाहकत्वोचिः 'य आनाऽऽहन्पामा सोऽन्वेष्टव्य' इति प्रजापतिवियोगेन चोदनालक्षणधर्मस्योक्त्या 'एष सप्रसादाऽस्मान्छरीरात्ममुत्थाय' इत्यत्र प्रागुक्तचोदनालक्षणविद्यानिष्ठस्य शरीरात्ममुत्थान उच्चाशरीरत्वमेवेति प्रतीत्या अशरीरत्वरूपमोक्षस्य चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं प्रतिषिध्यत इति कथं घटते । 'शरीरात्ममुत्थाय' इत्यस्य शरीरविवेकज्ञानपरबोधिः अग्निनिवेशमूत्रैः । सद्बिद्यायामेवोक्तान्तिनिरूपणात् उपासनारूपस्य तत्तमभावापत्तव नैवायादयितुं शक्यमिति प्रागजान्यत्रचोक्तम् । कूटस्थनित्यं परिणामिनित्यमिति विभागः योगमाध्य एव प्रसिद्धः । तद्ब्राह्म्यकाराश्च पारमार्थिकनित्यविभागं नाङ्गीकुर्वन्ति । गीतायाउभयत्र (६, १६) अक्षरस्यैव कूटस्थत्वोक्त्या पठे कूटस्थत्वं मुख्यं, पञ्चदशे कूटस्थत्वतु नमुख्यम् स्वमतविरोधात्

गूढार्थसमग्रः

इत्यभिप्रेत्य (घ) भाष्ये अर्थभेदात्तिः कथं गीतातात्पर्यानुगुणा भवति । कूस्थविलक्षणत्वस्य जीवभित्तपरमा मनि पञ्चदशे प्रतिपादनेन कूस्थ च निर्धर्मक मिति परसम्मतार्थः । गीतानापर्यविरुद्ध । 'द्रष्टृदृश्ययोस्त्वयोगो हेयहेतुः' (यो.सू.२. १७) 'स्वामिदिशतयोः स्वरूपोपलब्धहेतुसयोगः' (२.२३) इत्यत्र सयोगः स्पष्टमुक्तः । पञ्चशिरेनापि धर्मिणा मना दिसयोगात् धर्ममाप्राणामप्यनादिसयोगः तसयोगहेतुप्रियर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः' (७.८) इत्यत्र सयोग अङ्गीकृतः ॥

अत्र 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' (१.४) इति सूत्रत्ववैशारद्या- 'नपुरुषसयुक्त चित्तम् अपितु तत्सन्निरहित सन्नि- धिश्च पुरुषस्य न देशतःकालतो वा तसयोगात् । किंतु योग्यतालक्षणः अस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिः चित्तस्य भोग्य शक्तिः भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिः चित्तस्य धर्मः । तथाऽपि चित्तचैत्ययोरभेदसमारोपात् वृत्तिसारूप्यापुरुष सयुक्तमियुक्तम् । अयमर्थः सूत्रस्वारस्यविरुद्ध । विज्ञानभिक्षुस्तु धार्तिके 'सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोपत्तेरेव व्यवहारशब्दानुसंधेन परिणामशब्दार्थत्वावधारणात् । घटादिसयोगाद्यैराकारास्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात् पञ्चत्रस्य तोयन पद्मत्रस्यपारिणामासयोगादिश्रवणश्च ।' इत्यादिना दृष्टदृश्यसयोगमङ्गीचकार । एतेन कूस्थ च ननि- धर्मक मिति युक्तं भवति । स्वरूपसङ्कोचविकासा मकपरिणाम एव नित्यत्वविरोधी, सच आत्मनि नाङ्गीक्रियत । धर्मवर्णिनाभेदेन धर्मस्यागमावापित्वेऽपि धर्मिणोनाशाभावात् । बौद्धोक्तसन्न्यानुपपत्तिस्तु न्यायवार्तिकता पर्यटीकायामेव वाच स्यतिनैव परिहृतेति जिज्ञासाऽधिकरण एव ( ) उक्तम् । तेन वाचस्पतिना अत्र भामत्या परिणामिनित्यस्यापार मार्थिकचोक्तिर्निरवकाशा । कस्य पारमार्थिकनित्यत्व परेषां समनमिति विवेचनीयम् । सत्यज्ञानानन्तस्य ब्रह्मण इतिचेत्- तत्र सत्यज्ञानानन्तज्ञानन्दत्वब्रह्म वादीना निर्दिशेय कल्पितत्वेन तद्विशेषस्य मिथ्या वेन तस्य पारमार्थिकनित्यत्व न समभवति । सत्यवादीनामभावरूपत्वेऽपि यथा नोपपत्तिः तथा प्रागेव नरूपितम् । पारमार्थिकनित्यत्व कालत्रयाबाध्यत्वरूप तदपि शुद्धचित्त धर्मानङ्गीकारप्रपन्ते । ज्ञानत्वोपलक्षितस्य अवियोपलक्षितस्य च नविशेषः ज्ञानवस्याविद्यासत्तादाशा यामेव सद्भावात् । अज्ञानाशान्वाविरोद्धस्युपाहिता मनः सुखरूपस्य परमपुरुषार्थस्य अस्थिर व ब्रह्मानन्दपरस्वतीभिरभ्युपगतम् एतेन अविद्योपलक्षितात्मनः अवियोपलक्षितस्य ज्ञानवोपलक्षितस्यचाविशेषेण ज्ञान कूस्थनित्यमिति वत् आविद्यावत् कू- स्थनित्यमिति व्यवहाराभावे शीजाभावश्च । एतेन आ मन माऽव वृत्तेर्भोक्ष य च नसभवतीति सिद्धम् ॥

उपदेशशब्दस्य- 'धात्वर्थविक्रियाया उपलब्धुपचारात् नित्योपलब्धमात्र एवहि उपलब्ध ननु तत्किंसमय इवा-या उपलब्धि अन्य उपलब्धा च' इति । अवगति कूस्थस्य स्वयसिद्धा मन्वोति स्वरूपति च कथं तर्ह्यवगते फलत्व ? तत्वो- पचारात् । कूस्थस्य नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति । तेन प्रमाणाना कल्पमियुपचर्यते इति । नीलगीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगति व्यभिचरन्त अस्यरूपा भवितुमर्हन्ति । तस्याभावगतेरन्यः अवगन्ता नास्ति नस्वेन रूपेण स्वयमुपादातु हातुया शक्यते इति । अवगतिर्हि प्रमा इतिच प्रमाया कूस्थनित्यत्वोपपादनप्राप्त्या 'अथाधिकृतिरवासी प्रमातेति नयुज्यते' इति निर्गुणामवादे बौद्धदिङ्नागोक्तदूषण नाति वर्तते 'ब्रह्मोपेद ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र परसमतार्थो नघटत इति प्रागेव निरूपितम् । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र सगुणज्ञानमेव विनाशितम् । 'अमर्षैव जातक्रातोऽपि' इत्यत्र प्रातिशेवोक्ता, ननु जीवब्रह्माभेद । 'तस्मात् सर्वमभ वत्' इत्यत्र सर्वभावज्ञानमेव विवक्षितम्, ननु सर्वभाव तस्य नित्यसिद्धत्वात् । सर्वभावप्रकारश्च प्रागेवोक्तः । 'तत्र को मोहः' इति द्युतौ एकत्र प्रत्यन्तसारात्मृते सम्बन्धनिरूपितम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘त्वंहिनः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि’ (प्र.६.८) ‘श्रुतक्षेत्रमे भगवद्देशेभ्यः तरति शोक-
मात्मविदिति सोऽहं भगवत्सोचामि तमा भगवान् शोकस्य परं पार तारयत्’ (छा.७.१.१) तस्यै मृदितपायाय तमः
पारदर्शयति भगवान् एनत्पुमारः’ (छा.७.१.६.२) इत्यत्र ‘तारयति’ ‘तारयत्’ ‘तरति’ इति तृषानुरेव प्रयुक्तः । तरति
अतिक्रामति । ‘तारयत् आत्मज्ञानोद्भवेन अपिद्यामहोदधेर्विद्याद्वयेन परमपुनरावृत्तिलक्षण मोक्षार्थं महोदधेरिव पारतार-
यसि’ इति (श) भाष्ये विवरणकरणेन प्रकृतमण्डलतारणमेव विवक्षितम् । तेन गतिद्वारकफलेभ्यामिदमेतमिति प्रति-
यते । अतएव ‘ओमित्येवात्मानं ध्यायथ स्वस्तिवःपाराय तमः परस्तात्’ इति मृष्टकस्तुतिस्मरणं कृतम् । अर्चिदादि-
गतिद्वारकफलं धर्मफलमेवेति याज्ञवल्क्येन निर्धारितम् । मृष्टदाराण्यकभाष्यावतरणे देवयानमार्गेण गतिद्वारकफलस्य वेदपू-
र्यभागाद्येत्वप्रतिपादनं याज्ञवल्क्यस्मृतिविद्वद्धमिति प्रच्यन्तसारामृते निरूपितम् । तेनापि अत्र देवयानमार्गेण गतिधा-
र्यफलं आत्मज्ञानफलं न भवतीत्युक्तिर्निरयकाशा ॥

‘न कर्मब्रह्मविद्याफलत्वेनेलक्षण्यात्’ इत्यत्र पञ्चादिका—‘अथापि ‘अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिः’ इति
प्रश्नातिरिक्तब्रह्मपुण्यमे देवताविमहवचन्यायसम्भवात् मोक्षकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते । तथा च श्रुतिः ‘विद्यया
तदारोहन्ति’ इति । नच साध्यत्वेऽप्यन्तवचनम् ; शब्दगम्यत्वादानावृत्तेः ‘नच पुनरावर्तते’ इति । नक्षेत्रतर्कगम्य-
येन तर्केणस्य तत्र व्यवस्थाप्येत, शब्दगम्यस्तु शब्दादेव तत्र व्यवस्थेति मन्यानस्योत्तरमाह भगवान् माध्यकारः’ इति
विवरणम् । अत्र ‘इदानीं जीवब्रह्मणोर्भेदमङ्गीकृत्य ब्रह्मणश्च प्रदेशान्तरवर्तिव सर्वगतत्वचाभ्युपगम्य ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यारो-
पितरूपेण विधीयमानाहुपासनात् यागादिव स्वर्गो मोक्षः फलिभ्यतीति येमन्यन्ते तन्निराछाद्योत्तर भाष्यमित्याह—अथापीति’
इति । ‘नचाप्यत्वेनापि कार्योपेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनाप्यत्वं सर्वं गतत्वेन
नित्यत्वात्स्वरूपत्वात्सर्वेण । ब्रह्मण आकाशत्वेव’ इत्यादि (श) भाष्यस्य पञ्चादिका—‘अथानित्यत्वपरिहाराय स्वतस्यै-
वायत्वमुच्यते तदपि न आत्मस्वरूपस्य क्रियापूर्वकाप्यत्वानुपपत्तेः । व्यतिरेकेऽपि सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादाकारोनेव
नक्रियाऽपेक्षा प्राप्तिः । अथ विकारवर्तिनेऽपि ‘अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दोष्यते’ इति भ्रूयमाणस्य प्राप्तये क्रियाऽ-
पेक्षेति, न ; विकारदेशेऽपि ब्रह्मणो विकारसत्परीभावाद्विद्योपात् । अथ विकारवत्त्वेन ब्रह्म न विकारदेशोऽस्ति, तेन
तत्प्राप्तये क्रियाऽपेक्षेति सातर्हि तत्प्राप्तिरामनस्तादाभ्यापत्तिः ? उत स्वैनेव रूपेण तत्रावस्थानम् ? यदि पूर्वकल्प. तदा
स्वरूपनाशः । अथ द्वितीयः, सयोगस्य विप्रयोगावसानत्वात् पुनरावृत्तिः । नचापुनरावृत्तिश्च्युतिर्वर्तमानापदेशिनी तथा
भावे प्रमान्तरमपेक्षमाणा स्वयं प्रमाणीभवति’ इति ॥

अत्र विवरणम्—‘तर्हि तृतीयं फलं क्रियासाध्यमिध्यतामिति शङ्कते अथानित्यत्वपरिहारायेति । तत्रेदं वचन्यम्
किं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं व्यतिरिक्तं वा ? व्यतिरेकेऽपि सर्वगतं वा प्रदेशान्तरवर्तिं वा ब्रह्मेति । तादात्म्ये दूषणमाह—तदपि
नेति । व्यतिरेके सर्वगतत्वेसयोगव्यतिरिक्तप्राप्तयमावात्सयोगो नित्यसिद्ध इत्याह—व्यतिरेकेऽपीति । प्रदेशवर्तिव शङ्कते
अथ विकारवर्तिन इति । तत्र यच्चव्यम् किं विकारसत्परीपरिहाराय प्रदेशवर्तिवमुच्यते किं वा शास्त्रसामर्थ्यादिति ।
शास्त्रं पुनस्सर्वगतत्वमेव दर्शयति । नच सर्वगतत्वेऽपि विकारसत्परी इत्याह न विकारदेशोऽपीति । अथ सर्वगतत्वस्यैव
रिक्तत्वात्प्रदेशविशेषवत्त्वेन ब्रह्मेति शङ्कते अथ विकारवत्त्वेति । न । भयमपरिमाणस्य वस्तुनः श्रुत्यव्यादिवत्सावयवत्वात्
दूषणविभागज्ञानाय विकल्पयति सा तर्हि तत्प्राप्तिरिति । प्रथमे कल्पे दूषणमाह तदा स्वरूपनाश इति । कथं तत्र ताव-
ज्ञानस्य ब्रह्मभावः ? ब्रह्मैव वा जीवो वा न सम्भवति असाध्यत्वात् । नापि जीवब्रह्मभ्यामारम्भमाणं द्रव्यान्तरम् । विना-

गृहार्थसंग्रहः

शिवप्रसङ्गात्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽवयवत्वायोगात् । नापि जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यं नाम कश्चिदवयवः । भिन्नद्रव्ययोस्त्वयोगा-
तिरिक्तसन्ध्याभावात् । नापि जीवेऽणुपरिमाणेऽवस्थिते ; ब्रह्मस्वरूपापत्तिविरोधात् । अनवस्थिते च परिमाणे द्रव्यस्वरूप
नाश इति । द्वितीयेऽपि कस्यै दूषणमाह सयोगस्येति । ननु शास्त्रसामर्थ्यादपुनरावृत्तौ कथं तर्केण पुनरावृत्तिरसिद्धयते ।
तत्राह नच पुनरावृत्तिश्चुतिरिति । यथाश्रुताथेऽप्राप्तप्रतिषेधात् । नावर्तिष्यत इति कल्पनायाः कृतकत्वानुमानविरोधात्
तस्यैव च स्वरूपेणावस्थाने 'स स्वराद्भवतीति श्रुतेरनेकेश्वरप्रसङ्गात् । तस्मात् देशान्तरवर्तिब्रह्मप्राप्तिरिति ॥

ननु 'तयोर्धर्ममायनमृतत्वमेति' इति श्रूयते । तर्हि प्रतीकालम्भनामानामपि मूर्द्धन्यानाञ्चैवानामनवपुरुषाद्गृह्यताममृ-
तत्व स्यात् अविशेषश्रवणात् । ननु 'स एवान्ब्रह्मगमयती'ति अर्चिरादिना गच्छता ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । न । कार्यब्रह्मवि-
षयत्वात् । ननु ब्रह्मशब्दात्सर्वस्य मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गम्यते । न । यदि तावद्वृद्धव्यवहारे प्रयोगा-मुख्यताऽभिधीयते । तर्हि
कार्यब्रह्मव्यापि रूढ एवावयवशब्दो भवति । अथावयवार्थानुगमेनार्थमुख्यताऽभिधीयते । नैवम् । एकस्य शब्दस्य युगप
द्विद्वययोगवृत्तिद्वयोपिदानायोगात्प्रयोगमुख्यत्वे कार्यब्रह्मैव गम्यते । किञ्च 'स एवान् ब्रह्मलोकान् गमयती'ति ब्रह्मलोकशब्दा
द्रुवचनान्तेषु 'परावरतो वसन्ती'त्यधिकरणाधिकर्तव्यताश्रवणात् । 'तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समा' इति कालपरिच्छेदश्रव-
णात् 'तृतीयस्यामितो दिवि' इति संख्याद्युदाहृतयोः श्रवणात् तथैरमदीयस्य सरसः अश्वत्थस्य सोमसवनस्यापराजिता-
याश्च पुरो हिरण्मयस्य च वेदमनो हिरण्मयस्य चार्णवस्य पर्यङ्कादेश्च भोग्यवस्तुभेदस्य श्रवणात् 'प्रजापनेस्वमा वेश्म प्रपद्ये'
इति प्रजापतिसमावेशमना श्रवणाच्च कार्यब्रह्मैवार्चिरादिना गम्यत इति प्रतीयते । नच ब्रह्मैव लोक इति समासः ब्रह्मलो-
कशब्दस्य सत्यलोकै रूढत्वात् । यौगिकत्वेऽपि तत्र प्रथमतस्तुद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्मणि लोकशब्दविरोधात् । न चैतेषां कार्यब्रह्म
लिङ्गानामपवाचया ब्रह्मशब्दस्यैकस्य प्रयोगमुख्यत्वातिरिक्तमर्थमुख्यत्वमप्युपादानं युक्तम् । प्रजापतिशब्दस्य कार्यब्रह्मणि
रूढत्वात्तोलोकशब्दस्य च भोगभूमिविशेषणवाच्यत्वात् ॥

किञ्च पञ्चामिनिविदामपि परब्रह्मप्राप्तिरस्मिन्पक्षे स्यात् । नच 'स एवान्ब्रह्मगमयती'त्येतच्छब्दं पञ्चामिनिदतिरिक्तान्
पपमृशतीति युक्तम् । पञ्चामिनिविदामिव प्राधान्येन प्रकृतत्वात्तेषामनिर्दिष्टफलपरप्रसङ्गात् । किञ्च गायत्रीशाण्डिल्यधोऽदशकले
पकोसलत्रैश्वानरभूमदहरपर्यङ्कविद्यानामेकरूपैव ब्रह्मप्राप्तिः फलम् आहोस्त्रिदुपचयापचयरूपमिति वक्तव्यम् । एकैकफलत्वे
युगोपचयापचयादुपासनापचयापचयौ व्यर्थौ स्याताम् । नह्यभिहोत्राद्यनुष्ठानोपचयात् फलोपचयो न जायते । अथ फलोपच-
यापचयावपीष्येयाताम् । तर्हि न विकारासत्पर्यब्रह्मप्राप्तिं तत्र तदभावात् । किञ्च वैश्वानरोगासनाफल त्रैलोक्यापत्तिरिष्यते
वा नवेति वक्तव्यम् । इष्यते चेद्विकारासत्पक्षे ब्रह्मणि कथं त्रैलोक्यामताफलप्राप्तिः । नचेदिष्यते 'त यथायथोपासत' इति
श्रुतिविरोधस्त्यात् । किञ्च पित्रादिसङ्कल्पैर्विकारासत्पक्षे ब्रह्मण्युपभोगस्त्यात् वेति वक्तव्यम् । नचेत्पित्रादिसङ्कल्पश्रुति-
विरोधः । स्याचेद्विकारावर्ति ब्रह्म पित्रादिद्युक्तं स्यात् । किञ्च विकारावर्ति ब्रह्मप्राप्तोऽपि ब्रह्मैवेति 'मनसैतान् कामा पश्यन्
रमते' 'तेन पितृल्यकेन सन्नो महीयत' इति ब्रह्मणएव साधनैर्भोगो दर्शितः स्यात् । ततश्चातकामताविरोधः स्वाधर्मयुक्ता
च सृष्टिः स्यात् ॥

किञ्च विकारावर्तिब्रह्मप्राप्तस्य लिङ्गशरीरमस्ति वा नवेति वक्तव्यम् । अस्तित्वेकलाप्रत्यक्षश्रुतिर्भाष्येत नचेद्विज्ञशरीर
'मनसैतान्कामान्' इति श्रुतिर्भाष्येत । किञ्च तत्र लिङ्गशरीरविलये निमित्तं वक्तव्यम् । विद्येयचेदु क्रान्तिकाले स्यात् तदार-
भ्यकर्मक्षयात् अमानवकरस्वर्गश्चेत् विद्युत्स्थानि स्यात् । नचापरिष्कारलाविलयननिमित्तं श्रूयते । किञ्च औपाधिकजी-
वपक्षे न जीवस्य विकारावर्तिब्रह्मगमनं सम्भवति । निरवयवात्-उदस्य घटाकाशस्यैवोद्भूत्य नयनायोगात् उद्गारेण च

गूढार्थसंग्रहः

ब्रह्मसूत्रोऽयं प्रदेशस्यात् उपरिधाच्च ब्रह्मोपचयं प्राप्नुयात् । तस्मादुपाधिगमेनादानामनि गमनविभ्रमः । ननुपाधेरपि गमनं सम्भवति तदुपादानस्य ब्रह्मणश्चलनशून्यत्वात् । नहि मृदि निश्चलयां घटस्य गमनमस्तीति । एवं तर्हि स्वगमनः न्यायाविवृत्तिमनो गमनादिप्रतिभासः । ननु न विनादिसकृत्सैर्ब्रह्मणि भोगोऽभिधीयते किंतु यायास्त्रप भोगः तस्य नित्यं न-द्रप्राप्तावन्तर्भावदेशैर्भेदः कथ्यत इति न एकस्य ब्रह्मशब्दस्य यौगिकार्थमङ्गभयाद्ब्रह्मिनां फलश्रुतीनामुपचारकल्पनां गात्रास्त्रान्यपदवैकल्पप्रसङ्गाच्च । तस्मात्प्रदेशान्तरवर्तिब्रह्मप्राप्तये क्रियाविधानमित्यनुपपन्नम् ॥

अत्र पञ्चपादिकाया—ब्रह्मसिद्धौ मण्डनोक्तरीत्यैव पूर्वपक्षः । एतच्च भावप्रकाशे ३. संपु. १०६. पु. पर्यालोचितम् । 'आनन्दभावेव त्वास्त्वमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतौ 'ब्रह्माविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रमे यामाप्तिरभिहिता सा 'अस्माह्लोकत्रेस्य—एतमानन्दमयमात्मानमुपसृज्य इमांलोकान्कामात्री कामरूप्यनुसञ्चरन् एतःसामगायन्नास्ते' इत्युपसंहारि विशदं कृता । अयमर्थः 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' इति सूत्रे 'गीयत' इत्यनेन सूत्रकृता सूचयिष्यते । एतेन 'यो वेदं निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽभूते सर्वान्कामान्सह' इत्यस्य परसंमतार्थोऽपि सूत्रकृतसम्मत इति सिद्धम् । आनन्दानन्दमयशब्दयोरर्थभेदः परमत इयं न विवक्षित इति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभिति' इत्यभ्यस्तवाक्येनैव सिद्धयति अयमर्थः आनन्दमयाधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन सूत्रकृता बोधितः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये, अथ संपत्येः इत्यत्रोक्तस्यपत्तिः 'अस्मान्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसपद्य' इति श्रुतौ सद्विद्योक्तोक्तान्तेः गतेभ्योत्तरमेवेति 'सपत्यां विर्भावस्त्वेन शब्दात्' इति सूत्रेणैव निर्धारितम् । 'अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दोष्यते' इति श्रुतौ लोकविशेषवृत्तित्वं ज्योतिषः प्रतिपाद्यते शरीरात्समुत्थानेन प्रकृतिमण्डलात् बहिः स्थानविशेष एव ज्योतिषः उपसम्पत्तिः 'अस्मान्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसपद्य' इत्यत्र विवक्षिता । 'सुप्तोपसृप्यत्यपदेशाच्च' इति सूत्रमप्येतत्तात्पर्यकम् । 'ओमित्येवात्मानं ध्यायथ स्वस्तिवःपाराय तमसःपरस्तात्' इत्यत्र देशविशेषस्य प्रतीत्या 'नामरूपाद्भिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इत्यत्र प्राप्तिः तद्देशविशेषण्येति श्रुत्यभिप्रायः प्रतिपाद्यते ॥

उपासनस्य ज्ञानत्वम् उपासनसाध्यत्व च मुक्तेः प्रागेवोपपादितम् । स्वस्वरूपाभिव्यक्तेः अपहृतवाप्यन्वादीनां पारमार्थिकजीवरूपत्ववादिष्टात्कारमते ब्रह्मप्राप्तेः शक्यता एतत्पक्ष एव 'विज्ञानान्तरं आनन्दान्तरं वाऽभिव्यज्यत' इति (श) उपनिषद्भाष्ये उक्तार्थस्याङ्गीकारेण विद्यमानरूपत्वैवाभिप्रायिकः नापूर्वाकारस्येति साध्यत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गस्यापि नावसरः । परमते चरमवृत्तेरविद्यानिवृत्तिरूपत्वेन मुक्तिरूपत्वाङ्गीकारात् मुक्तेरस्थिरत्वमवर्जनं यामित्यादिकं जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितम् । 'अनाद्युत्तिशब्दात्' इति सूत्रकृता श्रुत्वापुनरावृत्त्या नित्यत्व साधितम् । अत्र 'शब्द' शब्दः श्रुतिपरः धूमादिमार्गे 'आकाशाच्चन्द्रसम्' 'तासिन्वावत्सम्पातमुपित्वा अथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते' (छा. ५. १०. ५) इति पुनरावृत्तिश्रुता । 'चन्द्रमसो विद्या तःपुरुषोऽमानवः स एनाम्ब्रह्म गमयति' (४. १५. ६) इत्यनन्तर 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रूयते । धूमादिमार्गे चन्द्रप्राप्त्यनन्तर यः पुनरावृत्तिकालः स अर्चिरादिमार्गे चन्द्रप्राप्त्यनन्तर ब्रह्मप्राप्तिकालश्चैकः । एव च चन्द्रप्राप्त्यनन्तर प्रसक्तं पुनरावृत्तिः अर्चिरादिमार्गेनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिकथनेन प्रतिषिद्ध इति नाप्राप्तप्रतिषेधः । सूचितश्रावणमर्थः 'तत्र चान्द्रमस ज्योतिष्योमी प्राप्य निवर्तते' इति गीतायाम् । इममर्थमभिप्रेत्यैव एतत्सूत्रं (श) भाष्ये 'न चन्द्रलोकदिब मुक्तभोगा आवर्तन्ते' इति परैरुक्तम् । एतेन विवरणोक्तप्राप्तप्रतिषेधस्य नावसरः । यत्कृतक तदनित्यमिति व्याप्तिविशेषः परमतेऽप्यपरिहार्यः । 'तद्यथेह कर्मचितः' इति श्रुतिः उपासनसाध्यस्य नानित्यत्व प्रतिपादार्थमुत्तमम् । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते, तेषामिह नपुनरावृत्तिः' इति श्रुतिमवलम्ब्य

गूढार्थसङ्ग्रहः

(घ) उपनिषद्मध्ये दूषणमपि न पटते । इत्यादिकमत्रैव पूर्वं भावप्रकाशे ३.सपु. त्रय्यन्तसारामृते च निरूपितम् ॥
 'अप्रतीकालम्बनाप्रयति' इति सूत्रज्ञाता प्रतीकालम्बनानां मूर्धन्यनाड्या गमनं नैव वर्तत इति सूचितम् । 'स एनान् ब्रह्मगमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वेन परब्रह्मैवायः । 'प्रजापतेस्समा वेदमप्रपद्ये' इत्यत्र प्रजापतिशब्दः यौगिकः असङ्कोचेन परमात्मपरः । पञ्चाग्निर्वादां परब्रह्मप्रातिर्वर्तत एव तत्कृतुन्यायेन पञ्चाग्निव्याऽपि परब्रह्मविषयिण्येव लिङ्गशरीरसंबन्धवियोगः गतिमध्यएव तदात्वएव वासनाक्षयः । 'इत्यादिकं 'विद्याः पञ्चाग्नि' (त.मु.जीवत्तरः) इति श्लोकविरणं भावप्रकाशे निरूपितम् । 'कार्यं वादरिः' इत्यादौ वादरिजैमिनिवादरायण नाम्ना क्रमेण प्रयोगस्थले एकमेवादधिकरणं तत्र वादरायणसिद्धान्त एव सिद्धान्तः न वादरिसिद्धान्तः । 'स एनान् ब्रह्मगमयति' इत्यत्र 'तद्यज्ञं विदुः येचेभेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इत्याद्युक्ताधिकारिण एव विवक्षितत्वेन कार्यमुपासीनाप्रयति' इत्यादिश्रमेणैव सूत्रार्थो विवक्षित इत्यादिकमपि तत्रैव निरूपितम् । अतश्च ब्रह्मविदः देवयानगतिसाध्यफलस्यैव श्रुतिसूत्रविवक्षितं वेनोक्तदिशा सविद्योयमेव परब्रह्म, सविद्योपविद्यैव परविद्या सविद्योपस्य जगत्कारणस्यानन्दरूपस्य देशविद्योपावच्छेदेन प्राप्तिरेव । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य राक्षसुमारनयेन फलमिति श्रुतिसूत्रतात्पर्यविपर्याभूतार्थः वृत्तिकारसम्मत एव युक्त इति दिक् ॥

समाप्तं समन्वयाधिकरणम्

अथ ईक्षत्यधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-ईक्षतेर्नाशब्दम् [१.१.५]

गूढार्थसङ्ग्रहः

आद्याधिकरणचतुष्टयेन अधिकारिविषयसंबन्धप्रयोजननिर्धारणेन वेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकीमासाशास्त्रस्यासम्भवीयत्वमुक्तम् । अथ वेदान्तवाक्यविचारः क्रियते । अत्र पुरुषसूक्तं छान्दोग्यं मुण्डकोपनिषत्सु ऋग्वेदस्य प्राथम्यमुक्तम् यद्युगः कर्मविधायकत्वेन अङ्गिनिरूपणरूपता ऋक्सामयोस्तु शस्त्रस्तोत्रप्रतिपादकता । तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शब्दम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रमिति विवेकः । पूर्वमीमांसायां कर्मणा प्राधान्येऽपि अत्र तेषां ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वं ब्रह्मणश्च प्राधान्यम् । पूर्वत्र शब्दातिरिक्तदेवताऽनङ्गीकारेऽपि अत्रार्थवादवाक्यानां प्राधान्यमङ्गीकृत्य देवताविग्रहाद्यङ्गीकारेण देवतागुणाभिधानरूपत्वमेव स्तोत्रशब्दयोः । तत्र 'एकएव देव' इति ऋग्वेदभाष्योपादधातादौ व्यक्तम् । अप्रापि ब्रह्मणः सर्वदेवतान्तर्गामित्वेन तन्निष्ठगुणाभिधानं एव तयोः पर्यवसानम् । तत्र शस्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य सामवेदोक्तस्य गानविद्येयसद्भावाद्गुणैः । अतएव 'वेदानां सामवेदोऽस्तीति गीता संगच्छते । अत्र तापर्यचन्द्रिकायाम्—(गी.१०.२२) आचार्यपादोक्तश्रुतिद्वयमूलकोक्तोऽप्यनुसन्धेयः । 'ब्रह्मविदाप्नोति' 'सोऽश्रुते' 'आन-दाद्देव' 'आनन्दं प्रयान्ति' इत्युक्तप्राप्तं. 'अस्मालोकाः प्रेत्य एतमानन्दमयमानमुपसङ्गम्य इमान् लोकान्कामात्री कामरूप्यन-

श्रीभाष्यम्

यतो वा इमानीत्यादिजगत्कारणघाटिपात्र्यप्रतिपाद्यं सर्व्यं सर्व्यं शक्तिरसमस्तद्वेद्ये

श्रुतप्रकाशिका

ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.७)

● प्रथमे सूत्र उद्देशःकृतः । द्वितीये लक्षणमुक्तम् । तृतीयचतुर्थार्थां लक्ष्यस्य ब्रह्मणः परीक्ष्यत्वसिद्धयर्थं लक्षण-
स्वभावात् सिद्धरूपलक्ष्यस्वभावाद्योगिते शातत्याप्रयोजनत्वशङ्के परिहृते । अथ लक्ष्य वस्तु किं चिदचिद्विलक्षणम् उतावि
लक्षणमिति परीक्ष्यते । यद्वा पूर्वं कारणत्वमनूय तस्य लक्षणत्वमुक्तम् । लक्षणलक्ष्यस्वभावनिवन्धन शङ्काद्वय च परिहृ-
तम् । अथ लक्षणभूतकारणत्वप्रापकवाक्यानि निरूप्यन्ते, यद्वा चतुर्थस्याः वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यरूपपरीक्ष्यता
परिकरस्यापनेन कृतम् । अथ प्रमेयविशेषपरीक्षा क्रियत इति पेटिकासङ्गतः ॥

ननु ईक्षत्यधिकरणमनारम्भणीय समन्वयाधिकरणे पुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्य वनिभ्येन हेयास्पदस्य प्र-
धानस्य प्रसङ्गाभावादिति । नैवम् । पुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्व न सम्भवति अपुरुषार्थभूतस्य प्रधानादेः प्रति-
पादानादिति समन्वयाधिकरणोत्पत्त्याक्षेपेणोक्त्यानादिति । इयमवान्तरसङ्गतिः । इत्येतदभिप्रायेण पेटिकाभेदतः सङ्गत्या-
न्तरसङ्गतीराह—यतो वा इमानीत्यादि । उद्दिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्त लक्षितस्य परीक्षणं वर्तिष्यत इत्यभिप्रायेण लक्षण
वाक्यमुपात्तम् । कारणत्वानुवादेन तस्य लक्षणत्वविधानात् । कारणस्य चिदचिद्वैलक्षण्यनिर्णयस्य कारणत्वप्रापकवाक्यनिर्-
पणसापेक्षादासिद्धाधिकरणे कारणवाक्यानि निरूप्यन्त इति च शापनायै लक्षणवाक्योपादानम् । आदिशब्देन कारणत्व-

गूढार्थसंग्रहः.

सञ्चरन् एतत्सामगायत्रास्ते' इति श्रुतौ विवरणतात्पर्येण 'मान्त्रवार्णिकमेव च गीयते' मति सूत्रकृता वक्ष्यते । एव वदता
सूत्रकृता सामवेदप्राशस्त्य सूचितम् । एव कारणवाक्यानां गतिसाध्यमुक्तिवाक्यैकरस्यमपि । एतदेवाभिप्रेत्य सामवेदछान्दो-
ग्यवाक्यविचारः शास्त्रोपक्रमोपसहारयोः क्रियते । तत्र 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यत्र साद्विद्यावाक्यविचारे मूलतः प्राधान्य-
मेव । तच्च प्रसिद्धार्थकानुवादरूपताबोधकशब्दाघटितत्वम् । उपसहारे 'सखत्वेव वर्तयन्त्यावदाद्युपम्' इत्यादौ गृह्यस्य
ब्रह्मप्राप्तयपुनरावृत्त्यभिधानेन तस्य परविद्यायामधिकारः तदङ्गता पूर्वकाण्डोक्तकर्मणा सम्भतीति बोधनम् । विना गृह-
धेन पुत्रपुत्रपदेशेन सन्त्यासिन एवाधिकार इत्यर्थं श्रुतिविरुद्धइत्यशस्यावेदनम् । अत्र कार्यकारणभावोपक्रमेण अन्त्या-
सेनोपक्रमे तस्यैवाभेदोपापादकत्वाभिधानेन 'तत्त्वमसि' इति नववृत्त्वः अन्त्यस्तवाक्येषु उपादानोपदेशभावो नैवाभेदः
विवाक्षित इति बोधनेन कारणवाक्यानामेव प्राधान्यं ननु परसमतमहावाक्यानामिति निर्णयादिकचोद्यम् ॥

सू—ईक्षतेर्नाशब्दम् .१.१.७.

यतो वा इत्यादि । आदिपदेन 'सदेव' इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । यच्छब्दस्य 'सदेव' इत्याद्युक्तकारणबोधकत्वेन
औपनिषदत्वे कारणस्य तृतीये उपपादितम् । 'औपनिषदकस्तुशब्दस्यार्थेन संबन्धः—अर्थेऽनुपलब्धे तत्त्वमात्रेण नादरायण

श्रीभाष्यम्

प्रत्यनीककल्याणगुणैकतानं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनानहंतोच्यते ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिना । इदमाज्ञायते छान्दोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक्षत यदुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्यादि । तत्र सन्देहः किं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं परोक्तमानुमानिकं प्रधानम् ? उक्तोक्तलक्षणे ब्रह्म-इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

मायकवाक्यानि गृह्यन्ते । अतएव ह्यनुवादपुरोवादसाधारण्येन जगत्कारणवादी-युक्तम् । समन्वयाधिकरणाधिक्यहेतुकावान्तरसङ्ख्युपयोगीनि सर्वज्ञत्वादिविशेषणानि । जिज्ञास्यमित्युक्तमिति । प्रामाणिकतया परीक्षयामि युक्तमित्यर्थः । तदनन्तर परीक्षाहि सङ्गतमित्यभिप्रायेणाह-इदानीमिति ॥

अनेन चतुस्त्यान्तर्त्ये ब्रह्मणः पुरुषार्थताप्रतिपादनपरसमन्वयाधिकरणान्तर्त्यमप्युक्तम् । आनुमानिकप्रधानादीत्यनन्तरोक्तसमन्वयशेषेणोत्थानादवान्तरसङ्कतिरिति सूच्यते प्रधानादीत्यादिशब्देन * क्षेत्रज्ञमात्रं चिद्विशेषा, अचिद्विशेषाश्च गृह्यन्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिनेति । पादशेषेणाध्यायशेषेणेति वार्थः । विषयमुदाहरति इदमिति । प्रतिज्ञादधानोपेतं सङ्ख्यप्रतिपादकं सामान्यशब्दवत्कारणवाक्यं विषयः, तत्र सद्दिद्यावाक्यमेवास्याधिकरणस्य साक्षाद्विषयः * सद्दिद्याद्वारेणदृशकारणवाक्यानां विषयत्वं न तु साक्षादेव, विषयवाक्योपादानसमये वाक्यान्तराणामनुपादानात् । टीपसारयोश्च तेषामनुपात्तत्वात् । प्रतिज्ञाविरोधस्याप्ययोरत्रत्ययोरेव सूत्रितत्वात् * तदनुग्राहकत्वेनोपनिषदन्तरगतिसामान्यस्य अस्यामुपनिषदि त्रियान्तरेषु श्रुतत्वस्यापि सूत्रितत्वात् मुद्गयतरणक्रमेण प्रथममुपादानत्वोचिततत्वेतन्वशाद्वाया । प्रतिक्षेपत्वात् * सङ्ख्यामादिपदचिद्वितेषु वाक्येषु सामान्यशब्दचिद्वितवाक्यस्य प्रथमनिरूपणीयत्वाच्च । सामान्यद्वाराहि विशेषेण बुद्धिमिशरोहति, सामान्यपरिग्रहे प्रतिक्षेपे च विशेषविषयसशयोऽनकाशवान् * विशेषेण प्रतिपन्नैहि सामान्याकाङ्क्षा न स्वरसंवाहिनी । सन्दिग्धैहि न्यायप्रवृत्तिः * अतस्सशयसङ्गावनामाह-तत्रेति ॥

कारणशब्देदंशब्दवाच्यकार्यसालक्षण्यभावदयंभावेक्षितुन्वाम्या सशयः । सशयशरीर दर्शयति । किमिति । सच्छब्दवाच्यमिति धर्मिवाचिपदस्य साधारणतया संशयसह व दक्षितम् । जगत्कारणमिति उपादानत्वात् कार्यसालक्षण्यं दुस्त्यजम् निमित्तात्वा-मुख्येक्षितु-वचेति सशयहेतुस्वरीकरणम् । परोक्तमिति । * त्रिप्रतिपत्तिरापि सशयहेतोरनुग्राहिकेति भावः,

गृहार्थसंप्रहः

स्यानेषेक्षत्वात्' इत्यत्र शब्दस्य प्रमाणांतराप्रामाण्यवेषकं न जैमिनिन्याससम्मतम् । तत्र 'सामान्यतरतु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीनिरनुमानात् तस्मादपिवासिद्ध पराणमातागमासिद्धम्' सा. का. ६ इति साङ्ख्येन ईश्वरकृष्णेन तत्त्वसृष्टिक्रमएवागमतावयवतावयं न तु कारणे इत्युक्तम् । एतत्तावयवसूत्रनामैव 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यत्र आनुमानशब्द विहाय अशब्दशब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्याह-आनुमानिकेत्यादि ॥

तत्तेजोऽसृजतैत्यादि । आदिपदेन 'तत्तेज एषेन तदपेऽसृजत, ता आप एषेन ता अन्नमसृजन्त' इत्यादि वाक्यस्य सङ्ग्रहः । एतद्वाक्योपादानेन जगत्कारणे तत्त्वसृष्टिक्रमे च आगमतावयवेण शास्त्रतावयवे वतत इति सूचितम् । एतेन साङ्ख्यमतरीत्या तत्त्वसृष्टिक्रमेऽपि न शास्त्रतावयवे, किंतु 'अध्यारोपावपादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते । सिध्धाणां बोधसिद्धयर्थं कृतशै. कल्पित. क्रमः' इति (ब्र. वि.) परोक्तिर्निरवकाशोत्पत्त्यावोदितम् ॥

श्रीभाष्यम्

किं प्राप्तम् ? प्रधानमिति । कुतः ? 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव' (छा.६.२.१) इतीदंशब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य वियदादिनानारूपविकाराव-
स्यस्य यस्तुनः कारणावस्थां चदति ।

श्रुतप्रकाशिका

पूर्वपक्षशीलस्यारणपरसौत्रपदयोतनार्थमानुमानिकमिति पदम् । उक्तलक्षण सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् आनुमानिकोक्तलक्षणपदार्था-
संशयहेतुद्रव्यस्त्वनम् । किं जगत्कारणत्वादिवेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणि उत तद्विलक्षणब्रह्मपराणीति *पाद-
शेषसाधारणो विचारः । अत्रतु तदर्थं सद्विद्यावाक्यानि किं प्रधानप्रतिपादनपराणि उतोक्तलक्षणब्रह्मपराणीति विचारः । ।
तदर्थं किमत्रेक्षण गौणम् उत मुख्यमिति, तदर्थं किमनुमानाकारता, गौणेक्षणसाहचर्ये च विद्यते, नेति । तदर्थं प्रतिशृष्टान्तो
किं हेतोरालेपकौ नेति तेजःप्रभृति शब्दाः किं तेजःप्रभृतिमात्रवाचिनः ? उत परमात्मपरा इति च तदर्थमात्मशब्दस्तेजः-
प्रभृतिशब्दानां * अत्रब्रह्मपरत्वस्याविरोधी उत विरोधीति तदर्थमात्मशब्दस्त्वारस्यभङ्गहेतवोऽनुरोद्धव्याः उत तदनुग्राहक-
हेतवइति विचारः, तत्स्वारस्यभङ्गहेतवोऽनुरोद्धव्या इति पूर्वःपक्षः ॥

तदनुग्राहका एवानुरोद्धव्या इति सिद्धान्तः । यदा स्वारस्यभङ्गहेतोरनुरोद्धव्यत्वेनात्मशब्दस्य तेजःप्रभृति शब्दानाम-
ब्रह्मपरत्वाविरोधितया तेजःप्रभृतिशब्दास्तेजःप्रभृतिवाचिनः, प्रतिशृष्टान्तो च यदा हेत्वालेपकौ तदा हेत्वालेपो गौणेक्षण-
साहचर्ये चास्तीति प्रथमश्रुतेक्षणस्य गौणत्वेन सद्विद्यावाक्यानां प्रधानपरत्वात्तदकार्यतया सर्वाणि कारणवाक्यानि प्रधान-
पराणीति पूर्वपक्षे फलफलभावः । यदा आत्मशब्दस्त्वारस्योत्तमभङ्गहेतोरनुरोद्धव्यत्वेन आत्मशब्दस्य तेजःप्रभृतिशब्दानां
अब्रह्मपरत्वविरोधित्वेन तेजःप्रभृतिशब्दाः परमात्मपराः प्रतिशृष्टान्तो च यदा न हेत्वालेपकौ तदाऽनुमानाकारत्वगौणे-
क्षणसाहचर्ययोरसिद्धया प्राथमिकेक्षणस्यागौणत्वात् सद्विद्यावाक्यानि परब्रह्मपराणि अतस्तद्वैकार्यासर्वानि कारणवाक्यानि
परब्रह्मपराणीति सिद्धान्ते फलफलभावः ॥

तत्र पूर्वपक्ष वस्तु*मन्यतराशरसो युक्तिमत्त्वेन निर्धारणाकाङ्क्षा दर्शयति । किंप्राप्तमिति । प्राप्तं युक्तं युक्तिमदि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षी स्वपक्ष युक्तिमत्त्वेन प्रतिजानीते । प्रधानमितीति । सशयक्रोडीकृते शिरोद्वये प्रधानमितिशिरो युक्तिम-
दित्यर्थः । युक्तिविशेषाकाङ्क्षा दर्शयति कुतइति । तद्रूपपादयति सद्देवेति । कारणस्य प्रधानत्वसिद्धौपयिकानि तद्वि-
लक्षणपुरुषविशेषोपविविरोधीनि च विशेषणान्याह—इदंशब्ददेत्यादिना । इदंशब्दवाच्यस्येति । परागर्थेहीदंशब्दस्त्वारस्य
ननु प्रत्यक्षे चेतनइति भावः जगत्सिद्धत्वात्तदात्मकतया चेतनस्यापीदंशब्दवाच्यत्वात्तन्मावव्युदासायाह—चेतनभोग्यभू-
तस्येति । चिदशस्य कार्यत्वकारणत्वायोगात् न तस्य कार्यन्तर्भाव इति भोक्तृत्वयाऽवस्थानमेव, तस्य भोग्यत्वैव कार्य-
त्वमिति भावः । चेतनस्य श्रेयैकत्वभावजगद्रूपत्वमयुक्तमिति चाभिप्रायः । कार्यस्य भोग्यत्वोपयिक कारणस्य प्रधान-
त्वापादकं च विशेषणमाह—सत्त्वरजस्तमोमयस्येति । सत्त्वादि कार्य*सुखदुःखमोहान्वयहेतुत्वदर्शनजगतसत्त्वादिम-
यत्वम् । निर्गुणः कथं गुणमयस्य कारणमितिचाभिप्रायः । भोग्यत्वोपपादनमाह—वियदादीति ॥

यदा इदंशब्दवाच्यद्रव्यस्य कारणत्वे कार्यत्वकारणत्वयोः कोभेद इत्यत्राह—वियदादीति । एकत्वावस्य कारण-
बहुत्वावस्य कार्यमिति मिदित्यर्थः । एकरूपस्य पुरुषस्य नानारूपकार्यभावोऽनुपपन्नमेतिभावः ; कारणस्य कार्यसालक्षण्या-
वस्यर्भावेहि चेतनस्य इदंशब्दवाच्यप्रति कारणानुपपत्तिः । कारणत्वस्या कार्योपादानभूतद्रव्यान्तरनिष्ठेति कथं सालक्षण्या-

श्रीभाष्यम्

कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । अतो यद्द्रव्यं यत्स्वभावं च कार्यावस्थं तत्स्वभावं तदेव द्रव्यं कारणावस्थम् । सत्त्वादिमयं च कार्यमिति गुणसाम्यावस्थ प्रधानमेव हि कारणम् । तदेवोपसंहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति ' सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' (छा.६.२.१) इत्यभिधीयते । तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । तथा सत्येवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः । अन्यथा ' यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन ' इत्यादिमृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तदृष्टान्तिकयोर्वैरूप्यं चेति जगत्कारणवादिषाक्येन महर्षिणा कपि-

श्रुतप्रकाशिका

वश्यमावइति शङ्काया कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वमाह—कारणभूतद्रव्यस्येति । ततःकिमित्पदेशायां कार्यकारणसालक्षण्यनियमं फलितमाह—अतइति । ततोऽपि किमित्पदेशायां कार्यस्य प्रधानसालक्षण्यमाह—सत्त्वादिमयंचेति । प्रधानस्य कार्यसारूप्यमाह—गुणसाम्यावस्थमिति । कार्यं गुणवैषम्यदर्शनात् कारणमपि तथाविधं स्यादिति शङ्काऽपाकरणार्थं गुणसाम्यावस्थमित्युक्तम् ननु गुणमयमिति । विषमावस्थस्य सर्वस्य कार्यत्वदर्शनात्, कारणस्यापि तथात्वे कारणान्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च प्रधानस्य गुणसाम्यावस्थत्वादिद्विरिति भावः अनेकगुणसाम्यावस्थस्य प्रधानस्य कारणत्वे एकत्वावधारणमनुपपन्नं एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वेत्पपद्यमित्यत्राह—तदेवोपसंहृतेति । एकमेवेति नामरूपविभागव्युदासः अद्वितीयमिति गुणवैषम्यव्युदासइत्यभिप्रायेण उपसंहृतसकलविशेषमित्युक्तम् । सन्मात्रमिति । सदेवेति कादाचित्कसत्त्वव्युदास इति भावः । सन्मात्रमितीत्यत्रैतिशब्देहेतौ ॥

प्रधानकारणत्वमेव युक्त्यन्तरेणोपपादयितुमाह—ततएवेति । इदशब्दवाच्यं प्रति कारणस्य त्रिगुणानुसङ्गस्य प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वादेव हि कार्यकारणयोरनन्यत्वसिद्धिः । न हि विजातीययोरनन्यत्वमिति भावः । अनन्यत्व माभूदित्यत्राह—तथासतीति । अनन्यत्वेसीति हेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः तच्चिदचिद्विलक्षणकारणत्वपक्षे न संभवतीति भावः । एवं प्रतिशान्तिद्विरूपयुक्तिरुक्ता भवति, यदा * इदमग्रे सदिति सामानाधिकरण्यात् ' तद्वैक आहुः ' इत्यसत्कार्यवादप्रतिषेधाद्यनन्यत्वसिद्धिः पूर्वग्रन्थेऽभिप्रेता । हेत्वन्तरत्राह—तथासतीति । तथासति प्रधानकारणत्वेसतीत्यर्थः, कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रतिज्ञावाक्यतात्पर्याच्चत्रैकशब्दोऽपि गुणसमुदायैकयाद्युक्त इति भावः ॥

युक्त्यन्तरमाह—अन्यथेति । अचेतनमृत्पिण्डलोहमण्पादिदृष्टान्तभेदेन कारणस्य दार्ष्टान्तिकत्वे न सङ्गच्छतइत्यभिप्रायः, यदा सरूपमृत्पिण्डघटादिकार्यकारणदृष्टान्तो न विरूपकार्यकारणयोर्दार्ष्टान्तिकत्वे घटतइति भावः । कपिलस्मृत्यैकार्यं

गूढार्थसंग्रहः

वैरूप्यंचेति । दृष्टान्ते स्वरूपपरिणामाभिधानेन दार्ष्टान्तिके कारणे स्वरूपपरिणामाङ्गीकार एव श्रुतिस्फुल्लता भवति अन्तर्गमित्वपरिणामाङ्गीकारस्तु श्रुतिविरुद्ध इति भावः ॥

परेः अशब्दमिति हेतुबोधकमेव पदम् । अशब्दत्वे ईक्षतेरिति हेतुः इत्युक्तम् । अत्र प्रधानम् इति पक्षवाचकपदाभाहारः । पूर्वपक्षे 'तत्' इत्यस्य जन्माद्यस्य यत इति सूत्रोक्तजगत्कारणनिर्विशेषपरत्वेन जगत्कारणतापरत्वमपि वर्तत इति 'तत्' इत्यनेन जगत्कारणमित्यर्थो लभ्यत इति साध्यवाचकपदस्य नाप्यभाहारइति ब्रह्मविद्याऽऽभरणे उक्तम् ।—जन्मादिपक्षे निर्विशेषाविवक्षेव नघटत इति प्रागेव निरूपितम् । अत्र निर्विशेषपरत्वेन तच्छब्दस्यात्र जगत्कारणपरत्वमपि न

श्रीभाष्यम्

कुतः ? ईक्षतेः-सच्छब्दवाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोद्भवत्वात् ।
' तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय ' (छा.६.२.३) इति ईक्षणक्रियायोगध्याचेतने प्रधाने नसंभवति ।

श्रुतप्रकाशिका

प्यसद्भावाच्च, बाधितत्वप्रतिपन्नवासम्भवः । अन्यपरत्वत् पूर्वपक्षयुक्तिभिरेव निरस्तम् । अतो हेतुर्न सम्भवतीत्यभिप्राये-
हेत्वाकाक्षा दर्शयति कुतइति । हेतोरसिद्धिमन्वयासिद्धिं च द्युदसिद्धु व्याचष्टे । सच्छब्दवाच्येति । सच्छब्दवाच्य-
वन्धीति * व्यधिकरणासिद्धिव्युदासः । प्रकृत सदेवहि ' तदैक्षत ' इति तच्छब्देन परामृश्यत इतिभावः । व्यापारवि-
शेषशब्देनाभिधायिशब्देन चान्यथासिद्धिव्युदासः । नहि चेतनाचेतनसाधारण कार्योंमुख्यमात्रमीक्षतिघा वभिषेय अपितु
चेतनरूपकर्त्रसाधारणो व्यापारविशेषः । नच मुख्ये सम्भवति उपचारेो युक्तइतिभावः * ' इक्षित्तपौ घातुनिर्देशे-
वक्तव्यौ ' इति प्रक्रियया ईक्षतिशब्देन घात्वादानं नाथोपादानं, * तथासतीक्षितेरितिहि वचस्य स्यात् । अनेन
* चशब्दस्य विवक्षितार्थे स्वारस्य सूचितमित्यभिप्रायेणाह—घातोरिति । श्रवणादित्यज्ञानासिद्धिपरिहारः । श्रूयमाणादी-
क्षतेरिति * सूत्रविवाक्षितम् ; तत्फलितत् पृथ्या निष्कृष्य व्याख्यातम् । ईक्षतिशब्देनेक्षण लक्षितमिति चेदान्तदीपे व्या-
ख्यातमर्थस्वारस्याय । अत्रतु शब्दस्वारस्येन व्यख्यातम् ॥

ननु ' तत्तेज ऐक्षत ' ' ता आप ऐक्षन्त ' इति वाक्यद्वयगतमीक्षणमचित्संबन्धितया प्रतीयते । ' सेयं देव-
तैक्षत ' इत्यत्राप्रीक्षणमचिद्रतमुचित देवताशब्दस्य ' हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवताः ' इत्यासन्नवाक्यस्यदेवताशब्दविरु-
पार्थत्वयोगात् प्रथमेक्षण च सेयमिति सच्छब्दपरामृष्टसम्बन्धिवादिचिद्रतमेवेत्याकाङ्क्षायामाह—तदैक्षतेति । चरमवाक्या
नुरोधेनोपक्रमस्वारस्यभङ्गे न युक्त इतीद तावदीक्षण मुख्यमितिभावः । घात्वर्थाना क्रियात्वाच्चेतनस्य च क्रियायोगस-
म्भवान्नात्रानुपपत्तिरित्यत्राह—ईक्षणक्रियेति । अय क्रियाविशेषो नसंभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—अतइति । अतः

गूढार्थसंग्रहः

ईक्षतेरिति घातुनिर्देशे बीजं सूचयन्नर्थमाह—सच्छब्दवाच्येत्यादिना । ' तदैक्षत ' इत्यादौ तच्छब्दस्य ' सदेव
इत्यत्रोक्तसच्छब्दार्थ एवार्थः । तत्रोक्तैकत्वप्रतिकोटिरूपत्वाद्दृढमवनेन । ' वाच्ये'त्यनेन ' सदेवे'त्यत्र वाच्यार्थः यः सवि-
शेषपदार्थः सएव ' तदैक्षत ' इत्यत्र तच्छब्दे विवक्षितइति बोधनाय । तेन निर्दिशेषस्य नात्र प्रतीतिसंभवः एक अद्विती-
यशब्दयोः यथा न निर्दिशेपतात्पर्यग्राहकता तथा पूर्वमवोपपादितम् (६२०—६३७.पु) ॥

' इतिकर्तव्यताविधेः यजतेःपूर्ववत्त्वम् ' (जै.सू.७.४.१) इत्यत्र यजतेरिति यागविवक्षावत् अत्रापिधितघात्वर्थो
विवक्षितः । ' रोगाप्याया प्लुल्लहुलम् ' (पा.सू.३.३.१०८) इति सूत्रे ' इक्षित्तपौ घातुनिर्देशे ' इति वार्तिकस्यार्थविव-
क्षायामपि प्रवृत्तिः । घात्वर्थनिर्देशोऽप्येतौ बाहुलकात् । अतएव ईक्षतेर्नाशब्दम् ' आहौ प्रभूतादिभ्यः ' ' गच्छतौपरदात्-
दिभ्यः ' (पा.सू.७.३.७.सूत्रार्तिकम्) । इति प्रयोगास्सङ्गच्छन्ते' इत्यत्र उच्यते नागेशेनामिहिता । अतः भाष्यदीपयोः ईक्ष-
तिघातुदर्थयोरनाविवाक्षितत्वप्रतिपादनं नानुपपन्नम् । ' तदैक्षत बहुस्याम् ' ' सेय देवतैक्षत ' इत्यादौ ' ऐक्षत ' इति तिङन्त-
घातुः प्रयुक्तः तिङन्तघातुतात्पर्येणैव ईक्षणादित्यनभिधाय ईक्षतेरित्युक्तम् । ईक्षणादित्युक्तौ कृदन्तस्थले सिद्धावस्थापन्नघा-
त्वर्थस्यैव प्रतीतिस्स्यात् ननु साध्यावस्थापन्नस्य । ज्ञानादिशब्दयत् नात्र सिद्धधर्मिबोधकता अपितु साध्यावस्थापन्नबोधक-
त्वमेव विनाशितम् । साध्याव च मञ्जुपुसदिशा निष्पाद्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य व्यापारविशेषेत्युक्तम् । सच्छब्दवाच्यकर्तृः

श्रीभाष्यम्

अत ईक्षदोक्षणक्षमश्चेतनविशेषस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमस्सच्छब्दाभिधेयः । तथा च सर्वेष्वेव सृष्टिप्रकरणेष्वपीक्षापूर्विकैव सृष्टिः प्रतीयते । 'स ईक्षत लोकास्तु सृजा इति' (पे.१.१.२) 'स इमान् लोकानसृजत' 'स ईक्षाञ्चक्रे सप्राणमसृजत' (प्र.६.३.४) इत्यादिषु । ननु च

श्रुतप्रकाशिका

अचेतनस्याश्रमावितत्वेनेक्षणस्य त्वत्पञ्चविरुद्धत्वादित्यर्थः । ईक्षदोक्षणक्षमइति । अनेनाचिद्व्यावृत्तिरुक्ता ईक्षदशब्देन चेतनविशेषशब्देन चेषणस्वमायफलित्वाच्चेतनमात्रादापि व्यावृत्तिरुक्ता यच्चेतनमात्रेऽपि न समभवति तत्कथमचेतने संभवतीति भावः । 'तदैक्षत' इति सिद्धं गुणमाह—सर्वज्ञइति । 'बहुस्याम्' इति फलितमर्थमाह—सर्वशक्तिरिति । चिद्व्यावृत्तकलिङ्गनलसिद्धं सतिदिति सामान्यश्रुतेः पर्यवसानस्थल दर्शयति । पुरुषोत्तमइति । 'सेयं देवता' इति देवताशब्दोऽर्थाक्षयविशेषसामर्थ्याच्छागपशुन्यायेन चानुगृहीतः प्रकरणान्तरोक्तदेवताविशेषविषयइति भावः । सद्विद्यावाक्यस्योच्चार्यपरत्वमनेकश्रुत्यन्तरस्वारस्येनोपपादयति । तथाचेति । नात्र विषयवाक्यतया श्रुत्यन्तरोपादानम् । सर्वेष्वेव सर्वेष्वपि अनेन प्राचुर्यमभिप्रेतम् । ईक्षणस्य गौणत्वाश्रयणे अनेकश्रुतिस्वारस्यमङ्गप्रसङ्ग इति भावः । प्रतीयतइति । प्रतीतिसावदविगीतेति भावः ॥

स्वपञ्चाशकमुक्त्वा पूर्वपक्षयुक्तिं परिहर्तुं चोद्यमुपक्षिपति । ननुचेति । कार्यकारणयोस्सालक्ष्यं तावदङ्गीकार्ये मूक्तकार्यादियु दर्शनात् । तच्चसालक्ष्यं ब्रह्मणस्त्रिगुणात्मकत्वादियोगेन वा जगतस्तद्विधुरत्वेन वा निर्वाहाम् । आये शब्दान्तरेण

गूढार्थसंग्रहः

व्यापारः ज्ञानतद्विशेषवाचिपदसमिव्याहारे वैयाकरणमतवत् नैयायिकमतेऽपि कर्तृत्वमाश्रयत्वरूपमेव । अभिधापिन इत्यनेन ईक्षतिधातुवाच्यायाश्रयत्व प्रधानस्य न समवतीति सूचितम् ॥

अत्र ईक्षतेरिति सामान्यनिर्देशेन 'सेयदेवतेश्च' इत्यादि ईक्षणसामान्यस्यापि सङ्ग्रहः । 'नामरूपे व्याकरवाणि इत्यत्र 'विकारो नाधेयम्' इति पूर्वप्रयुक्तविकारशब्दस्थाने रूपशब्दः प्रयुक्तः । विकारः स्वरूपसङ्घेचविकारासात्मकःपरिणामः । रूपशब्दस्तु तदतिरिक्तपरिणामस्यापि सप्राहकः । तेन दाष्टान्तिके अन्तर्यामिन्वपरिणामेन ब्रह्मणः उपादानत्वसंभवत्सूचितः अयमर्थः प्रागेव निरूपितः । ईक्षदोक्षणक्षमः चेतनविशेषस्सर्वज्ञइत्यादि । सर्वज्ञत्व सिद्धान्तएव सङ्गच्छते ननु परमत इति पूर्वमेवोपादितम् । एव त्रय्यन्तसारामृतेऽपि । एवमीक्षणकर्तृत्वमपि निर्विशेषे न घटते । यद्यपि 'तदैक्षत' इत्येवमपि ब्रह्मण्युपपद्यते । सृष्टिव्यालेचनरूपतया वृत्तिप्रतिबिम्बिताचिप्रकाररूपेक्षणे ब्रह्मणः तदवच्छेदकमायावृत्तिकर्तृत्वस्योपचारसंभवाच्च । यद्यप्येव धात्वर्थोश्रयत्व तत्कर्तृत्वचेत्युभयमप्यौपचारिकमेव । तथाऽपि प्रधानपक्षे निरपेक्षप्रकृत्यर्थस्यामुख्यत्वं स्यात् । ततोवरं सापेक्षप्रत्ययार्थस्य अनुपपत्त्यप्रकल्पनमिति' इति न्यायरक्षामणाजुक्तम् । तथाऽपि कामादीनामन्तःकरणधर्मत्व साक्ष्याना परेषा च समम् । प्रमातृत्व च चित्तः वृत्तिप्रतिबिम्बदशायामौपचारिकमित्यपि । एवंस्थिते मायावृत्तिप्रतिबिम्बित्वेन चित्ति औपचारिकःप्रयोगस्साङ्गधर्मते परमतेचौपचारिकः मायावृत्त्याश्रयत्वेन ईक्षितृत्वं साङ्गधर्मते संभवत्येव । अन्यत्र वृत्तिप्रतिबिम्बित्वेनौपचारिकत्वेऽपि अत्र इत्यमुपपत्तिरसम्भवत्येवेति निरपेक्षप्रकृत्यर्थस्य मायावृत्तिरूपस्यौपचारिकत्व कथम् ? सर्वेषु सृष्टिप्रकरणेषु निर्विशेषाविवक्षावाचकस्य ईक्षितृत्वादेस्सत्त्वं निर्विशेषमतं विवक्षितमिच्छुक्तिरपि न घटते । एतच्चाप्येवैव ईक्षतिधातुघटितानेकश्रुत्युपादान भाष्ये । ननुचेति । स्वरूपपरिणामाभिप्रायेण

श्रीभाष्यम्

लेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते । प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमानवेपमेवचेदं वाक्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमेव—इत्येवंप्राप्तेऽभिधीयते ' ईक्षतेनाशब्दम् ' इति । यस्मिन्शब्द एव प्रमाणं न भवति, तदशब्दम् आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

हेतुत्वैनाभिप्रयन्नाह—जगत्कारणेति । उक्तन्यायेन ध्रुत्वविशेषात् स्मृतिनिरासो न युक्त इति भावः, महर्षिणोतिपदेन ' ऋषिप्रसूतं कपिलं महान्तम् ' इति श्रुतिस्मारिता । हेत्वन्तरमाह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्हेत्वाक्षेपकत्वाभिप्रायेणोक्तमनुमानवेपमेवेति ॥

ननु नकारणविषया प्रतिज्ञा अपि चैकप्रिज्ञानेन सर्वविज्ञानविषया अतोऽनुमानवेपमेवेऽपि न प्रधानकारणत्वविद्विरिति न वाच्यम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्त्वर्थैकस्य चानन्यत्वेन निर्वाह्यत्वादनन्यत्वस्य कार्यकारणभावनिबन्धनत्वाच्च । प्रधानकारणत्वप्रतिज्ञान फलितत्वात् अत्राय प्रयोगोऽभिमतो वेदितव्यः जगत् स्वानन्योपादानकं कार्यत्वाद्दृष्टवत् । यद्वा इदजगत् स्वकारणैकज्ञानेन शत भविष्यमर्हति कार्यत्वात् एकमृत्पिण्डाचारधटादिवदिति पूर्वपक्ष निगमयति इत्तीति । इतिहेतो सुतदुत्तमोहोन्नेयसत्त्वरजसमीमयस्येदशब्दवाच्यस्य कारणत्वमेकः पूर्वपक्षहेतुः । कार्यकारणानन्यत्वफलभूतमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं तदुत्तममकम् । अनुमानाकारप्रतीतिश्चान्यो हेतुः ॥

अस्मिन्पूर्वपक्षे सिद्धान्तस्थापनाय सूत्रस्वातीर्णत्व दर्शयति । इत्येवंप्राप्तइति । उच्यमानाः विषयसंशयपूर्वपक्षा अस्वाधिकरणस्येति स्थापनाय पूर्वं सूत्रोपादानम् । अस्य शब्दान्तसूत्रत्वस्थापनार्थमधरव्याख्यास्थानार्थं चेदानीं तदुपादानमिति वैपश्यम् । शब्दवेद्यतयाऽभिमतस्य कथनशब्दत्वमिति शंकायामाह—यस्मिन्निति । अव्यक्तो वायुभङ्ग इतिवदवधारण गर्भितमिति भावः । शब्दैकप्रमाणकत्व न चेतत्र किमन्यत् प्रमाणमित्यत्राह—आनुमानिकमिति । तर्हि प्रमाणान्तरप्राप्तशास्त्र न प्रतिपादयतीति चेन्न । सामान्यतो दृष्टानुमानेन कारणमात्रे प्रतिपक्षेऽपि तद्विशेषाणामप्रतिपन्नतया तद्विशिष्टेन रूपेण शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थयत् इति मीमांसकाना मतं ननु साङ्ख्यानमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । तस्यानुपपन्नता च शपयितुमशब्दशब्दप्रयोगः आनुमानिकत्वमिन्द्रियाणां परमाणुनामप्यविशिष्टमिति तदुत्पत्त्यासार्थं सौत्रमेकवचनमित्याभिप्रायेणाह—प्रधानमिति । प्रधानं हेतुसदनेकेवा कारण परमाणवस्त्वेनेकं सन्तएकैकस्य कार्यस्य कारण इन्द्रियाणि बहूनि ज्ञानकारणानि मन्वर्थकारणानीति तद्व्यवच्छेदविद्विः ॥

गूढार्थसमहः

स्वरम् । एतत्तात्पर्येणैव न्यायरक्षात्मणौ, वेदान्तसूत्रमुक्तावल्या च पक्षसाध्यवाचकयोरुभयोरप्यध्याहार उक्तः । अध्याहारमावेऽनुपपत्तिसम्भवे अध्याहारकल्पनमनुचितम् । ' अशब्द ' शब्देन पूर्वपक्षसूत्रनेतस्य पक्षसमर्पकत्वमेवोचितम् । यतः जगज्जन्मादि तत् इत्यस्यानुवृत्तेः उत्तरत्राङ्गीकारेण जगत्कारणमित्यर्थो लभ्यते इत्यभिप्रेत्य ' अशब्द ' शब्द विद्विणोति यस्मिन्शब्दपवेति । अत्र एककारः अशब्दार्थस्फुटीकरणाय प्रयुक्तः । ननु तदर्थस्याप्यत्र घटकत्वेन, अतएव वेदान्तद्विधोऽन्तःप्रमाण यस्य न भवति तदशब्दमित्येव विद्विणोत् । प्रमाणमित्यापि यत्तदोत्तरविभक्त्यर्थप्रकटीकरणार्थम् । ' अर्थेऽनुपपत्ते च तत्प्रमाण बादरायणस्थानपेक्षत्वात् ' इत्युक्तदिशा ' अतीन्द्रियाणा प्रतीतिरनुमानात् ' इति साक्ष्यसम्मतप्रधानपरमवशब्दशब्दस्य । शास्त्रयोनित्वात् इतिथ्ये शास्त्रशब्दः अर्थविशेषबोधनायेति प्रागुक्तम् । अत्र च शब्दशब्दएवा

श्रीभाष्यम्

न तज्जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं ;

श्रुतप्रकाशिका

नेति पदस्य प्रधानस्वरूपप्रतिषेधार्थत्वशङ्का व्युदस्यन् वाक्यार्थं योजयति । नतदिति । धर्मिनिषेधपरत्वेऽपि—
शास्त्रस्य वाक्यनिरूपणपरत्वाद्देश्यपदेन धातुस्वरूपोपादानाच्च, प्रतिपाद्यतावेपेण निषेधत्व विवक्षितमिति भावः । वाक्यप्र-
तिपाद्यत्वामावः प्रमाणान्तरप्रतिपन्नत्वविवक्षितत्वाभ्यां वाक्यस्यान्यपरत्वाद्वा स्यात् योग्यानुपलम्भाद्यभावाद्वा प्रतिपन्नाकारवैशि-

गूढार्थसङ्ग्रहः

रमित्यशब्दशब्दमिति पक्षनिर्देशः । तत्र नैयायिकेन ब्रह्मणः अङ्गीकारेण वेदपौहयत्वानुमानमेव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वा-
नुमानमपि भवतीति 'जन्मादिसृष्टस्य अनुमानसिद्धजगत्कारणानुवादेन ब्रह्मत्वविधायकत्वेन ब्रह्मलक्षणपरस्य 'यतो वा'
इत्यादिवाक्यार्थस्य प्रतिपादकत्वशङ्कानिरसनार्थजगत्कारणस्य औपनिषदपुरुषरूपतासमर्थन 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र । तेन
कारणवाक्यानां प्राधान्यं न परसम्मतमहावाक्यानाम् इत्यर्थो बोधितो भवति । अप्रतु नैयायिकविवक्षाया असंभवः उपादानो-
पादेयभावस्य तन्मतेऽनङ्गीकारात् । जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वसिद्धान्तानन्तर नैयायिकमतशङ्काया एवासंभवात् । ईश्व-
तोरिति हेतुना तन्मतनिरसनालाभाच्च । साख्यैः (भा.प्र.१.सपु.१००—१०१.पु) जगत्कारणस्यानुमानिकत्व तत्त्वसृष्टि-
प्रमादेरागमार्थत्वं वेदापौहयेत्यत्र च अभ्युपगम्यते । 'सदेव' इत्यादौ अनुवादताऽऽदिबोधकपदाभावेन प्राधान्यात् अस्य
स्वरूपपरिणाम्युपादानभूतप्रधानकारणपरत्वे 'यतो वा' इत्यादेरपि तत्परतया अचिद्विलक्षणब्रह्मणि कारणत्वस्यासम्भवेन
सदस्येनो न समवतीति शङ्कानिरासकत्वेन 'ईक्षतेनाशब्दम्' इति शास्त्रोपक्रमे विचारो युक्तः । पादार्थभेदेनान्ययोगव्यव-
च्छेदपादे प्रधानकारणत्वाभ्युपगमेनात्र तन्निरसनसम्भन इति शङ्काया (च) नावसरः ॥

यद्यपि 'नाशब्दम्' इति समभिव्याहारेण अशब्दशब्दार्थस्य न प्रथेऽन्वयः प्रतीयते । तत् जगत्कारणमशब्दमि-
न्नम् इति तदर्थोऽपि । तथाऽप्येवमङ्गीकारे नञ्. सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकतया विशेषधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकरोपस्य विवक्षितस्यासम्भवेन अशब्दशब्दार्थस्य पक्षव प्रतीयते । एवमिति ईक्षतेरित्यस्य वैयधिकरण्यस्यात्
अतः वाक्यपक्षकानुमानमेनात्र विवक्षितमिति भाष्ये 'इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानप्रतिपादनानर्हतोच्यते'
इत्युपक्रमे 'अत्र सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते' इत्युपसहारे च एत सूत्रे उक्तम् । 'ईक्षतेर्घातोऽश्र-
वणात्' इति वाक्येन ईक्षतेरिति शब्देन सूत्रद्वयतः इत्यमाशयस्य चितः । दीपेत् 'ईक्षतेरिति श्रवणार्थं, ईक्षणम् । 'सदेव
सोभेदम्' इति जगत्कारणतया प्रतिपादितान्वयिनः ईक्षणव्यापारात्वाच्चेतनमशब्द तत् अपि तु सर्वत्र सत्यसङ्कल्प ब्रह्मैव
जगत्कारणमिति निश्चीयते' इत्युक्त्या तत् जगत्कारण अशब्दभ्रिम्लीक्षणवत्त्वादित्यनुमान सूत्रकाराभिमतमिति बोधितम् ।
पक्षेचान अशब्दशब्दे शब्दशब्दस्य शब्दावाच्य शब्दतात्पर्यविषय इति बह्वर्थप्रतीतावपि 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्सुसम-
न्वयात्' इति सूत्रद्वये तात्पर्यविषयार्थप्रतीत्या अशब्दशब्देऽपि शब्दतात्पर्याविपरुषार्थ एव ग्राह्य इति निर्णयेन ।
सद्विद्यावाक्यस्य प्राधान्येऽपि 'नाशब्दम्' इत्यत्र नञः विशेषधर्मावच्छिन्नाभावबोधपरत्वमादर्शनीयम् । 'सदीक्षतेः'
इत्यनुक्तौ सूत्रे तु श.भाष्ये श्रीभाष्ये च सद्विद्यावाक्यव्यतिरिक्ते क्षतिघातघटितवाक्यानामुपादानेन सर्वत्र सच्छब्दाभाव प्रधान
व्याप्तिबोधकशब्दशब्दस्य 'उ न तमादेशमप्राश्रयः येनाश्रुत श्रुतम्' इत्यादिपूर्ववाक्य एव दृष्टान्तानुसारेण साङ्ख्य
सम्मतपरिणाम्युपादानपूर्वपक्षस्युचित्तत्वेन तत्त्वानुमानावच्छेत्त्यादिक बोध्यम् ॥

श्रीभाष्यम्

कुतः ? ईक्षतेः-सच्छब्दवाच्यसम्यन्धिद्वयापारविशेषामिधायिन ईक्षतेर्धातोश्श्रवणात् ।
'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (छा.६.२.३) इति ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न संभवति ।

श्रुतप्रकाशिका

प्लवङ्गावाच, बाधितत्वप्रतिपन्नत्वासम्भवः । अन्यपरत्वंतु पूर्वपक्षयुक्तिभिरेव निरस्तम् । अतो हेतुर्न समवतीत्यभिप्रायेण हेत्वाकाक्षा दर्शयति कुतइति । हेतोरसिद्धिमन्थासिद्धिं च व्युत्सिद्धं व्याचष्टे । सच्छब्दवाच्येति । सच्छब्दवाच्यस्य बन्धीति * व्यधिकरणासिद्धिव्युदासः । प्रकृतं सदेवहि 'तदैक्षत' इति तच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । व्यापारविशेषशब्देनाभिधायिशब्देन चान्यथासिद्धिव्युदासः । नहि चेतनाचेतनसाधारणं कार्योन्मुख्यमात्रमीक्षतिषा वभिधेयं अपि तु चेतनरूपकर्तृसाधारणो व्यापारविशेषः । नच मुख्ये संभवति उपचारे युक्तइति भावः * 'इक्षित्तपौ धातुनिर्देशे—वक्तव्यौ' इति प्रक्रियया ईक्षतिशब्देन धातुपादानं नाथोपादानं, * तथासतीक्षितेरिति हि वक्तव्यं स्यात् । अनेन * चशब्दस्य विवक्षितार्थे स्वारस्यं सूचितमित्यभिप्रायेणाह—धातोरिति । श्रवणादित्यशानसिद्धिपरिहारः । श्रयमाणोदीक्षतेरिति * सूत्रविवक्षितम् ; तत्फलिततु षष्ठ्या निष्कृष्य व्याख्यातम् । ईक्षतिशब्देनेक्षणे लक्षितमिति वेदान्तदीपे व्याख्यातमर्थस्वारस्याय । अत्रतु शब्दस्वारस्येन व्यख्यातम् ॥

ननु 'तच्चेज ऐक्षत्' 'ता आप ऐक्षन्त' इति वाक्यद्वयगतमीक्षणमचिःसंबन्धितया प्रतीयते । 'सेयं देव-तैक्षत' इत्यत्रापीक्षणमचिद्व्रतमुचितं देवताशब्दस्य 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः' इत्यासन्नवाक्यस्य देवताशब्दविरु-पार्थत्वायोगात् प्रथमेक्षणं च सेयमिति सच्छब्दपरामृष्टसत्संबन्धिगवाच्चिद्व्रतमेवेत्याकाङ्क्षायामाह—तदैक्षतेति । चरमवाक्या-नुरोधेनोपक्रमस्वारस्यभङ्गे न युक्त इतीदं तावदीक्षणं मुख्यमिति भावः । धात्वर्थानां क्रियात्वाद्चेतनस्य च क्रियायोगस-म्भवान्नात्रानुपपत्तिरित्यत्राह—ईक्षणक्रियेति । अयं क्रियाविशेषो न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—अतइति । अतः

गूढार्थसंग्रहः

ईक्षतेरिति धातुनिर्देशे बीजं सूचयन्नर्थमाह—सच्छब्दवाच्येत्यादिना । 'तदैक्षत' इत्यादौ तच्छब्दस्य 'सदेव इत्यत्रोक्तसच्छब्दार्थं एवार्थः । तत्रोक्तैकत्वप्रतिकोरिदृशत्वाद्बहुमवचनस्य । 'वाच्ये'त्यनेन 'सदेवे'त्यत्र वाच्यार्थः यः सर्व-शेषपरदार्थः स एव 'तदैक्षत' इत्यत्र तच्छब्दे विवक्षितइति बोधनाय । तेन निर्विशेषस्य नाम्न प्रतीतिरिति संभवः एक अद्विती-यशब्दयोः यथा न निर्विशेषतात्पर्यग्राहकता तथा पूर्वमवोपपादितम् (६२०—६३७.पु) ॥

'इति कर्तव्यताविधेः यजतेःपूर्ववचनम्' (जै.सू.७.४.१) इत्यत्र यजतेरिति यागाविवक्षात् अत्रापीक्षितधात्वर्थो विवक्षितः । 'योगाख्याया षुल्यहुलम्' (पा.सू.३.३.१०८) इति षुले 'इक्षित्तपौ धातुनिर्देशे' इति वार्तिकस्यार्थविव-क्षावामपि प्रवृत्तिः । धात्वर्थनिर्देशोऽप्येतां बाहुलकात् । अतएव ईक्षतेर्नाशब्दम् 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' 'गच्छतीपरदादा-दिभ्यः' (पा.सू.७.३.७.सूत्रवार्तिकम्) इति प्रयोगास्सङ्गच्छन्ते' इत्यत्र उच्येते नागोशेनाभिहिता । अतः भाष्यदीपयोः ईक्ष-तिधातुतदर्थपर्यायविवक्षितत्वप्रतिपादनं नानुपपन्नम् । 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सेयं देवतैक्षत' इत्यादौ 'दिक्षत' इति तिङन्त-धातुः प्रयुक्तः तिङन्तधातुतात्पर्येणैव ईक्षणदित्यनभिधाय ईक्षतेरित्युक्तम् । ईक्षणदित्युक्ते कृदन्तस्थले सिद्धावस्थापनधा-त्वर्थस्यैव प्रतीतिस्स्यात् नतु साध्यावस्थापनस्य । शानादिशब्दवत् नान् सिद्धार्थनिबोधकता अपितु साध्यावस्थापनबोधक-त्वमेव विनाक्षितम् । साध्यत्वं च मञ्जूषोक्तदिशा निष्पाद्यत्वमेवेत्याभिप्रेत्य व्यापारविशेषेत्युक्तम् । सच्छब्दवाच्यकर्तृः

श्रीभाष्यम्

अत ईदृशेक्षणक्षमश्चेतनविशेषस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमस्सच्छन्दामिधेयः । तथा च सर्वेष्वेव सृष्टिप्रकरणेष्वीक्षापूर्विकैव सृष्टिः प्रतीयते । 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' (पे.१.१२) 'स इहमान् लोकान् सृजत' 'स ईक्षाञ्जनेः सप्राणमसृजत' (प्र.६.३.४) इत्यादिषु । ननु च

श्रुतप्रकाशिका

अचेतनस्याप्रभावितत्वेनेक्षणस्य त्वत्पक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः । ईदृशेक्षणक्षमइति । अनेनाचिद्व्यावृत्तिरुक्ता ईदृशशब्देन चेतनविशेषशब्देनचेक्षणस्वभावफलितान्चेतनमात्रादापि व्यावृत्तिरुक्ता यच्चेतनमात्रेऽपि न संभवति तत्कथमचेतने संभवतीति भावः । 'तदैक्षत' इति सिद्धं गुणमाह-सर्वज्ञइति । 'बहुस्याम्' इति फलितमर्थमाह-सर्वशक्तिरिति । चिदचिद्व्यावर्तकलिङ्गबलसिद्धं सादिति सामान्यश्रुतेः पर्यवसानस्यल दर्शयति । पुरुषोत्तमइति । 'सेयं देवता' इति देवताशब्दोऽपीक्षणाविशेषपदार्थान्च्छागपश्रुत्यायेन चानुगृहीतः प्रकरणान्तरोक्तदेवताविशेषविषयइति भावः । सद्विद्यावाक्यस्योक्तार्थपरत्वमनेकश्रुत्यन्तरस्वारस्येनोपपादयति । तथाचेति । नात्र विषयवाक्यतया श्रुत्यन्तरोपादानम् । सर्वेष्वेव सर्वेष्वपि अनेन प्राप्तुर्यमभिप्रेतम् । ईक्षणस्य गौणत्वाश्रयणे अनेकश्रुतिस्वारस्यभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । प्रतीयतइति । प्रतीतिस्त्वावदविगीतेति मानः ॥

स्वपक्षसाधकमुक्त्वा पूर्वपक्षयुक्तिं परिहर्तुं चोद्यमुपक्षिपति । ननुचेति । कार्यकारणयोस्सालक्ष्ण्यं तावदङ्गीकार्यं मृत्तकार्यादिषु दर्शनात् । तच्चसालक्ष्ण्यं ब्रह्मणस्त्रिगुणात्मकत्वादियोगेन वा जगतस्त्रिपुरत्वेन वा निर्वाहम् । आद्ये शब्दान्तरेण

गूढार्थसंग्रहः

व्यापारः ज्ञानतद्विशेषवाचिपदसमभिव्याहारे वैयाकरणमतवत् नैयायिकमतेऽपि कर्तृत्वमाश्रयत्वरूपमेव । अभिधायिनइत्यनेन ईक्षतिघातुवाच्यायार्थाश्रयत्व प्रघानस्य न संभवतीति सूचितम् ॥

अत्र ईक्षतेरिति सामान्यनिर्देशेन 'सेयं देवता' इत्यादि ईक्षणसामान्यस्यापि सङ्ग्रहः । 'नामरूपे व्याकरवाणि इत्यत्र 'विकारो नाधेयम्' इति पूर्वप्रयुक्तविकारशब्दस्याने रूपशब्दः प्रयुक्तः । विकारः स्वरूपसङ्कोचविकारात्मकः परिणामः । रूपशब्दस्तु तदतिरिक्तपरिणामस्यापि संग्राहकः । तेन दाष्टान्तिके अन्तर्यामिन्त्वपरिणामेन ब्रह्मणः उपादानत्वसंभवस्सूचितः अप्यमर्थः प्रागेव निरूपितः । ईदृशेक्षणक्षमः चेतनविशेषस्सर्वज्ञइत्यादि । सर्वज्ञत्व सिद्धान्तएव सङ्गच्छते ननु परमत इति पूर्वमेवोपपादितम् । एवं त्रय्यन्तसारामृतेऽपि । एवमीक्षणकर्तृत्वमपि निर्विशेषे न घटते । यथापि 'तदैक्षत' इत्येतदपि ब्रह्मण्युपपद्यते । स्रष्टव्यालोचनरूपतया वृत्तिप्रतिबिंबितचिःप्रकाशरूपेक्षणे ब्रह्मणः तदवच्छेदकमायावृत्तिकर्तृत्वस्योपचारसंभवाच्च । यद्यप्येवं धात्वर्थभावत्व तत्कर्तृत्वचेत्युभयमप्यौपचारिकमेव । तथाऽपि प्रघानपक्षे निरपेक्षमहृत्यर्थस्यामुख्यात्वं स्यात् । ततोवरं सापेक्षप्रत्ययार्थस्य अमुख्यत्वप्रकल्पनमिति' इति न्यायपरिणामानुक्तम् । तथाऽपि कामादीनामन्तःकरणधर्मत्व साख्यानोपपत्त्या च समम् । प्रमातृत्व च चित्तः वृत्तिप्रतिबिंबितदशायामौपचारिकमित्यापि । एवंस्थिते मायावृत्तिप्रतिबिंबितत्वेन चिन्नि औपचारिकः प्रयोगस्साङ्ख्यमते परमतेऽप्यौपचारिकः मायावृत्त्याश्रयत्वेन ईक्षितृत्वं साङ्ख्यमते संभवत्येव । अन्यत्र वृत्तिप्रतिबिंबितत्वेनौपचारिकत्वेऽपि अत्र इत्यमुपपत्तिस्संभवत्येवेति निरपेक्षमहृत्यर्थस्य मायावृत्तिरूपस्यौपचारिकत्व कथम् ? सर्वेषु सृष्टिप्रकरणेषु निर्विशेषधैवत्वावधारकस्य ईक्षितृत्वादेरसत्त्वे निर्विशेषमत्तं विवक्षितमित्युक्तिरपि न घटते । एतत्तात्पर्येणैव ईक्षतिघातुघटितानेकश्रुत्युपादानं भाष्ये । ननुचेति । स्वरूपपरिणामाभिप्रायेण

श्रीभाष्यम्

कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम् । सत्यम् ; सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञस्सर्वशक्तिस्सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तमस्सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः । यथाऽऽह—‘ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च ’ (श्वे.६.८) ‘ यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप. ’ (मु.१.१.९) ‘ यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युदशरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्मा ’ (सु.७.ख.च.१) इति । तदेतत् ‘ न विलक्षणत्वात् ’ (शारी.२.अ.१.पा.४.सु) इत्यादिपु प्रतिपादयिष्यते । अत्र सृष्टिवान्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते । वस्तुविरो-

श्रुतप्रकाशिका

प्रधानाङ्गीकारः, द्वितीये सुप्रदुःसमोहान्वायुपुलम्भाप्रिये इति भावः । परंहरति सत्यमिति । अर्धाङ्गीकारे सत्यव्य-
कार्यानुगुण्यमङ्गीकृतम् ननु प्रधानत्वमिति । सर्वेति । प्रधानस्यैवहि सर्वकार्यानुगुणत्व कार्यानुप्राविष्टाचिदपेक्षया तस्य
कारणवैपयिकाकारविरहादिति भावः ॥ कार्यानुगुणनिमित्तोपादानभावादिद्वयं सर्वज्ञसर्वशक्तिपदद्वयम् । तदुभयफलित
माह—सत्यसङ्कल्पइति । सर्वशक्तित्वासङ्कोचात्तस्य सङ्कल्पप्रतिबन्धसम्भावनेति भावः । विकारादीनां सद्धारकत्वमिति
द्वयं सूक्ष्मेत्यादिपदम् उक्ताकारविरहे कारणत्वायोगात् । तद्वत्त्वे श्रुतिवाक्यानि दर्शयति पराऽस्येति । चिदचित्तोऽशब्द
रत्वं कथम् ? शरीरत्वे च तद्वत् कर्मवश्यत्वादिदोषस्यादित्यत्राह—तदेतदिति ॥

‘ न विलक्षणत्वात् ’ इत्यादिसूत्रैरेषा सूत्राणां पौनरुक्त्यमाहाह्वयाह—अत्र सृष्टीति । वस्तुविरोधः अर्थसाम-
र्थ्यविरोधः । अत्र वाक्यतर्कैणार्थनिष्कर्षः तत्रत्याभिमानिकव्याप्तया भाननिबन्धनबाह्यतर्कविमर्शतन्निरासमुत्तेनार्थनिष्कर्षइति
भिदित्यर्थः, एव सत्त्वादिगुणमयस्येदंशब्दवाच्यस्य कारणत्व तदुत्तम्भकमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानच परिहृतंभवति

गूढार्थसंग्रह

शङ्का—सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकइति । सूक्ष्मेति कारणत्वस्याऽभिप्रायकम् । यादृशावस्थायां साख्यैः प्रधान कारणमि-
त्युच्यते तदा प्रधानान्तर्यामिन्वास्या ब्रह्मणि वर्तते । यस्यामवस्थायां महदादेः कार्यत्व नदा तदवस्थाऽन्तर्यामिन्त्वं ब्रह्मणि ।
एवं जीवस्य ज्ञानविक्रमाऽवस्थायां कार्यत्वे सङ्कुचितज्ञानावस्थज्जीवान्तर्यामिणः ब्रह्मणः विकसितज्ञानजीवान्तर्यामिन्त्वेन
परिणामेनोपादानत्वमिति सर्वकार्यानुगुण्यं ब्रह्मणि सम्भवत्येव । ‘ सन्मूलास्तोग्येमास्सर्वः प्रजाः ’ ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ’
इत्यत्र जीवस्यापि विनशायाः स्फुटतया ‘ सदेव शोभ्येदमग्र आसीत् ’ ‘ तदैक्षत बहुस्याम् ’ इत्यत्रापि जीवविवक्षा निश्ची-
यते । एव च प्रधानस्य जीवकार्यानुगुण्यं न कथञ्चिदप्युत्प्रेक्षितुं शक्यमिति भावः ॥

नवीनास्तु ‘ तत् ब्रह्म अशब्दं न शब्दावाच्यं न ईक्षतेः ‘ परात्परं पुरिश्यं पुरुषमीक्षते ’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादेषु
कर्मत्वात् इति सूत्रार्थः ‘ यतो वाचो निवर्तन्त ’ इत्यादिश्रुतिभिः परब्रह्म अवाच्यमिति निर्धिषेपवादिमतनिरासोऽत्राभि-
प्रेतः इति वदन्ति ॥

अत्र ‘ सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मैव शास्त्रस्य मुख्यार्थ इत्यभिहितम् । उपक्रमादिभिर्निर्णीतस्य मुख्यार्थत्वात्
तच्च वाच्यत्वं एव सम्भवतीति । तन्मुख्यतश्शास्त्रयोनिवत् विषयः । ब्रह्मणो युक्तमयुक्तचेति सन्देहः वादिविप्रतिपत्तिस्सन्दे-
हधीजम् ’ इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तम् । जन्माद्यस्य यतः इति सूत्रोक्तजगत्कारण एव ‘ तदि’त्यनेन परामर्शः । ‘ यतो
वा इमानि भूतानि ’ इत्यादिवाक्यं वाच्यसमर्पकम् । ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ’ इति तु लक्ष्यसमर्पकम् । ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

धस्तु तत्रैव परिहरिष्यते । यत्कृतं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाच्यम्-इति । तद-
सत् ; हेत्वनुपादानात् । ' येनाश्रुतं श्रुतम्' (छां. ६-१.३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपि-
पादयिषिते सर्वात्मना तदसम्भवं गन्वानस्य तत्सम्भयमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम्

श्रुतप्रकाशिका

अथ परोक्त हेत्वन्तरमनुवदति । यत्कृतमिति । तस्यानुपपन्नत्वमाह—तदसदिति । कथमित्यत्राह—हेत्वनुपा-
दानादिति । वक्तुरनुमानविवक्षाऽस्ति चेत्तत्र प्रधानावयवो हेतुरवश्योपादेयः * तदभावात्तद्विवक्षेति भावः । प्रतिज्ञादृष्टा-
न्ताभ्या हेतुशेषोऽप्यमुक्त इत्याह—येनाश्रुतमिति । अनन्यथासिद्धाक्षेपक सर्वप्रमाणसाधारणत्वाप्रतिज्ञाऽन्यथासिद्धेति
सिद्धकृत्वा दृष्टान्तस्य हेतुशेषकत्वायोग उच्यते । न केवलं व्याप्तिप्रदर्शनायैव दृष्टान्तोपन्यासः अप्रतिपत्तयव्याश्रुत्तिप्र-
दर्शनायापि संभरतीत्यन्यथासिद्धत्वात् स नाक्षेपकइत्यर्थः । सर्वात्मना तदसम्भयमिति । एकविज्ञानेन * सर्वविज्ञानं

गूढार्थसंग्रहः

तदादिशब्दानां लक्ष्यार्थविषयकएव मुख्यार्थबोध इति परेषा सिद्धान्तः । एवस्थिते जगत्कारणत्वावाच्येव यदि परसमतं
स्यात् तदानीमित्य शङ्का सभावित्वात्स्यात् नच तथा परैरुच्यते इति कथमित्य शङ्का घटते । शक्यार्थस्यैव मुख्यत्व नतु
लक्ष्यार्थस्येत्यर्थः समन्यपद एव विवक्षितः । विवरणकारमते परब्रह्मणः वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिविषयवाङ्गीकारेण ' तत्त्व-
मसि' इति वाक्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्व संभवत्येवेति ' पुरुषमीशते' इत्युक्तेश्चकर्मत्वस्य समनेन ईक्षतेरिति हेतुना
अवाच्यत्वनिराकरणं कथम् ? ' अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तोऽहसिन्गुणा' इति श्रुतेः (त.प्र) इति प्रथमसूत्रएवो-
दाहरणेन तत्र शक्यार्थ एव गुणवत्ते ब्रह्मपदशक्यत्वस्योक्तया तेनावाच्यत्वानिरासस्सम्भवति । ' एव बृहति बृहयति—
तस्मादुच्यते परब्रह्म ' नेतिनेति' इत्यनन्तर ' अथ नामधेय सत्यस्य सत्यम्' इति श्रुत्याऽप्यवाच्यत्वानिरसन संभवति
' तत्त्वोपनिषद पुरुषम्' इति श्रुतिः उपनिषद्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वे प्रमाणमिति विवरणएवोक्तम् । एतच्छ्रुत्यर्थमभि-
षाय ' ईक्षतेः' इति वदतः सूत्रकृतः नवीनसमतार्थोऽनभिप्रेतः । एतेन सुधाऽनुसारेण चन्द्रिकाया—' समन्ययात् '
इत्यत्र ' सशब्दाद्यस्य वाच्यत्वस्य कान्त्यस्य च इहाक्षिप्य समाधानादनन्तरसङ्गतिः' इत्युक्तिर्निरवकाशा ॥

यद्यपि चन्द्रिकाया—' सर्वे वदा.' इत्यादिश्रुत्यादिकमुदाहृत्य ' तथाऽप्यवाच्यत्वेऽपि श्रुतेरसत्वात् वाच्य वस्तुतिर्वि-
शिष्टविषया नतु श्रुद्विषयेति शङ्कोदयाच्च न श्रुत्यादिमात्रेण वाच्यत्वनिश्चय इति सूत्रे प्रसिद्धश्रुत्यनुप्राहक-यापएवोक्तः ।
अनएव वाच्यत्वस्य श्रुतत्वादित्यर्थस्येति सूत्रएव विवक्षितत्वात् ' श्रुतत्वाच्च' इति सूत्र तत्परतया भाष्ये नग्याख्यातम्'
इत्युक्तम् । अत्र प्रकाशः—' न्यायएवेति । तथा च ' न्यायानुग्रहीतया प्रणलया वाच्यत्वश्रुत्या अवाच्यत्वश्रुतेर्बाधइतिभावः
तथा च ईक्षतेः इत्यस्येतिरूप-न्यानुग्रहीतया श्रुत्या वाच्यत्वादि-युक्त भवति' इति । श्रुति साक्षादभिषाय तदनुप्राह-
कत्वेन ' च' शब्देन न्यायो वक्तव्यः । अत्र चशब्दाभावेऽपि वाच्यत्वबोधकपदामावेऽपि एवमर्थस्य सूत्रकृदभिप्रेत-संकेत इ
वाच्यत्वश्रुतिः विशिष्टविषया नतु श्रुद्विषयेति चन्द्रिकायामेव शङ्कितुराशयाभिधानेन विशिष्ट शक्तिः शुद्धे लक्षणा । शुद्धे
कस्तिरसम्भयमादाय लक्षणाऽप्युपपद्यते । लक्षणाया अभावोऽपि मुक्तोत्थापकवाक्यवत् साक्षात्कारउपपद्यते । शक्यसम्भ-
यविनाऽपि प्रतिबन्धकस्ये अन्तःकरणशुद्धया तत्रसाक्षात्कारः । शक्यसन्धौ न लक्षणा अपितु अर्थोपस्थितिरैव लक्षणा
इत्यपि कैश्चिदुच्यते । सा रीतिर्वा आश्रीयते इति परैः बहुप्रकारकथनेन तन्निरसनमुक्तिरस्मिन्सूत्रे उत्तरसवादी च नका-

श्रीभाष्यम्

ईश्वर्यादिध्रुवणादेवह्यनुमानगन्धाभावोऽवगतः ॥

अथस्यात्—नचेतनगतं मुख्यमीक्षणमिहोच्यते, अपितु प्रधानगतं गौणमीक्षणम्, ‘तत्तेज पेक्षत—ता आप ऐक्षन्त’ (छा. ६. २. ३, ५) इति गौणेक्षणसाहचर्यात् । भवति चाचेतने-
ष्वपि चेतनधर्मोपचारः । यथा ‘वृष्टिप्रतीक्षादशालयः’ ‘वर्षेण वीजं प्रतिसञ्जहर्ष’ (रामा-
यणे सुन्दर. २९. सर्ग. ६) इति । अतो गौणमीक्षणमितीमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति

६. सू.—गौणश्रेणात्मशब्दात् (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

धर्म्यैक्यादेकाकारान्वयाद्वा वश्वन्तरव्यतिरेकाद्वा संभवति, घटपटादिषु त्रेषाऽपि तद्वसम्भवति, घटपटादिषु धर्म्यैक्यस्यान्व-
येनान्यस्माद्वाव्यतिरेकेण वा समानाकारयोगस्य चाभावादिभावः । अस्तु दृष्टान्तस्यानुमानान्त्वैव संभवप्रदर्शनार्थत्वे च सा-
धारण्यं तथा सत्यस्मन्तेऽपि संभवः पाक्षिकस्यादित्यत्राह—ईश्वर्यादीति । आदिशब्देन वक्ष्यमाणहेतयो विवक्षिताः
प्रतिज्ञादृष्टान्तयोस्साधारण्येनानुमानत्वं शङ्कितं ईक्षणधराधारणहेतुसद्भावाच्छङ्काऽपि निरस्तेत्यभिप्रायेणोक्तमनुमानगन्धा-
भाव इति ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुमीक्षणस्य गौणत्वं शङ्कते—अथ स्यादिति । चेतनगतं चेतनत्वानुगुणम् । इहेति । प्रकरण-
मालोचनीयमिति भावः । प्रधानगतं * अचेतनत्वानुगुणमित्यर्थः । प्रथमेक्षणस्य तेजःप्रभृतिकार्याचिद्रतत्त्वायोगात् प्रधा-
नशब्दः । हेतुमाह—तत्तेजइति । प्रायदर्शनाय वाक्यद्वयमुपात्तं अग्रथप्रायन्यायोऽपि बाधकाभावे जीवतीति भावः ।
‘सेयं देवता’ इति देवताशब्दोऽपि अनेनैव न्यायेन ‘इमास्तिस्रो देवता’ इतिवत् अचिद्रिपयत्वौचित्यान्नगौणत्व
बाधकइति भावः ; गौणप्रयोगं दर्शयति भवतिचेति । ईक्षणतुल्ययोगधेमहर्षादिघर्मान्तररुद्धहाय चेतनधर्मशब्दः । लोके
शास्त्रे च प्रयोगद्वयं दर्शितम् । गौणत्वं निगमयद्रुक्तशङ्कापरिहाराय सूत्रस्यावतीर्णत्वमाह—अतइति । शङ्काया उन्मूलना-
भावात् अनुमाध्येत्युक्तम्

६. गौणश्रेणात्मशब्दात् (१.१.५)

गूढार्थसंग्रहः

ऽपि वर्तते । एवस्थिते न्यायेन स्वाभिप्रेतार्थस्य साधन सूत्ररुद्धभिप्रेतमित्युक्तिः न विदुषा हृदयकृमा । अशब्दशब्दस्य
शब्दशाब्दमित्यर्थोऽपि नैव निर्णेतुं शक्यः । ‘शब्दस्पर्शविहीनं तत् रुग्दिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तत्रगदोनि’ इत्युक्त-
दिशा शब्दशब्दम् ‘शास्त्रयोनित्यात्’ इत्यादिसूत्रानुसारेण शब्दतात्पर्याविषयइत्यर्थसमवात् । लक्षणया शब्दगम्यस्य
शब्दतात्पर्यविषयत्वं परैरभ्युपगम्यत एव । ईक्षनेरित्यत्र कर्मतासम्बन्धेनेक्षण विवक्षितमित्यत्रापि ननियामकं । ईक्षणकर्म-
रेव ततो ह्युत्पत्तिः । अतः प्रागुक्तदिशा जगन्कारणविचारपरत्वेमेव ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इति सूत्रस्य युक्तम् ॥
तत्तेज ऐक्षन् इत्यादि । अथ ‘ऐक्षत’ इति गौणनिर्देशइति सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयम् । ‘तदेक्षन् बहुस्तोत्रजा-
येव’ इतिश्रुतिः । अथ बहुपदेन तेजोऽवन्नानि विवक्षितानीति श्रुतिप्रमपपार्श्वेत्त्वेनयैव सिद्धयति । एवं च ‘तदेक्षन्’
इत्यथ तच्छब्दार्थस्य तेजआद्यभिन्नत्वनिश्चयेन ईशनिघानुगौणत्वाङ्गीकरणीयइति शङ्कितुयाशयः ॥

श्रीभाष्यम्

यदुक्तं-गौणेषु साहचर्यात्सतोऽपीक्षणव्यपदेशस्सर्गनियतपूर्वावस्थाभिप्रायो गाण इति, तत्र ; ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा ' (छा.६.८.७) इति सच्छब्दप्रतिपादितस्य आत्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदुक्तं भवति ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्-स आत्मा ' (छा.६.८.७) इति चेतनाचेतनप्रपञ्चोद्देशेन सत आत्मत्वोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छते इति । अतस्तेजोयन्तानामपि परमात्मैवात्मेति

श्रुतप्रकाशिका

केन गुणयोगेन गौणत्वमिति शङ्कां परिहरन् सूत्रं योजयति यदुक्तमिति । पुल्लिङ्गगौणशब्दाविशेष्यः प्रकृत ईक्षतिरित्यभिप्रायेणोक्तमीक्षणव्यपदेश इति । गौण ईक्षतिर्नैत्युक्ते विशेष्यप्रतिषेधशङ्काद्युदासाय यत्सच्छब्दाभ्यां विशेषणनिषेधपरत्वेन व्याख्यातम् । यद्गौणत्वमुक्तं तत्रेत्यर्थः । सर्गेति । गौणोऽर्थसंग्रामगवस्था तत्र नियतपूर्वत्वलक्षण कार्यानिरूप्यं गुणयोगइत्यर्थः । आत्मशब्दादिति सौत्रेण पदेनाविशेषेण ' ऐतदात्म्यम् ' ' स आत्मा ' इति वाक्यद्वयगतात्मशब्दो विनाशित इत्यभिप्रायेण वाक्यद्वयमुपात्तम् । सच्छब्दप्रतिपादितस्येति । ऐतदात्म्यामित्यत्र एतच्छब्दस्य आत्मेत्यत्र स इति पदस्य च प्रकृतपरमार्थत्वादित्येति । आत्मशब्दोऽपि मृदान्मकोषटः घटस्य मृदान्मेतिवत् स्वरूपानतिरिक्तार्थस्यादित्यत्राह—एतदुक्तमिति । चेतनाचेतनप्रपञ्चोद्देशेनेति । ' इदं सर्वम् ' इति सर्वशब्दासङ्गोचस्य स्वतः प्राप्तत्वात् ' सन्मूलास्सर्वाः प्रजाः ' इति पूर्ववाक्यैकार्थ्यात् ' इदं सर्वमसृजत ' ' सच्चत्यच्चाभवत् ' ' विद्वान्चायिद्वान् च ' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्याच्च, सर्वशब्दः चिदाचिदान्मकजगद्गोचर इति भावः । नाचेतन इति । नहि चेतनस्याच्चेतनस्वल्पैक्यं संभवतीत्यर्थः ॥

एवं गौणेषु साहचर्यमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम् । अयं तदेव नास्तीत्याह—अत इति । अतः चिदाचिदान्मकप्रपञ्चस्याभवादित्यर्थः । किमर्थमीक्षणोपदेशरहितस्यान्नस्योपादानम्, उच्यते—ईक्षणोपदेशविरहनिबन्धनाब्रह्मात्मकत्वशङ्कानिराकरणायम् । अन्यथा सर्वस्य कार्यस्य ब्रह्मात्मकत्वानवगमादिदं सति सामानाधिकरण्यायोग्यत्वेनैकविज्ञानेन सर्वावि-

गूढार्थसंग्रहः

ईक्षणव्यपदेश इति । ईक्षणबोधकः ईक्षतिघातुरित्यर्थः । दीपसारयोः ' ईक्षतिः गौण ' इत्येवोक्तेः । घात्वर्थपरिशीलनेनैव मुख्यत्वं गौणत्वविभागनिर्णयौ भवतीत्यभिप्रेत्य ईक्षणव्यपदेश इत्युक्तम् । परैः ' आत्मशब्दात् ' इत्यत्र आत्मशब्दः स्वरूपवचनः धर्मपरः स्वरूपत्वप्रतिपादकशब्दात् ' इत्येकोऽर्थः । ' सेयं देवतैक्षत अनेन जीविनाः मना ' इत्यत्र ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र च जीवस्य सत्स्वरूपत्व प्रतिपादितम् । ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा ' इत्यत्र आत्मनः चेतनत्वं प्रतिपादितमिति ' आत्मशब्दात् ' इत्यस्य चेतनत्वप्रतिपादकशब्दात् इत्यन्योऽप्यर्थ इत्यभिहितम् । तत्र ' तदैक्षत बहुस्या प्रजापेय ' इत्यत्रेक्षतेः गौणत्वशङ्काया निरासः तद्वाक्यार्थानुरोधेनैव ' आत्मशब्दात् ' इत्यत्र विवक्षित इति व्यासाशयः स्फुटं प्रतीयते । ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा ' इत्युपसहारे सर्वशब्दः ' बहुस्याम् ' इत्यत्र बहुशब्दश्लेषकार्यकः । तत्र सर्वस्य एतदात्मकत्वमुक्तम् । ' ऐतदात्म्यम् ' इत्यत्र ' एतः आत्मा यस्य तत् एतदात्म एतदात्मैवैतदात्म्यं स्वायं ध्यम् विवक्षित ' इत्यर्थः जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितः । अत्र ब्रह्मविद्याऽऽभरणपर्यालोचनं तत्रैव कृतम् ।— ' ऐतदात्म्यम् इत्येतदटकात्मशब्दः ' स आत्मा ' इत्यत्रात्मशब्दश्लेषकार्यकः । ' तदैक्षत ' इत्यत्र नपुंसकलिङ्गतच्छब्द-

श्रीभाष्यम्

तेज प्रभृतयोऽपि शब्दाः

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञानप्रतिज्ञान नपद्येत । अतस्तदुपादानेन प्रतिज्ञासिद्धयौपयिकमनुप्रवेशश्रुतिभिद्भ्रमलस्य ब्रह्मात्मकत्वमिहानुपल्लिक्तं दर्शितम् । नहि किंचिदप्यतदा मकमिति अपि शब्दाभिप्रायः * अतदात्मकत्वेनैवदमिमत्तानामपीति वा । यदाश्रयतया प्रथममीक्षणं मुख्यं सप्येत्वेवकाराभिप्रायः । तेजःप्रभृतयोऽपीति । सच्छब्दवदित्यपिशब्दस्य भावः । लोके तेजःप्रभृतिमात्रं

गूढार्थसंग्रहः

निर्दिष्टार्थः 'तत्त्वमसि' इत्यत्र नपुंसकतच्छब्देनोक्तः । 'बहुस्याम्' इत्यत्र तेजआदिवत् जीवोऽपि विवक्षितः । 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डज जीवजमुद्भिज्जलैति' इत्यत्र इतराविशेषणं जीवजमित्युक्तेः । 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्र सर्वशब्दे तेजोजीवादि सर्वं विवक्षितम् । तत्पूर्वं 'संमूलास्तोभ्येमास्तर्वाः प्रजाः' (छा. ६.८. ४) इति दिवारमम्यस्तवाक्ये 'एवमेव खलु सोभ्येमास्तर्वाः प्रजास्तसि संपद्य नविदुः' (६.९.२) 'एवमेव खलु सोभ्येमास्तर्वाः प्रजास्तसि आगत्य नविदुः' (६.१०.२) इत्येव प्रजाशब्दस्य जीवपरत्वात् । एवञ्च 'तत्त्वमसि' इत्यत्रोपक्रमो पसहरानुरोधेन श्वेतकेतुरापि सर्वाशब्दान्तःपालेव । तेन श्वेतकेतोः परमात्मा मकत्वेनैवाभेदव्यपदेश इति उपसहारे निर्णयते । तेन 'बहुस्याम्' इत्युपक्रमेऽपि तदात्मकत्वेनैव बह्वभेदः । 'अनेन जीविनात्मना' इत्यत्रापि उपसहारे जीवस्य परमात्मात्मकत्वाभिधानेन तदनुसारेणामशब्दार्थो निर्णयः । 'तत्तेज एषत' इत्यत्र तेजशब्दे परमात्मविवक्षायास्तत्त्वरूपे सिद्धान्तिमिरेषितव्यत्वात् । तत्र परैः 'तेजोरूपससित सदैक्षतेत्यर्थः' (श. उ. भा.) 'तेजःपदेन तदधिष्ठानं सृष्टयते' (रत्नप्रभा) 'तेजआद्यचच्छिन्नं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति' (ब्रह्मविद्याऽऽमरणे) इति चोक्तम् । 'तेषां खल्वेषां भूतानाम्' इति प्राक् (जि. अ. ९.२४. पु) उदाहृत (श. उ. भा, आ. गी. टी) वाक्यानुसारेण शरीरसंबन्धजीवानां ब्रह्मकार्यत्वस्य विवक्षिततया 'अनेन जीविन' इत्यत्र 'अनेन' इत्यनेन तेजआदिवत् ब्रह्मकार्यत्वस्य जीनेऽपि प्रतीत्या जीवस्यापि तेजआदिवत्त्वमेव ॥

एवं च तेजोवत् जीवस्य ब्रह्मकार्यतायाः परेषामपि समनतया तेजआदिशब्दानां जीवशब्दस्यैकरीत्येव ब्रह्मबोधकत्वौचित्ये तत्परित्यज्य भिन्नरूपेण आत्मशब्दतात्पर्यकल्पेन परेषामनादरणीयम् । परमतेऽपि 'जीविनात्मना' इति शब्दद्वयस्य लक्ष्यार्थपरत्वएवाभेदसङ्कतिः । परसमतत्त्वव्याप्यपरत्वे गमकं नास्ति । 'तेषां खल्वेषां भूतानाम्' इति पूर्ववाक्ये जीवशब्दप्रयोगः 'अनेन जीविन' इत्यत्र जीवशब्दतात्पर्यनिर्णयार्थ इति 'अनेन' इत्यनेन सूचितम् । तदपि नपद्यते । 'विकारो नामधेयम्' इत्यत्र प्रयुक्तविकारशब्दं परित्यज्य रूपशब्दोपादानं परमते विफलम् । 'एतदात्म्यम्' इत्यत्रामशब्दः उभयोरैकस्वरूपेणोभेदनिर्णायकः । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुतावपि ब्रह्मादिजीवानां परब्रह्मकार्यत्वं परैरुपनिषद्भाष्य एव व्यक्तमुक्तम् । एव च अस्यापि श्रुतौ आचिजीवयोः एकरीत्याऽभेदस्यैव विवक्षितत्वेन 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि आचिददेवाभेदस्यपदेशः । श्वेतकेतोरपि सर्वाशब्दान्तःपालेव । 'एतदात्म्यम्' इत्येतद्वाक्यसहभावेनैव 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्य नववृत्तौऽभ्यासात् 'आत्मशब्दात्' इत्यस्य एवमाशयनिर्णयो युक्तः । जीवमनु परमात्मप्रवेशस्याभिधानेन 'येषां देवाणां' इत्यत्र तच्छब्दस्य 'तदादेशम्' इत्यनेन देशशब्दाभिप्रायानुसरत्वेन 'अतः प्रविष्टशशास्ता जनानामुसर्वा मा' इति श्रुत्यान्तरानुसारेण च 'सिंहेन भूत्वा बहूनां मवाऽत्ताः' इत्यादिवत् जीविन इति जीवशरीरकेणैवार्थकम् । आत्मशब्दायः पूर्वमेव निरूपितः ॥ तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दादिति । 'यद्यपि शशासुर्तिवस्तुतयविकारणे तत्र-

गूढार्थसङ्ग्रहः

आदिसृष्टिः त्रिवृत्करणमित्यादिक च अष्टोत्तरेः प्राकालिकम् । तदावे जीवस्य शरीरस्य-धो नास्ति । नामरूपव्याकरणमपि त्रिवृत्करणानन्तरकालिकमित्येव प्रतीयते । अयमर्थः सशामूर्तिबलतपविकरणभाष्ये स्फुट दृश्यते । तथाऽपि अन्तर्दार्ढ्य-
त्रासनाद्युक्तार्थ एव नामरूपव्याकरणश्रुतौ विवक्षितः । त्रिवृत्कृततेजोऽवदानां नामरूपव्याकरणश्रुतौ विवक्षा संभवति ।
‘तेषा एतेषा भूतानाम्’ त्यश्च त्रिवृत्कृतानां विवक्षा स्फुटा इत्यत्रिवृत्कृतानां त्रिवृत्कृतानां च भूतानामेकतया अन्तर्यामिब्राह्म-
णायामिदंघानेन च इत्यमुक्तिः । किंच सारं समानप्रकरणस्यायाः ‘षोडशकामयत बहुस्यां प्रजायिय’ इत्यादितैत्तरीयश्रुतेरुदा-
हरणेन तत्र सृष्टवस्तुसामान्येऽनुप्रवेशस्याभेदप्रयोजकस्य स्फुटतया तेजआदिशब्दानामपि परमा मपरव्य छिद्यतीति ध्येयम्

नवीनास्तु ‘ नच गौण आत्मा इदयो वाच्यश्च । न निर्गुण इति युक्तम् ; आत्मशब्दात् ‘ योगुणैस्सर्वतो हीनः यश्च
दोषविर्वाहितः । हेयोपादेयरहितः स आत्मत्वमिधीयते ॥ ’ नच मुख्ये संभवति अमुख्यं युज्यते ’ इति भाष्ये ‘यत ईक्षति
श्रुतौ जीवाख्यो गौण आत्मा इदय उच्यते ’ इत्यादि तत्त्वप्रकाशिकाया, द्वितीयसूत्रे ‘ आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ’ इत्यादौ
‘ आत्मा न गौणः आत्मशब्दात् ’ इति आत्मशब्दसामानाधिकरण्याय ‘ गौणश्चेत् ’ इति पुष्टिज्ञानिर्देशः । ईक्षतेरिति न
षाडनिर्देशः किंतु तदर्थश्चेति वदतः गौणश्चेति पुष्टिञ्च छिद्यम् ईक्षणस्य पुष्टिज्ञानिर्देशात् । ईक्षतेरित्यस्य शब्दमात्रासाध
कतया शानकर्मत्वस्यैव विपक्षणीयत्वात् । तस्य ‘ आत्मन्येव ’ इति वाक्येष्वपि सत्त्वेन तथामपि भाष्ये ‘ ईक्षति’सूत्रे उदा-
हृतत्वात्, (चन्द्रिकाया) इत्यादिक्रमेण द्वितीयसूत्रार्थं वदन्ति । अत्र ‘ वृहन्तोऽस्मिन्गुणाः ’ इति श्रुत्या गुणपूर्णं ब्रह्मैव
ब्रह्मशब्दप्रत्ययार्थः ननु जीवादिरिति नवीनेः पूर्वमुक्तम् । नच मुख्ये संभवत्यमुख्यं युज्यते ’ इति भाष्यवाक्येन गौण-
शब्दः अमुख्यपर, इति प्रतीयते । गौणशब्दस्य निर्गुणशब्दप्रतिकोठितया लोके न प्रसिद्धिः । ‘ योगुणैस्सर्वतो हीनः ’
इति वचने गुणदोषसामान्यशून्यत्वमेव प्रतिपाद्यते । ननु सत्त्वादिगुणशून्यत्वम् तच्च परमते प्रसिद्धम् । पूर्वं विशि-
ष्टस्य वाच्यत्वं शब्दस्य लक्ष्यत्वमिति शङ्कितुस्तार्थस्य नवीनेरुक्तया ईक्षणस्य गुणवत्त्वं वाच्यत्वंचेति परसिद्धात्तेन जीवस्य
गुणवत्त्वं नशङ्कितुमर्हम् । गौणशब्दस्य गुणिवाचकत्वमपि लोके न प्रसिद्धम् । ‘ गुणी ’ इत्यनिर्देशेन गौण इत्यत्र गुण-
वत्त्वं नविवाचितम् । तदर्थस्य विवक्षितत्वे ‘ श्रुतवाच्य ’ इति सूत्रे ‘ एको देवः—साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ (श्वे.
६) इति श्रुतेः भाष्ये उदाहरिष्यमाणतया तस्या पूर्व परत्र च गुणिशब्दस्य सत्त्वेन सूत्रे तदिर्देश एव कर्तव्यस्यात् निर्गु-
णशब्दे गुणसामान्यशून्यबोधके ‘ आत्म ’ शब्दमात्रेण सत्त्वादिगुणशून्यइत्यर्थः कथं सिद्धयति ? आत्मशब्दप्रकृतिनिमित्तभू-
तानां गुणानां नवीनेरपि त्यागयोगेन गुणवाच्यत्वान्यः अपि तु निर्गुण इत्यर्थः कथं घटते ? अतः गौणमुख्यशब्दयोः सर्व-
दर्थानेषु कोटिप्रतिकोटिभावाङ्गीकारेण ‘ ईक्षतिः ’ न गौणः किंतु मुख्यइत्येवावधौ युक्तः । ‘ ईक्षतेः ’ इति निर्देशे बीज
मात्रेण प्रदर्शितम् । ईक्षतिघटितवाक्योत्तर उपक्रमोपहारयोरात्मशब्दो चतत इति न नवीनमतवदुपनिषदन्तरगवेषणकृत-
मस्त्वारस्यमपि वर्तते ॥

अत्र ‘ सच्छब्दाभिमीहिते ईक्षितरि ’ ‘ ऐतदात्म्यमिद सर्वं सत्सत्य स आत्मा ’ इति श्रूयमाणत्वात् चेतनवाचिनः—
आत्मशब्दात् ’ इति दीपमुक्तिः । अयमाशयः ‘ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायिय ’ इत्यत्र ब्रह्मभेदकर्मक्षेत्रकर्ता यत्ततः स एव
‘ ऐतदात्म्यमिद सर्वम् ’ इत्यत्र सर्वस्यात्मत्वेनाभिहितः । आत्मशब्दान्तर्यामिब्राह्मणे ‘ सत आत्माऽन्तर्यामी ’ ‘ एष
त आत्माऽन्तर्यामी ’ ‘ अन्तःप्रविष्टश्चास्त्वा जनानां गूँसर्वात्मा ’ इत्यत्र चेतनाचेतनोभयान्तःप्रवेशपूर्वकनियमनकर्तारि प्र
सिद्धः । प्रधानस्य ऐतदात्मत्व न संभवतीति ॥

‘ सत्त्वोऽस्तुनतमादेशमप्राक्ष्यः ’ इत्युपक्रमे प्रष्टव्यत्वेनोपदेशयोग्यत्वमभिधाय श्वेतकेतुप्रति स्वयमुपदिशता पित्रा

श्रीभाष्यम्

परमात्मनएव वाचकाः । तथा हि 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र-
विद्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा.६.३.२) इति परमात्मानुप्रवेशादेव तेजःप्रभृतीनां
वस्तुत्वं तत्तन्नामभाक्त्वञ्चेति 'तत्तेज ऐक्षत' 'ताभाप ऐक्षन्त' (छा.६.२.३—४) इत्यपि
मुख्य एवेक्षणव्यपदेश । अतस्साहचर्यादपि 'तदैक्षत', इत्यत्र गौणत्वाशङ्का दूरोत्सा-
रितेति सूत्राभिप्रायः ॥

इतश्च नप्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्

श्रुतप्रकाशिका

परत्वे व्युत्पन्ना अपीति वा । परमात्मनएवेति । विशेष्यतया प्राधान्येन प्रतिपाद्यः परमात्मैव तेजःप्रभृतयस्तु द्वारमात्रमिति
भावः । परमात्मवाचित्यमुपपादयति तथाहीति । वस्तुत्वं तद्रूपवत्त्व तेजसो वस्तुत्वं तेजसव अपा वस्तुत्वमप्यव गृथिव्या
वस्तुत्व पृथिवीत्व देवमनुष्यादीनां वस्तुत्व देवत्वमनुष्यत्वादिकं तत्तदवस्थामात्तवमित्यर्थः । नामभाक्त्वं नामवाच्यत्वम् ॥

ननु कथं परस्य नामव्याकर्तृत्वश्रवणात्तमवाच्यत्वसिद्धिः ? उच्यते 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते' इति समान
वाक्ये व्याकृतत्वश्रवणात् । नाम्ना विशेषितत्वहि नामरूपव्याकृतत्वम् । नामविशेषितत्व च नामवाच्यत्वरूपमिति प्रसि-
द्धम् ननु तदुत्पादकत्वमात्रं, नह्यकाशस्य वा मातापित्रादेर्वा देवदत्तादीनामविशेषितत्वप्रसिद्धिः । अतो नामव्याकृतत्व
नामवाच्यत्वम् । अतस्तदैकार्थ्यादिहापि नामवाच्यत्व विवक्षितम् । 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इति वाच्यमर्थ उच्यते,
एवं तेजःप्रभृतिशब्दानां परमात्मवाचित्वोपपादनफलमाह—इतितत्तेज ऐक्षतेति । इतिशब्दो हेतुपरः । मुख्यत्वफलमाह—
अतइति । अग्निशब्दो गौणत्वशङ्काहेतुसमुच्चयपरः । इदंशब्दाव्याजगत्कारणत्वादिना गौणत्वशङ्का परिहृता गौणत्वसा-
हचर्याच्च गौणत्वशङ्का निरस्तैत्यर्थः । यद्वा त्वन्मतसाधकादपि त्वन्मतं निरस्तमिति भावः । दूरोत्सारितेति । गौणत्व-
चर्यैसत्यपि सर्वशब्दतत्प्रतिषेधनिवृत्तवाचकात्मशब्दस्वारस्येन 'तदैक्षत' इत्यत्र गौणत्वाशङ्कास्सारिता गौणत्वचर्यासिद्ध्या
दूरोत्सारितैत्यर्थः । गौणत्वसाहचर्यैसत्यपि आत्मशब्दात् प्रथमैक्षणमगौणं, आत्मशब्दादेव गौणत्वसाहचर्यमसिद्धैत्यर्थं
द्वय कथमेकेन वाक्येनोच्यत इत्यत्राह—इतिसूत्राभिप्रायइति । प्रतिशब्दान्तयोर्हेतुत्वनाक्षेपकत्वं मुख्यामुत्पत्त्यांनुप्राह-
केतु मुख्यानुप्राहकस्यानुरोद्धव्यत्व चास्मिन्नधिकरणे व्युत्पाद्यमिति सूत्रद्वये स्पष्टम् ॥

अवान्तरसाध्यविषयत्वशङ्का व्युत्पन्नचरसूत्रमवतारयति—इतश्चेति । ● कारणत्वोपायिकेक्षणधर्मनिरूपणेन परमा-
त्मत्वं सतसमर्थितम् अथ 'कारणतु ध्येयः' इति कारणत्वसवसाधारणमोक्षप्रदत्वधर्मोऽपि परमात्मत्वं साध्यतइतिसङ्गतिः

गूढार्थसंज्ञहः

'आचार्यवान्पुरयो वेद' इत्युपसहारे आचार्योपदेशेनैव श्रेयत्वं प्रतिपादितम् । सच प्रशासिता बहुमवनमीक्षिता एव
आत्मा पूर्वप्रस्तुतः सर्वा-न्तर्यामी 'आचार्यवान् पुरयो वेद' इत्यत्र वेद्यत्वेन विवक्षितः । 'आचार्यद्वैव विदिता विद्या
सापिठ प्रापत्' इति (छा.४.९.३) 'आचार्यस्तुने गतिवचा' (४.१४.१) इत्यत्र आचार्यस्य प्राक् यन्महत्त्वमुक्तं तदत्राय-
नुसन्धेयम् । 'आमस्य प्रभु कारयितारं नापरयत् गुणैपिच्छमानः' इति (जि.अ.७.७.२.५) उदाहृतधनुस्पादिशा—
अन्तर्यामिन्प्राप्तये 'नान्योऽतोऽस्मिन्न द्रष्टा' इत्यत्र नियन्तुर्नियन्त्रन्तर निषिध्यत इति श्रुतिकारसमतार्थे परित्यज्य एकाम
पक्षय संमत इति वदता एतत्संशयनिर्वाहोऽस्मिन्न श्रुतचिन्तितः श्रेयत्वमपि नपठते । एतमुपक्रमे स्वरूपपारिणामस्यैव दृष्टान्तं

श्रीभाष्यम्

सू-७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

सू=७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

तस्य तावत्' इति श्रुतौ तस्येति पदस्य व्याख्यानं सूत्रे तन्निष्ठस्येति पदमिति दर्शयंस्तच्छब्दनिर्वाहशब्दयोरर्थे विद्व-

गुहायंसंग्रहः

तिपादनेन दार्ष्टान्तिकस्यापि स्वरूपपरिणामवतः ज्ञानमेवोपसहारे विवक्षितमित्यपि नसंभवतीत्याह-तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-
ष्टादिति । उपक्रमे दृष्टान्तोक्तार्थस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र दार्ष्टान्तिके निरूपणमिति प्रागेव निरूपितम्
अत्र 'यथा सोम्यैकेन सर्वे मृण्मयं विशातंस्यात्' इत्यादिवाक्ये सर्वकार्याभेदः कारणे प्रदर्शितः । 'तदैक्षत बहुस्याप्र-
वायेय' इत्यादावपि दार्ष्टान्तिके सर्वकार्याभेदः तदीक्षणमुत्प्रेतेन निरूप्यत इति स्फुटम् । एवास्थिते 'तमादेशम्' 'सदेव'
'तदैक्षत' 'प्रेतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'सआत्मा' इत्यत्र आदिष्टा बहुमवनेक्षणकर्ता आत्मा यः तस्य ज्ञानमेव 'आचार्य'
गन्पुरुषो वेद' इत्यत्र विवक्षितम् । एवं च पूर्वसूत्रोक्तदिशा बहुमवनेक्षणकर्तुं आत्मात्वस्य प्रधाने यदाऽसंभवः तदा
'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र तस्य ज्ञेयत्वेऽपि तात्पर्यं न संभवति । अयं च श्रुतिक्रमः- 'यथा सोम्य पुरुष गन्धा-
रेभ्योऽभिनद्वाश्रमातीय त ततोऽतिजने विस्मजेत् स यथा तत्र प्राहृषोदद्वाऽश्वराह्वा प्रत्यह्वा प्रभमापीताभिनद्वाश्र
आनीतोऽभिनद्वाश्रो विस्मष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुच्य प्रभूयादेतादिशं गन्धाराएता दिशं ज्ञेजिते स प्रामा-
द्गाम पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसद्येत एवमेवाहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरंयावन्नविमोक्षेय अथर्धंपत्ये
इति' (छां.६.१४.१,२) इति ॥

अत्र सूत्रे तन्निष्ठस्य इति 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ तच्छब्दतात्पर्येण प्रयुक्तम् । अत्र सूत्रे 'सन्निष्ठस्य'
इत्यनभिधाय सन्निष्ठस्य इत्युक्तिः उक्तदिशा 'उत तमादेशमप्राश्यः' इत्यत्र स्वरूपपरिणामिकारणबोधनमुत्प्रेतेन पूर्वपक्ष-
स्वत्वार्थे 'तमादेशमप्राश्यः' 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सिय देवतैक्षत' इत्यत्र तच्छब्दानामिकायं कत्वबोधनमुत्प्रेतेन सिद्धान्तस्य
चुनार्थे च । 'तमादेशम्' इत्युपक्रमोक्ते दार्ष्टान्तिके 'तदैक्षत बहुस्याम्' 'सिय देवतैक्षत' इति वाक्यद्वयेनैव कार्य-
कारणयोरभेदानिर्धारणेन स्वरूपपरिणामिकारणं नात्र विवक्षितम् । 'तस्वमसि' इत्यत्र उपक्रमोक्तबहुभेदवदेवाभेदो विवक्षितः
उपक्रमोपसहारयोःसर्वत्रावस्थाभेदेऽपि धर्मैक्येनैवाभेदव्यपदेशः एकरूप इति सिद्धान्तस्यैव दुत्तत्वात् । परमते दृष्टान्ते
कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्ति । 'प्रेतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्र बाधार्थां सामानाधिकरण्यात् 'तस्वमसि' इत्यत्राप्रच्छाद्यर्थे
सामानाधिकरण्याभित्यनेकप्रकारकल्पनं श्रुतितात्पर्यानुगुणमित्येतेन बोधितम् । श्रुतौ पूर्वतच्छब्दसामान्यविवक्षितार्थज्ञानितात्प-
र्यं तस्येति । सूत्रे तच्छब्दः बहुमवनेक्षिज्ञानमशब्दायै परामृशति । तस्यैव पूर्वसूत्रप्रस्तुतत्वात् । 'आचार्यवान्पुरुषोवेद'
इत्यत्र वेदनवतः मोक्षोक्तया तन्निष्ठस्य इत्यत्र ईक्षितपुरुष आत्मज्ञानवानेव विवक्षितः । तच्छब्दस्येत्यनभिधाय तन्निष्ठस्ये-
त्युक्तिः 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र वेदनं उपासनरूपमेवेति व्यजनाय 'यावन्नविमोक्षेय' इत्यनेन प्रारम्भकर्ममोक्ष-
शब्दपर्यन्तं ज्ञानसत्ताप्रतीत्या वेदनमुपासनरूपमेव विवक्षितमिति सूत्रकाराशयः । अयमर्थः, 'भोगेनचित्तरे क्षयित्वाऽय

श्रीभाष्यम्

मुमुक्षोश्चेतकेतोः 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) इति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य तस्मिन्

श्रुतप्रकाशिका

पञ्चमस्यमाह—मुमुक्षोरिति । अर्वाचीनपल्लकदृष्टिविधिसंभवात् चेतने कृत्स्नजगदुपादानतयोः कृष्टप्रधानदृष्टिविधिरयमिति शङ्का मुमुक्षोरितिपदेन व्युदक्ता । तत्त्वमसीति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्येति । सदात्मकत्वोपदेशवाक्यगतस्तच्छब्दः प्रकृतसद्विषय इति ज्ञानपरस्मै तच्छब्द इत्यभिप्रायेण सदात्मकत्वेत्युक्तम् । अनुसन्धानशब्देन निश्चयार्थ उक्तः ॥

गूढार्थसंग्रहः

संपत्स्यते' इति सूत्रेऽपि स्फुटीकरिष्यते ॥

तत्स्ये वेदान्तदीपे—'यावन्नविमोक्ष्य' इत्यत्र संपत्तिप्रतिबन्धकपुण्यपापकर्मसामान्यक्षयः विवाक्षित इति स्फुटम् । अत्र श्रुतौ ज्ञानवतः बन्धविमोचनान्तर देशादेशान्तररगमनस्य दृष्टान्ते प्रतिपादनेनानन्तररूपे 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्याद्युक्त्या अत्रापि देशादेशान्तररगमनं विवाक्षितमिति तावय्येण 'अथ' शब्दः । आनन्तये च व्यवधानसहमिति उक्तं नित्यगतिपादात्म्या सूत्रकारः स्थापयिष्यति । संपत्तिप्रतिबन्धकसामान्यक्षयस्य गतिमन्तरा असम्भवात् इत्यादिकं चतुर्थोपपत्तये व्यक्तीभविष्यति । 'पुरुष सोम्योत हस्यग्रहोतमानयन्त्यपहार्थोऽस्त्रोयमकार्थोत्परश्रुमस्मै तपतेति सद्यदि तस्य कर्ता भवति ततएवावृत्तमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परश्रुतं प्रतिगृह्णाति स दहतेऽयं हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याः अकर्ता भवति ततएव सत्यमात्मानं कुरुते सत्योभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परश्रुतं प्रतिगृह्णाति स नदहतेऽयं मुच्यते । सपथा तत्र नदहतेतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छां.१६.१,२,३) इत्यादिवाक्यं जीवान्तर्यामिस्तेष्वनृताभिसन्धिविषयम् । बहुमवनमीशित्तुः जीवस्याप्यन्तर्यामिणः 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्र विवाक्षितत्वेन 'तत्त्वमसि-श्वेतकेतो' इत्यत्रापि श्वेतकेतोः 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्रोक्तसर्वान्तर्याम्यात्मकत्वेमेव विवाक्षितमिति निर्णयते । 'हन्ता-हमिमाः' इत्यत्र सूष्टेयामूलकत्वं विवाक्षितमिति मैत्रायणीयश्रुत्युक्तार्थस्य अत्रापि विवाक्षितत्वेन उभयोरैक्यज्ञानवान्तोरः अनृताभिसन्धिः' इति निश्चयसम्भवात् । एतेनात्र परसम्मतार्थः (छां.भा) नपद्यत इति सिद्धम् । राजकुमारनयोपि सिद्धान्त एवानुकूल इति प्रागेव निरूपितम् ॥

नवीनैरपि 'उक्तं च विष्णुनस्वनिर्णये' घातयन्तिह राजानो राजाऽहमिति वदन्तम्, ददाति च सर्वमभिप्रेत गुणोक्तं वदतः' इत्याद्युक्तम् । 'तत्त्वमसि' इत्यत्राप्यन्तर्यामिणः विवाक्षितत्वस्य प्रागेव बहुषु स्थलेषु निर्णयेन 'द्रामुपर्णा' इति ऋषेदक्षुत्पन्नन्तरं 'तत्रोन्नयः पितरं नवेद' इत्यत्र पितुः ज्ञानाभावे पितृप्राप्त्यभावबोधनेन 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि पितृप्राप्तिहेतुभूतस्य पितृर्शनस्य विवाक्षितत्वेन 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यत्रोक्तज्ञानस्यैवाभिप्रेतत्वेन 'अथ संपत्स्यते' इत्यत्र उक्तं नित्यगतिद्वारा तत्सम्पत्तेरेव प्रतिपादनेन जगत्कारणस्यैवान्तर्यामितया तस्यैव प्राप्यत्वेन 'आनन्दोऽहमेवहृष्ट' 'आनन्दं प्रयन्ति' इति श्रुत्युक्तानन्दप्राप्तिरपि तस्मिन्निष्ठस्य इति पदेन सूचिता कारणस्य फलत्वं एव तत्र मितरारोपितः नस्त्वयथा । अन्यस्य फलत्वं तदपेक्षया प्रवृत्त्या कारणे नितरां स्थित्ययोगात् अयमर्थः ब्रह्मा सम्पत्तिलक्ष्णो मोक्ष इत्यत्र त्रियक्षितः ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वस्य पूर्वमुपपादानात् । एतेन उपादानकारणस्य ब्रह्मणः फलत्वयोगादेयत्वमेतन्मते प्रतिपादितं भवति । प्रधानस्यात्र प्रतिपाद्यते प्रधाननिष्ठस्यापि मोक्षोपदेशो नसमर्थमिति भावः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—मुमुक्षोश्चेतकेतोः इत्यादि ॥

श्रीभाष्यम्

पृथ्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षये अथ संपत्स्ये' (छा०.६.१४.०) इति शरीरपातमा-
त्रान्तराया ब्रह्मसंपत्तिलक्षणणो मोक्ष इत्युपदिशति ।

श्रुतप्रकाशिका

इहोपदेशस्यानुसन्धानार्थत्वं कथमवगतम् । उच्यते—उपक्रमे 'यनाश्रुतं श्रुतं भवति अमर्तं मतमविज्ञातं विशातम् इति भवगमनसमनन्तरमाविशानशब्द उपसनपरः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यनेनैकार्थ्यात् । असंहरिच 'तद्वास्य विजसौ' इति तत्तुल्यार्थं • विजिहासिति पदमावर्तितम् । मध्येऽपि 'आचार्यवान्गुरुषो वेद' इत्याचार्यवत्ताफलत्वेन प्रतिपादितार्थविशेषवेदनवचनमाचार्योपादितार्थस्यानुसंधेयत्वे लिङ्गम् । एवमेभिःकारणैरुपात्म-
क्योरपदेशस्योपासनार्थत्वावगमः । शरीरपातमात्रान्तरायइति । अन्तरायशब्देन विलम्बो लक्ष्यते । शरीरपातावधि-
त्य इत्यर्थः । 'यावन्नविमोक्षये' इत्युक्ते कथं शरीरान्मोक्षसिद्धिः, उच्यते । मोक्ष इत्युक्ते कस्मान्मोक्ष इति बन्धकं
किंचिदाकाङ्क्षन्म् तद्य किमित्यपेक्षायामशमेव विद्यायां 'अथ यदाऽस्य वाञ्छानसि सम्पद्यते' इत्यादिना देहदुःक
मगभवतात् अन्वय च, 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य' 'धूत्वा शरीरम्' 'अशरीरंवाच सन्तं
न मियाप्रिये स्पृशतः' इति भवतात् 'त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनैति' इत्यादिभवणाच्च, • शरीरमित्यवगम्यते ब्रह्म
सम्पत्तिलक्षणइति । 'अथ ममत्स्य' इति संपत्तेः 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' मति वाक्यान्तरप्रतिपत्तं
ब्रह्मैव कर्मेति भावः ॥

गूढार्थसंग्रहः

शेनकेतोः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षये' इत्यत्र वक्ष्यमाणमोक्षेच्छाभावे उपदेश एव न संभवतीति मोक्षे-
च्छया 'आचार्यवान्गुरुषो वेद' इत्यश्रोक्तमोक्षसाधने प्रवृत्तिरवश्यमङ्गीकरणीया । श्रुतौचास्यां प्रारब्धकर्मक्षयो विवक्षि-
तइति सर्वसंमतम् । तेन कर्मक्षय एव मोक्षः ननु परसंमताविद्याक्षयः । परमते आत्माऽन्यत्वेन तस्य कर्मणः अपरोक्ष-
ज्ञानानन्तरमविद्यानाशे प्रारब्धकर्मणः स्मितरेव न संभवति । अविद्यानिवृत्तेः चरमशुक्तिरूपत्वे मोक्षेच्छया तत्साधने
प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यादिकं प्रागुक्तं सर्वमभिप्रेत्य मुमुक्षोरित्याशुक्तम् ॥

अत्र भाष्य, दीप, सागु सदात्मकत्वानुसन्धानशब्द एव प्रयुक्तः । ननु 'तदात्मकत्वानुसन्धानवतः' इति ।
सुरे तच्छब्दप्रयोगपर्यालोचने तदात्मकत्वानुसन्धानमिति वक्तव्यं भवति । तत्रचार्थविशेषः प्रागेवाभिहितः । 'तदैक्षत'
इत्यनःपूर्वं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति वाक्यसत्त्वेन तस्यैव 'मृत्तिकैलेय सत्यम्' इत्यत्र दृष्टान्ते 'इदं घटश्रा-
वादिकं पूर्वाङ्गे मृत्तिकैवासीत्' इति अभेदप्रतीतितुल्यप्रतीतिः विवक्षितत्वेन तदनन्तरवाक्यानामिदं तदर्थोपादकत्वेन दाष्टा-
न्तिके अभेदोपपादकवाक्येषु प्राथम्यतावर्त्येण 'सदात्मकत्वानुसन्धान' इत्युक्तम् । एवं 'तत्त्वमसि' इत्यत्र 'तत् तस्मात्
त्वंस्य एतदात्मकत्वात् त्वं असि सत्ताऽऽभयः' इति श्रुतावधानान्तराभिप्रायेणापि सदात्मकत्वानुसन्धान इत्युक्तम् ॥

'प्राप्तं शरीरभेदे चरितार्थान्याप्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुमयं कैवल्यमाप्नोति' (सा.भा.६८) इत्यत्र
ईश्वरकृष्णेन 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुत्यर्थोऽपि स्वमतेन दर्शित इति प्रतीयते । उत्तरार्धे 'अथ संपत्स्य' इति
प्रमाणं उक्तं । 'अथ संपत्स्य' इत्यस्यार्थः 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य' इत्यत्र निर्णीतः । अत्रापि
वाक्ये 'आचार्यवान्गुरुषो वेद' इत्यत्र वेदनकर्म यत् तदेव संपत्तिकर्मेति विवक्षितम् । इत्यमर्थमभिप्रेत्यैव ब्रह्मसम्पत्तिल-
क्षणो मोक्षइति इति भाष्ये उक्तम् । मुक्तौ प्रधानसम्पत्तेरसम्भवेन प्रधानस्यानुपादेयत्वं पूर्वस्यै विवक्षितम् । अथमुक्ते

श्रीभाष्यम्

यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिद्व्येत ; तदा तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्यते । ' यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ' (छा.३.१४.१) इति तन्निष्ठस्याचेतनसंपत्तिरेवस्यात् न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रमेवंविधतापत्रयामिहतिहेतुभूतामचित्सम्पत्तिमुपदिशति । प्रधानकारणवादिनोऽपि हि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति ॥ इतश्च न प्रधानम्

सू-८ हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

भूतप्रकाशिका

मोक्षइति । शरीरस्य मोक्षशब्दस्य शरीरपातपूर्विका ब्रह्मसंपत्तिरेवार्थः न तु शरीरपातमात्रमित्यभिप्रायः । ततः किं प्रधानवैलक्षण्यस्येत्यपेक्षया मुमुक्षोरिति पदेनाभिमतं विवृणोति । यदिचेति । कथमनुपपत्तिः तीर्थक्षेत्रसेवादिबद्धचिदुपादानस्य मोक्षोपयोगिवं शास्त्रबलात् किंनस्यादिति शङ्कायामाह—यथाक्रतुरिति । उपासनानुरूपपरभातत्वं श्रुत्यर्थः । ततश्च हेयोपासनाद्येयप्रहाणानुपपत्तिः, अचेतनसम्पत्तिः अचिन्नासिः ससारित्वं । कर्तृताऽचित्संबन्धोहि संसारः • संपत्तिशब्दस्य प्राप्त्यर्थत्वं तापत्रयामिहतिहेतुभूतामचित्संपत्तिमित्यनन्तरमाध्येण व्यक्तम् । अचेतनसंपत्तिरस्तु ततः किमित्यत्राह—नचेति अत्र ' शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रत् ' इति पुराणवचनं स्मारितम् मातापितृसहस्रेभ्यश्च इति । मातापितरावेकास्मिन्जनमन्यैहिकपोषणमात्रपरौ शास्त्रन्वनेकेषु जन्मसु ऐहिकामुष्मिकसर्वविघ्नलक्षणपरमिति भावः । तापत्रयेति । शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसानं नस्यादित्यभिप्रायः । एवं श्रुतिसिद्ध्यन्यायविरोधप्रयोजनपर्यवसानाभावाभ्यां मोक्षोपयोगित्वं निरस्तम् । अस्मिन्नर्थे परमतसंवादे दर्शयति प्रधानकारणेति । प्रधाननिष्ठस्येति । ' व्यक्ताव्यक्तविज्ञानान् ' इति वदताऽपि साख्येन प्रधानस्य व्याघोरिव परिज्ञानमात्रे विवक्षितं ननुपासनमिति भावः ॥

ननु ' तत्त्वमसि ' इति सदात्मकत्वानुसन्धानोपदेशः किंतु ' स्थूलोऽह 'मित्यादिदेहात्मभ्रमानुवादः । अतस्तत्त्वब्रह्मवाच्यचितनस्य मुमुक्षुणा ज्ञातव्यत्वं हानार्थमिति शङ्काया अनन्तरसूत्रसङ्गतमितिप्रयत्नाह—इत्येति ।—

सू-८ हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

गुडार्थसंग्रहः

काले प्रधानस्य विनिवृत्तेः ईश्वरकृष्णेनाभिधानेन हेयत्वमुक्तप्रायम् । ' द्रष्टृदृश्ययोस्संयोगो हेयहेतुः ' (यो.सू.२.१७) ' प्रथा दधिमात्रशुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपत्तयः (१७) तदर्थं एव दृश्यस्वात्मा (२०) स्वस्वामिगच्छयोः स्वरूपपलङ्घित्वहेतुसंयोगः ' (१३ ' तस्य हेतुरविद्या ' (२४) ' तदमावातसंयोगाभावात् हानम् तद्दृशोः कैवल्यम् ' (२५) ' ततः कृतार्थानां परिणामकमसमं त्रिगुणानाम् ' (४.३२) ' पुरुषार्थेशुःशानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठायाचिति शक्तिरिति (४.१५) इति योग(सांख्यप्रवचन) सूत्रेषु प्रकृतेः हेयत्वं मुक्तिकाले तदसम्बन्धश्च स्फुटः । सद्विद्यायामुपादानस्य ब्रह्मणः उपादेयावस्य कथनाद्येयग्याकनाच्च प्रधानमिदं ब्रह्मैव सद्विद्यायां विवक्षितं न प्रधानमित्याशयेनाह—इतश्च न प्रधानमित्यादि । अत्र सारं ' हेयत्वाद्येयग्यमुच्येत ' इति सूक्तौ अस्मिन्सूत्रे प्रधानस्याप्येयत्वात्पादानमपि विवक्षितमित्युक्तम् । ' चदान्दः ' पूर्वसूत्रोक्तहेतुसमुच्चायकः ॥

श्रीभाष्यम्

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दामिहितं भवेत् तदा मुमुक्षोश्चेतकेतोस्तदात्मकत्वं मोक्षविरोधित्वाद्देयत्वेनैवोपदेश्यं स्यात् । नच तत्क्रियते, प्रत्युतोपादेयत्वेनैव ' तत्त्वमसि ' (छा.६.८.७) ' तस्य तावदेव चिरम् ' (७.१४.२) इत्युपदिश्यते ॥

इतश्च न प्रधानम्

सू.९—प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति । चाप्योपक्रमेणैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं

स्रुतप्रकाशिका

न परंपरानुकूल्याभावमात्रं किंतु प्रातिकूल्यं चास्तीत्याह—प्रत्युतेति । स्थूलोऽहमित्याद्यनुसन्धानस्येव न सदात्मकत्वानुसन्धानस्य हेतुत्वं प्रतिपाद्यते अपित्पादेयत्वमेवोच्यते तच्च प्रधानपरत्वेऽनुपपन्नम् । ' अनादिमायया सुप्तः ' मायया सन्निरुद्धः ' ' अनीशया शोचति मुह्यमानः ' ' जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्यः ' इत्यादिषु प्रधानप्रस्तावेषु तस्य हेतुत्वेनैव प्रतिपादनादित्यर्थः । ' एवं ' तदैक्षत ' इत्यादिवाक्यप्रश्रितितदुपरितनवाक्यत्वगतहेतव उक्ताः तेषां समाप्तौ च शब्दः प्रयुक्तः । * उपादेयतोक्त्यनुपोदयतानुत्तयोस्त्वन्नद्वयप्रतिपादितयोरन्वयव्यतिरेकात्मना परस्परसङ्गतयोरैकीकारार्थं इह चशब्दः अनपवाहि प्रत्युतेत्यादिना पूर्ववृत्तार्थनिगमनं कृतम् ॥

अयोपक्रमविरोधेऽस्युत्तरवाक्यगतहेतूनां दीर्घत्वात् प्रधानमेव प्रतिपाद्यमिति शङ्का परिहरति—

सू=९ प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

गूढार्थसंग्रहः

हेयत्वेनैवोपदेश्यामिति । प्रकृतेः हेयत्वं साख्यसम्भार्यामिति प्रागुपपादनेन तदात्मकत्वमपि हेयमेवेति भावः । अगन्कारणतायाः परमतेऽपि हेयत्वेन कारणत्वेन सच्छब्दाद्युत्तरब्रह्मणोऽपि हेयत्वेन उपादेयत्वं नसंभवतीति इदमपि सूत्रं परमते प्रतिकूलमेव ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् । पूर्वपक्षिणः दृष्टान्तः स्वरूपपरिणामप्रतिपादनेन प्रधानकारणत्वानुकूलः । प्रतिज्ञाऽनन्तरं दृष्टान्तविचारः, प्रतिज्ञायाः प्रधानकारणत्वविरुद्धत्वे ब्रह्मकारणत्वानुकूल्ये दृष्टान्तोऽप्यवस्थाभेदेऽपि धर्मैक्येनान्तर्यामित्वपरिणामेन अनुकूले भवति । एवमत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः ब्रह्मकारणत्वानुकूल्यमभिप्रेतम् । अत्र प्रतिज्ञाविरोधमात्रमुक्तम् । प्रकृत्यधिकरणे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधः यद्यते । तत्र नैयायिकमतेन विशेषतः पूर्वपक्षे तन्निरसनैतत्सूत्रार्थविशदीकरणम् । परिणामात् इत्यादौ परिणामिकारणत्वस्यापनच । अत्र परैः हेयत्वावचनाच्च इतिचशब्देन प्रतिज्ञाविरोधस्त्वमुचीयत इत्युक्तम् । प्रतिज्ञाविचारस्य पूर्वप्रस्तुततया अस्य चशब्दार्थत्व कथम् ? उपादेयत्वहेयत्वामावयोः क्रमेणोक्तौ ब्रह्मणः उपादेयत्वोपदेशस्य चशब्देन समुच्चयो युक्तः । उपक्रमे प्रतिज्ञाया योऽर्थ उक्तः सएव ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र वक्तव्यः । परमते प्रतिज्ञायामभेदः ' तत्त्वमसि ' इत्यत्राभेदश्च नैकरूप इत्युपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावरणे प्रतिज्ञाविरोधो दुर्धरः । सिद्धान्ते तु

श्रीभाष्यम्

प्रतिज्ञातम् । तत्र कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात्तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्र-
पञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम् । तत्तु प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात्
प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरोध्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

कस्मिन्नर्थे विरोध इत्यपेक्षा पूर्यन्त्याचष्टे । प्रधानकारणत्वमिति । त्वन्मतानुगुणत्वेन यदुक्त तदेव त्वन्मतप्रतिकूलमिति
स्वकारहृदयमिति भावः । कथमित्यत्राह—वाक्योपक्रमेहीति । प्रतिज्ञावाक्ये सर्वशब्दाभावेऽपि ‘कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वविज्ञातम्’ इति समान
प्रकरणवाक्येकार्थ्यात्, ‘सर्वा प्रजा.’ इति वक्ष्यमाणस्वारस्याच्च सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातमित्युक्तम् । नच सर्वे मूढमयमिति
वत् कार्यभूतसर्वाचिद्विज्ञानमेव सर्वविज्ञानमिति वाच्यम् ; ‘सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजाः’ इति सर्वशब्दसमानाधि-
करणप्रज्ञाशब्दस्वारस्यावगतानां सम्मूलतया शातव्यसर्वकार्यान्तर्भावमिति भावः । ततः किमित्यत्राह—कार्यकारणयोरन-
न्यत्वेनेति । नहि चिदचितोरनन्यत्वमिति भावः ॥

नन्यत्वत्वेप्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञान घटते, पृथिव्यादीनां कार्यतया चिदशस्याकार्यतया च ज्ञानसम्भवादित्यत्राह
तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चस्येति । मृपिण्डतः कार्यादिदृष्टान्तबलात् ‘सन्मूलास्सर्वाः प्रजाः’ इति वाक्ये प्रज्ञाशब्द-
स्वारस्याच्च चेतनस्यापि कार्यतयैव शातत्वं वक्तव्यमिति भावः । ज्ञाततयैवोपपादनीयमिति । देवदत्तज्ञानेन ग्रामविज्ञान-
वन्नात्र सर्वविज्ञानमौपचारिक औपचारिकत्वे सर्वविज्ञानस्य लोकदृष्टेन कथनु भगवइति प्रश्नायोगात् अनन्यभूतमूलकार्या-
दिदृष्टान्तमुलेन मुख्यतयैव सर्वविज्ञानोपपादनदर्शनाच्चेति भावः । उक्तविपर्ययेण प्रतिज्ञाविरोध दर्शयति—तच्चिति ॥

गूढार्थसंग्रहः.

प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरूप्य जिज्ञासाऽधिकरणादावेव सम्यङ्निरूपितम् । चेतनवर्गस्येति । अत्राचिजीवयोरुभयोः ब्रह्मकार्य-
तया प्रतिबन्धो, एकरूपाभादानुक्तेः परमोऽपि प्रतिज्ञाविरोधोऽभिप्रेतः ॥

प्रथमसूत्रे—बहुभेदादेरीक्षतृत्वेन प्रधानव्यावृत्तिः । द्वितीयसूत्रेण अन्तःप्रविश्य नियन्तुबोधका मशब्देन
नामरूपव्याकरणस्येक्षितृत्वमपि बहुभेदेक्षितृत्वस्य स्थापकं हर्दाकृतम् । अनन्तर दार्ष्टान्तिक प्रशासितरि सर्वाभेदः यः
‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्यत्र प्रलयकाले दृष्टान्तानुसारेण (‘इदं घटशरावादिषु पूर्वाह्निं मृत्किं-
यासीत्’ इत्याक.रकेन) तस्य नामरूपानिबन्धनबहुत्वप्रतिकोटिभूतैकत्वप्रतिपादनमुलेन निर्धारणेन प्रधाने अचिजीवोभ-
याभेदाद्यभेदेन प्रधानव्यावृत्तिः प्रदर्शिता । सिद्धान्ते प्रतिज्ञाऽऽनुकूल्यप्रदर्शनेन ‘प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमात्रमर्थः’ इति
सूत्रे स्वरूपपरिणामपरमितिष्ठेति वक्ष्यमाणान्तरमतेन व्याससम्मतमिति भ्रमस्यात्, वन्निरसनार्थं स्वाप्ययात् इति सूत्रम्
न्याया ‘सुदीप्तात्पावकात् विभुलिङ्गास्सहस्रशः प्रमनन्ते सरूपा । तथाऽधराद्विधारासोभ्यमावा, प्रजायन्ते तरुचैवापि
प्यन्ति’ (मु.द्वितीयमुष्के १. मन्त्रः) इति श्रुतिः सृष्टिप्रलयप्रतिपादनपर्या । अत्र भावाः जीवाः इत्युपनिषद्वाक्ये परैरपि
ध्याख्यातम् । अत्र ‘सरूपा.’ इत्यनेन कार्यकारणयोर्नियममपितु एकरूपत्वमित्युक्तम् । ‘सुदीप्तात्पावकात्’ इति का-
रणे प्रकाशाधिक्य कार्यप्रकाशशब्दस्य च दृष्टान्ते उक्तम् । ‘यथा तथे’त्यनेन दार्ष्टान्तिकेऽपि प्रमास्थानापरमभूतज्ञान-
विकासाऽपि न्यत्र ब्रह्मणि विकारान्मूलत्वं जीवे विद्योक्तमिति प्रतीयते । प्रवेशप्रशासनयोः अन्तर्धामित्युक्तत्वेनान्तर्धा-

श्रीभाष्यम्

इतश्च न प्रधानम्

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.७)

तदेव सच्छब्दयाच्यं प्रकृत्याऽह—' स्वप्नान्तंमे सोम्य विजानीहीति यच्चैतन्पुरुषस्वपितिनाम

श्रुतप्रकाशिका

एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान कार्यकारणभावनिगन्धन सुपुत्रौ परमात्मनि चेतनस्य प्रलयश्च तन्निरन्धन इति कार्यकारणभावनिगन्धनसाम्यात् सङ्गत सुपुत्रौ ल्य हेतुत्वेनाहेत्यभिप्रयत्नाह—इत्यथेति ।—

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.७)

गृहार्थसद्ग्रहः

पितृस्य जीवज्ञानविकासार्थत्वेन दयामूलकत्वं 'हन्ताहमिमा,' इतिश्रुतौ 'हन्त' इत्यन विनक्षितम् । एतच्च 'ओपनिषदपरम-
पुरुष' इति श्रौतुच्छिन्नपरणावसरे जिज्ञासाऽधिकरणे (२३२.पु) निरूपितम् । ' यथा सुदीप्तापावकात् 'सु' इति श्रुत्युक्त-
प्रकारः ' यथाऽम. क्षुद्रा विष्कुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेतस्मादात्मनः ' इति वाजसनेयिकश्रुतावपि प्रतिपादित । तत्र पूर्वं
सुपुत्रितनिरूपणावसरे इन्द्रियव्यापारापरमेण जीवाना ज्ञानसङ्कोच. प्रतिपादित. । प्रबोधकाल जीवाना ज्ञानविकासः सर्वानु-
भवसिद्धः । एव कीपीतकीर्त्तान्नेणऽपि ' सयदा प्रतिबुध्यते यथाऽप्रज्वलतो विष्कुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेतस्मादात्मनः
प्रणा यथाऽयतन विप्रतिष्ठते ' (कौ.उ.४.१९) इत्यनायमर्थः स्फुटः । ' अन्वार्थेण जैमिनिः प्रश्नश्यास्यनाम्नाम्यामिषैव
मेक ' इतिसूत्रे श्रुतिद्वय विवक्षितम् । अत्र ' अपिचैवमक ' इत्यत्र जीवब्रह्मभेदएव विवक्षित इति परैरप्युक्तम् । ' तदभावो
नादीषु तच्छ्रुतेरात्मनिच ' इत्यत्र जीवस्य सुपुत्रितस्थानत्व परमात्मनएव बक्ष्यत एतच्छ्रुत परैरप्ययमेव व्याख्यातम् एतच्छ्रु-
तिसूत्रार्थः ग्रन्थन्तसारामृते विस्तारेण निरूपित. । एव च जीवब्रह्मणोर्भेदएव सुपुत्रौ विवक्षित । एव प्रलयेऽपि—
सुपुत्रौ 'वीर्गोहि तदा सर्वान्शोकान् हृदयस्य भवति' (वृ) इति शोकसामान्यविरहस्य सुपुत्रौ प्रतिपादनेन पुत्रपितृसंश्लेषद-
शाया पितृरक्षणेऽपि स्वभावात् दुःखाविरहवदन्तर्यामिणः पितृसुपुत्रौ जीवाना संश्लेषेण दुःखाविरहबोधनेन दया स्वल्पा
प्रतिपत्ता धर्मभूतज्ञानस्थितिसङ्कोचेन विकासामावेन सुप्तादेरलाभ पर्यालोच्य सुपुत्रधनन्तरप्रयोगवत् ज्ञानविकासार्थे परमा-
त्मन सुधिरित्यर्थेऽपिनिपत्तापर्याविषयत्व सिध्यति । छान्दोग्येऽपि ' सदेव साम्येदमत्र आसीत् ' इ सुपुत्रमे प्रलयसुधि-
षामिषाय अष्टमएण्डे ' यत्रैतन्पुरुषस्वपिति नाम ' इत्यादिना सुपुत्रि प्रकृत्य ' सम्मूलासोभ्येमा प्रजारसदायतनास्सध-
विज्ञा. ' इति द्विरभ्यस्तवाक्ये सुधिरपि कथिता । एवच सुपुत्रिप्रलययोरेकरूपता प्रतिपत्ता । ' सुपुत्रय ज्ञानत्वेभेदेन ' इति
सूत्रे स्फुट जीवब्रह्मणोर्भेद सूत्रकारोऽभिधास्यति । एवचामशब्दार्थान्तर्यामिणि अप्ययस्यैव 'स्वाप्ययात्' इत्यत्र कथनन
आत्मरथ्यमत न श्रुयन्तुगुणमिति 'स्वाप्ययात्' इतिसूत्रेणापि निर्धारित भवति । अत्रश्च नामरूपव्याकरणश्रुत्या अन्तर्या-
मिषयपरिणामनिबन्धननिर्वापादानव्यमित्यर्थे 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इत्यत्रामन्शब्द योनिप्राक्षत तदपिरोचेन अन्तर्या-
मिष्यप्यय एव स्वाप्ययात् इत्यत्र विवक्षित' ॥

तदेत सर्वमभिप्रेत्याह—इतश्च नप्रधानमिति । प्रलयसुपुत्रयोरेकरूपताश्रुत्याभिप्रेत्याह—तदेव सच्छब्दयाच्यमिति

श्रीभाष्यम्

सतासोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते रवंहापीतो भवति' (छा.६.९.?) इति सुपुतं जीवं सता सम्पन्नं स्वमपीतः स्वस्मिन्प्रलीन इति व्यपदिशति । प्रलयश्च स्वकारणे लयः । नचाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवितुमर्हति ' स्वमपीतो भवति ' आन्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः । चिद्वस्तुशरीरकं तंदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्योक्तम् । तज्जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुपुतिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति 'सता

श्रुतप्रकाशिका

सञ्छन्दस्य जीवोपस्थावकत्वशब्दसमानप्रिपयत्वानिव-धना*मर्थान्तरवशङ्का व्युदस्यति । तदेव सच्छब्दवाच्यमिति । जगत्कारणवस्तुविषयएवात्रापि सच्छब्द इत्यभिप्रायः । यत्र यदत्यर्थं । ननु सता सपत्तिः प्रकृतिससर्गोऽस्तु स्वाप्यथोऽपि जीवस्य स्वरूपेऽप्यस्मानमिति स्वसञ्छन्दयोर्भिन्नार्थस्यादिति नैतद्वाक्य प्रधानकारणताविरोधीति । तदेतत्परिहन्त्या च्छे सुपुत्रमिति । स्वमपीत इतीदं विवृणोति । स्वस्मिन्प्रलीनइति । स्वमिति द्वितीया सतेति तृतीया च फलतस्तति सपथेति सप्तम्यनुगुणार्थे । षपदेशभेदस्तु घातुस्वभावमदादित्यभिप्रायः । अपीतेः प्रातिरूपत्वात् द्वितीयानिर्देशः ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति ' यत्प्रयन्त्यभिर्सांविशन्ति ' इतिहि श्रुत्यन्तर साहित्यसद्भावात् तृतीयानिर्देशः । सम्पन्न इति कर्मणि निश्र वा तदानीं सम्पत्तेः प्रातिरूपत्वात् सतः कर्तृत्वविवक्षयाऽत्र तृतीया ' प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त. ' इतिवत् अप्यस्य स्थानसापेक्षत्वात् सप्तमीनिर्देशः । ष्युपत्तिवशेन प्रलयवाचिना शब्दानां स्थानापेक्षया उक्तं वात् सप्तम्यनुरोधेन व्याख्यातम् । एव सम्पत्त्यवयवशब्दयोः प्रलयपरतयैकार्थ्यमुक्तम् । स्वसञ्छन्दयोश्च प्रलयस्थानपरतया ऐकार्थ्यमुक्तम् ॥

अयमभिप्रायः ' सतासोम्य तदा सम्पन्न. ' ' सति सम्पद्य ' इतिज्ञानिगमनवाक्यमध्यगतस्य स्वाप्यवयवस्थानपेक्षितार्थान्तरपरत्वेऽवयवैष्यत्वं स्फुटम् । ' अयैतदपियन्त्यन्तत. ' ' ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति ' ' तदा सपथो ब्रह्म ' इत्यादिप्रयोगप्राचुर्यादप्ययसम्पत्तिशब्दस्वारस्योपस्थापितस्य प्रलयस्य स्थानप्रतिपादकत्वात् स्वसञ्छन्दयोरेकार्थ्यवसायस्य सूचिनम् । ' जीवेनात्मना ' ' तत्त्वमसि ' इति जीवात्मशब्दयोः च तच्छब्दयोरेव च स्वसञ्छन्दयोरेपि * जीवरूपेण स्वेन रूपेणचावस्थितकारणवस्तुविषयतयैकार्थपरत्व प्रकरणवशादप्युचितम् । * जीवादर्थान्तरेसति तस्य लयानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं स्वशब्दाभिधेयस्य तस्य स पर्यन्तताप्रतिपादनस्योपेक्षितत्वाच्च तयोरेकार्थ्यव युक्तमिति । अस्तु लयस्थानोपस्थावकयो स्वसञ्छन्दयोरेकार्थ्यं तत्तु स्वशब्दस्य स्वीयपरत्वेन स्वसञ्छन्दोरुपरोरपि प्रधानपरत्वेऽप्युपपत्त इत्यत्राह—प्रलयश्चेति । कार्यतारूपविसृष्टशावस्याप्रहाणेन कारणान्तर्भावोहि लयः । तत किमित्यत्राह—नचेति । अचे

गुहायंसमग्र

अविपूर्वक. इष्णातु प्रलयपर इति प्राह—स्वस्मिन्नित्यादि । ' स्वमपीत ' इत्यत्र स्वशब्दे जीवजन्माभेदो विवक्षित इति भ्रम निरस्यति प्रलयश्चेति । ' सद्य ' इत्यत्र नामरूपवद्बुधप्रतिकोर्भूतैकत्वमुत्प्रेन यथा प्रलय. स्वकारणे तद्वत् सुपुत्राभावापि स्वोपादानकारणे लय इत्यर्थः । गदाघरनागेशाभ्या स्वशब्दस्य पूर्ववाक्यसममिधियाद्वातपदोपस्थाप्ये शक्त्यङ्गीकरणे सञ्छन्दार्थस्यैव आ मयदायं वन पूर्ववाक्ये उपस्थापितएवात्र आमन्त्रशब्दार्थ. इत्यभिप्रेत्याह—आत्मानमेवेति । अयापि जीव ब्रह्माभेदभ्रमो न निवृत्त इति शङ्कायामाह—चिद्वस्तुशरीरकमित्यादि ॥

श्रीभाष्यम्

सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' (छा.६.८.१) इत्युच्यते । तथा ममानप्रकरणे नामरूपपरिष्वङ्गाभावेन प्रागेनैव परिष्वङ्गात् । ' प्रागेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्ये पिञ्च न वेद नान्तरम् ' (श्रु.६.३.३१) इत्युच्यते आमोक्षाजीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेवहि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुपुतिकाले हि नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्तः पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते ' यदा सुतस्त्वमं न कञ्चन पश्यति अथहासिन्प्राण एवैकधा भवति एवमेतस्माद्वात्मनःप्राणा यथाययं विप्रतिष्ठन्ते ' (कौपीतकी.४.१९) तथा ' तरह व्याघ्रो या सिंहोवा वृको वा चराहो वा दंशो वा मदाको वा यच्चन्द्रवन्ति तथा भवन्ति ' (छा.६.९.३) इतिच । तथा सुपुतं जीवं ' प्रागेनात्मना संपरिष्वक्तः ' (श्रु.६.३.३१) इति च वदति ।

श्रुतप्रकाशिका

पनम् अन्विच्चादित्यर्थः । श्रुत्यावस्यस्य जीवस्य सूक्ष्मावस्य स्वकारणीभूते सत्तायोगिनि स्वामिनि लयोपपत्तेस्सञ्चन्दस्य त्वपरत्वं संभवतीति शङ्का व्युदसित्तुमाह—तथा सुपुतामिति । सञ्चवेदंहिन्द्रियानपेक्षणादिगुणकपरमकारणविषयत्वात् तासं वेदिस्रुत्यन्तरानुगुण्याच्च नात्र सञ्चन्देऽतिसङ्कुचितज्ञानसूक्ष्मावस्यजीवमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥

ननु नित्यस्य जीवस्य लयोऽनुपपन्नः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् जीवविलक्षणस्य परस्य तत्कारणत्वायोगात्, तास्मिन् जीवस्य लयश्चानुपपन्नः । नैवम् । सर्वदा जीवविरिष्टस्य परमात्मनोऽवस्थाविशेषरूपकार्यकारणभावोपपत्तेः । तथाहि— 'स्वमपीत' इत्यत्र स्वशब्दश्चायत्रजीवमात्रपरः ' सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति ' इति स्वशब्दस्य सञ्चन्दसमानविषयत्वात्, सञ्चन्दस्यचासिन्प्रकरणे परमात्मविषयत्वात्, * नापि निष्कृष्टब्रह्मपरः नित्यनिर्विकारस्य तस्योपादात्वायोगेनाप्यवस्थानत्वायोगात् । कार्यस्यहि प्रलय उपादान एव । अतो जीवरूपेणावस्थितपरमात्मनः-

गूढार्थसङ्ग्रहः

प्रागेनात्मना सम्परिष्वक्तइति । अत्र बाह्यान्तरविषयज्ञानविरहस्य संपरिष्वङ्गस्य च प्रतिपादनम् नामरूपपरिष्वङ्गाभावःपरमात्मना नीर-प्रसंश्लेषश्च जीवस्य प्रतिपादितः । अत्र संपरिष्वङ्गप्रतिपादनेन जीवब्रह्मापेदव्यावृत्तिरिद्धया अत्र स्वशब्दमात्रेण न जीवब्रह्माभेदसिद्धिरितिभार्यः । यदासुप्तं इत्यादि । एतदादि कौपीतकिवाक्यानामर्थनिर्णयेन जीवब्रह्माभेदः तत्र सर्वात्मना न श्रुतिता पर्यविषय इति त्रय्यन्तसाराभूते निरूपितम् ॥

तद्वह व्याघ्रो वा इत्यादि । सुपुतः पूर्वमेव व्याघ्रादिनामरूपज्ञानं ननु सुपुतौ । सुपुतेः पूर्वकाले योऽयं नामरूपपरिष्वङ्गः सुपुतपनन्तरप्रबोधे सएव परिष्वङ्ग इति सुपुतिपूर्वकालिकाहमर्भस्य सुपुतसुत्तरकालिकाहमर्भस्य च ऐक्यप्रत्यभिज्ञया सुपुतावप्यहमर्थान्मसिद्धिः ' सएवत् कर्मानुस्मृति ' इत्ये अनया श्रुत्या निर्णयते । अत्र सुपुतौ व्याघ्रादिनामरूपज्ञानाभावः एतच्छ्रुत्याऽपि सिद्धयर्नाति एतच्छ्रुत्याऽपि उपादानम् । प्रबोधकाले देवादिनामरूपज्ञानदशायांमव स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानम् । प्रबोधे धर्मभूतज्ञानविकासेन देवादिनामरूपसम्बन्धेन तज्ज्ञानं वर्तते । सुपुतौ हिन्द्रियव्यापारोपरमेण धर्मभूतज्ञानसङ्कोचेन धर्मभूतज्ञानस्य देवादिरूपसम्बन्धाभावेन आत्मव्यतिरिक्तविषयज्ञानविरहः । एतेन सुपुतावपि तद्वद्व्या नामरूपविभागाभावेन प्रलयेऽपि नामरूपाविभागाभावात् उभयोरैकरूप्यम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

रजस्येवम् । तत्रापि न शुक्लौ रजतस्येव लय तस्येव जीवस्य स्वरूपनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि महाकाशे घटाकाशस्य लय देहाद्युपाधेरतिस्थितत्वात् । नापि त्रितितले घनस्येव लय घनस्येव जीवस्य प्रहाण जीवनित्य वश्रुतिविरोधात् । उपाधेरस्थितत्वेन जीव प्रहाणायामादादोक्षावस्थायितयाऽभिमतस्य जीवभावस्य स्वापमानेन निवृत्तौ मोक्षोपायवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अत्रुताभ्यागमादिप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञानपरोघात् 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिप्यक्तो ननाह किंचन वेदान्तराम् इति तदानीमज वसर्वज्ञ वाभ्या भेदव्यपदेशाच्च जीव वे स्थितएव स्वाप्ययस्य सर्वैरभ्युपग-तव्य वात् । अता भेदादव ल शब्दा जापावशिष्टपरमा मपर । अतएव ह्युक्त सार 'आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवति' इत्यर्थ । जीवस्वरूपादिरएव नामरूप-याकरणश्रुतारत । तस्य सपत्तिर्नाम बहिर्मुद्रज्ञानप्रसरविरहितजीवरूपेणावस्थानम् । निगमानाम्नेर्मूलं न प्रसर

ननु कथं दहप्रतिशेष्टस्यसतो जावस्य स्थित दह विशेष्यादास्य , नैवम् विशेष्याशे रागद्वेषाल-वयजत् तत्रैव प्रप्य रूपावस्थानव्यापयत् । ननु स्वाप ज्ञानन देहधारणाभावात् , * स्वरूपेण धारणस्य महाप्रलयाऽपि तुल्यतादृहस्य जावप्र ल्यप्रथक्सीद्धिदेहलक्षण च नचलने । न * जावस्य दहापरित्यागात् देहस्य त सङ्कल्पन * धारणयाम्य व चापृथक्सीद्ध देहलक्षणोपपत्ते । अता मनुष्यादिनामरूपाभिमानरागलाभाद्यनुगुणबहिर्मुद्रज्ञानप्रसर-जगतितावस्थ-जीवविशिष्ट परमा-देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलेभमाहाद्यौपाधिकब्रह्माभ्य तराकाराभिमानकाऽप्यविरहितजीवशरीरकरसना म य त्भूत इति श्रुत्यर्थ अप्ययस्य प्राप्तिरूपत्वात् सार आ मागमित द्वितीयानिर्देश । अप्ययस्य स्थानसोपेक्ष वात् स्वास्मिन्प्रलीनइत्त भाष्य । एकस्य परमा मनस्थानस्थानिभाव-व्यपदेशाश्चाशभेदाभिप्राय घटादेर्यस्थानस्य घटानुपपुक्तस्यापि पृथिव्यादास्य कारणजाताय वात् कारण व ब्रह्मणिगु जीवविशेषविशिष्टतदितरागस्य स्थानस्थानिभावो घर्भक्यात् कारणवम् , कारण वस्थावयिनि घर्भिन्यन्तर्भावस्वर्षेन समान औपाधिकाकाराभिमानानुगुणज्ञानविकासवज्जीवविशिष्टता कार्यावस्था अतर्दि मानजीवविशिष्टता कारणावस्था तत्र लयस्थानभूतस्य परमा मन कारणावस्थापक्षया लीयमानादास्य विरुद्धावस्थाह नान रूपाद्यौपाधिकाकाराभिमानानुगुणज्ञानप्रसरवज्जीवविशिष्टता तस्मादौपाधिकाकारानभिमानजीवविशिष्टतारूपकारणावस्थाभ्ये स्वा मन्यवस्थान स्वाप्यय इयुपपन्नम् । अतएव जीवस्य नित्यचाविरोधश्च । ज्ञानसङ्कोचविकासविशेषव्यनिरक्षण जीवव प्रहाणाभागात् आमोभाजावभासस्य स्थिरबहि परैरभ्युपयम् । अतस्तदविरोधेन स्वाप्ययो वर्णनीय । तदानीं 'प्राज्ञेनात्मना सपरिप्यक्त' इति भदप्रतिपादनापरोघशैरसति भवति । एवविध एव प्रलया महाप्रलयोपीत्यभ्युपग-तयम् । जीववहुवानादि-वर्कर्मवासनाविशेषसिद्धयुपगमन वैभ्यर्नेवृष्पादे परिहर्तव्य वात् ॥

नच 'न जिज्ञासुर्निज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ज्ञाननित्य वश्रुतिविरोध तस्य सङ्काचमात्रवत्सु-ल्लवा भावात् नच प्रसरपरलम्भयारभागात् ज्ञानद्रव्यस्य तु-उत्त्व शङ्कनीयम् । नहानु-ल्लवितरजयमाया प्रसरपरलम्भयारभावात् लि नम् ।

यथा नत्रियते ज्योत्सना मलप्रक्षालनान्मणे । दोषप्रहाणाब्रह्मानमात्मन क्रियते तथा ॥ इतिहि स्मृति । आत्यन्तिकप्रलयऽपि यथाच प्रकार उपपद्यत तदानीं नामरूपाद्यौपाधिकाकाराभिमानरूपविरुद्धा-प्रहाणेन कारणारस्ये परमा म परस्थानात् । औपाधिकाकाराभिमानाहै वरूपकार्यावस्थाविरहितजीवविशिष्ट तदि-ल्लव कारणावस्थान-विकृतिनिर्गहिनजीवनिर्गिष्ट तमिति यावत् । तमहाप्रलय मुक्ती च समानम् ॥

ननु 'प्राज्ञेनात्मना सपरिप्यक्तो ननाह किंचन वेद नान्तरम्' इति सुप्तौ प्राज्ञ पाश वरूपवैयर्थ्य-वर्णा-नापेक्षेभर वागतव्य-वा-भ्यास्थित्यभ्युपगमात् । अतदभिमतप्रलयप्रकारोऽनुपपद्यत इति । नैवम् । कारण लामदेव

श्रीभाष्यम्

तस्मात् सच्छब्दवाच्यः परब्रह्म सर्वतः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव । तदाह वृत्तिकारः—
'मना मोक्ष्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामेतदध्यवसीयते 'प्राप्तेनात्मना
सम्परिप्लवक्त' इति चाहोति ॥ —इत्यथ न प्रधानम् ।

श्रुतप्रकाशिका

विमदशाः प्रत्याया विवक्षितत्वात् । नामरूपाद्यौपाधिकारगभिमानविरहितजीवविगिगिगता कारणवस्था तदपेक्षया विसेद-
शावस्थान तादृगभिमानवजीवविगिगिता । न-प्रहाणम्यनाप्र विद्यमानत्वात् सुपुत्रो लय उपपन्नः मोक्षेनेतिशतव्य-वाकारिण
वैपथ्य नात्यन्त्रिकप्रवृत्तिरोपि ईशितव्यताया अप्रत्याख्याभावात् । कादाचित्कधर्मोद्योग्या, ईशितव्यतादित नित्यम्
'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नाम्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय' 'यस्यात्माशरीरं यथात्मानमन्तरो यमयति'
इत्यादिश्रुतः । अतो नेदितव्यत्वादिकमवस्थेति वैधर्म्यरूपस्यापि तस्याप्रहाण नदेषः अतो घञोत्त एव स्वाप्ययः ॥

सौत्रं हेतु परमसाध्यं सन्नमयति तस्मादिति । अप्यवस्थानस्य परमकारणत्वमाह-परब्रह्मेति । जीवव्युत्पत्त्यर्थे
सर्वशब्दः । 'प्राप्तेनात्मना' इतिह श्रुतिः 'तदेतत्' इत्येत-संवादिनी । अप्येतेऽपि जीवविन्य-वृत्तौपनाथर्मोक्षरो
सौत्रं तत्त्वव्युत्पत्त्याद्यै च परमेश्वरशब्दः । सुपुत्रपुरुषवैलक्षण्यपरो देवताविशेषपरश्च पुरुषोत्तमशब्दः । * व्य-ख्यानांतर
व्यावृत्त्यर्थमाह—तदाहोति । सम्पत्त्यसम्पत्तिभ्यामिति । 'सतिसंपद्य नविदुस्सति संपत्स्यामहे' इति संतआ-
गम्य नविदुस्सत आगच्छामहे इत्युक्त्या सपत्तिनिर्गमाभ्यामित्यर्थः । * यदा परमात्मनि सपत्त्या ३ न्यत्रासपत्त्या-
चेत्यर्थः । स्वाप्ययशब्देनासभ्यन्तरव्यभिचरेति * वृत्तिकारस्य भावः । एतत् परब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥

* पूर्वस्यै 'प्राप्तेनात्मना' इत्यादेरसुप्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य प्रकृतार्थोपपादकतया शुद्धिस्य वात् कारणस्य
परमानन्वयमपि कारणविषयैदश्रुन्तरेरुपपाद्यते—

गूढार्थसंग्रहः

तदाह वृत्तिकार इत्यादि । 'सना संभ्य तदा सपन्नो भवति' इतिश्रुतौ 'तदेत्य'नेन सपत्तिः न सार्थदिकीति
शोधनम् । नवमदशमपण्डयोः 'सति संपन्नो भवति' 'सत आगत्यनविदुः' इति वाक्यद्वयेन सपत्तिः जीवगमनपूर्व-
क र जीवनिर्गमानन्तरमसत्तासिद्धेयुभय प्रतिपन्नम् । 'गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्ग च' (१.३.५.१५) इति सूत्रे
'यस्माद्दहरावयवशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकी गतिशब्दो भवतः' इत्यासर्वाः प्रजा अहर्गर्हच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोक न
विन्दन्ति' इति । तत्र प्रकृतं दहर ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्याना जीवानामभिधीयमाना
दहस्य ब्रह्मना गमयति । तथाहदहरजीवाना सुपुत्रव्यवस्थाया ब्रह्मविषय गमनदृष्टं श्रुत्यन्तरे 'मना सोम्य तदासंपन्नो भवति'
इत्येवमादौ' इति (श) भाष्ये उक्तम् । अत्र छान्दोग्यश्रुत्योरनयोरकार्यत्वं सूत्रकृतसम्मतमिति स्पष्ट वक्तव्यम् । परमेते
दहरत्रिया सगुणविद्या, सद्विद्या निर्गुणविद्या अयमर्थस्सूत्रकृतः नैव समतः । 'सुपुत्रयुक्तात्संवेदेन' इति सूत्रे ब्रह्मणि
जीवभेदस्य स्पष्टमभिधानात् । तत्र विवक्षितामेव श्रुतिमुदाहरति—प्राप्तेनात्मना सम्परिप्लवक्तइतिचाहोति । 'प्राप्तेना
त्मनासंपरिप्लवक्तः' इति श्रुतिः अस्मिन्ने परेऽप्युदाहृता । एवस्थिते सूत्रकारसिद्धान्ते 'स्वमधीतो भवति' इति श्रुतौ
'स्वाप्ययात्' इति सूत्रे च जात्रब्रह्मभेदः विवक्षित इति कथं वक्तुं शक्यते । 'सुपुत्रसु क्रान्त्योः' इति सूत्रे तद्विषयवाक्य
विरोधात् । 'तन्ममि' इति न कृत्यः अभ्यासमात्रेण नपरसमनः जीवब्रह्मभेदसिद्धिः । छान्दोग्यएव पूर्व 'सर्वैवल्लिनं ब्रह्म

श्रीभाष्यम्

सू. ११=गतिसामान्यात् (१.१.७)

गूढार्थमप्रदः

तत्रलानिति शान्त उपासीत' इतिश्रुतौ आविदविशेषणैव जीवस्य ब्रह्माभेदस्य स्फुटमभिधानात् । उपादानोपादेयभावनि-
बन्धनएवोभयभेदः सोऽप्याभावेनैव । 'यस्मिन्मर्षाणि भूतान्यामैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहःकश्चोक्तः एक्यमनु-
पदयतः' इत्यत्र ईशाशाख्योनिषदि एकत्व, 'यत्तु सर्वाणि भूतान्यामन्येयानुपदयति सर्वभूतेषुचा मानम्' । 'ईशाऽऽवा
स्यमिद सर्वम्' । 'तदन्तरस्य सर्वस्य' इत्याद्युक्तरीत्या अन्तःप्रविश्य नियन्तृनिबन्धनमिति प्रतिपादितमिति प्रागेवोक्तम् ।
अयमर्थः अग्र्यन्तसारामृते निरूपितः । इममर्थमभिप्रैयैवाहस्य वृत्तिकारः-सर्वैराल्लिविति सर्वात्मा ब्रह्मैवाइति ॥

एतेन सर्वभेदवाक्येषु ईशाभेदएव जीवस्य विशिष्टः नतु परस्यतानिर्विशेषचिदभेदः इति सूचितम् । शाण्डि
व्यविद्यायामिव 'एवम आत्माऽन्तर्हृदय' इति त्रिवारमभ्यस्तवाक्ये जीवभेदेनैव ब्रह्मण्यात्मन्य प्रतिपादितम् । 'शब्दवि-
शेषात्' इति सूत्रे भेदः परैरप्यभिहितः, एवं 'मृतेश्च' इति सूत्रे 'ईश्वरस्त्वभूतानाम्' इति तद्विषयगीताश्लोकेच जीव-
ब्रह्मभेदो विवक्षित इति परैरप्युक्तम् । एतेन 'सत आत्माऽन्तर्ध्यामृतः' । 'एत आत्माऽन्तर्ध्यामृतः' इति द्विवि-
दातिवारं चतुर्विंशतिवारमभ्यस्तयोः काण्व माध्यन्दिन अन्तर्ध्यामिब्राह्मणवाक्ययोः जीवब्रह्मभेद एव विवक्षित इति निर्म-
स्रैरवश्यमभ्युपेयम् । एवं 'उभयेऽपिहि भेदेनैवमधीयते' इति सूत्रेऽपि । अतएव 'गूढा प्रविष्टावाभानौहि तद्दर्श-
नात्' इत्यत्र 'आभानौ' इति दिवचनेन हृदयगूढसंरन्ध्रः जीवपरयोः प्रतिपादितः । एतद्विषयवाक्ये 'भ्रतृविवन्तौ'
इति कर्मफलभोक्तृत्वं 'द्रासुपर्णा' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनि प्रयोजककर्तृत्वेनोपादानोपादेयम् । 'द्रासुपर्णा' इति श्रुतिः
मुण्डकशेखराश्वनरोपनिषदोरेव ऋक्संहितायामपि पठिता । तत्र एतच्छ्रुत्युत्तर परमात्मनः पितृत्वं जीवस्य पुत्रत्व जीवस्य
पितृज्ञानाभावे पितृप्राप्तिशून्यत्वमपि प्रतिपादितमित्ययमर्थः जिज्ञासाऽधिकरणे (७६५.पु) निरूपितः । एतच्छ्रुतिताःपयैच
'अमंकीकस्वात्तद्व्यपदेशाच्च' इति सूत्रे सूत्रकारस्त्वमिति । 'अल्पौकस्वात्' इत्यनभिघाय 'अमंकीकस्वात्' इत्युक्तया
अमंकीकस्य ओकः तदेव ओकः यस्य तत् अमंकीकः ब्रह्म 'ओकस्सद्ये'त्यमरकोशेन (नानार्थवर्ग) ओकश्चाब्दस्य गूढार्थ-
कत्वम् । एतेन परजीवयोः पितृपुत्रभावः बोधितः । 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति तत्पूर्वसूत्रे दयारूपगुणस्यापि विव-
क्षितत्वेन परस्य हृदयस्थितेः दयामूलकत्वादिसिद्धयनीत्यापि जिज्ञासाऽधिकरणे निरूपितम् । एव च 'एवम आत्माऽन्त-
र्हृदय' इत्यादिश्रुतिविरोधेन 'सर्वैराल्लिव ब्रह्म' इत्यत्रोक्तभेदनियामकत्वतिरिक्तनियामककल्पनासम्भवेन च 'तत्त्वमसि'
'अनेन जीवेनात्मना' इत्यत्र परसमतजीवब्रह्माभेदः नैव विवक्षितः । सुपुत्रावन्तःकरणलयादरसभवस्य पूर्वमेवोपादानेन
'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्यादौ अनौपाधिकगमनस्य प्रतिपादनेन च स्वाप्ययात् इत्यत्र जीवब्रह्माभेदो नैव
विशिक्षित इति सिद्धयति 'सम्पत्त्यसम्पत्तिश्र्वामेतदध्ययसीयते' इति वृत्तिवाक्ये जीवकर्तृकसपरपत्तिसम्बन्धिजीव-
भिन्न सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मनिश्चीयत इत्यर्थः ॥

इयञ्जिसूत्रैः सद्विद्यावाक्यगहहेतुभिः प्रधानवैलक्षण्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । 'गौणश्रेयसात्मशब्दात्'
इत्यत्रात्मशब्देन चेतनवाचिना ईक्षणायस्य प्रधानवैलक्षण्यं निरूपितम् । सद्विद्यायामात्मशब्द निर्दिश्य तदर्थस्य कार-
णत्वप्रतिपादनं नास्ति । आत्मशब्दानिर्देशेन तदर्थस्य कारणत्वप्रतिपादकोपनिषदन्तरवाक्यैरपि जगत्कारणस्य प्रधानवैल-
क्षण्यं प्रतिपादयति—गतिसामान्यादिति ॥

श्रीभाष्यम्

'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्भ्रान्तिकञ्चन मियत् सर्इक्षत लोकाद्भु सृजा' इति 'स इमान् लोमान् सृजत (एत.१.१)' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशास्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी' (तै.आनन्दवह्नि.१) 'तस्यह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्च्युतमेतद्यद्येदः' (सुवा.२) इत्यादिमृष्टिवाक्यानां या गतिः प्रवृत्तिः, तस्मान्मान्यान् तत्समानार्थत्वादस्य ; तेषु च सर्वेश्वरः कारणमयगम्यते । तस्मादत्रापि सर्वेश्वर एव कारणमिति निश्चीयते ॥ इतश्च न प्रधानम्-

सू १२-श्रुतत्वाच्च (१.१.५)

श्रुतप्रकाशिका

सू ११-गतिसामान्यात् (१.१.५)

पूर्वे गौणश्लेषात्प्रत्ययान्तरात् इत्युक्तत्वादात्मशब्दवती. श्रुतीरुदाहरति आत्मावा इत्यादिना । तस्यहवा एतस्य इत्यत्रान्यात्मशब्दश्च्युते 'आत्मावा अरे द्रष्टव्यः' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे' 'योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद' इति च । गतिशब्द व्याचष्टे-प्रवृत्तिरिति । बोधनव्यापारपरः प्रवृत्तिशब्दः 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानाम्' इत्यत्र प्रवृत्ति शब्दवत् । समानत्वमर्थद्वारकमित्याह-तत्समानेति । ततः किमित्यत्राह-तेषुचेति । ततोऽपि किमित्यत्राह-तस्मादिति न केवलमुपनिषदन्तेषु अत्रैव सर्वेश्वरकारणत्व स्फुटमित्याह-

सू १२-श्रुतत्वाच्च [१.१.५]

गूढार्थसंग्रहः

सर्इक्षतलोकाद्भु इत्यादि । प्रथमसूत्रे ईक्षणानन्तरमेव सृष्टि प्रतिपादिता इत्यशेषपादानाय एतद्वाक्योपादानम् । अत्रतु आत्मशब्देन निर्दिश्य तस्य कारणत्वप्रतिपादकत्वेन एतद्वाक्योपादानम् । अतएव पूर्वे 'आत्मा वा इदम्' इति वाक्यस्यानुपादानम् । तस्य हवा एतस्य महतो भूतस्येत्यादि । एतत्पूर्वे 'आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः' इति वाक्यसत्त्वेन (इ.६,५६) आत्मशब्दार्थस्यैवात्र कारणत्व विराक्षितम् । कारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दघटितोपनिषद्वाक्यप्रवृत्तिसामान्यात् इति सूत्रार्थः । सद्धियाया च कारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दो नास्ति । गतिसामान्यात् इत्यत्र सामान्यशब्दप्रयोगेण उपनिषदन्तरवाक्यानि विवक्षितानीति सूचितम् । एतन् एतदुपनिषदिपथकत्वं श्रुतत्वाच्च इति सूत्रस्यापि व्यञ्जितमवति श्रुतत्वाच्च इति सूत्रे दीपसारयोः 'आ मत, प्राण' (छां.७.) इत्यादिछान्दोग्योपनिषद्वाक्योपादानेन आत्मशब्दनिर्देशपूर्वकं तदर्थस्य कारणत्वस्य श्रुतत्वमेतत्सूत्रे विवक्षितम् । यथे सद्धियाया कारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दाभावेऽपि छान्दोग्य एव सतमे भूमवियायां कारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दस्य श्रुतत्वाच्चेति दीपसारपदेऽर्थः । माध्यमक्षेत्रे पूर्वसूत्रे एव 'आ मतः प्राण' इत्यादिकारणत्वान्वयर्थक आत्मशब्दार्थवाक्यस्य पूर्वसूत्रेण विवक्षितं यम् । श्रुतत्वाच्च इत्यत्र आत्मशब्दस्यतिरिक्त-प्रधानव्यावर्तकधर्माणां श्रुतत्व विवक्षितम् । तच्च धर्माः अस्यामुपनिषदि प्रतिपादिता. एवमुपनिषदन्तरेऽपि ॥

मीमांस्यम्

धृतमेव ह्यायामुपनिषदि अस्य सच्छब्दधाच्यस्य आत्मत्वेन नामरूपयोर्व्यापकत्वं स-
पेक्षत्वं, सर्वशक्तित्वं, सर्वाधारत्वं, अपहतपाप्मत्वादिकं, सत्यकामत्वं, सत्यसङ्कल्पायं च
‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणि’ (छां.६.३.२) ‘सन्मूलास्तोम्येमा-
स्सर्वाःप्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः’ (छां.६.८.६) ‘पेतदात्म्यमिदं नयं तत्तमत्वं सभात्मा
(७) ‘यथास्येहास्ति यद्य नास्ति सर्वं तदस्मिन्ममाहितम् । तस्मिन्वामास्समाहिताः’ (छां
८.१.३,५) ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो निमृत्युर्घिंशोफो विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यका-
मस्सत्यसङ्कल्पः’ (८.१.५) इति ॥ तथाच धृत्यन्तराणि ‘नतम्य कश्चित्पतिरस्ति लोत्रेनचे’
शिता नैव च तस्यलिङ्गम् । सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः’

श्रुतप्रकाशिका

आत्मत्वेन नामरूपध्याकर्तृत्वं दर्शयति अनेन जीवेनेति । सर्वशक्त्यस्य सर्वशक्तित्वे ‘तद्वैक्षत बहुस्याम्’ इत्यादिवाक्येन
पूर्वमेव दर्शिते सन्मूला इति सूचितं च । आधारत्वं दर्शयति सदायतनाइति यथास्येति च । धारकत्वंचामन्वेनेति दर्श-
यति पेतदात्म्यमिति । गह्वर कारणतया कर्वाधारत्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । यथेत्यादिकं सत्यकामत्वंप्रतिपादनोप-
युक्तं च । अपहतपाप्मत्वादियुगान् दर्शयति एषआत्मेति । उक्तगुणवैश्यायं, अनुक्तगुणदर्शनायं तद्वत् ईश्वरत्वदेवता
विशेषत्वस्फुटिकरणार्थं च पूर्ववत्प्रामिनेनायनुदाहृतानि । धृत्यन्तराण्युदाहरति तथाचेति । ● नवेत्सूत्रवाक्यविषयत्वेन
अस्य सूत्रस्य छान्दोग्योपनिषत्प्रामात्रविषयत्वं दीपसारथोरपि द्युक्तं ‘धृतमेव ह्यायामेवोपनिषदि’ इति । नात्र क्रमवि-
वक्षा लिङ्गं शरीरं ‘नाशब्दम्’ इत्युपक्रमस्यानुरोधेन प्रधानस्याप्रतिपाद्यत्वं निगमयति—

गूढार्थसंग्रहः

अत्र सूत्रद्वयस्य विषयभेदे उक्तरीत्या सिद्धेऽपि गतिसामान्यात् इत्यत्रोपनिषदन्तरस्य विवक्षायाः स्फुटत्वेन धृत-
त्वाच्च इति सूत्रे एतदुपनिषदि धृतत्वस्य विवक्षायाः प्रतीतावपि उपनिषदन्तरे पूर्वोक्तार्थातिरिक्तार्थान्तरस्य धृतत्व विव-
क्षितमिति (ब्र.वि.आ.न्यायरश्मामणिः) परोक्तिरभिनिवेशमूलैव ॥ चशब्देन उक्तानामर्थानामुपनिषदन्तरेऽपि धृतत्व विव-
क्षितमित्यभिप्रेत्याह—तथा च धृत्यन्तराणीति ॥

नतस्य कश्चित्पतिरस्ति इत्यादि । ‘तमीश्वराणां परममहेश्वरम्’ इति पूर्वसूतिः । तत्र सर्वेषामीश्वरत्व सर्वेषा-
मित्वं च प्रतिपादितम् । अस्यापि ईशिता कश्चि स्यादिति शङ्कायाः निरासः पूर्वार्धे, उत्तरार्धे च कारणत्वमभिधाय अस्य
‘गणान्तरं नास्तीत्युक्त्या एकस्यैव सर्वकारणत्व सिद्धम् । एतेन उपनिषदुपक्रमे ‘क्षरप्रधानममृताक्षर हरः क्षराभानावी-
त्ते देव एकः’ इत्यत्र प्रधानविशेषेण जीवस्यापि नियामकत्वं देवस्य यदुक्तं तत्प्रतिष्ठापितं भवति । एतेन ‘नायोऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा’ इति श्रुती ‘नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं नियन्धते’ इति वृत्तिकारमते ‘प्रसक्त्यभावात्’ इत्यन्तर्याम्याधिकरणे (श)
प्राप्त्योक्तिर्निरवकाशा । अत्र सामान्यनिषेधो नविवक्षित इत्यादिकं अप्रैव पूर्वं भावप्रकाशोचं निरूपितम् । ‘यईशोऽस्य
गणो नित्यमेव नान्यो हृद्विद्यत ईशानाय’ इत्युत्तरश्रुत्यादिकं परसमतायंप्रतिकूलमिति बहुत्र प्रतिपादितम् । श्रेताश्वरो
निषदि ईशादिशब्दवैशेषिकार्थस्योपक्रमप्रभृत्यभ्यासेन तत्र ता पर्यायिभ्येन ‘स्वामीन्मीश्वर.पतिरीशिता’ इत्यादिकोशोक्तार्थेन
‘प्रोक्षणोऽर्थसंयोगात्’ (जै.सू.१.४.९.११) इतिनयेन सर्वप्रयोगोपपत्ती पृथग्भूतिकल्पन केवाचिदभिनिवेशामूलकमेव

श्रीभाष्यम्

'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य चीरः नामानि कृत्वाऽभिव्यदन् यदास्ते' (तै.आ.पुरुष.३.१२.१३)
'अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानागँसर्वात्मा' (तै.आ.३.२१.२१) 'विश्वात्मानं परायणम् ।'

गूढार्थसंग्रहः

अनएव गीतादावीश्वरशब्दानां 'ईशानशीलो नारायणः' इति गीता (शं) भाष्ये, विवरण अन्तर्यामिब्राह्मणभाष्ये (शं) नारायण इत्युक्तिः, सुरेश्वरवार्तिके—'कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदान्मा घ्वान्तहानिवृत् । प्राहमेवमेव बहुशः प्राणिना हित-
काग्रया ॥ नारायणःऱरोव्यका दण्डमव्यक्तसम्भवम् । अण्डस्थान्तस्त्रिवेमे लोकाः सप्तद्वीपाच मेदिनी ॥' (बृ.वा.५.७.३९,
४०) इत्याद्युक्तिः, 'आलोक्ष्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणसदा ॥' इति
महाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहारः, 'हरिरेकसदा ध्येयः भवद्भिरस्तवसस्यितैः । ओमित्येव सदा विप्राः
पठन्त्यात केशवम् ॥' (३.८९.८) इति हरिऱरंशे केशवयाथायां हरिरिको ध्यातव्य इत्युक्त श्रीमहेश्वरेणापि । एतःसर्व-
मभिप्रेत्य 'एषमे सर्वसर्माणां घमोऽधिकतमो मतः ।' इत्याधिक्यमुक्तम्' (श.वि.स.ग) इत्युक्तिश्च उक्तंछते ॥

हरिवशे—'अहन्व सर्वगोदेव त्वमेवाह जनार्दन । आवयोरन्तरं नास्ति ॥ यश्चत्वा द्रेष्टि देवेश समाद्रेष्टि नसदायः'
(३.८८) इति पूर्वांश्यायै रुद्रोत्तया हरिहराद्वैतं नसिध्यति । 'पठत ध्यात केशवम्' इत्यत्र प्रयुक्तकेशवशब्दस्य 'क इति
ब्रह्मणोनाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवा तवाङ्गे सभृतौ तस्मात्केशवनामवान्' इत्यत्र कृष्णस्य ब्रह्मरुद्रजनकत्वस्य 'अह-
त्वम्' इत्यतःपूर्वं 'आदित्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् । त्वत्सस्मभवद्विश्वं त्वचि सर्वं प्रलीयते ॥' ३.८८.५५
इत्यत्र कृष्णस्यैव सर्वोपसिद्धयहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन ताद्विशोषात् । अन्यथा 'ममैवत्य तवैवाहं ये मदीयास्तवैयते ॥ यस्त्वं
द्रेष्टि समाद्रेष्टि यस्त्वामनु समामनु ॥ अनन्यःपार्थ मत्सत्त्व त्वत्तश्चाह तथैवच ॥ नावयोरन्तरं शक्य वेदितुं भरतर्षभ ।'
इत्यारण्यपर्वणि १२.४६ अर्जुनप्रति कृष्णोत्तया रुद्रार्जुनयोरविद्योषापत्तिः । परमते अद्वैताङ्गीकारेऽपि रुद्रेऽधिकामिव्यक्तिः
अर्जुनेतु न्यूना इत्येरोच्यते । सिद्धान्तेतु 'याते घामानि परमाणि' इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा रुद्रस्य गौणप्रादुर्भावत्व शक्याऽऽ-
ऽधिक्यम् अर्जुनस्यतु ततोऽन्यूनता इति जीवब्रह्मभेदेऽपि सर्वमुपपद्यते । विस्तारस्तु ह्यशिशोरजभूषणदीर्घतौ द्रष्टव्यः ॥

सर्ववेदपठिनस्य पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्व नारायणारूपाने व्यास एव निर्धारयति । तत्रत्या श्रुतिमुदाहरति—
सर्वाणि रूपाणीति । इयं च श्रुतिः 'अवस्थितेरिति काशकृ लः' (१.४.६) इतिसूत्र (श) भाष्ये परैरप्युदाहृता । अत्र
'अभिवदन्' इत्यस्य स्वाभिमुखत्वेन वदन् इत्यर्थेन स्वपर्यन्तता नामरूपयोसिद्धयति ॥

'स्वर्गप्रमानुंश्रुकेन तथा पुरुषत्रिचया । पौरुषेण च सूक्तेन सामभीराजनादिभिः ॥' (श्रीभाग.११.२७.३०)
इति पुरुषसूक्तसहभाष्येन यामुदेवार्चने विनियुक्ता श्रुतिमुदाहरति—अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानामिति । इयं च श्रुतिः
उपदेशसहस्रया परैरप्युदाहृता । अत्र सर्वात्मत्वप्रयोजकत्वं अन्तःप्रविश्य शासनमभिहितम् सद्ब्रह्मया आदेशशब्दाद्यस्य
शासित्वेरेव प्रवेशहेतुकनामरूपव्याकरणमुक्तम् । 'अन्तःप्रविष्टदशास्ता जनानागँसर्वा मा' इत्यत्र प्रविश्य शास्त्रि-
व्येन सर्व-
स्यात्मत्वप्रतिपादनेन 'जीविनामना' इत्यत्रापि जीवस्यात्मत्वमित्यमेवाङ्गीकरणीयमिति भावः । अत्रैव 'सर्वं वेदायत्रैक
भवन्ति' इति श्रूयते । 'सर्वस्यचाहं हृदि सन्नविद्यो मत्सस्मृतिर्ज्ञानमपोहन च । वेदैश्च सर्वैर्हमेव वेद्यः' इतिगीता
एतदुपगृहणरूपा । प्रवेशस्य शासनार्थत्वस्य भौतत्वेन परेषामन्यार्थः निरवकाशः । विश्वात्मानमिति । विश्वस्यात्मत्व
पूर्वश्रुत्युक्तदिशैव विवक्षितम् ॥

धीभाष्यम्

‘पतिं विश्वम्यातमेधरम्’ ‘यथा किञ्चिज्जगत्स्य निन्द्यते ध्रुयतेऽपि या । अन्तर्दिष्टा तत्सर्वं
व्याप्यनारायणसिद्धतः’ (श्री.नागण, १:१ अनु) । ‘एव सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा द्विष्यो
वेप एको नारायणः’ (सुपा.स्य.७) इत्यादीनि । नस्माज्जगत्कारणयादियाक्यं न प्रधानादिप्र-
तिपादनयोग्यम् । अतस्त्वयैतस्मिन्देशक्तिस्त्वयैधरभरो निरस्तनिरिच्छद्वोपगम्धोऽनन्दधिषा
तिशायसंशयेयकस्याण गुणगणौघमहाणयः पुरषोत्तमो नारायणस्य निमित्तजगदेककारणं

सुतप्रवाः ।

तस्मादिति । तेन परिं ज्ञानः प्रविशत्यत्र निगमयति । अत इति । सर्वं वादयत्सर्वादिकारणं वेदयैगुणाः शेष
कथाकथोक्ता गुणा निरस्तनिरिल्लेय दिनांषाः । अनयधिष्ठे-यादिना पुरषार्थं १५ दर्शितम् । ओपरा-भोऽन्ते
गुणानामप्यत्रासर्वव्यापि-य दर्शयति । महाणयशब्दो गुणेष्वोऽपि तदाभ्यस्य महं च दर्शयति ; पुरषोत्तमनारायण
शब्दो पुरुषस्य नारायणानुवाकसिद्धिरित्यस्यैव व्यापि य कारणमोषकथाकथानां दर्शयतीति निदर्शितलक्षणं च त-उरीशक-
च दर्शयतः निरिल्लजगदेककारणमिति । निमित्तशब्देन गगनादिकमपि बर्णयित्वा । एकशब्देन निमित्तोपाश
नभेऽभिधेो ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘पतिपतीनाम्’ इतिभेदाभावात्सुतेः नारायणस्यैत्यभिधेस्तोपादत्त—पतिं विश्वस्येति ॥ ‘ननेदि ता’ इत्युक्तार्थ
एव ‘आभेधरम्’ इत्यत्र विज्ञातः । ‘तत्स्येधो कश्चन’ इति पूर्वगत्राप्युक्तः । आभेधेधो यस्य आभेधरः इति
विग्रहः । यथाकिञ्चिज्जगदित्यादि । इयं च मुनिः परैरथहस्तनामभाष्ये उदाहृता । तथा च भाष्यम्—‘नर अस्मा
ततो जाता-याकाशानीनि नारायणं कार्याणि तानि कार्याणि अयं कारणमना व्याप्नोति ; तान्यनयनस्येति नारायणः ‘यथा
किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते भ्रूयतेऽपि या । अन्तर्बहिष्वा तत्सर्वं व्याप्य नारायणसिद्धतः’ इति स-द्रवर्णात् । नरात्तानि
तत्त्वानि नारायणीनि ततो विदुः । तान्येवचायन तस्य तेन नारायणसंभूतः’ इति महा-नारते । नराणां जीवानामयन-
त्यात् प्रत्ये इति वा, ‘यत्प्रय-त्यभिधिविधाने’ इतिभुतेः । ‘नारायणमयन यस्मात्तस्मात्तानारायणसंभूतः’ इति प्रती
यर्तात्, ‘आभे नारा इति प्राक्ताः आभावे नरसूतवः । ता यदस्यापन पूर्वं तस्मै नारायण-संभूतः’ इति मनुवचनात्
नारायणः । ‘नारायणाय नम इत्यमेव सत्यः ससारयोगविधिनिर्हरणायमन्त्रः । शृण्वन्तु मध्यमस्तयो यतयोऽस्तारागाः उर्ध्व
स्तरामुग्दिशाभ्यहमूर्ध्वंवाहूः’ ॥ इति नारसिंहपुराण ‘नयतीति नरःश्रेष्ठः परमा मा कनातनः’ इतिव्यासकचनम् इति ॥

‘अनेन सर्वगत-त्वमायामशब्दादिभ्यः’ इतिशुभ्रे ‘आयाम’शब्दस्य व्याप्तिवचनतायाः परेणामपि समतया तत्रा
नया भ्रुत्या नारायणस्य सर्वस्मापर-च व्याससंभूतमिति भाष्ये वक्ष्यते । ‘कथितः’ इति नाम (श) भाष्ये वेदादिभि
रयमेव परस्वेन कथितः ‘सर्वे वेदा य पदमाननति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ ‘वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतवर्म
आदौ मध्ये तथाचान्तेच निष्णुसदंश गीयते ॥’ इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः’ इति । ‘सोऽध्वनःपारमाप्नोति तद्विष्णोःप
रमपदम्’ इति ऋग्वेदीयाभाष्ये ‘विष्णोः व्यापनशीलस्य वायुदेवस्य पद स्थानम्’ इतिचोक्तया ‘अ-हृदमान-पुरुषः’
‘ईशानो भूतमव्यस्य’ इत्यत्र ईशानशब्दभ्रुत्या शिवस्य पर-च व्याससंभूतमिति (ब्र.वि.आ.,-याय-क्षामणिः) उक्तिःकथं
घटते उदाहृतवाक्यविरोधात् । परैः मुवालोपनिषदः अनुदाहृत वेऽपि अन्तर्बहिष्वा एणैकक-ल्लेन तदुपनिषदावयमपि प्र
माण भवितुमर्हतीत्यभिधेस्य तदुपनिषदावयमुपादत्ते—एष सर्वभूतान्तरात्मा इति ॥

श्रीभाष्यम्

जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम् ॥

अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादादपि सूत्रकारेण आभिप्रेत्युक्तिभिः निरस्तो वेदि-
तन्व्य पारमार्थिकमुत्प्रेक्षणादिगुणयोगि जिज्ञास्य ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्विशेषवादे हि
साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् ।

श्रुतप्रकाशिका

एषां सूत्राणां * ब्रह्माज्ञानवादिनोऽननुगुणं च पूर्वमुक्तं विस्तरेणाह—अतएवेति । सूत्रकारेणेति । न्यायनिब-
न्धनकृतेष्वभिप्रायः । आभिरित्यर्थप्रत्यायकत्वं विवक्षितम् । न्यायानुग्रहीताभिर्विशदार्थाभिः श्रुतिभिरिति भावः । किंच *
प्रामाणिकस्याप्रामाणिकत्वाभिमानतापसिद्धान्तता, सिद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वादप्रामाणिकता च लोके दृष्टेति तदुभयव्यवच्छे-
दार्थं * सूत्रकारश्रुत्योर्निर्देशः । निरस्तो वेदितव्यइति । निरास फलितइत्यर्थः । अतएवे युक्तं विवृणोति । पारमार्थि-
केति । ईश्वरव्यापारमार्थिकत्वे साङ्ख्याभिमतं प्रधानमेव ब्रह्मत्वात् श्रुतित्वापारमार्थ्ये हि रजतमेव परमार्थस्यादिति साङ्ख्य
निरासोऽनुपपन्नस्यादिति पारमार्थिकशब्दाभिप्रायः । स-च्छब्दोक्तस्वरूपस्य सशयसूद वाच्यदतिरिक्तं न्यायवर्तकेन भ-
वति गुणशब्दस्य भावः । अतस्सदादिशब्दानां साङ्ख्याभिमतप्रधानपरव्यवच्छेदसिद्धयर्थमीक्षणोऽदिगुणतत्पारमार्थि-
कत्वविवक्षात्तद्विसृष्टैर्निर्विशेषनिरासः फलितइत्यर्थः ॥

‘तदैक्षन्’ इत्यादिकावयानि साक्षित्वमात्रपराणि ननु गुणविशेषपराणि साक्षित्वमात्रेणापि सूत्राकाराभिप्रेता प्रधा-
नव्यावृत्तिरिच्छद्यतीत्याह—निर्विशेषेति । स-च्छब्दोपस्थापितविवेकितपदस्वरूपातिरेकेण साक्षित्वमप्यपारमार्थिकत्वं नत

गूढार्थसङ्ग्रह

‘कूस्थानित्य परिणामि नित्यम्’ इति विभागे कूस्थं च परिणामसामान्यशून्यं च धर्मसामान्यशून्यत्वं एव पर्यव-
स्यति । सद्विद्याया परिणाम्युपादानत्वस्यैव दृष्टान्तानुसारेण प्रतीत्या परिणाम्युपादानत्वं प्रधानस्यैव सम्भवति नत्वा मन-
सि साङ्ख्यनतनिरासः ‘तदैक्षन्’ इतीक्षित्वं च श्रवणं एतेर्योपनिषदि अम-शब्दार्थस्यैव ईक्षित्वं वक्ष्य स्पुटमुत्तया आ-मन-
ईक्षित्वेन बह्वभेदोपपादानेन च तस्यैव परिणामिकारणं च सद्विद्याया विवक्षितम् । एतत्ता पर्यकं ‘गौणश्रेयान्तात्मशब्दात्’ इति
सूत्रम् । कूस्थं च दृष्टान्ते योऽयं विकारः तद्विन्नरूपता पर्येण नामरूप व्याकरणार्थं इति स्वपर्यन्तनामरूपस्याकर्तृत्वं
प्रतिपादनेन दृष्टान्ते यादृशः स्वरूपसङ्कोचविकारास मक परिणाम स एव नित्यविरोधी, ननु तदतिरिक्ता तर्थाभि वपारिणाम
इति समुण एवा मा परिणाम्युपादानमिति ‘गतिसामान्यात्’ ‘श्रुतत्वाच्च’ इति सूत्रविशेषितश्रुतिभिर्निर्धारितमिति
आ-मनः निर्धर्मकं च कूस्थं चामित्यभिप्रेत्य जग कारणं न तात्त्विकम् ईक्षित्वं चमपि नतात्त्विकम्, किंतु विवर्तोपा-
दान वधेयात् त्रिविधमिति वदता मतमपि सूत्रकारानभिप्रेतमिति दर्शयति—अतएवेत्यादिना । जिज्ञास्यब्रह्मेति ।
‘तद्विज्ञेयासत् तद्ब्रह्म’ इत्यत्र त्रिवारविधिरिति विवरणं उक्तया जगत्कारणब्रह्मण एव ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र विचार-
विषयं च सूत्रकूदभिमतमिति परैरप्यङ्गीकर्णीयम् । जगत्कारणवस्थापनावसरे ईक्षित्वं च यदुक्तं तस्यापारमार्थिकत्वे कार-
णत्वापेक्षया भाष्यमिकवत् तन्मते साहचर्यं ‘तद्विज्ञेयासत् तद्ब्रह्म’ इति श्रुतिः कथं घटते ? अहमथस्य नाम च सुषुप्तौ
नासात् किंतु सुषुप्तौ सत्त्वात्तसाभिण एवात्मत्वमिति परैरभ्युपगमेऽपि साक्षिणो नाशाङ्गीकारेण नेष्टसिद्धिरत्याशयेनाह—
साक्षित्वमप्यपारमार्थिकमिति । प्राक् (५४७-५४८-५४९, ५) आविद्याश्रुतिप्रतिभित्तिरसाक्षि वे अविद्याश्रुतेर्नाश

श्रीभाष्यम्

वेदान्तघेद्यं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिष्ठातम् । तच्च चेतनमिति ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' इत्यादि-
मिस्सुत्रैः प्रतिपाद्यते । चेतनत्वंनाम चैतन्यगुणयोगः । अतर्ईक्षणगुणविरहिणः प्रधान-
तुल्यत्वमेव । किंच निर्विशेषप्रकाशमात्रप्रत्ययादे तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादम् । प्रकाशो

श्रुतप्रकाशिका

इत्यर्थः । ज्ञात्वाभावे साक्षित्वमपि न सिद्धयतीति प्रागेवोक्तमि०त्यविशब्दाभिप्रायः अपारमार्थिकत्वं किंवादित्यत्राह-
वेदान्तेति । नष्टारोपिताकारस्त्रायावेदकप्रमाणविषयः । नचावाचीनं ब्रह्मजिज्ञास्यतया प्रतिशतमिति भावः । ततः किं
त्यत्राह—तच्चेति । ततोऽपि किं नष्टस्याभिरचेतनमुच्यते इत्यत्राह—चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगइति । ईक्षितुं
नचिद्रूपतामात्रमित्यभिप्रायः । निर्विशेषनिरासस्य पलितत्वं निगमयति । अतइति । नष्टत्र चिद्रूपतामात्रेण प्रधानव्यावृत्ति
शुभ्रिता अपि-वीक्षणगुणयोगेन तदनभ्युपगच्छती व्यावर्तकभावे व्यावृत्तिरेव नस्यादित्यर्थः । पारमार्थिकत्वादिना एत
धिकरणविरोधउक्तः । वेदान्तेत्यादिना पूर्वाधिकरणैर्विशेष उक्तः ॥

यद्वा स्वरूपमेव साक्षित्वं न धर्मः । अतो नापारमार्थिकमित्यत्राह—वेदान्तेति । स्वरूपमेवचेतत्पूर्वसूत्रेति
मिति प्रतिपाद्याधिक्यमाभावात् ' ईक्षतेः ' इत्यादिसुत्रवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः स्वरूपविशेषोऽप्रतिपन्न इतिचेत्—किं स्वरूपं
विशेषः, उत स्वरूपस्य विशेषः ? प्रथमे प्रागुक्तदोषः द्वितीये सविशेषत्वं पूर्वसूत्रे ब्रह्म कारणतामना सिद्धं नतु चेतनस्य
वेग अतः ' ईक्षतेः ' इत्यादिसुत्राणामारम्भणीयत्वमिति शङ्कायां चेतनरूपेण प्रतिपाद्यत्वमभ्युपगच्छन्नाह—तच्चेति । चेत्
तया प्रधानव्यावृत्तिश्चैतन्यगुणविरहे नसिद्धयतीति वक्तुं चेतनत्वं शोधयति चेतनत्वंनामेति । • गुणशब्देऽर्थपरः
ततः किमित्यत्राह—अतइति । व्यावर्तकभावाद्यावृत्त्यधिद्विरित्यर्थः ॥

चेतनशब्दस्य स्वरूपमात्ररूपे अधिकरणारम्भवैयर्थ्यमर्थसिद्धम् । नप्रधानतुल्यत्वं प्रकाशत्वाभ्युपगमात् य
आत्मधर्मभूतज्ञानस्य ज्ञानान्तरायोगेऽप्यधिद्व्यावृत्तिरुच्यन्ते तद्वादित्यत्राह—किंचेति । कथं दुरुपपाद वमित्यत्राह—प्रकाशो
हीति । व्यवहारयोग्यता व्यवहारप्रतिषेधविघ्नता तदुभयरूपत्वाभावात् स्वव्यवहारहेतुत्व परव्यवहारहेतुत्वाभावादित्यर्थः ।

गूढार्थसंग्रहः

दशाया तन्नाशेनापिचोपाहितचित्तस्वाक्षित्वेऽपि अविद्यानाशदशायां नाशः । शुद्धचित्त साक्षित्वं नारत्येवेति परमतस्य ह्य
ह्निरूपणेन साक्षित्वस्वापारमार्थिकत्वं तैरेवाभ्युपगतमिति भावः । निर्गुणात्मवादिशास्त्रसम्मतप्रधाननिरासकश्रुक्तिभिः
निर्विशेषमपि निरस्तं भवतीत्याशयेनाह—अतर्ईक्षणगुणविरहिण इत्यादि । ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति श्रुतिप्र-
तिपन्नस्य ब्रह्मणः ' आनन्दोऽयमेव खलु ' इति जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र ' अर्थप्रकाशो जतिस्सवेदनम् ' इतीविव-
उक्तम् । एतच्च ' कथंलैत्र सविदा-मानुभव इतिचेत् साच्च साश्रयेत्युपवादविध्यत । अहमर्थवियोगेणु ज्ञातिरेव नसिद्धयति । छेत्तुः
छेद्यस्याभावे छेदानदेरसिद्धिवत् ॥ ' इत्यादिना जिज्ञासाऽधिकरणे परालोचितम् । ' अर्थप्रकाश ' इति विवरणपत्रोऽपि
नघटतइत्याह—तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादमिति । ज्ञानत्वाद्युपपत्तौ अर्थप्रकाशशब्दमेव ज्ञानत्वं मुक्तावर्थाभावेऽपि
तत्समुद्धार्यप्रकाशस्य कदाचिदर्थसम्बन्धेनाप्यनपायात् (अ.सि) इत्युक्तम् ॥

अत्र लघुचन्द्रिका—' अर्थप्रकाशत्वमिति । अर्थव्यवहारजनकताऽवच्छेदकत्वव अर्थच्छाजनकताऽवच्छेदकत्वव
मिति यावत् । उक्तवच्छेदकं च ज्ञानत्वजातिरिति । यद्यप्युक्तजातिः विशिष्टचिन्निष्ठा साक्षात्तुवाच्यताऽवच्छेदिका तथाऽपि

श्रीभाष्यम्

हि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन्स्तुविशेषः । निर्दिशेपस्य वस्तुनस्त-
दुभयरूपत्वाभावात् घटादिघटचित्तत्वमेव । तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वमस्तीति चेत् ।
तत्र, तत्क्षमत्वमिह तत्सामर्थ्यमेव सामर्थ्यगुणयोगेहि निर्दिशेषवादः परित्यक्तस्यात् । अथ
श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत् हन्त तर्हि ततपय सर्वप्रता, सर्वश-
क्तित्वं, सर्वेश्वरेश्वरत्वं, सर्वकल्याणगुणाकरत्वं, समल्लह्यप्रत्यनीकनेत्यादयस्सर्वेऽभ्युप-
गन्तव्याः । शक्तिमत्त्वं च कार्यविशेषानुगुणत्वं तच्च कार्यविशेषनिरूपणीयम् । कार्यवि-
शेषस्य निष्प्रमाणकत्वे तत्रेकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि निष्प्रमाणं स्यात् । किंच निर्दि-
शेषवस्तुवाटिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणम् । प्रत्यक्षानुमानागमस्यानुभवाः सविशेषगो-
चरा इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्विचित्रचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपेण ' वदुम्याम् ' (छां.६.२.३)
इतीक्षणक्षमः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्य इति सिद्धम् ॥

ईक्ष्वत्यधिकरणं नमात्तम्

श्रुतप्रवाशिका

अथ तदुभयक्षमत्वं शक्यते तदुभयेति । तच्चमन्वमभ्युपगम्य दूयगमाह-तत्रेति । परस्यागति न दर्शयितुमाह-अथेति ।
परिहरति हन्त तर्हीति । तच्चमन्वमेव नास्तान्याह-शक्तिमत्त्वंचेति । कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे स्वपरव्यवहारयो-
ग्यतागदानामपि निरूपकामपि निरूप्याभावरूप्यत्वं, वस्तु व सम्भवत्यपि प्रधानदुश्य वस्तुम् ॥

अथ वस्तुत्वमेव नसिद्धयतीत्याह-किंचेति । वस्तु व तुच्छव्यावृत्त वम् । कुतश्च नाह-प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षान्त-
र्भूतस्यापि स्वानुमनस्य पृथक्प्रमाणं न परमताभ्युपगमनोक्तम् । सविशेषगोचराः वस्तुत्वरूपविशेषभू-पर्यगोचरा इत्यर्थः ।
वस्तुत्व विद्विषि साधारणम् तच्च तुच्छव्यावृत्तत्वम् तत्रसिद्धयतीत्यर्थः । परपञ्चदूयगानन्तर स्वपञ्चनिगमयति तस्मादिति ॥

गूढार्थसमह

ताद्रीषिष्टामित्रायाः श नपदलक्ष्यव्यक्तः मुक्तौ सत्त्वेन ज्ञानस्वरूपमविनाश्यात्याद्यादायेनाह-मुक्ताविति । इति च । एयमङ्गी-
कारे अविद्यावतोपिःथमत्रिनाशि न सम्भवत्येवेति श्रुतिं पु ज्ञानानन्दा मन एव नित्यत्वेन व्यवहारः । अविद्यावस्तु नित्य-
त्वेन नव्यवहारः इत्यत्र गमक नेन वर्ततइति परैरभ्युपगन्तव्यम् । व्यवहाराभावेऽपि व्यवहारजननयोग्यतासत्त्वेन व्यवहा-
रजनकताऽवच्छेदकत्वमिति ब्रह्मानन्दपरिष्कारः । जनकताऽवच्छेदकस्याप्यभावे तद्वर्तिनाऽप्यम न. सर्वदार्शनिकसम्मतः
अनः तद्धर्मः मुक्तावपि परैरपितव्यः । तथासति स्वसिद्धा तहानिरित्याह-सामर्थ्यगुणयोगेहीति । सर्वदार्शनिकसम्-
तमर्थमाह-शक्तिमत्त्वचेत्यादिना ॥

कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे इति । ईक्षणदे प्रकाशस्य च कार्यविशेषभूतयो, जगत्प्रवहारयोर्मिथ्यात्वे तज्जन-
कताऽवच्छेदकधर्मोऽपि नघटने । कदाचित् कस्मिंश्चित् अस्त्येऽपि जनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वेन स्वरूपयोग्यत्व सर्वसम्-
तम् । तदभावे ज्ञानानन्दा मनः परसमत्प्रक्रिया कस्यापि दार्शनिकस्यासम्भवात् । मुक्तौ निष्प्रमाणकत्वाङ्गीकार इति तदर्थः,

श्रुतप्रकाशिका

परैस्त्रैष्वं स्रष्टुयोजना कृता प्रघानं न प्रतिपाद्यं अशब्देह तत् शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यं हेतुत् । अशक्यत्वं च ईक्षतिभ्रवणादिति । नैपोचिता प्रतिशवाक्ये घर्भुपस्यापकशब्दस्याध्याहार्यत्वात् अशब्देह तदित्युक्तेऽपि हेत्यन्तरसाकाङ्क्षायाः, 'नानुमानमतच्छब्दात्' 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इत्यादिसूत्रेषु आनुमानिकादिशब्दवदशब्दस्याप्यवयवार्थमुत्प्रेन घर्भुपस्यापनशमतयाऽध्याहारनिरपेक्ष-यादवयवशक्तयेवानुमानाकारावगमरूपपूर्वपक्षवीजस्य सूत्रेणैव द्योतमा

गृहार्थसंग्रहः

'दृष्टश्च सुप्ते चेतनस्य निष्प्रपञ्चनापुरुषार्थः । अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं सर्वजगदुपादानत्वप्रतिपादनसामर्थ्यादिव प्रातस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य अद्वितीयपुरुषार्थसिद्धयर्थमनूय नियमो युज्यते । जाग्रत्स्वप्नकालौ अहंममाध्यासपुरस्सरप्रमातृ-वाटिव्यवहारवन्तौ तस्यैव सुप्तिकालादन्यकालत्वात् व्यवहारमित्येव वा दर्शिताध्यासोपादानमन्तरेणानुपपन्न अध्यासाभावे व्यवहारादर्शनात् । सुप्ते' इति विवरणे उक्तया व्यवहाराभावकाल एव अद्वितीयपुरुषार्थः सुप्ते' इत्यङ्गीकारेण परैः जगत्कारणस्थानन्दरूपावमुपादानीयम् । कारणत्वमानन्दत्वचोभयमपि निर्विशेषे कलितमेव । एवं च ईक्षितुं वेन प्रधानविलक्षणत्वं जगत्कारणस्य समर्थयता व्याप्तेन प्रधानोपादानतावादिसाङ्ख्यवत् बृहत्स्थानित्या-माऽभ्युपगन्तुनिर्विशेषा-मवादिमतमप्यप्रामाणिकमिति निर्धारितम् । सुप्तावविद्यायाः अन्तःकरणस्य च परमतेऽङ्गीकारेण तदात्वेऽद्वितीयपुरुषार्थस्य कथं सिद्धिः ? एवमङ्गीकृतं मते अविद्यादिविरहदशायां पुरुषार्थनिरूपणमेव न संभवतीति सुप्ते पुरुषार्थसंभ्रानाया एव नावकाशः । 'यनाक्षरपुरुषवेद सत्यम्' 'तं वीरनिपदं पुरुषम्' इत्युक्तः पुरुष एव असंकुचितार्थपुरुषशब्दवाच्यः छान्दोग्ये 'आचार्यवान्पुरुषो वेद अय सप्तस्ये' इति श्रुत्यर्थस्य 'परं ज्योतिरुपसपद्य-उत्तमः पुरुषः' इत्यत्र निर्धारणेन उत्तमपुरुष एव प्राप्यतया पुरुषार्थरूप इति तस्यैव जिज्ञास्यता ॥

अत्र पुरुषोत्तमशब्दोपादानेन अयमर्थसूचितः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके, उत्तमः पुरुषस्त्व-यः, अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति गीतायाः पञ्चदशे अचिञ्जीवविलक्षणस्यैवोत्तमपुरुषत्व प्रतिपादितम् । तस्यैव ब्रह्मत्वेन जगत्कारणलक्षणत्वस्य युक्तम् । एव सप्तमे गीताया- 'भूमिरापोऽनलो वायु-भे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' 'मे परा जीव-भूताम्' 'मत्तः परतरं नान्यत्' इत्यादिदोषेषु जीवस्योत्कर्षः उभयस्वामित्वं परमात्मनः, तत उक्तृष्टतुनिषेधेन, अचिञ्जीवस्वामिन एव निरवधिकोत्कर्ष इत्यादिकस्फुट प्रतिपादितम् । एतेनापि ब्रह्मशब्दार्थनिरवग्रहमहत्त्वमचिञ्जीवविलक्षणस्यैव प्रतिपादितं भवति । अयमर्थः 'ब्रह्मशब्देन-पुरुषोत्तमोऽभिधीयते' इति प्रथमसूत्रविवरणमध्ये विवक्षितः । तेन अचिञ्जीव-वैलक्षण्य ब्रह्मलक्षण लक्ष्यताऽवच्छेदक सिद्धम् । अस्यैव प्राप्यत्वं 'पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्य' इत्यादौ गतिद्वारकं प्रतिपादितम् । तेन 'परात्पर पुरुषसुपैति दिव्यम्' 'अस्मान्छरीरा-समु-धाय परं ज्योतिरुपसपद्य' इति श्रुत्यर्थोऽपि निर्धारितः । एतेनाचिञ्जीवविलक्षणस्यैव प्राप्यत्व सिद्धम् । 'ब्रह्मविदां प्रति परम्' इति प्राप्यत्वेन ब्रह्मप्रसक्तु तद्विशदी-करणं 'सत्यज्ञानम्' इत्यादौ एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति श्रुतिरपि अचिञ्जीवविलक्षणस्वरूपपरैरित्प्रार्क निरूपितम् । तत्राचिञ्जीववैलक्षण्यरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकैकदेशः ईश्वर्याधिकरणेन साधितो भवतीति भावः ॥

ईश्वर्याधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

नत्वसिद्धेश्च भाध्यकाराभिमतया योजना सार्धायधी । 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इत्यत्रानशब्दस्य स्वरूपपरत्वमाभित्य—
 जीव निर्दिश्य सच्छब्दवाच्यस्वरूपत्वेन व्यपदेशाद्गौणमीक्षणमित्यप्युक्तम् । तस्यामीषेक्षणत्वायोगात् सूत्रास्वारस्याच्च
 नहि गौणश्चेन्नजीवशब्दादियुक्तम् । * स्वरूपपरमा मशब्दस्सापक्षः जीववाचिपदसमभिन्याहारेणविना तस्याच्चिद्व्यावर्तनासा-
 मर्थात् चेतनपरत्वा मशब्दः 'एतदात्म्यामिदं सर्वम्' इति चिदचिदा मकसमस्तप्रपञ्चप्रत्यात्मत्व दर्शयन्नचिद्व्यावर्तने
 ऽतीव निराकाशः । अतस्साकाशहेतुनिर्देशादपि निराकाशहेतुनिर्देशोचरमिति तस्यापि सूत्रस्य यथोक्तत्वार्थः । चिदचि-
 दात्मकसमस्तजगदन्तरात्मवाचिन आ मशब्दस्य ममा मा भद्रत्वेनइतिवन्मुखाध्यानुपपत्त्यभावेन गौण यमङ्कानुदयात् तदा
 मशब्दो नगौण इति प्रतिज्ञावाक्यान्तरनिरपेक्षत्वाच्च । तृतीय सूत्रमपि परमसाध्यहेतुवाचीति युक्तम् । सर्ववेदान्तानामै-
 ककण्ठ्य दर्शयता गतिसामान्यसूत्रेणैव श्वेनाश्वतरवाक्यस्यापि क्रोडीकृतत्वात्त्वेनाश्वतरवाक्यस्य 'श्रुतत्वात्' इति सूत्र-
 विषय वाश्रयणमयुक्तम् ॥

यत्नूक यादवप्रकाशार्थैः—'सता सपन्न' इति सत्प्राप्तिमात्रमुक्त नत्वैक्य सच्छब्दस्य प्रधानपरत्वेऽपि सतिसपत्ति
 र्गते । स्वाप्यवश्च सर्वेषा जीवाना पृथक्पृथक्स्वस्मिन्नप्यवो भवत्विति शङ्कापरिहाराय सुपुत्तौ सर्वजीवाना गन्तव्यस्य
 वस्तुन एकत्वं तत्रसति तेषामैक्यापात्तिश्च गतिसामान्यसूत्रगोचर्यते, विषयश्च * 'यथा सोम्य मधुमधुक्तोनिस्तिष्ठन्ति
 नानात्वयानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य
 रसोऽस्मि अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव रज्जु सोम्येमारसर्वा.प्रजास्सति सम्पद्य नविदुरिति' वाक्य
 मिति—तदप्युक्तम् ; तथाहि दृष्टान्तानुग्रहीतमेकतामवगमयत् 'सति सम्पद्य' इत्यादिवाक्य किं कारणत्वमुपजीव्यसतः
 प्रधानत्वव्युदासक उत कारण वमनुपजीव्य ? प्रथमे गतिसामान्यसूत्रवैयर्थ्यं स्यात्, स्वाप्ययस्य कारणत्वापात्तिरूपतया
 स्वाप्ययसूत्रेणैव प्रधान वव्युदासिद्धेः । दृष्टान्तवैषम्यं च ; बहूना रसानामेकस्मिन्कारणे लयस्य निदर्शितत्वाभावात् । रस
 वतामवयवाना मधु वरूपेण समानरसत्वापत्तिरेवहि तत्र दृश्यते । द्वितीये च जीवाना कीदृशमेकत्व सतः प्रधानत्वव्युदा-
 सकम् । नतावजीव वप्रहाणेन सतैकत्व, जीवत्वप्रहाणस्य भवताऽनभ्युपगमात् जीवनित्यत्वश्रुतिविरोधात् 'प्राज्ञेनात्मना
 सम्परिष्पृक्तो नयाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इत्यस्य जीवस्य तदा प्राज्ञाऽभिष्टितत्वभ्रंशविरोधात्, पुनरापि व्यव
 क्षिप्तकर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । नच सद्रूपैकत्व तज्जाग्रदृशायामप्यस्तीति तदानामिव जीवाना स्वापे स्वस्वरूपावस्थानप्रधा-
 नसमर्गयोरविरोधादभिमतसिद्धेः । नच देवत्व, मनुष्यत्व, रागद्वेषादिबाह्याभ्यन्तरविकल्पाभिमानविरहणैक व तस्यापि स्वस्व-
 रूपावस्थानप्रधानसमर्गयोरविरोधित्वेन संपत्त्यप्ययाधिकरणस्य स्वस्वरूपप्रधानव्यतिरेकासिद्धेः । अतस्सूत्रवैयर्थ्यंशङ्कापरि-
 हारासिद्धयोरन्तरावश्यंभावात् परोक्षार्थपरत्व सूत्रस्यायुक्तम् । यच्च 'श्रुतत्वात्' इति सूत्रस्य प्रतिज्ञावाक्यमभूति—
 'सयएपोऽपिभैतदात्म्यम्' इत्यादिवाक्यजात विषयतथोपात्त तदप्युक्त 'प्रतिज्ञाविरोधात्' 'नात्मशब्दात्'
 इत्यादिभिर्दोषपरस्य पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतस्सूत्राणा यथाक्त एवार्थः ॥

ईक्षत्यधिकरणं समाप्तम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

तत्र तात्पर्यधानं वेदान्तप्रतिपादानर्हमित्याह—

सू. ५—ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.५)

अशब्दम्—आनुमानिक प्रधानम् । तत् वेदान्तवेद्ये न ; कुतः ? ईक्षतेः 'सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्विती-
यम्' (छा. ६. २. १) इति प्रस्तावजगत्कारणव्यापारवाचिनः ईक्षतेर्घातोऽश्वघणात् 'तर्दक्षत बहुस्याम्' (छा. ६. २. ३) इति

सू. ६—गौणश्चेत्तन्मशब्दात् [१.१.५]

'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिप्रचेतनेऽपि वस्तुनि ईक्षतिश्रूयते तत्र गौणइति चेन्नैतदुपपद्यते, प्रस्तुते सच्छब्दवाच्ये
भूयमाग्राधेतनवाचिनः आत्मशब्दात् । 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा. ६. ८. ७) इति द्वात्तरत्र श्रूयते । तेजःप्र-
भृतिष्वपि नगौणमीक्षणम् । तेजःप्रभृतिशब्दैरपि तत्तच्छरीरक ब्रह्मैवाभिधीयते 'अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरणवाणि' (६. ३. २) इति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशादेव सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वात् । 'तच्छृणु । तदेवानुप्रवि-
शत् । तदनुप्रविश्य । सत्यस्यैवाभवत् । निश्कचानिश्कः च । निलयनचानिलयन च । विज्ञानज्ञाविज्ञान च सत्यचा-
नृत च सत्यमभवत्' इति चेतनमनेतर्नं च दृश्यहृनिर्दिश्य तदुभयमनुप्रविश्य सत्यच्छब्दवाच्योऽभवत्—इति समानप्र-
करणे स्पष्टमभिहितम् ॥

सू. ७—तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

निः संसृज्य प्रधानादर्थान्तरभूत सच्छब्दाभिहित जगत्कारणम् । सच्छब्दाभिहिततत्त्वनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् 'तस्य ताव-
देव चिर यात्रज्ञाविमोक्ष्ये अथ सपत्ये' (छा. ६. १४. २) इतिहि तन्निष्ठस्य मोक्षोपदिश्यते । प्रधानकारणवादिनामपिहि
प्रधाननिष्ठस्य मोक्षो नामिमतः ॥

सू. ८—हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

यदि प्रधानमात्रं विवक्षितम् ; तदा तस्य हेयत्वात् अध्येयत्वमुच्येत । नतदुच्येत । मोक्षसाधनतया ध्येयत्वमे-
वात्रोच्यते ; 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादिना ॥ इतश्च न प्रधानम्—

सू. ९—प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् । सच्छब्दवाच्यतत्त्वज्ञानेन तत् कार्यतया चेतनचेतनसर्वैवस्तुज्ञानम् 'यिना
श्रुत श्रुतं भवति' इत्यादिना प्रतिज्ञातम् । तदिह प्रधानकारणवादे विरुध्यते, चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् । प्रधाना-
दर्धान्तरभूतब्रह्मकारणवादे चिदचिद्वस्तु शरीर ब्रह्मैव नामरूपविभागाऽपि भागाभ्यां कार्यं कारणचेति ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्न
ज्ञातौपपद्यते ॥ इतश्च न प्रधानम्—

सू.१०—स्वाप्ययात् (१.१.५)

‘स्वप्नान्तमे सोम्य विजानीहीति यथैतद्युद्धयस्वपीति नाम सता सोम्य तदा रूपेण भवति । स्वमपीतो भवति । तस्मादेन स्वपीनीत्याचक्षते । स्वंपीतो भवति’ (छा.६.८.१) इति जीनस्य चेतनस्य मुमुनस्य सता सपन्नस्य स्वाप्यय-
वचनात् प्रधानादर्थांतरभूत सच्छब्दाव्ययमिति विज्ञायते । स्वमपीतो भवति आत्मनमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः ।
चिदस्त्वुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्युक्तम् । तच्चीवशब्देनाभिधेय परब्रह्मैव
मुपतिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिध्वङ्गाभावात् केवलच्छब्दाभिधेयमिति ‘सता सोम्य तदा रूपेण भवति स्वम-
पीतो भवति’ (छा.६.८.१) इत्युच्यते । तथा समानप्रकरणे नामरूपपरिध्वङ्गाभावन प्राञ्चनेय परिध्वङ्गात् ‘प्राञ्चोऽमना
सपरिध्वक्तो नवाह किंचन वेद नान्तरम्’ (वृ.६.३.२१) इत्युच्यते । आमोक्षाजीवस्य नामरूपपरिध्वङ्गादेर्वाह स्वय-
तिरिक्तविषयशानोदयः । मुपतिकालेहि नामरूपे विहाय सता सपरिध्वक्तः पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिध्वज्य तत्त-
न्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते । यथा ‘मुतः स्वप्न न कश्चन पश्यति’ (वृ.६.३.१९) ‘अथाऽस्मिन्प्राण
एवैकया भवति एतस्माद्वा आत्मनःप्राणा यथायथ विप्रलिटन्ते’ (कौषी.४.१९) तथा ‘तद्दृष्ट व्याप्रोधा सिंहावा वृक्तो
वा उराहोरा—यद्यद्भवान्ति तथा भवान्ति’ इति ॥

सू ११—गतिसामान्यात् (१.१.५)

सकल्योपनिषद्गतिसामान्यादस्यामप्युपनिषदि न प्रधान कारणमिति ज्ञायते । ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
नान्यकिञ्चन मित्, स ईश्वर लोकाद्भु सृजा इति सद्मान्योकानसृजत’ (वेत.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनं
आकाशसम्भूतः’ (ते.आन.१) ‘सकारण करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिन्नित्ता नचाधिपः’ इत्यादियकलोपनिषद्भु
सर्वेश्वरएवाहि जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते ॥

सू १२—श्रुतत्वाच्च (१.१.५)

श्रुतमेव तस्यामुपनिषदि—‘आत्मतःप्राणः—आत्मत आकाशः’ (छा७.२६.१) इत्यादौ आत्मनएव सर्वोपात्तिः ;
अतः प्रधानादचेतनादर्थान्तरभूतसर्वशः पुरुषोत्तम एव जगत्कारण ब्रह्मेति स्थितम् ॥

इति वेदान्तसारः

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

सू.५—ईक्षतेर्नाशब्दम् (१.१.५)

‘येनाश्रुत श्रुत भवति’ (छा.६.१.३) इत्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तवेद्य विषय । तन्कि साङ्ख्योक्त प्रधानम्
उपनिषद्विज्ञातशयानन्द ब्रह्मेति सशयः । प्रधानमिति पूर्वपक्षः । कुत ? प्रतिषादधानान्त्वययनानुमानाकारवाक्यवेद्यात्वात्

‘येनाश्रुतं श्रुतभवति’ (६.१.३) इत्यादिना एकविशनेन सर्वविशान प्रतिशाय ‘यथा सोम्यैकेन मृगिण्डेन’ (छा. ६.१.४) इति दृष्टान्तेन ह्युपायते । एवमानुमानिकमेवैतद्वाक्येणमिति निश्चीयते । ‘सदेव सोम्येदम्’ (छा. ६.२.१) इति सञ्छब्दः प्रधानविषयः । ‘तदैक्षत बहुस्याम्’ (छा. ६.२.३) इति च गौणमीक्षण भवितुमर्हति, ‘तत्तेज ऐक्षत’ (६.२.३) इत्यादिगौणेक्षणसाहचर्यात् । रादान्तरमु-‘तदैक्षत बहुस्याम्’ (६.२.३) इति बहुभयनसङ्कल्परूपेक्षणान्वयात्, ‘सदेव सोम्य’ (६.२.१) इति कारणानिसञ्छब्दश्रियया नाचेतन प्रधानम् ; अपितु सार्थस्य सत्यसङ्कल्पया-दियुक्त परब्रह्मैवेति निश्चीयते । नचानुमानाकारमेतद्वाक्यम् । हेत्वनुगदानात् । अन्यज्ञानेनात्म्यज्ञानासम्भवपरिजिहीर्षया तु दृष्टान्तोपादानम् नच मुख्येक्षणसम्भवे गौणपरिग्रहसम्भवः । तेज-प्रभृतिध्वनि न गौणमीक्षणम्, तेजआदिशब्दानां तेजःप्रभृतिशरीरकस्यान्तर्यामिणे वाचकत्वादिति परमेव ब्रह्म जगत्कारणवादिवेदान्तवेद्यम्-इति ॥

सूथार्थ-ईक्षतेः इति ईक्षतिषा-वर्थः ईक्षणम् । शब्दः प्रमाण यस्य नभवति तत् अशब्द परांक्रमानुमानिक प्रधानम् । ‘सदेव सोम्येदम्’ (छा. ६.२.१) इति जगत्कारणतया प्रतिपादितान्वयिनः ईक्षणध्यापारात्नाचेतनमशब्द तत् अपितु सर्वत्र सत्यसङ्कल्प ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निश्चीयो ॥

सू ६-गौणश्चेत्तन्नात्मशब्दात् [१.१.५]

‘तत्तेज ऐक्षत’ (छा. ६.२.३) इत्यचेतनगौणेक्षणसाहचर्यात् ‘तदैक्षत’ (६.२.३) इत्यत्र ईक्षतिर्गौण इतिचेज, आत्मशब्दात् सञ्छब्दाभिहिते ईक्षितरि ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य सत्त्वात्मा’ (छा. ६.८.७) इति श्रूयमाणान्वेतनवाचिनः आत्मशब्दादयमीक्षतिमुख्यएवेति प्रतीयते । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ ६.८.७ इति तेज प्रभृतानामपि तदा मकत्वावगमात् तेजःप्रभृतीक्षणमपि मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥

सू ७-तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (१.१.५)

इतश्च सञ्छब्दाभिहित नप्रधानम् । अपितु परमेव ब्रह्म । ‘तत्त्वमसि’ (छा. ६.८.७) इति सदात्मकतया प्रत्यगात्माऽनुसन्धाननिष्ठस्य ‘तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्षे अथ सेषस्ये’ (छा. ६.१४.२) इति मोक्षोपदेशात्कारण परमेव ब्रह्म ॥

सू ८-हेयत्वावचनाच्च [१.१.५]

यदि प्रधानमिह कारणतया विवक्षितम् तदा तस्य मोक्षविरोधित्वाद्धेयत्वमुच्यते । नचोच्यते । अतश्च न प्रधानम्

सू ९-प्रतिज्ञाविरोधात् [१.१.५]

प्रधानवादे प्रतिज्ञा च विरुध्यते । ‘येनाश्रुतं श्रुतम्,’ (छा. ६.१.३) इति वक्ष्यमाणकारणविशानेन चेतनाचेतनमिश्रकृत्त्वप्रज्ञानाहं प्रति ज्ञातम् । चेतनायां प्रतिप्रधानरूपाकारणत्वात् तज्ज्ञानेन चेतनायां न ज्ञायत इति न प्रधानकारणम् ॥

स्वाप्ययात् १.१.५;

‘स्वमरीतो मयति-मना सोम्य तदा सभ्रजो भयति’ इति जीवस्य नृपुत्रस्य स्वाप्ययद्युतेः । स्वकारणे ह्यप्ययः स्वाप्ययः । जीव प्रतिप्रधानस्याकारणत्वात्स्वाप्ययद्युतिर्विदुष्यते । आश्व न प्रधानम् । अपित् ब्रह्मेव ॥

गतिसामान्यात् १.१.५

इतरोपनिषद्गतिसामान्यादस्यां चापनिषदि न प्रधान कारणं निवक्षितम् । इतस्तु चापनिषत्सु—‘यस्त्वं सर्वं वित् तस्मादेतद्भ्रम नामरूपमस्य जायते’ (मु.१.१.१) ‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ (शि.६.८) ‘सकारण करणाधिपाधिपः’ (६.९) ‘अपन्ननि एतत्तरि गिदिते सर्गमिदं विशतं भयति’ (वृ.६.५.६) ‘तस्य ह्यत्र एतस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्येदः’ (उ.६.५.१) ‘पुरुष एवेद सर्वं यद्भूतं यद्यमव्ययं, तस्मात्पराहजायत’ (पुरुषसू.२) ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्—स इमान्लोकानसृजत’ (ऐत.१.१.१) ‘तस्माद्वा एतस्मादा मन आकाशश्चभूत्.’ (ती.आन.१) ‘एकेह्ये नारायण आसीत्—स एकाकी नरमेत’ (महापनिषदि.१.१) इति सर्वज्ञःपुरुषोत्तम एव कारणतया प्रतिपाद्यते । अस्याश्च तद्गतिसामान्यादत्रापि स एव कारणतया प्रतिपादनमर्हतीति च न प्रधानम् ॥

श्रुतत्वाच्च १.१.५

श्रुतमेव ह्यस्यामुपनिषदि—‘आ-मत एवेद सर्वम्’ (छा.७.२६.१) इति । अतश्च ‘सदेव सोम्य’ (६.२.१) इत्यादिजगत्कारणवादिवेदान्तोपेय न प्रधानम् ; सर्वज्ञ सत्यसङ्कल्प परमेव ब्रह्मेति स्थितम् ॥

वेदान्तदीपे ईक्षत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणनारायणी

गौणेश्चासाहचर्याद्यं तु यद्बुभयनप्रेक्षणं नैव मुख्यं
 दृष्टान्ताद्यैरिहाभात्यनुमितिरचितस्तादृशाज्जन्म युक्तम् ।
 सच्छन्दस्तेन मूलप्रकृतिमद्विहृतिं व्याहरेदित्ययुक्तं
 श्रुत्याऽन्येषां निरोधात्तद्विमतितिरस्कारलिङ्गादिभिश्च ॥ १ ॥
 ज्ञाते हेतुत्र सर्वे विदितमिति भवत्यैन्यसिद्धये प्रतिज्ञा
 मृत्तकार्यादयश्च त्रय इह कथितास्तस्य दृष्टान्तभेदाः ।
 तेनाव्यक्तानुमानं कथितमिति वृथोत्कण्ठितं हेत्वनुक्ते-
 स्सारूप्यादेश्च हेतोरपरि परिहृतेरत्र संभावनोपपत्तेः ॥ २ ॥
 आदेशात्मस्वशाब्दैरनितरशरणैस्त्वन्तदेवयोपदेशा-
 ज्जीवेन स्वेन साहंकरणमनहमोचिद्व्रणस्य प्रवेशात् ।
 एकज्ञानेन सर्वे विदितमिति गिरा सर्वतादात्म्यथाचा
 शाखाविद्यान्तरादेरपि यद्बुभविता विश्वविद्विश्वमूर्तिः ॥ ३ ॥

ईक्षत्यधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

एवं जिज्ञासितस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपसत्त्वरजस्तमोमयप्रधानाद्यावृत्तिरुक्ता
इदानीं कर्मवदयात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानाविधानान्तदुःखसागरनिमज्जनेना-
शुद्धाच्छुद्धाच्च प्रत्यागतमनोऽन्यन्निखिलहेयप्रत्यनीकनिरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते—

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—एवं जिज्ञासितस्येति । जगत्कारणस्य निरूपणायत्वे चतुरस्र्या-
सिद्धे प्रत्यक्षसिद्धतया प्रसिद्धयतिशयादचेतने प्रथममवतरन्ती शुद्धीरक्षणोदिमित्तो व्यावर्त्य चेतनवरत्नमिदं सुतं ।

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

ईदृश्याधिकरणे आमशब्देन अचिद्वैलक्षण्यं साधितम् । अथ आमशब्दस्य जीवपरत्त्वसम्भवेन जीववैलक्षण्यं न
सम्भवतीति शङ्कानिरासकरूपेनानन्दमयाधिकरणं प्रवृत्तम् । जीववैलक्षण्यरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकैकदेशः आनन्दमयाधिकरणे
साध्यते । 'गौणश्चेत्त्रात्मशब्दात्' इत्यादिभिः आमन्शब्दाद्यर्थनिर्धारणेन तस्यैव जगत्कारणतया प्रधानवैलक्षण्यमीश-
त्वाधिकरणे निरूपितम् । 'तस्मिन्स्य मोक्षोपदेशात्' इत्यत्र च तस्य जीवभेदोऽपि सिद्धयतीति तस्यैव जगत्कारणत्वम-
भिप्रेतम् । जगत्कारणत्व 'यतोवा' इतिश्रुतौ जन्माद्यधिकरणे विधातितम् । तद्व्याप्यैकवाक्यतया प्रतीतवान्यार्थनिर्णया-
नन्तरमेव जगत्कारणनिर्णयः । तत्रनोपक्रमे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशसम्भूतः' इति वाक्ये आमन्शब्दश्च्युतः ।
आमन्शब्दश्च श्रुतिषु जीवपरतयाऽपि प्रयुक्तः । जीववैलक्षण्यं मुख्यं संभवति इतरवाक्येषु शारीरशब्दनिर्देशेन 'सया
एव पुरुषोत्तरसमयः' इत्यादिना शारीरवागमनसामने सव्यवस्थं प्रतिपादनं च शरीरसम्भवे जीववैलक्षण्यं विधातितः ।
'अयोनिर आमोऽनन्दमयः' इत्यादि स एव विवक्षितः तस्यैव परिशुद्धस्यानन्दरूपत्वेन 'आनन्दोऽयं सान्त्वयमानि
भूतानि जायते' इत्यादिकमप्युपपत्तेः । जीवस्य कार्यत्वं शरीरसव्यवस्थेनेव, परिशुद्धस्तु न कार्यं वम् । तस्यैव ब्रह्म य
मिति जीववैलक्षण्यं ब्रह्मणो न सम्भवतीति अचिज्जीवमित्यस्य ब्रह्मलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकत्वं नद्यते । 'सत्या ज्ञानमन-
नम्' इतिश्रुतेः प्राग्भाष्योक्तार्थोऽपि न सम्भवतीति शङ्कान्यां लक्षणवाक्यैकवाक्यं जीववैलक्षण्यं ब्रह्मण एव प्राप्यत्वं तस्यैव
कारणं च विराडेत्यादि अनिज्जीववैलक्षण्यं ब्रह्मलक्षणलक्ष्यताऽवच्छेदकं सम्भवत्येति सिद्धान्तयति—आनन्दमयोऽस्या-
सादिति ॥ चेतनभोग्यभूतेति । एतेन प्रधानस्य पुरुषार्थत्वेन लोकानुभवादिषु च तेनैव सम्भवयाधिकरणे प्रतिपादित
सम्भवः प्रधानस्य सम्भवतीति त्रिरात्मव्यवहारबुद्धयनुसारेण प्रथमतः अचिद्वैलक्षण्यं तदवदानमिति सूचितम् ॥

कर्मवदयादित्यादि—अशुद्धात् इत्यनेन जीवस्य कार्यत्वं शरीरसम्भवेऽपि हेयं च साधितम् । 'शुद्धात्'
इत्यादिसिद्धान्तकारणेन परिशुद्धस्य न कार्यत्वं सिद्धं तस्यैव ब्रह्मण्यप्युपपत्तेः परमात्मानमुपगम्युक्तिः दार्शनिकस्यैवमु-
पपत्तिः पूर्ववतो युक्त इति न्यायः । निरिच्छहेयप्रत्यनधिचेति । 'यो वाचो निर्वर्तन्' इति श्रुतिविवक्षितानन्दसम्भ-
वः ।

श्रीभाष्यम्

सू १३ आनन्दमयोऽभ्यासा [१.१.६]

तैत्तिरीया अधीयते- ' सवा एष पुरुषोत्तरसमयः ' (तै.आन.१) इति प्रकृत्य ' तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ' (५.२) इति । तत्र सन्देहः किमय मानन्दमयो बन्धमोक्षभागिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दामिलपनीयादन्यः परमात्मा ; उत स एव इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? ' तस्यैष एव शारीर आत्मा ' (तै.आ. ५.अनु) इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् ; शारीरोहि शरीरसम्बन्धी जीवात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

इदानीमचेतनापेक्षया प्रसिद्धिमान्चेऽपि परमात्माऽपेक्षया प्रसिद्धतरेऽहंप्रत्ययासिद्धे * प्रत्यगात्मन्यवतरन्ती बुद्धिव्यावर्तत इत्यर्थः ॥

सू १३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

* कारणविषयस्य ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इति वाक्यस्योत्तरत्र चोद्यपरिहासमुदे नोद हरिभ्यमाण आत प्रथ मात्मशब्दव्याख्यानोपक्रमभूत ' सवा एष पुरुष ' इत्यादिकमुपात्तम् । अनएवहि प्रबन्धान्तरे ' तस्माद्वा ' इत्यादिक मुदाहृतम् । तत्रेति । शारीरत्वानन्दप्राचुर्याभ्या सद्य इत्यभिप्रायः । सद्विद्याया ' जीवेनात्मना ' इति सामानाधिकरण्य- मत्र पूर्वपक्षोऽयानवीजमिति सूत्रनार्थ जीवशब्दामिलपनीयादिति पदम् । किं कारणवादिनस्सर्वे यदान्ताः परिशुद्धप्रत्यगा त्मस्वरूपपराः ? उत तद्विलक्षणपरा इति प्रथमविचारः तदर्थमानन्दमयः किं परिशुद्धादस्य. इत्यगमा उत परमा मेति ? तदर्थमिह प्रतिपन्नशरीरसम्बन्धः किं जीवात्मासाधारणः उत न, तदर्थं मयट् किं स्वार्थिकत्वविकारार्थकत्वयोरभ्यन्तरवान् ? उत प्राचुर्यार्थः । तदर्थं किं विकाराद्यर्थानुगुणहेतवोऽनुरोद्धव्याः ? उत प्राचुर्यार्थानुगुणहेतवः विज्ञानमयशब्दः किं विज्ञानमात्रपरः ? उत जीवपरः तदर्थं तत्र मयट् किं स्वार्थिकः ? उतन । तदर्थं ' विज्ञानं यद्वा तनुते ' इति विज्ञानशब्दः किं ज्ञानमात्रे वर्तते ? उत ज्ञानगुणके प्रत्यगात्मनीति । पूर्वे कल्या पूर्वपक्षाः इतरतु राद्गन्ताः । यदा विकारार्थत्वात्- नुगुणहेतोरनुरोद्धव्यत्वेन मयट् स्वार्थिकं विकारार्थं वा भवति । तदा निरतिशयप्राचुर्याप्रतिपत्तेरानन्दमात्रस्य जीवसं- भवात् स्वनो जीवानुगुणतया प्रतिपन्नस्य शरीरसम्बन्धस्य जीवासाधारणत्वे विरोधाभावादानन्दमयो जीवः यदाच श्लोकस्य विज्ञानशब्दो विज्ञानमात्रपरः तदा विज्ञानमयशब्दस्यापि स्वार्थिकमयङ्गतरनेन विज्ञानमात्रपरत्वाद्विज्ञानशब्दस्य बुद्धिपर

गूढार्थसङ्ग्रहः

शब्दार्थः । दीपसारयोः ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इति वाक्योपादानेन पूर्वोक्तपूर्वपक्षबीज सूचितम् । भाष्ये तु ' सवा एषपुरुषोत्तरसमयः ' इति वाक्योपादानेन जीवात्मान एव ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इत्यत्र कारणतयोक्तस्य शरीर सम्बन्धप्रतिपादनेन पूर्वपक्षबीज सूचितम् । आ मशब्दार्थपरिसमाप्तिदशाया आनन्दमये शारीरत्वमुपपादितम् । तेनानन्द मयो जीवः इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणादित्यनेन बोधितम् । अत्र ' सवा एष पुरुषोऽत्तरसमयः ' इत्युपक्रमोक्तशरीर- सम्बन्धस्य आनन्दमये परिसमाप्ततया उपक्रमोपसंहारयोरैकरस्येन शरीरसम्बन्धीजीवात्मान विवाक्षितइति पूर्वपक्षश्रुतिरसूचिता ॥

श्रीभाष्यम्

ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्य तदेव जगत्कारणमानन्दमय इत्युपदिशति ; जगत्कारणं च ' तदैक्षत ' (छां.६.२.३) इतीक्षणध्वजणात्सर्वेश्वरस्त्वैश्वरइत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ; स तु जीवान्नातिरिच्यते-

श्रुतप्रकाशिका

त्वसम्भवात् तदन्तर आनन्दमयः प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षे फलफलिभावः ॥

रादान्तेन यदा प्राचुर्यार्थानुगुणहेतोर्गुरोद्व्यन्वेनानन्दमय इत्यत्र मयद् प्राचुर्यार्थः । तदानीमानन्दमयप्राचुर्यस्य निरवधिजनयाऽवगतस्य श्रुतविरुद्धाद्युतोपाधिस्वप्ननायोगेन स्वतो निरातिशयस्य जीवात्मन्यसम्भवात् तद्विरुद्धेन शरीरसव-वस्य जीवासाधारणकर्ममूलवाभावाच्च नानन्दमयः प्रत्यगात्मा । यदाच श्लोकस्यविज्ञानशब्दे विज्ञानगुणके प्रत्यगात्मनि वर्तत तदा विज्ञानमयशब्दस्यापि प्राचुर्यार्थमप्यङ्गनया प्रत्यगात्मवाचित्वाच्च तदन्तरआनन्दमयः परमात्मेति फलफलिभावः ॥

पूर्वपक्षोऽथानमाधिपनि ननुचेति । सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्येति । अनेन जगत्कारणप्रकरणस्याविच्छिन्नचित्तौचिता तदेव जगत्कारणमिति । वक्ष्यमाणपर्यालोचनया विभूतिप्रकर्षाधीनातिशयिताऽनन्दस्याश्रयित्वोपादकं सकलजगत्कारणत्वमिति भावः । ततःकमित्यत्राह-जगत्कारणचेति । ज्ञानशक्त्युपयोगज्ञापनाय जगत्कारणमिति पुनरुपादानम् । परिहरति-सत्यमिति । * चेतनत्वादावभ्युपगमः जीवादतिरेके विवादः सामानाधिकरण्यानिर्देशोरपि । ततः

गूढार्थसंक्षेपः

' सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म ' इत्यत्रोपक्रमे उक्तब्रह्मणएव ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इति श्रुतावभिप्रेतव्येन सद्धिद्यायामात्मशब्दमात्रसत्त्वेऽपि अत्र ब्रह्मशब्दस्यापि सद्भावेन तस्यैव मुख्यमन्त्रिणीवबहुमवनेक्षण ननु जीवस्येति पूर्वाधिकरण एव सिद्धान्तितरियेन अत्र जीवपूर्वपक्ष एव नघटत इति शङ्कते-ननुचेत्यादिना । सतु जीवान्नातिरिच्यते इति । ईश्वर्यधिकरणे प्रधानवैलक्षण्यप्रतिपादनेऽपि ' अनेन जीवेनात्मना ' इत्यत्र आत्मानि जीवामिदस्याभिधानेन जीवस्यब्रह्मभेदतात्पर्येण ' तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इत्यत्र ब्रह्मणो विचक्षेति भावः । पूर्वपक्षसमर्थनार्थं सिद्धान्तयुक्तिमाशङ्कते-ननुचेत्यादिना । यस्त्वैश्वर्यसर्वेश्वर इत्युक्तमिति । एतदुभय परंपामपि समतम् । सर्वेश्वर निर्विशेषवादे न स्वस्य मिति प्रागेवोपादितम् । ' सुपुत्रस्थानपरीभूतः प्रधानघनएवानन्दमयो ह्यानन्दमुक्तेतोमुरः प्राशस्तृतीयपाठः एयसर्वेश्वरः एय सर्वेश्वरः एयोऽन्तर्याम्येय यानिः सर्वस्य प्रमवाप्ययोह भूतानाम् ' (माण्डूक्य.५.६) इति श्रुतिरशभिप्रेता । अत्र सर्वेश्वरत्वसर्वेश्वरे प्राप्ते प्रतिपादिते । ' प्राशानात्मना सपरिष्वक्तः ' इति वृहदारण्यकश्रुती जीवब्रह्मभेदो विवाधित इति 'सुपुत्रस्युक्तात्मोभेदेन' इति सूत्रे परेऽप्यभ्युपगच्छन्ति । एतद्वाप्यां(र)त्प्रशङ्काः नस्वरस इति त्रय्यन्तसारामृते उपपादितम् । एतेन सर्वेश्वरत्वसर्वेश्वरत्वे ब्रह्मणि जीवभेदपक्ष एव अन्तर्यामिणि सङ्गोऽस्ति श्रुतिप्रतिपादितो निष्पन्नः एतच्छ्रुतेः जीवपरत्वात्सम्भवेनान्दमयशब्दार्थः जीव इति नसिद्धान्तयितुं शक्यत इत्यनेन बोधितम् ॥

सत्यमुक्तं सतु जीवान्नातिरिच्यतइति । माण्डूक्योपनिषदि सर्वेश्वरेश्वरराटिदसत्त्वेऽपि ' सथा एय महानज आत्मा योऽय विज्ञानमयः प्राणेण ह्यन्तर्गर्भोऽतः ' इत्यत्र जीवब्रह्मभेदकथनपूर्वकं ' एयसर्वेश्वरः ' इत्यादिनिर्देशेन जीवेऽपि सर्वेश्वरादिशब्दा न विरुद्धत्वेन । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ' इत्युपक्रमोत्तानन्दाशब्दाभिधिरणपरे ' अन्योन्तर आ म

श्रीभाष्यम्

‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य’ (छां.६.३.२) ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (६.८.७) इति फारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् । सामानाधिकरण्यं हेतुत्वप्रतिपादनपरम् ; यथा ‘सोऽयं देवदत्तः’ इत्यादौ । ईक्षापूर्विका च सृष्टिश्रितनस्य जीवस्योपपद्यत एव । अतः ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ (तै.आ.१) इति जीवस्याचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपदिश्यते । अचिद्वियुक्तस्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै.आ.१) इति, तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः । ‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं चाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छां.८.१२.१) इति । अतो जीवस्याधिद्यादियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रकान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते । तथाहि शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं

श्रुतप्रकाशिका

किं जीवादयैलक्षण्यस्येत्याह—सामानाधिकरण्यमिति । ईशतिश्रवणाजीवविलक्षण वमुक्तमित्यत्राह—ईक्षेति । उपपद्यतएवेत्येकारः * अस्वारस्यसूचकः * साक्षित्वमपेक्षितृत्वमिति भावः । * ‘भेदव्यपदेशाच्च’ इति भेदव्यपदेशा सिद्धान्तेहेतु वदता सूत्रकारणैक्यव्यपदेशस्य पूर्वपक्षहेतुत्व विवक्षितमित्यवगम्यते । एवमुक्तानोपपत्तेरसौत्रहेतुवशाच्चैक्यव्यपदेशः पूर्वपक्षहेतुवयौपयस्तः । एवं पूर्वाधिकरणेन * जीवव्यतिरेकासिद्धेरधिकरणान्तरमारम्भणीयमिति भावः ॥

ननु ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्यत्र ब्रह्म प्राप्य श्रूयते, अनन्तर लक्षण कथ्यते तत्र सत्य वमानन्त्यचान्तभूतम् । जीवस्य नित्यप्राप्तत्वात् प्राप्यत्वमनुपपन्नं, शातत्वाल्लक्षणं च न वाच्यं, सत्यत्वानन्तत्वरूपलक्षणविशेषश्च * नैकरूपज्ञानस्य परिच्छिन्नस्य नोपपद्यते । अतःपरमात्मैव प्रतिपाद्यत इति शङ्का परिहर-पूर्वपक्षमाह—अतोब्रह्मविदिति । अतः शारीरत्व-भ्रवणात् सामानाधिकरण्यवलेनैक्यस्य प्रतिपन्नत्वाच्चाचिद्वियुक्तस्वरूपप्राप्यतापरत्व कल्प्यमित्यर्थः । लक्षणकथन तत्प्रतिपत्त्यर्थं तादृशोपोक्षिआचिद्वियुक्त स्वरूपे समवतीत्याह—अचिद्वियुक्तेति । नकेवल शारीरत्वसामानाकरण्यवत्तादचिद्वियुक्त स्वरूपस्य प्राप्यत्व, किंतु कण्ठोच्चचेत्याह—तद्रूपेति । हिशब्दःश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकः ॥

यद्वा स्वरूपत्वैवोपाधिकारानि वृत्तिमानपरमोक्षशब्दस्वारस्यसूचकः श्रुतिमेव दर्शयति नह्याइति । इतिश्रवणादितिशेषः । * प्राप्यत्वानुगुणपुरुषार्थता दर्शयन्नियमयति । अतइति । ननु नात्राचिद्वियुक्तजीवस्वरूपमुपदिश्यते ‘सचा एपुरुषोन्नरसमयः’ इति शरीरसम्बन्धभ्रवणादपरिच्छिन्नानन्दवभ्रवणाचेत्याह—तथाहीति । शरीरमुपलक्षणमात्रं गूढार्थसमह.

अनन्दमयः’ इति वाक्येऽपि आत्मन्शब्दः ब्रह्माभिन्नजीवपर इति ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यमिति—अनेन जीवेनेति । ‘सआत्मा’ इत्यनन्तर ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इति श्रुतौ उपक्रमानुसारेण जीवपरमात्मनोरभेद एव विवक्षित इत्यभिप्रेत्याह—तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्युपक्रमे ब्रह्मशब्दोऽपि जीवे न विरुध्यतर्त्याह—ब्रह्मविदामोतिपरमिति । तद्रूपप्राप्तिरेवहि मोक्षः इत्यत्र एवकारेण जीवभिन्नब्रह्मप्राप्तिर्व्यवच्छिद्यते अयमर्थश्च्युतेन सिद्धप्राप्ति श्रुतिमेवोदाहरति—नह्यैव सशरीरस्य सतइति । ‘अस्माच्छरीरगतसमुत्थाय परज्योतिरुपसपद्यतेन रूपेणामिनिपत्येन सउत्तम-पुरुष.’ इति श्रुतौ जीगभिन्नब्रह्मण एव प्राप्यत्वोक्त्या अचिद्वियुक्तजीवस्वरूपप्राप्तिरेव मोक्षइति सिद्धयतीति भावः ॥

श्रीभाष्यम्

दर्शयितुम् 'अन्नमयःपुरुषः' इति शरीरं प्रथमं निर्दिश्य तदन्तरभूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्ति-
प्राणम् तस्याप्यन्तरभूतं मनः तदन्तरभूतां च बुद्धिं, 'प्राणमयो' (तै.आन.२.अ) 'मनोमयो'
(३) 'विज्ञानमयः' (४) इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य सर्वान्तरभूतं जीवात्मानं
'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तै.आन.अ.५.२) इत्युपदिश्यात्तरात्मपरम्पराम् समाप-
यति । अतो जीवात्मात्मस्वरूपमेव 'ब्रह्मविदामोति परम्' (तै आन.१.अ) इति प्रकान्तं ब्रह्म;
तदेवानन्दमय इति निश्चीयते ॥

ननु च 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' (तै.आन.१.अनु) इत्यानन्दमयादन्यद्ब्रह्मेति प्रतीयते ।
नैवम्-ब्रह्मैव स्वस्वभावविशेषेण पुरुषविधत्वरूपितं शिरःपक्षपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते ।

श्रुतप्रकाशिका

ननु तद्विशेषणमिति तद्विभोगेनापरीच्छन्नानन्दत्वादिकमुपदिश्यत इत्यर्थः । तदन्तरभूतां च बुद्धिमिति । प्राणमय
मनोमययोर्मयत्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वाद्ब्रह्मज्ञानमय इत्यत्रापि मयत् स्वार्थिकः 'विज्ञानं यज्ञान्तनुते' इति मयत्त्वत्वं विना
वक्ष्यमाणत्वात् 'विज्ञानसारथिर्यस्तु' 'बुद्धितु सारथिं विद्धि' इति बुद्धिविज्ञानशब्दयोरेकार्थत्वेन प्रयोगाच्च *
विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञान बुद्धिरितिभावः । किमर्थमन्नमयादिनिर्देश इत्यत्र-तत्रतत्र बुद्ध्यवतरणेति । अप-
रिच्छिन्नानन्दत्वमपि परिशुद्धात्मस्वरूपस्य सम्भवतीत्यर्थसिद्धम् । शारीरत्वभ्रवणाजीवसामानाधिकरण्याद्ब्रह्मज्ञानमयशब्दस्या
गतःकरणपरत्वात् प्राप्यत्वादेः परिशुद्धस्वरूपेऽप्युपपन्नत्वाच्छरीरस्थोपरक्षणत्वेन तद्विशुक्तस्वरूपेण प्राप्यत्वादिसम्भवात् मयत्
प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन * विकारपरत्वाभावाच्च परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपविषयमिदं वाक्यमिति पूर्वपक्षोद्ब्रह्मः । तत्र द्रौहेव
साधकौ अन्येन शङ्कितदूषणान्यथासिद्धिरूपाः ॥

एवमानन्दमयशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्ववादिन पूर्वपक्षिण सार्व्व मृषायादिपक्षस्य श्लोदयति ननुचेति । तस्य पुच्छ
मितिपठ्याऽऽनयविसंबन्धप्रतीतिःसम्बन्धस्य द्विनिष्ठतथा * प्रतिष्ठा तद्भावेन च व्यतिरेकावगमादान्यत्वमित्यर्थः । परिहरति-
नैवमिति । 'अन्वयं * पुरुषविधः' इति श्रुतिवाक्यस्मरणार्थं पुरुषविधत्वरूपितमित्युक्तम् पुरुषविधत्वेन रूपितम् ।

गूढार्थसंग्रहः

तदन्तरभूतां च बुद्धिमिति । विज्ञानमयशब्दार्थः । अत्र विज्ञानशब्दोपादानेन 'विज्ञानसारथिर्यस्तु' 'बुद्धि-
तु सारथिं विद्धि' इति श्रुत्यन्तरेकार्थबोधनेन तदनुसारणैव विज्ञानमयशब्दार्थो विवक्षितः । अतएव अन्नमयप्राणमय
मनोमय शब्दानां पूर्वपर्यायेपूपक्रमवत् अत्र विज्ञानमयशब्दमनुपक्रम्य विज्ञानशब्दप्रयोगेणार्थमेवार्थः श्रुतावभिप्रेत इति
निश्चीयते । अन्यथा विज्ञानशब्दप्रयोगवैयर्थ्यादिनां भावः ॥

अपि च 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्तत्वाद्दृढमुच्यते 'तदप्येव श्लोको भवति असन्नेवसम्भवति असद्ब्रह्मेतिवेद-
चेत् अस्ति ब्रह्मेतिचेद्दृढं सन्तमेनन्ततोऽपिदुरिति' अस्मिन् श्लोके अननुक्त्याऽनन्दमय ब्रह्मप्रेदनस्यैव भावाभावयोगुणदे-
षामिधानाद्ब्रह्मणे 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति' इति शङ्करभाष्यसिद्धान्तात्प्राण-पूर्वपक्षं
पर्यालोचयति-ननुच ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति । पूर्वपक्षिणः आशय विवृणोति मैत्रमित्यादिना । शङ्करभाष्योचरीत्यनुसा-
रेण तासिद्धान्तस्यैव शुक्तत्वं शङ्कते-ननुचेत्यादिना । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्युपक्रमे वेद्यत्वेन ब्रह्म प्रवृत्तम् ।

गूढार्थसंग्रह

‘तदध्यामुत्ता, ‘सत्य’ नित्यादां ‘प्रियाञ्जिता’ इत्यन्ते ब्रह्मस्वरूपं दत्तं पदानि प्रतिपादितानि ‘स्मादा एतन्मादा मन’ इत्यथ उच्यते ब्रह्मात्मिन एवामा विवर्णित इति सर्वसमतम् । तच्च ब्रह्म आनन्दमयपदबोधेषु जीवाभिन्नया स्यात् जीवाभिन्नया पदद्वयमपि न पश्ये । एतद्वयस्य ध्रुविता पर्यायपर्यये आनन्दमयशानाज्ञानयोरेव परस्य ध्रुवो प्रतिपादितः स्यात्, नच तथावर्तते ब्रह्मशाशानपरिपक्वस्य ध्रुवो प्रतिपादनात् । तदपूर्वत्वात् ‘ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा’ इत्यस्य पु-च्छस्यैव ब्रह्म न न जान दम-यस्यति शयने । यद्यपि ननु पर्यायेषु पुच्छशब्दवत् अपमपि पुच्छशब्दः रूपणात् वार्ता । ‘प्रियाञ्जितस्य प्रसिद्ध-पनचारनर्षादिभेद’ (ब्र. सू. ३.३ १२) इति सूत्रे आदिपदेन ब्रह्मपुच्छकत्वस्यापि प्रतिपादनेन अस्य रूपणवत्त्वस्य सूत्रकाण्ड-सि नोचयति । तथाऽपि उत्तरवाक्य ब्रह्मशब्दद्वयसत्त्वेन ज्ञेयब्रह्मण तत्र विवक्षया आवश्यकतया पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मश-ब्दस्य गौणत्वमनन्याय्यम् । पु-च्छशब्दस्य ‘पुच्छोऽप्री लोमण्डलम्’ इति पश्चादिपुच्छे प्रसिद्धस्य कौण्ठिकार्था समान प्रतिपर्याय गौणत्वेन कन्वनीयम् ॥

अत्र पु-च्छशब्दस्य शङ्करभाष्ये इत्यमथ उक्त, ‘पुच्छवत् पु-च्छप्रतिष्ठा—परायण एक नीष्ट लौकिकस्थान-दृजा-नस्य ब्रह्मानन्द इत्येतेननेन विवक्ष्यते नात्रयत्नम्’ इति । अत्र ब्रह्मविशाभरणम्— ‘पु-च्छपदमाधार उगुणधामादुप-यत्ने । नच तथासति पुच्छपदेनैवाधारत्वस्य लघुतया प्रतिष्ठापद व्यर्थमेव स्यादिति वाच्यम्, स्थितिहेतुव्यप्राप्य-दार्थ, नच स्थितिहेतुत्वेनैवाधारत्वं लघुमिति पुनःपुच्छपद किमर्थं तल्लक्षणं वाच्यम्, ‘कस्मिन्वहसु क्वाते उच्यते-मविध्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यमि’ इति जीवरूपेण प्रविष्टस्य ब्रह्मण. स्थितिहेतु वेनाज्ञाऽपि प्राण ब्रह्माधार-नामावात् एवमाधारभूतानामपि पीठार्थानामतादिवर्जाननहेतु वादर्शनात् पुच्छपदेनाधारे प्रतिपादितेऽपि प्रतिष्ठापदेन ‘कौण्ठिकार्था क प्राण्यात् यदेव जाफाश जानन्दा न स्यात्’ इति वाक्यावगतस्थितिहेतुव्यप्राप्येन न कान्चिदनुपपत्ति-इति तत्र नास्तिरस्यम् । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वप्रतीतिगमकं न किञ्चि पश्याम प्रायपाठानुसारेण अक्षमयादित्तु-व्यतया प्रति-पत्तस्यानन्दमयस्यात्रसमवादिब्रह्मत्वमत्र । सर्वत्रायुपाध्यवाच्छिन्नजीवस्यैव विशेषणियात् । उच्यते ते अन्यत्रेवा-विशेषण सर्वत्र प्रतिपादन जानन्दमयस्य कथं ब्रह्म न समवति । अत उच्यते शयब्रह्मण एव प्रस्तुततया ब्रह्मशाशान-नया कल्प्याय निरूपणेन ‘ब्रह्मपु-च्छप्रतिष्ठा’ इति प्रस्तुतब्रह्मशाशानभावाभावायारैव ‘असत्त्वेव समवति’ इति वाक्य-विपक्षा स्फुटं ‘ब्रह्मपु-च्छप्रतिष्ठा’ इति वाक्यता पर्यायपर्यायभूत जीवाभिन्न ब्रह्मेवति निष्पायते । अत्र शङ्करभाष्यद्वय-णेषु प्रपाञ्चनैकदूषणस्य शङ्कितत्वेऽपि अन्यथापर्याय दूषणानि अत्र शङ्कितरुमिप्रतानि । तथाहि ‘मत्रा एव पुरुषोऽन्नर-समय.’ इत्युपक्रम्य विशानमयपर्यन्त विकारार्थे मयत्प्रवाहेऽसि आनन्दमयएवाकस्मादर्घजर्जरीय याथन कथमिव मयत्-प्राप्त्यर्थेन ब्रह्माविषय चचाश्रयित इति । मानवसिक्कब्रह्माधिकारादिति केन अत्रमयादीनामपि तर्हि ब्रह्म वप्ररङ्ग । अत्रमयादिषु ‘अन्योऽन्तर आमा’ इति श्रूयमाण वादब्रह्मत्व आनन्दमयेतु तस्याश्रूयमाण यात्ब्रह्म वमिति नशङ्क्यम् ‘सत्य शानमनन्तम्’ इत्यत्र यद्ब्रह्म प्रस्तुत तद्विजिज्ञापयिष्यैव अत्रमयादय आनन्दमयपर्यन्त पञ्चकाशा कल्पन्ते इति । अपिचानन्दमयस्य ब्रह्म वे प्रियायवयवत्वेन सविशेष ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषतु धात्रदशय श्रूयते । वाक्य-नसयोरगोचर वाभिधानात् ‘यो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मासा सह । जानन्द ब्रह्मणा विद्वान् । नविभति कुतश्च-नेति’ इति मयत् प्राप्त्यर्थं कवे दु खान्य वप्रतीतिरवर्जनीया स्यात् । नचानन्दमयाभ्यासदश्रूयते । प्रातिपदिकार्थमात्र-मवहि सर्वप्राप्त्यस्यते । ‘रपो वैश.’ इत्यारभ्य ‘यदेव आकाश जानन्दा न स्यात्’ ‘समान दस्य मीमांसुंशा भवति-आनन्द ब्रह्मणा विद्वान् । नविभेति कुतश्चेना न इति ‘आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानात्’ इति च । नचानन्दमयस्यब्रह्म व

श्रीभाष्यम्

यथाऽद्यमयो देहोऽवयवीस्वस्मादनतिरिपतैः स्वावयवैरेव 'तस्येदमेवशिरः' (तै.आन.१) इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छवत्तया निर्दिशतः । तथा आनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिपतैः प्रियाऽदिभिर्निर्दिशतम् । तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतयाऽ-

श्रुतप्रकाशिका

अनतिरिक्तत्वमुपपादयति । यथेति । प्रकरणे स्वस्मादनतिरिक्तैस्स्वावयवैः पुच्छप्रतिष्ठात्वरूपणदर्शनात् अत्रापि पुच्छप्रतिष्ठात्वेन रूपितं ब्रह्म आनन्दमयादनतिरिक्तमित्यर्थः । पश्यानिर्देशसमुदायतदेकदेशत्वनिबन्धनतद्योपपन्न इति भावः ॥

गुढार्थसंग्रह

प्रियाशिरस्येत्यादिभिर्हेतुभिस्तदसम्भवात् । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विशानमानन्दं ब्रह्म' इत्यानन्दप्रगतिवादीकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयप्रयोगः नन्वानन्दमयाभ्यासइत्यवगन्तव्यम् । (सू.भा) आनन्दमय इति कार्यान्वयप्रतीतिः, अधिकारान्मयदृच्छन्दाच्च । अत्रादिमयाहि कार्यान्मनो भौतिका इहाधिकृताः तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः सङ्गमणाच्च । 'आनन्दमयमानुसुपसङ्गामति' इति वक्ष्यति । कार्यान्मना च सङ्गमण अनाम्नना दृष्टम् सङ्गमणकर्मत्वेन चानन्दमयः परमान्मा भूयते । यथा 'अन्नमयमा मानुसुपसङ्गामति' इति । नचान्मन एवोपसङ्गमणमाधकारिविरोधादसम्भवाच्च । नन्वान्मनैवान्मनो सङ्गमण संभवति स्वामनि भेदाभावात् आमभूतच ब्रह्म सङ्गमितुः, शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । नहि यथोक्तलक्षणे आकाशादिकारेण अकार्यपतिते शिरआवयववरूपकल्पनोपपद्यते । 'अदृश्येऽनाम्ये' 'नेतिनेति' इत्यादिविशेषापोहस्तुमित्यर्थः इति (उ.भा) । विकारार्थमयद्र्मायपाठानुरोधेन आनन्दमयः न प्रधानः अपितु पुच्छं ब्रह्मैव प्रधानम् इति वदतामते 'अत्रादि प्रजाःप्रजायन्ते' इत्यादिवाक्यानामनुगतां यथा न पुच्छविषयकत्व, किंतु अन्नरसमयविषयकत्वमेव तन्मायपाठानुरोधेन, 'असंशयसंभवति' इति वाक्यस्यापि न पुच्छविषयकत्वम् अपितु, आनन्दविषयकत्वमेवेति समाधत्ते—मैयमित्यादि । 'यतो वाच' इति श्रुतिरपि मनोविषयिण्येव ननु ब्रह्मविषयिणी, 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसं देन विशुद्धसत्त्वं ततस्तु त पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' (सु. ३.१.८) इति श्रुती 'ओमित्येवा-मान ध्यायथ, तद्विशनेन परिपश्यन्ति घीरा. आनन्दरूपममृतं यद्विभ्रमति' इति तत्रैवोपनिषदि पूर्वोक्तस्य विशुद्धमनोज-यशानान-तरकालिकसमाधेः—प्रतिपादनेन 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्रापि तदर्थस्य विवक्षितत्वेन मनोविषयत्वस्य स्पष्टपादत्वात् । ध्यानान-तरकालिकसमाधिरेव मोक्षसाधनज्ञानप्रतिपादकवाक्येण विवक्षित इति श्रुतिस्मृतादिशिद्धान्तइति प्रागेव निरूपितम् । अनएव 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति (वृ) श्रुतिरुपपद्यते । अत्र तृतीयया ध्यानानन्तरकालिकसमाधी मनसःकारणत्वं प्रतिपादितम् ।—योगवृत्तेषु अयमर्थः स्फुटः । शङ्कराचार्यादिंसंतश्चेत्यापि पूर्वमेव निरूपितम् । एतेन 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं ततस्तु त पश्यति' इति श्रुती 'ततः-ध्यानत्' इत्यद्वैतसिद्धिव्याख्यानमभिनिवेशमूलकमिति सिद्धम् । 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नोमनः' इत्यादि त्रयाणां ब्रह्मण्यप्रवृत्तिषोभ्यते । नत्र विवरणकारणमेतं वाचःप्रवृत्तिः, मण्डनवाचरचितमिते मनसःप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते । तलवकारांपानेयात् काल्येन वेदानिषेध एव तत्प्रकरणपर्यालोचनया प्रतीयत इत्यापि पूर्वमेव निरूपितम् । शिष्टे सिद्धान्तकथनावधरे निरूपयिष्यते । अतः मनोमयपर्यायं मानसज्ञानस्य विवक्षितत्वेन पुच्छस्याविवक्षिततया आनन्दमयवाक्येऽपि प्रायपाठानुरोधेन आनन्दमयस्यैव न-नरानर्थं विवक्षा युक्ता ननु पुच्छः । एतेन

श्रीभाष्यम्

खण्डरूपमानन्दमयं ' ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा ' (तै.आ.५.अनु) इत्युच्यते । यदिचानन्दमयादन्य
द्विधामयिष्यत् ' तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तरआत्मा ब्रह्मेत्यपि निर्दिश्यत ; नचैवं
निर्दिश्यते । एतदुक्तंभवति ' ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् ' (तै.आ.१) इति प्रकान्तं ब्रह्म ' सत्यंघ्ना-
नमनन्तं ब्रह्म ' (तै.आ.१) इति लक्षणतस्मकलेतगव्यावृत्ताकारं प्रतिपाद्य तदेव ' तस्माद्वा
एतस्मादानन्दमयः ' (तै.आ.१) इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वान्तरत्वेनाऽऽत्मत्वं व्यञ्जयद्वा-
क्यमद्यमयादिषु तत्तदन्तरतया आत्मत्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादीन्तत्क्रिय ' अन्योन्तर-
आत्माऽऽनन्दमयः ' (तै.आ.५.२) इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टमानन्दमये समापयति । अत आत्म
शब्देन प्रकान्तं ब्रह्मानन्दमय इति निर्द्ध्यते ॥

ननु च ' ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा ' (तै.आ.५.३) इत्युक्त्वा ' असन्नेयस भवति । असद्ब्रह्मेति
वेदचेत् अन्तिप्रज्ञेतिचेद्देद सन्तमेनन्ततो विदुः ' (तै.आ.६.१) इति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामा-
त्मनस्सद्वाचासद्वाचौ दर्शयति : नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम् । नचानन्दमयस्य प्रियमो-

श्रुतप्रकाशिका

ननु ' आनन्द आत्मा ' इत्यानन्दोऽवयवित्वेन रूपितः नत्ववयवत्वेन, तत्कथमुच्यते अवयवत्वेन रूपितानां
प्रियमोदप्रमोदानन्दानामिति । नैव दोषः आमशब्दस्य स्ववाचित्वाभावात् कायस्य मध्यभागेऽह्मात्मशब्दवाच्यः ' दश
हस्या अहुलयो दशपद्या द्वाचरू द्वौवाहू पञ्चविंश आत्मा ' इत्यादी प्रयोगदर्शनात् । अतएव तस्यानन्दआमेति
पृथ्या * व्यतिरेकानिर्देशस्वारस्य सिध्दति, तस्मादानन्दो मध्यभागत्वेन रूपितः । नन्वेवमपि पुच्छतया निर्दिष्टं ब्रह्मे
त्यङ्गीकृतं स्यात् । * ततः किं तर्हि किं निरसनीयम् ? आनन्दमयस्याब्रह्मत्वम् अतस्तन्निरासमुखेन पुच्छस्य तदन्तर्भावो-
ऽभिधीयते ॥ हेत्वन्तरमाह—यदिचेति । ननु तस्माद्वाएतस्मादानन्दमयादन्योन्तरआत्मा ब्रह्मेत्यन्तरात्मतयैव वेदोक्तस्य
शक्तिं नह्यस्ति नियमः, ' पृथगात्मानं प्रेरितारम् ' ' पातं विश्वस्य ' इत्यादिव्यावर्तकारान्तराणाप्यन्यत्प्रतिपादन
समर्थादित्याशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । प्रकरणस्य तत्तदन्तरतयैवान्यत्प्रतिपादनपरत्वात्प्रकरणत्वेन वाक्येन तादृशोम
भविन्यमित्यर्थः । आमशब्दस्य श्रुत्यैव व्याख्यानं कृतमिति कथमवगम्यत इति शङ्काया स्वोक्तस्य स्वयमेव व्याख्यान
प्रकरणसिद्धमिति दर्शयितुमात्मशब्दनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मत्वोपपादनोपयोगितया च ' ब्रह्मविद्याप्रोति ' इत्याद्युक्तम् । तत्र
ब्रह्मशब्दव्याख्यानं सत्यज्ञानादिवाक्यम् आत्मशब्दव्याख्यानमानन्दमये समाप्तमस्तु ततः किमानन्दमयस्यैव ब्रह्म वइति
शङ्काया ब्रह्मशब्देन प्रकृतस्यैवात्मशब्देन निर्दिष्टत्वं दर्शयति । तदेवेति । ' तस्माद्वा एतस्मात् ' इति तदेतच्छब्दौ
प्रकृतपरामर्शनावित्यामिप्रायः ॥

पुनश्चोदयति ननुचेति । पूर्वं प्राधान्येनोक्तानामद्यमयादीनां श्लोकेषु तत्तच्छब्दैरेव निर्देशो दृष्टः एवमत्राप्यान-
न्दमयः प्रधानश्रेयसिपयश्लोकेऽपि तच्छब्देनैव निर्दिष्टव्यम् । यदा यद्वानन्दमये आत्मशब्दव्याख्यानपरिसमाप्तिः—
तत्त्वान्तरशब्देन निर्दिष्टव्यम् । तथा च नकृतम् अपितु ब्रह्मशब्देन निर्दिष्टम् । तस्मादानन्दमयस्य न प्राधान्य अतः पुच्छ-
शब्देन प्रधानमतिवाक्यमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यानन्दमयविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मशब्देन निर्देशो नदोष इति शङ्का*मर्थपर्यतिहरन्
पुनश्चान्तरमाह—नचानन्दमयस्येति । आशङ्काशब्देनोदाहृतश्रुतिवाक्यद्वयभेदार्थो व्याख्यातः । सर्वश्लोकप्रसिद्धस्य हर-

श्रीभाष्यम्

दादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भायामद्भावशानाशङ्का युक्ता । अतो नानन्दमयमधिकृत्यायं श्लोक उदाहृतः । तस्मादानन्दमयादन्यद्ब्रह्म । नैवम् । ' इदं पुच्छप्रतिष्ठा ' (तं.आ.१) ' पृथिवीपुच्छप्रतिष्ठा ' (२.३) ' अथर्वाङ्गिरसःपुच्छप्रतिष्ठा ' (३.३) ' महःपुच्छप्रस्था ' (४.२) इत्युक्त्वा तत्रतत्रोदाहृताः ' अद्याहै प्रजाःप्रजायन्ते ' (तं.२.१) इत्यादिश्लोका यथा न पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः ; अपित्यत्रमयादिपुरुषप्रतिपादनपराः ; एवमत्राप्यानन्दमयस्यायम् ' असन्नेव ' (तं.आन.६.१) इति श्लोकः ; नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि म्रियमोदात्तरूपेण रूपितस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सद्भावासद्भावशानाशङ्का युक्तैव । पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्यप्रसिद्धता । शिरःप्रभृत्यवयवित्वाभावाद्ब्रह्मणो नानन्दमयो ब्रह्मेति चेत् ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत् । अथा विद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्याश्रयभूतत्वात् ब्रह्मणः पुच्छप्रतिष्ठेति रूपणमात्रमित्युच्येत ; हन्त तर्हि तस्यासुराद्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः म्रियशिरस्त्यादिरूपणं भविष्यति । एवं च ' सत्यज्ञानमनन्तब्रह्म '(तं.आन.१) इति विचारारूपद्वन्द्वपरिच्छिन्नवस्त्वन्तरव्यावृत्तस्यासुराद्यावृत्तिरानन्दमय इत्युपदिश्यते । ततश्चास्यैकैकरसानन्दरूपे

श्रुतप्रकाशिता

पक्षवत्त्वेनासद्भावश्च • सद्भावाऽप्याशङ्कावादे न युक्त इत्यर्थः । परिहरति नैवमिति । ब्रह्मानानन्दमयशब्दानामेकार्थ्ये निश्चिते आनन्दमयशब्दानिर्देशसमो ब्रह्मशब्दानिर्देश इति स्फुटोमति बुद्ध्या आनन्दमयप्राधान्ये युक्तिमाह— इदं पुच्छमिति । प्रकरणस्य पूर्वश्लाकानां पुच्छमात्रप्रतिपादनपराभावादयमपि श्लोको न पुच्छमात्रप्रतिपादनपर इत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञानानन्दस्य सद्भावासद्भावशङ्काऽनुपपत्तिं परिहरति । आनन्दमयस्येति । प्रतिबन्दीमभिप्रेत्याह—पुच्छब्रह्मणोपीति । ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यादिवाक्येन ब्रह्मण आनन्दरूपवशोत्त्वादानन्दस्य च प्रसिद्धत्वात्तस्य सद्भावासद्भावशानाशङ्का युक्तेति चोदिते नस्थानन्तरूपस्य ब्रह्मणोऽविदितत्वमपरिच्छिन्नज्ञान-दावादेवहि त्वयोपपादनीयं तदत्रापि तुल्यमित्यर्थः । शङ्कते—शिरःप्रभृतीति । परिहरति—ब्रह्मण इति । फुच्छव अवयवविशेष इम् । प्रतिप्राक्त आचारः तम् । ब्रह्मणोऽन्नद्यत्तित्वमनुपपत्तिमिति चेत् अवयवत्वमप्यनुपपत्तिमित्यर्थः । अवयवत्व रूपणमात्रमिति शङ्कते अथेति । परिहरति हन्ततर्हीति । असुरादिति । असुलव्यावृत्तिविशेषाः शिरः प्रभृति वै न रूपिता इत्यर्थः । सत्यज्ञानादिवाक्येन सकलेनस्वावृत्तत्वे सिद्धे किमत्र क्रियत इत्यत्राह—एवंचेति । सत्यशब्दानिर्दिष्टस्य ब्रह्मणः कस्यचिद्विकारत्वाभावादानन्दमयशब्दाव्यावृत्तत्वमप्ययुक्तमित्यत्राह—ततश्चेति । ततः उक्तानुपपत्तीनां परिहृतत्वाद्दुपपत्त्यन्तरसद्भावादेत्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

'तस्य यजुर्वेद शिरः'अथर्वाङ्गिरसःपुच्छप्रतिष्ठा' इत्यत्र स्वसादनतिरिक्तैः स्वावयवैशिरःपुच्छादिकल्पननाश्वीनि न्या.२. उत्तरिपरि समाहिता । ' द्वे त्रिये वेदित्तये पराचैवापराच तत्रापय ऋष्वेदः ' इत्यादिना उपनिषदन्तरे अपरविद्यावैतन्ये दादीना प्रतिपादनेन अत्रापि मनोवृत्तेरेव विवक्षितेति प्रागुक्तार्थे बाधकाभावात् । ' सता एव पुष्टोऽन्नरसमयः ' इत्यत्र रसशब्देपादान ' अन्नमसित त्रेधाविधीयते ' इत्याद्युक्तार्थेवापनाय तेन जीवनिबन्धनं सिद्धयति । ' नित्रयथाऽन्नमय मृते ' (सा.का.४१) इति आरिक्ताविवरणतन्त्रकौमुद्या स्युत्पाधिकरण(स) भाष्यविवरणद्वये च पुष्टपदस्य शरीरपरवत्

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मण्यानन्दमय इति मयद्प्राणमय इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः तस्माददिद्यापरिक्ल्पितदिदिद्य
देवादिभेदभिन्नस्य जीवात्मनस्स्वाभाविकं रूपमखण्डं फरसं सुखैतानमानन्दमय इत्युच्यते
इत्यानन्दमयः प्रत्यगात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच 'सोऽकामयत्' इति वाक्ये स इति पुच्छितच्छन्देन कारणवस्तुनिर्देशाद्यानन्दमयः परब्रह्म 'तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मनः' इत्यात्मशब्दनिर्दिष्टा माऽभिप्रायोऽयं पुच्छितच्छन्देन इति चेन्न, व्यववितादव्य-
नन्दमयस्य ग्राह्यत्वात् 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति वाक्यात् पश्चा पाठस्य 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इतिवाक्य
म्यस्यात्मशब्दस्य व्यवधानाभावात्तदभिप्राय इति पुच्छितच्छन्देनः आनन्दमयस्त्वतद्वाक्यापक्षया व्यवहित इति न स परा
मदयत इतिचेन्न ; 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इति वाक्यस्यस्यात्मनस्सर्वपर्यायसाधारण्यनैतपर्यायस्य प्रधानप्रति
पाद्यभावात् सर्वानामशब्दस्य प्रधानपरामर्शित्वस्वागत्याच्च सइत्यानन्दमयएवाच्यते 'विज्ञान ब्रह्मेति व्यजानात्'
'आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानात्' इत्यत्र 'विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्कम्य, आनन्दमयमात्मानमुपसङ्कम्य' इत्यत्र
च स्थानप्रमाणानानन्दमयशब्दयोरिकार्थवाच्यगमादानन्दशब्दस्य परब्रह्मविषयवप्रसिद्धेऽनानन्दमय परब्रह्म ॥

नच 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यत्रानन्दशब्दोऽप्यानन्दमयशब्दवत् ब्राह्मणोऽपरइति वाच्यम् ; 'अन्नब्रह्म, प्राणो
ब्रह्म' इत्यादिप्रिज्ञानानन्तरमिव 'आनन्दो ब्रह्म' इति प्रिज्ञानानन्तर भृगोर्वरुणोपसत्यभावात् । नाहं 'तद्विज्ञाय
पुनरेव वरुणं पितरमुपससार' इति पुनदधुवने । एतदुक्तमिति 'अन्न ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यत्र किमत्राद्यु-
पसिद्धत्वादेनमुक्तम् उतात्रमयादौ ब्रह्मपुत्रवत्तरणम् । आद्यऽनब्रह्मेति ज्ञानानन्तर वरुणोपसत्तिन स्यात् उपरुद्धेण
भूतेन तन ब्रह्मणःप्रतिपन्नत्वात् । द्वितीयज्ञानदावपयब्रह्मपुत्रेयैर्भाव स्यात् पुनर्वरुणोपसत्यभावादिति । किंच 'आन-
न्दोब्रह्म' इत्यत्रानन्दशब्दस्य ब्रह्मपरत्व युष्माभिन्न व्याख्यातम् उक्तहि 'यातु भार्गवी वारुणी विद्या आनन्दोब्र
ह्मेति व्यजानात्' इति तस्य मयदोऽश्रवणात् प्रियशिरसुवाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्म वमिति । अतश्च 'आनन्दो
ब्रह्म' इत्यस्य वाक्यस्य परमात्मपरत्वात् स्थानप्रमाणेन 'अनन्दमयमात्मानम्' इत्यत्रानन्दमयशब्दोऽपि परमात्म-
पर । आनन्दमयस्य शोध्यन् च तदनुगुणसंसारनिर्हरणादिरूपमिति चानुसन्धेयम् ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपमेवापरिच्छिन्नानन्दरूपचेत् कथं जीवानां तु तिनवस्तुतिव्यतारतभ्यचोपरभ्यत इति इच्छा च परिहृ-
रन् पूर्वपक्षमुपसहरति तस्मादिति । 'तस्य प्रियम्' इति सवन्धवाचिन्या पाठ्या व्यतिरेकप्रतीति ब्रह्मविषयस्योपरितन-
श्लोकस्य आनन्दमयत्रियत्वभावेन पुच्छतयात् ब्रह्मण एव प्रधानत्वावगमात् । प्रियमोटादिरूपेण लोकविदितस्मानन्द-
मयस्य सद्भावसद्भावाज्ञानशङ्कानुपपत्तेः, निरवयवस्य परमामनोऽवयवव वानुपपत्तेः अविकारस्य विकारि वानुपपत्तेः—

गूढार्थसंग्रह

ज्ञीकृतम् । स्थूलरुघतीत्यायेन अर्थनिरूपणप्रकरणे पुरुषशब्दोऽपि न विरुच्यते । अतः अन्नप्राणमनोमयपर्यायेषु उपाध्यव
भिन्नजीवविवक्षासाधक नैव वर्तत इति सिद्धम् ॥

आनन्दमयइति मयादित्यादे । एतेनात्र विकाराद्यंमयइत्यभयः परेकमयदप्रायपाठनिर्णयायोगश्च सूचितः ।
आनन्दशब्दस्य ब्रह्मत्वेऽपि 'नित्य ब्रह्मशरादिभ्यः' इति सूत्रेऽपि 'मायाया'मित्यस्यानुवृत्त्या ब्रह्मकत्वानुपपत्तेः—

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते प्रचक्षते—' आनन्दमयोऽभ्यासात् ' आनन्दमयःपरमात्मा ।

श्रुतप्रकाशिका

' तस्यैव एव शरीरआत्मा ' इत्यानन्दमयविवेकवचनगतस्या नाऽन्तरस्य परमात्मतया आनन्दमयस्य परमात्मत्वानु-
पस्यते: ' अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयामे शुभ्यन्ताम् ' इति ध्रुतस्य शोधनस्य नित्यगुणे परमा म
न्यनुपपत्तेश्च नानन्दमयः परमा मा श्रियन्तु पुच्छतया निर्दिष्टमेव ब्रह्म परमाभेति पुच्छब्रह्मत्वादेहेतुसङ्ग्रहः ॥

प्रकरणस्य स्वस्मादननिरिक्तेस्त्वान्यवैशिशर्यपथाऽदरूपणपरत्वात्तदन्तरतया आत्मशब्दव्याख्यानस्यानन्दमये पर्यव-
सित्वादादन्नयादिनिपयाणा प्रकरणस्यश्लोकाणां पुच्छतदिपयत्वात् कारणत्वप्रतिपादके ' सोऽकामयत् ' इत्यनन्तरवाक्ये
सदृशि पुच्छिङ्गान्तेन प्रधानप्रवृत्तार्थवर्माभिनिना तच्छब्देनाध्ययहेतुत्वानन्दमयस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यन-
न्दशब्दस्य तन्मयत्वमभ्यासान् आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' आनन्दमयमात्मानमुपसङ्कम्य ' इत्यान-
न्दानन्दमयशब्दयोरेकार्थत्वानानन्दमयशब्दस्यापि परब्रह्मपरत्वात् । आनन्दमयशब्दतुल्यार्थानन्दशब्दवाच्यब्रह्मशानान-
न्तरवस्तुवैशिशर्यश्रुत्वात्, मूलस्वरस्यात् स्वस्मादननिरिक्तेस्त्वान्यवैशिशर्य शिरःपक्षपु-
ञ्जादिरूपणपरप्रकरणानुगुण्येन पश्यानि
देशस्य सनुदायसमुदायिभारनिबन्धनत्वोपपत्तेरानन्दमयात्मब्रह्मशब्दानामैकार्थ्येन तेषामन्यतमेन तद्विषयश्लोके निर्देशस्य
युक्तत्वात्परिचितानन्दस्याप्रसिद्धत्वेन ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्युक्ततयाऽभ्युपेतपुच्छब्रह्मण एव सद्भावसद्भावशङ्कसम्भवा,
दवयवत्त्ववयवित्वेन रूपणसम्भवादानन्दमय इत्यत्र मयत्प्रत्ययस्य स्वाधिकत्वेन प्राचुर्यार्थत्वेन वा विकारपरत्वाभावेन
ब्रह्मणो निर्विकारत्वागिरोत्वात् ' तस्यैव एव शरीर आत्मा ' इति वाक्यस्यानन्यात्मत्वप्रतिपादनपरत्वात् ' अन्नमय
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयामे शुभ्यन्ताम् ' इत्यत्र शोधन तत्तदस्वतुगुण कार्यमिति प्रत्यगा मवपक्षे स
सारनिर्हेगेन शोधन वात्तदनिरिक्तत्वरूपे भगवतः काहुध्यशान्तिरूपशोधनस्य प्रपदनसाध्यस्योपपन्नवाद्यानन्दमयानतिरिक्त
पुच्छब्रह्मत्वानन्दमय एव परमाभेति पुच्छब्रह्मत्वादनिराकरणयुक्तिसङ्ग्रहः । अप्राप्य हेतुपदक सिद्धान्तसाधक इतरहेतुग
णदशाङ्कविषययुक्तिपरिहारपरः तस्मादित्यधिकरणपूर्वपक्षोपसंहारः ॥

आत्मन्पूर्वपक्षे प्राप्त सिद्धान्तसूत्रमवतारयति एवंप्राप्तइति । तत्र प्रतिज्ञाश साध्यसमर्पकपदेन पूर्यन्त्याच्छे—
आनन्दमयइति । उत्तराधिकरणे ' भेदव्यपदेशाच्चान्य ' इत्यन्यशब्दःप्रयुक्तः इह तदाकार्यणलक्षणेऽर्थ उक्तपरमाभेति
यदा पूर्वाधिकरणसूत्रस्यानाशब्दमिति पदयोरनुपपन्नलक्षार्थमाह—परमात्मेति । यस्मिन्शब्द एव प्रमाण नभवति स

गृहार्थसंग्रह

न्दति ' इति सूत्रप्रवृत्त्या च विकाराधे मयदसम्भवात् ' तत आगत ' इति सूत्र ' मयदत् ' इतिसूत्रेण मयदः प्रवृ-
त्तिकल्पनापेक्षया स्वार्थे मयदकल्पनमेवोचितम् । ' तत्प्रकृतवक्षणे मयद ' (पा.सू.५.४.२१) इत्यस्य स्वाधिकप्रकरणे
पाठेन स्वाधिकप्रत्ययस्यैव युक्तत्वात् । अयमर्थः प्राक् (७४२.२) जिज्ञासाऽधिकरणोदाहृतकाशिकाऽदिप्रत्येयुः स्फुटः ।—
किञ्च शब्देन्दुशेतेर नागेशेन ' तद्ब्रह्मण वाक्यभेदेन प्राचुर्यार्थाभावेऽपि अत्यन्तस्वाधिकमयदर्थे तेन चिन्मय ब्रह्मत्वादिदि-
ष्टम् । ' इत्युक्तया प्राचुर्यार्थविषयत्वाभावे उक्तसूत्रेण मयदसम्भवति । एतेन ' यदेव आकाश आनन्दो नस्यात् आन-दा
द्वयेन पृथिव्यानि ' इति मयद्वैतवाच्यत्वाभावेव जीवाभिरब्रह्मपरत्वं ननु मयदुक्तवाक्यस्येति परोक्तिर्निरवकाशा, स्वार्थे

भीमाप्यम्

‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ (तै.आन.९.१) हरयेधर्मतेन वापयेन शतगुणितोत्तरक्रमेण निरति-
शयदशाशिरस्कः ऽभ्यस्यमान आनन्दः

शुतप्रकाशिका

इत्यस्यार्थमभिप्रेत्य निरतिशयदशाशिरस्क इत्युक्तम् ‘ सएको ब्रह्मणः ’ इति वाक्यस्यार्थमभिप्रेत्याभ्यस्यमान इत्युक्तम् ।
शतगुणितोत्तरक्रमेण गुणितः आदित्यर्थः । ‘ सएको ब्रह्मण आनन्दः ’ इति वाक्यस्य चतुर्मुत्पानन्दविषयत्वेन ‘ यतो
वाच ’ इत्यादिवाक्यस्यैव ब्रह्मानन्दविषयत्वाङ्गीकारेऽभ्यासादिति हेतोर्व्यधिकरणता स्यात् ॥

किंच अयं ब्रह्मशब्दः परमात्मवाचकः ब्रह्मशब्दस्य भगवत्त्वेव मुख्यत्वात् ‘ ब्रह्मविद्याप्रोति, अस्तिब्रह्मेति ’
इत्यादिषु वाक्येषु परब्रह्मवत्त्वेव ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगप्रकरणात् ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ इति पूर्वोत्तरयोर्वाक्ययोरान-
न्दप्रतिसम्बन्धनाच्चिपष्ट्यन्तब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मपरत्वदर्शनात् ‘ सैपानन्दस्य भीमाङ्गा ’ इति प्रकृतब्रह्मानन्दनिगमन-
स्यापेक्षितत्वात् ‘ स यश्चायं पुरुष ’ इति प्रकृतपरमात्मिनाऽनन्तरवाक्यत्वेन कारणपरत्वच्छब्देन पूर्ववाक्यस्यस्यास्य ब्रह्म
शब्दस्य परब्रह्मपरत्वनिश्चयात् अन्यथा चतुर्मुत्पानन्दस्य सर्वात्मत्वपरमकारणत्वप्रसङ्गात् । ‘ तदप्येष भूको भवति ’ इति
भगवदानन्दविषयश्लोकैः स्थानस्य भगवदानन्दप्रसङ्गसापेक्षात् निरुपपदप्रजापतिशब्दस्य चतुर्मुत्पे स्वरस्य वदशादिपरत्वे-
एकचचनस्वरस्याभावात् ‘ देवानाम् ’ ‘ देवगन्तव्येषाम् ’ ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ बृहस्पतेः ’ इति बहुषु व्यक्तिसु बहुवचनस्य
एकैकत्वमिति ध्रुवैकवचनस्य प्रकरणे प्रयुज्यमानत्वाच्च । तथा ‘ सएक प्रजापतिलोकआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽयुजिनो
ऽकामहृत्तोथ तेषेशत प्रजापतिलोकआनन्दास्तस्यैकैर्ब्रह्मलोकआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽयुजिनोकामहृत्तोथ एष
एव परआनन्दएष ब्रह्मलोकैरसन्नान्दितिहोवाच ’ इति बृहदारण्यकवाक्यैकाम्याच्च, ‘ सएको ब्रह्मण आनन्द ’ इति
वाक्यस्य परमात्मानन्दपरत्व सिद्धम् ॥

नच ‘ सएक ’ इति निर्दशब्रह्मानन्दस्य परिच्छिन्नत्व आधिक्यमात्रे वाच्यतापर्यात् । यथा ‘ क्षिमेपुरिव
संपति ’ इति वाक्ये धर्मगतिमाच्यनिवृत्तिपर नत्विसुसाम्यपर स्वस्य निमेषमात्रेण बहुयोजनातिरिक्तनस्य समागच्छि-
त्वात् तथाऽऽशाभि पूर्वापरवाक्यादिभिरपरिच्छिन्नानन्दत्वसिद्धेः ‘ सएक ’ इति वाक्यस्य चतुर्मुत्पानन्दादाधिष्वे तापर्यं
मित्यवगम्यते । यद्वा रोमकूपेण्यनन्तानि ब्रह्माण्डसन्नि भ्रमन्ति ते ।—

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्रण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

गङ्गायां सिकता धारा यथा वर्षतिवास्ये । शक्या गणयितुं लोके नव्यतीत.पितामहाः ॥

इत्यादिभिरण्डानां तन्तत्र चतुर्मुत्पानानाचारुङ्क्षयेत्वापरमात्मियाभ्यात्मियत्वं शतगुणानन्द वे कश्चित् चतुर्मुत्पानेऽसक्यतेभ्यः
शतगुणानन्दतयाऽऽगतस्य भगवतः अपरिच्छिन्नानन्दत्वमर्थसिद्धमिति क्तो यथोक्तएवार्थः ॥

अभ्यस्यमानइति । अभ्यासशब्दः कर्माधिष्वन्तइत्यभिप्रायः । यद्वा मावार्थत्वेऽप्यानन्दस्याभ्यस्ताव फलतिमिति
तथाक्तम् । तच्च हेतोर्व्यधिकरण्यशङ्कास्त्युदासार्थम् । ननु गुणनं वर्धनम् प्रजापत्यानन्दोहि शतगुण वेन वर्धते ननु—

गृहार्थसङ्ग्रहः.

शतगुणितोत्तरक्रमेणेति । अत्र शतगुणनस्य श्रुतौ प्रतिपादनेन आनन्दशब्दस्य धर्मभूतशानावस्थावानेवार्थे इति
भ्रमोऽयुदस्त. विषयानुस्यूतनिबन्धनत्वात् ज्ञानानुस्यूतस्य विषयानुभवजन्यः आनन्दइति नैयायिकमतमनुमाविरुद्धम् ।

गुढार्थसङ्ग्रह

विशेषधनुकूलत्वानुभव एवानन्दः । शतगुणितोत्तरक्रमे एकस्यानुकूलत्वेन शतविषयपेक्षया अन्यस्य अनुकूलत्वेन शत विषयपेक्षय एव पर्यवसानम् । अत्र पञ्चम्यासेन मनुष्यगन्धर्वादीनामानन्दस्य च भद. स्फुट प्रतीयत इति 'आनन्द ब्रह्मण' इत्येतदुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मभिन्नानन्द एव विवाक्षित । एव प्रकरणवलासिद्धौ ब्रह्मसम्भ्यानन्दोऽपि ब्रह्मसन्निधि गुणविभूत्यादिरैव । वेदार्थसंग्रहाने ब्रह्मण एवानन्दरूपता 'रसो वैस.' इत्यादिश्रुतिभि । तन्सम्बन्धादेवा मान्यसामान्यस्य आनन्दरूप एव इति सिद्धान्तितम् । अतश्च निरतिशयदशाशिरस्क ब्रह्मसन्निधगुणविभूत्यादिरैव 'आनन्दब्रह्मणानिन्दान्' इत्यत्र विवक्षित । गुणविभूत्यादेस्सर्वस्य बाह्यनसापरि-च्छेद्यत्वमत्र विवाक्षितम् । एतेन जानन्त्य प्रागुक्त द्विविध सम्पत्प्रकाशित भवति, उपक्रमे आनन्त्यपुरस्कारेण ब्रह्मणो ज्ञान ब्रह्मविदित्यत्रापि विवाक्षितम् । 'अस्तिब्रह्मतिचेद्देव' इत्यत्र तत्रैव विवक्षितम् ननु निर्विशेषज्ञानम् 'ब्रह्मास्ति' इत्यत्र असंघा वर्धकर्तृत्वेनैव ब्रह्मणो ज्ञानस्य विवाक्षितं जात । तेन स विशेषब्रह्मज्ञानमव तत्र विवाक्षितम् । अत्र गुणाना प्राधान्याभिप्रायेण तद्विशेष्यकज्ञानमभिहितम् तस्यैवामयहेतु व च

कटापनिषत्त्रयि- 'यदिद किंच जगत्सर्वम्' इत्युपक्रम्य 'भयादस्यामिस्रपात' इत्यादौ भीषास्माद्गत पवत' इत्यादि क्रमणैवाथोऽभिहित । 'नाहमन्वे मुनेदेति' इत्यादौ मुशन्दादे.प्रयोगेण कास्त्वेन वेदनस्यैव निषध इति सिद्धया बाह्यनसापरि-च्छेद्य वमपि सूचित भवति । अनन्तर- 'अव्यक्तानु पर पुरुषा व्यापकोऽल्लिङ्ग एव च । य-शा वा मुच्यते जन्तुमृतत्व च गच्छति' 'नमदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषापर्यति कश्च नैनम्, हृदा मनीषा मनसाऽभिकलतो यएनविदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्यत्र मानसज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वम् । 'ता योगमिति मन्यन्ते' 'विद्यामेतायोगविधिच कृ स्म' इ युत्तरत्र योगस्य प्रतिपादनात् । नैव वाचा न मनसा प्राप्नु शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽयत्र कथ तदुत्प्लभ्यते' (कठ २.६.१२) इत्यत्र वाच. मनसश्च प्राप्तिहेतु व निषिध्य 'अस्ति' इति शेषेन ब्रह्मण. प्रतिपादितम् । अत्राप्यसंघावर्धकर्तृत्वेन ज्ञान सविशेषज्ञानमेव । 'उभयोस्तावभावेन' इत्यत्र व्यापकपरपुरुषज्ञानस्य मुक्तिहेतु वप्रतिपादनेन व्याप्यव्यापकयस्तुनेरेकविषयमार्थत्वेन अस्तीतिज्ञानमेव विवाक्षितम् । पुरुषशब्दस्य ब्रह्मदारण्यकनिर्वचनत्रयानुसारणच सविशेषपर वमेव विवाक्षितम् आनन्दवज्रयामपि 'साऽकामयत ब्रह्मस्या प्रजायय' इति सविशेषमभिधाय 'तस्माद्वा एतस्मादा मनःकाशरसभूत.' इति पूर्वोक्तस्य विशदीकरणत् । अनन्तरानुवाक 'रसो वै स रससंल्लेवाय लब्धवानन्दी भवात' 'एषह्यवानन्दयति' इत्यत्र जीवब्रह्मणोरुभयोस्सविशेष वस्यैव प्रतिपादनात् । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वाक्येन 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यत्र स्वयमान दशयस्य अन्यानन्दयितु व न समवतीति बोधितम् । ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेनैव ब्रह्मसन्निधगुणविभूत्यादेरानन्दरूपतेति बोधनयैवानन्दशब्देन धर्मिणो निर्देश । अनन्तर 'यदाह्यनैव एतस्मिन्' अथ सोऽभयङ्गतो भवति' इत्यत्र प्रागुक्तदिशा ध्यानेन अभयप्राप्तिरेव विवाक्षितेति मनोभयपर्यायपाठेन निर्धारत भवति । 'भीषा स्माद्गत पवते' इत्यादिना ब्रह्मणो भयहेतु वप्रतिपादनेन अभयहेतु वमपि सूचितम् । आनन्दयितु वप्रतिपादननापि त सूचितम् । अतश्च 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुते. प्रागुक्त एवार्थ । श्रुतौ का र्त्तव्येदेनप्रतिषध एव विवाक्षित इति भागेव निरूपितम् ॥

अतश्च श्रुतौ (सङ्करभाष्यद्वयित)सविशेषपरत्वमव विवाक्षितम् । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौहि भद' इति सूत्रेण सविशेषवस्तैव विवक्षितमिति साधनेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेष ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषतु वाक्यशरे भ्रूयते' इत्युक्त दूषण न घटत । एतन्मूत्र(श) भाष्ये 'ब्रह्मधर्मोत्त्वेतान् कृत्वा न्यायमात्रमिदमाचार्यण

श्रीभाष्यम्

अनन्तदुःखमिध्रपरिमितसुखलचभागिनि जीवात्मन्यसम्भवमिच्छित्हेयप्रतीकं कल्याणै-
कतानं न्कलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति ॥ यथाऽऽह—

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्मानन्दः सत्यम्—तथाऽपि गुणितःप्रजापत्यानन्द एव ब्रह्मानन्दइत्युक्तारणोक्तिः ग्रीहिचन्द्रय गुणैतिवत् गुणिततत्तदा
नन्दसदृशस्यैकदशतया प्रतिपाद्यमानो ब्रह्मानन्दइत्यर्थः ॥

यद्वा मुहुर्मुहुर्गुणैरभ्यासः । तेन तापर्यालिङ्गवस्य सूचितम् । अस्वानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वं, ततः किमित्यत्राह—
अनन्तदुःखेति । अनेन निरतिशयानन्दविरुद्धधर्मयोग उक्तः परिमितेति निरतिशयानन्दमात्रवत्, विरुद्धमोपलम्भा-
च्छादिसम्भवं इत्यर्थः । कथमसम्भवः मुक्तस्याह्वयपरिच्छिन्नानन्दत्वं श्रुतमित्यत्राह—निश्चिहेयेति । प्रत्यर्नाकत्वमत्र निवर्त
कत्वं विवक्षितम् । मुक्तस्यापि परमात्मप्रसादादेवहि हेयानिष्टुत्पूर्वकनिरतिशयानन्दप्राप्तिः इह च स्वतएवापरिच्छिन्नानन्द-
त्वमवगम्यते हेत्वश्रवणाधिरतिशयत्वश्रवणविरोधेन हदुक्त्वनयायोगाच्च । नच मुक्तस्य स्वतोऽनवच्छिन्नानन्दत्वं 'अथसोभयं
गतो भवति' 'एयह्येवानन्द्याति' 'रसगोहोवायं लब्ध्वानन्दीभवति' इति परमात्मायत्तवश्रुतेः नह्येव परमा
त्मानन्दस्यायाधीनत्वं श्रुतम् । 'श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य' इति मुक्तःपृथङ्निर्दिश्यते । श्रोत्रियः श्रुतेवेदातः अ
कामहृतः उपासनानिष्ठसमसङ्केशः 'यत्र श्रोत्रियोयृजिनोऽकामहृत' इति श्रुत्यन्तरम् मुक्तस्य जगद्व्यापारामावाह
परस्यैव स्वतो निरतिशयानन्दयोगः । एव निरतिशयानन्दस्य जीवात्मन्ययोग्यतारूपतर्कानुग्रहीत आनन्दमयशब्दःपरमा
त्मविषयइत्युक्तं भवति । न केवलं निरतिशयानन्दत्वरूपवस्तुसामर्थ्यानुग्रहीतवादैलक्ष्यमवगतं कण्ठोक्तञ्चेत्याह—
यथाऽहेति ॥

ननु 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य विषयवाक्यहीद तत्र व्याख्यास्यमानस्यास्य कथमिदोपादानमर्थोपपादन
च उच्यते निरतिशयानन्दस्य जीवात्मन्ययोग्यतारूपस्तर्कानुग्रहप्रमशब्दस्य परमात्मविषयत्वव्यवस्थापक उक्तः । अस्य
तर्कस्यानेन वाक्येन गर्भिनःवात्तत्सूक्तत्वेनेद वाक्यमत्रोप-यस्तम् अत्र ह्येतस्मादितिपदेन 'विज्ञानं यद्गतनुते कर्माणि
तनुतेऽपि च' इति पूर्ववाक्यप्रकृतकर्मत्वादिबौध्दिक्य जीवस्याभिप्रेत, धर्मिवाचिनाऽपि मयदन्तेन विज्ञानमयशब्देन
सर्वोपाधिनिर्मुक्तं स्वाभाविकरूपमसद्बुचितज्ञानमित्यवयवशक्त्या दर्शितम् । अनेन वाक्येन स्वभावपरिशुद्धस्यापि

गूढार्थसंग्रहः

प्रदायैतं प्रियशिरस्त्वात्प्रतिप्रतिनि । सच न्यायोऽन्येषु निश्चिनेषु ब्रह्मधर्मेपूपासनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः सयद्दामादिषु
सत्यकामादिषु च' (३.३.१२) इत्युक्तिरनुपादेया । निर्विशेषस्यैवाप्रामाणिकत्वात् 'आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र
सविशेषब्रह्मणः वाक्यानसापरिच्छेदानन्दो विवक्षितइति प्रागेवोक्तेश्च । मयटःप्राचुर्यैकत्वसम्भवः द्वितीयस्यविवरणे उप-
पादयिष्यते । चर्मानन्दस्य धर्मभूतानन्दस्यचाभ्यासस्य पूर्वैकभिधानेन आनन्दमयाभ्यासस्यानुत्तया 'नचानन्दमयाभ्यास-
श्रूयते' इत्यानुक्तेरपि नावकाशः ॥

कण्ठोपनिषदैककण्ठ्येन 'मनसैवानुद्वेष्टव्यम्' इति श्रुत्यन्तरानुसारेण च 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र मान-
ससमाधिरूपज्ञानमेव विवक्षितम् । एतत्प्राचुर्येणैव मनोमयपर्यायै 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति वाक्यप्रवृत्तिरिति पूर्वोक्त
युक्तमव । आनन्दमयस्य पूर्वपक्षोक्तजीवसत्त्वात्सम्भवेन जीवनिष्ठपरमात्मपरवाभित्याह—अनन्तदुःखमिश्रेत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ (नै.आनन्द.) इति विज्ञानमयोति जीवः न बुद्धिमात्रम् मयदप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतिः । प्राणमयेत्वगत्या स्वार्थिकताऽऽश्रीयते । इहनु तद्वतो जीवस्य सम्भवाद्यानर्थपर्यं न्याय्यम् । वद्धो मुक्तश्च प्रत्यगात्मा ज्ञातेवेत्यभ्यधिष्मति । प्राणमयादेौ मयदर्थसम्भवोऽनन्तरमेव यक्ष्यते । कथं तर्हि विज्ञानमयविययश्लोके ‘विज्ञानं यद्दत्तनुते’ इति कैचलयिज्ञानशब्दोपादानमुपपद्यते । ज्ञातुरेवात्मनस्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यतइति न दोषः । प्राणैकनिरूपणीयत्वाच्च ज्ञातुःस्वरूपस्य । स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दादि धर्ममुखेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति । गवादिशब्दवत् । ‘कृत्यल्युटो यहुल्लम्’ इति या कर्तारि ल्युडाश्रीयते । नन्वादित्वंवाऽश्रित्य ‘नन्दिग्रही’त्यादिना कर्तारि ल्युः । अतएव च ‘विज्ञानं यद्दत्तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च’ इति यन्नादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते, बुद्धिमात्रस्यहि न कर्तृत्वं सम्भवति ।

श्रुतप्रकाशिका

जीवस्य कर्मकृतानन्तदुःखमाजनस्य निरनिशयानन्दासम्भवात्ततः परमात्मनो विलक्षणत्वं प्रतिपादितमित्यभेदमुपात्तम् । अस्मिन्नायं विज्ञानमयशब्दस्य बुद्धिमात्रपरत्वं व्युदस्यति विज्ञानमयोहीति । ‘योऽयं विज्ञानमयःप्राणेषु ह्यद्यन्तर्गोः पुरुषः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिद्योतकोहिशब्दः । शब्दस्वारस्यानुग्राहकप्रत्यक्षप्रसिद्धिद्योतको वा ? अहं जानामीति ज्ञातृत्वंशात्मनःप्रतीयते ॥

ज्ञानिमात्रवाचिनो विज्ञानमयशब्दस्य ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽन्तःकारणपरत्वमप्यस्वस्वमित्यभिप्रयत्नाह—नबुद्धिमात्रमिति । मात्रनाभिप्रेतं प्रत्ययवैयर्थ्यं विशदयति । मयदप्रत्ययेनेति । प्रकरणवशात्स्वार्थिकत्वमाशङ्क्याह—प्राणमयेत्विति । अगत्या विकारप्राचुर्यान्तरासम्भवात् । पक्षे वैयर्थ्यमाह—इहत्विति । तद्वत्इति । प्राचुर्यार्थत्वं संभवतीत्यर्थः नात्र मयदर्थसम्भवति ज्ञानिमात्रस्वरूपोपात्तात् । ज्ञातृत्वहि काल्पनिकम् । मुक्तावस्थाया तदपि नास्तीत्यत्राह—वद्ध इति । प्राणमयादेौ स्वार्थिकत्वममुपगम्य परिहार उक्तः । अथ तदेव नास्तीत्याह—प्राणमयादाविति । विज्ञानमयशब्दस्य तद्विषयश्लोकस्यविज्ञानशब्दसमानार्थत्वात्प्रत्ययार्थिकत्वमित्यभिप्रायेण पृच्छति कथं तर्हीति । उपपद्यते नहि विशानस्य विज्ञानान्तराश्रयत्वं संभवतीति भावः । विज्ञानशब्दस्य ज्ञातारि प्रभृत्तौ निमित्त दर्शयति ज्ञातुरेवेति । एवकारशङ्कितविरोधाभावद्योतकः । अपिशब्दः स्वरूपधर्मयोर्निमित्तसाधारण्यपरः । ज्ञातृशब्दस्तुत्यार्थतयाऽपि निर्वाहं दर्शयति—ज्ञानैकेति । ततः किमित्यत्राह—स्वरूपेति । स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दाः अयुतसिद्धधर्मवाचिशब्दाः आकृतिनयविययतया समनियत शब्द निदर्शयति गवादीति ॥

एवं सौमन्यायाम्नां द्विधा निर्वाह उक्तः । अथ शब्दमर्थोदया द्विधा निर्वाहमाह—कृत्येति । प्रथमे पक्षे कर्तृपरत्वं कल्पनीयम् । द्वितीये गणान्तराभावः कल्पनीय इत्युभयप्राश्रयणशब्दप्रयोगः । प्रत्यक्षानुगुण्यात् सत्यन्तरप्रत्यभिज्ञानात् प्रथमभ्रुतत्वात्कृतिस्वारस्यात् प्रत्ययानर्थक्यानुपपत्तेश्च, प्रबलविज्ञानमयशब्दानुरोधेन विज्ञानशब्दो निर्वाह इति भावः । स्वभावस्य युक्त्यन्तरमाह—अतएवेति । अतएव विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वादेवेत्यर्थः । यथादिकर्तृत्वे श्रुतेः कथं विज्ञानशब्दवाच्यत्व चेतनत्वमित्यत्राह—बुद्धिमात्रस्येति । वेदधुरंवाहि कर्तृत्व प्रत्यक्षश्रुतिभिरस्यैव सिद्धमिति भावः । ननु सर्वेषां स्वव्यापारकर्तृत्वमस्ति, सत्यं ; नात्र तावन्मात्र विवक्षित, किंतु चेतनासाधारणः कर्तृत्वविशेषः प्रयत्नाधारत्वलक्षणः यथादिकर्तृत्वमित्युक्तम् । अत्र विज्ञानशब्दस्वारस्यमुभयोरप्यविशिष्टं यथादिकर्तृत्वास्वारस्यं परस्माधिकम् ॥

श्रीभाष्यम्

अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमयात्प्राचीनेष्वन्नमयादिषु न चेतनधर्मभूत कर्तृत्वं ध्रुयते । अत एव चेतनमचेतनं च स्वासाधारणैर्निलयनत्वानिलयनत्वादिभिर्धर्मविशेषैर्विभज्य निर्दिश्य, वाक्यम् ' विज्ञानत्राविज्ञानं च ' (तै.आ.५.२) इति विज्ञानशब्देन तद्गुणचेतन वदति । तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' (बृ.६.७.२२) इत्यस्य काण्वपाठगतस्य पर्यायस्य स्थाने ' य आत्मनि तिष्ठन् ' इति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिना वाण्यपाठगतं विज्ञानशब्दनिर्दिष्ट जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति । विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्ग वस्तुत्वाभिप्रायम् । तदेवं विज्ञानमयाज्जीवादन्व्यस्तदन्तर परमात्मा आनन्दमय । यद्यपि ' विज्ञानं यज्ञ ननुते ' (तै.आन.५.अनु) इति श्लोके ज्ञानमात्रमेयोपादीयते न ज्ञाता तथाऽपि ' अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय ' (तै.आन.५.१) इति तद्वान् ज्ञातैवोपदिश्यते । यथा--

श्रुतप्रकाशिका

ननु ' अद्यतेऽपि च भूतानि ' इत्यत्रमय इव प्राकरणिकमौपचारिक कर्तृत्वमुपकरण वाविशेषाद्बुद्धेरपि स्यादित्यत्राह—अचेतनेषुहीति । वाचकाभावेऽप्युपचारएव दोष सच प्रकरणानुवृत्तश्चेत्सोढव्यमस्यात् । नच तदनुवृत्ति प्राणमये मनोमय च तस्य विच्छिन्नत्वादित्यभिप्राय । विज्ञानशब्दस्य चेतनपरचे प्रयोगान्तर दर्शयति । अतएव चेतनमिति । अतएव विज्ञानशब्दस्य चेतनपरवादेवैत्यर्थ । चेतनमचेतनञ्चेति । नह्यन्त करणानन्त करणविभागोऽत्र क्रियेत् किंतु चिदचिद्विभाग एवेतिभाव , कुतइत्यत्राह—निलयनत्वेति , अचिद्विकारविशेषस्यान्त करणस्य ' जीवभूता महावाहो ययेद धार्यते जगत् ' इति प्रकारेण चेतनधार्यस्य विश्वनिलयनत्वायोगात्, परण तस्य कृत्यवानश्चुपगमाश्चेति भाव । विज्ञानशब्दस्य सवित्परत्वमप्युक्तम् । ' अनुप्रविश्य ' इत्यनेनानुप्रवेशश्रवणात् नहि सविद्रूप आ मा आत्माऽन्तरव्याप्यतयाऽभिमत । परस्य विज्ञानशब्दस्य चेतनत्वेन प्रयोगान्तर दर्शयति । तथेति । विज्ञानशब्दस्यामशब्दस्यानेशुन वादन्त करणपरत्वमनुपपन्नम् । नचात्मशब्दोऽप्यन्त करणपर विज्ञानशब्दवत्तस्यापि तत्रास्वरस वात् । यथा ' शायतऽनने 'ति व्युत्पत्त्याऽभ्यण विज्ञानशब्दस्य क्लृप्तम् । तद्वच्चेतनव्यातिरिक्त्वामशब्दोऽपि ह्यस्वरस अन्त करणपरं विज्ञानामशब्दयोर्द्वयारण्यस्वारस्य चेतनपरचेतु विज्ञानशब्दमात्रास्वारस्य ननु द्वयोरिति त्रिशय । अत्रामशब्दस्य परमामतया स्वाभिमतसवित्परं च ' य आत्मनि तिष्ठन् ' इत्यत्रामा तरस्यतिश्रवणात्, आ माऽन्तरव्याप्यस्य परमाम वा(नुपचे)सिद्धे ॥

सर्वत्र प्रयुक्तस्य विज्ञानशब्दस्य व्युत्पत्त्ययान्तत्वे विशेषानुगुणलिङ्गत्वादा मविषयस्य तस्य कथं नपुंसक वमित्यत्राह—विज्ञानमितिचेति । उपपादितमर्थं परमसाध्येन धर्यति । तदेवमिति । तत् उचोपपात्तिभिः परं विज्ञानशब्दस्य चेतनपरत्वसिद्धेरित्यर्थ । श्लोकस्यविज्ञानशब्दस्य शातुपरवोपपादनेन विज्ञानमयशब्दस्य शातुपरमुक्तम् । अथ श्लोकस्य शातुपरवामावऽपि विज्ञानमयशब्दस्य शातुपरवमाह—यद्यपीति । मयद्दहितवाक्ये तदर्थं परित्यक्त इति । इत्यपि वाक्ये स न त्याज्यइत्यर्थ । तर्हि ब्राह्मणस्य श्लोकस्य च कथमैकार्थ्यमित्यत्राह—यथेति । पुनर्वाक्योक्तार्थकत्वात्

गूढार्थसङ्ग्रह

अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तद्वान्ज्ञातैवोपदिश्यतइति । ' ब्रह्मवित् ' ' यावद् निहितगुहायाम्-सोऽक्ष्ण सर्वाङ्कामान्सह ' इ गुणकमे वेदितुं यत् सर्वकामादानमुक्त तदेव ' विज्ञान यश्तनुते ' इत्यादौ ' नारीरण्यने

श्रीभाष्यम्

‘अत्राद्ये प्रजाः प्रजायन्ते’ (तै.आ २.१) इत्यत्र श्लोके केवलाभ्योपादानेऽपि ‘मया एवपुन्रपोऽन्नरसमयः’ इत्यत्र नाभ्रमात्रं निर्दिष्टम्-अपितु तन्मय तद्विकार एतत्सर्वे हृदि निधाय सूत्रकारस्वयमेव ‘भेदव्यपदेशात्’ (शारी.१.१.१८) इत्यनन्तरमेव वदति ।

यदुक्तं जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य ‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविद्य’ (छां ५३ २) — तत्प्रमति’ (६.८.७) इति च जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशाजगत्कारणमपि जीवस्वरूपा घ्रातिरिच्यत इति हृत्वा जीवस्यैव स्वरूप ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ (तै आन १) इति प्रज्ञान्तमसुखाद्याद्युत्तरेनानन्दमयइत्युपदिदयत इति, तदुक्तं जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि ‘तदंशत चद्रुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत’ इति स्वसङ्कल्पपूर्वकानन्तविचित्रिच्छ्रियोगानुप

श्रुतप्रकाशिका

विषयवाङ्मोकस्य तदेकार्थ्यं यथाऽन्नमयाविषयश्लोकस्यैव । तन्मय इति श्रुतिवाक्यगतमवदधानुवाद तद्विकार इति वक्ष्यामः । उच्यते जातस्य उसूत्र वशङ्का परिहरन् व्याख्यास्यमानसूत्रोपयोगि च च दर्शयितुमाह-एतत्सर्वमिति । ‘तस्माद्वा एतस्मात्’ इति वाक्य जीवपरयोर्भेदप्रतिपादकं यदन् सूत्रकारो विज्ञानशब्दस्य शत्रुपर व तदुपपत्तीश्च हृदि निदधेव वदतीत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षे जीवसामानाधिकरण्यं शारीरत्वश्रवणं च हृद्ब्रह्ममुक्तम् तत्र सामानाधिकरण्यस्य भेदानहं वमुपपादयितुं यदुक्तमित्यादिनोपदिश्यत इत्यनेनानुदित पूर्वपक्षे हृत्तु दूषयति तदयुक्तमिति । प्राकारणिकवाक्यैरसमानाधिकरण्यत्वात् प्रातिपदिकाद्येन विरुद्धधर्माध्यासप्रतिषेध्या भेदसिद्धे कालात्ययापदिष्टहृत्परिव परोक्षहृत्तुन साध्यसाधक इति दूषणं वक्तुं न पदोपस्थाप्य विशेषसमर्पके प्राकारणिकवाक्ये पराभिमतैक्यविरुद्धभेदसिद्धिं दर्शयति । जीवस्येति । प्रत्यक्षशायामुपसङ्गतकरणकलेवरस्य कर्मव्यस्यस्य सङ्कल्पमत्रेण विचित्रजगत्सर्गायोगाद्ब्रह्मस्य सद्रूपत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

गूढार्थसमूह

‘हि वा सर्वान्कामान्-समश्नुत’ इत्यत्र सर्वापविमोकानन्तरकालिकत्वेन विशादीकृतम् । तेनापक्रमोक्तश्रुतिवाच्य प्रतिपिपादयिषितइति निश्चीयत इति भावः ॥

मैत्रीब्राह्मणे-‘विज्ञानघनएवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समु भाय’ इत्यनन्तर ‘नवा अरे मोहं ब्रवीमि अल वा अरे इदविज्ञानाय’ इत्यत्र विज्ञानयोग्यतोक्त । तत्र विज्ञानशब्देन ज्ञानविशेषएव विवक्षित । तेनासङ्कुचितज्ञानयोग्यता बन्धदशायामपि वर्तत इत्युक्तं भवति । अत्र ‘विज्ञानं’ ‘विज्ञानदय’ शब्दाभ्यां निर्देशपूर्वकं ‘शरीरे पाप्मना हि वा सर्वां कामान् समश्नुते’ इत्युक्तमोक्षमुक्तेरभिधानेन कामनाविषयीभूतसर्वानुभवोपायिकज्ञानविशेषवान् जीवो । १५ श्रित इति निश्चीयत, अत्र कामनाविषयीभूता ‘आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्’ इत्यत्र आनन्दशब्देन निर्दिष्टा । ‘यथा व चो निवर्तन्ते’ इत्यत्र कार्म्यवेदननिषेधस्य विवक्षितत्वेन अपारिच्छन्नगुणाविभूत्यादिज्ञानमेव ‘विद्वान्’ इत्यत्र विवक्षितम् । तादृशज्ञानस्वरूप योग्यताया बन्धदशाया सत्त्वेन आपनिष्ठच्यनन्तर उच्यते गुणाविभूत्याद्यनुभव एव ‘सर्वां कामान् समश्नुत’ इत्यत्र विवक्षित । उपासनफल गुणाविभूत्यादिज्ञान मुक्तस्य परब्रह्मसमानमिति विज्ञानमयपर्याये ब्रह्मशब्दस्योभयत्र निर्देश साम्यस्युत्पात्तुंशारेण ब्रह्मसाम्यतापर्यकं । एतदर्थमेव मनोमयपर्यायानन्तर विज्ञानदयपर्याये इत्यमुक्ति । आनन्दमयोपसङ्का त्य-

श्रीभाष्यम्

वृत्तेः । शुद्धावस्थस्यापि हि तस्य सर्गादिजगद्धापागसम्भवो ' जगद्द्वयापारत्वजम् ' [शारी,

श्रुतप्रकाशिका

शुद्धावस्थस्य समवनीत्यत्राह—शुद्धेति । उक्तं पिपरीतु शङ्कते—

गूढार्थसंग्रहः

नन्तर ' यतो वाचो निवर्तन्त ' इत्याद्यानन्दवल्त्युपसंहारः उक्तार्थतात्पर्यं व्रतयति । एव भृगुवल्त्युपसंहारे ' अस्माद्धो-
कात्प्रैय एतमानन्दमयमाभानमुपसङ्क्रम्य । इमान्लोकान्कामार्वा कामरूपयनुसञ्चरन् ' इत्योपक्रमोक्तमुक्तिः विशदीकृता ।
' सोऽश्रुते सर्वान्कामान् ' इत्युपक्रमोक्तार्थः विज्ञानमयपर्याये पापान्मोक्षानन्तरमिति भृगुवल्त्युपसंहारे च देशविशेषावच्छे-
देनेति च प्रतिपादनेन उपक्रममध्योपसंहाररूपवाक्यत्रयेकरस्यम् अयमर्थः ' मान्त्रवर्णिकमेव च गीतव ' इति सूत्रे ' गीयत ' इत्यत्र विवाधेति इति सूत्रकृता निरूपयिष्यते । अन्नमयाद्युपसङ्क्रान्तिः पूर्वं परत्र च प्रतिपादिता । अन्तएव मुक्तिफलमुक्तम् ।
अत्रायमाशयः ' तस्माद्वा एतस्मादाभिन ' इत्यत्रोपक्रमोक्तब्रह्मशब्दाद्येजगत्कारणत्वत्वात् प्रागानन्दमयादन्यत्वेन आभिनः
अप्रतिपादनेन आनन्दमयएव पर्यवस्यति । ' अर्थाहि भगवो ब्रह्म इति ' ब्रह्मशब्दाद्यर्थनिर्धारणयैव पितरप्रति भृगुवल्त्या
प्रश्नः, अनन्तर एकैककोटिनिरसनपूर्वकं आनन्दे परिसमाप्तयभिधानेन आनन्दानन्दमययोरेक्यनिर्णयेन आनन्दस्य जगत्कार-
णब्रह्मप्रतिपादने जगत्कारणब्रह्मणएव ' तस्माद्वा एतस्मादाभिन इत्यादिविबक्षानिर्णयेन आनन्दमयस्य जगत्कारणत्वसर्वा-
न्तर्यामित्वनिष्कर्षानन्तरमानन्दमयस्यैव सर्वान्तर्यामित्वनिश्चयेन अन्नमयाद्यन्तर्गामित्वनिश्चये तस्यैवेति निर्धारणं समवतीति
भृगुवल्त्युपसंहारे मुक्तिर्विशदीकृता ॥

वृत्तिकारमते (शं) भाष्योक्तदूषणेन विकारार्थमपद्रुप्रापयाठः ' विकारशब्दात्त्रेतिचेन्न प्राचुर्यात् ' इति सूत्रेणैव—
निरस्तः । ' प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः ' इत्यत्र शङ्काऽनुसारेण सविशेषब्रह्मणएव सूत्रकृतो विवक्षेति सिद्धयति । वेदार्थस-
ग्रहान्ते ' आनन्दो ब्रह्म ' इत्यादौ आनन्दशब्दस्य धर्मिपरत्वेत्यैवाभ्युपगमेन ' तत्प्रकृतवचने मयद् ' इति सूत्रस्य विषय-
भेदेन द्विवार प्रवृत्त्यभ्युपगमेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रवृत्त्यर्थस्य चाग्यासः वृत्तिवृत्तः विवक्षितः आनन्दमयादन्यस्थानन्द-
पृष्ठधामप्रतिपादनेन आनन्दानन्तर चरुणोपसम्पत्तेः भृगुवल्त्यामप्रतिपादनेन आनन्दानन्दमयशब्दयोरेकार्थं वन तस्यैव
उपक्रमोक्तब्रह्मशब्दाद्येवनिर्णयः सम्भवति । आनन्दानन्दमयशब्दयोरेकार्थं वेनाग्यासोऽप्युपपद्यते । सङ्क्रमणविषयः प्रागे-
वामिहितः । उत्तरत्र विशदीकरिष्यते । विशेषापोहस्युत्तानामर्थः प्रागेवामिहितः । वाक्यशेषं निर्विशेषश्रवणेन निर्विशेष-
मेव वाक्यतात्पर्यविषय इति प्रधानं दूषणं परमाग्ये उक्तम् । पूर्वपक्षिणोऽपि तत्सम्मतम् । अतः विस्तरेण जिज्ञासाऽधिक-
रणे निर्विशेषस्याप्रामाणिक्यं यदुच्यते तदेव साधयितुं शङ्कते—यदपिचेति । जिज्ञासाऽधिकरणे ' तत्त्वमसि ' इति वाक्य-
विचारकरणेन पौनरुक्त्यं प्रतिभाति । तथाऽपि ब्रह्मलक्षणवाक्यैकवाक्ये ब्रह्मणः जीवित्वलक्षणासाधने जीवाभिप्रेतेव
ब्रह्मेति भ्रमस्यात् । अत्र सूत्रेण जीवभेदः स्फुटं प्रतिपाद्यत इत्यमिष्येत् तत्रानुक्तविषयाणां पूरणेन पुनरपि ' तत्त्वमसि ' ति
वाक्यार्थविचारोपक्रमः । जिज्ञासाऽधिकरणे कर्मविचारानन्तर्यमयशब्दाद्यर्थ इति वृत्तिकारमतं दूनयादिः परैः आनन्दमयापि-
करणेऽपि जीवभिन्नानन्दस्यैव ब्रह्मत्व तस्यैवानन्दरूपत्व, ननु पुच्छब्रह्मण इति वृत्तिकारमतं दूषितम् । एवं च उभयत्र
' तत्त्वमसि ' इत्यादिवाक्यबलेनैव वृत्तिकारमतदूषणं संभवति । जगत्कारणकारणोपादानमिष्येत् प्राधान्यं ननु पर-
संभवमहावाक्यानामित्यर्थस्य निर्णीतत्वेन लक्षणवाक्यैकवाक्यविचारं तस्मात्तदनएव सिद्धान्तं दर्शयितुं मयतीत्यमिष्येत्—
' तत्त्वमसि ' इति वाक्यविचारः अत्र क्रियत इति बोध्यम् ॥ शुद्धावस्थस्यापि हीति—उपपाद्यिष्यन्त इत्यतम् । अथ

श्रीभाष्यम्

५.५.१७) ' भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् ' इत्ययोपपादयिष्यते कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरु-
त्वानभ्युपगमे ' अनेन जीवेनात्मना ' (छां.६.३.२) ' तत्त्वमसि ' (६.८.७) इति सामाना-
धिकरण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत् ; कथं वा निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य सत्यसङ्क-
ल्पस्य सर्वेशस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासङ्गवेयकल्याणगुणगणस्य सकलकारणभू-
तस्य ब्रह्मणः नानाविधानन्तदु-खाकरकर्माधीनचिन्तितनिमिषितादिसकलप्रवृत्तिजीवस्य-
रूपत्वम् ? अन्यतरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इतिचेत् कस्य भोः ? किं हेयसम्बन्धस्य ? किं
वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वभावस्य ? हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणोऽनाद्यवि-
द्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्धमिथ्याप्रतिभासो मिथ्यारूप इति चेत् विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते,
ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वमनाद्याविद्याश्रयत्वेनानन्तदु-खाधिपयामिथ्याप्रतिभासा-
श्रयत्वंचेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाऽश्रयत्वं चैवहि हेयसम्बन्ध । तत्स-

श्रुतप्रकाशिका

कारणेति । समानविभक्तयत्रगतैकयोपपत्तिः कथमित्यर्थः । कथंचेति । प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयः कथमित्यर्थः ।
निरस्तेयादिपदैस्तत्पदप्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयो दर्शितः । ' तदैक्षत, असृजत ' इति यथासङ्कल्प जगत्सृष्टिभ्रव-
णेन सत्यसङ्कल्प(स्वत्वा)त्वा)दिगुणानामतिरोहितत्वावगमात्तिरोघायकहेयसम्बन्धानर्हत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण निरस्तनिर्दिष्टत्वं
पगन्धत्वमुक्तम् । जगद्व्यापारौपयिकगुणान्तराणामन्यत्र कण्ठोक्तानां सद्रियाया गतिसामान्यनयादर्शिसिद्धत्वमभिप्रेत्योक्तः
अन्यधिकेति । त्वम्पदप्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयो दर्शितः । नानाविधेति । जीवस्वरूपव जीवेन सहस्वरूपैक्य
जीवत्वमित्युक्तेः जीवशरीरकत्वप्रातिपत्तिश्च सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं जीवस्वरूपत्वमित्युक्तम् । साक्षात्पराभिमत पद-
द्वयावगताविशेषणपारित्यागपक्ष दूषयिष्यन् सभावित पक्षद्वय शङ्कते अन्यतरस्येति । तत्र पदप्रतिपन्नविशेषणयोरन्यतर-
स्येत्यर्थः । त्रिकल्पयति कस्येति । प्रत्यक्षसिद्धागमसिद्धत्वन्तःपदावगतविशेषणजात दुस्त्यजमिति भावः ॥

सहेतुकमविरुद्ध परेण प्रथमाशरः परिग्रह शङ्कते-हेयप्रत्यनीकेति । हेय दुःख मिथ्याप्रतिभासः भ्रान्तिसान्नाम् ।
स्वयश्शुद्धस्य पटश्लोपाधिकमालि-न्यत्रपरमार्थतो निर्मलस्य स्फटिकस्या-व्यासाददृग्निमवच्च ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणैकतानत्वं
हेयसम्बन्धश्च स्वाभाविकौपाधिकविभागेन परमार्थपरमार्थविभागेन याऽविरुद्धः उभयोरपि स्वाभाविकत्वसत्यत्वाभ्युपगमोर्हे-
प्रिरोध इति शङ्काऽभिप्रेता, दूषयति-विप्रतिषिद्धमिति । विप्रतिषेधमुपपादयति । अविद्याश्रयत्वमिति । नकेवलं दुःख
मेव हेय अपितु तद्देहतत्प्रतिभासावपि हेयावित्यर्थः । तत्त्वमित्यत्राह-तत्सम्बन्धित्वमिति । अविद्यात कार्यदु ए
तत्प्रतिभासरूपहेयानामाश्रयत्व तत्प्रत्यनीकत्व च विरुद्धमित्यर्थः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

परेरपि भाष्ये मुक्तानामपि जगद्व्यापारसम्भव एव प्रतिपादितः । अनाद्युत्तिदशब्दात् इत्यन्तिमसूत्रे पूर्वोक्तमुक्तस्यैवा-
नाद्युत्तिप्रतिपादनेन अर्चिरादिगतिद्वारकफलप्रतिपादकश्रुतेरेव तत्र विवक्षितत्वेन सविशेषप्रतिस्वरूपमुक्तेरेव सूत्रवृत्ता निर्घा-
रणेन निर्विशेषस्यत्रापामाणिकना बोधितेति मुक्तिर्द्वैविध्यपरिकल्पनेन समुपोपासकपरतया जगद्व्यापारमित्यादिरर्थवर्णनम्-
पादेयम् ॥

श्रीभाष्यम्

म्यन्धित्वं तत्प्रत्यनीकत्वं च विरुद्धमेव । तथाऽपि तस्य मिथ्यात्वान्नविरोध इति मावोचः । मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थं एव ; यन्निरसनाय सर्वं वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूये । निरसनीया-पुरुषार्थयोगश्च हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते । किं कुर्मः ? 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' (छां.६.१.३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिशाय 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां.६.२.१) इत्यादिना निखिलजगदेककारणतां 'तदैक्षत बहुस्याम्' (६.२.३) इति सत्यसङ्कल्पतां च ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) इति सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयजीवैक्यं प्रतिपादितम् ; तदन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याऽध्रयत्वादिपरिकल्पनीयमिति चेत्—श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपन्नं विरुद्धं च न कल्पनीयम् । अथ हेयसम्यग्धएव पारमार्थिकः कल्याणैकत्वमाचता तु मिथ्याभूता ; हन्तैवं तापत्रयामिहतचेतनोज्जीवयिषया भवन्तं शास्त्रं तापत्रयामिहतिरेव तस्य पारमार्थिकी कल्याणैकतानस्वभावस्तु भ्रान्तिपरिकल्पित इति बोधयत्सम्यग्बुद्धीवयति । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेष

श्रुतप्रकाशिका

सम्यग्धमिथ्यात्वादविरोध शङ्कते—तथाऽपीति । तथाऽपि अविद्यादीनां हेयत्वेऽपि तस्य आभयत्वस्वरूपसम्बन्ध-स्येत्यर्थः । दूषयति मिथ्याभूतमपीति । आश्रयत्वं मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थं इत्यर्थः । अपुरुषार्थत्वमुपपादयति यन्निरसनायेपि । ततः किमित्यत्राह—निरसनीयेति । एतदुक्तं भवति मिथ्यात्व किमत्यन्ताभावः ? उत शानवाध्यत्वम् । प्रथमे निरसनीयाभावात्तान्निरासाय शास्त्रारम्भो न स्यात्, द्वितीये च मिथ्याभूतस्यापुरुषार्थत्वमस्ति नवा नचेन्निरसनीयत्वाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यं, अपुरुषार्थत्वमस्तिचेदेयप्रत्यनीकव्याघातो दुष्परिहरइति । तद्विरोधेऽपि हेयसम्बन्धस्य श्रुतिबलादभ्युपगन्तव्यत्व शङ्कते किं कुर्मइति । परिहरति श्रुतोपपत्तयइति । अनुपपन्नं तर्कपराहत् विरुद्ध प्रमाणविरुद्धम् 'अपहृतपाप्मा' 'विशोको विजिघत्सः' 'एषहि सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' 'अनभन्नन्यः' 'अनीशया शोचति—सुहृत्मानः । जुष्टं यदा पदयत्यन्यमीशम्' 'अस्मान्मायी सृजते' 'तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'तम-क्रतुं पश्यति' 'अनातां देवतांपश्ये' इत्यादि श्रुतिविरोधः । एकस्मिन्हेयप्रत्यनीकत्वहेयास्पदत्वादिविरुद्धधर्मान्वयानुपपत्तिस्तर्कविरोधः । शिरोऽन्तर शङ्कते अथेति । दूषयति हन्तैवमिति । शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसायिवाभावादप्रा-

गूढार्थसंग्रहः

सर्वं वेदान्ता आरभ्यन्त इति रूपइति । 'क्षरान्मानावीशते देव एकः' (श्वे) इत्युपक्रमोक्तेशानस्य निर्गुणश्रुत्युत्तर 'य ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नाम्यो हेतुर्विद्यतईशानाय' (६) इत्यत्राविद्याचहेतुकत्वेन नित्यत्वं 'निष्कलं निरिच्छयं शान्तं निरव्ययं निरञ्जनम्' इत्यत्राविद्यारूपाविद्यासंबन्धित्वमपि निरस्तमिति वेदान्ताना अविद्यासंबन्धिजीवाभिन्नब्रह्मपरत्व न सम्भवतीति भावः । अर्थापर्यायअविद्या सिद्धयतीति शङ्कते किं कुर्मइत्यादिना । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादौ कारणव्यतिरिक्तं कार्यस्यासत्यत्व विवक्षितम् । दृष्टान्ते परिणामिकारणकथनमपि तदभिप्रायकमेवेति कल्याणैकतानस्वभावताया अविद्याहेतु त्रेन मिथ्यात्वमेवेति शङ्कते—अथ हेयसम्यग्धएवेति । पराशरान्ताभिप्रायेण शङ्कते अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयेति ॥

। श्रीभाष्यम्

चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तजीवत्यदुःखित्वादिकं' सत्यसङ्कल्पत्वकल्याणगुणाकरत्वजगत्कारण-
त्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत् अहो भवतां चाप्यर्थपर्यालोचनकुशलता
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य शातव्यत्वाभावात् सेत्स्यति ।
यथैकविज्ञानं परमार्थविषयं नथैवं सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतं च, तदा
तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते यक्तुम् । नहिपरमार्थशुक्तिज्ञानेन तदाश्रयमपरमार्थरजतं
ज्ञातं भवति । अथोच्येत-एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अयमर्थः निर्विशेषवस्तुमात्र-
मेव सत्यमन्यदसत्यमिति ; नतर्हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मनमधिज्ञातं विज्ञातम्' (छां
६.१.३) इति श्रूयते । येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति ह्यस्य चाप्यस्यार्थः । कारणतयोप-
लक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्चेत्प्रतिज्ञातः 'यया सोऽयैवेन मृपिण्डेन सर्वं मृ-

श्रुतप्रकाशिका

माण्य प्रसजोदित्यर्थः । परस्य सिद्धान्तभूतमुभयप्रहाणं शङ्कते अथैदिति । परिहरति अहो भवतामिति । अर्थनिष्क-
र्षोपेक्षकपदद्वय, वाक्यैतत्प्रकरण प्रकरणान्तरोपनिषदन्तरप्रमाणान्तरतर्कं सामानाधिकरण्यानिरूपण पर्यालोचनम् । प्रथममे-
तत्प्रकरणविरोध दर्शयति एकेति । सर्वसत्यत्वेऽपि कथं संस्यतीत्यत्राह-यथैकेति । परमार्थविषयमिथ्याविषयत्वे ज्ञानयो-
र्वैरूप्य स्यादितिभावः । तदन्तर्गतंचेति । परिपञ्चनेन तद्रताः पुरुषाहि शाता भवन्ति, ननु तद्वहिष्टा इति भावः ।
ज्ञानस्य तदन्तर्गतत्व तद्विषयान्तर्गतत्वम् ॥

यद्वा तदन्तर्गतं सर्वमिति शेषः । परमार्थविषय तदन्तर्गतमित्युक्तमर्थं व्यतिरेकेणोपपादयति—नहिपरमार्थेति ।
नहि शुक्तिरजतयोरेकधीविषयत्वमित्यर्थः । एकत्वसर्ववावस्याभेदेसत्यपि धर्मव्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते ज्ञात-
त्वसर्वत्वहोकाश्रयवर्तिनी । नहि शातत्वविशिष्टाकारेण सर्वत्व सर्वत्वविशिष्टाकारेण शातत्व वा! प्रागेवाय मया शातइत्यपिहि
धर्मिमात्रस्यैव शातत्व नत्वेतदवस्याविशेषाविशिष्टस्य देशकालादिभेदात् । नहि पूर्वमेत कालादिविशिष्टतया ज्ञानत्व, ब्रह्मे-
कमेव सत्यमिति शाते अन्यमिथ्यात्वेन ज्ञान स्यादिति शङ्कते—अथोच्येतेति । परिहरति नतर्हीति । सर्वं मिथ्यात्वेन
ज्ञातं भवतीति वा श्रयेतेत्यर्थः । एवचार्थे सति मिथ्यात्वेनेति पदस्याध्याहारः धर्म्यन्तरविषयतया ज्ञानशब्दोर्वैरूप्य—
स्वरसतः प्रातर्हि ज्ञानैकरूप्य तद्य भव्यते । ज्ञातं भवतीति ज्ञातृश्रेयतदवच्छिन्नज्ञानाभावात्त्रिगुणिलक्षणचेति दोषत्रयमभिप्रेतम्
श्रूयमाणान्वयप्रकारस्य पराविरुद्धतामाह—येनेति । एव प्रतिज्ञावाक्यस्वारस्यमुक्तम् । अथ दृष्टान्तवाक्याननुगुण वमाह

गूढार्थसमह.

छान्दोग्यमुण्डकयोः प्रथम 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा' अन्ते 'तत्रमसि' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि
सामानाधिकरणनिर्देशः, तत्र 'तत्रमसि इत्यादौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुसार्थः भवन्मते नघट्ट इति प्रागेवोक्तम्
(१५९.पु.रं.अ) ॥ अत्रतु प्रतिज्ञायाः परस्मत्तार्थोऽपि नघट्टइत्याह—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमित्यादिना ।
शुक्तिरजतस्थले शुक्तिव्यतिरेकेण रजताभाववत् एकव्यतिरिक्तसर्वाभावः भवन्निरूप्यते साच प्रक्रिया अथ नघट्ट इत्याह—
यथैकविज्ञानमित्यादिना । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यत्र मृत्तिकेत्येव सत्यम् अन्यमिथ्या इतिदृष्टान्तार्थं प्रकल्प्य अर्थ
वर्णनमपि नघट्ट इत्याह—नतर्हीत्यादिना । 'वाचाऽऽरभगम्' इत्यादिश्रुत्या मिथ्यात्व सिद्धयतीति भ्रम निरस्यति—

श्रीभाष्यम्

न्मयं विज्ञातमिति दृष्टान्तोऽपि न घटते । मृत्पिण्डविज्ञानेन हि तद्विकारस्य ज्ञातता निदर्शिता । तत्रापि विकारस्यासत्यताऽभिप्रेततेति चेत् मृद्विकारस्य रज्जुसर्पादिष्वदसत्यत्वं शुद्धोपरतिष्ठमिति प्रतिज्ञातार्थसम्भावनाप्रदर्शनाय । 'यथा सोम्य' (छां.६.१) इति प्रसिद्धदुपन्यासो न युज्यते । नच 'तत्रमसि' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राग्विकारजातस्यासत्यतामापादयत्तर्कानुगृहीतमननुहीतं वा... प्रमाणमुपलभामह इति । अयमर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दविध्यः' (शारी.२.१.१५) इत्यत्र चक्ष्यते । तथा 'सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां.६.२.१) - 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (६.२.३) 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविद्यय नामरूपे व्याकरवाणि' (६.३.२) 'सन्मूलास्सोऽप्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः पेतदात्म्यमिदं सर्वम्' (६.८.६) इत्यादिनाऽस्य जगतस्सदात्मकता, सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागप्रहाणं जगदुत्पत्तौ सच्छब्दाच्यस्य ब्रह्मणस्स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वं, सृष्टिकालेऽहमेवानन्तस्थिरप्रसरूपेण 'बहुस्याम्' इत्यनन्यसाधारणसङ्कल्पविशेषो, यथा सङ्कल्पमनन्तविचित्रतरानां विलक्षणक्रमविशेषविशिष्टासृष्टिस्समस्तेष्वचेतनेषु वस्तुषु स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैवानन्तनामरूपव्याकरणं स्वन्यतिरिक्तस्य समस्तस्य स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं स्वप्रत्ययत्वं स्वेनैव जीवनं स्वप्रतिष्ठतत्वमित्याद्यनन्तविशेषादशास्त्रैकसमधिगम्या प्रतिपादिताः तत्सम्बन्धितया प्रकरणात्तरेष्वप्यपहृतमाप्तत्वादिनिरस्तानिखिलदोषता सर्वज्ञता सर्वेश्वरत्वसत्यकामत्व सत्यसङ्कल्पत्वसर्वानन्दकरणनिरतिशयानन्दयोगाद्यस्सकलेतरप्रमाणाविषयास्सहस्रशःप्रतिपादिताः ।

श्रुतप्रकाशिका

चिर्निर्दिशेतेति भावः । दृष्टान्ताविरोध इच्छते तत्रापि । प्रसिद्धदुपन्यासानुपपत्त्या दूषयति मृद्विकारस्येति । मृद्विकारासत्यत्वमनुमानादिनाऽऽगममित्यत्राह-नचेति । अनुगृहीतमिति ज्वालैक्यबुद्धिवदापातप्रतीतिमात्रजनकत्वं विवाहितम् उपरितनवाक्यापर्यालोचना दर्शयति । तथेति । सदायतनत्वकालिन स्वप्रवर्त्यत्व स्वेनैव जीवनं च प्रशासनेनहि धारणं धृत्या च तजीवन निषेधाद्य गुणानुवादइति शङ्काभ्युदासायाह-शास्त्रैकेति । नहि विषेरनुवादित्वमिति भावः ॥

श्रुत्यनरापर्यालोचना दर्शयति तत्सम्बन्धितया प्रकरणात्तरेष्वपि । अपहृतपाम् वादिरूपो निरस्तानिखिलदोषेत्यर्थः । अपूर्वतालक्षण गुणेषु तात्पर्यलिङ्गं दर्शयितुं सकलेतरप्रमाणाविषयाइत्युक्तम् । ततः किमित्याकाङ्क्षा पूरयन् कारणतयेति । अपादित वस्तुपादयति मृत्पिण्डेति । नहि शुचिज्ञानाद्रजतनिश्चासिबत् मृत्पिण्डज्ञानादद्यादि(विकार)निवृ-

गूढार्थसंग्रहः.

तदनन्यत्वमित्यादिना । सूत्रे आरम्भणशब्दप्रयोगेण 'वाचाऽऽरम्भणम्' इत्यत्र परसम्मतवागालम्बनमित्यर्थैकसमासः श्रुतौ न विवक्षित इति परसम्मतार्थस्य सूत्रकृतात्पर्यविषयत्व नघटते 'तदनन्यत्वम्' इति निर्देशासङ्गेतेरिति मूलपद्यव्यचीभविष्यति । एव 'वाचा' इति शब्दप्रयोगाभावोऽपि परसम्मतार्थस्य सूत्रकृतात्पर्यविषयत्वाभावसूचकः, आरम्भणशब्दप्रयोगः सिद्धान्तिसम्मतार्थसूचकः. ननु परसम्मतार्थस्येति प्रागेषोपपादितम् (६१८पु.जि.३) ॥ १

श्रीभाष्यम्

एवमनन्यगोचरानन्तविशेषविशिष्टप्रकृतप्रहापरामर्शितच्छन्दस्य निर्विशेषमात्रोपदेशपरत्व-
मसङ्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितायेत । त्वंपदंच संसारित्यविशिष्टाजीववाचि तस्यापि निर्विशेषस्य-
रूपोऽपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तस्यात् । निर्विशेषप्रकोशस्वरूपस्य च घस्तुनोद्यवि-
धया तिरोधानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिर्न सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । एवं च सति समा-
नाधिकरणवृत्तयोस्त्यमिति द्वयोरपि पदयोर्मुन्यर्थपरित्यागेन लक्षणा च समाध्ययनीया
अथोच्येत—समानाधिकरणवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशेषणांशे तात्पर्यासम्भ-
वादेव विशेषणनिवृत्तेर्वस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनाल्लक्षणाप्रसङ्गः । यथा नीलसुत्पलमिति
पदद्वयस्य विशेष्यैकत्वप्रतिपादनपरत्वेन नीलत्वोत्पलत्वरूपविशेषणद्वयं न विवक्ष्यते ।
तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसज्येत तच्च
न सम्भवति नहि नैत्यविशिष्टाकारेण तद्वस्तुत्पलपदेन विशेष्यते जातिगुणयोरन्योन्यस-
मवायप्रसङ्गात् । अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितवस्त्वैकत्वमात्रं

द्वुत्प्रकाशिका

पदद्वयपर्यालोचनायाव दृश्यति एवमिति । एवमनन्यगोचरानन्तविशेषविशिष्टप्रकृतत्वेनेन प्राकरणिकवाक्यविरोधो विव-
क्षितः प्रकृतप्रहापरामर्शितच्छन्दश्चेत्यनेन यत्र क्वापि प्रकृताकारविशिष्टपरामर्शिताया तच्छन्दस्युत्पत्तिविरोध उक्तः । त्वंपद-
स्यापि वस्तुमात्रपरत्वे मुख्यार्थप्रहाणमाह—त्वंपदञ्चेति । स्वामिभुवञ्चेतनस्वशब्दार्थः । आगिमुख्य च स्ववाक्यबोध-
त्वम् बोध्यत्वाच्च सधारणः स्वतःप्राप्तमिति भावः, तस्माद्बोधनाहंतोपयोग्याकारविशिष्टस्वमर्थः अनस्परित्यक्तो भ-
वति । प्रमाणतर्कापर्यालोचनपूर्वोक्त्याह—निर्विशेषेति । पदद्वयनिमित्तप्रहाणे निर्विशेषत्वस्य बुद्धिस्य वाचतनुपपत्तिरूप-
तर्कापर्यालोचनं दर्शितम् । सामानाधिकरण्यवत्त्रिविशेषवस्त्वमुपगम इति शङ्कायां पदद्वयलक्षणलक्षण दूषणमह—एवं-
चेति । एवं सति निर्विशेषस्वरूपोऽपस्थापनपरत्वे मुख्यार्थसंबन्धिता वस्तुमात्रावबोधनेऽभ्युपगते लक्षणास्वीकारइत्यर्थः

अथ परमतमुपन्यस्यति अथोच्येतेति । सामानाधिकरणवृत्तानामित्यादिग्रन्थः पक्षविषयसङ्ग्रहरूपः । विशेषणांशे
तात्पर्यासम्भवादिति । अन्यथा विशेषणबहुत्वादेकार्थत्वाभिदेरीति भावः, पूर्वमभ्युपगमेवेत्येवकारामिप्रायः प्रथमस्यैहि
बहुत उक्तः । यदा अन्यनैरेष्यपरएवकारः । न लक्षणाप्रसङ्ग इति । वाच्यवाहिरभूतप्रतिपादनादिति भावः । एव पक्ष-
विषये सक्षेपणोक्तमर्थमुपादायति यथेत्यादिना । तत्र महाभाष्योक्तेऽभ्युदाहरणे विशेषणांशे तात्पर्यसमर्थ सिद्धकृत्वा उदा-
हृतः । कथं तत्र विशेषणाशाविवक्षेत्यत्राह तद्विवक्षायांहीति । प्रसक्त्यानिधत्ता दृश्यति ताच्चिति । युगपदभिधाने
उत्तरयोपादेयविभागहानिप्रसङ्गात्पदद्वयप्रकृत्युपस्थापितविशिष्टैक्ये समानविभक्त्या प्रतिपाद्यमाने विशेषणाशस्येव विशेषण
भूतजानिगुणाद्ययोरप्यैक्यप्रसङ्गाच्च । क्रमणभिधानपक्षोऽभ्युपगन्तव्य इति हृदि निघायाह—नहीति । क्रमपक्षेऽपि पूर्व
पदमतिपन्नाकारविशिष्टस्य पदान्तरप्रतिपन्नाकारविशिष्टवस्तुतादान्य किं समानविभक्त्या बोध्यम् । उत पूर्वपदप्रतिपत्ते
विशिष्टे विशेषणान्तरान्वय इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे विशेषणभूतजातिगुणयोरप्यैक्यप्रसङ्ग सिद्ध बुद्ध्या द्वितीये शिर-
स्योन्यसमवायप्रसङ्गमाह—जातिगुणयोरिति । तात्पर्यंनहिदस्यापि विशेषणस्योपपत्तौ दर्शयन्फलितमाह—अतइति ।

शुद्धार्थसङ्ग्रहः

अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितेति । यद्यपि परैः आधुनिकैः 'नीलसुत्पल'मित्येव गौणसामानाधिकरण्यवादिभिः

श्रीभाष्यम्

सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । तथा सोऽयं देवदत्त इत्यतीतकालविप्रकृतदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण सन्निहितदेशवर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभयदेशकालोपलक्षितस्वरूपमाद्यैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते । यद्यपि नीलमित्याद्यैकपदध्वजणेप्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्यवेलायां विरोधान्नप्रतिपाद्यते तथाऽपि वाच्येऽयं प्रधानादास्य प्रतिपादनाप्रलक्षणा अपितु विशेषणांशस्याविवक्षामात्रम् । सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैव एव स्वभावइति नकश्चिदोप इति । तदिदमसारं सर्वेष्वेव वाक्येषु पदानां व्यु-

श्रुतप्रकाशिका

नीलोत्पलमित्यत्र विशेषणान्वये स्फुटेऽपि तात्वर्थाभाव उक्तः । तत्र विशेषणान्वयस्यास्फुटत्वाद्विशेषणान्वये स्पष्टतापर्याभावमुदाहरणान्तरं दर्शयति तथेति ॥

विशिष्टवाचिनश्शब्दस्य विशिष्टपरित्यागेन विशिष्टैकदेशतया तत्सम्बन्धिनि विशेष्यस्वरूपमात्रे वृत्तिलक्षणैव स्यादित्यत्राह—यद्यपीति । परिहरति तथापीति । वाच्येऽयं नाहं शक्तिविषयाद्विशिष्टाद्वाहिर्भूतं विशिष्यमिति भावः । प्रधानाशस्येति । तात्पर्यविषयतया धर्मितया च प्रधानस्य विशेष्याशस्यावर्जनादप्रधानविशेषणत्यागेऽङ्गुल्यादिविकले पुरुषशब्दस्यैव न लक्षणेति भावः । मुख्यार्थत्वे तुल्येऽपि विशिष्टप्रतिपादनदशातो बेलक्ष्यम् दर्शयति अपित्विति । अविबक्षामात्रमिति । अशक्ये क्वचिद्वापाराभावात् व्यापारविषयाद्येऽपि नह्यशक्तिरिति भावः, पूर्वं पक्षे लक्षणाभावउक्तः इदानीं सपक्षे विशदीकृतो भवति । विशेषणाविवक्षायामस्वारस्य स्यादित्यत्राह—सर्वत्रेति । सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तेरीदृशवात्रास्वारस्य, व्युत्पत्त्यनुरोधेति ह्यस्वारस्यम् । अतपेकार्थव्युत्पत्तिविरोधिविशेषणविवक्षायामेवास्वारस्यमिति भावः

इमं पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति तादिदमसारमिति । प्रथमं चरमेोक्ततया बुद्धिस्य व्युत्पत्त्यन्तराभ्रयण निरस्यति—सर्वेष्वेवेति । सर्वेषु सामानाधिकरणेषु व्यधिकरणेषु च वाक्येष्वित्यर्थः । गामानय गां बधानेत्यादिव्यधिकरणवाक्येषु

गूढार्थसमग्र

विशेष्यविशेषणभावे सामानाधिकरण्यस्थले उपहितान्वयबाधएवाङ्गीक्रियते नतूपलक्षितान्वयबाधः । तथाऽपि विशेषणोपलक्षणव्यतिरिक्तोपाधेः केनापि दार्शनिकेनानङ्गीकारेण अप्रामाणिकतया इत्यमुक्तिः । विशेष्यविशेषणभावे गौणसामानाधिकरण्य विहाय 'तत्त्वमसि' इति समन्वयो मुख्य प्रदर्शितः । सोऽयमित्यादिवाक्यस्यपदानामिव' इति पञ्चादािका प्रत्यभिज्ञायामविगतमेकत्वं परस्मै प्रतिपादयति सोऽयमिति । 'स्यादेतत्' श्लिङ्कत्वरिहारार्थं तंप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं तावद्वत्त्वम् । एव तर्हि 'साऽयमित्यादिवाक्यस्याप्येवमेव प्रामाण्यं भविष्यतीति विवरणम् । सर्वसमतप्रकारेण एतच्छब्दान्तो नघन्ते । 'सोऽय देवदत्त' इत्यत्र सर्वसमिति उपलक्षितान्वयबोधमात्रे ननु परोक्षरीतावित्याह—सोऽयं देवदत्तइत्यादिना । उपलक्षणस्याप्रकारत्वमिति परसम्मतार्थः । जिज्ञासाऽधिकरणे प्रागेव (३२९.पु.जि.अ) पर्यालोचितः । धर्मस्याप्रकारत्वे ससगोऽपि न विषयइति तदाशयः । सर्वत्र सामानाधिकरण्यव्यधिकरणवाक्येषु ससगंविशेषावगाहिदेवैव वाक्यार्थः । अन्विताभिधानवादिनस्सम्मतः । धर्मस्याप्रकारत्वे ससगस्य भानमेव नसभवति । 'नीलमुत्पल'मित्यत्र नीलबोत्वत्वयोः उपलक्षणत्व उपलक्षणस्य प्रकारत्वमेव 'नीलमुत्पलमानय' इत्यत्र आनयनाद्ये एव नैक्योत्पत्त्ययो विशेषणत्वेनान्वयेन विशिष्टान्वयेनाद्य इत्याह—सर्वेष्वेव वाक्येष्वित्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

त्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रं प्रत्याख्यम् । तत्र समानाधिकरणवृत्तानामपि नीलादिपदानां नैल्यादिविशिष्टपदार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंख्येऽभिधीयते । यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते, यथा च विन्ध्याट्टव्यो मदमुदितो मातङ्गगणस्तिष्ठतीति पदद्वयावगतविशेषणविशिष्टपदार्थः प्रतीयते । एवं वेदान्तवाक्येष्वपि समानाधिकरणनिर्देशेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । नच विशेषणविवक्षायामितरविशिष्टाकारं चस्त्वन्येन विशेष्यम् । अपितु सर्वैर्विशेषणैस्वरूपमेव विशेष्यम् तथा हि ' भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम् ' (कैयटे

श्रुतप्रकाशिका

नहि प्रतिवाक्यं पदानामर्थेदव्युत्पत्तिकल्पनं ' क्लृप्तकल्पयिरोधेतु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः ' इति न्यायेन बलमव्युत्पत्त्यैव स्वार्थोपनयनसम्भवे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः । तथा समानाधिकरणवाक्येष्वपि न पदानां व्युत्पत्त्यन्तरं प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टार्थवियं कल्पनीयमिति भावः । व्युत्पत्त्यन्तराभावेऽपि वाक्यानां परस्परैवमयसम्भयोपपादनपरं व्युत्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषणान्वयवैषम्यं ननु प्रकृत्यस्य व्युत्पत्त्यन्तरार्थान्तरकल्पनादित्यभिप्रायः । एव सर्ववाक्यसाधारण रूपमुक्तम् । अनेन समानाधिकरणवाक्येषु पलितमर्थमाह—तत्रेति ॥

तत्र तेषु वाक्येषु समानाधिकरणपदानां विशिष्टैकार्थप्रतीतिहेतुत्वमुदाहरणेन दर्शयति यथेति । प्रत्यक्षविषयपरोक्षविषयचोदाहरणद्वयम् । अतएव ह्यानीयते प्रतीयत इत्युक्तम् । कारकविभक्त्यन्तत्वं न सामानाधिकरण्यविरोधीत्यभिप्रायेण नीलमुत्पलमानयेत्युक्तम् । नीलिमादिविशिष्टमेवानीयतइति । समानाधिकरणपदसमुदायो वस्तुमानप्रत्यायकश्चेदस्तुमानत्वाविशेषादनीलमप्यानीयेत्यभिप्रायः । किंच समानाधिकरणपदानां विशेषणपरित्यागे कोहेतुः समानविभक्त्यवगतमेक्यमितिचेन्न प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयबलात्समानविभक्तैरेक्यं न प्रतिपादयेत् तदेव युक्तं विभक्त्यर्थादपि प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् ' अदितिःपाशान् ' ' गृहं संमार्ष्टि ' इत्यादिगृहं विभक्त्यर्थोऽनाहतः ऐक्यविषयप्रयोगदर्शनादैक्यमितिचेत् विशेषणान्वयेऽपि प्रयोगदर्शनाद्विशेषणान्वयमपि प्रतिपादयति शब्दप्रतीतिर्वस्तुमात्रस्यैव विशेषणान्वयस्तु प्रत्यक्षबलात्स्वीक्रियते प्रत्यक्षागोचरेत् यथाशब्दं नविशेषणप्रतीतिरितिचेन्न विशेषणान्वयशब्दप्रतीतिविषयः ऐक्यतु प्रत्यक्षबलादङ्गीक्रियत इति किं न स्यात् ॥

प्रत्यक्षागोचरेऽपि ' देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिप्रयोगेष्वैक्यदर्शनादैक्यं शब्दप्रतीतिविषय इतिचेत् तत्रैव परोक्षविषयप्रयोगे विशेषणान्वयस्यापि प्रतीतिविशेषणान्वयशब्द एव न प्रत्यक्षसिद्ध इति । इत्यं प्रत्यक्षपरोक्षविभागरहितं समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थबोधकत्वं दृश्यत इति चरमपवाभिप्रायेणोदाहरणद्वयं दर्शितम् । तस्मात् ' यएव लौकिकास्त एव वैदिकाः ' इति लोकवेदाधिकरणन्यायेन वेदान्तवाक्येष्वपि पदद्वयावगतविशेषणपरित्यागेनैवार्थः प्रतिपत्तव्य इत्याह—एवंवेदान्तेति ॥

अन्योन्यसमवायप्रसङ्गं परिहरति नचेति । अद्वयवाक्येण विस्तरणे परिहारे वश्यत इत्यत्र संक्षिप्तः, नहि यथाऽनुपपत्तिस्यात्तथा वक्तव्यमिति भावः । युगपदभिप्राय इति निश्चय सर्वैर्विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यमित्युक्तं सर्वविशेषणैः स्वरूपस्यैव विशेष्यत्वेऽनुगुणं सामानाधिकरण्यलक्षणमित्याह—तथाहीति । नहि विशेषणान्तरविशिष्टाकारे विशेषण-

श्रीभाष्यम्

वृद्धयादिके) इत्यन्वयेन निवृत्त्याद्या पदान्तरप्रतिपाद्यादाकारादाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं सामानाधिकरण्यकार्यम् । यथा देवदत्तइश्यामो युवा लोहि ताक्षोऽटीनोऽष्टपणोऽनवच इति । यत्रत्वेकस्मिन्वस्तुनि समन्यव्यायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधिकरणपदनिर्दिष्टं तत्राप्यन्यतरत्पदममुरयवृत्तमाधीयते ; न द्वयम् । यथा 'गौर्धाहीक'

श्रुतप्रकाशिनः

णान्तरावयप्रतिपादन सामानाधिकरण्यमित्युक्तमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थं विवृणोति अन्ययेन निवृत्त्यावेति । अन्ययरूपार्थस्य व्यावृत्तिरूपार्थत्व न कल्प्यम् यथा व्युत्पत्त्यन्वयमुत्तेन व्यावृत्तिमुत्तेन वा वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्याकारादाकारान्तरयुक्तताप्रतिपादन सामानाधिकरणपदसमुदायकार्यामित्यर्थः । तत्रोदाहरति यथेति । अवयमुत्तेनानेकप्रवृत्तिनिमित्तपैशिष्ट्योदाहरण इयामो युवेति । व्यतिरेकमुखेनानेकाकारावयोदाहरणमदीन इत्यादि । दीनत्व-अमास्वरमनस्कत्व कृपणत्व निर्धनत्वम् ॥

अत्रायमर्थः क्रमेणाभिधाने व्यधिकरणवाक्येऽपि करणकारकविशिष्टेऽधिकरणकारकान्वयस्यात् । ताद्विशिष्टे इतरकारकान्वयो वा प्रसज्जेदित्यन्योन्यविशेषणविशेष्यभावचोद्य व्यधिकरणवाक्येऽपि समानम् । तत्र य. परिहारः सएवात्रापि तथाहि—

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थयोधकम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्मरणदशाया सर्वैःपदैः प्रथकवृथक्स्वार्थस्मरणान्नविशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्गः । परामर्शदशाया यथाचोपपन्नं भवति तथा परामर्शात्तय प्रसङ्गः । पश्चाद्युप-सर्वैः परैर्वाक्यार्थबोधनात्रामियस्समवायप्रसङ्गः । तस्मात्समानाधिकरणपदैर्युगपत्तत्त्वदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टैकविशेष्यप्रतिपादनेन क्रमाभावात्तान्योन्यसमवाय इति सर्वैर्विशेषणैस्वरूपमेव विशेष्यमिति ग्रन्थे अयमर्थोऽभिप्रेतः । अत्र सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थोपादानेन अन्यदीप चोद्य परिहृतभवति युगपदभिधाने विशिष्टयोरेक्य समानविभक्तिः प्रतिपादयतीति विशिष्टैक्यवद्विशेषणैक्यमपि स्यादितिचोद्यम् । अत्र परिहार— एकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति समानविभक्तौ विशेष्यस्यैवैक्यप्रतिपादान्नविशेषणैक्यमिति ॥

ननु विशेषणे विशेष्येचाविशेषण प्रातिपदिकेनावगतेसति समानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरा ननु विशेषणैक्यपरेति किं नियामकमित्तिचेत् ? समानविभक्तिरेक्यबोधिका ननु भेदबोधकेति किं नियामकम् ? व्युत्पात्तिरितिचेत् साऽनापि तुल्या किंच पदान्तरासमानाधिकृते षट्इति पदे प्रयुक्ते तत्तस्या विभक्तिः प्रातिपदिकावगताना विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धानामैक्य न प्रतिपादयति विशेष्यमैक्यमेव प्रतिपादयतीति किं नियामकम् । प्रत्यक्षमूलाहि स्यु पत्तिः प्रत्यक्ष च विशेष्यमत्रैक्य दशयति ननु विशेष्यत्वसम्बन्धानामैक्यम् अतःप्रत्यक्षमूला व्युत्पात्तिर्नियामिकेतिचेत् सैवात्रापि नियामिकेति तुल्यमिति ॥

एत्र सर्वत्र व्युत्पात्तिरिच्छाया एव स्वीकार्येभेदकचिदपि वृत्त्यन्तरकल्पन व्युत्पात्त्यन्तरकल्पन वा स्यादित्यत्रोद्यम्— यत्रत्विति । विशेषणद्वयमिति त्रित्वादेरप्युल्लक्षणम् । व्युत्पात्तिरिच्छायास्वीकार एवैह सर्वत्र स्वतःप्रातः तस्य प्रमाणविरोधादन्वयायोग्यत्वेसति वृत्त्यन्तरकल्पनं प्राप्त तदसम्भवे व्युत्पात्त्यन्तरकल्पनम् । गोशब्दस्य किरणवाचित्वे वृत्त्यन्तराभावादि शक्तिरूप्यत्वम् यदा वृत्त्यन्तरकल्पन तदानीमप्यन्यतरपदस्यामुख्यत्वकल्पन तावैव विरोधमानात् । न पुनस्सर्वेषां पदानां तात्पर्यनिश्चयकाभावप्रसङ्गात् गौर्धाहीकइति प्रयोगे गौर्पदस्यैवमुख्यत्व ननु बाहीकपदस्यापि । अन्यतरपदस्य वृत्त्यन्तरकल्पनेऽपि न निर्विशेष्यवस्तुपरत्व मुख्यवृत्त्युत्पत्तेरिति विशेषणान्वयेऽपि वृत्त्यन्तरावनीतविशेषणान्वयादित्यभिप्रायः ॥

श्रीसाप्यम्

इति । नीलोत्पलादिपुत्रु विशेषणद्वयान्वयाविरोधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते ॥

अथ मनुष्ये एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणं विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वाद्द्विलक्षणमिति घटपटयोरिवैकविक्रमिनिर्देशेऽप्यैक्यप्रतिपादनासम्भवात्समानाधिकरणशब्दस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम् । अपितु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेवेति । स्यादेतदेवम् ; यदि विशेषणद्वयप्रतिसंघन्धित्वमात्रमेवैक्यं निरूप्यात् नचैतदस्ति । एकस्मिन्धर्मिण्युपसंहर्तुमयोग्यधर्मद्वयाविशिष्टत्वमेव होतव्यं निरुणद्धि । अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः । नीलमुत्पलमित्यादिपुत्रु दण्डित्वकुण्डलित्ववद्रूपत्वस्वरसवस्वगन्धघत्त्वादिघञ्च विरोधो नोपलभ्यते न केवलमविरोध एव प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेनैकार्थनिष्ठत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्वयविशिष्टतां

श्रुतप्रकाशिका

नीलोत्पलादिवाक्येषु वृत्त्यन्तकल्पनहेतुरेव नास्तीत्याह—नल्लेति । विशेषणभेदेन विशेष्यभेद शङ्कते—अथमनुष्य इति । विशेषणप्रतिषेधवन्त विशेषणविशिष्टता । एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणमिति भावप्रधाननिर्देशः निरूप्यमाणत्वं विवक्षितम् । एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वं विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वाद्द्विलक्षणमित्यर्थः ; यद्वा एकविशेषणप्रतिसम्यन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु विशेषणान्तरप्रतिसम्यन्धित्वाद्भेदेतोस्तस्माद्द्विशेषणान्तरविशेष्यत्वात्पर्याद्द्विलक्षणमित्यर्थः । विशेषणप्रतिषेधत्वभेदाद्द्विशेष्यस्वरूपभेद निदर्शयति । घटपटयोरिवेति । यथा घटत्वविशिष्टतायाः पटत्वविशिष्टतायाश्च भेदेन तद्विशिष्टयोर्घटपटयोर्विशेष्योभेदः तथा विशेषणान्तरान्वयस्यान्यविशेषणान्वयस्य च भेदेन तद्विशेष्ययोश्च भेदः समानविभक्तिनिर्देशे सत्यप्यवर्जनीय इति सामानाधिकरण्यं न विशिष्टैक्यप्रतिपादनक्षममित्यर्थः । नविशिष्टप्रतिपादनपरत्वमिति विशेषणान्वयप्रतीतिरवर्जनीयत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति भावः । विशेषणत्यागे तत्प्रतिषेधविशेष्योपस्थापनायोगात्तदैक्यमपि दुष्प्रतिपादमित्यत्राह—अपित्विति । तात्पर्याविषयस्यापि विशेषणस्य परामर्शदशाप्रतीतिमात्रेण तद्विशेष्यप्रतीतिविधैस्तदैक्यप्रतिपादनं सम्भवतीत्यर्थः । परिहरति स्यादेतदिति ॥

यत्रायोग्यत्वमभ्युपगतं तत्रापि विशेषणत्वमेवव्यवहारयोग्यत्वे प्रयोजकम् । अतो नीलवादिविशेषणमपि विरुद्धस्यादित्यत्राह—अयोग्यताचेति । प्रमाणान्तरसिद्धेति । नपुनर्विशेषणत्वप्रयुक्तमयोग्यत्वमिति भावः । प्रमाणान्तरमपि पटत्वपटत्वयोर्भेदाधिकरणत्वलक्षणं विशेषणत्वमन्यति नीलत्वोत्पलत्वयोरापि सविरोधस्तुल्यः ; पटपदे तुमुदे च पृथग्दर्शनादित्यत्राह—नीलमुत्पलमित्यादिपुत्रुत्विति । नकेवलं भिन्नाश्रयत्वमात्रं विरोधः अपितु तन्निवर्तनम् । नच नीलत्वोत्पलत्वयोस्तादृशविरोधः क्वचित्सहप्रतीत्यादिति भावः । दण्डित्वेति । दण्डादिकं युतसिद्धं, रूपादिकमुतसिद्धम् । युतसिद्धत्वात् (दिविभाग)युतसिद्धत्वादि)वद्विशेषणत्वमपि विरोधाप्रयोजकमिति भावः यद्वा दण्डित्वादिकं परस्परपरिहारेण वर्तते । रूपद्वयस्य परिहृत्य वर्तते रस्तु रूप परिहृत्य न वर्तते तत्र रूपापरिहारिणो रसस्य रूपस्याविरोधो दुरण्णवः क्वचित्सहोपलम्भात् तथा परस्परपरिहारिणोरपि नीलत्वं पलत्वयोः क्वचित्सहोपलम्भादविरोध इत्यभिप्रायेणोदाहरणद्वयं दर्शितम् ॥

अविरोधे निवृत्तित्वेनानुपयोगाद्द्विशेषणाविषयत्वत्राह—नकेवलमिति । अपर्याययोः पदयोरेकार्यदृष्टौ निमित्त-

गूढार्थसमूहः

अथ मनुष्ये इत्यादिना—सङ्घेपशरीरकविवरणादिपर्यालोचनं सूचितम् ॥

श्रीभाष्यम्

अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात्सामानाधिकरण्यमेव न स्यात् । विशेषणानां स्वसम्बन्धानादरेण चस्तुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे सत्येकेनैव चस्तुपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारमेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः ॥

सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणागन्धो न विद्यते विरोधाभावात् । देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य सन्निहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात् । अतएव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया कालद्वयसम्बन्धिनो वस्तुन ऐक्यमुपपाद्यते वस्तुनस्त्विष्टत्ववादिभिः अन्यथा

श्रुतप्रकाशिका

सापेक्षत्वात्तेनविना तत्र प्रवृत्त्ययोगाच्चात्यन्तोपयोगाद्विशेषणस्य विवक्षितत्वमित्यर्थः । उपवादकत्वमेव विपक्षे बाधकदर्शनेन द्रव्यति अन्यथेति । अथवा विशेषणत्यागे उपलक्षणतया निमित्तात्वं स्यादित्यत्राह—विशेषणानामिति । अनादरः तात्पर्याभावः यथोपलक्षणभूतायां शरत्ताया न तात्पर्यं अपितु चन्द्र एव तात्पर्यं तद्वदित्यर्थः, ननूपलक्षणान्तरवैयर्थ्यं तत्रापि प्रसजेत् एकस्मिन्नुपलक्ष्ये जन्माद्यनेकोपलक्षणाम्युपगमादित्यत्राह—उपलक्षणान्तरेति । अस्माभिस्तु जन्मादिभिरुपलक्षणैरुपलक्ष्यास्तदनुगुणशानशतयायाकारमेदाः स्वीकृता इति ननैरर्थक्यमितिभावः तेनाकारेणेति । अन्ततो गत्वाऽप्यवर्जनीयं सविशेषत्वम् । एव च सऽप्युपलक्ष्याकारान्तराभ्युपगमेन तस्योपलक्षणत्वाङ्गीकारादप्युपलक्षणतयाऽमिमतानामेव विशेषणत्वाङ्गीकारोपरमिति भावः ॥

पूर्वं लक्षणाङ्गीकारपक्षेऽन्यतरपदाधुरत्यत्वादिदूषणान्युक्तानि । यत्तु वाच्ये प्रधानांशस्य प्रतिपादनाच्चलक्षणेति तत्रापि लक्षणा स्यादेव द्वारभूतप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तद्द्वारकस्याभिधानस्यानुपपत्तेरिति । इदं च दूषणं प्रवृत्तौ निमित्ताभावादिति भाष्येण फलितम् । अयोभयपदविशेषणाविवक्षायांमपि सामानाधिकरण्यं सोऽयं देवदत्त इत्यादिषु दृश्यत इति यदुक्तं तत्रप्रतिवाक्ति सोऽयमित्यादिना । विरोधाभावात् मुख्यायर्भूतविशेषणद्वयसम्बन्धे विरोधाभावात्, प्रथमं कालद्वयसम्बन्धाविरोधाभावात्तदुपपाद्यति देशान्तरेति । यस्तुविशेषणतया निर्दिष्टावपि देशान्तरसम्बन्धसन्निहितदेशसम्बन्धावती त्ववर्तमानकालोपाधितया विवक्षितौ, इदं च कालोपाध्यन्तराणामुपलक्षणम् । अतीतवर्तमानशब्दावतीतवर्तमानकालसम्बन्धिपरौ देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य देशान्तरसम्बन्धाद्युपाध्यवच्छिन्नातीतकालसंज्ञिघ्नः सन्निहितदेशसम्बन्धाद्युपाधिमाद्वर्तमानकालसम्बन्धाविरोधादित्यर्थः । अतीतत्वं चान्यापेक्षया विवक्षितम् । ननुप्रथमकालानुगतत्वस्यपेक्षया ॥

एतदुक्तंभवति एकस्य कालद्वयासम्बन्धे वदतोऽतीतत्ववर्तमानत्वविरोधो विवक्षितः । स किं प्रवृत्तस्य वर्तमानत्वविरोधो विवक्षितः सनास्ति प्रवृत्तसाम्युपगमात् । यद्यतीतोपाधिमकालसम्बन्धिनो वर्तमानत्वविरोध उच्यते तन्निरूप्यं किं स्वापेक्षयाऽतीतोपाधिमाधिमकालसम्बन्धित्वम् उतान्यापेक्षयाऽतीतोपाधिमाधिमकालसम्बन्धित्वम् । नप्रथमः स्वापेक्षयाऽतीतोपाधिमाधिमकालसम्बन्धित्वाभावाददददेः । नद्वितीयः एकलक्षणसम्बन्धस्यापि विशेषप्रसङ्गात् । एकस्य वस्तुनः एकैऽपिहिक्षणः स्वप्रात्ययवाक्यिदुपाध्यपेक्षयाऽतीतो भवति । अतोऽन्यापेक्षयाऽतीतोपाधिमाधिमकालसम्बन्धिनो वर्तमानत्वविरुद्धम् । एवमेकस्य स्वप्राभावात्स्वप्राप्तोपाहितकालसम्बन्धस्यैव विरुद्धत्वादन्यापेक्षयाऽतीतोपाधिमाधिमकालसम्बन्धे तदभावाच्च । स्वाभावानुपाहितकालद्वयसम्बन्ध एकस्य वस्तुन उपपद्यति ॥

युक्तपन्तरं चाह—अतएवेति । अतएव कालद्वयसम्बन्धाविरोधादेव । उपपाद्यते सौगतान् प्रतीतिशेषः सौगतमतनिरासकस्य कालद्वयसम्बन्धाविरोधाभ्युपगमो विरुद्धइत्यर्थः । तदेवोपपाद्यति अन्यथेति । अन्यथा कालद्वयसम्बन्ध-

श्रीभाष्यम्

प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात् । देशद्वयसम्यन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिह्रियते । यतस्समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वम् अतएव—
'अरुणयैकहायन्या पिद्वाद्या मीमं प्रीणाति' (यजु.६.१.६) इत्यारुण्यादिविशिष्टैकहायन्या क्रयस्साध्यतया विधीयते । 'अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरेककर्म्याप्रियमस्स्या'दिति । तत्रैवं पूर्व-

श्रुतप्रकाशिका

विरोधेन प्रतीतिविरोधे वस्तुस्थिर-परिपयप्रतीतिविरोधे । सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यादिति । एकस्य देशद्वयकालद्वयान्व-
यानिरोधे देशकालान्तरसाध्यत्वसाधनानिधानमात्ममित्यत्रोपदेशश्चाप्रमाण स्यादित्यभिप्रायः । देशद्वयसम्यन्धविरोध परि-
हरति देशद्वयेति । परिच्छिन्नस्य वस्तुनः स्वानुच्छिन्नदेशसम्भ-वो यौगपद्य एव विरुध्यते ननु प्रमभाधित्व इत्यर्थः ।
एव लोकसिद्धस्य नीले प्लादिसमानाधिकरणपदप्रयोगस्य विशेषणविधा स्यापिता । एव प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थपर्य-
वसायित्व समानाधिकरणपदानां वैदिकप्रयोगसिद्धत्वेत्याह—यतइति । अनेन वस्तुमात्रपरत्वे अरुणाधिकरणसिद्धान्तन्याय
विरोधश्चोक्तस्यात् । यतः अतएवेति लौकिकप्रयोगसिद्धताकारोक्तया पूर्वोक्तस्वपक्षपरपक्ष साधनदूषणा-वरुणाधिकरणवि-
धिनानीति भावः ॥

'अरुणयैकहायन्या' इत्यादिवाक्ये पदानां न समानाधिकरणमित्यत्राह—तदुक्तमिति । 'अर्थकत्वं'
इत्यादिसूत्रस्यान्यथा व्याख्यात-त्रात् समानाधिकरणपरत्वमित्यत्राह—तत्रैवामिति । एवमिति । असुदुत्तवाचे पूर्वपक्ष
सिद्धान्तौ सूत्रकारमिप्रेतानीति भावः । किमत्रारुणयेति पदोक्तमारुण्येकहायनीमात्रमपि ? उत प्राकरणिसर्वद्रव्यान्व-
यीति प्रथमविचारः । तत्रारुणयेतिपद किमेकहायन्येत्यादिपदैरेकवाक्यतयाऽन्येति उत भिन्नवाक्यतया स्थितमिति तदर्थं
विचारः । इदं विचारद्वयं पूर्वमीमासाव्याख्यातुमिरभ्युपेतम् । अधिकस्तदर्थविचार उच्यते किमरुणयेत्यादिपदानि स्वधि
करणानि उन समानाधिकरणीतीति ? पुनस्तदर्थविचारः कारकविभक्तयन्तत्वं किं समानाधिकरण्यविरोधि ? उताविरो
धीति ; विरोधीति पूर्वपक्षः अविरोधीति सिद्धान्तः । यदा विरोधि तदा समानाधिकरण्यभावो नैकवाक्यत्वाभावात्प्राकर
णिकसर्वद्रव्यान्वयीति पूर्वपक्षे फलभावः अविरोधे समानाधिकरण्येन वाक्यभेदाभावादेकहायन्यन्यनियम इति
सिद्धान्ते फलभावः ॥

गूढार्थसंग्रहः

क्षणिकत्वमेव स्यादिति । एतेन पञ्चपादिकाविवरणपर्यालोचन सूचितम् । प्रत्यभिशाया धर्मभासकसामग्रीसत्त्वेन धर्म-
मानवत् महावाक्येभ्यो धर्मभासकपदसत्त्वे धर्मोभान नघटत इति भावः ॥

विशासाऽधिकरणे आकृत्यधिकरणार्थवर्णनेन तन्न्यायेन महावाक्यानामर्थ उक्तः । 'प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्व-
मविभागात्' इत्याकृत्यधिकरणसूत्रम् । अधिकरणसूत्राणामर्थः पूर्वमेव (९१९.वि.अ) निरूपितः । 'अविरुद्धविशेषणद्वय-
प्रमत्तत्वेऽपि' इति संक्षेपशारीरकौचार्थः अरुणाधिकरणे जैमिनिनैव निरस्त इत्यमिप्रेत्य तत्सूत्रार्थमेव दर्शयति—अत-
एवेत्यादिना । अरुणयैकहायन्या इत्यादि । अरुणाधिकरणसरणिविवरणिया तत्त्वमार्तोऽपि बहुमन्थकृद्भिः श्रीनिवा-
साचार्यैः, यादनक्षत्रमालायां अप्यप्यदीक्षितेन, भाट्टकैस्तुभे एण्डभेदेन च उक्तार्थपर्यालोचनपूर्वक एतदधिकरणार्थं
सम्बन्धप्रतिश्रुतः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ एतेन विशोध्यविशोषणभावे सामानाधिकरण्यं गौणम् अतएवार्थसामानाधिकरण्यमेव

श्रीभाष्यम्

पक्षी मन्यते यद्यप्यरुणयेति पदमाकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतैकस्वभावात्त्वादद्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमभिदधाति तथाऽप्येकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिन्नो न सम्भवति ' एकहायन्या क्रीणाति तच्चारुणये ' त्यर्थद्रव्यविधानासम्भवात् । ततश्चारुणयेति वाक्यं भित्वा प्रकरणविहितसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमविशेषेणाभिदधाति ।

श्रुतप्रकाशिका

अस्माकत्तु पूर्वपक्षे सिद्धान्तेचारुणयेति पदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वमनुयायि परेषात्तु गुणमात्रपर्यन्तत्वमुभयत्रानुयायि । आकृत्यधिकरणे गुणवाचिच्छब्दादिपदानां जातिवाचिगमादिशब्दबद्धद्रव्यपर्यन्तत्वनिर्णयितम् । आक्षिप्तद्रव्ये गुणजाती इतिहै टीकाकारः । तत्रानत्र च कोविशेष इतिचेत् ? एकैकप्रातिपदिकार्थनिरूपणमात्रत्वाधिकरणे अत्रत्वेनैकप्रातिपदिकस्य समानविभक्त्यर्थनिरूपणमिति भेदः । ननु गुणवाचिपदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वे एतदधिकरणपूर्वपक्षोऽथान न स्यात् गुणमात्रपर्यन्तत्वेहि गुणस्य कारणतया निर्दिष्टस्य क्रयान्वयस्य द्रव्यान्वयस्य चैकवाक्येन बोधयितुमशक्यत्वेन वाक्यभेदात्प्रकरणिकसंभ्रव्यान्वयतीति पूर्वपक्षोऽथान स्यात् । द्रव्यपर्यन्तत्वेत्वेकहायनीपदसामानाधिकरण्येन विशिष्टकरणैकत्वात्तस्य क्रयान्वयमानस्य एकवाक्येन बोधयितुं शक्यत्वेन वाक्यभेदाभावादेकहायनीमात्रान्वयीति वाक्यभेदाद्यत्पूर्वपक्षानुदय इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । आकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतैकस्वभावात्त्वात्तच्चिद्व्ये यद्यपि द्रव्यमात्रपर्यन्तः तथाऽप्येकहायनीत्वात्प्रत्ययविशेषपर्यन्तत्वं न सिद्धयतीत्यर्थः । कुतइत्यत्राह—एकहायन्या क्रीणाति तच्चारुणयेत्यर्थद्रव्यविधानासम्भवादिति ॥

नच वाच्यमरुणयेति पदं क्रीणातीत्यत्र नान्वेति द्रव्यविशेषाकाशायां सविशेषः स्ववाक्यस्यैकहायनीपदोपस्थापित द्रव्यमवतीति क्रयस्यैकहायन्यवबद्धतयाऽरुणापदविभागे याकाङ्क्षाभावादाकाङ्क्षोपापकचशब्दद्वन्द्वद्वयभावाच्च । अत आरुण्यस्य क्रयान्वयद्वारा नैकहायन्यन्वयः स किं पदयोस्सामानाधिकरण्येन उत वैयधिकरण्येन स्ववाक्यस्यतया ? न तावत्पदद्वयसामानाधिकरण्येनैकहायन्यन्वयनियम आरुण्यस्य सम्भवति कारकविभक्त्यन्तत्वप्रयुक्तानुपपत्त्या विशेषणविवक्षाऽनुपपत्त्या च सामानाधिकरण्यायोगात् । तत्र यद्यपि विशेषणविवक्षायां विशेषणभेदेन विशेष्यभेदे जन्माद्यधिकरणन्यायेन पराहृतः । विशेषणेक्यान्वयस्यसमवासादयश्च पूर्वमेव परिहृताः, तथाऽपि कारकविभक्त्यन्तत्वप्रयुक्तानुपपत्तिः स्थिता कारकविभक्तिर्हि क्रियान्वयबोधोपक्षीणत्वाच्च परस्परान्वयबोधजनयितुं शक्नोति । परस्परान्वयोहि विशेष्यैक्य एव विशेषणविवक्षाकारकविभक्त्यन्तत्वप्रयुक्तानुपपत्तिर्भेदं सामानाधिकरण्यम् अतोऽरुण्यैकहायन्येति पदद्वयपृथक्करणवाचीत्येतावन्तिरुक्त्वा यैयधिकरण्येऽसि स्ववाक्यस्यतया आरुण्यस्यैकहायन्यन्वयनियमोऽनुपपत्तिरुच्यते । एकहायन्या क्रीणाति इति वाक्येन एकहायन्याः क्रयस्य च संबन्धः प्रतिपन्नः । तच्च क्रयणमरुणया कर्तव्यमिति वाक्येनैकहायनीसाध्यत्वविशिष्टरूपेण श्रयणमरुणद्रव्यसाध्यमिति प्रतिपन्न तत्पदस्यैकहायनीसाध्यत्वविशिष्टक्रयसाध्यतापत्तयः । तत्र द्रव्याशस्य तत्साध्यक्रयणस्य च पूर्वप्रतिपत्त्यत्वेन अनूदितत्वादेकहायनीद्रव्यस्यारुणिमसम्बन्धएव विधेयः । एवचैकहायन्या क्रयसाध्यः तयाचारुणया भवितव्यमित्युक्तं भवति । तत्रैकहायन्याः क्रयसम्बन्धोऽरुणिमसम्बन्धमेत्येकहायन्यैकवाक्येन विधानासम्भवादित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—ततश्चेति । वाक्यभेदेऽसि स्ववाक्यस्यवामावादात्परप्रकरणेन वा महाप्रकरणेन वा द्रव्यविशेषनिश्चये वागोपजमानादि सर्वद्रव्याणां प्रकरणान्वयविशेषा क्रीणातीति वाक्यं भित्वाऽरुणयेतिपदं प्राकरणीकसर्वद्रव्यपर्यन्तं स्वार्थमरुणि

श्रीभाष्यम्

अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रकरणविहितसर्वलिङ्गकद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः । तस्मादेकहायन्यन्यनियमोरुणिन्नो न स्यादिति ॥

अत्राभिधीयते—(अर्थकृत्येद्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमस्स्यात्) 'अरुणयैकहायन्या' इत्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोस्सामानाधिकरण्येनार्थकृत्ये सिद्धे सत्येकहायनीद्रव्यगुणयोररुणयेतिपदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धितयाऽभिहितयोः क्रयारथैककर्मनान्वयाविरोधादरुणिन्नः क्रयसाधनभूतैव हायन्यन्यनियमस्स्यात् । यद्येकहायन्याः क्रयसम्बन्धचद्रुणिमसम्बन्धोऽपि चाप्यावसेयस्स्यात् तदा चाप्यस्यार्थद्वयविधानं स्यात् नचैतदस्ति । अरुणयेति पदेनैवारुणिमविशिष्टद्रव्यमभिहितम् । एकहायनीपदसामानाधिकरण्येन तस्यैकहायनीत्वमात्रमवगम्यते न गुणसम्बन्धः

श्रुतप्रकाशिका

मानमभिधानीत्यर्थः । अरुणयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कथमित्यत्राह—अरुणयेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ॥ अत्राभिधीयतइति । आस्मिन्पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकारः स्वसिद्धान्तमाहैत्यर्थः । सूत्रमुपादत्ते अर्थकृत्यइति । सूत्रस्यास्यार्थमाह—अरुणयेत्यादिना । कयोरर्थकत्व इत्याकाङ्क्षाया शब्दस्यार्थप्रतिसंज्ञिघत्वात्पदविशेषयोस्सिद्धित्वविषयवाक्यत्वत्वात्प्राप्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यपदयोरित्यध्याहृतम् । पदद्वयसन्निधिशपानार्थे अरुणयैकहायन्येतीत्युक्तम् । आरुण्यविशिष्टमेकहायनीत्वविशिष्टं च द्रव्यम् तद्वाचिपदयोस्सामानाधिकरण्येन तत्तद्विशेषणद्वारैकविशेष्यश्रुत्वादर्थकत्वसिद्ध इत्यर्थः । द्रव्यगुणयोरैककर्म्यादित्येतद्व्याचष्टे एकहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोरित्यादिना । गुणान्वयस्य क्रयान्वयस्य च वाक्यविशेष्यत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गो विरोध उक्तः, गुणान्वयस्य प्रातिपदिकासिद्धत्वात् वाक्यबोधत्व नार्थसिद्धत्वं च अतः क्रयान्वयबोधनमेव वाक्यवृत्त्यमित्यभिप्रायेणारुणयेति पदेनैवेत्युक्तम् । क्रयारथैककर्मनान्वयाविरोधादिति । वाक्यभेदप्रसङ्गविरोधात्सामानादित्यर्थः । नियमस्यादित्येतद्व्याचष्टे अरुणिन्नइत्यादि । सर्वद्रव्यसाधारणप्रकरणानपेक्षात्वाद्वाक्यस्यतथैव नियमासिद्धइत्यर्थः । अत्र गुणद्रव्ययोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रातिपदिकावसेयः विशेष्यैक्य सामानाधिकरण्यावसेय क्रयान्वयो वाक्यावसेय इति वाक्यस्य क्रयान्वयबोधनमेव कृत्य तस्मादेकस्मिन्वाक्येऽर्थद्वयविधानप्रसङ्गाभावाद्वाक्यभेदाभावेन आरुण्य न प्राकराणिकसर्वद्रव्यान्वायि अपिलेकहायनीमात्रान्वयीति सूत्रार्थः ॥

वैयाधिकरण्येन पदयोरर्थभेद इति पूर्वपक्षे प्राप्ते अर्थकृत्य इत्युक्तम् । द्रव्यगुणयोः क्रयान्वये द्वारद्वारभावनेनविना तदयोगाद्द्वारान्वयद्वयान्वयरूपा धर्म्याभिन्नत्वाद्वाक्यभेदप्रसङ्गरूपविरोधप्रसङ्गादिति शङ्कायामैककर्म्यादित्युक्तम् एकहायन्यन्यनियम इति पूर्वपक्षे नियमस्स्यात् इत्युक्तमिति । अत्र गुणसम्बन्धः प्रातिपदिकावसेयोस्तु ततः किं? वाक्यभेदायत्ता नियमपरिहारस्येतिशङ्काया सूत्राशयोरजनाया सम्रहणेत्तमर्थे विवृणोति यदीत्यादिना । किमाण्यस्य द्रव्यमात्रान्वये वा द्रव्यविशेषान्वये वा वाक्यबोधे तन्नेद उच्यते इति विकल्पे द्रव्यमात्रान्वयस्य प्रातिपदिकावसेयत्वमाह—अरुणयेति । यदि गुणगुणिसम्बन्धः प्रातिपदिकावसेयः तर्हि सामानाधिकरण्यस्य किञ्चित्त्वमित्येका शमयन् द्वितीय शिरःप्रतिवाचि—एकहायनीपदेति । तस्यैकहायनीत्वमात्रं अरुणिमविशिष्टद्रव्यस्यैकहायनीत्वाभ्रयत्वम् विशेष्यैक्यमित्यर्थः । अनेन आकृत्यधिकरणारणाधिकरणयोः प्रातिपाद्यभेदश्चोक्तो भवति । प्रातिपादिकस्य धर्मिपर्यन्तत्वमाहृत्त्वधिकरणार्थः अनेकप्रादिकस्य समानविभक्तेर्विशेष्यैक्यपरत्वप्रतिपादकमरुणाधिकरणमिति ॥

श्रीभाष्यम्

विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थः ; ' भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेक-
स्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम् ' (पू.मी.३.१.१२) इति हि सामानाधिकरण्यलक्षणम् ॥

अत एव हि ' रक्तःपटो भवति ' इत्यादिष्वैक्यैकवाक्यत्वम् । पटस्य भवनक्रिया-
सम्बन्धे हि वाक्यव्यापारः ; रागपदस्तु रक्तसम्बन्धेनैवाभिहितः । रागसम्बन्धिद्रव्यं पट
इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकरण्यावसेयम् । एवमेकेन गुणेनद्वाभ्यां बहुभिर्वा तेनतेन पदेन
समस्तेन व्यस्तेन वा विशिष्टमुपस्थाप्य सामानाधिकरण्येन सर्वविशेषणविशिष्टोऽर्थ एक
इति ह्यापयित्वा तस्य क्रियासम्बन्धाभिधानमविरुद्धम् । देवदत्तदश्यामोयुवा लोहिताक्षो
दण्डी कुण्डली तिष्ठति । शुक्लेन वाससा यवनिकां सम्पादयेत् नीलमुत्पलमानय नीलो-
त्पलमानय ; गामानय शुक्लो शोभनक्षीम्, अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टकपालं निवेपेत्'

ध्रुतप्रकाशिका

कथं गुणसम्बन्धो न सामानाधिकरण्यावसेय इत्यत्राह—विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थ इति ।
विशिष्टैक्यमित्युक्ते विशेषणशस्यैक्य माभूदिति विशिष्टद्रव्यैक्यमित्युक्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्याशो विवक्षितः । एतदु-
पपादकत्वेन सामानाधिकरण्यलक्षणग्रन्थमाह—भिन्नेति । न हि विशेषणविशेष्यवाचिनोः पदयोः विशेषणविशेष्यभावस-
बन्धे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमित्युक्तिमित्यर्थः । एव प्रातिपदिकेन गुणान्वयः समानविभक्त्या परस्परान्वयो वाक्येन त्रया-
न्वयश्च बोध्यत इति कृत्यत्रयमुक्तम् ॥

एतत्परैरभ्युपेतमित्याह—अतएवेति । किंच द्रव्यपर्यन्ताभिधानेऽप्येकहायनीपदेन वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वादरुणयेति
पद न तत्रान्वेतीति शङ्का च परिहृता भवति । अर्थवादाधिकरणे अर्थवादेनैरेपेक्षेण विधेरेव प्रवर्तकत्वादिधिवाक्येनार्थ-
वादस्य नैकवाक्यत्वमिति शङ्काया अर्थवादस्य श्रूयमाणत्वात्तत्रापि विधेराकाङ्क्षाऽस्तीति कल्प्यम् । तस्मादुत्थापिताकाङ्क्षो
ह्यर्थवादो विधिनैवाक्यतयाऽन्वित इति निश्चिनः । तत्र तैरेवोक्तमुदाहरणमिदं रक्त पटो भवतीति । तत्र हि पटो भवती
त्येतानता निराकाङ्क्षेऽपि वाक्यस्य प्रयुक्त रक्तपद कीदृशः पट इत्युत्थापिताकाङ्क्षमन्वेति एवमत्राप्यरुणयेतिपद श्रूय
माणमुत्थापिताकाङ्क्षवादकत्राक्यतयाऽन्वितमिति भावः । अतएव कृत्यत्रयस्थापि यथोक्तप्रकारेणादेय । रक्त.पटोभवतीति
वाक्ये यथोक्तप्रकरणे कृत्यत्रय दर्शयति । पटस्येति ॥

रक्त.पट इत्यादिवाक्ये विशेषणस्यैकत्वादुत्थापिताकाङ्क्षामन्वेति बहूनि विशेषणानि समस्तपदोक्तानिचेदन्वितानि
स्युः नतु व्यवसायपदोक्तानि । अत्रतु पदानि व्यस्तानि तत्र प्रथमान्तत्वात्सामानाधिकरण्य अत्रतु पदानि कारकविभक्तय-
नानि । तस्मात्तत्र सामानाधिकरण्यमिति शङ्कात्रयमभिप्रेत्याह—एवमेकेनेति । पदेन समस्तेन व्यस्तेनयेति । कारक
विभक्तयन्तेन प्रथमानेनैवेतिचात्राभिप्रेतम् । तत्र प्रथमान्तबहुविशेषणान्वये उदाहरणमाह—देवदत्तइति । देवदत्तदश्याम
इत्यादिकमुदाहृतोऽयमभावः रक्तःपट इति पदद्वयमचिदाचकं अरुणयेतिपदं चेतनवाचकमिति वैयर्थ्य यथा न प्रयोञ्ज
तथा प्रथमान्तत्वकारकविभक्तयन्तत्ववैषम्यमप्यप्रयोञ्जकमिति । अन्तरङ्ग बहिरङ्गविशेषणे अप्येतिमित्यभिप्रायेण कुण्डलीकु-
ण्डलीयुक्तम् । कारकविभक्तयन्तैरुपदान्वयोदाहरणमाह—शुक्लेन वाससेति । कर्मकारकमुदाहरति नीलमुत्पलमिति ।
समस्तोदाहरणमाह—नीलोत्पलमिति । कारकविभक्तयन्तानैरुपदान्वयोदाहरणमाह—गामिति । संप्रदानकारकविषय
वैदिकचोदाहरणमाह—अग्नयइति ।

श्रीभाष्यम्

(यजुपि.२२) इति । एवं 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाह्या सोमं फ्रीणाति'(यजुपि.६.१.६) इति पतदुक्तं भवति-यथा 'काष्ठैस्स्यात्यामोदनं पचेत्' इत्यनेककारकाविशिष्टैका क्रिया युगपत्प्रतीयते ; तथा समानाधिकरणपदसह्यताभिहितमेकैकं फारकं तत्तत्कारकप्रतिपत्तिवेलायामेवानेकविशेषणविशिष्टं युगपत्प्रतिपन्नं क्रियायामन्वेतीति नक्श्चिद्विरोधः । खादिरैः शुकैःकाष्ठैस्समपरिमाणे भाण्डे पायसं शाल्योदनं समर्थःपाचक पचेत् इत्यादिषु इति ।

श्रुतप्रकाशिका

पुरोडाशमष्टाकपालमिति कर्मकारकमपि सिद्धम् । एव 'अरुण' येत्यादिवाक्येऽपि तुल्यमित्याह-एवमिति ॥

ननु कारकविभक्तः त्रियान्वयबोधोपक्षीणत्वात्परस्परान्वयबोधकत्व ? उच्यते-कारकविभक्तिः क्रियान्वयबोधिका स्यात् किमत्रायोगव्यवच्छेद एव उतान्वययोगस्य व्यवच्छेदश्च ? अयोगव्यवच्छेदमात्रं न विरुद्धम् । अन्वययोगव्यवच्छेदश्चेत्तर्हि क्रियान्वयबोधोपक्षीणा कारकविभक्तिः 'पशुना यजेत' इत्यादिषु सङ्ख्यानान्वयमपि नबोधयेत् कारकविभक्ति-त्वाकारात् त्रियान्वयबोधेन एकवचनत्वादिवचनत्वाकारात्सङ्ख्यानान्वयबोधनमित्याकारभेदादत्रिबोध इति चेत् समानविभक्ति-त्वाकारविशेषेण तद्वत्परस्परान्वयमपि बोधयेत् । नन्वेकपदस्या कारकविभक्ति-युगपत्सङ्ख्यानान्वय च बोधयतीति तुल्यवचनत्वात्काराविशेषेण तद्वत्परस्परान्वयमपि बोधयेत् । नन्वेकपदस्या कारकविभक्ति-युगपत्सङ्ख्यानान्वय च बोधयतीति तुल्यवचनत्वात् कारान्वयोन्वासहत्व परस्परान्वयस्तु पदान्तरपरामर्शोपपन्न इति विलम्बितत्वात्सा वाधितइति चेत् किं विलम्बितत्वाविलम्बित व-सात्रमेव प्रात्रत्यदौर्बल्यहेतुः तर्हि प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमन्यदुर्बलं स्यात् तत्सापेक्षत्वेन विलम्बितत्वात् तस्माद्विजयीलौका-यतिकः । किंच श्रुतिरेव न स्मृतः विलम्बितः श्रुतिलिङ्गादिध्वपि श्रुतिरेव प्रमाणं न लिङ्गादि विलबादेव प्रथमाविभ-क्त्यन्तेषु चैकपदस्यैकवचनादिना प्रागेव सङ्ख्यानान्वयप्रतीतिः । पदान्तरस्यसमानविभक्तिपरामर्शोपपन्नप्रमाणानाधिकरण्यासि-द्धिस्त्यात् । इहापि द्रव्यगुणयोः परामिमत आर्थः परस्परान्वयो नसिद्धयेत् शब्दतः प्रथमावगतोत्रियान्वयवोधेया तस्य आर्थत्वेन चरमावगतत्वाभ्युपगमात् । नैव विरोधसतिह विलम्बितत्वाविलम्बितयोर्नाप्यत्राधकभावइति चेत् । तर्हिशापि क्रियान्वयसङ्ख्यानान्वयवत् परस्परान्वयस्यापि विरोधाभावात् विलम्बितत्वाविलम्बितयोर्नाप्यत्राधकभावइति चेत् । पश्चादा-र्थान्वयसिद्धयतीति सिद्धान्तोक्तः न केवलमविरोधमात्रापरस्परान्वयसिद्धिः प्रयोगस्य नियामकत्वात् कारकविभक्त्यन्त-पदानां सख्यान्वयेन सहक्रियान्वयबोधनेह प्रयोगो दृश्यत इति चेत् तथा परस्परान्वयबोधनमपि प्रयोगसिद्धिमिति चरम-सुक्त्यभिप्रायेण प्रथमान्तकारकविभक्त्यन्तनूदाहरणमुदाहृत देवदत्तश्श्याम इत्यादिकम् । यथैकवचनादीनामेकत्वादिस-ख्यान्वयबोधकत्व प्रथमान्तेषु कारकविभक्त्यन्तेषु चाविशिष्टमङ्गीक्रियत उभयत्राविशेषेण प्रयोगदर्शनात् समानविभक्तेर-प्यविरुद्धार्थैक्यबोधकत्वमुभयत्राविशेषण प्रयोगदर्शनादङ्गीकरणायमित्यर्थः । एव कारकविभक्तिप्रसुत्ताऽनुपपत्तिः परिहृता तथा विशेषणविवक्षाया यदनुपपत्तिरयम् । तत्र विशेषणभेद विशेष्यभेदो जन्माद्यधिकरणन्यायेन परिहृतइति नात्र विव-क्षितः विशेषणैक्यरिहारः प्रागुक्तोऽत्रानुसन्धेयः । अथान्योन्यसमवायः परिहर्तव्यः विशिष्टत्वमुपस्थाप्य विशिष्टोऽर्थ एक इति शापयित्वेति ल्यबन्तत्वात्तद्विशेषेण कृत्यत्रयस्य क्रममावित्वा प्रतीयते तत्तत्त्वान्योन्यसमवायप्रसङ्ग इति तदपनोचम् । करणकारकविभक्त्यन्तसामानाधिकरण्य वदतः सूत्रकारस्य तावन्मात्राभिप्रायत्वशङ्का च निवार्या । अतस्तदर्थमाह-एत-दुक्तं भवतीति । 'पदजातं श्रुत सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम्' इति न्यायेन युगपद्वोधनात्क्रमभावित्वाभावात्त्रविशे-षणान्तरविशिष्टे विशेषणान्तरान्वयबोधनिन विशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्ग इत्यर्थः । यौगपद्यकथनेन पूर्वं ल्यब-न्त-निर्देशः कृत्यत्रयभेदनिर्वाहकरपरामर्शोक्रमप्रकटनार्थमिभ्युक्तं भवति । तत्तत्कारकप्रतिपत्तिवेलायामित्यनेन इदं सूत्रं सर्व-

श्रीभाष्यम्

यत्तूपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणशब्दः केवलगुणामिधायीत्यरुणयेति पदेन केवलगुण-
स्यैवाभिधानमिति ; तन्नोपपद्यते, लोकवेदयोर्द्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः
कचिदपि केवलगुणामिधानादर्शनात् । उपात्तद्रव्यकवाक्यस्य गुणपदं केवलगुणामिधा-
यीत्यप्यसङ्गतम् 'पटश्शुक्लः' इत्यादिपूपात्तद्रव्यकेऽपि गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात् । पटस्य
शुक्लः' इत्यत्र शौक्ल्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशकता ; न पुनरुपात्तद्रव्य-

श्रुतप्रकाशिका

कारकविभक्तयन्तपदप्रदर्शनार्थमिति दर्शितम् । इत्यादिपु न कश्चिद्दोष इत्यन्वयः विरोधोऽन्योन्यसमवायादिविधक्षितः
युगप-प्रतिपन्नमित्यनेन तत्र परिहारो विवाक्षितः । यथा काष्ठैरित्यादिक वदता समानाधिकरणपदविषयचौचपरिहाराः व्यधि
करणवाक्येऽपि समाना इति प्रतिबन्धमिमेता ॥

अयमर्थः व्यधिकरणानि पदानि तत्तत्कारकाविशिष्टां क्रियां किं युगप-क्रमेण वा प्रतिपादयन्ति । यौगपद्ये उद्देश्यो
पादेवविभागामावप्रसङ्गः । अनेककारकविशिष्टादिकैवल्ये विशेष्यक्रियैक्यवाद्द्विशेषणभूतकारकैक्यमपि स्यात् । क्रमेणचेत्का-
रकान्तरविशिष्टाक्रियाया कारकान्तरान्वयविधानं स्यात् । तदा काष्ठत्वाभ्यादेरन्योन्यसमवायप्रसङ्गेन काष्ठस्य स्वास्त्यधिक-
रणं स्वास्त्याः काष्ठमधिकरणं वा स्यात् । नतदस्ति विशेष्यभूतक्रियाया एवैकत्वं वाक्यप्रतिपाद्यं नतु विशिष्टस्य अतो न
विशेषणभूतकारकैक्यप्रसङ्गः । सर्वकारकैः क्रियाया एव विशेष्यत्वेन नान्योन्यसमवायप्रसङ्ग इतिचेत् तथा समानविभ-
क्तिर्विशेष्यांशमात्रैक्यपरत्वान्नविशेषणैक्यं प्रत्यक्षमूला व्युत्पत्तिरत्र नियामिका यथा पट इत्येकपदप्रयोगे तस्मैक्यचनं न
विशेषणविशेष्यैक्य प्रतिपादयति, किंतु विशेष्यैक्यमेव तत्र नियामिका व्युत्पत्तिः इहापि तद्वत् युगप-सर्वविशेषणैक्ये-
वार्थस्य विशेष्यत्वेन न विशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्गश्चेति, एवं सूत्रकारामिमेतपूर्वपक्षरद्धान्तावीमीहती ॥

अथ परोक्तपूर्वपक्षरद्धान्तमेरनुयायिनमर्थे तत्तदसाधारणार्थं च व्युदस्यति । यत्किंचित्यादिना । कृष्णो गच्छति
'श्वेतमालभेत' इत्यादिपु गुणवाचिपदानां गुणपर्यन्तत्वं तैरभ्युपेतमाहुत्याधिकरणनयात्, तत्रोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वं
गुणवाचिपदानां गुणमात्रपर्यन्तत्वे प्रयोजकमभ्युपेतं पटस्य शुक्लइत्यादिपु तथादर्शनात् पटश्शुक्लइत्यादिपूपात्तद्रव्यक
वाक्यस्यत्वेऽपि तदपवादकसमानाधिकरणत्वात् गुणपर्यन्ताभिधानमितिचाभ्युपेतम् । तत्र गुणमात्रपर्यन्तत्वे य-प्रयोजकशुक्तं
तदभ्युपगम्य प्रकृते गुणमात्रपर्यन्तत्वं दूषयति तन्नोपपद्यते इति । कुतइत्यत्राह-लोकवेदयोरेति । कारकविभक्त्य-
न्तत्वंस्य सामानाधिकरण्याविरोधित्वोपपादनमुपजीव्येद दूषितम् । गुणपर्यन्तत्वापवादकमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणवाचि-
पदस्यं यत् तस्यापवादरूपसामानाधिकरण्यस्य अरुणयेत्यादिवाक्ये विद्यमानत्वोपपादाना-केवलगुणामिधायाविव्यमशुक्तमि-
त्यर्थः, एवं परोक्तप्रयोजकमभ्युपगमेन तस्याध्यप्रयोज्यं गुणमात्रपर्यन्तत्वं दूषितम् ॥

अथ तदुक्तं प्रयोजकं दूषयति उपात्तद्रव्यकेति । तत्र हेतुनाह-पटश्शुक्लइत्यादिप्विति । गुणमात्रपर्यन्तत्वे
गुणपर्यन्तत्वेऽपि साधारणमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणवाचित्वं गुणमात्रपर्यन्ततायाः प्रयोजकं न भवतीत्यर्थः । ननु न तस्य
प्रयोजकत्वहानिः अपवादेनैह कचिद्रूप्याभिधानमित्यत्राह-पटस्येति । असमानविभक्तिनिर्देशः प्रयोजकइत्यर्थः । अस-
मानविभक्तिनिर्देशः असमानायाविभक्तेर्निर्देशः न समानविभक्तिनिर्देशामावः श्वेतो यातीत्यादिप्वपि गुणमात्रपर्यन्तत्वप्र-
सङ्गात् । व्यभिचारिणः प्रयोजकत्वकल्पने व्यभिचारस्यैव तदपवादकल्पने चापुक्तम् अव्यभिचारिप्रयोजकसङ्गादादित्यभि-
प्रायः गुणमात्रपर्यन्तत्वे नेदमपि प्रयोजकमसाधारणं पटस्य शुक्लं मागइत्यसमानविभक्तिनिर्देशोऽपि गुणपर्यन्तत्वादितिचे-

श्रीभाष्यम्

कत्वकृता । तत्रैव 'पटस्य शुक्लोभागः' इत्यादिषु समानविभक्तिनिर्देशे शौक्ल्यविशिष्ट-
द्रव्यं प्रतीयते । यत्पुनः क्रयस्यैकहायन्यवरुद्धतयाऽरुणिन्नः क्रयान्वयो न सम्भवतीति ;
तदपि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणगुणपदस्य तदाश्रयगुणाभिधानेन
क्रियापदान्वयानिरोधादसङ्गतम् । रादान्ते चोक्तन्यायेनारुणिन्नद्रवाद्ये द्रव्यान्यये सिद्धे
द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या अर्थात्परस्परान्वयस्सिद्धयतीत्यप्यसङ्गतम् । अतो
यथोक्तपदार्थः ॥

श्रुतप्रकाशिका

त्त्राह-तत्रैव पटस्येति । अयमर्थः पटशब्देनासमानविभक्तिनिर्देशोऽपि शुक्लशब्दस्य विशेष्यवाचिभागशब्देनासमान
विभक्तिनिर्देशाभावात् तस्य गुणमानपर्यन्तत्वे प्रयोजकत्वमङ्गः । यथा त्वत्क्षेपे गुणमात्रपरत्यापवादकामित्तभागशब्द-
सामानाधिकरण्यात्तस्य धर्मिपर्यन्तत्वात्प्रयोजकत्वहानिरिति । किंच न केवलमुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यताया व्यभिचार एव
कल्पनागौरवमप्यस्ति, परमते श्वेतमालेभेत इत्यादिषु गुणवाचिपदस्य गुणिपर्यन्तत्वमुक्तम् । पटस्य शुक्लइत्यादिषु तदप
वादकत्वेनोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वमभ्युपेत तस्याप्यपवादकत्वेन पटशुक्ल इत्यादिषु सामानाधिकरण्यमुक्तमिति प्रयोजकत्व
कल्पनाऽस्ति अस्मत्क्षेत्रे श्वेतमालेभेत पटशुक्ल इत्यादिप्रयोगेष्वपृथक्सिद्धधर्मवाचित्वादेव गुणिपर्यन्तत्वं सिद्धं पटस्य शुक्ल
इत्यत्र असमानविभक्तिनिर्देशकृत गुणपर्यन्तत्वमिति प्रयोजकत्वमेवेति इदमर्थसिद्धमिति न कल्पनागौरव कष्टोक्तम् ।
एव परस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तानुगतमरुणयेतिपदस्य गुणमानपरत्व निरस्तम् ॥

अथ पूर्वपक्षाधारणार्थस्य स्वसिद्धान्तमुक्तया परिहृतत्व वक्तुमाह-यत्पुनारिति । एकहायि-यवरुद्धतया एकहा-
यन्या निराकाशत्वात् । विभागे साकाशत्वे सत्येव क्षेत्रवाक्यत्वमिह तदभावात्तद्व्याप्यत्वइत्यर्थः । तस्य परिहृतत्व दर्श-
यति तदपीति । नील शुक्लमित्यादिव्यावृत्त्यर्थं विरोधिगुणरहितशब्दप्रयोगः, गुणपदस्यैव गुणिपर्यन्तत्वेन गुणविशिष्टदेक
करणमिति अरुणिन्नो द्रव्यद्वारा क्रयान्वयासम्भवोऽनुपपन्न इत्यर्थः । रादान्तासाधारणमर्थं दूषयति रादान्तैवेति । —
'सम्भ्रमत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।' इति न्यायेन वाक्यैकत्वे कथञ्चित्सम्भवति वाक्यभेदाश्रयणायोगात् ।
'गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकांक्षिणि ।' इति न्यायेन द्रव्यगुणयोःपरस्परपेक्षत्वात्तद्व्यपेक्षत्वात्-यथेनार्थान्-
दन्वयइति तद्विरादान्तः, तदमुक्त शब्दान्वयसिद्धेरित्यर्थः । स्वोच्चाधिकरणार्थमुपसहरति अतो यथोक्तपदार्थइति ॥

किंच गुणे शुक्लादयःपुंसि इति गुणपर्यन्तत्वे पुल्लिङ्गतायाः प्रातत्वादरुणयेति स्वरन्तपदस्य गुणमानपर्यन्तत्वदुर्व-
चम् । किंच पूर्वपक्षभ्रान्त-नाभासः भिन्न वाक्यमितिहि पूर्वपक्षः तथासत्यरुणयेतिपद नोपात्तद्रव्यकवाक्यस्य भवति ।
उपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वे सिद्धेह गुणमात्रपर्यन्तत्वसिद्धिरिति । वाक्यभेदेऽपि अरुणयैकहायन्या इति प्रत्यासत्त्यतिशया-
देकवाक्यत्वस्यतयोपात्तद्रव्यकवाक्यस्यत्वमितिचेत् सन्निधिविशेषादेकवाक्यस्यत्वफलभूतगुणमात्रपर्यन्तत्वसिद्धिश्चेत् ततएवैक
वाक्य(स्य)ताफलभूतैकहायन्यव्ययनियमोऽपि स्यादिति वाक्यभेदेहेतुकस्य पूर्वपक्षस्यानुदयएवस्यादिति । रादान्तोऽपि दुस्स्यः
एकहायन्या आरुण्येन च क्रयस्ताप्यइत्येकक्रियायाः करणद्रव्यसाकाञ्चत्वकल्पकस्य चशब्दस्य द्रव्यसमासस्यचाश्रयणात् ।
अतस्मै पूर्वपक्षरादान्तावतिदुस्स्यतया सूत्रकाराभिमतमिति वक्तुममुक्तम् । अतोऽस्याधिकरणस्य यथोक्तत्वेन पूर्वपक्षरा-
दान्तो सूत्रकाराभिमतौ ॥

श्रीभाष्यम्

तस्मात्तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्ये पदद्वयामिहितविशेषणापरित्यागेनैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनीयम् । तत्रयनाद्यविधौपहितानवधिकदुःखभागिनश्शुद्धयशुद्धयभयावस्थान्नादर्थान्तरभूतमशेषहेयप्रत्यनीकानवधिककल्याणैकतानं परमात्मनमनभ्युपगच्छतो न सम्भवति अभ्युपगच्छतोऽपि समाधिकरणपदानां यथाऽद्यस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे त्वम्पदप्रतिपक्षसकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्येतेतिचेत् नैतदेवम् । त्वम्पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात् ॥ एतदुक्तं भवति सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्यसङ्कल्पमिथानवधिकातिशयासङ्घेयकल्याणगुणगणं समस्तकारणभूतं परं ब्रह्म बहुस्यामिति सङ्कल्प्य

श्रुतप्रकाशिका

एवमस्तु ततः किं प्रस्तुतसामानाधिकरण्यस्येत्वशाह—तस्मादिति । तस्मात् सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थस्य लोकवेदसिद्धत्वात् ईदृश सामानाधिकरण्यं परपक्षे न संभवति पदद्वयावगतगुणहानादित्याह—तात्त्विति । जीवब्रह्मभेदमनभ्युपगच्छतो न संभवतीति प्रतिज्ञाया उपपादनार्थमनाद्यविद्येत्यादिकमशेषहेयप्रत्यनीकेत्यादिक च विशेषणमुभयत्र प्रवृत्तिनिमित्तफलयोग्यम् । कर्मवश्यो निग्राहोऽनुग्राहश्च जीवो निग्राहकोऽनुग्राहकश्च परमात्मा भवितुं नार्हतीत्येषां विशेषणानामभिप्रायः । मुक्तिदशायामैक्यशङ्कास्युदासार्थं शुद्धयश्चदुःखमयावस्थान्नादित्युक्तम् । नहि निग्रहदशायामिग्रहकर्तृर्नरपतेऽन्यः पुरुषोऽनुग्रहदशायामनुग्राहोयमनुग्रहकृता तेन नृपेणामिश्रो भवतीति भावः । स्वतरवैलक्षण्यं नृणादेरप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं उभयलिङ्गत्वेन वैषम्यमुक्तम् । अशेषहेयेत्यादिना निर्दिशेषवादिन इत्येतावता पर्याप्तत्वेऽपि स पक्षमनभ्युपगच्छतो दूषणवचनं कुट्टापिपत्रवेऽपि दूषणसाम्यज्ञापनार्थं तच्छब्दावगतविशेषणभ्युपगमयत् त्वंशब्दावगतविशेषणमभ्युपगन्तव्यं तथासति ब्रह्मणो दुःखित्वादिप्रसङ्ग इति शङ्कते—अभ्युपगच्छतोपीत्यादिना । परिहरति नैतदिति । अत इत्यशाह—त्वमिति । एवेति । तत्पदमतिपक्षस्य जीवविलक्षणस्यैवेति भावः । जीववाचिभेदेन म्युत्पस्य पदस्य तदन्तर्यामिपरस्य लाक्षणिक तत्कथं परस्यैवाभिधानादित्युक्तमित्यशाह—एतदुक्तमिति । द्वारदारिमावविषययशङ्कान्व्युदासार्थोऽयमारम्भः । वेदव्युत्पत्तिरसिद्ध सर्वशब्दानां परमात्मवाचित्वमभ्युपपादयति सच्छब्देत्यादिना । सामानाधिकरण्यवत्त्वत्पदावगतविशेषणास्वीकार्याः, ब्रह्मणो निर्दोषत्वमङ्गत्वात्पदावदिष्टुत्पन्तरसिद्धं च अतस्तदविशेषणान्तर्यामिपरस्य युक्तमिति तत्त्वेपदसामानाधिकरण्यमुक्त्यावनिर्दोषत्वश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्यभिप्रायेण निरस्तनिखिलेत्यादिविशेषणमुक्तम् । सच्छब्दाभिहितमिति । कारणत्वस्तुत्याचिसच्छब्दः कारणत्वानुगुणगुणान्वितवस्तुपर इति भावः । बहुस्यामिति । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङ्वाच्येन ग्राहकेण परमापूर्वेण सच्चिंसमाग्रातेषु पदाभ्यंविशेषण स्वशेषतया गृहीतेषु तत्र प्रोक्षणावघातगोत्यादौः परमापूर्वे प्रतिशेषत्वं ग्रीहणवादिद्वारत्वं यागादेश्च तच्छेषत्वमङ्गारकं च

गूढार्थसंग्रहः

मुख्यमिति पदवादिशेषोपशरीरकोकार्थः आकृत्यधिकरणारुणाधिकरणोत्पत्तिभक्तिरेण अखण्डार्थसामानाधिकरण्यस्य परसम्भतस्य केनापि दार्शनिकेनानुकीकृततया प्रमाणविरुद्धतया च पूर्वमेवायोग्यत्वेऽप्युपादेनः विशेष्यविशेषणभावे सामानाधिकरण्यस्यैव मुख्यत्वं स्थापितं भवति । अतः उपनिषदापि सत्त्वार्थो मुख्यइत्याह—तस्मात्तत्त्वमसि इत्यादिना—सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेत्यन्तेन ॥

श्रीभाष्यम्

तेजोऽयन्नप्रमुखं कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तस्मिन् देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुगुणेषु शरीरेष्व्वात्मतया प्रवेद्य स्वयं च स्वेच्छयैव जीवान्तरात्मतया ऽनुप्रविश्य एवम्भूतेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु सङ्घातेषु नामरूपे व्याकरोत् । एवंरूप-सङ्घातस्यैव वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं चाकरोदित्यर्थः । अनेन जीवैनात्मना जीवेन मयेति निर्देशो जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति । ब्रह्मात्मकत्वं च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणो ऽनुप्रवेशादित्यवगम्यते 'इदं सर्वमस्मज्जन यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनु

श्रुतप्रकाशिका

र्कमिश्नीयते तथा 'बहुस्याम्' इति ग्राहकग्रहणेन तेजःप्रभृतिसर्वनामरूपेषु सामान्येन परमाधीयतयाऽवगतेषु तत्रानु-प्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणश्रुत्यादिभिस्सद्धारकम(ध्य)गतीयत इत्यनुसन्धेयम् । यथोपबृहणेषु—'गुणवान्' 'तमेयं गुणसम्पन्नम्' इत्यादिशेषोक्तेषु भगवद्गुणेषु 'समस्तमविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः' इत्युक्तानां स्निग्धवर्णत्वादीनां 'धर्मज्ञ रसत्यसन्धश्च' इत्युक्तानां सत्यसन्धत्वादीनां च गुणानां दिव्यविग्रहद्वारकत्वमद्वारकत्व च दृश्यते, तथेहापीश्वरशरीर भूतचिद्वारकांऽद्वारकश्च गुणान्वयो यथाश्रुतिस्वीकार्य इति भावः । बहुस्यामिति । बहुनामरूपभागवयमित्यर्थः ॥

तेजोऽयन्नप्रमुखा मिति । प्रमुखशब्देन तत्त्वान्तरसृष्टिर्विबक्षिता । देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थित इति च वक्ष्यमाण चिदचिदशीवभागार्थे जगदाकारकथनं ननु जीवानुप्रवेशपूर्वावस्थाकथनं, परमात्मनएव कृत्स्नजगच्छरीरत्वचेत्कथं जीवात्मनशरीरत्वमिति सङ्घातऽपनोद्यते चेतनमिति शब्देन चेतनत्व शरीरत्वे प्रयोजकमित्यर्थः । चेतनमित्यनेन 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यत्र विज्ञानशब्दस्य शाब्दाचित्त्वं दर्शितम् । जीववर्गशब्देन 'विज्ञानम्', 'जीवेन' इतिचेत्कव-चन 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिभिरैकार्थ्याज्जाताविति व्याख्यातं भवति । 'अनेन जीवेन' इत्यत्रानेनेति निर्देशस्याभिप्रायविवरणं स्वकर्मानुगुणेष्विति जीवविशिष्टपरमात्मविशेषणेशब्द-स्य बीवद्वारकत्वैविषयस्य च कर्मवैविषयाधीनत्वात् जीवकर्तृकप्रवेशव्यावृत्त्यर्थं स्वेच्छयैवेत्युक्तं च पारतन्त्र्य स्वातन्त्र्य च अनुप्रवेशहेतुत्रेणभयमित्यर्थः । एवभूतेषु द्वारद्वारिभावेन व्यवस्थितेषु चिदचिदात्मकेष्वित्यर्थः स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु स-घातेषु तत्तदेवाद्यनस्यास्तत्तद्वाचिशब्दाश्चाकरोदित्यर्थः । 'नामरूपे व्याकरोत्' इत्युक्ते नामरूपव्याकरणस्य परमात्मपर्य-न्तत्वस्यास्फुटत्वात्तद्विशदयति एवमिति । पूर्वं ल्यबन्तनिर्दिष्टानां क्रियाणां प्रमविवक्षाराहित्यं चानेन प्रदर्श्यते ॥

एवं रूपसङ्घातस्य चिदचिदीश्वरान्मकस्य सङ्घातस्येत्यर्थः । एव स्वरूपसङ्घातस्येति पाठेऽयमर्थः स्वरूपं च स्वरूपं तस्य सङ्घातः स्वशब्देन शरीरी ईश्वर उच्यते । रूपशब्देन चिदचिद्वस्तुनी शरीरशरीरसङ्घातस्येत्यर्थः । वस्तुत्वं देवादि वस्तुत्व, जीवैनात्मना इत्यत्र जीववैलक्षण्यस्यास्यैव चादात्मशब्दस्यानेकार्थसाधारण्याच्च, तद्विद्वृण्वन् स्वरूपससाधारणम-न्ययायं तावदाह—अनेनेति । मयेत्यात्मशब्दव्याख्यानं अमशब्दस्यास्सद्वाचित्वेऽतिहि ब्रह्मात्मकत्वं दर्शितं भवति । स्वरूपैक्यशङ्कां व्युदस्यति ब्रह्मात्मकत्वंचेति । इदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनवस्तुद्वयमित्यत्र सर्वशब्दस्यासङ्कोचोऽ-भिप्रेतः 'तदनुप्रविश्य, सद्यत्वाभावत्' 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यन्तरवाच्येन सर्वशब्दस्य स्वतः प्राप्तमस-ङ्कुचित्वं स्याथितमित्याह—इदं सर्वमिति । 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र नामरूपव्याकरणस्यानुप्र-वेशपूर्वकत्वं गम्यते 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यनुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्वं गम्यते तस्मात्प्राप्तं पौर्वापर्यविवक्षा समा-नकर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितम् । 'तस्य त्वष्टाविदधद्रूपमेति' इति वाक्ये सृष्ट्वानुप्रवेशशयारसमानकालीनत्वावगमात् ।

श्रीभाष्यम्

प्रविश्य सच्चत्यद्याभवत्' (तै.आन.६.२) इत्यत्रेदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनवस्तुद्वयं सत्यच्छब्दाभ्यां विश्वानाविश्वानशब्दाभ्यां च विभज्य निर्दिश्य चिद्वस्तुन्यपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात् । अत एव नामरूपव्याकरणात्सर्वं वाचकाशब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन इत्यवगतमिति ॥

किंच 'पैतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छां.६.८.७) इति चेतनमिदं प्रपञ्चम् इदं सर्वमिति निर्दिश्य 'तस्यैव आत्मा' (तै.आन.५) इति प्रतिपादितम् । एवं च सर्वचेतनाचेतनं प्रति ब्रह्मण आत्मत्वेन सर्वं सचेतनं जगत् तस्य शरीरं भवति । तथा च श्रुत्यन्तराणि 'अन्तः-विष्टशास्ता जनानामसर्वात्मा' (यजुषि.आरण्यके.३.११) 'यःपृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यःपृथिवीमन्तरोयमयति । सत आत्माऽन्तर्याम्यसृतः' (बृ.५.७.३) इति प्रारभ्य 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरोयमयति । सत आत्माऽन्तर्याम्यसृतः' (बृ.५.७.३२) इत्यादि 'य पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवीशरीरम् । योऽपामन्तरे सञ्चरन् यस्यापश्शरीरम्' (सुबाल.७) इत्यारभ्य 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चन्यस्याक्षरं शरीरम् । यमक्षरं न वेद । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सुबाल.७) इत्यादीनि सचेतनं जगत् तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपदिशन्ति । अतश्चेतनया चिनोऽपि शब्दाश्चेतनस्याप्यात्मभूतं चेतनशरीरकं परमात्मानमेवाभिदधति । यथा अचेतनदेवादिसस्थानपिण्डवाचिनश्शब्दाः तच्छरीरकजीवात्मन एव वाचका 'चत्वार पञ्चदशरात्राद्देवत्यं गच्छन्ति' इत्यादिषु । देवा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिका

तस्मान्नाभ्येऽप्यनुप्रविश्येति स्वयन्तनिर्देशोऽनुप्रवेशस्योर्विनिश्चय शपनाय इत्यवगन्त्यम् सृष्ट्वानुप्राविशदिति-स्वित्यर्थानुप्रवेशो वा । एव नामरूपव्याकरणप्रकारउक्तः ॥

ततःकिं प्रस्तुतस्थेत्यत्राह—अतएवमिति । अतः उदाहृतश्रुतिवाक्यात् एव परमाण्वर्थात्तनामरूपव्याकरणप्रतिपादनात् स्वशब्दानां परमाण्वर्थान्तं वे मान दर्शितम् । देहवाचिशब्देऽप्याकृतिनयश्चाकरणेन परमाण्वर्थान्तत्वमुपपादयिष्यन् शरीरवाच्येक वाक्य दर्शयति किंचेति । तत किमित्यत्राह—एयंचेति । न केरलमात्मशब्देन शरीरत्व गम्यम् अपितु शरीरत्व शरीरलक्षणैः सह कण्ठोक्तत्वेत्याह—तथाच श्रुत्यन्तराणीति । 'अन्तःप्रविष्टशास्ता' इति सर्वात्मशब्दविवरण विशेषणद्वयेन नूतनश्लेषावृत्तः भगवतो नियन्तृत्वकथनात्तदेकनियाम्यत्वं शरीरलक्षणमुक्तं भवति । जग परमाण्वशरीरमस्तु तत किं प्रस्तुतसामानाधिकरण्यस्य शरीरत्वमावोहो भेदरूपतया सामानाधिकरण्यस्य विशेष्यत्वत्राह अतश्चेतनवाचिनइति । अतः चिदचिदात्मकजगतः परमाण्वशरीरत्वात् शरीरभूतचेतनवाचिपदानां तच्छरीरपरमाण्ववाचित्व कथमिति शङ्कायां शरीरवाचिपदानां शरीरपर्यन्तताभिधान्यवदर्शनादित्याह—यथेति । शरीरपर्यन्त वैदिकप्रयोग दर्शयति चत्वारइति । तत्र देवशब्दस्य शरीरपर्यन्तत्वं स्पष्टयति देवा भवन्तीति । देवय गच्छन्तीत्युक्तम् । ननु देवं गच्छन्तीति देवशब्दस्य शरीरमात्रपरत्वे शरीरत्व गच्छन्तीत्युक्तं स्यात् ततश्च देहाभ्येक्युक्तं स्यात् । अतश्च शरीर गच्छन्तीत्युक्तं ननु अतो भाष्यप्रत्ययान्तं पङ्क्तिभूतदेवशब्दस्य शरीरपर्यन्तत्वज्ञापकमित्यर्थः । शरीरवाचिपदानां शरी

श्रीभाष्यम्

शरीरस्य शरीरिणप्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याप्यम् । प्रकारोहि नाम इदमित्यमिति प्रतीयमाने वस्तुनि इत्यमिति प्रतीयमानोऽशः तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षावात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दस्तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अतएव गौर-
श्वोमनुष्यः' इत्यादिप्रकारभूताहृतिवाचिनश्शब्दाः प्रकारिणिपिण्डे पर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्म-
न्येव पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचिश्चब्देन सामानाधि-
करण्यं मुख्यमेव ॥

श्रुतप्रकाशिका

रिपर्यन्तरोधकत्वमापि लक्षणकमित्यत्राह-शरीरस्येति । शरीरवाचिना प्रकारिपर्यन्तत्वं जातिगुणवाचिपदानामिव आकृ-
त्यधिकरणन्यायसिद्धमित्यर्थः ॥

जातिगुणवाचिना द्रव्यपर्यन्तवाचित्वं कथमित्यपेक्षायामाहृत्यधिकरणन्यायं विवक्षुस्तदर्थे प्रकारप्रकारिणौ विविच्य
दर्शयति प्रकारोहिनामेति । तद्व्याचिशब्दस्य प्रकारिपर्यन्तत्वमुपपादयति तस्येति । तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन प्रकारस्य प्रकार्यं
पेक्षस्वरूपास्यतिवेन । तत्प्रतीतेः प्रकारस्य यथाऽवस्थितस्वरूपप्रतीतेः तदपेक्षात्वात् प्रकारिरोपेक्षात्वात् तस्मिन्नेव पर्यव-
सानं युक्तमिति । प्रकारप्रतीतेः प्रकारिण्येव पर्यवसानं युक्तमिति प्रकारवाचिशब्दः प्रकारिण्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः । शब्द-
शक्तेर्विशेषणमात्रविषयत्वेऽप्यर्थसामर्थ्याद्द्विशेष्याशबोधनम् । अतोऽर्थसामर्थ्यं वाचिवा शब्दशक्तिर्विशिष्टार्थबोधनसामग्री
तच्च बोधनं मुख्यकोटिनिविष्टं यथा संस्कारसचिवेन्द्रियजन्यमापि प्रत्यभिज्ञानमिन्द्रियप्रसूतत्वात्प्रत्यक्षमेव न स्मृतिर्भवति ।
तथाऽत्र मुख्यत्वं अतश्शब्दशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमात्रे पर्यवस्यति विशेष्यबोधनमर्थसामर्थ्यादिति केचिदाहुः । तदुक्तम्
शब्दशक्तेर्विशेष्यपर्यन्तत्वाभावे निष्कर्षकशब्देऽप्यर्थसामर्थ्याद्द्विशेष्यपर्यन्तबोधनप्रसङ्गात् । रूपग्रहणे नयनशक्तिः रूपिज्ञा-
नमर्थसामर्थ्यजन्यं स्यात् तदभ्युपगमे गन्धशब्दादिग्रहणे सत्यर्थसामर्थ्यात्कृषिधीगीगगनादिप्रतिपत्तिश्च स्यात् नच तथाप्रती-
तिरस्ति । जात्यादिशब्दशक्तिर्जात्यादिस्वरूपमात्रविषया गवादिशब्दशक्तिर्द्रव्यपरतन्त्रजात्यादिविषयेति निष्कर्षकानिष्कर्षक
शब्दविभाग इति चेत् तर्हि शब्दशक्तेः प्रकारिविषयत्वमभ्युपगतं स्यात् धर्मपरतन्त्ररूपतावगतेर्धर्मिप्रतिपत्तिसापेक्षावच्छ-
ब्दशक्तेस्तप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्च ॥

किंच 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' 'नतास्स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती' इत्यादिवचनस्वारस्यं च
शब्दशक्तेरेव विशेष्यपर्यन्तत्वे सिध्यति । अतो विशेष्यपर्यन्ता शब्दशक्तिरित्यत्र तात्पर्यम् । एवं न्यायशिखाकृता इत्थं
प्रमाणोपपत्तिषिद्धत्वात्सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्यइति परमात्मवाचित्त्वेन त्वंपदसामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमित्याह—
अतएवेति । पर्यवस्यन्तः पूर्ववत् कृत्विद्यावृत्तस्य तत्रातुरग्र्यं तदन्वयिन्यन्यत्र व्यापारः पर्यवसानमिह विवाक्षितम् ननु
व्यापारोपरमः व्यापारोपरमवाचित्वे सत्यपर्यवस्यन्त इति पदच्छेदः । यदा पर्यवस्यन्तः पर्यवसातो प्रवृत्ता इत्यर्थः । परमा-
त्मप्रकारत्वाच्चेत्यनेन पूर्वोक्तन्यायसञ्चारितः । नामरूपव्याकरणश्रुतिः प्रमाणत्वेन पूर्वोदाहृताऽत्राभिप्रेता विशेषणवाचि-
शब्दो विशेष्यपर्यन्तोऽस्तु ननु विशेषणवाचिशब्दस्य परमविशेष्यवाचिशब्देन सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति चेत्, उच्यते यथा
नैस्यगुणगतावान्तरजातिवाचिनीलशब्दो 'नैस्यगुणद्वारा तद्विशिष्टे पर्यवसितः उच्यते' इत्यनेन सामानाधिकरण्यो दृश्यते' यथा

श्रीभाष्यम्

ननु 'खण्डो गौःखण्डश्शुक्लः' इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैस्तद्द्वयं सामानाधिकरण्यं दृष्टम् ; द्रव्याणां तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा— 'दण्डी कुण्डली' इति ; नैवम् जातिर्यां गुणो वा द्रव्यं वा नैतेष्वेकमेव सामानाधिकरण्ये प्रयोजकम् अन्योन्यस्मिन्व्यभिचारात्, यस्य पदार्थस्य कस्यचित्प्रकारतयैव सद्भावः तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिमिस्तादृचिनां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्धर्मान्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिनां शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । यत्र पुनः पृथक्सिद्धस्य स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कदाचित्कचिद्द्रव्यान्तरत्वमिष्यते ; तत्र मत्वर्थीयप्रत्यय इति निरवधम् । तदेवं परमात्मनश्शरीरतया तत्प्रकारत्वादचिद्धिशिष्टजीवस्यापि जीवविशिष्टनिर्देशरूपा अहंत्वमित्यादिशब्दाः परमात्मानमेवाचक्षत इति 'तत्त्वमसि' (छां. ६. ८. ७) इति सामानाधिकरण्येनोपसंहृतम् ; एवंच सति परमात्मानंप्रति जीवस्य शरीरतयाऽन्यथा-

धृतप्रकाशिका

गवादिशब्दा गोत्वादिजातिवाचिनस्तद्विशेष्यविण्डवारा तद्विशिष्टचेतने पर्यवसिता, खण्डादिशब्दैरसमानाधिकरणा दृश्यन्ते तद्वत् ॥

उक्तं प्रयोजकमित्यप्याप्या दूषयंश्चेदयति नन्विति । परिहरति नैवमिति । प्रयोगदर्शनमविशिष्टमित्यभिप्रायेण द्रव्यैवेत्युक्तं सामानाधिकरण्ये मत्वर्थीयप्रत्ययानपेक्षे इतिभावः । हेतुमाह—अन्योन्यस्मिन्निति । व्यभिचारात् साध्यस्य सामानाधिकरण्यस्य जातिवाचिमात्रं गुणवाचिमात्रं चातिलङ्घ्य वृत्तेरित्यर्थः । जातिर्वा गुणो वा मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्ष-सामानाधिकरण्यस्य जातिगुणवाचिशब्दयोरविशेषेण प्रयोगदर्शनादितिचेत् तर्हि शरीरवाचिशब्दानामपि मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्येन प्रयोगदर्शनात्सर्वप्रयोगविषयानुयायिप्रयोजक वाच्यमिति भावः । जातिगुणयोरन्यतरत्वं चाव्याप्तमित्यर्थः । इदमव्याप्तं, प्रकारत्वं चातिव्याप्तं तर्हि प्रयोजकमित्याह—यस्येति । तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिभिरिति । सिद्धिः सत्ता प्रमाणसम्बन्धयोग्यस्वरूपा । स्थितिः तदनुवृत्तिः अपृथक्शब्दसिद्ध्यादिसाधारणः प्रतीतिशब्देनापृथक्प्रतीति स्वतः प्राप्तत्वं विवक्षितम् । प्रकारत्वेकत्वभाववस्तुवाचिशब्दस्य मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्ये प्रयोजकमित्यर्थः । निष्कर्षकशब्दान्पत्वेसतीति विशेष्य मत्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षसामानाधिकरण्ये हेतुं पक्षे तदभावशान्पनाय दर्शयति यत्रपुनरिति । इतिनिरवधमिति । मत्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षदृष्टकुण्डलादिष्यावृत्तं मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसर्वप्रयोगविषयानुयायि प्रयोजकं सिद्धमिति नाव्याप्त्यादिदोष इत्यर्थः । इति निरवधमित्यनेन सहोपलम्भनियमादेः प्रयोजकत्वशङ्कापरिहारादिः प्रथमसूत्रोक्तोऽभिप्रेतः । परिहृतचोद्येन शिक्षितेन न्यायेन परमात्मासिद्धिमाह—तदेवमिति । तत् चोद्यस्य परिहृतत्वात् एवं पूर्वं शिक्षितप्रकारेण ' ऐतदात्म्यामिदं सर्वम् ' इति पूर्वमेव वैयधिकरण्येन ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य विहितं तस्य सामानाधिकरण्येन जीवविशेषे उपसंहारः यथा ' सत् आत्माऽन्तर्गाम्यमृतः ' इति जीवविशेषे कुण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं वैयधिकरण्येनोपसंहृतं तद्वदित्यर्थः । अनेनोद्देश्योपादेयविभागनिबन्धनचोद्यपरिहारोऽभिप्रेतः । उपपत्तिपन्नदोषभाक्त्वप्रसङ्गस्य परिहृतत्वं दर्शयति ॥

यद्वा अपुन्यव्यस्य ब्रह्मण्यस्यशांयहि शरीर्यारिरीभाव उच्यः, तथाऽपि तत्संसर्गात्तत्प्रसङ्ग इत्यत्राह— एवंचस-
तीति । जीवशरीरगतधर्मा जीवमिव जीवधर्माः परमात्मानं न स्पृशन्तीत्यर्थः । पूर्वं यानि दूषणानि परमते खोचानि तानि

श्रीभाष्यम्

जीवगताधर्माः परमात्मानं न स्पृशन्ति यथा स्वशरीरगता यालत्त्वयुधत्वस्थविरत्त्वादयो धर्माः जीवं न स्पृशन्ति । अतः 'तत्त्वमसि' (छां.६.८.७) इति सामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणभूतं सत्यसङ्कल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तद्वैद्यगन्धं परमात्मानमाचष्टे त्वमिति च तमेव सशरीरजीवशरीरकमाचष्टे इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् प्रकरणा विरोधस्सर्वश्रुत्यविरोधो ब्रह्मणि निरवद्ये कल्याणैकताने अविद्यादिदोषगन्धाभावश्च । अतो जीवसामानाधिकरण्यमपि विशेषणभूताजीवादन्यत्वमेवापादयतीति विज्ञानमयाजीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मा ॥ यदुक्तम् 'तस्यैव एव शारीर आत्मा' (तै.आन.५) इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वध्ववणाजीवादन्यत्वं न सम्भवतीति तदयुक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे सर्वत्र 'तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' (तै.आ.५) इति परमात्मन एव शारीरत्वत्वा मिधानात् । कथं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१) इत्याकाशादिसृज्यवर्गस्य परमकारणत्वेन प्रज्ञातजीवव्यतिरेकस्य परस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यपदेशात्तद्व्यतिरेकाकाशादीनामप्रमयपर्यन्तानां तच्छरीरत्वमवगम्यते 'यस्य पृथिवीशरीरं यस्यापशरीरं यस्य तेजदशरीरं यस्याकाशशरीरं यस्याक्षरशरीरं यस्य सृत्युदशरीरम् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सुवाल.७) इति सुवालश्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते । अतः 'तस्माद्वा एत

श्रुतप्रकाशिका

सपधेनायान्तीत्याह—अतइत्यादिना । अतः सामानाधिकरण्यस्य शरीरशरीरिभावनिश्चयनत्वोपपादानात् अयं हेतुः प्रकरणाविरोधादीनामपि साधारणः पदद्वयावगतविशेषणारित्यागेन विशेष्यैक्यासामानाधिकरण्यस्य मुख्यवसिद्धिः प्रकरणाविरोधइति । 'तदक्षत' 'येतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिवाच्यविरोध इत्यर्थः सर्वश्रुत्याविरोध इति भेदश्रुतिघटकश्रुत्यविरोध उक्तः । अविद्यादिदोषगन्धाभावश्च सृज्यवर्गस्य तद्व्यतिरेकाभावउक्तः । पूर्वोक्तजीवगतधर्मोत्पत्तयस्य फलमविद्याभावइति नयोनस्तयम, पूर्वाक्षिणा जीवानतिरेकसाधकत्वोक्तस्य जीवसामानाधिकरण्यस्य रादान्तानुगुणत्वमाह—अतइति । अतः तत्त्वंपदयोः प्रवृत्तिरिति स्थानादयथाऽप्ययत्वाच्चैश्वर्यावगतधर्माणां ब्रह्मणि साक्षादन्वयविरोधेन जीवद्वाराऽन्वयात् द्वारभूतजीवाद्द्वारिणो ब्रह्मणो वैलक्षण्यसाधकं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । उक्तमर्थं परमप्रकृतेन सङ्गमयति इतिविज्ञानमयादिति । इतिशब्दो हेतौ पूर्वपक्षे जीवानतिरेकगणकत्वोक्तस्य जीवसामानाधिकरण्यस्य भेदावहवादेतदधिकरणसाध्यमानन्दमयस्य जीवादन्यत्वं सुस्यमित्यर्थः ॥

अथ शारीरत्वश्रवणं पूर्वपक्षे हेतुमनुवदति यदुक्तमिति । परिहरति तदयुक्तमिति । ननु प्राणमयपर्यायस्य शरीरत्वशब्दो मनोमयपरः मनोमयपर्यायस्यस्तु विज्ञानमयपरः तत्तदन्तरसद्भावज्ञानार्थत्वाच्छरीरत्वशब्दस्य अतस्सर्वत्र शरीरत्वत्व परमात्मन एवेति कथमवगतमिति पृच्छति कथमिति । प्रतिवाक्ये तस्माद्वा इत्यादिना । अत्रमये शरीरत्वत्वकण्डोक्त्यभावान्प्राणमये 'तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्युक्तत्वाच्च तस्य वाक्यस्यार्थं विवक्षुस्तत्त्वहटनायाह—तस्माद्वाइति । आकाशादिसृष्टेः पञ्चादि जीवस्य कणकलेवरसृष्टिः अतस्ततः पूर्वं जीवस्य सृष्ट्यद्यमत्वादाकाशादिसृष्टत्वं जीववैलक्षण्यसाधकम् । तस्य जीवविलक्षणस्यामशब्देनाभिधानादात्मशब्दस्य पुत्रादिवत्प्रतियोगिकात्वादनमयादीनां परमात्मशरीरत्वमर्थद्वयगतमित्यर्थः । शरीरत्वं कण्डोक्तत्वात्—यस्य पृथिवीति । अतइति । श्रुत्यन्तरेषु

श्रीभाष्यम्

स्मादात्मनः'-(तै.आन.१) इत्यत्रैवात्मनमस्य परमात्मैव शारीरआत्मेत्यवगतः । प्राणमयंप्रकृत्याह-'तस्यैव एव शारीर आत्मा य पूर्वस्य' (तै.आन.५) इति पूर्वस्यात्मनमस्य यदशारीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतःपरमात्मा सएव तस्य प्राणमयस्यापि शारीरआत्मेत्यर्थः । एवं मनोमयविज्ञानमयेयोर्द्वैतव्यम् । आनन्दमयेतु 'एवएव' (तै.आण.५) इति निर्देशस्तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयितुम् । तत्कथम् ? विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः । एवंसति विज्ञानमयस्य यदशारीर आत्मा सएवानन्दमयस्यापि शारीरआत्मेत्युक्ते आनन्दमयस्य अभ्यासावगतपरमात्मभावस्य परमात्मनस्त्वयमेवात्मेत्यवगम्यते । एवं च स्वव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव

श्रुतप्रकाशिका

शरीरत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् 'तस्माद्वा' इत्यादिवाक्ये आत्मशब्दनिर्देशादन्नमयादीनां शरीरत्वस्यार्थसिद्धत्वाच्च । परमात्मैवात्मनमस्यात्मेत्यवगतइत्यर्थः एवमात्मशब्दनिर्देशःपरमात्मैवात्मनमस्यत्वात्मेति 'यःपूर्वस्य' इत्युत्तरत्र अनुवादस्य पुरोवादनिर्वाहः कृतःउपादिशितस्य 'तस्यैव एव' इति वाक्यस्य प्राणमयपरत्वज्ञापनायाह—प्राणमयं प्रकृत्येति । तद्व्याचष्टे पूर्वस्येति । यदिति प्रसिद्धवन्निरदेशः श्रुत्यन्तरसिद्धमेतत्प्रकरणसिद्धं च ज्ञापयतीत्यभिप्रायेण श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतइति विशेषणद्वयमुक्तम् । उक्तमर्थं मनोमयादावपिदिशति एवमिति । आनन्दमयस्य परमात्मत्वमुक्तम् । तस्यान्तःप्रवणत्वादित्यत्राह—आनन्दमयेत्येति । अनन्यात्मत्वदर्शयितुं 'पार्तिविश्वस्यात्मेत्थरम्' 'नतस्येशे कश्चन' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिवचन निर्देश इत्यर्थः ॥

अत्रोपपत्तिजिज्ञासया पृच्छति तत्कथमिति । अनन्यात्मत्वप्रदर्शनार्थं कथमित्यर्थः परिहरति विज्ञानमयस्यापीति । आनन्दमयप्रति श्रयमाणे 'य पूर्वस्य' इति वाक्ये पूर्वशब्दविवरणार्थं विज्ञानमयस्येत्युक्तम् विज्ञानमयशारीर आत्मनः परमात्मत्वसिद्धे ह्यानन्दमयशारीर आत्मनः परमात्मत्वसिद्धिरिति शङ्काःसुदासाय विज्ञानमयस्यापीत्युक्तम् । पूर्वोक्तया प्राणमयादासुक्तया । ततः किमित्यत्राह— एवंसतीति । अभ्यासावगतपरमात्मभावस्येति । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति पूर्वमयस्तस्यानन्दस्य ब्रह्मस्यवन्निरदेशाद्ब्रह्मणश्च 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यानन्दशब्दवाच्यत्वात् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यानन्दशब्दवाच्यत्वान् 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्कम्य' इत्यानन्दमयशब्दनिर्देशेनानन्दानन्दमयशब्दयोः पर्यायत्वाच्चानन्दमयस्य परमात्मभावोऽवगतइत्यभिप्रायः अभ्यासावगतपरमात्मभाववत् पुच्छब्रह्मवादनिरासुर्चानामुपलक्षणतयोक्तम् 'ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा' इति पुच्छब्रह्मसाधनेन निर्दिष्टेचेत् 'सोऽकामयत' इत्यनन्तरवाक्येऽपि तच्छब्देन पुच्छब्रह्मपरामर्शनीय तदसुक्तं सइति पुच्छिज्ञानिर्देशात् 'आत्मन आकाशरसम्भूतः' इत्यात्मशब्दाभिप्रायः 'पुच्छिज्ञानिर्देश इतिचेन्न व्यवहित्तादव्यवहितत्वानन्तमयस्यैव परामर्शनीयत्वात् 'तस्यैव एव शारीर आत्मा' इत्यनन्तरपूर्वोक्त्यात्मनः पुच्छिज्ञानिर्देशेन परामर्श इतिचेन्न तस्यात्मयादिसर्वपर्यायसाधारणत्वेन एतत्पर्याय(स्य) प्रधानप्रतिपाद्यत्वाभावात् । अतःप्रधानप्रतिपाद्यव्यवहितानन्दमयएव सइति परामृश्यते । अतःकारणभूतस्यएवपरमात्मेति

एव विज्ञानमयस्य जीवस्यान्तरात्मतया व्यपदेशादभ्यासावगतपरमात्मभावाच्चतन्त्वेनात्मशब्दव्याख्यानपर्यायसानुभूतित्वादात्मशब्दवाच्यत्वादावेव जगत्कारणत्वेनोक्तत्वादनन्तरकारणवाक्ये 'सोऽकामयत' इति पुच्छिज्ञानिर्देशात्पुच्छतया निर्दिष्टब्रह्मणोऽप्यानन्दमयानतिरिक्तत्वाद्दक्ष्यमाणस्यैवैतन्निदानन्दमयः परमात्मेत्यवगत तस्य च परमात्मन

श्रीभाष्यम्

निरुपाधिकद्वारा रीर आत्मा । अतएवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शरीरकमित्यभियुक्तै-
रभिधीयते । अतो विज्ञानमया जीवादन्य एव परमात्मा आनन्दमय ॥

श्रुतप्रकाशिका

आत्मान्तरवचन 'आत्मेश्वरम्' 'नतस्येशे कश्चन' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादिश्रुतिविरुद्धमुपपात्तिविरुद्ध
च आकाशादिस्वयं वर्गपरमकारणत्वादिना शारीरा मनः परमात्मत्वमवगतम् । एवमानन्दमयस्य शारीरान्मनश्च परमात्म-
त्वेऽस्ति परमा भद्रित्वासम्भवापरमात्मन आत्माऽन्तरत्वव्याघाताच्च, 'तस्यैव एव शारीर आत्मा' इत्युक्तिः 'आत्म-
ेश्वरम्' इत्यादिवत्तस्यानन्यात्मवशापनायेत्यर्थेऽप्यादर्शव्याघात इत्यर्थः । शारीरान्मन एव परमात्मन एव मुख्यमित्याह-
एवचेति । निरुपाधिकइति । कचित्कदाचित्किञ्चिदप्रतिकर्मानुगुणादि कश्चिदात्मा भवति, अथतु सर्वेषां सर्वदा सर्वत्रा-
त्मकमवश्यं स्वत आ मेति निरुपाधिक इतिभावः । तदेवोपपादयति अतएवेति । अभियुक्तैः, भगवद्बोधायानादिभिः
'सहितमेतच्छारीरकम्' इतिहि श्रुतिकारवचनः । एतार्थमुपसहरति अतइति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

अतो विज्ञानमया जीवादन्य एव परमात्मा आनन्दमय इति । यथापि ब्रह्मविद्याऽऽभरणे-शङ्करभाष्यासिद्धान्त-
सम्बन्धप्रतिष्ठापितः अथापि निर्विशेषस्याप्रामाणिकतायाः जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपणेन जीवविभन्नपरमात्मनिरूपणपर-
मेवेदं प्रकरणम् । 'उपक्रमेचानन्त्यप्रतिपादितम्' इत्यत्र नविवादः । देशकालपरिच्छेदशून्यत्वस्य देशकालव्यापितत्वरूपताया-
स्त्वसम्मततया वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि वस्तुव्यापितत्वरूपमेव 'अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' (३.२.३८)
इति सूत्रे आयामशब्दस्य व्याप्तिवाचित्व परैरप्यभ्युपगतम् । तथोदाहृतश्रुतिषु आकाशस्य स्वसमानसत्ताकसम्बन्धेनैव
व्याप्तिस्तिष्ठयति । 'व्याप्यव्यापकतामिध्या' इति वदता परेषामते त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्व नघटते । 'तथाऽन्यप्रतिषे-
धात्' इति पूर्वसूत्रे तथेत्यस्य वैधर्मान्यथाऽनुपपत्त्या 'परत्वेनैवान्यस्य प्रतिषेधः' इति जिज्ञासाऽधिकरण एवादौ निरू-
पितम् । (जि.अ.५८) 'नान्त गुणानाम्' इति (श) सहस्रनामभाष्योपात्तवि.पु वचनानुसारेण गुणैरानन्त्यच नकथयि-
दपि निर्विशेषे समवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । 'घटस्य स्वरूपम्' इत्यादौ स्वरूपशब्दसमिर्व्याहारे अभेदप्रतिपत्त्यङ्गी-
कारेऽपि 'आनन्द ब्रह्मण' इति द्विरभ्यस्तवाच्ये अभ्यासरूपतात्पर्यलिङ्गन 'शब्दविशेषात्' (म.सू.३७) इति सूत्रोक्त-
न्यायेन ब्रह्मणः आनन्दस्य च भेद एव विवक्षित इत्याशेष्यम् । श्रुतौ 'आनन्दमय' शब्दनिर्देशेनापि अत्र भेदविषयत्वा-
निर्णायते । 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इति तल्लकारश्रुतौ 'अभि' इत्यनेन वाचा कारुण्येन प्राप्तेरेव निषेधेन ब्रह्मानन्दैक-
देशे प्रश्रुतिसत्त्वेऽपि ब्रह्मानन्दे कारुण्येन प्रश्रुत्यभावात्पार्थेण निवर्तन्त इत्युक्तिः ॥

ब्रह्मसम्बन्धानन्दबहिर्भूतविषयाभावेन वाक् सामान्यस्यापि निश्चितसिद्धान्तेऽपि युक्तैव । 'आनन्दमयवाक्यान-
न्तर 'तस्यैव एव शारीर आत्मा' इत्यनामन्दादस्य स्वरूपपरतायाः लोके प्रसिद्धत्वेन सिद्धान्ते उपपत्तिः एवमुपपत्ता-
यपि तत्र तत्कारित्वस्य ब्रह्मविद्याऽऽभरणे 'आनन्दमय' शब्दाभिव्यञ्जनपरि 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वाच्ये
पश्याः अभेदोक्तिरतीव विचित्रा । 'विज्ञानमय' शब्दनिर्देशापूर्वं मनोमयपर्याये 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्युक्तया
'विज्ञानमय' इत्यत्र मयडर्थस्य 'आनन्दमय' इत्यत्र मयडर्थस्य च बेलक्षण्य सूचितम् । आनन्दवलक्षण्येन अस्त्वैव
वाक्यस्य पुनरुपादिनेनाभावेन अयमेवाथो इटीकृतः । कठवल्लभाय 'शुद्धिद्वय सारथि विद्धि' 'विज्ञानसारथिस्तु'

गूढार्थसङ्ग्रहः

इत्युक्त्या 'बुद्धि' 'विज्ञान' शब्दयोः एकार्थकत्वं काममास्ताम् । बुद्धिशब्दस्य शानार्थकत्वं क्रोशेष्वेव प्रसिद्धम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादयः वैदिकाःप्रयोगाः विशब्दापरित्यागेन प्रयुक्ताः शानार्थकत्वमुक्तंभवन्ति । विज्ञानमयपर्याये 'विज्ञानं यश्चतनुते' इत्युक्त्या शानस्वरूपत्वमपि जीवस्य प्रदर्शितम् । 'आनन्दाद्भवेव खलु' इति वाक्यान्तरं वरुणोपसम्पर्यकथनेन अत्रानन्दमयादन्यस्याकथनेन च शब्दद्वयार्थः एकएवेति प्रतीयते । 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' इत्यत्र प्राप्तिमुक्त्वा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्वरभूतः' इति सृष्टिमुपक्रम्य अनन्तरं 'यतोवा इमानि' 'यत्प्रयन्त्यमि संविशन्ति' 'आनन्दाद्भवेव खल्विमानि' 'आनन्दं प्रयन्ति' इत्यत्र कारणस्य प्राप्यत्वकथनेन राजकुमारनयस्वप्नेन अग्न्यासरूपतात्पर्यलिङ्गेन प्राप्तिर्हृदीकृता 'आप्तृ' घातोः भवत्यर्थकत्वं नक्वापि प्रसिद्धम् । 'भू'घातोः प्राप्त्यर्थकत्वं वैयाकरणैरेवाङ्गीकृतम् । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति पूर्वं प्रस्तुताप्राप्तिरेव 'ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र भवतिनोच्यते इत्युक्तौ न कोऽपि विरोधः । श्रुतिश्रेय परेषां नानुकूलेति जिज्ञासाऽधिकरणे भावप्रकाशे च निरूपितम् ॥

'असतोमा सद्गमय तमसोमा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । सयदाह असतोमा सद्गमयेति मृत्युर्वाऽसत् सद्मृतं मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह-तमसोमा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमः ज्योतिरमृतम् मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं माकुर्वित्येवैतदाह-मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमियास्ति' (बृ. ३. ३. २८) इति वाक्ये मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितम्' इत्यन्ते उक्त्या 'अमृतं माकुर्व' इत्यर्थेऽपि अमृतगमनं चतुर्वै एवेति निर्धारितं भवति । अमृतशब्दः मुक्त्यर्थकः मुक्तार्थकश्च मा मुक्तकुर इत्येतदर्थं मुक्तिगमनमप्यातिरोहितमेवेत्यर्थं एव विवक्षितः एतत्तात्पर्येणैव 'मृत्योर्माऽमृतं गमयेति' नात्र तिरोहितमियास्ति इत्यन्ते उक्त्या प्राप्तिर्वर्तते एवेति निष्कर्षस्तम्भवत्येव । अतः 'ब्रह्मविदाम्प्रोतिपरम्' इत्यत्रोक्तायाः प्राप्तेरभ्यासेन हृदीकरणेन सविशेषपरमेवेदं प्रकरणम् । ब्रह्मशब्दादिस्तुविशेषपरमेवेति पूर्वमेव साधितम् । 'तदेवाऽमृतम्' इति तदनन्तरवाक्येन पूर्ववाक्यार्थस्य पादचमुद्ययात्मकश्रुत्या विशदकिरणस्य परेषामपि सम्मतत्वेन 'सत्यंज्ञानम्' इत्यादियाक्यचतुष्टयस्यापि वाक्यार्थबोध एव विवक्षित इति निश्चयेन एकवाक्यतया वाक्यार्थबोधस्य विवक्षितत्वे 'सह' इत्यत्र विरामेण साहित्यार्थकत्वं नाभिप्रेत, किंतु युगपदित्यर्थकत्वेमेवेत्युक्तिरनुपादेयैव 'तदेवाऽमृतम्' इति वाक्यमेव परसम्मतनिर्विशेष विघटयति । 'सोऽश्रुते सर्वाङ्कामान्' इत्यर्थः विशानिमयपर्याये 'शरीरे पाप्मनो हिंसा सर्वाङ्कामान्समश्रुते' इत्यत्र 'अस्माच्छोकाभ्येत एतमानन्दमयमात्मानसुपसङ्गम् इमान्शोकाङ्कामान्नामनी कामरूपप्यनुसञ्चरन् एतसामगायन्नास्ते' इत्यत्र च विशदीकरणेन अत्र निर्विशेषं नृविषयत इति सूत्रकृतैव 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत' इत्यत्र 'गीयत' इत्यनेनैव निर्धारयिष्यते । अन्यत्सर्वं प्रागेव पर्यालोचितम् ॥

ब्रह्मविद्याऽऽभरणे परब्राह्मणमानावयवस्य प्रथमपर्याये पुच्छत्वोक्त्या चरमपर्यायेऽपि पुच्छत्व तादृशमेवाङ्गीकरणीयं नत्वाचारत्वरूपम् । उपक्रमभ्रूतेषु चतुर्षु पर्यायेषु रूपणमङ्गीकृत्य पञ्चमपर्याये रूपणानङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । 'प्रियशिरुवाद्यप्राप्तिरुपचयापचयोहि भेद' इति सूत्रेणापि सूत्रकारः प्रकरणस्य सविशेषविषयत्वमेव ननु निर्विशेषविषयत्वमिति बोधयति । तत्रादिपदेन 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इति वाक्यार्थस्यापि प्रतिपादनेन परसम्मतार्थस्य सूत्रकृदनाभिमतत्वं स्फुटं प्रतीयते । सूत्रस्य कृत्वाचिन्तापरत्वोक्तिरभिनिवेशामूलैव । एवं च सूत्रद्वयेन सूत्रकारसूचितसविशेषपरत्वमेव प्रकरणस्य युक्तम् । पुच्छशब्दस्य परसम्मतार्थकत्वमनुचितं प्राप्यपाठानुसारेण रूपणमात्रस्यैव न्याय्यत्वात् इति सूत्रकाराशयस्य तत्रैव स्पष्टीकरणत्वात् । रूपणस्थले सदशभिदएव विवक्षितइति जैमिनिभिरुक्तारिखिद्वान्तः भावप्रकाशे तृतीयसमुपपद्य निरूपितः ॥

। नन्वयापि विज्ञानमयाजीवादन्यः परमात्मेति न घटत इति यद्यपि चिद्रकादे आनन्दतीर्थाणुयायिभिः व्यास-

गूढार्थसंग्रहः

तीर्थादिभिरुक्तम् । अथापि सिद्धान्ते स्थूलरुन्धतीन्यायेन 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशास्तम्भूतः' इत्यत्रोक्तमात्मत्व आनन्दमये प्रदर्शितम् इत्यङ्गीकारेण 'विज्ञान देवासर्वे' इत्यत्रोक्तार्थस्य जीवेऽसमवेऽपि नानुपपत्तिः ॥

एतेन पञ्चतु पर्यायेषु ब्रह्मशब्दाभ्यासः 'येऽन्नब्रह्म' इत्यादिरूपादभ्यासात्तीर्थायके 'आनन्दमय' इत्याद्यैश्चान्दैवांश्वे हरिस्त्वयम् । उपलक्षणत्व शब्दानामानन्दमयपूर्विकात् । सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशक्त्याविनिर्णये' (आर्ता. अनु-व्याख्यान) इत्याद्युक्तिरपि न नापिका । स्थूलरुन्धतीन्यायेन प्रथमतोऽन्नमयादीनां ब्रह्मत्वमभिधाय विज्ञानमयादन्यत्वे नानन्दमयस्याभिधाने स्थूलरुन्धतीन्यायेन शब्दानां शब्दानिर्णयवत् विज्ञानमयस्याप्यात्मनः आनन्दमयस्य प्रदर्शनस्यैव युक्तत्वात् । दिङ्मनामयादन्यत्वेनानन्दमयेऽभिधानेन विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेः । आनन्दमयादनन्तर अन्यस्यात्मनोऽकथनेन आनन्दमयएव उपक्रमोक्तमात्मत्वपारिसमाप्तोर्निश्चयात् ॥

एवमुत्तरानुवाके अत्रप्राणमनोविज्ञानवाक्यानन्तर 'तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपससार' इति वरुणोपसम्पत्तिवत् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यवजानात्' इत्यनन्तर पुनरुपसम्पत्तेरकथनेन आनन्दस्य ब्रह्मत्वात् स्थानप्रमाणेनाभेदात् आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वनिश्चयात् । अत्रादीनां मुक्तान्त्वेन ब्रह्मत्वबोधनसम्भवात् स्थूलरुन्धतीन्यायेनोक्तानां द्वारत्वज्ञानसत्त्वेन पुनरुपसम्पत्तिस्त्वमत्रत्येन । आत्मन्युद्धार्यबोधनायात्प्रमयाजादीनां उक्तिः, तत्र शरीराद्यन्तर्वर्तिवत् प्राणादीनां केषां चिद्द्रव्यत इति आन्तरपदार्थस्य द्वारत्वोक्तिर्युक्तैव । 'यथा सोम्य मधुमधुकृतोनिस्तिष्ठान्ति' इत्यादेरनन्तर 'भूयएवमया भगवान्विज्ञापयतु' इत्याद्युक्तिस्तु (छा) 'एतदा म्मीमदम्' इत्यादिप्रतिपर्यायमनुवृत्त्या अनेकदृष्टान्तैः उक्तार्थदृढीकरणताप्येणोपपद्यते इति न तत्राब्रह्मवशङ्का अन्यत्रत्यायुक्तत्वात् । तत्र 'एतदात्म्यमिदसर्वम्' 'तत्त्वमसि' इति वाक्यस्यैव नवकृत्वोऽभ्यासः । अत्रतु ब्रह्मशब्दाभ्याससत्त्वेऽपि अत्रप्राणादीनां मिश्रतया अन्यत्वोक्तिबाधकत्वेनच अभ्यासो नपद्यते इत्यन्यत्वमत्रमयादेरब्रह्मत्वबोधकमेव । एत पुनरुपसम्पत्तिश्च । अत्रतु अन्यत्व स्पष्टमेवोक्तिमिति पञ्चानां ब्रह्मत्व नविवाक्षितम् । सूत्रे अभ्यासशब्दोक्तान्नास. धर्मधर्मिणोरुभयारानन्दमयोरिति पूर्वमेवो(१९१.पु)क्तम् । तेनानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्व सिद्धयति ॥

परमे 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यत्रानन्दमयपद 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इतिवाक्यलक्षयति प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकमिति साध्याध्याहारः इदञ्च साध्य 'अभ्यासादिति' हेतुबलादेव लभ्यते तापपूर्वलिङ्गान्तर्गतस्याभ्यासस्य प्राधान्यसाधनएव स्वारस्यात् । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधनपरतया सूत्रस्याख्यानेचाभ्यासादितिहेतोः स्वारस्य न लभ्यते जैवानन्दविलक्षणत्वापि ब्रह्मलिङ्गत्वेन ताल्लिङ्गादित्येव निर्देशे तत्प्रह्लापपत्तेः तदभ्यासपर्यन्तसाधनस्य निष्फलत्वात् । प्राधान्यरूपेच साध्ये आनन्दमयस्थानत्वयात् तेन पदेन 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा' इति वाक्यलक्षणाया नकाचिदनुपपत्तिः । इति । 'आनन्दमयः न निगमनश्लोकप्रतिपाद्यः इति साध्याध्याहारेण सूत्रयोजना तत्रचाम्यसादित्यनेन निगमनश्लोके ब्रह्मपदाभ्यासात्तत्रैव च इत्येनमिनिपदेनानन्दमयस्य ब्रह्मपदार्थगोचरसदसत्त्वाधीनसदसत्त्वाभ्यतया अभ्यासाच्च नैकमुपक्रमस्यपुच्छपदमनुसृत्यानेकवाचनेन निगमनश्लोकस्थान-दमयविषयत्व कल्पनीयमिति च ब्रह्मविद्याभरणे यथयुक्तम् ; तथाऽपि नायमर्थः श्रुतो विवक्षितः । अयमर्थः निरतिशयदद्यादशिरस्कृतयाऽभ्यस्यमानः आनन्द इति भगवदुक्तया धर्मानन्दबोधकवाक्यानां चैकार्यकत्वस्य प्रतिपादनेन च परोक्तार्थस्य श्रुत्यनभिष्टे व भगवतैव प्रदर्शितम् । लिङ्गादित्युक्तौ एकएव हेतुर्मेव 'ता पर्यविशेषस्त्वनायाभ्यासादित्युक्तमिति निरतिशयदद्यादशिरस्कः अभ्यस्यमान आनन्दः' इत्यनेनैव बोधितम् ।

किञ्च 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यभ्यासस्य विवाक्षितत्वेन तत्र पच्छ्याः परोपेक्षितरीत्या अभेदार्थकत्व न संभवतीति बोधनायापि अभ्यासादित्युक्तिः । पुच्छपदसमभिव्याहृतब्रह्मशब्दैलक्षणमभ्यत्र विवाक्षितम् । पुच्छशब्दा .

गूढार्थसंग्रहः

अनेके अभ्यस्ताः, तत्रच पूर्वपुच्छपदाधीरलक्षणाधिक्यमत्र पुच्छपदस्य परिरूप्यते । सिद्धान्तेषु आनन्दशब्दस्य एकार्थक्यमेव निर्विशेषत्वात् प्रविक्षा नास्तीति सूचनायाऽप्यभ्यासादित्युक्तम् । वक्ष्याम्यासेनापि 'शब्दविशेषात्' इति सूत्रोक्तदिशा सविशेषपरत्वं बोध्यते । अराज्यनसगोचरान-दपत्वं 'यता याचो निवर्तन्त इत्यभ्यस्तवाक्ये विवक्षितम् । तेन सविशेषस्यैवात्र प्रतिपाद्यता बोधिता भवति । 'अभ्यासात्' इत्यत्र एवमर्थस्य विवक्षितत्वादेव आनन्दमयस्य सविशेषस्य परमात्मत्व सिद्धयति । प्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासेन आनन्दमयस्य परमात्मत्वसंभवातीति परोक्षशुद्धाऽपि निरवकाशा । धर्मधर्म्यानन्दबोधकस्याभ्यासस्यैव सूत्रे विवक्षितत्वेन सद्भोक्ते मानाभावात् । धर्मिण आनन्दत्वेन तद्वर्त्मनानन्दबोधनाय प्रथम तद्वर्त्मिणः आनन्दबोधिः । सुतिलिङ्गादिसूत्रोक्तप्रक्रिया भिन्ना, उपक्रमोपसंहारादीनां पर्यालिङ्गप्रक्रियाचान्या । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यभ्यासस्यैव विवक्षितत्वेन पुच्छपदभ्यासाऽपि 'प्रियाशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौहि भेदे' इति सूत्रोक्तदिशा सविशेषत्वानन्दमयस्यैव ता पर्याविषयत्व सातयति । तत्र रूपगमाश्रयाः सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् । धर्मधर्म्यानन्दाभ्यासस्य आनन्दमयस्यपरमात्मसाधकत्वमुक्तमभवति पुच्छपदाभ्यासाऽपि । तत्र 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' इति वस्तुपुत्रम् । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति वस्तुपुत्रहृत्कारः अभ्यासश्च । उपसंहारवाक्यस्यैवाभ्यासेन उपक्रमे सविशेषब्रह्मविशेषितमिति निर्धारितं भवति । एतेन 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यत्र गुणानन्त्यमेव विवक्षितमिति च निर्धारितम् । एष तात्पर्यसूचनायैवाभ्यासादिति हेतुः प्रयुक्तः, अनेन हेतुना आनन्दमयस्य परमात्मत्व निर्धारितं भवति ॥

माण्डूक्योपनिषदि 'सुप्तस्थानएकीभूतः प्रशानघनएव ह्यानन्दमयोह्यानन्दमुक्त्वेतोमुपः प्राशरतृतीयः पादः एष सर्वेश्वरः एष सर्वेशः एयोन्तर्पामी एषयोनिस्त्वसर्वस्य प्रमवाप्ययौहि भूतानां' (मा.का.२.ख.५.६) इत्यत्र प्रशानघनस्यैव आनन्दमयत्वाभिधानेन सुप्तो परमात्मनि जीवानां शयनस्य सुत्यन्तरे प्रतिपादनेन आनन्दमयो न जीवः किंतु परमात्मैवैत्युक्तिरेव युक्ता । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वोपपादनाथैमेवैतत्प्रकरणप्रवृत्त्या माण्डूक्योक्तान्तर्पामी वैकार्यम् । एतेन 'अश्लेषसमभवति' इत्यादावपि आनन्दमयस्यैव ब्रह्म बनिश्चयेन ब्रह्मसदसत्त्वज्ञानाधीनानन्दमयसदसत्त्वविषयकत्व परोक्षनिरवकाशम् । 'घटमय' इत्याद्ययोगिनः 'आनन्दमय' इत्यत्र विकारार्थे मयट् न समवतीत्युत्तरत्र रकुटीभविष्यति । माण्डूक्ये सर्वेश्वरव यदुक्तं 'ब्रह्मणा विपश्चिता' इत्युपक्रमे विपश्चिच्छब्दे विवक्षितमानन्दमये सङ्गतमिति 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र भाष्ये वक्ष्यते । आनन्दमयस्य माण्डूक्ये 'एषयोनिस्त्वसर्वस्य प्रमवाप्ययौहि भूतानाम्' इति सर्वकारणत्वोक्त्या 'यदिदकिंच' इत्युत्तरत्र आनन्दमयस्यापि सूत्र्यत्वमुच्यते' इति न्यायरक्षामण्डुक्तिरपि न घटते । अत्र माण्डूक्यवाक्ये प्रतिपत्ते आनन्दमये प्राप्ते सुप्तो जीवानां शयनस्य सुत्यन्तरतिसिद्धत्वा 'सुप्तसुक्तान्तोभेदेन' 'तदभावानादीदु तच्छ्रुतेरामनि च' इति सूत्रद्वयानुसारेण आनन्दमये जीवभेदोऽपि सिद्धयतीति अत्र विशानमयाजीवाद्यन्त्यत्वमानन्दमयस्य यदुक्तं तदप्रकल्पम् । 'अभ्यासादिति हेतुना आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकृत्तापर्याविषय इति साधनेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणे यः सूत्रार्थं सः अभिनिवेशनिबन्धनस्योत्प्रेक्षामूलक एवेति सिद्धम् ॥

नवीनानुसृतं 'येऽत्र ब्रह्मोपाश्रिते' 'अत्र ब्रह्मेतिव्यजानात्' इत्याद्यभ्यासेनानन्दानन्दमययोः स्थानप्रमाणेनैकत्वेन अन्नमयादीनां पञ्चानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वं दाम्भ्यासस्याविशेषात् । शुभावन्नमयस्यादिवेऽपि सूत्रे आनन्दमयस्यैतरोपलक्षकत्वम् । सूत्रस्याप्याश्रयत्वात् । अन्नमय इत्युक्ती ततोऽप्यप्याश्रयत्वसंभवतीति अन्नमय इत्येव किमिति नोक्तमिति चेत् 'आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः पुच्छतोक्तिः । समस्तब्रह्मता प्राप्तेः आनन्दमयनामाहि ॥' (अनु) इत्युक्तदिशा पूर्वपद्युक्तिरुत्प्रेक्षान-

श्रीभाष्यम्

आह-नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयद्रूपत्वस्य भवणात् 'मयइवैतयोः' (अष्टाध्याय्यां.४.३.१४३) इति प्रकृत्य 'नित्यं वृद्धशारादिभ्यः' (अष्टाध्यायी.४.३-१४३) इति निकारार्थं मयद्रूपते । वृद्धश्चायमानन्दशब्दः । ननु प्राचुर्येऽपि मयइति

श्रुतप्रकाशिका

मुत्तरेणानन्दमयशब्दस्य परमा मपरतामाश्लिष्य प्रतिवाचि विकारेत्यादिना सूत्रेण, तत पूर्वपक्षमुप-पस्यति—
आहत्यादिना । मयतो विकारयाचित्वमुपपादयति मयइवैतयोरित्यादिना । विकारार्थत्वस्य शापनार्थं मयइवैतयोः
इयुक्तम् । एतयोः तस्य विकारः अवयवे च प्राण्योपधिवृद्धेभ्यः इति प्रकृतयोर्विकारावयवयोरिति तस्यार्थः ।
अवयवार्थः प्राग्दीव्यतोगियाधिकारसूत्रम्, आसंज्ञार्थद्वयेऽपि वृद्धसंज्ञानां शरादिगणान्तर्गतानां च मयइवै नानु-प्रत्यय
इत्यपवदति 'नित्यं वृद्धशारादिभ्यः' इति सूत्रं 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति सूत्रेणानन्दशब्दस्य वृद्धसं-
ज्ञाधिकारार्थं मयद्रूपत्वयो निहित इति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

न्दमयशब्दनिर्देशः' इति वदन्ति । 'अभ्यासादिति सूत्रार्थद्वयः 'येऽन्नब्रह्म' 'अन्न ब्रह्मेतिव्यजानात्' इति ब्रह्मशब्दा
म्यासस्यैव नवीनसम्भनत्वेन सूत्रस्यास्थाशरत्वेनेतरोपलक्षकत्वं वदतामते ततोऽप्यत्याशरत्वेन अन्नादिशब्दनिर्देश विहाय
आनन्दमयशब्दनिर्देशेन सूत्रकृतो नायमर्थोऽभिप्रेतः । ब्रह्मनिष्ठगुणक्रियाऽवयवादीनां ब्रह्माभेदवादिमते 'आनन्द
ब्रह्मणे विद्वान्' इति पश्यम्यासेऽपि अभेदएव विवक्षित इति सिद्धान्तेन अवयवावयविनोरभेदः निश्चितएवेति समस्ता
ब्रह्मना प्राप्तिर्न घटते । अत्रैवावयवावयविनोरभेदः सूत्रकृतो विवक्षित इत्यत्र न किञ्चिन्नियामक पश्यामः । सूत्रे तद्वाच-
कपदाभावात् । किञ्च विकारशब्दान्नेतिर्चोदति शङ्कायाः अन्नमय एव समभेदे पश्यानां ब्रह्मत्वं सूत्रकृतो विवक्षित-
मिति सूत्रार्थमिणमस्यार्थमुक्तत्वेन लक्षणाद्ब्रह्मादिशब्दानामेव निर्देश उचितः नवीनमत इति आनन्दमयशब्दनिर्देशेन
श्रुतारम्भमयाप्यत्वप्रतिपादनेन च आनन्दमयस्यैकस्यैव ब्रह्मत्वं सूत्रकृतो विवक्षितमिति निश्चीयते । सूत्रस्यात्याशरत्वेने-
तरोपलक्षकत्ववादिमते आनन्दमयपदस्य बहुशरत्वात् । विज्ञानमयपर्यायेऽपि ब्रह्मशब्दाभ्याससत्त्वाच्च । आनन्दमयवाक्ये
ब्रह्मणः पुच्छत्वोक्त्या समस्ता ब्रह्मता कथं साध्यते ? पुच्छशब्दस्य गौणार्थकत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थकत्वस्य
वाच्यम् ; प्रतिपर्याय ब्रह्मशब्दवत् पुच्छशब्दोऽपि पठितः आनन्दमयपर्याये ब्रह्मणः पुच्छतोचै इतरब्रह्मशब्दानामभ्या-
सेनाज्ञादेः ब्रह्मत्व प्रागेव निश्चितमिति सर्वेषामब्रह्मत्वस्य प्रसङ्गाभावात् अतः अन्नादिशब्द परित्यज्य आनन्दमयशब्द
प्रयोक्तुं सूत्रकृतः आनन्दमयमात्रस्य ब्रह्मत्वं समतम् । अन्यत्र ब्रह्मशब्दः द्वारतया उपयुज्यते । श्रुतावन्तरशब्दप्रयोगेण
तत्पूर्वमात्मशब्दसद्भावाच्च अन्नाप्यन्तरत्वेनानन्दमयस्य बोधनार्थमन्नादेर्द्वारत्वं सम्भवत्येव । एवं बोधनं तु स्थूलारुण्यतीनयेन
युक्तमेव । 'यतोवाचो निवर्तन्त' इत्यत्र अवाङ्मनसोच्चरानन्दवचस्वस्य नवीनानामपि समतत्त्वेन निरतिशयत्वविशिष्टस्य
अभ्यासो नैवेति चन्द्रिकोक्तिर्निरवकाशा । भृगुर्वचणोपदिष्टानां द्वारत्वं वत्येव तावन्मात्रेण नात्रब्रह्मेति व्यजनादित्येव
वक्तव्यमिति नियमः । पुनरुपसम्पर्यैवात्रस्य ब्रह्मताकार्णं नास्तीति निश्चयसम्भवात् । नह्येकस्यैव रीत्या सर्वत्र वाच्य
मिति नियमः । अतोऽन्नादीनां द्वारत्वोक्तिर्युक्तैव अतश्च विज्ञानमयाजीवादन्यत्वमानन्दमयस्याप्रकल्प्यमित्यभिप्रेत्योक्तम्—
अतो विज्ञानमयादित्यादि ॥

वृद्धश्चायमानन्दशब्दइति । यथापि 'नित्यं वृद्धशारादिभ्यः' इति सूत्रे 'मयइवैतयोः' इति सूत्रेण

श्रीभाष्यम्

‘तत्प्रकृतवचने मयद्’ इति स्मृतेः । यथा ‘अन्नमयो यद्वाः’ इति । सपवायं भविष्यति नैवम्—अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम्, अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् । प्राचुर्यार्थत्वेऽपि जीवादन्यत्वं न सिद्धयति । तथाहि आनन्दप्रचुर इत्युपपत्तेः दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयम् । आनन्दस्यहि प्राचुर्यं दुःखास्यात्प्रत्यमवगमयति । दुःखमिश्रमेवहि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् ॥

किञ्च लोके मृन्मयं हिरण्मयं दारुमयमित्यादिषु, वेदे च ‘पर्णमयी जुहः’ (यजुषि.३. कां.५.प्र.७ अनु) ‘शमीमन्यस्सुचः’ ( ) ‘दर्भमयीरदाना’ (यजुषि.३.अष्टके.२.प्र ८-अनु) इत्यादिषु मयदो विकारार्थे प्रयोगवाहुल्यात्सप्यथ प्रथमतः धियमधिरोहति जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्त्येव तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतस्संस्कारित्वावस्था तद्विकारपवेति अतो विकारवाचिनो मयदप्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति । तदेतदनु भाष्य परिहरति—

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तच्छायाया चोदयति नन्विति । सपवायंभविष्यतीति । विकारार्थत्वेऽपि जीवात्मानि विकारासम्भवा द्विकारपरत्वं तन्मतेऽनुपपन्नमिति भावः । अप्रथमप्रायन्यायेन परिहरति नैवमिति । अत. उपक्रमदर्शनात् औचित्यात् उपक्रमप्रतिपत्तस्वीकारौचित्यात् । प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यभिमतसिद्धिमाह—प्राचुर्येति । जीवादन-यत्वे हेतुमाह—तथाहीति । दुःखमिश्रत्वे हेतुमाह—आनन्दस्येति । प्राचुर्यार्थत्वस्वभावात्प्रतियोगिन्यपेक्षिते सुतप्रतिसन्निवतया साहचर्यप्रसिद्धदुःखतास्यत्वस्य प्रतियोगित्वमिति भावः । ततः किमित्यत्राह—दु.खेति । उभयथाऽपि जीवत्वसिद्धौ किमिति विकारार्थत्वमाद्रियत इत्यत्राह—अतइति । अतः प्राचुर्येऽपि जीवान्यत्वासिद्धेरौचित्याधिकत्वाच्च विकारार्थत्वमेव ग्राह्यमित्यर्थ. प्रयोगप्राचुर्यमाह—किञ्चेति । अवयवार्थादपि प्राचुर्यार्थे प्रयोगवाहुल्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थे प्रथमतरमिति तरपः प्रयोग. । प्रसिद्धमन्ययोग्य न ग्राह्यमिति शङ्काया जीवस्य विकारत्वमुपपादयति जीवस्यचेति । तर्ह्यन्वित्यत्वादिबिरोध इत्यत्राह—तस्येति । स्वत आनन्दरूपस्य तस्य दु.खित्वाद्यवस्थायोगो जीवत्व अत आनन्दविकारो जीव, आनन्दामकस्वरूपापेक्षया नित्यत्वादिवाद इत्यर्थः । शङ्कापारसूत्रवात्तदनुभाष्येऽयुक्तम् ॥

गूढार्थसंग्रह

विहाय सर्वस्यानुवृत्तिरितिकाशिकोक्तया वेदे आनन्दमयशब्दे विकारार्थे मयद् न सम्भवति । विकारार्थमयदुपपत्त्यात् ‘आनन्दमय इत्यत्र विकारार्थे मयदिति परोक्ति(श)रपि नघटे । तथाऽपि ‘नित्यं बृहद्’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते । अनुवृत्तावपि भाषाया नित्यमन्यत्र काचित्कः इत्याश्रित्य मयद् मुसाधः । अथवा ‘हेतुमनुष्येभ्यः’ इत्यनुवर्तमाने ‘मयद्च’ इति सूत्रेण आगतायं मयद्विकारइतिदु आर्थिकार्थकथनमेवेत्यभिप्रेत्येत्यमुक्ति पतेनानन्दमयशब्दे विकारार्थे मयदः असम्भवेन सूत्रे आनन्दमयमात्रस्य विवक्षाया अयोगेन आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयासुपलक्षकं वाङ्गीकारे अन्नप्राणमनश्शब्दानां व्यञ्जनेन ‘व्यञ्जः छन्दसि’ इति सूत्रेण विकारार्थे मयद् सम्भवतीति पञ्चानां ब्रह्मत्वं सूत्रकाराभिमतमिति सूत्रार्थमणिमञ्जूषिर्निर्वकाशः । आनन्दमयो जीवादनतिरिक्तइति । उपाध्यवच्छिन्नजीव एवानन्दमयइति परग्रन्थेऽपि स्फुटम्

श्रीभाष्यम्

सू.१४—विकारशब्दान्नेतित्चेन्नप्राचुर्यात् (१.१.६)

नेतशुक्तम् ; कुतः ? (प्राचुर्यात्) परस्मिन्ब्रह्माण्यानन्दप्राचुर्यात् प्राचुर्यांधं च मयट्-सम्भवात् । एतदुक्तं भवति शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वात्स भवत्प्राचुर्यात्प्राचुर्यात्प्रयमानन्द इति निश्चितेसति तस्मिन्ब्रह्मणि विकारासम्भवात् प्राचुर्येऽपि मयट्प्रतिष्ठितसम्भवाच्चानन्दमयः पर ब्रह्म इति । औचित्यात्प्रयोगप्रौढ्या च मयटो

श्रुतप्रकाशिका

सू १४—विकारशब्दान्नेतित्चेन्नप्राचुर्यात् [१-१-६]

सूत्रमुदात्ते विकारशब्दान्नेतित्चेन्नप्राचुर्यादिति । द्वितीयस्य नञा निषध्य पूर्वाक्षिप्तमस्यापपन्नचमित्यभिप्रायेण नेतशुक्तमित्युक्तम् । प्रतिशा हेतुवदन घञ्वित्तुमाकाशा दर्शयति कुतइति । कस्मिन्कच प्राचुर्यमित्यपेक्षायामाह—परस्मिन्निति । नकेनल प्राचुर्यरूपायंसद्भावेनाल शब्दशक्तिश्चोपेक्षितति शब्दाया सूत्राभिप्रेतार्थमाह—प्राचुर्यांधं चेति । मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्यांधं चमपि समग्रतु तथाऽपि विकारार्थं वपरित्यागे कोट्टेतिरित्यत्राह—एतदुक्तमिति । अन्वयस्यमानानन्दयोग उत्तरसूत्रगतानामन्येषामपि हेतुना प्रदर्शनार्थं अयोग्यत्र त्यागहेतुरित्यर्थं वाचकसद्भावाद्दिकारार्थं च त्यज्यतेत्तत् पूर्वोक्तवाचकसद्भावात् तत् स्वीक्रियतामिति शब्दाया परेण विकारार्थं तस्वीकारसाधकतयोक्तमग्रप्रयाययाय प्रयागप्राचुर्यं च परिहृयति औचित्यादिति । औचित्य प्रकरणौचित्य ताल्लङ्गशाध्य प्रयागप्रतिद्विपरि गङ्गापदादिष्वर्थावरोधेन वाधिता । अत उभयमपि प्रमाणा तरात्पित्चेत्येवार्थसाधक अत्र वर्धविरोधात्साधकमित्यर्थं अर्थविरोधात् आनन्दमय जीवविकार-

गृहार्थसंग्रह

आनन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवादिति । अयमर्थं प्रागत्र निरूपित । औचित्यादित्यादि । एतेन 'सवा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यत्र नाल्लमात्र निर्दिष्टम् । किंतु त मय तद्विकारएव' इति प्रागुक्तयनुसारण 'अन्नरसमय' इत्यत्र विकारार्थं मयइति भगवदाशय प्रतीयत । प्रयागप्रतिद्विपरिविरोधाभावात् । यथापि अन्नरसशब्दस्य व्यञ्च नास्ति तथाऽपि 'अन्नात्पुरुष, सवा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यत्र 'अन्नात्पुरुष' इति पुरुषस्य अत्रविकारवकथनान्तर 'अन्नरसमय' इति पदप्रयोगेण 'बहुल्लङ्घदसि' इति सूत्रेण मयट् 'तत् आगत' इत्यधिकार 'मयट् च' इति सूत्रेण वा 'अन्नात्पुरुष' इति पुरुषस्यात्रविकारत्वस्य पूर्वमेतामिधानान्तरविकारव पर्यवसानम् । यथापि पुच्छत्रह्मवाग्निभि आनन्दमयशब्देऽपि आनन्दमयस्य कोशवाङ्मकारेण अविकारवरुपार्थविरोधो नास्तीति दूषणपरिहृत्यत । 'अन्नरसमय' इत्यत्र विकारार्थं मयहुपपत्तिर्यथा तथैवानन्दमय इत्यत्रापि युक्त्यत तथाऽप्युभयत्र श्रुतिवाक्यवैषम्येन तदुक्तं नघटते । 'अन्नात्पुरुष' इत्यत्रविकारचमभिधाय अन्नरसमयशब्दप्रयोगेण तत्र यथाक्याचनविषया विकारार्थं मयट् उपपत्तिर्वाच्या, आनन्दमयशब्देनेत्यम् आनन्दत्—आनन्दमय इति श्रौतानन्देऽपि वर्तते इति 'अन्नरसमय' शब्दद्वयन्यायव नान् । अत्र प्रकरणे आनन्दमयपर्यन्तमेव अत्रमयादिपूर्वपूर्वा य वप्रतीति श्रुतगुह्यया अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्तर वरुणोपपत्ति, ननु आनन्दानन्तरम् इति प्रकरणद्वयमेकार्थकं प्रतीयते । तेनानन्दहेतुकवमानन्दमयस्य

श्रीभाष्यम्

विकारार्थत्वमर्थविरोधान्न सम्भवति । किञ्च औचित्यं प्राणमय एव परित्यक्तम् तत्र विकारार्थत्वासम्भवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वायोः प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण प्राणमयत्वम् । प्राणापानादिषु पञ्चसु वृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्राचुर्याद्वा । नच प्राचुर्ये मयट्प्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति—अन्नमयो यज्ञः शकटमयी यात्रेत्यादिषु दर्शनात् । यदुक्तमानन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमत्र गमयतीति तदसत् तत्प्रचुर्येति तत्रभूतत्वम् । तद्येतरस्य सत्तां नावगमयति, अपितु तस्याल्पत्वं निवर्तयति इतरसद्भावासद्भावौतु प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते 'अपहतपाप्मा' (छां.८.१.५) इत्यादिना । तत्रैतावदेव चकन्यम्

श्रुतप्रकाशिका

रवयोः पूर्वोक्तादसम्भवादित्यर्थः । प्रकरणरूपमौचित्यमेव नास्तौत्याह—किञ्चेति । अर्थात्मयट्प्रत्ययस्य विकारवाचित्वं प्रकरणविवाधितमिति शङ्कामपि शमयन्प्राणमयशब्दस्यार्थमाह—अतइति । प्राणशब्दोऽनन्यरूपवृत्तिमात्रपरः । मयट्प्रत्ययः प्राचुर्येण सह संबन्धमभिदधाति । तत्र संबन्धमात्रपरत्वेन प्रथमयोजनायां प्राणनवृत्तिमानित्यर्थः । कृत्स्नमुख्यार्थं त्यागादपि मुख्यार्थकदेशाङ्गीकारो न्याय्य इति भावः ॥

यदा प्राणाख्यवृत्तिविशेषसम्बन्धित्वमात्रेण प्रत्ययस्थानर्थक्यादमुख्यार्थत्वं चरमिति भावः । उचिततमं योजनान्तरमाह—प्राणापानादिष्विति । पूर्वपक्षयुक्त्यन्तरमनुवदति यदुक्तमिति । आनन्दप्राचुर्यप्रतियोगितत्समानाश्रय दुःखाल्पत्वमेव, आश्रयान्तरगतस्थानन्दप्राचुर्यस्याश्रयान्तरगतमानन्दाल्पत्व न प्रतियोगितामर्हति स्वाश्रयगतदुःखाल्पत्वस्यैवान्तरङ्गत्वेन ग्राह्यत्वादिति पराभिप्रायः । दूषयति तदसदिति । प्रमाणान्तरविरुद्धप्रतियोग्यपेक्षान न युक्तम्, अपितु प्रमाणान्तरसिद्धप्रमाणान्तराविरुद्धप्रतियोग्यपेक्षत्वमेव युक्तमिति परिहृत्य प्रचुर्यशब्दस्यार्थान्तरसद्भावस्यावश्यकत्वं प्राचुर्ये हीति । ततः किमित्यत्राह—तच्चेति । तर्हि व्यवच्छेद्याभावे प्रत्ययवैयर्थ्यमित्यत्राह—अपित्विति । यदि प्राचुर्यवाचिमयट्प्रत्ययः नार्थान्तरसद्भावे प्रमाणं, तर्हि तत्सद्भावः केनावगम्यत इत्यत्राह—इतरेति । ततः किमित्यपेक्षया पराभिमत-प्रतियोग्यभावो ब्रह्मणि प्रमाणसिद्ध इत्याह—इहचेति ॥

तर्हि ब्रह्मणि प्रमाणविरुद्धप्रतियोगिदुःखान्वयद्योतको मयडर्थस्यज्यताम् इतरया तस्थानन्दप्राचुर्यस्य प्रतियोगि किमित्यत्राह—तत्रैतावदिति । प्रमाणान्तरसिद्धार्थान्तरप्रतियोगिक प्राचुर्यमभिदधतो मयट्प्रत्ययस्य स्वयमर्थांतरसाधकत्वाभावात् ब्रह्मणि च दुःखसम्बन्धस्य प्रमाणवाधितत्वात् । जीवानन्दाल्पत्वस्य लोकसिद्धत्वाच्च, ब्रह्मानन्दप्राचुर्यप्रतियोगिजीवानन्दाल्पत्वमित्यर्थात् सिद्धमित्यर्थः जीवानन्दाल्पत्वस्य प्रतियोगित्वं न केवलमर्थसिद्धम् । अपितु कण्ठीकंचेत्याह

गूढार्थसङ्ग्रहः

नैव सम्भवति । अतश्चार्थविरोधात्प्राचुर्यार्थं एव मयट् । एवं विज्ञानमयशब्देऽपि प्राचुर्यार्थं एव मयट् । विज्ञानमयपर्याये ब्रह्मशब्दप्रयोगेण मुक्तौ ब्रह्मणामस्य सूचनेन मयटः प्राचुर्यार्थत्वं सम्भवति । जीवस्याप्यविकारित्वेन विकारार्थं मयडर्थ-विरोधान्न सम्भवत्येव ॥

प्राणमय एव परित्यक्तमिति । अन्नप्राणमनश्चन्दानां व्यञ्जकत्वेन 'व्यञ्जकस्य च' इति सूत्रेण विकारार्थं मयट् सम्भवः । अन्नप्राणमनःपर्यायेषु जीवस्य नाविवक्षा स्थूलाहम्बतीतयेन द्वारतयैवात्मनश्शब्दः उपपद्यत इति पूर्वमेवोक्तम्

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षत इति । उच्यते च तत् 'सपको मानुष्या-
नन्द.' (तै.आन.८.अ) इत्यादिना जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापन्नः प्रभूत
इति । यच्चोक्तम् जीवस्यानन्दविकारत्वं सम्भवतीति, तदपि नोपपद्यते

श्रुतप्रकाशिका

उच्यतेचेति । अयमर्थः यदि सजातीयाल्पत्व समानाश्रय प्रतियोगि, तद्व्याहत यदि विजातीय समानाश्रयं तत्प्रमाणान्त-
राधीनसं वासद्भावं अन्याश्रयमपि सजातीय विजातीय वा प्रतियोगि, मानान्तराश्रये तत्रच यथा तेजःप्राचुरो गभस्ति-
मानित्युक्तेः तेजःप्राचुर्यस्य चन्द्रादिगत सजातीयतेजोमान्य प्रतियोगिनं गभस्तिमद्भवतिमिराल्पत्वादि तद्वि प्रमाणबाधितम्
इतरप्रमाणसिद्ध तारतम्यवाचिनश्चन्दस्य सजातीयप्रतियोगिगणपनपरवत् स्वारसिकं, बलवत्तर इत्युक्ते पुरुषान्तरबलहि
प्रतियोगितया प्रनीयते, ननु स्वगत विजातीय शान अतोऽन्तरङ्गत्व विफलम् ॥

एवं ब्रह्मणि समानाश्रयमानन्दविजातीयदुःखाल्पत्वरूप प्रतियोगिश्रुतिनिषिद्धमन्याश्रय सजातीयाल्पत्वक्षण प्रति-
योगिश्रुत्यैव सिद्धमिति । जीवस्यानन्दविकारत्वमनुवदति यच्चोक्तमिति । आनन्दविकारत्व मयङ्गवाच्यत्वमित्यर्थः, दूष-
यति तदपीति । स्वरूपान्यथाभावलक्षणविकारार्थत्वमेव मयटो व्युत्पत्तिरिद्ध तच्चान नास्तीत्यर्थः । शानानन्दौ जीवस्व-

गूढार्थसंग्रहः

अतः प्राण अचेतनएव विवक्षितः अथापि विकारार्थत्व न संभवतीत्याशयः । अन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षतइति । प्राचुर-
प्रकाशस्वरुतिना प्रकाशप्राचुरस्वरुतिना इत्युभयत्रापि नक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्ये प्रतीयत इत्यनुभवस्यापलापास-
म्भवात् 'प्रकाशमयो रविः' इतिवत् 'आनन्दमय' इत्यत्राप्यानन्दाल्पत्वसापेक्षमेव प्राचुर्यम् । 'घनतुहिनसँहिकेया
अदनारोपिततमोऽल्पत्वमपेक्ष्य घनाद्यपसारणसमये तथा प्रयोगो वर्तत इत्यत्रापि तथा स्यादिति शङ्कायामेतत्प्रकरणता
त्ययानुरोधेन 'अभ्यासात्' इत्यत्र विवक्षितार्थमेवाह—उच्यते च तदित्यादिना । नक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षया
'प्रकाशमयो रविः' इत्यादिप्रयोगा. नापहोऽतु शक्या. । अत्रतु जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दस्योत्कर्षः श्रुत्यैव प्रतिपादित
इति श्रुतितया पर्यविषयीभूतएवार्थः अभ्यासात् इतिवृत्ते विवक्षितइति नदोष इत्याशयः ॥

तदपि नोपपद्यते इति । उक्तेचविकारसाधकपरिणाम एव विकारशब्दार्थः ननु परिणामसामान्यम् इति जीवस्य
विकारः यः परोक्ष. स नपद्यत इत्याशयः । यद्यपि 'तत् आगत' इत्यधिकारे 'मयट्' इत्यनेन मयङ्गप्युक्तः । तथाऽ-
न्यानन्दमयशब्दे विकारार्थे मयङ्गिति नसंभवति । आनन्दमये आनन्दविकारत्वात्प्राप्त्या 'तत् आगत' इत्यस्याविकारतया
मन्मात्रासाधारण्यविरहेणच असाधारणार्थबोधकद्वन्द्वविहितमयङ्गवान विवक्षितइति युक्तत्वात् । किंच स्वाधेऽपिमयटः
'तत्पृथक्त्वमेव मयट्' इति सूत्रेण सिद्धया अर्थद्वयस्य आनन्दमय इत्यत्र विवक्षितत्वे आनन्दभ्रगुवह्नीवाक्यैकार्थ्ये सम-
वतीति प्रागेवोपवादानेन 'तत् आगत' इत्यर्थः अत्र नविवक्षित इति सूत्रकाराशयः । एते विकारशब्दस्य प्राचुर्यश-
ब्दस्यच प्रयोगेणानन्दमय इत्यत्र मयट्पूर्वे प्रस्तुतस्यैव अर्थविषये शङ्कासमाधाने अत्र विवक्षितेति स्फुटप्रतीत्येतेति विकार-
शब्दप्राचुर्यशब्दयोः मयट्शब्दपर्यवृत्तस्यच वृत्तिकारणां मत एव स्वारस्य निर्मासराणां स्फुटम् । यद्यपि मनोरमायां
'मयङ्गवैतयोर्भाषायाम्' इतिवृत्ते भाषायामितित्याज्यमिति 'नित्यवृद्धे'तिवृत्ते भाषायामितित्यस्यानुवृत्तावापि भाषाया
नित्यमन्यत्र क्वाचित्क इत्याश्रित्य मयट्पुष्ठाप. । यद्वा 'हेतुमनुष्येभ्य' इत्यनुवर्तमाने मयट्चेतिवृत्तेण आगताये

श्रीभाष्यम्

जीवस्य ज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य केनचिदाकारेण मृदह्व घटाद्याकारेण परिणामस्सकलश्रु-
तिस्मृतिन्यायविरुद्धः । संसारदशायांतु कर्मणा ज्ञानानन्दौ सद्बुचितावित्युपपादयिष्यते ।
अतश्चानन्दमयो जीवादन्यः परंब्रह्म ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः परंब्रह्म-

श्रुतप्रकाशिका

रूपचेत् कथं दुःसाज्ञानसम्भव इत्यत्राह—संसारदशायांत्यति । स्यार्थं प्रकृतार्थेन सङ्गमयति अतइति । प्रसिद्धतर-
मुख्यायांसम्भवे तदनुप्राहकहेत्वनुरोधेन सम्भवनतिप्रसिद्धमुख्यायांतुप्राहकहेत्वानुपरोद्धव्यत्वमसिन्प्रकरणे द्युवाचमिति
स्कृतम् ॥

हेत्वन्तरचाह सूत्रकारः ।

गूढार्थसंज्ञह.

मयद्विकार इतिष्ठु आर्थिकार्थकथनमेव इति वृत्तिकारमनेन पूर्वपक्षदूषणपरशङ्कराचार्योक्तिस्थापिता ॥

तथाऽपि 'भाषायाम्' इत्यस्य स्वाज्यता भाष्यकाशिकयोर्नोक्ता । 'नित्यद्वन्द्वे'त्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते इत्यत्र न
किञ्चिद्वचनम् । भाषाया नित्यमन्यत्र चाचिक इति कल्पनमापि स्वोपेक्षामूलकमेव । अन्यत्रगमक किञ्चित् । 'ततः आगत'
इत्याधिकारे 'मयद्वे'तिसूत्रेण मयद्वन्द्वीकारे आगताथस्यैव सिद्धिर्न विकारार्थव्यति प्रयासनेऽप्यस्यमेव स्यात् । तत्र आन-
न्दादागतः आनन्दमयशब्दार्थः विज्ञानादागतः विज्ञानमयशब्दार्थ इति पर्यवस्यति विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोरेकैव
रीतिर्वाच्यता, 'विज्ञानयज्ञं तनुते' इति विज्ञानविज्ञानमयशब्दयोरकार्यकत्व तत्र स्फुटमुक्तम् तत्रापि मनोरमोक्तेरीतरसम्भवः
इतिप्रार्थानवृत्तिकारमतदूषणमभिनिवेशमूलमेव । वृत्तिकारमतमेव निर्दुष्टमिति लघुमङ्गुपाया नागेशेन साधितम् । यथा
'तत्प्रकृतत्तन्ने मयद्' प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरमावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थोपेक्षात् प्रथमान्तात् स्वाथे मयद् यथा घृतमय
वर्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः । यदा अधिकरेण ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादाधिकरणेऽर्थे मयद् यथा 'अन्नमयो यज्ञः प्रचुरान्न-
वानित्यर्थः । ' आनन्दमयो ब्रह्म चिन्मथ ब्रह्म ' इत्यादावयमेव मयद् प्राचुर्येण तत्रापरिच्छेद्येव अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुते
नच प्राचुर्यस्य स्वधमानाधिकरणवियेष्यत्वसापेक्षेण ननु दुःसाज्ञावृत्तेरपि प्रतीत्यापत्तौ तस्य ब्रह्महानिरिति वाच्यम् । वैपुल्य
रूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्य तस्य तदनपेक्ष वात् 'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति तैत्तिरीयश्रुतौ अनन्तत्वोक्तेः
प्राणमयादावप्ययमेव मयद् विकाररूपार्थस्याङ्गस्येनोपपत्त्यभावात् । तदवच्छिन्नत्वेन तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वात्, नहि घटमयाः
आकाश इति भवति । विज्ञानानन्दमये न ब्रह्मानन्दविकारत्व तस्याविकारित्वात्, नापि वृत्त्यानन्दविकारत्व तद्विषयविज्ञान-
नस्य तत्रान्तत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तत्वात्तदनुपपत्तेः । प्रव्रज्याहोमे 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयमे शुद्धय-
न्ताम्' इति मन्त्रे शुद्धिस्तद्विषयवर्णनशरूपेणैव नविरोध इति व्याख्यानवृत्तिकृतः ङादेकमयीमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्यय-
मेव मयदेकपदप्रयोगात् सनिरूपणोक्तयित्वा च तत्राप्यपरिच्छेद्यत्वरूपप्राचुर्यस्यैव भानात् । ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वत् 'आन-
न्दो ब्रह्म' इति श्रुतिबलात् इति । एतेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणाद्युक्तिः अभिनिवेशमूलेति सिद्धम् ॥

'आनन्दमयः' 'विकारशब्दात्' 'प्राचुर्यात्' इति पदत्रयस्वारस्य वृत्तिकारमतत्वेति निर्मलराणा विदुषां
स्कृतम् । तेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणायपरिच्छेद्यत्वात् स्वार्थव्यतिरिक्तमिदार्थकल्पनमभिनिवेशमूलकमेव । 'प्राचुर्यात्' इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

सू. १५-तद्देतुव्यपदेशाच्च (१-१-६)

'कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एषह्येवानन्दयाति' (तै. आन.१) इति एषपच जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अतश्चानन्दयितव्याञ्जीवादानन्दयिताऽयमन्य आनन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । आनन्दमय एवात्र आनन्दशब्देनोच्यते इति चानन्तरमेव घट्टयते ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः-

श्रुतप्रकाशिका

सू. १५-तद्देतुव्यपदेशाच्च (१.१.६)

पूर्वोक्तमानन्दप्राचुर्यमप्यनेनोपपादितभवति, अनितरमुकरमोक्षप्रदानधामत्वहि नितरामानन्दहेतुर्भवति । किंच घनप्रचुरोह पुरुषोऽन्यसै तदभिप्रेत घन ददातीति सूत्रानन्तर्यम् । अस्यसूत्रस्य विषयवाक्यमाह—कोह्येवेति । श्रुते रथमाह—एषपवेति । अन्याःप्राण्यादिति भोगापरवर्गसुखहेतुत्वमुक्तम् । यदा सत्ताहेतुत्व सुखहेतुत्वञ्चोक्तम् । पूर्वोक्तपच सम्भगर्थं, फलितहेतुमाह—अतश्चेति । कर्मकर्त्रैक्य न सभवतीति हेतुः, आनन्दशब्दवाच्यस्य ज्ञानन्दयितृत्वमुक्तम्, नान्वानन्दमयस्येवाह—आनन्दमय एवेति ॥

एवमानन्दमयप्रकृतिप्रत्ययार्थविषय सूत्रत्रय प्रष्टुत्तम् । अधानन्दवल्लीमादिमध्यान्ततोऽनुसन्धायार्थं निष्कृष्टकामः प्रथममुपक्रमस्यहेतुमवतारयति—इतश्चेति ।

गृहार्थसंग्रह

प्राचुर्यं स्वव्यधिकरणसजातीयत्वव्यवप्रतियोगिकम् इति 'स एको मानुष आनन्द' इत्यादिश्रुतिवाक्यपर्यालोचनया निर्णयेन जीवानन्दस्य प्राचुर्यपदार्थघटकत्वेन बुद्धिस्वतया तद्देतुत्वस्य श्रुतानुक्तयाऽपि प्राचुर्यं पूर्वोक्तमेव विवक्षितमिति सिद्धयति । प्रथमसूत्रे 'अभ्यासात्' इत्यत्र घर्भानन्दस्याभ्यास विवक्षित इत्यर्थस्यापि दृढीकरणमुखेन हेत्वन्तरेणानन्दमयस्य जीवानन्दस्य वं साधयति—तद्देतुव्यपदेशाच्चेति । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' इति सानन्दमय विचारजातप्रति ब्रह्मणः सष्टृत्वोपदेशादपि ब्रह्म स्वप्राधान्येनैव प्रतिपाद्य पुच्छरूपमिति (न्यायरक्षामणि) परेषामत निरस्यति—आनन्दमयस्यात्रानन्दशब्देनोच्यते इति । 'आनन्दाद्येष खल्विमानि भूतानि' इति वाक्ये आनन्दशब्दार्थं आनन्दमयशब्दार्थेऽप्येतेति पूर्वमुपपादितम् । जगत्कारणत्वयस्यानन्दस्य तस्यैव जीवानन्दहेतुत्वमत्र प्रतिपाद्यते इति 'आनन्दमपत्यमिषविशान्ति' इत्यशोक्तप्राप्तिरपि आनन्दमयहेतुत्वैवेत्यर्थं एतेन सिद्धं । आनन्दमयस्य हेतुत्वजगत्कारणत्वमुक्तिहेतुत्वचेति द्विविधम् । 'तस्मादा एतस्मादा मन आकाशस्सभूत' इत्युपक्रमोक्तार्थस्य 'अन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः' इत्यत्रैव परिसमापनेनानन्दमयस्य जगत्कारणत्व सिद्धम् । आनन्दानन्दमययोरेक्यनिरूपणेन 'एषह्येवानन्दयाति इत्यत्र आनन्दमयस्य मुक्तिहेतुत्वमपि सिद्धयति । एतेन सृष्टिवाक्यानां मुक्तिवाक्यानां च सामरस्य सिद्धयति । 'च' शब्देन आनन्दमयप्रति इतरस्य हेतुत्वानुक्तिः समधीयते तेन (न्या र) परोक्तिः अभिनेवेशमूलैव । 'यदिदं किंच' इत्यत्र आनन्दमयो विवक्षित इत्यत्र नियामकाभावात् ॥

श्रीभाष्यम्

सू.१६=मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

'सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मयानन्दमय इति गीयते । तच्च जीवस्वरूपादन्यत् परं ब्रह्म । तथाहि 'ब्रह्मविदामोति परम्' (तै.आ.१) इति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्मनिर्दिष्टम् । 'तदेपाऽभ्युक्ता' (तै.आन.१) इति तत् ब्रह्म अभिमुखीकृत्य प्रतिपाद्यतया परिगृह्य ऋगोपा अभ्येतुभिरुक्ता । ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मक्षणेव । अनन्तरं च 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः' (तै.आन.१ अनु) इत्यारभ्योत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रैश्च तदेव विशदीक्रियते । अतो जीवादन्य आनन्दमयः ॥

श्रुतप्रकाशिका

सू.१६—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते [१.१.६]

अक्षरार्थमाह—सत्यमिति । शाब्दएवार्थः नत्च्छब्दः फलित इति ज्ञापयितुं वर्णशब्दः । ततः किमित्यत्राह—तच्चियति । ब्राह्मणस्य परशब्दप्रत्यभिज्ञानाय परब्रह्मेत्युक्तम् । मान्त्रवर्णिकस्य जीवादन्यत्वं कथमित्यत्राह—तथाहीति । प्राप्यत्वमवतु ततः किं मान्त्रवर्णिकब्रह्मणो जीवादन्यत्वइत्यपेक्षया ब्राह्मणमन्त्रयोर्घटक वाक्यमाह—तदेपाभ्युक्तेति । तद्व्याचष्टे तदिति । तत्पदं ब्रह्मवाचि । अभिमुखीकरणं चेतनधर्म इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रतिपाद्यतयेति । एषेति पदस्य विशेष्यमाह—ऋगिति । उच्येति कथिते पौरोषेयत्वशङ्का स्यादिति तद्व्युदासार्थमाह—अभ्येतुभिरिति । किमुक्तं भवतीत्यत्राह—ब्राह्मणेति । श्रुतिषु मन्त्राणां प्राबल्यं केचिद्ददन्ति तद्व्युदासार्थमाह—ब्राह्मणोक्तस्येति । ब्राह्मणोक्तार्थविशदीकरणरूपो मन्त्र इति प्रयोजकम् । सङ्ग्रहेणोक्तस्य विस्तरेण कथनं, विस्तृतस्य प्रतिपात्तिसौकर्याय सङ्ग्रहेण कथनमपि वैशद्यावह नित्यनिर्दोषत्वाविशेषान्मन्त्रब्राह्मणयोः प्राबल्यदौर्बल्यावभागोऽनुपपन्नइति भावः ॥

एष मन्त्रवर्णेन जीवब्रह्मभेदसिद्धिं फलितां दर्शयति जीयस्येति । प्राप्तरूपोपासकामस्वरूपस्य प्राप्तरथस्य परब्रह्मणश्च कथमेवमित्यर्थः मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म जीवादन्यदस्तु अल्पैवानन्दमयत्वं कथमित्यत्राह—अनन्तरंचेति । पूर्वास्मिन्नस्मिन्नपि सूत्रे चशब्दो हेतुसमुच्चये विकारशब्दात् इति सूत्रे स्वतन्त्रहेतुवन्तरा गवात् न चशब्दः तद्धि आनन्दमयोऽभ्यासात् इति सूत्रोपमं ॥

गूढार्थसंग्रहः

'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्युपक्रमे उक्ता ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिः 'सोऽभूते सर्वकामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इत्यनेन विशदीकृता । सैव 'शरीरे पाम्नो हिवा सर्वकामान्समभुने' इति विशानमयपर्याये प्रतिपादिता । ब्रह्मप्राप्तिः सर्वकामावाप्तिः 'रक्षोवैश. २.४१' ह्येता य लभन्वानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति' इत्यत्र प्राप्तेरानन्दरूपत्वं तद्वेत्तु ए परमात्मनः इति पूर्वसूत्रे उक्तं भवति । सर्वकामावाप्तिः एतावता नैव विशदीकृता भवति, अतः ब्रह्मप्राप्तिः आनन्दमयप्राप्तिरेव । प्राप्तिश्च नेतास्मिन्लोक, अपिर्धर्मेण लोक एव । तत्रैव सर्वकामावाप्तिरित्यर्थे राद्यति—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते इति । (जि.भ.७७६.५) 'ब्रह्मविदामोति परम्, सोऽभूते' इति मन्त्रवर्णोक्तार्थ एव 'अस्माकं प्राप्ते एत

श्रीभाष्यम्

अत्राह-यद्यप्युपासकात्प्राप्यन्म्य मेनेन भयितव्यम् ; तथाऽपि न यस्त्वन्तरं जीवा-
न्मान्प्रवर्णिकं ब्रह्म ; किंतु तस्यैवोपासकस्य निरस्तसमस्तायिद्यागन्धनिर्विशेषचिन्मात्रैकरत्नं
शुद्ध स्वरूपम् तदेव 'सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.आन.९.अनु) इति निशोध्यते । तदेव च
'यतो वाचो नियतन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै.आन.९) इति वाङ्मनसागोचरतया
निर्विशेषमिति गम्यते । अतस्तदेव मान्प्रवर्णिकमिति तस्मादनतिरिक्त आनन्दमय इति ।
अत उक्तं पठति-

सू.१७-नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह-अत्राहिति । अत्र उपासकप्राप्यभेदोऽभिहितसतीत्यर्थं तस्यैवेति । कारणाविद्या आच्छा-
दिकाऽविद्या कार्यावद्या विज्ञोपकाऽविद्या च विवक्षिता समस्तशब्देन गन्धशब्देनापारमार्थ्यं फलितम् । अपुनस्त-
म्भोपाऽभिप्रेतः शुद्ध कर्म तत्फलान्तरपरिहृतम् । निर्विशेष वमवोपपादयति तदेवेति । ज्ञानपटनं निर्विशेषत्वमर्थसिद्ध
ज्ञानस्य ज्ञानान्तराभयत्वाद्ययोगात् । वाङ्मनसनिवृत्तवचनान्ध निर्विशेषत्वोपासिकाह-तदेवचेति । तदेव शुद्धस्वरूपमेव
उपासकप्राप्यभेदोऽवस्थाभेदेनाप्युपपन्न इति न जीवविलक्षणत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

गूढार्थसङ्ग्रहः

मानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य इमान्का-कामाप्नो कामरूप्यनुसञ्चरन् एतत्सामगायत्रास्ते' इत्यत्र विशदीक्रियत इति
त्रिंशत्साऽधिकरण एव भगवता निरूपणन सूत्रे गीयत इत्यनेन तदर्थो विवक्षित इति निश्चयस्तम्भवति । भगवताऽत्र
अन्तिमवाक्यानुपादानतु पूर्वमेव वाक्यत्रयोपादानेन बोधस्तम्भवतीत्यभिप्रायेण । एतेन 'सोऽनुत' इत्यत्र मुक्तिर्विच-
क्षिता 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य' इत्यादितु अविद्यावद्विषयमेव इति (श) परोक्षिः 'गीयत' इति वदतः
सूत्रकृतोऽनमिमत् इति सिद्धम् ॥

वाङ्मनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यतइति । अयमर्थः ब्रह्मविद्याऽऽमरणे साधितः । वाच इति ब्रह्म-
नन्देयज्ञाप्रातिपादकविषयसत् सङ्कुचितायं स्यात् । निवर्तन्त इति पदस्वारस्येन प्रवृत्तिरप्यवगम्यते, प्रवृत्तस्यैह नि-
वृत्तिः । इयत्तापरिच्छादकानां च वाचा प्रवृत्तिर्नास्तीति तदपि पदमसङ्गतमेव स्यात् । ततश्च वाच इत्यसङ्कोचेन सर्व-
वाग्विषयम् नच तवापि सगुणानां वाचा शमलितस्वरूपपर्यन्त प्रवृत्तानां विशुद्धस्वरूपपर्यन्तमप्राप्य निवृत्तिर्नसा सगुण-
वत्त्वगाहिज्ञानाभ्रयण सहति वक्तुं शक्यत्वऽपि निर्गुणप्रतिपादकवाचा तादृशमनसा सहप्रवृत्तानां निवृत्तिर्नास्तीति सगुण
वाग्विषयतया वाच इति सङ्कुचितार्थं वक्ष्यमेवेति वाच्यम् ; निर्गुणप्रतिपादकवचनजातस्य गुणानप्रतिपाद्य विशुद्धस्व-
रूपमात्रप्रतिपादकत्वसत्यापि निर्गुणवाक्यार्थगोचरसाक्षात्कारपर्यन्त औपाधिकगुणजातस्य विद्यमानतया तस्यां दशायामधि-
ज्ञानमात्रपारिषेधेण विशुद्धस्वरूपमावात् तासामपि वाचां मुक्तिदशाऽभिश्यङ्ग्य यादृश विशुद्धस्वरूप ततो निवृत्तिरस्येवेति
न वाच इत्यस्य सङ्कोचः । नवा निवृत्तिपदस्वारस्यपरित्यागः ॥

श्रीभाष्यम्

परमात्मन इतरो जीवशब्दामिलप्यो मुक्तावस्थोऽपि न भवति मान्त्रवर्णिकः कुतः? (अनुपपत्तेः) तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकं विपश्चित्वं नोपपद्यते । इदमेवहि निरुपाधिकं विपश्चित्वं ‘सोऽकामयत बहुसां प्रजायेय’ (तै.आन.६) इति सत्यसङ्कल्पत्वप्रदर्शनेन विचरिष्यते । विविधपश्यच्चित्त्वंहि विपश्चित्वम् । पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्य

श्रुतप्रकाशिका

इतरशब्दस्य श्रुतियोगिकत्वात् परमात्मन इत्युक्तम् । अनुपपत्तेरित्यस्मिन्पदे पञ्चम्यर्थे पश्चाद्देश्यजन्युपपत्तिस्वरूपमाह—तथेति । निरुपाधिकं विपश्चित्वमिति । कर्मविशेषेन्द्रयाद्यनपेक्षत्वं निरुपाधिकत्वमिह चोपाधिरस्तचेत् स वक्तव्यः तदभावादेव तदनुक्तिरिति केवलविपश्चिच्छब्देः निरुपाधिकविपश्चित्वमाहेत्यर्थः । न केवलं निरुपपदत्वादिपश्चित्वस्य निरुपाधिकत्वमर्थसिद्धं श्रुतिस्मिन्मर्त्याह—इदमेवेति । मुक्तस्य निरुपाधिकविपश्चित्वं संभवतीति शङ्कायां किं भवदभिमतमुक्तस्य विपश्चित्वोपपत्तिः ? उतास्मदभिमतमुक्तस्येति विकल्पमभिप्रेत्य स्वाभिमतस्य मुक्तस्य तदनुपपत्तिरिदमेवेत्यादिभाष्येणोच्यते । विपश्चिच्छब्दार्थे शातेहि जीवे तदनुपपत्तिर्वाच्येत्यत्राह—विविधमिति । तर्हि विपश्चित्वमिति वक्तव्यमित्यत्राह—पृषोदरादित्वादिति । ‘पृषोदरादीनि यद्योपदिष्टम्’ इति पाणिनिः । पृषच्छब्दावयवतकारलो-

गूढार्थसंग्रहः

नच प्रकरणाधीतानेकसगुणवाक्यानुसारेण ‘यतो वाच’ इत्यस्य एकस्य यथाकधीचत् व्याख्याने नदोष इति वाच्यम् ; तात्पर्यग्राहकलिङ्गवतैकैनेवानेकवाचोपपत्तेः । इदं वाक्यमस्मिन्प्रकरणे द्विरभ्यस्यते मनोमयपर्याये ब्रह्मवच्छयन्ते च । तत्र कथमेकरूपेण द्विरभ्यस्यमानस्य वाक्यस्यान्यथानयनम् । उपक्रमेचानन्त्ये प्रतिज्ञातम् तदुपपादकतया सृष्टिवाक्यप्रवृत्तिः तत्र सृष्टितदुपयोगिगुणमात्रप्रतिपादने वस्तुपरिच्छेदस्य प्रसक्तेः आनन्त्यमप्रतिपादितमेव भवेदिति आस्मिन्प्रकरणे सृष्टिवाक्यजातमपवादमपेक्षमाणमेव भवतीति ‘यतो वाच’ इति वाक्यं तदनुगुणमेव । ननु तत्प्रतिकूलम् । तदुद्देश्यसिद्धयुपयोगित्वात् । ‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्ग्रह’ इत्यत्र पाठविच्छेदेन ‘सहे’त्यस्य युगपदित्येवार्थः । ननु ब्रह्मसाहित्यम् । तथाचोपक्रमोपसंहारेकरूप्यमपि तात्पर्यग्राहकलिङ्गं ‘यतो वाच’ इत्यस्य मध्ये च ‘अहरयेऽनाम्ये’ इत्यादिरपवाद उपलभ्यते । ‘उदरमन्तरं कुरुत’ इति च भेदनिन्दा । अतो निर्गुणप्रकरणेऽस्मिन् आनन्दमये सगुणे उपक्रान्तब्रह्मपर्यवसानं कर्तुमशक्यम् । ‘आनन्दं ब्रह्मण’ इति षष्ठीच निर्गुणप्रकरणानुरोधात् ‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इति च पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया अभेदसम्बन्धपरैव व्याख्येया ‘आनन्दमय’ इत्यत्र ‘मयत्त्वं’ इति सूत्रेण मयत् । विकार एवागतत्वोपचाराशयणात् । अतः विकारप्राप्यपाठेन आनन्दमयो न ब्रह्म अतः ‘सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म’ इति मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म ‘यतो वाच’ इति वाक्यपर्यालोचनया निर्विशेषमेवेति निर्णयः । तेनानन्दमयः जीव एव न ब्रह्मेति—आनन्दमयः मान्त्रवर्णिकम् इति पूर्वसूत्रपदद्वयेन मान्त्रवर्णिकत्वमानन्दमयस्यैवेति स्फुटप्रतीयेते तस्मादितरः ‘एतस्माद्दिशानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ इति वाक्ये जीवभेदस्यानन्दमये प्रतिपादनात् जीवपचेत्यभिप्रेत्याह—परमात्मन इतरः इत्यादिना ॥

परैः विपश्चिता सहेत्यन्वयमनङ्गीकृत्य ‘ब्रह्मणाविपश्चिता’ इत्यत्र जीवस्य ब्रह्मभेदः विवक्षित इति प्रतिपाद्यते । ‘सहे’त्यस्य ‘ब्रह्मणा’ इत्यनेन योगानङ्गीकारेऽपि विपश्चिच्छब्दस्यैव वाचकत्वेन परोक्तो जीवब्रह्मभेदः नात्र विवक्षामर्हति विपश्चिच्छब्दार्थस्य निर्विशेषे असम्भवात् । अनुपपत्तेः इत्यत्र विपश्चित्वाद्यनुपपत्तिर्विचक्षिता इति ‘विपश्चिच्छब्दार्थमेव दर्शयति—विविधं पश्यच्चित्त्वंहि विपश्चित्वमिति । ‘विपश्चिता मेवाधिना सर्वज्ञेति’ (शं.उ.भाष्यम्) । विशदस्य

श्रीभाष्यम्

यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः । यद्यपि मुक्तस्य विपश्चित्वं सम्भवति तथाऽपि तस्यैवात्मनस्संसारदशायामविपश्चित्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चित्वं नोपपद्यते । निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य मुक्तस्य विविधदर्शनाभावात्सुतरां विपश्चित्वं न सम्भवतीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वस्तु प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । ' यतो वाचो नियतन्त ' (तं.आन.९) इति च वाक्यं यदि वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणो निवृत्तिमभिदधीत न ततो निर्विशेषतां वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नुयात् अपितु वाङ्मनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत् तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते

श्रुतप्रकाशिका

पवयच्छब्दलोपः । पाणिनिवदात्ततममुनिभिः कृतनिर्वाहत्वादीदृशशब्दानां साधुत्वस्य पाणि-यभिमत वग्नेन शतंभवति । अतो विविधं पश्येत्तन्त्वं विपश्चित्त्वमित्यर्थः । चिच्छब्दस्य ज्ञानवाचि च विविधं पश्यश्चित्त्वमिति बह्विहि स्वपक्षेमुक्तस्य निरुपाधिकविपश्चित्वायोग उक्तः ॥

अथ पराभिमतमुक्तस्य विपश्चित्वायोगमाह—निर्विशेषेति । विपश्चित्वमात्रमेव न समवतीत्यभिप्रायेण सुतरामि-
मुक्तम् । न संभवतीत्यत्रेतिशब्दः सूत्रस्यपञ्चमीव्याख्यान नकेवल विपश्चित्च्छब्दमात्रासङ्गतिः । सर्वप्रमाणविरोधश्चेत्याह—
न केनापीति । आद्यगुणनिषेधपरस्य सत्यज्ञानादिवाक्यस्य परिहारः प्रथमसूत्रोक्तोऽनुसन्धेयः ' यतो वाच ' इत्यस्य
वाक्यस्य निर्विशेषपरत्वं व्युदस्यति यतोवाचइत्यादिना । यदीत्यनुज्ञानप्रदर्शनायै तर्हि किमवगमयेदित्यपेक्षया नकेवल-
मिष्टावोचकत्वं किंत्वनिष्टवोचकत्वचेत्यभिप्रयत्नाह—अपिरेविति । कथमस्यानिष्टत्वमित्यत्राह—तथाच सतीति । मनसो-
ऽप्यगोचरत्वेन सर्वप्रमाणगोचरत्वं सिद्धं कृत्वा प्रमाणान्तरागोचरत्वमप्युपजायते तुच्छत्वमापादितम् । किं सर्वथा वाङ्म-
नसनिवृत्तिरुच्यते उतेयत्तागोचरवाक्यनसनिवृत्ति । द्वितीयशिरसोऽभ्युपगमो वक्ष्यतेइति प्रथमशिरसि तुच्छत्वमुक्तम् ।

गूढार्थसंग्रहः

विविशेष्यर्थः । इतिशब्दाः ' प्राध्याम्नास्यान्नादाण् षड्यतिर्सार्तिशदसदापिच जिप्रघमतिष्ठ मनयच्छ पश्यच्छं ब्रौशीयसीदाः ' (७.१.७८) इति सूत्रेण पर्यादेशः । ' पश् ' इत्यनेन पर्यादेशः सूच्यते । पृषोदरत्वादिवाचच्छब्दसाधुत्वम् । अत्र ब्रह्मणा चिन्ता इति वाक्यसत्त्वे चिदभेदविदक्षसम्भावनायाः अवकाशः । जीवेश्वरयोः चित्वेनैकवोक्तिसम्भवात् । चिच्छब्द-
मात्रस्य श्रुतावनमिषानेन सर्वद्रष्टृचित्तः अत्र प्रतिपादनेन ' ब्रह्मणा विपश्चिता ' इत्यत्र निर्विशेष न विवाहितम् । किंतु
सविशेषमेवेत्याशयः । तदेतत्प्रकाशयति — निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य इत्यादिना ॥

न ततो निर्विशेषतां वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नुयादिति । विवरणकारमते शब्दज-यसाहा कार एव मुक्तिहेतुः ।
वाचस्यतमिते मानससाक्षात्काररूपा । एतन्मतद्वय वाचो मनसश्चात्र निवृत्त्यभिधानेन श्रुतौ न विवाहितमिति स्फुटम् ।
' तत्त्वमसि ' इति वाक्यस्यापि ' वाच ' इत्यत्र संग्रहण ' आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् ' इत्यत्र मुक्तिहेतुज्ञानस्य परेषामपि
विवाहितत्वेन मुक्तिहेतुज्ञानविषयात् ' तत्त्वमसि ' इति वाक्यस्यापि निवृत्तौ निर्विशेषस्योपेक्षेरेव स्यात् । एव मनसो-
ऽपि निवृत्तौ मानससाक्षात्कारोऽपि मुक्तिहेतुर्नस्यात् । अतश्च तुच्छत्व एव पर्यवसान स्यादित्याह—तथाच तुच्छत्व-
मेवापद्यत इति । शक्त्या बोधकत्वरूपप्रवृत्त्यभावस्यैव निवर्तन्त इत्येतदर्थंवात् । न तुच्छत्वम् ' कस्मादुच्यते परं

श्रीभाष्यम्

‘ब्रह्मविद्याप्रोति’ (तै.आ.१) इत्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्वं जगत्कारणत्वं ज्ञानानन्दैक-
तानतामितरान्प्रत्यानन्दयितृत्वं कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य स्रष्टृत्वं, सृज्यवर्गानु-
प्रवेशकृततदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वाय्वादित्यादीनां प्रशासितृत्वं शतशुणितोत्तरक्रमेण
निरतिशयानन्दत्वमन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं
ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्तजल्पितं ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ (तै.आ.१) इति यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थं
‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ (तै.आ.१) इत्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिश्य तस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं

श्रुतप्रकाशिका

‘ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम्’ इति पूर्वापरवाक्यविरोधात् ब्रह्मणस्तुच्छत्व व्याहृतमित्यत्राह—ब्रह्मविदिति । व्याहृतार्थं श्रुतिर्न
प्रतिपादयतीतिचेत्तन्निर्विशेषपरत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रायेण तत्तद्वाक्यप्रतिपन्नान् गुणानाह—विपश्चित्वमित्यादिना ।
‘ब्रह्मणा विपश्चिता’ ‘आकाशरसम्भूतः’ ‘रसोवैसः’ ‘एषहेयानन्दयति’ ‘सोऽकामयत बहुसां प्रजा
येय’ ‘तदनुप्रविश्य’ ‘अथसोऽभयङ्गतो भवति’ ‘भीपास्माद्वातःपवते’ ‘सएको मानुष आनन्दः’ इत्येषा
वाक्यानामर्थो विपश्चित्वमित्यादिनोक्तः । शतशुणितोत्तरक्रमेणेति । निर्विशेषत्व विद्यक्षितचेत् गुणापकर्षो वाच्यः गुण-
प्रकर्षमुत्सवा वाङ्मनसनिश्चय्यभिधानमानन्त्यविवक्षाकृतमित्यभिप्रायः । अन्यचेति । आदित्यमण्डला-तर्षतित्वादिक विव-
क्षितम् । एवं पूर्वापरवाक्यव्याहृतिपरिहारायै स्वरूपमङ्गीक्रियतेचेत् तद्बहुपाब्ध स्वीकार्यं इत्युक्तंभवति एवं प्रकरणविरोध
उक्तः ॥

अथ स्ववाक्यविरोधमाह—यतोवाचइति । यच्छब्दनिर्दिष्टमानन्दमित्यत्र ‘क्त्रैष मौनः’ ‘यतोनिवेदाः’
इति सनत्सुजातोक्तःश्लोकद्वयैकार्थ्यमनुसंधेयम् व्यतिरेकनिर्देशेन भेदनिर्देशेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । यच्छब्देनानन्दनि-
र्देशः आनन्दशब्देन प्रतिनिर्देशो ब्रह्मसम्बन्धित्वनिर्देशश्च वागविययत्वे व्याहृतास्त्युः, विद्वानिति तद्देदानभिधानं मनोगो

गूढार्थसंग्रहः

ब्रह्म ! ‘अथ नामधेय सत्यस्य सत्यम्’ इत्यादेः बोधकत्वमात्रपरत्वेन न तुच्छत्वम् (अ.सि.ल.घं) इत्यङ्गीकारे निव-
र्तने इत्यत्र सङ्घुचितापत्त्यमपरित्याज्यम् । शुद्धे ब्रह्मणि शक्त्यभावस्य परसम्भतस्य एतच्छ्रुतिविरुद्धत्वात् । एव सङ्घोवे
नियामकामावाच ॥

किञ्च आनन्दवह्नीप्रकरणस्य निर्विशेषपरत्वेतच्छ्रुतिबलात् साधित ब्रह्मविद्याऽऽभरणो । श्रुतिभेदेन पराभीष्टं
साधयितुमलम् कापि शब्दावाच्ये प्रमाणज्ञानस्य केनापि प्रवृत्त्यनङ्गीकारेण तस्य तुच्छत्वमपरित्याज्यमेव । उपक्रमोपसंहारैक
रूप्ये परमते न समरति, किंतु सविशेषत्वमात्र एव समवतीत्याह—ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यारभ्येत्यादिना । द्वि-
भ्यावेन ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ इतिवाक्य सविशेषपरमेवेत्याह—यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिना ॥

यद्यपि न्यायरक्षामणौ—‘ततश्च ब्रह्मणो लक्षणे आनन्त्यान्तर्गतं चक्षुपरिच्छेदराहित्य प्रपञ्चस्य प्रतिपक्षोपाधिगतनि-
षेधप्रतियोगिवलक्षणमिध्यात्वेनोपपादयितुं ‘आत्मन आकाश’ इत्यादिना ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादनेन तत्र प्र-
पञ्चाध्यारोपःकृतः । ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि स्रष्टृनिधमनादियु निमित्तान्तरसद्भावे चक्षुपरिच्छेदरस्यादिति शङ्कानिग्राहार्थं
‘सोऽकामयत’ इति सूत्रे ‘भीपास्माद्वातःपवते’ इति नियमनेऽपि निमित्ताव दार्शितम् । एवमारोपितस्य प्रपञ्चस्य

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव वाङ्मनसागोचरं विद्वानिति तद्वेदनमभिदध-

श्रुतप्रकाशिका

चत्वाभाषे व्याहृत स्यादित्यर्थः । अनर्थकं वाच्यनन्तर्गतं च स्यादिति । अनर्थकं व्याहृतार्थं स्यात् । व्याहृतिपरिहारो
ऽभिमतश्चेत् न ह्यन शब्दवाच्यमितीदं समुद्रघोषादिवद्वानयमेव न स्यादित्यर्थः, वाच्यत्वे व्याहृतिर्निवर्तते भवः ।
ब्रह्मणोऽशब्दगोचरत्वं ब्रह्म न शब्दगोचरइत्यनेनापि शब्देन व्याहृत स्यादिति चामिप्रायः । 'सर्वज्ञानम्' इति स्व-
पस्य सत्यत्वं कण्ठोक्त न गुणानाम् अतस्तत्रापि इति चेत्, न तत्र सत्यपदेनैवाविकारित्वमुक्तम् । ननु मिथ्यात्वव्यावृत्तिः
निष्पत्त्याव्यावृत्तिरुक्तस्तु तथाऽपि गुणानां च सत्यत्वं दुरपन्नं प्रमाणासिद्धत्वात् । प्रामाणिकत्वाह सत्यत्वं किंच गुणानां

गूढार्थसंग्रहः

'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यत्रापवादउपदिश्यते । अस्याहि मन्त्रस्यायमर्थः यथा श्रुत्तिकायामध्यस्तरजततादात्म्योल्ले-
खितया प्रवृत्तेन मनसाह 'रजतमिदम्' इति व्यवहारः श्रुत्तित्वपर्यन्तमप्राप्य 'नेद रजतम्' इति वाचेति निवर्तते
एवं ब्रह्मण्यव्यस्तप्रपञ्चनादात्म्योल्लेखितया 'सन्धस्तन्पटः' इत्यादि प्रकारेण प्रवृत्तेनान्तःकरणेन सह तत्र प्रवृत्ता घटप-
टादिशब्दा अप्यलण्डाकारपर्यन्तमप्राप्य 'अथात आदेशो नेतिनेति' इत्यादिश्रौतवाच्येति निवर्तते' इत्युक्तम् ॥

अयमर्थः स्वमनामिनिवेशेन श्रुतावरोपितः । अन्यारोपस्यले श्रुतेः रजत सभूतमिति लोके न व्यवहारः श्रुत्ति-
रजतदृष्टान्तश्च सृष्टिप्रकरणे क्वापि नोक्तः । सृष्टिवाक्यानां ता पर्यं पूर्वमेवोक्तम् । अतः सृष्टिवाक्येषु अध्यारोपो न विव-
क्षितः । 'अथात आदेशो नेतिनेति' इत्यादिपरमत साधयितुं नालमिति जिज्ञासाऽधिकरण एव (२४३.५) निरूपितम् ।
श्रुत्तिरजतस्यले भयदुक्तप्रकारेणार्थः लोके न क्वापि व्यवहियते । 'आनन्दब्रह्मण' इत्यत्रानन्दरूपब्रह्मसम्बन्धिघत्वेन आन-
न्दतया प्रतिपन्नगुणविभूत्यादौ एकदेश एव वाङ्मनस्योः प्रवृत्तिः ननु कात्स्न्येन । इयत्तायास्तत्त्वे कात्स्न्येन प्रवृत्तिः
स्यात् कात्स्न्येन प्रवृत्त्यभावेन निवृत्तिकथनेन इयत्तागहित्य पर्यवस्यति 'ना-तगुणाना-तेनान-तोऽयमुच्यते' इति परा-
शरवचनानुसारी 'सत्यज्ञानमनन्तम्' इत्यत्र अनन्तशब्दार्थः 'यतो वाच' इति श्रुत्या दृढीक्रियत इत्यसकृदावेदितम्

ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्यतइति । एतेन शब्दाः द्विरभ्यासेन 'स एको मनुष्यर्षः-घर्षाणामा-
नन्दः' इत्याद्युपक्रमेऽपि पृथग्यभासेन च 'आनन्द ब्रह्मणः' इतिवाक्य ब्रह्मज्ञान-दमेव बोधयति । 'यदेव आकाश
आनन्दो नस्यादि'नि घर्षिणः आनन्द-रोषकवाक्यस्य घर्षानन्दबोधकवाक्यबोधकत्व नरु भवत्येव । आनन्दरूपे घर्षिणि
घर्षानन्दस्ये निरोधामावात् । घर्षानन्दस्यापारीच्छित्वेन वाङ्मनस्योस्तत्रैकदेशेन प्रवृत्ताऽपि सर्वत्र प्रवृत्त्यभावेन
'निवर्तन्ते' इत्यस्योपपत्तिः । अतः उपक्रमोपसहारैकरूप्य द्विरम्याश्रयुःभय सिद्धान्त एवानुकूलम् । अत्राध्यारोपस्य प्र-
क्षिरेव नास्ति तद्वोचकशब्दाभावात् । 'यदाक्षेप्य एतस्मिन् दृश्येऽनाग्ये' 'उदरमन्तर कुस्ते' इत्यत्र सिद्धान्तिसम्मत
एवार्थो युक्तः न परसम्मतार्थ इति प्रागेव (६९४, ६९५.५) निरूपितम् । 'आनन्दमय' इत्यत्र मयव्यर्थः पूर्वमेवो-
पपादितः । अतो निर्गुणप्रकरणमसिद्धमेव ॥

'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र आनन्दमयः इह पर्याये उपास्यो न भवति । उपक्रमोपसहारावधृतशेषब्रह्मताऽपर्येक
प्रकरणे उपासनाविषयाऽनुपपत्तेः' इत्यर्थवर्णनमप्यनुपाठेयम् । परसम्मतशेषब्रह्मप्रकरणस्यैवारिड । आनन्दस्य द्विवि-
धस्य सिद्धान्तसिद्धस्यैव युक्ततायाः प्रागेव निरूपणात् । मनोमयपर्याये 'आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इति वाच्येन मन-
समर वेदेन ध्यानपर्यवसित विरक्षितमिति पूर्वमेवोक्तम् । 'यतावाचो निवर्तन्ते, आनन्दब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र आन-

श्रीभाष्यम्

द्वाफयं जरद्गवादिवाफयवदनर्थकं वाच्यनन्तर्गतं च स्यात् । अतश्शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयेयत्तां वक्तुमुद्यम्य तस्येयत्ताया अभावादेव वाङ्मनसयोस्ततो निवृत्तिः ' यतो वाचो निवर्तन्त ' (तै.आन.) इत्युच्यते—एवमित्यत्तरहितं ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् कुतश्चन न विमेतीत्युच्यते । किंच अस्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चित ' सोऽकामयत ' (तै.श्रु.) इत्यारभ्य वक्ष्यमाण(स्य)स्वसङ्कल्पावकलृप्तजगज्जन्मस्थितिजगदन्तरात्मघावेशुक्तात्म स्वरूपादन्यत्वं सुरूपष्टमेव ।

इतश्चोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः ।

सू. १८=भेदव्यपदेशाच्च १.१.६

' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः ' (तै.आन.) इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जय-
द्वाफयमन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादिपि तस्य भेदं व्यपदिशति ' तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मानमयात्
अन्योन्तरआत्माऽऽनन्दमयः ' (तै.आन.) इति । अतो जीवाद्भेदस्य व्यपदेशाच्चायं मान्त्र-
वर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विशायते ।

श्रुतप्रकाशिका

सत्यत्व कण्ठोक्तम् ' सत्यकामरसत्यसङ्कल्प. ' ' तद्भेदे सत्याःकामा. ' एतांश्च सत्यान्कामान् ' इत्यादिभिः अत
स्वरूपवद्गुणाभिप स्वीकार्याः, प्रमाणोपपत्तिराम्यात् । अतो न वाङ्मनसनिवृत्तिर्निर्विशेषवनिवृत्तना । ननु न शब्देन
मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यते ब्रह्म अपितु लक्षणया अतो ' यतोवाच ' इति मुख्यवृत्तिविषयो निषेधइति विषयविभागात्
व्याहतिरिति चेत् । निवर्तन्त इत्येकस्य वाक्यस्य मुख्यत्वायानेकवाक्यलक्षणाश्रयणायोगात् । भूयसा स्याद्वलीयस्वमितिन्या-
यादेकवाक्यस्वारस्यमङ्गनानेकवाक्यस्वारस्यह्यनुवर्तनीयम् ॥

किंच अत्र ' नहिंस्त्यारसर्वभूताति ' अग्नीषोमीय पशुमालभेत ' इतिर्वादिपयविभागिनोमयमुख्यत्व सिध्य-
तिचेत्तदेवहि युक्तम् लोके च 'गामानय वलीघट्टेविने'ति विषयविभागे मुख्य वानुरोधी दृश्यते । आविद्वद्दार्थः कइत्ये-
क्षाया विषयविभाग दर्शयति अतइति । वाङ्मनसनिवृत्तिरस्तिचेत् कथं वेदनवचनमित्यत्राह— एवमित्ति । इत्यत्तर-
हितत्वेन वेदनमुच्यत इत्यर्थः । ' अनुपपत्ते ' इति सौत्रपदस्य विपश्चित्त्वंदोत्तरसर्वशक्तवानुपपत्तिरर्थ उक्तः । अय
सर्वशक्तित्वानुपपत्तिमर्थान्तरमाह—किंचेति । इदस्य मान्त्रवर्णिकसूत्रोक्तहेत्वन्वयधारिणोपरिहारपरत्वात् तन्हेत्वमित्ति स्वत-
न्त्रहृत्तर वामावात् चशन्दाप्रयोगः । एवमनेन सूत्रद्वयेनोपक्रमस्यहेतुरनुसाहितः । अय मध्यगत स्फुटतर हेतुमनुसन्धत्ते-

गूढार्थसंग्रहः

न्दमयशब्दार्थज्ञानस्यैव फलनिर्देशः । तेनात्र फलनिर्देशाभावात् उपासनाविवक्षा न घटत इति ' भेदव्यपदेशाच्च ' इति
सूत्रे (ब्रह्मविद्याऽऽमरणे) परोक्तिर्निर्वक्याया ॥

आनन्दमयोऽन्यासात् इति सूत्रोक्तानन्दमयस्यैव भेदव्यपदेशाच्च इत्यत्रानुयोगितायापस्थित्या तत्र जीवभेदस्य
विवासेत इत्याह—इतश्चोभयावस्थादित्यादिना । ' भेदविरोधी अपदेशः भेदव्यपदेशः । भेदप्रपञ्चमिथ्यावपयस्यस्यै

श्रीभाष्यम्

इतश्च जीवादन्त्यः

सू.१९—कामाच्च नानुमानापेक्षा [१.१.६]

जीवस्याधिपारयशास्य जगत्कारणत्वेहायर्जनीया आनुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा। तर्थाय हि चतुर्मुखादीनां कारणत्वम्। इह च 'सोऽकामयत यदुस्यां प्रजायेय' (तं.आ.) इत्यचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेय यिच्चिप्रचिदिचिद्वस्तुनरसृष्टिः 'इदमर्थमसृजत यदिदं किञ्च' (तं.आन.) इत्याज्ञायते। अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्सृजतो नानु-

श्रुतप्रकाशिका

ऽनन्तरसूत्रेण आनन्दमयस्य जीवादन्त्यत्वं स्ववाक्यैकदेशमयऽन्तपदवाच्यनिरतिशयानन्दयोगेन - प्रथमसूत्रेणोपपादितम् अतोऽत्र स्ववाक्यस्य हेतुत्वोक्तौ भवति ॥

सू.१८—भेदस्य देशाच्च १.१.६

यदि जीवात्मस्वरूपं शुद्धावस्थं ब्रह्म । तर्ह्यजगदिरिवैकवाक्यायां भेदस्यपदेशो न सम्भवति तस्माद्ब्रह्मयादिभि रिव जीवैकैक्यं ब्रह्मणो न संभवतीत्यर्थः । विशानशब्दस्यान्तःकरणपरत्वाणुपपत्त्यादिकं पूर्वोक्तमिहानुसन्धयम् ॥

अयोपसंहाराय हेतुमाह—

सू.१९.कामाच्च नानुमानापेक्षा [१.१.६]

कैश्चित्प्रधानव्यावृत्तिपरिमिदं सूत्रं ध्यास्यता तत्पक्षोऽतिदुस्संवाहान्तरं दूषितः, पूर्वाधिकरणे अचिद्व्याहृतः कृता, प्रधानत्वशङ्कहेतुश्चास्मिन्ननुपाके नास्ति, अपेक्षाशब्दवैयर्थ्यं च स्यादिति जीवस्येति । अत्यन्तमचिदनपेक्षत्वे स्वरूपपरी-

गूढार्थसङ्ग्रहः

'यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह आनन्दब्रह्मणो विद्वान् न विभ्रमेति कुतश्चन' इत्युपदेशः । तद्विरोधात् प्रियाय-चयवचुकस्याविशेष आनन्दमयउपाख्यो न प्रतिपाद्यः' इति न्यायरक्षामप्युक्तिरभिमिनिवेशमूलैव । स्यपदेशशब्दस्य अप्रसि-द्धोऽर्थ इत्यस्य स्फुटत्वात् । 'यतोवाचो निवर्तन्ते' इत्यस्य भेदमिध्यात्वबोधकत्वासम्भवाच्च । भेदो वैलक्षण्यं पूर्वेषु पर्यायेषु फलनिर्देशः । इहंशु नास्तीति वैलक्षण्यम् । ततश्च फलनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या तत्रोपासनाविषयायामपि आनन्दम-यस्य फलनिर्देशं विनैव व्यपदेशान्नेहोपासनाविषया' इति (ब्रह्मविद्याऽऽभरणे) पर्योक्तिरनुपादेया । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभ्रमेति' इत्यत्र आनन्दमयशब्दार्थज्ञानेन फलस्यापि प्रतिपादानात् । 'सोऽश्रुते सर्वाः कामान्' इत्युपक्रमो क्तार्थः 'अस्मात्काक्ये एतमानन्दमयमात्मानुपपन्नं इमान्शोकाङ्कामाक्षी कामरूप्यनुसृजन्' इति वस्तुपुस-हरि विशदीकरणेन उपक्रमोपसंहाराभ्यामानन्दमयब्रह्मज्ञानस्य फलस्य ढढीकरणश्च ॥

'कामाच्च नानुमानापेक्षा' 'सोऽकामयते' इति वाक्ये पुच्छङ्गतच्छब्दनिर्देशेन आनन्दवत्त्वथाः सविशेषपर-वा-सम्भवेन पु-च्छङ्गत्वादायागन' सन्तमेन तैतोविदुः' इत्यनन्तर 'तस्यैव एव शरीर आत्मा' इत्यस्य पर्योक्तिनिर्देशा-

श्रीभाष्यम्

मानिकाचिद्वस्तुसंसर्गपेक्षा प्रतीयते ।

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

श्रुतप्रकाशिका

णामप्रसङ्गः दहातिरिक्ताचिदनपक्षे च देवादिस्तुष्टौ चतुर्मुंदादीनामप्यस्ति अतस्तत्परिहारार्थमाह—इहचेति । सङ्कल्पहेतु-
भूतकरणकळेवरावस्थाचिःसंसर्गपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥

देहानपेक्ष(व)सत्यसङ्कल्पवकार्यं स्फुटवमाविर्भूतगुणादकस्य मुक्तस्यापि भूयतइति शब्दां परिहरन् 'सोऽकामयत'
इति वाक्यादुरारितनहेत्वन्तरमाह—

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

गुणार्थसंग्रहः

परत्वात्सम्भवेन आनन्दमयस्यैव अनन्यामत्वपरत्वावश्यसम्भवेन 'सोऽकामयत' इत्यत्र आनन्दमयविवक्षाया एवावश्य-
कत्वात् । परमेते 'कामसङ्कल्पः' इत्यादिश्रुत्या कामादीनामन्तःकरणधर्मस्यैव प्रतिपादनेन मायापरिणामवप्राहक-
श्रुत्यभावेन 'सोऽकामयत' इत्यत्र निर्विशेषविवक्षाया असम्भवाच्च । 'तस्माद्वा एतस्मादा मनः अयोऽन्तर आमाऽ-
नन्दमयः' इतिपूर्वं जीवभिन्नेन प्रतिपादितस्यान्तः आनन्दमयस्य कामस्यैव विवक्षितेन प्रधानापेक्षा नास्ति जीव-
विवक्षायां प्रधानपेक्षा स्यादिति भावः । अत्र न्यापरक्षामन्यादौ 'कामयत इति कामः भृगुच्छ्रयस्तत्र आनन्दः । तद्दृष्टा-
न्तमवलम्ब्य आनन्दमयस्य प्रधान्यानुमानेऽपि प्रत्याद्या न कार्या । तत्र श्रुतैवानन्दस्य उक्तं न ब्रह्मरूपतायाः 'अनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्' इति साक्षात् 'आनन्दोऽद्यैव खल्विमानिभूतानि' इति लक्षणमुक्तेन च पर्यवसानप्रतिपादनात् ।
इत्युक्तार्थं शब्दत्रये स्वोपेक्षामूलकएवेति स्फुटं विदुषाम् ॥ 'कामात्' इत्यत्र 'सोऽकामयत' इति श्रुतौ कामवा-
त्यर्थं 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति सूत्रोक्तएवात्रापि नानुमानेत्यस्यार्थः । अपेक्षा 'इन्दस्यार्थ(न्या.र.म)श्चेति अर्थत्रय-
परित्यागस्य धामिनिवेशमूलकतायाः स्फुटत्वात् ॥

'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इत्यत्र जगत्कारणस्थानन्दमयस्य मुक्तिहेतुत्वाभिधानेन सृष्टिवाक्यानां मुक्तिवाक्यानां च
सामरस्यमाभिनन्दम् । 'मान्त्रवर्णिकमेवच गीयत' इत्यत्र 'ब्रह्मविदाप्नोति' इत्याद्युपक्रमवाक्यस्य 'अस्माहोकाःप्रेत्य
एतमानन्दमयमा मानशुपसङ्गम्य' इति वाक्यस्यैवाक्यकथम् । 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र उपक्रमप्रभृत्पुपसह्यारपर्यन्त
प्रतिपादितधर्माणां आनन्दमयएव सभव ननु जीवइति निरूपितम् । तेन विशानमयपर्याय 'शशिर पाप्मनो हि वा सर्वा
कामान् समभ्रुते' इत्युपक्रमोपसह्यारयोक्तार्थस्य मुक्तिरूपस्य प्रतिपादनं जीवएवेति निर्धारितम् । एषमुपक्रमोपसह्यार-
वाक्योक्तार्थस्यैव सर्वकामावाप्तिरूपस्य मध्ये प्रतिपादनं विशानमयस्य जीववर्णयानन्तरमानन्दमये परमा मनि जीव
मेत 'तस्मादा एतस्मादिशानमयात्' इति श्रुत्युक्तः भेदव्यपदेशाच्च इत्यत्र निरूपित । तदनु तत्रानुमानोक्तार्थः
कामाच्च नानुमानापेक्षा इत्यत्राभिहित । तदनन्तरानुमानकार्यं अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति इति सूत्रेऽभिधीयते

श्रीभाष्यम्

अस्मिन्—आनन्दमये अल्प-जीवस्य तद्योगे—आनन्दयोगेशास्ति, शास्त्रम् । ' रसो वै सः रसगुणैवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति ' (तै.आन.७.१.) इति रसशब्दामिधेयादानन्दमयत्वाभादयं जीवशब्दामिलपनीय आनन्दीभवतीत्युच्यमाने यद्वाभाष्य आनन्दी भवति ससप-वेत्यनुमत्तः कोऽप्रवीतीत्यर्थः । एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते सति ' यदेव आकाश

श्रुतप्रकाशिका

अस्मिन्कस्य केन योग किं शास्त्रात्यपेक्षायामध्वरार्थमाह—अस्मिन्आनन्दमयइति । अस्मिन्निति विषयसमर्था ब्रह्मानुभव-रूपानन्दस्य अल्पच्छेदक ब्रह्म । शास्त्रशब्दार्थः कः ? शास्त्रं किं ? एतत्प्राथम्ये हेतुव कथमित्यत्राह—रसो वै सइति । ' रसो वै सः ' इति शास्त्रमुक्तम् उच्यमाने इति शास्त्रशब्दार्थोक्तः । हेतुवमुपपादयति यद्वाभाष्येति । हेतुवस्य स्फुटतरवात् सूत्रे हेतुवानिर्देशइत्यभिप्रायण अनुमत्त कोऽप्रवीतीत्युक्तं, मान्प्रवर्गिकसूत्रेऽपि हेतुवानिर्देशस्याभेदाभिप्रायः कथमा-नन्दमये जीवस्यानन्दयोगो वदति शास्त्रम् आनन्देऽनानन्दयोगो वदतीति शङ्कयामानन्दानन्दद्वयशब्दयोरकविषयत्वमाह एवमिति । कथमानन्दशब्दस्यानन्दमयवार्त्तव्यमित्यपेक्षार्था विशानशब्दनिर्वाहे पूर्वोक्तस्याभिहातिदिशति यथाविज्ञा

गुटार्थसङ्ग्रहः

आनन्दमय इति प्रथमसूत्रे प्राधान्येनोक्तार्थेव अस्मिन् इत्यत्र विवक्षितः । आनन्दमये जीवभेदस्य पूर्वम-भिधानेन ' तस्मादा एतस्मादा मनआकाश ' इति उपक्रमोक्तानुभवमानन्दमये यन्निरूपितम् तेनानन्दमयस्य अग-कारणत्वेन राजकुमारनयन जीवस्य राजप्राप्तयानन्तः विवक्षितइत्यभिप्रेत्य अस्य जीवस्यानन्दयोगागमिन्त्याशुक्तिः । यद्वाभाष्यआनन्दीभवति ससपवेत्यनुमत्त कोऽप्रवीतीत्यर्थइति । एतेन ' रसगुणैवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति ' इत्य-नन्तरं ' एषोऽनानन्दयाति यदाऽप्येष एतास्मिन्नदृश्येऽनाभ्येऽनिरुक्तेऽनिरुपनेऽभय प्रतिष्ठा विन्देत । अथसेऽभयसंगतो भवति वदाऽप्येष एतास्मिन्नदृश्येऽनानन्दमय इत्यत्र अयं अयं भवति ' इत्यनन्तरवाक्ये जीवब्रह्मभेदनिन्दया जीवब्रह्मभेद विवक्षितइति परे वदन्ति । सौम्यं नात्र विवक्षितइतिर्वाचितम् । आनन्दमित्युक्तं पूर्वमभिधाय अनन्तरवाक्ययोरित्यच्छन्द प्रयोगे एतच्छन्दस्यानन्दार्थतैवाचः । ' रसगुणैवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति ' इत्यत्र जीवानमानन्दप्रतिपादनेन ' एषोऽनानन्दयाति ' इत्यत्र जीवानानन्दार्थित्येवार्थः । पूर्ववाक्ये जीवब्रह्मभेदस्य स्फुटमभिधानेन उत्तरत्र जीवब्रह्मभेदोक्तकान न्यथासिद्धपदामोवेऽपि ' आनानिचैतस्मिन्नब्रह्मणि उत् अपि अयं अल्प अन्तर इति भेदं अल्पमप्यन्तरं भेददर्शनमुक्ते । भेददर्शनमेवाह भयकारणं, भेद पश्यतीत्यर्थः । अयं तस्मान्भेददर्शनार्थितोः तस्य भेददर्शिनः आत्मनः भयभवति इति परोक्तविवरण (श.उ.भा) निरवकाशम् । अन्तरशब्दस्य छिद्रार्थक्यमास्ताम् । तावता भेदसिद्धिः कथम् ? अन्तरशब्दस्य नानार्थक्येन भेदेकान्तवाभावात् भेददर्शनमित्यर्थोऽपि तद्वैयर्थ्यपदामोवनामुपादेयः । पूर्ववाक्ये ' अदृश्येऽनाभ्येऽनिरुक्तेऽनि- ' उभय प्रतिष्ठा विन्देत ' इत्यत्र ब्रह्मणि सर्वथा सर्वदा प्रतिष्ठितत्वेन ज्ञाननिव-धनप्रतिष्ठैव विवक्षितेत्यव-श्यमङ्गीकरणीयम् । तेनचार्वाचिन्ध्रब्रह्मज्ञान सिद्धम् । तदुत्तरवाक्ये अन्तर इति अर्थकाशोवा भवन्ना पश्यद्वेऽपि आविष्क-रणाभावात् भयमित्येव विवक्षितम् । ' मनुहुतैक्षण वाऽपि—सा विक्रिया ' इति प्रागुदाहृतवचनानुसारात् इत्येव युक्तम् ।

आनन्दमयस्य ब्रह्मव निश्चित भवतीत्यभिप्रेत्याह— एवमानन्दमय परं ब्रह्मेति निश्चितेऽस्तीति । आनन्दान-न्द मयशब्दयोः निप्रार्थक्यपरोक्ष पर्यालोचयति—यदेव आकाश आत्मन्व इत्यादिना । ब्रह्मवदाभेति ? इत्युपक्रमे

श्रीभाष्यम्

आनन्द- (तै.आन.७) ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' (५.९.१७) इत्यादिष्वानन्दशब्देनानन्दमय एव परामृश्यते, यथा विज्ञानशब्देन विज्ञानमयः अतएव 'आनन्दं ब्रह्मणो विज्ञान ' (तै. आन.९.१) इति व्यतिरेकनिर्देशः । अतएव च आनन्दमयमानानन्दमुपसङ्गामिति ' (तै.आन ८.१) इति फलनिर्देशश्च । उत्तरेचानुवाकः पूर्वाणुवाकोक्तानामप्रमयादीनां ' अयं ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् '

मुक्तप्रकाशिका

नेति । अत्र पूर्वोक्तानुवाकानुवाकयोः स्वरूपस्यानुकल्पेदनीयत्वादानन्दशब्दो बहिःपरः, चर्मपरत्वेऽप्यन्तर्गत इति इति भावः । व्यतिरेकनिर्देश इत्युक्तम्—अतएवेति । अतएव आनन्दानन्दशब्दयोरेकविषयवेगैत्यर्थः । हेतुवन्तरमह अतएवेति । स्थानप्रमाणमाह—उत्तरेचेति । पूर्वाणुवाके एतदनुवाकार्थभाग एव मयत्तत्पदनिर्दिष्टानामत्र मयद्दृष्टपद निर्देशप्रकरणे आनन्दशब्देन प्रतिपादानदानन्दमयत्वानन्दशब्दवाच्य इत्यर्थः । आनन्दशब्दवाच्यस्य परमानन्द इति पराङ्गीकृतम् तद्वेत्तुव्यपदेशश्च, अस्मिन्नस्य च सद्योगं शास्ति इति सूत्रयोः सिद्धिमात्रं पूर्वं प्र सामान्येन समस्तमुखं द्वय उच्यते मोक्षमुल्लेखेत्त्वचोचमिति तदा ' कोट्येवान्यात्क प्राण्यात् ' इत्यत्रान्यात् प्राण्यादिति पदाम्बा सत्ताहृतत्वं मुल्लेखेत्त्वचोक्तं भवति ॥

यदा पूर्वस्यप्रवाचनं एतन्नूपेपरानन्ति मिदा ' आनन्द्याति रसो यैसः ' इति तादृशप्रतीतिः तदा-अप्या प्राण्यादिति पदाम्बा सांसारिकमुपहेतुस्य मोक्षमुल्लेखेत्त्वचोचमिति । अथवा अन्यादिति सत्ताहृतत्वं प्राण्यादिति इति

गूढार्थसंग्रहः

कप्रतिरेव ' आनन्दमयमानानन्दमुपसङ्गामिति ' इत्यत्र विवक्षिता, नतूपसङ्गमण परमतवत् अतिप्रसङ्गात् तन्मन्त्राह अतएवचेति । ' ननु मुक्तमेव संक्रमण भूयते संस्रामतीति चेन्न अत्रमये अदृशेनात् न मुक्तमेव संक्रमणं नह्यत्र मयसुरस्रामनो ब्रह्मादस्मात्प्रोक्तात् जलकावत्सङ्गमण इत्यते । अन्यथा वा मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य दिश नश्यत् पुनः प्रत्याहृत्या मसङ्गमणमिच्छेन्न स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अन्योऽप्रमयमुपसङ्गामतीति इत्युक्त्वा नने मयो रसो यैसः यो स्वा मानमेवोपसङ्गामतीति विरोधस्त्यात् । तथा आनन्दमयस्या मसङ्गमणमुपपद्यते । तस्मात्प्रसिद्धः सङ्गमणः । नाप्यत्र मयादीनामन्यतमकर्तृकम् । पारिदेश्यादप्रमयाद्यानन्दमयान्ता मव्यतिरेककर्तृकं न नमात्र च संक्रमणमुपपद्यते । न नमात्रे च आनन्दमयान्तस्य सर्वान्तरस्थाकाद्याचक्रमयान्तकार्यं सृष्ट्वा अनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसन्घातस्य च हृत्पु अनात्मस्वा मविभ्रमः संक्रमणमकविवेकज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति । तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाश संक्रमण इति उच्यते, (श. उ.भा) इति परे संक्रमणं न प्राप्तिरिति दूषितम् ॥

' अपिचानन्दरूपस्य ब्रह्मत्वं बहुशङ्क्यतम् । तथाचानन्दवस्तीति व्यपदेशोऽपि सुव्यते ॥ आनन्दश्चक्षुष्यः प्रकृतं तुदुवाचविचिन्सया । अर्थाह भगवो ब्रह्मेत्यवोचत् वरुण भृगुः ॥ व्याख्यातव्याद्वेषस्य ह्युपायाऽज्ञाव शक्यते । उपायाः कोमोऽप्यज्ञापि यस्मात्तैः तत्रपद्यते ॥ तस्मात् जानकीयाकार्यं प्रियाचारसङ्गमणम् । आनन्दमयमानं श्रुतिः साधक जगो ॥ ' इत्यादिना वार्तिकेऽपि तन्वाचितम् ।-अथापि प्रोक्तार्थं, न श्रुतितात्पर्यानुगुणः । किंतु संक्रमणं प्राप्तिरूपमेव विधानं नमित्यभिप्रेत्याह—फलनिर्देशश्चेति ॥-१०४-१-१०४-१-१

त्रिभाष्यम् -

(तै अ २, ३, ४, ५ अनुवाका) इति प्रतिपादनात् ' आनन्दोद्ग्रह ' (तै अ ६ १) इत्यप्यानन्द-
मयस्यैव प्रतिपादनमिति सिद्धायते । अतएव च तत्रापि ' आनन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य'
(तै आन १०.५) इत्युपसङ्गतम् । अत प्रधानशब्दाभिलष्यादर्थांतरभूतस्य परस्य इह णो
जीवशब्दाभिलषणीयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्व सिद्धम् ॥

॥ आनन्दमयाधिकरण समाप्तम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

त्रैवर्गिकापवागैसकलसुखहेतुत्वम् । अधिकरणार्थमुपसङ्गति अतइति । जीवसामाधिकरण्य शरीरस्य च शोष्यव विक्वा
रश्रवणम् प्राणवानन्यादीनामवस्थामदेनोपपत्ति शानस्वरूपव्याग्रनसनिवृत्त्याप्रधानरूपायगुणानपेक्षस्थान दम्यस्य

गूढार्थसंग्रह

अत्र इन्द्रप्राणाधिकरण व्यासार्थे आनन्दमयप्रतिपादनानन्तर ' ब्रह्मविद प्राति ' इ दुष्प्रमग्निहिमातिदिदी
करणार्थे ' अयातोऽनुप्रभा ' इति प्रभा उपाश्रिता । पूर्वप्रतिपादनस्य सुषु साहजु वमतदशाब्देनाव्यत इति ' उताविद्वा
नमु लाकप्रेत्य ' इत्यादिप्रश्रवाक्यार्थमाभिधाय ' सयएव वित् अस्माहोका प्रत्य एतमन्नमयमा मानमुपसङ्गामति— एत
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामति ' इत्यतवाक्यस्य विद्वान् अस् इवा इत्यु अत्रय दिर इ इये अत्रे एव अत्रे इया
नन्द परमा मान भोग्यभूत भोक्तासन्ननुभवतीति प्रशस्योत्तरमुच्यम् । अत्र अनरतिशयानन्दमित्यान दश-दशार्थ । ' अमु
लाक परमा मानम् ' इति (श उ.मा) परे व्याख्यातम् । प्रकरणादेव वचन परमा मविषयक सिद्धयति-लाक इत्यस्य
स्यमज्ञो, न कार्य । ऐतरेयोपनिषदि— ' स एवावद्वान् अस्मा छरीर-दादृष्यत क्रम्य अमुं मन स्वर्गे लाक स्वर्गा का
मानापवा ' इत्यत्र अदश-दशमभिध्याहृतलोकशब्दस्य दशपर वनिणयन अत्रादि लेश दस एह लेशे । ' अमु
वेद निहत गुहाया परम व्यामन् ' इत्यत्र व्यामन् परम वावशपगन स्वयप्रकाशद-विशप एव इव धित । एवमस्मि
कारे ऐतरेयश्रुत्यानुगुण्यम् । ' गुहायाम् ' इति हृदयगुहापरम् देशद्वयसम्य च ए नाम हता भवति । गुहाप्रवि
ष्टावात्मानौहि तद्दशानात् इति सूत्रम् ' हार्दानुपहृतीदशताधिकया ' इति सूत्र दशावशपगमन प्रातपाद्यत । हृदयगुह स्वर्गि घन
अनुग्रहण शताधिकया गमनपूर्वक दशविशपप्राप्त सूकृता प्रतिपादनन अयमर्थं श्रुतौ विव दत् इत्यपि प्रतीयते ॥

परे ' गुहाया व्यामन्निति सामानाधिकरण्यात् अन्वयाकृताक शभेव गुहाह दमवदु परमव्योमेति याग्यम् । तस्मिन्
हार्दे व्यामन् यादु देगुहा तस्या निहित ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । नह यथा विशिष्टदशकालाऽस्त
ब्रह्मण । सर्वगत वासिर्विशेषवाच्य इति व्याख्याताऽर्थ अनुपादय । अत्र निर्विदेपप्रतिपादनासम-रूप प्ररव वचन तु
अन ' परमव्यामन् ' इति विशिष्टदशसम्य एव विवाक्षत । एव च ' अमु लोकप्रत्य इत्यत्र दश-विशपएव लकश
दार्थे । अत्र प्रभानुरोचन ' अस्मा ह्लाका प्रत्य एतमन्नमयमा मानम् ' इत्यादौ रूढमण प्राप्तिरव । उताविद्वन् ' इत्यत्र
विद्वान् इत्यव छेद निर्धारत व्यासार्थे । तेन ' कश्च नगच्छती ' इत्यत्र दशविशपगमनम् ' काश्च समभुता ' इत्यत्र
भोग इत्यर्थद्वय प्रभोपक्षितम् । पूर्वानुवाके ' उपसङ्गामति ' इत्यत्र एकाऽर्थ उच्य । उत्तरचानुवाके ' सयएववित्—
अस्माहोका प्रत्य ' इत्यादिना ' एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य इमान् लाकान् कामाक्षी कामरूप्यनुसङ्घरन् ' इत्यत्र

श्रुतप्रकाशिका

प्रत्यगात्मा व्यतिरिक्तत्वे हेतुः । स्वतस्सिद्धनिरतिशयदद्यात्शिरस्कानन्दाभ्यास, आनन्दवितृष्यं, भयाग्नेहेतुव समस्तप्रथा
सितुव प्राप्यत्वं निरुपाधिकविपश्चिवम् । बद्धमुक्तयोरसम्भावितमाकाशादिसमस्तजगत्कारणत्वं बद्धदशायामेव विज्ञान
मयाजीवात् भेदव्यपदेशः कारणकलेत्रराद्यनेपेक्षसत्यसङ्कल्पत्वं मुक्तानां निरतिशयभोग्यत्वं च विद्वान्हेतु । शरीरस्यरिपि-
भावः तस्य निरुपाधिकत्वं प्रसाद्यत्वं प्रासुर्यसमवः बद्धदशायामेव भेदव्यपदेशस्यावस्थाभेदेन निर्याहानुपपत्तिः प्रमाप्रमा
वन्त्यायेन स्वरूपतोऽधर्मतश्च ज्ञानवोपपत्तिः बाह्यनसमिष्टृत्तेरियत्ताराहृत्यनिबन्धनत्वं च पूर्वपक्षयुक्तिपरिहाराहेतवः

पृष्ठ्यान्वत्त्वमवेदि नैनमवदच्छलोको नचाज्ञातता

ज्ञातस्यास्य तथाऽपि नाययविता तस्यान्य आत्मा श्रुतः ।

शोध्यत्यं च विकारवाचकवचस्तद्ब्रह्मपुच्छं भवेत्

नत्वानन्दमयस्सचात्ममयवत्केशो बहि कथ्यते ॥ १

पुल्लिङ्गान्तप्रधानप्रकृतवचो रूपणंचाध्यनन्यैः

श्लोका पुच्छं नचाद्भुत्स्वरसमापहि नस्सूत्रमन्योऽन्तरो न ।

पृष्ठ्यादिश्चांशभावाश्रितिशयतया रूपणादानुरुप्यात्

पर्यायत्वादनन्यात्मकवचनतया पुच्छहेतु परास्ते ॥

इति पुच्छब्रह्मवादतन्निराससङ्ग्रहः ॥

आत्कीयेदु अभ्यासादिति पदस्यानन्दशब्दाभ्यासादित्यर्थ उच्यते कथमानन्दशब्दाभ्यासस्य परमात्मवशात्तत्र च
मित्यपेक्षायामानन्दशब्दस्य कारणविषयव्याप्तिरतिशयानन्दविषयव्याप्तिरिति वक्ष्यते, तत्र हेतुवन्तसाक्षात्कृत्य हेतुवोत्तेरपि
निराकारस्य हेतुवपरत्वं युक्तम् । 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र च ससारीर्थावादम्यन्वोपपादनममुक्तम् निरतिशयानन्दयो
गिनो मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मणसंसारित्वशङ्काया अभवात् 'भेदव्यपदेशाच्च' इति सूत्रस्यापि 'रसगुह्योवायं लक्षणाऽ
नन्दीभवति' इति लघ्वूल्लभ्यमावेन भेदोपपादकं युक्तम् । ततोऽपि विज्ञानमयादन्य इत्यन्यत्वं व्यपदेशस्यैव हेतु
त्वोक्तिपरत्वमत्यन्तोचितं भेदव्यपदेशशब्दस्वारस्यात् 'कामाच्च' इत्यादिसूत्रं च न प्रधानश्रुतासपरम् अपेक्षाशब्दवै-

गुदार्यसंग्रहः .

प्राप्तिः उपक्रमोक्तसर्वकामाशनचे युभय प्रतिपादितं भवति । अज्ञानप्रभृति विज्ञानमयपर्यन्तमुक्तानामर्थानां द्वारदस्य
पूर्वमभिधानेन द्वारभूतसमाष्टिर्वाष्टिवभूतिकः न नन्दमयपरमात्मैव अत्र एकत्ववर्णनेन श्रुती विषयित इति व्युत्पत्त्या
णामाशयः । प्रातः अनुभवरूपतया विभूतेरप्यनुमाव्यत्वं वर्तते इत्यत्रमयाद्युपसङ्गमस्य नविरोधः । 'उपक्रमोपेत्य' च
समानकर्तृत्वमात्रं विवक्षितं ननु पौर्वापर्यम् । 'तत्त्वज्ञा तदेवानुप्राविशत्' इतिवदितिभावः । 'सोऽश्रुते सर्वानका-
मान्' इत्युपक्रमश्रुतेः 'आनन्दमयमामानमुपसङ्गय इमान्लोकान्कामादीं कामरूप्यनुसङ्गम्' इत्युपवहारश्रुतेः एवमुप-
वाविषयकत्वमेकार्थकं वचेति जिज्ञासाऽपि कारणे (७७६, ५) प्रगवतेव स्थापितम् ॥

एतेनानन्दमययिथा सगुणाविषेयः आनन्दवल्लीति व्यवहारः परमानन्दविशेषस्य चर्चिणः आनन्दरूपत्वेन उच्यते
भवति । 'यनोवाचो निवर्तश्च' इत्यत्र परोक्षरीत्या निर्विशेषपरवस्थायांगेन द्विविधस्यानन्दस्य सविशेष एव संग्रहेण-
'आनन्द ब्रह्मण' इति व्यतिरेकानिर्देशेन प्रातिषर्षकामाशानपक्षप्रतिपादनेन च आनन्दवल्ली सविशेषपरैवेति सिद्धम् ॥

॥ आनन्दमयाधिकरणं समाप्तम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

व्यात् निरतिशयानन्दयोगिनः प्रधानत्वद्वयात् द्वैतमावात् तृतीयसूत्रपरमसूत्रगतयोस्तत्तद्वेद्योरानन्दप्रता एकरूपाय शान्त्यै युक्तम् 'यदाह्येवैष' इत्यादिवाक्यविषयतया निर्वोहे तत्रसिद्धयति । यद्यमानमपि दूषणमिहानुसन्धेयम् ॥

यादृशप्रकाशोपैष च 'अभ्यासात्' इति पदस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासपरत्वमयुक्तम् विज्ञानमयपर्यायिणोपि 'ब्रह्मज्येष्ठ-मुपासते, विज्ञानं ब्रह्मचेद्रेद्' इति ब्रह्मशब्दस्याभ्यासनाया हेत्यनेकान्त्यात् 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इत्यस्य प्राञ्जयस्य हेतुव्यपदेशादित्येव न युक्तः तद्विषयस्य 'एवमेवयानन्दयासि' इति वाक्यस्यानन्दहेतु-यप्रतिपादनस्य प्राञ्जयहेतुव्याप्ति-शामावात् प्रथमप्रकृतास्य साध्यस्य हेत्वन्तरवाचित्वाभावेन चशब्दानन्वयस्य नेतरः, भेदव्यपदेशात् इत्यनयोरनुपूर्वात्तः पूर्ववत् । कामाच्च इत्यादिसूत्रे च 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति ब्रह्मविषययाऽविद्यायाः 'सैषाभागीर्षी घाट्णीविद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' इति परमेश्वोरविषयत्वावगमात् परमाकाशस्यवाचितनस्य स्वकार्यविषया कारणसम्भवाच्च ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रधानमित्याशङ्क्य निराक्रियतइति यदुक्तं तदयुक्तम् परमेश्वोरप्रतिष्ठितत्वमात्रेण तद्विषय-व्यतिरेकः, नहि ब्रह्मण भूयिष्ठदेवो वेदविद्याप्रतिष्ठितः युक्तेः तस्यास्तद्देशप्रतिपादनत्वम् 'परमेव्योमन् सोऽश्रुते सर्वान्कामान् सह-ब्रह्मणा विप्रश्चिना' इति परमाकाशस्य ब्रह्माचारत्वावगममात्रस्य ब्रह्मवशाद्वा निराकरणमास्ति सूत्रे क्रियत इत्यप्ययुक्तम्—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इति मन्त्रवर्णं विषयीकुरुवता सूत्रेणैवास्यादृश्यायाःप्रतिहेतोदय-व्यात् । नापि सत्यत्वज्ञानस्य विविषयपरिच्छेदविविधादयः परमाकाशस्य सामर्थ्येन सम्भवति । अपेक्षाशब्दवैयर्थ्यं च पूर्ववत् चरमसूत्रमध्येच व्याख्या-तम् । अस्मिन्ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योग परमात्मप्राप्तिर्ददयति 'सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप-श्चिवा' इति । तथा 'यदाह्येवैष' इत्यादिवाक्यैश्चास्मिन्निष्ठा गतस्यास्य 'अथसोऽभ्यङ्गतो भवति' इति ब्रह्मप्राप्तिर-च्यतइति तदनुपपन्नं मन्त्रवर्णोदितायाः परमात्मविदस्तप्राप्तेः 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत' इति सूत्रेणैव दर्शितत्वादिह तदुक्तपनपेक्षणात् । यदाह्येवैष इत्यादिवाक्योक्तमयप्राप्तिहेतु-त्वं च 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' इति सूत्रेणैव दर्शितमितीह तदुक्तिरनपेक्षिता तद्विषयभूतवाक्योक्तमानन्दयितृ वेदि मोक्षानन्दहेतुत्व मोक्षानन्दश्च संसारभयनिवृत्तिपूर्वकः तस्मादानन्दयितृत्ववाक्यासन्नतरवाक्योक्तमभ्यप्राप्तिहेतु-त्वं मोक्षप्रदत्वान्तर्भूतमिति न पृथग्भूतैः, 'आनन्दयासि' इति वाक्ये आन-न्दहेतुत्वमुक्तं ब्रह्मप्राप्तस्यैवचानन्दः अतोऽस्मिन्वाक्ये अभ्यङ्गशब्दवाच्यब्रह्म प्राप्तिरन्वय इति चेन्न तस्य ब्रह्मशब्दसामानाधि-करण्यामावात् 'अथतस्य भयं भवति' इत्युक्तमयाभावप्राप्तरेव 'अथसोऽभ्यङ्गतो भवति' इत्युच्यमानत्वाच्च, अतो भयनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयानन्दहेतु-त्वं 'तद्धेतुव्यपदेशात्' इत्यन्तर्भूतमिति न पृथग्भूतत्वमपि अतो मोक्षप्रदत्वेऽ-मिहिते मुक्तप्राप्तत्वकथनं प्राप्तिनिरतिशयानन्दस्वरूपविशेषकत्वंचात्यन्तापेक्षितमिति तदेव वक्ष्यम् । अतरसूत्रार्ण—यथोक्त एवार्थः ॥

समाप्तमानन्दमयाधिकरणम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसारः

सू ३३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

यद्यपि प्रधानादर्थान्तरभूतस्य प्रत्यगा मनश्चेतनस्य ईक्षणगुणयोगस्सम्भवति, तथाऽपि प्रत्यगात्मा बद्धो मुक्तश्च न जगत्कारणम्, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१.२) इत्यारम्य 'तस्माद्वा एतस्माद्भ्रूतानम यात् अन्वोऽन्तर आत्नाऽऽनन्दमयः' (तै.आन.५.) इत्यस्य आनन्दमयत्वप्रतिपादनात् कारणतया व्यपदिष्टोऽयमानन्दमयः प्रत्यगात्मनोऽद्यान्तभूतस्सर्वज्ञः परमात्मैव । कुतः ? अभ्यासात्—आनन्दमयस्य निरतिशयदेहाशिरस्कानन्दमयात्वेनाभ्यासात् । 'तेयेशत प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः' (तै.आन.८.४) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुलम्भन' इति हि वेद्यत्वेनायमानन्दमयोऽनवधिकातिश्च योऽभ्यस्यते

सू.१४—विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् (१.१.६)

'सत्त्वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तै.आन.१) इति विकारार्थमयत्प्रकरणात् 'आनन्दमयः' (तै.आन.५.२) इत्यस्यापि विकारार्थेव प्रतीयते । अतोऽयमानन्दमय नाविकाररूप परमात्मा इति चेन्न व्यर्थविरोधात् प्राचुर्यात् एवायमयदिति विशायते, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१) इति ह्यविकार आत्मा प्रकृतः । प्रकरणे च विकारार्थेव प्राणमय एव परित्यक्तम् । उक्तेन न्यायेन आनन्दप्राचुर्यात् परमपुरुष एवानन्दमयः ॥

सू.१५ तद्धेतुव्यपदेशाच्च [१-१-६]

'एषक्षेवानन्दयाति' (तै.आन.७.१) इति जीवान्प्रत्यानन्दहेतुरयमानन्दमयो व्यपदिश्यते; अतश्च य न प्रत्यगात्मा ॥

सू.१६—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

'सत्यज्ञानमनना ब्रह्म' (तै.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदितमेव 'तस्माद्वा एतस्यात्' (तै.आन.१) इत्यादिना—आनन्दमय इति गीयते; अतश्च न प्रत्यगात्मा ॥

सू.१७—नेत्रोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

इतरः प्रत्यगात्मा मन्त्रवर्णोदित इति नाशङ्कनीयम्, 'सोऽभुने सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति प्रत्यगात्मनो बद्धस्य मुक्तस्य च ईदृशविपश्चित्वानुपपत्तेः । 'सोऽकामयत बहुल्या प्रजायेय' (तै.आन.६) इति विचित्रस्थिरशक्त्यव्यभिचयसङ्करूपमिदं विपश्चित्वात्तमिति ह्युत्तरत्र व्यच्यते मुक्तस्य सर्वदृश्यापि जगत्प्रापारामाद्य हीदृशविपश्चित्वासम्भवः ॥

सू. १८—भेदव्यदेशाच्च १.१.६

‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तरआत्माऽऽनन्दमयः’ (ते.आन.५) इति हि विज्ञानमयात् प्रत्यगात्मनो भेदेनापमानन्दमयो व्यपदिश्यते । नच विज्ञानमयविषयतया उदाहृत्योक्ते ‘विज्ञान यस्तनुते’ (ते.आन.५) इत्यव्यपदेशात् विज्ञानमयो बुद्धिमात्रमित्याशङ्कनीयम् ; यतस्त्वकार एव इमामाशङ्कां परिहरिष्यति ‘व्यपदेशाच्च त्रियायां नचेन्निरदेशविपर्ययः’ (शारी.२.३.३५) इति । ‘विज्ञानं यस्तनुते’ (ते.आन.५) इति यथादिक्रियायां जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवः कर्ता । विज्ञानशब्देन जीवस्याप्युपदेशो बुद्धिमात्रव्यपदेशो च विज्ञानेनेति निरदेशविपर्ययस्यात्, बुद्धेःकरणत्वादिति ॥

इत्यर्थ-

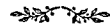
सू. १९.कामाच्च नानुमानापेक्षा [१.१.६]

‘घोऽकामयत । बहुस्याम्’ (ते.आन.६) इति स्वकामादेवाह्य जगत्संगश्श्रूयते । प्रत्यगात्मने हि यस्य बह्वचि सस्ये अनुमानापेक्षा दृश्यते । अनुमानगम्यं प्रधानम् आनुमानम् ॥

सू. २०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१-१-६)

अस्मिन्नानन्दमये अस्य—प्रत्यगात्मनः, आनन्दयोगं शास्ति ‘रसो वैशः । रसश्चेत्सैवाय हृद्यत्वाऽऽनन्दी भवति’ (ते.आन.७.१) इति । अतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वशः पुरुषोत्तमः जगत्कारणभूतः आनन्दमयः ॥

इति वेदान्तसारः

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तदीपः

सू ३३ आनन्दमयोऽभ्यासात् [१.१.६]

तैत्तिरीयेक—‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः’ इति प्रकृत्य (ते.आन.१) ‘तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ (ते.आन.५) इत्यत्र जगत्कारणतयाऽवगत आनन्दमयः किं प्रत्यगात्मा इति परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वःपक्षः । ननुतः ? ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा’ (ते.आन.२) इति आनन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् शारीरोहि शरीरसम्बन्धी । सच प्रत्यगात्मेव । तस्य चेतन्येनेक्षापूर्विका च सृष्टिरुपपद्यते इति । साक्षात्सत्त्व—‘सैवाऽनन्दस्य मीमांसुषा भवति’ (ते.आन.८) इत्यारभ्य ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसारूह आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्’ (ते.आन.९) इतिनिरतिशयदशादिररकोऽभ्यस्यमान आनन्दः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य परस्यैव ब्रह्मण इति निर्भोष्यते । शारीरत्वत्वं परमात्मन एव, ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भूतः’ (ते.आन.१) इत्याकाशादिजगत्कारणतयाऽवगत एषाब्रह्मणस्य-शरीरत्वात्मेति प्रतीयते, आत्मान्तरानिर्देशात् । सुत्यन्तरेषु शुभ्रव्यस्यरादीनां शरीरत्व

परमात्मन आत्मत्वं च श्रूयते 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यारभ्य 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्योदेव एषो नारायणः' (सुबाल.७) इति अन्नमयस्यात्मैव प्राणमयादिषु 'तस्यैव एव शरीर आत्मा । य.पूर्वस्य' (ते.आन.५) इत्यनुकुर्यते इति प्रत्यगात्मनो विज्ञानमयस्य च स 'एव शरीर आत्मा' । आनन्दमेव तु 'तस्यैव एव शरीर आत्मा य.पूर्वस्य' (ते.आन.५) इति निर्देशः आनन्दमयस्यानन्या मन्वप्रदर्शनार्थं । अतो जगत्कारणतया निर्दिष्ट आनन्दस्य परमात्मैवेति ॥

सुत्रार्थस्तु—आनन्दमयशब्दानिर्दिष्टः आकाशादिजगत्कारणभूतः प्रत्यगात्मनोऽनन्तःभूतः परमात्मा । कुतः ? सत्यानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतीतिवलात् । 'स एको मानुष आनन्दः । तेयेशतम्' (ते.आन.८) इत्याद्यभ्यासात् तस्य च प्रत्यगात्मन्यसम्भावितस्य तदतिरिक्ते परमात्मन्येव सम्भवात् ॥

सू.१४—विकारशब्दाच्चेतिचेन्नप्राचुर्यात् (१.१.६)

'आनन्दमयः' (ते.आन.५) इति विकारार्थान्मयत्वं-छ-दात्तायर्थाविवृत्तः परमात्मा । सस्य च-विकारार्थत्वमेव युक्तम्, 'अन्न...मयः' (ते.आन.१) इति विकारोपक्रमोदितिचेन्न प्रत्यगात्मन्यपि 'न जायते म्रियते वा' (बृहदस्यो १.२.१८) इत्यादिविकारप्रतिषेधात्प्राचुर्यार्थ एवाय मयाडिति निश्चयात् । अस्मिन्श्चानन्दे 'यतो वाचोनिवर्तते' (ते.आन.१) इति ब्रह्ममाणात्प्राचुर्यादयमान-दप्रचुरः परमात्मैव । नह्यनवधिकृतिशब्दस्य प्रभूतान-द-प्रत्यगात्मनि सम्भवति

१.१५तद्वेतुभ्यपदेशाच्च-[१-१-६]

'एषश्चेवानन्दयाति' इति जीवान्प्रत्यानन्दयितृत्वव्यपदेशाच्चाय परमात्मैव

सू.१६=मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१.१.६)

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ते.आन.१) इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' (ते.आन.१) इत्यारभ्य 'आनन्दमयः' (ते.आन.५) इति च गीयते ; ततश्चानन्दमयो ब्रह्म ॥

प्रत्यगात्मनः परिशुद्ध स्वरूप मन्त्रवर्णोदितमित्याशङ्क्याह—

सू.१७—नेतरोऽनुपपत्तेः (१.१.६)

परस्माद्ब्रह्मणः इतरः प्रत्यगात्मा न मन्त्रवर्णोदितः तस्य 'विपश्चिता ब्रह्मणो' (ते.आन.१) इति विपश्चित्वा-नुपपत्तेः ; विविध परार्थात्त्वाद् विपश्चित्तवम् । तद्य 'सोऽकामयते । बहुला प्रजापिये' (ते.आन.६) इत्यादिवाक्यो-दितानिरुपाधिकबहुप्रवेनसङ्घस्य रूप सर्वशब्दम् । तत्तु प्रत्यगात्मनः परिशुद्धभ्यापि न सम्भवेति, 'सर्वत्रापारवेत्तं प्रकरणा-दसन्नहितत्वाच्च' (शारी.४.४.१७) इति ब्रह्ममाणात् । अः परब्रह्मैव मान्त्रवर्णिकम् ॥

भेदव्यपदेशाच्च [१-१-६]

'मीमांसादात्तः पर्वत' इत्यादिना आग्निनायुसुर्यादिजीवधर्मस्य आनन्दमया प्रशान्तिरिति प्रशान्तिरत्यन्तं भेदोऽप्य-दिश्यते । अतश्चानन्दमयः परमात्मेति धोमनान्तत्वं । तस्य इ. ए. स्मादिज्ञानमयात्, अन्तोऽन्तर-आत्माऽनन्दमयः

(ते.आन.५.१) इति विज्ञानमयाजीवादानन्दमयस्य भेदो व्यपदिश्यते । विज्ञानमयोहि जीव एव । ननु द्विमात्रं, मयत्-
 ष्टुतेः अतश्चानन्दमयः परमात्मा ॥

सू.१९—कामाच्च नानुमानापेक्षा [१-१-६]

‘सोऽकामयत, (ते.आन.५.१), इत्यात्म्ये ‘इदं सर्वमसृजत’ (ते.आन.६.२) इति कामादेव जगत्सर्गभ्रमणात्
 अस्यानन्दमयस्य जगत्सर्गे नानुमानगम्यप्रकृत्यपेक्षा प्रतीयते । प्रत्यगात्मनो यस्यकस्यचिदपि सर्गे प्रकृत्यपेक्षाऽस्ति ।
 अतश्चायं प्रत्यगात्मनोऽन्यः परमात्मा ॥

सू.२०—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१.१.६)

‘रसोऽयं सः । रसगुह्ये रायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति’ (ते.आन.७.१) इति अस्मिन्—आनन्दमये रसशब्दनि-
 दिष्टे, अस्य अयंशब्दनिर्दिष्टस्य जीवस्य तच्छाभादानन्दयोगं शास्ति शास्त्रम् । प्रत्यगात्मनो यच्छाभादानन्दयोगः सत-
 त्सादस्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयात्परं ब्रह्म ॥-

॥ इति वेदान्तटीपे आनन्दमयाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

मुख्येक्षा यद्यभीष्टा भवतु तदुचितेसा पुनर्जीवतत्त्वे
 साद्वियायां हि शब्दोक्तिभिरपरि सततस्य जीवैक्यमुक्तम् ।
 इत्युहादुज्जिह्वानं प्रशमयितुमथ प्रस्तुतो विश्वकर्ता
 जीवस्याप्यन्तरात्मा निरुपधिकमहानन्दधुरस्थाप्यतेऽत्र ॥ १ ॥
 सप्तःपूर्व-विकारे मयडिति चरमेऽप्येवमस्तिवलयुक्तम्
 मध्ये-तद्गुह्येऽप्रचुरमिह वदेत् प्रत्ययोऽन्यस्य बाधात् ।
 आनन्दमाचुरी-च, प्रकृतपरसुखाल्पत्वलब्धावधिवा,
 इःसाल्पत्यानपेक्षा परदुस्तिभिदशशासितुस्तद्विरोधात् ॥ २ ॥
 आत्मा तस्येप प्लेत्युदितमनितरात्मत्वमस्यैव वक्तुं
 शारीरोक्तिश्च तस्मिन्नखिलतनुतया स्यादसङ्कोचवृत्तिः ।
 शोध्यत्वन्तत्तदर्थानुगुणमिति विभोस्तत्प्रसाद्यत्वमात्रं
 प्राप्येऽस्मिन्प्राप्तिरूपा परविद् उपसङ्गान्तिरानन्दसिन्धौ ॥ ३ ॥
 निर्देहेऽस्मिन्निरशे नाह भवति शिर पक्षपुच्छादिकिञ्चि
 त्सात्पुच्छ प्रतिप्लेत्युदितमिह पर ब्रह्म भार्ताति च्च ।
 साडापुच्छत्वकल्पान्यादिह कथामितरत्रानुमन्यत कल्पम्
 ब्रह्मण्यात्मप्राप्त्या ब्रह्मनमानितराधारताख्यापनाय ॥ ४ ॥
 समाप्तमानन्दमयाधिकरणम्

श्रीसाध्यम्

इदमाज्ञापते छान्दोग्ये 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आग्रणखारसर्ष पय

श्रुतप्रकाशिका

निरस्ता । अत्र वानन्दमयस्यैवादित्यान्तर्वातिनः करचरणादिम इव तं ते, अतः पूर्वाधिकरणे शरीरमाश्रेण संव-धमात्रश्च वगानुमितया जीव वशङ्काया निरस्ताया पुनः करचरणादिदस्यानकदेहविशेषेणोपकरणि-यत्तु सं-घविदे दाहमेने-जीवत्वशङ्कास्यादिति तन्निरासार्थमानन्दगवाधिकरणशेषवचनैतदधिकरणारम्भ इति । अयमर्थो यद्यथात्वादिरुक्तिप्रत्येऽभिप्रेतः ॥

सू. २१-अन्तर्दर्मोपदेशात् (१-१-७)

विषयं दर्शयति- इदमिति । 'यएष' इति प्रसिद्धवन्नित्देशानुवादरूपताशङ्कया अस्वार्थस्य प्रमाणान्तराग्राह-त्वात् 'यदाग्नेयोऽप्राकपालः' इतिवत् आदित्यशब्दः 'दित्यादित्यापित्यपच्युत्तरपदाण्यः' इति ष्यप्रत्ययान्ते

गूढार्थसंग्रह

छान्दोग्ये प्रथमे पष्ठसप्तमखण्डयोः 'अन्तरादित्ये अन्तरक्षिण' इति अन्तरशब्दघटितवाक्यद्वयमभिप्रेत्य सूत्रे अन्तरशब्दप्रयोग इतिभावेन वाक्यद्वय विवाशितमित्याशयेनाह-यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते इत्यादिना तैत्तरीये- 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल तपति तत्र तान्त्रचस्तदद्या मण्डलं सङ्गत्वा लोकोऽय एष एतास्मिन्मण्डलेऽ विर्दीप्यते तानि सामानि ससाम्ना मण्डलं ससाम्ना लोकोऽथ यएष एतास्मिन्मण्डलेऽर्चयि पुरुषस्तानि यजुंषि सयजुषा मण्डलं सयजुषा लोकस्सयजुषा त्रय्येव विद्या तपति यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः' इति श्रूयते । अप्रपूर्वं नारा यण एष परब्रह्मेति कथनानन्तर 'अन्तर्धामी नारायण' इति व्याख्येयत्वात्तन्मभिधाय 'एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादिना नारायणस्यैवावैश्वानरस्यानमुच्यते' इति त्रय्यारण्यभाष्ये उक्तम् । एतच्छ्रुतिव्याख्यानंऽपि नारायणशब्दवाच्यो य परमेश्वरः पूर्वानुवाकऽभिहितः 'सएष' इत्युक्तं य 'अन्तरादित्ये-आदित्यमण्डलमय हिरण्यमय वर्तते । हिरण्यमयं च श्रुत्यन्तरे प्रतिपादितम् । 'अथ यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते' इति छान्दोग्यश्रुतिरुदाहृता । 'ततोह जगै सुवनस्य गोपा. हिरण्यमयश्चकुनिर्ब्रह्म नाम । येन सूर्यस्तपति तेजसेऽहः । पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नाव दनि-मनुते तद्बृह-तम् । सर्वानुभुमा मानं सपराय । एष नित्योमहिमा ब्राह्मणस्य । नकर्मणा वधते नोक्नीय न् । तस्यै-वा मा पदचित्त विदित्वा । नकर्मणा लिप्यत पापकेन ।' इति तैत्तरीयब्रह्मसंहिता-ते काठके श्रूयते ॥

अत्र सायणीये-हिरण्यमो ज्योतिर्मयः ब्रह्मति यस्यनाम परब्रह्मैव विश्वज्ञानमुत्थान पारविश्रु हिरण्यशकुनिरूपं स्वीचकरोति' इत्युक्तम् । हितरमणीयरूप. हिरण्यवर्णो शकुनिः शक्तः प्रपञ्चा पादने' इति मष्टभारकरीयम् । इत्युक्ति-रुदस्य शक्त इत्येवार्थो युक्तः । येन सूर्य इत्युत्तरवाक्ये 'सर्वानुभुमा-मानम्' इत्यश्रोकादित्यमण्डला-तर्वाति हिरण्यमयपुरु-षस्यैव ब्रह्मणः विवक्षाया एतदन्वात् 'येन हिरण्यमया मनो तेजसा इह सूर्यस्तपति' इत्यनेन सूर्यस्य तापवित्त्वं न स्वात-न्त्र्येण अपिबन्धनार्थमिहिरण्यमयपुरुषाधीनतया इतिचैतन बोधतम् । 'योनियोनौ पुत्रेण पितृमान्' भवतीत्यत्र दशरथ वसुदेवादेः परब्रह्मस्यैवैवैन पुत्रत्वम् । तेन दशरथवसुदेवादिना पितृमानापि भवति, 'पितरं शेवुवामास एतद् दशरथे

अथ अन्तरधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामाज्जगत्सुष्टिरतिशयितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्व-
मित्यादि नैसम्भयति, तथापि विलक्षणपुण्यानामादित्येन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां सम्भयत्येदे-
तीमामाशङ्कां निराकरोति—

सू.२१—अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् [१.१.७]

अथ अन्तरधिकरणम्

शुभप्रकाशिका

अथावन्तरसङ्गतिमाह—यद्यपीति । कारणवादिवाक्यानां परमाण्वर्थेहि निरूप्यते, तत्र कारणधानय-वामावेऽपि
कथमन्तरादित्यविद्याऽपि निरूप्यते इति चेत् । उच्यते—आनन्दमयाधिकरणशेषतयेति । अयमुपनिषद्देशस्यापि तच्छेष-
निरूपणम् । इत्थं आनन्दबन्धवच्छेषा—‘सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः’ इत्यानन्दमयस्यैवादित्यमण्डल्य-
तित्वमुक्तम् छान्दोग्यप्रतिपादितस्यादित्यान्तर्वर्तिनो देहसम्भवेन जीवानतिरिक्ते सत्यानन्दवच्छेषामपि जीवानतिरिक्त-आदि-
त्यान्तर्वर्ती पुरुष उक्तस्यादित्यानन्दमयो जीव एवेतिशङ्कायां तच्छेषत्वेनोत्तराधिकरणशरणाभ इति । अधिकरणभेदः उक्त-
स्यापि विषयभूतोपनिषद्देशद्वन्द्वः ॥

ननु ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इति वानयप्रतिपक्षशरीरसम्बन्धस्य परिहृतत्वात् शरीरवश्रवणहेतु वजीव-
शङ्का नोपपद्यते इति चेत्—उच्यते तत्रह्यन्नमयादीनां शरीरवश्रवणं नहि ते प्रत्येकं करचरणादिसंस्थानवन्तः तैरसम्बन्ध-
विश्रान्तविधेयभावलक्षणः शेषशेषिभावलक्षणो वा येन केनापि प्रकरिणोपपद्यते । अथ ‘हिरण्यदमशुर्हिरण्येशः’
इत्यादिना करचरणादिसंस्थानक शरीरं श्रूयते, तस्य च कर्तृत्व लोकप्रसिद्धम् । अत उपकरणोपकरणत्वलक्षणसम्बन्ध-
आर्थसिद्धः । ननु तत्राप्यन्नयस्यान्वयभ्रवणादा नमनिर्वाचनदशरीरस्य करचरणादिमत्वात्तत्कृतजीवत्वशङ्काऽपि तत्रैव
निरस्तोतिषेत् । प्राणमयादीनां करचरणादिमत्वाभावात् अन्नमयस्यत्र तथाविधत्वेकस्यपि तंप्रतिविशानमयस्यैव शरीरत्वात्
विशानमयंप्रति शरीरेण आनन्दमयस्य करचरणादिमच्छरीरत्वाभावात् शरीरमात्रेण सव्यवसायनिर्वाहने इव तत्र

अथ अन्तरधिकरणम्

गुडार्थसङ्ग्रहः

अ नन्वच्छेषाः सविशेषपरत्वेन ब्रह्मलक्षणैकवाक्यतात्पर्यमपि सगुणएवेति साधितम् । ‘सयश्चायं पुरुषे यश्चास-
वादित्ये’ इत्याद्यादित्यान्तर्वर्तिनः आनन्दमयस्यापि ऐक्यप्रतिपादनेन जगत्कारणब्रह्मणो गुणवत्त्ववत् विश्रवत्त्वमपि यता-
इति अन्तरधिकरणे निरूप्येत्पन् जीवविशेषभेदादिदो आनन्दमयाधिकरणोक्तः जीवसामान्यभेदोऽपि न सिद्धपतात्यतः ।
क्षेपे जीवविशेषभेदसाधनेन पूर्वाधिकरणोक्तार्थे दृढीकरोति—‘अन्तरित्यादिना’ इत्याशयेनायतारयति—यद्यपीत्यादिना ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच दृश्यत इति व्यपदेशाच्च उपासनायामारोपितत्वमुक्तम् । आत्मन्यारोप्यमाह गुरुत्वं न ततःपूर्वं केनाप्यवगतये इहनुशासनविधानात्प्रागेव विद्यमानताऽनेन वर्तमानव्यपदेशेन प्रतीयते, अतो वास्तवत्वं, दृश्यत इत्यनेन पूर्वपूर्वोपासकप्रवाहैरारोपेणानुस-धीयमान्त्वमुच्यतेइतिचेन्न अशब्दत्वात् नह्यारोप्य यं दृश्यत इति श्रूयते । दृश्य-योव्यारोपितत्वंनिचेन्न व्युत्पत्तिविरोधात् ‘दृश्यतेत्यप्रपया बुद्ध्या’ इति दृश्यतोक्तपरमात्मस्वरूपस्याप्यवास्तवत्वप्रसङ्गाच्च तन्निष्पत्तये प्रमाणविरुद्धमितिचेत् द्वयम् ‘आदित्ययणं तमसःपरस्तात्’ इति तमसः परस्तात् स्थितस्य विग्रहस्य स्वरूपत्वेव मिथ्यात्वंहि प्रमाणविरुद्धं अतो वास्तवत्वसिद्धिः । अशरीरत्वश्रुतेरवकाशो यथ्यते तस्य यथ्येति । अस्य वाक्यस्य वाक्यकारेण पदार्थः पूर्वपक्षत्वेन सिद्धान्तत्वेनचोक्तः तत्रार्थत्रयस्य पूर्वपक्षत्व तत्त्वभावादेवावगतम् । कपिः आदित्यः ‘कपिचलन’ इति चातोर्निष्पन्नः कपिशब्दः । क पिवतीति च ‘कपिर्विभर्ति तेजनम्’ इति च वैदिक-प्रयोगः तस्य आसं प्रण्डल कप्यास यथाऽदित्यमण्डल हृदयपुण्डरीकं च परमात्मन उपासनस्थानं तथा तस्योपासकस्य शिषी अप्युपासनस्थानमित्येकोऽर्थः । अथ नोपपद्यते ॥

तथाहि ‘आग्निश्चेन्द्रश्च’ इतिवदपवादकचशब्दाद्यभावेऽपि समानविभक्तयन्तयोः पदस्य स्वतःप्राप्तस्वामानादि-करणस्वारस्यमङ्गः पुण्डरीकसदृशं हृदये पुण्डरीकशब्दे गौणस्यत्वात् । हृदयपुण्डरीकमिति प्रयोगस्तु पुनरप्यप्रतिवत्-‘अपामित व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोग’ इति स्वविहितस्मास-वाहुपमानोपे-यवाच-शब्दर-ञा-श्च मुख्य एव अत्रतु तदभावात् गौणत्वमवर्जनीयम् उपासनस्थानमिति प्रथमा-तपदा-ध्याहार उपासकस्येति ध्यन्ततपदाध्याहारश्च त-प-रिहाराय तस्यैयुगासकर-त्वे सत्यप्रकृतपरामर्शित्वमन्तरवाक्यस्यपठ्यन्तशब्दविरुपाथंता च स्यात् । दिव्याङ्गवर्णनप्र-रणातीक्ष्ण्य च नामविधिवान्वा-पूर्वं रूपकथनं ह्युदितम् ‘यएष एतस्मिन्मण्डले पुस्पो-यश्चायं दक्षिणोक्षिम्’ इति दक्षिणस्याश्च उपासनस्थान-वभ्रवणादक्षिणी इति दिवचनविरोधश्च । उर्ध्वमक्षिविद्याया उक्तत्वादिह तदुक्तयनपेक्षानुदस्य वाक्यस्य पुनरक्षिम् । अन्तरादित्यविद्याया ‘यएषोऽन्तरादित्य’ इति स्थानस्योक्तत्वादाक्षिविद्यायाच यएषोन्तरक्षिणि

गूढार्थसंग्रहः

च अग्रहणसामान्यादयः ब्रह्ममन्त्रिघतया जीवसन्निघतया च श्रुताः । एव च अत्र दहराधिकरण(श) भाष्ये ‘अपरेषु वादिनः पारमार्थिकमेव जीवरूपमन्यन्तेऽसदीयाश्च केचित् ।’ इत्युक्तिव्याख्यानभाष्ये मता-तरमाह—‘अपरेषु वादिन इति’ वाक्यस्य कल्पतरौ—‘अस्यचौपाधिको जीवो अवाच्छले च अपहेतुपाप्मत्वादिस्त्वभावइति मतम् । पारमार्थिकजीव-प्रतिविभागमतमाह—मतान्तर्धामिति’ इत्युक्त्या जीवपरोभ्यङ्गिचित् अपहेतुपाप्मत्वादिगुणजातामिति ‘पारमार्थिकजीवप्रतिवि-भागवादिमतस्य प्राचीनत्वं सिद्धमिति प्रत्यग्युगेति पदेन तस्यैवार्थस्य सूचनेन ततएव सद्दिद्यादहरीत्रयार्थविकल्पसिद्ध-इत्यर्थः सूचितो, भवति । एतेनात्र आधुनिका-प्रक्षिप्तदीपस्य नावकाशः । जीवसमन्विच अपहेतुपाप्मत्वादिगुणतुल्यगुणकता-देवता ‘अथ मय स्य’ इत्यत्र सपत्तयत्वेन विवाक्षिता इति श्रुतिश्रुतापर्यानुसारेण निर्णयः । अतश्च सद्दिद्यायामपि—अग्रहणसामान्यादगुणनिशिद्धदेवताया एव सपत्तयत्व सिद्धम् । उभयत्र एकपले सिद्धे दिक्त्वे एव पर्यवसानम् । एतेन सद्दिद्या निर्गुणावत्या दहरावचा सगुणावचेति परमत भाष्यकृता निराकृता भवति । निर्गुणस्यैवामापाधिकत्वेन सद्दिद्या-यामुच्यमानस-भवात् ॥

एव गुणवत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे निग्रहवत्त्वमपि पारमार्थिकमिति सिद्धयति । अतः सद्दिद्याऽऽन दस्यदिदयोः नस्य गुणवत्त्वस्य विवाक्षितत्वेन तस्य विग्रहः अन्तराधिकरणे प्रतिपाद्यते । ‘हिरण्यः’ इत्यस्य हिरण्यवर्णो वा इति

श्रुतप्रकाशिका

मण्डलवाची 'यएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायदक्षिणेऽक्षिमिति' वृहदारण्यके 'यए एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुषः' इति तैत्तरीयेके च पुरुषस्य मण्डलवर्तिवश्रवणात् हिरण्ययशब्दो रमणीय वपरः 'हिष्मयः' इति रूपसामान्यात् चन्द्र-मुनवदितिहि वाक्यकारः । दृश्यते योगिभिरित्यर्थः 'दृश्यते त्वप्रथया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इतिश्रुत्ये काख्यात् 'यएव्येद' इ-मुनश्चेपासनविधानादुपासनार्थमारोपितरूपव्यभिदे वाचयमिति नाशङ्कनीयम् 'नसन्द्रो तिष्ठति रूपमस्य' इत्युक्त्वा 'हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पतो यएवांविदुरमृतास्ते भवन्ति' इति 'यदा पश्यः पश्यते स्ममयणम्' इति प्रकरणे 'मनसातु विशुद्धेन' इति च विशुद्धमनसो प्राज्ञानोक्तेः आरोपिताकरोहि दुष्ट-मनसो प्राज्ञः, नच 'रूपमस्य' इति स्वरूपमुच्यते पृथीकारस्यभङ्गप्रसङ्गात् । अतो निग्रहविशिष्टस्य विशुद्धमनसोप्राज्ञत्वा द्विग्रहवारमायम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

नृपम् (रा-त्रा.) इत्यादिकमत्र भाष्यम् । एतेन परत्वमात्रप्रकाशने सर्वेषां स्वानुभवो नसमभवति आश्रयणासम्भवात् । अवतारेण सौलभ्यवात्सल्यादीना प्रकाशने सर्वेषामप्याश्रयणसम्भवेन अनुभवो घटते इत्याहय. प्रकाशितो भवति । तस्यैव ब्रह्मच न्दायैवृहत्व न परत्वमात्रेण । 'सपराये--' परलोकगमनवेलाया इति सायणीयम् । 'मरणकले रसारे वा' इति भट्टा स्फरीयम् । 'सर्वानुभुम्' इत्यत्र सर्वस्वानुभवितार अनुभाववितारकेत्यर्थः । ब्राह्मणस्य-परब्रह्मरूपस्य यो महिमा इति सायणीयम् । तस्यैव ब्रह्मणः पदवित् व्यवसायवित् त्राणवदङ्गिवादिता वाऽर्थः । तद्विदिता हिरण्यविदिष्टहृद्विदिष्ट रौल-भ्यसौशील्यवात्सल्यादिगुणवन्त विदिता इत्यर्थः ।

सुरेश्वरवार्तिके- 'एतमेव समुद्दिश्य मनो नारायणस्तथा । वेदादिभिर्नहाप्राज्ञैः पुरुषैर्विनिश्चयते ॥' इत्युक्तम् । एतमेवेति 'सहस्रशीर्षे देव विश्वश्च विश्वशम्भुवम् । विश्व नारायण देवमक्षर परम प्रभुम्' इत्यादिर्मन्त्रः वेदार्थविद्भिः अन्तर्यामिणमुद्दिश्य विनिश्चयः । अतस्सवेदिक इत्यर्थः 'इत्यान-दगिरिः । एतेन-आनन्दमयाधिकरणे अन्तर्यामि वेन प्रतिपादितस्य नारायणस्य आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिव 'स यश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्य' इति श्रुतिस्तिद्धम् अन्तर्यामि-करण विवक्षितमितिस्तिद्धम् । अत्र 'निविशेप परब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । येमन्दास्तेऽनुकम्पन्ते सविशेषे निरूपणैः । वशी-कृतेमनस्येषा सगुणब्रह्मसौलानात् । तदेवाविर्मवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम्' इति ब्रह्मतराशुक्तम् । प्रकृत्याधिकरणे आश्रयवा-क्यमपि सव्यवहारमात्रम् 'इत्यादिसंक्षेपशारीरकाम्निप्रैतवाचयवद्वचनानि स्वपुरुषाधिकतयोप-यस्तानि एतानि वाच्यीन् न परपक्षसाधकानि अमित्, परिणामसाधकानीति भावप्रकाशे २. स. ३४८, अथैव जिज्ञासाधिकरणेच उक्तम् । संक्षेपशारीरकएव 'अन्तर्गुणा भगवती परदेवतति प्रत्यगुणति' (सं.शा) इत्यादिवाक्ये गुणशब्दोपादानेन मधुसूदनध्यास्ये चरीत्या अर्थो न विमर्शिन इति (७८३, ७८४ पु) गूढार्थसङ्ग्रेहे प्रागेव निरूपितम् । अत्र 'प्रत्यगुणा' इत्यत्र प्रत्ययशब्दः जीवपरः । जीवस्य गुणाएव गुणा. ११५, ११६ दवतेत्यर्थः । अयमाशय. अत्र अन्तर्गुणेत्युक्त्या बहिर्गुणत्वमपि क्वचि-प्रतिपाद्यतइति सूचि-तम् । अन्तर्गुण वमुपासनस्य गुणाविशेष्यकत्वेन, बहिर्गुणत्वत्त गुणाविशेष्यकत्वेनापि गुणाविशेष्यकोपासन-अथ यदिदमस्मि-न्नहपुरे-वासिन् यदन्तस्तद्वेद्येद्यम्' इति दहरिवद्यायाम् । सद्दिश्या- 'तस्य तावदेव चिर यादन्नाविमोक्षे' इति फलवाक्यम् । सद्दिश्यामयोक्ताः द्विवारमभिधानेन उक्ताः अन्तर्यामिनीति अथेत्स्य उक्ताः अन्तर्यामिनीति. अवश्यमे- विवर्णः । उक्ताः अन्तर्गुणाः गतिरपि स्वन एव सिद्धयति । 'सप-स्य' इत्यत्र सपत्ते. 'अस्मात्संधीराः समु पाय परव्यो- विवर्णमव' इति-दहरात्रः गतिमात्रमयो विवर्ण इति, सूत्रकारएव स्मारयति । दहरिवद्यायां, प्रजापतिविश्वामि

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवमस्य देवस्य आश्रिणी उपमितोपमत्वाद्ब्रह्मोपमा' इति (श.उ.भा) परीक्षवाक्यप्रतिपाद्याद्योऽपि परित्यक्तार्थागतःपाती । अत्र श्रुतो यथा इत्येकमेव पदम् तंनैकैवोपमा 'कप्यासम्' इत्यस्य पुण्डरीकविशेषणतया तत्रोपमाविवक्षागमकाभावान्नोपमा कप्यासशब्दस्य लक्षणाङ्गीकारे गौणता स्यादिति व्यासायैरुक्तम् । अत्र मोद्गानुनयेन रूढिपूर्वकलक्षणासम्भवे योगान्नौचित्यम् 'यउदगात्—लोहिताक्ष' इति मन्त्रे मण्डलान्तर्वर्तिनो लोहिताक्षवर्णनदर्शनेन अत्रापि श्रुत्यन्तरप्रतिपादितायवर्णनरुभवे अर्थान्तरपणनानौचित्य परैरुक्तम् । (म.वि.आ, शि.म.दी) ॥

मोद्गानुनये उद्गातृशब्दस्य यौगिकत्वमेव भाट्टदीपिकायां उण्डदेवेन स्थापितम् । पुण्डरीकशब्दस्य शब्दस्वा-
मिना नवमे 'पौण्डरीकानि बर्हिषि भवान्त' इति स्तरणार्थत्वेन विहितेषु पुण्डरीकेष्वतिदेशप्राप्तस्य 'दभैरुतृणित हरितै.'
इति मन्त्रस्य दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदमिव हरितपदस्थाने रक्तपदमूहितव्यम् इत्युक्त्या पुण्डरीकपदस्य रक्तपुण्डरीकपर व
सिद्धमिति ततएव लोहिताक्ष-नमापि सिद्धयतीति पुषक् 'कप्यास' पदे तदर्थविवक्षायाः नावश्यकत्वम् । पुण्डरीकाक्ष
शब्दः भगवति सर्वत्र-येषु प्रयुक्ततया प्रसिद्धः । तेन आश्रिशाब्दसमभिव्याहृतपुण्डरीकशब्देन रक्तपुण्डरीकमेव शि प्रमुप
स्थाप्यते । तत्र सूर्य एव लोहिताक्षवमुक्तम् । तास्मिन्मन्त्रे पुण्डरीकशब्देो नालेव । पुण्डरीकशब्दसत्वेऽल्पेन लौ हे
त्यप्रतीत्यर्थे रक्तबोधकपदप्रयोगस्य परैरप्रदर्शनेन तदभावेन च 'लोहिताक्षसूर्य' इत्युक्त्या नपरंष्ट सिद्धयति । रक्तबो-
धकपदसत्त्वेऽपि शोभातिशयप्रतीत्यभावे निवृक्षितार्थावरोधेन न्यूनता । अतः शोभाऽतिशयप्रतीत्यनुरोधेन अर्थवर्णनमुचि
तम् । एवं चैतदर्थकवाक्यप्रकारवाक्यानामेव सिद्धान्तवाक्यत्वम् । तत्र—'आदित्याश्रित वा श्रीमत्त्वात्' इति वाक्यानु-
सारेण कशब्दोपपदात् 'पापानं' इति घातोः औणादिकेकारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः । 'अमुक्षे
पये' इति घातोः आस्यते विक्रास्यत इति कर्मणि घञ्जनः । ततश्च कपेरासं विकास्यमिति कृयोगलक्षणपक्षीसमासे 'कप्या
सम्' इत्यस्य रविकरविकसितमित्यर्थः । तावयर्दीपांकाया व्यासायैः 'कपिर्भर्मास्त तेजनम्' इति वैदिकप्रयोगः (ते.
आ.४.२३.३) अत्र माट्टमास्करियम्—'तेजन तेजः, कपिः आदित्यः, क उदक भूयिष्ठ पियति रदिमभिरादत्त इति
पुनः वींघायालोपो द्रष्टव्यः । नभस्ति भक्षयति रात्रौ प्रबोधित तेजः प्राप्तव्यादत्ते । 'अग्निवावाऽऽदित्यस्ताय प्रविशति
उपन्तंभावाऽऽदित्यमग्निरनुसमाशोहति' (ते.ब्रा.१.२.१) इति । अत्रादित्यस्य तेजोऽतिशयः विवक्षितः । 'क्षिपरेण' इति
घातः । प्रेरणं च आदित्यप्रेरण विकास एव । परैरपि सहस्रानामभाष्ये—'क जलं रदिमभिःपिबन् सूर्यः' इत्युक्तम् ॥

अत्र परैः—'रात्रौ मुकुलता दिवा विकासः पद्मानामिति नियमोपगमेऽपि कालकृतोऽद्यो न सूर्यकृतः । अतएव
रामायणे कविप्रौढोत्तिरिद्धं दिवा गाढा-घकार प्रस्तुत्य 'निलीयमानैर्बिहगैः निर्मालं ब्रह्मं पृच्छैः । विकर-त्वा च
मालत्या गनोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥' इति कालकृतायैव पद्मलक्ष्मीचविकासौ प्रतिपादिताविति । तथा विकसित-नमापि
आशशब्दतः क्लेशेन लम्भनीयम्' इति (म.वि.आ) उक्तम् ॥

'निलीयमानैः' इति श्लोके पङ्कजनिर्मालं पङ्कजानां सूर्यसंज्ञघाभावबोधकम् । तेन कारणभावाद्द्विकालाभावाद् इत्यर्थः
प्रतीयते । 'सप्तर्षिहस्तापचित्वावशेषाप्यबोविवस्वान् परिवर्तमानः । पद्मानि यस्याप्रसरोरहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुत्तैर्मयूखैः
(कु.सं.सर्ग.१९) अतिविततगमनसराणिप्रसरणपरिसुकविश्रमानन्दः । मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहाससूत्रवर्जितयति ॥
(काश्यप्रकाश.सप्तमोहासे अष्टोद्गोदाहरणम्.श्लो.२५५) आगत्य सप्रति वियोगविसृष्टुलाङ्गीममोर्जिना कचदिपि क्षपित
वियामः । एतां प्रसादयति पश्य शनैःप्रभाते तन्वर्द्धि पादपत्नेन सहस्ररदिमः ॥ इदं ध्वनिमर्यादासबलित का.प्रकाशे.
पु.२४४.प.उल्लासे.श्लो.१२७ । मित्रे कापिगते सरोरहयने बद्धानने ताम्यति अन्दसु भ्रमेरु वीक्ष्यदयिताऽऽसन्नपुररा

श्रीभाष्यम्

सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेतिहवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो यएवंवेद् तस्यश्रद्धा च सामच गोष्णौ इत्यधिदैवतमथा घ्यात्ममभ्य थयएपोन्तराक्षिणि पुरोपेक्ष्यते सैवश्रद्धासाम तदुक्तथं तद्युक्तज्ञान तरयतस्य तदेव रूपं यदमुप्य रूपं यावमुप्य गोष्णौ तौ गोष्णौ यन्नाम तन्नाम' (छां.८-१२.१) इति

श्रुतप्रकाशिका

इति स्थानस्योक्त्यादुभयत्र स्थानविषयपक्षा नास्तीत्यनाकाङ्क्षित्वादिदे वाक्यमनाम्बितं स्यात् । 'अन्तरादित्य' इत्या दित्यमण्डलस्य स्थानतया विहितत्वात् 'एवमक्षिणी' इत्यश्विनः स्थानत्वे विहितेति स्थानभेदादुपभेदेन विद्याभेदे देव- वाक्ये विद्याद्वयस्य विद्यातुमशक्यत्वाच्च, वाक्यभेदात् सचैकवाक्यत्वे सभयति गोपयति कप्यास पुण्डरीकं च दृष्टान्त- तथा अनूप 'एवमक्षिणी' इत्यश्विनः स्थानत्वस्य विधेयत्वं गम्यत इति चेत् तथा च 'अन्तरादित्य' इत्युपक्रमविरोधः उपक्रमेऽपि आदित्यमण्डलस्यानुवाद इति चेत् तथा सतीयमक्षिविधेयं स्यात् । तथाचान्तरादित्यविद्येत्याख्याचिरोधः, अक्षिविद्यायामेतीद्वयोक्तरूपाद्यतिदेशानुपपात्तेश्च नैकत्वं कप्यासवाक्यमात्रस्य अपितु कृत्वाया अन्तरादित्यविद्यायाः पुन शक्तिश्च स्यात्, उभयोरप्यक्षिविद्यावाविशेषात् रूपोदिवैषम्याभावाच्च । स्मादस्य वाक्यस्योपारंभः सः न विद्येत्परं ननु पूर्व- कपिः मर्कटः तस्य आस जघनप्रदेशः मर्कटपृष्ठसाम्यमुच्यत इति यावत् । तदप्युक्तम् मर्कटपृष्ठं पुण्डरीकं च विमुपमान द्रव्यम् ? उतैकोपमा तत्रोपमाद्वित्वमयुक्तम् स्वतःप्राप्तसामानाधिकरण्यापरित्यागप्रसङ्गात् श्रुत्याद्यर्थेन निर्वाहे सम्भवत्यपि हीनोपमाभ्रवणायोगाच्च यथैकोपमा तथासति मर्कटपृष्ठसदृशपुण्डरीकसदृशोयुक्तं स्यात्, तदा कप्यासुपदेस्य गौणतास्था- दिति । कप्यास, इंद्रिकसितमित्यपरोऽर्थः तन्नाम्बिताथौनौचित्यं नारत्येय, तथाऽप्यवयवद्वयतया वा स्त्वावेपथिवाह- रत्वं नास्तीति शोऽप्युक्तः एवं शब्दाथस्य भावपर्यालोचनावामिदमर्थत्रयं पूर्वपक्षतया वाक्यकाराभिप्रेतमित्यवगतम् ॥

अर्थान्तरप्रयत्नपक्षम् कपिवतीति कपिः आदित्यः तेन अस्यते—क्षिप्यते विकास्यत इति कप्यासं तथाऽऽह वाक्य कारः 'आदित्यक्षिप्तं वा श्रीमस्त्वात्' इति कपिवतीति कपिः नाळं तस्मिन्नास्त इति कप्यासम् । अपचितादापि पक्षे चान्तरादित्यपुण्डरीकस्य शोभाऽतिशयोऽस्तीति शोऽत्र विवक्षितः । क जलं 'आस उपवेशन' इति चातुरापि पूर्वकः 'वष्टिवागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति वचनादपरकारलोपः । कप्यास सलिलस्यमित्युक्तं भवति ॥

एवमस्यार्थप्रयत्नोपपन्नतया वाक्यकारेण सिद्धान्ततयोक्तव्यमभिप्रेत्याह भगवता भाष्यकारेण वेदायंश्चैहमिहितम् 'गम्भीराम्भरसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकद्वयमलायतेक्षणः' इति । गोष्णी गानविशेषौ अधिदैवतं देवतायामुपासनम् । अप्यासन, आत्ममुपासनम् । आत्मशब्दो देहवचनः अमुप्य आदित्यस्य आदित्येत्तद्वर्णोपदेशा- दिति वा अक्षणि तद्वर्णोपदेशादिति वा नक्षत्रितम् अपि-शब्दतद्वन्दरसूत्रकारेण प्रयुक्तः अन्तदशब्दस्य 'अन्तरादित्ये'

गूढार्थसंग्रहः

मह्यम स्करव्याख्याऽनुसार्थयः । 'हिरण्य' इति रूपसामान्यात् 'सन्द्रमुत्पत्' इति वाक्यमापि अमुमेवार्थं प्रतिपाद- यति—कप्यासमिति । अस्यार्थः 'गम्भीराम्भरसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकद्वयमलायतेक्षणः' इतिवे- दार्थसङ्ग्रेहे उक्तः । अत्र वाक्यकारोक्तार्थपटुके अर्थत्रयं भगवता परिशुद्धीतम् । अर्थत्रयं च परित्यक्तम् । 'यथा कपेः मर्कटस्य कप्यासः—आसुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिपृष्ठान्तः गेनोपविशति । कप्यास इव पुण्डरीकमलन्तन्तं जसि ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

एवमस्य देवस्य आश्रयी उपमितोपमात्वाद्ब्रह्म नोपमा’ इति (श.उ.भा) परोक्तवाक्यप्रतिपाद्यार्थोऽपि परित्यक्तार्थान्तःपाती । अत्र सुतो यथा इत्येकमेव पदम् तेनैवोपमा ‘कप्यासम्’ इत्यस्य पुण्डरीकविशेषणतया तत्रोपमाविवक्षागमकाभावोपमा कप्यासशब्दस्य लक्षणाङ्गीकारे गौणता स्यादिति व्यासार्थैरुक्तम् । अत्र प्रोद्गातृनेयेन रूढिपूर्वकलक्षणासम्भवे योगान्नौचित्यम् ‘यउद्गातृ—लोहिताक्ष’ इति मन्त्रे मण्डलान्तर्वर्तिनो लोहिताक्षवर्णनदर्शनन अत्रापि श्रुत्यन्तरप्रतिपादितार्थवर्णनसम्भवे अर्थान्तरवर्णनानौचित्यं परैरुक्तम् । (ब्र.वि.आ, शि.म.दी) ॥

प्रोद्गातृनेये उद्गातृशब्दस्य यौगिकत्वमेव भाट्टदीपिकायां ऋण्डेवेन स्थापितम् । पुण्डरीकशब्दस्य शत्रु-स्वा-मिना नवमे ‘पौण्डरीकानि बर्हिषि भवान्त’ इति स्तरणार्थवेन विहितेषु पुण्डरीकैष्वतिदेशप्राप्तस्य ‘दभैरुणीत हरितैः’ इति मन्त्रस्य दर्भपदस्याने पुण्डरीकपदमिव हरितपदस्याने रक्तपदमूहितव्यम् इत्युक्तया पुण्डरीकपदस्य रक्तपुण्डरीकपरव सिद्धमिति ततएव लोहिताक्ष-उपमापि सिद्धप्रतीतिं पुण्यक् ‘कप्यास’ पदे तदर्थविवक्षायाः नावश्यकत्वम् । पुण्डरीकाक्षशब्दः भगवति सर्वत्र-येषु प्रयुक्ततया प्रसिद्धः । तेन अक्षशब्दसमभिव्याहृतपुण्डरीकशब्देन रक्तपुण्डरीकमेव शि श्रुतं स्यात्प्ये । तत्र सूर्य एव लोहिताक्षत्वमुक्तम् । तस्मिन्मन्त्रे पुण्डरीकशब्दो नाभ्येव । पुण्डरीकशब्दस्य ऋण्डेऽद्विभवेन लौ हेत्यप्रतीत्यर्थं रक्तबोधकप्रयोगस्य परैरप्रदर्शनं तदभावेन च ‘लोहिताक्षसूर्य’ इत्युक्तया नपरेष्ट सिद्धयति । रक्तबोधकपदस्यैवपि शोभातिशयप्रतीत्यभावे विवक्षितार्थावेषेन न्यूनता । अतः शोभाऽतिशयप्रतीत्यनुरोधेन अर्थवर्णनमुचितम् । एवं चैतदर्थकवाक्यकारवाक्यानामेव सिद्धान्तवाक्यत्वम् । तत्र—‘आदित्याक्षित वा श्रीमत्वात्’ इति वाक्यानुसारेण कण्डोपपदात् ‘पापानं’ इति घातोः औणादिककारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः । ‘असुशे-पमे’ इति घातोः आस्यते विक्रास्यत इति कर्मणि घञन्तः । ततश्च कपेरासं विकास्यमिति कृद्योगलक्षणपद्यीसमासे ‘कप्यासम्’ इत्यस्य रविकरविकसितमित्यर्थः । तावय्यर्दीपकायां व्यासार्थैः ‘कपिर्भस्ति तेजनम्’ इति वैदिकप्रयोगः (ते. आ.४.२३.३) अत्र माट्टवाक्यरीयम्—‘तेजनं तेजः, कपिः आदित्यः, क उदक भूयिष्ठं पिबति रश्मिभिरादत्त इति पुनः वीणयालोपो द्रष्टव्यः । बभस्ति भक्षयति रात्रौ प्रवेद्यते तेजः प्रातरुपादत्ते । ‘अग्निवावाऽऽदित्यस्यायं प्रविशति उग्रन्तंवावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति’ (ते.ब्रा.१.२.१) इति । अत्रादित्यस्य तेजोऽतिशयः विवक्षितः । ‘क्षिपरेण’ इति घातः । प्रेरणं च आदित्यप्रेरणं विकास एव । परैरपि सहस्रनामभाष्ये—‘क जलं रश्मिभिःपिबन् सूर्यः’ इत्युक्तम् ॥

अत्र परैः—‘रात्रौ सुयुक्ता दिवा विकासः पद्मानामिति नियमोपयोगेऽपि कालकृतोऽद्यो न सूर्यकृतः । अतएव रामायणे कविप्रौढोक्तिरिदं दिवा गाढान्धकार प्रस्तुत्य ‘निलीयमानैर्दिग्गैः निर्मालं द्रुध्रैः पङ्कजैः । दिक्कल्या च मालत्या गनोऽस्तं शायते रविः ॥’ इति कालकृतावेव पद्मलङ्कोचविकाषो प्रतिपादितविति । तथा विकसितत्वमापि आस्यशब्दतः क्लेशेन लम्भनीयम्’ इति (ब्र.वि.आ) उक्तम् ॥

‘निलीयमानैः’ इति श्लोके पङ्कजनिर्मालं पङ्कजानां सूर्यसंघघाम्भावबोधकम् । तेन कारणभावाद्विवासाभावाद्दत्तं प्रतीयते । ‘सप्तर्षिहस्तापश्चितावशेषाण्यघोविबस्वान् परिवर्तमानः । पद्मानि यस्याप्रसोरहाणि प्रशेषय-सूर्येनुत्तिर्न्यूरितः (कु.सं.सर्ग.१९) अतिविततगगनसराणिप्रसरणपरिसुक्तविश्रमानन्दः । मरुदुल्लासितसौरमकमलाकरहासद्विविजयति ॥ (काथ्यप्रकाश.सप्तमोहासे अट्टोद्गोदाहरणम्.श्लो.२५५) आगत्य संप्रति वियोगविषंशुल्लाङ्गीमम्मोजिनीं कश्चिदपि शपित त्रियामः । एतां प्रसादयति पश्य शनैःप्रभाते तन्वङ्कि पादपतनेन सहस्रारिमः ॥ इदं च्यनिमर्यादासंबलित का.प्रकाशे. पु.२४४.पं.उल्लासे.श्लो.१२७ । मित्रे कापिगते सरोरुहवने बद्धानने ताम्पति ब्रन्दन्तु भ्रमेरपु वीक्ष्यदायिताऽऽसन्नपुरसा

गूढार्थसंग्रहः

रसम् । चक्र हेन वियोगिनद्विसलतानास्वादितानोक्षिता कष्टे केवलमर्गलेष निर्हिताजीवस्य निगन्धतः ॥ का.प्रकाशे. अष्टमोऽध्याये श्लो. ३४४. उदयश्रेव सविता पञ्चम्यपयति श्रियम् । विभावयन् रमृद्धीनां पल सुहृदनुग्रहम् ॥ चन्द्रालोके निदर्शनालङ्कारप्रकरणे । ' भास्वानुदेत्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ' (कुवलयानन्दः) इत्यादौ बहुत्र सूर्यस्य पद्मविकासहेतुत्वस्फुटम् । अत्र एव शिवार्थमणिदीपिकाया—अप्ययदीधितैः ब्रह्मविद्याऽऽभरणोत्तेतरदोषाणामभिधानेऽपि अयं दोषपरित्यक्तः । ' नकर्माविभागात् ' इति सूत्रे यथा सवितृकिरणसन्देशे सममेव सन्तरेऽपि पद्मान्येव पद्मानि विकसितानि नापकाणि' इति श्रीकण्ठभाष्ये सवितृकिरणानां पद्मविकासहेतुत्वं स्पष्टम् । एतेन श्रीमत्त्वमपि सिद्धयति । श्रीशब्दस्य शोभाार्थकत्वात् पुण्डरीकशब्दमात्रप्रयोगे सुदुर्लभान्वयव्यावृत्तिर्न भवति । अतः कप्यासपदप्रयोगः । एतेन अश्वोः निर्मूलनायस्या व्यावृत्तिः । तेन सर्वदा अश्वोरुन्मीलनमेवेत्यर्थस्तुचितः । कं पिबतीति द्यु पत्या सपूर्णशोषणं सूचते । तेन जलसम्बन्धशायामेव पुण्डरीकस्य विकास. विकासप्रयोजकजलसामान्यशोषकः यः स एव जलमशोषयति वा विकसहेतुरपि भवतीति आदित्यस्य विरुद्धधर्मसङ्घः सूच्यते । एतेन अश्वोरपि आदित्यमण्डलान्तर्वर्ति पुरुषसंबन्धिनो.पातेन पापिना दु.पु पुण्यता भक्तानां सुलामित्यर्थोऽपि सूच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषश्वोः आदित्यविकसितपुण्डरीकसादृश्यमभिहितम् । उपमानोपमेययोः आदित्यसंबन्धमभिधानेन विशेषस्तुचितः । (श) सहस्रनामभाष्ये 'कपिः बराहो वा । 'कपिर्वराहश्चेष्टश्च' इति वचनात् इत्यत्र कपिशब्दस्य श्रेयार्थकत्वकथनेन तादृक्कथायामुक्तविशेषलाभे न सम्भवति । आदित्यसन्ध्येन विकासशोधनेन दलानामपि गुणातिशयः प्रतीयते । व्यासार्थोदाहृतप्रमाणेषु दलानामेवोपाननात् स्फुटा । मर्कटासंज्ञाभविमध्याया त सम्बन्धिनः मलस्य ह्यति त सूचनेन स एव दोषः । उक्तार्थेन मलसम्बन्धप्रतीत्यभासस्तुचकः 'अमल'शब्दः पुण्डरीकेषु रविकरविकसितत्वप्रतिपादनेन साक्षाद्दलानामप्यायतत्वं, तेनाश्वोरप्यायतत्वं सिद्धयति परोक्तार्थेन नायमर्थसिद्धयति ॥

' कं पिबतीति काँः—नालम् । तस्मिन्नास्ति इति कप्यासम् । अपचितादापि पद्मात् नालस्यपुण्डरीकस्य शोभाऽऽतिशयोऽस्तीति अत्रापि श्रीमत्त्वम् । तेन 'सुसृष्टनाळ' इत्यर्थवर्णने अपचितपद्मव्यावृत्तिः । कपिशब्दस्य मर्कटपरत्वेन न व्यावृत्तिः । ' कं जल—असभुवि' तस्मात् अपिपूर्वकत्वे कं जले अप्यास्ते इति कप्यासम् । अपिपूर्वकघातप्रयोगेण जलस्यापि विशेषस्तुच्यते इति तात्पर्येण ' गम्भीराम्भसमुद्भूत ' इत्युक्तम् । अस्यामपि योजनाया पद्मशोभाऽऽतिशयेन दर्शयशोभाऽऽतिशयसिद्धयति । वाक्यकारोक्तार्थत्रयेऽपि श्रीमत्त्व सिद्धम् । श्रीमत्त्वस्य यथा प्रतीतिः तथा योजनात्रयमेव वाक्यकारतात्पर्यविषय इत्येतेन निष्पन्नम् । अत्र निहतामर्गदिदोषोद्धानेन ब्रह्मविद्याऽऽभरणोदा ' वत्तत्राद्यौचित्यवशात् दोषोऽपि गुण. ' इति काव्यप्रकाशे (७.५९) मग्नयेत्तया निरवकाशम् ॥

अत्र ' हिरण्यं पुरुषो दृश्यत ' इत्यत्र पुरुषशब्दस्य ' सवा अयं सर्वस्य पुरुं पुरिशयः ' (वृ.अ) इत्योपनिषदनिर्वचनानुसारेण सर्वशरीरा इत्यर्थः । अन्तर्यामिब्राह्मणं च नारायणपरमिति शङ्कराचार्यतच्छिष्याभ्यां व्यवस्थापितमिति अत्रैव पूर्वमुक्तम् २५३. । हयशरीरखभूषणदीधितौ तद्विस्तरः । 'यआदित्ये तिष्ठन्' इत्यादिना आदित्ये स्थितिरपि तत्रैवोक्तम् । ' आदित्यो वा एष ' इति मन्त्रस्य नारायणपरतः विचारण्येनेवोक्तमिति पूर्वमेव निरूपितम् । ' नारायणपर तत्त्वम् ' इत्यत्र नारायणशब्द परतन्त्रमित्यर्थः. विचारण्येनेवोक्तः । तत्र तैत्तरीये रुद्रादिपदसम्बन्धेऽपि द्रुमांऽऽदिपदयत् तदुपासकप्रियवचने तन्मन्त्राणां श्रुतसहितया ' कद्रुद्राय ' (१.४२.सूक्त १.मन्त्र) इति रुद्रसूक्त सर्वरुद्रमन्त्रेषु दिशाशुपसानमिति आश्वत्थवनेन (सू.४.९.२२) उक्तया रुद्ररम् । तत्र ' यश्चक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते श्रेष्ठो देवानां वसुः ' (ऋ. ६,

गूढार्थसङ्ग्रहः

४३.५) इत्यत्र रुद्रस्य स्वयंसाधनमेवोक्तम् नतु सर्वान्तर्बर्तित्वम् । सूर्यइव शुक्रः दीप्तिमान् इति भाष्यम् । देवानां भ्रष्टं वं
 द्योपासनोपयोगितयोक्तम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् अतः ' ध्येयसदा सवितृमण्डमध्यवर्ती नारायणः ' इत्यादिपुराणव-
 चनोक्तार्थः द्युत्यनुगुणएव । ' एतेन तन्मण्डलस्य मा ध्यायेत्तेजो मूर्तिं चतुर्भुजम् । उदुलं तत्रापे-मन्य चित्रं तच्चक्षुषित्यापि
 गायत्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ॥ ' इति कृष्णवचनेन विष्णोरादित्यान्तर्बर्तित्वं गायत्र्युपास्यन्व च
 सिद्धम् । एतेषां वचनानां विष्णुभक्तमात्रविषयकत्वं ' भर्ग ' इत्यस्य न सान्तत्वं किंतु अकारान्तत्वेन रुद्रपरत्वमेव नंतज पर
 त्वमिति अप्परयदीक्षितेरुक्तम् (दि.दी) ॥

एवं ' ध्येयसदा ' इत्यपि आम्रेयपुराणे विष्णुपूजाप्रकरणे पाठितत्वेन न विष्णोः आदित्यमण्डलान्तस्थत्वसाधकम्
 अथापि देवस्य चोत्तमानस्य सवितुरादित्यस्य सर्वंघिभूत तद्रुद्रं भर्गः तेजोरूपं बरोष्य घीमहि ध्यायेमहीति सव-धः ।
 तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वात् तदुक्तं भगवद्गीतासु— ' ओं त सदिदि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः ' इति, यएवविधः पर-
 मात्मा स नोऽस्माक बुद्धीः दृष्टादृष्टार्थफलेषु कर्मसु प्रचोदयात् प्रेरयेत् इति । एव च सवितृमण्डलान्तस्य हिरण्यस्य पुरुष
 ध्यायन् जगदीशुक्तं भवतीति स्मृतिचन्द्रिकायामुक्तम् । वैशनाधीयेऽपि अगस्त्यः— 'योदेवसविताऽस्माक धियोबुद्धी. धर्मा-
 दिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेष्यमुपास्महे ॥ ' इत्युपक्रम्य देवस्य सवितुरेष्य यद्भर्गस्तद्वधायामि । तच्छब्देऽपि ब्रह्म-
 वाचकत्वेन च प्रसिद्धः । ' ओं तसदिदि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः ' इति गीतास्तराणात् आदित्यमण्डलान्तर्बर्तिन
 पुरुषमनुचिन्तयामि । ' यएपोऽन्तरादित्ये हिरण्यस्यः पुरुषः ' यए एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिपि पुरुषः ' इत्यादिद्युतेः यस्-
 विता अस्माक धियः ज्ञानादिप्रचोदयात् प्रचोदयति प्रवर्तयति तःसवितुः तद्भर्गः चिन्तयामीति । ' ध्येयसदा सवितृम-
 ण्डलमन्व्यर्तते नारायणस्वरसिञ्जासनसन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ' इति
 चोक्तम् ॥

भगवद्गीतायां तत्रत्र ईश्वरशब्दस्य ' ईशानशीले नारायण ' इति शङ्कराचार्यादिभिर्विवरणेन गीता नारायणपरैवेति
 सिद्धम् । गीताया ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ' ' पुरुषस्तपर.पार्थ भक्तया लभ्यरुचनन्यया ' इत्यादेः मूलभूता ' यथाऽचि-
 रात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्पर पुरुष याति विद्वान् ' (कै.उ) ' वेदैरेनेकैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम् ' इति कैवल्य
 द्युतिः । कैवल्योपनिषदि अन्ते ' यद्दशतद्वीर्यमधीयते ' इत्युपक्रम्य ' अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन शान-
 माप्नोति ससाराणवनाशनम् ॥ तस्मादेव विदिवैन कैवल्य फलमश्रुते ' इत्यत्र रुद्रस्याचार्यवदुपकारकत्वं विवक्षितम् ।
 ' रुद्रस्तारक ब्रह्मोपदिदेश ' इत्यत्र रुद्रस्याचार्यकत्वं स्पष्टम् । कात्या मणिकर्णिकाघट्टे सुमूर्ध्ना दक्षिणश्रवसि रुद्रेण रामता
 रकोरदेश. (रामनाम्नीवोपनिषत्) स्पष्टमुक्तः । एतेन ' किं जप्यनामृतत्वं ब्रूहीति सहोवाच याश्वरक्यः शतद्वीर्येण्ये-
 ताणि हवा अमृतनामधेयानि एतेर्हवा अमृते भगतीत्येवमेवैतद्याश्वरक्यः ' (जा.मु.उ.३) इति जादालेऽपनिषदुक्तिरपि
 रुद्रस्याचार्यत्वमिप्राया । अत्रैव प्रथमरूपेण ' अत्राह जन्तो.प्राणेषु उ क्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्मव्याचष्ट येनासाद्यमृतोभू वा
 मोधी भगति तस्माद्विमुक्तमेव निषेधेत् ' (जा.उ.१.ख) इति स्पष्टमुक्तम् । तेन ' मयैवैते निहताः पूर्वमेव ' इति गीतोक्त्या
 अन्यत्र रुद्रस्य एवमेव हननसाधनत्वोक्तिः द्वात्रयविवक्षया निर्वाह्या । सहस्रनामाध्याये विष्णुशब्दविवरणे ' आले क्य
 सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेक मुनिप्यत्र ध्येयो नारायणसदा ॥ ' इति महाभारतान्ते भगवता श्रीविद्
 व्यासोपसहस्रम् । ' हरिरिक्त्सदा ध्येयो भर्वाद्भस्त्रस्यसास्तैः । ओमित्येव सदा विप्राः पटत ध्यात केशवम् । ' इति
 हरिवंशः कैलासयात्रायां ' हरिरिको ध्यातव्यः ' इत्युक्त श्रीमहेश्वरेणापि । एतत्सर्वमभिप्रेत्य ' एयमे सर्वघर्णा समोऽधिगतमा

श्रीभाष्यम्

तत्र मन्त्रिहासे—किमयमक्षयादित्यमण्डलान्तर्पतीं पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्य-
मुत्प्रकाशिका

'अन्तरक्षिगी' इत्युभयपक्षगतगादिपादितयमपि संप्रहीमित्यभिप्रायेणाक्षिविद्यावाचयमभ्युदाहृतम् । इत्यय दशयति-
सत्रेति । शरीरसन्धापहननाम्भादियोगासंशयः —

गूढार्थसङ्ग्रहः

मनः ' इत्युक्तम् इति शङ्कराचार्यकृतम् । 'हरिरेक' इति श्लोकान्तरं ' उवाचोऽहं सदा विप्राः उवाचोहि हंसमृतौ'
इत्युक्तौ स्वस्य द्वारत्वं शिवप्रवाक्यमयदिति स्पष्टं विदुषाम् ॥

आंगेयपुराणे (२१६,अ) ' एवं सन्ध्याविधिं कृत्वा गायत्रीं च जपेत्सरेत् । गायन् शिष्यं न वतस्त्रोयेत् काय-
(यं) प्राणास्त्रयैवच । ततश्चमृतेय गायत्रीं सवित्रीं यतो यतः ॥ प्रकाशनात्वा सवित्रः वाम्पत्वासरस्वती । तज्ज्योतिःपरमं
ब्रह्म भर्गधेनो यतश्च्युतम् । भादीताविनि रूपदि भ्रजवाकंऽय तस्मृतम् । ओम्पद्यादिक पञ्चति भ्राजुदीप्ती तथा भवेत्
भर्गस्याद्वाजनरति बहुलं छन्द ईरितम् । यरेष्यं सधनेओम्पः अष्टौ परमं परम् । स्वर्गादवर्गकर्मैर्धा वरणीय रदैवहिप
ब्रह्मोतेरंणार्थव्यात् जाम्स्वप्नादिवर्जितम् । नित्यं शुद्धं सुदमेक एव तद्धीमरेक्ष्यम् ६ ७ ह्रज्जपय ज्योतिर्धाम्गह विमु-
क्तये । तज्ज्योतिर्मंगानात् विष्णुः जगज्जन्मादिकारणम् ७ शिष्य केचित्पट्टिः स शक्तिरूप पट्टाति ८ । के ८ २ ८ के च
दमि वेदगा आग्निहोषिणः ८ अग्न्यादिरूपी विष्णुर्हि वेदादौ ब्रह्मगीयते । तत्परम विष्णोः देवस्य रविद्विगुणं ९
महदासं सुपतेहि स्वयंज्योतिर्हिरिःमसुः ' इति ' विष्णोर्नवरमं परम् । देवस्य सविनुर्मगं यरेष्यंहि त्रिपयकम् योऽसावा-
दित्ये पुरुषः सोऽसावहमनन्त अम् ' इत्यत्र गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं आदित्यमण्डलान्तर्पतीं च स्पष्टमुक्तं विष्णोः ।
अथ ' एवं सन्ध्याविधिं कृत्वा गायत्रीं च जपेत्सरेत् ' इत्युक्तमोक्षया सन्ध्याऽधिकं कुरुमा रस्य ग दशयः विवक्षित
इति वैष्णवमात्रविषयकत्वमेतत्प्रपञ्चस्य न यत्तु शक्यम् । ' अष्टोत्तारशतं जपत्वा तीर्णसंसारसागरात् । रत्नसुखात्-
जल्पेभ्यो गायत्रीं तु निशिष्यते ॥ (२१५,अध्याय,श्लो,७) इति प्रागभिधाय ' ७ अग्न्यादिरूपी विष्णुर्हि वेदादौ ब्रह्मगीयते'
इत्युक्तया रद्रस्य गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं न विवक्षितमिति स्फुटम् ॥

एतेन ' तत्सवितुर्वरेण्य' मित्युपक्रम्य माभिर्मतिरस्येति भर्गः भर्जयतीति वा एव भर्ग इति रद्री ब्रह्मवादिनः'
इत्यत्र रद्रः (मैत्रायणीये,६,प्रवा) ओमित्येतदक्षरं यदस्याग्रं तच्छन्तदम् + दन्धमशोकमानन्दम् (७) स्थिरमनःतमम्
तमच्युतं ध्रुव विष्णुसंज्ञितम् तदेताउपासित्वेवैवहाह(मै,६,२२) इत्यनेन सप्रणवधत्कनादार्थभूतविष्णुरेव अग्रपदेन बोधिः
तत्र ओमित्याग्रं नादाय एव । नादार्थत्वात्द्वारभूतस्वरहर्तृत्वयति तया । एतेन रद्रस्य संहर्तृत्वं विष्णोरेवेति रद्रस्य
द्वारत्वात्वात्पण्ये ' रद्री ब्रह्मवादिन ' इति पूर्वमुक्तम् । अतः आदित्यान्तर्वतीं हिरण्यःपुरुषः गायत्रीप्रतिपाद्यः नादार्थ-
भूतो वासुदेवः विष्णवभिन्नः स्तुतौ विवक्षित इति सिद्धम् । अत्र पुरुषशब्देन नादादौ वासुदेवः बोध्यते । परसत्त्वं
हयशिरोरत्नभूणपदीधितौ व्यक्तम् । ' पुनश्च पद्मसंभूता आदित्योऽभ्युदया हरिः । ' (वि.पु) ' विद्यासहायवन्तना आदि-
त्यस्यं सनातनम् ॥ ' (भा.मोक्षध) ' विवस्वतेऽश्विरीसे चतुर्मुर्तिभूते नमः ' (शा.मो.घ) इत्यत्र वासुदेवं एवादित्य-त-
र्वतीति स्पष्टम् ॥

' आत्मेवेदमप्रआसी पुरुषविधः ' (वृ,३,३) इत्यत्र पुरुषशब्दस्य 'रुपपूर्वोऽस्मात्पूर्वस्मात्सर्वान् वाप्स्यन् औषत्'
इत्यत्र सर्वपापदाहकत्वार्थकत्वेन सर्वपापसम्भ्रान्तान्हेता सिद्धयति । अस्यास्यस्य हटीकरणेनादित्यान्तर्वतीनः जीव
विशेषत्वमपि न सभजतीति अन्तस्तद्गर्भोपदेशादित्यत्र स्यात्पते-पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्यइति । ' त विद्याकर्मणी समः

श्रीभाष्यम्

आदित्यामिलप्योपजीव एव आहोस्वित्त्वं इतिरिक्तः परमात्मेति किं युक्तम् ? उपचितपुण्यो-
जीवप्वेति । कुतः ? सशरीरत्वध्रवणात् शरीरसंबन्धोहि जीवानामेव सम्भवति । कर्मा-
नुगुणप्रियाप्रिययोगायहि शरीरसम्बन्धः अतएवहि कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्व-
मशरीरत्वेनोच्यते 'न ह्यै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहितरिति । अशरीरं वाद्य रुन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥' इति, (छां.८.१२.१)

श्रुतप्रकाशिका

आदित्यादिशब्दाभिलष्योपजीवप्वेति । यत्रयत्र प्रकरणेपु करणकलेत्रावस्थशरीरसम्बन्धेन जीववशङ्का तथा प्रक-
णाना सर्वेषां परमात्मपरत्वस्य प्रदर्शनायमयमधिकरणारम्भ इत्यभिप्रायेणादिशब्दः प्रदुत्तः । अतएव हिरण्यगर्भादिजी-
वेषोऽन्य इत्यधिकरणोपसहारे, मध्येऽप्यादित्यादिजीवव्यतिरिक्त इतिचोक्त वेदान्तवेद्य कारण इत्येव किं प्रकृत्योपजीवः
उच्यते नेति विचारः ? तदर्थमानन्दमयः किं जीवः उत परमात्मेति ? तदर्थमन्तरादित्येऽन्तरक्षणं च वर्तमानः किं जीवः
उत परमात्मा ? तदर्थं सशरीरत्व किं जीवस्यैव उत परमात्मनोऽपि सम्भवतीति, तदर्थं शरीरसम्बन्धस्यैव सम्भवति
नेति तदर्थं पाप्मोदित्वादिश्रुतिः 'अजायमान' इत्यादिश्रुतिरादित्यवर्णावादिश्रुतिश्च किमैच्छत्व शोभयति नेति तदर्थ-
मिह पाप्मशब्दः किं पापमात्रपरः उत पुण्यपापरूपकर्मपरः ? अपहतशब्दः किं प्रध्वंसपरः उतान्ताभावपरः अज्ञानादि-
श्रुतिः किं कर्मकृतज्ञानविषयतया व्ययस्यापयितुं शक्यते नेति आदित्यवर्णावादिश्रुतिर्विग्रहस्य प्रकृतिप्राकृतविलक्षणत्व-
शोभिका नवेति चतुर्थां शयः ॥

अत्र पूर्वं कल्या. पूर्वपक्षः अपरेण सिद्धान्ताः । यदा पाप्मशब्दः पापमात्रपरः अपहितश्च प्रध्वंसः ज.मनिषेधश्च
न कर्ममूलजन्मविषय, विग्रहश्च न प्राकृतविलक्षणः तदानीं विग्रहसम्बन्धस्यैच्छामात्रमूल वरुभवेन कर्मनिबन्धनतया पर-
स्मिन्नसम्बन्धेन जीवसाधारण्यादादि(स्थान)वर्ती पुरुषो जीवइत्यन्तरादित्यवर्णावादिकार्यादानदृष्ट्याव्येऽपि जीवस्यप्रति-
पाद्यत्वात् सर्वाणि कारणवाक्यानि प्रकृत्युप्योपचयजीवपराणीति पूर्वपक्षः । यदा पाप्मशब्दः कर्ममात्रपरः अपहतशब्दो
ऽन्यन्ताभावपरः ज.मनिषेधश्च कर्ममूलजन्मविषय, विग्रहश्च प्राकृतविलक्षणः तदानीं विग्रहस्यैच्छता तस्य जीवा पर-
स्मिन् सम्भवाच्चाश्यादित्यान्तर्वर्ती पुरुषः परइति तदैकार्यादानदृष्ट्याप्रतिपादस्य परमात्मव्यतिरिक्तमिति तदैवकार्य्या
सर्वाणि कारणवाक्यानि परमात्मपराणीति राद्धान्त फलफलित्वात् ॥

पूर्वपक्षमाह — उपचितेति । जीवानामेव शरीरसम्बन्धमुपपादयति कर्मानुगुणेति । कर्मकृतप्रियाप्रिययोगार्थत्वे
व्यतिरेकेणोपपादयति अतएवहीति । अतएव शरीरसम्बन्धस्य कर्ममूलप्रियाप्रिययोगार्थं वादेवहि कर्मसम्बन्धरहितो मोक्षो

गूढार्थसमहः

न्यारभेते पूर्वपक्षच' (बृ.६.४.२) इत्यादौ 'अन्यन्नवतर कस्याणतर रूपं कुर्वते पितृणां गान्धर्वं वा देव वा प्राजापत्यं वा
ब्रह्म वा अथेवात्मानं भूतानाम्' इतिपुण्य पुण्येन कर्मणा भवती'तिच(बृ.६.४.५)उत्तया शरीरसम्बन्ध पुण्यविशेषनिबन्धन
इति प्रतीयते । अक्षिविद्याया 'सद्य येचेतस्मादवाञ्छो लोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानाच' (छा.१.८) इति । अन्तरादित्यादि-
द्याया 'सद्य येचामुष्मात्राञ्छो लोकास्तेषांचेष्टे देवकामानां च' (छा.६.८) इत्यर्थं प्रतिपाद्यते । तस्मिन् देश्ये पुण्यविशेष-
निबन्धनमेव । आदित्यः देवगणे पाठितः, अतः पुण्यविशेषनिमित्तैश्वर्यं च युक्तमेव । नह्यैसशरीरस्येति । प्रियाप्रिययोः

श्रीभाष्यम्

सम्भवति च पुण्यातिशयाज्ज्ञानाधिपयं ज्ञात्तयाधिपयं च अतएवं लोकामेशत्वादि तरयै
 योपपद्यते, ततएवचोपास्यत्यं, फलदादित्यं पापक्षपणकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वं, च मनुष्ये-
 ष्वप्युपचितपुण्याः केचिज्ज्ञानशयत्यादिभिरधिक्तरा दृश्यन्ते । ततश्च सिद्धगन्धर्वादयः—
 ततश्च देयाः ततश्चेन्द्रादयः । अतो ब्रह्मादिप्यन्यतमएवैकैकस्मिन् कल्पे पुण्यविशेषेणैवम्भू-
 तभैभ्यर्थ्यप्राप्तोजगत्सृष्ट्यापि करोतीति जगत्कारणत्वजगदन्तरात्तत्त्वादिवाप्ययमस्मिन्नेवो-
 पचितपुण्यविशेषे सर्वेक्षे सर्वशक्ततां वर्तते । अतो नजीवादतिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चि-
 दस्ति । पर्यं च सति ‘अस्थूलमनण्यहस्वम्’ (यु.५.८.८) इत्यादयो जीवात्तमनस्स्वरूपाभि-
 प्राया भवन्ति । मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशपराणीति ॥

एवंमातेऽभिधीयते (अन्तस्तरामोपदेशात्) अन्तरादित्येऽन्तरक्षणि च यः पुदपः

प्रतीयते

श्रुतप्रकाशिका

ऽशरीरतया प्राप्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः । ज्ञानज्ञातयादिकं लोककामेशितृयादिकं च कथं जीवस्य स्यादित्यत्राह—संभवति
 चेति । तथा दर्शयति मनुष्येण्यपीति । अत्र ‘सएको मानुषआनन्दः’ इत्यायामिप्रेतम् । आदित्येन्द्रप्रजापतिभ्य
 श्रीनां सर्वेषां कारणभवनत्वाद्याहतिरभ्यात् पुण्यहेतुत्वात् क्षयिन् च स्यादित्यत्राह—अतो ब्रह्मादिदिविति । सर्वविष-
 वाक्यानां जीवपरत्वमाह—जगदित्यादिना । अपहतपाप्मायादिद्युतया नाकर्मवश्यतां वदन्ति, अपितु केवलपुण्यहेतुकश-
 रीरवतः पापराहस्यं पापहेतुकम्, पुण्यहेतुकं, मिश्रहेतुकम् चेति त्रिविध शरीरमित्यभिप्रायेणोपदेशेनैवैतदुक्तम् ।
 मोक्षशास्त्रपराणि उपायपराण्युपेपपराणित्यर्थः ॥

* २ शब्दान्ते सौत्रं प्रतिज्ञ परमन्तरशब्दं व्याचष्टे अन्तरादित्येति । द्वितीयसूत्रस्यान्यशब्दान्वाच्यत्वाच्च साध्यसंभवाद्
 संजीवादन्यदिति । तेन फलितमाह—परमात्मेति । हेत्वशमवतार्यं व्याचष्टे कुतइत्यादिना । ‘तद्धर्मोपदेशात्’ इति
 तच्छब्दः परमात्मपरः परमात्मनि सिद्धे तद्धर्मोपदेशः तद्धर्मोपदेशात्परमात्मसिद्धिरिति परस्परश्रयशङ्कयामह—

गूढार्थसंग्रहः

पहत्याभावे शरीरसंज्ञः प्रयोजक इत्युक्तम् । शरीरसंज्ञघवतः प्रियाप्रिययोरपहत्याभावे तस्य परमात्मस्य संभवति ।
 अयोगश्रवच्छेदपादं जगत्कारणलक्षणत्वञ्च अविज्जीवितलक्षणस्य उपपादनीयम् । जगत्कारणत्वस्यात्सर्वलोकेश्वरत्वमिति शिव
 शिष्टस्य जीवस्य अस्याश्रुतौ विवक्षितत्वे उक्तलक्षणासिद्धिः ॥

‘अस्थूलमनण्वित्यादीनां कागतिरिति शङ्क्यामाह—अस्थूलमनण्वित्यादीति । अन्तरादित्ये अन्तरक्षणिचेति ।
 एतेन “यएवोऽक्षिणं पुरुषो दृश्यते” इत्यन्तराधिकरणविषयवाक्ये अन्तरशब्दो नास्तीति वाक्यद्वयमभिप्रेत्यैव सूत्रे
 अन्तरशब्दः प्रयुक्तः । अत्रान्तरशब्दप्रयोगेण वाक्यद्वयं विवक्षितमिति भावः । आनन्दमयाधिकरणे ‘आनन्दशब्द-
 व्यापकचेतनार्थकतया आनन्दमयस्य सर्वशरीरत्व शारीरशब्देकार्थ्येन च सिद्धयतीत्युक्तम् । अत्र ‘हिरण्यः पुरुषो
 दृश्यते’ इति पुरुषशब्दः प्रयुक्तः । पुरुषशब्दश्च जगत्कारणसर्वशरीरवाचकः । एवञ्चान्तरादित्ये जगत्कारणत्वेन सर्वशरी-
 रत्वेन प्रातिपादितं त्रैलोक्यं ‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ इति पूर्वोक्तकरणस्यै जीवमिद्वानेन साधितमिति ‘नेतरः’ इत्यस्यानुपलक्षणं जीव

श्रीभाष्यम्

स जीवा इत्यः परमात्मैव कुतः? तद्धर्मोपदेशात् जीवेष्वसम्भवंस्तदातिरिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः 'सप्य सर्वेभ्यःपाप्मभ्य उदितः' (छां.१.६.७) इत्यादिनोपदिश्यते । अपहतपाप्मत्वं ह्यपहतकर्मत्वं कर्मवदयतागन्धरहितत्वमित्यर्थः

श्रुतप्रकाशिका

जीवेष्वसम्भवन्निति । जीवेष्वसम्भवप्रय धर्मो जीवातिरिक्तस्वाश्रयप्रतिपादकत्व श्रुतेर्निश्चययति । योग्यतासामर्थ्येऽह-
हृनेय श्रुतिः परमात्मानमभिधत्त इत्यर्थः अपहतपाप्मत्व पापहेतुकशरीरवचनवाचकमित्यत्राह-अपहतेति ॥

यद्यपि 'सर्वेभ्यःपाप्मभ्य उदितः' इति विषयवाक्य तथाऽप्यहत्पाप्मशब्दप्रयोगः श्रुत्यन्तरस्मरणार्थः । अपहत कर्मत्वमिति । पाप्मशब्द इति पाप्मशब्दः पुण्यपापरूपोभयविधकर्मपर इत्यर्थः हिदशब्दः परमात्मप्रकरणेऽप्यपापशब्दस्य पुण्यपापरूपप्रसिद्धि सूचयति 'नैतं सेतुमद्गोत्रे तरतो नजरा नमृत्युर्नशोको नसुकृत नदुष्कृतं सर्वं पाप्मानोऽतो नियतन्ते' इति 'स नसाधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्मायान्' 'नकर्मणा वर्धते नोवनीयान् इत्यादिश्रुतयोस्तस्मिन्नर्थे प्रमाणं श्रुः 'पाप्मानः कालजरासृत्युशोकादयस्सहपातत्वात्' इति वाक्यकारवचः अस्मिन्निष्पत्त्येऽप्यत्राह-अपहनत्वात् न च पाप्मत्वात् न च पुण्यस्यापि पापशब्दाभिधेय इत्युक्तं ह एतद्वेक्षया स्वर्गादीनामनिष्पत्त्ये 'अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनः' इत्यारभ्य 'एते वै निरयास्तात् स्थानस्य परमात्मनः' इति—

कनाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । कजपो वासुदेवेति मुक्तिवीजमनुत्तमम् ॥

इति च पाप्मशब्दस्याख्यानश्रुतेन बद्धस्यावृत्तिरुक्तः । अधापहतशब्दस्याख्यानश्रुतेन मुक्तस्यावृत्तिमाह-कर्मैति । जीव-
स्यावृत्तिं श्रुत्ययानि कर्माधीनेति । अरहनपाप्मशब्दोऽहोक्त्वात् स्वस्मिन्पर च पाप्मानामपघातकत्व स्वतरितद्वयवतीति ह्यप्रत्ययान्तराद्यदिः ॥

गूढार्थसंग्रहः

सामान्यभिरन्नमदस्यान्तरादित्यपुत्रेण साध्यताविवक्षामभिप्रेत्याह-सर्जावादन्यपरमात्मेति । पूर्वोक्तं च 'नेतरा-
ऽनुपपत्तेः' इत्यत्र आनन्दमयेजीवसामान्यभेदे साधिते जीवसामान्यभिरन्नमदः पूर्वमुपस्थिततया तच्छब्दस्य सूक्ष्मस्य जीवसामान्यभिरन्नमदार्थः । तेन पर्यवसितार्थमाह—जीवेष्वसम्भवन्नित्यादिना । 'आश्रितिरसङ्गुपदेशात्' इत्यादौ सद्धियावाक्यमेव विवक्षितमिति परमाप्ये व्यक्तम् । सद्धिया निर्गुणविद्या प्रजापतिविद्याऽपि तद्वैवेति परेष्वेति । अन्त-
रादित्यत्रिद्यात् सगुणविद्या, अयं च विषयविभागः औपेक्षिकः उभयत्र उपदेशशब्दप्रयोगादित्यभिप्रेत्य प्रजापतिविद्याया-
मपि प्रतिपादितमपहतपाप्मत्वादिद्वैतधर्मत्वेन विवक्षितमित्याशयेनाह-अपहतपाप्मत्वादि इति । 'तस्योदितनाम सप्य सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदिते ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' (छां.१.६.७) इत्यत्र उ पूर्वकेणघातोः गत्यर्थकतया पूर्वं सव्यः अन्तर तन्निवृत्तिः प्रतीयत इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । 'नहैव देवान् पापं गच्छति' इति श्रुतिरपि तदभि-
प्रेता । तथाऽपि 'एष आत्मा अपहतपाप्मा' इति दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वं परमा मनिष्ठतया प्रतिपादितमिति तदेवात्र विवक्षितम् । 'यं आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यादौ जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वश्रवणात् तस्यावृत्तिर्न सभवतीत्याशङ्कामपि निरस्त्यपहतपाप्मत्वस्वरूप निरूपयति अपहतपाप्मत्वंहीति । कर्मवदयस्य पापानामपहतिः विद्यामहिम्ना कदाऽपि, पाप-

श्रीभाष्यम्

कर्माधीनसुखदुःखभागित्वेन कर्मवश्याहि जीवाः अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्यस्य परमा-
त्मन एव धर्मः । तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकं लोककामेशत्वम् ।

श्रुतप्रकाशिका

न अपहनशब्दः प्रथमतः परः । उपहनस्यैव प्रथमः अतः प्रथमस्तपाप्मत्वश्वनापरमात्मनः कर्मसम्बन्धस्य प्राग्विद्यमानत्वमत्राभ्यते ततश्च प्रथमस्तपाप्मनः परमात्मनो मुक्तादवैलक्षण्यं स्यात् । यदि नित्याहसृष्टतपाप्मत्व विवक्षितं तदस्य न्तमशब्द परस्य कुर्वतोऽकुर्वतो वा पाप्मसृष्टत्वम् । प्रथमे व्यापातः कर्तृसमवेतत्वाक्रियायाः द्वितीयस्सदादेरवैलक्षण्यं नष्टकृतेन कर्मणा कश्चिद्विष्यत इति । उच्यते-परस्य तावत्पाप्माभावपराणि वाक्यानि विविधानि श्रूयन्ते 'ससर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितः' इति पाप्मभ्यउदयश्च्यते । 'अपहतपाप्मा' इति पाप्मनामपहतिस्रुता 'नैतं सेतुमहोरात्रे तर्तो नजरा नष्ट्युः नशोको नसुकृतं नदुष्कृतं सर्वे पाप्मनोऽतो नियतन्ते' इति तरतेःप्रातिवात्रित्वदप्रातिनि-
हृत्तिश्च श्रूयते, 'स नसाधुना कर्मणा भूयान्नो एयासाधुना कनीयान्' इति कर्मफलपर्यं उच्यते तत्र प्रथममु-
दितशब्दस्य मुख्यार्थोऽनुपपन्नः । विभोः परस्य पाप्मान्वितदेशादूर्ध्वगमनायोगात् । तस्स दक्षेदल्लक्षणा मुक्ता तत्राहृ-
कर्माश्लेषस्य सर्वसाधारणस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यं स्यात् अतः कृतानामपि कर्मणामश्लेषपरत्वं तस्य वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् ।
क्रियायाःकर्तृसमवेतत्वेन स्वरूपासश्लेषस्य व्याघातादेव फलासश्लेषपरत्वमाश्रयणीयम् । तत्र हेत्वकथनात्तिरोधानाविर्मा-
वयोः निष्प्रमाणकत्वाच्च तस्य स्वाभाविकत्व नित्याविर्भूतत्व च सिद्धम् ॥

अपहतशब्दश्च हिंसारूपघातवर्षासमवादिनाद्य लक्षणम् क्रियास्वरूपस्य नश्वरतया स्वरूपनाशप्रतिपादनवैयर्थ्यात्
फलजननशक्तिविशिष्टरूपेण नाशं प्रतिपादयति यथा 'सर्वमेकपदे नष्टं दामश्रोत्रिये यथा' इति नाशशब्दो दानस्य
फलजननशक्तिर्हानिं प्रतिपादयति तद्वत् ; अतईश्वरेण कृतानि पुण्यपापसजातियानि कर्माणि न शुभाशुमफलजननश-
क्तानि स्युः । ईदृशमपहतपाप्मत्व च पूर्वोक्तन्यायान्निस्रयाधिक नित्याविर्भूतत्वाभ्युपगन्तव्यम् । 'स नसाधुना कर्मणा'
इत्यप्राप्यसाधुकर्मफलस्यप्राप्तं प्रायश्चित्तरूपसाधुकर्मनिवन्धन इति शङ्का च साधुकर्मप्रतिषेधेनैव निरस्ता । नच साधु-
कर्महेतिसत्स्यापि निवर्तकविद्याबलादिति शङ्कनीयम् ध्यानकर्तृत्वात्तुचेः 'उदेतिहैव सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो यएववेद'
इति तस्य ध्येयत्वश्रवणाच्च, साधुकर्मनिषेधादेव ध्यानकर्तृत्वमपि निषिद्धं भवति यथादिकमुपासना मक च कर्महिंसाधु

गूढार्थसंग्रहः

सम्बन्धाभावएव स्वाभाविकी पापानामपहतिः, सैवात्र स्वाभाविकी पापहतिर्विवक्षिता तस्या एव मुख्यत्वात् जीवस्य न
स्वाभाविकीसा इतिभावः । तमेव प्रकाशयति-कर्माधीनसुखदुःखभागित्वेनेत्यादिना ॥

एतेन 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितः' इत्यत्र पूर्वं पापसम्बन्धवतः उद्गमनं न विवक्षितम् । अपहतपाप्म वस्तुत्तु
कार्णेन स्वाभाविकपापपहतिरेव विवक्षिता । तस्यैवात्र विवक्षितत्व स्थापयति-सत्पूर्वकमित्यादिना ॥

यद्यपि 'उदेतिहैव' इति वाक्यानन्तर- 'सएव येचामुष्मात्पराश्रो लोकास्तेपांचेष्टे देवकामानां च' इत्यन्तरा-
दित्यादिवाचा परालोककामशितृत्वमुच्यते । अथापि परालोककामेशत्वेन इतरलोककामेशत्वमपि सिद्धयति । अक्षिवि-
द्यायां 'तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यतिदेशमप्रतिपादनेन अर्वांग्लोककामेशितृत्वमपि सिद्धयति । फलस्यातिदेशाभावेन
कथं सिद्धयतीतिचेत् फल पृथगेव निर्दिष्टं तेन सर्वलोककामेशत्व विवक्षितम् । 'अन्तरादिस्य' इत्युक्त्या ऊर्ध्वदेशादिति

श्रीभाष्यम्

सन्मङ्गलपत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वं च तरयैव धर्मं यथाऽऽह- 'एष आत्माऽपहत-
पाप्मा निजरो विमृशुर्धिनोको विजिघ्रित्सोऽपिपासस्तस्यकामरसत्यसङ्कल्पः' (छां.८.१.५
इति । तथा 'एष मयैभूतान्तरात्माऽपहतपाप्या द्विद्यो देव एको नागायणः' (सुबाल.७)
इति । 'सोऽकामयत । यदुस्यां प्रजायेय' (तै.आन.६) इत्यादिसत्यसङ्कल्पत्वपूर्वकसमस्त-
चिद्विद्वस्तुसृष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुत्वं घाञ्जनसपरिमितिश्रुतपरिच्छेदरहिता-
नवधिकातिशयानन्दयोग इत्याद्योऽकर्मसम्पाद्यास्त्वाभाधिका धर्मा जीवस्य नस्तंभवन्ति,

श्रुतप्रकाशिका

कर्मशब्दाभिग्राहम् । अतः प्रायाश्चित्तादिभिर्निवैव कर्मफलश्लेषे इत्यपहतपाप्मशब्दस्यो ह्यग्निघातश्च हानिपरः न
प्रश्नसवरः । 'नैतंसेतुम्' इत्यत्रापि कृतानामेव कर्मणां परजननशक्तिमत्त्ववेपेण प्राप्तघमाव उच्यते । अतो निरुपाधि-
कमपहतपाप्मत्व नाम कर्मवश्यताग-घरहितं न च परमा-मनि परजननासमर्थस्य तृकर्मफलप्रति न पाप्मत्वमिति
श्रुतिशक्त्यस्यानशब्दस्यामुस्य धमिनि वाच्यम् ; अनन्तरयातिनिर्णयं जरयामास तद्विषयम् । जपन्वियधरोहरः
इत्यादिषु निर्गोर्णजीर्णविपानीश्वरादीन् प्रति विपशब्दस्येव मुख्यत्वोपपत्तेः क्षेत्रेषु प्रत्ययावकरपापशज्जीयानां कर्मण
स्वील्लकृतानामपि परजननशक्तिप्रतिभेद वनाम कश्चिदयमोश्वरस्य स्वभावविशेषः परिशुद्धा मस्वरूपविषयस्यापहतपाप्म-
शब्दस्यायमेवार्थः सत्त तस्य निरोधानार्हः प्रतिबन्धान्नुत्तावार्थमेवति, ईश्वरस्य तु तिरोधानानर्हो नित्याधिभूत इति
विशेषः । अतोऽपहतपाप्म वरिषयश्रुतीनां यथोक्त एवार्थ इति हेन धर्मेणान्तरादित्येऽवस्थितस्य भगवतो जीवैतद्यस्य-
विदिः । गुणान्तराणामपि जीवैवसम्भव दर्शयति तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकमिति । अपहतपाप्मत्वपूर्वकत्वास्वरूपोप-
धिकं स्वामाधिक्यमित्यर्थः ।

एव प्रसिद्धप्रसिद्धयोरर्थयोरैकनिमित्तत्वमेव प्रसिद्धवाचिनेकेमेव शब्देनोपादानार्हं वामिहशु पाठितम् । आदित्या-
न्तर्वर्तिनोऽपहतपाप्मत्वगुणयोगेनानन्दबल्लीदहरविद्या सुबालोपनिष प्रतिपाद्यस्यैह प्रत्यभिज्ञानात् । तत्र प्रोक्तं गुणाध्व-
रैर हिणनयपुत्रस्य धर्मा इत्यत्रिप्रायेण सन्त्यसङ्कल्पवादिर्कं सर्वभूतान्तरात्मत्वे सुक्तम् । अपहतपाप्मत्वपूर्वकत्वस्य-

गुढार्थसंग्रह.

तत्रतीत्यानुगुण्येन परालोकदेवकामेशस्य तत्र प्रतिपादितम् । अधिविद्यायात्तु अर्गालोकमनुष्यकामेशितु य मनुष्याणामधोलोक
संभाननुसलोक्तम् । देवकामेशात् देवस्य न समतीत्युपचितपुण्यदिशेषस्यापि तदसम्भवः । परालोकदेव-
कामेशत्वप्रतिपादनेन ततो मूनावांग्लोकमनुष्यकामेशत्व स्वत एव सिद्धयतीत्यभिप्रायः, इदं च स्वरूपोपाधिकमेव । 'न
सुदृढं नदुद्धृतम्' इत्युक्तया 'सर्वे पानानोऽतो निवर्तन्ते' इति छान्दोग्यएवोक्तया 'सर्वेभ्यः पामभ्यः' इत्यत्र पाप्मशब्दस्य
पुण्यप्राप्तोभयपरत्वं विवक्षितमिति सर्वलोककामेशस्य पुण्यविशेषनिमित्तत्वं न समतीति भावः । अत्र 'सर्वेभ्यः पा-
प्मस्यउदितः इति तेषां देवकामानां च' इत्युक्तया 'अपहतपाप्मा सत्यकामः' इति पदद्वयघटितछान्दोग्योक्तश्रुत्यर्थो
ऽपि विवक्षितः अनेनेतेरऽपि धर्मा आहृष्टा भवतीत्यभिप्रेत्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकमित्याद्युक्तिः । इमेवार्थेन्यनक्ति-
अरुर्मसम्पाद्यास्त्वाभाधिका धर्मा, इति । कर्मसन्ध्यामात्रस्यात्र प्रतिपादनेन कर्मानुष्कृतिपयधर्मोक्तया इतरेऽपि
धर्मासिद्धयतीत्यभिप्रायः । 'तद्धर्मोपदेशात्' इत्यत्र तच्छब्द, उपदेशशब्दप्रयोगेण धर्माणां स्वामाधिक्यं च सिद्धयतीत्याशयः

श्रीभाष्यम्

यत्तु शरीरसम्बन्धाद्य जीवातिरिक्त इत्युक्तम्; तदसत्, नहि सशरीरत्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्यसङ्कल्पस्येच्छयाऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवात् । अथोच्येत-शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपभूतसङ्घातः ; तत्सम्बन्धश्चापहतपात्रमनस्सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुर्यार्थत्वात् । कर्मवश्यस्य तु स्वस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणकलोपभोगायानिच्छतोऽपि तत्सम्बन्धोऽवर्जनीयः इति । स्यादेवम् ; यदि गुणत्रयमयः प्राकृतोऽस्य देहस्स्यात् ; स तु स्वाभिमतरस्वानुरूपोऽप्राकृत एवेति सधेमुपपन्नम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

इत्यन्वादौ श्रुतिं दर्शयति एषआत्मेति । तत्पूर्वकसर्वभूतान्तरात्मने श्रुतिमुदाहरति एषसर्वभूतान्तरात्मेति । तत्तदन्तस्त्वेनात्मत्वव्याख्यानपरस्वान्-दवच्छिन्नकस्य नाशयणपरस्वज्ञापनार्थं च एष सर्वभूतान्तरात्मा-इति वाग्योपादानम् केषुचिद्वाक्येष्वपहतपात्रमवपूर्वकगुणविधानात् सर्वशाखाप्रत्यय-वायेन वाक्यान्तरेष्वपि तत्पूर्वकत्वं त्रियक्षितमित्यभिप्रायेणाह-सोऽकामयतेति । जगत्कारणत्वमेव वदान्तवेद्यस्य प्रज्ञागोच्छ्रण कारणचेत्यसङ्कल्प सत्यसङ्कल्पत्वेदपहतपात्रमवपूर्वकं तच्च नारायणप्रत्याभिज्ञापकं च सुशालोपनिषदैकार्यादितिभावः ॥

घाघ्ननसेति पारि-उदेकाधिदिमाह पूर्वपक्षमनुवदति यच्चिवति । परिहरति तदसदिति । शास्त्रिकप्रमाणे वस्तुनि लोकादृष्टव्याप्तिमूससर्को न कर्मवश्यत्वसाधक इत्यभिप्रायेणाह-नहीति । कल्पकस्या यथासिद्धिमाह-सत्यसङ्कल्पस्येति सत्यसङ्कल्पस्य कर्मनैरपेक्ष्यमपहतपात्रमवपूर्वकसत्यसङ्कल्प वस्तुमुपपादनेन समर्थितम् । अतएव 'सएव येचानुष्मात्पराश्रो लोकास्तेपांचेष्टे देवकामाना च' 'सएव येचैतस्माद्वाञ्छो लोकास्तेपांचेष्टे मनुष्यकामानां च' इत्यादित्यादिपुरुषनिषयवाक्यद्वयेन प्रतिपन्नमैश्वर्यमनवाञ्छन्न तदद-छेदे शङ्कयमानेऽपि सोऽव-छेदोऽप्यै-उतयाऽन्यथासिद्ध इति फलितत्वात् कण्ठोक्तम् । विग्रहविषयाया इच्छाया असंभय शङ्कते अथोच्येतेति । हेतुसूचकास्त्रिगुणात्मकशब्द- 'सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपपन्नमक चलं च रज । गुरुरणकमेव तम' इत्युक्ते इच्छाया अभावेऽपि कर्मपारवश्यात् जीवस्य तत्सम्बन्धसम्भयमभिप्रेत्याह-कर्मति । कर्मानरणहत स्वस्वरूपानभिज्ञस्येति विशेषणम् । परिहरति स्यादिति । स्वाभिमनेत्युक्तेऽभिमत प्रयोगेऽपि न सम्भतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-अनुरूपेति । कुतइत्यत्राह-अप्राकृत इति । परमानस्वरूपमिह निरतिशयानन्दरूप सर्वश वात्तच्च जानातेवति स्वस्वरूपपाद यत्र भोग्यत्वञ्च न न वक्तुं युक्तम्, अतस्त्वैश्वर्यस्य तस्य विग्रहे रूढश्रीये स्वरूपस्य भोग्यतापैक्यस्य स्यादित्यत्राह-सर्वमुपपन्नमिति । कथमुपपन्नमित्यत्राह-

गूढार्थसंग्रह

इच्छयाऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवादिति । उक्तं च शङ्करभाष्येऽपि 'स्या परमेश्वरस्वार्थि-छान्शत् मायामय रूप साधकानुग्रहार्थम्' इति अत्र 'मत्तानुग्रहविग्रह(त्र.नै प्र ख ७ ८८) इति वचनम्' विज्ञेयम् । सर्वकारण वातु विकार-धर्मस्य कैश्चिद्विशिष्ट परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते 'सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस' इत्यादिना । तथा हिरण्यसमुत्पादिनिर्देशाऽपि भविष्यति इति च । 'पदय मे पार्थ रूपाणि' इति गाताशङ्करभाष्ये 'दिविभवानि दिव्या-न्यप्राकृतानि' इत्युक्तम् । उपासनमपरब्रह्माधिपयक अपरमुक्तिफलक सान्निध्यस्य मिथ्यात्वेन मिथ्यार्थाधिपयकमित्यर्थं लघुसिद्धान्त एव पर्यालोचनः । सर्वेश्वरस्वार्थि कौटस्थ्य सम्भयति, निर्दिशेरस्याप्रामाणिकत्वमिति च महासिद्धान्ते निरू-

श्रीभाष्यम्

एतदुक्तं भवति—परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैव स्वरूपतया

गूढाधसद्ब्रह्मः

पेनम् । परब्रह्मणः स्मृणु वसिष्ठो ततएव विग्रहरचरमापि सिद्धयति । 'इच्छावशात्' इति (घ) भाष्योक्तौ 'इच्छा एहीनामिमतोद्वेहः' इति विष्णुपुराणोक्तार्थो विवक्षितः । 'साधकानुग्रहार्थम्' इत्युक्तया 'ससाधिताशेषजगद्विती-
 ऽशौ' इत्युक्तार्थः अङ्गीकृतप्राय एव 'तेजोवैश्वर्यं' इत्युक्त्याद्गुण्य च 'सच भगवान् शानैश्वर्यशक्तिबलप्रापितेजोभिः'
 (घ) इति गीताभाष्योपक्रमे दृढकारनार्थरङ्गीकृतमेव । 'मायाहोपा' इत्यतः पूर्वं 'सत्त्व रजस्तमश्चैव नगुणास्तं भजन्तिवै । द्विर्द्वा-
 दशोऽस्तत्त्वैभ्यः खयातोऽय पञ्चविद्यकः । य प्रविश्य भजन्तीह मुक्तानि द्विजसत्तमाः । सवासुदेवो विद्येयः परमात्मा
 घनातनः ॥' इत्युपक्रम्य वासुदेवस्य व्यष्टिसमाष्टिप्रलयकारणत्व सर्वभूतात्मभूतादि वासुदेवो महाबलः । पृथिवीवायुश-
 फामात्रो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तदा निगति यो ब्रह्मन् अहदयो लघुविग्रहः' इत्यादौ सङ्कर्षणप्रयुक्तानि रुद्राना जीवमनो-
 ऽहङ्कारपदसामानाधिक्येणमुपेन तत्रय निरूप्य 'मायाहोपा मया सृष्टा' इत्यादिश्लोक पठितः अनन्तर 'मयैतत्कथितं
 प्रभ्यक् तव मूर्तिचतुष्टयम् । अह सर्वत्रगो ब्रह्मन् भूतप्राग्भारिकर । भूतप्राग्भारीरिपु नश्य सु ननशाभ्यहम्' इत्याद्युक्तम्
 सर्वभूतामभूतः सः प्रयुञ्ज अनिच्छदः सोऽहङ्कार' इत्यादौ पूर्वं प्राकृतपदार्थभेदो वासुदेवस्य प्रतीयत इति भ्रम
 धुरस्यति—मपेति यत् जगद्वृत् मा पश्यसि एषा जगद्वृत्ता मया सृष्टा माया मूलप्रकृतिरित्यर्थः । मायाशब्देन जगती न
 पेध्यान्वसिद्धिरिति अन्यत्र स्पष्टम् प्राकृतजगन्नियामकत्वमानमेव ननु प्राकृतवत्त्वभेदः अतः स्वस्य सत्त्वरजस्तमो गुणधत्वं
 तददापीत्याह—सर्वभूतगुणैर्युक्तमिति । एतेन पूर्वोक्तनिगुणं न प्राकृतगुणश्च यत्रमेव ननु गुणसामान्यशून्यत्वमिति सिद्धम् ।
 ति अयमर्थः ह्यपिरोत्तरभूतपदवीचिनी उपरादितः । प्रकरणवर्षालोचनायामयमेवार्थो युक्तः ॥

'भारूप' इत्यत्र निग्रहोपाधिकरूपपरस्यमेव विवक्षितम् । अन्यथा साधकानुग्रहसम्भवात् अतएव (ग्या.र) उवा
 सकानुग्रहार्थपारेयतीतविग्रहोपाधिकदीप्तिमत्त्व वा' इति भारूप उमाहितम् । तन्निव-धनमेव सर्वगन्त्वत् सर्वरस्यत् च ।
 उवाकानुग्रहार्थभेदे गुणा निवक्षिता इति 'निवक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति सूत्रे व्यक्तम् । सूर्यस्य ऋष्यजुरसामसम्बन्धः
 'वैदरशुक्रास्त्रिभिरेतिसूर्यः' (काठक) 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल तपात तत्र ता ऋचः' (तै.उ) इत्यादौ प्रसिद्धः । ब्रह्मच
 ाजुसामगैः सन्-याव-दनादौ अस्य रूपस्योपास्यत्व सर्वसममम् । तेन साधकानुग्रहार्थं रूपगुणपरस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यापि भेद
 ाकयस्याप्रामाण्यमेरस्यात् अतः गुणाना विवक्षान्तं रूपस्यापि निवक्षाऽवश्यमेवोक्तव्या । द्वाण्डित्यविद्याया जीवब्रह्मभेदो विव
 क्षेतइति सूत्रकाराभिप्रायः परसपि निरूपितः शाण्डिल्यविद्याया सापेक्षविषयवदन्तरादित्यविद्याया अपीति परे वदन्ति ।
 सापेक्षाया 'सर्वैरतिवदब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति प्रथमवाक्यम् इदं च सामानाधिकरणतावयम् । अत्र जन्म
 स्वतिलपेक्षस्य ब्रह्मभेदः प्रतिपादितः तेनोपादानोपादेयभाजनिय घनएव सामानाधिकरण्यानिर्देश इति स्थापितं भवति ।
 अतयामिह न सत्ताऽनुवृत्तिलक्षणस्यैवैरपि सामानाधिकरण्यानियामकत्वम् । परसम्भतमहावाक्येष्वपि पूर्वमुपादानोपादेयभा
 स्य प्रतिपादनेन तन्निव-धनमेव सामानाधिकरण्यामिति पूर्वमेव निरूपि म् । एव च निर्विधेयपर्याप्रामाणिक्या निर्वि-
 पोर्थावयैर वाशान्द्रुतत्वा । अतस्सर्वाऽपि विद्या सापेक्षविद्यैव , अतश्च गुणाना विवक्षास्यैव विग्रहस्य विवक्षा अका
 नापि स्वीकर्तव्या । 'भारूप' इत्यत्र द्वैव्यमङ्गलविग्रहः तद्भवेव 'हिरण्य-पुरुषो' 'हिरण्यश्शु' इत्यादावप्यप्राकृत
 ब्रह्मदो विवक्षितइति ध्रुतिसूत्रसिद्धान्तः । अनुमेव सिद्धान्त व्यनक्ति— परस्यैव ब्रह्मण इत्यादिना ॥

श्रीभाष्यम्

सकलेतरपिलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्घेयकल्याणगुणाश्च सन्ति । तद्वदेव स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्य, सौन्दर्य, सांगम्य सोकुमार्यन्नावण्ययौवनानन्यगुणनिधेदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति । तदेवोपासका-

श्रुतप्रकाशिका

एतदुक्तमिति । स्वतस्पर्ययस्य सर्वशक्तेर्ज्ञानार्थं प्रवृत्त्यर्थं च करणान्पेक्षत्वात् न देहापेक्षा, रूपादिमन्त्रे च प्रकृतं च स्यात् नित्यपेक्षानित्यगृह्यतासम्भवः तिर्यगादिरूपपरिग्रहे 'घाचिकैः पक्षिमृगताम्' इत्यादिप्रकरणे तन्मूलकर्मसम्बन्धस्यादिति शङ्कारिहरारार्थंचैतदुक्तनित्यारम्भः यथा परस्य ब्रह्मणो धर्मस्वरूप स्वाभाविका गुणाश्च प्रमाणकवादक्री-
क्रियन्ते, तथा विलक्षण शरीरमभ्युपगन्तव्यमित्याभिप्रायेणाह—**परस्यैवेति । स्वाभिमतैति ।** करणान्पेक्षान्निवृत्त्यपि परस्य भोगार्थो विग्रहः निरतिशयानन्दस्यापि तस्य प्रातिविशेषापेक्षा घटते प्रभूतानन्दानामप्यानन्दा-न्तरापेक्षादर्शनादिति भावः । एकत्वेति । हेतुप्रातिभटवमल्लङ्कारत्वात्कारैकैकरूप्यम् । शरीरत्वादस्मादिशरीररक्षदुःखवहमित्यादिकर्मा-
गोचरत्वमभिप्रयज ह—**अचिन्त्येति ।** अचिन्त्यत्वे हेतुमाह—**दिव्येति ।** अनेन दिव्यशब्देन विलक्षणद्रव्यत्वमुक्तम्—
रूपादिमन्त्राप्रकृतत्व धर्मिग्राहकमानवाधितमिति भावः । द्वितीयेन दिव्यशब्देन विलक्षणसत्त्वित्वेव यथा—'तद्विश्व-
रूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्हेतुः' इति । अद्भुतत्वम् यतिक्षणमभिनवत्व नित्येति । सावयवत्वादनित्यमित्याद्युक्तमनं
धर्मिग्राहकप्रमाणवाधितमिति भावः । कल्याणाकर्त्वेऽपि हेतुमिश्रत्वशङ्का-सुदरासार्थो निरवद्यशब्दः निरतिशया बक्ष्यमाणस-
वैगुणाः । आदेशशब्देन पराक्रमादयो विवक्षिताः, नित्यत्वे कथमनित्यगृह्यतासम्भवः, कथं च निवृत्तदेवादिभाज्य-
मित्यगह—**तदेवेति ।** तदेव अप्रत्युपसन्नित्येवमेत्यर्थः । स्थानार्थोऽप्येवोपासकदेहोपासकव्यवहारेणैव दृष्ट

गूढार्थसंग्रहः

तदेव उपासकानुग्रहेणेति । 'साधकानुग्रह'मिति पूर्वमुदाहृतशङ्करभाष्य व्यक्तम् । तत्तत्प्रतिपत्त्यनुरूपसं-
स्थानमिति । अत्र 'जन्म कर्म च मे दिव्य एव योवोचितत्वतः—मामेति सेऽनुन(गी.४.९)वद गो शानतपसा पूता मन्त्राव-
मागताः (४.१०) ये यथा मा प्रपद्यन्ते तस्त्वथैव भजाभ्यहम् । मम वर्मानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वदाः' (४.११)
इति गीता 'अस्मिन्नुपासकः—द्वेदो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिध्यायन्तेकेऽप्येव श्रेय कर्तव्ये शस्तेऽस्मकं ब्रूहीति शार्ङ्गं वा
चेति, (मैत्रा.४.५) ब्रह्मणो वाचेता अग्रपास्तनवः परस्याभ्युत्थशरीरस्य रस्यैव रूके प्रतिमोदतीह सोऽस्मानुत्त इत्येवं
ब्राह्म' (४.६) ब्रह्म सत्त्विन्दवाव सर्वम् । याथा अस्याग्रपास्तनवः ता अभिभाषेदर्थेवेतिहेतुनायथा अतस्त्वाभिसहैव उप-
सुपरि लोकेषु चरति अथ हृन्मन्त्रय एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्येति । अत्र हृन्मन्त्रयैव पुरुषस्य एकत्वमेति इत्युक्तं
प्रच्छरकाले सर्वशरीराणां नाशप्रतीत्य इति ताव पर्यन्तस्याधिकत्वमत्र स्फुटम् । एतन्मिथ्याव विचारितमिति नैव निश्चि-
तं शक्यम् । हृन्मन्त्रयोऽपि न परममतिविशेषज्ञाननिष्पन्नः तथा नियाः कामावात् । उदाहरणार्थेन हृन्मन्त्रयः 'दि-
ग्नयेन पात्रेण गत्यास्यापिहितं मुक्तम् । सर्वं पूज्यमात्रगुणु सत्यधर्माय त्रिणवे(६.३७)योऽसावादित्ये पुरुषे सोऽसावहमिति
(४.१) एतत् सचधर्मः नमसोऽनर्गन्तस्य तेजशोऽशमात्रयेतत् 'अस्तित्रेव यजमानः सेवय इव रीयन्ते दयावैभवेकता
अत्रहि 'सर्वे कामासमाहिता' इत्यत्रोदाहरन्ति अश्वधाराय इव अनुवर्ततेरितः सापुरतसावन्मन्त्रगुणगाम् य हेतुवित्
सुवि उ सर्वे य द्वैतौ वैकचामेनस्यात तदा मकथ' (६.४३.४८) इत्यत्राप्येक य न परमात्मम् । एवमत्रत्वपारिव

श्रीभाष्यम्

मुद्रहेण तत्तन्प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्वातं करोत्यपारकारुण्यसौशील्यवागमस्यौदार्यजलनिधिः

श्रुतप्रकाशिका

परमा मविग्रहो युज्यत इति 'नित्यालङ्घ्यास्वभावसंमिद्धिरिन्द्रियाकाराङ्गप्रत्यङ्गबन्धानदती' 'द्वज्जहारामन केशी सित्पूष्णी' 'अंशानेनायतीर्यार्व्याम्' 'समस्तदत्तिरूपाणि तत्परोति जनेश्वर' 'वस्त्वस्ये जायमानस्समूय्यां' 'सोऽशो विष्णुमयं स्थानम्' इत्याद्यनुसन्धेयम् । उपादानानुग्रहोपयुक्ता गुणा उच्यन्ते अपारिति । कारुण्यं-परदुःखासहिष्णुत्वम् । सौशील्यं-महता मन्दैरसह नीरम्प्रां श्लेषम्भावयम् । वागुत्सव्यं-पुनः-हेतुस्थलः- यथा मातुःपुत्रे औदार्यं, दातृप्रतिग्रहीतृभिन्नागबुद्धिरहितं दातृत्वम् । एते तैत्तिर्योपयुक्ता गुणाः ॥

गूढार्थमंग्रहः

नीरम्प्रांश्लेषत्वम् । रूपविषयेऽपि तथा सश्लेषसम्भवति एतद्रूपस्य वासुदेवरूपांशमात्रं यमेव । पुरुषस्यैव वासुदेवपरत्वात् । अत्र विष्णोः इतराविशेषण क्षयः प्रतीयते । अथापि 'आमित्येतदश्वर-विष्णुसंज्ञितम्' १.६.२३ इतिप्रागुक्तं तदुपनिषच्छ्रुति-वाक्ये अच्युतशब्दे 'च्युतनोपचित्युक्तेषु ब्रह्मोद्भवकणादिषु । यस्मान् च्यवसे स्थानात् तस्मात्सङ्कीर्त्यतेऽच्युतः' किंच ब्रह्मा च रुद्रश्च-प्रलयं नार्त्नानान्ति' (भा.मो. ३.५.९-२६१) इत्यत्राच्युतिराहित्यस्य प्रतिपादनेन ध्रुवप्रतिपादनेन च स्वच्छामूलकशरीरसंबन्धविगमएव विष्णोः क्षयो विवक्षितः । विष्णुवासुदेवयोः अपरुण्यप्रणवार्ययारैवयम् (ह.शि.र.दीपितौ) व्युत्सम्

अपारकारुण्येत्यादिना । निग्रहस्य मिथ्यात्व न विवक्षितमिति सूचितम् । एतेन प्रागुक्तगुणेषु उपाश्रयणस्थानानुगुणाः कारुण्यवादय इति बोधितम् । 'इन्द्रोमायाभिःपुरुषरूपैर्यतं तदेतद्ब्रह्म-अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'येन इत्यत्र संप्रसप्तपति-सर्वानुभुमान्मानमं सपरयो' इत्यत्र यस्सर्वानुभवउक्तः एतेषा गुणानां सत्त्वएव स निर्वहति नन्दग्यथा । 'सर्वानुग्रहाहकत्वेनेति प्रागुदाहृतब्रह्मविन्दुनिर्वाक्ये अन्वयान्मिरूपस्य उपासकानुग्रहार्थत्व स्पष्टम् । 'मायाभिः' मायाशब्दस्य न मिथ्याबोधयत्वमिति जिज्ञासाऽधिकरणे ८७५.पु. स्पष्टम् । अत्र कारुण्यवास्यस्वरूपनिष्कर्षः भावप्रकारे (३.सं)द्रष्टव्यः । वागस्य दोषानादरहेतुः केह इत्येव व्यासार्थानां द्विधाः । ब्रह्म दोषेषु गुणव्युद्धिः इति व्यास योच्यते गुणवत्त्वगुणो व्यास्यनन्तपुः रञ्जो सत्त्वादिसन्ध्यादौ शौर्यादौ भीमशूद्रिये ॥ रूपादावप्रधानेच दोषान्यस्मिन्विशेषणे' इति (अमर.शब्त्रिं. ८५) अमरमुषोदाहृतहेमवचनेन दोषान्य वरुण विवक्षितम् । दोषत्वचलङ्कारिकैः उद्देश्यप्रतीतिप्रतिष्णकत्वमिति परिष्करणेन दोषान्यत्व उद्देश्यप्रतीत्यप्रतिबन्धकत्वम् । सन्ध्याविशेषान्वितेषु प्रीतिः केहः यस्य विपाका, अस्थानमयशङ्किवं दोषानवमासः दोषेषु गुणव्युद्धिरित्यादय इति जिज्ञासाऽधिकरणेन व्यासार्थैरुक्तम् । अस्मिन्कारुण्ये रुद्रसाधारणार्थ एव निरूपितः, अत्र प्रीतिकारितायर्थय सर्वसाधारणम् । व्यासार्थः भगवद्विषये प्रयुक्तया सन्ध्याशब्दस्य रूद्रप दोषेषु गुणवत्त्व-शुद्धिरित्येवोक्तम् नत्पद्व्यर्थम् । अतः अर्थद्वय न भगवद्विषयक दोषेषु गुणवत्त्वशुद्धिरित्येव भगवद्विषयं भवति । अत्रप्रीतिः केह इति दोषेषु गुणवत्त्वशुद्धिहेतुः य. केहउक्तः सएव व सल्लशब्दप्रशुचिनिमित्त भूतार्थः 'वत्साभ्यां वाग्वले' ५.२.९८ इतिपुशात्' इति दोषानादरहेतुःकेह इत्यनेन व्यासार्थैरेव निर्णीतं भवति । अनेन स्नेहेन दोषे भगवत्प्रश्रुताप्रतिबन्धकत्वं नास्ति 'जीवानुसन्धेषु शोकादयो जीवांशगताः । साधादवतारेषु अभिनयमात्रम्' इत्युक्त्या 'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः' 'संजातवापः परवीरहता' (सामायणम्) इत्यादिरभिनयमात्रत्वशुचम् । 'दयाहि स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासाह्युता । अत्र अनुकूलेतरजनः परदतिविवक्षितः अर्थादिकात्मनया परदुःखं शिशमयिषोः तद्दुःखानुशुचिरिष्टा स्यादिति'

श्रीभाष्यम्

निरस्तनिखिलहेयगन्धोऽपहतपाप्मा परमात्मा परं ब्रह्म पुरपोत्तमो नारायणः इति ॥

‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ’ (तै.भृ.१) ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ (छां.६.२.१) ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ (पैतरेय १.१.१) ‘ एकोहवै नारायण आसीन्न-ब्रह्मा नेशानः ’ (महोप.१.अ.१) इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयाऽवगतस्य परस्यब्रह्मणः ‘ सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ (तै.आन.१) ‘ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ’ (वृ.५.९.२८) इत्यादिष्वेवंभूतं स्वरूपमित्यवगम्यते । ‘ निर्गुणम् ’ (आत्मोप.) ‘ निरक्षनम् ’ (श्वेता,६.१९) ‘ अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्तत्यकामस्तत्यसङ्कल्पः ’ (छां.८.५.१) न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विधैयधूयते स्वाभाविकी ज्ञानयत्क्रिया च ’ (श्वे.६.८) ‘ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं

श्रुतप्रकाशना

अथ परंवमुच्यते निरस्तेति । परत्वसौलभ्ये अच्युतास्यत्वोपयोगिनी । मनुष्यादिसाजालेऽपि त प्रसुप्तशोषमोहाद्यस्तृष्टत्वमभिप्रयन्नाह—निरस्तेति । जीवानुपपदेशु शोकाद्ययो जीवाद्यगताः साक्ष दवतोरध्वोभिनयमात्रम् । निखिलशब्देन चिदचिद्रता दोषा विवक्षिता । शोकाद्यस्पर्शहेतुमाह—अपहृतेति । अर्वाचीनात्मव्यावृत्त्यर्थः परमा महदं. प्रधानव्यावृत्त्यर्थं स समानाधिकृत.परब्रह्मदन्दः पुरुषोत्तमशब्दो वैलक्षण्यपर. । नारायणशब्दो घटक. । यथा परमा मपरब्रह्मशब्दौ सामान्यशब्दावेकाग्रियौ यथा पुरुषोत्तमनारायणशब्दौ विशेषशब्दावेकविषयौ तथा सामान्यविशेषशब्दा एकविषया इति भावः । अत्र स्वरूपस्य भोग्यत्वैकत्वशङ्का च परिहृता भवति स्वसन्निभभोग्यत्वं स्वस्य नभोग्यताविरोधि, अपितु स्वभोग्यत्वातिशयावह यथा स्वसन्निवगुणगणभोग्यत्वम् नहि स्वरूपचिन्तनामप्यामोदकस्य वस्तुविक देरामोदकैव १८८८ म । अपितु तत्त्वैकत्वमेव तथा स्वसन्निघादिग्रहभोग्यत्वमपि स्वभोग्य वातिशयावहमिति ॥

अथोक्तार्थे प्रमाणायाह—यतो वा इमानित्यादि । जग कारणवधर्मस्वरूपविषयप्रमाणोपन्यासो दृष्टान्तार्थः शुभाविभागकथनं वादिप्रवादशमन्तार्थं दृष्टान्तार्थं च विधुतं चिद्युद्धर्णात् ‘ अगदित्यवर्णनम् ’ ‘ रक्मवर्णनम् ’ इतिवाक्यस्वरूपार्थस्वीकारस्योचितत्वात् । आदित्यवर्णो दिग्ग्रहश्च न प्राकृतः ‘ तमस परस्तात् ’ इति श्रुतेः अतिसूक्ष्मप्रकृतिर्हितमः

गूढार्थसंमहः

तद्वदुदासाय स्वार्थानगक्षयश्च. । ‘ दयाभूतेषु ’ (गी.१६.२) इति गीताभाष्ये सर्वभूतेषु तु तातहिष्णुमिति भगवतोत्तम । सहनं अनिष्टताभावः असहनमनिष्टता ‘ अलङ्घ्यन्निराशृञ्च ’ इति सूत्रविहितेषुप्रत्ययस्य ‘ आहस्त-छात्त-द्वर्मत साधुकारिषु ’ इति सूत्रे.त्तदिश त साधुकारि इत्यर्थः । ७ नित्यवसाधुकारित—अनिष्टताकार्यकारितेय । एव च परतु रनिष्टतप्रयोज्यताखिलशमपिषा परतु र्तास हेष्णुताशब्दार्थः । इतरायेष्णुत्वोविषयक्षणं शिष्टमविषयापर्यन्तं नश्रुत्तार्थव्याहृत् र हेरर्थ इति दया तु साक्षहिष्णुमिति प्रमाणानुसारिणि ‘ दया सर्वेषु भूतेषु ’ (गी.४) ‘ मैत्री कदना ’ (यो.सू.) इत्येतद्विवरणमा माणिकोत्पन्नसारिण्यर्थे दया दुःखासाहिष्णुमिति अहिर्षुः परसहितानुसारिणः. भाष्यश्रुत् स्ता पर्यमिति व्यासायोग मादयः अस्मिन्निषये आचार्यपादानां व्यासाचार्या वैकण्यादयः । काठ्यपीठास्त्यया उत्पत्तानं रामशृण्णाद्यवतारयो विशेषेण प्रकाशितानि—निखिलजगदेककारणतयाऽवगतस्येति ॥

श्रीभाष्यम्

च द्रव्यतम्' (श्वे.६.७) 'सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' (६.९) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर । नामानि कृत्वाऽभिघटनं यदास्ते, वेदाहं तंपुरपंमहान्तम् । आदित्यवर्णं तमस परस्तात्' (यजु.आरण ३ १०.पुरपसूक्त) 'सर्वे निमेषा जक्षिरे विद्युत् पुरादधि' (तै.नाराणीये.१.अनु ८) इत्यादिषु परस्य ग्रहणं प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतदेहसम्बन्धं तन्मूलपरमवदयतासम्बन्धं च प्रतिपिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपं च वदन्ति । तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुग्रहेण तत्प्रतिपत्त्यनुगुणाकारं देवमनुष्यादि संस्थानं करोति तत्रैवैव परमकारणिको भगवान् । तदिदमाह श्रुतिः—'अजायमानो

श्रुतप्रकाशिका

अज्ञस्तर्कपरिवेष्टण्यसिद्धिः अन्यथा स्वरूपस्य तमसोऽन्यत्कथनं स्यात् तदानीं पस्तादित्यस्तातिप्रत्ययस्य आदित्यवर्णोक्तेश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतो विग्रहविशिष्टस्यैव तमसस्योभावेऽपि विग्रहवैलक्षण्योक्तिः । प्राकृतहेयेति । क्वचि स्तोत्रिहिकाचित्रिषेधः अतो निषेधहेयगुणानां प्रकृतित्वात्कृत्वादीनां प्रकृतत्वादिनां शब्देन दर्शितम् । विग्रहविशेषविधानदर्शनाद्विग्रहसामान्यनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तविषयः । 'न हिंस्यात्' इतिवत् 'निर्गुणम्' इतिवत्, विशेषनिषेधदर्शनाद्देहसामान्यनिषेधो विशेषो पर्यवस्यति । 'पशुना यजेत' इति पशुशब्दवन्निरुपशब्दवचेति तात्पर्यम् । पूर्वोक्तं मयं वश्यमाणवचनस्यैतदर्थविषयतारानानर्थमनुवदन् पूर्वोक्तस्यान्यत्कथनं विवृणोति तदिदमिति । परमकारणिकइति दवादिशाब्दात् न कर्मनिवन्धनम् । उपासकानुग्रहार्थं वादित्यर्थं ॥

ग्रहार्थसङ्ग्रह

एतेन सृष्टिदशाया मूलभूता या दया सा अन्तर्भाववत्तारामात्रेण प्रकाशयितुमशक्ता विभवावतारवैव सङ्घनप्रकाशितेति सूचितम् । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यत्र न शरीरसङ्घसामान्यनिषेधः । 'आदित्यवर्णं' 'विद्युत्ः पुरात्' इत्याद्यनुरोधात् 'निर्गुणं' इत्यत्र न गुणसामान्यनिषेधः । 'परऽस्य शक्तिः' इत्यादिना गुणतद्विषयप्रतिपत्तिरिति । 'सर्वाणि रूपाणि' इति सर्वरूपनामकारकत्वेन श्रुतस्य पुरपस्य पुरपइति नाम आदित्यवर्णं वस्यचप्रतिपादनेन नामरूपसम्बन्धो वर्तनइति विवाधितम् तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमिति । 'स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रियाच' इत्यत्र गुणेषु स्वाभाविकत्वकथनेन रूपस्यापि स्वाभाविकत्वं सिद्धयति ॥

ननु 'आदित्यवर्णम् भारूपं' इत्याकारवन्वामा मनः श्रूयते । न । तमोरूपवत्प्रतिपेधार्थत्वात् तद्वाक्यानां । द्रव्यगुणायाकारप्रतिपेधे आ मनः तमोरूपं वे प्राप्ते तत्प्रतिपेधार्थानि 'आदित्यवर्णम्' इत्यादीनि वाक्यानि । 'अरूपम्' इति च विशेषत रूपप्रतिपेधात् अविषयत्वाच्च । 'न स ह्ये निष्ठति रूपस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम्' 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादेः (श.भा) इति गीताभाष्ये (अ.१८.श्लो.५०) परोक्तमनादरणीयम् । शब्दाशब्दभेदेन मनोद्वेष्यस्य उपनिषत्सु तदुपवृत्तेषु च व्यक्तमुक्तया शब्दमनसा रूपदर्शनसम्भवात् । अन्यथा 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इत्यादेः 'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा' 'न चक्षुषा पश्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं तत्तदुप पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' (मु.) इत्यादेश्च शब्दजन्यसाक्षात्कारस्य शब्दजन्यज्ञानविषयत्वस्य च निर्विघ्ने निषेधेन विविशेषस्य गगनमुमुषुत्वोत्पत्तेः । 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यत्र स्पर्शादिसहस्रकृत-

श्रीभाष्यम्

बहुधा विजायते' (पुरुषसू.) इति । स्मृतिश्च 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' (गी. ४. ६) इति । साधवोऽहोपासकाः तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्, आनुपङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाश-सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः । 'प्रकृतिं स्वाम्' इति प्रकृतिः—स्वभावः । 'स्वमेव स्वभावमास्थाय' न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः । आत्ममाययेति स्वसङ्कल्प-रूपेण ज्ञानेत्यर्थः । 'मायावयुनं ज्ञानम्' (वेदनिघण्टौ. धर्मवर्ग. श्लो. २२) इति ज्ञानपर्या-यमपि मायाशब्दं नैघण्टुका अधीयते ।

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतिं दर्शयति तदिदमिति । अजायमान इति सहेतुकमुलाद्यर्थप्राकृतदेहसङ्घातिरूपजन्मनिषेधः बहुधा विजायत इति चेच्छाहेतुक जगद्रक्षणार्था प्राकृतविग्रहाधिष्ठानरूपजन्मनिषेधः । ननु अजायमान इति परमात्मजन्मनिषेधः—बहुधा विजायत इत्यारम्भाधिक्यमविधिस्त्यात् । न कुरुमिण्यावधादिपक्षे प्रयोजनाभावात् प्रपञ्चमिष्या वक्त्वनेनेवश्वरूपमिष्यावपि हि सिद्धम् । किं विशेषतोऽभिधानेन विहितस्य निषेधायोगाच्चाद्युक्तं मानांतरगोचरं जन्माभिघाय तदेव कथं सिध्यति । स्वरूपस्याजस्र शरीरद्वारा बहुभवनं, चोद्यतइतिचेन्न शरिरिनित्यत्वेदेहद्वारकजन्मनोः जीवानामपि समा-नतया 'तस्य धीमाः परिजानान्ति योनिम्' इति अन्तरयाव्यप्रतिपन्नवैलक्षण्यानुपपत्तेः सर्वसाधारणलोकविदितजन्मप्रकारवैजात्येवह्येवं वक्तुं युक्तम् । नहि देवदत्तस्य जन्मधरैरेव परिहायत इति वक्तव्यं यशदत्तजन्मनो वैलक्षण्यभावात् स्वरूपगानस्य विचित्रसमस्तजगद्रूपेण बहुभवनमुच्यते तादृि जीनेषु संभवतीतिचेन्न 'सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त' इति पूर्वानुयायैऽभिघाय 'तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति' इत्यस्मिन्नप्यनुवाकं बहु-भवनस्योक्तार्थत्वात् । एवमर्थान्तरपर्यये सत्यानर्थक्यप्रसङ्गात् परिहारमास्थाः श्रुतेः अवतारपरत्वमन्युपगतमध्यम् । तथा-ऽस्याऽश्रुतेरवतारविषयत्वेत्येव 'अजोऽपि सन्' इत्याद्युपदेहीकार्थ्यं सिद्धयेत् अतोऽस्य वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ॥

उपदेहीकार्थ्यं दर्शयति—स्मृतिश्चेति । अजोऽपि सन् स भवामीति विचिनिषेधोपरि यथोक्त एवार्थः, उपात्तकां तुम्हाद्यर्थं च कथमप्रावगम्यत इत्यत्राह—साधव इति । आनुपङ्गिकइति । 'विनाशाय च दुष्कृताम्' इति चशब्दोऽन्वाच्यपर इति भावः, समुच्चयसंप्रधानयोः अन्वयः प्रधानानुपङ्गिकयोः दुष्कृदिनाशस्यानुपङ्गिकत्वमुपादायति—सङ्कल्पेति । प्रकृतिसंबन्धध्रमनिवृत्त्यर्थं व्याचष्टे । प्रकृतिं स्वामिति । स्वभावः निष्पापिकधर्मः अनेन विग्रहश्च स्वाभाविक इत्युक्तं भवति । अपारमार्थिकत्वध्रमनिवृत्त्यर्थं व्याचष्टे । आत्ममाययेति । नैघण्टुकाः वेदनिघण्टुकाराः

मूढार्थसङ्ग्रहः

तथा रूपं पञ्चभूतगुण एव न त्व विग्रह इति स्फुटम् । अन्यथा शब्दसामान्यनिषेधे शब्दज्ञ-यज्ञानसामान्यस्यापि निषेधेन परब्रह्मण एवासिद्धिप्रसङ्गात् । 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्' इत्यत्रापि रूपसामान्यनिषेधो न विधाकृतः 'विश्वस्य शशारमनेकरूपम्' इति भेदाशय एव अनेकरूपत्वप्रतिपादनात् । 'यत् रूपं कस्याणतमं तत्ते पर्यामि' इति (ई. वा.) कस्याणतमविशेषण अकस्याणप्राकृतरूपप्रतिबन्धस्यैव व्यञ्ज यात् । अतः 'आदित्यवर्णम्' 'दकमवर्णम्' इत्यत्र शब्द-वाच्यार्थस्य विषयायां न विधिद्वयकम् ॥ सन्ध्यायां गावशोऽवस्य श्रैवागिर्गामान्यकतम्यन्वेन एतद्वापुस्तुःकनिन पशं

श्रीभाष्यम्

‘समस्ताशक्तयश्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्गनुप्यारया चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा’ (वि.पु.६.७.७०) इति ; महाभारतेचावताररूपस्याप्यप्राकृतत्वमुच्यते ‘न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः’ (महाभारते.उद्योगपर्वणि) इति । अतः परस्यैव ब्रह्मण एवंरूपवत्त्वादयमपि तरस्यैव धर्मः । अत आदित्यमण्डलादयधिकरण. आदित्यादिजीवव्यतिरिक्त. परमात्मैव ॥

श्रुतप्रकाशिका

‘मूलभूतप्रयोगश्च’ ‘यावन्त पागैस्तत्रो भूमेः सङ्घातादेवमायया’ इति स्वोच्चार्यवैश्वानर-आहृतेति । अयमपि धर्मः एकरूपमपि जीवादय वसाधकमित्यर्थः । ‘तद्धर्मोपदेशात्’ इति सौत्रधर्मशब्देनैकरूपवत्त्वमपि विवाहितमेति भावः । सूत्रार्थमुपसंहरति अतइति । —ह व-तरमाह—

गूढार्थसमह.

सर्वेषां वैदिकानामनुभवसिद्धम् । तेन विग्रहस्य न मिश्र्यात्वमित्याशयेन एव‘स्यान्तरादित्यविद्यावावयनिरूपणम् ॥’
एतेन श.उपनिषद्भाष्ये ‘हिरण्ययइव हिरण्यमयः, नहि सुप्रणविकारत्व देवस्य सम्भवति श्रुवसामगोणत्वापहतवाप्यत्वासम्भवात् । अतो एतोपम एव हिरण्ययशब्दः ज्योतिर्मय इत्यर्थ इत्यभिधाय ‘हिरण्ययमष्टुः, हिरण्यकेश’ इत्यादिकज्योतिर्मयार्थकर्तव्यं यद्वात्स्थान तदनुपादेयमिति सिद्धयति । हिरण्यय वस्य एतोपमत्व कामं स्यात् अथपि दिव्यरङ्गलविग्रहस्यैव हिरण्यय इत्यत्र एतोपमत्वेन ग्रहणम् । दृश्य इति ध्यानानन्तरकालिकदर्शनपरम् । ‘न चक्षुषा गृह्यते’नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः एतस्तुत पर्ययि निष्कल ध्यायमानः’ मु. इत्यत्र दर्शनस्य ध्यानानन्तरकालिकत्वप्रतिपादनात् । ध्यान च परब्रह्मविषयकमिति जिज्ञासाऽधिकरण एव निरूपितम् । एतेन ‘भारूपः सत्यकामः’ इत्यादिशाण्डिल्यविद्यावाक्यमपि परब्रह्मविषयकमेव । शाण्डिल्यावैश्वेव ‘सर्वैरात्विटब्रह्म’ इत्यमेदमुपनय्य गुणविग्रहविशिष्टस्योपास्यत्वप्रतिपादनेन ‘तत्त्वमसि’ ‘अहब्रह्मासि’ इति समानाधिकरणवाक्यानां गुणविग्रहवाक्यानां चन मित्राविषयकत्वम् अपिदेवविषयकत्वमेवेति निर्दिशेत्तस्य अप्रामाणिकत्व स्थापयति । अत्र सारे ‘तदेतद्वाक्यकारश्वाह— ‘हिरण्ययं पुरयो दृश्यते’ इति प्राक्तस्तप्रान्तरस्य्यात् लोककामेशोपदेशात् तथोदयात्वाप्मानम्’ इत्युक्त्वा तद्दृश्यकार्यं व मायामवस्थेति विचार्य ‘स्याद्रूपकृतकमनुग्रहार्थं तच्चेतसामिच्छयात्’ इति निरसनीयमतमुपनय्य ‘रूपवातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्’ इति व्याख्यात च द्रष्टृमिडार्थः । ‘नया मायामात्रमज्जलैव विश्वसृजो रूपम् । तत्तु चक्षुषामाक्षम् मनसावाचक्षुषेण साधनान्तरवता गृह्यते । ‘नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा’ ‘मनसातु विशुद्धेन’ इति श्रुतेः नह-रूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते । यथा भूतवादिहि शास्त्रम्’ यथा ‘माहारजतवासः’ ‘वेदाहमेत पुरय म्हान्तम् । आदित्यवर्णम्’ इति प्रकरणान्तरनिर्देशात् इति ‘साक्षिणः’ इति ‘हिरण्ययः’ इति ‘रूपसामान्याच्च द्रष्टृत्वयत्’ इति च वाक्यम् । तद्य ध्याख्यात तैरेव ‘न मयङ्ग विकारमाटाय प्रयुज्यते अनारभ्यत्वादामनः’ इत्यादिना वेदादिसंश्लेष्ययमर्थ उच्यते अत्र कृतकशब्दप्रयोगेण तस्य पूर्वपक्षमायत्वं सूच्यते । ‘कृतकः कृन्ति स्वरूप कृत्रिमस्य स्वरूपत्वात्कृत्वात्कृत्वात्त्वम् । कृत्रिम इति उगादिकोशः’ इति शब्दकल्पद्रुमः । कृत्रिमवोक्त्या चक्षुषिन्द्रियप्रत्यक्षाविषयत्वेनाविद्यमानं चं प्रदीयते ।

गूढार्थसंग्रहः

अविद्यमानरूपोपासनस्यापि सफलत्वं 'अनुग्रहाद्ये तच्चेतसामैश्वर्यात्' इत्यत्र विवक्षितम् । 'अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इत्युत्तरवाक्येन पूर्ववाक्यस्य चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वेनाविद्यमानरूपपरत्वं सूचितम् । मुण्डकोपनिषदि 'नक्षुपा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं, ततस्तु तपस्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति भाष्ये व्यक्तः । 'अङ्गैश्च विश्वसृजो रूपम्' इति भाष्ये 'तत्त्वेऽवद्वाङ्मयाद्यम्' इति कोशेन परमार्थभूतत्वं स्फुटं सूक्तं भवति । 'मनसा तु विशुद्धेन' इति भाष्योक्तत्वात् मुण्डकोपनिषदुत्तरार्धार्थः प्रकाशितो भवति । सच 'अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इति वाक्ये व्यक्तः । एवमुत्तरवाक्यार्थे पूर्ववाक्यस्य मिथ्यारूपविषयकपूर्वपक्षपरत्वं स्फुटमिति भगवत आशयः । अत्र 'लोककामोपदेशात् घोदयात्पाप्मनाम्' इति हेतुद्वयानन्तरं 'रूपवा अतीन्द्रियमि'त्युक्त्या हेतुत्रयमत्र विवक्षितमिति प्रतीयते इत्यभिप्रायेण परस्यैव ब्रह्मण इत्यादि तस्यैव धर्मे इत्यन्तं भाष्यम् ॥ अत्र वाक्यक्रमपर्यालोचनानाया लोककामेशत्व प्रथमत उपात्तमिति तस्यैव भाष्ये प्रथमत अभिधानं युक्तमिति सर्वपाप्मोदितवस्य प्रथममभिधाने किञ्चिज्जमितिवेत्-उच्यते । लोककामेशित्वं आदित्यादिवाक्यद्वये श्रूयमाणम्-एकमेव पल नान्यत्र अर्वाक्यपरावश-दप्रयत्नेन फलभेद इति वाक्यद्वयप्रतिपाद्यैकफलनिरूपणेन एकविद्यात्वोपादानार्थमस्य प्रथमत उपादानम् । अक्षिपुरुषविषये आतिदेशेन ऐक्यासादि । सर्वपाप्मोदितत्वं प्रथमत उपात्तं 'उदेतिहवै-यएववेद' इति तद्वेदनफलस्य अत्रणेन तस्यैव प्रा-प्त्यम् । उपपूर्वकः 'इण्गौ' इतिघातः तेन सर्वपापापादानकोद्गमनेवात्र विवक्षितम् । तेन सर्वपापविरहः परस्य ब्रह्मण एव धर्मः तद्वेदितः सर्वपापविरहप्रतिपादने मुक्तिफलत्वं विद्यायारिषद्वभवति इत्यभिप्रेत्य सर्वपाप्मोदितत्वस्यैव भ-वतः प्रथममुपन्यासः । तेन लोककामेशत्व वाक्यद्वये अभिप्रेतं सिद्धयति एकत्र मनुष्यकामेशत्व अन्यत्र देवकामेशत्व प्रतिपाद्यभेदेन वाक्यद्वये प्रतिपादानात् निरङ्कुशैश्वर्यं नात्र विवक्षितमिति प्रतीतिस्स्यात् एतद्भ्रमनिवृत्तिरपि सर्वपाप्मविरहकर्मनेन सिद्धयति । 'नशोको न मुक्तं न दुष्कृत-सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति श्रुत्यनुसारेण 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' इत्यत्र पाप्मशब्दस्यापि मुक्तदुष्कृतोभयपरतया पुण्यपापसामान्यविरहस्य परमात्मासाधारणस्य उपाध्यनिर्देशेन स्वाभाविकस्य सिद्धया पुण्यपापसम्बन्धनिवृत्तयोरन्यत्र साङ्गुशमैश्वर्यं पुण्यपापविरहे स्वाभाविकेति प्रतिपादितस्य लोकात्मेशत्वस्य निरङ्कुशस्यात्र विवक्षा सिद्धयति ॥

एव श्रुत्युक्तरूपस्य पारमार्थिकत्वं वाक्यभाष्येऽपि श्रुतौ पापसम्बन्धसामान्यविरहप्रतिपादनेन सिद्धयति । शरीरसम्बन्धकर्ममूलकः श्रुतिपु प्रतिपन्नः कर्मसम्बन्धभाष्ये स्वेच्छानिबन्धन इति सिद्धयति कर्मसम्बन्धस्यैव दिव्यात्वप्रत्याशा कर्मसम्बन्धाभावेन स्वेच्छाकृतत्वे न कदाऽपि मिथ्यात्वं शङ्कितुमपि शक्यम् । तेन पारमार्थिकत्वमपि रूपस्य सिद्धयति । एव च वाक्यतात्पर्यविषयभूते धर्मत्रय सर्वपापोद्गमन लोकात्मेशत्वस्य निरङ्कुशतायाः रूपस्यानित्यावापारमार्थिकत्वं धर्मनिवृत्तिमुत्तेन पारमार्थिकत्वस्य च निर्दानं भवतीति तस्यैव प्रथमतः भाष्ये उपादानमिति बोध्यम् । एतेन 'अङ्गैश्च विश्वसृजो रूपम्' इति द्रमिडभाष्यं सुखम् । अत्र 'विश्वसृज' इत्यनेन 'सर्वैर्ललित्वेदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तवयासीत्' इति श्रुत्यनुसारेणभेदनिर्वाहकत्वमुपादानोपादयभावस्येति कारणवाक्यदानामेव प्राधान्येन परसम्मततद्वाक्यनाया परसम्भनार्थासाधकत्वेन सूष्टेर्दयामूलकत्वेन च रूपस्यापि परानुग्रहार्थस्य तात्त्विकस्य सिद्धिरिति रूपस्य अङ्गोदितवदेन तात्त्विकत्वबोधनयुक्तम् । रूपस्य दयामूलकत्वं 'अपारकादप्यसौशील्ये वा सत्योदायंजलनिधिः' इत्यनेन भगवता सम्बन्धप्रकाशितम् । एतेन 'विश्वसृज' इति पदतात्पर्यमेव भगवता प्रदर्शितं भवति ॥

'सद्यश्चायं पुष्टये यन्मासावाहितस्य' इति वाक्यानुसारेण आनन्दमयाधिकरणस्योद्भूते अन्तराधिकरणे प्राडाङ्गके

श्रीभाष्यम् .

सू.२२=भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१.१.७)

श्रुतप्रकाशिका

सू.२२=भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१.१.७)

गूढार्थसङ्ग्रहः

विधिकरणे जीवसामान्यभेदसाधकः 'भेदव्यपदेशाच्च' इति योहेतुरुक्तः तद्वत् जीवाविशेषभेदसाधिकां श्रुतिमभिप्रे-
शाह—भेदव्यपदेशाच्चान्यइति ॥

'सयश्चायम्' इत्यत्र शाङ्करोपनिषद्भाष्यम्—'अद्वैतत्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलमुपसं-
हृषते, 'सयश्चायं पुरुषे' इति । गुहाया निहितः परमव्योम्नस्याक शादिकार्यं सद्वा अन्नमयान्त तदेवानुप्रविष्टः स य इति
निर्दिश्यते कोऽसौ 'अयंपुरुषे यश्चासावादित्ये' यः परम आनन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षनिर्दिष्टः यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि
मुक्ताहोपुपजीवन्ति, स 'यश्चासावादित्ये' इति निर्दिश्यते । स एकः भिन्नप्रदेशस्यष्टाकाशाकार्यैकवचत् । ननु तद्विदेशे
'सयश्चं पुरुषे' इत्यविशेषतोऽप्यात्म नमुक्तो निर्देशः 'यश्चायंदाक्षिणेऽक्षिन्' इतित्तु निर्देशो युक्तः प्रसिद्धत्वात्—
न—याधिकारात् परोक्षान्ताऽत्राधिकृतः 'अदस्ये अनात्भ्ये भीमासादात्.पवते' 'सैवानन्दस्य मीमांसो' इति, नहाकस्माद्
प्रकृतो युक्तः निर्देशु परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते 'स एक' इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा
प्रवृत्ता तस्या अपि फलमुपसंहरतव्यम् । अभिन्नः स्वामाविक आनन्दःपरमात्मैव । न विषयविपर्ययिसम्बन्धजनित इति । ननु
तदनुक्त एवायं निर्देशः 'सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति भिन्नाधिकरणस्यविशेषोपपत्तयेन । नन्वेवम
प्यादित्यविशेषप्रहणमनर्थकं । नानर्थकं उक्तर्थापकर्षोपाहार्यत्वात् द्वैतस्यैव यो मूर्तामूर्तलक्षणस्य परउक्तर्थाः सविच-तर्गतः—
सचे-पुरुषगणविशेषोपपत्तयेन परमानन्दमपेक्ष समो भवति नक्वश्चिदुक्तर्थाऽपकर्षो वा तागतिं गतस्येति अभय प्रतिष्ठां
विन्दत इत्युपपन्नम् इति 'अदस्ये अनात्भ्ये' इत्यत्र शाङ्करमाध्योक्तार्थः जिज्ञासाऽधिकरणे (१५.१.२) निरूपितः ॥

अत्र वार्तिकम्—'आनन्दानन्दिनोश्चात्र नभेदस्यागमनागपि । श्रुत्यैवापोदितो यस्मात् छिद्रं कुर्वन्मनागपि ॥अर्-
छिद्रं भिदाऽन्यत्वं वेद्यवेत्तुत्वंलक्षणम् । यस्मादुक्तुक्ते मोहादात्मनो ब्रह्मणस्यतः ॥ अन्योऽसावीश्वरो मत्तः तस्माच्चाह-
मनीश्वरः । इति छिद्रयोऽछिद्रं छिद्रेऽनयो भवेद्भयम् ॥ अन्यु सय इत्येवमपकृष्टं नृत्तुद्विगम् । उ कृतेनेश्वरेणाय विशिनष्ट्य
हिरण्यवत् ॥' इत्यादि । अत्र 'तत्त्वपदार्थयोरैकत्वबन्धनप्रकारं प्रकटयति अन्येति । यथा यः सर्पः सा स्फुरितमुच्यते ।
तथा बुद्धिस्यमपकृष्टत्वेन कल्पितत्वंपदार्थमनूय आदित्यमण्डलस्येन प्रकृष्टतया कल्पितेन तत्पदार्थैर्नैक्यमत्र बोध्यते ।
तथाचोक्तर्थापकर्षोपाहार्यत्वात् साधिदानन्दात्मकं वस्तु परिशिष्टं भवतीत्यर्थः' इत्यानन्दगिरिः ॥

'सयएवंवित् अस्माच्छोकात्प्रत्य' इत्यादेः अस्माच्छोकात्प्रत्य प्रत्याहृत्य निरपेक्षो भूत्वा यथा व्याख्यातं 'अन्नमय
मात्मानमुपसङ्कामति' विषयजातमन्नमयात् पिण्डात्मनो व्यतिरिक्त नपश्यति । सर्वे श्रूलभूतमन्नमयमा मानं पश्यतीत्यर्थः
विश्वनामत्वं सङ्कमणश्रुतेरर्थः । ज्ञानमानवेच आनन्दमयात्तरस्यैव सर्वान्तरस्याकाशादन्नमयात्वं कार्यसद्वा अनुप्रविष्टस्य
द्वयगुहाभिसम्बन्धात् अन्नमयादिध्वनात्मसु आत्माविभ्रमसङ्कमणात्मकविवेकशानोपस्था दिनश्याति । तदेतस्मिन्नादित्यावि-
भ्रमनाद्ये सङ्कमणशब्द उपचयेते । नह्यन्यथा सर्वगतस्यात्मनस्त्वंक्रमणमुपपद्यते वर यन्तराभावश्च । नच स्वामनएव एक

श्रीभाष्यम्

आदित्यादिजीविभ्यो भेदो व्यपदिश्यतेऽस्य परमात्मनः—' य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या-

गूढार्थसंग्रहः

मग नहि जलूक। स्वात्मानमेव स्रष्टामति । तस्मात् 'सत्यं ज्ञानमनुत्तं ब्रह्म' इति यथोक्तलक्षणानामप्रतिपत्त्यर्थमेव बहु
भजनसर्वप्रदेशरुभयाभयसङ्कमणादिपरिक्लृप्तये । आन्तरेव ब्रह्मणि सैध्ववहागविषये ननु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि
कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते । तमेत निर्विकल्पमात्मानमेव भ्रमेणोपसम्पद्य विदिता 'नत्रिभेति कुतश्चन अभयप्रतिष्ठा
विन्दते' इत्येतास्मिन्नर्थे विशेषश्लोको भवति सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्य आनन्दवद्वयव्यस्य संक्षेपत् प्रकाशनाय एवमत्रो—
भवति' इति (श.उ.मा) ॥

'सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्म' इत्यत्र आनन्दवत्प्रकृत्यपरिच्छेदाहाह्यमपि देशकालपरिच्छेदश्च यदस्य देशकालव्यापि-
त्वरूपतया वस्तु यावक वस्तु 'यद्य किञ्चिजगत्यास्मिन्— वाप्य नारायणस्थितः' इति श्रुतिद्वय २।१।१ नादिकल्पव्यदिप्या-
मकमेव भवति । 'ना-तगुणाना गच्छन्ति' इति पराशरवचनानुगारेण अन्तश्च गुणवत्वरूप (अनन्त ब्रह्म) रस्यैव
न त्रैपि तदुपवादेक इति प्रागेवोपवादिताम् । 'तस्य ह्य एतस्मादात्मनः' इत्यत्र पूर्वश्रुतिप्रस्तुत एवात्मा तस्य निर्विशे-
षत्वं न कथञ्चिदपि शङ्कितमहम् । 'यद सत्येव एतस्मिन्' इति वाक्यादव्यवहित पूर्ववाक्ये 'एवमेवानन्दयति' इत्यत्र
आनन्दयितुः प्रस्तुततया आनन्दयितैव एतच्छब्दार्थः । त पूर्वमानन्दरूपब्रह्मण प्रस्तुततयाऽऽनन्दरूप एव आनन्दयिता
इत्यर्थः स्पष्टमुक्तः । एव पूर्ववाक्यार्थे सपक्षे आनन्दरूपस्य ब्रह्मणः अनन्दवत्त्वस्य पूर्वमभिधानेन अस्यार्थस्य उक्तमो-
क्षानन्त वातुगुणतया 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र उपक्रोचोत्तमशून्यगुणवत्त्वज्ञानस्यैव भयनिवृत्तिहेतुव श्रुतौ
पिवाक्षितम् । एव गुणवरञ्जान एव गुणवदाश्रयेण भयनिवृत्तिः । तद्विज्ञानाभावे तदाश्रयणाभावेन भयनिवृत्तिरेव । तस्य
ज्ञान ध्वानरूपमेवेति 'यदाक्षेवैष' इत्यादिप्रघट्टकार्यं । अयमर्थः प्राक् जिज्ञासाऽधिकरणे (६५.४.३) परम-पर्यालो-
चनपूर्वकं श्रुतौ विवक्षित इति साधितम् । बहुपृष्ठव्यग्याहस्यले आनन्दानन्दिनोरभिगोत्तरिभिर्निवेदकमूलैव ॥

एवम निर्दिष्टास्य परममनस्यात्र श्रुताप्रामाणिकस्य शशशृङ्खलवद्विवक्षाया एवासम्भवे 'सयश्चायम्' इति वाक्य
स्वार्थान्तरकल्पनेन जीवब्रह्माभेदपरबोत्तरिभिनिवेशमूलैव । 'अस्माहोका-प्रेत्य' इत्यत्र 'प्रेत्य' इत्यस्य परावृत्त्य इत्यर्थदर्शनमापि
विचित्रमेव । प्रेत्यइत्याः तादृशार्थस्य का प्रपन्ति । स्रष्टमण विज्ञानमात्रमित्युक्तिरपि तथैव पूर्वभ्रमेणानन्दमयपदास्य सर्वा-
न्तरत्वस्य पूर्वं बोधिततया उपसङ्कमनापि तथैव वर्णितम् । 'इमालोका कामान्नो कामरूप्यनुसञ्चरन्' इति वाक्ये 'सोऽश्नते'
इत्युपक्रमवाक्यानुरूपम् । एवमङ्गीकार एव उपक्रमोपसहकार्योक्तार्थं व युक्तत्वं च । एतदप्रिप्रेत्यैव च मान्त्रंघर्षणिकमेव
च गीयते इति सूत्रम् अतः परोक्षार्थः सूत्रे न विधाक्षितः । 'एत सामगायन्' इति वाक्यस्य 'साम' सम वाङ्मह्यैव साम
सर्वान्तरत्वं गायन् उ दयन्नात्मैक्य प्रख्यापयन्लोकानुब्रह्मार्थम्' इति शङ्करोपाधिवाङ्मध्यप्रदर्शितार्थोऽपि कर्तव्य विचित्रः ।
शब्दानां तादृशार्थस्य लोके कुत्राप्यप्रसिद्धेः । आनन्दवद्वयव्य उपात्तमापसहकारकल्पेन उक्तार्थस्यैव युक्ततया 'तयश्चायं पुरुष'
इत्यस्य परसम्भार्यस्यायुक्तत्वेन च आनन्दमयाधिकरणशेषत्वमेव अन्तरधिकरणस्येति आनन्दमयाधिकरणे जीवसामय
भेदसाधन नसम्भवति जीवविशेषस्यैव छा-दोग्ये 'यद्योऽन्तरादित्ये' इत्यत्र प्रतिपादनेन तादृशोर्ष शङ्कायाः अन्तरवि-
करणे परिहार उक्तः अतः जीवसामान्यभेदः जीवविशेषभेदश्च जगत्कारणे प्रतिपादितो भवति ॥

श्रीभाष्यम्

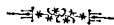
इन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यदशरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति' (वृ. ५.७.९) 'य
 आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यआत्मनोऽन्तरो यमयति'
 (वृ. ५.७.१०) 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरे सञ्च-
 रन्मृत्यु मृत्युदशरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा इत्यो देव एषो
 नारायणः' (मुजल. ७.१) इति चास्यापहतपाप्मनः परमात्मनस्त्वान् जीवान् शरीरस्त्वेन
 व्यपदिश्यते तेषामन्तरात्मत्वेनैतं व्यपदिशति । अतस्सर्वेभ्यो हिरण्यं भादिर्जीवेभ्योऽस्य
 एव परमात्मेति सिद्धम् ॥

अन्तरधिकरण समाप्तम्

श्रुतप्रकाशः

'अवमभ्यसद्' पूर्वापरसुतेष्वप्यन्वेतय । आदित्यारयजीवात् भेदव्यपदेशे श्रुतिः— दआदित्यइति । आदि-
 त्यर्थावयोवादान प्रकरणस्यजीवा तरनिपयपर्याणा प्रदर्शनाथम् आदित्यादीत्यत्रादिशब्दापात्रेदेतादिकेषुभ्यो देवदेवदेश
 क्षान् एव दर्शितो भवति । अत्रहि प्रकरणे 'यस्सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्' इतिपर्याये सर्वदेवताभ्या भेदो व्यपदिश्यते । आसा
 देवताना मुक्तापस्यायामपि ताम्य, परमा मनो भेदज्ञानार्थं निःशृष्टा मन परमा मनिवाभ्य वादिप्रतिपादक पर्यायमुदाहरति ।
 यआत्मनीति । कारणानस्यायामपि भेदज्ञापनार्थमाह—यस्याक्षरमिति । अक्षरम् अचि समाष्टिसमुष्टा (जीव)पुरुषसमाष्टिः
 मृत्यु चि समाष्टिरसृष्टाऽचितसमाष्टि 'देवकामानाचेष्ट' इति वाक्यमस्य सूत्रस्य विषयतयोपात्त यादव्यप्रकाशैः तत्रा
 त्यन्तचित्तम् । इन्द्रादीनामपि स्वावरदेव कामनिष्पादक वसभजन क्षेपणैर्लक्ष्यसाधक वाग्वाहवकामिदेवस्य आदित्य
 पुरस्कारेणोत्थिते पूर्वपक्षे तमादित्य कण्ठोक्त्या निर्दिश्य तदितरदेवताना तस्य च नियाम्य व व्याप्यत्यमज्ज वचोत्तवा नि-
 यन्तु उभयार्थे वसोपदेशे परमा मनसोभ्य एतुतरभेदव्यपदेशपरप्रकरणस्य विषयतयोदाहरणं ह्यन्तचित्तम् । शरीरसंबन्धा
 वच्छिन्नैश्चैवैश्वर्यशत्रुणसिद्धकर्मपरय ह्येककामेशवादीना मुक्तप्रकरणेणोपपत्त । पाप्मोदयश्रवणस्य पापसम्बन्धनिवर्तक वेन पुण्य
 सप्रयनिवर्तक वर्मासाध पूर्व पक्ष मोक्षप्रकरणेपूयकर्मविषयपाप्मशब्दप्रयोगश्रुत्यन्तरैकार्थ्यप्रवृत्तिनिमित्तयोर्ग पाप्मश
 दस्योभ्यपर वेन कर्मपरय वानिवेधात्त पूर्वकगुणान्तराणामपि जीवेत्सम्भव ङेष्ट पलता द्रव्यतश्च दिलक्षणविग्रहयोगस्य
 जीववैलक्षण्यसाधकत्वादादित्यादि जीवेभ्यो भेदव्यपदेशाच्च परमा मेति रङ्गात् । अधिकरणसुप्तरहरति अतइति ॥

अन्तरधिकरणं समाप्तम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ वेदान्तसार

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १-

१. अथ जगत्कारणभूतः विपश्चिदानन्दमयः, कश्चिदुपाचितपुण्यविशेषो जीवविशेषो देहयोगादिजायते

मेति नाशङ्कनीयम् ; ' यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः ' (छा. १.६.६) इत्यादी भूयमाणः पुरुषाकारः परमात्मैव । कुतः ' तद्धर्मोपदेशात् ' ' एष सवेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम्, तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितः ' (छा. १.६.७) इति निरुपाधिकसर्वलोकसर्वकामेशस्य स्वत एवाकर्मवदयत्वं च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य हि परमपुरुषस्यैव धर्मः, ' वेदाहमेत पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णे तमसः परस्तात् ' (यजु.आर. ३.१३.पुरुषस्य) इत्यादिषु त्रिगुणात्मकप्रकृत्यनर्गताप्राकृतस्वासाधारणरूपवन् च ज्ञानादिगुणरचस्यैवो हि भूयते ; ज्ञानादयोऽपि ' सर्वज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (ते.आन.१) ' यत्सर्वज्ञसर्ववित् ' (मु.१.१.१) ' पराऽस्य शक्तिर्विधिवैव भूयते स्वामाविकी ज्ञानशक्त्या च ' (धि. ६.८) इत्यादिषु स्तुतवात् तस्य गुणा विश्रायन्ते । तथा ' आदित्यवर्णे तमसः परस्तात् ' (यजु.आर. ३.१३.पुरुषस्य) इत्यादिषु अप्राकृतस्वासाधारणरूपध्वननात् तदज्ञा च विश्रायते । तदेतद्वाच्यकाराह— ' हिरण्यः पुरुषो हृद्यते ' इति ' प्राज्ञसर्वान्तरस्यात् लोककामेशोपदेशात् तथोदया पाप्मनम् ' इत्युक्त्वा तद्वृत्त्य कार्यं च मायामयं वा इति विचार्य ' स्याद्रूपं कृतकमनुग्रहार्थं तच्चतसामिश्रयात् ' इति निरसनीयं मतमुप-यस्य, ' रूपं यातीन्द्रियम् अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात् ' इति व्याख्यातं च द्रमिटाचार्यैः— ' नवा मायामात्रमज्ञैव विश्वसृजो रूपम्, तच्च न चक्षुषा ब्रह्मम्, मनसा च-कल्लेण साधनान्तरवता गृह्यते, ' न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मनसा तु विद्युद्देव ' इति स्तुते ; नक्षरुपाया देवतायाः रूपमुपदिश्यते ; यथाभूतवादि हि शास्त्रम् ; यथा ' म्हाजत वासः ' ' वेदाहमेत पुरुषं म्हात्तम् । आदित्यवर्णम् ' इति प्रकरणान्तरनिर्देशात् ' इति साक्षिण, इति ' हिरण्यम् ' इति रूपसामान्याच्च-द्रमुपलवत् इति च वाचयम् । तच्च व्याख्यात तैरेव ' नमयद्ब्रह्म विकारमादाय प्रशुष्यते अनारभ्यत्वादात्मनः ' इत्यादिना । अतः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्चार्थान्तरभूतो निरुपाधिकविषयश्चिदन्वयविकृतिज्ञानानन्दोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रति-पाद्यत इति निरवयम् ॥

भेदव्यपदेशान्यः १-१-२२

' य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्चरोरं य आदित्यमन्तरो यमयति सत आमा-ऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् । यश्चक्षुषि तिष्ठन् इत्यध्यात्मम् । यस्सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्नित्यचिदोक्तम् । यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यचिदभूतम् । यस्सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्यचिदेदम् । यस्सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन्नित्यचियज्ञम् ' (वृ. ७.ख. ९) इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे ; सुब्रह्मलोपनिषदि च ' यः सृष्टिबीजमन्तरे सञ्चरन् ' इत्यारभ्य ' योऽप्यन्तरे सञ्चरन् योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन् यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्चरिरीमं य मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा अयहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ' (शुब्रा ७.म्) इति सद् सर्वलोकसर्वभूतसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वामोपरिवर्तमानतया तच्छरीरतया तत्तदन्तरात्तया तत्तद्वेद्यतया तत्तन्नियन्तृतया चैभ्यस्सर्वेभ्यः भेदव्यपदेशाय अयमपहतपाप्मा नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतो निरुपा-जगदेककारणमिति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १-१-२१

छान्दोग्ये ' यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो हृद्यते ' (छा. १.६.६) ' यएषोऽन्तरादित्ये पुरुषो हृद्यते ' (छा

१.७.५) इत्यादित्याधारतया श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेष, उत परमपुरुष इति सद्यः । जीवविशेष इति पूर्वपक्षः । कुतः ? शरीरत्वात् । 'शरीरसयोगोहि कर्मवदयस्य जीवस्य स्वकर्मफलभोगायति । रादान्तरदु-^१ एष्य सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' (छा. १.६.७) इत्यादिना अपहृतपाप्म दपूर्वक स्वर्लेखकमिदं बोधेदात् । तथा च जीवेष्वसम्भवात्, अयमक्षयादित्याधारः पुरुषोत्तम एव । स्वासाधारणविरुद्धरूपत्वच शान्तलैश्वर्यादिकस्याणुगुणवत् तस्य सम्भवति । श्रूयते च तद्रूपस्याप्राकृतत्वम् 'आदित्यवर्णे तमकरुत पारे' (पुरषसू.) इत्यादौ । सूयार्थस्तु—आदित्याद्यन्तदश्रूयमाणः पुरुषः परब्रह्म । तदसाधारणदाहृत्पाप्मत्व दिष्टमिदं तत्र ॥

भेदोपपदेशाच्चान्यः १-१-२२

'यथादित्ये तिष्ठन्नादित्याद तर.' (बृ. ५.७.५) 'यथा मनो तिष्ठन्ना मनोऽन्तरः' (बृ. ५.७.१२. विश्व नस्थाने माध्यान्दिनपाठ) इत्यादिभिः जं चात्रैतद्यत्तेह काद जं व च य परमा मैव ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तरधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावच्छ्री

भूयिष्ठानन्तपुण्योपचयबलसमुद्बुद्धपूर्वोक्तभूम्ना
 शक्नादिन्यायतस्यात् त्रिगुणतनुभृतामीश्वराणा प्रवाह ।
 तन्नाकर्मोत्थदिव्याकृतिजनिमहिमा शासिता सर्वपुसा
 नित्यश्रीर्ब्रह्मविधे छुतइति स य इत्युक्त एवैव एक ॥ १ ॥
 सर्वेभ्य कल्मषेभ्योऽदित इति वदन्यन्तरादित्यविद्या
 तस्माच्छेषाभ्यनुज्ञानयत इति त्रिभो पुण्ययोगोऽस्तु मैवम् ।
 आम्नातोऽनन्यशास्त्रस्ववशपरफलस्ताधुना नैव भूयान्
 स्यात्पुण्ये लक्ष्मयोगादपि न सुकृतमित्यादिना पाप्मशब्द. ॥ २ ॥
 प्रख्यातं शुद्धसत्त्वं किमपितदनघ द्रव्यमव्यक्ततोऽन्य
 तद्रूप रूपमैशं दिवि कनति तथा शेषशेषाशनाद्यै ।
 नित्य तत्सूरिसेव्यं परतरमजहत्स्वस्वभावस्स द्वेष
 पुंसां ससारशान्त्यै विपरिणमयति व्यूहपूर्वैर्विभगे ॥ ३ ॥
 देहत्वात् सतथातुत्रिमलमघभयन्दु सशृन्नाद्युक्त
 सांशत्यादेश्च हेतोरीति यदि तदसद्बर्हिमानेन धाधान् ।
 धाघदशाश्रैकवेधे कचिदापि न भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गान्
 यत्तु स्वच्छावतारोऽप्यभिनयति तदप्यासुरोपप्लवार्थम् ॥ ४ ॥

इत्थ विनात्रयेण स्थिरचरचिदचिदेद्दिनस्सयद्देशो
 रव्यत्ताज्जीवतत्तादापि समाधिगता यद्यपि स्यात्तथाऽपि ।
 उत्थानद्वारभेदात् क्रमत इह मुदूपक्रमान् व्रानिष्ठान्
 अद्दवायेऽस्मिन्निस्त्रधिकरणगणैस्तदुणानुदृणाति ॥ ५ ॥
 शब्दैरसद्गद्गमुख्यैश्च्युतिशिरसि मितं कारण किञ्चिदेकं
 सद्गुल्पाभ्यासरूपैरतदननुगुणैश्चिन्तितश्चिद्विशेषः ।
 भूताकाशादिशङ्काजननसमुचितैर्नामभिः कारणस्थै
 क्षिप्त्या तत्पादशेषद्युतिसमुदयनासम्भवोक्त्या भुनाक्ति ॥ ६ ॥
 आकाशप्राणशब्दावनितरगतिकौ रूढिभङ्गेन नेयौ
 ज्योतिश्शब्दस्तु रूढ्या प्रथयति पुरुष दिव्यतेजोविशिष्टम् ।
 प्रख्यातेन्द्रादिशब्दस्तदनु नियमितस्तद्विशिष्टप्रवृत्त्ये
 त्येवस्यात्पेटिकैपा द्विनयुगलवती शब्दवृत्तिक्रमेण ॥ ७ ॥

॥ इ त्य न्त र धि र णं स मा स म् ॥

श्रीभाष्यम्

त्कारणे निर्दिष्टे ईक्षणनिशेषानन्दविशेषरूपविशेषार्थे स्यभावात्प्रधानक्षेत्रशादित्यतिरिक्तं प्रक्षेप्तयुक्तम् । इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिष्टं जगत्कारणत्वजगद्देश्यार्थादिषां देऽयाकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धचिदचिद्भ्रुतनोऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेव प्रक्षेपितं प्रतिपाद्यते—
' आकाशास्तल्लिङ्गात्-इत्यादिना पादत्रयेण—

२३-आकाशास्तल्लिङ्गात् (१.१.८)

इदमाम्नायते छान्दोग्ये—' अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमनि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो होवैभ्यो ज्याश्रुतप्रकाशिका

सू. २३—आकाशास्तल्लिङ्गात् (१.१.८)

सिद्धान्ते कारणत्वानुशास्य वक्ष्यमाणत्वाद्भिधेये किमित्यपेक्षया विधेयार्थशापनायै 'अस्य लोकस्य कागतिः'

गृहार्थसंग्रहः

दभिधेत्याह—साधारणैश्शब्दैः जगत्कारणे निर्दिष्टे इति । इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैरिति च । परैः 'येषु आकाश आनन्दो न स्यात्' 'आकाशोह्यै नामरूपयोः' इत्यादौ ब्रह्मणि आकाशशब्दप्रयोगात् तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वे निर्णयनं तत्राकाशशब्दस्य गौणत्वम् अत्र तु आकाशशब्दस्योपक्रमस्यस्य अभ्यासरूपतापर्यलिङ्गेन श्रुतिरेवात् गौणत्वत्पत्तः न स भवतीति पूर्वपक्षिण आशय उक्तः । सच न युक्तः । सर्वत्रापि आकाशशब्दस्य प्रसिद्धाकाशे रूढत्वेन ब्रह्मशब्दार्थस्य निरवग्रहमहत्त्वस्य तदर्थेन विभ्रान्तिरिति पूर्वपक्षिण आशयः । ब्रह्मशब्दस्य 'बृहज्जातिजीव' इत्यादिरुदित्वाहकप्रमाणमुपन्यस्य रुदिमाशङ्क्य निरुक्तिफलभ्योऽर्थः निरवग्रहमहत्त्वेन रुदिर्न विशिष्यत इति पञ्चपादिकाविवरणयोर्व्यक्तम् । निरुक्तिफलव्यर्थमर्थमङ्गीकृत्य अन्यार्थेषु रूढित्वेन प्रयोग इति विवरणप्रमेयसंग्रहे स्पष्टम् । इत्थं च आकाशपदस्य रुदित्वव्यर्थपरिग्रहे श्रुतिव्यमेवायतमिति ब्रह्मशब्दपेक्षया निष्कर्षः नैवापादयितुं शक्य इति सदत्राकाशशब्दार्थ एव ब्रह्म इत्यङ्गीकरणमित्येवाशयो युक्त इति भावः ॥

अन्तरधिकरणविषयवाक्य(छा१.७) उपठ उत्तरउण्डे (छा.९) 'अस्य लोकस्य कागतिः' इत्यादिवाक्यं वर्तते । एतत्पूर्वउण्डे शालावत्यदात्म्यजैवल्लिना कथायां शालावत्येदात्म्य 'कास जोगतिरिति पप्रच्छ । तत्रैव प्रश्नपरमपराया 'अमुष्य लोकस्य कागतिः' इत्यन्त दात्म्येनोक्ते 'अयं लोक' इति तेनोत्तरिते 'अस्य लोकस्य कागतिः' इति तदनन्तरं जैवल्लिना 'अनन्तरिकल ते शालावत्यसाम' इत्यारभ्य 'अस्य लोकस्य कागतिः' इत्याद्युत्तरवाक्यम् । अत्र 'अस्यलोकस्ये'युक्तया एतल्लोकविषयत्वं वाक्यस्य प्रतीयते । अन्तरधिकरणस्य आनन्दमयाधिकरणशक्तया आनन्दमयाधिकरणविषयवाक्यभूतानन्दवच्छया 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशासम्भूतः' इत्यत्राकाशस्य वाच्यविक्रमेणोपादकं च स्पष्टम् । अत्राकाशाशब्दः अभ्यस्त इति अभ्यासरूपतापर्यलिङ्गे श्रुतिश्चात्र पूर्वपक्षमूलम् । अनन्तरयास्तल्लिङ्गे श्रुत्यपेक्षया प्रबलमितिसमाधत्ते—'आकाशास्तल्लिङ्गादित्यादिना ॥ अन्तरधिकरणे अपहृतपाप्मनस्य सदाऽभिव्यक्तिस्वाभाविकं च उपदेशात् इति शौचशब्देन सूच्यते । अत्र तु लिङ्गशब्दस्याप्यदेव तात्पर्यम् ॥

श्रीभाष्यम्

यानाकाशः परायणम्' (छां.१.९.१) इति । तत्र सन्देशः—किं प्रसिद्धाकाश एवात्राकाश-
शब्देनाभिधीयते, उतोकलक्षणमेव ब्रह्म-इति । किं प्राप्तम् । प्रसिद्धाकाश इति, कुतः ?
शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्थो द्युत्पत्तिसिद्धशब्देन प्रतीयते स एव ग्रहीतव्यः ।
अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरभूतजातस्य कृत्स्नस्य कारणम् । अतस्तस्मादनतिरिक्तं
ब्रह्म । नन्वीशापूर्वकसृष्ट्यादिभिरचेतनाजीवाद्य ध्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्,
अयुक्तं तु तत् । तथाहि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते-तद्ब्रह्म' (तै.भू.१.१.१) इत्युक्ते
कुत इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि विशेषापेक्षायां 'सर्वाणि ह्यवा इमानि भूतान्याका-
शादेव समुत्पद्यन्ते' (छां.१.९.१) इत्यादिना विशेषप्रतीतेः जगज्जन्मादिकारणमाकाश

धुतप्रकाशिका

इत्यादिकमुदात्तम् । गतिः प्राप्य, संशयमाह—तत्रेति । भूताकाशे प्रसिद्धयतिशयपरायणत्वात्तदुत्पत्तिभ्यां संशयः—
भूताकाशे परमा मनिचाकाशशब्दप्रयोगात्संशय इत्युक्तं परैः । तदयुक्तम् अद्युतवेदान्तस्य 'सर्वाणिह्यवा इमानिभू-
तानि' इति वाक्यस्याकाशाशब्दवत् 'आकाशोह्यै नामरूपयोर्निर्वहिते' इत्यादिवाक्यस्याकाशाशब्दस्य च परमा म
विषय प्राप्तियत्तेः ध्रुत्वेदान्तस्य सशयभावाच्च । चिदाचिद्विलक्षणकारणास्ति-त्वायोगव्यवच्छेदात् प्रथमपादसाध्यः नत्वग्ययो
गव्यवच्छेदः सः त्रिपादासाध्य एव, इतःपूर्वैरधिपरेवायोगव्यवच्छेदासिद्ध इति चेन्न 'सदेव' 'ब्रह्मविदाप्नोति'
'आत्मन आकाशसम्भूत' इत्यादिषु कारणविषयाणां सद्ब्रह्मादिशब्दानां साधारणानामाकाशप्राणेन्द्रादिविशेषपर्यव-
सानेषति चिदाचिद्विलक्षणकारणास्ति-त्वादिदेराकाशादिपदानामीक्षणान-द्विशेषयोगानुसृत्या नेय वेत्स्ये तान्तिद्वेष ।
अतो यथोक्तहेतुनिबन्धनसंशयः ॥

जगत्कारणत्वादिवाक्यप्रतिपाद्य वस्तु किमाकाशः उत परमा मेति विचारः तदर्थं 'अस्य लोकस्य कागतिः'
इत्याकाश इत्यत्राकाशः किंप्रसिद्ध ? उत पर- तदर्थं किमाकाशशब्दो क्वथा वर्तते उनाद्ययद्यत्तया । तदर्थे ज्याय
रुचादिगुणाः किं मुख्यतया नेया, उतान । तदर्थं 'आत्मन आकाशसम्भूतः' इत्याशब्दः किं कारणाकाशपरः
उत परमा मपरः ? तदर्थं किमयमा मशब्दः स्वरूपपरः उत देहप्रतिसवन्निष्पन्न इतिविचारः यदा स्वरूपपरः तदा आत्मन
आकाश इत्यत्राशब्दस्य कारणाकाशपरतया ज्यायत्वादिगुणानामपि कथञ्चिन्न-रुद्रिशक्तः स्थितत्वादिषयवाक्य-
स्याकाशशब्दः प्रसिद्धाकाशपरइति चेदा-तवेद्य वस्तु प्रसिद्धाकाश इति पूर्वपक्ष पल्पलिभावः । यदा आ-शब्द, शरीर
प्रतिसवन्निष्पन्न, तदा आत्मन आकाश इत्यत्राशब्दस्य परमा-मपरतया ज्यायत्वादिगुणानामपि मुख्यत्वाद्यौगिभ्युत्था
विषयवाक्यस्याकाशशब्दः परमा मपर इति कारणवाक्यप्रतिपाद्यः परमा मेति रादान्ते पल्पलिभावः ॥

पूर्वपक्षसमर्थनीयक प्रयोजक सिद्धयति शब्देति । प्रमाणा-तरसिद्धांशानुवादेरुतिहे तदनुगोषाय त्रिष्टयस्याऽ
र्थस्य वर्गनीयस्य स्यात् 'आदित्यो सूप' इत्यादिषु यूपदेः प्रमाणा-तरगोचरत्वात् तदनुगोषादेवयहानम् मानान्तरागो-
चरे वस्तुनि प्रतिपाद्ये न तथा द्यु पत्तासद्धार्यत्वात् । आनुशोद्धव्यान्तराभागेन शब्दस्वान-यस्य अनुश्रुतत्वादिति
भावः । ततःकिमित्यनाह—अतइति । प्रसिद्धाकाशएवेति । अर्थांतरपरत्वेहि यौगिभ्युत्थात्तदध्यायणीया नतशुक्त रुद्रिहिं
योगान्तरप्रेतिभावः । अ(र्थांतर)र्थ)त्रिषोषण्यु पत्तासिद्धार्यरूप्यत इति चोदयति नन्विति पर्णहरति सत्यमिति ।
इत्यादीत्यादिशब्देन किंप्रया-त कन जीवन्ति इत्यपेक्षा विषयिता विशेषेण प्रतीतिरिति एतद्वाक्यविशेषेण वस्तुविशेष-
प्रतीतिहेतुनयोच्च जगज्जन्मादिकारणमाकाशएवेति निश्चितइति । सद्ब्रह्मादिप्रतिपक्षकारणानुवादिह लक्षणवाक्योक्त

श्रीभाष्यम्

एवेति निश्चितेति 'संदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां.६.२.१) इत्यादिष्वपि सदादिशब्दास्माधारणाकारास्तमेव विशेषमाकाशमभिदधति । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (पेतरेय.१.१.१) इत्यादिष्व्यात्मशब्दोऽपि तत्रैव वर्तते । 'तस्यापि हि देतनैवन्तःत्वं न संभवति ; यथा 'सृदान्तको घट' इति । आप्तोतीत्यादिति व्युत्पत्त्या सुतरामाकाशोऽप्यात्मशब्दो वर्तते । अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते स्तृतीक्षणाद्यस्तदनुगुणा गौणा वर्णनीयाः । यदि हि साधारणैश्चाद्वैरेय सदादिभिः 'कारणमभ्यधायिष्यत ; ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरूप्येत । आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्वाभाव्यान्निर्णेतव्यमस्ति । ननु 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१.२) इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते । सत्यम्, सर्वेषामेवाकाशवाच्यादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चैत्यवस्थाद्वयमस्ति । तत्राशस्य सूक्ष्मावस्था कारणम् । स्थूलावस्था तु कार्यम् । 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१.९) इति स्वस्मादेव सूक्ष्मरूपात्स्वयं स्थूलरूपस्सम्भूत इत्यर्थः । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां. १.९.१) इति सर्वस्य जगत आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रवणात्संदेव हि कारणं ब्रह्मेति

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्म आकाश एवेति निश्चितइत्यर्थः । यद्वा आवातप्रतीतिः पूर्वमुक्ता निश्चित इति युक्तितो निर्णय उक्तः ॥

ननु 'यतो वा इमानो'त्यादि वाक्यप्रकरण एव 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यनन्दशब्देन विशेषनिर्णयोऽस्ति । नैवम् 'यदेव आकाश आनन्दो नस्यात्' इत्याकाशशब्दसाभानाधिकरण्यादानन्दशब्दः किमाकाशपरः आकाशशब्दः किमानन्दपर इति सशयस्थात् तस्मादानन्दशब्दसाभानाधिकरण्यात् 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति वाक्यादेव विशेषनिर्णयइत्यभिप्रायेणाकाशादेवेति निश्चितइत्युक्त साधारणाकाराः साधारणरूपाः 'ज्ञागोवा मन्त्रवर्णीत' इति न्यायोऽभिप्रेतः आनन्दशब्देन विशेषनिर्णयशङ्का निरस्यति । आत्मावा इत्यादिना । तत्रैव आकाशे आकाशशब्दाप्यस्या आत्मशब्दोऽपि साधारण इत्यर्थः आत्मशब्दस्यावयवदशस्यसाधारण्ये इपर व दर्शयति आप्तोतीति । व्यवस्थितरूढिशक्त्याकाशशब्दस्य रूढिमङ्गादपि नानार्थसाधारणरूढिशक्तेरामरुद्देश्यस्य रूढिमङ्गात् इति भावः । ईक्षणादीनामणत्वेन निर्वाहानुवाह - अतएवमिति । श्रुतप्रारब्धलक्षणं तदनुगुण नैवमित्यर्थः । ईक्षणादिमुख्यवानुरोधी सदादिशब्दैरेव विशेषनिर्णय इति शङ्काया सदादिशब्दस्य आकाशादिपदश्रुतेः प्राग्वह्यमुपपादयति यदिहीति । साधारणशब्दैरेवेति । ननु विशेषशब्दान्तरे सतीति भावः । यदीत्यभिप्रेतं विपर्ययण विशेषनिश्चयकर इत्येव दर्शयति आकाशशब्देनत्विति । रूढिर्हि योगमपहरतीति न्यायाद्विलम्बितप्रतिपत्ताद्यौगिक्यादपि दीर्घधीविषय रूप्ये एवाकाशशब्दस्य परिस्राष्ट सदादिशब्दानामीक्षणदिलक्षणपरमर्शोपेक्षत्वेन विलम्बितप्रवृत्तितया आदर्शप्रवृत्तिवत् प्रवृत्तरव शपरश्रुत्याऽपेक्षिते विशेषे लब्धे अर्थस्वमात्रनिर्णेतव्यविशेषात्मावादीक्षणाद्यस्तदनुरोधेन वर्णनीयाः । अतो न चेतनविशेषकारणत्वादिद्विरित्यर्थः कार्यतयाऽवगतस्य परमकारणत्वानुपपत्तियुगेन चोदयति नन्विति । परिहरति सत्यमिति । कार्यत्वेऽभिमतिः तस्य कारणत्वमङ्गत्वेनसङ्गीकारः वाच्यानुपादानं निदर्शनतया सूक्ष्मावस्थाशब्देन तन्मात्रावस्था कथ्यते 'आत्मन आकाश' इति वाक्ये आत्मशब्दः स्ववाचीत्यर्थः । कुत इत्यमस्त्वारस्येनाथो वप्यते इत्यत्राह-सर्वाणीति । प्रभवाप्ययादीत्यादिनाकाशप्रदानेन स्थितिहेतुत्वमुच्यते परायणम् इति सत्रोक्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

निश्चितम् । यतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म, अत एव च 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै.शा.७) 'आकाशोह्यै नामरूपयोर्निर्वहिता' (छां.८.१४.१) इत्येवमादि निर्वहो-
ऽप्युपपन्नतरः । अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेति ॥

एवंप्राते ग्रमः—'आकाशास्तद्विज्ञात्' आकाशाशब्दाभिधेयः प्रसिद्धाकाशादचेतनाद-
र्यान्तरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव । पुतः ? तद्विज्ञात-निरिलजगदेवकारणत्वम्, सर्व-
स्माज्ज्यायस्त्वम्, परायणत्वम् इत्यादीनि परमात्मविज्ञानशुद्धत्वम् । निरिलकारणाद्यं
ह्यचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशाशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनवस्तुनस्तत्कार्यत्वात्सम्भवात् ।
परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वम् । तथाचेतनस्य हेयस्य सफलपुरुषार्थविरोधिनो न
सम्भवति । सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैरसद्वैभ्यो निरतिशयोत्त्वं
तदप्यचिदो नोपपद्यते ॥

यदुक्तं जगत्कारणविशेषाकांक्षायामाकाशाशब्देन विशेषसम्पन्नादन्यत्सर्वे तदुत्तरुप

श्रुतप्रकाशिनः

नामरूपयोर्निर्वहिता इत्येवमादीत्यादिशब्देन 'कं ब्रह्म स ब्रह्म' 'प्राणेषामै तदाकाशंचोचुः' 'परमे
व्योमन्प्रातिष्ठिता' इति वाक्यान्वयिभेदात् । पूर्वपक्षमुपसहरति अतइति । रादान्तराभते एवमिति । पूर्वाधिकरण
इव नात्र तद्वर्गोपदेशात् इत्युक्तं वाक्यान्तरप्रसिद्धार्थस्यानुदेतस्य हेतुतया विवक्षितत्वात् । लिङ्गसंबन्धिभवेन प्रमाणान्त
रोत्पन्नवद्द्वै लिङ्गं भवति । लिङ्गं च किमित्यत्राह—निरिलजगदिति । 'सर्वाणि ह्या इमानि' इत्यास्मिन्विषयवाक्ये
सर्वैश्च-दस्यासङ्कोचमभिप्रेत्य निरिलेभ्युक्तं भूतशब्दस्य वाक्यादिचतुष्टयमात्रपरवत्पुरुषासाय जगच्छब्दः । महच्छब्दपक्षशब्द
पृथिव्यादियदसमभिध्याहाराभावात् भूतशब्दस्याचि ससृष्टचेतनपरत्वं स्वतःप्राप्तम् । 'यतो वा इमानि भूतानिजायन्ते
येन जातानि जीवन्ति, यद्व्ययन्त्यभिसंविशन्ति' 'नद्विस्यात्सर्वा भूतानि' 'भूतानां प्राणिनश्चेष्टाः' इत्यादि
प्रयोगस्तस्मात् । अतस्मिन्भूतकारण बोध्या चिदचिदात्मकसमस्तप्रपञ्चकारणत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायण निरिलजगद्वि-
शुक्तम् । तत्र निमित्तान्तराश्रयणाद्वाक्यान्तरेकार्यत्वाच्च निमित्तोपादानादिरूपसर्वविघकारणत्वाभिप्रायेणैककारणत्वमित्यु-
क्तम् आकाशस्य तद्विज्ञानुपपत्तिमाह—निरिलकारणत्वमिति । अनेककारणत्वाद्युपपत्तिश्चाभिप्रेता नद्याकाशो निमित्त-
कारणं मयित्तुमर्हति, पुरुषार्थविरोधित्वाच्च प्राप्यत्वं च न समवतीत्याह—परायणत्वंचेति । अचेतनस्य चेतनत्वेन स्वरू-
पानन्तर्भूतत्वाद्देयत्वमित्यर्थः सकलपुरुषार्थविरोधिनः सकलानां पुरुषाणां साक्षात्पुरुषार्थो मोक्षः कर्तव्यहेतुतया तस्य विरो-
धिनइत्यर्थः । यदा मोक्षविरोधतया हेतुस्य शब्दादिनिमित्तविषयप्रावण्यजननाद्वर्मादि सकलपुरुषार्थविरोधिनः सर्वैश्च-
सुखस्य मोक्षानर्भावात् सकलपुरुषार्थरूपो मोक्ष तद्विरोधिन इति वाऽर्थः ॥

यदा कारणावस्थायामत्यन्तज्ञानरहोत्तरेण चतुर्णामपि पुरुषार्थानां विरोधिन इत्यर्थः । ज्यायस्व नुत्तरेण च
सर्वस्मादिति । अत्र पूर्वपक्षमुक्तेः कःपरिहारसक्तो भवतीत्यपेक्षायां स्वभाभिप्रेतार्थे बह्व्यन्त परिसमनुवदति यदुक्तमिति ।

श्रुतार्थसंग्रहः

निरिलजगदेकारणत्वमिति । 'आकाशादेव समुपपद्यन्ते' इत्यत्र एवकारेण कारणान्तरनिषेधेन उपादान-
कारणत्वं निमित्तकारणत्वं वैकल्येति तात्पर्येण निरिलजगदेकारणत्वमित्युक्तम् । पूर्वाधिकरणे 'तद्वर्गोपदेशात्' इत्यत्र

श्रीभाष्यम्

मेव वर्णनीयमिति, तदयुक्तम् ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' (छां १.९.१) इति प्रसिद्धवन्निरदेशात् । प्रसिद्धवन्निरदेशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते । प्रमाणान्तराणि च ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' (छा.६.२.१) इत्येवमादीन्धेव चापयानि । तानि च यथोदितप्रकरणेणैव ब्रह्म प्रतिपाद्यन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्माकाशादेवेन प्रसिद्धवन्निरदेश्यते । सम्भवति च परस्य ब्रह्मण प्रमादाकृत्वादाकाशाद्वादिभिधेयत्वम्—आकाशाते, आ

श्रुतप्रकाशिका

परिहरति तदयुक्तमिति । प्रथमं पुराणादसोपेक्षणानुवादेन पुरोडादिवाक्यविरुद्धार्थप्रतिपादनायोगं वक्तुं अनुवादलिङ्गत्वमाह—सवाणीति । प्रसिद्धवन्निरदेशोऽस्तु, तद्वकिमित्यत्राह—प्रसिद्धवदिति । सांख्यमन्त्रेण तत्र किमित्यत्र ह—प्रमाणान्तराणिचैति । कथमाकाशाद्ब्रह्म परब्रह्मनादिभिर्वाहाह—सम्भवतिचेति । प्रकाशकत्वात् अनन्यसर्वाथ

गूढार्थसमूह

तच्छब्दोपवादेन अनन्यथासिद्धत्वं यथातयाऽत्रापि तच्छब्दनिर्देशेन लिङ्गस्यानन्यथासिद्धत्वं बोध्यते । अनन्यथासिद्धत्वं ज्ञस्य श्रुत्यपेक्षया प्राक्त्वस्य सूत्रे निवक्षितम् । अत्र श्रुतिक्रमे ' आकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इत्यादिना कारणत्वं प्रकृतम्, अनन्तरं उपायत्वम् अनन्तरं परापरत्वम् अनन्तत्वचान्तेऽभिहितम् । यद्यपि जैत्रलिना ' अन्तर्वाकिल शालावत्त्वसाम ' इति पूर्वमेव शालावत्त्वमिति साम्बन्धत्वं प्रतिपादितम् । तत्र प्रतिकोटिभूतमनन्तत्वं, तस्यैव प्रथममभिधानं युक्तमिति (या.२.२) कैश्चिदुक्तम् । तथाऽप्याकाशाद्ब्रह्मवदिति विषयवाक्ये लिङ्गोक्तिक्रमपर्यालोचनाया कारणत्वमेव प्रथमम् अन्तर्वाकिलत्वमुक्तम् । एतदनुसारेण परैरपि कारणत्वादि क्रमभिधाय अनन्तत्वमन्तर्वादिभिहितम् । युक्तचैतत् अम्यात्तरुपता पर्यलिङ्गं नुवृष्टी-ताकाशाद्ब्रह्मश्रुतिः पूर्वपक्षलिङ्गमिति (ब्र.वि.आ) पूर्वपक्षेण आशयः परैरेवोक्तः । सिद्धान्तेऽपि एतत्प्रकाशकत्वात् कारणत्वं प्रथममभिहितम् । एवमुक्तविधानन्यथासिद्धत्वं लिङ्गं पूर्वपक्षप्रतिकोटितया यदावयवलाभुप-यस्त तस्मिन्नेव वाक्येऽनन्यथासिद्धत्वं लिङ्गं यदनेनैतत् प्रकाशनेनैव पूर्वपक्षानुगुण्य सिद्धान्तस्य एवमुक्तत्वेन ' आकाशात्सिद्धिज्ञात् ' इति सूत्रमिति च स्पष्टाय-सम्बन्धप्रकाशितो भवति । अग्न्यस्तश्रुतिरेव पूर्वपक्षबीजमिति परंपरामपि समतम्, तत्प्रतिकोटिभूतार्थस्य सिद्धान्ते वर्णनदशा यामपि तदाकथोक्तकारणत्वस्यानन्यथासिद्धस्य प्रथमोक्तस्य पूर्वपक्षनिरासकत्वकथन एवानुक्तम् । एवमाशयर्त्वं शङ्कराचार्यैरपि श्रुत्युक्तक्रमेणैव लिङ्गान्यभिहितानि । तद्वितीरेव भगवद्भ्राह्मण्यकारैरप्याहत् । इत्यादीनि इत्यत्रादिपदेन अनन्तत्वमपि स्पष्टं भाष्ये । तद्विज्ञानादित्यत्रैकत्रचनेन एकस्यैव लिङ्गस्य श्रुतिवाचकत्वं सम्भवतीत्यर्थो बोधितः । अथापि श्रुतौ बहूनां सिद्धान्तानामभिधानेन बहूनि लिङ्गान्यत्रापन्यस्तानि । एतेनाम्यात्तरुपता पर्यलिङ्गस्य पूर्वपक्षराशकत्वात् उपपत्त्यस्य चित्तो भवति । पूर्वपक्षे ' अर्थादा कलानैकदशात् ' (१.४.३०) इत्यत्र ' हस्तोनात्रगति स्वधितिनाऽवगति ' अज्ञलिना सक्तुप्रदाये जुषति ' इत्यादौ सामर्थ्यानुसारेणानदानस्य द्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानपरत्वेन अज्ञलिज्ञानरूपस्य व्याकृत्यात्मकाज्ञलिपरतया च सङ्केतः । एव इत्यलेऽपि ' स्यादा प्रत्यक्षादष्टत्वा प्रदानवत् ' (१०.२.१) इत्यत्र ' घृतेऽप्ययति ' इत्यादौ विक्लव्यनुकूलध्यापारसामान्यवाचकस्य आधानो अग्निप्रयोगमात्रपरत्वेन सङ्कोचः स्वीकृत इत्यनन्यथासिद्धलिङ्गस्य प्राक्त्व पूर्वमीमांसकानामपि समतमिति सिद्धम् ॥

श्रीभाष्यम्

कादाशयति च—इति । किञ्च अनेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणक्षमेणापि चेतनांशं प्रत्यम्-
 म्प्रामित्तत्त्वात्प्रामाण्यमचेतनविशेषमभिदधानेन 'तद्दक्षत बहुस्यां प्रजायेय' (टां.६.२.३)
 'सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेय' (तै.आन.६) इत्यादिवाच्ययोपाध्यायितसादृश्यमत्यक्वाम
 सत्यमद्गुणत्व्यादि विविदिष्टापूर्वाधंप्रतिपादनसमर्थानेयवापश्यगत्तिसामान्यं चैवेनानुवादस्वरू-
 पेणान्यथाकृतं न दास्यते । यत्वात्मशब्दश्चैतनैकान्तो नभवति 'मृदात्मको घटः इत्यादि
 दर्शनादित्युक्तम् ; तत्रोच्यते—यद्यपि चेतनादन्यथापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते ; तथा-
 ऽपि शरीरप्रतिसंबन्धिन्वात्मशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् 'आत्मा वा इदमेव एवाप्रवर्तते' (पेनरेय.१.१.१)
 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' (तै.आन.१.२) इत्यादिषु शरीरप्रतिसंबन्धिचेतन एव प्रतीयते । यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात्साक्षादिमानेव
 म्यनः प्रतीयते ; अर्थान्तरप्रतीतिस्तु तत्तद्साधारणनिर्देशापेक्षा ; यथा स्वतः प्राप्तं शरीर-
 प्रतिबंधन्यचेतनाभिधानमेव 'स ईक्षत लोकाप्सु रजा इति' (पेनरेय.१.१.१) 'सोऽका-

श्रुतप्रकाशिका

प्रकाशकत्वात् आकाशते स्वस्मै प्रकाशते । आकाशयति अन्य प्रकाशयति, स्वा मने इत्यर्थः । यद्वा प्रकाशकत्वादिति णि
 षन्तं वेनाणित्तन्वेन च व्युत्पत्तिद्वयस्य तथोक्तं । तस्यैव विवरणम् आकाशते इत्यादि रुद्रिप्राप्त्ययमर्थविरोधसती-
 ल्यपशुदाधिकरणनयोपजीनेनानावयवदास्यया निर्वाहःकृतः । रुद्रपरित्यागनापयवसानवृत्त्या आकाशशब्दस्याकाशशरी-
 ररूपमान्परतया निर्वाहोऽप्यभिमतः । चैश्वानराधिकरणे चैश्वानरशब्दस्योभयः ऽपि परमापरवस्य ददवमाणत्वात्,
 आकाशादिशब्दानां तत्तच्छरीररूपमात्रवाचित्वस्यानन्तरपाटेऽनुवर्तित्वमप्येव च । आकाशशब्दस्याव्यावृत्तशरीररूपमा-
 न्परत्वात् यादवप्रकाशोक्तं विलम्बद्वयवशादुपेक्षितम् । न केवलं प्रसिद्धवन्निरदेशमात्रं नुवादात्तत्त्वात्कच 'यदाभ्येयोऽ-
 ष्टाकपालः' 'उपरिदि देवेभ्यो धारयति' इत्याद्यादर्शनादिति शङ्कायामयोग्यत्वे निश्चितेसति प्रसिद्धवन्निरदेशोऽनुवा-
 दकत्वसावक इत्यभिप्रायेणाह—किंचेति । विशेषसमर्पणक्षमेणापीति । एकपदश्रवणवेलाया विशेषसमर्पणक्षमेणापि परा
 मर्शदायानयोग्यतया निश्चिनाऽप्यो न प्रतिपादयितुं शक्य इत्यभिप्रेत्यासम्भावितकारणभावमि दुक्तम् । 'सदृक्षत' इति
 शब्दिप्रायश्चयेः 'सोऽकामयत' इति 'ब्रह्मविदाप्रोति' इत्यनुवाकनायचयेः ब्रह्मणो योग्यार्थवशापनाय सार्वांश-
 दिकमुक्तम् । नप्रमाणपद्वीमधिरोहतीति । अयोग्यार्थेनानुवादरूपेण वाक्येन योग्यपूर्वाध्यायवयानामन्यथाकरणम-
 युक्तमित्यर्थः । उक्तवैषम्यद्वयानुवादेनानैकवाक्यान्वैकवाक्येन वाद्यद्विदशवयानित्याह—एवमिति । गतितामान्यं प्रहृ-
 तिसामान्यं 'अस्य लोकास्य कागतिः' इत्युपक्रमवशात् अन्यपरव स्फुटम् ॥

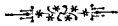
एवमाकाशकारणपक्षे अन्यपरत्व, मेकवाक्यत्व, मयोग्यार्थत्व, अनुवादरूपत्वम् स्वपक्षे अन्यपरत्वं वाक्यवहुत्वं योग्या-
 र्थानमपूर्त्वं, चेतित् वैषम्यचतुष्टयमुक्तम् । एवमयोग्यार्थश्रुतिमूल लिङ्गमयोग्यार्थश्रुतितः प्रबलमिति सिद्धान्त-याय उक्तो
 भवति यथा गङ्गाशब्दस्वार्थसमर्पणक्षमोभूतलघर्मतया प्रत्यक्षसिद्धयोपाधिकरणत्वात्क्वविरोधना-द्ययोः स्वार्थप्रतिपा-
 दनसम-नाभावान्छुत्यामासः, एवं योग्यार्थश्रुतिमूललिङ्गपक्षया आकाशश्रुतिः श्रुत्या मासत इति । आत्मशब्देनैकान्त्य
 यत्तित्यादिना नूय परिहरति तत्रेति । स्वतःप्रातया आत्मशब्दो विशेषवाचीत्यर्थः । प्रवृत्तब्रह्मवाचित्वेच्छब्दासामानाधि-
 करण्यच न स्वरूपपरत्वमित्यर्थसिद्धम् । न केवलमर्थान्तरसाधकनिर्देशाभावः स्वतःप्रातर्थासधकनिर्देशोऽप्यस्तीत्याह—स
 ईक्षतेति । अधिकरणार्थमुपहरति एवमिति । योग्यादृष्टेः प्राक्त्यात् प्रसिद्धार्थपरत्वेति श्रुतिविरोधावहंलं लिङ्गादि-

श्रीभाष्यम्

मयत बहुस्यां प्रजायेय ' (ते.आन.६) इत्यादितत्तद्दानयविशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति । एवंवा-
क्यशेषोपावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थविशिष्टं निश्चिज्जगद्वैककारणं ' सवेद्य सोम्य '
(छां.६.२.१) इत्यादिवाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशाशब्देन प्रसिद्धवत् ' सर्वाणि हवा इमानिभू-
तानि ' (छां.१.९.१) इत्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥

आकाशाधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

तदनुरोधेन नेयमिति पूर्वपक्षयुक्तिः योग्यार्थश्रुतिमूल्लिङ्गादयोग्यार्थस्य पदस्य श्रुत्याभासत्वाद्योग्यार्थस्वीकारइति राद्धान्त-
युक्तिः ॥

आकाशाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तदीपः

आकाशास्तल्लिङ्गात् १-१-२३

' अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशप्र-
त्यस्तं यन्ति ' (छा.१.९.१) इत्यत्र आकाशाशब्दनिर्दिष्टं जगत्कारणं किं प्रसिद्धाकाशाः, उत सम्स्तचिदचिद्वस्तुविलक्षणं
ब्रह्मेति संशयः । प्रसिद्धाकाश इति पूर्वपक्षः । कुतः ? आकाशाशब्दस्य लोके तत्रैव व्युत्पत्तेः, ' यतो वा इमानिभू-
तानि ' (ते.भ.१.अनु) इत्यादिसामान्यलक्षणस्य सदादिशब्दानामपि साधारण्येन ' आकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इति
विशेषे पर्यवसानात्, ईक्षणदयोऽऽयाकाश एव जगत्कारणमिति निश्चितेऽस्मिन् गौणा वर्णनीया इति । राद्धान्तस्तु—
' सर्वाणि हवा इमानि भूतानि ' (छा.१.९.१) इति प्रसिद्धवक्षिदेशात्, प्रसिद्धेऽपेक्षापूर्वकत्वात्, चिदचिद्वस्तुविलक्षणं
सर्वज्ञं ब्रह्माकाशाशब्दनिर्दिष्टमिति । सूत्रार्थस्तु—आकाशाशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, प्रसिद्धवक्षिदेश्यमानात् जगत्कारण-
त्वादिलिङ्गात् ॥

॥ इति वेदान्तदीपे आकाशाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

अत्राकाशाशब्दशेषप्रभवविलयभूरेसात्रि दृष्टस्त्वनाम्ना
निर्दिष्टस्त्वैत्तिरीयेऽप्यनितरजनितस्वात्मनसम्भयोक्त्या ।

मैवं सिद्धानुवादोह्यमथ च परप्राप्यतादिर्न तस्मि-
स्तत्कर्ताऽऽत्मा विपश्चिच्छ्रुत इति विहता स्वात्मनस्तत्प्रसूतिः ॥

समाप्तमाकाशाधिकरणम्

अथ प्राणाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू. २४—अत एव प्राणः (१.१.९)

इदमात्रायते ज्ञान्दोग्ये—प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ' (छां. १.९.१) इति प्रस्तुत्य ' यतमा सा देवतेति प्राण इति होराच सर्वाणि ह या इमानि भूतानि प्राणमेवामि-संनिशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेष्टविद्यान्प्रास्तोप्यो मूर्धां ते व्यपतिष्यत् ' (१.१.५) इति ॥

अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दप्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते, तदसाधारणनिरिच्छजगत्प्रवेशनिष्क्रमणादि लिङ्गात्प्रसिद्धव्यभिर्दिष्टात् । अधिकाशङ्का तु—वृक्षस्य भूतजातस्य प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देशमर्हति—इति ॥

अथ प्राणाधिकरणम्

द्व्युत्प्रकाशिका

उपाधिकरणन्यायमनुवदति—

सू. २४—अत एव प्राणः (१.१.९)

विषयमाह—इदमिति । मूर्धते व्यपतिष्यत् आमसत्ता न लभ्येतेत्यर्थं । किं वेदान्तेषु प्रसिद्ध प्राणः उत परमा मा, तदर्थं ' प्राणइतिहोराच ' ' प्राणमेवाभिसंनिशन्ति ' इत्युक्त प्राण किंप्रसिद्ध उपरः । तदर्थं किं प्राणशब्दो रुदः उत योगिक तदर्थं भूतजातस्य प्रसिद्धप्राणावस्थितिप्रवृत्तिव्यतिरिक्त उत नतिविचारः । यदाऽस्ति तदा रुदन्वादिष्ययावयस्यप्राणशब्दः प्रसिद्धप्राणपर इति सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धप्राण इति पूर्वपक्षे फलितम् । शब्दान्तेषु यदा प्राणावस्थितिप्रवृत्तिरनास्ति तदाऽवयवशक्तया विषयवाक्यस्यप्राणशब्द परमा मपरइति सर्ववेदान्तेषु परमा मेति फलितम् । अक्षरार्थमाह—अत्रेति । आकाशशब्दादित्यत्र रुदिप्रावत्य त परिहारादिक पूर्वोक्त सर्वमनुरन्वेयम् ॥

नाहंप्रमुदाहरण न्यायोऽतिदेष्टव्यः अतिदेशस्यैह प्रयोजन अधिकाशङ्कापरिहार अत सूत्रकाराभिन्तामधिकाराङ्का दर्शयति कृ स्तस्येति । अत्राविरोधशङ्कया प्रत्यवस्थान विरोधस्तुटीकरणत्वात्सन्वेयम् । स्थितिप्रवृत्त्यादीत्यादि

अथ प्राणाधिकरणम्

गूढार्थसमग्र

वृत्तस्य भूतजातस्येति । स्वावकाल प्राणवृत्तिलापे इतरेन्द्रियवृत्तीनां लोपः, प्रबोधकालेषु प्राणवृत्तिसम्बन्धलाप इति लोके प्रसिद्ध । शत्रुपथब्राह्मेणोऽपि ' यदावै पुत्र स्वपित प्राणतर्हि नागप्येति प्राण चक्षु प्राणगुंभोत्र प्राणमन सयदा प्रभुष्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायते' (श. ब्रा १०.३ ३ ६) इत्यत्र अयमर्थो व्यक्तः । अ । ' कतमासादेवता प्राणइतिहो

श्रीभाष्यम्

परिहारस्तु—गिलाकाष्टादिषु चेतनस्वरूपे च तदभावात् 'सर्वाणि हवा इमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' [छां.१.११.५] इति नोपपद्यत इति । अतः प्राणयति सर्वाणि भूतानीति कृत्वा परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभिधीयते । अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वसाधेक्षसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगण परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

शब्देन निवृत्तिरुच्यते प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानविकीर्षे च ; स्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपत्तिकारणत्वमर्थसिद्धमिति भावः ॥

यद्वा 'यदावै पुरूपरस्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणंचक्षुः प्राणंश्रोत्रं प्राणंमनः यदाप्रचुध्यते प्राणा देवाधिपुनर्जायन्ते' इति प्रसिद्धब्रिहदेशरहितया श्रुत्या प्राणस्याप्ययोद्गमनहेतुत्वावगमश्चादिशब्देन विवाक्षितः, आस्मिन्प्रकरणे उद्गीथप्रतिहारयोर्देवतात्वेनाप्रादित्यावुक्ते तयोश्चाब्रह्मत्वात् प्राणोऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तः प्रसिद्धएव ब्रह्मइतीदं भाष्येऽनाहतम् प्रकरणोक्तानामन्नमयादीनामब्रह्मत्वेऽपि कारणस्य परब्रह्मत्वमानन्दबल्लथा समर्थितमिति प्रकरणमाश्रय पूर्वपक्षावलम्बनत्वेन बुद्धावनाशेहात् । जगत्कारणतयेति । संसृष्टप्रति कारणत्व संभवतीति भावः ॥

छात्रिकं परिहार दर्शयति परिहारस्त्विति । आदिशब्दोक्त आकाशादिः 'प्राणंतर्हि वागप्येति' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रियव्यापारविषया, प्राणशब्दस्य परब्रह्मत्वत्वं कथमिति शङ्का परिहरन्नधिकरणार्थमुपरहरति अतइति । वृत्ताधिकरणद्वयस्यावान्तरपेटिकात्व दर्शयति अतःप्रसिद्धेति ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

गूढार्थसंग्रहः

यान्ति प्रश्नप्रतिवचने (१.११.४.५) एतद्वाक्यानन्तर 'उद्गातर्या देवता' 'प्रतिहर्तार्या देवता' इत्युपक्रम्य 'आदित्य इतिहोवाच' 'अन्नमितिहोवाच' इत्यादिप्राणकृमैषेव वाक्य श्रूयते तत्रोभयोर्ब्रह्मत्वाभावात् अत्रापि ब्रह्मत्वाभावः । यत् 'यदापुनः स्वप्न न कश्चन पश्यति' इत्यादिकौपीतकीवाक्ये 'अथास्मि-प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र पूर्वोक्तश्रुत्यर्थेव स्फुटः इत्यधिका शङ्का । स्वापप्रसोषयोः इन्द्रियमात्रस्य सवेशनोद्गमनदर्शनेऽपि सर्वेषां भूतानामत्रोपत्तिलयश्रवणेन मुख्य प्राणस्योत्पादक वासंभवः ब्रह्मादिस्तम्भान्तस्य भूतशब्दाद्यंतया चेतनेषु प्राणाधीनत्व न सम्भवति । 'वाचिकैःपाक्षिमृगता मानसैरभ्यजतिताताम् । शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थवरता नरः' इति स्थावरशिलायाः प्राणाधीनत्वदर्शनात् अत्र 'सर्वाणि भूतानि' इति वाक्य न गौग नेत्र शक्यम् । 'प्राणबन्धनेहि सोम्यमनः' इत्यादौ प्राणशब्दः ब्रह्मणि प्रसिद्धः । 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादौ प्राणशब्दः ब्रह्मपर एव, 'कोहोवा-न्याक-प्राणत्वात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ प्राणस्य परा माधीनत्वमपि श्रूयते, एत प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे सम्भवति अत्रादित्यवाक्ययोरिव प्राणवाक्यस्य गौगार्थकत्वन नयुक्तम् । तत्र गत्यन्तरविरहात्तथाऽऽश्रयणम् अत्रतु न तथा, अतः सर्वभूतोत्पादकत्वादिलिङ्गस्य अनयथासिद्धस्य मुख्यप्राणपरिग्रहे वाचकस्य सत्त्वात् यौगिकएवाय प्राणशब्दः इत्यभिप्रेत्याह-प्राणयति इत्यादि ॥

प्राणाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारे आकाशाधिकरणं, प्राणाधिकरणं च,

सू.२३—आकाशास्तद्धिंमात् (१.१.८)

सू.२४—अत एव प्राणः (१.१.९)

‘सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाश प्रत्यक्षं यन्ति’ (छा.१.१.१) ‘सर्वाणि हवाइमानि भूतानि प्राणमेवाभिधिविशन्ति प्राणमेवाभ्युज्जिहते’ (१.१.१.५) इत्यादी ‘सदेव सोम्येदमप्र आसीत्’ इत्यादिना सामान्येन निर्दिष्टस्य जगत्कारणस्य भूताकाशप्राणसहचारिजीववाचिशब्दाभ्यां विशेषनिर्णयशुद्धायां ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि’ (छा.१.१.५) इति प्रसिद्धवज्रिदंशमानात् जगत्कारणत्वादिलिङ्गात् भूताकाशादिजीवाभ्यां अर्थात्तरभूतः परमपुरुष एवात्र आकाशप्राणशब्दानिर्दिष्ट इति निधीयते । तत्प्रसिद्धिस्तु—यद्गुणमवतरूपेणानयाधिकारिदशयानन्दजीवानन्दहेतुवविज्ञानमयविलक्षणवनिखिलभुवनमयामयहेतुवसर्वलोकसर्वकामेश्वरसर्वपाप्मोदयाप्राप्तस्वाराधाचारुण्यविशिष्टस्य सविस्तरविकसितपुण्डरीकनयनस्य सर्वशस्य सत्यसङ्कल्पस्य करणाधिपाधिपस्य परमपुरुषस्यैव निरित्जगदेककारणत्वादिति स एव आकाशप्राणशब्दाभ्यां जगत्कारणत्वेनाभिधीयत इति निर्णयो युक्त एव ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

अत एव प्राणः १-१-९

छान्दोग्ये—‘प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तारमन्वायत्ता’ इति प्रस्तुत्य ‘कतमासा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिधिविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ (छा.१.१.४.७) इत्यत्र निखिलजगत्कारणतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धः प्राणः ? उतोत्तरक्षणं ब्रह्मेति रुशयः । प्रसिद्धप्राण इति पूर्वपक्षः । कुतः ? सर्वस्य जगतः प्राणायत्तस्मितिदर्शनात् स एव निरित्जगदेककारणतया निर्देशमर्हतीति । शब्दान्तरं—शिलाका-शादिध्वचेतनेषु चेतनस्वरूपेषु च प्राणायत्तस्मित्यभावात्, ‘सर्वाणि हवा इमानि भूतानि’ (छा.१.१.४) इति प्रसिद्धनिर्देशादेव हेतोः प्राणशब्दनिर्दिष्ट परमेव ब्रह्म सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

॥ इति वेदान्तदीपे प्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

प्राणायत्तं हि देहादिकमिह विदितं तेन तत्कारणत्वं
 मृत्युर्कं रुद्धिशक्त्या सुटढमिति न तद्वयोमवद्वाधनीयम् ।
 तन्न प्राणस्य काष्ठादिषु महिमहत्ते. पूर्वपक्षात्तुवादात्
 आकाशोत्तेरिवोक्ते भगवति निखिलप्राणनस्यापि दृष्टेः ॥

नोक्तिं व्याहन्ति लिङ्ग किमपि भवति तु ख्याततत्त्वानुसूत्रं
शब्दश्चानन्यनिष्ठदधुत इति न परो ज्योतिराद्युक्तिवेद्ये ।
विशेषतश्च्युत्तपभावेऽप्यवगतमिह तद्विद्ममित्याक्षिपन्त १
रूपेऽथाधिक्रियाभ्या तदुचितीचदीचद्वर्गवैशिष्टययुक्तया ॥

॥ प्रा णा धि क र णं न मा ष त् ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

अतः परं जगत्कारणत्वव्याप्तेन येन केनापि निरतिशयोत्पृष्टगुणेन जुष्टं ज्योतिरितिन्द्रा-
दिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यधीयमानं परं ब्रह्मैवेत्यभिधीयते—'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'—
इत्यादिना—

सू. २५—ज्योतिश्चरणाभिधानात् (१.१.१०)

इदमासायते छान्दोग्ये—'अथ यदत्. परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वत.पृष्ठेषु सर्वत
पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्त.पुरवे ज्योति ' (छां.३ १३ ७) इति

अथ ज्योतिरधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

वर्तिभ्यमाणाधिकरणद्वयस्य वेदिकान्तरत्वमाह— अत परमिति । वरुन्तरासाधारणैश्चन्दैर्जगत्कारणनिर्दिश्यमा-
नेऽपि कारणवाभिधायिनां वाक्यानां विशेषपर्यवसानं कृत्म् । अथ कारणवाक्षेपकलिङ्ग(विशेष)वाचिना वाक्यानां अभि-
मतविशेषपर्यवसानमुच्यते इत्यन्तरेपेटिकाभेदेस्तु सङ्कतिश्चेत्यर्थं, ज्योतिरदन्वेनावात्तरसङ्कतिश्च चार्त्ता प्राणो वायु
विशेषः, आदित्यादिज्योतिस्तेजा विशयः, अत आकाशप्राणज्योतिपात्रमा युक्त इति । नन्वाकाशादिशब्दत्रय परमात्मपर
मिति सिद्धान्तितम् । सत्य तथाऽपि प्रसिद्धचतुस्रारिण्या पूर्वपक्षदृष्ट्या रुद्धं युक्तं येन नानापीति न लिङ्गत्वव्यवि-
धितम्, किन्तु साहचर्यविषयवाक्यप्रतिपन्नोऽयमेव गुण कारणवाक्षेपक इति गुणविशेषानियम इति भावः । उभयापेटि-
कयो अनुवायिनमाकार दर्शयति अर्थान्तरप्रसिद्धैरपीति ॥

सू. २५—ज्योतिश्चरणाभिधानात् [१.१.१०].

इदमित्यादि । पृष्ठेषु, उपरितनेषु 'त्रिपादूर्ध्वं.' 'तमसोपरिष्ठात्' इत्यादिश्रुतिभ्यं व्यष्टिसमाष्टिविषयया विश्वत
वर्त इत्युक्तम् । अनुत्तमेषु स्वसादन्य उत्तमो नास्तीत्यनुत्तम । विश्वत इत्यभूमिप्रदेशात् सर्वत इत्यन्तरिष्ठ

श्रीभाष्यम्

तत्र संशय - किमयं ज्योतिरदृष्टेन निर्दिष्टो निरतिशयटीमित्युक्तोऽर्थः. प्रतिद्वमादित्यादि-ज्योतिरेव कारणभूत ब्रह्म, उत समस्तचिदचिद्रस्तुजातविसजातीय परमकारणभूतोऽमित भास्वर्गसस्मत्यसङ्कल्प पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् ? प्रतिद्वमेव ज्योतिरिति । कुत ? प्रतिद्वयभिर्देशेऽप्याकाशप्राणादियत्

श्रुतप्रकाशना

प्रदेशात् ; शृष्टेषु बहिर्भूतषु इति योजनासम्भवात् पूर्वयो धान आदित्योद्भवत्वे कर्त्वीप र्मिद्वारा दीप्यते तत्रेति । लोकप्राणदि भूतचरण नाम्ना संशय निरतिशयटीमित्युक्तोऽर्थ इति पूर्वपक्षमिदं त्साधारणनिर्देश, निरतिशयटीमित्तरेव कारणोत्पेक निरु नतत्र सूर्यो भाति तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति प्रकरण तथाऽश्रारात्सम्भवतीहचिध्वम् इति निरतिशयटीमित्युक्तस्य वस्तुन कारणवधनणात् । त प्रकरणस्य कारणविषय एवमिमात् परमा मविषयव हि वि मति । निरतिशयटीमित्तयात् कारणभूत ब्रह्म मयत् सर्वादेश्च निर्दिष्टाऽर्थं किं प्रतिद्वमादित्यादिज्योतिरित्यव यथाः साऽप्यवराभेदसमिधिव्यव्यादिविषयया समस्तचिदचिद्रस्तुजातदृष्ट । व्याप्तिग्रहणस्यानोपनिष प्राप्तद्व विशयणमाह- सर्प क्षरसत्यसङ्कल्पइति । ' यत्सर्वमिदं सर्ववित् ' ' यस्य ज्ञानमय तप ' इति हि श्रूयत । अस्यानुपनिषदि पुरुषसूक्तप्र-

अथ ज्योतिरधिकरणम्

गूढार्थसमह

आन दवल्लया- ' कालावन्त्या क प्राण्यात्, यदेध आकाश अन दो नस्यात् ' इति श्रुतिमूल्येणस्य अधिहरणं द्वयन छाण्डोग्यप्रथमाध्याय प्रथमपादस्यकारणवाक्यविचारेण परिहारं कृत । त पूर्वार्थधिकरणं ' रुयश्वाय पुरुषे यश्वासा- वादित्ये ' इत्यान दवल्लयावक्यमूलान्नाश कृत । ' अदित्या त्वो एव विद्वन्मृगं यदपि अविशवायन तरेतरेषु आदित्यस्य बुद्धिस्यतया तत्र जग कारणवेधकवाक्यमव वऽपि कारण वाक्षेपकलिङ्गध वन त्कारकस्य तजस परवे जग कारणे ऽचिदैलक्षण्य न सिद्धयतीति ज्योतिरदृष्टादिच्छा दोग्यतयाध्यायस्थवाक्य ज्योतिरधिकरणं विचार्यते । अत्रोपाण न शब्दानिवधनादाह्वत्ता सवत्र । आनदवल्लया ' अस्माह्लोका प्रत्य एतमान-दमयमा मानमुपसङ्कभ्य इमाह्लोकाकामाजी ' कामरूप्युसञ्चरन् ' इति पल्लवाक्य व्याकृतिशय नैव निर्धारत । अ तराधिकरणं पल्लवाक्य ' येचामुष्मा पराश्चा लोका- क्षेपाचष्ट दवकामाना च । यचामुष्मादवाश्चा लोकाक्षेपाचष्ट मनुष्यकामाना च ' इत्यत्र लोका प्रतिपादिता । तत्र लोके- ऽद्यमाव प्रतिपादितम् इति तार्किकारणमुत्पन्नान दमयस्य लोके विशयस्य वमापे ज्योतिरधिकरणं स्यात्ते । उत- इत्यादि पुरुषोत्तम इत्यन्तम् । पुरुषोत्तमनामानवचन (वि स मा) ' यस्माश्चरमतातोऽहमक्षरादविचात्तम, अताऽसि लोका वेदे च प्रसिद्धपुरुषोत्तम ' (गा १५) इति गातावचन शङ्कराचार्यैर्ददाहृतम् । गीतायामधिरशब्द ईद्वानशीलानारायण इति विवृत । ' विहायसमानज्योति ' इति सहस्रनामभाष्ये शङ्कराचार्यै स्वत एव द्योतत इति ज्योतिः ' नारायण पर ज्योतिः ' इति मन्त्रवर्णात् इति ' नर आ मा यता जना याकाशादीन नाराणि कायणि अय कारणात्मना ज्योतिः अतश्च ता यनमस्योतिनारायण । ' यच्चकिञ्चिजग सर्वे दश्यत श्रूयतऽपि वा, अतर्थादिश्व तत्सर्वं ज्योतिः ' नारायणस्य ' इति मन्त्रवर्णात् ' नर ज्ञातानि तन्वानि नाराणीति तता विदुः । ता येपचायन तस्य तन नाराय- णस्य ॥ ' इति महाभारते ' नाराणा जीवानमयन वात् प्रलभ्य ' इति वा । ' य प्रथ त्याभविशति ' इति अत

श्रीभाष्यम्

स्ववाक्योपात्तपरमात्मव्याप्तिलिङ्गविशेषादर्शनात्, परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासम्भवात्,

श्रुतप्रकाशिका

त्वभिज्ञानात् पुरुषोत्तम इत्युक्तम्, 'अथ यदतःपरोदिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यत्र ज्योतिश्शब्दः किं प्रसिद्धादित्यादिभ्योतिर्विषयः । उत परमात्मपर इति । तदर्थं पूर्ववाक्ये तुसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य परमात्मनः किमत्र प्रत्यभिज्ञान नास्ति, उतास्ति तदर्थं कौश्लेयज्योतिर्पैक्योपदेशः उपदेशभेदश्च किं प्रत्यभिज्ञाविरोधिनौ, उताविरोधिनौ, पूर्वस्मिन्नाक्षणवाक्ये गायत्रीशब्दः किं प्रसिद्धगायत्रीकरः, । उत नेति विचारः, यदा विरोधिनौ, गायत्रीशब्दार्थश्च प्रसिद्धः तदा तस्मिन्वाक्ये परमात्मप्रत्यभिज्ञाभावात् तुसम्बन्धज्योतिः प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरत्रेति पूर्वपक्षे फलफलभावः । यदा कौश्लेयज्योतिर्पैक्योपदेशो विभक्तिभेदश्च न परप्रत्यभिज्ञाविरोधिनौ ; गायत्रीशब्दश्च ब्रह्मपरः, तदा पूर्ववाक्योक्ततुसम्बन्ध परमात्मन इह प्रत्यभिज्ञानादिवःपरत्वेनैवोक्तज्योतिः परमात्मैवेति फलफलभावः ॥

ननु कथं स्ववाक्ये परमात्मलिङ्गाभावः निरतिशयदीप्तयोगाक्षिप्त कारणत्वेह परमात्मलिङ्गम्, नैवम् नहि जगत्कारणत्वमात्रं परमात्मलिङ्गं अपितु कारणत्वविशेष एव तल्लिङ्गं, कृत्तचेतनाचेतनप्रति सर्वविषयकारणहि परमात्मा पूर्वाधिकरणद्वयविषयवाक्येऽपि 'सर्वाणि ह्यवा इमानि भूतानि' इति समस्तचेतनाचेतनप्रति कारणत्वरूप परमात्मलिङ्गस्ववाक्यत्वम् । न तथाऽत्र परमात्मलिङ्गभूतकारणत्वविशेषः स्ववाक्ये दृश्यत इत्यभिप्रायेणेत्तं परमात्मव्याप्तिलिङ्गविशेषादर्शनादिति । ततःकिमित्यत्राह — परमपुरुषेति । हेत्वन्तरमाह—कौश्लेयेति । प्राकृततेजस्तत्त्वकार्यतया आदित्यादेःकौश्लेयज्योतिर्पक्षेकजातीयतया सामानाधिकरण्यनिर्देशे(शने)शये)क्योपदेशः कौश्लेयज्योतिर्पक्षे भौतिकत्वं उष्णत्वोपगुणकत्वामननात्सिद्धम् 'तस्यैवा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन्शरीरे संस्पर्शान्गोष्णमानं विजानाति तस्यैवा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णोपपि गृह्य निनदमिव नद्रथुमिवाग्नेरिव ज्वलतः उपशृणोति' इतिहि श्रूयते, प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति । आदित्यादी ज्योतिश्शब्दस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । एव स्ववाक्येत्यादिना कौश्लेयेत्यादिना च स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गाभावात्प्राप्तदुल्लसद्भावो दर्शितो भवतः 'दीप्यते' इति श्रूयमाणा दीप्तिश्च रूपवत्पदार्थनिष्ठा भवतीत्यभिप्रेतम् अस्यापि हेतोःपरिहरिष्यमाणत्वात्—सर्वगतस्य ब्रह्मणो सुमर्यादत्वाच्च भवस्तु परैः पूर्वपक्षेहेतुत्वोक्तो भाष्येऽनादृतः भौतिकज्योतिषोऽपि सुमर्यादत्वात्सम्भवात् सर्वत्र भौतिकानि ज्योतिर्गोष्णहि विद्यन्ते उपासनाार्थपदेशविशेषपरिग्रहस्तु ब्रह्मणोऽप्युपपद्यते । एतेभ्योस्ववाक्यकरणबहुत्वप्रतीतिश्च सर्वत्र सती ब्रह्मण उपपन्ना, तदेतद्दृष्टं च श्रुतं च इत्यापाधीत फलुत्पन्नश्रुतो भवति यएववेदेत्य-

गुढार्थसङ्ग्रहः

'नारायणमथनं यस्मात्तस्मान्नारायणसंभूतः' इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः ससारधोराविषहरणाय मन्त्रः ।
 शृण्वन्तु भव्यमतयो यतबोऽस्तरागाउचैस्तरामुपदिशाम्यहम्पूर्वाहुः ॥
 इति नारसिंहपुराणे (१८.अध्याय.३०.श्लोक) 'नयतीति नरःप्रोक्तः परमात्मा उनातनः' इति व्यासवचनम्, इति च उक्तम् । अथ 'नारायणाय नम इत्ययमेव मन्त्रः' इत्यत्र मन्त्रः 'अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणा मन्त्रमुत्तमम् । य जपन्मुच्यते मत्स्यो जन्मससारवन्धनात् ॥ ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रस्यैवार्थसाधकः ।' इत्युपक्रमे तत्रैवोक्तम् । 'यःप्रवक्ष्य

श्रीभाष्यम्

कौश्लेयज्योतिषैक्योपदेशाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तानिरतिशयदीप्तियोगाज्जग-
त्कारणं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते प्रचदमहे- 'ज्योतिश्चरणामिधानात्' सुसंयन्धतया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्ति-
युक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । कुतः ? 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'
(छां ३.१२.६) इत्यस्यैव सुसम्बन्धनश्चरणत्वेन सर्वभूतानामभिधानात् ॥

श्रुतप्रकाशिका

स्वपल्लवश्रवणं ब्रह्मविदाऽपि विद्यानुकूलकल्पलप्रदत्वात् परमा मन उपपद्यते एवमेतेषां हतूनामादिचरणान्तरपरिहार्य-
त्वादी पूर्णशेऽनाहता ॥

एवंप्राप्तइति । चरणत्वेन सर्वभूताभिधानं कारणस्य जीववैलक्षण्यनिश्चायकं जीवमानस्य सर्वभूतपादवश्यानुपपत्तेः
तत्र एव पुरुषयूक्तप्रत्यभिशापकतया देवताविशेषनिश्चयः । तद्द्वारा दीप्तियोगस्य भौतिकज्योतिष्टु हेतुतापरिहारश्च भवति

गूढार्थसङ्ग्रहः

भिसविशति' इति श्रुतेः नारायणनामनिर्वचनसाधनतयोपन्यासेन 'यतो वा' इति श्रुतेः जगत्कारणीभूतनारायणपरमे-
श्वरेति शङ्कराचार्यैस्सूचितम् । 'नारायणपरा ज्योतिः' इत्यत्र विचारण्यभाष्यम् 'नारायण.पर-नारायणपरः' इति
पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवहियमाणः य.परमेश्वरः सएव परमु कृष्ट सत्यज्ञानान-दादिवाक्यैः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं
अतो नारायणःपर एवा मा नन्वपरो मूर्तिविशेषः तथा परो ज्योतिः यदेतत् कृष्ट ज्योतिः । छा-दोग्ये 'परज्योतिरुपसर्ग-
घते' इत्याज्ञानम् तदपि नारायण एव तस्मान्नारायणः परमात्मा इति । आरम्भभाष्ये 'अमितभा' इत्यनेन 'नतत्र सर्वो
माति-नमेव मान्तमनुमाति सर्वम्' (कठ.श्रु.) इति श्रुतिर्विग्रहपरेति व्यञ्जितम् । 'दिवि सुसंयन्धस्य भवेद्युगपदुत्थिता
यादिमासष्टयी स्यात्सा भासस्तस्य महात्मनः ॥' इति गीतावचनमेतद्गृहणम् । 'भासस्तस्ये'ति गीताया 'तस्य भासा'
इति श्रुतिर्विबक्षिता इदं च गीतावचनं विग्रहपरमिति सर्वसमतम् । अनेन गीतावचनेन 'तस्य भासा' इति श्रुतेः
विग्रहमा एव विबक्षितेति गीतावचनेन निर्धारितं भवति 'भासा, तस्यभासा' इति निर्बिधेयपादे नसंभवतीति पूर्वमेवो-
पपादितम् ॥

यदिदमास्मिन्नन्त पुरुषे इति वाक्याशयेनाह— कौश्लेयज्योतिषेत्यादि । प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति ।
'ज्योतिरशब्दो दिवाकरे' इत्यादिमेदिनीकौशेन आदित्ये प्रसिद्धो ज्योतिरशब्दः । एवं प्राप्तइति । पूर्वोत्तरलण्डयोरेकार्थ-
कात् न संभवतीति उत्तरत्र सूत्रद्वयेन सूच्यते । 'गायत्रीवा' इति पूर्वोत्तरण्डोपक्रमः । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति
श्रुतेः 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्र दिवि वर्तमानत्वं प्रतिपादितम् । तत्रह 'परोदिवः' इति निर्देशेन सुसम्बन्धस्य
मेव प्रतीयत इति लण्डयोरेकार्थकत्वासम्भवः पूर्वपदयमिततः विबक्षितः । अस्मिन्लण्डे जगत्कारण यमपि नप्रतिपादितम् ।
कारणत्वव्याप्तिलिङ्गमपि नास्ति । लण्डेचास्मिन्परमात्मत्वसाधकलिङ्गाभावेऽपि (छा. १२.१३) लण्डयोरेकार्थत्वेन पूर्व-
लण्डोत्तरसर्वभूतचरणत्वं प्रसिद्धादित्यादिव्यावर्तकमित्याह-ज्योतिश्चरणामिधानादिति ॥

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिरिति । 'अथ यदत्त परोदिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यत्र निरतिशयज्योतिर्विबक्षितमिति
भावः । 'अथ यदत्त परोदिवो ज्योतिः' इत्यत्र दिव पर इति निर्देशेन 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'
इत्यत्र सुसम्बन्धत्वेन पूर्वोत्तरण्डोक्त एवार्थः अत्र विबक्षित इति श्रुतेः प्रतीयते । तत्र च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्यत्र

श्रुतप्रकाशिका

पुरुषसूक्तं कस्मात्सूत्रकारेण ननिरूपितम् । सद्यसहेत्वभावादिति ब्रूमः सन्दिग्धो हि न्यायः प्रवर्तते पुरुषसूक्ते च ज्योतिरिति
 द्वाब्दद्वन्द्वोऽभिधानादिकं प्रधानक्षेत्रशाखाधारणलिङ्गान्तरं वा क्वचिन्नदृश्यते सर्वभूतपादत्वत्वादिघर्माश्च तयोरसम्भ-
 विताः । तर्हि चिदचिद्विलक्षणकारणास्तिविषयस्य प्रथमपादस्थानारम्भस्यादिनिर्देशं बहूनां वेदान्तवाक्यानां प्रकृतिपु-
 रुषकारणमात्रत्वादेव तद्विरोधेनाप्रापि संशयप्रसङ्गात् तेषां भूयसां ब्रह्मीयस्त्वया विपरीतनिष्पन्नसङ्काश, तदनुदासायार-
 म्भणीयत्वात् तेषु च प्रकृतिपुरुषविलक्षणविषयतया न्यायतो निश्चितेषु सद्यसविषयभावात् पुरुषसूक्तस्य चिदचिद्विलक्षणे
 परब्रह्मणि प्रामाण्यमप्रतिभटमवतिष्ठते । अतो न तत्र निरूपणीयस्य तत्रपरवत्तनापि महापुरुषस्य शब्देयताविशेषादिस्य
 स्वमप्यविगीतम् अनेकोपपत्तिसिद्धं च,

तथाहि इदतावत् 'अग्निमीळे पुरोहितम्' 'अभिस्वा शूनोनुम.' 'स्तौमीन्द्रंनाथितो जोहवीमि स्तौ
 म्यार्षिनाथितो जोहवीमि' इत्यादिवदस्यस्ववाक्यं न स्तुतिपरत्वमवगमयति 'अर्हन्विभिर्भिर्सायकानि धन्वेत्याह,
 स्तौम्येयैनमेतत्' 'ततो देवा ऊर्ध्वयाहयो रुद्रमस्तुवत्' इत्यादेरिव वाक्यान्तरेणास्य स्तुतिपरत्वं नावगम्यते नापि
 स्तुतिपरत्वे लिङ्गमुपलभ्यते नहि 'नमस्ते अस्तु मामाहिर्गंसीः' 'देहिमे द्दामिते' इतिवन्नमस्कारोऽनिर्दिष्टनिवृत्ती-
 ष्ट्याभुप्रार्थना वा दृश्यते 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तर' 'तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्याच्छिनत्, तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्र-
 ह्महृषिति' 'अग्निस्सर्वादेवेताः' 'अग्निं जातं पाप्मा जग्राह' इत्यादिभिरग्नीन्द्रादीनामिव प्रतिपन्नस्य प्रकर्षस्य
 बाधकश्च न दृश्यते नहि, परमपुरुषस्य कार्यं यकर्मवश्यत्वादिकं क्वचिदन्यपरवाक्येनावगम्यते 'आकाशोहवै नामरू-
 पयोर्निर्वहिता' 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यानामिधानुवादरूपतया नास्य साकाङ्क्षव्यं प्रतीयते 'तदेवाभ्युक्ता'

गूढार्थसंग्रहः

सर्वभूतानां पादत्वं युसम्बन्धिनः प्रतिपादितम् । सर्वभूतपादत्वमादित्यादि ज्योतिरिति न सम्भवति । श्रुतिघटकपादशब्द-
 विहाय चरणशब्दनिर्देशेन आदित्यादिन्यायवृत्तिरिति सूत्रकारेण अयमर्थः सूचितः । 'चरणमिभक्षणयो' इति घातुः
 'पदलुगती' इति पाद इत्यत्र घातु । अत्र दिवि इति युसम्बन्धिनः गमनमक्षणचरणशब्दे विवाक्षितम् । 'दिवि'
 इति निर्देशेन 'अस्माच्छरीरासमुत्थाय परज्योति' इत्यत्र परत्वेन वक्ष्यमाण ज्योतिरेवात्र विवाक्षितमिति प्रदीयते ।
 चरणशब्दयोगेन सर्वभूतानां गमनसम्बन्धित्वमक्षणसम्बन्धित्वं विवाक्षितमिति ज्ञायते । तेन दिवि विद्यमानं मुक्तप्राप्य
 ज्योतिरिति प्रकृतिसमबलादूर्ध्वस्थानवर्त्येव विवाक्षितम् । युशब्दस्य 'युतदीप्तौ' 'युआभिमगने' 'दिवुक्तीडाविजगीपा' इतिघातु-
 त्रयैर्ण निष्पत्तिः (अ.सु.) प्रदर्शिता । तत्र 'युआभिमगने' इतिघातुना मुक्तप्राप्त्यर्थं 'परज्योतिरुपसंग्रह' इत्यादिना
 वक्ष्यमाणं 'युतदीप्तौ' 'दिवुक्तीडा—युति' इति घातुद्वयेन दीप्तिमत्त्वं च बोधितम् । 'दिवि' इत्यत्र दीप्तिवर्धित्वे
 त्वत्वे 'दीप्तौ' इति घातुना 'अत पर' इत्यनेन च प्रसिद्धज्योतिर्यावर्तकनिरतिशयदीप्तिर्बोधिता । युधातोः क्रीडार्थ-
 कत्वेन ऋज्यां सर्वभूतचरणमित्यपि सूचितम् । सूत्रे चरणशब्दयोगेन 'त सद्ग्रा, तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुत्युक्तान्तर्या-
 मितयाऽवस्थानं 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ज्योदनः' इति श्रुत्युक्तमक्षणसहारूपं 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि'
 इतिश्रुतौ सूत्रयति सूत्रकारः, सृष्टिकालिकावर्त्यामित्यप्रतिगणनेन सृष्टिसिद्धयति । तेन सर्वभूतानां सृष्टिसहारविषयत्व-
 श्रुतौ विवाक्षितमित्यपि सिद्धयति । श्रुतौ विमगेन दिवः सृष्टिसहारविषयत्वं नास्तीति सूचितं भवति । एतेन सृष्टिस-
 हाराविषयत्वं 'दिवी'त्यत्र विवाक्षितम् । तेनोक्तोभयानिषयविषयदेशद्वयं श्रुतौ विवाक्षितमित्यपि बोधयम् ॥

श्रीभाष्यम्

इत्यस्या ऋचोऽपि छन्दोविषयत्वाच्चात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत्-तत्र । तथा (चेतोऽर्पण निगमात्) न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते, छन्दोमात्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः । अपितु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतोर्पणमिह निगम्यते ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः । सम्भवति च ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि '

श्रुतप्रकाशिका

तत्रेति । उन्दाऽभिधान नेत्यर्थः । तथाचेतोऽर्पणनिगमात् इति स्वाभिमतनिर्वाह वदता सूत्रकारिणाभिप्रेता छन्दोमात्रपरत्वात्तुपपत्तिमाह-गायत्रीति । कुतश्चत्वाह-छन्दोमात्रस्येति । पूर्वे सूत्रे ' चरणाभिधानात् ' इति स्वपक्षसाधकतया कण्ठोक्तस्य हेतोः पूर्वपक्षेऽनुपपत्तिरिति सूत्रकाराभिप्रेतं भावः । ननु गायत्र्या ब्रह्मदृष्टिरिति दृष्टिविशेषणभूत ब्रह्मणश्चरणाभिधानोपपत्तिरिति चेन्न ' मनोब्रह्म ' इति ब्रह्मदृष्टिविशेषणभूत ब्रह्मवाचिपदसामानाधिकरण्यात् । तदृष्टिविधानाम्युपगमेऽपि ' तावान् ' इति मन्त्रस्य दृष्टिविशेषणब्रह्मपरत्वेनोत्तरवाक्ये ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानोपपत्तदम्बुगुणवैयर्थ्यात् अतो गायत्र्या ब्रह्मदृष्टिश्चोदयितुरनभिमतता ॥

यादवप्रकाशोऽस्तु- ' गायत्रीवा ' इत्यादित्र ह्यगोचसर्वभूतवादवृद्धिर्वाशरीरहृदयप्रणाम्कत्वाभिध न न छन्दोमात्रमिति व्याख्यातम् ततोपीदमुचितं अश्रुतं हेतु कन्यायैः तत्र तदनुपपत्त्या छन्दःपरवत्प्रतिधेपादापि पूर्वसूत्रश्रुतहेतावनुपपत्त्या तदप्रतिधेयोपपत्तेः । स्वानक्यस्य हेतुविवक्षा न्याय्येति चेत् सत्यं सतु हतुरनन्तरसूत्रे विवक्षितः, मन्त्रवर्णोक्तपादवत्त्वं तत्र विवक्षितमिति चेन्न, स्वपक्षसाधनाय तस्मात्पूर्वे कण्ठोक्तत्वाच्छब्दापि हाराय तस्यत्र तस्यैवाभिप्रेतत्वाश्रयणोपपत्तेः क्वचित्कुस्य हान्यत्रोपजीव्यत्वं न्याय्यम् अन्यत्रानुक्तस्य च क्वचिदुक्तिरपेक्षिता साचेत्सिद्धयै तदनुगुणे निर्वाहो न्याय्यः- एव छन्दःपरत्वेऽनुपपत्तेरिति तस्य वाक्यस्य कोऽर्थ इत्यत्राह-आपत्त्विति । चेतोऽर्पणशब्द निगमशब्द च विद्वेषवन् कस्मिन्किमर्थमित्यकाङ्क्षा च पूरयति ब्रह्मणीति । अनुसन्धानोपदेशशब्दस्या चेतोऽर्पणनिगमशब्दो विद्वृत्तौ । कनाकारेण सादृश्यमित्यत्राह-सम्भवतिचेति । गायत्रीसादृश्यं चतुष्पात्स्वलक्षणम् । चतुष्पात्स्वमेवानुसन्धयम् नन्विह नानुसन्धेयं व फलं च श्रूयते । न ' पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं लभते यद्वयंवेद ' इति श्रवणात् पूर्णं वम् अपरिच्छिन्नं व, अचलं व स्थिरं वमन्तस्त्रिया च श्रीः मुक्तैश्वर्यम् ॥

गूढार्थसमग्र

नुपपत्तेरिति । ' तानानस्य ' इत्यत्र पूर्णव ' गायत्रीसादृश्य ' इत्युक्तमवाक्यम् । अतः उपक्रमोक्तं वेन सर्वां म वानुसारेणैवाथ निर्णय इति भावः, उपक्रमएव सर्वात्मकत्वमुक्तम् । अजहलक्षणया गायत्र्याच्छिन्नब्रह्मपरवाङ्गीकारे सर्वात्मकं व नपठते उपलक्षितरूपेणैव सर्वात्मकत्वं वाच्यम् ; उपलक्षितेऽपि जहलक्षणैव वाच्या नन्वजहलक्षणा । ' गायत्रीवा इदसर्वम् ' इत्यत्र सर्वात्मकं व गायत्रीशब्दादुपोस्तः रूपेणैव वाच्यम् गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थकं व पूर्वपक्षहस्तु ' छन्दोभिधानात् ' इति सूत्रे छन्दशब्दनिर्देशः कुतश्चित् विमर्शनीयम् । गायत्रीछन्दस्य छन्दस्य छे प्रसिद्धस्य गायत्रीशब्देन प्रथममिति तस्य सर्वात्मकत्वमनुपपन्नमिति समाधानम् । एव च चरणाभिधानं पूर्वसूत्रे चरणाभिधानं हतुरक्तः पूर्वे सूत्रे चरणाभिधानं दृष्टै व श्रुतस्य (पादोऽस्येति) ब्रह्मण्युपादानानुगुण एव हेतुर्वाच्यं ब्रह्मण्युपादानं च गायत्र्या इत्यनेनैव कार्यम् । गायत्रीसादृश्यं च ' छन्दोभिधिति ' सूत्रेण ' अयं चतुष्पात्कृतुभिः ' इति विद्वलनगेन सूत्रकृता गायत्र्याख्यछन्दसः चतुष्पात्

गूढार्थसंग्रहः

स्योक्त्या ' आत्तं छन्दोगायत्रंचतुष्पाद्भवति ऋतुभिर्भक्षरैः, पादैः तद्यथा इन्द्रदशचीपतिः ' इत्यादि भाष्योक्तरीत्यैवोपपादनीयम् । अत्र शौनकादिस्मरणमपि वर्तते इति भास्करभाष्ये व्यक्तम् । ' तावानस्य महिमा ' इत्यस्य विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मवैवर्ते वचनानुसारेण अमिथ्याभूतरूपस्य भामतीपञ्चपादिकाऽदिशाङ्कितस्य वृत्तिकारसमस्तस्यार्थस्य पूर्वमेवाभिधानेन मिथ्याभूतार्थविषयकत्वं चरणभिधानादिति हेतुवदत्तो सूत्रदत्तो न समतम् । अतः एतत्तत्पर्यै (श)भाष्ये ' अपरआह ' इति यत्र दर्शितं तदेव युक्तम् । यथा ' अपरआह ' साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते सरयासामान्यात् यथा गायत्री चतुष्पादपञ्चपदैः, पादैः, तथा ब्रह्म चतुष्पात् तथाऽन्यत्रापि छन्दोभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे सख्यासामान्यात् प्रदुष्यमानो हृद्यते तद्यथा ' तवा एते पञ्चान्ये पञ्चन्य दशसन्तस्तःकृतम् ' इत्युपक्रम्य ' सैषा निराहर्त्वादि ' (छा. ४. ३. ८) इत्यस्मिन्पक्षे ब्रह्मेनाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानम् इति । ' साक्षादेव ' इत्यत्र साक्षाच्छब्दस्य गायत्र्यर्थाच्छब्दस्य वे उपरक्षित ब्रह्मणि विशेषणशब्दविहाय ब्रह्मण्यन्वय इति गायत्रीशब्दार्थस्वारस्यम् । सहपरत्वे ऋषि विशेषणशब्दोऽन्वयसामान्यादिति ध्याते अन्वयो युक्त इत्यर्थः स्मृचिनः । अत्र पुरुषसूक्तैकार्थं स्पष्टम् । पुरुषसूक्तस्य भोक्षधर्मं नारायणाख्यानं ब्रह्मरुद्रसवादि जीवभिन्नब्रह्मपरत्वं स्पष्टं सूत्रोक्तं नारायणाख्याने वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयं उपक्रमे निरूप्य गीतायाः समग्ररूपत्वं पञ्चरात्रस्य विस्तरः नमभिधाय ' चतुर्विभक्तः पुरुषः ' इत्युपसहारेण तन्मध्यगतपुरुषसूक्तवाक्येऽपि चतुर्विभक्तपञ्च पुरुषो विवक्षित इति निर्मत्सराणां विदुषां स्पृष्टम् । एतद्विस्तरः हयशिरोरत्नभूषणदीपितादवस्थेयः । वेदस्य मिथ्याभूतार्थकत्वकल्पनमनुचितमित्यर्थेवादाधिकरणशब्दादिपेटिकयोर्निरूपणेन वेदे परसमताप्यासासम्भवः इति म्हावादेर्व्यवस्थापनपूर्वकं ' सिद्धो देवदत्त ' इत्यस्यापि सिंहसहायार्थकत्वं निरूपितमिति अत्र गायत्रीसहायार्थकं च समञ्जसमेव । ' यत्र ह गायोऽनुधावन्ति ' इत्यत्र औत्पत्तिकगवि द्विषात्वमिति वायस्यशुक्लः नैतन्निरणयाविरोधिनी औत्पत्तिकगवि द्विषात्वं तत्रेति शङ्का, अत्र गायत्र्याः चतुष्पात्त्वमनौत्पत्तिकारत्वं प्रमाणासिद्धत्वेः तात्त्विकमेवेति ब्रह्मविद्याऽऽभरणन्यायवक्षामणुक्तोदोषस्य नावसरः । ' सर्वेऽस्त्वित् ब्रह्मतज्जलान् ' इत्यत्र कार्यानुगतब्रह्म (श)भाष्योक्तरीत्या नैव विवक्षितम् । ' तज्जलान् ' इति हेतुना उपादानोपादेयभावनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्य समानाधिकरणगमयेषु सर्वत्र विवक्षितमित्येव पर ' सर्वेऽस्त्वित् ' इति वाक्यमिति पूर्वमेव निरूपितम् उताराध्याय एव ' सैषा निराह ' इति वाक्ये सादृश्यनिबन्धन सामानाधिकरण्यमिति स्पष्टम् । ' गायत्री वा इद सर्वम् ' इति तत्पूर्वाध्यायवाक्येऽपि ' पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याग्न इवि ' इति चतुरश्रकृष्णप्रतिपादनेन सादृश्यनिबन्धनमेव श्रुती विवक्षितमिति निश्चीयते । अतः (श) भाष्ये ' अपर आह ' इत्युक्तवृत्तिकारमतमेव युक्तम् । ' अपर आह ' इतिपक्षे (श) भाष्ये सर्वगण्यथावाक्यं यदुक्तं ' ते वा ' इत्यादि तदेव दर्शयति । तेन ' अपरआह ' इति पक्षएव वृत्तिकारसमस्तसमीचीन इति सूचयति ॥

एतत्पूर्वश्रुतिः ' सैषा चतुष्पादा षड्विधा गायत्री तदेतेऽन्नाऽम्यनूत्सम् ' इति । तत्र चतुष्पादत्व गायत्र्याः वर्णपट्टक क्रमेण ह्यष्टमभिहितम् । ' तावानस्य महिमा अनेो ज्यायामैश्व पुरयः ' इत्यत्र अतः महिमवत्त्वेन ज्यायस्य इत्यर्थः पूर्वावाक्य गायत्र्याः चतुष्पादोपपादनेन ' तावानस्य ' इत्युत्तरवाक्येऽपि चतुष्पादत्व तात्त्विकमेव श्रुतिक्रमपर्याहोक्त्यार्था गायत्रीसादृश्यमेव स्पृष्टं प्रतीयते । ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' इति मन्त्रे ' गायत्री वा इद सर्वम् ' इत्युक्तत्वात् । अत्र गायत्रीसहायब्रह्मणः सम्यक्निरूपितं भवति । गायत्र्याश्च नेदं सर्वां मन्त्रं सम्भवति । सर्वभूतानामेकपदत्वस्य सर्वाभ्योपपादकस्यासम्भवात् । दिवि इत्यस्य अमृतास्य त्रिपादस्य च सर्वमाऽऽसम्भवात् । ' अतो ज्यायामैश्व पुरयः ' इत्यत्र सूत्रोक्तचरणत्वं पुरुषपदं प्रतिपादितम् सूत्रेण ज्योतिषः एवमित्यो ' ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' इति सूचयतः ज्योतिषस्य चतुष्पादस्यपरिकारार्थं विवक्षितमिति स्पष्टम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

ननु शरीरज्योतिरिति नोऽस्माच्छरीरात् इति १-१० 'यदेतद्भस्मेते इदं वाच तयोऽयं महिर्वापुरुषादाकाशः योऽयं सविर्धापुरुषादाकाशोऽयं वायसः योऽयमन्तःपुरुष आकाशो योऽयं सान्तःपुरुष आकाशोऽयं वायसः योऽयमन्तर्हृदय आकाशास्तेतत्पूर्वममममती' इति हे भूतम् । अतो न गावर्षादशानुसन्धानपर्यभिदमिति-उच्यते ; स्वतोऽपरिच्छिन्नोऽपि ब्रह्मणः परिच्छिन्नेः पदाभिधुःपात्तोपदेशस्य उपासनाधत्वात्प्रो वैश्यात् । प्रकरणे तस्य पत्न्यारात्रिवानाथ, गयत्रीऽ.द्वयस्य चतुःशतस्य तुल्येयता प्रतीयते । तत्र भूतपृथिवीजरीगृह्यथैभ्यःप्रायेऽभिहितो ब्रह्मणोऽङ्गुणालिखरयङ्कृत्याह्वयं पूर्णं तामर्गं तगुणन्यैश्चतुःशतस्य उपासन विधीयत इति 'त्रिपदागायत्री' इति हे भुनिः तत्कथं चतुःशतमित्यत्राह-चतुष्पदाचेति । गायत्रीशब्दस्य सुव्यापारविशेषा कथमिति शब्दावा 'तथा

गुढार्थसङ्ग्रहः

एतेन 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरुत्तमस्य एतन् रूपेणामिति पद्यते उत्तमःपुरुषः' इति श्रुतौ ज्योतिरशब्दपुरुषशब्दयोरप्यैकार्यं शोचिनं भवति । ज्योतिश्च उत्तमस्यैवम् उपसपत्तव्यज्योतिषः पूर्वमुत्तया 'सतत्त.पुरुष' इत्यत्र पुरुषे जीवामेदो नैव विवक्षित इत्यापि निर्णयते । तेन जीवभिन्न ज्योतिरेवोपर्यपत्तव्य विवक्षित इदं वाच वाक्येऽपि विवक्षितम् । तेन अतो ज्यायाम्श्च पुरुषः' इत्यत्र महिमव वेनैव पुरुषेऽप्यायस्य विवक्षितम् । इदं च वाक्यं एकपादत्रिपादवत्प्रायामुत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणाम्यां महिमवत्परम् । त्रिपादस्यामृतदिवि' इत्यत्र अमृताशब्देन पुरुषस्योपसपत्तव्यत्वमपि बोधितम् । अयमर्थः निर्भसराणां स्फुटः । एव च 'अतः विकारजाता पुरुषस्य परमार्थत्वेन ज्यायस्य च' इति (सं.उ) भाष्योक्तः नैव युक्तमिति सिद्धयति । पुरुषशब्दार्थस्य तैरेवाऽयत्र निरुक्तत्वात्प्रभावात्, सर्वशरीरित्वं द्दुःप्रदर्शनं, सर्वानुदाहृतात् सर्वकारणत्वेत्येते पुरुषपदार्थाः प्रागेव निरूपिताः । अयमर्थस्यैवाविशेषब्रह्मणाद एव सङ्गच्छते । छान्दोग्यश्रुत्योरुभयोरैकार्यस्य एतसिद्धतया उपसपत्तव्यपुरुषस्यैव 'अतो ज्यायाम्श्च पुरुषः' इत्यथोपसपत्तव्यत्वसिद्धया उपसपत्तव्यत्वार्थकत्व(सगुण निर्गुणरूप)वादिमते 'सर्वाणि भूतानि' अस्मैकदेशः यथा चतुष्पदाऽुत्तात् पदार्थात् तदेकपादपरिमित वस्तु तस्मादस्य भवति तद्वत् प्रपञ्चोऽप्यस्य इति द्योतनाय पादत्वकल्पनम् । अस्य परमामनो दिवि सत्यलोकोपरिभागे त्रिपात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मनाऽभिव्यक्त स्वरूप अमृताऽनकमस्तीति मन्त्रार्थः' इति (ब्र.वि.आ) उक्तिः अभिनिवेशमूलैः । 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति श्रुतौ समुत्थाय, उपसपत्त, इत्यादेः परमतेऽस्त्वारस्य मयजानीयमेधेति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अत्र सगुणत्रिधा 'अस्माच्छरीरात्' इत्यत्र निर्गुणत्रिधा इति विभागोऽपि परमततः न घटते । 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय इत्यत्रोक्तान्तेः स्फुटतयोक्तान्तस्य गतेरवर्जनीयतया गत्यनन्तरमेवोपसपत्तिरिति निर्णयस्याप्रकल्प्यतया अत्राप्युपसपत्तव्यपुरुषस्यैकस्यैव विवक्षितत्वेन सत्यलोकोपरिब्रह्मविष्णुशिवरूपेण त्रिपादकल्पन श्रुतिपीडनमेव । सत्यलोकानुपरिब्रह्मणस्थितेः क्षान्द्यप्रसिद्धतया एव विष्णुशिवयोरपि तत्र स्थितेः प्रमाणासिद्धतया सत्यलोकानुपरिब्रह्मविष्णुशिवात्मना त्रिपादेन स्थितिः इति कल्पनाऽभिनिवेशमूलैः । उभयत्राप्येकस्यैव पुरुषस्य उपसपत्तव्यत्वात् । अथर्वशिखराया नादार्थस्य पुरुषस्य प्रणवघटकपूर्वाश्रयात्तद्विषयभेदस्योभयत्र विद्युमतीति प्रयोगेण सिद्धया पुरुषपदार्थावमुदेवस्यैवोपसपत्तव्यत्व ज्योतिरशब्दार्थस्य च निष्कण्टक सिद्धयतीति परमतार्थो प्रेषाया असम्भवात् । पुरुषपदार्थो वासुदेव इति पूर्वमेव निरूपितम् इत्येव च श्रुतकारसिद्धान्तो निष्कण्टकः ॥

श्रीभाष्यम्

[छां.३.१२.६] इति चतुष्पदो ब्रह्मणश्चतुष्पदया गायत्र्याच सादृश्यम् । चतुष्पदाच गायत्री कश्चिदृश्यते । तद्यथा ‘ इन्द्रशचीपति । घलेन पीडितः । दुश्चयवनो वृषा । समिस्तु सासहिः ’ इति । तथाह्यन्यत्रापि सादृश्याच्छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संवर्गविधायाम्—‘ ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्ते ’ (छां.४.३.८) इत्यारभ्य ‘ सैषा विराड्ब्राह्मणः ’ (४.३.८) इत्युच्यते ॥

इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते—

सू.२७—भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

श्रुतप्रकाशिका

‘द्विदर्शनम्’ इति सूत्रलण्ड व्याचष्टे तथाह्यन्यत्रापित्यादिना । वाच्यमित्यर्थे चन्द्रसलिलानि प्राणवाक्कक्षुश्रोत्रमनादिच दशसङ्ख्यावाहिराट् सदशे सदशान्तरवाचिशब्दप्रयोगश्श्रुतिसमाधिरीत्यर्थः ३ ब्राह्मणं अत्र च तदात्तेत्येवञ्चात् । ननु ज्योति- वाक्ये परमात्मलिङ्गाभावात् आद्यसूत्र परमात्मपरत्वसमर्थनार्थमिति स्प्रयोजनम् । द्वितीयतु त्रिमयेऽहं छन्दोमात्रप्रसिद्ध- स्थापि गायत्रीशब्दस्य परमात्मसाधारणसर्वो मक वालिङ्गकत्वात् परमात्मविषयत्व- ह्याकाशाधिकरणत्वेन सिद्धम् । उच्यते— गायत्रीशब्दस्य स्वायं प्रहाणेन ब्रह्मपरत्वे चतुष्पात्त्वमविश्रितं स्यात् तत्रोपदिश्यते । गायत्र्याच्छन्नब्रह्मपरत्वे सर्वात्मकत्व- मनुपपन्नम् गायत्र्याच्छन्नब्रह्मणस्य सर्वात्मकत्वोक्तिः स्तुतिरिति चेत ततोऽपि गायत्र्या एव स्तुतिरसर्वो मकत्वोक्तिरिति वर- मित्यचिकाशङ्कापरिहारपर सूत्र । गायत्रीशब्दस्य तत्सदृशब्रह्मपर वाच्यतुष्पात्त्वसर्वो मकत्वोपपत्तिरिति परिहारः ॥

उपक्रमस्य गायत्रीशब्दानुरोधेन मन्त्रगतसर्वात्मकत्वस्वारस्येन निर्वाह्यं ननु सर्वात्मकत्वानुरोधेनोपक्रमस्य गायत्री पदास्वारस्य न्याय्यमिति शङ्कायास्तुपक्रम एव गायत्रीपरत्वेऽस्वारस्यहानिरुच्यते—

गूढार्थसंग्रहः

आदित्यादिज्योतिषः भूतादिपादव्यपदेशसम्भवतीति अयमादित्यादिव्यावर्तको न भवतीति चरणाभिधान मितिहेतुः प्रथममभिहितः । तत्रादित्यादिज्योतिषिणो एकपादएव न सम्भवतीति त्रिपादसम्भवस्य का कथा ? इत्यादित्यादि ज्योतिष्यांशुक्तिः । पूर्ववाक्ये उच्यतेनूना आदित्यादिव्यावृत्तौ ततोऽपि प्रथमवाक्ये गायत्रीशब्दनिर्देशेन गायत्रीशब्दमुत्था प्रबलया गायत्रीछन्दस एव ब्रह्मणमिति शङ्काया ‘ यजमानः प्रस्तरः, आदित्यो यूपः ’ इत्यादौ यथा सदृशार्थकत्व- तद्गत् अत्रैव गायत्रीसादृश्यस्य श्रुतिवाक्यैरेव बोधनेन सवर्गविधायया स्फुटोत्तया च गायत्रीशब्दोपपन्नः न विरुध्यत इति छन्दोऽभिधानात् इति सूत्रे निर्धारितम् ॥

अथ ‘ छन्दोऽभिधानात् ’ इति सूत्रे पूर्वपाठिणः ‘ तावानस्य ’ इत्यतः पूर्व भूतपृथिवीसमीपदृश्यान्पदिधाय‘पैषा वसुध्वरदा यद्विषा गायत्री’ इत्यशक्तपादचतुष्टयवत्त्वमपि पूर्वोक्तप्रकारेण गायत्रिसादृश्येन ब्रह्मण्येवोपपद्यते ननु छन्दसि । भूतादिपादव्यपदेशस्य गायत्र्यासम्भवे का कथा सर्वभूतादिपादचतुष्टयसम्भवव्यपदेशस्यैत्यभिप्रायेणाह— भूतादिपाद- व्यपदेशोपपत्तेश्चैवमिति । प्रथमसूत्रे आदित्यादिज्योतिष्यांशुक्तिर्न सम्भवतीति अयहेतुर्नोपपन्नः गायत्रीछन्दो ग्याह- त्तिरसम्भवतीत्यत्राप हेतुपक्षः । एवमित्यस्य गायत्रीसादृश्येनैव भूतादिपादव्यपदेशः ब्रह्मण्येव ननु गायत्र्यामिति,

श्रुतप्रकाशिका

'तदेतदृचाभ्यनूक्तम्' इतिवत् स्वोऽदृष्टार्थसाक्षि देन प्रमाणांतरानुपस्थापनाद्य नैऋदेश्यमदभ्यन्ते 'तदेतदृचाभ्य-
नूक्तं तावानस्य महिमा' इत्यादिभिः साक्षिभ्योऽदृष्टवत्तु स्वयमन्यानपेक्षस्य प्रमाणांतरोपजीव्य चं प्रतीयते ।—

इदंपुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते । ऋत सत्यं च विख्यातं ऋषिसिंहेन चिन्तितम् ॥

इति मोक्षधर्मे तत्तन्निष्कर्षकतया व्यासनांटाह्वनम् । अत्रच सर्ववेदेषु पठिततया सन्निहितव्याक्तच्छास्त्रागतानां तत्त्वपरवा-
क्यानामाकाशितयोम्यविशेषसमर्पकतयाऽनुरे द्वयमित्ति त्वरगभयते । एव तत्त्वपरवाक्यस्य सूत्रस्य देवताविशेषपर व दुर-
पहनम् 'पुरुषोद्देव्ये नारायणोऽकामयत' इति बृहदारण्यके पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्वदर्शनात् । किंच छन्दोग्ये
'एषा वैष्णवीनामसंमिता एतां प्रयुञ्जन्वाप्यण्यं प्राणाति' इत्युक्तम् ॥

आयर्गणे अष्टादशमहाशक्तिप्रकरणे तत्तद्देवताशक्तिषु तत्तद्देवत्वमन्त्रविनियोगावधारे 'वैष्णव्यां पुरुषसूक्तम्'
इति वैष्णव्या शान्तौ पुरुषसूक्तं विनियुज्यते । तथा 'आद्ययाऽवाहयेदेवमृचातु पुरुषोत्तमम्' इत्यादिना शौनकेन
भगवत्समाराधने 'जितन्त' इत्यादिमन्त्रस्य विनियुज्यते । महापुरुषशब्दश्च कल्पयन्कारिदेवताविशेष एव प्रयुक्तः ।
'महादेवं वा महापुरुषं वाऽर्चयेत्' इति । इहच 'वेदाहमेतं पुरुषमहान्तम्' इत्युच्यते । अतश्च भगवत्समाधा-
रण्य तथा पुरुषस्य हरेःसूक्तं स्वर्ग्यं धन्यं यशस्करम् । इति च स्वर्ग्ये—

योऽनूचानं द्विजं मर्त्यो हतयानर्थलोभत । सपठेत्पौरुषसूक्तं स्मरन्विष्णुं जले सज्जत ॥

इति यमरमृतौ रहस्यप्रायश्चित्तेऽपूक्तम् । तथा योगशास्त्रे—

आसीनः प्राङ्मुखश्चिन्तयन्मनसा हरिम् । पौरुषेणैव सूक्तेन जुहुयाद्धव्यवाहनम् ॥

इत्युक्तम् । लक्ष्मीप्रतिपत्तिपादकोक्तनारायणसमन्वितकण्ठे 'सहस्रशीर्षा पुरुष', पुरुषपदेदगस्तसर्वम्' इति नाराय-
णानुवाकैकार्थं च प्रतीयते 'पुरुषपदेदगस्तसर्वम्' इत्युपसंहृतम् । तथा पात्रे पुराण—

ब्रह्महत्यादिपापानां सर्वेषामपनुत्तये । पठेत्तु पौरुषं सूक्तमेकान्ते संस्मरन्हरिम् ॥

इत्युच्यते । तथा स्कान्दे—

यथा भास्करशब्दोऽयमादित्ये प्रतितिष्ठति । यथा वाऽसौ बृहद्भानुः यथा वायौ सद्वागतिः ॥

यथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवे प्रतितिष्ठते । तथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवे प्रतितिष्ठते ॥

इति शङ्करशब्दद्वयान्तत्वेन पुरुषशब्दस्य भगवत्समाधारणत्वकथनाच्च पुरुषस्यैव तदसाधारण्यं प्रतीयते । पात्रे पुराणे
नामनिर्वचानाध्याये—

पूसंक्षेपु शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिः । शकारस्य पकारोऽयं व्यत्यासेन प्रयुज्यते ॥

यद्वा पुरे शरीरेऽस्मिन्नास्ते सपुरुषो हरिः । यदिवा पुरवासीति पुरुष प्रोच्यते हरिः ॥

यदिवा पूर्वमेवासमिहेति पुरुषविदुः । यदिवा बहुदानाद्वै विष्णु पुरुष उच्यते ॥

पूर्णत्यात्पुरुषो विष्णु पुराणत्वाच्च शार्ङ्गिण । पुराणभजनाच्चापि विष्णुः पुरुष ईर्यते ॥

यद्वा पुरुषशब्दोऽयं रूढ्या यत्किं जनार्दनम् ।

इति च योगरूढत्वमनगभ्यते । अतः पुरुषप्रतिपादकस्य भगवत्समाधारणमिति 'चरणाभिधानात्' इति वदता सूत्र-
कारेण देवताविशेषनिष्कर्षकृतः । सार्वभौमत्रिशदत्तमस्य भगवता माध्यकारेण । अतो यथोक्तार्थं उपपन्नः—अत्र पादो-
ऽस्य' इति मन्त्रे 'त्रिपाद्स्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मशब्देन श्रोतमानसविदात्मस्वरूपमुच्यते इति केचिदाहुः । तदानीमस्य

श्रीभाष्यम्

पतदुक्तं भवति-यद्यपि 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः' (छां.३.१३.७) इत्यस्मिन्वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं नोपलभ्यते; तथाऽपि पूर्ववाक्ये श्रुत्यन्वयितया परम-

श्रुतप्रकाशिका

दिवीति व्यतिरेकनिर्देशस्य क्लिष्टता स्पष्टा । किंच श्रुत्यन्वयप्रत्यभिज्ञापकतया तदेकार्थत्वेन सूत्रकारोदाहृतं 'अथयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति वाक्ये पञ्चम्यतया श्रूयमाणेन श्रुत्यन्वयेन विरोधश्च स्यात् । नहि श्रोतमाननामस्वरूपं स्वरूपापरं भवति । 'दिविदृष्टयाकाशे स्थित'मिति भास्करः तदनुक्तम्; 'अथयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेपु लोकेषु' इति श्रुतिविरोधात् । नहि हृदयाकाशो दिव उपरितनेषु लोकेषु वर्तते । परमात्मन आदित्यमण्डलेऽभ्यवस्थानात्तद्विषय तद्वाक्यमिति चेन्न रविमण्डलस्य भूमयोर्जनलक्षेऽवस्थितस्य विश्वप्रपञ्चगर्भावाभावात् विश्वसर्वशब्दयोर्भूम्यन्तरिक्षमात्रपरत्वे स्वारस्य भङ्गाच्च ॥

किंच सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तयोः श्रुतशब्दयोः अविरोधेनार्थैकत्व एतदर्थस्यैव समर्थितम् तच्च तयोर्हृदयाकाशाशरविमण्डलपरत्वेऽनुपपन्न विश्वसर्वशब्दस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गादेव श्रुतशब्दस्य प्रसिद्ध्युपरत्वं चायुक्तम् । जगत्प्रसुप्तप्रवृत्तस्य जीवस्य चारभूमितया त्रेधा विभक्ताः कार्योकाशप्रदेशविशेषास्तथापादाः तदुपलक्षण कारणब्रह्मस्वरूप त्रिपादमृतमुच्यते इति चायुक्तम्; अस्य त्रिपादिति व्यतिरेकनिर्देशस्यामुख्यत्वात् । जीवस्य जगदवस्थाया वाहाकाशशब्दस्वारभूमिरिति चायुक्तम् तदानीमपि शरीरान्तर्वर्तिनात् स्वप्ने शरीराकाशवर्तिवमप्ययुक्तम् ईश्वरशुद्धशरीरेर्वाहिरप्यवस्थानात् । तदनभ्युपगमेऽपि पूर्वोक्तस्कारसहकृतमनोव्यापारमात्रेण हृदयावस्थानेऽपि जीवस्य स्वप्नप्रमोपपत्तेः, स्वप्ने जीवस्य हृदयान्निष्क्रमणस्य निष्प्रमाणकत्वाच्च 'हृदि ह्ययमात्मा' इति जीवस्य स्वतो हृद्यवस्थान श्रूयमाण स्वप्नावस्थाया कथ वचनेन विनाऽप्योच्यते (स्मादृचोऽयमर्थस्सर्वभूतानीति कार्यजगदन्तर्गतांचि सृष्टयन्तेना उच्यते । श्रुतशब्दस्तु समस्तव्यष्टिसमष्टितत्त्ववर्हिर्भूतस्थानविशेषपरः । 'विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु' इति श्रवणात् । विश्वशब्दविवरण सर्वशब्दगतिगत्यभावलिङ्गं 'तथाऽसुरात्संभवतीह विश्वम्' इति जगदन्तर्वर्तिव्यष्टिजाते विश्वशब्दप्रयोगात् विश्वशब्दो व्यष्टिपरः । सर्वशब्दपरिशेषात् समष्टितत्त्वपरः । अतएवाह गद्येऽपि गदित भाष्यकारैः समस्तकार्यकारणजातमतीत्य वर्तमानः इति, पुरुषसूत्रे 'तेह नाकं महिमानस्सचन्ते' इति मुक्तप्राप्यदेशस्य नाकशब्देनोक्तत्वात् । मुक्तस्य च दुःखमिश्रकार्यलोकानां हेतुत्वात्सात्त्वात् अकभवतीत्यवयवार्थयोः कल्प्योपपत्तेः, तत्रैव 'तमस परस्तात्' इति विशेषितत्वात् 'क्षयं तमस्य रजस पराक' इति निवासशब्दात् 'तदक्षरे परमे व्योमन्' 'विश्वं पुराण तमसः परस्तात्' इति तमसः परस्य स्थानस्य स्थानिनो ब्रह्मणश्च व्यतिकनिर्देशात्, तस्य तमसःपरत्वविशेषणेन पुरुषसूत्रप्रत्यभिज्ञानाच्च, दिव्यीत्यप्राकृतं स्थ नमुच्यते त्रिपात्त्वचाप्राकृतैर्मोक्षयोगोपकरणभोगस्थानविशेषैर्वा भूयणास्त्रादिरूपेण जगदन्तर्गतत्वत्वमिमानिभिर्नित्यैः भगवदनुभवमात्रपरैश्चित्तसिद्धैर्मुक्तैश्चात्मनिर्वाणैः समभवति । एवं चास्य दिवीति व्यतिरेकनिर्देशोऽस्मृतत्वं च मुख्यं भवतीति ॥

एव पूर्ववाक्ये तुषमशब्दघनश्रवणमिधोन्तर्गता कथमस्य वाक्यस्य परमाभ्युपगमोपपत्तेः एकाद्विषयत्वादिदित्युक्तं कथमेकाद्विषय वामित्यत्राह-एतदुक्तमिति । ज्योतिश्शब्दश्रुत्यपेक्षया स्ववाक्यस्य पूर्ववाक्यप्रत्यभिज्ञापकं श्रुत्यन्वयित्वलिङ्गं प्रकरणं च दुर्बलमिति चेन्न अनुवादलक्षणयच्छब्दसमभिव्याहारेणानुसोपे (ता)ऽपेकं ज्योतिश्शब्दस्य दुर्बलं वाक्यमात्रं, प्रथमप्रतिपन्नयच्छब्दश्रुत्या सहकृतस्य श्रुत्यन्वयित्वलिङ्गस्य प्रबलत्वाच्च । इदं ज्योतिश्शब्दस्यादित्याचसाधारण्यभ्युपगमेनोक्तं तच्च

गूढार्थसंग्रहः

'अनुत्तमेतृत्तमेतु लोकेषु' इत्यपि एतदर्थोत्तम्भकम् । 'दिशुश्रीटा विजिगीया' इत्यादौ घुघातोमोदार्थ प्रतिपादनेन निरतिशयानन्दवतः प्रकृतिमण्डले सृष्टिः किमर्थेति शङ्काऽपि दिवुघात्वर्थक्रीटया परिहृता भवति । घातुयो गेनान्तयोमित्यप्रतिपादनेनान्तयोमित्यस्य दयामूलकत्वेन 'द्युअभिगमने' इति घातुना युक्तप्राप्यत्वप्रतिपादनेन दयया सृष्टिकर्मभूताना जीवानां निरतिशयदक्षितियुक्तस्य प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वदेशे विद्यमानस्य प्राप्य वाविवक्षाऽपि सूचिता । अमृतमित्यनेन भोग्यत्वसूचनेनापि मुक्तप्राप्यत्व बोधितम् । अमृतमित्यस्य नित्यरूपार्थविवक्षया 'नित्याहं नास्ति जगति भूतं स्वानरजङ्गमम् । ऋतेतमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥' (मोक्षधर्म) इत्युपवृंहणानुरोधेन 'परयोतिरुपसंपद्य खेनरूपेणाभिनिष्पद्यते सउत्तमःपुरुषः' इति श्रुत्युक्तःपुरुषो वासुदेव एवान्तरित्यो विवक्षितः 'नित्यत्वं वासुदेवाह्वयवपुषि जगौ मोक्षधर्मे मुनीन्द्रः ।' इत्यत्राचार्यपादैः त्रिग्रहो विवक्षित इत्युक्तम् । अत्र विष्णुधर्मोत्तरपञ्चकालविधिनिरूपणानन्तर वचनमापि मूलम् । तत्र च 'भगवान्वासुदेवस्तु देवस्सङ्कर्षणस्ततः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च प्रभावोऽयमुदाहृतः ॥' (वि.घ.६३.३४) 'च तार एते धर्मज्ञ वासुदेवाःप्रकीर्तिताः । भगवन्उन्वद्यान्त्याश्च सर्वभूतभयोद्भवाः ॥ तदेतत्परयते सुक्ते वैश्वं द्विजसत्तम । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (४०) इत्यत्र विष्णुधर्मोत्तरे शङ्करगीताया-दिवि विद्यमानान् वासुदेवस्य त्रिपात्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणैति स्फुटमुक्तम् । अयमर्थः 'सच्चादिपुरुषो विष्णुसर्वं व्याप्य सनातनः । शरीरास्त्वाजगत्त्रातु सङ्कर्षणमभावयत् ॥ सच सङ्कर्षणो देवः प्रद्युम्न समभावयत् । सच प्रद्युम्नसंश्र-रसन् अनिरुद्धमभावयत् । तस्माद्ब्रह्मासमुत्पन्नः जगत्स्फुटं चरानरम् ॥ एवञ्चतुर्धा सद्युद्धं स्वामान् पुरुषोत्तमः । अपेक्ष्यः परतो नित्यं त्रिपादेन विराजते । जगत्सृष्ट्यादिकर्माणि कर्तुं कामस्वलीलाया ॥' इति वैकुण्ठसंहिताया व्यक्तः । ब्रह्म-वैवर्ते ब्रह्मण्डले 'मङ्गल्यं मङ्गलाभच मङ्गल मङ्गलप्रदम् । प्रकृतेःपरमीशान् निर्गुणं नित्यविग्रहम् ॥' (२.३४) इतिप्रकृ-तिवण्डे 'तत्तुर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्वाहरेवसः । सच सत्यस्वरूपश्च शश्वन्नारायणो यथा ॥ ३.९ ब्रह्मादितृणपर्यन्तं शेषं प्राकृतिकभजेत् । यद्यप्राकृतिकं दृष्ट सर्वं नश्वरमेवच ॥ ७-८ विद्येयं सृष्टिमूलं तत्सत्यं नित्यं सनातनम् । स्वेच्छामय शंभुश्च निर्लिप्तं निर्गुणं परम् ॥ ७-८७ निरुपाधिं निराकारं भक्तानुग्रहविग्रहम् । अतीव कमनीयं च नवीनघनसन्नि-यम् ॥' ७-८८ इतिचोक्तम् अत्र 'भक्तानुग्रहविग्रहम्' इत्यनेन 'सर्वभूताधिनासच यद्भूतेषु वसत्यापि । सर्वांनुग्राहकत्वेन तदस्यैव वासुदेवस्तदस्यैववासुदेवः' इति श्रुतितात्पर्यमाविष्कृतम् । कृष्णजन्मण्डले भगवत्सन् कुमारसत्वाते-'योयो विग्रह इत्युक्तसच प्राकृतिकस्मृतः । देहो नविद्यते विप्र नित्यस्या प्रकृतिं विना ॥ ८७-२४ सन्कुमारः रक्त-विन्दुद्भवदेहाक्षो च प्राकृतिकास्मृताः । कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥ ८७-२५ श्रीकृष्णः—साप्रतं वासुदेवोऽहं रक्तवीर्याभित वपुः । कथं नप्राकृतो विप्र. .... ८७-२९ सन्कुमारः—वासुस्सर्वनिवासश्च विश्वाभि यस्य लोमसु । तस्य देहःपरब्रह्मं वासुदेव इतीरितः ॥ ८७—३० वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्मुख । इत्यादि तत्रैव पुनं 'शरीरं द्विविधं श-भो नित्यं प्राकृतमेव च । नित्यं विनाशरहितं नश्वरप्राकृतं सदा ॥' इति, तृतीय खण्डेऽपि—'देहाःप्राकृतिकास्सर्वे नश्वराः पाञ्चभौतिकाः । अहनित्यशरीरी च भानुविग्रहविग्रहः ॥' इतिचोक्तम् ॥

समन्वयाधिकरणं कार्यवाक्यार्थवादिदृष्टिकाराद्ययःपञ्चपादिकायामि-थमुपदर्शितः 'अथ यदत्.परो दिवो ज्योतिः' इति प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्माभ्युपगमे देवताविग्रहवचन्यायसम्भवा-मोक्षकामस्य ब्रह्मोपासनं विधीयते । तथा च श्रुतिः—'विद्यया तदारोहन्ती' इति । नच साध्यविऽप्यन्तवचनम् । शब्दगम्यःवादानाश्रुतेः 'नच पुनरावर्तत' इति । नह्ये तर्कगम्यः येन तर्कणस्य तत्त्वं व्यवस्थाप्यते शब्दगम्यस्यतु शब्दादेव व्यवस्थेति मन्वानस्योत्तरमाह भाष्यकारः इति ॥

भामत्यामपि—'अथ यदत्.परो दिवो ज्योतिर्दिप्यते' इति श्रुतेः ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमात् आविकृतादे रब्रह्मासात्तिरुपासनादिविधिकायां भविष्यतीति प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—नचाप्याप्यत्वेनेति । अन्य-द-येन विकृत-

श्रीभाष्यम्

पुरूपस्य निर्देशादिदमपि सुसम्बन्धिज्योतिस्स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति । कौक्षेयज्योति
पैत्रयोपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसन्धानाधिधिरिति न कश्चिद्दोषः । काक्षेयज्योतिषश्च
तदात्मकत्व भगवता स्वयमेवोक्तम् ' अह वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित ' (गी १५
१) इति ॥

सू. २६—छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

पूर्वस्मिन्वाक्ये ' गायत्री वा इह सर्वम् ' (छा ३ १२ १) इति गायत्र्याख्य छन्दोऽभि
धाय ' तदेतद्वचनभ्यनूक्तम् ' (छा ३ १२ ५) इत्युदाहृताया ' तावानस्य महिमा ' (३ १२ ६

श्रुतप्रकाः ।

न, अवभासक वानिमित्तकत्वात् ज्योतिश्छन्दस्य ' नारायणपरोज्योति ' इत्यादप्रयोगाच्च, उक्तं पूर्वपक्षहेतु पाहर्षित
कौक्षेयेति । फलायेति । चक्षुष्यइच्छुतोभवति इ युक्तकथित्यर्थः । तदात्मकत्वेति । ' तदेतद्दृष्ट च श्रुत चेत्यु
पासीत ' इत्यन तदतच्छन्दो तदा मकज्योतिर्विषयौ तदा मक वन प्रकृत उ देतिभावः । ' अन्नादो वसुदान ' चतु
र्विधा भजन्ते माम् ' ' सकलफलप्रदोहि विष्णु ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवशान् सकलफलप्रदश्च परमा मनश्चक्षुष्यत्वादि
विद्यानुगुणफलहेतुवचन युक्तमित्यभिप्रायणाह-नकश्चिद्दोष इति । दा मकत्वं प्रमाण दर्शयति कौक्षेयज्योतिषश्चेति ।
वदस्य यथार्थविषयये सभवत्यस्मिन्हादिरुपताश्रवण पराक्तमसुसम्भि भावः ॥

सुसम्भि धविषयस्य पूर्वावाक्यस्य परमा मपरवमा क्षिप्य समाधत्ते—

सू. २६=छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

सूत्रं दृष्ट्वापराधपरमस्य याचष्टे पूर्वस्मिन्निति । परिहारखण्डस्य नेतिपद सपूरकमादत्तै—

गूढार्थसमग्र

देशपरिहृत्वाविवृत्तदेश प्राप्यत । तद्यथोपयल जलधिरातिरुल्लस्यल्लालमात्र परम्परास्फालनसमहास ५ १ पुद्गलस्य कथायावि
कृत मध्यतु प्रशान्तसकलकृच्छालापसम स्वस्वस्थस्वस्तवाऽविकृत तस्य मध्यमविकृत गैरिक पाला प्राप्नोति । जीरस्तु ब्रह्मेयति
किं केन प्राप्यता भेदहाश्रय वा प्राप्तेरित्यर्थः ' इति । एत सर्वे पात्रब्रह्मणारभ्य लण समन्वयाधकरण (श) माध्यात्म
मिधेत्य वृत्तिकारमतोपगम सच कार्यायै च्यु पात्तवादी । दहराधकरण अपहलपापम १० पारमार्थिकब्रह्मण्यर्ज्यसम्भव
वादिप्राचीनवृत्तिकारमतोप यासन तस्य वृत्तिकारस्य तास्विकजावब्रह्मण्यर्ज्यदि व क १००२ २५ २५२५२५ म त ६ ५२ इददूण
नसम्भवति । श्रुतौचात्र गणानां बहूनामुक्तया भावतीकारोक्तरीतिनां विवक्षिता । उरवृत्तानुरोधेन ' निपादलामृत
दिवि ' इत्यस्याध एव युक्तः प्राह इति सिद्धान्त निगमयति—इदमपि सुसम्बन्धिज्योतिस्तदेवेति ॥

' चरणाभिधानात् ' इति पूर्वपक्ष माहद्वयस्य स गायत्र्याच्युत दस एत सभयतीति ' छन्दोऽभिधानात् ' इति
इति सूत्रपूर्वपक्षतात्पर्यमाह-पूर्वस्मिन्वाक्ये इत्यादिना । नति नतपेक्षस तापय इ- छन्दोमात्रस्य सधात्मकत्वा

श्रीभाष्यम्

भूतपृथिवीशरीररूपानि निर्दिश्य 'सैषा चतुष्पदा' [छां.३.१८.५] इति व्यपदेशो
प्रसङ्गयै गायत्रीशब्दाभिधेय उपपद्यते ॥

शुतप्रकाशिका

सू. १७—भूतादिपादचतुष्टयोपपत्तेश्चम् (१.१.१०)

पूर्वसिन्धवाक्ये 'पादोऽस्य' इति म पं सभर्ता मक वातुपपत्तिरुक्ता । अथतु 'गायत्रीया' इत्यादिब्रह्माण्डोत्पत्तय
दुष्कारानुपपत्तिरुच्यते । भूत आ मर्गाः पृथिवी अथलोकः कर्मजनभोगम्यानाम् । तदुपकरण शरीरम् । हृदयं आत्मनः
सिन्यनुगुणः प्रदेशविशेषः एवमुपक्रमस्यैव परमा मवर व दर्शितम् । यादवप्रकाशोक्तु— इदमथ 'पादोऽस्य' इति म.प्र-
वर्गोक्तभूतादिपादानुपपत्त्या ब्रह्मप्रतिपादनकर्मवदनपर व्याख्येयम् । 'गायत्री यादव सयम्' इत्यादिब्रह्मण न चतु-
ष्पात्रयम् किंतु सर्वभूतानुपपत्तिर्ष्ये इति हृदयमोक्तु विधात्कपर 'सैषा चतुष्पदा पट्विधा' इति वाच्यश्च पाद-
विधानुवादेन चतुर्गात्रविधानपरम् । चतुष्पा व च 'पादोऽस्य' इति मन्त्रवर्णप्रतिपाद्यम् तत्र चेतनचित्तरूपानि-
विश्विकारा मा प्रथमःपादः, 'त्रिपादस्यामृतं त्रिवि' इति वाक्यव्यागमयमनोमयात्मानस्त्रयःपादा उच्यन्तेइति प्रति-
पादितम् । तदनुपपन्न कथ ठयेते, तत्र मन्त्रवर्णे चतुष्पाव वपर-वादिषि ब्राह्मणोक्तार्थविषयव्योपपत्तिः पूर्वमेव दर्शिता ॥

किञ्च प्राथमिकगायत्रीवाक्यानुगमेन पञ्च हृद हृतमन्त्रवर्णो नेवइति शङ्का तावदवतरति सा च मन्त्रवर्णोक्तार्थस्य
हेतुतयोरन्वयस्येव्यवतिष्ठते । उभयमन्त्रगायत्रीवाक्य एव परमात्मसाधकहेतुप्रदर्शनेतु निवर्तते । रतु हेतुसूत्रनेत्यनेनाभि-
प्रेत इतिचेत्— ; शङ्कायाःपरिहारस्य चो र्थव वादिषि शङ्कामात्रस्या सूत्र(व)स्य शब्दादेव परिहारसिद्धयनुगुणनिर्वाहस्य
न्याय्यत्वात् । - 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्यादिवाक्यस्य पाद्विषयपरत्वमप्युक्तम् 'सैषा चतुष्पदा पट्विधा'
इति निगमनवाक्यस्य स्वरसतश्चतुष्पा त्रपाद्विषयनिगमनपर वप्रतीति । ननु सर्वभूतवाक्ये धिषीशरीररूपद्राणास्यपदार्थं
पट्वृत्प्रतिपादनात् स्वात्मसङ्केतानि पाद्विषयनिगमनपरत्वमासेयमितिचेत् वाच्यप्राणयार्गानप्राणादिवद-वार्थमुक्ततया
भूतपृथिव्यादिवत् प्राधान्यतः प्रतिपाद्य वामायन पदार्थपट्वृत्सिद्ध, ब्रह्मणो गानत्राणाभ्या गायत्रीशब्दवाच्यव्योपपाद-
नाय प्रागप्रसङ्ग ॥

तथाहि गायत्री वा इदं सर्वम्भू-मिति गायत्रीशब्दश्चतुष्पाद्ब्रह्मपरः सर्वशब्द आत्मपरः आ मवर्गस्य तावादत्वं
सामानाधिकरण्येनोक्त तस्यैव ब्रह्मणो गानत्राणादिभिःपाद्विषय च विवक्षुः श्रुतिर्गानत्राणोपपादनाय वाग्रत्वमाह—वाग्यै
गायत्रीति गायत्रीशब्दवाच्य चतुष्पाद्ब्रह्म वाग्रुपविशिष्टमित्यर्थः । 'रसोऽहमस्मि कौन्तेय' इत्यारभ्योच्यते 'शब्दःरे
पौरुषंरूप' इति तथा भगवत्पराशरवचनं 'शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपविष्णोर्महात्मनः' इति । ततः किं विवाधितपाद-
विषयस्यैत्यत्राह—वाग्या इदं सर्वभूत गायति च प्रायतेचेति वाग्निशिष्ट परब्रह्म सर्वभूत गायति अभिधत्ते हिताहितवि-
धिनिषेधमुखेन प्रायतेचेत्यर्थः । एवमेकः पादो गानत्राणरूपविधानद्वय चोक्तम् । तदनुपादपूर्वक द्वितीय पादं सामाना-
धिकरण्येनाह—वाग्निगायत्री इयंवाच सोयंरूपधिवीति उक्ताकारविशिष्टप्रकृतधर्मिपरो यत्तच्छब्दो यो सर्वभूतरूपैरुपाद-
गायत्री गायत्र्यास्य ब्रह्म तदेव पृथिवीत्यर्थः कथ पृथिव्या ब्रह्मत्मकत्वमित्यत्राह अस्याहीति ब्रह्मात्मकत्वादेवहि सर्वभूत
प्रतिप्राप्त्यं नहि केवलपृथिव्याः सर्वभूतधारणे शक्तिरित्यर्थः प्रतिप्राप्तव च नियतमित्याह एतामेव नातिशयोक्तइति पृथिवी
भूतजात नातिवर्तते कर्मवदयात्मनो नियमेन प्रतिष्ठा वादशक्यातिप्रमणेत्यर्थः पृथिवीमत्रब्रह्माहोरेह हि वर्तुं वददः १२

श्रुतप्रकाशिका

वर्तते । एव द्वितीयपादो भूतप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यन्वरूपं विधाद्वयंचोत्तम् ॥

अथ तृतीय पादमाह—‘ यावै सा पृथिवी इय वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरम् ’ इति पुरुषशब्दः शरीरविशिष्टजीवपरः पृथिवीरूपपादविशिष्टा सा गायत्री गायत्र्याख्यं ब्रह्म सा शरीरं शरीराख्यपादविशिष्टेत्यर्थः । भू पृथिव्योः गायत्रीसामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पृथिवीशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तदुपस्थापनक्षमत्वात्प्रथमाद्यशरेण उच्यते । न्नरस्य तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टे शुक्तत्वाच्च, शरीरब्रह्मत्वस्य च प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यं वाग्य मुपपद्यते अस्मिन्हीमे प्राणाःप्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्त इति । चतुर्थे पादमाह—यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदवाद्य तद्यदिदमन्तु पुरुषे हृदयमिति शरीराख्यपादविशिष्ट यद्वायत्र्याख्य तदेव हृदयमिदमिति । पूर्ववद्ब्रह्मत्वस्य चतुष्पादयति अस्मिन्म प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्त इति । प्राणाः प्राणापानादयः इन्द्रियाणि वा, तेषां हृदयसम्बन्धिनाडीद्वारा हृदयप्रतिष्ठितान्तरम् । प्राणशब्दस्य जीवपरत्व केचिदाहुः, तदयुक्त भूतप्राणशब्दयोरथैवभ्याभावेन तदभिमतपाद्विध्यासिद्धेः । भूतशरीरहृदयवाकप्राणैर्हि ते षड्विधश्च वदन्ति । एव तृतीयचतुर्थपादौ प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यन्वरूपं विधाद्वयंचोत्तम् एवमुक्त चतुष्पात्त्व षड्विधश्च निगमयति ‘ तेषां चतुष्पादा षड्विधा गायत्री ’ इति ॥

नन्वेवंतर्हि ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्व स्यादिति शङ्कायामुक्तस्य महिम्नएतावन्तत्प्रतिक्षोपकामृत्सुद ह्यति तदेतदिति । ब्रह्माभिप्रायेण नपुंसकत्वं तदेतत् चतुष्पात् षड्विधश्च ब्रह्मेत्यर्थः ‘ सम्भूमिं विश्वतो घृत्वा ’ इत्युक्त्वा ‘ एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाम्ब्रह्म पुरुषः ’ इतिहि पुरुषपक्षे श्रूयते, इहच पृथिव्या भूतशरीरहृदयान्तर्गतानि अतः‘ताया तस्य महिमा ’ इत्यनेन पृथिवीतदन्तर्गतपदाभ्यस्तुष्पात्त्वरूपमहिमानुवादः । तावन्त्यं प्रतिषेधति अतो ज्य यानिति—पादोऽस्येति इहोक्तं पादचतुष्टयमेकपादस्थानीय अतोऽतिरिक्त्वा त्रिपाद्विभूतिः, तस्मात्ततो ज्यायानि-मुपपन्न इत्यर्थः । पञ्चमस्या ऋचः परिच्छिन्नशङ्काव्युदासार्थेन युक्तम् अनन्तरमपि ‘ तदेतत्पूर्णमप्रवर्तिपूर्णमप्रवर्तिनी श्रिय लभते यएषं वेद ’ इति पूर्णत्वादिगुणकतपोपासनविधानात् ॥

नन्वेवमिति ब्राह्मणोक्तचतुष्पात्त्वविषय वामावेन ब्राह्मणस्य ऋचश्चैकार्थ्यं नसिध्येत—न; उमयोर्ब्रह्मविषय वात् यदी यमुक्तचतुष्पात्त्वविषया नभवति तर्हि किमर्थं तदुदाहरणम् । परिच्छिन्नत्वशङ्कावमुदासार्थमि युक्तम् तद्यथा तेषां पदार्थं नष्टकमात्रशयने प्रयोजन नचेयमुक्तपूर्वोक्तविवरणरुषा हृदयते । किंच ऋचश्चतुष्पात्त्व-तरपर-य परेषामप्यवर्जनीयं नाम दाद्यरस्यात्रयोपलक्षितं ब्राह्मणशरीरहादिकेण त्रेधाविभक्तकार्याकाशोपलक्षितं वा कारणस्वरूप त्रिपादु-यत् इदं हि तत्कृत्यो जना । तत्र कथ सर्वभूतैर्जाप्रदाद्यवस्याश्रयशिविषाकाशोपलक्षितरूपेण चतुष्पात्त्व भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पात्त्वविषयं भवति चतुष्पात्त्ववि बहुविध श्रूयते ‘ चतुष्पाद्ब्रह्मवाकपादः प्राणाःपादश्चतुष्पाद्श्रोत्रं पादः ’ इति तथा ‘ अग्निः पादो वायु पाद आदित्य पादो दिशःपादः ’ इति च । एव शतमात्रशयने प्रयोजनभावात्, पुरुषसूक्तमाक्रियानुगुणा(त्त)दनन्तरवाक्यानुगुणात् ब्रह्मणो विविधचतुष्पात्त्वसम्भवाच्चतुष्पात्त्वमेतदस्य परपक्षेऽप्यवर्जनीय वाद्य यथोक्तएषा स्यात्कचोऽर्थः ॥

अथ चतुर्थपादस्तेनोक्तहृदयस्याकाशस्य महत्त्ववस्तु बाष्पाकाशस्य ब्रह्मणस्य ये सामानाधिकरण्येन ह—यद्वैतत्कृतं हृदवायतयोऽय बहिर्षा पुरुषादाकाश इति आकाशः स्वकार्यव्यापन्यामूर्त्त वाचल्य आदिभिः ब्रह्मणस्य इत्यर्थः ; ‘अयंवावयो योऽयमन्तः पुरुष आकाशः अयवावसः योऽयमन्तर्हृदयआकाशः ’ इति निर्देशो अर्थव्याभिप्रायः । एव हादंकाशमा हृदयेन हृदय स्तुते भवति । एव चतुष्पादः षड्विधस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चान्तर्भावेन परिच्छिन्नत्वस्य यशङ्काव्यवृत्त्यर्थे पूर्ण

श्रुतप्रकाशिका

त्वाप्रार्थिवगुणकतयोपासनं मोक्षफलकं विदधाति तदेतदिति ; तदेतं चतुष्पातं पट्टविधमित्यर्थः नात्र हृदयमात्रे ब्रह्मे-
पासनविधिः सप्तम्यश्रवणात् अथ ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन द्वारोपासनं विधीयते 'तस्य हृदा एतस्य हृदयस्येत्यादिना ; तत्रच
प्राग्वृत्तिविशेषाप्यापितचक्षुराद्यनुग्रहात् आदित्यादय उपास्यः नच हृदयस्येयुक्तत्वात् द्वारोपासनं हृदयोपासनाङ्गमिति
वाच्यम् ; किंतु प्रकृतनुग्रहाङ्गोपासनाङ्गं, हृदयस्येति निर्देशस्तु चतुर्थपादात्वेन हृदयस्यात्यधिकतप्रवृत्तत्वाच्चाङ्गीकारा-
नक्षुरादीनां तन्मन्त्रविधायाश्च कृतः एषं गायत्रीविद्याप्रकृतस्य एकलपत्रप्रदस्य सुकर्मविघ्नः परस्य ज्योतिष आरि रूप्य-
कीर्तिमस्वरूपफलविशेषार्थं कौशेयज्योतिरूपान्वेन उपासनाविधानाय अथ यदुक्तः परो दिवोज्योतिरित्याद्यारभ्यते । पर्वधा-
नप्राणयोरन्यार्थमुदाहृतत्वात्प्रामाण्यमनवाक्यस्वारस्याश्च भूतपृथिवीरहृदयान्येव पादाः गानत्राणभूतप्रतिष्ठाव्यवतदनतिशयप्राण
प्रतिष्ठाव्यवतदतिशयाः पट्टविधाः ॥

ननु 'सैपा' इत्यादिवाक्यस्य पाट्टविषयानुवादेन चतुष्पातविधानपरत्वेसति ऋचश्चतुष्पात्त्वापेक्षपरत्वं सिद्धयति
ततश्च 'तदेतदृचाभ्यनूक्तम्' इति घटकवाक्यस्वारस्य भेदेतिचेत् तदयुक्तम् प्रथमश्रुतस्य ब्राह्मणवाक्यनिगमनस्य
स्वारस्यमङ्गेन पाश्चात्यसंदेशकवाक्यानुरोधानुपपत्तेः अन्यायतया वस्तुभूतयोर्वाचप्राणयोर्भूतपृथिव्यादिद्वयतापारिकल्पनस्यो-
पक्रमस्वारस्यविरुद्धत्वाच्च । श्रुतप्राणस्य प्रयोजनं तत्रोपपत्तयश्च दर्शिताः नहोकरूपमेव ब्राह्मणश्चतुष्पातविधिं नियन्तुं
शक्यम् चतुष्पात्त्वेविषयस्यैवत्रापि श्रुतत्वात् किंच त्रिपाच्छब्दनिर्वाहश्च निरूपणीयः ॥

तथाह मनोमयवाङ्मयप्राणमयास्त्रय ईश्वरभ्यूहाः तैस्त्रिप्रकारभवास्थितं ब्रह्मत्रिपादमृतं विवक्षितमिच्छन्वते । तत्र
तावत्प्रतिद्वन्द्वमनोवाकप्राणानामानोवाककारवाङ्मयव्यूहवममृतत्वं च सम्भवति । सत्तान्ब्राह्मणोक्तानां मनोवाकप्राणानु-
ग्राहाकाणामप्रयदित्यचन्द्राणां च कर्मवदयत्वात् सृज्यत्वाच्च नेश्वरव्यूहवममृतत्वं च युज्यते 'चन्द्रमानमसो जातः
पक्षोऽसूर्यो अजायत, सुरादिन्द्रश्चाग्निश्च' 'भीपास्माद्वातःपवते, भीपोदेति सूर्यः, भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च'
'असौ योऽपक्षीयति असौ य आपूर्यति' इति तेषां सृज्यत्वकर्मवश्यत्वेहि श्रूयते । मनोवाकप्राणशब्दवाच्यतयाऽभि-
मतानां सत्त्वतमोरजसां शक्तिरूपाणां प्रशाशक्तिवाकशक्तिप्रियाशक्तिशब्दवाच्यमानां सुपृथिव्यशब्दवाच्यतयाऽभिमतानां
स्थूत्यानां सविकाराणां सत्त्वतमोरजसांचाधिष्ठातार ईश्वरांशास्त्रयईश्वरव्यूहा इतिचेत्—तैरपि त्रिपात्तयं द्वयंचम् व क्लयप्राण
मययोर्मनोमयाद्दुःपत्यम्युपगमेन त्रयाणां नित्यत्वायोगेन त्रिपादमृतमिति निर्देशानुपपत्तेः तेषां शक्तिरूपेणामृतत्वमितिचेत्
शक्तिरूपेणामृतत्वं 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति पादत्वेनोक्तानां सर्वभूतानां सप्रवृत्तिकानमप्यस्तीति 'त्रिपाद-
स्यामृतं दिवि' इति वचनवैयर्थ्यं स्यात् ॥

किंच 'ईश्वरःपरआत्माऽस्य तपोब्रह्म मनोमयः' इत्यारम्भ 'तस्य द्वौव्यूहावाकाशशरीरः प्राणशरीरश्च
तयोरन्ये प्रत्येकमसङ्घपाता प्रतिजीवमवस्थिताव्यूहाः' इत्युपनिषत्सु भवन्निरुच्यते, किमसङ्घेयानामीश्वरव्यूहानां
बीवानामिव स्वतएव स्वरूपगणे भेदः उनाधिष्ठेयगतभेदएवैश्वरव्यूहेऽ इत्युपनारादुच्यते, प्रथमे जीवबहुत्वैश्वरैक-
त्वशून्यानां वैयर्थ्यं समप्यैक्यस्य व्याष्टिभेदस्य च जीवेश्वरयोगोत्पन्नात् । श्रूयतेहि 'स्यमेकोऽसि बहूननुप्रयिष्टः'
'अन्तःप्रविष्टःशास्त्राजनानाम् । एकस्सन्बहुधा विचारः' 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः' 'एको वशी निष्कि-
याणां बहूनां एकं यज्ञं बहुधा यःकरोति, एकोबहूनां योविदधाति कामान् 'य पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्' इत्या-
रम्भ बहुत्ववस्थानमुक्त्वा 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृत्तपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण.' इत्यादि । द्वितीये च
पक्षे किमीश्वरव्यूहाधिषेया गुणाः उतः गुणशक्तयः । प्रथमे सत्त्वतोरजसामुपपत्तेः पूर्वं निर्गुणानां तेषामवस्थानवादीनपक्षे

श्रुतप्रकाशिका

उक्तं हि तत्र विनारगाया भवद्भिः ' यस्मादेपां प्रकृत्यकालेऽप्यवस्थानमाप्नोत्यते तस्माद्गुणोत्पत्तेः प्रागप्येषामवस्थानाभिर्गुणा एते ' इति । द्वितीये च गुणप्रकृत्यात्वद्गुणशक्तीनामीश्वराधिष्ठेयत्वं नोपपद्यते तासां चिदान्तिह कार्याभिसुवीकरणलक्षणं प्रेरण तत्तदानीमास्तिनेदासर्गकालाद्गुणानुपत्तिरनुपपत्ता कार्यानुपादनम्पीश्वराधिष्ठानाधर्मिणोऽप्येते तर्हि परमानस्वापे गुणशक्तीना तदधिष्ठितत्वाभावात्कार्यानुपत्तिप्रसङ्गः । स्वापप्रबोधेहि ईश्वरस्य त्वदनुपगतौ अतः कार्यानुपादनस्येश्वराधिष्ठानानपेक्षत्वेन गुणशक्तीनामधिष्ठानत्वाभावेन व्यूहभेदाभावाद्गुणोत्पत्तेः प्राक् निर्गुणत्वेन त्रयाणां व्यूहानां काञ्चि कालावस्थानमयुक्तम् । अधिष्ठेयभेदमनपेक्ष्य स्वतएव भदश्चेत् त्रिवस्थानादित्वात्मनोमयादितरयोस्त्वत्तनुपपत्ता ॥

किंच तिसृश्वरीश्वरयोश्च क्विप्रमाणम् ' एतन्मयो वा अरेऽयमात्मा वाङ्मयो मनोमय प्राणमयः ' इति श्रुतिरितिचेत न जीवस्य मनोवाक्प्राणकरणित्वप्रतिपादनपत्त्वात्तस्याः तर्थाह , यत्समाप्नानामिभेधया ' तपसा जनयत्पिता ' इति परमात्मनस्सङ्कल्लारहेहिनामुपजीव्यत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्याना रतानामुपचित्तुत्वा तत्र प्रसिद्धाह दशैश्वर्यपूर्वमासी पथश्रेयस्त्रचतुष्टयस्य मानुषदेवतितिक्षु विनियोगमुक्त्वा ' त्रीण्यात्मने कुरुत ' इत्यवशिष्टात्रयस्य सर्वविधप्रवृत्तिहेतुत्वात् सामान्येन सर्वभोक्तृत्वसंगमकरोदित्युक्त्वा ' अन्यत्र मना अभूवं नादर्शमन्यत्रमनाअभूवं नाश्रीषं कामस्सङ्कल्पं विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाघृतिरघृतिर्हीर्षीर्भीर्भिरित्येतत्सर्वं मनएव ' इति प्रसिद्ध मनएव प्रतिपादितम् । कामादीनमनःकार्यत्वात्सामानाधिकरण्य ' य.कश्चन शब्दो वागोव ' इति सामानाधिकरण्यमपि शब्दस्य वागिन्द्रियाधीनोच्चारणत्वनिवचनम् अतश्च शब्दोच्चारणकारण प्रसिद्धवागिन्द्रियमेवेत्युक्तम् ' प्राणोऽपानो व्यानउदानस्समानइत्येतत्सर्वप्राण एव ' इति पञ्चवृत्तिप्राण एव स्पष्टमभिहितः । ' एतन्मन ' इत्येतत्पञ्चशब्द प्रकृतमनोवाक्प्राणपरः ' अयमात्मा ' इत्यशब्दविशेषित आत्मा च प्रसिद्धो जीवः ननु परमप्रकृतः परमात्मा तस्य जीवस्य त्रिविधोत्पत्तयश्चेत्तन्मय इति प्रतिपादितम् । पश्चात् ' त्रयो लोका एतएव ' इत्यादिना तेषां प्रशंसा कृता ' यतिकंच विज्ञातं वाचस्तद्वरूपं वाग् विज्ञाता वागोवैनं तद्भूत्वायतीति ' यद्वाग्यवहारोद्विज्ञात तत्सर्वं वाचास्पदव छेदकम् वागिज्ञाता विशयमान सर्वं वागधीनम् उच्यते । सामानाधिकरण्यं वागोवैनं तद्भूत्वाऽवति यद्वाचा विज्ञात वस्तु पुरस्कोपकरोति तद्भूत्वा तस्वरूपेण वागोवोपकरोतीत्यर्थः ' विजिज्ञास्यम् ' इति चिन्तनीय पूर्ववद्योजना यच्चिन्तित देवतादिकमुपकरोति तद्भूत्वा मन एवोपकरोतीत्यर्थः ' अविज्ञातम् ' इति पूर्ववद्योजना पूर्वमुक्तवशादाच्चिन्तित यदुपकरोति तद्भूत्वा प्राणउपकरोतीत्यर्थः

एवं प्रष्टव्यं त्रयाणां चिदान्तिह अधिष्ठितत्वं दर्शयति ' तस्यैवाच ' इत्यादिना वाचः वागिन्द्रियस्य पृथिवीदरीरम् आश्रयत जिह्वागोष्ठस्य पार्थिवमश्रित्य वागिन्द्रिय तिपतीत्यर्थः । ज्योतीरूपमयमग्नि ज्योतिर्मयमधिष्ठातृदेवतास्वरूपमग्निः ' इत्यर्थः ' यावतीवाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ' इति य.यत्र वागिन्द्रिय तत्रतत्र तदधिष्ठानतया पृथिव्यास्ति, अधिष्ठातृवयऽऽत्रत्येच्छीत्यर्थः ' अथैतस्य मनसो द्यौदरीरम् ' इति इह नुदरदआकाशमाश्रयः ननु लोकविशेषपरः (कुतः) अनुपपत्तेः । नहि स्वर्गलोकेऽत्र मनसाऽधिष्ठानं मनुष्यनामनश्चमत्स्यत्वात् । शुशब्दोहि लोकविशेषे न भवामात्रे च सर्वेन ' सुरलोको द्यौदिवीद्वे स्त्रियाम् ' द्यौदिवीद्वे स्त्रियामध्रं व्योमपुष्करमम्बरम् ' इतिहे नामानुशासनम् । अत्र अकाशमाश्रितवशा तत्रापि सापस्वर्गं हृदयाश्रिते पर्यवस्यति हृदयच्छिद्ररूपकाशआश्रयनमित्यर्थः । ' ज्योतीरूपम् ' इत्यादेः पूर्ववत् तौ अम्यादौ तौ द्विषुन मन्ता द्विषुनाभावमनिच्छताम् । एतः प्राणोऽपानयन अयमस्य विप्रायः आदित्याधिष्ठेयमनः पूर्विका अमयाधिष्ठेयवाक्प्रवृत्तिः तद्मयपूर्विकापञ्चवृत्तिप्राणाधीना शरीरप्रवृत्तिरिति प्राणस्यासृष्टव च चतुर्गादिषु स्वतद्व्यवस्थितस्वर्षिपरिग्रहेणैव ' अथैतस्य प्राणस्यापदशरीरम् इति ' माणा

श्रुतप्रकाशिका

वा आप ' इति श्रुति 'पानीर्यं प्राणिना प्राणा विश्वमिदं च तन्मयम्' इत्याद्युर्वेदादि अतः प्राणस्य आत्माय तन 'ज्योतीरूपम्' इत्यादिपूर्वतः मनः प्राणिनोरभिमानिदेवतान्तरश्रवणेऽपि श्रुतिः त्रिविधापठेत्तमपि र भद्रीत २८२ अभ्यम् । आनन्त्य प्रतिशरीर मन आदिव्यभिदेदात् 'सप्य सवत्सर' इत्यादिना 'चन्द्रमाप्सहृता सप्तत् वत्सप याति' इति प्रकरणे सर्गर्तुप्रवर्तकतेषां सत्र सरसशस्य राश्रयघीनोपचयापचयान्वितकलादयस्य प्राणाधिदैवस्य च प्रचारश्चकव 'सौम्यो वै देवता प्राणुरूप' इति प्रथमया पुरुषस्य चन्द्राधीनत्व दृष्टेदमपरत्वे तम, च्छा मनोव दप्रा णाना व्यापारस्य परलोकैऽभ्यधिक व वक्तु 'अथ त्रयो लोका' इत्यादिना लोकत्रय प्रथमस्य पुत्र वि यस्तप स्य तन्मुनेनेह लौकिकार्थप्रति केलकर्मणाऽ तिम्य तिमि का यिद्यादिशेपेण दलोकाप्रति, चाभिघय प्रैप्यता म्नुष्यस्य । य यनयशादिक श्रेय पुत्रेण सपायामिति तस्य निहितमर मन्तवा 'अययदैवविदस्माहोकात्तेत्यथैभिरेव प्राणैरुह पुत्र माविशति' इत्युक्त म् पुत्रो भूत्वा यशादिकमयमर कगति, पुत्रकृत रुधे पौत्रेण स पितृ स्तोत्रेष्टिः कृष्टुः कृष्टुः कारक मरतीत्यर्थ 'अथैनमेते देवा प्राणा अमृता आविशन्ति' इति एव पुत्रे निहितमर परलोकगत पुण्यकर्माण पुत्रय देवा प्राणशब्दाभ्या मन्वादाय वागि श तीत्यर्थ तदय प्रपञ्चयति पृथिव्यैचैनमित्यादिना सापाटग्रहकर्म वाग्देवी वाक् । अनोपसङ्गमानन्दैकारण मनोदैव मन अप्रतिहितगगनमनादिव्यापारहत्त प्राणोदैव प्राण । एते पृथिवी युषल्लिरूपाधिष्ठानेभ्योऽप्रयादित्यत्र द्रुपाधिष्ठातृवताभ्यश्च स्य सम्बन्धि, दत्तात्रेयदेवस्य मनोवाग्दण १०० ईशा मव तीत्यर्थ । एव जीवोपकरणानां परलोकशक्तिप्रतिशयमुक्तवा 'सद्यवित्सर्वेषा भूतानामात्मा भवति' इति वाग्निद्रियादिदेवताविज्ञानप्रकरणस्य सत्रभूतान्तर्गतं शान्त मर्थ्यम् तस्य दु एकारदेव आभिधाद्योप हृतम् ॥

अत्र सुपुत्रिभ्योऽप्यन्वादाना मनासाप्राणशब्दाना च एतत्तमोरजोवाच वाभाव व, प्रशाशक्तिवाशक्तिस्रिय शक्ति वा चित्वाभावाच्च तदधिष्ठात्रीश्वरभूयः प्राति पादनमनुपपन्नम् । शब्दस्वारस्याभावेऽप्यर्थानुपपत्त्या तादृशवर्षपर द्वाकारणीय भक्ति चेत् क्वापुनरनुपपत्ति 'यावती वाक् तावता पृथिव्या' इत्यादिवाक्यं पृथिव्यादीना व्याप्तयवगमात् प्राणि सुपुत्रि व्यादिपरमनुपपन्नमिति चेन्न वाग्निद्रियादभिसाद भिन्नभूताना पृथिव्यादाना व्यददमानप्रतिपादनात् । इन्द्र एव ऐशपिहि नव्याप्तिसत्र कार्याणा तत्ताना ददगुणकारणपरि छत्र यनेन्द्रियस्य हृद्गतं परि छत्र वात् ॥

ननु तल्लकारणा श्रुती नासदासीत्सदासीत्तदानीम् । नासीद्रजो नोव्योमापरोयत् । किमाचरीव कुहेकस्य गर्भम् । अम्भ किमासीद्रहन गभीरम्' इति ताम्भजसतिवति 'नक्षिन्धन स ऋत ज्योतिष्मदुद्भूतस्य स य ज्योतिष्मदुद्भूतस्य तद्वद्वतिनि वाकसाय सत्यमिति प्राणरसयत्तप इति मन्त्रात्तत्र । तत्र च ज्योतिःरासीत् । यकर्म सत्साक भू वाग्नेन ज्योतिर्वाऽप्यायत तत्रधामपृथ्वीं वासा सत्य स्य वृत्तिरैव तदैक्षत हन्तप्राण करवा' इत्यादिना तत्प्राप्तसत्य तपसशब्दाभ्याना वाक्प्राणानतरा प्रत्ययस्य स्थ नत् । रुत्राद्यधिष्ठातारैश्श्वरभूह एव मनःकादिदेवत्वाभ्या इ च्छ अस्या श्रुती प्रलयस्यवस्थानापत्तेः उद्भूतमिति ह्युक्तम् । उद्भवन च न सति, विद्रुमनम् । तेनो पत्तिरेवाद्य म्यते यथाव्येक्षारङ्गाद्रम इति, कारणा कार्यादय इति च, मण्डुक्रमनादिशब्दै च्छेदित्यवस्थान प्रतीयते उक्तं प्रसिद्धा गापु पत्ती प्रतिपाद्यमानायामाख्यावदाना कारकपदानां च स्वररता सति । इतरथा स्या सत्त्वं 'तेषामुक्तमेव ज्योति रासीत्' इत्यत्र ज्योतिरशब्द आज शब्दवत् प्रवृत्तिसामर्थ्यपर । त्रिविधकारणानामप्युक्तमेव प्रवृत्तिसामर्थ्यहेतुर्लक्ष्यं 'तान्येकमभवन्' इति एककार्योपपत्ति प्रत्येकसाग्नी वः उज्जित्यर्थ । करणत्रयणात् हेतुशक्तिर्मिति चेत् । अनन्तर 'तदैक्षत' इति तच्छब्दश्च एप्रतिपादनाशितकारणत्रयपर एव प्रलयदशायामप्येकस्य उद्भवनरूपाधीदन्तम् ।

श्रुतप्रकाशिका

वात् मनआदिशब्दो नेश्वरव्यूहपरः । यत एवं तस्मात् सप्तात्रस्यै ' तौ मिथुनं समेतां ततः प्राणोऽजायत सइन्द्रः सप्योऽसपन्नः ' इति वाङ्मयव्यूहपत्नीकान्मनोमयादीश्वरात् प्राणमयव्यूहोऽपत्तिरुच्यते इति चानुपपन्नम् ॥

ननु बृहदारण्यक एव पठेऽध्याये ' इन्द्रोहवै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्तं वा एतामिदं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रियाइवहि देवाः प्रत्यक्षद्विप. अथैतद्वामेक्षणि पुरुषस्य रूपमेयायास्य पत्नीविराट्त्वयोरेपसंस्तावो यएपोऽन्तर्हृदय आकाशः ' इत्यत्र दक्षिणाक्षिप्रतिष्ठितस्य पुरुषस्य वामाक्षिगत पुरुषरूपं पत्नीत्वेनान्यते अतोऽत्र वाङ्मयपत्नीको मनोमयःप्रतिपादित इति न ' ततःप्राणोऽजायत सइन्द्रः ' इति मिथुनोत्पत्त्येन्द्रशब्दवाच्यत्वावगमात् । इह च पत्नीवतः पुरुषस्येन्द्रशब्दवाच्यत्वावगमाच्च, ततश्चेन्द्रशब्दवाच्यप्राणमयस्य व.ङ्मयः पत्नीवत्त्वं ननु मनोमयस्य, मनोमयस्य वाङ्मयपत्नीकत्वं प्राणमयस्य तदुत्पन्नत्वमपिहि भवदभिमतम् । तस्मादत्रायमर्थः दक्षिणाक्षिस्वःपुरुषोत्तमः ' यएव एतदस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन् ' इति दक्षिणाक्षिस्वस्यादित्यान्तरावस्थितत्वश्रवणात्तस्य च पुण्डरीकाक्षत्वात् ' इन्द्रं निचिक्चुः परमे व्योमन् इन्द्रोमायाभिः पुरुषः ' इत्यादिषु परमपुरुषस्येन्द्रशब्दवाच्यत्वं च सिद्धम् । वामाक्षिस्वातःपत्नी साक्षाच्छरीरेव इन्द्रशब्दवाच्यस्य पत्नीत्वेन प्रदीतेः, तैत्थीयके च ' शठसि बृहतीश्रीरसीन्द्रपत्नी चर्मपत्नी ' इतीन्द्रपत्न्याः श्रीशब्दवाच्यत्वावगमात्, किंच हृदयगुहायामवस्थानमनयोऽरिह भूयते ' तयोरेप संस्तावो यएपोऽन्तर्हृदयआकाशः ' इति, संस्तावः अधिकरणे घञ् संस्तावः, स्थानं संस्तावः परिचयः सहवासः ' पद्माकोशप्रतीकाशम् ' इत्याभ्य ' तस्यादिशखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ' इति नारायणस्य हृदयस्थितिश्रवणादत्रापि श्रियःपतिनारायण एव प्रतिपादित इति वाङ्मयपत्नीकपुरुषप्रतिपादनमरुक्तम् । तल्लकारिश्रुतावधीश्वरव्यूहत्रयप्रतिपादनाभावात् अथमर्षणसूत्रेऽपि नतःप्रतिपादनमिति वाङ्मयपत्नीकपुरुषप्रतिपादनमरुक्तम् अपि तदपश्यदःपरमात्मपरः ' यस्य ज्ञानमयं तपः ' इति तपश्शब्दस्य ज्ञानवाचित्वात् परस्य ज्ञानगुणकारत्वेन ज्ञानशब्दस्यैव चर्मिपर्थनाभिधानोपपत्तेः, तस्मादतःशब्दसत्यशब्दवाच्ययोर्शादिकर्मतद्भोक्तृत्वेत् नवर्गयोस्तत्तः वावप्राणयोः वा ' तद्यद्वत्तमिति वाक्सायरसत्वमिति प्राणस्तः ' इति श्रुतेः,

यदा ऋत यथार्थशब्दः स्वयं अवाभ्योऽयं, नामरूपे उपपत्ते इत्यर्थः अतो मिथःकार्यकारणभोवनाधीत्यंते वाङ्मयादिव्यूहत्रय निष्प्रमाणक, किंच वाङ्मयपत्नीकान्मनोमयात् प्राणमयोऽपत्ति किं प्रत्यक्षदशाया महदादिर्गतात् पूर्वभाविनी उत महदादिर्गान्तरभाविनी तत्र प्रथम शिरो निष्प्रमाणकत्वात्तरुक्तम् । द्वितीयं त्रुम् ' वाङ्मयःपृथिवीशरीरो लयपरिणामशक्तिमधिष्ठति तम पृथिवीत्युच्यते लयपरिणामशक्तिर्वा गतिमोक्षस्थानमिति च ' इत्युक्तमुपनिषत्कल्पे । तत्रैव ' प्राणमयोऽप्यरीरः क्रियाशक्तिमधिष्ठति रजआइत्युच्यन्ते क्रियाशक्तिःप्राणः ' इतिवाच्यम् यदि तमोरजश्चतस्रिषिष्ठानारो वाङ्मयप्राणमयो तदा वाङ्मयपत्नीकान्मनोमयाःप्राणमयोऽपत्ति वदता चतुर्मुखो पत्तेःपूर्वमेव रुद्रोत्पत्तिरुक्ता स्यात् । तच्छ्रुतिरुक्ते महोपनिषदि ' तत्र ब्रह्माचतुर्मुखोऽजायत ' इति ब्रह्मासृष्टिसुत्रवा ' अथ पुनरेव नारायण सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्रयभ्रदशूलपाणिः पुरुषोऽजायत ' इति रुद्रसूत्रेः पश्चात्तन्वश्रवणात्, सुबालोपनिषदि ' ललाटात्क्रोधरुद्रोऽजायत ' इति रुद्रस्य चतुर्मुखललातो पन्नवश्रवणात् शैलालिङ्गात् रुद्रस्य चतुर्मुख प्रयादिजीववदुपचित्श्रवणात्, शतपथचाष्टमूर्तिब्राह्मणे सवःसप्तशःशब्देन प्रजापतिना रुद्रसूत्रेऽश्रुत्वात् तद्रोदनपरिह रय तेन तस्य नाममूर्त्येकप्रदानप्रतिपादनाच्च ॥

ननु श्वतोभेने- ' विश्वाघकां रुद्रो मर्दिपः हिरण्यगर्भं जिनयामास पूर्वम् ' इति ज्ञेयत इतिचेत् तदपि

श्रुतप्रकाशिका

मानसं विरुद्धम् अनन्तरमेव ‘येदाहमेतं पुरुषंमहान्तं आदित्यवर्णं तमसःपरस्तात्’ ‘महान्प्रभुर्वै पुरुषसत्त्वस्यैव प्रवर्तकः’ ‘अङ्गुष्ठमात्रःपुरुषोऽन्तरात्मा’ ‘सहस्रशरीरपुरुषः’ इत्यादिपु वाक्येषु ‘एतं महान्तंपुरुषम्’ ‘एष महान्(महान्प्रभुर्वैपुरुषः)’ इति प्रकृतस्वरपरामर्शितच्छन्दन महःपुरुषसद्व्यसामानाधिकरण्यात् ‘यदेपंआकाश आनन्दो नस्यात्’ इत्यानन्दशब्दसमानाधिकरणाकाशशब्दस्य प्रसिद्धाकाशप्राणित परमान्परःपद्यद्द्रव्यापि प्रतिदाद्यं प्रहायन महापुरुषपरतायाः न्यायत्वात् सत्त्वप्रवर्तकविषयस्य वाक्यस्य तमोऽधिष्ठातृवाक्यपरत्वाभावात्, पुरुषस्य वा योपादानेन पुरुषोत्तमविषयत्वस्य स्फुटवच्च, परमपुरुषोदेवहि हिस्वगर्भोऽन्तरं स्रष्ट प्रसिद्धानन्तरं या रूढदर्शकत्व-प्रवह्नाभावात् यथा ‘मृत्युनैवेमावृतमासीत् अशनायाया अशनायाहि मृत्युस्तन्मनोःकुरुतात्मन्वीस्यामिति सोऽक्षर-प्रचरत् तस्यार्चत आपोऽजायन्त’ इत्यारभ्य अशनायालक्षणत् मृत्योरभ्युपगमितीनां सृष्टिप्रतीतावपि नप्रसिद्ध-मृत्योः क्षुधोवा गृथि-यादिप्रपन्नकारणत्वमभ्युपगम्यते, ‘भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ ‘मृत्युर्यस्यो-पसेचनम्’ ‘तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमोऽक्षरःपर्जन्यो यमो मृत्युरी-शानः’ इति परमानससृज्यत्वसंहार्यत्व नियायत्वश्रवणात् । एष ब्रह्मसृष्टस्य रुद्रस्य न ब्रह्माणप्रति रूपं वाहिहोत्वयत् इत्यभ्युपगन्तव्यम् । शैलालिख द्वागशतपथमुनालोपनिषदात् नैवमर्था-न्तरपर व ववतु शक्यम् ॥

नन्वेवमपि कस्मिन्नेन सृष्टिप्रकारइत्याख्ययम्-नैवम्; एवमिदं सृष्टिप्रकारस्य स्फुटश्रवणामावात् आकाशादिनामपि कल्पेदेन परमकारणत्वकल्पनाप्रसङ्गात् श्रुतिविरोधेन कल्पनाऽनुपपत्तेश्च, अतो द्वाख्यरद्र(दर्शक)नां नां यत् ३।१०.८-हिरण्यगर्भोऽपतिः विरुद्धा किञ्च ‘वाद्भयलयपरिणामशक्तिमधितिष्ठति लयपरिणामशक्तिश्च वाक्’ इति कथ्यते, मोक्षस्थानमिति च मोक्षस्थान परमाकाशः रुच प्रकृतेस्तमसश्चद्वयान्, या आद्याऽवस्थति च भवद्विद्वयं तथा तत्र-विचारणायामुक्तम् ‘परमाकाशो नाम प्रकृतेराद्यत्वावस्था’ इत्युक्तम् ‘साच तमोऽवस्थापन्ना प्रकृतिः परस्तादा-त्मनो विभागरूपं विकारं प्रतिपद्यते सएव परमाकाशः सएव मुक्तानामीश्वरस्य च स्थानं शब्दपरिणामशक्ति युक्तत्वाद्वाक्’ इति चोच्यते अक्षरमिति चेत्, यद्येव्यतमसोर्भ्यपट्टिः क्षरं परमाकाशः सतावचयो विभक्तः ‘तम एकीभवति मृत्युर्वै परेदेव एकीभवति’ ‘तस्मात्तमससंज्ञायते’ इति तमस एव विभागश्रवणात् । विभक्त-मसोऽक्षराविभागः तमस्तस्मादक्षररूपेण जायत इति योजनावस्वरसा ‘अक्षरं तमसि लीयते’ इति लयश्रवणविरु-द्धाच । तच्चाक्षरं समुक्तानामीश्वरस्य च स्थानं तस्योऽयत्ताद्यपेक्षया अक्षरत्वेऽपि तमसि लयश्रवणेण क्षरत्वात् । ‘तदक्षरे परमे व्योमन्’ इति परमव्योमनः क्षरणमावाच तत्राभ्यापेक्षिकमक्षर-व्यमित्येत् तत्र स्वारसः भक्षकप्रलयश्रवणामावात् तमसो विभक्तमक्षरमेव तत्राक्षरशब्देन प्रत्यभिज्ञाप्यत इति चेत् । वर्णान्तुपूर्वोऽहस्येऽप्यवधिरेषणत्वा प्रयुक्तेनाक्षरशब्देन विशेष्यसमर्पकाक्षरशब्दाधेय प्रत्यभिज्ञानामावात् नक्षरणः पटइतिशब्दस्योऽक्षरशब्दो रदिरश्च स्यात् २० प्रत्यभिज्ञायतइति

किञ्च स्वप्रकरणे ‘विश्वं पुराणं तमसःपरस्तात्’ इति समानप्रकरणे च ‘आदित्यवर्णं तमसःपरस्तात्’ ‘तेहनाकं महिमानस्तचन्ते’ ‘आदित्यवर्णं तमसस्तुपारं’ इति मुक्ताभेश्वरस्थानस्य तमसःपरत्वश्रवणात्तमसोऽव्यभिचिनःस्थानस्य न तत्र प्रत्यभिज्ञा ‘तमस परस्तात्’ इतिपरस्वरूपस्य तमोविलक्षण्यमुच्यत इति चेत् न दिग्देशकालेष्वस्तिप्रत्ययस्य विहि-तत्वेन वैलक्षण्यमात्रपरत्वस्य क्लिष्टत्वात् स्थानविशेषस्य सन्निहितत्वाच्च तमसःपरत्वस्य देशविशेषवर्तिपरमान्-विशेषण-वो-पपत्तेः ‘तमसस्तुपार’ इति पारशब्दश्चावधिवाचकः । अतस्तमसःपरस्य स्थानस्यैव प्रत्यभिज्ञानमावात् तमोविभागरूप-मक्षरं न मुक्तानपरमान्स्थानं तमोविभागरूपचाक्षरं न वाद्भ्याधिष्ठेयम् तस्याक्षरस्य ब्रह्मसृष्टेः पूर्वभावितात्, ‘यः

श्रीभाष्यम्

: सू.२८—उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

श्रुतप्रकाशिका

पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्' इत्यारभ्य 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चन्यस्याक्षर गरीरम् यस्यमृत्युश्शरीरम्' इत्युक्त्वा 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति तस्याक्षरत्वं कारणम् मृ युशरीरस्य नारायणवप्रतिपादनाच्च, तस्यैवा'तरा मत्वश्रवणाद्वाक्ययोऽ'तरा मतिचानुपपन्नम् अतएव हिरण्यगर्भस्य प्राणम्यस्या'तर्यामि वच निरस्त नारायणस्यैवह्यन्तर्यामि व श्रुताम्, हिरण्यगर्भस्य महत्त्वमिमानि चतु ब्रह्माण्ड र्गत् ५ द् २' र्गदिष्य ह्यच्छिदुक्तमिति मन्तव्य परमकारण वामावात् अग्निन्द्रादीना वाक्याण्याद्यभिमानि ववत् 'सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यत्र सर्वभूतशब्देन ब्रह्मरूपयोरपि जीवान्तर्भाव 'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुष' 'त्र्यम्बकशूलपाणि पुरुषोजायत, इन्द्रोवरुणस्सोमो रुद्र' 'सन्नद्धा सशिनस्सेन्द्रस्तोक्षर' इती द्वय काव जादिश्रवणत् । एतन्ने तुल्य हित भगवता व्योसेन ब्रह्मरुद्रसवादे—

ममान्तरात्मा तत्र च येचान्ये देहि सञ्चिता । सर्वेषा साक्षिभूतोऽसौ नप्राह्य केनचित्कचित् ॥

अह ब्रह्मा आद्य ईश प्रजाना तस्माज्जातस्तत्र च मत्त प्रसूत ।

मत्तो जगत्स्यावरजङ्गम च सर्वेदेवस्तरहस्याश्च पुत्र ॥

इति । अतएव मानवे धर्मशास्त्रेऽपि 'योऽस्यात्मन कारयिता' इत्यादिवचनानि च नभयदभिमतवाङ्मयप्राणमयविषयाणि श्रुत्यनुसारिवात् स्मृतिवचनानाम् । अतएव 'मनोमयप्राणशरीरो भारुष तस्य सङ्कल्पावाशात्मा' 'प्राणोब्रह्म कन्नदा खन्नदा' इत्यादिश्रुतवचन मयदभिमतरागीप्रतिपादिक स्ववाक्यस्वारस्याभात् श्रुत्यन्तरविराधादनुपपन्नत्वाच्च । यत ईश्वरस्य नप्रलयकाल व्यूहय प्रामाणिक अतएव ब्रह्मरुद्रेये व ऋष्यप्राणमय यूह व च दूरो सारितम् स्मृतयश्च श्रुत्यनुरोधेन वर्णनीया अरुकयवर्णनाश्वेदनादरणीया एव वाक्यपादि यूहदयत्वेन स्य निर्मूल वात् 'त्रिपादस्यामृतदिवि' इति वाक्यस्य यादवप्रकाशैरभिहेताद्योऽनुपपन्न, तस्मत् 'भूतावपादेत्यादिस्य स्य माध्यकाराभिमते एवार्थे उपपन्न इति स्थितम् ॥

: सू.२८—उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

गूढार्थसमह

'हेषा चतुष्पा' इति वाक्यस्य तापर्यनिर्णये 'तदेतदृचाऽयन्तम् तावानस्य मर्हिमा' इत्यन्तरश्रुतावपि 'अथ यदत्त परोदिया ज्योति' इत्यत्र ज्योतिरशब्दार्थे न प्रसिद्धादित्यादित्यादिव्यापीरुप, किन्तु ब्रह्मगायत्रीश्लोकादयथा निर्णोतब्रह्मेवेति भूतादिपादव्यपदेशे यथा प्रसिद्धार्थपरख्यानार्थक साहचर्यानिव धन रूढत्वेन तु द्वैस्वप्रदायियक एव, ननु मुखशगायत्रीविषयक तद्वदेव ज्योतिरशब्दार्थोऽपीति एवमित्यत्र विधीयतम् ॥

'अथ यदत्त परोदियो ज्योतिर्दिप्यत' इत्यत्र इत्युक्त्वा उभयार्थकार्ये न तभवन अतिवृत्तिभ्यां धर्मय धमेय एव चरणाभिच नहृत्परि उपपत्ते ज्योतिरार्थये चरणाभिचरणाभावात् । इ य स ज्योतिरार्थयमाप्रदत्ते' ज्योतिरार्थादि त्यादिज्योतिर तद्वाक्यप्रतिपादितचे न वाऽप्यनुपपत्ति इति पूर्वार्थेण व्याख्य प्रकृत्यन् रिद्ध न्त्यपि—उपदेशभेदात्नेतिचेत् इत्यादिना । 'अनुत्तमेपूतमेपु' इत्यत्र अनुत्तमशब्देन न विरु त्त्वं यो उक्तमा ते अनुत्तमा इति विद्वहतेन

श्रीभाष्यम्

पूर्वेषाम्ये 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छां.६.१२.६) इति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशा-
दिहच 'दिवः पर' इत्यत्रघित्वेन निर्देशादुपदेशस्य मिथरूपत्वेन पूर्वेषाम्योपतं ग्रह्य परस्य
प्रत्यमिहायत इति चेत्-तत्र, उभयस्मिन्नापि उपदेशे अर्थस्वभावेक्येन प्रत्यमिहायाअवि
रोधात्, यथा 'वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतश्च्येनः' इति । तस्मात्परमपुरष एव निरतिशय
तेजस्को 'दिवःपरो ज्योतिर्दीप्यते' इतिप्रतिपाद्यते । 'एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाग्-
श्चपुरुषः । पादोऽस्य विभ्या भूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवि'(तै.यजुरण्य.प्र.१२.अनु)इति प्रति-
पादितस्य चतुष्पदः परमपुरुषस्य 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमस्तु पारे'
(पुरुषसूक्तम्) इत्यमिहिताप्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तद्वत्तया स एव ज्योतिश्श-
ब्दाभिधेय इति निरवद्यम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

यथा वृक्षाग्रे श्येनइति । सप्तमी अन्तर्बहिरक्षरोर्ध्वभागस्थितिसाधारणी पञ्चमीत्परिस्थित्यसाधारणी अथ उमा-
म्या स्थानविशेषादुपरिस्थितरेव विवक्षितेति भावः । सूत्रार्थे परमसाधेन घटयति तस्मादिति । न खल्वमस्वरूपे दीप्ति
रस्ति तत्रय ज्योतिर्दीप्यते इत्युक्तज्योतिरशब्दाभिधेयत्वमितिशङ्का परिहरन्नाधिकरणार्थे निगमयति एतावानिति । पुरु
षसूक्ताक्योपादान विग्रहविशेषापरनार्थम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

गूढार्थसंग्रहः

उत्तमत्वं न आपेक्षिकम् किन्तु निरवधिकमेवेति सिद्धयति । 'पादोऽस्य सर्वाभूतानि' इत्यत्र सर्वभूताना पादत्वमभि-
धाय 'त्रिपादस्यामृतंदिवि' इत्युक्ता सर्वभूतसम्बन्धविरहः 'दिवि' इत्यत्र विवक्षितदेशस्य प्रतीयते तेन प्राकृतदेशस्य
सर्वस्य 'सर्वभूतसम्बन्धितया प्राकृतदेशमित्र एव देशः 'दिवि' इत्यत्र विवक्षितः । 'दिवःपर' इत्यत्र इन्द्रियजन्य
प्रत्यक्षानिषयलोकाद्भ्रूज्योतिरेव विवक्षितम् । 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यनामृतशब्देन अनश्वरात् तत्स्थानवर्तिनःप्रती-
यते । नाशब्द सृष्टिप्रलयसम्बन्धेनैव, तेन 'दिवि' इत्यत्र तद्देशस्थापि सृष्टिप्रलयसम्बन्धाभावो विवक्षितइत्यपि प्रतीयते
इत्यत्र प्राकृतदेशसम्बन्धप्राकृतदेशसम्बन्धिज्योतिषः उभयत्रापि प्रतीतिः । अतश्च वृक्षाग्रात्परतश्च्येन इत्यत्र वृक्षाग्र
संबन्धविगमः प्रतीयते वृक्षाग्रे इत्यत्र तत्सम्बन्धः इत्युभयत्र किञ्चिद्व्यप्येऽपि वृक्षाग्रात्परतश्च्येऽपि किञ्चिद्व्यवधानेऽपि वृक्षाग्र
प्रत्यक्ष अधिकरणत्व प्रतीयते तद्वदत्रापि इत्यप्राकृतदेशसम्बन्धस्योभयत्र प्रतीत्या व्यवहारस्य नाविरोधः इति दृष्टान्तोपेक्षया
अप्यविशेषः अत इत्यनेन सूत्रेण इति सूत्रकाराशयो, निरूपयितुं शक्यते, तथाऽभ्युभयत्र श्रुतशब्दयोरेकार्थकत्वमभ्युपेत्य
'अनुत्तमेपूतमेपु लोकेषु' इति लोकानां बहुवचमभिप्रेत्य परोक्षरीतिमनुसृतैवाह— वृक्षाग्रे श्येनइति । अयमर्थः पुरुष
सूक्तोऽपि प्रतीयत इत्याह—एतावानस्य महिमा इत्यादिना । श्रुयोरनयोर्विशेषाभावात् तत्र कथमप्राकृतस्थानसिद्धि
रिति शङ्काऽपनोदनाय 'वेदाहमेतम्' इत्युत्तरवाक्यमुपादत्ते । 'अतो ज्यायाग्ँश्च पुरुषः' 'वेदाहमेतं पुरुषम्' इतिवा

गूढार्थसङ्ग्रहः

व्यद्वयपर्यालोचनाया पूर्वोक्तज्यायानेव पुरुषः अत्रापि प्रतीयत इत्युभयोरैकार्थ्यम् । 'तमसः परस्तात्' इत्यत्र तमसशब्दस्य 'अत पर' इत्यत्र अतशब्दस्यैकार्थ्येन 'अथ यदत पर' इत्यत्र प्रकृतिमण्डलादुभयं सर्वभूतासंनिधिनः ज्योतिश्चान्दाभिधेयस्य पुरुषस्यैव विवक्षेति निर्णयते । 'आदित्यवर्ण' शब्दप्रयोगात् दिव्यमङ्गलविग्रहस्यापि विवक्षा सिद्धयति एव च अप्राकृतदेशे अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः नारायणः परज्योतिः 'परज्योतिरूपसम्पद्य' (छा. ८. प्र) इत्यत्र ज्योतिश्चान्दसमानार्थकः उक्तम. पुरुषः 'परज्योतिरूपसम्पद्य' इत्यत्र विवक्षित इति सिद्धम् ॥

ज्योतिरधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः -

ज्योतिश्चरणाभिधानात् [१.१.१०]

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमपूतमेषु लोकेषु इदं वाचं तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' (छा. ३. १३. ७) इत्यत्र सर्वस्मात्परत्वेन निर्दिश्यमानतया सकलकारणभूतज्योतिषः कैशेयज्योतिषेक्याभिधानात्, स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गादर्शनाच्च, प्रसिद्धमेव ज्योतिर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति शङ्कायाम्, यथापि स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गं न दृश्यते ; तथाऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृत दिवि' (छा. १. १२. ६) इति प्रतिपादितस्य सर्वभूतचरणस्य परमपुरुषस्यैव सुसम्बन्धतयाऽत्रापि प्रत्यभिज्ञानात् स एव ज्योतिरन्तरेण सर्वस्मात् परत्वेन सकलकारणतयाऽभिधीयते । अस्य च कैशेयज्योतिषेक्याभिधानं फलायोगादिद्वयत इति नक्षत्रिद्वेषः अतिलजगदेककारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यवर्णो दिव्यरूपस्वामसः परस्ताद्धर्तत इति तस्यैव निरतिशय-दीप्तिशोभात् ज्योतिश्चान्दाभिधेयत्वम् विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमपूतमेषु लोकेषु (१.१३.७) वासश्च सुष्यतएव ॥

सू. २६—छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

पूर्वत्र 'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छा. ३. १२. १) इति गायत्र्याख्यच्छन्दः प्रस्तुतमिति नात्र परमपुरुषाभिधान-मिति चेत्—नेतत् परमपुरुषस्यैव गायत्रीसादृश्यस्य अनुसन्धानोपदेशात्, तस्य छन्दोमाहस्य सर्वभूतात्मक वायुस्य-क्षेत्रेति निगम्यते । अन्यत्रापि ह्यस्य छन्दसादृश्यात् छन्दोनिर्देशः दृश्यते 'ते वा एते पञ्चान्ये' (छा. ४. ३. ८) इत्यारम्भ 'सेवाविराड्' इत्यादौ ॥

सू. २७—भूतादिपादन्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

भूतगूढार्थसाधारणदृश्यत्वमुपदेति रूपपदेशश्च परमपुरुषे गायत्रीछन्दनिर्दिष्टे सुपरसत इति पृथोक्तकारण एव समञ्जसः ॥

सू.२८-उपदेशमेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१.१.१०)

पूर्वत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छां.३.१२.६) इति परमपुरुषो व्यपदिश्यते । अत्र 'अथ यदतःपरोदिवः' (छां. ६.१३.७) इति पञ्चम्या निर्दिष्टः शुभमन्धिज्योतिरिति न प्रत्यभिज्ञेति चेत्—नैतत् उभयस्मिन्नपि व्यपदेशे विरोधात् मानात् ; यथा 'बृहामिरेभ्येनः, बृहाम्रात्यरतःयेनः' इति व्यपदेशः । अत्र दिवःपरब्रह्मेव उभयत्र विवक्षितमित्यर्थः ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

ज्योतिश्चरणाभिधानात्

छान्दोग्ये—'अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेषु अनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेषु इदं वायव्य-दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (छां.६.१३.७) इत्यत्र जगत्कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तिमुक्ततया ज्योतिश्शब्दनिर्दिष्टं किं प्रसिद्धादित्यादिज्योतिः, उत परमेव ब्रह्मेति सहायः, प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वपक्षः । कुतः ? 'इदं वाव तद्यदिमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (६.१३.७) इति कौशेयज्योतिषा, प्रसिद्धेनैकयाव्यगमात्, स्ववाक्ये तदतिरिक्तपरब्रह्मासाधारणलिङ्गादर्शनाच्च । रादान्तस्तु—प्रसिद्धज्योतिषोऽन्यदेव पर ब्रह्म इह निरतिशयदीप्तिमुक्तं ज्योतिश्शब्दनिर्दिष्टं कुतः 'पादोऽस्य सर्वाभूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि' (३.१२.६) इति पूर्ववाक्ये शुभमन्धिज्योतिरिति निर्दिष्टस्यैव चतुष्पदो ब्रह्मणः 'अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिः' (३.१३.७) इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । तच्च परमेव ब्रह्मेति विशातम् सर्वेषां भूतानां तस्य पादत्वेन व्यपदेशात् । एवं परब्रह्मत्वे निश्चिते कौशेयज्योतिषः तदात्मकत्वानुसंधानं फलायोपादिश्यत इति ज्ञायते । सूत्रार्थस्तु—ज्योतिश्शब्दनिर्दिष्टं परब्रह्म ; अस्य ज्योतिषः पूर्ववाक्ये सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् । सर्वभूतपादत्वञ्च परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते ॥

सू.२६-छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथाहि दर्शनम् (१.१.१०)

'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छां.३.१२.१) इति गायत्र्याख्यच्छन्दसः प्रकृतत्वात् सर्वभूतपादत्वेन गायत्र्या एव-मभिधानाद्ब्रह्मेतिचेत्—नैतत् तथा चेतोऽर्पणनिगमात् गायत्री यथा भवति, तथा चेतोऽर्पणोपदेशात् । गायत्रीसाहचर्यचतुष्पदत्वं ब्रह्मण्यनुसन्धेयमित्युपादिश्यते, गायत्र्यासर्वत्रात्मकत्वमुपपत्तेरित्यर्थः । तथाहि दर्शनात् तथाछान्यत्रापि अच्छन्द-सएव साहचर्याच्छन्दोऽभिधानाभिधान इत्येते 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्ते' (छा.४.३.८) इत्यारभ्य 'सैषा विश्ववृत्तात्' (४.३.८) इति ॥

सू.२७-भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (१.१.१०)

भूतश्रुतिवीरारहदयानि निर्दिश्य 'सैषा चतुष्पदा' (छां.३.१२.५) इति भूतादीनां पादत्वव्यपदेशञ्च ब्रह्मण्येवोपपद्यत इति ब्रह्मेव गायत्रीशब्दनिर्दिष्टमिति गम्यते ॥

सू.२८—उपदेशभेदोन्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (१-१-१०)

‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (छा. ३. १२. ६) इति पूर्ववाक्योदित परब्रह्मैवास्तु ; तथाऽपि ‘अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिः’ (३. १३. ७) इति द्युसप्त-घमात्रेण नेह प्रत्यभिज्ञायते ; तत्र चात्र च उपदेशप्रकारभेदात् । तत्रहि ‘दिवि’ इति श्रौस्तसप्तम्या निर्दिश्यते । इह च ‘दिवःपरो ज्योतिः’ इति पञ्चम्या । ततो न प्रतिसन्धानमितिचेन्न ; उभयस्मिन्नापि उपदेशे उपरिस्थितिरूपार्थभेदेन प्रतिसन्धानविरोधात् यथा ‘वृक्षाम्ने इयेनः, वृक्षाम्नात्परत इयेनः’ इति ॥

॥ इति वेदान्तदीपे ज्योतिरधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

कौशेयज्योतिर्पैक्यं कथितमिह परज्योतिपस्तस्य विश्वो-
पादानत्वं च विद्यान्तरविदितमतः कारणं गहिरस्तु ।
मैवं पुंसूक्तवाक्योदितपरपुरुषप्रत्यभिज्ञप्रथवाधात्
गायत्र्युक्तिस्तु साम्यादपि च निगदितास्तस्य भूतादिपादाः ॥
उत्थानं ज्योतिरादावाधिकरणयुगे कारणव्याप्तलिङ्गा-
दित्याभाष्यान्यालिङ्गं स्ववचसि विहितं नेति भाष्यं कथं स्यात् ।
इत्थं विश्वादिलिङ्गं सादिह न तु पराभीष्टालिङ्गं समस्ती-
त्युत्पद्यन् पूर्वपक्षी व्यवहरति तथा व्याहृतिस्तत्रशक्या ॥

॥ ज्योति र धि क र णं स मा प्त म् ॥

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिश्शब्दाभिधेयं प्रसिद्धवन्निरिदं परमपुरुष एवेत्युक्तम् ।
इदानीं कारणत्वव्याप्तामृतत्वप्राप्त्युपायतयोपास्यत्वेन श्रुत इन्द्रप्राणादिशब्दाभिधेयोऽपि
परमपुरुष एवेत्याह—

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अवान्तरसङ्गतिमाह—निरतिशयेति । ज्योतिश्शब्दाभिधेयमिति । आकाशप्राणतेजसा क्रमोपपत्तेः 'अतएव
प्राणः' इत्यस्यान्तर 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्यधिकरण सङ्गतमिति भावः । प्रसिद्धवन्निरिदंमिति । अने-
नाधिकरणयोः पूर्वोपर्यायनियम उक्तः । 'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि' इति पूर्वस्मात्पूर्वाधिकरणद्वयविषयवाक्ययोः
प्रसिद्धवन्निरिदंशो दृश्यते । अप्रापि 'अथ यदत् पर' इति यच्छब्देन प्रसिद्धवन्निरिदंशो दृश्यते, तस्मात् ज्योतिराधिकरण
पूर्वाधिकरणद्वयेन सङ्गतम् । एवंस्युत्तराधिकरणस्य ज्योतिराधिकरणानन्तरभावि य प्राप्तमिति भावः । अवान्तरपेटिकाऽ-
नुगतमर्थमाह—कारणत्वव्याप्तेति । पूर्वाधिकरणे परमपुरुषस्य ज्योतिश्शब्दाभिधेयत्वमुक्तम् तदनुक्तम् परमपुरुषादन्यस्ये-
न्द्रादिशब्दावच्यस्य वेदान्तप्रतिपाद्यत्वादिति शङ्कया सङ्गतिरित्यर्थः । तत्र कारणत्वाक्षेपकलिङ्गभूयस्त्वमनुसन्धेयम् ॥

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम्

गूढार्थसमूह

एतावता प्रकृति, प्राकृततद्विशेष, जीवतद्विशेषव्यतिरेकः निरूपितः । एतत्सर्वे समानाधिकरणवाक्यपर्यालोचनाया न
घटते प्रतर्दनविद्यायामिन्द्रादिजीवविशेषाभेदसमानाधिकरणवाक्यैः तस्यैव परत्वमुपास्यत्व च प्रतिपाद्यते तत्पर्यालोचना-
यामभेदेव वेदान्तसिद्धान्तइति भ्रमस्स्यात् । तदपनोदनाय जीवमिन्द्रपरमा मनएव तत्रापि विवक्षा । तदुपासनमेव प्रतर्दन-
विद्यायां विवक्षितम् । उपासनं ज्ञानचैकमेव ननु तयोर्भेदः ज्ञाननिर्विशेषविषयकम् उपासनं विशेषविषयकमित्यपि नोप-
निषत्सिद्धान्त इत्यभिप्रेत्य ब्रह्मलक्षणस्यैव जीवविलक्षणस्यैवेति पादान्त्वाधिकरणे निरूपयति । विशेषसमर्पकशब्दाद्यदिति
वाक्यविचाररूपत्व आकाशाद्याधिकरणचतुष्टयस्य तत्राद्याधिकरणद्वयस्य कारणवाक्यविचाररूपता, अन्त्याधिकरणद्वयस्य कार-
णत्वाक्षेपकधर्मेशेकवाक्यविचाररूपतेति विभागः । कारणस्यानन्दरूपस्यैव प्राप्यत्व जन्माद्यधिकरणविषयवाक्यएव स्फुटम् ।
प्रकृतिमण्डलाद्बहिः निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिश्शब्दाभिधेयपुरुषस्यैव कारणस्य प्राप्यता पूर्वाधिकरणे स्थापिता । पूर्वाधिकरण-
विषयवाक्यस्य पुरुषशब्दात् पर्यायविषयीभूतार्थः आनन्दरूपः चेतनाचेतनशरीरी जीवविशेषविलक्षणं ज्ञानाभिज्ञोपासनविषय
इति स्थापनमुत्तेन 'तत्त्वौपनिषद पुरुषम्, विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इति प्रथमसूत्रविषयितिश्रुत्यर्थनिरूपणमुत्तेन निर्विशे-
षस्यानन्दरूपता नक्तयचिदपि सम्भवति, किंतु विशेषस्यैवेति च स्थापयति आसिद्धाधिकरणे । अत्र कारणत्वव्याप्तिलिङ्ग-
ममृतत्वप्राप्त्युपायत्वरूपमेव 'यो मामापुरमृतमिमुपास्ते सर्वमायुरासिन्लोके एति आम्रोत्यमृतत्व' इत्यत्रामृतत्वहेतुत्वमु-
पासनस्य स्फुटम् । 'अमुष्मिन्लोके अमृतत्वमाप्नोति' इति पूर्ववाक्येऽप्यभ्यस्तम् । तत्पूर्वं 'सद्योमा विजानीयात् नास्य
केनचिर्कर्मणा लोको मीयते' इति सर्वकर्मक्षयोऽप्यभिहितः । तेनामुष्मिन्लोके सर्वकर्मक्षयानन्तरममृतत्वमाप्तिरिति । उपक्रमे

श्रीभाष्यम्

सू.२९= प्राणस्तथानुगमात् (१.१.११)

कौपीतकीब्राह्मणे प्रतर्दनविधायां- 'प्रतर्दनो हवै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन चपौरुदेण च' (कौपीतक्यां.३.१) इत्यारभ्य 'वरं वृणीष्व' (३.१) इति वक्तारमिन्द्रं प्रति 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' (३.१) इति प्रतर्दनोन्ते 'सहोवाच प्राणोऽस्मि प्रहात्मा तं मामायुरमृतमिन्द्रायुष्य' (३.१) इति श्रूयते । तत्र

श्रुतप्रकाशिका

सू-२९ प्राणस्तथानुगमात् [१-१-११]

तत्रेति । 'इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' 'इत्युपक्रमे इन्द्रशब्दानिर्दिष्टत्वात् 'प्राणोऽस्मि प्रहात्मा' 'स एष प्राण एव प्रहात्माऽनन्दोऽजरो मृतः' इति प्राणशब्देन निर्दिष्टत्वाच्चेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट इत्युक्तम् । प्राणशब्दस्य परमात्मलिङ्गप्रतिपादकवाक्यस्यावेन सिद्धान्तहेतुष्योतकत्वात् सूत्रं प्राणशब्देन घर्मां निर्दिष्टः न किञ्चिदनेन इन्द्रशब्दनिर्दिष्टस्य विचारविषयत्वमार्थमिति सूत्रकाराभिप्राय इति भावः । जीवमात्रलिङ्गशब्दोपि विशेषकालाया जीवघर्मत्वेन्द्रशब्दवान्यप्रकृतजीवविशेषनिष्ठ वप्रतीतिर्जीवोवेति शिरोऽन्तरं परोक्षमनुक्तमिति भावः । प्राणलिङ्गस्यैव 'प्राणोऽस्मि' इति सामानाधिकरण्येन प्राणस्य जीवविशेषणत्वप्रतीतिः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वशुद्धाया असम्भवात् प्राणोवेति चानुपन्यस्तम् । कारणवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म किं प्रसिद्धजीवभावइन्द्रः ? उत परमात्मेति विचारः । तदर्थं हिततमोपासनकर्मत्वेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धइन्द्रः ? उत परमात्मेति । 'तदर्थमानन्दादिगुणाः किं गौणाः उत मुख्या ? तदर्थं

गूढार्थसंज्ञहः,

'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इत्यत्र हिततमशब्दः इष्टसाधनपरः । मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासेतिः । अत्रोपासनस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वाच्चेत् । ज्ञानाभिन्नोपासनस्य सुखिऽपनत्वस्य स्पुट प्रतीत्या उपासनमेवामृतत्वोपायभूतमत्र विवक्षितम् ॥ एवं च प्रश्न अमृतत्वोपायविषयकएव सिद्धयतीति भावः । हिततमोपासनविषयकएव प्रश्न इत्युपायशदाकरणार्थं विषयवाक्यमुपादत्ते-प्रतर्दनो हवै इत्यादि ॥

वरं वृणीष्वेति । अत्र मुद्रितकोशेषु 'प्रतर्दनो हवै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम । युद्धेन च पौरुषेण च तं इन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरते ददामीति । सहोवाच प्रतर्दनः त्वमेव मे वरवृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । अत्र पूर्वं 'वरवृणीष्वेति वाक्यभावात् 'वरददानीति वाक्यमात्रस्यैव 'वरदेहीत्वेव ब्रूयात्प्रतर्दनं ननु' त्वमेव वरवृणीष्वेति । वरतेत्यत्र 'त्वमेव वरवृणीष्वेति । अत पूर्वं 'वरवृणीष्वेति इन्द्रव कथस्य एव सङ्गतार्थकत्वं नाग्न्यया । अतः ितितकोशेषु तदात्वं उल्लिख्यः 'वरवृणीष्वेति पाठएव माध्याह्नतो युक्तः इति प्रतिभाति । इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टइति । यद्यपि 'प्राणलायाऽनुगमात्' इति सूत्रे इन्द्रशब्दो नास्ति । तथाऽपि 'नरवतुरात्मोपदेशात्' इति सूत्रे 'वक्तारः' इति 'इति' इति तद्विषयवाक्ये च पूर्वपक्षे वक्ता इन्द्र एव विवक्षितइति स्पष्टम् । 'प्राणोऽस्मि प्रहात्मा तं माम्' इत्यत्र असत्त्वप्रसुक्तः उपायविताऽसत्त्वन्ध्यां इति सर्वसमनम् । उपायविता चात्र वक्ता

श्रीभाष्यम्

संशय — किमयं हिततमोपासनकर्मतयेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टे जीव एव ; उत तदतिरिक्त प
रमात्मा—इति । किं युक्त जीव एवेति । युत ? इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धे , तत्स
मानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तथैव वृत्ते । अयमिन्द्रामिधानो जीव प्रतर्द्धनेन 'त्वमेव
मे घर वृणीष्व यं त्व मनुष्याय हिततमं मन्यसे' (३१) इत्युक्तं ' मामुपास्य' (३१) इति
स्वात्मोपासन हिततममुद्दिदेश । हिततमश्चात्मृतत्वप्राप्त्युपाय एव । जगत्कारणोपासनरथे

श्रुतप्रकाशिका

किमुपक्रमावगन्नाष्टहननादिलिङ्गात्तुरोधेनानन्दादिवर्णनम् । उतान-दादि-लिङ्गानुगुण-या-वाष्टहननादिवर्ण-म । तदर्थं
' मामुपास्य' इति किं स्वोपासनमुच्यते ? उत स्वावस्वपरमा मोपासनमिति विचार । यदा स्वोपासनात् तदा स्वाष्ट
वधाद्यनुगुणमानन्दादेर्वनीय वेनान-दादिगुणानाममुख्य वादितत-ोपासनकर्मतयोच इन्द्रइति जगत्कारण प्रसिद्धजीवभाव
इन्द्ररति पूर्वपक्षे फलफलिभाव । यदा स्वावस्वपरमा मोपासनोपदेश तदा आन दादिगुणानुगुण वाष्टवधादेर्वर्णनीय वात्
आनन्दादिगुणानां मुख्य वादिततमोपासनकर्मभूतेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट परमा मेति 'सर्ववेदान्तवेद्य जगत्कारणरूपं पर
मा मेति रादान्ने फलफलिभाव । जीवविशेष एव प्रसिद्धेरिति । अनेन जीवमात्रपक्षस्यानुदयारसूचित । प्राणशब्दस्य
कथ जीपरत्वमित्यत्राह—तत्समानाधिकरणस्येति । अनेन प्राधान्येन प्राणपर वशङ्काऽनु धानमप्यर्था सूचितम् इ द्रस्य
जीव न कथ कारणस्य जीवानतिरिक्त वमित्यत्राह—अयमिति । स्वा मोपासन हिततममुद्दिष्टं प्रस्तुतं किमिन्द्रस्य जग-
त्कारणत्वइत्यत्राह—हिततमइति । तत किमित्यपेक्ष या मुमुक्षुपास्य वस्य कारण वन्याति दर्शयति जगदिति । अत इति
पूर्वपक्षोपसंहार ॥

गूढार्थसमष्ट

इन्द्रएव, अत 'प्राणोऽस्मि' इति वाक्येऽपि इ द्रएव प्राणशब्दार्थं पर्यवसित । इदमतदधिकरणविषयवचनम् । प्राणशब्द
स्याग्यासोऽपि वर्तत तद्वदि द्रस्यापि उत्तरन वक्ष्यमाणप्रासाधैविध्यवाक्यमपीदमथ । एतच्चा पर्येण सूत्रे प्राणशब्दनिर्दे-
शेऽपि प्राणशब्द नेन्द्रव्यावृत्त्यर्थे सूत्रे उपात्त उत्तरसूत्रविरोधात् । अत इ द्रप्राणशब्दद्वयनिर्दिष्ट एवान विचारविषय
इति भाव । (क्ष) भाष्ये देवतामा जीव इति पृथङ्निर्देशा नघत्त । श्रुतौ सूत्रे च देवताशब्दस्यामावात् 'नयक्तु
रात्मोपदेशात्' 'उपासात्रैविध्यात्' इ युक्तसूत्रद्वयऽपि जावस्यैव वशङ्निर्देशात् । 'चक्तुरारामे'त्यसोत्तरस्य स्वस्य
'समे आ मति विद्यात्' (जैधीतकी) इत्यन्तिमश्रुतिस्वस्य अत्रानुपलङ्गण वक्त्रमिश्र पुरुष एव प्रथमसूत्रे प्राणशब्दबाध्य
इत्यर्थे सिद्धयतीति इन्द्रो जीवएव परमा मविलक्षण पूर्वपक्षे विवक्षितइति सूत्रकाराशयस्य निर्म सराणा विदुषा रकुटवात्
इत्येव जीवातिरिक्त देवता मानात्रविवक्षितइति निगमयति, जीवएवेति 'जीवमुख्यप्राणे त्यत्र प्राणशब्दात् पूर्व जीवशब्द
निर्देशन प्राणशब्दस्य जीवार्थकत्वेन च यत्ता इन्द्र जीव प्रथमसूत्रविवक्षित इत्यय निर्धारण सम्भवति । प्राणशब्दस्या-
भ्यासघाटुल्यात् सूत्रे इन्द्रशब्द विहाय प्राणशब्द प्रयुक्त । 'नयक्तुरारामा' 'जीवसुरयप्राण' इति सूत्रद्वये जीवस्य
पूर्वपक्षहस्त विषय व स्पष्टमिति प्रथमसूत्रे तं पूर्वपक्षगमक किञ्चिदपि नास्ति प्राणशब्दस्य जीववाचक व 'पुसि भूजवसव
प्राणाश्चैव जात्रोऽनुधारणम्' (ना अ क्ष, ११९) इति काशा प्रसिद्धमेव ॥

'जीवसुरयप्राणलिङ्गात्' इति सूत्रे लिङ्ग हेतुरननु श्रुतिरेवेति प्रथमसूत्रे यायुविशयपूर्वपक्षो नयुक्त । प्राणशब्दस्या
पीति । प्राणशब्दस्य कोशाजीवपर व पूर्वमेवोपपादितम् ॥ हिततमश्चात्मृतत्वप्राप्त्युपायएवेति । अयमर्थं श्रुतौ विव

श्रीभाष्यम्

चामृतत्वप्राप्तिहेतुता ' तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये ' (छां.६.१४.२) इत्यवगता । अतः प्रसिद्धजीवभाष इन्द्र एव कारणं ब्रह्म ॥ इत्याशङ्क्यायामभिधीयते-

' प्राणस्तथाऽनुगमात् ' इति ; अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रम् ; अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परंब्रह्म । ' स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः ' (कौ.३.९) इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्याऽनन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथा सत्येवोपपद्यते ॥

सू-३० न चक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [१-१-११]

श्रुतप्रकाशिका

रादान्तं प्रतिजानीते अयमिति । उपपादयति स एष इति । अनुगमः पूर्ववाक्यप्रकृतस्योत्तरवाक्यसम्बन्धः । स्ववाक्या-
नभिव्यक्तस्य सिद्धान्तहेतोत्तरवाक्याभिव्यक्ततया अनुगमादित्युक्तम् । आकाशाधिकरणे ज्योतिराधिकरणे च सिद्धान्तहेतोर्हि
स्ववाक्यपूर्ववाक्याभिव्यक्ततया अनुगमादित्युक्तिः । सौत्र तथापद साधकाकारपरामर्शित्वेन व्याचष्टे आनन्दाजरेति ।
प्राणःपरमात्मा तथाऽनुगमात् परमात्मत्वानुगम्येनानुगमादिति सूत्रयोजना तथाशब्दस्य साध्याकारपरामर्शित्वमप्यभिप्र-
यन्नाह-तथासत्येवेति । तथासति इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टे परस्मिन्ब्रह्मणि सत्येवेत्यर्थः । प्राणःपरमात्मा तथाऽनुगमात्
परमात्मतयाऽनुगमादिति योजना । अनुगमक्रियाविशेषण तथाशब्दः । बुद्धिस्यसाध्यसाधकधर्मवत्तयाऽनुगमो विवक्षित
इत्यभिप्रायः । आद्यसूत्र ' स एष प्राण एव ' इत्यादिवाक्यमात्रविषयक व्याख्यातम् ननु परैरेव वाक्यान्तरस्य हेतवो प्रत्य-
क्षविषयत्वहेतुवोकाः ' अध्यात्मसम्बन्धभूमा ' इति द्वितीयसूत्र एव बहुवाक्यस्य हेतुबाहुल्यस्य विवक्षितत्वावगमात् आन-
न्दादिगुणप्रतिपादकवाक्यस्य प्राणशब्दाचिह्नितत्वात् तद्गतहेतुपरत्वेनहि प्राणशब्दाचिह्नितस्य व्याख्यानं युक्तम् । प्राणश-
ब्दाचिह्नितस्यापि ' प्राणोऽस्मि ' इत्यादेरानुदाहरणमन्यविशेषणभूतपरमात्मलिङ्गत्वात् ' प्रातेऽर्पिता ' इत्यस्यानुदाह-
रणं तु सूत्रान्तरैकार्थ्यात् ॥

सू-३० न चक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [१-१-११]

गूढार्थसंग्रहः

क्षित इति पूर्वमेव निरूपितम् । आनन्दोऽजरेत्यादि-अनुगमोहि तथासत्येवोपपद्यते इति ' इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट-
स्यैव आनन्दत्वाजरत्वामृतत्वादिश्रवणात् ' इति ' तथेति प्रकारवचनः ' इति च ईपि उक्तम् । अतः ' तथाऽनुगमात् '
इत्यस्यानन्दत्वाजरत्वामृतत्वाद्यनुगमादित्येवार्थः । ' अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ' इत्यशेषप्रथमभूतसुषुप्तसंसारपर्यन्तोत्तसर्व-
धर्मसम्बन्धभूमा वक्ष्यते । अत्र ' प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ' ' मायुषास्व, मामिव ' इत्यत्र सामानाधिकरणशब्देन अस्मिन्-देन
च वस्तुनिर्देशस्यैव विवक्षा प्रतीयते । तत्रच ' समभात्मा ' इत्युपसंहारः आनन्दमुत्पत्त्यर्थः इन्द्रान्तर्याम्येव विवक्षित
इति निर्णयसम्भवति । एवञ्च सामानाधिकरण्योपपादकस्योपसंहार एवसत्त्वेन उपसंहारस्य धर्मानुगमः पूर्वपदस्यवर्तकः

श्रीभाष्यम्

यदुक्तमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ.३.९) इत्यन्वैकार्याद्यं परं ब्रह्मेति । तद्योपपद्यते, 'मामेव विजानीहि' 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्य' (कौ.३.१) इति चक्काहीन्द्रः 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्' (३.९) इत्येवमादिना त्वाष्ट्रहननादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्य स्वात्मन एवोपास्यतां प्रदर्शनायोपदिशति । अत उद-
क्रमे जीवविशेष इत्यवगतेसति 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' (३.९) इत्यादिभिरुपसंहारस्तदनु-
गुण एव वर्णनीय इति चेत्—

परिहरति (अध्यात्मसंबन्धभूमाह्यस्मिन्) आत्मनि यस्तस्यन्धस्त्वोऽध्यात्मसम्बन्धः ।
तस्य भूमा भूयस्त्वम्, बहुत्वमित्यर्थः । आत्मन्याधेयतया सम्बन्धमानानां बहुत्वेन सम्ब-
न्धयद्बहुत्वम् । तच्चास्मिन्वक्तारि परमात्मन्येव हि सम्भवति । 'तद्यथा रथस्यारेपु नेमिरपिता

श्रुतप्रकाशिका

निषेध्याध्याहोरेण नञर्थमाह—यदुक्तमिति । त्वाष्ट्रवादीत्यत्रादिशब्देन सालावृकयतिप्रदानदैत्यादिकुम्भानयो-
लोमनिरासेन्द्रशब्दा विवक्षिताः, ततःकिमित्यत्राह—अतइति । उपक्रमो बलीयानित्यर्थः 'विकारशब्दान्नोतिचेन्ने'तिवत्
स्ये सिद्धान्तखण्डे निषेधवाचिशब्दाभावात् खण्डान्तरस्य सिद्धान्तपरत्वद्योतनाय परिहरतीत्युक्तम् । भूमशब्दो भूयस्त्व-
शब्देन व्याख्यातः । भूमशब्दप्रकृतिं दर्शयितु बहुत्वमित्युक्तम् आपेक्षिकं बहुत्व पूर्ववत्सुसिद्धं वादापि बहुतरमिति
भावः । सवन्बहुत्वनिबन्धनमाह—संबन्धमानानामिति । सवन्धः कौटश इत्यत्राह—आधेयमिति । आसिद्धिपद-
व्यावृत्ते तद्येति । आधेयतया संबन्धे श्रुतिमाह—तद्यथेति । नकेवलमुपसंहारवचनमात्रं किंतु पूर्वमप्यस्तीति बहुत्वामि-
प्रायेण 'सएवप्राण एव' इत्यादिकमुपात्तम् । पूर्वोपात्तश्रुत्यर्थमाह—भूतमात्रेति ॥

गूढार्थसंग्रहः

प्रबलइत्यभिप्रेत्य भाष्यादां धर्मानुगम उक्तः । 'तथाऽनुगमः' इत्यत्र तथाशब्दप्रयोगेण निर्विशेषस्य नाम विवक्षेति
स्यकाराशयस्फुट प्रतीयते ॥

'उपासात्रैविध्यात्' इत्यत्र श्रुती ज्ञानोपासनवाचिशब्दयोरेकार्थत्वस्फुटीकरणेण ज्ञान परब्रह्मविषयकम् उपास-
नमपरब्रह्मविषयकमिति मत श्रुत्यननुगुणमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति इत्येवमादिनेति । 'अन्तर्यामी-साल वृकस्यः
प्रायच्छम्' इत्यत्र सालावृकप्रदानं 'ब्रह्मिस्त्वन्धाऽतिक्रम्य दिवि प्राहादीनतृणहन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्या कालक-
ज्ञान्' इत्यत्रोक्तं बहुत्वन्धातिक्रमपूर्वकं प्रहादुपग्रहनन अन्तरिक्षे पुलोमसुतहनन पृथिव्या कालकज्ञिहसन चादिशब्देन
विवक्षितम् । 'सम आमेति विधात्' इत्यत्र इन्द्रान्तर्वामी विवक्षित इत्यभिप्रेत्यह—आत्मनि यस्तस्यन्धइति ।
तथेति स्वस्वशब्दानुरोधेन आत्मनि विद्यमानप्रकारसम्बन्धएव अध्यात्मसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह—आत्मन्याधेयतयैत्यादि
अध्यात्मसम्बन्धभूमौत्वेन प्रथमसूत्रस्य तथेतिशब्दार्थः सम्बन्धशब्दादितः । आत्मन्याधेयतया विद्यमाना, प्रकाराः
'तद्यथा रथस्ये'ति श्रुत्यैव प्रदर्शिता इत्यभिप्रेत्याह—तद्यथारथस्येत्यादि पूर्वस्वभाववक्षितश्रुतिपूर्वभावयमात्रविवक्षितमिति
विशिष्टभावयोपादानम् । तेन 'सएवप्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः' इति निर्दिष्टोपसंहारस्य 'तद्यथारथस्ये'-
त्यादिद्व कल्पितार्थविषयकं 'विषयेन्द्रियव्यवहारानामभूत'मिति परेषा भाष्यम् (रत्नप्रभा) । 'प्रज्ञात्मात्सुहृदि वागाद्यव-
शितप्रज्ञात्मकज्ञानोत्पे' इति ब्रह्मविद्याऽमरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पितास्त एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ.३.९) इति भूतमात्रशब्देनाचेतनवस्तुजातमभि-

श्रुतप्रकाशिका

ननु कथं प्रज्ञामात्रशब्देन चेतनवराभिधानम् । वाऽप्राणश्चक्षुःश्रोत्राङ्गिह्वाः पाणिपादस्यै रीमन्नासि च प्रतिपद्य 'तावा एतादृशैव भूतमात्राअधिप्रशं दशप्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदुहवैदश भूतमात्रा नस्युः न प्रज्ञामात्रास्यु यदुहवै नप्रज्ञामात्रास्यु नभूतमात्रास्यु.' इति भूतमात्राः प्रज्ञामात्राश्च प्रलेक दशरुक्लथाः परस्पर स काशा उच्यः तत्र प्रज्ञामात्राशब्दे गन्धादिचतुष्टयवागादव्यापारचतुष्टयशरीरसुखदुःखमन्तव्यविषयदृष्टिपरः । यद्वा भोग्या रूढ दयः शरीरानुप्रविष्टभूताशाश्च भूतमात्राः । दशेन्द्रियाणि प्रज्ञामात्राः प्रलेक दशसख्याश्रवणदलादनुत्ता पदार्थाश्च जहल्लक्षणा विवाक्षिता इत्यभ्युपेत्य प्रज्ञामात्राशब्दस्य जीवपरत्वे दशसख्याविरोधात् । एव 'ताश्च ताश्च दशदशोक्ता. नह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् नोएवैतन्नाना' इत्यासाप्तुभ्यविधानामपि परस्परविनाभावमुत्तवा तत्र दृष्टान्तमार्त्त- 'तद्यथारथस्य' इति वाक्येन । नच वाच्य 'योवै प्राण. साप्रज्ञा याप्रज्ञा न प्राणस्तदहोतावस्मिन् शरीरे वसत सहोत्क्रामतः' इति प्रकृतजीवविषयोऽयं प्रज्ञामात्राशब्द इति मात्रात्वेन प्रज्ञाशब्देन व्यवहितवाक्यस्यैवप्रज्ञाशब्द

गूढार्थसङ्ग्रहः

तदेतत् 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा' इत्यत्रानन्त्येव सन्न-घबहुत्वमामनि बहुधर्मकथनएवोपपद्यते । आनन्दशब्दः 'सम आभेति विद्यात्' इति श्रुतिषट्कामानुशब्दसमानार्थकः तत्रानुशब्दस्य निर्विशेषपरत्व नसंभवति । संबन्धबहुत्वेन वक्तुराग्रेन्द्रस्य व्यापृत्तेरत्रोक्तेः 'वक्तुराग्रेन्द्रस्य वक्तृभिन्नामैव विवाक्षितइति सर्वसमतम् । तन्निवेमेव श्रुतिमूलम् श्रुतौ पञ्चार्थसंबन्धः इन्द्रभिन्नपरमात्मा विवाक्षितइति निर्णयरसूत्रकारसमतः । श्रुतौ पूर्वं बहुप्रकाररुक्-घकत्वेन 'रुमआमेतिविद्यात्' इत्यत्र पञ्चार्थसंबन्धः विवाक्षित इति सूत्रकृदाशयो निर्मल्याराणा विदूषा स्फुटः । संबन्धशब्दस्य लिङ्गपरतया व्याख्यान न्यारक्षामण्युक्तमभिनियेशमूलकमेव । लिङ्गशब्दविहाय संबन्धशब्दनिर्देशे प्रयोजनाभावादित्यभिप्रेत्य आनन्दरूपसविशेषपरब्रह्मणि बहुप्रकारसंबन्ध श्रुत्यर्थमाह-भूतमात्रशब्देनेति । शरीरे जीवसन्नघदश्याय शरीरस्य पञ्च भूतविकारत्वेन पञ्चभूतजीवपरमात्मना शरीरे सम्बन्धोऽस्तीत्यविप्रतिपत्तोऽर्थः । तत्र शरीरस्य नेमिस्थानत्वेन पञ्चभूताना नेमिस्थानावन्नत्वम् । जीवसत्त्वेनैव शरीरस्य सत्त्वम् । नेमेः अरसम्बन्धमन्तरा चक्रे स्थितिः न संभवति, जीवस्य परमात्मसंबन्धमन्तरा स्थितिरं संभवतीति नाभिस्थानावन्ने परमात्मनि जीवाना स्थितिः । एवं च भूताना जीवाना च परमात्माघनित्वमुक्त भूताना जीवद्वारा जीवस्य च साक्षात्परमात्मनि स्थितिः । इत्य च सर्वसत्तानियामकत्वं परमात्मनः अत्र प्रतिपादितं भवतीति भूतमात्रशब्दः अचेतनपरः, प्रज्ञामात्रशब्दः जीवपरः, प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वात् सएव प्राणएव प्रज्ञात्मा इत्यत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञानपरत्वेन प्रज्ञाशब्दस्य परमात्मपरत्वम् । पूर्वं 'यथैतदुपदयस्तु सन्न न कंचन पश्यति अयास्मिन्प्राण एषैकषा भवति' इत्यत्र प्राणशब्दःपरमात्मपरः । तदनन्तर 'यथाऽग्नेर्जलो विष्णुलिङ्गा विप्रतिष्ठेन् एवमेतस्मादात्मनस्यै प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते' इत्याद्युक्तम् । तत्राग्निविष्णुलिङ्गदृष्टान्तेन आग्निविष्णुलिङ्गयोरैकजातीयत्ववत् जीवपरमैरेकजातीयव बोधितम् । इदं च वाक्य द्विधाऽभ्यस्तम् । एतदुत्तर गार्ग्य(अज्ञा-शत्रुमाहणे) 'यदा गुणस्त्वम न कञ्चन पश्यति अयास्मिन्प्राण एषैकषा भवति यदा प्रतिपुष्यते यथाऽग्नेर्जलो

श्रुतप्रकाशिका

निर्दिष्टजीवप्रत्यभिज्ञानाभावात्, अनन्तरपूर्ववाक्यप्रकृतदशषड्भ्यप्रशामात्राणामेव स्वतः इत्यादि शयमानत्वाच्चेति ; तदुक्तम् अर्थविरोधात् दृष्टान्तरादाहान्तिकभावाद्युपपत्तेश्च, प्रत्यभिज्ञानस्य भग्नत्वात् । नाहि वागदाहान्तियाणि भूतमात्राणाम् । अयः भूतषड्भ्यस्वरूपशरीरमेवहीन्द्रयाअयइत्यर्थविरोधरसफुट । तथा दक्षैव भूतमात्रा अधिप्रश दशप्रशामात्रा अधिभूतम् इति परस्परसाक्षात्त्व पूर्ववाक्योक्तं अरनाभिदृष्टान्तत्वावयवेतु न परस्परसाक्षात्त्व व प्रददयते ' भूतमात्राः प्रशामात्रास्व

गूढार्थसंग्रहः

विष्णुलिङ्गा विप्रतिष्ठेभ्यः, एवमेवैतस्मादान्मनःप्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते— अथा क्षुरः क्षरघानि निक्षिप्तः तस्माद्विश्वभरो वा विश्वभ्रमकुल्ये तदपमेप प्राश आमा इद शरीरमनुप्रविष्ट आलाभ्य अनन्वाभ्रम्यः तमेतमात्मानमेतआत्मानोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिन स्वा. तद्यथा श्रेष्ठो तैमुञ्जे यथावा श्रेष्ठिन स्वायुञ्जन्ते एवमेप प्राश आत्मा ऐतैरानमिमुञ्जे यथा श्रेष्ठो शरीरवचनमात्मान एतआत्मानोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिन स्वाः सयावद्धवा इन्द्र एतमा मान नविजशै तावदेनमसुरा अभिवभूयुः । सर्वदा विजशवथ ह वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषा भूताना श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य पयैति तथो एव विद्मःसर्वेषा भूताना श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य पयैति यएववेद यएववेद' इति बृहदाण्यके अज्ञातशत्रुब्राह्मणान्ते— ' यत्रैव एत मुनेऽभूद्यएषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तिस्मिरेते' (वृ. ४. १.) ' अथ यदा सुप्तो भवति एवमेवैव एतच्छेते— यथाऽम सुद्राः विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेतस्मादान्मनस्सर्वे प्राणाः—सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति(का.पा) सर्वे एत आ मनोव्युच्चरन्ति' (वृ. १. ब्रा) ' सवा अयमात्मा सर्वेषा भूतानामधिपतिस्सर्वेषा राजा' (६. ब्रा) ' तद्यथानामौ च रयनमौ चारास्सर्वे समर्पिताः एवमेवैतस्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवा. सर्वलोकस्सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मानस्समर्पिता. (४. ५) इति ' तद्धेदं तर्ह्यव्याहृततामीत्तज्जामरूपाभ्यां व्याक्रियत असौ नामेदरूपमिति । सएव इहप्रविष्टआ नप्राप्स्यः यथा क्षुरः क्षरघानि निहितस्थात् विश्वभरो वा विश्वभ्रमकुल्ये तत्रपदयन्ति' (वृ १. ४) इतिचांसम् । अत्र बृहदारण्यककौषीतकीवाक्ययोरेकार्ष्णे स्फुट प्रतीयते ॥

' यथात्र सुद्रा विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इति बृहदाण्यकवाक्यविवरणे राजकुमारनयः द्रमिष्टाचार्यसंग्रह (१. ३) भाष्ये प्रदर्शितः । अत्र व्युच्चरणकर्तृत्वनांसाना सर्वेषा ' सवा अय सर्वेषा भूतानामधिपतिस्सर्वेषा राजा' इत्यादौ राशि भूतानि सर्वात्मना समर्पित व प्रतिपादितम् । अत्र राजपदसम्बन्धेन राजकुमारनयः अत्रैव विवाक्षित इति स्पष्ट प्रतीयते । ' एक इन्द्राजा जगतो बभूव' इति हिरण्यगर्भस्ये ' इन्द्रो राजा' इति स्वर्णधर्मातुवाक (तै. आ) च राजशब्द प्रयुक्तः अथारनाभिदृष्टान्त बृहदारण्यककोटः कौषीतकीब्राह्मणेऽपि प्रदर्शितः इ य च बृहदारण्यककार्ष्ण्यस्य कौषीतकी ब्र ह्मणे स्पष्ट तथा राजकुमारनयोऽत्रापि विवाक्षितः । ' तमेतमात्मानमत्मानान् अन्ववस्यन्ति' इत्यत्र कुमारभूतजीवानां राजभूत विभुश्च विवक्षितत्वेन उभयोर्भोगो विवाक्षितः सच्च ज्ञानान्तरकालिक नदत्तुपतिकालिकः इन्द्रस्य ज्ञानान्तरत्व सुखविजयोक्ते जीवानां ज्ञानान्तरमेव सर्वपापप्रहाणोक्तेश्च । पराशरमुनिश्च 'त्व माता सर्वलोकाना देवदेवो हरि पिता इत्यादि श्रीसोपे इन्द्रवाक्यमभिधायएतःश्रुतिमूलज्ञानेन 'त्रैलोक्यलक्ष्मीं सुभुजे विनिर्जित्य मृचेऽसुरान्' इत्येतदुपनिषत्ताप्ये स्वष्टी चकार । एतदुपनिषद्द्वयपर्यालोचनाया परोक्षरित्या नाद्वैतपर कुमायस्य श्रुतश्च सर्वशैक्यासम्भवात् । किंतु जीवब्रह्मणोर्भेदपर मुक्तेः समानभोगव्यवधारणेति उपनिषत्तात्पर्यमकामेनापि स्वीकर्तव्यमिति निर्म सराणा विदुषा स्फुटम् । जिज्ञासाऽधिकरण (७६४. ३) ऋक्समिमातायामस्य वामस्यै राजकुमारनयो विवाक्षित इति सभ्यवसूचितम् । एवमुपनिषदर्थे श्रुतित्वात्पर्याधिपयभूतेशिद्धे अरनाभिदृष्टान्तमूलकभेदोक्तेः परे, काल्पनिकार्थकत्वं यदुक्त तदभिनिवेशमूलकमिति हि द्रम ॥

श्रुतप्रकाशिका

पिता इत्युक्तत्रा प्रज्ञामात्रा भूतमात्रास्वर्पिता इति नह्युक्तम् तथासतिहि परस्परसाक्षात्शब्देन) दृष्टान्ता विवक्षिता स्यात् । अपितु 'प्राणे अर्पिता' इत्येवोक्तम् । प्राणश्च परमात्मा अनन्तरमेव 'स एष प्राण एष प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युक्तेः अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिः अतः प्रत्यभिज्ञानभङ्गकहेतुरुच्चावात् 'तपसा चरियते ब्रह्म, तस्मादेतद्ब्रह्म इति वाक्यद्वयस्य ब्रह्मशब्दयोरेव पूर्वापरवाक्ययोः प्रज्ञामात्रशब्दयोर्नैकार्थ्यम् ॥

किंच द्वयोर्वाक्ययोर्मिथस्सन्निकृष्टत्वेऽप्यन्यतरस्य सम्बन्धमुख्यार्थस्तयोरेयार्य्यश्रद्धया नत्यालयः तयोरेव ब्रह्मशब्देया स्तथा दर्शनात् ; प्रज्ञाशब्दश्चेन्द्रियेष्वमुख्यः जीवेषु मुख्यः तेषा ज्ञानस्वरूपत्वात् । प्रज्ञाशब्दोऽपि तत्तदर्थविषयज्ञानपरइतिचेत्तर्हि दृष्टान्तविरोधः शरीरगताना भूतमात्राणा वैषयिकज्ञानैर्धार्यत्वाभावात् एवमर्थविरोधादिभिर्नार्थत्वसति(हि) मात्राशब्दः सघातैकदेशाभिप्रायः । विशिष्टस्य ब्रह्मण एकदेशभूतानिहि चिदचित्तत्वानि । किंच अस्मिन्प्रकरणे प्राणशब्दस्यैव प्रज्ञाशब्दस्यापि बाह्यार्थविषयप्रयोगदर्शनान्नैक र्थनियतत्वम्, अतश्च जीवविषयवं युक्तमाश्रयितु, विशेषतो जीवप्रयुक्तत्वाच्च प्राणशब्दस्तावन्मुख्यप्राणे प्रयुक्तः 'यावदस्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति तथेन्द्रियेषु 'प्राणं प्राणं सर्वेप्राणा अनुप्राणन्ति' इति ; तथा परमात्मनि 'यत्रैतत्पुरुषस्वप्नं नकथञ्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति । तथा जीवेषु 'एतस्मादात्मन प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति नचान बहुवचनान्तः प्राणशब्दः पञ्चश्रुत्तित्वायुपरः तस्य सुपुसाडुपरत्यमावाप्तिप्रमाणानुपपत्तेः । नापीन्द्रियपरः देवशब्देन पृथगुक्तत्वात् ॥

नच देवशब्दः प्रकाशरूपज्ञानवाची लोकशब्देन तदुक्तेः अस्वारस्याच्च । नच लोकशब्दो बनीयविषयपरः देवेभ्योलोका इत्यत्र विषयाणा ज्ञानतो निष्क्रमणाभावात् । ज्ञानैर्ग्रहा इत्यर्थेति चेन्न 'अथ यैकस्यैकज्ञातत्वा एतत् प्रथमपदाध्याहारप्रसङ्गाच्च अतोऽस्मिन्वाक्ये बहुवचनान्तः प्राणशब्दो जीवपरः, एतच्च इत्यर्थे जीवे इत्ये गः परमा मनोऽपि प्राणशरीरत्वात् तथा प्रज्ञाशब्दश्च जीवे तावत्प्रयुक्तः 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति प्रश्नरूपभावात् प्रज्ञामा तथा योवै प्राणस्ताप्रज्ञाया प्रज्ञासप्राणः नह्येतावस्मिन्शरीरे वसतस्सद्वोक्तामतस्तस्यैपैव सिद्धिरेताद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुषस्वप्नं नकथञ्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति । नचान प्रश्नशब्दपरितनपदव्युत्पत्तप्रज्ञाशब्दवचनोविषयः 'सहोक्तामते' इति श्रवणात् 'तमुत्पामन्तं प्राणोऽनूत्कामति' इति श्रुत्यनुरेकस्य च, तथोत्तरत्र वागादीन्द्रियाणा जीवोपकरणत्वप्रपञ्चनेन पृथङ्निर्देशाच्चाप्य प्रज्ञाशब्दो जीवपरः 'अस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति' इत्युक्तस्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूहत् प्राण एवास्या एकमङ्गमदूहत्' इत्येवमादेवर्थाय, वादपर्यन्तानां करणानां कृत्यमुक्त्वा 'प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूहत्' इत्युक्तम् । अत्रह्यस्या इति चतुर्थतत् ५८ प्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टजीवपरम् प्रथमान्तप्रज्ञाशब्दोहि मनोवाची '(नेत्यां, नीतिनं, विजिज्ञासी तैतने तारानेयात्' 'नमनो विजिज्ञासीत मंतारं विद्यात्' इति स्थानप्रमाणात् तस्माच्चतुर्थ्यन्तःप्रज्ञाशब्दः प्रथमान्तप्रश्नशब्दवाच्यमनःकरणजीवविषयः अतस्सहोक्तामत्प्रथमपृथगुपदेशाभ्या 'योवैप्राणस्ता प्रज्ञा' इति प्रज्ञाशब्दो जीवविषयः । उक्रमणश्रुतिप्रत्यभिज्ञापकत्वात् वागादीनामुपकरणवाद्य सुद्धिपरत्वमप्यनुपपन्नम् अतो जीवविषयत्वमदृष्टम् । तथा मनसि प्रज्ञाशब्दं प्रदुष्यते 'नहि प्रज्ञापेतावाहनामाकिंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र भेमनोऽभूदिति नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपम्' इति तथेन्द्रियेषु च । 'दशप्रज्ञामात्राः' इति । अतःपूर्वं प्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टो जीवइह प्रज्ञामात्रशब्दोक्तः जात्याभिन्नयेणैकवचनाननिर्दिष्टस्य व्यक्तवाभिर्प्रेषणं द्रष्टव्यं न निर्देशावपपद्यते, यथा 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, सार्विसम्पद्य नयिदुस्सतिसम्पत्स्यामहे' इति च ॥

श्रीभाष्यम्

धाय प्रज्ञामात्रशब्देन तदाधारतया चेतनधर्मोच्चाभिधाय तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राण शब्दाभिधेयं निर्दिश्य तमेव ‘आनन्दोऽजरोऽमृत-’ (३.१) इत्युपदिशति । तदेतच्चेतनाचेतनात्मकः कृत्स्नवस्त्वाधारत्वं जीवाद्यर्थान्तरभूतेऽस्मिन् परमात्मैवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

अथवा (अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन्) परमात्मासाधारणधर्मसम्बन्धोऽप्यात्मसम्बन्धः । तस्य भूमा यदुत्तरं हि अस्मिन्प्रकरणे विद्यते । तथाहि प्रथमं ‘स्यमेव मे घटं वृणीष्व

श्रुतप्रकाशिका

यदा माभूत् प्रज्ञामात्रशब्दस्यार्थैरुपभ्रमण अनभिदृष्टान्तयावये प्रज्ञामात्रशब्दस्य भूतेः द्रव्याभिमानिदेवता रूपशक्तिचेतनपरचरं स्यात् । तदानीमपि तदाधारतया चेतनाधारवप स्यार्थैरेव एवमेतत्प्रकरणपर्यन्तेन कृत्स्नप्राणसत्तिजात सर्वे माध्य एव व्यतीभिदिष्यति । प्रज्ञामात्रशब्देन तदाधारतयेति । नर्हाभिद्रयाणा पृथिव्यादिभूताधारत्वं युक्तमिति भावः । चेतनधर्ममिति । प्राकराणिकप्रश्नशब्दैकत्वेन जात्यभिप्रायमिति भावः । तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्येति । ‘तावा एता-’ इत्यादिपूर्ववाक्योक्ते परस्परस्वाक्षये दृष्टान्तव नष्टते, प्रज्ञामात्राणामाधारान्तरकथनादिति भावः । तस्य च परमानन्दकथमित्यत्राह—तमेवानन्दोऽजरोऽमृत इति । एवमर्थविरोधदृष्टादाशान्तिकभाववैषम्यमुख्य वप्राकराणिकप्रयोगसाधारण्यैरनुग्रहीतस्य श्रुतिवाक्यस्यार्थमुपपन्नस्य सूत्रार्थमुपलक्ष्यति तदेतदिति

एवं प्रथमयोजनाया तद्यथा रथस्यारेषु इत्यादिवाक्यमेकमेव विषयस्वात् ‘स एपप्राण एव’ इत्येतद्वाक्योदाहरणं वाक्यान्तराण्यपि परब्रह्मपराणि सतीति प्रदर्शनार्थम् ततोपक्रमस्वास्त्येऽपि कृत्वाऽस्वास्त्यस्य प्रकृतमिति पालितम् । एवमप्यविश्वारस्यप्राबल्यस्यार्थसिद्धयादिपि कण्ठे क्तव्यं युक्तमिति मुद्रान्तरेण योजयति अथवेति । पूर्वयोजनाप्रसङ्गात्प्रसङ्गस्या मनील्यर्थः । अस्या वा मानं वर्तमानपरं ऽप्यात्मशब्दः उपसहारवाक्यमुपक्रमवाग्तमिति पूर्ववक्तिणोक्तं तत्रेदमुत्तरमुक्तं भवति उपक्रमोपसहारी वाक्यावयवो तयारवयवभूतयोः परस्परवरोधे उपक्रमप्राबल्येन तत्राप्यविशिरोधे । अत्रत्यनेकात्रान्तराकरैः पर्यालोचितैः प्रतिपन्नस्य महावाक्यार्थस्यावयविनो विराध अवयवभूतापक्रमो दुर्बलः । यथा गङ्गायाधोपः प्रतिपत्सतीत्यादिषु धोपः प्रतिपत्सतीति पदाभ्या प्रतिपत्तय क्यार्थमुपक्रमस्यगङ्गापदं नवाघते अपि तु स्वयं तदनुगुणार्थैर्भवति तद्वदिति तदेतदभिप्रायन् परमा साधारणधर्मभूयस्य व दर्शयति तथाहीति । ‘हिततमं मन्यसे’ इति वाक्यत्वाद्

गूढार्थसङ्ग्रह

‘मां च विजानोहि’ इति वक्तव्यः इन्द्रः सकोपीतकी एतदुत्तरजातशत्रुनाशने स्वस्य परमात्माधोचन व सम्बन्धानातीत्यर्थस्य स्फुटतया अत्र वक्तव्यविवक्षा नष्टमवतीति ता पर्यम्—तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— जीवाद्यर्थान्तरभूतेऽस्मिन्परमात्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थ इति । योजनायाच्चास्या अजा शत्रुनाशनेककण्ठ्येन सर्वेषामामनां परमा माधं न वस्य उक्तया इन्द्रोऽपि तदन्तर्गत इत्यर्थसिद्धयतीति अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्यत्र सर्वजीवानामात्मसम्बन्धः प्रतिविपाराद्यपिदः । सन्निधनामचिञ्जीवानां बहुत्वेन सम्बन्धनुभूमिति सूत्रतापर्यं प्रकटीकृतम् ॥

उपक्रमप्रभु उपसहारपर्यन्तं बहूनां धर्माणां सत्र घस्य प्रतिपादनेन उपक्रमप्राबल्यपर्यालोचनया पूर्वपक्षो नेदिति उपक्रमोपसहारपर्यन्तस्य ततोऽपि ज्यायसरे द्वावादिभ्यमिन्द्रे अथवेत्यादिना ये जना रवमाह—‘मां च विजानोहि’ इत्यादि पूर्ववाक्योक्तोपनं. इन्द्रे नसमवतीत्यभिप्रेत्याह—प्रथममित्यादिना । हिततमशब्दस्य भगवदुक्तार्थ एव युक्तः ।

श्रीभाष्यम्

यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' (३.९) इति, ' मामुपास्व ' (३.९) इति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैन्द्रस्य प्रतीयते । तथा ' एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनीपति एष एवासाधुकर्म कारयति तं यमघोनिनीपति ' (को.३.९) इति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं चं परमात्मधर्मः । तथा ' तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैतां भूतमात्राः प्रक्षामात्रास्वर्पिता, प्रक्षामात्राः प्राणोऽर्पिता. ' (३.९) इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः । तथा ' स एष प्राण एव प्रक्षामात्मानन्दोऽजरोऽमृतः ' (३.९) इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः । ' एष लोकाधिपतिरेव सर्वेशः ' (३.९) इति च परमात्मन्येव सम्भवति । तदेवमध्यात्मसम्बन्धभूम्नोऽत्र दिद्यमां नत्वात्परमात्मैवात्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

श्रुतप्रकाशिका

वचादेशव्युपक्रम(भू)नमुपक्रमस्यापि महावाक्यान्तर्भावात्तदुक्तिः ननु तावन्मात्रस्य साधकत्वमिन्द्रप्राण लोकाधिपतिः लोकस्वामी सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता,

ननु ' पा रक्षण ' इति घातोः पतिशब्दः तत्कथमत्र शेषिवाचित्वमुच्यते, नहि सर्वत्रावयवशक्तिरेव रूढिशक्तिरपिह्यक्ति । अन्यथा ' गमेर्द्धौ ' इति व्युत्पत्त्या गोशब्दस्य सर्ववज्जमवाचित्वप्रसङ्गात् स्थिताया गोरवान्कत्वप्रसङ्गाच्च । अतश्चेति पतिशब्दो रुढः अन्यथा—

बुद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुताश्शु । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनु रञ्चवीत् ॥
इतिन्यायेन पितृस्वरक्षके पुत्रेऽपि पितरप्रति पतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गादिति । सूत्रार्थनिगमयति — तदेवमिति । ' अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ' इति सूत्राशः परैरेवव्याख्यातः अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धः तस्य भूमा साहचर्यमुपलभ्यते अस्मिन्नध्याये आयुषःप्रभुत्वमिन्द्रियाश्रयत्व शरीरोत्थापक च विषयेन्द्रियादिभिश्च नप्रतिक्षेपेण इत्यगमदेदनचे पदिस्यत इति । अपरैश्च प्रज्ञादेहन्द्रियमनः प्राणात्मना सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः रभूयानिति एव ख्यातम् । तदुक्तम् आहुरद्विपतिस्वादीना मनःप्राणसम्बन्धत्वादीना च परमात्मासाधकत्वाभावात् । इन्द्रसज्जदयताविशेषे तात्पर्यनिर्णयपरं सूत्रमिति चेन्न— इन्द्रस्य शरीरेऽपि प्राणेन्द्रियमनःप्रभृतीना विद्यमानतया तत्प्रतिक्षेपासामर्थ्यात् ' अस्मिन्शरीरे ' इति निर्देशो हीन्द्रशरीरेऽपिहि सम्भवति ' सदेव सोम्येदम् ' इतीदंशब्दवत् सर्वनामपदस्य साधारणत्वात् प्रत्यगर्थविषयस्त्वदेवस्य परार्थानन्देवताविषयत्वमयुक्तमिति चेन्न इन्द्रस्यापि स्वात्मनः प्रत्यहमिति प्रत्यक्षत्वात्सावभावात् । ' प्राणोऽस्मि ' ' मामुपास्व ' इतिहि तदाकथम् । इन्द्रमात्रस्य प्राधान्यतः प्रतिपाद्यताप्रतिक्षिप्यत इति चेन्न प्राणो द्रयमनवादिस्वन्धानां तत्प्रतिक्षेपा सामर्थ्यात् । सौत्रवचनव्यक्तयनुगुणता च नस्मात् प्राणःपरमा मेति प्रतिज्ञातमाद्ये सूत्रे द्वितीयस्य स्थेन नजा परमा मव-

गृहार्थसंग्रहः

' उपासात्रैविध्यात् ' इति सूत्रकृतोपासनस्य प्रतिपादादिविधायाः स्फुटमुक्तेः, तेनोपासिघाट्टः शमे लक्षणिकइति परोक्तिरभिनवेशमूलैवेति पूर्वमेव कम् । इन्द्रद्वारा साधुकर्मकारयितृत्वमपि परमात्मनर्पेवत्याह—तथेत्यादीना । इन्द्रलोचस्य सर्वलोकान्तगततया सर्वलोकाधिपतेरेन्द्रलोकाधिपत्य इन्द्रस्य द्वारभूतएवत्याशयनाह—एषलोकाधिपतिरिति । वच्यतेन ' समआत्मो विद्यात् ' इति वाक्यमपि इन्द्रान्तर्पामिवेन परमात्मन्येव सम्भवतीत्यर्थे बोधितः । ' समआमेतिविद्यात्

श्रीभाष्यम्

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशस्सङ्गच्छते ; तत्राह ।

सू. ३१—शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् (१.१.११)

प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण 'मामेव विजानीहि' 'मामुपास्य' (को. ३.१) इत्युपास्यस्य ग्रहण-
स्स्वात्मत्वोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनघटतः, अपितु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टि-
कृतः । एतदुक्तं भवति—'अनेन जीविनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६.
३.२) 'पेतदात्म्यमिदं सर्वम्' [६.८.७] 'अन्तःप्रविष्टशस्त्राजानानामुसर्वात्मा' (यजुरा-
रण्यक) 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमत्मा न वेद् यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मान-

धृतप्रकाशिका

मेव निषेध्य न परमा मेति पूर्वपक्षिते तत्प्रतिरुमाधानपरेण परमा मेव प्राण इति प्रतिष्ठय रमर्षनीयम् न परमाणं तद-
दन्तप्रति नेन्द्र-युक्ते कःप्रतिक्षेपः न घटोऽस्ती युक्ते न पटइति च त्वाविरोधाभावात् परमा मेवे प्रतिशते मन प्राणसङ-
न्धादयस्तु न परमात्वसाधन(ना)समर्थाः ॥ ननु नाय परमात्मा अविविच्य इति प्रतिशतेसति नेन्द्र इति प्रतिविध न
युक्तमित्येन्न त्वदुक्तयुक्तेरिन्द्रप्रतिक्षेपकत्वाभावात् । अस्तुवा त प्रतिरूप, तत्किं स्तु परमराध्यस्य परमा मपर दष्टे-
पयोगीति चेन्न परमाध्यस्याव्यवहितसाधकहेतुत्वापक वे सभवति परंपरया साधकार्यपरत्वेन निर्वाहानुपपत्तेः ॥

उत्तरस्य शङ्कयाऽवतारयति कथं तर्हि । प्रज्ञातजीवभावस्येति । इदि परमैश्वर्यं इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययविभागेन
परमात्मपरत्वमिन्द्रादिश-दानामुक्तत्वाद्भवच्चालिङ्गनिर्वाहानुपपत्त । तत्कथमिन्द्राद्येन परमात्मनिर्देश इति भावः ।
पूर्वं परमात्मपरत्वसाधकहेतुरुक्तं, पूर्वपक्षयुक्तेः क परिहारइत्येक्षायां सूत्रावतार इत्यर्थः ॥

सू. ३१—शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् (१.१.११)

कीदृशउपदेशइत्यत्राह—प्रज्ञातेति । शास्त्रदृष्टि-इत्येव च्छेद्यमाह—सप्रमाणान्तरेति । शास्त्रस्य दृष्टिः शास्त्र-
रूपा दृष्टिरिति वा प्रतीतिस्थ्यादिति त्र्यावृत्त्यर्थमाह—शास्त्रेणेति । कस्य दृष्टिरित्यपेक्षाया स्वात्मशब्दः स्वानुभवप्रत्यक्षेण
त्मावलोकने जीवमात्रप्रकाशः शास्त्रेण तन्मूलयोगेनचा मानुभवे परमा मपर्य-ततया प्रकाश इति भावः । नहि प्रमाणविशे-
पेगान्यत् प्रमेयमन्यद्भवति तच्च शास्त्र किमित्यत्राह—एतदुक्तमिति । जीववाचिपदाना परमात्मसामानाधिकरण्यापवा-
दिकाः श्रुतीरुदीर्घार्थवामरूपव्याकरणश्रुतिमाह—अनेनेति । जीवेऽप्यनुप्रवेश दर्शयित्वाह—पेतदात्म्यमिति । तदेव
गूढार्थसङ्ग्रहः

इति वाक्यतात्पर्यम् एतदितरोपनिषद्वाक्यैरेव सिद्धयतीत्यभिप्रेत्य 'मामेव विजानीहि' इति वाक्यतात्पर्यनिर्णयार्थं—शास्त्र-
दृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रम् । अत्रात्मशब्दघटितोपनिषद्पदशास्त्रमेव विवक्षितमिति हेयम् ॥

अनेन जीविनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादि । पूर्वं जिज्ञासाधिकरणे (८८०, १०४-पु)
एतच्छ्रुत्यर्थं निरूपितः । अन्तःप्रविष्टशस्त्राजानानामिति । इद वाक्य शङ्कराचार्यैः उपदेशशास्त्रायां 'तत्त्वमसि'
इत्यादिवाक्यसमशीलतयोपात्तम् । य आत्मनि तिष्ठन्नि । यमयतीत्यन्तःपरेति ।

श्रीभाष्यम्

‘मन्तरोयमयति’ [बृ.५.७.२२] ‘एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपात्मा दिव्यो देव एकोनारायणः’ (सुबाल.७.ख) इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवामवाचिनामहंत्वमादिशब्दानामपि परमात्मन्यैव पर्यवसानं ज्ञात्वा ‘मामेव विजानं हि, मामुपास्व’ (कौ.३.१) इति स्वात्मशरीरकं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेश इति । वामदेववत् यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वं सर्वस्य च तच्छरीररत्वं शरीरवादिनां च शरीररिणि पर्यवसानं पश्यन् ‘अहम्’ इति स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति ‘तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिषेधे अहंमनुरभवत् सूर्यश्चाहं कक्षीवानुपिरस्मि विप्र’ (बृ.३.४.१०) इत्यादिना । यथा च प्रह्लादः ।

श्रुतप्रकाशः

स्पष्टयति अन्तःप्रविष्टइति । शरीरत्वं लक्षणं दर्शयति यथात्मनीति । पर्यवसानं ज्ञात्वा नामरूपव्याकरणश्रुतिलब्धार्थं उक्तः उगदिदेशत्यन्तेन ‘शास्त्रदृष्ट्यातूपदेश’ इत्यंशो व्याख्यातः ‘वामदेववत्’ इत्यत्र व्याचष्टे—यथेति । शरीररिणि पर्यवसानं पश्यन्नित्यन्तेन ‘तद्धैतत्पश्यन्’ इत्येतद्व्युच्यताम् । उक्तार्थविशदीकरणायह—यथाच प्रह्लादइति ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘एषत् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ इति ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिसमशीलमिति व्यहिकुण्डलाधिकरणे (श.भा) उक्तम् । काण्वमाध्यन्दिनपाठभेदेन द्वाविंशति(का)चतुर्विंशति(मा)नार षण्म्यासेन ‘एषम आत्माऽन्तर्हृदय’ (छा) इति शाण्डिल्यविद्यावाक्य इव भेदएव विवक्षितः । सूक्तकारश्च ‘शब्दविशेषात्’ इत्यत्र शाण्डिल्यविद्यावाक्यस्य भेदपरत्वमभिप्रेतीति, परेषामपि संगतम् । तद्वदेवात्रापि ‘उभयेऽपि हि भेदेनैवमघोषयते’ इति वदतस्य कृतो विवक्षितम् । इत्येवमादिनेत्यत्रापि पदेन ‘सतआत्मेति’ माध्यन्दिनवाक्यं ‘योविशाने तिष्ठन्—एषत्आत्मा’ इति काण्ववाक्यम् ‘आत्मेवैवमग्र आसी पुष्टविविधः, सएव इहप्रविष्टः, तदात्मानमेवाविदहब्रह्मासि’ इति ‘एषम आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.शा) ‘समआत्मेति’ (कौ) इत्यादिवाक्यानि विवक्षितानि ॥

स्वात्मशरीरक परमात्मानमेवेति ‘तत्त्वमसि’ इत्यत्र ‘ऐतदात्म्यम्’ इत्यस्य ‘श्वेतकेतो’ इत्यस्य च नवकुलवः अभ्यासेन ‘अनेन जीवेनात्मना’ इत्युपक्रमानुसारेण च श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मैव विवक्षितः । ‘तदात्मानमेवादेहब्रह्मासि’ इत्यत्रापि कौपीतकीवाक्यकार्येण ‘ब्रह्मवा इहमग्र आसीत्’ इत्यस्यामनुशब्दस्य च वैवर्ष्यप्रसङ्गन च अन्तर्याम्यभेद एव विवक्षित इति प्रागेव साधितम् । एवञ्च ‘समआत्मेतिविद्यात्’ इत्यत्रापि श्रुत्यन्तरकार्येणैव न शरीरकपरमात्मैव विवक्षितइति निश्चीयत इति भावः । श्रुतिदृष्ट्या इत्याद्यनभिधाय ‘शास्त्रदृष्ट्या’ इत्युच्यता विधिवाक्यघटितशास्त्रमेव विवक्षितम् । विधिप्रत्ययस्य शासनमर्थं इति स्वनानुपपत्तधिकरणे ‘स्वशासनावधेोषशास्त्रम्’ इति स्मृत्यनुरोधेन आचार्यपादैर्निर्णीतम् । एव च ‘मामुपास्व’ ‘आत्मेत्येवोपासीत’ ‘आत्मानमेवोपासीत’ इत्यादी विधिप्रत्ययस्य शासनमेवार्थः । एव च ‘शास्त्रदृष्ट्या’ ‘उपासाप्रैविध्य्यात्’ इति पदद्वयेन विधेयार्थतात्पर्यकश्रुतिरेव शास्त्रपदेन विवक्षिता ॥

तद्धैतत्पश्यन् ऋषीपर्यामदेवइत्यादि । बृहदारण्यके तृतीये चतुर्थब्राह्मणे ‘आत्मेवैवमग्र आसीत्’ इत्युपक्रमः, तत्र पुष्टवशब्दस्याप्यंशमभिहितम् । द्वितीयेऽप्याये मधुसूदनब्राह्मणे ‘सवा अय सर्वाणु पुष्टुपिठय’ इति सर्वशरीरकपुरष

गूढार्थसंग्रहः

शब्दार्थं यश्चेत् । 'सएष इह प्रविष्ट आनसामिभ्य' इत्यनन्तर 'सयोत एकैकमुवाक्ते नसवेद आकृन्ने होप अतए केकन भवति 'आ मेल्येवोपासीत' इति वाक्ये आ मन्शब्दस्यापि व्यापकचेतनवाचिन सर्वशरीरार्थं इति सूचितम् । एतदुत्तर अश्लेषेण सर्वे एक भवति' इतिवाक्य ध्रुये । तदुत्तर अन्तरतर यदयमा मा सयोऽन्यमा मनः प्रिय भुवाण भूवात् प्रिय खेत्यनीत्यामानमेव प्रियमुगासीत् (८) इत्यत्र 'अन्तरतरं यदयमात्मा' इत्यनेन 'सएष इह प्रविष्टः' इत्यर्थस्मारितः । एतेन सर्वव्यापकचेतनस्य प्रियत्व सर्वव्यापकचेतनस्यैकत्वेन 'अश्लेषे सर्वे एक भवति' इत्येतेन व्यापानां व्यापक एव एकीभाव कथितः । अनन्तर 'ब्रह्मविद्यया सर्वे भविष्यन्तो मनुष्या मग्यन्ते किमुत तद्ब्रह्माणत् यस्मात्सर्वमभवत्' (९) इत्यत्र ब्रह्मणसर्वमात्रे मूलभूतज्ञानप्रभः एतदनन्तर 'ब्रह्मवा इदमग्र आसीत्ता मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि इति तस्मात्सर्वमभवत्' (१०) इतिवाक्यम् । अथ 'ब्रह्मवा इदमग्रआसीत्' इति वाक्यमाभिऽपि अवाशिष्टमगणेन प्रतिवचने प्रष्टुं जिशासनिशुक्तिर्भवति, इति । तद्वाक्य किमर्थमिति विवेचनीयम् । इदञ्चवाक्य 'तद्वद तर्ह्यव्याहृतमासीत्' इति पूर्ववाक्यसमशीलम् । तत्र नामरूपव्याकरण प्रवेशनिबन्धनमिति व्यक्तमुक्तम् । 'सएष इह प्रविष्ट' इति आत्मशब्दार्थविवरणमेव, प्रवेशश्च प्रलयानन्तरसृष्टिसमकालिक, एवञ्च प्रलयानन्तरसृष्टिसमकाले सर्वा न्त प्रविष्टचेतन एव आ मन्शब्दार्थः पर्यवसन्नः ॥

एवं च 'ब्रह्मवा इदमग्रआसीत्' इत्यनेन प्रलयस्यामग्नान्देन तदनन्तरसृष्टिसमकालिकान्त प्रविष्टचेतनस्य बोधनपूर्वकं तस्यामान एव 'अहब्रह्मास्मि' इति सर्वमावहेतुभूतज्ञानविषयव्याभिधानेन ब्रह्मण सर्वमात्रे सृष्टिसमकालिकान्तः प्रवेशएव मूलमि युक्त भवति । अन्यथा 'आमानमेवावत्' इत्यत्र आम-शब्दस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । अनन्तर 'तद्ये योदेवाना प्रत्यनुष्यत सएष तदभवत्' इत्यत्र त-छन्देन पूर्वोक्तसर्वमावहेतुभूतज्ञानविषयीभूतार्थस्य परामर्शेन सर्वभूते मागुक्तज्ञानमेव ह्युतिरिति भावः । एवमेव 'तद्ये गीणा तथा मनुष्याणा तद्वैतत्परयन्प्रशयिर्वाग्देव प्रतिपेदे अह मनुभभव सूर्यश्च' इति तदिदमन्येतेर्हि यएवदेवाह ब्रह्मास्मीति सइद सर्वमवति तस्यहनदेवाश्च नाभूत्वा ईशते आ म होपासभवति अथ योऽन्या देवतामुवाक्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति नसवेद यथा एश्वरेण सेदेवाना यथाह एव पशवो मनुष्यभुञ्जु एवमेकैकं पुरुषो देवान् मुनक्त्येकस्मिन्नेव पशो आदीयमानेऽप्रियभवति किमु बहुपु तस्मादेवा तन्नप्रिय यदेत मनुष्याः विद्यु' इत्यत्र वामदेवादीनामभेदज्ञानेऽपि सर्वा तयोभ्या मज्ञानमेव मूलम् । इ य च सर्वन्तः पर्यायभेद एव विवाहितः । 'अथ योऽन्याम्' इति निन्दावाक्येऽपि सर्वान्तर्गम्य-यदेवतैव विवाक्षिता । इत्ययमर्थ एत-दुक्तिविषय 'आ मेवैदमग्र' इत्युपक्रमप्रभृतिवाक्यपर्यालोचनेन प्रतीयते। इममर्थमभिप्रेत्येव स्वात्मशरीररूपपरमात्मानमेयोपदिदेशेति पूर्वभाष्यवाक्यम् । वामदेवस्य सगुणब्रह्मविद्यानिष्ठत्वेन 'आमेल्येवोपासीत' इति अत्रत्यवाक्यानुरोधेन च 'अहमनुरभवत्' इत्यादौ तत्तच्छरीररूपमात्मैव विवाक्षितइति निश्चीयते ॥

'वामदेववत्' इत्यभिधाय 'उपासात्रैविध्यात्' इति वदतः सूत्रकृत 'आ मेल्येवोपासीत' इत्यनन्तर 'तद्वै तत्परयन्प्रशयिर्वाग्देव' इत्यत्रापि स्वात्मशरीररूपपरमात्मोपासनमेवाभिमतम् । अतएव 'गर्भेऽनुसन्न-नेषान्वेदमह देवानां जनिमानि त्रिशा' (दे. ४. ४) इत्युपक्रम्य 'गर्भे एव एतच्छयानः वामदेव एवमुवाच । स एवविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुपक्रम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वाङ्गमानान्त्वा अमृतसमभवत्समभवत्' (ए. ४. ४) इत्युक्तार्थ उपनि पदन्ते 'सएतेन प्राज्ञेना मना-अमृतसमभवत्समभवत्' इत्यभ्यायेन हटीकृतः । अत उक्तातिपूर्वकमुक्तिप्रतिपादनन बृहदारण्यके उपासननिष्ठ वस्य प्रतीत्या परसमतर्निर्देशोऽविद्यानिष्ठ च वामदेवस्य नास्तीति निर्म सगणा स्फुटम् । गर्भे एव

श्रीभाष्यम्

सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ' इत्यादि वदिति । अस्मिन्प्रकरणे जीववाचिभिश्चैरिन्द्रोपाभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणं चोद्यपूर्वकमाह—

सू.३२-जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्(१.१.११)

श्रुतप्रकाशिका

उत्तरसूत्रमवतारयति अस्मिन्निति । जीववाचिभिरित्यादि । त्वाष्ट्रवधादिलङ्कप्रतिपादनकारणमपि कथनीय-मित्यभिप्रेतम् उपरितनग्रन्थानुगुण्यात् । कारणं प्रयोजनरूपम् । उपदेष्टुमितिहि वक्ष्यते, चोद्यपूर्वकमाह नतुक्तार्थप्रतिषे-पार्थक्यं चोद्य विशेषणेशे तात्पर्यं प्रतीयत इति तस्य प्रयोजनमेव प्रष्टव्यं तच्चोद्यरूपेण पृष्टवानित्यर्थः ॥

सू.३२-जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्(१.१.११)

गूढार्थसंग्रहः

वामदेवस्य देवानां जनेः शान्तस्य प्रतिपादनेनच वामदेवस्य कार्यकारणभावः अकल्पित इत्येवाभिप्रेतं ननु पररीत्या साहच-र्यमिति च निर्मित्तराणां स्फुटम् ॥

सर्वगत्वादनन्तस्येति । अनन्तशब्दः त्रिविधपरिच्छेदरहितपर इति परेषामपि संप्रतिपन्नम् । देशकाल.रिच्छे-दशून्यत्व देशकालव्यापकत्वरूप यथातथैव वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमपि वस्तुव्यापकत्वरूपमेव । 'अन्तर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थितः' इति श्रुत्यर्थः 'सर्वगत्वादनन्तस्येत्यत्र विवक्षितः । इत्थं च सर्वगत्वादनन्तस्येत्यनेन 'सप्राह-मवस्थित' इत्यभेदे हेतुकथनेन 'अन्तरतर यदयमात्मा' इति प्रागुदाहृतश्रुत्यर्थप्रकाशनेन वामदेवप्राज्ञादयोरैकएवामिप्राधे-विवक्षितः । परमते अनन्तस्य सर्वगत्वादित्यभेदेहेतूक्तं घटते । 'अनन्तत्वात्सप्राहम' इत्युक्तौ तन्मतस्यनं यथा-कथञ्चित्स्यात् । 'मत्तस्सर्वमहसर्वम्' इत्यत्र कार्यकारणभावेनैवाभेद उपपादितः सोऽपि परमते कार्यकारणभावस्य साह-चर्येण न घटते इति भगवत आशयः 'मयिसर्वम्' इत्याचाराधेयभावोक्तिरपि परमतेऽनपेक्षिता ॥

एतावता इन्द्ररूपजीवएव श्रुतिप्रावश्येनोपक्रमप्रावृत्त्येन च प्रतर्दनविद्योद्ये इति शङ्का उपक्रमोपसंहारयोश्चभयोः परमात्मनः विद्यावेद्येन परिहृता । मनुष्यहिततोपासनकर्मव्यस्त्येन्द्रेऽधभवात् । इन्द्रस्तोत्राध्याये परमात्माधीनशा-नस्य स्पष्ट वक्ष्यमाणत्वेन 'मामुपास्व' इत्यत्र स्वा मशरीरकपरमा मैव विवक्षित इति 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा' इति सूत्रप्रण्टेन व्यासेन निर्धारिततया 'मामुपास्व' 'मामेव विजानीहि' इति ज्ञानोपासनवाचिघातद्वयप्रयोगेन उपास्य ब्रह्मभिन्नशेषब्रह्मतात्पर्येक वस्य परोक्षव्यायोगेन समुणब्रह्मवाच विवक्षितमिति इन्द्रशब्दश्रुतिर्न घटत इति निरूपितप्रायम् ।

अथ यदिलङ्क पूर्वपठिणे विवक्षितं तदाशङ्क्य समापत्ते-जीवमुख्यप्राणलिंगादित्यादिना । परमाध्ये(च)अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहृतयोगात्' इत्यस्यायम-योऽर्थः न ब्रह्मवाप्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिंगं विवक्ष्यते, कथं 'उपासात्रैविध्यात्' त्रिविधमिह ब्रह्मोपासन विवक्षितं प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च, इति वृत्तिकारसम्मतौ

श्रीभाष्यम्

‘न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विधात्’ (कौ.१.८) ‘त्रिदीर्घाणं त्वाष्टमहनम् । अरु-
न्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ (कौ.३.१) इत्यादिजीघलिङ्गात्, ‘यायदसिःश-
रीरे प्राणो यसति तावदायुः’ (३.१) ‘अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्था-
पयति’ (३.१) इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नाध्यात्ममन्मन्धर्ममिति चेत्—न ‘उपासात्रैवि-
ध्यात्’ हेतोः उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्देनाभिधानं निश्चितकारणभूतस्य ब्रह्मणस्त्व
रूपेणानुसन्धानम् भोक्तृवर्गं शरीरकत्वानुसन्धानम् भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वानुस-
न्धानंचेति त्रिविधमनुसन्धानमुपदेष्टुमित्यर्थः । तद्विदं त्रिविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरे
प्यप्याधितम् ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (ते.आन.१.अनु) ‘आनन्दो ब्रह्म’ [ते.श्रु.६] इत्या-
दिषु स्वरूपानुसन्धानं ‘तत्त्वज्ञा । तद्वेदानुप्राविशत् । तद्वनुप्राविश्य । सद्यत्यद्याभयत् । नि-
रुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभयत्’

श्रुतप्रकाशिका

‘नवाचं विजिज्ञासीत वकारं विधात्’ इति केवलं मद्रचनमेव विजानीहि, वक्तारं मां च विजानीहीत्यर्थः ।
युक्त्यप्राणः पञ्चगुहः, मुख्यशब्दइन्द्रियादिव्याहृत्यर्थः नस्यो निषेधः काङ्क्षायमनसि विप्रकृष्टं सौत्रं पदमप्याहृतम् अध्या-
त्मेति । हेतुत्वं विद्वेगोति उपासनेति । उपदेष्टुं मन्त्रेण प्रयोजनतया हेतुत्वं स्पष्टम् त्रैविध्यं विद्वेगोति निश्चितेति ।
स्वरूपेणानुसन्धानं अद्वारकगुणविशिष्टानुसन्धानम् । त्रिविधानुसन्धानस्य प्रमाणमूलत्वे सिद्धेऽप्य निर्वोह उपपन्नस्यादिति
शङ्कयामाश्रितत्वादित्येतद्व्याचष्टे । तद्विदमिति । कुत्रेत्येक्षायां प्रकरणांतरस्यपी युक्तम् । आश्रितं प्रतिपन्नमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञेयत्वादि । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इति देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य ब्रह्मणः ‘ब्रह्मविदामोति’ इति वेद्य-
त्वविधानात् प्रकरणस्य वेद्यब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात् ‘सयएवंयित्’ इति निगमनवाक्येऽपि पूर्वोक्तं समस्तप्रकारविशिष्ट
वेदनप्रतीक्ष, चिदचित्छरीरकत्वानुसन्धानमत्र विवाक्षितमिति भाष्याभिप्रायः ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

योऽपमयो निरूपितः स एव युक्त इत्याभिप्रेत्य विद्वेगोति—उपासात्रैविध्यमुपदेष्टुमित्यादि । ‘त मामायुःमृतमि-युपास्य’
इति वाक्यमेव त्रिविधोपासनप्रतिपादकम् । आयुरिति प्राणघर्मेण अमृतमिति स्वघर्मेण माम्भिति प्रज्ञाघर्मेण ब्रह्मणः
त्रिविधोपासनास्योक्तेः इति व्यासार्थैः श्रुतौ त्रिविधोपासनस्य या विवक्षा उक्ता सैव युक्ता । ‘प्राणोवा आयुःप्राणो वा
अमृतः’ इत्युत्तरवाक्ये प्राणशरीरस्वरूपोपासनस्य पूर्ववाक्यनिर्धारणेन प्राणशब्दार्थोमृतशब्दार्थयोरैक्यता पर्येण प्र-
त्तेरसम्भवात् । अतः अमृतमिति स्वरूपविवक्षाया न किञ्चिद्वाचकम् ‘तस्मादितदेवोक्थ्यमुपासीत’ इत्यनन्तरव वयमिति
कर्तव्यताविधिपरम् वक्ष्यमाणतत्तद्गुणविशिष्टत्रिविधोपासनविधिः ‘प्राणोऽसि’ इत्यत्र, अतः वाक्यैकवाक्यताऽन-
सम्भवति । तेन न्यायरक्षामण्युक्तदोषस्य नावसरः ॥

॥ इन्द्र प्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

इत्यादिषु भोग्यशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तत्प्रविधमनुसन्धानं युज्यते एवेत्यर्थः ॥

एतदुपतं भवति-यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवाचिशब्दैरसामानाधिकरण्यवाद् दृश्यते ; तत्र परमात्मनस्तत्तच्चिद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिष्ठापितं इति । अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवाद्यन्तरभूत परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

भगवद्भामाजुजमुनिरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये सएकः' इत्युक्त्या अनन्तर 'सयएवंचित्' इति वाक्येन जीवान्पर्यामिण आदित्यान्तर्बर्तिनश्चोपासनमुच्यते इति चेन्न स्यान्भेदेन विद्याभेदप्रसङ्गात् । उक्तानुपपन्नं, 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्कामति' इत्यानन्दमयप्रतिफलध्वनेन 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यादिन प्रतिष्ठापितानन्दमयाविषयवियौक्ये वावगमात् प्रकरणस्य सम्भवेकवाक्ये वाक्यभेदानुपपत्तेः, 'सयश्चायम्' इत्यादि वाक्ये किमुच्यते इति चेत् विविधानुसन्धानरूपेकविद्याया मोक्षफलध्वनेन विवक्षितत्वे सति तत्र स्वरूपणावास्तव्यं नुसन्धानादिगुणवर्धनविग्रहयोगस्याप्यनुसन्धेयतासिद्धयर्थं पुण्डरीकाक्षमन्त्रावृत्तवपुरादिदिश्यते । तत्र 'सयश्चायं पुरुषः' इति विज्ञानमयादन्तरस्यानन्दमयस्यानुवादः, 'यश्चासावादित्य' इति विग्रहातिदेशः ॥

किंच आनन्दमयप्रतिपादनानन्तरम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इ सुप्रकामभिहितप्रातिशब्दादीकरणार्थं 'अथातोऽनुप्रश्नाः' इति प्रश्ना उपश्रिता पूर्वप्रतिपादनस्य ह्युक्त्याहृत्त्वमतवशान्देनोच्यते 'उत्ताविद्वान्' इति । उत विद्वान् इति पदं 'निपातस्य' इति छान्दसो दीर्घः 'अथासपन्नान्' इतिवत् अविद्वान् इतिपदसिद्धिश्च शुद्धात्तत्त्वत्वात् 'तत्पुर्ये तुल्यार्थे' इत्यादिस्मरणात् 'अविद्वान्प्रतिगृह्णाति' इतिवत् अन्तोदात्तचेदपद तस्माद्ब्रह्मानितिपद कश्चनाविग्रहश्च दवादिस्थानस्थमनवाञ्छन्न च ब्रह्मोपासीनो विद्वान् किमत प्रेत्य अनुलोक 'परमेत्व्योमन्' इत्युक्तं लोकं गच्छतीत्येकप्रश्नः । उत गत्यनपेक्षमिदं ब्रह्मप्रोतीत्यर्थं सिद्धं प्रश्नः, 'आहोचिद्वान्' इति । समश्रुता इति भोक्तृत्व विवक्षितम् कश्चेत् अहमेहोपासीनोऽपि विद्वान्मुलोकं गत्वा किं समश्रुते भोग्यभूत ब्रह्ममवतीत्येकप्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपैकीभवनित्यर्थोत्पन्नप्रश्नः ॥

एव शास्त्रैरेनिष्यमूला गतिविशेषस्वरूपभेदभावावविषयाः प्रश्ना बहुवचनविधासिद्धा एतन्प्रतिपत्तौ उक्तानुसन्धानात्तत्रैकगुणविशिष्टस्यैव विरक्षणस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वादिशापनाय 'सोऽकामयत्' इत्यादिना जगत्कामेन वा निरतरयानन्दपर्यया महिमानमुक्तवा 'सयश्चायम्' इत्यादिवाक्ये वदति सकिंचिदृहद्वयस्य वा विग्रहपरिमण्डलादिस्थानस्य वा पूर्वोक्तस्य वादिलक्षणमानन्ददिगुणकं वा ब्रह्मोपासीनः सर्वोऽपि विद्वान्साहोकात् प्रत्याहमयादिमहत्त्वं विविभूतिक निरतिशयानन्द परमात्मानं भोग्यभूतं भोक्तासन्नमवतीति प्रश्नसोत्तरमुच्यते । अन्तरसर्वेण विद्याविशेषे,

श्रीभाष्यम्

इत्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तद्विधिविधमनुसन्धानं युज्यत एवेत्यर्थः ॥

एतदुच्यते भवति-यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवाचि शब्दैरसामानाधिकरण्या वा दृश्यते ; तत्र परमात्मनस्तत्तद्विद्विद्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिविषादविषयित्वेति । अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूत परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

भगवद्रामानुजमुनिविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः

श्रुतप्रकाशिका

ननु 'सयश्चायं पुरषे यश्चासावादित्ये सएकः' इत्युक्त्या अनन्तर 'सयएवंविन्' इति वाक्येन जीवान्यामिण आदित्यान्तर्वात्सल्योपासनमुच्यते इति चेन्न स्थानभेदेन विद्याभेदप्रसङ्गात् । रुषानुपपन्नः 'एतमानन्दमयमात्मानुपसङ्कामति' इत्यानन्दमयप्रतिफलभवणेन 'ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यादिना प्रतिपादितानन्दमयविषयवैकल्यावगमात् प्रकरणस्य सभयत्वेकवाक्ये वाक्यभेदानुपपत्तेः, 'सयश्चायम्' इत्यादि वाक्ये किमुच्यते इति चेत् त्रिविधानुसन्धानरूपैकविद्याया मोक्षफलकत्वेन विवक्षितत्वे सति तत्र स्वस्वरूपावस्थितस्य नुसन्धने ज्ञानादिगुणवद्विविधग्रहयोगस्याप्यनुसन्धेयतासिद्धयर्थे पुण्डरीकाक्षमप्राकृत्युपगृह्णति इत्यर्थे । ७७ 'सयश्चायं पुरषे' इति विज्ञानमयादन्तरस्थानन्दमयस्थानुवादः 'यश्चासावादित्ये' इति विग्रहातिदेशः ॥

किंच आनन्दमयप्रतिपादनानन्तरम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति' इत्युक्त्याभिहितप्राप्तिशब्दीकरणार्थं 'अथातोऽनुप्रश्नाः' इति प्रश्ना उपशिक्षा पूर्वप्रतिपादनस्य सुसुखाहेतुवमतश्चोद्देशोच्यते 'उताविद्वान्' इति । उत विद्वान् इति पद 'निपातस्य' इति छान्दसो दीर्घः 'अथासपन्नान्' इतिवत् अविद्वान् इतिपदेऽस्ति ह्यनुदात्तत्वस्यात् 'तस्युत्प्रेतुल्यार्थे' इत्यादिस्मरणात् 'अविद्वान्प्रतिगृह्णाति' इतिवत् अन्तोदात्तचेदपद तस्माद्ब्रह्मानितिपद कश्चनविप्रकृष्टद्वयादिस्थानस्थमनर्वाञ्छन्न च ब्रह्मोपासीनो विद्वान् किमतः प्रेत्य अग्न्यलोक 'परमेष्ठ्योमन्' इत्युक्तं लोक गच्छतीत्येकप्रश्नः । उत गत्यनपेक्षमिहैव ब्रह्मप्राप्तीत्यर्थसिद्धिप्रश्नः 'आहोविद्वान्' इति । समञ्जता इति मोक्षतृप्त्यैव तत्रैकमेव अहग्रहेणोपासीनोऽपि विद्वानग्न्यलोकं गत्वा किं समञ्जते भोग्यभूत ब्रह्मभवतीत्येकप्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपैकैर्भगवतीत्यर्थसिद्धिप्रश्नः ॥

एव शास्त्रत्रैविध्यमूला गतिविशेषस्वरूपभेदमावाविषयाः प्रश्नाः बहुदण्डनिवृत्तिः । एतन्मन्त्रित्वेन उरवारणत्वौपयिकगुणाविशिष्टस्यैव विलक्षणस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वादिशाननाय 'सोऽङ्कामयत' इत्यादिना जगत्कालादिक निरतस्थानन्दपयनं महिमानमुत्तवा 'सयश्चायम्' इत्यादिवाक्येन वदति सन्निवृष्टदृष्टयस्य वा विप्रकृष्टविमण्डलादिस्थानस्य वा पूर्वोक्तस्य वादिलक्षणमानन्दादिगुणक वा ब्रह्मोपासीनः स्वोऽपि विद्वानस्माच्छोकात् प्रत्याह्वयार्थं तस्मिन्नेव-
।ष्टविभूतिक निरतिशयानन्द परमा मान भोग्यभूत भोक्तासन्ननुभवतीति प्रकरोत्तरदुत्तरम् । अन्तरसर्वेषां विद्याविशेष,

श्रुतप्रनाशिका

निष्ठानामर्शिरादिगतिमत्त्व भोक्तृभोग्यभावेनावस्थानं च प्रतिपादयितुं सन्निरुद्धविप्रकृत्यानुसन्धानविशेषोपरलक्षणार्थं 'स्यञ्चायम् इत्युचं तस्मादादित्यान्तर्यामिनिविशेषोपासनमानन्दबलघ्ना न विधिषितम् । अत उच्यते तत्र शिवविधौ पासनमेवात्र विवक्षितम् ॥

एयं 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा मयं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इत्यादीनि सद्यश्चानि श्रुत्यन्तराणि च विधिभिनानि, त्रिविधोपासनस्य स्फुटतरत्वात् भोक्तृभोग्ययोरीश्वरविधौ च यथामित्येकाया चिदचित्तनुप्रवेशादीनां स्य तदप्रकारि वामिति त्रिविधोपासन श्रुत्यन्तरां विधौ कारकहेतु वाट नन्दबलघ्नायथा हि हेतु ह्यत अयं कर्मिप्रतं 'इह तद्योगात्' इत्येव्याचष्टे इहापीति । आनन्दोऽजरोऽमृत इति स्वेन रूपेणानुसन्धानम् 'प्राणोऽस्मि' इत्यचिद्विशिष्टानुसन्धानम् 'मामुपास्य' इति चिद्विशिष्टानुसन्धानमिति त्रिविधानुसन्धानमिहाप्यत इत्यर्थः, त्रिविधानुसन्धाने ऋतव्येऽप्यत्र चिद्विशेषाच्चिद्विशेषविशेषोपासितः कथं सामान्येन चिदचिद्विशिष्टानुसन्धानात् प्रकरणान्तरोक्तमित्येकां प्रथमव्यवस्थया स्य प्रवर्तनविद्यामात्रविषयत्व च निवारयान्विशिष्टोपासनपरमव्यवस्थितं च दर्शयति एतदुक्तमिति । यत्रेति । अयं न्यायो न प्रवर्तनविद्यामात्रविषयः अपि नोदशसर्वप्रकरणविषय इति भावः । सामान्येन चिदचिद्विशिष्टोपासनं चिदचित्तत्वात् स्वात्कारित्ये विधेरव्यवस्थायं तथा चिदचित्तद्विधायां विधिषितोपासनं विहितकेचन तत्र चिदचित्तद्विधायां तस्यैव तदनुसन्धानस्य मित्यभिप्रायेणाह—हिरण्यगर्भादीति । हिरण्यगर्भादिजीवविशेषोपासनामिति पदेन परमात्मदेहेन च 'परमात्माव्यवस्थितः सन्नद्धा सशिव' इति श्रुतिः स्मर्यते, अनन्यपरेण नारायणानुवाक्येन सर्वविद्यासुखास्यो नारायणएवेति निर्णतत्वादिन्द्राद्युपासनेऽपि तदन्तर्गतमिति नारायणएवोपास्य इति भावः । पाशुपताधिकरणे तथाऽनुवदिष्यमाणे वाट परमात्मपदेन वाच्यवशात्तत्र चिद्विधौ प्रदर्शयति परमात्मासाधारणोति । परमासाधारणधर्मयोगे तद्वाचिदन्तर्यामिनि चिद्विशेषोपासनपरमव्यवस्थित इत्यर्थः । अधिकरणार्थमुपसहरति अतइति ॥

अत्र कैश्चिदेव वर्णितं प्राणव्यापारस्यापि परमात्मवत्त्वात् तत्सङ्कीर्तनं जीवनं कीर्तनं तस्योपाधिके तदप्रतिहेतवेण परब्रह्मरूपताज्ञापनार्थं अन्यथा त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत ततश्च वाक्यभेदस्त्वादिति, तदुक्तम् । 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः' 'अपीतो तद्वत्प्रसङ्गात्' इतिवत् प्रसङ्गशब्दस्याश्रुतत्वात् वाक्यभेदाभावाच्च । एकवाक्येनैव हि विधीयते 'तं मामायुरमृतमित्युपास्य' इत्यत्र मामिति जीवविशिष्टतोचा आयुरिति प्राणविशिष्टता 'आयु प्राण' इत्यनन्तरवाक्यम् । अमृतमिति स्वेन रूपेणावस्थितिः अतएवविधौ परमात्मानमुपास्येत्केचवाक्यं वम् । उपासत्रैविव्यविद्या नस्य श्रुतिकारामिमसत्त्वात्तदतिक्रमाय परैरेन त्रिविधोपासनपरत्वेन याजना तर ह्यतम् । तत्र शान्तिश्रियासत्तद्व्याप्यं बुद्धिप्राणरूपोपाधिधर्मैण स्वधर्मैण च त्रिविधं ब्रह्मोपास्यमिति । तदुक्तम् जीवेश्वरभेदस्त्वनं करणरूपोपास्येदेव चिदचित्तताभावात् 'यस्यात्मा शरीरम्' 'मनोमय प्राणशरीर' इति जीवप्राणयोः परमात्मानप्रति शरीरतया प्रकारत्वस्य श्रुतत्वेन प्रकारान्तरेण त्रैविध्यकल्पनायोगाच्च, अन्येत्वेवमुपासत्रैविविधेन वाक्यैक्यमाहुः प्रकाशरीरो जीवशरीर, प्राणशरीरश्च परमात्मोपास्यः । तत्र प्रकाशरीरो मनोमयः । जीवशरीरो वाक्ययः वाक्यशब्दः शब्दपरिणामादसत्त्वियोगात् परमाकाशविषयः अतो वाक्यय आकाशशरीरः, आकाशशरीर य च जीवशरीरत्वपर्यन्तं 'तस्यान्ते सुपिररुंमुक्ष्मम्', तस्य मध्ये महानग्नि' इति हृदयाकाशमध्ये अग्निशब्देन जाठराग्निरपरमा मण्डवाल्या रुष्ट जीवमभिधाय 'तस्यादिशखायामप्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति आम्नानादिति । तदप्यनुपपन्नम्, मनोमयादिव्यूहानामप्रामाणिकत्वस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् ॥

श्रुतप्रकाशिका

किंच अस्मिन्प्रकरणे प्रशाशब्दस्य सहोऽक्रमणपृथग्यवहाराम्या स्थानप्रमाणेन च जीवप्रसिद्धमनोविषय बोधपादने-
नेश्वरप्रशाशक्तिवाचित्वाभावात् प्राणशब्दस्य षट्शब्दस्योदकाहरणशक्तिवाचित्वाभावात् क्रियाशक्तिवाचि वाच्यत्वे अतः
प्रशाप्राणशब्दौ न मनोमयप्राणमयवाचकौ । यदि प्रसिद्धमनोवाक्यप्राणा एत कार्यभूता विवाहितः तर्ह्यस्मिन्प्रकरणे चक्षुः
श्रोत्रादीनामपि प्रकृतवाच्यत्वात् न परमा ममयत्वाद्युपासाधैविध्य विरुध्यते । आकाशशरीर च जीवशरीरत्वपर्यन्तत्वमित्यप्य
युक्तम् । 'सस्य मध्ये महानग्निः' इत्यग्निशब्दस्य जीवत्वानि वाभावात् 'तत्र यस्सश्रितो नित्यं स्यात्यामिभिरिया-
पितः । आत्मानं तंविजानीयात्-' इति स्मृतिवचनतु न जीवस्य श्रुतावाग्निशब्दवाच्यत्वे प्रमाण, किंतु स्थानस्था-
निर्नेर्बलश्रेण्ये दृष्टान्तमात्रसमर्पकम् । वाक्यस्य जीवशरीरकत्व भवत्प्रक्षयया विरुद्ध च प्राणमयस्यान्तर्यामिवाभ्युपग
मात् अन्तर्यामिणो जीवशरीरकत्वध्वनाद्य, 'यस्यात्मा शरीरम्' 'सत आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इतिह श्रूयते तमो
ऽधिष्ठातृत्वाऽभ्युपगमस्य वाक्यस्य जीवशरीरकत्व श्रुतिविरुद्ध च 'य पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्त्यस्य पृथिवीशरीरम्'
इत्यारभ्य 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्योदेव एको नारायण' इति समानप्रकरणे नारायणस्यैवान्तर्या
मिवाध्वनात् सर्वभूतान्तर्यामिणोऽपि तत्रैव सत्त्वं स्यूहाना सर्वधर्मसमवेन स्यूहत्रय तद्व्यापारविभागव्यवस्थापन्यासानुप
पत्तेः अतो यथोक्तमेवोपासाधैविध्यमिति सिद्धम् ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम्

॥ श्रुतप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादस्समाप्त' ॥

अथ वेदान्तसारः

सू. २९ = प्राणस्तथानुगमात् (१.१.११)

आत्मानं हिततमरूपमोक्षसाधनोपासनकर्मतया प्रशातजीवभावस्यैवस्य 'प्राणोऽस्मि प्रशा मा तमामासुरमृतामि सु
पास' (कौ. ३.१) इति विधानात् स एव जगत्कारणम् । कारणोपासनमहि मोक्षसाधनम् 'स्य तावदेव चिर यावन्न
विमोक्ष्ये अथ सप्तस्ये' (छा. ६.१४.७) इति श्रुतिरिति नाशङ्कनीयम् ; प्राणशब्दसमानाधिकरणे द्रव्योदनिर्दिष्टो जीवा
दर्शान्तरभूतउज्वलक्षण. परमानेव । कुतः ? 'तथानुगमात्', परमा मासाधारणाना दाजरामृतादिध्वस्येन्द्रप्राणशब्दनिर्दि
स्यानुगमेहि दृश्यते—'स एष प्राण एव प्रशात्माऽनन्दाऽजरोऽमृत' (कौ. १.३) इति ॥

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [१-१-११]

उपक्रमेहि 'मामेव विजानीहि' (कौ ३.१) इति त्वाष्ट्रवधादिना प्रशातजीवभावस्य इ द्रव्योपदेशात्, तपसहार
सूदनगुणो वर्णनीय इतिचेत्-नेतत् 'अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन्' अध्यात्म परमानुधर्म । परमानुधर्मसम्बन्धबहुवमसि
बिन्दुशब्दाभिधेये वाक्योपक्रमप्रभृत्पुनरुह रादृश्यते । 'य त्वमनुध्याय हिततम मन्यसे' (कौ. ३.१) इति हिततमोपासन

सू-३० न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् [११-१,]

नायमुपास्यः परमात्मा ' मामेव विजानीहि, तामायायुरमृतमि-युपास्व ' .कौ.३.१. इति प्रशातजीवभावस्येन्द्रस्य वदन्नुस्वात्मन उपास्यत्वोपदेशात् उपक्रमे जीवभावनिश्चये सति उपसंहारस्य तदनुगुणतया नेयत्वादिति चेत् ; आध्यात्म-
बन्धभूमाह्यस्मिन्—आत्मनि संबन्धः अध्यात्मसम्बन्धः तस्य, भूमा बहु वम् । जीवादयान्तरभूता मारुताद्याः पञ्चमैन्द्र-
हुत्वमास्मिन्प्रकरणे उपक्रमप्रभ-युपसंहारादुपलभ्यते । उ-क्रमेतावत् ' यं वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' .३.१. इति ह्यने-
नोच्यमानमुपासनं परमात्मोपासनमेव, तस्यैव हिततमत्वात् । तथा ' एष एव साधुर्कर्म कारयति .३.९. इत्यादिसाध्व-
साधुर्कर्मणोः कारयितृत्वं परमात्मन एव धर्मः । तथा ' तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्षिता नामावरा अर्षिता एवमेवैता भूत-
मात्राः प्रशामात्रास्वर्षिताः, प्रशामात्राः प्राणोऽर्षिताः ' .३.९. इति सर्वाधारत्वञ्च तस्यैव धर्मः । आनन्दादयश्च, ' एष-
लोकप्रपतिरेष सर्वेश्वरः ' .३.९. इति च । हीतिहेतौ । अतः परब्रह्मैवायमित्यर्थः ॥
परमात्मैवोपास्यश्चेत्—कथाम-द्र. ' मामुपास्व ' .३.१. इत्युपादेश इत्याह—

सू.३१—शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् (१.१.११)

इन्द्रस्य जीवस्यैव सतः स्वात्मत्वेनोपास्यभूतपरमात्मोपदेशोऽयं शास्त्रदृष्ट्या । ' अन्तःप्रविष्टश्चास्ताजनानां
सर्वात्मा ' (आरुण.३.प्रअनु.२१) ' तत्त्वमसि ' .छा.६.८.७. ' यथात्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमा मा नवेद यस्यामा-
शरीरं यथात्मनोऽन्तरो यमयति सतथात्माऽन्तर्याम्यमृतः ' (वृ.५.७.२२) ' एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतवापसा द्विभ्यो-
देव एको नारायणः ' .सुशाल.ख.७. इत्यादीनिहि शास्त्राणि परमात्मनं जीवा मनआत्मतयोपदिदिष्टः ; अतो जीवा म-
याचिनश्चाब्दाः जीवात्मशरीरं परमात्मनमेव वदन्तीति शास्त्रदृष्टार्थस्य तस्य ' मामेव विजानीहि, माम्—उपास्व ' .३-
१. इति स्वात्मशब्देन परमात्मोपदेशो न विरुध्यते । यथा वामदेवश्चास्त्रदृष्ट्या स्वात्मशरीरकं परमात्मन पश्यन् ब्रह्म-
मिति परमात्मनमवोचत् ' तद्वैतपश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे अब्रह्मणुरभव सूर्यश्चाह कक्षीवानृषिरिम विप्र ' .वृ.३-
४.१०. इति ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादि हतयोगात् [१.१०]

' त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखाभ्यन्ती-सालावृक्रेभ्यः प्राय-च्छम् ' ' यावदस्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः ' .
३.१. इति जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् नाध्यात्मसम्बन्धभूमा परमात्मत्वनिश्चयइति चेत् ; परमात्मन एव स्वाकारेण जीवश-
रीरकत्वेन प्राणशरीरकत्वेन वोपासात्रैविध्याद्वेतोः तत्तच्छब्देनाभिधानमिति निश्चीयते । अग्न्यप्रापि ब्रह्मोपासनात्रैवि-
ध्यस्याश्रितत्वात् ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' .तै.आन.१. ' आनन्दो ब्रह्म ' .६. इति स्वाकारेणोपास्यत्वम् ' सद्यस्यद्या-
भवत् ' .६. इत्यादिना भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यशरीरकत्वेन च । इह प्रतर्दनविद्यायामपि तस्य त्रैविध्यस्य र —
अतः इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा ॥

॥ इति वेदान्तदीपे इन्द्रप्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

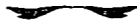
प्रथमपादश्च समाप्तः

अथ अधिकरणसारावली

विद्या प्रातर्दनी सा यदति हिततमोपास्तिकर्मोन्द्रमेव
 ख्यातप्राणेन्द्रचिह्नान्वितमपि तदसौ विश्वकर्मोतिचेत्र ।
 ब्रह्मत्रेधा ह्युपास्यं बहुविधाचिदचित्कञ्चुकं स्वात्मना च
 प्राणेन्द्रप्रक्रमोऽपि प्रवलतरमहावाक्यवैघट्यभग्नः ॥ १ ॥
 याद्विद्धं कारणैकस्थितमिति कथितं ज्योतिषीन्द्रे च तत्तु
 प्रख्यातान्यैकनिष्ठं प्रथममितमतस्तन्मुखोत्थित्ययोगः ।
 अप्राप्ते तद्विमर्शे प्रकृतशिथिलता नेतिचेत्सत्यमेतत्
 विष्णुत्पत्त्यादिनीतिभ्रमत इह पुरोवादमुख्येद्वय शङ्का ॥ २ ॥
 ज्योतिःप्राणेन्द्रशब्दाः परतरविषयाः कारणव्याप्तघर्मा-
 र्थैत्येतत्साध्वमीपां बहुविहितमती ख्यातमात्रेण वृत्तिः ।
 तत्कौश्लेयानिलात्मा कथित इह तथा ध्यानतस्तत्फलाप्त्यै
 मुख्यप्राणादील्लिङ्गं तदुपहितपरोपासनान्मोक्षणाय ॥ ३ ॥
 कार्यं यत्कर्मवश्यं यदपि दृढमितं तान्निरूढैस्तु शब्दैः
 निर्दिष्टे ब्रह्मणि स्यात्काचिदगातहता रूढिरैन्द्रीनयेन ।
 ताल्लिङ्गानन्यथासिद्धयधिगमनबलात्तद्विशिष्टे विषया
 स्यादीशे ज्योतिरिन्द्राद्यभिलषनपदेऽहंत्वमादीरिते च ॥ ४ ॥
 स्वच्छातरसवहेतुदशुभगुणविभवानन्तनिस्सीमहर्षः
 शुद्धाकर्मोत्थानित्याकृतिरनुपधिकाकाशनादिस्वभावः ।
 सप्राणाप्राणभेदव्यतिभिदुरजगत्प्राणो दिव्यदीप्तिः
 प्राणेन्द्राद्यन्तरात्मा प्रभुराधिकरणगणैस्सप्तभिः प्रत्यपादि ॥ ५ ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम्

प्रथमःपादस्समाप्तः

श्रीलक्ष्मीहयपदनलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ अथ प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सर्वत्रप्रसिद्धपचिकरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

प्रथमपादे अधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयाथात्म्यज्ञानः केवल-
कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवगम्य वेदान्तवापयेपुचापातप्रतीतानन्तरिथरफलब्रह्मस्वरूपत-
दुपासनसमुपजातपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षापेक्षोऽवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधनशब्दशक्ति-
वेदान्तवाक्यानां परस्मिन् ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावस्तद्विदित्वैत्येतरूपगारीरवमीमांसा-
श्रवणमारभेतेत्युक्तं शास्त्रारम्भसिद्धये । अनन्तविचित्रस्थिरप्रत्यक्षमोक्षभोग्यभोगोपकर-

अथ सर्वत्रप्रसिद्धपचिकरणम्

धृतप्रकाशिका

प्रथमे पादे इत्यादि । किमर्थमत्र प्रथमपादाधिकरणार्थानुक्रमणम् । उच्यते—वादानुपाधिनोऽर्थस्य प्रत्यधिक-
रणमनुपायित्वस्फुटीकरणाय । किमर्थमनुपायित्वकथनम् । त्रिपादीसङ्गत्यर्थम् सङ्कतिः ध्रुतः । सूत्रकाराभिप्रेतत्वात् पाद
भेदोत्तर्यमेदात् । तत्र सङ्कतिविशेषात् तत्र किं प्रमाणम् । सप्रदायश्रमः । त्रिच ३त्राधिकरणार्थानुक्रमणेन त्रिपादा
अनारम्भणीयत्वशङ्काचार्यात् परिहृता भवति । त्रिपादानुदाहरिष्यमाणानां ध्रुवीनां प्रथमपादाधिकरणोक्तन्यायविषयत्व
ज्ञापनार्थावदानुक्रमस्य ; अतएव प्रथमपादे वेदान्तवाक्यानां परमाणपर वे दर्शितेऽपि त्रिपादा आरम्भोपपत्त्य सिद्धम् ॥

प्रथमे पादेऽपीध्यानन्दमयाधिकरणयोः कारणस्य चिदचिद्वैलक्षण्येसिद्धेऽपि पूर्वाधिकरणन्यायविषयधृतित्वाक्यार्थं
निर्णयार्थोत्तरोत्तराधिकरणारम्भः तद्वदत्रापीति । शास्त्रारम्भप्रयोजनायश्वरुत्सूत्राः कथं प्रथमपादे सङ्कतिः । उच्यते—
तस्याः शास्त्रारम्भार्थत्वेन शास्त्रोपादृष्टारूपतनादर्शनः प्रथमपादान्तं व नतु प्रथमपादस्य प्रथमाध्यायस्य वा असाधारण
त्वासङ्कतिः । प्रथमे पादे इति अधीतवेद- कृतसाङ्गसिद्धारम्भाध्ययन- । तावत्पर्यवसानमाह—तर्मेति । तत्राप्यपर्य
वसानहेतुमाह—केवलेति । तथाऽपि ब्रह्मविचारप्रवर्तनसमापातप्रतीतिरेव न जायते सिद्धवस्तुनि न्युत्पत्त्यभावादिति
शङ्काया प्रथमसूत्रस्य तावपर्यमाह—अवधारितेति । तर्हि वेदान्तवाक्यैरेवाल्म किमर्थं ब्रह्मविचार इत्यत्राह—तद्वदित्कर्त-
व्येति ॥

ननु चतुस्तुतीहि शास्त्रारम्भार्थं त कथं प्रथमाधिकरणार्थानुक्रमे शास्त्रारम्भसिद्धय इत्युक्तम् । जन्मादेसूत्रत्रय-
स्यापि प्रथमाधिकरणाधीनारम्भ यात्तयोस्त न(त्वे)तु)तपा सूत्राणां शास्त्रारम्भार्थं वाभावात्, यदा जन्मादेविस्तूत्राः
शास्त्रारम्भार्थं वे तस्यपि प्रथमपादे सङ्कतिरस्ति चिदचिद्वैलक्षण्यकारणास्तं विदित्व वास्तत्वा । प्रथमपादेहि उक्त-
चिदचिद्वैलक्षण्यकारणास्तं विनिरूपणत्रय ; जन्मादेसूत्रे जन्मादिकारणं य एव गतुक्तम् कारणस्य प्रमाणान्तरातिद्विः प्रयो-
जनरुतराचानन्तरसूत्रद्वयेनात्ते अत्र प्रथमाधिकरणार्थानुक्रमे शास्त्रारम्भसिद्धय इत्युक्तमिति । यदा शास्त्रारम्भसिद्धयइति
पदमुत्तराधिकरणत्रये अनुपपन्न इति चतुस्तूत्रया शास्त्रारम्भसिद्धयर्थं नमुक्तं भवति । जन्मादेसूत्रार्थमनुक्रामति अन-
न्तेति । औत्रस्यास्येति पदस्य विवक्षितमर्थमाह—अनन्तविचित्रादिविदे पदे । अनन्तविचित्रशब्दो भोक्तृभोग्यसाधारणौ ।

धीमाप्यम्

रणमोगस्यानलक्षणनिमित्तजगद्बुद्धयविभवलयमहानन्दैककारणं परं ब्रह्म ' यतोवा इमानि
मूतानि(नं.भृशु.) इत्यादिवाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि । जगदेककारणं परं ब्रह्म रूपहे-
तरप्रमाणाविपतया शारत्रकप्रमाणकमित्यभ्यधाम शारत्रप्रमाणकत्वं च ब्रह्मणः प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यन्वयविरहेऽपि स्वरूपेणैव परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तवापयानां समन्व-
याधिकृतान् इत्यग्रम् । निमित्तजगदेककारणतया वेदान्तवेद्यं ब्रह्मचेक्षणाद्यन्वयादानुमानिक
प्रधानादर्शान्तरभूतधेतनदिनेषु एवेत्युपाधीपदाम् । सच स्वाभाविकानयधिकृतिशया-
नन्दनिपश्चित्तनिमित्तचेतनमयाभयहेतुत्वसत्यसङ्कल्पत्वमस्तचेतनाचेतनान्तरात्मन्यादि
निमित्तमुक्तोभयान्मयाजीवन्नादाभिलषणीयाचार्यान्तरभूत इति च समातिथामहि ॥

नचाप्राप्तताकर्मनिमित्तत्वासाधारणदिव्यरूप इत्युद्दिशामि । आकाशप्राणाद्यचेतन
विशेषामिथानि निमित्तकारणतया प्रतिबन्धवन्निर्दिश्यमानमसकलेतरचेतनाचेतनविलक्षणस्त
एवेति समगरीत्यदि । परतत्वासाधारणनिरतिशयदीहित्युक्तज्योतिशब्दामिधेयो घुस-
मन्वित्तया प्रत्यमितानात्स एवेत्यातिष्ठामहि । परमकारणासाधारणाभूतत्वप्राप्तिहेतुभूतः
परमपुरुष एव शास्त्रदृष्ट्येन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इत्यग्रम् । तदेवमतिपतितसकलेतरप्र-
माणमभावनाभूमिस्साविशयसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपि नितोद्गामुणसागरतया स्वैतरसमस्त-
वस्तुविलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव वेदान्तवेद्य इत्युक्तम् ॥

अतः परं द्वितीयवृत्तीयचतुर्थेषु पादेषु यद्यपि वेदान्तवेद्यं ब्रह्मैव, तथाऽपि कानिचि-

श्रुतप्रकाशिका

महानन्दैककारणत्व ' ताडिजिज्ञासस्तस्य ' इति वाक्याभिप्रेत तापत्रयाद्वरजिज्ञास्यत्वाह लक्षण निरूपितम् अतो महानन्दै-
ककारणमि युक्तम् ॥

यदा ' यत्प्रयान्ति ' इत्यस्यात्यन्तिकत्वपर्यन्तत्वाभिप्रायेणोक्त महानन्देति ' येऽयं प्रेतै ' नप्रेत्य ' इति चात्य-
न्तिकत्वयोर्हि प्रायेण ध्रुवः । अन्विकृद्विशेषणभेदा न विशेष्यभेदावह इत्यभिप्रायेणकश्च-टप्रयोगः । निमित्तोपादानैक-
त्वाभिप्रायेण वा शान्तिरिति । समन्वयान् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादकतया शाल्यस्य तेनान्वयात् सचेत्यादि ।
स्वामाविकानवधिकृतिशयशब्दो प्रतिविशेषणवर्मावतौ । आकाशप्राणाधिकरणार्थयोः पृथगनुक्तिरन्यायस्यानतिभिन्नत्वात् ।
परमेति । परमकारणस्यासाधारणत्वस्य प्रदेयत्वेनासाधारणमभूतत्व तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः । यदा परमकारणस्यासाधारण
चिह्नभूतमित्यर्थः । उपासकस्याभूतत्वप्राप्तिरूपस्य परमकारणत्वमायैदयतीति । यदा परमकारणासाधारण तदर्थभूतमभू-
तत्वं तत्प्राप्तिः परमसाधारणत्वमित्यर्थः । पदार्थमाह-तदेवमिति । ' पुरुष वादसदादि'वादित्यादिकुतर्कविहारार्थमाह-
अतिपतितेति । तेषां धर्मिप्राहणान्नाप इति भावः । उपोत्तराधिकरणार्थमिप्रायः पुरुषोत्तमशब्दः । प्रतर्दनविद्याभि-
प्राये नारायणशब्दः ' मामुपास्य ' इत्यस्यापि नारायणानुधाकैकेयन सर्वविधोपास्तयोश्च नारायणोपाहनपरत्वात् । चि-
दचिद्विलक्षणकारणास्तिव पादानुगतार्थइत्यर्थः । नारायणएवेत्यवधारणक्षेपेण द्वितीयादिपादोपादानमित्यभिप्रायेणाह-
अतःपरमिति । द्वितीयवृत्तीयचतुर्थेष्विति । प्रथमपादस्य न केवलमन्तरपादेन सङ्गतिः ॥ अपितु
निपादैवेति भावः । यथा चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इत्यत्र चोदनेव प्रनाथम् प्रमाणमेव चोदनेत्यवधारणद्वयं ।
तत्र प्रमाणमेव चोदनेत्यवधारणमौचितिकसूत्र सांपत चोदनेव प्रमाणमित्यवधारण प्रत्यक्षसूत्रे स्थापितम् । तथ

श्रीभाष्यम्

प्रेक्षान्तवाक्यानि प्रधानक्षेत्रान्तभूतघन्तुविशेषस्वरूपप्रतिपादनपरत्प्रेक्ष्याशङ्क्य तत्रि-
रसनमुखेन तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरत्वं ग्रहणः प्रतिपाद्यते । तत्रास्पष्टजीवादिलिङ्ग-
कानि वाक्यानि द्वितीये पादे विचार्यन्ते । स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये ; तत्तत्प्रतिपादनच्छाया-
नुसारीणि चतुर्थे ॥

सू-१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [१-२-१]

इवमाज्ञायते छान्दोग्ये- ' अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिलोकेः पुरुषोभवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्यात् मनोमयः प्राणशरीरो भासुः ' (छां.३.१४.१) इत्यादि

श्रुतप्रकाशिका

जन्मादिषुनेऽपि ब्रह्मकारणमेव ब्रह्मैव कारणमित्यवधारणद्वयमपि विवक्षितम् । जन्मादिकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वात्, लक्ष-
णस्याप्याप्तपतित्याप्तसम्भवापरिहारायसम्भवात् तत्र व्यवत्तेनयाप्राप्त्याप्तिः असम्भवापरिहाररूपायोग्यवच्छेदः प्रथम-
पाद उक्तः । अतिश्याप्तिपरिहाररूपान्ययोग्यवच्छेदस्त्रिपाद्या क्रियत इति विभागाभिप्रायेण कानिचिद्वेदान्तवाक्यानीत्या-
युक्तम् । तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत इति । चिदानिब्रह्मलक्षणस्वरूप सांगतम् । अथ तस्य
गुणविशेषप्रतिपादनं त्रिपाद्या क्रियत इति च प्रथमपादादत्राद्योर्विभाग इति भावः ॥

पादत्रयस्यावान्तरमिदामाह-तत्रेति । अस्पष्टत्वादिवैषम्यं ब्रह्मलिङ्गगतमिति परैरुक्तम् अत्र तु जीवादिलिङ्गगत
मिति मिदं । द्वितीयतृतीयपादाचार्यकरणयोर्बोवस्य पूर्वपादित्वात् जीवादियुक्तम् । तत्तत्प्रतिपादनच्छायानुसा-
रीणि चतुर्थेइति । तत्तत्प्रतिपादन जीवादिलिङ्गप्रतिपादनं, न ताडिङ्गप्रतिपादनम् अस्पष्टस्पष्टरूपपूर्वक्षो-थान्हेतु-
भेदेन भिन्नान्यः पादाइत्यर्थः । प्रथमपादत्रयमाधिकरणे अवयवभूतोपक्रमगतजीवल्लिङ्गमन्त्रयाविभूतयावयवार्थस्वारथ्येन
वाचितमित्युक्तम् । सर्वतादात्म्यमनःप्राणसम्बन्धार्थकैश्च वाणीरव्यवपदेशरूपलिङ्गान्तरव्यवधि-त्वेनावाच्यमिति प्रत्य-
क्षत्वात् परिद्वियते द्वितीयपादप्रथमाधिकरणे इत्यवान्तरसङ्गतिः ॥

सू.१-सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (१.२.१)

' सर्वखलु ' इत्यादौद्वितीययोजनायामुदाहरिष्यमाणत्वात् प्रथमयोजनापेक्षित ' अथ खलु ' इत्यादिकमुपात्तम् ।
द्वितीयस्यै- भासुः ' इत्यस्योपरितनवाक्यस्योपादास्यमानत्वात् अत्र ' भासुः ' इत्यन्तमुपात्तम् आदिशब्देनान्यद्वयहीत
अत्र त्रिस्रस्रन्यायेन मनोमय उवाच्यतया सत्रभ्येते, आर्थवादिक्ख्यापि विष्येतेषितस्य स्वीकार्यत्वात्, ननु ' स क्रतु
कुर्यात् ' इत्यादिकमुपादायता किमर्थं ' यथाक्रतुस्मिन् ' इत्यादिवाक्योपादानम् । उच्ये- ' फलवत्सन्निधावफल
तदङ्गम् ' इति न्यायेन ' स क्रतुं कुर्यात् ' इति विधेः फलश्रवणमिति पूर्वविहितोपासःङ्गत्वं माभूदिति फलसम्बन्ध
प्रदर्शनार्थं तदुपादानम् ' ज्ञानं उपासीत ' इति विहितोपासनाधिकृतस्यैवोपासनान्तरविधानमनुपपन्नमिति शङ्काव्यावृ-
त्त्यर्थम् ' अथ खलु क्रतुमयः पुरुष ' इति चानर्थं घटकत्वेनोपात्तं । जीवस्य बहुविधोपसन्नप्रचुरवादानेकोपासनविधान
कामिति भावः, अत्र व्याख्यान्तरेः ' सर्वखलु ' इति वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वस्य स्पष्टमिति बुद्ध्या ' स क्रतुम् ' इत्यादि

श्रीभाष्यम्

तत्र 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां.३.१४.१) इति प्रतिपादितस्योपासनस्योपास्यः 'मनोमयः प्राणशरीरः' (१.१४.१) इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते । तत्र संशयः किं मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञः ; उत परमात्मा-इति । किं युक्तम् ? क्षेत्रज्ञ इति । कुत ? मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्, 'अप्राणोद्यमना' (ऋ.१.२.१) इति तत्प्रतिषेधाच्च । न च 'सर्वे रत्नत्विदं ब्रह्म' (छां.३.१४.१) इति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्मानोपास्यतया सम्यङ् शक्यते, 'शान्तउपासीत' इत्युपासनोपकरणशान्तिनिर्वृत्त्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपास्यत्वात् । न च 'स क्रतुं कुर्वीत' (३.१४.१) इत्युपासनस्योपास्यसाक्षात्वाद्वाङ्मयान्तरस्थमपि ब्रह्म सम्यग्यत इति

सुतप्रकाशिका

वाक्ययोर्जीवविषयत्वेन पूर्वपक्ष कृ वा ब्रह्मविषयत्वेन सिद्धान्त उक्त इह तु विषयैक्ये स्थित एव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पश्चादभिधास्येते । प्रथम व्याख्ययन्तरोक्तदिशा पूर्वपक्षसिद्धान्ताद्युपवर्ष्येते ।

नन्यत्रोपासनान्तरन विधिासनम् पूर्वविहितोपासनङ्गभूतक्रतुविधिपरत्वादस्य वाक्यस्य । तत्स्य मनोमयादिपदान्युपास्यान्तरमाभावात् प्रकृतब्रह्मपराणीति निश्चयान्नविचारविषय इति शङ्का न्युदस्यति । अत्रेति । मनोमयादिपदानां प्रकृतोपास्यविषयत्वे प्रमाणामावात् ब्रह्मपरवानिश्चयात् 'सक्रतुम्' इति निर्दिष्टोपासकविशेषणत्वाश्रयणे तस्यानाविभूतगुणाद्यस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेरष्टमानत्वाच्च, पाश्चात्यविचारतरापास्यपरत्वनिश्चयसति तद्विशेषनिश्चयाभावाद्ब्रह्मपराभागीयत्वमित्यर्थः । उपासनस्येति पदेन 'त यथायथोपासते तथैव भवति' 'यथा क्रतुरास्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेति प्रत्यक्षं भवति' इत्यनयोर्गन्धयोरैकाव्यात् 'क्रतुं कुर्वीत' इत्यत्र क्रतुशब्दोपासनपर इति तदुपास्य मनोमय वादिगुणके सशय इति भावः । तत्रेति । 'सक्रतुं कुर्वीत' इत्यत्रोपास्यतया निर्दिष्टा मनोमय वादिगुणकः किं जीव ? उत परमात्मेति विचारः तदर्थे कर्मकर्तृव्यपदेशशब्दविशेषोपास्यपरसहस्यारगतब्रह्मशब्दादयः किं मुख्या उतामुख्या, तदर्थे किं ? मनोमयत्वादिकं जीवस्यैव सम्भवति उत परमात्मानोऽपि घटत इति । तदर्थे 'अप्राणोद्यमना' इति किं मनोआदिसम्बन्धमात्रनिषेधः उत सम्बन्धविशेषनिषेध इति । यदा सम्बन्धनिषेध तदा मनोमय वादेर्जीवासाधारणतया कर्मकर्तृव्यपदेशादीनाममुख्यत्वेन 'स क्रतुं कुर्वीत' इति विहितोपासनस्योपास्योपजीव इति पूर्वपक्षस्थिति यदा सम्बन्धविशेषनिषेध तदा मनोमयत्वादेः परस्मिन् सम्भवन कर्मकर्तृव्यपदेशादीनां मुख्य वाच्यत्वात् सत्यया विहित परमात्मेति रिद्धाते फलफलिभावः । पूर्वपक्षमुपपादयति कुत इत्यादिना ॥

ननु कथमस्य पादस्यास्य जीवलिङ्गकवाक्यविषय मनोमय वादिकाह स्य जीवलिङ्गमिति च तस्यैव मनस्सम्बन्धमात्रस्य जीवलिङ्गत्वाभावात् जीवलिङ्गभूतस्योपकरणोपकरणे वलक्षणसम्बन्धविशेषणत्वात् वाच्यत्वमिदं येष मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वादिशुचम् । ननु 'सर्वे रत्नत्विदं ब्रह्म' इति व क्ये प्रकृतं ब्रह्म 'सक्रतुं कुर्वीत' इत्यत्रोपास्यतया सम्बन्धमनोमयत्वादिगुणानां विशेष्य स्यादिति शङ्कायां किं ब्रह्मशब्दस्य विधिपदाकाङ्क्षायाश्च शङ्कायाः, उत 'क्रतुं कुर्वीत' इति विधिपदस्योपास्यसाक्षात्त्वात् सन्नहितानां मनोमयादिपदानां विशेष्यसाक्षात्त्वाच्च, ब्रह्मशब्दस्योत्तरनामय इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं चिन्तेन दूषयति नच सर्वमिति । अन्वयार्थतया निराकाङ्क्षा वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति नच सक्रतुमिति स्वनाक्योपासनेति विच्छेदकाभावात् महावाक्यैक्यं विवाञ्छितम् तत्स्य 'एव आत्मा' इति स्वयं कथस्यनना यादेन समानालिङ्गनामद्यन्देन विशेषाकाङ्क्षाशमनात् वाक्यान्तरस्यान्यार्थमिजलिङ्गब्रह्मशब्दाकपो न युक्त इति भावः । प्रथम

श्रीभाष्यम्

शुक्लं यदनुम्, स्वभावयोपात्तेन मनोमयत्वादिगुणत्वेन निराकारात्तयात् ; ' मनोमयः प्राण शरीरः ' (३.१.४,१) इत्यनवधार्यतया निर्दिष्टस्य च भक्तिविपरिणाममात्रेणोभयाकाराक्षानिवृत्तिरितिः । एवं निश्चितं जीवस्यै ' एतद्वत् ' (३.१.४,१) इत्युपसंहारस्य प्रत्यक्षपदमपि जीव एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यप्यवसीयत इति ॥

एवं प्रते घ्नः— ' सर्वत्र प्रतिज्ञोपदेशात् ' मनोमयत्वादिगुणत्वं परमात्मा । धृतः ? सर्वत्र वेदान्तेषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात् । प्रसिद्धं मनोमयत्वादि ब्रह्मणः । यथा-मनोमयः प्राणशरीरनेता ' (मु.२.२.७) ' स य एषोऽन्तर्हृदय व्याकाशः । तस्मिन् प्रथमं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यमयः ' (नं.शिक्षाघट्ट्यां.६.३) ' हृदा मनीषा मनसामिफल्लतो य एनं विदुरमृताम्ने भवन्ति ' (नं.नागायण.३) ' न चक्षुषा शृणो नपि वाचा ' (मु.३.१.८) ' मनसा तु विशुक्तेन (३.१.८) तथा ' प्राणस्य प्राणः ' (वेनो प.१.२) ' अथ प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिशृष्टोत्थापयति (को ३.२) ' सर्वाणि हया इ-

मुक्तप्रकाशिका

नानां मनोमयादिपदानामुपासनवाचिपदेनान्वयायोगात् ब्रह्मपदमन्वेतम्यमित्यत्राह—मनोमयइति । ऋतुशब्देन द्वितीयाकारदस्याप्यनन्वयात् पृथगन्ततया विभक्तिविपरिणामे कार्ये सन्निहितस्य साक्षात्पश्येत् पदस्य विभक्तिविपरिणामो-
-नास्यः । ननु वाक्यान्तस्यस्य निराकाराक्षयित्यर्थः उभयाकारात्ता मनोमयादिपदस्य ' वस्तु शुचीति ' इत्यस्यचाकाङ्क्षा । न वस्तु शुचीमिति पश्यम्यन्वयः । मनोमय यादि च सत्यसद्ब्रह्मत्वात् पूर्वमेव प्रतिपत्तम् अशीवस्य च व्यापारत्वात् पूर्वं शुचिर्वातिरेकनिर्देशश्च मनोमयत्वादेः पाश्चात्तः अतो मनोमयत्वादिस्वारस्यानुगुणमित्यन्वयेति तत्रि प्रदेनेत्त मनोमयत्वादिमुणकेनेति जीवपरत्वे ब्रह्मशब्दः कथमित्यत्राह—एवमिति ॥

एव प्राप्तइति । प्रतिशवाक्यमभ्याहरति मनोमयत्वादीति सत्यसद्ब्रह्मत्वादिविशेषिणामादरिणामादरात्तु-
-रोपेन परमानन्दमुक्तम् । सर्वत्रेति व्याख्येय पदम् । तस्याचष्टे वेदान्तेष्विति । सामान्यशब्दस्य विशेषशब्दव्युत्पत्ति-
-भावः । हतुपद व्याचष्टे प्रसिद्धस्येति । ननु वेदान्तेषु परतरपरतया प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दभ्रमणादिति परैर्याख्यात एव-
-तन व्याख्यानं सत्यापि तद्विहाय कथं युक्तयन्तरेणैतिः उच्यते—पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मशब्दान्द-व्यस्योपसंहारस्यब्रह्मशब्दोर्वैर्य-
-स्यच पूर्वशिक्षित्वात्वात्तथोत्तरं वस्तु शुचीमिति भावः । मनसामान्येन चन्द्रसामान्यपरं वाक्यमाह—मनोमयः प्राण-
-शरीरनेतेति । अमृतो हिरण्यमय इति परमानन्दपरवैशेष्यायोपात्तम् । मनसामान्येन चन्द्रविशेषपरं वाक्यमाह—
-ब्रह्मज्ञाननिषेति । हृदेति भक्तिरुचये मनीषेति धृतिः ' न सन्दृष्टो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् '
-शो पूर्वाधमेकरूपं पठित्वा ' भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह ' इति महाभारत उच-
-नान् । अभिफलसः ब्राह्मः मनोविशेषेण सन्न-वविशेषवाचिवाक्यमाह—न चक्षुषेति । प्राणशरीरं वे शुक्तिमाह—तथेति ।
-प्राणस्य प्राणः आहारः ' सर्वाणि ' इत्यादिवाक्यं प्राणशब्दस्य यौगिकहृत्या परमानन्दपरं प्राणुत्तम् । इदानीमवर्षय-
-मानश्रुत्याऽपि परमानन्दपरत्वेन तद्वान्यमुपात्तम् । वैश्वानराधिकरणन्यायेनोभयथाऽपि परमानन्दपरत्वं युक्तमिति भवः ॥

अत्र काङ्क्षजाते प्रतिपन्नं मनोमयत्वादिशब्दार्थमाह—मनोमयत्वमिति । ब्रह्मशब्दाहकलक्षणसम्बन्धविशेषार्था-प्रायेण
-मनोमयइत्युक्तमित्यर्थः प्राणशरीरशब्दार्थमाह—प्राणैति । मनोविकारो मनोमयः सर्वविकाराणां ब्रह्माधिष्ठानत्वात् ब्रह्म

श्रीभाष्यम्

मानि भूतानि प्राणोऽत्रमित्येति शान्ति प्राणमभ्युज्जिहते ' (छां.१.११.५) इत्यादिषु । मनोम-
यत्वं प्रियुद्धेन मनसा ब्राह्मन्त्वं प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वं च ॥

एवं च सति ' एषम आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्म ' (छां.३.४.१४) इति ब्रह्मशब्दोऽपि
मुच्य एव भवति । ' अप्राणो ह्यमनाः ' (मु.१.१.२) इति मन आद्यस्य ह्यनं प्राणायत्तां स्थितिं
च ब्रह्मणो निषेधति ॥ अथवा ' सर्वं पाल्यदे ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ' [छा.३.
१४.१] इत्यत्रैवोपासनं विधीयते-सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तस्सद्गुपासीतेति । ' स प्रतुं कुर्वीत'
इति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः । उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वाद्दय. यतरसर्वात्मक

श्रुतप्रमाशिका

समानाधिकरणमिति कैश्चिदुक्तम् तदाहि मनोविकारस्तुल्यत्वेऽच्छेदोपादयो ब्रह्मे युक्त स्यात् तदुक्तम् एतद्ब्रह्म एव
दिकत्यागुणप्रकरणविरोधात् । हेयगुणविशेषाणां स्वरूपानुपपत्तेश्च । उच्यते ' यथा प्रतुरास्मिन्लोके पुरुषो भवति
तथेते प्रेत्य भवति ' इति अत्रो हेयगुणापत्तिरेव फल स्यूत् । प्राणप्रेयं शरीरमस्यैत्यर्थश्चेत् प्राणशब्देन प्राणरत्नव्यभि-
षानं ह्यिष्टस्यात् प्राणश्च शरीरत्वात्तेति समासो न घटते । प्राणशब्दोऽपि यथेति व्यभिचरत् - दुर्महिश्च ह्यिष्ट- अतो न घट-
एवार्थइत्यभिप्रायः—उपहारस्वारस्यमाह—एवयेति । मनःप्रभृतिनिषेधवाक्यार्थमुक्तार्थाविरुद्धमह—अप्राण इति ।
प्राणप्राहकभावनिवृत्तियुक्त्याम् वादिरूपसन्ध्याविदे पो विधेय. उपकरणोपकरणत्वलक्षणसब घटिरेपो निषेध इत्यभिप्राय ॥

अथ स्वामिनार्थयोजना कर्तुमारभते अथयेति । पूर्वस्था योजनाया सूत्रे प्रतिज्ञावाक्यस्याध्याहार्यं वाटुपक्रमोप-
सहारानन्तरमादेकनिषेधप्रतीतिस्वारस्येन भिन्नविषयत्वप्रतीति पूर्वकपूर्वपक्षानुदयेनाधिकारणाभाते श्रवणमन्त्रमभ्यामेव नि-
ष्पाद्यायाः शान्तेरुपासननिष्पादकान्त ' एवविच्छान्त. ' इति श्रुतिसिद्ध वादन्यत्रापि शान्त्युपायवैवोपासनविधानादर्श-
नात् शान्तशब्दस्य शान्तिकामपरत्वास्वारस्यात् कृत्यनुरोधाच्चयमेव योजना कमुचितेति भावः । अत्रैवोपासनविधायत
इति । अत्र शान्त्युपायोपासन उत्तरत्र मोक्षोपायोपासनमिति नायमर्थः, अपित्वेवैव मोक्षार्थो एव निषेध इति भावः ।
शान्त्युपादेयं स्वरसतो वद-वाक्यार्थमाह—सर्वात्मकत्वमिति । नत्वाशयाया तदह विहितोऽयमिति भावः ॥

तर्हि ' सप्रतुं कुर्वीत ' इति किमुच्यत इत्यत्राह—सप्रतुमिति । के पुनर्विधेया गुणा इत्याह—उपादेयाश्चेति।

अथ सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः.

पूर्वाधिकरणे (पूर्वपादान्त्यधिकरणे) आपातत. जीवब्रह्माभेदप्रतीतिपरप्रतर्दनविद्यावाक्य विचार जालब्रह्माभेदो न वि-
धायति । ' अध्यात्मसम्प्रभूम्यास्मिन्नि' इत्यत्र तथा निर्णयात् ' विज्ञानोऽह ' 'उपास' इति चादुदयपर्याप्तश्रुतिस-दभे-
शानाभित्तमेवोपासन विधायितमिति स्फुट प्रतीत्या सार्थे पञ्जीवब्रह्मैव जीवाभेत्त श्रुतितापस्यविषय इति निर्धारितम् ॥

अथ समानाधिकरणोपक्रमवाक्यघटितशाण्डिल्यविद्याया जीवभिरब्रह्मैवोपास्य विवक्षितम्, ' अध्यात्मस- ' -
त्यत्र ' सम आत्मेति विद्यात् ' इति वाक्ये तारिक्कभेदघटितसबन्धी परमा मैव विवक्षित इति निरूपितोऽर्थ. निवात्म-
भ्यस्त एव ' म आत्मा ' इति वाक्य एव विवक्षित इति साधनेन स्यापथिभ्यन् निर्विशयसविशेषविद्याभेद- प्रतर्दनशा-
ण्डिल्यविद्यारित इति पक्षमापि व्युदञ्जन् शाण्डिल्यविद्याप्रतिपाद्यार्थं निश्चिनोति—सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादिना । सर्वत्र

गूढार्थसंग्रहः

प्रसिद्धोपदेशात् इत्यत्र सर्वत्रेति न वेदान्तपरं ' सर्वैस्त्विति विषयवाक्यविवरणरूपवादास्य सू-स्य श्रुतिघटकशब्दा-
र्थस्य बुद्धिस्थस्य परित्यागानौचित्यात् । एतेन सर्वशब्दार्थभूतं ब्रह्मेति निष्पन्नम् । ' स्वत्विति प्रसिद्धार्थम् ' इति सूत्र-
काराशयः । अन्यवानामनेकार्थत्वात् । सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं ब्रह्मैव 'प्रसिद्धोपदेशात् ' रज्ज्वान् इति हेतुतः सर्वा म-
कत्वोपदेशादित्यर्थः । प्रसिद्धाह हेतुतया व्यपदिश्यते सक्त्वोपनिषत्सु ब्रह्मैव जगज्ज मलर्थास्मितिहेतुतया प्रसिद्धम् । 'यतो
वा' इति श्रुतेः इति सगि, दीपेऽप्येवमेव । विवरणद्वयस्यायमाशयः । 'रज्ज्वान्' इति हेतुना ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं श्रुतौ
विवक्षितमिति स्पष्टम् । ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारण यत्नेन सर्वात्मकत्वचेत्युभयं प्रसिद्धम् । तेन जीवध्यावृत्तिः 'यथा मनि
तिष्ठन् ' ' यस्त्रेषु भूतेषु तिष्ठन् ' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वत्रेति समन्वयोक्तिः तत्रान्तर्यामितया विद्यमानस्यैव सर्वात्म-
कत्वमिति बोधनाय । तत्र ' एष त आत्माऽन्तर्यामी ' ' सत आ मा अन्तर्यामी ' इत्यभ्यासवत् अत्रापि ' एषम आत्मा-
ऽन्तर्हृदय ' इति त्रिवारमभ्यासेनापि अयमर्थः हृदीक्रियते ॥

पूर्वयोजनाया मनोमयत्वादेः सर्वत्र प्रसिद्धिः या उक्ता १। न घटन इति 'अथवा' इति योजनान्तरम् । 'जन्मा-
द्यस्य यतः ' इति सूत्रयित्तुः जगत्कारणवाक्यानामेव प्राधान्य तदर्थस्यैव मसिद्धिरिति च समनमिति स्फुटम् । उपादानो-
पादेयभावनिबन्धनाभेदोपपादकत्व कारणवाक्यानामेवेति पूर्वमेवोपपादितम् । अत्र श्रुतिरेव 'रज्ज्वान्' इति हेतुतः तत्स्य
ब्रवीतीति उपपादननिरपेक्षमेव । भाष्येऽप्ययमर्थो विवक्षितः अतः व्याख्यात्रयेऽध्ययमेवार्थः । एतेन उपासनाविधावापि
बीजं प्रदर्शितं भवति शान्तिस्तु न प्रधानभूता उपासनाङ्गभूताह सा । ' शान्तोदान्तः ' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकरस्याच्च ।
उपादानोपादेयभावनिबन्धनाभेदप्रतिपत्तौ सर्वत्र पारतन्त्र्यप्रतीतिरपि भवति । ' एषम आत्मा ' इत्यभ्यासात् । एतेन राज-
कुमारनयोऽपि सूचितौ भवति । शरीरे जीवपरयोः स्थितेरत्र विवक्षितत्वेन ' द्वामुपगौ ' इति श्रुत्यन्तर्गत्वाप्यत्राभि-
प्रेतत्वात् तस्याश्रुतः उपनिषद्द्वयइव ऋष्यसंहिताया 'अस्य वामस्य' इत्युक्तेऽपि पाठेन तत्र 'इनोविश्वस्य ' ' पाकन '
' तन्नोन्नशब्दः पितरं न वेद' इत्यादौ स्पष्टं राजकुमारनयोऽभिहितः । अयमर्थः पूर्वमेव (जि. अ. ७. ६. ५. पु) अभिहितः । इम-
च्चार्ये 'अभिकौकसत्वात्' इति सूत्रे सूचयिष्यति सूत्रकारः । तत्र ' अलौकसत्वा'दित्यनभिधाय ' अभिकौकसत्वात् ' इत्यभिधा-
नेन ' पाकन ' इति श्रुतिस्थपाकशब्दार्थः सूत्रकाराभिप्रेतः । 'पोतःपाकोऽभिकः' इति कौशानुसारात् पाकशब्देऽभिकत्वाच्ची ।
अतः ' सर्वैस्त्वित्ब्रह्म ' इत्युपादानोपादेयभावविवक्षायाः सूत्रेण राजकुमारनयस्य स्पष्टतया सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वोपा-
सनविधावेव श्रुतितात्पर्यम् । इदं ' सर्वत्र ' इति सप्तम्यन्तनिर्देशेन ' अभिकौकसत्वात् ' इत्यत्राभिकशब्देन च सूचितम् ।
सर्वत्रान्तर्यामितया स्थितिरैव ' सर्वै स्खु ' इत्यत्र विवक्षिता । उपादानोपादेयभावस्यान्तर्यामित्वगर्भत्वात् । ' एषम आत्मा '
इति त्रिवारमभ्यासेनान्तर्यामिब्राह्मणे (२२) वार (२४) वारमभ्यासे (का. पा. भा. पा) ' सत आत्माऽन्तर्यामी, एतत् आत्मा
अन्तर्यामी ' इति सर्वत्रान्तर्यामितया स्थितेर्हृदीकरणत्वात् । अतः ' सर्वत्रेति पदं न वेदान्तपरम् अपितु श्रुतिघटकसर्वपदायपर-
मेव । ' तेन च उपासीत ' इत्यत्रैव विधिर्विवक्षित इति निश्चीयते । अत्रोपासनाविषयङ्गीकारेऽपि एतद्विहितोपासनानुवादेन मनो-
त्वादीनी गुणाना बहूनां विधानेऽपि नानुपपत्तिः । ' स ऋतु बुर्वीत ' इत्यत्र विधिप्रत्ययान्तरश्रवणेन रेवत्यधिकरणा-
नुद्देश्येऽधिकरणन्यायाभ्या (१. २. १. २. ६. ६. १) भावनान्तरविधानाङ्गीकारेण दोष वत् । तथाह यथा अग्निपृष्ठाया
ऋणे धुने ' एतस्यैव रेवतीपु पारतन्त्र्यामभिधेयसामकृ वापशुकमोक्षेतिनयजेत ' इत्यस्मिन्वाक्ये प्राप्ताग्निपृष्ठागानुवादेन
उग्रभिधेयसामतदुत्तरकालादीनामनेकीवधोनेऽपि भावनान्तरविधानाङ्गीकाराद्यथा न वाक्यभेदः, यथा वा दर्शपूर्ण
ासयोः ' यस्य हविर्निरुत पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात् सत्रेथा तच्छुलान् विमज्जयमभ्यमास्तान्मये दात्रे पुरोडासमष्टाकपाल

श्रीभाष्यम्

ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः । तत्र सन्देहः किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते उत परमात्मा-इति किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? तस्यैव सर्वपदसा-
मानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः । सर्वशब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं कृतरत्नं जगत् । ब्रह्मा-
दिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलकमंदिशोपोपाधिको विद्यत एव ; परस्य तु ब्रह्मण-
स्सर्वेश्वस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य सम्स्तुहेयाकरसर्व-
भावो नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन्यपि क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते । अत एव परमात्मा परं
ब्रह्मेति परमेश्वरस्य क्वचित्सविशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेशुद्धत्वं च विद्यते
' सच्चानन्त्याय कल्पते ' (श्वे. ५. ९) इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जन्मस्थि-
तिलयानां तज्जलानिति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते । तदयमर्थः-अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छि-
न्नस्वरूपत्वेन ब्रह्मभूतस्सन्ननाद्यविद्यया देवतियुद्धन्नुप्यस्याचरात्मनाऽवतिष्ठते इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

उपादेयाः विधेया । यथा ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इति हामे विहिते ' दध्ना जुहोति । इति धनो होमसाधनत्वमात्र
विधेयं जुहोतीत्यनुवादः तद्वदिति ॥

ननू।सनविधेरुत्पत्तिशिष्टसर्वोत्पत्तिगुणावराधा-मनोमय वादानां नोपास्याकाङ्क्ष वमितिचेन्न सर्वात्मकत्वस्योपासन
विधेयाकथस्य मामायात् । तत्रःतत्र तदतन वेत्सर्गमेद ब्रह्मलान्वति प्रसिद्धवतिदेशउपासनविधेयकावयत्व निवारयति
नष्टुपाधीत स्थिति प्रसिद्धवतिदेशवचनव्यतिर्धते । वाक्यार्थमाह-अतइति । एवमेकविषयत्वमङ्गीभूयैव पूर्वपक्ष-
शिद्धान्तौ दर्शयितुं सशयमाह-तत्रेति । तत्र एकविषयत्वे सिद्धे किमत्रोपास्यतया निर्दिष्टो जीव । उत परमात्मेति
विशयः, तदर्थं किं ब्रह्मशब्दो जीवपरः ? उत परमात्मपर तदर्थं किं ब्रह्मशब्दकर्मवृत्त्यपदेशादयो मुख्या, उतनेति
तदर्थमणीयस्त्वपदेशः किं मुख्यं विरोधी उत न तदर्थमणीयस्त्वपदेशः कथा किं स्वाभाविक किमोपाधिकमिति । यदा
ऽणीयस्त्व स्वाभाविक ज्ञायस्त्वमन्यथासिद्ध तदाऽणीयस्त्वस्य ब्रह्मशब्दादिमुख्यान्वरोधि वेन ब्रह्मशब्दस्य जीवपर सादु-
पास्यतया निर्दिष्टो जीव इति पूर्वपक्षस्थिति, यदाऽणीयस्त्वमौलिक ज्ञायस्त्व स्वाभाविक, तदाऽणीयस्त्वपदेशस्य
ब्रह्मशब्दादिमुख्यताविरोधित्वाभावेन ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपर उपास्यतया निर्दिष्टः परमात्मेति सिद्धान्ते पल्लव
माय । हेतु विवृणोति सर्वशब्देति । ततः किमित्यपक्षया जीवस्य सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह-ब्रह्मादीति । ब्रह्मा
दिमायः चतुर्मुखादिभावः । अनादीति । अहितकर्मो पादनहृत्तुर्विद्या, तद्भेदु कर्मोति नीजाङ्कुरादिनयादनमादि । तस्यै
वेत्सवधारणनुदेता परस्य सर्वभावानुपपत्तिं विवृणोति परस्येति । सर्वशब्दाद्य जानाति सर्वशक्ति-वात्रिवारयितुं शक्नोति,
नच ज्ञानशक्तयोःशुद्धाचः श्रविद्यामूलकमनिरहात् अतो न सर्वमात्रसम्भवतीति भावः । ब्रह्मशब्दः कथमित्यज्ञाह-
प्रत्यागिति । तदुपपादयति अतएवेति । परमात्मेति दृष्टान्ततयोक्तं यथा आ मशब्दोऽनोदिक साधारणं तद्वत् ब्रह्मशब्द
इति भावः । प्रतिपात्राः परब्रह्माभ्युपगमेन वाक्यनिर्देशविचारस्य पाठन पूर्वपक्षे परस्कराभ्युपगमं च उपास्य, आ म
शब्दस्य साधारण्यं युक्तम् प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण्यात् आमोतीतिह तदनुपपत्तिं जगत् व्याप्नोतीति, एवमुच्यतेसाधारण
ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तमित्यत्राह-प्रत्यगात्मनश्चेति । कथं जन्मदिकारणं च हेतुयथोक्तं हेतुनिर्देशोह पूर्वप्र
सिद्धपक्षे प्रसिद्धश्च परमात्मनियं युक्तमित्यत्राह-अविदुषइति । अनादिहेतुव ब्रह्मस्य, ब्रह्मवत्तु शुद्धस्य तस्य
सर्वशब्दसामानाधिकरण्यं कथं घटत इत्यत्राह-तदयमर्थइति ॥

श्रीभाष्यम्

अत्र प्रतिविधीयते—‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्’—सर्वत्र ‘सर्वैखल्विदम्’ (छां.३.१४.१) इति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतया विधीयमानं परं ब्रह्मैव न प्रत्यगात्मा । कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात्, ‘तज्जलान्’ (३.१४.१) इति हेतुतः ‘सर्वे खल्विदं ब्रह्म’ (३.१४.१) इति प्रसिद्धवदुपदेशात् । ब्रह्मणो जातत्वाद्ब्रह्मणि लीनत्वाद्ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मान्मकत्वं सर्वे खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धास्त-देवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते । तच्च परमे ब्रह्म ; तथा हि ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म’ (तै.श्र.१) इत्युपक्रम्य ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’ (तै.श्र.६) इत्यादिना पूर्वानुवाकप्रतिपादितानवधिकातिशयानन्दयोगिनो विपश्चितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्ते ; तथा ‘सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य काश्चिज्जनिता नचाधिपः’ (श्वे.६.९) इतिकरणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते । एवं सर्वत्र परस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं प्रसिद्धम् । अतः परब्रह्मणो जातत्वाच्चस्मिन् प्रलीनत्वात्तेन प्राणनात्तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम् । अतस्सर्वप्रकारं सर्वशरीरं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म शान्तो भूत्वोपासीतेति श्रुतिरेव परस्य ह्यणस्सर्वात्मकत्वमुपपाद्य तस्योपासनमुपदिशति । परं ब्रह्म हि कारणवस्थं कार्यावस्थं सूक्ष्मसूक्ष्मलक्ष्मिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा

श्रुतप्रकाशिका

सिद्धान्तमाह—अत्रेति । यथा ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्’ इत्यन्तशब्दः प्रतिशेषः, एवं सर्वेति सूत्रपदं प्रतिशेषरहितमाह—सर्वत्रेति । तदेव पदं व्याचष्टे सर्वमिति । सर्वत्रेति पदं न वाचकशब्दात्परम् अपि तु वाच्यजगत्परमित्यर्थः नाशब्दमिति वा नेतर इति वा अन्य इति वा पूर्वपादादनुवर्तते अतः पर्यवसानलक्ष्यं प्रतिशेषपदं ब्रह्मेति ‘न शरीरः’ इत्यत्र वक्ष्यमाणमुपपायाह—न प्रत्यगात्मेति । प्रसिद्धोपदेशात् इति पदं व्याचष्टे द्रष्टेति । जगज्जन्मस्थितिलया । तद्वृत्ततादात्म्यस्य च प्रसिद्धत्वेनोपदेशादित्यर्थः इतिशब्देन हेतुतयोक्तत्वाज्जन्मादिना प्रसिद्धवत् । प्रमाणशब्दस्यैव हि हेतुता तद्वृत्ततादात्म्यस्य प्रसिद्धत्वम् एतन्नोपदिष्टम् । तत्संशयमिति ब्रह्मण इति । कारणत्वनिबन्धनतादात्म्यस्य चात्र प्रसिद्धत्वेनोपदेशः पठितः । प्रसिद्धवन्तस्ततः किमित्यत्राह—तथेति । प्रसिद्धं दर्शयति तथाहीति । ‘यतो वा इमानि’ इति वाक्यस्य जीवविषयत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—आनन्दो ब्रह्मेति । आनन्दशब्दस्तानन्दपरत्वव्यक्तीकरणयाह—पूर्वानुवाकेति । वाक्यान्तरमाह—तथेति वाक्यान्तराणामप्युक्तार्थपरत्वात्तन्मिदंमाह—एवमिति । श्रुत्यन्तरेष्वपि जन्मादिहेतुवृत्ततादात्म्यमप्यर्थेऽस्तिमित्यत्राह—अत इति । तदात्मकतया तादात्म्यमिति । तदात्मकतयेति श्रुत्यन्तरविषय तत्रैव तदनन्वयदृष्टत्वेः श्रुत्यन्तरेषु तदात्मकत्वेनोपपादानादिह प्रतिपन्नमपि तादात्म्यमुपपन्नमित्यर्थः । चिदर्थविलक्षणस्य कथं तदात्म्योपपादादित्यत्राह—अतस्सर्वेति । सर्वात्मकशब्देनोपपाद्य सर्वशरीरमित्युक्तम् आहुत्यधिकरणस्यायेन प्रकारिपर्यन्ताभिधानादित्यर्थमाह—सर्वप्रकारमिति । श्रुतिरेव ‘सर्वे रसलु’ इत्यादिश्रुतिरेव उपपाद्य ‘तज्जलान्’ इत्यंशेन कार्यकारणभावेन शरीरान्मभावेनोपपाद्येत्यर्थः । तद्ब्रह्मर्तादिरूपेण कृतस्य प्राणनस्य शरीरान्मभावोपेक्षयात्तेन च तथोपपादितं भवति । स्थितिदेशार्था हि शरीरान्मभावः, प्रज्जलान्मभावोपपाद्य ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इति सर्वभेदशून्यत्वात्तदशरीरान्मभावविधिरित्यत्राह—परं ब्रह्महीति । स्थितौ शरीरान्मभावोपपादानादुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणः

धीभाष्यम्

सर्वात्मभूतम् । एवंभूततादात्म्यस्य प्रतिपादने परस्य ब्रह्मणस्सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकारत्वं न विरुध्यते, प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यप्रसङ्गात् । प्रत्युत निरतिशयश्वर्यापादनेन गुणार्थेय भयतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥

यदुक्तं जीवस्य सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति ; तदसत्, जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासम्भगात् । मुक्तस्याप्यनवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगत्तादात्म्यं जगज्जन्मास्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तं न सम्भवतीति 'जगद्व्यापारवर्ज्यम्' (शारी.४.४.१७) इत्यत्र यद्व्यते । जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मास्थितिलयानां स एव कारणमित्यपि न स्ताधीयः, तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वात् । अतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दामिधेयः । इममेव स्वार्थमभियुक्ता बहुमन्वते । यथाऽऽह घृत्तिकारः 'सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेश' इति ॥

सू-२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

श्रुतप्रकाशिका

कारणावस्थायामपि विशिष्ट-वमर्थोक्तं द्रव्यन्तैः कण्ठोक्तं चेत्यभिप्रायः, सर्वदा विशिष्टचेत् कार्यकारणावस्थयोः को भेद इति शङ्कापरिहाराय सूत्रमर्थव्युत्पत्तिद्वयशरीरतय-युक्तम् । ततः । अमुमर्थलङ्घकवस्यैवत्राह— एवंभूतेति ॥

जीवस्यैव सर्वतादात्म्य पूर्वपक्षिणोक्तमनूय दूषयति । यदुक्तमित्यादिना । मुक्तस्य तत्सम्भवतीत्यत्राह— मुक्तस्येति । जगज्जन्मास्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तमिति बहुमीहः कारणवप्रयुक्तमित्यर्थः । जीवस्य कर्मद्वारा जगत्कारणत्वमनूय दूषयति जीवकर्मैति । तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीति । नहि कर्म जगतः कर्तृरूपनिमित्तमुपादानं च उभयमीश्वर एव । कर्म तु केवलं वैयर्थ्यहेतुः यथा घटादिनिर्माणस्य भोक्तृकर्मनिमित्तत्वेऽपि भोक्तृकर्मणा न कर्तृत्वमुपादानं वा कुलालमृत्पिण्डयोरैव तदुभय । नच 'तज्जलान्' इत्यत्र तच्छब्दस्य कर्मवाचित्वम् अतो न जीवस्य जगत्कारणवकृत तादान्यमस्तं यमिप्रायः । स्वार्थमुपसहरति अतइति । द्वितीययोजनोक्तार्थस्यैव साम्प्रदायिकत्वमाह— इममेवेति । 'सर्वं खलु' इत्यादिनाक्येन सर्वात्मतयोक्तं ब्रह्म ईशः परमात्मैत्यर्थः ॥

सू= विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

गूढार्थसंमहः

निरूपेत् ये स्वयिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधर्गैश्चरं यंऽणिष्टास्तान् विष्णवे शिष्यविष्टाय शृते चरम्' इति श्रुते वाक्ये वाक्यभेदापादकगुणात् 'श्रीणि कर्माणि विधीयन्ते' इति पूर्वपक्षीकृत्य ब्रह्मदेवताविशिष्टभावानन्तरविधिपक्षस्वीकारेण वाक्यभेदपरिहारः तद्वत् अत्रापि 'सर्वं खलु' इति वाक्यविहितोपासनानुवादनं मनोमयत्वादिगुणविधायकवाक्ये गुणविधानेऽपि भावनान्तरविधानाङ्गीकारेणैव वाक्यभेदपरिहारोपपत्तिः । 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति सूत्रे विवक्षित-पदं तात्पर्यविषयोभूताधीरपरम् । तदुक्तं शाङ्करभाष्ये— 'वक्तव्यमिष्टाः विवक्षिताः; यद्यप्यपौरुषेयं वेदे बबहुरभावात्त्रेच्छार्थः;

श्रीभाष्यम्

वक्ष्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्वसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामसर्वगन्धर्वसर्वरससर्वमिन्द्रियमाप्सोऽवापयनावरः' (छां. ३. १५. २) इति । मनोमयः-परिशुद्धेन मनसैकेन ब्राह्मः । विवेकविमोक्षादिसाधनसतकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मलीकृतेन हि मनसा गृह्यते । अन्नेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया सकलेतरविलक्षणस्वरूपतोच्यते ; मलिनमनोमिमलिनानामेव ब्राह्मत्वात् । प्राणशरीरः जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः प्राणो यम्य शरीरम् आधेयं विधेयं शेषभूतं च सप्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वत्रोपत्वानि शरीरशब्दप्रचुत्तिनिमित्तानीत्युपपाद्ययिष्यते । भारूपः भास्वरूपः । अप्राकृतस्यासाधारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्ति-युक्तत्वार्थः । सत्यसङ्कल्पः अप्रतिहतसङ्कल्पः । आकाशात्मा आकाशावत्सदमस्वच्छस्वरूपः ;

धृतप्रकाशिका

निवक्षितत्व षष्ठोमच्छाविषयस्य अपौरुषेयवाक्यप्रतिपाद्यगुणानां पुष्टेपेच्छापूर्वकत्वायोगात् कथं विवक्षितत्वमिति शङ्काया विवक्षितपद व्याचष्टे वक्ष्यमाणा इति । विवक्षितानामेव वक्ष्यमाणत्वादिब्रह्मक्षितशब्देन वक्ष्यमाणत्व लक्ष्यत्व-त्वार्थः । 'सर्वस्वस्तु' इति प्रथमवाक्यपेक्षया वक्ष्यमाण ह्यनन्तरनाक्यगतगुणजातम् । निषेधनाक्यविरोधपरिहाराय सामान्य मनोमयशब्द विशेषवाक्यानुगुण व्याचष्टे 'मनोमय इति । परिशुद्धेन मनसैकेनेति । 'अद्वैतश्चो वायुमक्षः' इतिवदवधारणार्थं इत्येकशब्दस्य भावः ; तद्य 'न चक्षुषा गृह्यते नापि याचा, मनसा तु विशुद्धेन' इति ध्रुवार्थं गुणत्वात् विवृणोति विवेकेति । फलितार्थमाह—अनेनेति । कुत इत्यत्राह—मल्लिनेति । मलिनमनोब्राह्मत्व हेतुर्वाह वक्ष्या-पकं अत्रो व्यापकनिवृत्तया व्याप्यनिवृत्तिरिभुभयलिङ्गकत्वसिद्धिरिति भावः । मुक्तस्यापि विशुद्धमनोप्रहाव नसंभवति मुक्तं स्वातन्त्र्येण गृह्णातिचेत् मनोऽशुद्ध ब्रह्मपर्यन्तत्वेन चेद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः विशुद्धमनोब्राह्मत्वमिति । प्राणशरीरशब्द व्याचष्टे जगतीति । प्राणशरीरशब्देन प्राणधारकव कथमयगम्यत इत्यत्राह—प्राणो यस्येति । शरीरत्वेति कथमाधेयत्वादिकमित्यत्राह—आधेयत्वेति । भारूप इति । शानस्वरूप इत्यर्थस्त्वितिष्ठिष्ठः रूपशब्दोहि धर्मः की भाशाब्दोहि दीप्ति-परः दीप्तिधर्मकत्व निग्रहद्वारक 'आदित्यवर्णं तमस परस्तात्' 'रुमघर्षम्' इत्यादिध्रुवैकधर्मात् इत्यामिप्रार्थ-णाह—भास्वरूप इति । ताद्विबृणोति अप्राकृतोति । सूक्ष्मस्वच्छस्वरूप इति । सूक्ष्मत्व व्याप्यहेतुत्व, स्वच्छत्व निर्मलत्व,

गुह्यार्थसंग्रह

संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोकोहे यच्छब्दोर्माहृतमुपादेय भवति तद्विवक्षितमिदु-च्यते । यदनुपादेय तद-विवक्षितमिदुच्यते तद्वेदेऽपि उपादानत्वेनाभीहृत तद्विवक्षित भवति, इतरदविवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवा-क्यतात्पर्योतात्पर्याभ्यामवगम्यते इति ॥

मनोमयत्व जीवधर्मः ब्रह्मणः सर्वसर्वान्धत्वात् ब्रह्मसन्धर्षपि भवतीत्यादि पर्योक्तनाया मनसि निघायाह—परिशुद्धेन मनसैकेन ब्राह्म इत्यादि । 'यद्यपि 'मन एव मनुष्याणां कारण बन्धनोपशान्तिः । बन्धाय विषयासक्त मुक्त्यै निर्विषयं मनः' (मै. ३) इत्यादिपर्यालोचने मनोब्राह्मत्व ब्रह्मणः कथमिति शङ्का संभवति । तथाऽपि मैत्रायणी-योपनिषदि 'मनोहि द्विविधं प्राक्तं शुद्धं चाशुद्धम्' 'समासक्तं यथाचित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येव ब्रह्मणि स्यात्तं के नमुच्येन बन्धनात् ॥' इत्यन्तेन इत्युपक्रम्य 'समाधानिर्धूतमलस्य चेतसो निर्वाशतस्यामनि य सुख भवेत् । नशक्यतं

श्रीभाष्यम्

संकेतेतरकारणभूतस्याऽकाशास्याप्यात्मभूत इति वा आकाशात्मा ; इत्यर्थे च प्रवादते अ-
न्यानपि प्रकाशयतीति वा आकाशात्मा । सर्वकर्मा-क्रियत इति कर्म । सर्वे जगत्स्य कर्म
धर्मा सर्वकर्मा सर्वा वा क्रिया यस्यासीत् सर्वकर्मा । सर्वकामः—काम्यन्त इति कामा.—
भोग्यभोगोपकरणाद्यः ते परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वगन्धः सर्वरसः—
'अशब्दमस्पदांम्' (कठ. १. ३. १५) इत्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधाद्प्राप्ताः स्वासाधा-
रणा निरवद्या निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूतास्सर्वविधा गन्धरसास्तस्य-सन्तीत्यर्थः ।
सर्वमिदमभ्यात्तः—उपतं रसपर्यन्तं सर्वमिदं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् । 'अभ्यात्तः'
इति 'भुक्ता ग्राहणाः' इति यत्कर्तरि कः प्रतिपत्तव्यः । अवाप्ती वाकः उचिः सोऽस्य ना-
स्तीत्यवाप्ती । कुत इत्याह—अनादर इति अयात्तसमस्तकामरथेनादतं ध्यामाधादादरहितः
धत एव अवाप्ती अजरुपाकः

श्रुतप्रकाशिका

संकेतेतरकारणभूतस्याऽकाशस्येत्यनेन 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इति वाक्य स्मरितम् 'अक्षरमभ्यरान्त
धृतेः' इत्यधिकरणन्यायादाकाशाशब्दः प्रकृतिवाचीति भावः । अन्यानीपि प्रकाशयति स्वमे प्रकाशयतीत्यर्थः सर्वा
वा क्रियेति । लौकिकप्रेदिकसङ्कलाङ्गणानां सद्धारकर्ताऽसौ । यद्वा सर्ववैदिकक्रिया आराधन यस्य सर्वसंक्रियत्यर्थः ।
इ-उत्तान्दुल्लव्याह्वयर्थे सर्वकामपद व्याचष्टे काम्यन्तइति । भोग्यभोगोपकरणादीनां प्राकृतव्याह्वयर्थमाह—
ते परिशुद्धा इति । अप्राकृता इत्यर्थः सत्यकामपदैकार्थ्यादित्यभिप्रायः । सर्वगन्धइत्यादि । रूपस्पर्शादिनिषेधपरवाक्या-
न्तरागामापि तुल्यन्यायपर्योतनाय आदिशब्दः । गन्धरसादीनामव्यवधानेन स्वरूपा-व्यवधानमावात् सद्धारकत्वे सति प्रा-
कृतानां पुत्रिव्यादिगतगन्धरसादीनां हेतवेन कल्याणगुणप्रकरणविरोधात् । 'भारूप.' इति दिव्यादिग्रहस्य प्रकृत-वा-
धाप्राकृतदहद्वारकगन्धरसादिविधिरित्यर्थः 'तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति ब्रह्मरसः प्रविशति' इति मुक्ता मनि साम्यान्ध
ब्रह्मगन्धरसप्रवेशव्यपदेशात्सास्यायंस्तोत्तम्भकः सर्वमिदमिति । जगतोऽपि सर्वकर्मादिगुणान्तर्भावात् गुणपरं तद्व्याख्यातम्
'अभ्यात्त' इत्यत्र स्वीकरणरूपगुणविधिः ॥

ननु नायमादिकर्मणिकः गुणगणादानस्य नित्यत्वात् नचाभ्याददातिर्गत्यर्थः स्वीकरणार्थत्वात् । नाप्यकर्मकः
सर्वमिदमिति अवगात् । नच शिष्टादिध्वन्यतमः अपठितत्वात्, त कथ कर्तारिचः 'तयोरेव कृत्यफललक्षाः' इति
भवकर्मणोरेवाह तस्मरणमित्यत्राह—मुक्ता तति । प्रमुक्तानुशासनत्वात् व्याकरणशास्त्रस्य यथाप्रयागमनुशासन कार्ये
ननु यथाऽनुशासन प्रयोगान्यव्याकरणमिति भावः यद्वा मुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्र मन्वर्थोयाकारप्रत्ययमिच्छन्ति तथा मुक्त
शब्दस्यार्थादिगणान्तर्भावकल्पन, आकारप्रत्ययगणमिति तत्र गौरव पश्यतोच कर्तारिति कर्तृभेदया प्रयोग एवाह मुक्ता
दीनामाकृतिगणा-तर्भावकल्पनमिति तन्न तैव कर्तृभेदकप्रत्ययस्यकल्पयता किमभ्रयमाणकारप्रत्ययेणेति भावः, यद्वा कर्तारि
प्रतीतिः प्रतिपत्तिः सा यथा मुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्र प्रतिपाद्येति निरूप्यते एवमत्रापि निबोधित्येत्यर्थः । सो-स्य नास्ती
त्यवाप्तीति । फलितार्थकथनमतत् वाकः उचिः अवाकः, तदभावः अवाकोऽस्यास्तीत्यवाकशब्दात्तद्विदितप्रत्ययः । यद्वा
वाक्ती न भवतीत्यावाक्ती कुतइत्याह कुतइत्यत्राहोत्यर्थः । अवाकत्व वाकसामर्थ्याभावादिति शङ्क्याह्वयर्थमनादर इति
पदमिति भावः । तदुपवाद्यति अयाम्नेति । अवाकत्वस्य तत्फलतामाह—अतएवेति । निषेधोऽवाको हेयरूप इति दर्श
येति अजल्लाकइति । सपेश-वनिब-धनबहुपलापो निषेधः ननु वाकसामर्थ्यविरूपइत्यर्थः । पदद्वयमप्रतिपाद्योऽयमेक

धीभाष्यम्

परिपूर्णेऽथर्वत्वाद्वाह्यादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत्तूणीकृत्य जोपमासीन इत्यर्थः । त एवे विद्य
क्षिता गुणा परमात्मन्येवोपपद्यन्ते ॥

सू—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.२.३)

तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खघोलक्ष्यस्य शरीरसम्बन्धनिषेधनापरिमितदुःखसम्बन्ध-
न्धयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसम्बन्धगन्धोऽपि नोपपद्यत इति ना
स्मिन्प्रकरणे शरीरपरिग्रहशङ्का जायत इत्यर्थः ॥

सूत्रप्रकाशिका

गुणइत्याह—परिपूर्णेति । सूत्रार्थमुपसंहरति तपतइति ।

एवमन्वय उक्तः कथं परमात्मन्येवैतस्यधारणासिद्धिः मुक्तेऽपि ह्येते गुणाश्चङ्कनीया इत्यपेक्षायां पूर्वसूत्रोक्तान्वय-
भेदेन व्यतिरेकमाह—

सू.३—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.१.३)

शारीरशब्देन मुक्तावस्थापि क्रोडीकारोपपादको योग्यशब्दः । अनुपपत्तेस्तु नेतर इति वक्तव्येऽपि मुक्तावस्थाजीवस्य
प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिस्फोरणार्थं शारीरशब्दनिर्देश इति भावः । बद्धोपादानं दृष्टान्ततया यथा निम्नद्वयं निम्नाहकस्वरूपे
कथानुपपत्तिः तथानुपपत्त्याप्यनुपपत्त्याहकस्वरूपेकथानुपपत्तिरित्यभिप्रायः प्रस्तुतगुणानुपपत्तिः प्रतिगुणानुपपत्तेः पर्यालोच-
यता शङ्का न जायत इत्यन्वयः न मुक्तपरिग्रहशङ्काहेतुवन्वयासिद्धिः किंतु हेतुसिद्धिरेवेति । प्रशब्दाभिप्राय इत्याशयवतोक्तं
शारीरपरिग्रहशङ्का न जायत इति ॥

'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यत्र यदुक्तं परं जीवपरयोरैक्याधीनत्वमैः परस्य विशिष्टत्वानुसन्धानोपपत्तिश्चेत्
तदनन्ववादेव परमात्मघर्मास्तस्यसङ्कल्पत्वाद्योऽपि जीव उपपद्यन्त इति शङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रम् । आरोग्यगतधर्मै-
रविद्यान् विशेष्यते यथा सर्पगतमीषणवादिना तदविद्यान् नचाविद्यान्धर्मैरारोग्य विशेष्यते यथा रज्ज्वेन सर्पः अतो जीव
धर्मैर्नोमयत्वादिभिः परमात्मनो विशेष्यत्वमुक्तम् ननु परमात्मघर्मैस्तस्यसङ्कल्पत्वादिर्मिर्भावस्य विशेष्यत्वमिति सूत्रार्थ
इति तददुक्तं सर्पादिभ्यावर्तकरज्जुवादिप्रतीतो सर्पादिघर्मभूतमीषणवादिभिरविद्यान् विशेषणयोगात् इह च जीवस्या-
वर्तकास्तस्यसङ्कल्पत्वाद्यः प्रतीयन्ते, अतोऽप्यस्तजीवधर्मैः परमात्मनो विशेष्यत्वमनुपपद्यते । मनोमयत्वादिभिः सत्यसङ्क-
ल्पत्वादिभिश्च पदैर्ननुमात्रं लक्ष्यत इति चेत्तर्हि 'यिद्यक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति पूर्वसूत्रं विरुध्यते । उभयविधगुणानामवि-
वाक्षित्वं सूत्रकारामिमत्तचेत् 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इति यदनुपपत्तेस्तु नेश्वर इति च सूत्रं वक्तव्यम् वस्तुमात्रवि-
वक्षायां जीवधर्माणामिषेश्वरधर्माणांमप्यनुपपत्त्याविशेषात्, अथ ईश्वरधर्मेषु तावयमवगम्यते, अस्तौपु प्रतीयमानेषु रज्जो-
र्मिषणवादिनेव मनोमयत्वादिना परमात्मनो विशेष्यत्वमनुपपद्यते । मनोमयत्वादि च न जीवसाधारणमित्येते किंमनो-
मयाद्योपपत्तेः प्राणाद्यधीनशानप्रवृत्त्यं विवाक्षितम् उत विशुद्धमनोप्राणत्वप्राणशरीरकत्वादिषु प्रथमे जीवसाधारण-
विभिः परमात्मनो विशेष्यत्वानुपपत्तिः, द्वितीयेषु मनोमयत्वादीनामासांपित्तधर्मैर्मात्रावात् आरोग्यगतधर्मै-

श्रीभाष्यम्

सू-६ स्मृतेश्च १.२.६)

'सर्षस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' (गी १५ १५) 'यो मा मेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्' (१५.१९) 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ' (गी १८ ६१) इति शरीरमुपासक, परमात्मानं चोपास्य स्मृतिर्दर्शयति ॥

श्रुतप्रकाशिका

याच 'आत्मन्पश्यन् सर्वभूतानि' इतिवत् हृत्तत्तमीकोऽयं निर्देश इति भावः । एव स्वप्रकरणे षष्ठीप्रयत्नमक समानप्रकरणे सप्तमीप्रयत्नमकश्च शब्दविशेषो विवक्षितः ॥

हृदयस्थस्येश्वरवमुपबृहणेन विशदयितुमाह-

सू-६ स्मृतेश्च [१.२.६.

'एष म आत्माऽन्तर्हृदये' इति हृदयशब्दप्रत्यभिज्ञापनार्थमाह-सर्वस्येति । उपास्य वशापनार्थं तदनन्तरवाच्यमाह यो मामिति । हृदयस्थस्येश्वरवकण्ठासि दर्शयति ईश्वरइति । 'तमेव शरणं गच्छ' इत्युपादानं हृदयस्थस्य भजनप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्येति सर्वशब्दो जीवविषय, पराधीनस्मृत्यावाध्यभूतवस्त्वविषयवात् पुरुषोत्तमशब्दाव्यय जीववैलक्षण्यं तत्रैवेत्तम् सर्वभूतशब्दोऽपि जीवविषय भ्रान्त्याभयत्वाद्वाहारयय शरुदत्वाच्च अत्र चशब्दोऽवा तरशङ्कापारहारहेतुद्रव्यसमुच्चयार्थं । अन्वाचयो वा-

अत्र केचित्-कर्मकर्तृव्यपदेशादये प्रकरकादिकृतगगनभेदाभ्रयणेन बालिशकृताल्पवमहवादिव्यहार इव कार्त्तिक भेदमाश्रित्य 'तत्त्वमसि' इत्या मिकवोदेशप्रहणात् प्राक्प्रवर्तन्ते । ऐक्यापदेशप्रहणान्तरं सर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरित्याहुः । अत्र भ्रमं यस्य भ्रम एव भ्रातिविद्यमर्थे व्यपदिशति, तस्यैवोपदेशप्रहणात्तन्निवृत्तिः । एव सति जीवेश्वरभेदभ्रात्या तयो कर्मकर्तृभावादिकं का व्यपदिशति । किं जीव उतेश्वर उत वदएव ! तत्राश्रुताश्रयस्य जीवस्य देहातिस्ति जीवमप्यजानत सत्यसङ्कल्पवादिस्त्वेष्वेश्वरप्रतीत्यसंभवात्तद्भातिमूलं व कर्मकर्तृव्यपदेशस्य संभवति नापि श्रुतशास्त्रस्य जीवस्य तस्य जीवेश्वरभेदभ्रातौ श्रुतिरेव परमनिश्चयार्थमिरेदानानामनुपादय वप्रसङ्गः । स्वनिमित्ता मपि भ्रान्ति श्रुतिस्त्वयमवैक्योपदेशन निवर्तयतीतिचेत् तथाऽपि 'प्रक्षालणाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्यर्शनं पवरमिति न्यायादनुगदेयं चमेव स्यात् कर्मकर्तृभावादिव्यपदेशस्येश्वरभ्रान्तिमूलं वमपि न घटत, व्यपदेशवैधव्यात् तथासति हि 'एतमित प्रेत्याभिसम्भवितासि' इति व्यपदेशो न स्यात् । अपिचित प्रतीरभिसम्भयोऽहमित्येव स्यात् । किंच भ्रमनिवृत्त्यर्थं मीश्वर प्रमुपदश्यम् नहा यस्य भ्रमेसत्यं प्रमुपदेष्टव्यम्, तथा च 'तत्त्वमसि' इत्युपदेशो न घटते, किंतु व जीवोऽधीत्येव वच्यं अतः श्रुतिपु कर्मकर्तृव्यपदेशो नेश्वरभ्रममूलः । यदि वेदएव भ्रातो व्यपदिशति, तर्हि वदस्य त्वोपदेशु व न स्यात् भ्रातत्वात् । पश्चा प्रतिबुद्ध उपदिशतीतिचेत्, तदसुप्तम् । स्वस्य भ्रमनिवृत्तारम्भेण जीवेश्वरभ्रमाभाषायापदेशवैयर्थ्यात् । अन्येषां जीवेश्वरभेदभ्रात्यामवेऽपि जीववहुवभ्रमनिवृत्त्यर्थमुपदेश कार्य इतिचेत् न उपदेशवैध.

श्रीभाष्यम्

सू-७ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च १२७.

अल्पायतनत्वमर्भकौकस्त्वम् । तद्व्यपदेश - अल्पत्वव्यपदेशः । 'एष म आत्मऽतर्हृ-
दये' (छं.३.१४.३) इत्यणीयसि हृदयायतने स्थितत्वात् 'अणीयान् व्रीहैर्वा यथाद्वा' (३.
१४.३) इत्यादिनाऽणीयस्त्वस्य स्वरूपेण व्यपदेशाच्च नायं परमात्मा अपि तु जीव एव ।
'सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद्व्ययं यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्डक.१.१.६) इत्यादिभिः
परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् जीवस्य चाराग्रमात्रत्वव्यपदेशादितिचेत्-

नैतदेवम्, परमात्मैव ह्यणीयानित्येवं निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते ; एवं निचाय्यत्वेन
एवं द्रष्टव्यत्वेन एवमुपास्यत्वेनेति यावत् । नपुनरणीयस्त्वमेवास्य स्वरूपमिति । व्योमवच्चाय

श्रुतप्रकाशिका

व्यादेवं । नहि तदानीं 'तत्त्वमसि' इत्युपदेशो घटते किं तु सर्वजीवात्मनिःपुण्ड्रेणैव । नचैवमुपदेशो वेदान्तेषु
कचिदपि दृश्यते । नच 'अहं मनुभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवान्पिरास्मि विप्र' इत्याद्यनुसन्धानदर्शनात्तन्मूलभूतउपदेश-
स्य जीवैक्यविययोऽस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् एकस्य जीवस्य 'सिंहेन भूत्वा वहवो मयाऽत्ताः' 'व्याघ्रेण भूत्वावहवो
मयाऽत्ताः' इतिवत् कर्मभेदेनातीतस्वीयमनुसूचीदिजन्मस्मरणपरवसम्भवात्तस्य वाक्यस्य । यतश्चाद्येन विना शरीरिणा
जीवेश्वरविभागप्रतीतिर्न सम्भवति अनएव लोकसिद्धभेदो निषेधाथे श्रुत्याऽनूयतइत्येतन्निरस्तम् ॥

नचेश्वरस्यानुमेयत्वसम्भवाजीवेश्वरभेदप्रत्ययस्य लोकसिद्धवसभय इति वाच्यम् । तर्कवश्यपुरुषानुमानस्य दूषित-
त्वात् अनुमानसम्भवेऽपि भारतनसत्यसङ्कल्पमुक्तप्राणत्वादीनामनुमानात्तद्व्यपदेशाच्च, कर्मकर्तृव्यपदेशोऽपि ह्युपास्यत्वा-
दिनिवन्धनः । तत्तत्कर्मवशेषार्थिना कर्मकर्तृसापेक्षोपासनसिद्धयर्थे जीवेश्वरभेद श्रुति कल्पयतीतिचेत् तथासति तत्त्व
निरूपणदशाया 'अत्ता चराचरग्रहणात्' 'अनुपपत्तेस्तु न शरीर' इति जीवविलक्षण वस्तु प्रतिशय कर्मकर्तृ
व्यपदेशस्य हेतुययोप-याथायोगात् । कथमुपासनार्थमपरमार्थभेदव्यपदेश विज्ञानं घनकारस्तत्पार्थहेतुतया त द्रव्यात् ।
नस्यत्वात्किमेतदप्रतिशतः 'ब्रह्मजिह्वासा' इत्युक्तमविशयात् 'सपत्तैरिति जैमिनि' 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति'
'आध्यानाय प्रयोजनभावात्' इति जीवेश्वरभेदापारमार्थ्यविषयप्रतिशत-तराभावाच्च गृह्यनेन्द्रयोरिव भेदस्य काल्प
निकत्वात्प्रयणमयुक्तम् अतश्श्रुतिसूत्राणां काल्पनिकभेदविषयत्वमनुपपन्नम् ॥

सू-७ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च १.२.७.

अल्पायतनत्वमित्यादि । अणीयस्त्वात्तद्व्यपदेशात् साक्षादणीयत्वव्यपदेशाच्चैवार्थः । परमा मनस्तु वैश्व
र्थमाह—सर्गतमिति । निचाय्यव्यपदेशार्थमाह—द्रष्टव्यत्वेनेति । 'चाय्यदृशने' इतिहिधात् । पररूपदर्शनव्या-
प्यर्थमाह—उपास्यत्वेनेति । तद्वाच्यत्वंमाह—नपुनरिति । तदुपासकं सूत्रेण व्याचष्टे व्योमवदिति । व्योमवद्द्रष्ट
व्यमित्युक्ते प्रतिशामात्ररूपत्वात् प्रमाणाकाङ्क्षा भवति व्यपदिश्यत इत्युक्ते प्रमाणमेव दर्शितं भवति अतोऽध्याहारस्य
व्यपदेशेऽति निराकाङ्क्षयोजनावरमित्यभिप्रायेण व्यपदिश्यत इतिपद पूरकतयाऽध्याहृत्य व्याख्यातम् । व्योमवच्छब्दः

श्रीभाष्यम्

व्यपदिश्यते, स्वाभाविकं महत्त्वं चाप्रेय व्यपदिश्यते ' ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छां.३.१४.१) इति । अत उपासनार्थमेवाल्पत्व-
व्यपदेशः । तथा हि ' सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ' (३.१४.१) इति
सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणात्नेन सर्वस्यात्मतयाऽऽनुप्रवेशकृतजीवधित्त्वेन सर्वात्मकं ब्रह्मो-
पासीतित्युपासनं विधाय ' अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिलोके पुरुषो भवति त-
थेतःप्रेत्य भवति ' (३.१४.१) इति यथोपासनं प्राप्यरुद्रिमभिधाय ' स क्रतुं बुधीत ' (३.
१४.१) इति गुणविधानार्थमुपासनमनूय ' मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्यसङ्कल्प
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वैगन्धस्सर्वैरस्सर्वदं मिदमभ्यात्तोऽवापयनादरः ' (३.
१४.१) इति जगदैश्वर्यविशिष्टस्य स्वरूपगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य ' एष म आत्माऽन्तर्हृद्
येऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा दयामाकाद्वा दयामाकृतण्डुलाद्वा ' (३.१४.१) इत्युपा-
सकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरपस्योपासनार्थमदस्थानमुक्तत्वा ' एष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोके-
भ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वैगन्धस्सर्वैरस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवापयनादरः ' (३.१४.१)

श्रुतप्रकाशिका

खिन स्वाभाविकमिति ज्यायानिति । वृद्धशब्दस्य ज्यादेश ज्यायशब्दान्निष्पत्तिः ' वृद्धं च वृद्धस्य च ' इति सूत्रं ननु
' प्रशस्यश्च ' इति तान्निष्पत्तिः । वृद्धिश्च परिमाणाधिक्यमिह विधाक्षितम् ननु कालाधिक्यम् अत्राणीयत्वप्रतिषेध-
कारपरत्वाज्ज्यायशब्दस्य । अत उपासनार्थमेवेति । अतः पृथिव्यादित्याऽपि ज्यायत्ववश्रवणादित्यर्थः । महत्तयाऽवग-
तस्य वस्तुन उपाद्युक्तिपूर्वकमुक्त परिणामौपाधिकं—असम्भावितोपाधिकं परिमाण स्वाभाविकमिति न्याय इह शिकितो
भवति । हृदयमन्वापाधिकं ननु श्रुतं ननु ज्यायश्चोपाधि श्रुतः । पृथिव्यादयस्तदुपाद्य इति नाशङ्कनीयं ततोऽपि ज्या-
यस्त्वश्रवणात् नहि ततोऽधिकपरिमाणं च तदुपाधिकं भवितुमर्हात् अणीयस्त्वस्योपासनार्थं वमुपासनप्रवर्णनाविच्छेदेन
स्वाभाविकमहत्त्वप्रपञ्चनेन चोपपाठयति तथाहीति । सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेति । सर्वात्मकं च नोपास्यगुणतयोक्तम् ।
तस्य चास्यान्तरसत्वात् अतो लक्षणतो धर्मिनिर्देशः । तत्र योजनं च शान्तिरूपाधिकारिविशेषणरिद्धिः, भगवदाम-
कत्वहि शास्त्रतोऽपगतं रागद्वेषाद्यभावरूपा शमादिनिष्पत्तिस्त्यात् यथोच्यते—

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मध्ये । परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा सुतः ॥

इति, शास्त्रज्ञ-यज्ञानपूर्वकशमादिनिष्पत्त्यधमवोगात्तमं श्रुतम् ' तस्मादेव धिच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिस्तुस्समाहितो
भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ' इति तस्माद्योपासननिष्पत्त्यधमं किंतु शमनिष्पत्त्यधमुपासनम् ब्रह्मात्मकं च सर्वस्य
शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितस्सन् वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः, सर्वात्मकं ब्रह्मेत्यनेनोपक्रमस्याणीयस्त्वविरोधि व
दर्शितम् । प्रकरणाविच्छेदोक्तनाय ' अथ खलु ' इत्याद्युच्यते उपासनमनूयति । यथा ' अमिहोत्रंजुहोति ' इति विहि-

गूढार्थसंग्रह

वर्गयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्णाते । (मै.३) इत्युक्तेषु पर्यालोचनेन बाह्याविषयशून्यत्वमेव तत्र विधायितम्,
नन्वात्मविषयत्वव्यवच्छेदः । अतएव ' मनसैवानुदृष्टव्यम् '(१) इति श्रुत्युपगतिः ।

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तर्हृदयेऽवस्थितम्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य 'एव म आत्माऽन्तर्हृदय एत-
द्रह' (छां.३.१४.१) इत्येवम्भूतं परं ब्रह्म परमकारण्येनास्सद्बुद्धिजीवविषययाऽस्सद्बुद्धये
सन्निहितमितीदमनुसन्धानं विधाय 'एतमितःप्रेत्याभिसंभवितासि' (छां.३.१४.४) इति

श्रुतप्रकाशिका

तद्दोमः 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दप्रो होमसाधनत्वविधानार्थं जुहोतिपदेनानुत्पत्ते तथेति भावः । जगद्वैश्वर्यं विशिष्टस्येत्य-
नेन 'तज्जलान्' इत्यस्यानुवादः । सर्वरूपगुणान् अद्वारगुणान् नहि ते प्रकृतिपुरुषद्वाराः । निचाय्यत्वादिस्यार्थं
माह—एवंभूतेति । सर्वकर्मत्वादिगुणानां द्विरुक्तिरुपास्तया प्राप्यतया च हृदि स्थितेः । द्विरुक्तिर्हृदयस्थितिज्ञानार्थं
सौलभ्यानुसन्धानार्थं चेत्यर्थः । एवमत्र पूर्वशेनरत्र च विशु वाभिधानादर्भकौत्स वन्पोपाधिकथनाच्च मध्यगतमस्य वमौ-
पाधिकमित्ययमर्थ उक्ता भवति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

उक्तञ्च शङ्कराचार्यैः 'मनसैयानुद्रष्टव्यम्' इत्यत्र भाष्ये 'तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते मनसैव परमाभ्यन्तसंस्कृतेन
आचार्योपदेशपूर्वकचानुद्रष्टव्यमिति । अत्रानन्दगिरिः—'मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणः वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरि-
त्याशङ्क्याह—परमार्थेति । केवल मनो ब्रह्मविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृत तदाकार जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते, अतएव
वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह—आचार्येति' इति । यद्यपि (अ.सि.३) 'नच मनसैवानुद्रष्टव्यम्'
इति तृतीयाश्रुत्यनुसरण 'नमनुते' इत्यस्यैवापकमानोविषयतयाऽन्यथानयनसाम्यमिति वाच्यम् ; एवं साग्येऽपि मनसः
करणत्वे ह्यधिककल्पना । शब्दस्य करणत्वेऽव्यक्तत्वेनेति विशेषादिति' इति । 'ननु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादाविव मनः
करणताप्रतिपादकस्य प्रकृतेरभावात् अनौपदेशिक शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमिति चेन्न । 'तत्रौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'
इत्यादौ 'तत्र साधुः' इति तदन्यासाधुत्वेऽसति तत्र साधुत्वरूपसाध्यर्थविहिततद्विद्विश्रुत्याएव मानत्वात्' इति चोक्तम् । (अ.सि)
तथाऽपि इदं विवरणकारमताभिनविशामूलकमेव । 'तत्रौपनिषदं' इत्येतद्विवरणे उपनिषद्भाष्ये औपनिषदशब्दस्योप-
निषत्त्वेव विशेष्य इति शङ्कराचार्यैः विवृतम् । अत्र 'तत्रविदित इति च' (५.९.४३) इति पाणिनिस्मृत्याणु अयमे-
वार्थः वाचस्पतिनोक्त इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम् । 'तत्र साधुः' इति (४.४.९८) सूत्रं यन्मन्ययदिषाद्यकम् 'भ्रजा-
णः' (४.४.१००) इत्यत्र गमन्ययोऽपि भक्तशब्दादेव नान्यस्मात्, तदुत्तर सूत्रपट्क अणुविधानमेव नास्ति 'समा-
नतीर्थे वासी' (१०७) इति सप्तमसूत्रे 'साधु'रिति निवृत्तमिति, कादिका तथैव । सि.कौमुद्यामापि अनन्तरे टक् टञ् टञ्
यः, टः, इति प्रत्ययानां निघानेऽपि तेषां प्रत्यायानामत्रासम्भव एव । अनन्तर साधुरिति शब्दस्य निवृत्तिः अतः
'अधिगतः' 'विदितः' सू. 'विज्ञेयः' (उ) इति शङ्कराचार्यवाचस्पत्युक्तमेव साधु । अतः औपनिषदशब्दश्रुतिः शब्दस्य
साक्षात्कारणत्वेन कथञ्चिदपि मानम् । एव च 'यन्मनसा' इति श्रुतिः पूर्वोदाहृतश्रुतमनः प्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनापक-
मनः परमेवेति सर्वैरन्यङ्गीकर्तव्यमिति दिक् । एवं च 'मनोमय' इति त्रिशुद्धमनोदाह्य वपरमिति सूक्तिः सर्वथा अप-
कम्प्येति सिद्धम् ॥

'अर्भकौकस्त्वात्' इति सूत्रे 'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' इत्यत्र दयासौलभ्यादिगुणा अपि विवक्षिता इत्याभिप्रे-
त्याह—एवमआत्मा इत्यादि अस्मद्बुद्धये सन्निहितमित्यन्तम् । 'हार्दानुशरीरदशताधिकया' इति सूत्रे हृदये स्थिति

अथ अत्रधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

यदि परमात्मानं भोक्ता, एयं तर्हि सर्वत्र भोक्त्वतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादित्याशङ्क्याह—

सू-९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कडवल्लीध्यानायते—‘यस्य ब्रह्म च क्षमं च उभे भवत ओदन. । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥’ (कड.१.२.२५) इति । अत्रौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव, उत परमात्मेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् ? जीव इति । कुत ? भोक्त्वत्वस्य कर्मनिमित्तत्वा-
जीवस्यैव तत्सम्भवात् ॥

अथ अत्रधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणसङ्कतिमाह—यदीति । —

सू—९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठेत्यादि । यत्र स इति, यत्प्रकारविशिष्टः तं प्रकारं को वेदेत्यर्थः । विषयवाक्ये अचेत्यश्रवणादस्याऽश्रुतेरेत-
स्मृत्वाविषयत्वशङ्का परिहर्तुमाह—अत्रेति । यस्येति पृथीनिर्दिष्टस्वस्वन्तः ओदनोपसेचनसामर्थ्याददानीया तृभावलक्षणाविशे-
षपर्यवसितः तस्यादत्ता सूचितइत्यर्थः—‘अग्निरन्नादः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिमस्यामुपनिषद्यग्नेः प्रस्तुतत्वचावलम्ब्याग्निसर्वैः
परमात्मेति शिरस्त्रय कलितं परैः । चित्वाग्नेः प्रस्तुतत्वेन साक्षादग्निप्रस्तावाभादाग्निप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वाद्भ्यात्मप्रकरणे
विद्याङ्गकर्मोपयोगित्वमात्रविनाऽऽग्निवैभयप्रतिपादनायोगाच्च तत्परत्वशङ्कायाम-दोऽथान वमन्प्रयत्ना भगवता माध्यकारेण
शिरोद्वय विचारकोटौ निवेशितम् । अत्ता जीवः उत परमात्मेति विचारः तदर्थमिदमन्तुव किं कर्मफलभेदतृवरूप उत
जगदुपसहर्तृवरूप किमत्र पूर्वप्रस्तुतब्रह्मप्रकरणे विच्छिन्नं ? नेति ‘ऋतं पिवन्तौ’ इति किं बुद्धिजीवौ निर्दिश्येते, उत
उरजीवपरो पिवन्तौ इति निर्देशः किं छत्रिवच्छक्षणया शब्दशक्त्या वा प्रयोज्यप्रयोजकविषयतया नैयः उतन? ‘तदुर्दशी’
‘या प्राणेन’ इति परजीवयोर्देशनं किं लक्षणमापादयति उतनेति उपक्रमे ‘येऽयं प्रेत’ इति प्रश्नः किं जीवविषयः
उत परविषय इति यदा जीवविषयः तदानीमुपक्रमविरोधेन ‘तं दुर्दशीम्’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोज-
कविषयतापादनायोगात् ‘ऋतं पिवन्तौ’ इति वाक्यस्य बुद्धिजीवपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणं विच्छिन्नमितीह प्रतिपन्नमन्तुव
कर्मफलभेदतृवरूपमिति अत्ता जीव इति फलितम् । यदा ‘येऽयम्’ इति प्रश्नः परविषयः तदानीमुपक्रमानुगुण्येन
‘तं दुर्दशीम्’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोजकविषयतापादनोपपत्तेः, ‘ऋतं पिवन्तौ’ इति वाक्यस्य
जीवपरमात्मपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदात्मावादिह प्रतिपन्नमन्तुव जगदुपसहर्तृवरूपभेदेत्यत्ता परमात्मेति फलितम् भोक्त्व-
त्वस्येति । ओदनोपसेचनसामर्थ्यावगतस्येति भावः । ततः किमित्यत्राह—जीवस्यैवेति । ‘सर्वं भूवान्तरात्माऽपहृ-
त्वस्येति ।

श्रीभाष्यम्

अनोच्यते—(अत्ता चराचरग्रहणात्) अत्ता परमात्मैव । कुतः ? (चराचरग्रहणात्) चराचरस्य कृत्स्नस्यात्तत्त्वं हि तस्यैव सम्भवति । नचेदं कर्मनिमित्तभोषतृत्वम् ; अपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्संहर्तृत्वम् ; 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इत्यत्रैव तद्दर्शनात् । तथा च 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' (१.२.२५) इति वचनात्, 'ब्रह्म च शत्रं च' (१.२.२५) इति कृत्स्नं चराचरं जगदिहादगी यौदनत्वेन गृह्यते । उपसेचनं हि नाम स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः । अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपलक्ष्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगतश्चराचरस्यादनमत्र विवक्षितमिति गम्यते । ईदृशचादनमुपसंहार एव । तस्मादीदृशं जगदुपसंहारित्वरूपं भोक्तृत्वं परमात्मन एव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

भुतप्रकाशिका

पाप्मा 'न कर्मणा वर्धते नोक्तनीयान्' 'अनभन्नन्य' इति परस्य भोक्तृत्वं निषिद्धमिति भावः, तत्सम्भवात् कर्मफलभोक्तृत्वसम्भवात्, ब्रह्मक्षत्रशब्दाच्याना देहिना स्त्रीपुसाभक्तत्वात्तद्रूपजीवाना परस्परभोक्तृत्वभोग्यभावस्सम्भवति, जीवाना नित्यत्वादेव मृत्युवश्यत्वाभावात् मृत्युर्जीवस्य विधेयइत्यभिप्रायेण मृत्युपसेचनवादाऽपि सम्भवतीति भावः ॥

राद्धान्तमारभते अत्रेति । चराचरग्रहणादित्येतद्वाच्ये चराचरस्येति । कृत्स्नचराचरविषय वा कतिपयविषय वाऽस्तु, ततः किं जीववैलक्षण्यस्य उक्तं हि कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिदमन्तु वमित्यत्राह—नचेदमिति । कृत्स्नचराचरविषय मन्तु च जीवस्थानुपपन्नमिति भावः । अन्तु च विष्णुनर्तकं चराचरसंहर्तृत्वमिति कथमवगतमित्यत्र हेतुद्वयमाह—सोऽध्व नइति । प्रकरणे परमात्मनाचिपदश्रवण प्रथमो हेतुः, द्वितीय हेतुमाह—तथा च मृत्युरिति । कथं चराचरस्यादनीयत्व- सिद्धिः मृत्युपसेचननिर्देशो हि मृत्युवश्यत्वाभावाभिप्रायस्सम्भवतीत्यत्राह—उपसेचनंहीति । यद्यप्युपसेचनशब्दो गौणएव निर्वाहः तथाऽपि साधारणाकारेणोपचारे नद्यत्वे, विशेषाकारसम्भवात् नह्यभिर्माणजक इत्युक्ते अभिसन्दो द्रव्यत्वाभि- भिप्रायेण वर्जनीयः । मृत्युपसेचन अत्रावक इत्युक्ते विशेषाकारोपस्थापन न स्यात् अत्रावकत्वस्य लोष्टृणादिसाधारण- त्वात् स्वयमद्यमानत्वेऽस्त्यस्यादनहेतुत्वत् विशेषाकार इति तेनैवौपचारिकप्रयोगो युक्त इति भावः । साधारणाकार वि- हायावान्तराकारेण गौणार्थो वर्जनीय इति न्यायोऽन व्युपादितः । परस्य जगत्सहारे मृत्युपेक्षाऽपि नास्तीत्यस्मदुक्त- यार्थं इति शङ्का परिहरन् फलिमाह—अतइति । कृत्स्नजगत्सहारे मृत्युपेक्षाभावेऽप्यत्र मृत्योरद्यमानत्व व्याप्तिसतारस्य तद्द्वाराकत्वचाभिर्गतम् । एव मृत्युपसेचनरसामर्थ्यात् ब्रह्मक्षत्रशब्दौ कृत्स्नचराचरप्रदर्शनीयार्थमिति भावः । ततोऽपि किमित्यत्राह—ईदृशमिति । सूत्रार्थमुपसंहारति तस्मादिति । 'सोऽध्वन' इत्यादिवाक्ये विष्णोःऽध्यमानत्वमृत्युपसे- चनत्वसामर्थ्यसिद्धचराचरादनीयत्वाच्च कृत्स्नजगदुपसंहर्तृत्वरूपमेवेदं भोक्तृत्वमिति नेदं कर्मनिमित्तं, अतः परमात्मै- वात्तैल्यर्थः ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रीभाष्यम्

व्यपदिश्यते, स्वाभाविकं महत्त्वं चाप्रैव व्यपदिश्यते ' ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा
ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छां.३.१४.१) इति । अत उपासनार्थमेवात्पद-
व्यपदेशः । तथा हि ' सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ' (३.१४.१) इति
सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवयितृत्वेन सर्वात्मकं ब्रह्मो-
पासीतेत्युपासनं विधाय ' अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्ल्लोके पुरुषो भवति त-
थेतःप्रेत्य भवति ' (३.१४.१) इति यथोपासनं प्राप्यरुद्धिमभिधाय ' स क्रतुं वर्धति ' (३.
१४.१) इति गुणविधानार्थमुपासनमनूय ' मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्त्वसद्ब्रह्म
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽद्यापयनादरः ' (३.
१४.१) इति जगदैश्वर्यविशिष्टम् स्वरूपगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य ' एष म आत्माऽन्तर्हृद-
येऽणीयान् ग्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पापद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक्तण्डुलाद्वा ' (३.१४.१) इत्युपा-
सकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयोपास्यस्य परमपुरुषस्योपासनार्थमदस्यानमुक्त वा ' एष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोके-
भ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽद्यापयनादरः ' (३.१४.१)

श्रुतप्रकाशिका

इति स्वाभाविकमिति ज्यायानिति । बृहदशन्दस्य ज्यादेशे ज्यायशब्दानिष्पत्तिः ' उदच बृहदस्य च ' इति सूत्रं ननु
' प्रशस्यश्च ' इति तन्निष्पत्तिः । बृद्धिश्च परिमाणाधिक्यमिह विवाक्षितम् ननु कालाधिक्यम् अत्राणीयस्त्वप्रतिषेधस्या
कारपरत्वाज्यायशब्दस्य । अत उपासनार्थमेवेति । अतः पृथिव्यादिभ्योऽपि ज्यायस्त्वश्रवणादित्यर्थः । महत्त्वाऽवग-
तस्य वस्तुन उपादशुचित्पूर्वकमुक्त परिणामीपाधिकं-३.सम्भावितोपाधिकं परिमाणं स्वाभाविकमिति न्याय इह किञ्चित्
भवति । हृदयमल्पत्वापाधिभूतं श्रुतं ननु ज्यायस्योपाधिः श्रुतः । पृथिव्यादयस्तदुपाधय इति नाशङ्कनीयं ततोऽपि ज्या-
यस्त्वश्रवणात् नहि ततोऽधिकपरिमाणं तदुपाधिकं मन्निद्रमर्हति अणीयस्त्वोपासनार्थं नमुपासनप्रकरणविच्छेदेन
स्वाभाविकमहत्त्वप्रपञ्चनेन चोपवादयति तथाहीति । सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेति । सर्वात्मकत्वं नोपास्यगुणतयोक्तम् ।
तस्य चाकवान्तरस्यत्वात् अतो लक्षणतो धर्मिर्निर्देशः । तत्प्रयोजनं च शान्तिरूपाधिकारिविधेः पणरिद्धिः, भगवदान-
कत्वादि शास्त्रतोऽवगते रागद्वेषाद्यभावरूपा शमादिनिष्पत्तिस्त्वात् यथोच्यते-

सर्वभूतात्मके वात जगन्नाथे जगन्मये । परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

इति, शास्त्रजन्यज्ञानपूर्वकशमादिनिष्पाद्यमेवोपासनं श्रुतम् ' तस्माद्देवं विचिच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठस्समाहितो
भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पदेत्यत् ' इति तस्मात्तोपासननिष्पाद्यशमः किन्तु शमनिष्पाद्यमुपासनम् ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य
शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितस्सन् यद्यमाणगुणक ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः, सर्वात्मकं ब्रह्मेत्यनेनोपक्रमस्याणीयस्त्वोपाधि-
दर्शितम् । प्रकरणाविच्छेदद्योतनाय 'अथ खलु' इत्याद्युच्यते उपासनमनूयेति । यथा 'अभिहोत्रंजुहोति' इति विहि-

गूढार्थसंग्रहः

वर्णयितुं गियं तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्णते । (मै.उ) इत्युक्तं च पर्यालोचनेन ब्राह्मणविषयशून्यत्वमेव तत्र विवाक्षितम्,
नन्वात्मविषयत्वमर्थवच्छेदः । अतएव ' मनसैवानुदष्टव्यम् ' (उ) इति श्रुत्युपपत्तिः ।

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य 'एव म आत्माऽन्तर्हृदय एत-
द्रस' (छां.३.१४.१) इत्येवम्भूतं परं ब्रह्म परमज्ञरूप्येनासदुज्जिजीवधिपयाऽस्मद्ददये
सन्निहितमितीदमनुसन्धानं विधाय 'एतमित.प्रेत्याभिसंभवितासि' (छां.३.१४.४) इति

श्रुतप्रकाशिका

तहोमः 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधो होमसाधनत्वविधानार्थं जुहोतिपदेनानूयते तथेति भावः । जगद्वैश्वर्यविशिष्टस्येत्य-
नेन 'तज्जलान्' इत्यस्यानुवादः । सरूपगुणान् अद्वारकगुणान् नहि ते प्रकृतिपुरुषद्वारकाः । निचाच्यन्वादिस्तस्यार्थं
माह—एवंभूतेति । संप्रकर्मत्वादिगुणानां द्विरुक्तिरुपास्तया प्राप्यतया च हृदि स्थितः । द्विरुक्तिर्हृदयस्थितिज्ञापनार्थं
सौलभ्यानुसन्धानार्थं चेत्यर्थः । एवमत्र पूर्वोत्तरत्र च विभु-ताभिधानादर्भकौकस्यरूपोपाधिकथनाच्च मध्यगतस्य वधौ-
पाधिकमित्ययमर्थ उक्तो भवति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

उक्तं च शङ्कराचार्यैः 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यत्र माथ्ये 'तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते मनसैव परमात्मन्यनुसन्धेतेन
आचार्योपदेशपूर्वकवानुद्रष्टव्यमिति । अत्रानन्दगिरिः—'मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणः वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरि-
त्याशङ्क्याह—परमार्थेति । केवल मनो ब्रह्मविषयीकुर्वन्दिप अत्रणादिसकृत् तदाकार जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते, अतएव
श्रुतिव्याप्य ब्रह्म-युपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह—आचार्येति' इति । यथापि (अ.सि. ३) 'नच मनसैवानुद्रष्टव्यम्'
इति तृतीयाश्रुत्यनुसारेण 'नमनुते' इत्यस्यैवापकमानोविपयतयाऽन्यथानयनसाम्यमिति वाच्यम् ; एव साम्येऽपि मनसः
करणत्वे ह्याधिककल्पना । शब्दस्य करणत्वेत्वल्पकल्पनेति विशेषादिति' इति । 'ननु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादाविव मनः
करणताप्रतिपादकस्य प्रकृतेरभावात् अनौपदेशिक शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमिति चेन्न । 'तत्रौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'
इत्यादौ 'तत्र साधुः' इति तद-न्यासाधुत्वेसति तत्र साधुत्वरूपसाध्वर्थविहिततद्विद्विश्रुत्याएव मानत्वात्' इति चोक्तम् । (अ.सि)
तथाऽपि इदं नियरणकारमतमिनिवेशमूलकमेव । 'तत्रौपनिषद' इत्येतद्विपरणे उपनिषदाध्ये औपनिषदशब्दस्योप-
निषत्वेव विशेष इति शङ्कराचार्यैः विवृतम् । अत्र 'तत्रविदित इति च' (५.९.४३) इति पाणिनिस्मृत्याणु अयमे-
वार्थः वाच्यस्तीति उक्तं इति जिज्ञासाधिकरणे उक्तम् । 'तत्र साधु' इति (४.४.९८) सूत्रं यत्रत्यविधायायकम् 'भक्षा-
णः' (४.४.१००) इत्यत्र णप्रत्ययेऽपि भक्तशब्दादेव ना-यस्मात्, तदुत्तरं सूत्रपटुक् अणुविधानमेव नास्ति 'समा-
नतीर्थे वासी' (१०७) इति सप्तमसूत्रे 'साधु'रिति निवृत्तमिति, काशिका तथैव 'सि.कौमुद्यामापि ३-न-तर ट्क् टञ् टञ्
यः, टः, इति प्रत्ययानां निधानेऽपि तेषां प्रत्यायानामदासम्भव एव । अन-तर साधुसिति शब्दस्य निवृत्तिः अतः
'अधिगतः' 'विदितः' सू. 'विशेषः' (३) इति शङ्कराचार्यैर्वाचस्पत्युक्तमेव साधु । अतः औपनिषदशब्दश्रुतिः शब्दस्य
साक्षात्कारकरणत्वेन कथञ्चिदपि मानम् । एव च 'य-मनसा' इति श्रुति पूर्वोदाहृतश्रुद्धमनः प्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनापह-
मनः परमेवैति सर्वैरभ्यङ्गीकर्तव्यमिति दिक् । एव च 'मनोमय' इति विशुद्धमनोपाहा उपरमिति सूक्तिः सर्वथा अग्र-
काम्येति सिद्धम् ॥

'अर्भकौकसवान्' इति सूत्रे 'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' इत्यत्र दयासौलभ्यादिगुणा अपि विवक्षिता इत्यभिप्रे-
त्याह—एवमआत्मा इत्यादि अस्मद्भृद्भृद्वे सन्निहितमित्यन्तम् । 'हृदीनुपहृतीतरशताधिकया' इति सूत्रे हृदये स्थिति

श्रीभाष्यम्

यथोपासनं प्राप्तिनिश्चयानुसन्धानं च विधाय ‘इति यम्य स्याद्वा न विचिकित्साऽस्ति’
(३.१४.४) इत्येवंविधप्राप्त्यप्राप्तिनिश्चयोपेतम्गोपासनकस्य प्राप्ती न संशयोऽस्तीत्युपसंहृतम् ।
अत उपासनार्थमर्भयौऽस्त्वमणीयस्त्वं च ॥

सू-८ सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् १.२.८

जीवस्येव परम्यापि ब्रह्मणश्शरीरान्तर्घटित्वमभ्युपगतं चेत् तद्वदेव शरीरसम्बन्धप्र-
युक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्-तन्न ; हेतुवैशेष्यात्-नहि शरीरान्तर्घटित्वमेव सुखदु-
खोपभोगहेतुः ; अपि तु पुण्यपारूपमर्मपर्यवशत्यम् ; तत्त्वपहतपाम्ननः परमात्मनो न
सम्भवति । तथा च श्रुतिः ‘तयोरग्न्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्यो अग्निचापश्चाति’ (मु.
३.१.१) इति ॥

सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरण समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-८ सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् १.२.८

शरीरान्तर्घटित्वं व हृदयगतित्वं वैशेष्यं विशेष. भोगप्रसङ्गने सुखप्रदं साकारिकसुखस्यादिमभ्यावसानेषु दुःखमि-
श्रत्वेनापुरुषार्थपक्षनिक्षेपनिश्चयनं तथा च श्रुतिः शरीरान्तर्घटित्वेऽपि परलभ्यन्धासम्बन्धावाहेत्यर्थ — अधिकरणार्थं
निगमनमसिद्धं अस्मिन्क्षेत्रे परस्माद-यस्य जीवस्थानभ्युपगम परस्य कर्मफलभोक्तृवत्त्वं इति परिच्छेद्यं परिहृतं वाभि-
मानेन कैश्चिदेवमुक्तम् आत्माऽन्तरात्मानो यद्यनगत्तः तदा तस्मिन् घनचोद्यानुदयः अवगतं वे किं शस्त्रादवगमः उता-
स्मद्वाक्यात् प्रथमे शास्त्रसिद्धा मान्तरात्मानवत् परस्य भोक्तृवामावाऽपि शास्त्रसिद्धतया स्वार्थः न ह्यर्च्यः न ह्यर्च्यः न ह्यर्च्यः
द्वितीये तु आन्तिसिद्धगगनतलमलिनताविकल्पे गगनमिवापारमार्थिकभोक्तृवत् परमार्थद्वितीय परमात्मा न नष्टतीति ।
तत्र प्रथम शिरोऽनभ्युपगमनिरस्त शास्त्र जीवपर्यवेरनन्यत्वं प्रतिपादयतीति प्रतिपादिकावक्यात् आत्माऽन्तरात्मानवत् परस्य भोक्तृवत्त्वं
तथासति परस्य जीववत् भोक्तृवत्त्वं प्रसङ्गादयस्य जीवपर्यवेरनन्यत्वं प्रतिपादयितुं इच्छतीति हि चोदयितुरभिप्रायः अतो
नार्च्यः न ह्यर्च्यः अपरमार्थं वातः सृष्टीतीति वचनव्यतिर्हूषणस्य दुर्ध्वरिहरतामद्यगमयति । जीववत्त्वभोक्तृवत्त्वं चोदयित्वा
आपादित जीवस्य च भोक्तृवत्त्वमते मित्या अना गगन मालि-यवत् परस्मिन्स्थितं भोक्तृवत्त्वं न तः सृष्टीतीति वदता
जीववत् भोक्तृवत्त्वमभ्युपगत स्यात् नचाश्रमेदेन भोगव्यवस्था वस्तुनो निरशत्वात्, साश्रवत्त्वप्युपासीना गन्धरतया घटे
चलति नमस्यत्त्वप्यवत् सर्वप्रदेशैरौपाधिकदोषान्वयप्रसङ्गात् अतः परपक्षे भोक्तृवत्त्वप्रसङ्गपरिहारोऽनुपपन्नः — सर्वत्रेति
सूत्र स्वनाक्यस्यहेतुपर तदनन्तरवाक्यस्यहेतुपर द्वितीयम् । तद्व्यतिरेकपर तृतीया उपसहस्यहेतुपर चतुर्थे तत्र शङ्काविशेष
परिहारपमनान्तरसूत्रद्वयम् । सूत्रद्वयोक्तृद्वयवस्थानप्रयुक्तचोद्यपनिवारणपर तदनन्तरसूत्रद्वयमिति सूत्रसङ्गतिः ॥

सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरण समाप्तम्

गूढार्थसंग्रहः

दयामूलेति सूत्रकार एव स्पष्टीकरिष्यति । अस्मिन्सूत्रे अर्भकपदेन राजकुमारनयसूत्रनेन पुत्रस्य पितृदायभागवत् सर्वेषां पुत्राणां मुपासकानां तरतमभावानापन्नमुत्तिपलं सिद्धमेवेति निश्चयः पूर्ववाक्यतापर्यायविषय इति ' एतमितः प्रेलाभिः संभविताऽसि ' इति श्रुतौ विवक्षितः । अत्र 'अभि' इत्यनेन पूर्वोक्तोपासनाविषयातिरिक्ताः सर्वे गुणाविभूत्यादयः ' समि'त्यनेन एतत्पलस्य कदाऽप्यविच्छेदः इ युभय विवक्षितम् । भूधातोः प्राप्त्यर्थकत्वं शङ्कराचार्येण आनन्दतीर्थेणाङ्गं कृतम् । इति 'यस्य स्यादद्वा न विनिक्रिस्ताऽस्त' इत्यत्रैव दृढाभ्यवसायः अपेक्षित इति विवक्षितम् उक्तीत्या दृढाभ्यवसायशून्यतया उपासनस्य तरतमभावापन्नलक्षणवादः परेषां नव्यानां च प्रवृत्तः । राजकुमारनयेन पुत्रस्यातारतम्येन दायघनलाभवत् उपासकनां मुक्तिलाम इति श्रीभावगतेऽप्युक्तम् । ' तत्तेऽनुकृपां प्रसमीक्षमाणः सुजान एवात्मकृत विपाकम् । हृद्गावपुर्मिर्विदघत्तमणे जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ' (१०.१५.८) इति । अत्र शुकपक्षीयम्—' अत्र हृद्गावपुर्मिस्ते नमः विदघत् ' इत्यनेनाकल्प्यादिपञ्चपरिक्वोक्तिः एव प्रकरणेन यो जीवेत इति दृढत्वोक्तिः मुक्तिपदे अर्चिरादिना दायभागवतीति जीवतः पुत्रादेः पितृदायभाक्त्वमिषेति भावः' इति ॥

एतेन ' उपासार्त्रैविध्यात् ' इति पूर्वाधिकरणे शानाभिन्नमुपासन यस्यापित ' सम आमेतिविध्यात् ' इत्यत्रात्मविषयकं अस्मिन्नाधिकरणे तत्, जीवमिन्नात्मविषयकमेवेति त्रिवारभयसेन जीवपरयोर्भेदस्यापनेन राजकुमारनयेनोपासनस्य तरतमभावानापन्नपलसाधनत्वव्यवस्थापनेन च निर्णीतम् । तेन उपासनमपरब्रह्मविषय गतिद्वारा तरतमभावापन्नपलसाधकं शान च निर्विशेषपरब्रह्मविषयकं गतिमन्तराऽत्रैव तरतमभावानापदैकरूपमुत्तिसाधनमिति परेषां मतं श्रुतिः । पर्यायविषय इति सूत्रकृता सम्यग्निर्णीतं भवति ॥ मण्डनवाचस्पती ब्रह्मणः मानससाक्षात्कारविययत्वमेवाभ्युपगच्छतः अतः निश्चयमनोप्राप्त्याचमव ' मनोमय ' इत्यत्र विवक्षितमिति सुपूक्तम् । सुपुतौ मनसः लयसद्भावेनाहमर्थस्य नाशेऽपि प्राणस्य सद्भावेन उच्छन्नास्युपपत्तिं परे वदन्ति तदभिसन्धाय श्रुतिरेव प्राणशरीरइत्याह । ' मारुप ' इत्यादि भास्वरूपवत् दिव्यमङ्गलविग्रहवत्स्वरूपं तेन गुणानां तापर्यायविषयत्वं वदन् सूत्रकारः गुणा नोपासनविषयाः निर्विशेषस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वमिति परमतं श्रुत्यनभिप्रेतमिति स्थापयति । ' अर्भकौकस्त्वात् ' इति सूत्रे एकस्यैवोपासनार्थवस्य सूत्रकृता वर्णनेन इतरेषां तापर्यायविषयत्व स्पष्टीकृतं भवति । ' एयम आत्मा ' इत्यत्र यदात्मव त्रिवारभयस्त तदपि ' विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ' इत्यत्र तापर्यायविषय एव ॥

' अर्भकौकस्त्वात् ' इति सूत्रे एयम आत्माऽन्तर्हृदय इत्यादि परब्रह्म हृदये सन्निहितमित्यन्तम् । अन्तर्यामिन्व दयामूलकमिति अर्भकौकस्त्वात् इत्यत्रार्भकशब्दः पुत्रपर इति ' द्रासुपर्णा ' इति श्रुत्यनन्तरं ऋक्संहिताया— ' पाकमत्राविवेश ' ' तन्नोन्नशयः पितरं न वेद ' (म. १. २. १६४, म. २. १, २२) इति श्रुतिद्वये अन्तर्यामिणः पितृवजीवस्य पुत्रत्वं च स्पष्टमभिहितमिति पूर्वमेव (जि. अ. ७६४. ५) निरूपितम् ॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धयधिकरणम्

अथ वदोन्तसारः

१-सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (१.२.१)

‘सर्वे खल्विदम्’ (छा.३.१४.१) इति निर्दिष्टेन सामानाधिकरन्धेन निर्दिष्टं ब्रह्म परमात्मा ; कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात् ‘तन्नलान्’ (३.१४.१) इति हेतुस्वर्गात्प्रवृत्तौपदेशादित्यर्थः । प्रसिद्धं हेतुतया व्यपदिश्यते । सकलैः पतिषु ब्रह्मैव हि जगज्जन्मलयजीवनहेतया प्रसिद्धं ‘यतो वा इमानि’ (तै.भू.१) इत्यादिषु ॥

सू-२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२-२]

मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादयो विवक्षितगुणाः ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते ॥

सू-अनुपपत्तेस्तु न शारीरः (१.२.३)

दुःखामिध्रपारिमितमुल्लवभागिनि शरीरेषु एषां गुणानां अनुपपत्तेर्न शारीरोऽयम् ॥

सू-४ कर्मकृतव्यपदेशाच्च [१.२.४]

‘एतमितः प्रेत्नाभिसभविताऽस्मि’ (छा.३.१४.४) इत्यभिसभाभ्यामभिसंभवितृत्वेन प्रस्तुतब्रह्मजीवयोर्व्यपदेशादभिसंभाभ्य ब्रह्म जीवादर्थान्तरम् ॥

सू-५ शब्दविशेषात् (१.२.५)

‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा.३.१४.३) इति षष्ठ्या प्रथमया च जीवो ब्रह्म च व्यपदिश्यते । ततश्चार्थान्तरम् ।

—६ स्मृतेश्च १.२.६)

अत्रापि प्रथमया निर्दिष्टः पुरुषोत्तम इति निश्चीयते । ‘सर्वं चाहं हृदि सन्निविष्टः’ (गी. १५. १५) इति हि स्मृतिः

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च १.२७

‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् जीहेः’ (छा. ३.१४.३) इत्यादिना अरुपायतनत्वात् स्वरूपात्पदस्य व्यपदेशाच्च नाप्यपर इतिचेन्न, उपास्यत्वादेतन्न तथा व्यपदेशः ननु स्वरूपात्पत्वेनाव्योमवत्-स्वरूपमहत्त्वचात्रैव व्यपदिश्यते ‘ज्यायान् पृथिव्याः ज्यायानन्तरिक्षात्’ (३.१४.३) इत्यादिना ॥

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् १.२.८

परोऽप्यन्तशरीर वसतिचेत्—जीववत् सुखदुःखोपभोगप्राप्तिस्त्वादिति चेत्, हेतुवैकल्यात् ; परस्यहि छन्दतो जीव रक्षायै शरीरान्तर्वासः ॥

इति वेदान्तसार.

अथ वेदान्तदीपः

-१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [१-२-१]

छान्दाभ्ये श्रूयते—‘ सर्वे तस्मिन् ब्रह्म तज्जगन्निनि शान्त उपासीत, अथ खलु ऋतुमयोऽय पुरुष. यथा ऋतुर-सिल्लेके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्ये भवति, सऋतु बुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः ’ (छा. ३. १४. १) इति । अत्र ‘ सर्वे तस्मिन् ब्रह्म ’ (३. १४. १) इति सर्वात्मकत्वेन निर्दिष्ट ब्रह्म, किं प्रत्यागामा, उत परमा वेति सशयः । प्रत्यागामेति पूर्वः शय, सर्वत्र तादात्म्योपदेशोहि तस्यैवोपपद्यते । परस्य तु ब्रह्मणः सकलदेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य समस्तहेयाकारं सर्वतादात्म्य विरोधादेव न सम्भवति । प्रत्यागामनोहि कर्मनिमित्तो ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं सर्वभाव उपपद्यते । स्यात्त्यादि ह्यत्र तत्कर्मनिमित्तत्वेन स्यात्त्यादेरुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्त्वगुणयोगेन ‘ तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्न च जयते ’ (मुण्डक. १. १. ९) इति उक्तत्वेन वर्तते । शब्दान्त्वम्—‘ तज्जगन् ’ इति ‘ सर्वे तस्मिन् ब्रह्म ’ (१. १४. १) इति तज्जगन्-स्थितिलयहेतुकं तदात्मकत्वं प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमान परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते । परस्माद्ब्रह्मण एव हि जगज्जन्मस्थितिलयाः प्रसिद्धाः ‘ सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेयेति, इदं सर्वमसृजत ’ (तै. आन. ६) इत्यादिषु । तथा सर्वात्मकत्वं च जन्मादिह तुक परस्यैव ब्रह्मणः प्रसिद्धम्, ‘ स-मूलास्सोम्येमास्सर्वा. प्रजास्सदायतनारसम्पत्तिदाः ’ (छा. ६. ८. ६) ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ’ (६. ८. ७) इति । हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानात्मनश्च परस्य हेयाकरसर्वभूतात्मवमविरुद्धम् । ‘ य पृथिव्यातिष्ठन्—यस्य पृथिवी शरीरम्, (बृ. ५. ७. ३) य आत्मनि तिष्ठन्—यस्या मा शरीर—सत आत्माऽ तर्थात्म्यमृतः ’ (५. ७. २२, मध्य-निन्दनपाठः) इत्यादिना शरीरात्मभावेन सर्वात्मत्वोपपादनात् ; शरीरात्मनोश्च स्वभावव्यवस्थानात् । सर्वे ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यनिर्देशश्च सर्वशब्दस्य सर्वशरीरके ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेरुपपद्यते । शरीरवाचीहि शब्दः शरीरिव्याप्त्येव पर्यवस्यति ; देवमनुष्यादिशब्दवत् । सूत्रार्थस्तु—सर्वत्र ‘ सर्वे तस्मिन् ब्रह्म ’ (छा. ३. १४. १) इति निर्दिष्टे वस्तुनि सर्वशब्द-वाच्ये सामानाधिकरण्येन तदात्मतया निर्दिष्ट परब्रह्मेव । कुत. ? प्रसिद्धोपदेशात् ‘ तज्जगन् ’ [३. १४. १) इति सर्व-मिदं ब्रह्मलक्ष्यं इति प्रसिद्धउक्तस्योपदेशात् सर्वात्मकत्वस्योपदेशाच्च । तदेव हि जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वेन वेदान्तेषु प्रसिद्धम् ॥

सू= विवक्षितगुणोपपत्तेश्च [१-२.२]

मनोमयत्वादिकास्त्वस्य ह्यमिथा विवक्षिता गुणाः परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते ॥

सू. ३-अनुपपत्तेस्तु न शरीरः (१. १. ३)

एतेषां गुणानाम् अनन्तदुःखमिभपरिमितमुत्पलवर्माग्निं कञ्च कर्मपरवशे शरीरे प्रत्यागामन्यनुपपत्तेश्चाय नशा-रीरं, अपि तु परमेव ब्रह्म ॥

सू-४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च (१.२.४)

‘एतमिनाः प्रेत्याभिसंभवितासि’ इति प्राप्यतयोपाशो निर्दिश्यते ; प्राप्नृतया च जीवः । अतश्च जीवाद-यदे-
वेद पर ब्रह्म ॥

सू-५ शब्दविशेषात् (१.२.५)

‘एष म आत्मान्तर्हृदेय’ (छा.३.१४.३) इति शारीरण्या इति निर्दिष्टः, उपास्यः प्रथमया । अतश्च जीवाद-यः

सू-६ स्मृतेश्च [१.२.६.

‘सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्टो भक्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहन च’ (गी.१५.१५) इति स्मृतेश्च । अतश्च जीवाद-य उपा-
स्यः परमात्मा ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्न निचार्यत्वादेवं व्योमवच्च . १.२.७.

‘एष म आत्मान्तर्हृदेय’ (छा.३.१४.१) इति अल्पस्थानत्वात् ‘अणीयान्-ग्रीहर्षा यवाद्वा’ (३.१४.१) इत्य-
ल्पव्यपदेशाच्च न पर ब्रह्मेतिचेन्न, निचार्यत्वादेव, एवमुपास्य याद्वेतोरत्यायत्नत्वात्पव्यपदेशः न स्वस्वात्प वेन ‘ज्या-
यान्पृथिव्याः’ (३.१४.१) इत्यादिना सर्वस्वज्यायस्त्वपदेशात् । ज्यायसोऽप्यस्य हृदयायतनाव-छेदेनाल्पत्वानुस-धा-
नमुपपद्यते । व्योमवत् यथा महतोऽपि व्योम्नस्स्वीयथादिप्यस्त्वानुसन्धानम् । कश्चिद्वेदोऽवधारणे । तद्वदेवेत्यर्थः ।
स्वाभाविकंचास्य महस्त्वमत्राभिधीयत इत्यर्थः । ‘ज्याया-पृथिव्याः ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिदो ज्यायान्मेयो लोकभ्यः’
(३.१४.१) इति ह्यनन्तरमेवोपदिश्यते ॥

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्यात् . १.२.८.

यद्युपासकशरीरे हृदयेऽयमपि वर्तते ; ततस्तद्देवास्यापि शरीरप्रयुक्तमुल्लङ्घनसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, हेतुवैशे-
ष्यात् । नहि शरीरान्तर्बर्तित्वमात्रमेव सुल्लङ्घः प्रोपमोगहेतुः ; अपितु कर्मपरवशत्वम् ; तत्त्वपहतपाप्मनः परमात्मनो न
सम्भवति ॥

॥ इति वेदान्तदीपे सर्वप्रश्नसिद्धयधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

अत्रायोगान्यये।गव्यपनयननयेर्नक्षपादत्रिपादी
 भागारूटैर्मुदूपक्रमकठिनपरः प्राय आशे प्रसाद्वपम् ।
 छत्रनाक्षेपोपशान्त्यै प्रथम इह ततः पाद उक्तत्रिपादी
 काचित्कक्षेपपूर्वारिखिलरुहसमुन्मूलनाय प्रणाता ॥
 अररप्रस्परूपस्फुटतरचिदचिद्विद्वन्नवद्वाक्यचिन्ता
 भाष्ये दीपावतारेऽप्यभाणि नयगणैस्सम्प्रवृत्त्या त्रिपाद्याम् ।
 अत्यन्तारणष्टलिङ्गान्वितविषयमुशान्त्याद्यपाद तु केचित्
 तत्रेदं तारतम्यं नियतनिजः। कर्मतार्तीयमानैः ॥
 पूर्वत्रासिद्धरूपैस्त्वमतिविरचिते श्रीतिभिः पूर्वपक्ष-
 स्सिद्धैस्साधारणैरप्युपाधिनियमितैः प्रत्यवस्था द्वितीये ।
 स्पष्टासाधारणत्वैरुपरिपरमतानृक्तिकल्पैरथेति
 न्याये।त्रिंशदत्र प्रतिचरणावभवत्यन्वितान्येपणीया ॥
 विश्वं पादे द्वितीये वपुरिति कथयैश्चिन्त्यते वाक्यवर्गो
 विश्वाधारस्स आत्मेत्यभिलपनपरस्कर्षणीयस्त्वतीये ।
 तुर्ये साहचर्याद्विषयोदितपारपठनभ्रान्तिरन्मूलनीये-
 त्येन केचित्त्रिपादीं जगदुरयमीप श्रोत्रुद्वेस्समाधिः ॥
 यस्य प्राणशरीर स खलु हिततमोपास्तिकमप्रसक्त-
 स्तस्मिन्जीवत्तशङ्कां जगदुपजनके सौति शाण्डिल्यविद्या ।
 पूर्वन्यायाद्य युक्तन्दमनमिह महावाक्यतः प्रक्रमस्ये
 त्युत्थाने प्रक्रमोक्ताऽनुगुणमिति महावाक्यमेकीकरोति ॥
 अन्यारुत्तात्र भेद प्रथममाधिकृतिर्भाषिता किंनिमित्तं
 विद्यैकत्वेऽनुनादः पर इह गुणविद्वद्यर्थमेवेति युक्तम् ।
 सत्य ब्रह्मानुमत्य क्वचिदुपनिपदि कापि कल्प्ये विवादे
 चिन्तैपोदाहृतिःस्त्यात्परमतारचितेत्यर्थसिद्धिस्तु बोद्धव्या ॥
 सर्वैव कर्मभिस्त्वैर्जनिमति घटते ब्रह्मशब्देऽत्र चैव
 त्यल्पस्थानोऽल्पमानस्सुखतदितरभुर्जीवएवेति चेन्न ।
 तज्जत्यादेरनूक्तोर्ध्वविधगुणभिदा दर्शनारसर्वतादे
 रस्वारस्यादप्यणुत्व लुपाधिकृतमिहोपास्यते ज्ञायसि स्यात् ॥

॥ इ ति स र्वे त्र प्र सि ध्य धि क र णं स मा स म् ॥

अथ अत्रघिकरणम्

श्रीभाष्यम्

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादि-
त्याशङ्क्याह—

सू-९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठवह्नीष्वान्नायते—‘ यस्य ग्रह च क्षत्रं च उभे भवत ओदन . मृत्युर्यस्योपसेचनं क
इत्या वेद यत्र सः ॥ ’ (कठ.१.२.२५) इति । अत्रौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव,
उत परमात्मेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् ? जीव इति । कुत ? भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वा-
जीवस्यैव तत्सम्भवात् ॥

अथ अत्रघिकरणम्

धृतप्रकाशिका

अथोत्तराधिकरणसङ्गतिमाह—यदीति । —

सू—९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठेत्यादि । यत्र स इति, यत्प्रकारविशिष्टः त प्रकारं को वेदेत्यर्थः । विषयवाच्ये अत्तेत्यश्रवणादस्याऽश्रुतेरेत
स्मृताविषयत्वशङ्का परिहर्तुमाह—अत्रेति । यत्नेति पट्टीनिर्दिष्टसम्बन्धः ओदनोपसेचनसामर्थ्याददनीया तृभावलक्षणविशो-
पसर्ववसितः तस्मादत्ता सूचिनइत्यर्थः—‘ अग्निरन्नादः ’ इति धृतिप्रसिद्धिमस्यामुपनिषद्यग्रेः प्रस्तुतत्वचाबलभ्याग्निर्जीवः
परमात्मेति शिरस्त्रय कश्चित् परैः । चित्याग्रेः प्रस्तुतत्वेन साक्षादग्निप्रस्तावाभादाग्निप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वादध्यात्मप्रकरणे
विद्याङ्गकर्मोपयोगित्वमात्रविनाऽग्निवैभवप्रतिपादनायोगाच्च तत्परत्वाशङ्क्यात्म-दोःस्थानत्वमभिप्रयत्ता भगवता भाष्यकारेण
शिरोद्वय विचारकोटौ निवेशितम् । अत्ता जीव. उत परमात्मेति विचारः तदर्थाभिदमत्त्व किं कर्मफलमेवतृत्वरूप उत
जगदुपसहर्तृवरूप किमत्र पूर्वप्रस्तुतब्रह्मप्रकरण विच्छिन्न ? नेति ‘ ऋतं पिवन्तौ ’ इति किं बुद्धिजीवौ निर्दिश्येते, उत
उरजीवपरो पिवन्तौ इति निर्देशः किं छत्रिवलक्षणया शब्दशक्त्या वा प्रयोज्यप्रयोजकविषयतया नेयः उतन? ‘ तदुर्दशं ’
‘ या प्राणेन ’ इति परजीवयोर्दर्शनं किं लक्षणमापादयति उतनेति उपक्रमे ‘ येऽय प्रेत ’ इति प्रश्नः किं जीवविषयः
उत परविषय इति यदा जीवविषयः तदानीमुपक्रमविरोधेन ‘ तं दुर्दशम् ’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोज-
कविषयतापादनायोगात् ‘ ऋतं पिवन्तौ ’ इति वाक्यस्य बुद्धिजीमपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणं विच्छिन्नमितिह प्रतिपन्नमस्तृत्वं
कर्मफलमेवतृत्वरूपमिति अत्ता जीव इति फलितम् । यदा ‘ येऽयम् ’ इति प्रश्नः पराविषयः तदानीमुपक्रमानुगुण्येन
‘ तं दुर्दशम् ’ इत्यादिना ऋतपाननिर्देशस्य प्रयोज्यप्रयोजकविषयतापादनोपपत्तेः, ‘ ऋतं पिवन्तौ ’ इति वाक्यस्य
जीवपरमात्मपरत्वेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदाभावादिह प्रतिपन्नमस्तृत्वं जगदुपसहर्तृत्वरूपमेवेत्यत्ता परमात्मेति फलितम् भोक्तृ-
त्वस्येति । ओदनोपसेचनसामर्थ्यावगतस्येति भावः । ततः किमित्यत्राह—जीवस्यैवेति । ‘ सर्व्यभूतान्तरात्माऽपहृ-
त्वस्येति ।

श्रीभाष्यम्

अत्रोच्यते—(अत्ता चराचरग्रहणात्) अत्ता परमात्मैव । कुतः ? (चराचरग्रहणात्) चराचरस्य कृत्स्नस्यात्कृत्यं हि तस्यैव सम्भवति । नचेदं कर्मनिमित्तभोवत्कृत्यम् ; अपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्संहर्तृत्वम् ; 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इत्यत्रैव तद्दर्शनात् । तथा च 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' (१.२.२५) इति वचनात्, 'ब्रह्म च क्षत्रं च' (१.२.२५) इति कृत्स्नं चराचरं जगद्विहादनी यौदनत्वेन गृह्यते । उपसेचनं हि नाम स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः । अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसिच्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगत्क्षराचरयादनमत्र विवक्षितमिति गम्यते । ईदृशचादनमुपसंहार एव । तस्मादीदृशं जगदुपसंहारित्वरूपं मोक्तृत्वं परमात्मन एव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रुतप्रकाशिका

पाप्मा' 'न कर्मणा वर्धते नोक्तनीयान्' 'अनश्नन्नन्यः' इति परस्य भोक्तृत्वं निषिद्धमिति भावः, तत्सम्भवात् कर्मफलभोक्तृत्वसम्भवात्, ब्रह्मक्षत्रशब्दाव्याना देहिना स्त्रीपुसाभक्त्वात्तद्रूपजीवानां परशरभोक्तृत्वमोग्यभावसम्भवंति, जीवानां नित्यत्वादेव मृत्युवश्यत्वाभावात् मृत्युर्जीवस्य विधेयइत्यभिप्रायेण मृत्युपसेचनवादाऽपि सम्भवतीति भावः ॥

राद्वान्तमारभते अत्रेति । चराचरग्रहणादित्येतद्व्याचष्टे चराचरस्येति । कृत्स्नचराचरविषय वा कतिपयविषय वाऽस्तु, ततः किं जीववैलक्षण्यस्य उक्तं हि कर्मफलभोक्तृत्वरूपमिदमन्वृत्तमित्यत्राह—नचेदमिति । कृत्स्नचराचरविषय मन्वृत्तं जीवस्यानुपपत्तमिति भावः । अन्वृत्तं विष्णुकृतं चराचरसहर्तृत्वमिति कथमवगतमित्यत्र हेतुद्वयमाह—सोऽध्व नइति । प्रकरणे परमात्मवाचिपदश्रवणं प्रथमो हेतुः, द्वितीयं हेतुमाह—तथा च मृत्युरिति । कथं चराचरस्यादनीयत्व- सिद्धिः मृत्युपसेचननिर्देशो हि मृत्युवश्यत्वाभावाभिप्रायस्सम्भवतीत्यत्राह—उपसेचनंहीति । यद्यप्युपसेचनशब्दो गौणएव निर्वाहः तथाऽपि साधारणकारणोपचारो नष्टेन, विशेषकारणसम्भवात् नह्यभिर्माणवक इत्युक्ते अभिसन्देहो ब्रह्मत्वाभि- मिप्रायेण वर्जनीयः । मृत्युपसेचनं अत्रापि इत्युक्ते विशेषकारणस्यापानं न स्यात् अत्रापि इत्युक्ते अभिसन्देहो ब्रह्मत्वाभि- म्यात् स्वयमद्यमानत्वेत्यस्यस्यादनहेतुत्वं विशेषकारण इति तेनैवोपचारिकप्रयोगो युक्त इति भावः । साधारणकारणं वि- हायान्ततत्कारणेण गौणार्थो वर्जनीय इति न्यायोऽत्र व्युत्पादितः । परस्य जगत्संहारं मृत्युपपेक्षाऽपि नास्तीत्यस्मदुक्त- ए- वार्थं इति शङ्का परिहरन् फलितमाह—अतइति । कृत्स्नजगत्संहारं मृत्युपपेक्षाभावेऽप्यत्र मृत्योरद्यमानत्वं व्यष्टिसंहारस्य तद्द्वारकत्वात्प्रैतम् । एवं मृत्युपसेचनत्वसामर्थ्यात् ब्रह्मक्षत्रशब्दो कृत्स्नचराचरप्रदर्शनार्थायिति भावः । ततोऽपि किमित्यत्राह—ईदृशमिति । सूत्रार्थमुपसहरति तस्मादिति । 'सोऽध्वन' इत्यादिवाक्ये विष्णोःश्रूयमाणत्वमृत्युपसे- चनत्वसामर्थ्यात्सिद्धचराचरादनीयत्वाच्च कृत्स्नजगदुपसंहर्तृत्वरूपमेवेदं भोक्तृत्वमिति नेदं कर्मनिमित्तं, अतः परमात्मै- वात्तैत्यर्थः ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

श्रीभाष्यम्

प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः ‘महान्तं त्रिभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ (कठ. १.२.२२) ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवंप वृणुते तेन लभ्यंस्तस्यैव आत्मा निवृणुते तन्नं स्वाम्’ (२३) इति हि प्रकृतम् । ‘क इत्या वेद्यप्र सः’ (कठ.१.२.२५) इति हि तत्प्रसादादते तस्य दुरवयोधत्वमेव पूर्वप्रस्तुतं प्रत्यभिज्ञायते ॥

अथ स्यात् नार्यं ब्रह्मश्रोत्रोदनसूचितः पुरुषोऽपरतपात्मा परमात्मा ; अनन्तरं ‘ऋतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाङ्गयो ये च प्रिणाचिकेनाः’ (कठ.१.३.१) इति कर्मफलभोगतुरेव सद्वितीयस्याभिधानात् । द्वितीयश्च प्राणो बुद्धिर्वा स्यात् । ऋतपानं हि कर्मफलभोग एव , सच परमात्मनो न सम्भवति

श्रुतप्रकाशिका

स्वाक्यस्यहेतुः पूर्वमुक्तः प्राकरणहेतुरश्रोत्र्ये—अस्य सूत्रस्य ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिवाक्यं विषयतया परैषात्त, तदयुक्तम् । पित्रादिमरणस्यैव परमात्मनो हन्यमानत्वस्य लोकप्रतिद्वयभावन तातिपेधायोगात्, एतत्सूपेण ‘न जायते म्रियते वा कदाचित्’ इति भगवद्गीतानवचनेनास्य वाक्यस्य जावपरत्वावगममात्, ‘उभौ सौ नावि-जानीतौ नार्यं हन्ति न हन्यते ।’ इत्यनन्तरमश्रोत्रहन्तृह-पताभ्रान्तेः परमा-भाश्रयावायोगेन जावपरत्वोपपत्तश्च अतो नायमात्मा ‘महान्तं त्रिभुम्’ इत्यादिरेव विषयः—एकप्रणव कथमित्यत्राह—कद्वयेति । तत्प्रसादादते तस्य दुर-वबोधत्वस्य पूर्वोक्तस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः ॥

कैश्चिदेवमुक्तम्—‘अशरीरं शरीरेऽनवस्येष्ववस्थितम्’ इति परमा मनः शरीरं त्रिभुमात्मा इति श्रवणात् ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च’ इत्यनेन श्लोकेन शरीरं हृदयप्रदेशे वा परस्य स्थितिरिति जिज्ञास्यते, अतएवाह ‘क इत्या वेद यत्र सः’ इति वचन नपुनः कस्त वेदतीति तदनेन निरस्त वेदितव्य, प्रश्नानुगुणप्रतिवचनादर्शनात् । नन्वनन्तरमेव दृश्यते ‘ऋतं पियन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ’ इतीतिचेत्—स्यं श्रूयते तन स्थानत्वेन किमुक्तम् । किं सुकृतस्य लोकः, उत गुहा, तत्र सुकृतस्य लोकः इति शरीरं वा अन्यथा उभयमापि शरीरसन्धिदेशविशेषो न भवतीति तत्रोत्तरं भवितुमर्हति । नच स्थानभावमेव सृष्टे ‘अशरीरं शरीरेषु’ इत्यनेमेव तत्किञ्चेः ; अथ गुहा स्थानत्वेन निर्दिष्टा साऽपि पूर्वमेव श्रूयते न प्रश्नसम्भवः ‘गुह्यहिते गह्वरेषु पुराणम्’ इतिहा श्रुतं ‘यत्र सः’ इत्येकवचनेन वृष्टे ‘पियन्तौ’ इति द्विवचनोत्तरत्वात्तुचितम्, अतः ‘क इत्या वेद’ इति वाक्यस्य यथोक्त एवार्थः ॥

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह—अथ स्यादिति । प्रकरणविच्छेद दर्शयति । ऋतं पियन्तादिति । लिङ्गादि प्रकरणं दुर्बलम् ऋतवानल्लिङ्गबलात् प्रकरणविच्छेदोऽत्र प्रतिपाद्यते, ‘यस्य ब्रह्म’ इत्यादि वाक्योपेक्षाया ‘महान्तं त्रिभुम्’ इत्यादि परमात्मप्रकरणविच्छेदो माभूत् ऋतवानाम्बववाक्यत्वं विच्छिन्नं स्यादिति शङ्कापरिहारात् । नन्वन्तरमि उक्तं ‘महान्तं त्रिभुम्’ इत्यादिवाक्ययानां व्यर्वाहनात्वादिच्छेदो युक्तः ननु ‘यस्य ब्रह्म च’ इत्यादिवाक्येनाव्यवहितस्य ‘ऋतापियन्तौ’ इति वाक्यस्येतिभावः, द्वयोस्त्वमप्राधान्यशङ्कापरिहारार्थं नद्वितीयस्य युक्तम् अत्र मोक्तव्यं—‘व कथम् द्वितीयस्य च बुद्धिप्राणयोरन्यतरत्वं कथं कथं न परमात्मत्वमित्यत्राह—ऋतपानंहीति । कर्मफलभोगार्थेति । नाहि सर्वं हतृषु पुन्य इति ऋतवानस्य निर्वाहान्तरं सुवचमितिभावः । ततः किमित्यत्राह—सचेति । भवदभिमनस्य कथं तत्सम्भव-

श्रीभाष्यम्

बुद्धिप्राणयोस्तु भोक्तुर्जीवस्योपकरणभूतयोरेवैवा कथञ्चित्पानेऽन्वयस्सम्भवसीति तयोर-
न्यनरेण साद्वितीयो जीव एव प्रतिपाद्यते, तदेकप्रकरणत्वात्पूर्वप्रस्तुतोऽच्चाऽपि स एव
भवितुमर्हति इति । तत्रोच्यते—

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

न प्राणजीवौ बुद्धिजीवौ वा गुहां प्रविष्टावृत्तं पिबन्तावित्युच्येते ; अपि तु जीवपर-
मात्मानो हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः ? तद्दर्शनात् । अस्मिन्प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवे-
शस्यपदेशो दृश्यते । परमात्मनस्तावत् ‘ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ (कठ.१.२.१२) इति । जीवस्यापि

श्रुतप्रकाशिका

सत्राह-बुद्धीति । यथाकधीचदुपकरणत्वेनान्वय इत्यर्थः, करणे कर्तृत्वोपचारात् पिबन्तावित्युक्तमिति भावः । तयोरन्य-
सरेण साद्वितीयो जीवएवेति । अयमभिप्रायः यथोप प्रयोजककर्तारि परमात्मनि उपकरणभूतबुद्धिप्राणयोरन्यनरस्त्वान्वा
पिबन्ताविति निर्देशस्य क्लृष्टत्वं समानम्, तथाऽपि बुद्धिप्राणयोरन्यतरपरिग्रहो न्याय्यः प्रथममेव पिबन्ताविति निर्दे-
शेन भोक्ता जीवः प्रतिपन्न इत्यविगीत, द्वितीयविक्षोभेहि विप्रतिपत्तिः तत्र गुहावच्छिद्यत्वं मुहूर्त्तसाध्यत्वं कर्तृत्व-
गनस्य परस्य स्वरसतो न सम्भवति । अप्रकाशप्रकाशाकार्यपरच्छायातपश्चान्दभ्यामचिदन्तःकरणत्वेतोपस्थापन युक्तं तत्र
प्रथमनएवानकैः पदैः स्वरसतः प्रतिपन्नस्य भोक्तुः प्राधान्यन प्रतिपाद्यत्वं यथा न विरुद्ध्यते तथा द्वितीयो वक्तव्यः
द्वितीयस्य परमात्मने भोक्तुः प्राधान्यन प्रतिपाद्यत्वं विध्यत, उपकरणभूतान्तःकरणस्य द्वितीयस्य भोक्तुः प्राधान्येन प्रति-
पाद्यत्वं न विरुद्ध्यत इति । ततः किमनुर्जीवभारस्येत्यत्र—तदेकेति ॥

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

श्रुतं पिबन्ताविति निर्देशश्चेऽपि गुहां प्रविष्टाविति सूत्रयोऽयमभावः, द्वितीयस्य प्रवृत्तपानं पक्षद्वयेऽपि क्लृष्ट
बुद्धिप्राणयोरन्यतरपक्षएव छायातपनिर्देशो लोकशब्दनिर्देशश्च घटना, गुहाप्रवेशश्च न कथाश्चिदपि घटते ‘ आत्मा
गुहायां निहितः ’ ‘ यो वेद निहितं गुहायाम् ’ ‘ गुहाहितं गह्वरेष्ठम् ’ ‘ विधूयकविरेतदनुतिष्ठेत् गुहाशयम् ’
‘ पूप्राणिनः सर्वगुहाशयस्य ’ इति परमात्मनो गुहाप्रवेशव्यपदेशप्रसिद्धिप्राप्त्युक्तं बुद्धिप्राणयोरन्यतरस्य तादृश
प्रवेशव्यपदेशो, एभिर्नाभिप्राय हृदि निधाय सूत्रे प्रतिपत्तावच्छिद्यत्वं नप्राणजीवाविति । जीवपरमात्मानौहीति
सूत्रे विशब्दः सौत्रार्थस्य परमसाध्योपवादकत्वसूचक इति भावः । सूत्रे प्रतिपत्तोपवादक हेतुत्वाच्च व्याचष्टे अस्मिन्निति ।
परमात्मनस्तावदिति । गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यत इत्यन्वयः तं दुर्दर्शमिति । दुर्दर्शं, द्रष्टुमशक्यं कुतः ? गूढम तिरो-
पायकमैरूपाविद्यादिना तिरोहितत्वात् इत्यर्थः गुहाहितं हृदयवर्तिनं गह्वरेष्ठं आत्माऽन्तर्यामिण, परमव्योमनिश्चय वा,
अथवा मयोगामाधिगमेनेति परोपासनस्य जीवोपासनमङ्गत्वेन विधीयते जीवपरयोः प्रयोगेऽपि प्रकरणप्रतिपाद्यमानत्वात्
जीवस्यापीति । गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यत इत्यन्वयः, अदितिशब्दस्य देवमातरि भूमौ च वेदमदिष्टेऽष्टाष्टाष्टव्यर्थत्व.

धीभाष्यम्

'याप्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेर्मिथ्यं जायत ॥' (कठ. २.४.७) इति कर्मफलान्यस्तीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन सम्भवति प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी-इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती-एदयपुण्डरीकोदरवर्तिनी भूतेर्मिथ्यं-जायत-पृथिव्यादिभिर्भूतैस्सहिता देवानिरूपेण त्रिविधा जायते । एवं च सति 'कृतपि-घन्ता' (कठ१.३.१) इति व्यपदेशः 'छात्रिणो गच्छन्ति' इति वत्प्रतिपत्त्य । यद्वा प्रयोज्य प्रयोजकरूपेण पाने वर्तते जीवपरयोरुपपद्यते ॥

सू-१२ विशेषणाच्च [१.२.१२]

द्युतप्रकोशिका

यवशक्त्या जीववाचित्वं दर्शयति कर्मफलानीति । रुद्रार्थस्य गुहाप्रवेशाः शम्भवाद्योगपरिग्रह इति भावः, कर्मफलशब्देन ऋतशब्दाद्योऽपि दर्शितो भवति, छात्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन निर्वाहे लक्षणिकत्वं स्यादिति मुख्यकल्पानिर्वाहमाह— यद्वेति । मुख्यत्वेऽप्यस्वारस्यमात्रमस्ति लक्षणिकत्वादि तद्वरं द्युदप्राणयोरन्यतरपरावमतीवास्वरसं करणवेनहि तयोरन्वयः, परमात्मनस्तु 'तत्प्रयोजको हेतु' इत्युक्तप्रक्रियया प्रयोजकवर्तुतायाः कर्तृत्वविशेष वाच्यत्वाच्चि वे पितृन्ताविति निर्देशः स्वरस्य भावः । पितृन्ताविति निर्देशस्वारस्यमुम्भयोश्चेतनत्व एव घटते उभौ गृह प्रविष्टौ इति निर्देशोहि न दृ-सद्वितीयपुरुषनिषयः अपितु पुरुषद्वयविषयः, 'ब्रह्मापित्रो यदन्ति' इत्युक्तवाच्य जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वं युक्त एव निर्वाहद्वयेनापि प्रकरणविच्छेदकलिङ्गत्वेन पराभिमतस्य ऋपायान्त्वयस्य न्यथासिद्धिरुक्ता भवति, गत्यभावं यदमुष्यं तत्र द्वयोः प्रनिपजयोः प्रकरणानुगुणस्य ब्राह्मत्व सजातीययोरेव द्वियचननिर्देशोऽपि चेति न्यायद्वयमत्र शिक्षितम् ॥

सू-१२ विशेषणाच्च [१-२-१२]

गूढार्थसंग्रहः

अथ अत्रत्रिधिरुत्तरणम्

'अत्ता चराचरग्रहणात्' पूर्वाधिकरणे भोक्तृशब्दाभावेऽपि तद्भाषकशब्दसङ्घातेन जीवत्वाशङ्काया हेतुवन्तरेण जीवो व्यावर्तितः । अतस्तु स्फुटं भोक्तृत्व प्रतिपाद्ये । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदनः' इति । अतो जीव एवात्र भोक्ता न परमात्मा इति शङ्कायामिदमधिकरणं प्रवृत्तम् ॥

अत्र 'या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी' इति वक्ष्यति । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशान्' इति सूत्रे 'तच्चलान्' इत्यत्र सृष्टिलयौ प्रतिपादितौ । 'इदं सर्वमसृजत' इति 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमभियत' इति च सृष्टिलययोः उक्तिपूर्वकं बृहदारण्यके 'सर्वं वा असीति तददितेरदितिर्गम्' (बृ. ३.२.५) इति निरुक्त्या भक्षको जीव एव तत्रापि विवक्षितः । इत्यच्चादितिशब्दस्य योगार्थस्यास्फुटतया 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र च' इति विषयवाक्ये ओदनेपसेचनशब्दाभ्यामसृष्टु च स्फुटं प्रतीयते । योगार्थस्तु पूर्वपक्षे विवक्षित एव । तत्र योगार्थ एव विवक्षित इत्यत्र नियामकत्वं इदमेव 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन' इति पूर्वपक्षिण आशयः । तद्वाक्यस्य विषयवाक्यतयाऽप्युपन्यासस्तु सिद्धान्ते अनुपासित इति धारणस्यैव प्राधान्यं नतु अतृत्वस्य इति सूत्रे अतृत्वमेव प्राधान्येन निर्दि-

गूढार्थसंग्रहः

एभिः तावत्स्यैव 'यस्य ब्रह्म च' इति वाक्यस्य विषयवाक्यतया भाष्ये उपादानम् 'या प्राणेन सम्भवि-या भूतेभिः व्यजायत' इति मन्त्रे 'व्यजायत' इत्यस्य सन्नात् जीव एव विरासितः । वृहदारण्यके तु 'अनुमप्रियत, यद्यदे वासुजन' इति सामान्यतउक्तया सर्वसंहारार्थधारणस्य विवक्षितत्वेन तस्य परमा मनि संभवः जीवि-वसंभवः । सूत्रे चराचरशब्दश्रवणेन पदार्थद्वयधीनतावाक्यस्यैव विषयव यत्कारकभूतमिति स्पष्टमवगम्यते । ब्रह्मस्रष्टाभ्यां चराचराद्युपलक्ष्येते । मृत्योस्तद्वृत्तेन व्यवहारात् स नात्र विवक्षित इति तावत्स्यैव 'मृत्युर्गुणोपसेचनम्' इत्युक्तम् । भक्षणदशाया उपकारकस्योपसेचनत्वेन व्यवदेशः मृत्योरपि सहायोगकारकत्वेन 'मृत्युर्गुणोपसेचनम्' इति व्यवदेशः । चराचरशब्दयोः गमनयोग्यो जीवः तदितराच्चेतनभार्यः 'चरगनिभक्षणयोः' इति घातोः गत्यर्थकत्वेनेदम् । भक्षणार्थं च भक्षणयोग्यत्वमचितः जीवस्य भक्षणयोग्यत्व नास्ति । अतएव 'न जायते सिधतेवा' इत्युक्तं श्रीचरि-ज्ञान-छते । नित्यानां जीवानाममृत्युव परस्य कथं संभवतीति चेत् 'ब्रह्मजस्य देवमर्हस्यम्' इति जीवेशशब्दप्रयोगेण ज्ञानद्वारात् भक्षणं नैतत्स्वरूपद्वाराकम् । ज्ञानसङ्केतत्वेन जीवस्य संहारकर्मत्वेत्यर्थः प्रतीयते सिद्धान्तेऽविरहः घृस्तस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य चराचरस्य जगतः इति भाष्यात् ॥

'प्रकरणशब्द' प्रकरणविच्छेदशङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रमि-युक्तचरानुपकरणे स्पष्टम् 'श्रुतं पिबन्ती' इत्यत्र कर्मफलभोक्तृत्वोक्तया पूर्वप्रापि कर्मफलभोक्तृत्व विवक्षित इति पूर्वपक्षिण आशयः । एतत्पूर्वं 'न जायते' इत्यन्ततर 'अणोरणीयान्' इति मन्त्रे 'धीतशोकः घातुःप्रसादान्महिमानामानः', 'महान्तं विशुभामानं मानं धीरो न शोचति' इति परमानमप्रकरणमेवेति 'यस्य ब्रह्म च क्षत्र' इत्यत्र प्रकरणविच्छेदशङ्का नास्ति । 'श्रुतं पिबन्ती' इत्यत्रापि प्रकरणविच्छेदो नास्तीत्युच्यते ॥

'गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तदर्शनात्' 'श्रुतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके' इत्युक्तया सुकृतफलभोक्तृत्वमेव प्रतीयते । अन्यतरस्य भोक्तृत्व सिद्धान्तेऽपि यथाकथाचनविषया उपपादनीयम् । अतो बुद्धेः प्राणस्य वा विवक्षा स्यादिति शङ्का 'गुहां प्रविष्टौ—तदर्शनात्' इति सूत्रे उक्तया बुद्धिप्राणयोः गुहाप्रवेशो नास्तीत्येवार्थः । 'त दुर्दृशं—गुहाहितम्' 'अणोरणीयान्—गुहाया निहितः' इत्यत्र परस्य गुहाप्रवेश उक्तः । 'यद्द मन्वद् वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्' इत्यत्र कर्मफलभोक्तारं जीव निर्दिश्य 'यः पूर्वं तपसा जात—गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तम्' इत्यत्र 'या प्राणेन सम्भवात्तदित्देवता मयी । गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत' इत्यत्र च जीवसामान्यस्य गुहाप्रवेशोऽभिहितः । 'व्यजायत' इत्यत्र भूतेः प्राणिभिस्सह व्यजायत, प्राणिनश्च देहयोगेन नानाविधानुत्पादायामास, इति अदिति शब्दार्थः परमात्मा इत्यर्थः (रा. टी.) श्रुतिपीठनमेव । 'यद्द मन्वद् वेद आत्मानं जीवम्' इति पूर्वश्रुतिविरोधात् जीवपरयोः गुहाप्रवेशाभिधानेन परमानमप्रकरणविच्छेदाभावात् परमात्मैव कृत्वच्छया प्रधाप्येन विवक्षित इति नानुपपत्तिः अत्र 'द्रासुपर्णा' इति श्रुतौ गुहात्वेन गुहाप्रवेशो न श्रुत इति भाष्ये तत्रागः । उपनिषद्भाष्ये 'इयदात्मनात्' इति सूत्रे च परैः जीवपरमात्मविषयत्वेनैव एतच्छ्रुतिद्वय विवृतम् । एवमेतदाधिकरणेऽपि 'श्रुतं पिबन्ती' इति मन्त्रः व्याख्यातः प्रथमम् । अनन्तर 'अपरआह' इत्यनेन 'द्रासुपर्णा' इति मन्त्रस्यावधारणाख्याकरणेऽपि ग्रन्थस्थलत्रये जीवपरमात्मनस्यैव एतच्छ्रव्याख्यानेन सा श्रुतिः जीवपरमात्मनस्यैव । अतएव (श) भाष्यव्याख्यानेषु सर्वेषु 'अपर आह' इत्युक्तिः 'कृत्वा चिन्तया' इत्येवोक्तम् । पूर्वाधिकरणे 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इति 'तजलान्' इति विशेषेण श्रुतमज्ञानिलयोमयनिर्घननएवाभेदव्यपदेशः सचोपादानोपादेयभावनिर्घनन इत्यर्थः ...

श्रीभाष्यम्

अस्मिन् प्रकरणे जीवपरमात्मानावेवोपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्वप्राप्तत्वविशिष्टो सर्वत्र प्रतिपाद्यते । तथा हि— 'ब्रह्मजज्ञो देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमस्यन्तकैति' (षठ. १.१.१७) इति । ब्रह्मजज्ञो जीवः, ब्रह्मणो जातत्वात् इत्वाच्च । तं देवमीड्यं विदित्वा जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः । तथा 'यस्सेतुरीजानानामृक्षं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तित्तीर्षतां पारं नाचिकेतं शनोमहि' (कठ.१.२.३) इत्युपास्यः परमात्मोच्यते । नचि-

गुहार्थसंग्रहः.

'विशेषणाच्च' इति सूत्रे एव एव व्यायः 'द्रासुपर्णां मनुजा सत्पाया' (मु.३.१.१) इत्येवमादिव्यपीति परैकतम् । इय च श्रुतिः मुण्डकश्वेताश्वनरयोः श्रूयते । 'द्रासुपर्णा' 'ऋत पिबन्ती' इत्यनयोरेकार्थत्व उभयोस्सहोपादानेन जिज्ञासाधिकारेण भगवता सूचितम् । अत्र चाय सूत्रकाराद्ययः भगवतोऽभिप्रेतः । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति सूत्रे 'सर्वे सन्तिवद् ब्रह्म तज्जलानिति शान्ति उवाचीत' इत्यत्रोक्तसृष्टिस्थितिल्येषु लपकारणत्व संहर्तृत्वरूप प्रतिपादितम् । तत्र च 'प्रजापतिर्वा एकोऽप्रसृतिष्ठत्' (मै.उ.२.६) इति श्रुतिरपि विवाक्षिता । तेन सहर्तुः लयकालेऽभिप्रायः श्रुतिप्रतिपादितः सूत्रज्ञो विराक्षितः । यथोक्त तत्रैतौ भिन्नपदि 'स नारमतैकः—ता अस्मेवाम्रबुद्धाः अत्राणाः स्याणुरिव तिष्ठमानाः अपश्यत् स नारमत साऽमन्यतैतासा प्रतिबोधनायाभ्यन्तर विविशामि' (मै.उ.२.६) इत्येवमभिप्रायेण निष्पन्नमेवार्थं 'गृहां प्रविष्टौ' इति सूत्रे सूत्रयति सूत्रकारः 'द्रासुपर्णा' इत्यादिश्रुतकथहिताश्रुतिप्रकरणे राजकुमारनयसूचितइति प्रागेव (७६४.पु) निर्वापतम् । तेन कुमारो दयया ज्ञानसम्पादनाद्यर्थे शरीरे स्थितिरिति सिद्धयति ॥

'विवाक्षितगुणोपपत्तेश्च' इति सूत्रे दयादीनामपि विवक्षा पूर्वमुक्ता । अत्र अत्रुत्वमुपक्रम्य गृहाम्रवेशाभिधानपूर्वकं 'विशेषणाच्च' इति सूत्रे प्राप्यप्रापकभावस्यापि भाग्ये रकुटमभिधानेन ज्ञानसङ्कोचः प्रलयकाल ज्ञानविकासश्च सृष्टावित्यर्थस्य 'ब्रह्मजज्ञम्' इति श्रुतौ सूत्रनेन ज्ञानविकासनिवन्धनदयागुणोपयोगविशदीकरणेन 'सोऽध्वनःपारमाप्नोति' इत्यर्थं प्राप्ते, 'ऋतचैका च' इति मन्त्रे आर्षिरादेश्च प्रतिपादनेन गतिद्वारा प्राप्तेरेव विवक्षिततया तावत्पर्यन्त दयाया उपयोगोऽपि सूचितः । एवमभिप्रेत्यैव सूत्रहता 'हार्दानुग्रहीतः' इति वक्ष्यते । एतेन जीवपरयोर्भेदः श्रुतिसिद्धः अप्रकम्य इति 'गृहा प्रविष्टौ' इति सूत्रे सूत्रयति । 'ऋत पिबन्ती' इति श्रुतौ 'छायातपौ' इत्यनेनाहवसवैश्वान्वाभ्या जीवपरयोः व्यपदेशः । छ.याद्यन्दः धर्मभूतज्ञानस्या-तरुद्धोचतापर्यकः 'अस्मेवाम्रबुद्धा' इति श्रुतौ 'प्र' शब्देन धर्मभूतज्ञाननाशः नास्तीति सूच्यते । सङ्काधे कर्मैव निमित्तोतीति सूचितम् । 'पिबन्ती' इति निर्देशः प्रयोगप्रयोजकभावेनेति भगवतैतोक्तम् । 'विशेषणाच्च' इति सूत्रे 'विज्ञानसाराधिर्षु' इति श्रुतौ प्राप्यत्प्राप्तत्वात् वार्था परमात्मजीवयोर्विशेषितत्वं सूत्रहृदभिप्रेतमिति भगवतैव स्पष्टीक्रियते । 'अङ्गुष्ठमात्रःपुरुषोऽन्तरात्मा' 'पुरुषाक्षर किञ्चित्' 'अव्यक्तात् परःपुरुषः' इत्यादौ पुरुषशब्दे 'समपूर्वोऽस्मात् सर्वस्मा सर्वाणां पान्म औदत्' इत्यत्र लपकारणत्वकर्मैश्वर्यहेतु वया, पुरुषशब्दायैव यदुक्तं 'तत्त्वोपनिषद् पुरुष—विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिद्रोतु.परायणम्' इत्यत्र मुक्तिपल्लदात्त्वमापि पुरुषशब्दाद्यर्थेन यच्चाभिप्रेत तत्सर्वमत्रापि विवाक्षितम् । 'सवा अय सर्वोऽसु पूर्वम्' इत्यादौ स्वन्तर्वाभिस्य पुरुषशब्दे विवाक्षितमेव इति 'ऋत पिबन्ती' इति मन्त्रे स्पष्टीकृतम् । अस्य सर्वस्य पर्यालोचनाया प्रलयकाले दयामूलको योऽयमभिप्रायः ब्रह्मणः स. मुक्तिकाले पूर्णव्याविकासदानेन सपूर्णः अमदत् इति श्रुतिवाच्यार्थाभिधानां निर्दिष्टानां रकुटम् ॥

इति अतनधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

केतम्-नाचिकेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।' (१.३.३) इत्यादिनोपासको जीव उच्यते । तथा 'विज्ञानसारधिर्वस्तु मनः प्रग्रहवाद्यरः । सोऽध्वनः पारम्प्राप्तिं तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इति प्राप्यप्राप्तारावभिधीयते जीवपरमात्मानौ । इहापि 'छायाऽऽतर्पा' (१.३.१) इत्यज्ञात्वसर्वज्ञत्वाभ्यां तावेव विशिष्य व्यपदिश्येते ॥

अथ स्यात् 'येऽयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' (कठ.१.१.२०) इति जीवस्वरूपयाथात्म्यप्रज्ञोपक्रमत्वात्सर्वमिदं प्रकरणं जीवपरमिति प्रतीयते इति । नैतदेवम्, नदि जीवस्य देहातिरिक्तस्यास्तित्वनास्तित्वशङ्कयाऽयं प्रश्नः, तथासति पृथ्वर-द्वयवराणामुपपत्तेः । तथा हि पितुस्सर्ववेदसदक्षिणक्रतुसमाप्तिरेत्यायां दीयमानदक्षिणावै-गुण्येन क्रतुवैगुण्यं मन्यमानेन कुमारेण नचिकेतसा आस्तिकाप्रेसरेण स्यात्मानेनापिपितुः क्रतुसादगुण्यमिच्छता 'कस्मै मां दाससि' (कठ.१.१.४) इत्यसृष्टपितरं पृष्टवता स्वनिर्वेध सृष्टिपूर्वचनान्मृत्युमर्त्तं प्रणिष्टेन स्वसदनात्प्रोपुषि यो तद्दर्शनात्तत्र तिलो रात्रीरपो-पुषा स्वोपधामभाततत्प्रतिप्रधानप्रवृत्तमृत्युप्रदत्ते वरत्रये आस्तिक्यातिरेकात्प्रथमेन वरेण स्यात्मानं प्रति पितुः प्रसादो घृतः ; एतच्च सर्वं देहातिरिक्तमात्मानमजानतो नोपपद्यते । द्वितीयेन च वरेणोत्तीर्णवेहात्माऽनुभाष्यफलसाधनभूताग्निविद्या घृता, तदपि देहात्मानभि-शस्यन संभ्रजति । अतस्त्रुतीयेन वरेण यद्विद्वि म्रियते 'येऽयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्तयाऽह वराणामेव वरस्त्रुतीयः' (कठ.१.१.२०) इति ; अत्र परमपुरुषार्थं रूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपर-

धृतप्रकाशिका

तत्तद्वाक्योदितविशेषान्तराणि च प्राप्यत्वप्राप्तुर्वोपास्यवोपासकवान्भूतानीलीमिप्रावणोपास्यवोपासक वप्राप्य ट-प्राप्तुर्वपिशिष्टावस्तुत्तम् 'ब्रह्मजज्ञाम्' इत्युपासक वदति 'शक्रेमहि उपासितुं प्राप्तुम्' इतिशेषः । आत्मानं रथिनमित्यादि । शरीरावपासनपरिकरसहितो जीव उच्यते इत्यर्थः । इहापि 'ऋत विवन्तौ' इति वाक्येऽपि अश-वसवैश्च वाभ्यामित्यनेन 'ज्ञाहो द्वौ' इति वाक्ये स्मारितम् । उदाहृतवाक्यैकार्थ्याच्छायातपशब्दयोरयमेवार्थः, 'विशे-पणाश्च' इतिचैत्रे छायातपस्वरूपविशेषणमपि विवाक्षितमिति भावः । उत्तरत्र 'त्रयाणामेवचैवम्' इत्यादिसूत्रेण वक्ष्यमाणवेऽपि चोपस्य बुद्धिस्तयात् सुग्रह वाय त पूर्वकं परिहारमाह—अथ स्यादिति ॥

अस्मिन्प्रकरणे जीवपरमात्मनोविशेषत्वमनुष्ठम्, उपक्रमस्य जीवपरत्वादित्याह—येऽयमिति । परिहरति नैत-दिति । वरद्वयं किं ? तद्वरणानुपपत्तिः कथमित्यत्राह—तथाहिति । पितृप्रसादवरणस्याविद्यावरणस्य च प्रत्येकनिरपेक्षहे-तुवत्सवनाय एतच्च सर्वम् । तदपीति द्विरुक्तम् । अत्रपरमेति । अत्र यदिद म्रियते, यद्वरणं क्रियते तत्र वरणइत्यर्थः । मोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मवत्त्वजिज्ञासयेति । मोक्षशानाय मोक्षानुबन्धजि-ज्ञासयाऽयं प्रश्नइत्यर्थः 'येऽयम्' इत्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूपप्रश्नः कण्ठोक्तः, प्रतिवचनप्रकरणोपासनादिप्रश्नार्थ-शिद्ध इत्यवगम्यते, एव विभागशानाय विज्ञाय जिज्ञासयेति पृथगुक्तिः । मोक्षप्राप्तिप्रश्ने प्राप्यप्रापकप्राप्तृप्रश्नोऽतर्गत इति मानो दर्शितो भवति निर्विशयतापत्तिमोक्षब्रह्मदवायंशानस्योपायता स्यात्, उभयलिङ्गक प्राप्येत्तथा वेनोपासनमुपाय

श्रीभाष्यम्

मात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवं च 'येऽयं प्रेते' (१.१.२०) इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम् ; अपि तु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (वृ.४.४.१२) इति । अयमर्थः मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुच्यते तत्स्वरूप विषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ताऽस्तिनास्त्यात्मिका येऽयं विचिकित्सा तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुसिद्धोऽहं विद्यां-जानीयाम्-इति । तथा हि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते केचिद्विचित्तिमात्रस्याऽत्मनस्स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये विचित्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम् । अपरे पापाणकरूपस्याऽत्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम् । अपरे तु अपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमातिष्ठन्ते । त्रय्यन्तनिष्णातास्तु निहिलजगदेकारणस्याशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिक्विति शयासङ्घेयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणदशरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपादिव्यातिरोहितस्वरूपस्याविच्छेदपूर्वकस्याभाविकपरमात्माऽनुभवमेव मोक्षमाचक्षते तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादाद्विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युस्तस्यार्थस्य दुरवबोधत्वप्रदर्शनेन विविधभोगवितरणप्रलोभनेन चैनं परीक्ष्य योग्यतामभिज्ञाय परावरात्मतत्त्वविज्ञानं परमात्मोपासनं तत्पदप्राप्तिलक्षणं मोक्षं च 'तनुदर्शं गूढमनुप्राविष्टम्' (कठ.१.३.१२) इत्यारभ्य 'सोऽध्वनःपारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (कठ.१.३.९) इत्यन्तेनोपदिश्य तदपेक्षितंश्च विशेषानुपपदिदेशेति सर्वं समञ्जसम् । अतः परमात्मैवात्तेति सिद्धम् ॥

इति अत्रधिरेणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

इत्यात्, अतो मोक्षस्वरूपज्ञानं तदनुबन्धज्ञानोपधम् । एव प्रश्नस्य शतेतरवियोगात् प्रतिवचनानुरूप्याद्य यथोक्त-एवार्थः । प्रेतपदस्योक्तार्थपरत्वे श्रुत्यन्तरस्यैव दर्शयति यथेति । 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति श्रुतिः । कुःपुनर्वाक्यार्थः, नेहि मनुष्यमात्रस्य बन्धविनिर्मोक्षणमव इत्यत्राह—अयमर्थ इति । अस्तिनास्त्यात्मिका अंशं नास्तीत्येवमादिस्वरूपा विद्यामिति पदस्य द्वितीयान्तकारकपदबन्धात् निवर्तयन्त्याच्छेदं जानीयामिति । विप्रतिपत्तिं दर्शयति तथाहीति । कारणशोधकगुणप्रतिपादकसाक्ष्यार्थविशिष्टमाह—निरिलजगदेकारणस्येत्यादि ।

अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्येति । स्वरूपशब्दो धर्मधर्मिणोऽसाधारणः तत्रेत्यादि । परावरात्मतत्त्वविज्ञानं, शातव्यवसायस्य मतस्वरूप उपदिश्येत्यन्वयः तदपेक्षितंश्च विशेषानु प्रणयामि विद्यादीन् । आधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति । 'अत्ता' इति सूत्रे स्ववाक्यस्य हेतुत्वः । प्राकराणिकपूर्ववाक्यस्य हेतुत्वं द्वितीयम् । अनन्तरवाक्यस्य हेतुत्वं तृतीयम्, अनन्तरवाक्यस्य हेतुत्वोपपत्तिः । उपदितनवाक्यस्य हेतुत्वोपपत्तिः । तदुक्तं इति सूत्रसङ्गतः ॥

'गूढं प्रविष्टो' इत्यादि सूत्रद्वयमाधिकरणान्तरं केचिदाहुः तदनुक्तम् । एकप्रकरणस्यावयवविशेषविषयानामाधिकरणान्तरपादान्तराभवाद्दत्तानामुपजीव्यार्थोपजीवकभावेन परस्परान्वितार्थप्रतिपादकानां शृणोष्य विषयवाक्यभेदे तद्विधिं

श्रुतप्रकाशिका

प्राधिकरणत्वाभावात् । ईदृशानन्दमयाधिकरणादिषु ' तद्विग्रहस्य मोक्षोपदेशात् ' ' प्रतिज्ञाविरोधान् ' ' तद्वेत्तु व्यपदेशात् ' ' मान्त्रयर्षिकमेव च गीयते ' इत्यादीनां सूत्राणां पूर्वोपरबहुनाक्यविषय वेऽप्यव्यवहितत्वात् परस्परवोपजीवोपरजीविकमोचनान्वितार्थपरतायाऽपि तिकाधिकरण्यम् । ' अष्टदयत्वादिगुणकः ' ' शुभ्यासायतनम् ' इत्यधिकरणयोस्तु एकप्रकरणस्थानेकाक्यविषय वेऽपि भेद उपपद्यते, स्पष्टास्पष्टलिङ्गवाक्यविषय देव, कस्मिन्दि र इत् २५५५त्ते-रनवीवोपरजीविकभावाच्च । नहि ' यस्मिन्प्रा-पृथिवी ' इत्यादिवाक्यस्य परमा मपर वष्ट ए वादिगुणकस्याऽश्नात् परतः परस्य च परमात्मपरत्वापवादकम्, परप्रकरणत्वेऽपि तच्छेष्येनेनापरमात्मप्रधानादिप्रतिपादनोपपत्तेः । अत उपजीवयोपजीविकमात्रादाधिकरणभेदः तत्र युक्तः, इह तु पूर्ववाक्यप्रतिपक्षम तृचं कर्मफलभोक्तृत्वरूपमित्यन्तरवाचयेन प्रतिपन्नैरिति तस्यानुः परमात्मनानुपपत्तेः अनन्तरवाक्यस्य परमा मपर वोपपादनमनुः परमा म वोपयुक्तमेव ॥

एवं एकप्रकरणस्य वाक्यविषयत्वे सत्याधिकरणान्तरवादान्तरात्यवहितत्वे कस्यति परस्परवोपयुक्तार्थप्रतिपादकानां सूत्र-णामेकाधिकरणत्वमेवाचितम् । अन्यथा ईदृशत्वाधिकरणादिष्वप्येकैकाधिकरणस्य सूत्राणामेकाधिकरणभेदकत्वेना प्रसक्तं अतरे-काधिकरण्ये स्थित एवावान्तराद्वाविशेषपरिहारपर सूत्रद्वय व्याख्यातव्यम् व्याख्यात च भगवता भाष्यकारेण । सूत्रमूर्त्ता-चैकाधिकरण्य एवोपपद्यते एकास्मिन्सूत्रे हिशब्दपञ्चम्य-तपदयोश्चवणात् । गुहा प्रविष्टयोर्मामत्वाद्यक पञ्चम्यन्तपदम् अनुः परमात्मत्वोपपादकतां सूत्रार्थस्य दर्शयति हिशब्दः । सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहावच्छिन्न वायोगात् गुहागती बुद्धिजीवो न परति गुहाम्प्रविष्टानिति सूत्रस्य पूर्वपक्ष इति योजनाऽनुपपन्ना, ' विकारशब्दात्प्रतिचेत् ' ' जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्प्रतिचेत् ' ' सम्भोगप्राप्तिरितिचेत् ' इतिवत् पूर्वपक्षानन्दशयोतकाभावात् ' अर्भकौकस्त्यात् ' इति पूर्वार्थिक-रणसूत्रेण गुहावाच्छेदनित्यन्वयशब्दायाः परिहृतत्वाच्च । आ मानाविति प्रसङ्गाया हिशब्दोपपादिताया तद्दर्शनात् सूत्र-स्य प्रतिशान्तरमध्याहर्णव्यम् गुहावच्छेदोऽपि परस्योपपन्न इति अनध्याहारेण योजनासम्भवतिचेत् शेषवरम् । तस्मा-त्पञ्चम्यन्तपदोपपादितसौत्रार्थस्य परमात्मोपपादक वयोतकेहिशब्दः । अतश्च औचित्यात् वृत्तकरत्वात् सूत्रस्यैवाच युक्त-मेकाधिकरण्य सूत्रचतुष्टयस्य । ' द्वासानुपूर्णा ' इति वाक्ये अग्रस्य-वायातिदेशश्चानुपपन्नः ' स्थित्यदनाभ्यां च ' इति सूत्रेण निरूपयिष्यमाणस्य तस्यैतन्न्यायस्योपपन्न वाभावात् । नचास्याधिकरणस्य तद्वाक्यस्यपेक्ष-वादिह तदप्रस्तावः, अस्याधि-करणस्थानत्यन्यायातिदेशसापेक्षवाक्यान्तरोपपाद्यत्वेऽन्यान्वाश्रयप्रबुद्धात् । तस्य च वाक्यस्य बुद्धिजीवपरत्वं भवदभिमतं तद्वह न वक्तव्यं प्रकृतानुपयोगात् ' प्रकृतपिपयन्तौ ' इति वाक्यस्य जीवसद्द्वितीयपरमा मविषयत्वे वाक्यान्तरस्य बुद्धि-जीवपरत्वं कथमुपपत्ते । तस्य च वाक्यस्य बुद्धिजीवविषयत्वं पूर्वं निरस्त निरक्षिप्यते च । अतो भाष्यसन्दर्शिता सर्-णिरिव साचीयसी ॥

इति अत्रचिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू-९ अन्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

‘ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचन क इत्या वेद यत्र सः ॥ ’ (कठ.१.२.२५) इत्यत्र ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता परमपुरुषः ब्रह्मक्षत्रोपलीक्षतस्य चराचरस्य कृत्स्नस्य मृत्यूपसेचनत्वेन अदनीयतया महणात् ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१-२-१०)

‘ महान्तं विभ्रुमात्मानं मत्वा धीरो नशोचति ’ ‘ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः ’ (कठ.१.२.२२) इत्यादिना परस्यैव प्रकृतत्वात् स एवायम् ॥

सू-११ गुहां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१-२-११]

अनन्तरम् ‘ ऋतं पिबन्तौ मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ’ (कठ.१.३.१) इत्यादिना जीवपरमात्मानवेव प्रयोज्यप्रयोजकभावेन कर्मफलाशनेऽन्वयादुपदिष्टौ, तयोरेवास्मि-प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात् ‘ तं दृदर्शं गृह्णन्-प्रविष्ट गुहाहितम् ’ (कठ.१.२.१२) इति परस्य ‘ या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती ’ (२.४.७) इति जीवस्य । कर्मफलादनादितिर्जीवः ॥

सू-१२ विशेषणाच्च [१-२-१२]

जीवपरावेवहि सर्वत्रास्मिन् प्रकरणे विशेष्येत ‘ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ’ (कठ.१.२.१८) इत्यादौ जीवः ‘ अणोरणीयान्महतो महीयान् ’ (१.२.२०) ‘ महान्तं विभ्रुमात्मानम् ’ (१.२.२२) ‘ नायमात्मा प्रवचनेन ’ (१.२.२३) ‘ विज्ञानसार्यस्तु मनःप्रग्रहवासरः । सोऽध्वनः पारम्प्रेति तदिष्णोः परम पदम् ’ (१.३.९) इत्यादिषु परः ‘ त्रिषादस्यामृत दिवि ’ (पुरुषसू.) ‘ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दोष्येत विश्वतः पृष्टेषु सर्वतः पृष्टेषु अनुचोमेषु उत्तमेषु लोकेषु ’ (छां.३.१३.७) इति विश्वतः प्राकृतात् स्थानात् परं विष्णोः परस्थानमेवहि संसाराध्वनः पारभूत सुमुक्षुभिः प्राप्यम् ‘ परम पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ’ (पुरुषसू.) ‘ तदक्षरे परमे व्योमन् ’ (साम.उत्तर.२.२) ‘ क्षयन्तमस्य रजसःपराके ’ (तै.नारा.६.५) ‘ विश्व पुराण तमसः परस्तात् ’ (नारा.६.२) ‘ तेह नाक महिमानस्सचन्ते । यत्र पूर्वं साध्वास्थानि देवाः ’ (पुरुषसू.) इत्यादिसकलोपनिषत्प्रसिद्धम् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-९ अत्ता चराचरग्रहणात् (१.२.९)

कठवल्लीध्यानायते—‘ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचन क इत्या वेद यत्र सः ॥ ’ (कठ.१.२.२५) इति । अश्विनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीवः ? उत परमा मेति रंशयः । जीव इति पूर्वःपशः मुनः! मोक्षत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात्, जीवस्यैव तत्त्वत्वात् । शब्दान्तस्तु—सर्वोपसंहारे मृत्युर्यस्योपसेचनमदनीयम् चराचरामर्कं

इत्थं जगदिनि तस्यैतस्यात्ता परमा मेव । नचेद कर्मनिमित्तं भोक्तृ यम्, अपितु जग सृष्टिस्तित्पयलीत्यस्य परमा मनो
वगदुसहारे ररूप भोक्तृ उम् । त्वयार्थ—ब्रह्मभौदनस्यात्ता परमा मा, ब्रह्मभ्रमभौदेन चराचरस्य कृत्स्नस्य जगतो
मद्भाग् । मृयूमेचनोद्योतनो न ब्रह्मभ्रममात्रम्, अपितु तदुपलक्षित कराचरमक कृत्स्नं चरदेव ॥

सू-१० प्रकरणाच्च (१.२.१०)

‘महान्त विभुमा मान म वा धीरो नशोचति’ (कठ.१.२.२२) ‘नायमा मा प्रयत्नेन लभ्या न मेघया’
(२३) इति परस्यैवहाद प्रकरणम्, आश्वाय परमा मा ॥

सू-११ गुदां प्रविष्टावात्मानौहि तद्दर्शनात् [१.२.११]

नग्ननन्तरम् ‘अत्रविभूती सुकृतस्य लक गुहा प्रविष्टौ परमे परार्थ’ (कठ.१.२.१) इति द्वयो कर्मफलान-
धवणात् परमा मनश्च कर्मफलानमानन्वयात् अत करणाद्वितीयो जीव एव तत्राप्तेति प्रतीयते ; अतोऽप्रापि स एव
जीवोऽत्ता मचित्तमर्हतीत्याशङ्क्याह—गुहा प्रविष्टौ जीवा मपरमा मानौ, जीवद्वितीय परमा मेव तत्र प्रतीयत इत्यर्थ ।
स्वपमनभ्रोऽपि परमा मन प्रयोक्तव्यता पानऽच्यो विद्यते । जीवद्वितीय. परमा मेति कश्चिन्मभयते तद्दर्शनात् तयो-
रेव ह्यस्मि प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते—‘त दुर्दशं गूढमनुप्रविष्ट गुहाहित गह्वरं पुराणम् । अघ्यामयोगीश्व
गमेन देव म वा धीरो हर्षशोकी जहाति’ (कठ १.२.२२) इति परमा मन ; ‘या प्राणेन सभवत्यदितिर्देवतामयी।
गुहा प्रविश्य तिष्ठ ती या भूतेभिर्व्यजायत’ (२ ४ ७) इति जीवस्य । कर्मफला यतीत्यदिति जीव ॥

—१२ विशेषणाच्च [१.२.१२]

असि प्रकरणे ह्यपक्रमप्रभृत्योपसहाराजीवपरमा मानाधेयोपास् वेपास्व वप्राप्त्य वप्राप्त्य वादिभिर्विदे ध्येते ‘महान्त
विभुना मान म वा धीरो नशाचति’ (१.२.२२) ‘विज्ञानस्यार्थयस्तु मन प्रब्रह्मात्र । साऽध्वन. पारमाप्नोति तादृष्ण
परम पदम्’ (१.३ ९) इत्यादपु, अत्रथात्ता परमा मा ॥

इति अत्रधिकरणम्

अथ अधिकरणसारावली

अत्ता खल्लोदनादेर्भनमुगिति कठश्रुत्यधीतोऽप्यसौ स्या
न्न स्यान्मृत्यूपसिचास्त्रिचरानिरिलप्रासतस्तह्योक्ते ।
जीवान्यावर्तन च प्रकरणविदित भोक्तृतोक्तिर्द्वयोस्तु
प्रेर्यत्प्रमेरक्त्यप्रतिनियतरसाच्छत्रिनीत्याऽधवा स्यात् ॥
सत्त्वं स्याद्वत्त्यनभ्रन् इ इति विभजनात्प्रेङ्गपधीतन्तुसत्त्वं
बुद्धि प्राणोऽथवेति स्वत इह पित्रतोर्जीव एकस्तयोश्चेत् ।
मेव जन्तौ सत्त्वश्रुतिरियमुचिता कर्म मुहृत्वाऽप्यनभ्रन्
तत्प्रभ्रन्मोऽन्याशय इदमपि चाभापि पूर्वापरयो ॥

॥ इ ति अ त्त्र धि क र णं स मा ष्ट म् ॥

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१.२.१३)

अथ अन्तराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१. .१३)

अत्र सङ्गतिः पूर्वोक्तया दिशा सिद्धेति न कण्ठोक्ता । ' गूढोऽत्मा न प्रकाशते ' ' तं बुद्धेशं गूढमनुप विष्टम् ' ' क इत्या वेद ' इति च परमात्मा बुद्धेशश्चेत् सुदर्शतया प्रसिद्धत्वेन निर्दिष्टो न परमात्मा भवितुमर्हतीति'

अथ अन्तराधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

' अन्तर उपपत्तेः ' अन्तराधिकरणस्यायोग्यवच्छेदवादान्तःपातितया जीवभिन्नःपरमात्मैव नास्तीति पूर्वपक्षः। अन्तराधिकरणञ्च आनन्दमयाधिकरणशेषभूतम् अत्रतु प्राधान्येन अन्तरादित्यविद्यावाक्यमेव विषयः अन्तःशब्दस्य सूत्रे सत्त्वात् उत्तरत्र ' अन्तरिक्षिणि ' इति वाक्यस्य सत्त्वात् तस्यापि भाष्ये उपादानात् । अत्रतु जीवभिन्नपरमात्मा पूर्वपक्षे वर्तते एव । अथाप्यस्मिन्वाक्ये परमात्मभिन्नत्व एव पूर्वपक्षे विषयः । अन्तरशब्दस्य चात्र प्रयोगेण चक्षुषि स्थितिः अन्तरशब्दघटितान्तर्पामिविद्यावाक्य एव ' यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः ' इत्यत्र प्रतिपाद्यत इति तद्वाक्य प्रत्यभिज्ञापितम् कटोपनिषदि ' यस्तु विज्ञानवाग्भवति—तस्येन्द्रियाणि वक्ष्यामि । यस्यविज्ञानवान्—तस्येन्द्रियाण्यवक्ष्यामि ' इत्याद्यभिषाय योगोऽप्यभिहितः ' विश्यामेता योगविधिं च कृन्मन् ' इति च ज्ञानेन्द्रियेषु वाङ्मयु वक्ष्ये चक्षुष्येव प्राथम्येन यश्चक्षुर्वादि वक्ष्यताऽनन्तरमेव योगसिद्धिः। ' यद्योऽक्षिणि पुरुषो हृदयते ' इत्यत्र हृदिघातोः समाधिर्बिंब इति चक्षुष्यः हृदिस्थतया सिद्धाप्ते चक्षुष्यपरमात्मार्चानमेव चक्षुषो वक्ष्यन्वामिति सूत्रमत्राभिप्रेतमिति अधिकरणद्वेषकस्यम् । कटोपनिषदि— ' शतचैकाच, —इत्यादौ ' तयोर्वर्णयन् ' इत्यत्र संभ्रंशेण प्रसिद्धादित्याः शतेः विश्वरेणामिज्ञानेन विश्वोर्दशैः सपुण्णं ब्रह्मविषयकत्वमेवेति निर्धारितं भवति । आमत्र ब्राह्मणदादीनां पूर्वमुक्तत्वेन आदित्याग्रमात्रयोरत्र विवक्षेति (आ.ती) उक्तनियमो नष्टः ॥

' प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म एव ब्रह्म ' इत्युक्तमोक्तं ब्रह्म गतिवाच्यत्वात् ' यद्योऽक्षिणि पुरुषो हृदयते ' इति वाक्येण निर्गीतमिति गतिमात्रपरत्व नास्य वाक्यस्य, अपितु ब्रह्मरूपमेव एतच्चावयवैरेण उपपत्तेः इत्युक्तम् । अत्रतु उपदेष्टारो बह्वः । प्रथम अत्र चक्षुषोर्दिशिः तद्गुरोरेककाले ' आचार्येणैव गतिं वक्तव्य ' इत्युक्तवाच्यमात्रं वर्तते ' यद्योऽक्षिणि पुरुषो हृदयते ' इत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्राग्गुणदृष्टपरमात्परत्वादिर्न संभवति । गतिमात्रस्यैवोपदेशात् । ' यद्योऽक्षिणि ' इति प्रसिद्धवर्तिदेवेन प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थ एव प्राग् इति प्रतीयते, प्रमाणं च क्षुद्रिरेवेति न नियमः । अतः प्रतिषिद्धस्याप्यत्र पूर्वपक्षे अचक्षुरः, प्रतिषिद्धदर्शनः क्लृप्तस्याप्यत्र विवक्षितमित्याचार्योपदेष्टुत्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

इदमामनन्तिच्छन्दोगाः- 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाच एतद्-
मृतमभयमेतद्ब्रह्म ' (छां.४.१५.१) इति । तत्र सन्देहः-किमयमक्षयाधारतया निर्दिश्यमानः
पुरुषः प्रतिविम्यात्मा, उत चक्षुषिन्द्रियाधिष्ठाता देयताविशेषः, उत जीवात्मा, अथ परमा-
त्मा इति । किं युक्तम् ? प्रतिविम्यात्मेति । कुतः ? प्रसिद्धचन्द्रिदेशात् ; 'दृश्यते' इत्यपरोक्षा
मिधानाच्च । जीवात्मा वा, तस्यापि हि चक्षुषि विशेषण सन्निधानात्प्रसिद्धिरुपपद्यते ?
उन्मीलितं हि चक्षुःकक्षादय जीवात्मनदृशरीरे स्थितिगती निश्चिन्वन्ति । 'रश्मिभिर्योऽ-
स्मिन्प्रतिष्ठितः' (घृ.७.७.१) इति श्रुतिप्रसिद्धया चक्षुःप्रतिष्ठो देयताविशेषो वा, एष्वेव
प्रसिद्धचन्द्रिदेशोपपत्तेरेषामन्यतमः ॥

इति प्राप्ते प्रचदमहे- 'अन्तर उपपत्तेः'-अदयन्तरः परमात्मा । कुतः ? 'एष म आ-
त्मेति होवाचैतद्मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति एतं संयद्ब्रह्म इत्याचक्षते । एतं सर्वाणि यामान्य-
मिसंयन्ति एष उ एव यामनि । एष सर्वाणि यामानि नयति । एष उ एव भामनिः एष
हि सर्वेषु लोकेषु भवति ' (छां.४.१५.३) इत्येषां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ॥

ध्रुवप्रकाशिका

शङ्कया सङ्गतिः । विपर्यादिक दर्शयति इदमित्यादि । किं अक्षयाधारतया निर्दिश्यमानः प्रतिबिंबचक्षुरधिष्ठातृजीवाना-
मन्यतमः, उत परमात्मेति तदर्थं किमप्यमृतत्वादयो यथाकथञ्चिन्नेयाः, उत मुख्याः ? 'कं ब्रह्म' इति प्रकृतमेव
ब्रह्म किमुपासनस्यानगुणविधानार्थं निर्दिश्यते उत नेति, किं मध्यस्थामिबिचया ब्रह्मप्रकरण विशिष्टमम् उतन, किमभि-
विद्या ब्रह्मविद्या, उतन ? किमभिबिचापलं ब्रह्मविद्याङ्गानुगुणम्, उत नेति विचारः । यदाऽननगुण तदाऽभिबि-
चायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वभावेन ब्रह्मप्रकरणविच्छेदेन पूर्वप्रकृतब्रह्मण इह परमशांभावेनामृतत्वादीनाममुख्यतया प्रतिबिम्बादि-
धन्यतम इति फलितम् । सिद्धान्ते यदाऽनगुण तदा अङ्गत्वेनाभिबिचायाब्रह्मविद्याप्रकरणविच्छेदकत्वाभावेन प्रकृतब्रह्म-
ण इह परमशांभवेनामृतत्वादीनां च स्वतःप्राप्तमुख्यत्वसिद्धेः परमात्मेति फलितम् । अपरोक्षप्रसिद्धिर्योगिकप्रसिद्धिः-
श्रुतिप्रसिद्धिश्चैतन्न यथाक्रमं प्रातिबिंबजीवादित्यानामनुसंधेयाः । यएष इति पदाम्या प्रसिद्धचन्द्रिदेशः दृश्यत इत्यपरोक्षा-
मिधानम् । अनेन सङ्गतिरभिप्रेता, सन्निधानात् सन्निधानावगमात् जीवस्य देहसन्निधेःश्रुत्यवगमादित्यर्थः तदेव विद्-
मोति उन्मीलितंहीति । आस्मिन्कर्मण्यस्य सामर्थ्यं दृष्टमि युक्तं यथा तत्कर्म तत्सामर्थ्यंस्वकर्मि-युक्तं भवति, एवमक्षिणि
दृश्यत इत्युक्ते देहे जीवावस्थावं चक्षुरधीननिश्चयमि-युक्तं भवतीत्यर्थः उपक्रमानुगुणमन्येवैयं, तस्मात्मृतत्वव्यवहारा-
त्वाद्युक्तिरूपत्वात् 'एष आत्मेति' इतीतिकरणचार्थात्पर्ययोक्तकम् । देयताविशेषः आदित्यः एष्वेव ननु परमात्मनि
रादान्ते एषां गुणानामिति । निरुपाधिका अमृतत्वादयो न जीवादिषु समवन्तीत्यर्थः एषामिति । उपक्रम-
स्यमेकं लिङ्गमुपरितानेनकगुणविशेषे दुर्लभम् अत एव च नामृतत्वाद्युक्तिस्तुतिरिति भावः । 'इतिहोवाच, इत्यब्रवीत्

गूढार्थसंग्रहः

नचैतद्वाक्ये 'एष आत्मेति होवाच' इत्युक्तप्रमाः विरोधिनी भवन्ति । प्रजापतिविद्याया प्रतिबिंबविषयेऽपि
तदाकथयन्नायात् । प्रतिबिंबपूर्वपक्षः न मुख्यः किंतु सभवाभिप्रायेण, वस्तुतस्तु जीवइति पूर्वपक्षः मुख्यः 'एष आत्मे-
तिहोवाच' इत्यनेन प्रतिबिंबत्वावृत्तावधि जीवं तत्समभयः । 'यएषोऽक्षिणि' इति जीवस्य स्थितिकक्षुपा निर्णयते ।

श्रीभाष्यम्

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

चक्षुषि स्थितिनियमनादयः परमात्मन एव 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' (वृ.५.७.१८) इत्येवमादौ व्यपदिश्यन्ते । अतश्च 'य एषोक्षिणि पुरुषः' (छां०४.१५.१) इति स एव प्रतीयते अतः प्रसिद्धवन्निरदेशश्च परमात्मन्युपपद्यते । तत एव 'दृश्यते' इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वाद्दुपपद्यते ॥

सू-१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

श्रुतप्रकाशिका

इत्यादिप्रातिकरत्वमर्थपरमेव दृष्टमितिचानुसन्धेयम् उपपत्तेरक्षयन्तरः परमात्मेत्यन्वयः—यद्यद्यस्मिन् सर्विरोदक वृत्तिश्चैति वर्धनीय गच्छति इत्यर्थवादोक्त सर्विरोदकादिनिर्लेपत्व हेतुं कृत्वा निर्लेपस्य परस्य निर्लेपचक्षुषि स्थितिरुपपन्नैति वक्तव्यमुक्तम् । काचादिभिस्संख्ये चक्षुषि निर्दोषस्य परस्य स्थित्यनुपपत्तेश्च वक्तुं शक्यत्वात् ॥

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

अनवस्थितेरिति व्यतिरेकस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'चक्षुषि तिष्ठन्' इति श्रुत्यनुरोधेन स्थानशब्दः स्थितपरतया व्याख्यातः, ननु प्रदेशपरतया । सौत्रत्यादिशब्दस्यार्थमाह—नियमनेति । आदिशब्दस्य नामरूपाव्ययपरत्वेन व्याख्या नममुक्त, जीवात्मनि सभवतस्तस्य परमात्मसाधकत्वाभावादिति भावः स्थितिनियमनादय इत्यादिशब्देन धारकत्वादि-भिप्रेतः । अस्य हेतोःसिद्धान्तसाधकत्वं दर्शयति अतश्चेति । अनेन सिद्धान्तसाधकहेतु वदता पूर्वपक्षहेतोरन्यथासिद्धिश्च फलिता तामाह—अतःप्रसिद्धयादिति । श्रुतिप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धवन्निरदेशः पूर्वपक्षिणोक्तोऽस्त्वप्येऽपि सभवतीति पूर्वपक्षहेत्वन्तरस्य चाग्न्यथासिद्धिं सूत्राभिप्रेतां दर्शयति ततएवेति । ततएव श्रुतिप्रसिद्धेरेव शास्त्रप्रतिपन्नं हि तत्त्वं योगिभिरुपास्यं च 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्युक्त्या 'परिपश्यन्ति धीराः' इत्युक्तेः 'गूढोऽस्मा न प्रकाशते, दृश्यतेत्यप्रयया-नुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शीभिः' इत्युक्तेश्च । अतोऽर्थतश्चान्तश्च श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरिति भावः । यादसां समुद्रादि-वत् स्थानिनः परमात्मनोऽधिस्थानात् परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासपरत्वं सूत्रस्यामुक्तम् 'अभ्रैर्नौकरस्यात्' इति सूत्रेण तस्याःपरिहृततययाऽत्र शङ्काऽनुदयात् । अतरसाधकान्तरप्रदर्शनपरमिदं एषं प्रसिद्धवन्निरदेशोपाधिधानरूपपूर्वपक्षमु-क्तिद्वयं चार्थावस्थितम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

तत्र 'अधिग' इत्यत्र आशानिमित्तकदशनविषयो जीवः विवक्षितः । निमित्तसम्भवेपक्षया अधिकरणसत्तयाः मुक्त-त्वेन श्रुत्या तत्र स्थितेः परिग्रह एव मुक्तः इति तावप्येव चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता देवताविधेय इति तदाऽपि 'एव आत्मे-तिहोवाच' इत्यादीनां संभव एव । एव प्राप्ते उच्यते—अन्तर उपपत्तेः ॥

श्रीभाष्यम्

इतश्चायमक्षयाधार पुरुषोत्तमः—'कं ब्रह्म सं ब्रह्म' (छां.४.१०.५) इति प्रवृत्तस्य सुख-
त्रिदिष्टस्य ब्रह्मणः उपासनस्थानविधानार्थं संयद्दामत्वादिगुणविधानार्थं च 'य एषोऽक्षिणि
पुरुषः' (छां.४.११.१) इत्यभिधानात् । एवकारो नैरपेक्ष्यं हेतोर्द्यौतयति ॥

नन्यग्निविद्यान्ययधानात् 'कं ब्रह्म' (छां.४.१०.५) इति प्रकृतं ब्रह्म नेह सक्षिधत्ते ।
तथा हि-अग्नयः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म सं ब्रह्म' (४.१०.५) इति ब्रह्मविद्यामुपदिश्य 'अथ
हैनं गार्हपत्योऽनुदाशास' (४.११.१) इत्यारभ्याग्नीनामुपासनमुपदिदिशुः । नचाग्निविद्या
ब्रह्मविद्याऽङ्गमिति शक्यं यन्तुम् ; ब्रह्मविद्याफलानन्तर्गतद्विरोधि सर्वायुः प्रातिसन्तत्य-

श्रुतप्रकाशिका

सू—१५. सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

सुखविशिष्ट सुखविशिष्ट 'द्वैकयोः' इतिवत् 'तद्गुणसारत्वात्' इति न्यायेन धर्मभूतसुखाविशिष्टमिति
वा 'कं ब्रह्म सं ब्रह्म' इत्युक्तस्य ब्रह्मणः पुनरभिधान किमर्थमित्यत्राह—उपासनस्थानेति । 'एतदमृतमेतद्भय-
मेतद्ब्रह्म' इति ब्रह्मशब्देन 'कं ब्रह्म' इत्युक्तस्य ब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । एवकारप्रयोजनमाह—एवेति । पूर्वं
सूत्रद्वयोक्त हेतुवद् व्यतिरेकोक्ति सापेक्ष 'अनयस्वित्तरसम्भवात्' इतिहि वक्ष्यते । अथत्तु हेतुर्व्यतिरेकोक्तिनिरपेक्षइति
भावः । प्रकरणविच्छेद दर्शयश्चोदयति । नन्विति । कथमग्निविद्यान्ययधानमित्यत्राह—तथाहीति । तर्हि अङ्गाङ्गि-
भावेनाविरोध इत्यत्राह—नचेति । 'फलयत्सन्निधावफल तद्ब्रह्म' इति न्यायादिति भावः । अज्ञानामप्यङ्गिफला-
गूढार्थसंग्रहः

गूढार्थसंग्रहः

अन्तरउपपत्तेः इतिष्ये अन्तरशब्दोपादान एतद्विषयवाक्यस्य अन्तरशब्दघटितवाक्यवैलक्षण्यसूचनाया तत्र विषयवाक्ये
अन्तरशब्दप्रयोगेण विषयवाक्यपर्यालोचनेनैव सूत्रकारः इत्य प्राट्ङ्क । तेनचायमर्थसूच्यते अन्तरशब्दघटितवाक्ये चक्षुषि
या स्थितिः प्रतिपाद्यते तस्याः दर्शनमेव यच्छब्दनिर्देशेन विषयवाक्ये विवाक्षितमिति तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणवाक्ये 'यश्च
क्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः' इत्यादि । अतएव सिद्धान्ते एतत्तात्पर्यानुसंधेन स्थानादिव्यपदेशाच्च इत्युक्तार्थनिर्णयाया
उत्तराधिकरणप्रवृत्तिरिति सङ्गच्छते ॥

'य एष आदित्ये पुरुषसोऽहमस्मि' इत्यस्यात्र सद्भावेन आदित्याग्रयोरैक्यत्वात् अस्मिरेति पूर्वं पक्षः नवीनैराहतः
आदित्यस्थेन विद्युदादीनामपि तद्वाक्ये सद्भावेन तत्रादित्यस्यैव विवक्षितत्वमिति निर्णयो न समभवति । अत्र सूत्रे अन्तर
शब्दप्रयोगेण 'य एषोऽन्तरिक्षिणि' इत्यस्य विषयवाक्यता न समवतीति प्रागेवोक्तम् । नचान्तस्वत्व रमणचेरुभय
विवक्षितमिति सूत्रे अन्तरशब्दप्रयोग इति शङ्कयम्, एवमप्रसिद्धार्थस्य कल्पनासम्भवात् । तथाहि 'अन्तः' 'रः' इत्येव
कृतो न निर्देशः । अत्र उगादिप्रत्ययकल्पनया अन्तरशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमपि स्वसिद्धान्ताभिनिवेशमूलकमेव । अतः उक्त
शब्दे पूर्वपक्षसिद्धान्ती ॥

अत्र सूत्रे अक्षिधन्दाभावेऽपि अक्ष्यन्तरः इति भाष्यत्तु 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च' 'सुखविशिष्टाभि-
धानादेवच' इति सूत्रद्वयपर्यालोचनायाउपकोसलविधाया पूर्वोत्तरवाक्यानि सुद्धिस्यानि भवन्तीति तात्पर्येण स्थानादिव्यप

श्रीभाष्यम्

- विच्छेदादिफलश्रवणात् । उच्यते ' प्राणो ब्रह्म ' (छां.४.१०.५) ' एतद्वृत्तमभयमेतद्ब्रह्म ' (४.१५.३) इत्यभयत्र ब्रह्मसंशब्दनात् ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' (४.१४.१) इत्यश्रव-
चनाच्च गत्युपदेशात्पूर्वं ब्रह्मविद्याया असमाप्तेस्तन्मध्यगताग्निविद्या ब्रह्मविद्याइमिति निश्ची-
यते ; ' अथहैनं गार्हपत्योऽनुशशास ' (४.११.१) इति ब्रह्मविद्याऽधिकृतस्यैवाग्निविद्योप-
देशाच्च । किञ्च ' व्याधिभि परिपूर्णोऽस्मि ' (छां.४.१०.३) इति ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्ताना-
नाविधकामोपहतिपूर्वकगर्भजन्मजरामरणादिभवभयोपततायोपकोसलाय ' एषा सोम्य
तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च (४.१४.१) इति समुचित्योपदेशान्मोक्षकफलात्मविद्याङ्गत्वमग्नि-
विद्यायाः प्रतीयते । एवं चाङ्गत्वेऽवगते सति फलानुकीर्तनमर्थवाद इति गम्यते । नचात्र
मोक्षविरोधिकलं किञ्चिच्छ्रूयते, ' अपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयन्तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च ' (छां.४.१३.२)
इत्यमीषां फलानां मोक्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् । अपहते पापकृत्याम्-ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापं
कर्मापहन्ति । लोकी भवति तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । सर्वमायुरेति
ब्रह्मोपासनसमाप्तेर्याविद्यायुरपेक्षितम् तत्सर्वमेति । ज्योग्जीवति व्याध्यादि भिरनुपहतो याव-
द्ब्रह्मप्राप्ति जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते-अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोऽपि
ब्रह्मं हि द एव भवन्ति । ' नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ' (मु.३.२.९) इति च श्रुत्यन्तरे ब्रह्म-
विद्याफलत्वेन श्रूयते । उपवयन्तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च-धयम् अन्नयस्तमेनमुपभु-
ञ्जाम-यावद्ब्रह्मप्राप्ति विभ्रम्यः परिपालयाम इति । अतोऽग्निविद्याया ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन
तत्सन्निधानविरोधात्सुखविशिष्टं प्रधानमेव ब्रह्मोपासनस्यानविधानार्थं गुणविधानार्थं

श्रुतप्रकाशिका

विरुद्धफलमुपपद्यत इति शङ्कापारहारार्थं तद्विरोधीःशुक्तम् । प्रकरणाविच्छेदेन परिहरति उच्यत इति । उभयत्रोपक्रमो
पसंहारयोर्ब्रह्मसंशब्दनं अग्निविद्यायाः प्राक् ब्रह्मविद्याया असमाप्तिः ब्रह्मविद्याऽङ्गकृतस्याग्निविद्योपदेशे स्तापत्रयादुरस्य
तच्छान्त्यर्थमुभयोस्समुच्चित्योपदेशश्चेति हेतुचतुष्टयेनाङ्गाङ्गत्वमाह-प्राणो ब्रह्मेत्यादिना । ' अथहैनं गार्हपत्योऽनुश-
शास ' इत्यत्र एतमित्यन्वादेशेन ब्रह्मविद्याधिकृतत्वे तात्पर्यं सिद्धम् । शन्दतः प्रकृतस्यैव पुनःपरामर्शोह्यन्वादेशः नष्ट
यथाकथञ्चित् बुद्धिस्वभावप्रमर्शः । अतएवमिति निर्देशदश्रुतब्रह्मविद्यस्यैवाग्निविद्याधिकारिवशात्पकः । समुचित्योपदेशा
दिति । समुच्चयशब्दोपदेशेऽप्यन्वादेशोपविषयता समसमुच्चयपरः । यद्वा सन्न-चमात्रपरः सन्न-ङ्गाङ्गत्वात् पर्यवस्यति । पर
विरोधमभ्युपगम्य परिहरति एषंचेति । ' द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादस्त्यात् ' इतिहि कर्म-
मीमांसावृत्तम् । अथ फलविरोध एव नास्तीत्याह-नचेत्यादिना । व्योक् उच्यतः अनेन व्यभ्याचनुपहतत्वं फलितम्
तदाह-व्याध्यादिभिरिति । कुले ब्रह्मविदुःपत्तेः ब्रह्मविद्याऽनुगुणफलत्वं दर्शयति नास्येति । मुञ्जामइति । ' मुज-
पालेनाभ्यघहारयोः ' इति चणुः । ' मुजोनवरः ' इति ह्यग्नेनेपदम् अतः परसिपदि-वादय चादुरवनाथं इत्यर्थः ।
परिपालयामइति । श्रुतादुपशब्दार्थः परिणोषगुणं सूचितः विप्रनिवारणपर्यन्तः किञ्चित्कारो ब्रह्मविद्यां प्रत्यग्निविद्यायां
अङ्गत्वनिर्वाहकं इत्यभिप्रायः ॥

श्रीभाष्यम्

चोच्यते । ननु ' आचार्यस्तुते गतिं वक्ता ' (छां.४.५.९) इति गतिमात्रपरिज्ञेयपणादाचार्येण गतिरेवोपदेदयेति गम्यते ; तत्कथं स्थानगुणविध्यर्थतोच्यते ? तदग्निधीयते ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' [४.५.९] इत्यस्यायनमिप्रायः—ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य प्रोपुपि गुरो तदला-
भादनाश्वानमुपकोसलमुज्जीवयितुं स्वपरिचरणप्रीता गार्हपत्यादयो गुरोरश्रयस्तरुमै ब्रह्म-
स्वरूपमात्रं तदङ्गभूतां चाग्निविद्यामुपदिश्य ' आचार्यद्विव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापत् ' (छां.४.९.३) इति श्रुत्यर्थमालोच्य साधुतमत्वप्राप्तयर्थमाचार्य एवास्य संयद्गमत्वादिगुणकं
ब्रह्म तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां च गतिमुपदिशतिविति मत्वा ' आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ' (४.१४.१) इत्यवोचन् । गतिप्रहणमुपदेदयविद्याशेषप्रदर्शनार्थम् । अत एवाचार्योऽपि 'अहं
तु ते तद्वदयामि यथा पुष्करपलाश आपो नच्छिष्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न चिच्छ्यते
[छां.४.१४.३] इत्युपक्रम्य संयद्गमामादिकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्माक्षिस्थानोपास्यमर्चिरादिकां
च गतिमुपदिदेश । अतः ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' [४.१०.५] इति सुरप्रविशिष्टस्य ब्रह्मत्वस्यैव
ब्रह्मणोऽत्राभिधानादयमक्षयाधारः परमात्मा ॥

ननु च ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' (छां.४.१०.५) इति परं ब्रह्माभिहितमिति कथमवगम्यते,
यस्येहाक्षयाधारतयाऽभिधानं व्युपे ; यावता ' कं ब्रह्म खं ब्रह्म ' (४.१०.५) इति प्रतिज्ञाकाश
लौकिकमुखयोरेव ब्रह्मसृष्टिर्विधीयत इति प्रतिभाति ' नाम ब्रह्म ' ७.१.५ ' मनो ब्रह्म ' ७.
३.२ इत्यादिबचनसारूप्यात् । तथाह—

श्रुतप्रकाशिका

उक्तहेतुभिरेकप्रकरणे च स्थितेऽपि ब्रह्मणः पुनरवक्तव्यत्वमुत्तेन चोदयति नन्विति । स्थानगुणयोर्विधेयत्वेसतिह्ये
तदर्थं पुनर्ब्रह्मोऽभिधानं, तच्च नास्ति पूर्वं तयोराचार्येण वक्ष्यमाणवाक्यनात्, अतस्स्थानादिपरवाक्यं न परमात्मवि-
षयमित्यन्यपरामिदं वाक्यमित्यर्थः । परिहरति तदभिधीयतइत्यादिना । परिपूर्णोपदेशोऽनुपदेशो वा स्यात्, कथं विकल्पे
पदेश इत्याद्यङ्गा च परिहरन् स्थानगुणविध्यर्थतामुपादायति आचार्यस्त्वित्यादिना । साधिष्टशब्दः साधुतमत्वशब्देन
व्याख्यातः । साधिष्टमित्वात् भावप्रधानमिदंशब्दित्यर्थः गतिप्रहणमिति । उपदेशविद्यारोषमाचार्यो वक्तवति ' आचार्य-
स्तु ते गतिं वक्ता ' इति वदतामिप्राय इत्यर्थः । तदेवोपपादयति अतएवेति । सूत्रार्थे निगमयति अतइति ।
अतः उपकोसलविद्यापरिहारस्यापेक्षितत्वात् गुरुमुखात् श्रवणेन साधुतमत्वाय पुष्कलमुपादिष्टत्वाच्च गतिप्रहणस्य प्रदर्श-
नार्थावदित्यर्थः ॥

उत्तरसूत्राङ्गमाह—ननुचेति । यावता प्रयुतं वचनसारूप्यादिति । ' नाम ब्रह्म ' ' मनो ब्रह्म ' इत्यादि-
वत् दृष्टिविशेषणस्य ब्रह्मणः पश्चादुपादानं विशेषस्य प्रथमोपादानं च सारूप्यमभिप्रेतम् ' प्राणं च हारुमै तमाकाशं
चोचुः ' इति प्राणाकाशशब्दद्वया निगमितम् ननु ब्रह्मशब्देन ततोऽपि दृष्टिविधिरिति भावः तस्याप्युत्तरत्र परिहरित्य-
मागत्वात् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

देशाच्च ' अनप्रस्थितेरसम्भवाच्च नेतर. ' इति सूत्रद्वये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितिरपि बुद्धिस्या । एवं च स्थित्यधि-
करणसम्पन्नतत्पठितवाक्यमेतन् विषयइति सूत्रसन्दर्भेण सूच्यते । तेन 'यएनेऽधिगिण प्ररुपो हृदयत ' इत्यस्य विषयवाक्यत्व-
निश्चयम् । ततश्च अक्षयन्तर.परमात्मा इत्युक्तिः उच्यते ॥

गूढार्थसंग्रहः

अन्तरशब्देन अन्तरशब्दघटितवाक्यजन्य श्रौतदर्शनमेव ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो हृदयते’ इत्यत्र विवक्षितमिति सूचनमात्रम् । इदानीन्तु तद्विस्तरेण निरूप्यते ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इत्यादौ । एवञ्च चक्षुराधिष्ठातृ- जीवस्य स्थानादि व्यपदेशः सर्वथा नैव सम्भवतीति सूच्यते । परैः ‘यः पृथिव्या तिष्ठन्’ इत्यादिनृहस्थानव्यपदेश उक्तः । आदिशब्दार्थं नामरूपमिति च । स्थानशब्दे पृथिव्यादिबहुस्थानविवक्षाऽङ्गीकारे तसहभावोऽन पठितानामर्थानां आदिशब्देनग्रहणं युक्तम् ननु नामरूपयोरेतन्मिमेत्य भगवता चक्षुषि स्थितिनियमनादयैः इत्यर्थः वर्णितः । ‘अन्तरस्थितेरसम्भवाच्च’ इति व्यतिरेकनिर्देशदशाया स्थितिशब्दस्यैव सूत्रे सत्त्वेन स्थानशब्दस्य भावे ल्युटन्तात्वेन स्थित्यर्थकवामित्यर्थवर्णनं सूत्रकारात् समतम् । स्थानार्थकत्वाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्ते न काऽपि क्षतिः । स्थान आदिः येषांते इतिविग्रहः बहुस्थानसम्बन्धकथनेनाभ्यासेन स्थितिरत्र विवक्षिता । एतेन ‘यआदित्ये’ ‘यश्चन्द्रमसि’ इत्यादीनां सर्वेषामुपपत्तिः । अत्र स्थानशक्तिः आत्मशक्तिश्च विवक्षितेति नव्यार्थस्तु स्थानशब्दस्य शक्तिपरत्वासम्भवेन सूत्रे नैव विवक्षितः ॥

‘सुखविशिष्टाभिधानादेवञ्च’ इति । पूर्वसूत्रद्वयेन ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो हृदयते’ इति वाक्यार्थनिर्णयः अनेन सूत्रेणाग्नीनामुपदेशवाक्ये योऽर्थः स एवाक्षिवाक्येऽपि प्रतिपाद्य इति बोधितम् । इत्थमभिधानेन प्रकरणविच्छेदो नास्तीति पूर्वपक्षिसम्मतप्रकरणविच्छेदशङ्कानिरासः अनेन सूत्रेण क्रियते, प्रकरणविच्छेदधीजतु गतिमात्रमेवाचार्येणोपदेश्यमित्याशयेन उपक्रमोक्तार्थस्यैव च न द्युतम्, अतः एतद्वाक्यं यथाकथञ्चित्तु शक्यमित्याशयः अनन सूच्यते । ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति सुखादिशिष्टं यत्पूर्वं प्रतिपादितं तस्यैवाक्षिवाक्येऽभिधानात् इति सूत्रार्थः ॥

एतन् पूर्वसूत्रोक्तहेतुद्वयमन्तराऽपि पूर्वपक्षिशङ्काऽनेनैव हेतुना निम्नस्ता भवतीत्येवकारार्थं, ‘सुखं च तद्विशिष्टं चेति सुखादिशिष्टमित्यत्र विग्रहः सुखं यद्विशिष्टं तदभिधानादित्यर्थः । अयमाशयः । अत्र विशिष्टशब्दोपादानं ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति वाक्यतात्पर्यनिर्णयार्थम् । एतेन ‘प्राणो ब्रह्म’ इतिवत् ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इत्यत्र क्वक्षरीरव नविवाक्षितम्, किंतु सुखं विशिष्टमेव विवक्षितम् । अयमाशयः, ‘प्राणो ब्रह्म’ इत्याद्युपदेशानन्तरं ‘विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्म’ इति क चक्षु एव न विजानामि’ इत्यत्र ‘प्राणो ब्रह्म’ इति वाक्यसमशीलं ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति वाक्यमिति शङ्कया सुखक्षरीरकत्वस्य परमात्मन्यसम्भवेन प्रश्नः । तत्र प्रतिवचने ‘यद्वा क तदेव ख यदेव ए तदेव कम्’ इत्यभ्यासेन द्विरुक्त्या सुखभेदएव खशब्दार्थं विवक्षितं इति प्रतीयते । खशब्दस्य नव्याभिमतज्ञानार्थकत्वं न प्रसिद्धम् किंतु आकाशार्थकत्वमेव । अन्ते ‘प्राणं च्छास्ते तदाकाशचोक्तुः’ इति प्राणशब्दसहचारेण आकाशशब्दस्य निर्देशात् । ‘प्राणो ऊचुः’ इत्यन्तरवाक्यपर्यालोचनायां उपकोशलप्रश्नं बीजमपिसूचितम् । तद्वाक्ये प्राणशब्दाकाशशब्दयोः एकजातीयार्थकत्वस्यैव प्रसिद्धेः । अभ्यासेनोपदेशकं वप्रतीत्या खशब्दस्याकाशार्थकत्वेन प्रसिद्धाकाशाभेदो बोधित इति अपरिच्छिन्नार्थकेऽयं खशब्दः रूपकस्यैव सहशब्दमेव प्रतीयत इति प्राचीनालङ्कारिकसिद्धान्तः । इत्थं चाकाशसहशब्देन अपरिच्छिन्नसुखमित्यर्थः । ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति कशब्दस्य प्रथमपाठेन सूत्रेऽपि सुखाशब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । सुगं च तद्विशिष्टं च इत्येषोऽपि अपरिच्छिन्नसुखमिति तात्पर्येण ‘यदेव ए तदेव कम्’ इति वाक्यप्रयोगः ॥

अग्न्युपदेशवाक्ये ‘प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म ख ब्रह्म’ इत्यत्र प्राणशब्दस्य कशब्दयोश्च विजातीयार्थकत्वमुक्तम् । सुखादिशिष्टाभिधानादेवञ्च इति सूत्रे ‘यएषोऽक्षिणि पुरुषो हृदयते’ इति प्रागुक्तप्रयोग एव स्थानविधानं सद्यद्वाग्वादिगुणविधानं च । हृदयते इत्युक्तिस्तु ध्यानानन्तरकालिकसमाप्यभिप्रायेणेति भगवतोक्तम् ॥

श्रीभाष्यम्

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म (१-२-१६)

यतस्तत्र 'यदेव कं तदेव खम्' (छां.४.१०.५) इति सुप्रविशिष्टस्याकाशस्याभिधानम् अत एव एतद्व्याभिधेयस्सः आकाशः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति-अग्निभिः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म एं ब्रह्म' [४:१०.] इत्युक्ते उपकोसल उवाच 'दिजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च विजानामि' (४.१०.) इति ॥

श्रुतप्रकाशिना

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म [१-२-१६]

अतएवेत्येतद्द्रव्याचष्टे यतस्तत्रेति । निगमनवाक्यस्यपुच्छिङ्गाकाशशब्दकटाक्षेण सूत्रे स इति निर्देशः । अतश्चा-
 न्द्रसुप्रविशिष्टाभिधानपरः । नन्वतश्चाब्दः प्रकृतवाची 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म' इति वाक्योदितस्य सुप्रविशिष्टस्य
 ब्रह्मणः स्थानगुणावैद्वयर्थमाभिधानादि प्रकृतं पूर्वंसूत्रे तदेव सुप्रविशिष्टाभिधानमत्रात इति परामृश्यते, तत्रैव 'यदेव
 खं तदेव कम्' इति सुप्रविशिष्टाकाशाभिधानमतश्चाब्दादर्थतयोच्यते । उच्यते सामान्येन सुप्रविशिष्टाभिधान हेतुतया-
 ऽतश्चानेन परामृश्यते तत्र सुप्रविशिष्टाभिधानव्यक्तिविशेषो वाक्यद्वयस्याविह सूनद्वयेऽप्यर्थवशाद्देहभूतो । यथा 'ना मा
 श्रुतेः' 'ज्ञोऽतएव' इत्यत्र श्रुतिमानस्यातश्चाब्दपरामृष्ट्येऽप्यर्थसामर्थ्याच्छ्रुतिव्यक्तिविशेषाभिधानः, तद्वद्विहायीति । भाष्ये
 'यदेव कं तदेव खम्' इति नवाक्योपादान अपित्वयोपादान 'यद्वायु कं तदेव खम्' इति वाक्य 'यदेवकं तदेव
 खम्' इत्यत्रान्योऽन्यदृष्टिविधेरेवास्तु नान्योऽन्यव्यवच्छेदकत्व व्यवच्छेदकत्वे वा कथं लक्षणाभिधेयस्याकाशस्य पर
 ब्रह्मत्वमिति शङ्काद्वयं हृदि निघायाह— एतदुक्तमिति । अग्निभिरित्यादि । 'दृष्टिविधित्वे प्राणो ब्रह्म' इत्यस्य

गूढार्थसंग्रहः

एवं 'यएषोऽक्षिणि पुरुषो हश्यते' इति वाक्यार्थनिर्णयो न घटते 'प्राणो ब्रह्म' इत्यत्र 'मनो ब्रह्मे सुपासीत'
 इतिरत् दृष्टिविधित्वं कुतो न सम्भवति ! 'क ब्रह्म ख ब्रह्म' इत्यत्रापि तथैव स्यान्नाम एव च 'यएषोऽक्षिणि पुरुषो
 हश्यते' इति वाक्येऽपि आरोपितार्थविषयकल्पानामेव विवक्षितमिति नैव पूर्वोक्तो निर्णयः कर्तुं शक्यते । ध्यानसामान्य-
 मप्रमा ननु शुद्धब्रह्मविषयकमित्यपि केवाचित्शिद्धन्तादिति शङ्कानिरासार्थम्—'अतएव च स ब्रह्म' इति ॥

'प्रतिज्ञाविरोधात्' (ब्र.सू.१.१.५) इतिवत् अतएव च स ब्रह्म इति सूत्र सिद्धातिमात्रसम्मतम् । भास्करा-
 चार्षैः प्रणीते ब्रह्मसून्याथ्ये सुप्रविशिष्टाभिधानादेवच इति सूत्रव्याख्यानावसरे अतएव च स ब्रह्म इति सूत्रमन्ये
 पठन्ति तत्पुनर्गतार्थमित्यन्येनाधीयते इत्युक्तम् । परमते नव्यमते च सिद्धा-त्यसम्मतनिामीनां सूत्राणि, 'उभयव्यामो-
 हात्तन्निर्देशः' (४.३.५) 'क्षणिकत्वाच्च' (३.३.३१) 'दर्शनात्' (२.३.३३) 'स्वपक्षदोषाच्च' (२.१.३०
 'हश्यते च' (२.१.७) 'प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' (२.४.३) 'छलित्वश्च तक्षियमः' एतानि सूत्राणि मध्वाचार्यमात्रसमतानि
 अतएव विशिष्टसुप्रब्रह्मण एव 'क ब्रह्म ख ब्रह्म' इत्यत्र पुनस्सन्देहेन 'विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति क चतु खं च
 नविजानामि' (४.१०.५) इति उपकोसलप्रश्नानन्तरं 'यद्वायु कं तदेव खम्' इति प्रतिवचनेन निर्णयेन ता-
 न्ति-

श्रीभाष्यम्

अस्यायमभिप्रायः—न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिहितम् जन्मजरामरणादि भवभयभीतस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मोपदेशस्य प्रवृत्तत्वात् । अतो ब्रह्मोपास्यमुपविष्टम् । तत्र प्रसिद्धैः प्राणादिभिस्समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टम् ; तेषु च प्राणविशिष्टत्वं जगद्विधरणयोगेन वा प्राणशरीरतया प्राणस्य नियन्त्रत्वेन वा ब्रह्मण उपपद्यत इति 'विज्ञानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म (४.१०.५) इत्युक्तवान् तथा सुखाकाशयोरपि ब्रह्मणः शरीरतया तन्नियाम्यत्वेन विशेषणत्वम् ; उतान्योन्यव्यवच्छेदकतया निरतिशयानन्दरूपब्रह्मस्वरूपसमर्पणपरत्वेन वा तत्र पृथग्भूतयोदशरीरतया विशेषणत्वे वैपयिकसुखभूताकाशयोर्नियामकत्वं ब्रह्मणस्यादिति स्वरूपावगतिर्न स्यात् अन्योन्यव्यवच्छेदकत्वेऽपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपत्वं ब्रह्मणस्स्यादित्यन्यतरप्रकारनिर्दिधारयिष्या 'कं च तु खं च न विजानामि' [४.१०.५] इत्युक्तवान् । उपकोसलस्यैवमाशयं जानन्तोऽन्यः 'यद्वायुं कं तदेव खं यदेव रं तदेव कम्' (४.१०.५) यूचिरे । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमित्यर्थः । अतः प्राणशरीरतया प्राणविशिष्टं यद्ब्रह्म

श्रुतप्रकाशिका

ज्ञातत्वं 'कं च खं च' इत्यस्याज्ञातत्वं नोपपद्यते दृष्टिविधत्वेन सर्वस्य ज्ञातत्वादिति भावः । 'प्राणो ब्रह्म' इत्यस्य ज्ञातत्वे अन्यस्य ज्ञातत्वे च किं वैपय्यम् आकाशस्य सुखविशिष्टत्वं च कथमित्यपेक्षाया 'विज्ञानाम्यहम्' इति वाक्यस्याभिप्रायं विवृणोति आस्यायमिति । न तावदित्यादि । मुमुक्षोरपदिष्टत्वात् प्रतीकोपासनव्युदासः मुमुक्षोः प्रतीकोपासनं न कर्तव्यमिति ज्ञानं पूर्वमेव संभवति, यथा मुमुक्षुष्याय ब्रह्मेति ज्ञानं संभवति ब्रह्मत् । शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्ताभिधायित्वं च देवमनुष्यादिशब्देषु व्युत्पन्नमेव तथेत्यादि शरीरं च नियायमिति लोकसिद्धत्वात् ज्ञातमेव 'यदेव आकाशं जानन्दः' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्देन विनाऽप्याकाशशब्दस्यानन्तरविशेषणत्वेन प्रयोगदर्शनात्तस्य च महत्त्वे पस्थानेनैवानन्दविशेषणत्वोपपत्तेः ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नसुखरूपत्वप्रतीतिर्भगवदेव विचार उपपद्यत इति भावः ॥

उपकोसलेत्यादि । 'यद्वायुं कं तदेव खं यदेव रं तदेव कम्' इत्यत्र न दृष्टिविधित्वं शङ्कनीयम्, तथा सति 'कं चतु खं च न विजानामि' इत्यस्योत्तरत्वायोगात् । न ह्यर्थान्तरदृष्टिविधयज्ञानस्य दृष्टिविधयन्तरमुत्तरं मवतीत्यभिप्रायः । एव 'कं चतु रं च न विजानामि' इत्यज्ञानवचनान्मुमुक्षोरुपादिष्टत्वादयान्तराज्ञानं प्रति दृष्टिविधयन्तरस्योत्तरत्वायोगाच्च । 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्यस्य दृष्टिविधिपरत्वात्तुपपत्तेरन्योऽन्यव्यवच्छेदपरत्वं स्थितम् । 'अस्मद्विद्याचारमविद्या च' इति अग्नीना वचने पूर्वप्रकृतविद्यायाः आत्मविद्यात्वावगमाच्च ब्रह्मणो दृष्टिविशेषणत्वशङ्का निरस्ता । तथा सत्यस्य वाक्यार्थमाह—ब्रह्मण इति । निगमनवाक्यस्यार्थमाह—अतइति । उक्तहेतुर्दृष्टिविधित्वायोगात् 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्ये कं रजम् इति शब्दयोरन्योन्यव्यवच्छेदकत्वेनापरिच्छिन्नरूपब्रह्मणो वायुं कम् इत्युक्तार्थस्य निगमनम् 'तदाकाशं च' इति 'यद्वायुं कम्' इत्यादिवाक्यार्थनिगमनम् । 'तदाकाशम्' इत्यत्र प्रकृतपरमार्थिना तच्छब्देन सुपरूपत्वमभिप्रेतम् । कृतयोरन्योन्यव्यवच्छेदकत्वव्यवच्छेदकत्वे विशेषणयोरन्योन्यविशेषण विशेष्यभावस्याप्रामाणिकत्वात्तत्रानिष्टत्वम् अत्रुत् प्रामाणिकत्वात् नानिष्टत्वमिति भावः, 'कं ब्रह्म रं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रतिपाद्यं न सुपरिविष्टं ब्रह्मेति शङ्कारिहाराधीह 'अत एव च सद्ब्रह्म' इति सूत्रस्योक्तत्वात् तस्याऽशङ्कया अनेन

धीमाप्यम्

तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेति निगमितम् 'प्राणं हारमै तमाकाशं चोचुः' इति । अतः 'कं ब्रह्म रं ब्रह्म' [४ १०-५] इत्यनापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतम् तदेव चानाङ्ग्याधारतयाऽभिधीयत इत्यङ्ग्याधारः परमात्मा ॥

सू=१७ श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च [१.२.१७]

श्रुतप्रकाशिका

परिच्छिन्नं वं दर्शयति अतःकं ब्रह्मेति । 'यद्वायुं वाम्' इत्यादिवाक्यस्यापारिच्छिन्नसुखरूपब्रह्मपरवाग्निगमनवाक्यस्यापि तदनुगुणार्थत्वात् 'कं ब्रह्म रं ब्रह्म' इति वाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतमित्यर्थः । ततः किमक्षिपुरुषस्य परमात्मन इति शङ्कया सूत्रार्थाधिकरणार्थोपपादकत्वं दर्शयति तदेव चेति । अन्यथा वाक्यभेदश्च प्रसज्येत स भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोऽनुपपन्न इति भावः इतीति । 'कं ब्रह्म' इति प्रकृतस्यैवाङ्ग्याधारत्वं प्रतिपादनादक्षिपुरुषः परमात्मेत्यर्थः ॥

सू-१७ श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च (१.२.१७)

गूढार्थसंग्रहः

इत्यत्र तादृशप्रश्नप्रतिवचनयोरभावेन विजानीयार्थ एव ब्रह्म इति स्थापनादेवेत्यर्थः सः प्राण क ए पुरुषशब्दाभिधेयः ब्रह्म पर ब्रह्म 'प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म ए ब्रह्म' 'स एतान् ब्रह्म गनयति' इति सर्वत्रापि पर ब्रह्मैवेत्यर्थः । अपारिच्छिन्नसुखरूपब्रह्मणो यदा विवक्षा तदाऽपारिच्छिन्नसुखरूपं ब्रह्म शुद्धमेव पर ब्रह्म नापरिमिति अपारिच्छिन्नसुखरूपस्य ब्रह्मणः अग्न्युपदेशवाक्ये विद्याशेषाचार्योपदिष्टगतिवाक्येऽपि विवक्षितत्वेन शानोपासनयोः तत्वातत्त्वाविषयकत्वेन भेदकल्पनमेतेन सूत्रकृता श्रुत्याशयविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥

एतेन 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दार्थभ्रष्टमुपेतः गत्या चतुर्मुखसर्वांगमनम् । गत्युक्तिः क्रममुत्तययेति परेषा कल्पना सूत्रकृता निरहता भवति । ब्रह्मशब्दानां सर्वेषामन्वयार्थत्वस्यैव युक्तं वात् । अत्रत्यानां ब्रह्मशब्दानां सर्वेषामर्थः 'स ब्रह्म' इत्यत्र विवक्षितः । तेन 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यापि पूर्वोक्तब्रह्मशब्दसमानार्थकत्वमेव । एतद्विद्यायाः अपारिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मविषयत्वेन सगुणनिर्गुणविभागस्यानुचिततया आचार्यादिव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रवृत्तं' (५.९.३) इति श्रुत्यर्थस्य सर्वविद्यासु विवक्षिततया ब्रह्म अपारिच्छिन्नानन्दरूपमेवेति परेषा परापरब्रह्मविद्याविभागः सगुणनिर्गुणविभागपर्यवसितः श्रुतितान्तर्यामिण्येतेन निर्धारितं भवति ॥

'श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च' 'अतएव च स ब्रह्म' इति सूत्रे ध्यानशानयोः तत्वातत्त्वाविषयकत्वासिद्धान्तस्य निराधेन च्यानस्यापि दर्शनरूपतया विषयवाक्ये प्रतिपादनेन इन्द्रप्राधिकरणमारभ्य पूर्वार्धिकरणेषु उपासनस्येवाभिधानेन उपनिषदसु सर्वासु ध्यानमेव विवक्षितमिति सिद्धया तदनुरोधेन परलक्षिककल्पनसंभ्रममित्याशयेन औपनिषदविद्यानिष्ठानां सर्वेषामुक्तान्त्यनन्तरपरलक्षकत्वमेव विवक्षितमिति प्रदर्शनायेदं सूत्रमात्मना विद्यायामुपनिषच्छब्दो नास्ति अथापि 'आचार्यादिव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापद्' इति वाक्यं वर्तते । इदं च वाक्यं नैतद्विद्यामात्रविषय इतरवि-

श्रीभाष्यम्

श्रुतोपनिषत्कस्य अधिगतपरमपुरुषपयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमाना आर्चिरादिका गतिर्यां तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्रामात्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवते 'तेऽर्चिपममिसम्भवन्त्यर्चिपोहरह आपूर्यमाणपक्षम्' (छां.४.१५.५) इत्यारभ्य 'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवस एनान्ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्म पथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्ते नावर्तन्ते' (४.१५.५) इत्यन्तेनोपदिशति । अतोऽप्ययमक्षिपुरुषः परमात्मा ॥

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतोपनिषत्केति व्याख्येय पदम् । समस्तमपि व्याख्यानायै ह्यस्य निर्दिष्टम् । उपनिषत्सु प्रतीकोपासनानामर्चिरादिगतिरहितानामपि विद्यमानत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थे व्याचष्टे अधिगतेति । परमपुरुषशब्देन 'तंत्वौपनिषदं पुरुषं विद्धि' इति श्रुतिस्मारिता । उपासनफलमर्चिरादिगतिः ननु श्रवणफलं तत्कथं श्रुतोपनिषत्कगतीत्युक्तमित्याह—अनुसन्धेयतयेति । तर्हि श्रुतब्रह्मण इति वक्तव्ये किमिति साधारणाधिकारश्रुतोपनिषत्कपदोपादानमित्याह—श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानेऽपीति छान्दोग्य एव प्रदेशान्तरे 'तद्य इत्थं विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपः' इत्युपासते तेऽर्चिपममिष भवन्तीत्यादिः वाजसनेयके—'यएवमेतद्विदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यम्' इत्युपासते तेऽर्चिपममिषमन्तीत्यादिः । कौषित्कीनां पर्यङ्कविद्याया 'सोऽमिलोकमागच्छति' तामभिप्रतिपाद्यमानमित्यर्थः । गतिचिन्तनस्य ब्रह्मविद्याङ्गत्वशापक श्रुत्यन्तरज्ञापनार्थं श्रुतोपनिषत्कव्यपदेश इत्यभिप्रायः । अक्षिपुरुषस्याब्रह्मत्वे तन्नुपनयविरोध इत्यभिप्रायेणाह—अपुनरावृत्तीति । 'अर्चिपमेव' इत्यतः पूर्वं 'अथ यदुचास्मिन् शब्दं कुर्वन्ति यदुच न' इति वाक्यं तत्रास्मिन् इत्येकवचनं ज्ञात्यभिप्रायम् 'तेऽर्चिपम्' इति बहुवचनापुरोधात् । पञ्चामिषिद्योक्ता गतिरहितानुदिता अपुनरावृत्तिविधानार्थम्

गूढार्थसंग्रहः

द्याविषयेऽपि एतद्वाक्यस्य सर्वैरपि विनियोगात् । आचार्याद्विदिता इत्यर्थ एव श्रुतशब्देन बोधितः । इत्थं च श्रुतोपनिषत्कशब्दः ब्रह्मविद्यासामान्यविषयः ॥

वेदान्तवाक्येषु परापरविद्यात्वेन परसम्भतासु सर्वास्वपि दर्शनं प्रतिपादितम् । 'यएषोऽक्षिण पुरुषो दृश्यते' 'य एषोऽन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते' इत्यादिपरसंमतसगुणविद्यावाक्ये 'दृश्यतेत्वग्रपया बुद्धया' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'परापरं पुरिद्यय पुरुषमीक्षते' 'तादृशानेन परिपश्यन्ति धीराः' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति परसम्भतनिर्गुणविद्यावाक्येषु 'पुरुषमीक्षते' इत्यत्र 'परं पुरुषमभिध्यायीत' इति ध्यानम्, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं ह्योपच्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र 'निदिध्यासितव्यः' इति 'तद्विशानेन' इत्यत्र 'ओमित्येवा मान ध्यायथ' इति ध्यानं प्रतिपादितमिति सर्वत्र ध्यानात्तया ध्यानानन्तरसमाप्तौ दर्शनमेव सर्वत्र विवक्षितम् । सगुणनिर्गुणविद्यागमश्च सर्वथाऽप्रामाणिकः । 'शतं चैका च' इति श्रुतिः परसम्भतनिर्गुणविद्यायां सगुणविद्यायां च वर्तते । 'हादं नुग्रहीतः इति सूक्तकारोऽपि वक्षति । तत्र कठवल्गुसनिर्गुणविद्यानिष्टस्य गतिर्नास्त्येवेति कल्पनमसम्भतमेव । सदिद्यामेव उक्तामोः कथनात् साकान्तिपादे तदावप्येव विषयत्वात् सूक्तकाराभिमतवक्ष्य परसंभतवेऽपि सदिद्यानिष्टस्य नोपनिषत्केति कल्पनवत् इदं कल्पनमप्यप्रामाणिकम् ।

श्रीभाष्यम्

सू-१८ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः (१.२.१८)

प्रतिविम्याद्रीनामक्षिणि नियमेनानवस्थानादमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानां तेष्वस-
धुवप्रकाशिका

सू-१८ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः [१.२.१८]

अनवस्थितिरिति पद व्याचष्टे प्रतिविम्याद्रीनामिति । असम्भवादिति पद व्याचष्टे अमृतत्वादीनामिति ।
असम्भवादित्यनेन अन्तरउपपत्तेरिति सूत्रार्थस्य व्यतिरेक उक्तः । अनवस्थितेरित्यनेन स्थानादिव्यपदेशाच्च इति
गूढार्थसङ्ग्रहः

उपनिषत्स्य ब्रह्मविद्यायाचक्ष इति सर्वसमतम् । 'आचार्यादिव विदिता विद्या साधिष्ठ प्रापत्'(छा.४.१.३)इति ब्रह्मवि-
द्यायाः विशेषस्यात्रैवोक्तेः । विद्य प्रतिपादकग्रन्थेऽपि उपनिषत्स्यैव प्रमुच्यते ग्रन्थधरणेन ग्रन्थार्थधरणमेव । श्रुतोपनिषत्केति
सामान्यनिर्देशेन ब्रह्मविद्यासामान्यनिष्ठो विवक्षितः ' तत्स्योपनिषद् पुरुषम् ' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म ' इति श्रुत्यैकार्थेन
' क प्रसन्न ब्रह्म ' 'यत्पौऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' 'एतद्ब्रह्म ' इत्यत्रोपनिषत्पुरुषधरणमेव विवक्षितमिति ब्रह्मविद्यासामान्य-
निष्ठ श्रुतोपनिषत्कथ्यार्थः । एतेन ब्रह्मविद्यासामान्यनिष्ठस्य स्व्यभिधानमत्र विवक्षितम् गतेरुपनिषत्पुरुषविवक्षितत्वेन
चयवदेनापुनरावृत्तिपर्यवसानमपि समुचीयते । अत्र पुरुषशब्दस्य बृहदारण्यकात् निर्वचनपर्यालोचनाया दयामूलका गतिरिति
प्रतीयते, एतदर्थाना पयैग श्रुतोपनिषत्केत्यत्र 'अनुकम्पायाम्' (५.३.७६) इत्यनुकम्पायामिव कन् 'हार्दानुग्रहीतदशताधि-
क्या' (४.२.१६) इति वश्यमानस्यवपर्यालोचनाया अनुकम्पायाममकन् एतद्वृत्तो विवक्षितइति निर्णयसम्भवति ।
अन्तर्पामिब्राह्मणोक्तमन्तर्यामिव दयामूलकमिति पृथमेव बहून् निरूपितम् । अन्तरउपपत्तेः स्थानादिव्यपदेशाच्च इत्युक्त्या
अन्तर्यामिब्राह्मणार्थोऽत्र विवक्षित इति स्पुट सूत्रवृत्ताशयः । अतएव कटोपनिषदि छान्दोग्ये दहरविद्याया 'शत कैका
च' इति श्रुतेः पाठः सङ्गच्छते । ' क ब्रह्म ए ब्रह्म ' इत्यग्न्युपदेशवक्तव्यार्थः आचार्यादेवाग्निभिः श्रुतः सएव प्रथम-
मुपदिष्टः । अनन्तरमाचार्येण सयद्ब्रह्म जादिगुणानामुपास स्थानस्य गतिद्वारा ब्रह्मप्राप्तेश्च प्रतिपादनेन गतिद्वारा प्राप्य
ब्रह्म पर ब्रह्मैव नत्वपर ब्रह्मेति निर्धारणेन ' आचार्यादिव विद्या विदिता साधिष्ठ प्रापत् ' इति सम्यक्प्रतिष्ठापितं भवति।
ब्रह्मविद्यासामान्यनिष्ठस्य गतेरविवक्षितत्वे पदान्तर विहाय श्रुतोपनिषत्कइति निर्देशएव व्यर्थस्यात् अतो न्य'र उक्ता
योऽनुपादेयः ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । 'अन्तर उपपत्ते' । 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' । इत्युक्तार्थ एव व्यतिरेकेणात्र
दृढीक्रियते । अत्र स्थितेरसम्भवाच्च इत्यनभिधाय अनवस्थितेरित्युक्त्या स्थितिविशेषव्यतिरेकएव विवक्षितः । 'यश्च
श्रुतिं तद्वत्' इत्यादौ नियमनार्थस्थितेरवाभिधानेन स्थानादीत्यादिपदेन नियमनस्य विवक्षिततया च तादृशस्थितिरिव
अत्रे उपसर्गेण सूत्रकृते विवक्षिता । स्थानादीनि पूर्वनिर्देशात् अत्रानवस्थाशब्दस्याप्रयोगेन अनवस्थितेश-दश्यानवस्था
परच नश्यसमत सूत्रकृते नविवक्षितमिति प्रतीयते ॥

इति अन्तराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

म्भवाच्च परमात्मन इतरः छायादिःअक्षिपुरुषो भवितुमर्हति । प्रतिविश्यस्य तावत्पुरुषा-
न्तरसन्निधानाद्यत्तत्वाच्च नियमेनावस्थानासम्भवः । जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाद्य
सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानम् । देवतायाश्च ‘रश्मिभिरेपो
ऽस्मिन्प्रतिष्ठितः’ (बृ.७.५.१०) इति रश्मिद्वारेणावस्थानवचनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रि-
याधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्ववस्थानम् । सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकामृतत्वादयो न सम्भव-
न्त्येव । तस्मादक्षिपुरुषःपरमात्मा ॥

इति अन्तराधिरणं समाप्तम्

छुत्प्रकाशिका

सूत्रार्थस्य व्यतिरेको दर्शितः । इतरसूत्रोक्तहेतूना व्यतिरेकोपपदानानेषत्वाद्ब्यतिरेकश्चार्थसिद्ध इति वा व्यतिरेको न प्र-
दर्शितः । अवस्थानासम्भवौ प्रतिबिम्बादिषु दर्शयति प्रतिबिम्बस्येत्यादिना । सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषइति ।
हृदीत्यर्थः । ‘शतचैका च हृदयस्य नाह्य’ ‘सन्ततं सिराभिः’ इत्युक्तप्रकारेण हृदयसम्बन्धनाडीसम्बन्धानीत्यर्थः
एवविधे हृदि जीवस्यावस्थानम् ‘हृदिह्यमात्मा’ इति श्रुतेरवगम्यते ॥

ननु नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्धनि स्थितम् ॥ इति
श्रुत्या जीवस्य जागरावस्थायां नेत्रस्थितिरुच्यते नचेयं श्रुतिः परमानुविषया तस्य जागरस्वप्नसुषुप्तसम्भवात् । उच्यते
नेत्रशब्दः सर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थः जाग्रतमित्युक्तत्वात् तदानीं सर्वेन्द्रियव्यापारदर्शनात् ३.गुणपरिमाणस्य जीवस्य नेत्रमावह
तिन्वेसति शब्दादिज्ञानानुपपत्तेः तत्र च स्थितत्वं नाम अधिष्ठातृत्वमात्रमुपसङ्गह्यम् अधिष्ठानस्यापि स्थायान्वन्तभूतत्वात् ।
अणोस्तस्य युगपदेव तत्तादिन्द्रियाधिष्ठानानुपपत्तौ पश्यतश्शुष्वतो वा गमनादानोचितपादपाध्याद्यधिष्ठानानुपपत्त्या सर्वेन्द्रिय-
कन्दभूते हृदि स्थितस्य धर्मभूतज्ञानप्रसरणद्वारेणाधिष्ठातृत्वमिति ‘नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्’ इति श्रुतेरर्थ इत्यभिप्रायेण
सर्वेन्द्रियकन्दभूत इत्युक्तम् । कण्ठे स्वप्नमिति कण्ठशब्दश्च कण्ठसमीपवर्तिनाडीविशेषपरः ‘आसु तदा नाडीषु सुप्तौ
भवति’ इति नाडीनां स्वप्नस्थानत्वश्रुत्याविरोधात् । इयं च श्रुतिस्वप्नविषया ‘यदा सुप्तस्वप्नं नश्यन्न पश्यति
अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यनन्तरवाक्यस्य सुषुप्तिस्थानपरत्वात् । हृदयस्थमिति हृदयशब्दो हृत्प्रतरमा म-
परः ‘सता सोस्य तदा सम्पन्नो भवति’ इति परमानससुषुप्तिस्थानत्वावगमात् तत्र च सञ्चन्दो हृदयस्वप्नमा म-
परः ‘आभि प्रत्ययस्य पुरीततिशेते’ इति सुषुप्तौ हृदयाममभवणात् । तुरीयशब्द उक्त्वात्तवस्य जीवपरः ‘तासां
मूर्धानामभितिरस्त्वैका । तयोर्धर्ममायन्’ इति चरमशरीरोक्तात्तावेव मूर्धसम्बन्धभवणात्तदस्यान्तरे त-छुत्प्रकाशिकायाद्य
अतो जीवस्य चक्षुष्यनवस्थितिरुपपत्तेरश्मिद्वारेणेति । एतद्वादिद्वारकप्रसादशयनवद्वारकश्चक्षुष्यवस्थानमित्यर्थः
चक्षुष्यवस्थानं नाम चक्षुस्सम्बन्धवत्त्वम् । यदा यथा विद्यानिष्ठदुष्ते तद्वशीकार उच्यतेत्यात् तथा चक्षुष्यवस्थानमपि
तद्वशीकरण तन्नियमनं तच्च सद्धारक अतो नावस्थितिरित्यर्थः । असम्भवमाह-सर्वेषामिति । जीवानो परमानोपाध
नेनाभयत्तामृतत्वादयो भवन्तीति तद्दृष्ट्यावृष्यं निरुपाधिका इत्युक्तम् । अधिकरणार्थं निगमयति तस्मादिति ।
‘अन्तर’ इति सूत्रे स्ववाक्यस्यहेतुवत्तः श्रुत्यन्तरप्रदर्शनमुपेन स्ववाक्यस्यद्वारापरिहारपरं द्वितीयसूत्रम् । स्ववाक्यस्य

श्रुतप्रकाशिका

ह्यायां परिहृताया प्राकराणिकपूर्वावाक्येन परमात्मपरमोपपादकं तृतीयम् । पूर्वावाक्यस्य ब्रह्मपरमोपपादकं चतुर्थम् । ततः प्राश्नात्प्राश्नाक्येन साध्योपपादकं पञ्चमम् । पष्ठतु साध्यद्रष्टिः पूर्वसूत्रद्वयोक्तहेतुव्यतिरेकप्रदर्शकमिति सूत्रसङ्कतिः ॥

यादवप्रकाशीयेतु—‘अन्तरउपपत्तेः’ इत्यादिसूत्रत्रयं छायापुरुषव्युदासपरं योजितम् । ततोऽपि प्रतिबिम्बस्य जीवस्य च व्युदासपरत्वं युक्तम् । अमृतत्वामयत्वादीनां सर्वव्यावर्तनक्षमत्वात्तथाऽभ्युपगमाच्च । ‘अतएव च सन्नह्य’ इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यं प्रसज्येत अतएव छायापिनारकरणहेतुभिरेव जीवोऽपि न भवतीतिहि योजितम् । पूर्वोक्तहेतवो जीवव्यावर्तनसमर्थाः नवा नचेत्तैरवाश्विपुरुषस्य परमात्मत्वसाधनमनुपपन्नम् । तद्व्युदाससमर्थाश्चित् तद्व्युदासदानादेव जीवव्यावृत्तिः सिद्धयतीति तदनुवादेन परमात्मत्वसाधनाय सूत्रान्तरप्रणयनवैयर्थ्यमेव स्यात् ‘प्राणो ब्रह्म’ इत्यादिवाक्यस्य दृष्टिविधपरत्वं व्युदासेन सुखाविशिष्टब्रह्मपरत्वसमर्थनं चापेक्षितम् । अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं च दुर्बलम्, किंच यथेष्टव्यधिकरणादिषु ‘नाशब्दम्’ ‘आनन्दमय.’ ‘अन्त’ इति च परमात्मत्व साध्य प्रतिज्ञायते तथा तच्छेष भूतव्यतिरेकप्रतिज्ञानं क्वचित्क्रियते यथा ‘नानुमानम्’ इति अवान्तरशङ्काविशेषपरिहारः क्वचित् प्रतिज्ञायते यथा— ‘विकारशब्दान्नेतिचेन्न’ इति । अतोऽस्मिन्नाधिकरणे ‘अन्तरउपपत्तेः’ इति सूत्रेण परमात्मत्वसाध्यप्रतिज्ञा यथा ‘अन्तस्तद्ब्रह्मोपदेशात्’ ‘आकाशस्तद्विज्ञान्’ ‘प्राणस्तथाऽनुगमात्’ इत्यादिष्वदित्यान्तर्व्याख्याशप्राणादीनुद्दिश्य परमात्मत्व प्रतिज्ञातम् एवमन्तरशब्दमुद्दिश्य परमात्मत्व प्रतिज्ञातमितिहि स्वरसतः प्रतीयते अतो ब्रह्मणः प्रतिप्रतिपाद्यत्वं न पुन प्रतिज्ञातव्यम् । इह च परमात्मत्वसाध्योपपादकतयोदाहृतस्य पूर्वावाक्यस्य परमात्मत्वसौचित्ये शङ्किते तत्परिहाराय पूर्वावाक्यप्रतिपाद्यस्य परत्व प्रतिज्ञायते चेत्तु ज्येते प्रयोजनवत्त्वात् । तदभावात् पुनःप्रतिज्ञानं तन्मते विफलम् ‘अन्तर’ इत्यात्मना प्रतिज्ञातं न परमात्मत्वमेतिचेत् तत्सूत्रशैलीविरुद्धत्वाद्भादव्युदासत्वादिधर्माणां जीवव्यावर्तनक्षमत्वाच्चानुपपन्नं सुखाविशिष्टस्येह प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिपरिहारपरम् अतएव च इति सूत्रमिति चेन्न ‘सुखाविशिष्टाभिधानादेव च’ इति सूत्रेणैव पूर्वब्रह्म च ब्रह्मसद्वन्द्वनादीनां तत्प्रत्यभिज्ञोपपत्तीनां विवाक्षितत्वात् । नहि न्यायनिवन्धनात्क सूत्रप्रतिज्ञामानुपपत्तम् । छायापुरुषपिनारकरणहेतुतयोक्तानाममृतत्वामयवादीनां अकिंपुरुषे सुखाविशिष्टब्रह्मस्यैव शिष्यो वाच्यो गीतात् प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिपरिहारपरत्वमुक्तम्, प्रत्यभिज्ञोपपादनप्रकारश्चानुपपन्नः । पूर्वावाक्ये ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ख ब्रह्म’ इति प्राणस्य सुखाविशिष्टाकाशस्योक्तत्वात् श्रुत्यन्तरे दक्षिणवामयोरक्षोरिन्द्रशब्दाव्याख्यस्य प्राणस्य तत्त्वव्याख्यास्यैवमगमात् वाक्यस्यैव रूपपरमाकाशशरीरकः प्राणोऽयमिति पुरुषः पूर्वावाक्योच्यते प्रत्यभिज्ञायत इति ह्युक्तम् । वाक्यव्याख्यास्यैवमगमात् वाक्यपरमोपपादकत्वोपादेरिति श्रुतिव्याख्येयस्य व्यतिरेकधिकरणे दर्शिततयाऽस्यार्थस्यानुपपन्नव स्फुटम् ॥

किंच इयं तावत् सूत्रकारशैली यत्सर्वेऽधिकरणेषु एकस्मिन्नेव सूत्रे परमात्मत्वोऽर्थः प्रतिज्ञायते ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’ इतीदमपि ‘यद्यपोऽन्तरीक्षिणि पृथुषो दृश्यत’ इति श्रुतौ चक्षुष्यवस्थानपरिदृश्यमानवन्वयपदेशात् परमात्मत्वसाध्यकमिति व्याख्यात ततोऽप्यन्तर्वाग्मिब्राह्मणविषयत्वात् व्याख्यानं युक्तम् । उपजीवकवावायत्पुण्यजीव्यवाक्यमात्रत्वात् ‘यद्यपोऽन्तरीक्षिणि’ इति वाक्ये ह्यन्तरादित्यनियानुसृत्ययोगक्षेमम् तत्र च देहविशेषयोगाधीनजीवत्वशङ्कानिरस्ता । अतस्तन्नापि प्रसिद्धवजिर्देशदृश्यत्वव्यपदेशाभ्यां जीवविषयत्वे शङ्किते अन्तर्वाग्मिब्राह्मणादिकमेव शरणम् । अतएव ब्रह्मादित्यान्तर्वर्तिनां जीवादन्य वसिद्धये ‘भेदव्यपदेशाच्चान्य.’ इति सूत्रे तद्विषय प्रणीतम् । तत्र च नियन्त्रयादित्यन्तरमात्मव स्फुटम् । अत उपजीव्यवाक्यविषयतया व्याख्यानं युक्तम् । अन्तराधिकरणे अन्तर्वाग्मिणः परमात्मत्वमेव

श्रुतप्रकाशिका

घ्नं चास्य सूत्रस्यान्तर्यामिन्नाह्वणविषयतां चोत्तयति प्रयुक्तेऽर्थे असिद्धिशङ्कापरिहारेहि यौक्तिः कश्चैति । नच वाच्यं त्वद्दु-
दाहृतवाक्यमप्युपपाद्यत्वाद्दुर्लभविति । तस्य वाक्यान्तरोपजीव्यत्वाभावात् तत्त्वस्वतन्त्राहकन्यायमात्रापेक्षम् । अतो न्या-
यानुपहृत्वाक्यान्तरसापेक्षत्राक्यविषयत्वाद्वाक्यान्तरनिरपेक्षवाक्यविषयत्व परम् । ' श्रुतोपनिपत्कगत्यभिधानाच्च ' इत्य-
त्राक्षिपुरुषविद्याया गतिचिन्तनानुवादेषु तदङ्गत्वमुच्यते इत्युक्तम् । तदर्थमुक्तम्, अक्षिपुरुषस्य परमात्मत्वनिर्णयात्
परमात्मोपासनस्यानुष्ठेयान्तरं प्रत्यङ्गत्वायोगात् गतिचिन्तनस्य सर्वपरविद्याङ्गत्वाच्च । गत्यनुवादस्य प्रयोजनं त्वपुनरावृत्ति
विधानमित्युक्तम् । नवज्ञानान्तरविधानम् । अतो यथोक्तार्थपराण्येव सूत्राणि ॥

इति अन्तराधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू—१३ अन्तर उपपत्तेः (१.२.३)

' यएषोऽन्तरिक्षिणी पुरुषो दृश्यते एष आमेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म ' (छा.१५.१) इत्यत्र अस्या-
धारः परमपुरुषः निरुपाधिकामृतत्वाभयत्वसयद्ब्रह्मत्वादीनामस्मिन्नेवोपपत्तेः ॥

सू—१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

' यश्चक्षुषि तिष्ठन् ' (वृ.५.७.१८) इत्यादिना स्थितिनियमनादिव्यपदेशाच्चायं परः ॥

सू—१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

' कं ब्रह्म तं ब्रह्म ' (छा.४.१०.५) इति पूर्वत्रास्यैव सुखविशिष्टतया अभिधानाच्चायं परः ॥

सू—१६ अत एव च स ब्रह्म (१.२.१६)

यतस्तत्र भवभीताय उक्तं सहाय ब्रह्मविज्ञास्ये ' कं ब्रह्म तं ब्रह्म ' (छा.१.१०.५) इत्युपदिष्टः ' यद्वाच कं
तदेव तम् ' (१.१०.५) इति सुप्रकृतः अतस्तुत्रसन्दर्भमिषं आकाशः परमेव ब्रह्म ॥

सू—१७ श्रुतोपनिपत्कगत्यभिधानाच्च [१.२.१७]

श्रुतब्रह्मस्वरूपागामधिगन्तव्याया आर्चिरादिगतगधिपुरुषं श्रुयते ' तेऽर्चिषमेवाभिधमयन्ति ' (छा.४.१५.५)
इत्यादिनाऽभिधानाच्चायं परमपुरुषः ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १.२.१८

परस्मादितरो जीवादिनांश्वाधारः चक्षुषि नियमेन अनवस्थितेः अमृतत्वाद्यसम्भवाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१३ अन्तर उपपत्तेः (१२..१३)

छान्दोग्ये- 'यएयोऽग्निं पुरुषो दृश्यते एष आर्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' (छा.४.१५.१) इत्यध्या-
घारः पुरुषः किं प्रतिविनात्मजाविदेवताविशेषान्यतमः ? उत परमात्मेति सशयः । एष्वन्यतम इति पूर्वः पक्षः । कुतः ?
'यएय दृश्यते' इति प्रसिद्धग्रन्थाशास्कारनिर्देशात् । रादान्तस्तु-परमा मेवमध्याघारः पुरुषः अक्षिपुरुषसम्बन्धितया
श्रूयमाणादि निरुपाधिकात्मत्वामृतत्वात्मत्वब्रह्मत्वसंयद्वात्मत्वाद्यः परमात्मन्वेवोपपद्यते । प्रसिद्धवचिर्देशश्च 'यश्चक्षुषि
तिष्ठन्' (बृ.५.७.१८) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरुपपद्यते । शास्त्राकारश्च तदुपासननिष्ठया योगिनाम् । सूत्रार्थस्तु अक्ष्य-
न्तर. परमात्मा सपद्मान्वादिनां गुणानामत्रैवोपपत्तेः ॥

सू-१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च [१.२.१४]

स्थान-स्थितिः, परमात्मन एव 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' (बृ.५.७.१८) इत्यादौ चक्षुषि स्थितिनियमनादिना व्यप-
देशाच्च परमात्मा ॥

सू-१५ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १.२.१५

'प्राणो ब्रह्म कब्रह्म सं ब्रह्म' (छा.४.१०.५) इति सुखविशिष्टतया प्रकृतस्य परस्मैव ब्रह्मणोऽध्याघारतयो-
पास्यत्वाभिधानाच्चायं परमात्मा । एवकारोऽस्यैव हेतोर्नैरेषेक्षावगमाय ॥ 'प्राणो ब्रह्म कब्रह्म सं ब्रह्म' इत्यत्र सुख
विशिष्टं परमेव ब्रह्माभिहितमिति कथमिदमवगम्यते ? यानता नामादिव्यपदेशोपासनमेवेत्याशङ्क्याह-

सू-१६ अत एव च स ब्रह्म [१-२.१६]

यतस्तत्र भगवतायोपकोसलाय ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासवे 'क च त्व ए च नविजानामि' (छा.४.१०.५) इति
वृत्तये 'यद्वा न क तदेव ए यदेव ए तदेव कम्' (छा.४.१०.५) इत्यन्योन्य-व्यपदेशकतया अपरिच्छिन्नसुखरूप
ब्रह्मरूपिणाय 'प्राण च हास्यै तदाकाश वाचु' (३.१०.५) इत्युक्तम् । अतएव एतदन्वयविशिष्टं अकारणोऽपरि-
च्छिन्नसुखविशिष्टं ब्रह्मैव ॥

सू-१७ श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च (१.२.१७)

श्रुतोपनिषत्कैः आधिगतपरब्रह्मवाच्यै, ब्रह्मप्राप्तये या गतिरर्थिरादिकाऽधिगत-तन्वयतयाऽवगता श्रुत्यन्तरे तस्यैश्च
शाधिपुरुष श्रुततोऽधिगत-तन्वयतया 'तद्वर्षिषमनामेवभवान्त' (छा.४.१५.५) इत्यादिनाऽभिधानादधिपुरुषः परमात्मा

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १.२.१८

परमात्मन इतरजीवादिकः, तस्याक्षिण नियमेनावस्थितेः, अमृतत्वसयद्वात्मवादीनां चार्थंभवान्न सोऽस्याधारः ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

यद्बृत्तादेर्य एषोऽक्षिणि पुरुषइति श्रूयमाणोऽस्तु जीवो
 यद्वाक्ष्णोर्देयताऽर्कः प्रतिकृतिरथवा तत्र दृश्येति चेन्न ।
 एतद्ब्रह्मतदेवामृतमभयमिदं कं खमित्याद्यधीते
 स्संयद्वात्मत्वमुख्यैस्थितिनिश्चितिवलाद्दिश्राद्युक्तितश्च ॥
 स्वातन्त्र्योत्तंसितासु श्रुतिषु न फलदस्यैव वेद्यत्ववाद्ः
 कल्याणालोनादेरिव विधिवलतो वेदनस्यार्थवत्त्वान् ।
 तस्मादक्षयन्तरस्थः प्रतिकृतिपुरुषो युज्यते पूर्वपक्षे
 सेयं पूर्वापरास्वप्यधिकृतिषु यथासम्भव नीतिरूढ्या ॥
 पूर्वन्यायेऽग्निविद्या पुरत उपनता मध्यतस्मिन्न तस्मा-
 त्तद्वन्न ब्रह्मविद्याऽनुगतिरिति भयेदाक्षिविद्या ततोऽन्या ।
 मैवं विच्छित्तिरङ्गैर्न हि भयति मिता चाद्भवाऽनेकधाऽस्याः
 प्रोक्तं च ब्रह्मविद्याऽनुगुणमिह फलं प्राक्तु न ब्रह्मदृष्टिः ॥
 ॥ इति अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

‘स्थानादित्यपदेशाच्च’ (शारी.१.२.१४) इत्यत्र ‘यश्चक्षुषि तिष्ठन्’ (बृ.५.७.१८)
 इत्यादिना प्रतिपाद्यमानं चक्षुषि स्थितिनियमनादिकं परमात्मन एवेति तिङ्कृत्याऽक्षिपुण-
 प्तम्य परमात्मत्वं साधितम् ? इदानीं तदेव समर्थयते-

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रुतप्रनाशिना

इतराधिकरणसङ्गतिनाह—स्थानादीति ।

श्रीभाष्यम्

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (१.२.१९)

श्रुतप्रकाशिका

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् [१.२.१९]

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

एवमधिकरणत्रयेण जीवभिन्नपरमात्मन एव श्रुतितात्पर्यविषयत्व निर्धारितम् । गृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे 'सत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' मा.पा 'एतत् आत्मा' (का.पा) इति चतुर्विंशतिवारं द्वाविंशतिवारं चाग्न्यस्तवाक्येषु जीवपरयोरभेद एव विवक्षितः ननु भेदः । तथासति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति निषेधानुपपत्तेः । अतोऽन्यदातेमिति प्रपञ्चमिष्यात् । गामिधानाचेत्याशेषनिरासेन सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे 'शब्दविशेषात्' इत्यत्र 'एतम् आत्माऽन्तर्हृदय' इति त्रिरम्यस्तवाक्यवत् अत्रापि भेदएव विवक्षितः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिरपि नात्मान्तरनिषेधादिपरमिति साधयति अन्तर्याम्यधिकरणे तेनान्तराधिकरणार्थः दृढीकृतो भवति ॥

अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । भास्करभाष्ये अधिलोकशब्दघटित एव पाठो वर्तत इति स एव पाठः आहतः भगवता । 'उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयत' इत्यत्र काण्वमाध्यन्दिनपाठद्वय विवक्षितमिति सर्वसम्मतम् । 'अधिलोक, अधिषेद, अधिवश' शब्दाः माध्यान्दिनपाठ एव वर्तन्ते । अधिदेवादिषु ह्ययुक्तौ काण्वपाठमात्रस्य समग्रप्रमत्तस्यात् । अधिलोकशब्दघटितपाठस्तु पाठद्वयमपि विवक्षितमिति निश्चयो भवतीत्यशयः ॥

नवीनैः 'अधिदेवादिषु' इत्यस्य 'तद्धर्मव्यपदेशात्' इत्यत्रान्वयः आहतः । 'अधिदेवादिप्रकरणेषु' इति लक्षणामङ्गीकृत्यायं उक्तः । 'अधिदेवादिषु' इत्यस्यान्तर्यामीत्यत्रान्वये लक्षणाविरहेऽपि वैयर्थ्यमेव दोषः तदपेक्षया लक्षणैव युक्तः । 'तद्धर्मव्यपदेशात्' इत्यत्रान्वयेन अम्यासः सिद्धयतीति चन्द्रिकायां स्पष्टम् । अधिदेवादिष्वन्तर्यामी ह्ययुक्तावपि अम्यासस्फुट प्रतीयत एव । अन्तर्यामित्वस्याम्यासः सर्वत्र यमयितृत्वमेव परमात्मधर्मः तेनाम्यासेन यमयितृत्वस्य परमात्मधर्मताकथने अम्यासस्य कथं त्यागः । 'य इमं च लोकं च परं च लोकं सर्वाणि भूतानि यमयति' इति पञ्चमः । एतेन वैयर्थ्याभावाल्लक्षणाङ्गीकारो विफलः । 'अदृष्टो द्रष्टा' इत्यदौ अन्तर्यामिणएव द्रष्टृत्वमुक्तम् । अदृष्टत्वं च 'य पृथिवी नभेद' इत्यादिना पूर्वमेवाभ्यस्तमिति सर्वैरदृष्टत्वमेव विवक्षितम् । तत्सहभावेन 'य इमं च लोकं' इत्यादिप्रसन्नप्रकृतानुपपत्तेन 'द्रष्टा' इत्यत्र सर्वद्रष्टृत्वं विवक्षितः । एव च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादावपि द्रष्टृत्वशब्देकरीत्यैव सर्वानियन्तुः सर्वद्रष्टृत्वस्य सर्वद्रष्टुः निषेध एव विवक्षित इतीदं सिद्धान्ते रुद्धं लभते । एतच्च 'उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयत' इत्यत्र निर्णेष्यते । पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः भाष्य एव स्फुटाः । तादृक्सारस्तु तत्त्वमार्ताण्डे द्रष्टव्यः ॥

'हयारद' इति सूत्रमहामाष्ये 'रेव्य परोपदेशे अनुनासिकदिर्वचनपरत्वर्यप्रतिषेधः' इति वार्तिके अनुनासिकपरत्वर्योक्तावप्रतिषेधो नयत्तव्यः रेफेष्मणा सदर्शा नसन्ति' इति वार्तिकोक्तानुनासिकपरत्वर्यप्रतिषेध निरस्य

श्रीभाष्यम्

काण्वामाध्यन्दिनाश्च वाजसनेयिनस्समामन्ति-‘य.पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृत. (वृ.५.७.३) इति । एवमव्ययान्तरिक्षवाय्वादित्यदिवचन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्सु दैवेषु च तिष्ठन्तं तदन्तरभूतं तत्तद्वेद्यं तत्तच्छरीरकं तत्तद्यमयन्तं कञ्चिद्विदिश्य

श्रुतप्रकाशिका

विषय शोधयति काण्वा इत्यादिना । वेदयज्ञशब्दैः तदभिमानिदेवताविशेषपरौ गुणक्रियादेरद्रव्यतया शरीरत्वायोगात् । अद्रव्यस्यापि शरीरत्वमनेनैव प्रयोगेण कल्प्यमितिचेन्न, अनन्यथासिद्धस्यैव प्रयोगस्य कल्पकत्वात् अमि

गूढार्थसङ्ग्रहः

द्विर्वचनेऽपि प्रतिपेधो नवक्तव्य इत्यभिप्रेत्य ‘द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रहौ कार्यिणो द्विर्वचनस्य । किं तर्हि निमित्तमिहौहैरे द्विर्वचनस्य’ इति महाभाष्ये उक्तम् । अत्र प्रदीपः ‘हकारवत् रेफोऽपि नकार्यं इत्यर्थः’ इति । शब्दकोस्तुभे ‘तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । तस्य यद्बहिर्भूततया यथा नद्विरे कार्यिता तथा यरन्तर्भूतस्यापि रेफस्येति’ इति स्पष्टम् । एवंच दृष्टान्ततया स्मार्तशब्दोपादाने अप्रसक्तप्रतिपेधरूपदोषः न सम्भवति । एव ‘नपृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि’ इत्यत्राप्यप्रसक्तप्रतिपेधे हिरण्योपहितत्वप्रतिपत्त्यर्थः यथा, तथा ‘य पृथिवी न वेद’ इति ‘यमात्मा न वेद’ इत्यस्य दृष्टान्त इत्युक्तौ दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपत्तिः फलवर्ततत्यद्वाप्यभाविप्रतिपेधो नदोषः । उभयत्र चशब्दोपादानेन दृष्टान्तवैचित्तेरेव युक्ता अन्यथा ‘नच’ इत्यत्र चशब्दवैयर्थ्यात् ‘शरीरश्च’ इत्यत्र चशब्देन स्मार्तसमुच्चयसम्भवात् ॥

उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते इति ‘शब्दविशेषात्’ इतिरूपे ‘एवम आत्माऽन्तर्हृदये’ इति पठ्या भेद. पूर्वमेव निर्धारितः । परैरपि त सूत्रविवरण तथैव कृतम् । उपनिषद्भाष्येऽपि (श) श्रुतेः भेदाभिप्रायकत्वमेव परैरुक्तम् । विचारमग्न्यस्त वाक्योक्तरीतिमेव द्वाविंशतिवारं (‘एवम आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’) चतुर्विंशतिवारं (‘सत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’) च पठ्यग्रशासेन जीवब्रह्मणोर्भेदः अन्तर्यामिब्राह्मणे विवक्षित इति निश्चिनोति । ‘उभयेऽपि हि भेदेन’ इत्यत्र माध्वे ‘शरीरश्च’ इति सूत्रवत्कपदमभिप्रेत्य एन शरीरमित्यर्थो वर्णितः । सारदीपयोस्तु ‘अन्तर्याम्यधिदेय’ इति प्रथमसूत्रमभिप्रेत्य एनमन्तर्यामिणमिति विवृतम् अत्रैव भाष्यश्रुतोऽभिप्राय इति प्रतीयते । ‘अधिदेवाधिलोकादिषु’ इति काण्वामाध्यन्दिनपाठद्वयार्थवधायासूचनेन अत्र ‘उभयेऽपि हि’ इत्यत्र काण्वामाध्यन्दिनपाठद्वयविषयशब्दादीकरणात् । किंच ‘सत आत्माऽन्तर्यामी’ ‘एवत आत्माऽन्तर्यामी’ इत्यादौ पठ्या अन्तर्यामिण जीवभेदस्यैव स्फुट प्रतिपादानादपि यथोक्त एवार्थः । ‘आत्मानमन्तरो यमयति’ इत्यत्रापि एवमेवार्थः ॥ यद्यपि परैः सूत्राणामर्थे जीवब्रह्मभेदपरत्ववैवाभिधाय ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतिरचन विरुध्येत । अत्राहि ‘प्रकृताद्दन्तर्यामिणोऽन्य द्रष्टार भोतार मन्तार विशातारं चा मान प्रतिपेधति नियन्त्रन्तरप्रतिपेधार्थमल्लङ्घनमितिचेत्—न—नियन्त्रन्तरापरुद्वादिभेदोपध्वनया एत्युक्तम् ॥

तथाऽपि ‘सकारण करणाधिपाधिषो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिषः’ इत्यत्रैवाप्यपरसुखनिर्देशः नपठते । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्र समान-यनिययस्य पूर्वमीमांशान्शयिन प्राचीनैरेव साधनात् । अत्र प्रभाष्यकपदानुपक्रमेण सर्वद्रष्टुरेव ‘अदृष्टो द्रष्टा’ इत्यत्रान्तर्यामिण एव सर्वद्रष्टृत्वाभिधानेन ‘अत’ इत्येत-उभयस्य सर्वनिषत् सर्वद्रष्टृपरतया

श्रीभाष्यम्

‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमनः’ (५.५.७) इत्युपदिश्यते । माध्यन्दिनपाठे तु ‘यस्तव्येषु लोकेषु तिष्ठन्’ ‘यस्तव्येषु वेदेषु’ ‘यस्तव्येषु यज्ञेषु’ (५.५.७) इति च पर्यायाः । ‘यो विद्वानेन तिष्ठन्’ ५.७. इत्यम्य पर्यायस्य स्थाने ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ ५.७. इति पर्यायः । ‘स त आत्माऽन्तर्याम्यमनः’ (५.५.२३) इति च विशेषः । तत्र संशययते—किमयमन्तर्यामी प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा ? इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । द्युतः ? वाक्यशेषे ‘द्रष्टा श्रोता’ (५.७.२३) इति करणायत्तज्ञानताश्रितेः । एवं द्रष्टृरेवान्तर्यामित्वोपदेशात्, ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (५.७.२३) इति द्रष्टृन्तरनिषेधाच्चेति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्’ अधिदेवा-

श्रुतप्रकाशिका

मानिदेवतापरत्वेनापि द्रव्यपरत्वमेवोचितमिति । सशयमाह—तत्रेति । प्रत्यगात्मशब्दः ऐश्वर्ययोगविशेषनिमित्तप्रकर्षानु-
 कृष्टजीवपरः । समस्तचित्तचितनान्तर्यामित्वेन श्रूयमाणस्यापि कथं जीवत्वशङ्कोऽयानम् ? उच्यते—‘द्रष्टा श्रोता’ इत्या-
 दियन्त्रेण करणायत्तज्ञानवत्ताप्रतीतिवत्तादमृतत्वादिस्वरूपानाम् । ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादिव्यतिरेकनिर्देशस्य निश्च-
 नस्यचामुखयत्तशङ्काऽऽधिकरणोऽयानमिति । किमन्तर्यामी जीवः उत परमात्मेति प्रथमविचारः ? तदर्थम् ‘आत्मनि
 तिष्ठन्’ इत्यादिकं किं मुख्य उतानुसूयम् । तदर्थं द्रष्टृत्वं किं जीवस्यैव उतान्तर्यामिणोऽपि सम्भवति । तदर्थं ‘द्रष्टा
 श्रोता’ इति करणायत्तज्ञानत्वमुच्यते, उत रूपादिसाक्षाकारइति । तदर्थं रूपादिसाक्षाकर्ताच्चेत् द्रष्टृन्तरनिषेधः किं नै-
 पयने उच्यते इति विचारः । नोपपद्यते इति पूर्वःपक्षः । उपपद्यते इति सिद्धान्तः । यदा निषेधोऽनुपपन्नः तदा
 द्रष्टृत्वादिकं करणायत्तज्ञानवत्त्वमिति तस्य जीवा मन्येव सम्भवादा मानि स्थित्यादिकममुख्यमित्यन्तर्यामी जीवस्तात्, यदा
 निषेध उपपन्नः तदा रूपादिसाक्षाकाररूपद्रष्टृ वाटे परमात्मनि सम्भवेनात्मनि स्थित्यादीनां मुख्यतया नेत्यत्वादान्तर्यामी
 परमात्मेति फलितं स्यात् कुतश्चित् । प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तर्यामित्वेन श्रुतस्य कथं प्रत्यगात्मत्वमिति भावः ॥

तत्र जीवत्वे हेतुमाह—वाक्यशेषे इत्यादिना । ज्ञानस्य करणाधीनत्वोक्त्या नियमनस्य च करणाधीनत्वमर्थसि-
 द्धम् । परंपरेणरूपस्य सङ्कल्पस्य मनःकरणकत्वदर्शनात् । करणायत्तज्ञानमश्नुते, ततः किमन्तर्यामिणो जीवत्वस्यैव त्वत्त्वं आह
 एतद्द्रष्टृरेवेति । तर्हि रूपादिसाक्षाकार एव द्रष्टृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमश्नुते, न करणायत्त ज्ञानमित्यत्राह—नान्योऽतोऽ-
 स्तीति । रूपादिसाक्षाकारस्य जीवपरत्वोत्साधारणत्वात् नस्य निषेधेषु शक्यते करणायत्तज्ञानवत्त्वत्वं जीवत्वस्येति तदन्यस्य
 निषेधेषु शक्यमित्यर्थः । प्रतिपर्यायं यच्छब्दादृष्यान्तर्यामिषुत्त्वमवगम्यते ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इति व्यपदेशः स्वे
 महिम्नि स्थित इतिवत् भवति । तदन्तरत्वं तन्नियन्तृत्वं च ‘आत्मेन्ध्वरम्’ इतिवद्व्यापकनियामकवदन्तरामावाभि-
 प्रायेणोच्यते ‘यमात्मा न वेद’ इति ससृष्टेन निष्कृष्टस्वरूपाज्ञानमुच्यते इति नेयम् । यत्तु जीवविशेषान्तर्यामित्वे
 तत्तद्वेश्वादिषु, तद्व्यवस्थादिषु तत्तद्ग्राह्याध्यक्षाणां जीवानां तत्तन्नियन्तृत्वेन सम्भवति । यद्वाऽदित्यचन्द्रमसौ स्पष्टत्वपरो
 सर्वेषु देवेष्वित्यादिशब्दाश्च शरीरमात्रपरः ‘स आत्मा’ इति निर्देशः शिलापुत्रस्य शरीरमितिदत्त्वं स्यात्, सइति पद
 जालमिप्रायम् तज्जातीयत्वमित्यर्थः उपक्रमेच ‘य इमं च लोकं परं च लोकम्’ इत्यत्र यच्छब्दो जालमिप्रायइतिभावः

एवं प्राप्तइति । सूत्रे अधिदेवाधिलोकादिपदार्थाङ्गिणेषु वाक्येष्वित्यनेन सर्वसृष्टेषु तत्त्वपदविहितवाक्यप्रतिपा-
 धत्वं निराश्रितमिति गम्यते । अधिदेवाधिलोकपदद्रव्योपादानस्य प्रयोजनमाह—

श्रीभाष्यम्

धिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्याम्यपहतपाप्मा परमात्मा नारायणः । काण्व पाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमद्भ्यो वाक्येभ्योऽधिकान्याधिलोकादिमन्ति वाक्यानि माध्यन्दिन-
पाठे सन्तीति ज्ञापनार्थमधिदैवाधिलोकादिधित्युभयोरुपादानम् । तदेवमुभयेष्वपि
वाक्येष्वन्तर्यामी परमात्मेत्यर्थः । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् ; परमात्मधर्मोऽद्ययं यदेक एव
सन् सर्वलोकसर्वभूतसर्वदेवादीन्नियमयतीति । तथा उद्दालकप्रश्न - ' य इमं च लोकं परंच
लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति ' (यु. ५. ७. ६) इत्युपक्रम्य 'तमन्तर्यामिं ण् ब्रूहि'
[५. ७. ६] इति । तस्यचोत्तरम् ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' (५. ७. ३) इत्यारभ्योक्तम् । तदेतत्सर्वा-
न्लोकान् सर्वाणि च भूतानि सर्वान्देवान् सर्वान्देवान् सर्वांश्च यज्ञानन्तःप्रविश्य सर्वप्रकार-
नियमनम् । सर्वशरीरतया सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात्पुरुषोत्तमादन्यस्य न
सम्भवति । तथा हि ' अन्तःप्रविष्टदक्षास्ता जनानां सर्वात्मा ' (तै. आरण्यक. १. १. अनु. २०)
' तत्सृष्ट्या । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्चत्यन्नाभवत् ' (तै. आनन्दब्रह्मि. ६) इत्या
दीन्यौपनिषदानि वाक्यानि परमात्मन एव सर्वस्य प्रशासितृत्वं सर्वस्यात्मत्वमित्यादीनि
वदन्ति । तथा सुबालोपनिषदि- ' नैवेह किञ्चनान्न आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजा-
यन्ते दिव्यो देव एको नारायणः । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारा-
यणः ' (सुबाल. ६. २७) इत्यारभ्य ' अन्तर्दशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः यस्य
पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी नवेद यस्यापदशरीरम् ' (सुबाल. ७. ४)
यस्य मृत्युदशरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद एव सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः ' [७. ४] इति परस्यैव ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वं सर्वशरीरत्वं सर्वनि-
यन्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन एव धर्मः । नच परस्यात्मनःकर-

श्रुतप्रकाशिका

काण्वेति । ततः किमित्यत्राह-तदेवामिति । माध्यन्दिनपाठे अधिलोकाद्यधिपापश्रवणेन काण्वमाध्यन्दिनयोर्विषयभेद-
शङ्कायामुभयसाधारणरूपपर्यायप्रदर्शनाधेनाधिदैवशब्देनोभयत्रैकविषयत्वप्रत्यभिज्ञानार्थं 'यूनः पर्यायेऽपि पाठे अनुक्तमन्यतो
प्राक्षामिति न्यायेनाधिकपर्यायवाटार्थविवक्षाज्ञापनार्थेनोभयपदोपादानमित्यर्थः । एकस्यैव सतस्सर्वनियमन कथमवगत-
मित्यत्राह-तथाहीति । यः पृथिव्यामित्यादिकं तस्य प्रभस्योत्तमस्य, ततः किमित्यत्राह-तदेवादिदिति । नियाम्बापिशने
ऽर्थासङ्कल्पत्वे च सर्वनियमनयोगात् सर्वशासत्यसङ्कल्पादिसुत्तम् । सुबालोपनिषदि समानप्रकरणे ' पुरुष एवेदं
सर्वम् ' इत्युक्तत्वादाह-पुरुषोत्तमादिति । पुरुषोत्तमस्यैव सर्वनियमनादिसंभवे श्रुत्यन्तराणि दर्शयति तथाहीति ।
परमात्मन एवेति । अत्र सर्वनियन्तृत्वादितरेषां नियाम्यकोऽतिनिवेशादस्यैवेत्यवधारणं फलितमिति भावः । एतद्वैद्युष्य
समानप्रकरणोक्तिं दर्शयति तथा सुबालोपनिषदीति । सूत्रव्यवहितं हे-वन्तराह-स्वाभाविकं चेति । पूर्वपक्षयुक्तिं परि-
जिहीर्षन् दर्शनधरणादिशब्दानां करणायत्तज्ञानवाचि च किमायं चन शब्दमिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं शिरःप्रतिवर्द्धति
नच परस्येति । ' अष्टो द्रष्टा अश्रुतदश्रोता अमतोमन्वा अविहातो विहाता ' इति वाक्ये आनंसासाकारतद्
पापभूतधरणमननिदिध्यासनकर्तृत्वाद् प्रतिपद्यते ननु रूपादिसाक्षाकार इति शङ्का परिहृते परस्यात्मन रःसुत्तम् ॥

अत्रानमभिप्रायः श्रुत्यन्तेषु ' नष्टेष्टेष्टरे पश्येः न श्रुतेः श्रोतारं श्रुणुयाः न मतेर्मन्तारं मन्वीयाः नथि-
ज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ' इति ' आत्मा या अरे द्रष्टव्यदश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यसितव्यः ' इत्यादौ ।

श्रीभाष्यम्

णायत्तं द्रष्टृत्वादिकम् ; अपि तु स्वभावत एव सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वाच्च स्वत एव । तथा च श्रुतिः ' पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः अपाणिपादो जघनो ग्रहीता ' (श्वे.३.१९) इति । न च दर्शनश्रवणादिशब्दाश्चक्षुरादिकरणजनमनो ज्ञानस्य वाचकाः ; अपि तु रूपादिसा-

श्रुतप्रकाशिका

क्षैरश्रवणमनादिकर्तृत्वं परस्य प्रतिपिद्य, तन्कर्मत्वं श्रुत तस्मादिह द्रष्टा श्रोता मन्ता विशतेति प्रतीयमानं परस्यामन श्रवणादिकर्तृत्वं तन्प्रतिषेधकश्रुतिरिच्छदम्, रूपादिसाक्षात्कर्तृत्वत् ' पश्यत्यचक्षुस्सशृणोत्यकर्णः ' इत्यादिश्रुत्यन्तरावगतम् । अतः श्रवणादिकर्तृत्वं प्रतिषेधकश्रुतिविरोधाद्रूपादिसाक्षात्कारविधायकश्रुत्यन्तरानुरोधेन श्रयमाणद्रष्टादिशब्दाश्च रूपादिसाक्षात्कारवाचकाः नतु श्रवणमननभ्यानतसाध्यदर्शनपरा इति द्रष्टृत्वादिक न करणार्थत्वात् रूपादिभिरपरोक्षव्यवहारानुगुणसम्बन्धो न चक्षुराद्यपेक्ष इत्यर्थः । आदिशब्देन, श्रोतृत्वादिक कर्मैन्द्रियकार्यगन्तुवग्रहीतृत्वादिक च विवक्षितम् । करणशब्दश्च ज्ञानकर्मैन्द्रियसाधारणः । किंतर्हीत्याकाङ्क्षायामाह—अपित्तिविति । स्वभावतएवेति । द्रष्टृत्वादिकमित्यन्वयः । स्वभावशब्दो धर्मपरः स्वरूपस्वभावशब्दयोस्समभिव्याहारदर्शनात् । एवकारश्चक्षुरादिकरणपेक्षा योषिप्रत्यक्षहेतुभूतद्रष्टृष्टादृष्टोपेक्षा च व्यावर्तयति । अदृष्टेन्द्रियनिरपेक्षधर्मभूतज्ञानेनैव भवतीत्यर्थः । परमान्नेच्छासापेक्षमुक्तनित्यसिद्धज्ञानव्याप्तुत्तिं दर्शयन्हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । स्वतएव सर्वज्ञत्वादित्यन्वयः स्वतएवेति । स्वशब्दस्त्वरूपपरः सत्ताप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एवकास्त्वव्यतिरिक्तचेतनान्तरसङ्कल्पादृष्टचक्षुरादिच्युदासपरः ॥

यदा न करणायत्तं द्रष्टृत्वादिकमपि तु स्वभावत एवेति रूपादिसाक्षात्काराश्रय एव न करणपेक्ष, अपि तु सत्ताप्रयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत्राह—स्वत एव सर्वज्ञत्वादिति करणानपेक्षसत्ताप्रयुक्तसर्वज्ञत्वादित्यर्थः । सामान्येनक्षरज्ञानमात्रस्य हेतुमात्रनिरपेक्षत्वात् रूपादिविषयज्ञानविशेषात्पददृष्टेन्द्रियरूपहेतुविशेषनिरपेक्ष इति यावत् सर्वस्य द्रष्टात्मकत्वात् त्व च तदात्मक इति तद्विवाक्षितविशेषसिद्धये सामान्याकारयोगस्य हेतुतथोपन्यासः ग्रहीतृवगन्तृत्वादिषु कर्मैन्द्रियनैरपेक्षितत्वात् धर्माह—सत्यसङ्कल्पत्वाच्च स्वतएवेति । तत्र प्रमाणं दर्शयति तथाचेति द्रष्टा श्रोता इत्यशेषाभ्यन्तुत्ति पूर्वकदर्शनादिश्रवणात् स्वत एव सिद्धम् निरुपाधिकत्वकण्टोत्तिश्चास्तीति चार्थः ॥

यदा न केवल ' यस्सर्वज्ञः, सत्यसङ्कल्पः ' इति सामान्यश्रुत्या तत्सिद्धिः विशेषविषयश्रुतिश्चास्तीति चार्थः । यदा ' स्वाभाविकी ज्ञानजलक्रिया च ' इति श्रुत्या करणनिरपेक्षोऽर्थसिद्धः तस्य स्वाभाविकत्वोत्ति सत्तात्वादिशेषभूतदर्शनश्रवणादेः करणनैरपेक्षयमपि सामान्यतसिद्धं ननुमप्य कर्णं चचेत्यर्थः जघनं स्मरति दूरस्वरूपसङ्कल्पम, अतो िश्रुवाविरोधः । एव दर्शनश्रवणादेरर्थवशात् करणाधीनत्वकल्पन श्रुतिविरुद्धमि युक्तम् । अथ चक्षु पश्यतीति व्याहृतं दर्शनश्रवणादिशब्दानां करणायत्तज्ञानवाचित्वादिति शङ्काया दर्शनश्रवणादिदृष्टान् करणायत्तज्ञानवाचित्वा निषेध इति नचदर्शनेति । सर्वप्रयोगानुगत प्रवृत्तिनिमित्तमाह—आपत्तिविति । एव चसति द्रष्टा श्रोता इति रूपशब्दयोरसाक्षात्कर्मैत्यर्थः, मन्ता ये मानसमननाख्याविचारविषय स्तया साक्षात्कर्ता विशाता बुद्ध्याभ्यवहेत्या ये देवा साक्षात्कर्तृत्वर्थः तत्तदिन्द्रियविषयसाक्षात्कारपरत्वात् प्रकरणस्य चक्षुरादिशास्त्रकरणमने बुद्धिरूपान्तःकरणवृत्त्यविशेषाः साधारणकारादृहणविषयाप्यवसायरूपाः तदाश्रयो जीव इति च मोक्षधर्मोऽमाहत्तम् यथा—

चक्षुरालोकनायैव सशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्ययसायाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥

इति । सद्योऽप्येतन्नानाना प्रतिनियतकरणसापेक्षत्व, प्रमाणाप्रमाणरूप व पराक्षापरोक्षरूपव च भवति, परमा मनश्च

श्रीभाष्यम्

क्षात्कारस्य । सच रूपादिसाक्षात्कारः कर्मतिरोहितस्याभादिविज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिक-
रणजन्मा ; परस्य तु स्वत एव । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (वृ.५.७.२२) इत्येदमि पूर्ववा-
क्योदिताश्रयन्तुर्द्रष्टुरन्यो द्रष्टा नास्तीति वदति । ‘यं पृथिवी न वेद’ ‘यमात्मा न वेद’
(सुवाल्.७.ख) इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुपलभ्यमान एव नियमय-
तीति यत्पूर्वमुक्तम्, तदेव ‘अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्श्रोता’ (वृ.५.७.२३) इति निगमस्य ‘ना-
न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (५.७.२३) इत्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । ‘एत त
आत्मा’ (५.७) ‘स त आत्मा’ (माध्यन्दिनपाठः) इति च त इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दि-
ष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति ॥

श्रुतप्रकाशिका

त्तकरण //दिनिरपेक्षाणि तत्तकरणतत्तद्विषयादिसर्वपदार्थगोचराणि सम्बद्धनिश्चयरूपाण्यपरोक्षान्कानि ज्ञानानि भव-
न्तीति वैषम्यम् । करणाधीनत्व शान्द माभूत् तथाऽपि व्याप्तिवलात् परमा मनोऽपि दर्शनश्रवणादयः करणैर्विना नोप-
पद्यन्त इति सिंहावलोकितकेनाशङ्क्य दर्शनादीना करणापेक्षायाः कर्मवश्यत्वेन सोपाधिकत्वाच्चर्यात्तरित्यभिप्रयन्नाह—
तस्यचेति । कर्मवश्यस्यैव करणापेक्षा नत्वकर्मवश्यस्येत्यर्थः । उपाधस्वपक्षानुगतत्व दर्शित कर्मतिरोहितेति परस्यत्विति ।
तुशब्दोऽकर्मवश्यत्वस्यैवैलक्षण्यपरः । तेनापक्षवृत्तित्व दर्शित भवति । तर्हि द्रष्टृन्तरनिषेधः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—
नान्योऽतइति । तदेव विवृणोति यंपृथिवीत्यादिना । निगमस्येति । ‘अदृष्टो द्रष्टा पृथिव्यादिनियाम्यादृष्टस्त-
त्तश्रयन्तुर्द्रष्टा’ इत्युक्तार्थनिगमनमित्यर्थः । ‘य पृथिव्याम्’ इत्यादिपर्येषु द्रष्टृत्वमार्थं निगमनवाक्ये नियन्त-
त्वमार्थं गर्भित विशिष्टस्य प्रकृतत्वेऽसति सामान्यनिर्देशावगतोऽपि इतरनिषेधः प्रकृताकारविशिष्टेतरविषयो दृष्टः यथाऽ
स्मिन्नामे देवदत्त एव पुरुषो नान्य इत्युक्ते न पुरुषमात्र निषिध्यते, किंतु नैव विधोऽन्यः पुरुषोऽस्तीति बुद्धिस्यत्वा
तन्यादिविशिष्टपुरुषान्तर निषिध्यते अन्यथा प्रमाणविरोधात् । अतः ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्रातशब्दस्वारस्यव
शात् प्रकृतत्वयोक्तलक्षण द्रष्टृन्तर निषिध्यते, तत्तश्च परमात्मनाऽप्येवैकस्वतन्त्ररक्षणनियामकः कोऽपि द्रष्टा नास्तीत्यर्थ
स्यात्, अपवादाभावात् व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्यसिद्धिमाह—एतइति । एत पादाद्याधिकरणे ‘इद्वद्विशेषान्’ इति
व्यतिरेकनिर्देशो हेतुतयोक्तः तस्य प्रदर्शनार्थत्वात्तदुपजीवनेन व्यतिरेकनिर्देशो हेतुवक्तः ‘एतत्’ सर्वपर्यायानुवृत्तपठो
निर्देशोऽत्र विवक्षितः, पर्यायविशेषस्य सप्तमीनिर्देशस्तु उभयेऽपीति सूत्रविधित इति विशेषः ॥

गूढार्थसंग्रहः

‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यत्रापि द्रष्टृशब्दस्य सर्वद्रष्टृ सर्वनियन्तृपरतया परमात्मनोऽन्यस्य सर्वनिय त्तु सर्वद्रष्टृस्य निषे-
धेन परमात्माऽन्वयजीवसामान्यनिषेधस्यात्रात्मभावात् । अतएव एतदुत्तर ‘एतत् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ इति वाक्य
पाठद्वयेऽपि सङ्गच्छते । परमते ‘एतत् आत्माऽन्तर्यामी’ इति पाठत्रैयर्थमेव । ‘तन्मन्त्रंभिण ब्रूहि’ इत्युपक्रमे प्रथ-
उपसहारेऽपि प्रतिवचनस्यान्तर्यामिपर्यवसान एव सामञ्जस्यम् । परमतेषु प्रथमप्रतिवचनयाः उरकनोपसहारायोश्च वैरूप्य
मवर्जनीयम् ‘अन्तर्यामी’ ‘उभयेऽपिहि भेदेन’ इति सूत्रयोः द्वाविधितार चतुर्विधनिवार नाश्रयस्तथाकथनाभिव
‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यन्तरम् ‘एतत् आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ इति पाठद्वयस्यवाक्यया, विधितत्वेन अन्तर्या-
मिणे अन्तर्यामिनाहणतात्पर्यपर्यवसान सम्प्रदायिनाम् ॥

श्रीमाप्यम्

सू=२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च [१.२.२०]

स्मार्तं प्रधानम् । शारीरः जीवः । स्मार्तं च शारीरश्च नान्तर्यामी, अतद्धर्माभिलापात्-तयोरसम्भावितधर्माभिलापात् । स्वभावत एव सर्वस्य द्रष्टृत्वम्, सर्वस्य नियन्त्रित्वं सर्वस्यात्मत्वम् स्वत एवामृतत्वं च तयोर्निसम्भावनागन्धमर्हति । एतदुपतं भवति-यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञाननियन्त्रित्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हति, तथा जीवोऽपि अतद्धर्मत्वात् इति धर्माणां गुणानां परमात्मन्यन्वयः, प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकश्च सूत्रद्वयेन दर्शितः ॥

निरपेक्षं च ह्येत्यन्तरमाह—

सू—२१ उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते (१.२.२१)

श्रुतप्रकाशिका

सू—२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च (१.२.२०)

अक्षरार्थमाह-स्मार्तमित्यादिना । के पुनस्तदसमाविता धर्मा इत्यत्राह-स्वभावनत एवेति । प्रधानस्यान्तर्यामिचप्रसङ्गामावे किमर्थं सूत्रेण तन्निरसनमित्यत्राह-एतदुक्तमिति । पूर्वसूत्रे तद्धर्मा उक्तः आस्मिन्सूत्रे प्रकृतिपुरुषार्थयोरसमाविता धर्मा उक्ता इति सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति अमीपामिति । निरपेक्षचेति । पूर्वं व्यतिरेकनिर्देशोपपन्नहेतुवत्तः अयत्त वक्ष्यमाणो निरपेक्ष इत्यर्थः ॥

सू-उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते [१.२.२१]

गूढार्थसङ्ग्रहः.

'नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च' इत्यस्मिन्नधिकरणे सूत्रम् 'नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च' इति शुभ्वाद्याधिकरणम् । अत्र सूत्रद्वयमप्यधिकरणद्वयऽपि एकरूपं सिद्धान्ते, परैर्नैवैक्यं अतद्धर्माभिलापात् इत्यन्तमेकसूत्रम् 'शारीरश्च' इत्यादि 'उभयेऽपि भेदेन' इत्यन्तं पृथक्सूत्रमिति वर्णितम् । नानुमानमतच्छब्दात्, प्राणभृच्च इति पृथक्सूत्रे शुभ्वाद्याधिकरणे इतिचोक्तम् । शुभ्वाद्याधिकरणवदत्रापि शारीरश्चेति पृथक्सूत्रकरणं तन्मतरीत्या समाहितम् । एतन्निरपेक्ष्य उत्तरसूत्रे शारीरश्चेत्यस्य योजनं मतद्वये नमनोहरम् ॥

'उभयेऽपि हि भेदेनैतमधीयते ।' अत्र भेदेन इति 'इत्यभूतलक्षणं' (२.२.२१) उपलक्षणवाचिपदात्तृतीया इति भेदस्योपलक्षणत्वं तेन न सर्वान्दिकत्वं भेदस्य मुक्तिदशायामविद्यमानत्वादिना न्यायरक्षामणिकारं अवादीत् । नैवनिर्णयसम्भवति । कदाचिदविद्यमानताया एतत् सूत्रविहिततृतीया अप्रतीतिः, लक्षणशब्दस्योपलक्षणार्थं वासम्भवात् । महाभाष्यादिप्रामाणिकप्रसङ्गेऽप्यनुक्तं च । इत्यभूतशब्दान् लक्षणशब्देन च उपलक्षणस्यैव ग्रहणमिति निर्णयो नसम्भवति । 'लक्षणैः यभूताख्यान-' (१.४.१०) इत्यादिसूत्रे इत्यभूतशब्दान् विशेषणग्रहणस्य सर्वैरपि वैयाकरणैरङ्गीकारात् । अत्रापि

श्रीमाप्यम्

उभये-माध्यन्दिनाः काण्वाश्च, अन्तर्यामिणो नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनैस्समम्
एवं शातीरमपि विभज्याधीयते ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ' (घृ.५.७.२२) इति माध्य-
न्दिनाः, ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' (५.७.२२) इत्यादि च काण्वाः परमात्मनियाम्यतया तस्मा-
द्विलक्षणत्वेनैतमधीयत इत्यर्थः । अतोऽन्तर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहृतपाप्मा पर-
मात्मा नारायण इति सिद्धम् ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

अत्रैकैक्यश्रुतु परिपूर्णत्वेन नियन्तृया 'स्यतिशापनार्थं यच्छब्दावृत्तिः ' सम ' इति व्यतिरेकनिर्देशो देवादि-
शब्दानां शरीरमात्रपरत्वंचास्वरसम् तच्चापवादाभावेऽनुपपन्नम् । आत्मशब्दस्य स्वावाचित्वे ' तिष्ठन् ' इत्यादयोऽप्यख-
रसाः ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' इति काण्वपाठिकाभ्यांदात्मशब्दस्य स्वावाचित्वमयुक्तम् । प्रश्नवाक्यस्यचास्वारस्यमिति मिदा
यच्छब्दावृत्तिरेकत्वेऽपि संभवतीति भावोऽनुसन्धेयः । हिहोती, सहि भेदशब्दोऽत्र श्रुत इत्यत्राह-परमात्मनियाम्यत-
येति । भेदकधर्मश्रवणात् भेदेन स्वपदेशसिद्धइत्यर्थः । नकेवलं व्यतिरेकनिर्देशादीनामपवादाभावः, किंतु तदस्वारस्या-
पवादश्चास्तीति भावः । सुबालोपनिषदुक्तविशेषणैस्सदेकविषयतां स्मारयसाधिकरणार्थमुपसहरति अतइति ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

स्वघटक इत्थंभूतशब्देन विशेषणस्यापि ग्रहणसम्भवात् । भैरवमिश्रेण 'प्रेतु' इत्यादिमते बहूनां शब्दानां प्रकृत्यादिगणे
पाठस्यानुचिततया वैशिष्ट्यमात्रं तृतीयार्थ इति विशेषणवाचिपदात् तृतीया उपपाद्यत इति पक्षस्तोक्तः, व्युत्पत्तिवादे
गदाधरेण विशेषणवाचिपदात्तृतीया । अतएव ज्ञायमानत्वेन लिङ्ग करणम् इत्युक्तेश्च, उपलक्षणवाचिपदात्तृतीया ऋचि-
स्थानाम् । तावता विशेषणवाचिपदा तृतीया नेति सिद्धान्तस्य स्थापनासम्भवाच्च ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशेन ' घटेन शून्यो विधुरो रहित ' इत्यादौ घट-वाच्यवच्छिन्नप्रतियोगि वधेय शून्य-
त्वाद्यन्वयि तृतीयाऽर्थः इति ' इत्थंभूतलक्षणे ' इति सूत्रोदाहरणं प्रदर्श्य अनन्तरं ' प्रकृत्यादिम्यश्च ' इति एणन्यामुदाहरणानि
प्रदर्शितानि । एवं माहुरहस्येऽपि ' इत्थंभूतलक्षणे ' इत्यनुशासनात् ' ऋटाभिस्तापसः ' इत्यादौ तृतीया । उच लक्षण-
त्वापरपर्यायं ज्ञाप्यत्वं तृतीयाऽर्थः । जटाशास्वतापसस्त्ववानित्यर्थः । लक्षणत्वं च विशेषणोपलक्षणसाधारणम् । तेन 'शमेन
तारु, इत्यपि साधु ' इति खण्डदेवेनोक्तम् ॥ ' भिन्नमेनमधीयते ' इत्युक्तौ रङ्गरजते जानाति रङ्गरजतं श्रु इति वाक्य-
समशीलताप्रमस्यात् तथा भ्रमनिराहाय ' भेदेनैतम् ' इत्युक्तिः । ' इत्थंभूतलक्षणे ' इति सूत्रे उपलक्षणवाचिपदात्तदवतृतीया
ननु विशेषणवाचिपदादिति वैयाकरणसिद्धान्तसत्त्वे दीक्षितोक्तप्रकारः रङ्गतेो भवेत् । न किंच अतः ' भेदेनैतम् ' इत्यत्र
भेदस्य विशेषणत्वोऽपि विशेषणवाचिपदात्तृतीया उपपाद्यतइति दीक्षितोक्तिरनादरणीया ॥ भिन्नमेनमित्यनुक्तवा ' भेदेन '
इत्युक्तया भेदस्योपलक्षणत्वं बोध्यत इति परे स्वस्वमनीयानुरोधेन वर्णयन्ति । नायमर्थोऽप्यत्रुते विवक्षितः । ' नान्योऽती
ऽस्ति द्रष्टा ' इत्यादेः परसंमतार्थकत्वं न ह्युक्तेताप्यर्थानुगुणम् । तथासति ' नान्योऽत ' इत्येतावतैवोपपत्तिरसंभवे दोषा-
त्तैवपर्यात् द्रष्टादिशब्दानां प्रशानुगुण्येन प्रश्नवाक्यपरकपदागुपक्षेनाप्यस्य सूक्ष्मता सूचितत्वेन ' नान्योऽतोऽस्त द्रष्टा '

श्रुतप्रकाशिका

अस्मिन्नधिकरणे कैश्चिन्नुर्वाचिचारो दार्शितः, पृथिव्याद्यभिमानिदेवताविशेषो वा योगसिद्धो वा परमात्मा वा अर्थान्तरवेति । तत्रार्थान्तरमिति पञ्चस्वसम्भवनिरस्ताः ऐश्वर्यविशेषयोगस्य प्रकृष्टाष्टजन्मत्वाविशेषात् देवतास्त्वेव योगसंभवाच्च, शिरोऽन्तरभेदकल्पनं विफलम् । कार्यकरणस्वरूपं जीवत्वे हेतुतयोक्तं तदुक्तम्, पृथिव्यादिवैकस्य शरीरत्वावगमाच्चुरादीनां प्रत्येकं शरीरत्वावगमाच्च । तत्कृतजीवत्वशङ्काया आनन्दमयाधिकरणेऽप्युदस्तात्वाच्च तेन जीवत्वशङ्काऽनुदयात् । भूतेन्द्रियादीनां सहातरूपेण शरीरेणोपकरणोपकरणत्वलक्षणसम्बन्धोऽपि जीवत्वसाधकः । अष्टाधश्रवणेन प्रधानत्वशङ्काभ्युदासपरं द्वितीयं सूत्रं व्याख्यातम् । तथायुक्तम् 'अष्टष्टो द्रष्टा अश्रुतद्रश्रोता' इत्यादिवाक्ये अष्टष्टाश्रुतादिपदानां द्रष्टृश्रोत्रादिपदन्तारितानामेव भूयमाणतया प्रधानपरत्वशङ्काऽनुदयात् । नष्टकपदश्रवणेन वाक्यार्थनिर्धारणं पूर्वपक्षेऽपि घटते । प्रधानस्य सर्वविकारकारणत्वेऽपि नियन्तृत्वमुपचारात्तुऽपि नशक्यशङ्कम् । नाहि घटादीन्प्रति मृत्तिकाया नियन्तृत्वम् ॥

अतः स्मार्तोऽन्यासो दृष्टान्ततयैव घटते । अतएव 'नच स्मार्तमतद्धर्मभिलाषाच्छारीरश्च' इत्येवमन्तमेकं सूत्रम् अन्यथाऽर्थवैधट्यात् वैधट्यत्र प्रधानशङ्काऽनुदय एव । पृथिव्यानियन्तृणा जीवानामिषेश्वरस्यापि सर्वनियन्तृनियन्तरापेक्षया अनवस्थायां प्रसक्त्यायां नियन्तृनियाम्ययोरभेदेन तत्परिहारइत्यपि दुरुक्तम् । अनवस्थाप्रसङ्गाभावात् । युक्त्या कल्पनायां ह्यनवस्थानं नश्रुत्याऽभ्युपगमे । श्रुतिश्च 'नतस्मभ्यामधिकश्च इत्यत' इत्यादिनियन्तृन्तरं प्रतिषेधति । नचानवस्थाया भेदप्रयुक्तत्वाद्भेदेन तत्परिहार इतिवाच्यम्; श्रुतभेदिनवचनचोचस्य श्रुतविरुद्धाभेदकल्पनया परिहारानुपपत्तेः कयोर्भेदः जलवत् पृथिव्यादेः परमात्मनश्च जडाजडयोरैक्याभावात् । नापि जीवेन, पृथिव्यादिवास्त्रियाम्यतयाऽवगतस्य तेनैव न्यायेण परमात्मनैक्यासंभवात् पक्षपातस्याहेतुकत्वाच्च । परमात्मसामानाधिकरण्यभेदनिषेधोऽभ्युपगमसमानौ । किंच पृथिव्यादेस्त्वव्यतिरिक्तज्ञानप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्यापि स्वव्यतिरिक्तज्ञानप्रकाश्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् तत्परिहारार्थं जडाजडयोरैक्यं किं नस्यात् । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनानवस्थाऽनुदयात् मिथ्यासत्यजडाजडयोस्तयोस्त्वभावविरोधाच्चेति चेत्, तर्हि सर्वनि

गूढार्थसंग्रहः

इत्यत्रापि सर्वलोकद्रष्टृन्तर्यामिणएव पूर्वमुपस्थितस्य द्रष्टृशब्दविवक्षाया अवर्जनीयतया तद्व्यतिरिक्तजीवस्य निषेधएव न संभवति । 'अत' इत्यत्र एतच्छब्दस्य अन्तर्यामिपरत्वात् । 'अतोऽन्यदातम्' इति वाक्ये मिथ्यात्वविवक्षाऽपि न संभवति इति प्रागेव जिज्ञासाऽधिकरणे (२४६.५) निर्णीतम् । अतः परसंमतार्थो नात्र विवक्षितः । किंतु शाब्दित्यविध्यायां 'एषम आत्मा' इति त्रिवारमभ्यस्तवाक्ये षष्ठ्या भेदस्य 'शब्दविशेषात्' इति सूत्रोक्तस्य उपनिषद्वाक्ये परैरभिधानेन 'यमात्मानमन्तरो यमयति' इत्यत्रान्तर्यामियद्वेष 'सत आत्माऽन्तर्यामी' इति वाक्ये उपस्थितरवर्जनीया यमयितृ वस्य पूर्वमभावेन तात्पर्याविषयतया तत्रयोग कारणभावेन 'सत आत्मा' 'एषत आत्मा' इति चतुर्विंशतिवारं श्रयोर्विंशतिवारमभ्यस्तवाक्येन आमासेन षष्ठ्या अभ्यासेन भेदस्यैव विवक्षायाः प्रत्याख्यानासम्भवेन तादृशभेदस्यैव 'उभयोऽपिहि भेदेनैतम्' इत्यत्राभिप्रेतत्वं निर्णायते । एवं तात्पर्यं तु 'ना-योऽतोऽस्ति' इति वाक्यानन्तर 'एषत आत्माऽन्तर्यामी' इति काण्वमाशब्दिनपाठद्वये सद्भावेन युक्तमित्यापि निर्णायते । अतश्च सगुणनिर्गुणविद्याविभागः शाब्दित्य अन्तर्यामिविद्याद्वये कल्पयितुं न शक्यते ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

यन्तुरीश्वरस्याप्यामेश्वरतया नियन्त्रन्तरामावेनानवस्थित्यभावाद्देवाहंतदनर्हयोरस्वभावविरोधाच्च न जीवेश्वरयोरेकत्वं युक्तम्
घारणादावप्ययमनवस्वापरिहारोऽनुसन्धेयः ॥

किंच भेदोहि प्रतीयते, कथमभेदेनानवस्वापरिहारः । इत्थं—प्रतीयमानोऽपि भेदो मिथ्या, नच जडाजडयोरैक्य-
प्रसङ्गः, नियाभ्यगृथिव्यादिमिथ्यात्वादि पृथिव्यादेः परस्य च भेदमिथ्यात्वं जीवपरयोस्तु स्वरूपैक्यात् भेदमिथ्यात्वं, अत
एव च नानवस्थेतिचेत् स्यादेवानवस्वा जीवपरैक्येऽपि पृथिव्यादिकंप्रति जीवस्यैव तदेकीभूतस्यापि ब्रह्मणो नियन्त्रा-
काङ्क्षाया निवारकाभावात् । यथा पृथिव्यादेर्जीवस्य च नियन्तृनियाभ्यमावमिथ्यात्वेऽपि तस्येश्वरंप्रति नियाभ्यत्वमपरमा
र्थिकं संभवति, तथा जीवंप्रति नियन्त्रुः परमात्मनोऽप्यपरमार्थनियन्तृत्वादेवान्वं प्रत्यपरमार्थभूतनियाभ्यत्वशङ्कां कोवार-
येत् । नियन्त्रन्तरनिषेधकं प्रमाणं निवारकमितिचेत्—यदि प्रमाणबलादनवस्वापरिहारः, तर्हि नियन्तृनियाभ्यभावपारमा-
र्थ्यमाश्रित्यैव सा पसिद्धियता प्रमाणान्तराभावेन निर्वाहं संभवति बाधाश्रयणायोगात् । अतएव 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'
इत्यपि परमात्मैवाविद्याकल्पितभेदेन नियन्त्रा नियाभ्यश्च भवतीति न परमार्थिद्रष्टृन्तरनिषेधपरं किंतु नियन्तृरूपद्रष्टृन्तर-
निवारणपरं विशिष्टे प्रकृतेसतीतरनिषेधस्य तत्तुल्येतरविषयत्वदर्शनात् । कथं प्रमाणान्तरप्राप्तं नियन्तृनियाभ्यमावादि-
विधाय शास्त्रं तदेव प्रतिषेद्धुमलम् । कथमेकस्मिन्शरीरे प्रत्यागा-मद्विद्वन्मितिचेत् काऽत्रानुपपत्तिः । बहुत्वे प्रत्यक्षे हीये
तेतिचेत् किं प्रत्यागा-मद्विद्वन्मात्रेऽनुपपत्तिः, उतैकस्मिन् शरीरे, नप्रथमः सर्वेषामात्मनामहमिति प्रत्यक्षयेव स्वामानुभव
दर्शनात् नद्वितीयः, एकस्मिन् शरीरे चक्षुराद्यभिमानिना देवानां प्राणसंवादे 'अहं श्रेयसे विवदाना' इत्यनेकेष
प्रत्यक्षत्वेन स्वा-माऽनुभवदर्शनात् । तत्र प्रत्यक्षमेव सत्यं, भेदो मिथ्येतिचेत् ; भेदसत्यः, प्रत्यक्षत्वं मिथ्या किं नस्यात्
उभयोरपि क्षबाधस्तुल्यः 'नेह नानाऽस्ति' इत्यादिकं भेदबाधकमितिचेत् तर्हि 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा' इत्या-
दिकं प्रत्यक्षबाधकं किं नस्यात् परागर्थोद्दिष्टद्विद्विगोचरः । अयमिति निर्देशः प्रत्यक्षविरोधो, प्रत्यक्षस्य प्रमाणसिद्धत्वा-
दितिचेत् 'नेह नाना' इत्यादिकमपि ततएव प्रमाणवशात् आत्मबहुत्वाविरोधि । अतो बहुत्वस्य परात्तवव्याप्यत्वान्मा-
वाद्यातिशयस्तर्काभावेऽयम् । अतोऽन्तर्यामिबिद्याया यथोक्त एवार्थः ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (१.२.१९)

'यःपृथिव्या तिष्ठन्' इत्यादिषु आधिदेवाधिलोकादिषुदिविहितेषु वाक्येषु ध्यमाणोऽन्तर्यामी परमपुरुषस्त्वान्तर-
्याम्यधिदेवत्वसर्वेश्वरीरक्तत्वसर्वनियन्तृत्वादिपरमात्मधर्मव्यपदेशात् ॥

सू- नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च १.२.२०

नायं प्रधानं जीवश्च, तयोरसंभारितसर्वाविदित्वादिधर्माभिलाषात् असम्भयनया यथा न स्मार्तम्, तथा
'आयोऽपीत्यर्थः ॥

गूढार्थसंग्रहः

(अधोनिर्दिष्टग्रन्थः ३९८. पुटे योज्यायानुसन्धेयः)

काशिकार्या च 'इत्यभूत्लक्षण' इति सूत्रे 'कश्चित्प्रकार प्रातः इत्यभूत्', 'तस्य लक्षणमित्यभूत्' लक्षण तदस्त्वतीयां विमर्शिः भवति अपि भवान् कम्पट्टना छात्रमद्राधीत्' इत्युच्यते। अत्र पदमञ्जरी 'कम्पट्टना छात्रमद्राधीत्' इति छात्रोनाध्याययोगेच्छेदेऽप्यहस्त कम्पट्टपुमेति कम्पट्टना छात्रोऽप्य शातवन् इत्यर्थः एतदप्यालोचनाया कम्पट्ट लोका काले विद्यमानत्वेन विद्येपणत्राकपदात्तृतीया भवतीति स्पष्टं विदुषाम् । 'ना-योऽतोऽस्त द्रष्टा' इत्यत्र नियन्तुरित्यन्तरं नियिष्यत इति वृत्तिकारसामर्थार्थः सुत्याद्यानुगुण्येन युक्त इति पूर्वं जिज्ञासाऽधिकरणे (२४६.पु) विस्तारं निरूपितम्। तेन (च) माथ्ये 'द्वौ द्रष्टारौ कथमुपपद्येते, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति द्रष्टृन्तरनिषेधकस्युक्तिविरोधात् इत्याद्यङ्गवाविद्याकालितभेदप्रज्ञात् सर्वमुपपद्यते । 'यत्रह द्वैतमिव भवति' इत्यादिश्रुत्यैव तथा निर्णयत् इत्युच्यते । एतच्छ्रुत्यर्थं तु पूर्वमेव जिज्ञासाऽधिकरणे (४५५-८८६-८८७-८८८.पु) विस्तारेण निरूपितः । एव त्रय्यत्साराभूत्वेऽपि ॥

एतेन 'आमेल्येवोपासीत' इति सूत्रिनब्रह्मविद्याविरणरूपया चतुरध्याय्यां 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापूर्वकं 'ब्रह्मा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्ति इति तस्मात्सर्वमभवत्' इत्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रीश्रीब्राह्मणे निगमनरूपे 'यत्रत्वस्य सर्वमा भवामभूत् त केन क पश्येत्' इत्यादिना अभेदेनैवोपगृहारात् अध्यायचतुष्टयसामेटपर वे स्थित तदन्नगतस्य ब्रह्मलोकान्तरस्य प्रप्रतिपादनपरस्य महाप्रकरणानुगेण तद्विद्वद्भेदपर उपाधात्' इति अद्वैतासद्धौ षड्विधतापर्याल्लिङ्गान् मधुसूदनस्वरस्युक्तिनिरवकाशः ॥

'यत्रत्वस्य सर्वमा भवामभूत्' इत्यस्य ईशावास्यानुसारेण परमतप्रतिवृत्ताया पूर्वमेव ग्रन्थद्वयेऽपि (गूढार्थसंग्रहे च.अ) साधनात् 'आमेल्येवोपासीत' इति वाक्यपाठनब्राह्मणोपक्रमस्य पुरुषशब्दस्य 'सैवा अथ सर्वास्तु पृथुं पुरिशय' इत्युत्तरत्र क्रियमाणनिर्धनानुसारं सर्वशरीर्यर्थकतया 'आमेल्येवोपासीत' इत्यत पूर्वं 'तद्वेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाय्या र्थाक्रित्त असी नामायमिदं रूपमिति स एव इह प्रथिष्ठ आनस्ताम्रेभ्यः' इत्यत्र पुरुषशब्दाद्यस्य तदनुगुणामन्वदार्थसर्वं यातिः स्पष्टमुपपादनेन 'सयोत एकैकमुपास्त न सवेद' इति व्यापकध्याप्यवररुद्धे एकैकैवात्मनिन्दान्तरं 'आमेल्येवोपासीत' इति वाक्यम् एतदनुसारेण 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' इत्यत्र सर्वस्य आ मन्वदार्था तःपातितया आत्मशब्दार्थात्वनन सर्ववेदनमेव विवक्षितम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानकमेव नास्ति 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मा स्ति' इत्यत्र परमते आत्मन्वदस्य वैयर्थ्यमेव । अतः 'अह ब्रह्मास्ति' इत्यत्र जीवान्तर्गामिब्रह्माभेद एव विवक्षितः । सच्च जीवब्रह्मभेदस्य श्रुतितापर्याविषय वएव समवति । एवमङ्गीकार एव 'स एव इह प्रथिष्ठ आनस्ताम्रेभ्यः' इति वाक्यव्यतिर्कीर्षितकब्राह्मणैकरस्यम् इत्यादिक बहुवोपपादितम् । अतः उपक्रमस्याभेदपरत्वमेव सिद्धम् । मैत्रीश्रीब्राह्मणमपि नपर मतानुकूलमिति पूर्वमेव बहुत्र निरूपितम् । अतः बृहदारण्यकचतुरध्यायीभेदपरैवेति सिद्धम् । एतेन 'अह ब्रह्मास्ति' इत्याद्यनेकस्युक्तिश्रुत्यर्थकमग्रप्रकरण 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' इति उपक्रमात् जीवब्रह्माभेदएव वाक्यप्रमयइति मधुसूदनसरस्य युक्तिरपि पर्यालोचिता । विरणरादौ सर्वत्र षड्विधता पर्याल्लिङ्गानि न परेषामनुकूलनीति उपनिषत्सारे निरूपितम् । अतः द्वाविंशतिवार चतुर्विंशतिवाराम्यस्तवाक्यानुगोष्ठी भेदएव सूत्रकारता पर्याविषय इति दिक् ॥

इति अन्नयाम्यधिकरणशेषः

सू-२१ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते १.२.२१

उभये काष्ठा माध्यन्दिनाश्च ' यो विशने तिष्ठन् ' (वृ.५.७.२२) ' य आत्मतिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा सवेद यस्यात्मा य आत्मानमन्तरो यमयति ' (५.७.२२) इति प्रत्यगात्मनो भेदेन, एतन्तन्तर्यामिणमधीयते; अतःपरएवायम् ।

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१९ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् [१.२.१९]

बृहदारण्यके- ' पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर यःपृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ' (वृ.५.७.३) इत्यादिषु सर्वेषु पर्यायेषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी किं प्रत्यगात्मा ? उत परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वःपक्षः, वाक्यशेषे ' द्रष्टा... श्रोता... मन्ता ' इति द्रष्टृ-वादिश्रुतः ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' इति द्रष्टृन्तरनिषेधाच्च । शब्दान्तस्तु-पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तसर्वतरवानां सर्वैः तैरदृष्टेर्नैव नान्येन निरुपाधिवा-मृत-वादिषु च परमात्मन एव धर्म इत्यन्तर्यामी परमात्मा । द्रष्टृ-वादिश्च रूप्यादिसाक्षाकारः । सच ' परयत्कक्षुः ' (श्वे.३.१९) इत्यादिना परमात्मनोऽप्यस्ति । ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' (वृ.५.७.३) इति च जीवेनादृष्टान्तर्यामिद्रष्टृवत्, अन्तर्यामिणोऽप्यदृष्टद्रष्टृन्तरनिषेधपरः । सूत्रार्थः-अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मा, सर्वा-तर-व सर्वावदित-त्वसर्वशरीरक-त्वसर्वानियमनसर्वात्मक-त्वामृतत्वादिपरमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

सू-२० नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छारीरश्च (१.२.२०)

स्मार्त प्रधानम्, शारीरः प्रत्यगात्मा । स्मार्ते च शारीरश्च नान्तर्यामी, तयोसम्भावितोक्तधर्माभिलाषात् । यथा स्मार्तस्थाचेतनस्यासम्भावनया नान्तर्यामित्वप्रसक्तिः, तथा प्रत्यगात्मनोऽपि तर्थाः ॥

सू-उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते [१.२.२१]

उभये काष्ठा माध्यन्दिना अपि ' यो विशने तिष्ठन्, य आत्मनि तिष्ठन् ' (वृ.५.७.२२) इति यतः प्रत्यगात्मनो भेदेन-एतन् अन्तर्यामिणमधीयते ; अतोऽयं तदतिरिक्तः परमात्मा ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अन्तर्याम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारापट्टी

अन्तर्यामी म जीयो बहुविधकरणायत्तधीष्टृच्यनूक्ते-
 नान्यो द्रष्टेतिचोक्तेरिति यदि न नियन्त्ररस्य व्युदासात् ।
 द्रष्टृत्वाद्यं च तच्चद्विपयघटितधीरूपमीशेहि मुख्यं
 तद्धर्मा. काण्यमाध्यन्दिनपठितागतास्तस्य चात्मा शरीरम् ॥
 स्थानैस्यादत्र शारदाद्वयपरिपठितावात्मविज्ञानशब्दा
 येकार्यापित्यकम्प्यन्तदपि कथयतो बुद्धिमेवेत्यपार्थः ।
 लोकान्नायप्रासद्वयोरुगुणमत इमौ चेतने ह्येकतानौ
 वायः केनापि नास्मिन्भवति च सत इत्यादिभिरसामरस्यम् ॥

॥ इ ति अ न्त र्या म्य धि क र णं स मा त्त म् ॥

अथ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्

गुढार्थसमह.

(अन्तर्यामिन्न ज्ञाने— 'य गुण्यरी नवद', 'यमाना नवद', 'अदृष्टो द्रष्टा', 'ना-न्योऽतोऽस्त द्रष्टा' इत्येत-प्र
 घट्टक आभाऽ-यनिषेधो नविकक्षितः सर्वान्तर्यामिणएव प्रथम तस्यान्तर्याम्य-तरानिषेधएव ता पर्यमिति 'समयेऽपिदि
 भेदेनैतमधीयते' इत्यत्र निर्धारितम् । आद्यर्गगडरि 'यत्तदद्रश्यम्' इत्यत्र अदृश्यत्वादिघर्माणामभिधानेन उपश्रमे
 एकविधानेन सर्वविधानप्रतिशया 'पुरुष एवमुँसर्वम्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति मध्ये उपसहारे च निर्गुण-
 काण्यमेव विवक्षितमिति आक्षेप परिहर्तुं तत्रापि सगुणमेव जीवन्मिन्न ब्रह्म विवक्षितमिति निर्धारयति अदृश्यत्वादिगु-
 णको धर्मोक्तेरित्यादिना । अत्र स्य अदृश्यत्वादान् धर्मोक्तेरितिवा 'अदृश्यत्वादिक्' इतिवाऽनाभिधाय 'गुणक' इति
 निर्देष्टुं सूत्रज्ञोऽयमाशयः यत्सगुणमेवात्र विवक्षितमिति । अदृश्य धर्मोक्तरित्यनभिधाय आदिपदोपादानेन अभावरूपधर्म-
 वत् मानरूपधर्माणामप्यभ्राभिधानेन निर्गुणस्य नात्र विवक्षेति स्पष्टं कृ-म् । अथ 'अदृश्यमप्राह्यम्' इत्यत्र नञः धर्मि-
 षान्तरूपधर्ममिध्याहृततया भेदवाचक उभय । एवमवागनिषद्वाध्ये इहकाराचार्यैरुक्तया अत्र 'विभु सर्वगतम्' इत्यत्र
 शिवाय भवतीति विभु सर्वगत व्यापकमाक'शा'दवत् इति (श.उ) भाष्य उक्तम् । 'अनेन सर्वगतत्वमायायाद्यादिभ्यः'
 इति सूत्र (श) भाष्य 'आयामशब्दो व्याप्तवचनः' इतिचोक्तम् । इत्य च 'सर्वे समामोपि ततोऽति सर्वः' इति
 गीताद्यनुसारेण 'पुरुष एवेदमुँसर्वम्' इत्यादावभदव्यपदेशः तत्र पुरुषशब्दार्थपर्यालोचनायामपि अभेदव्यपदेश उपप-
 द्यते रीतिस्तु पूर्वमेवोक्त । 'यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यत्र अधिपूर्वकगमिषातो. प्राप्तयर्थकत्वमेव (शं.उ) भाष्येउक्तम्
 'परात्पर पुरुषमुपैनिदिश्यम्' इत्युपमहारस्यष्टुत्यर्थ 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रकार एव निश्चिनेति । 'ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति' इति न परसमनायं निश्चिनुमर्लीमिति पूर्वमेव निरूपितम् । 'कस्मिन्नु ममयो विशते सर्वमिदम्'
 इत्यत्र सर्वभेदएव बोध्यते । छा-दोग्ये सर्वाभेदशस्यगुणपादित सच सिद्धान्त एव इति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अथ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू—२२' अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

आथर्वणिना अधीयते—' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगो-
त्रमूर्णमचक्षुश्चोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं लिभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म तदव्यय यद्भूतयोर्लिं प-
रिपद्यन्ति धीराः ' (मुण्डक.१.१.५) इति , तथोत्तरत्र ' अक्षरात्परतःपरः ' [६] इति तत्र

अथ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

॥ ६ ॥

सू—२२ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

(अदृश्यत्वादिगुणकशब्देनाक्षर पुच्छिङ्गनिर्देनाक्षरात्परतः परश्च द्वयमपि विषयीक्रियत इत्यभिप्रायेण वाच्यद्वय विष-
यतयोपादानस्यशयच दर्शयति अथेत्यादिना । अद्रेश्यमग्राह्य, इन्द्रियादृश्यमनुमानाचवेद्य कक्षुरदृश्यमिन्द्रियान्तरादृश्य
या । यदा अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषय , अग्राह्यं पाण्यादिकार्यहानोपादानाचविषय । किमिहेति । अदृश्यत्वादिगुण
काक्षरस्य प्रकृति बमक्षरात् परत परस्य जीव व च शक्यते नन्तुमयोधमयाःक यम् उभयत्र वाच्यद्वयस्यैपि किमदृश्य
त्वादिगुणकमक्षरात्परतः परश्च प्रधानपुरुषो उत परमा मेति विचार । तदर्थं पृथिव्यादिसर्वा घत् या दृष्ट दृश्य वादिक
निविध्यमान किं पृथिव्यादिसजातीयमचेतनमेवाभयमुपस्थापयति उत नेति । किमूर्णनाभिदृष्टान्तोपादानमचेतनाभयोप

गूढार्थसङ्ग्रह

॥ १ ॥ 'उपासात्रैविध्यात्' इति पूर्ववादान्ते योऽयमर्थ उक्तः स एव पूर्वाधिकरणेषु दयाऽदिगुणे पुरुषस्य दायभावंत
सुख्यनन्तर शरीर पुत्रपरिपालनार्थं विदुः स्थिते, जीवन्मित्र परश्चिन् साधनमुत्तम अर्थापि व स्वपन्न तत्रतमभावात्
फलशक्याया, अलभ्यप्रदर्शनन अ, तराधिकरणे अयस्य-उरुहृत्पुरुषस्यज्ञानस्यैव शक्तिसाध्य य प्रज्ञासादिरूप वल र्थ
प्रज्ञाविद्यासाधारणमिति निर्णयेन जीवन्मित्र परज्ञानमुपासना मकमित्यर्थस्य दृढीकरणेन श्रुतेषु रुगुणनिर्गुण निचाविम ग
कलनाया नावकाश इति अधिकरणप्रयेण साधियाम् ॥

अथ परविद्या ज्ञानरूपा तद्विपरीभूत मिगुण तदज्ञानस्यैव परमोष्ठ पलम् । अपराविद्या सगुणविद्या तस्य तर-म-
म पात्रत पलानत्वादिभिन्नेन श्रुतेषु निर्गुणा मनो विवक्ष्ये तदर्थपर्याले चनन तरा प्रागुचार्थो नघत इति तदर्थार्थो
चननपर्यभिन्नेस्य पूर्वाधिकरणे दृष्टत्वादिधर्माणामुच्छेदवत् अत्र पिऽऽर्माणानुत्तया प्रकृतौ स्वविकारगतधर्माभिधन उपादान-
योक्तिः स्वविकारसामान्यानादान वार्त्त चनेव । अनपचापक्रमे एकविज्ञानन सर्वविज्ञानोक्तिरपि घत्ते । तदयाक्षर मुण्ड-
कश्रुते विशदयन्तम् । प्रकृतिः उपादान तदधिष्ठिता चेतना या उपादान भवतीति साहचर्या वर्णयन्तीति तदाऽऽश्रया ज य
एव ' दायो धर्मो पुत्रः ' इत्यत्र । पराशक्त इति शब्दानिरासप्रत्ययन सिद्धान्तमाह-अदृश्यत्वादिगुणको धर्मो
क्तेरिति ॥

श्रीभाष्यम्

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२.२३)

श्रुतप्रकाशिका

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ [१-२.२३]

गूढार्थसङ्ग्रह

त्तरवाक्यप्रतिपाद्यमानधर्मा विवाक्षिता । अत्र उपरुक्ता तापादान वक्ष्य सर्वज्ञ वादिगुणक एव प्रतिपादनात् सर्वज्ञ वादि-
गुणक भूतयोऽन्वयश्च ब्रह्मैव न प्रकृतिं जीव निरुपाधिकसर्वज्ञत्वस्य जीवऽसम्भवात् । तस्य पर्याधीनमेव सर्वज्ञत्वत्वाच्चान
सार्वादिभ्यः, 'यदा पश्य-दिव्यम्' इत्यत्र न-घविगमना तत्रमेव विद्व-च्छब्दार्थज्ञानसाम्यस्य अभिधानात् । अत्र 'अदृ
श्यत्वादिगुणक' इत्युक्त्या सूत्रकृता परविद्यासु सर्वासु सगुणभेदोपास्यमित्यर्थं निरणामि ॥

इन्द्रप्राणाधिकरण 'जानीहि, उपास्य' इति शब्दाभ्या उपासनं ज्ञानरूपमिति निर्णयवत् 'तमेवैकं ज्ञानम्'
'ओमित्या मान ध्यायय' 'आनन्दम्परिपन्वित धीरा' 'तस्मि दृष्टे परावर' इत्यादिना ध्यानान्तरकालिकर-
माद्यो दर्शनरूपताप्रतिपादनेन 'यद्भूतयानि परिपन्वित धीरा' इत्युपक्रमोक्तस्य निष्कर्षणन परादिना ध्यानान्
न्तरकालिकसमाधि ध्यानं ज्ञानरूपमेवेति चार्थद्वयस्य अत्रापि निष्कर्षोऽवसय । विशेषणभेदव्यपदेश-
शाभ्या च नेतरौ ॥ अत्र परे 'दिव्ये ह्यमूर्ते' इति दिव्य वादिविशेषणन जीवभेद तत्रैव 'अक्षरात्परत पर'
इत्यत्र प्रकृतिभेदो विवक्षित इत्यर्थं इ युक्तम् । अत्र 'परभूतादव्याहृताक्षरापर' इति सामानाधिकरण्येन पदानामर्थ-
मङ्गीकृत्य मूलप्रकृतिभेद इ युक्तम् । अक्षरात्परत पर इत्यत्र पञ्चम्य-तपदोत्तरपदशब्दस्य पूर्वपञ्चमीप्रकृत्यथप्रतियोगिकभेद-
वद्भाषकं वमेव व्युत्पत्तिसिद्धम् । तदर्थस्यैव शीघ्रमुपास्यतरिति 'अक्षरात्परत पर' इति ह्युत्पत्तिसिद्धौ प्रकृतिविलक्षणजाव-
वैलक्षण्यमेव तत्र विवक्षितमिति जीवभेदोपपन्नं वमेव युक्तम् । एतदस्य 'परा पर-दिव्यम्' इत्युत्तरश्रुतावपि परा पर-
मिति शब्दप्रयोगेण प्रतीत्या तस्य जीवप्राप्य वक्ष्यनेन 'नामरूपाद्विभक्त परा परम्' इति श्रुत्यानुपूर्व्येव नामरूपादिमु-
क्तात् परस्यैव प्राप्य च तत्र त्रिविधमिति सिद्धयाऽत्रापि जीवावधिका कथ एव विवक्षित । सामानाधिकरण्यं वक्ष्य-
मित्यामहेतु वेदा-सारीत्या अक्षरशब्दो जीवपर एव । अक्षरभूतमक्षर प्रकृति तद्वद्जीवश्च परभूतमक्षर नामरूपविनि-
र्मुक्तं परिशुद्धा मस्वरूपम् । कारणा मना सत्प्रमाणे स्वरूपपरिणामो नैव गच्छति प्रकृते प्रकृत्यकाले सदक्षपरिणामाङ्गी-
कारात् स्वरूपपरिणामस्यैव जीवस्तताऽपि पर । ब्रह्मस्य धर्मभूतज्ञानसङ्घोचविकासयन क्षरकात्वेव निवेशः । धर्म-
तज्ञानसङ्घोचस्य युक्तत्वं अक्षरशब्दार्थ इति युक्तम् । अयमर्थं 'क्षरसर्वानि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते' इत्यत्र
विवक्षितं अतश्च युक्तजीवपरतामवाप्त विवक्षितम् ॥

एतेन 'दिव्याक्षमूर्ते' इत्यादिक जीवस्य मुक्तिकालिक सम्भवत्येवमिति जीवपूर्वपक्षस्यापि निरास । एतेन दिव्य-
त्वामूर्तत्वादे जीवोऽसम्भव । अत्र विशेषणालोचनेनैव जीवभेदसाधन सम्भवतीति सिद्धम् । अत्र प्रथमयोजनानां प्रकृति-
भिन्नजीवभेदस्य परमान्विति सिद्धया प्रकृतिभेदोऽपि सिद्धयतीत्यभिप्रेत्य भेदव्यपदेशोभयभेदसाधकं च भाष्यं लक्ष्यम् ।
एव विशेषणैकविक्रान्तन सर्वविज्ञानप्रान्तस्था प्रकृतं व्यावृत्ति इत्यधिकरणोऽद्योऽपि प्रकृत्याधिकरणोऽपि यदप्ये ॥

श्रीभाष्यम्

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानाच्च पुरुषाच्च भूतयोन्यक्षरं व्यावर्तयतीत्यर्थः ; एव विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिप्रोपपादनादिभिः । तथा ताभ्यामक्षरस्य मेवञ्च व्यपदिश्यते ' अक्षरात्परतः परः ' (मुण्डक.१.२.१) इत्यादिना । तथा हि— ' स ब्रह्मनिघां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-मयर्गो ज्येष्ठपुत्राय ब्राह्म ' (मु.१.१.१) इति सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रकान्ता ; परविद्यं च सर्वविद्याप्रतिष्ठा ; तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चतुर्मुखाद्यर्वादिगुरुपरम्परयाऽङ्गिरसा प्राप्तां जिज्ञानुः ' शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' (मु.१.१.३) इति । ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्याऽश्रयत्वाद्ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति कृत्या ब्रह्मस्वरूपप्रनेन पृष्टम् ; ' तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा च्चापरा च ' (मु.१.१.४) इति । ब्रह्मैष्यनुना द्वे विद्ये वेदितव्ये-ब्रह्मविषये परोक्षपरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम्, अपरोक्षं योगजन्यम् ; तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षं ज्ञानम् तस्य भक्तिरूपापन्नम् ' यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः ' (मु.३.२.३) इत्यत्रैव विशेष्यमाणत्वात् ; नदुपायश्चागमजन्यं त्रिकोटिसाध्याससक्तकानुग्रहीतं ज्ञानम्, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विनिरिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ' (बृ.६.४.२२) इति श्रुतेः । आह च भगवान् पराशरः—तत्राप्रतिहेतुप्रति च कर्मचोपतं महामुने । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तयो च्यते ' (वि.पु.६.५.६०) इति । ' तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः ' इत्यादिना ' धर्मशास्त्राणि '

श्रुतप्रकाशिका

विशेषणशब्द व्याचष्टे विशिनष्टिहीति । कस्मात्कमित्यत्राह—प्रधानादिति । केषुर्भित्यत्राह—एकेति । मेद रूपदशशब्दं व्याचष्टे तथेति । हेतुद्वयं त्रिवर्गितुमह—सथाहीति । न केवलं विशेष्यवाचिना ब्रह्मविद्याशब्देन विशेषणवाचिना सर्वविद्याप्रतिष्ठाभिहितशब्देनापि ब्रह्मविषयत्वं सिद्धमित्याह—परविद्यैवचेति । परब्रह्मविषया विद्या परविद्या, सर्वविद्याप्रतिष्ठा च सर्वविद्याऽश्रयत्वं ज्ञातव्यं ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावात् ब्रह्मज्ञाने कृत्स्नविदयज्ञानान्यत्तर्भूतानीत्यर्थः । ब्रह्मविज्ञानसमानेन ब्रह्मैव प्रष्टव्यं ' कस्मिन् भगवः ' इति प्रश्नस्य कथं ब्रह्मविषयवमित्यत्राह—ब्रह्मविद्यायाइति ।
 > द्वे विद्ये इति विद्याद्वयं भिन्नविषयवनेतरैव्याख्यातम् । तत्र कैश्चित् परविद्या परमा मविषया अर्थोत्तरावैषयवाचोपरविद्येति, कैश्च कर्मज्ञानमपविद्या ब्रह्मज्ञान परविद्ये तुचम् । कैश्चिदपरमाज्ञानमपरविद्या परमा मज्ञान परविद्ये तुचं तस्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे ब्रह्मैष्यनुनेति । ब्रह्मैव विषयश्चेत् द्वयोरपि कोमेद इत्यत्रह—परोक्ष परोक्षरूपेइति । तस्येत्यादिः ' संतपोऽतप्यत, ओदनपाक पचति ' इतिवत् ' द्वे विद्येतव्ये ' इत्युक्तिः तत्र पलितमयंमाह—उपादेयइत्यर्थइति । किं परोक्षं किमपरोक्षमित्यत्राह—तत्रेति । ब्रह्मैव विषयश्चेत् प्रथमनैवात्मित्यत्राह—तयोरिति । उपायभूत, अद्वयविद्योपायभूत तस्यापि निष्फलत्वप्रत्ययवाक्यनाशकमयत् इत्यत्राह—तस्य भक्तिरूपेति । तर्हि किं प्रथमनेत्यत्राह—तदुपायश्चेति । साधनसप्तकं शास्त्रजनज्ञानं चोभयमभ्युपासना मकज्ञानस्य हेतुरिति यावत् । एतद्वैशयायाह—आहचेति । अनेन विद्याद्वयस्य भिन्नविषयत्वोक्तिरुपवृणुणाविष्टेति दर्शितं भवति, विवेकाच्च उचितमित्यर्थः । यद्येत्तद्वद्वेदज्ञानद्वयेऽपि किं वाक्यं किं विषयमित्येवैशयायामागमोत्थं ज्ञानं तत्रेत्यादिवाक्येनोक्तमित्याह—तत्रेति । हेतु एवैव ब्रह्मज्ञानहेतुः धर्मशास्त्रादिकीर्तनं किमर्थं नचात्रागमोत्थं ज्ञानस्य शाब्दं प्रतीयत इत्यत्राह—

श्रीभाष्यम्

तत्र दृष्टान्ता उपपद्यन्ते ' यथोर्णनामिस्सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोपधयस्सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ' (मुण्डक १.१.७) इति । अतोऽस्मिन्प्रकरणे प्रधानपुरुषायेव प्रतिपाद्यते इति ॥

एवं प्राप्ते घूम.—अदृश्यत्वादिगुणयो धर्मोक्ते अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरात्परत. परश्च परमपुरुष एव ; कुतः ? तद्वर्णो हेः ' यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् ' [मुण्ड.१.१.९] इत्यादिना सर्वं ज्ञत्वादिकास्तस्यैव धर्मो उच्यन्ते ; तथा हि ' यया तदक्षरमधिगम्यते ' [१.१.५] इत्यादिना अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमभिधाय ' अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ' (१.१.७) इति तस्माद्विश्वसम्भवं चाभिधाय ' यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमक्षरं च जायते ' (१.१.९) इति भूतयोनेरक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिः प्रतिपाद्यते । तस्मात् ' अक्षरात्परतः परः ' (२.१.२) इति च प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं सर्वज्ञमेव परत्वेन व्यपदि-

श्रुतप्रकाशिका

रादान्ते अदृश्यत्वेति । ' परात्परं पुरुषम् ' इति वाक्य स्मारयति परमपुरुषइति । कस्य धर्मोक्तेरित्यपेक्षायाम् पूरयति तद्वर्णोक्तेरिति । न-वक्षर प्रकृतिः, सर्वज्ञस्तु स्वसन्निधानात् प्रकृत्युपकारक प्रकृष्टपुण्यो जीवस्तदवस्थोपलक्षितो मुच्येति शङ्कायामाह—तथाहीति । तस्मादिति । अक्षरशब्दः प्रकृताक्षरपर इति भावः । भूतयोनेरक्षरत्वेति । सर्वज्ञत्वादेः धर्मिविशेषापेक्षायाम् प्रकृत एव धर्मो स्वीकार्यः, उपक्रमप्रतिपन्नपरित्यागेन अप्रतिपन्नकल्पनायोगात् ' भूतयोनिम् तस्मादेतत् ' इति कारवप्रत्यभिज्ञानाच्च । अतः ' यस्सर्वज्ञ. ' ' तस्मादेतत् ' यत्तच्छब्दौ प्रकृताक्षरविवर्षौ तत्तथाक्षरस्य कारणत्वमनूद्य सृष्टिस्थियुपयोगित्वेन सर्वज्ञ्यादिविधीयत इत्यर्थः ॥

ननु भूतयोनिवलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादपि ' अक्षरात्परत. ' इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञान प्रबल पञ्चम्यन्ताक्षरपदवाच्येहि प्रधानम् । अतस्तदेव ' यया तदक्षरम् ' इत्यर्थापि प्रतिपाद्य अतस्तदनुवादेन सर्वज्ञ्यादिविधानमनुसृष्टिर्निमित्तं, केवलं श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादपि ' येनाक्षरं पुरुषवेदं सत्यम् ' इति पूर्वोक्त भूतयोनि वलिङ्गं दृष्ट्वा स्थाव-श्रुतिप्रत्यभिज्ञान प्रबलं वात् । ननु ' भूतयोनिम् ' ' अक्षरात्सम्भवति ' इत्युपादानमुच्यते ' यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् ' इति निमित्तं च । अर्था लिङ्गानुग्रहीतत्वमसिद्धम् । नचैतावता ' अक्षरात्परत ' ' अक्षरं पुरुषम् ' इति इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञानयोस्तु सर्वज्ञम् ' अक्षरात्परतः ' इति प्रत्यभिज्ञानस्य ऊर्णनाभेदघटान्तानुग्रहीतत्वेन प्राक्त्वार्थात् नैवम् । ऊर्णनाभेदघटान्त स्याच्चिद्विशिष्टद्रव्यकारणत्वेऽप्युपपत्तेः, नचैतावता प्रत्यभिज्ञानयास्तुल्यं च ' अक्षरं पुरुषम् ' इति प्रत्यभिज्ञानस्य प्रथम भाविनः प्रबलतया पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दस्य तदाविरोधनं वर्णनीयत्वात् अता भूतयोन्यक्षरमेव ' अक्षरं पुरुषम् ' इत्युच्यत पुरुष वाकारणत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्याक्षरशब्दवाच्यस्य एव सर्वज्ञ्यादिगुणकः तथाकृति ' अक्षरात्सम्भवति ' ' तस्मादेतद्ब्रह्म ' इति पञ्चम्योर्वैरुच्यते न स्यात् । निमित्तोपादानाभेदे कस्येव हेतविसंज्ञेन सर्वज्ञिज्ञानप्रतिज्ञानमुपपद्यते ॥

अद्यत्वेन परमात्मा अक्षरादपि परस्य प्रतिपन्नार्थादत्यत्राह—पञ्चादिति । परत्वेन व्यपदिश्यते प्रथमान्तेन पर-शब्देन व्यपदिश्यत इत्यर्थः । प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणप्रतिपत्तिः । अदृश्यत्वादिगुणकत्वेन इष्टं वादितं यं । अर्थापि ' येन सर्वगतत्वेन पुरुषशब्दवाच्यत्वेन च प्रकृतादि भूतयोन्यक्षरं ' ' अर्थापिपदाद् ' ' नित्यं यिमु सर्वगतम्,

श्रीभाष्यम्

इयते । अतः अक्षरात्परतः परः ’ (२.१.२) इत्यक्षरशब्दः पञ्चम्यन्तः प्रकृतमद्वयत्वादिगुण कमक्षरं नामिधत्ते, तस्य सर्वज्ञस्य विश्वयोनेस्तस्यैस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्यासम्भवात् । अतोऽत्राक्षरशब्दो भूतसूक्ष्ममचेतनं प्रते ॥

इतश्च न प्रधानपुरुर्यौ—

सुतप्रकाशिका

‘तेनेदं पूर्णं पुरुर्येण सर्वम् ’ ‘येनाक्षरं पुरुर्यं वेद ’ इति च अक्षरात्परतः परस्य ‘विद्यो ह्यमूर्तः पुरुर्यः ’ इति रुपुपगन्तसामानाधिकरण्यदृष्टमूर्तशब्देनापाणिपाद यप्रत्यभिज्ञानात्, ‘ स याहाभ्यन्तरः ’ इत्यनेन रर्दन्तत्प्रत्याभिज्ञानाच्च भूतयो-यक्षरमेवाक्षरात्परतः परत्यर्थः । सर्वज्ञस्य भूतयोऽन्यक्षरात्परत्वद्वान्युदात्ताय भूतयो-यक्षरमेव सर्वज्ञस्यैव दिगुणकत्वोपादानं स्मारयति सर्वज्ञमेवेति । नन्वाक्षरशब्दाभिधेरूप्यपरिहाराय भूतयो-यक्षरात् सर्वज्ञं वादिगुणकः परइत्यमुपगन्तव्यमित्यत्राह— अतोऽक्षरादिति । प्रकृतमद्वयत्वादिगुणकमिति । अद्वयत्वादिगुणक इत्येव ‘येनाक्षरं पुरुर्यम् ’ इति पूर्वास्मिन्प्रसिद्धे वाक्ये प्रकृत, तदेव ‘प्रोवाच ’ इति वचनस्यतया प्रतिपादितमिति तस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वमवगम्यते । अतोऽक्षरपुरुर्य एवाक्षरात्परतः परत्वेनोच्यते इत्यभ्युपेत्य, अत्रस्य प्रतिपाद्यत्वस्यैवार्थोक्तत्वेन प्रतिपादनयोगात् । अतोऽक्षरपुरुर्यो न पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दोक्तः अपि-यक्षरात्परतः परत्वेत्यभिप्रायः । अत इत्यभिप्रेतं हेतुं विवृणोति तस्येति । सर्वज्ञस्य विश्वयोनेरिति । ‘अक्षरात्सन्स्यवतीह विश्वम् ’ ‘ तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ’ इत्युभय कारणप्रत्यभिज्ञानात् भूतयो यक्षरमेव सर्वज्ञमिति न सर्वज्ञस्तद्वेक्षया, परइत्यभिप्रायः । सर्वस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्यासम्भवादिति । भूतयोऽन्यक्षरमिधायानन्तरमेव ‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ’ इति समाप्ताधिकनिषेधस्योपपन्नमावगतं वादित्यर्थः । भूतयोऽक्षरादनन्यत्वेन सर्वज्ञस्य एतत्परत्वात्परतः परमा-यक्षरमोक्तिसर्वाह परमा-या प्रथमान्ताक्षरशब्दनिर्दिष्टस्य तद्व्यतिरेकात् पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दनिर्दिष्टस्य तदभावाच्चत्यर्थः, अक्षरशब्दयोर्मिधायविधेयत्वमुपपन्नम् आसन्नेव प्रकरणे ‘तपसा चीयते ब्रह्म ’ ‘इतिहस्यन्तु ब्रह्मविदो वदन्ति ’ ‘ तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ’ इत्य ब्रह्मशब्दयोर्मिधायविधेयत्वदर्शनात् । यत्तु समानविभाक्तेर्निर्देशस्वाख्या-सामानाधिकरण्यमिति तत्र परशब्दस्य पञ्चम्यन्तपदसापेक्षत्वाच्च स्वाख्यायै न सामानाधिकरण्यम् । किंच परतोऽक्षरादिति ननिर्दिष्टे ‘अक्षरात्परतःपरः ’ इतिह क्रमः तस्वाराख्याच्च न सामानाधिकरण्यम् ॥

गूढार्थसंग्रहः

अत्रादिपदेनाद्वयत्व यद्वाक्ये उपक्रान्त तद्वाक्ये विराक्षितास्थेयुं गुणा विवाक्षिता इत्यभाव्यरूपगुणमात्रविवाक्षान्याहृ-स्यधमादिपदमुक्तम् । तेन नित्यत्वविमुक्तभूतयानि वगुणारसगृहीताः । अत्र विकारगतद्वयत्वादिनिषेधेन द्वयत्वादेः प्रसक्तौ निययो वाच्य इति उपादानोपादेययोरभेदोपादाने द्वयत्वप्रसक्तौ तत्र तन्निषेधो युक्त इति प्रकृतिरेव विवाक्षितेति पूर्वपक्षिण आशयः । ‘अवर्णं’मित्युक्तया प्रकृतिकार्यगतरूपादिशून्यत्वप्रतिपादनेन ‘अत्राज्ञानमानय ’ इत्यादाविव वाक्ये सजातीयस्यैव प्रतीतिरिति च एतत्तात्पर्यं च ‘रूपादिमत् स्थूलरूप च ’ इत्यादि भाष्यएव सूचितम् । अतश्च तद्वाक्ये प्रकृतौ आदिपदवाच्यधर्माणी मुख्याना प्रकृतावचमभवेन विरक्षा पूर्वपक्षिणो नैव समता । धर्मोक्तेः इत्यत्र एतद्वाक्ये-

श्रीभाष्यम्

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२-२३)

श्रुतप्रकाशिका

सू-२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ [१-२-२३]

गूढार्थसङ्ग्रह

त्तरवाक्यप्रतिपाद्यमानधर्मा विवक्षिता । अत्र उपरुक्तापादानवस्य सद्यश्चादिगुणकएव प्रतिपादनात् ६-३ वादि-
गुणक भूतवाच्यक्षर ब्रह्मैव न प्रकृतिर्न जीव निरुपाधिकसवश स्य जीवऽरुभवात् । तस्य पर्याधानस्य सर्वज्ञत्व एव न
सात्त्विकम् , ' यदा पश्य -दिव्यम् ' इत्यत्र य धविगमना तरमत्र सिद्ध-छन्दायज्ञानसाम्यस्याभिधानात् । अत्र ' अदृ-
श्यत्वादिगुणक ' इत्युक्त्वा सूत्रकृता परविद्यासु सर्वासु सगुणमेवापास्वमित्यर्थं निरणापि ॥

इन्द्रप्राणधिकरण ' जानीहि, उपास्य ' इति शब्दाभ्या उपासन ज्ञानरूपमिति निर्णयवत् ' तमेवैक जानथ ' ^{११.५}
' ओमित्या मान ध्यायथ ' ' आन इरूप परिप यति घीरा ' ' हास्य दृष्ट परावर ' इत्यादिना ध्यानान तरकालिक-
मासौ दर्शनरूपताप्रतिपादनेन ' यद्भूतयानि परिपश्यति घीरा ' इत्युपक्रमोक्तस्य निष्कर्षणन परदिष्टाया ध्यानान
नरकालिकसमाधि ध्यान ज्ञानरूपमवति चार्थद्वयस्य अत्रापि निष्कर्षोऽवसय । विशेषणभेदव्यपदेश-
शाभ्या च नेतरौ ॥ अत्र परे ' दिव्ये ह्यमूर्त ' इति दिव्य व्यादविशेषणन जीवभेद तत्रैव ' अक्षरात्परत पर '
इत्यत्र प्रकृतिभेदा विवक्षित इत्यर्थं इ युक्तम् । अत्र ' परभूतादव्याकृताक्षरा पर ' इति सामानाधिकरण्यान पदानामर्थ-
मङ्गीकृत्य मूलप्रकृतिभेद इ युक्तम् । अक्षरात्परत पर इत्यत्र पञ्चम्य तपदोत्तरपरशब्दस्य पूर्वपञ्चमीप्रकृत्यप्रतिवाग्विक्रम-
वद्वाचकत्वमेव युक्तिरिति । तदर्थस्यैव दीप्रमुप स्यतरिति ' अक्षरात्परत पर ' इति श्रुत्यर्थसिद्धौ प्रकृतिवैकल्यजाव
वैकल्यमेव तत्र विवक्षितमिति जीवभेदाधिक्यवमेव युक्तम् । एतदस्य ' परा पर-दिव्यम् ' इत्युत्तरश्रुतावाप परा पर
मिति शब्दप्रयोगण प्रतीत्या तस्य जीवप्राप्य चकथनेन ' नामरूपाद्रमत्त परा परम् ' इति श्रुत्यानुपूर्व्येव नामरूपाद्रिमु-
क्तात् परस्यैव प्राप्य य तत्र विवक्षितामिति सिद्धत्वाऽनाप जीवावधिका कप एव विवक्षित । सामानाधिकरण्यवत्त य
मिथ्यामेहेतु वदा तसारीत्या ० उरदाब्दे जीवपर एव । अक्षरभूतमपर प्रकृति तद्द्वयजीवश्च परभूतमक्षर नामरूपविति
मुक्तं परिशुद्धा मस्वरूपम् । कारणाना सत्यमेण स्वरूपपरिणामो नैव ग एति प्रकृत प्रकृत्यकाने सदृशपरिणामाङ्गी-
कारात् स्वरूपपरिणामस्यैव जावस्तताऽपि पर । वदस्य धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासत्वेन क्षरकाणवव निदेश । धर्म-
सज्ञानसङ्काचस्य मुचरुत अक्षरशब्दाय इति युक्तम् । अयमर्थ ' क्षरसमाधि भूतानि कूरुस्योऽक्षर उच्यत ' इत्यत्र
विवादिन अतश्च युक्तजीवपरत्वमवात्र विवक्षितम् ॥

एतन्न ' दिव्याक्षमूर्ते ' इत्यादिक जावस्य युक्तिकालक सम्भवत्यनि जीवपूर्वपञ्चस्यापि विभाग । एतन्न दिव्य
वामूर्तनादे जीवैऽक्षमव । अत्र विशेषणादित्यननेव जीवभेदाद्यन समवतीत । एतन्न । अत्र प्रथमयाजनाया प्रकृति
मिथ्यजीवभेदस्य परमात्मनि सिद्धत्वा प्रकृतभेदाऽपि सिद्धयतीत्यभिप्राय भेदव्यपदेशाभ्यामभेदाधिक्य भाष्य उच्यते ।
एव विशेषणनेकविशानन सवविशानप्रानशया प्रकृत व्यावृत्ति इत्याधिकरणादयोक्ता प्रकृत्याधिकरणेऽपि भवन्ते ॥

श्रीभाष्यम्

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानाच्च पुण्याच्च भूतयोन्नयक्षरं व्यावर्तयतीत्यर्थः । एष विज्ञानेन सर्वविशानप्रतिशोपपादनादिभिः । तथा ताभ्यामक्षरस्य भेदश्च व्यपट्टिरयते 'अक्षरात्परतः परः' (मुण्टक.१.२.१) इत्यादिना । तथा हि— 'स प्रथमिद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-मथराय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (मु.१.१.१) इति सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रक्रान्ता । परविद्यं च सर्वविद्याप्रतिष्ठा । तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चतुर्मुखायर्वादिगुरुपरम्परयाऽङ्गिरसा प्रातां जिज्ञासुः 'शानको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन् भगवो विशाते सर्वमिदं विशातं भवति' (मु.१.१.३) इति । ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्याऽश्रयत्वाद्ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विशातं भवतीति कृत्या ब्रह्मस्वरूपप्रनेन पृष्टम् । 'तस्मै स होशाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्य यद्ब्रह्मविद्यो यदग्नि परा चवापरा च' (मु.१.१.४) इति । प्रलप्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये-ब्रह्मविषये परोक्षपरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम्, अपरोक्षं योगजन्यम् ; तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षं ज्ञानम् तच्च भक्तिरूपापन्नम् 'यमेवैव वृणुने तेन लभ्यः' (मु.३.२.३) इत्यथैव विशेष्यमाणत्वात् ; तदुपायश्चागमजन्यं निरेकादिस्वाध्याससतकानुगृहीतं ज्ञानम्, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधिदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेन' (वृ.६.४.२२) इति श्रुतेः । आह च भगवान् पराशरः—तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्मचोपतं महामुने । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते' (वि.पु.६.५.६०) इति । 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादिना 'धर्मशास्त्राणि'

श्रुतप्रकाशिका

विशेषणशब्द व्याचष्टे विशिनष्टिर्हीति । कस्माकमित्यत्राह—प्रधानादिति । वैधर्म्यमित्यत्राह—एकेति । भेदव्यपदेशशब्दं व्याचष्टे तथेति । हेतुद्वय विवरणमह—तथाहीति । न केवलं विशेष्यवाचिना ब्रह्मविद्याशब्देन विशेषणवाचिना सर्वविद्याप्रतिष्ठाभितशब्देनापि ब्रह्मविषयत्व सिद्धमित्याह—परविद्यैवचेति । परब्रह्मविद्या विद्या परविद्या, सर्वविद्याप्रतिष्ठा च सर्वविद्याऽश्रयण शतव्ये ब्रह्मणि कस्मिन्नात्मानं तर्भावात् ब्रह्मज्ञाने वृत्तनविषयज्ञानान्यत्तर्भावात् तन्मीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसामानेन ब्रह्म ह प्रष्टव्य 'कस्मिन् भगव.' इति प्रश्नस्य कथं ब्रह्मविषय वामित्यत्राह— ब्रह्मविद्याया इति ॥

द्वे विद्ये इति विद्याद्वय भिन्नविषयत्वेन तैर्व्याख्यातम् । तत्र कैश्चित् परविद्या परमा मविषया अर्थात्तत्रविषयवाचिपरविद्येति, कैश्च कर्मज्ञानमपविद्या ब्रह्मज्ञान परविद्ये युक्तम् । कैश्चिदपरमाज्ञानमपविद्या परमा ज्ञान परविद्येदुक्तं तद्व्याहृत्तयं व्याचष्टे ब्रह्मप्रेप्सुनेति । ब्रह्मेण विषयश्चेत् द्वयोर्गणं कोमेद इत्यत्र ह—परोक्ष परोक्षरूपे इति । तस्येत्यादिः 'संतपोऽस्तप्यत, ओदनपाकं पचति' इतिवत् 'द्वे विद्येतव्ये' इत्युक्तिः तत्र पलितमर्थमाह—उपादेयइत्यर्थ इति । किं परोक्षं किमपरोक्षमित्यत्राह—तत्रेति । ब्रह्मेण विषयश्चेत् प्रथमनेवालमित्यत्राह—तयोरिति । उपायभूत, अवयव-हिनोपायभूत तस्यापि निष्फलत्वमप्रत्यवाक्यनाशकगत इत्यत्राह—तच्च भक्तिरूपेति । तर्हि किं प्रथमेनेत्यत्राह—तदुपायश्चेति । साधनसप्तकं शास्त्रजन्यज्ञानं चाभ्यमप्सुपासना मकज्ञानस्य हेतुरिति यावत् । एतद्वैशद्यायाह—आहचेति । अनेन विद्याद्वयस्य भिन्नविषयत्वोक्तिरुपवृहणविक्रमेति दर्शितं भवति, विवेकाच्च उचितमित्यर्थः । यथोक्तं तस्मै ज्ञान-द्वयेऽपि किं वाक्यं किं विषयमित्यपेक्षायां मागमोत्थं ज्ञानं तत्रेत्यादिवाक्येनोक्तमित्याह—तत्रेति । वेद एव हि ब्रह्मज्ञानहेतुः धर्मशास्त्रादिकीर्तनं किमर्थं न चात्रागमोत्थव ज्ञानस्य शब्दं प्रतीयत इत्यत्राह—

(मुण्च.१.१.५) इत्यन्तेन आगमोत्थं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतं परोक्षज्ञानमुक्तम् । साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् 'अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते' (१.१.५) इत्युपासनारथं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं भक्तिरूपापेक्षज्ञानं 'यत्तद्वेदेष्वममग्राह्यम्' इत्यादिना परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वयविषयस्य परस्य ब्रह्मणस्वरूपमुच्यते 'अथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च' (मु.१.१.७) इत्यादिना । यथोक्तस्वरूपाः परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरात्कृत्स्नस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिरक्ता ; विश्वमिति वचनाप्राचेतनमात्रस्य 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजापते । अन्नतप्राणो मनस्सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥' (१.१.८) इति ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते ; तपसा ज्ञानेन 'यस्य ज्ञानमयं तपः' (१.१.९) इति वक्ष्यमाणत्वात् ; चीयते-उपचीयते ; 'बहुस्याम्' (छां.६.२.३, तै.आन.६) इति सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युत्पत्तयं भवतीत्यर्थः । ततोऽन्नमभिजायते-अद्यत इत्यन्नम्, विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यभूतं भूतसङ्गममव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः ; प्राणमनःप्रभृति च स्वर्गापवर्गफलरूपसाधनभूतकर्मपर्यन्तं सर्वं विकारजातं तस्मादेव जायते । 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' (मु.१.१.९) इत्यादिना सृष्ट्युत्पत्तिकरणभूतं सार्वशयसत्यसङ्कल्पत्वादिकमुक्तम् । सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात्परस्माद्ब्रह्मणोऽक्षरादेतत् कार्याकारं ब्रह्म नामरूपविभक्तं भोक्तृभोग्यरूपं च जायते । तदेतत्सत्यम्' (मु.१.१.१) इति परस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वमुच्यते । 'मन्त्रेषु कर्माणि क्रययो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सतानि । तान्याचरत नियतं सत्यकामाः' (१.२.१) इति सार्वशयसत्यसङ्कल्पत्वादिकव्याणगुणानुरमक्षरं पुरुषं स्वतस्सत्यं कामयमानास्तप्राप्तये फलान्तरेभ्यो विरक्ता क्रय्यन्तुस्सामा

श्रुतप्रकाशिका

साङ्गस्येति । उपरिक्तस्यागमस्य तद्विज्ञानहेतुत्वात्परविद्ये युक्तमित्यर्थः । 'तत्रापरा ऋग्वेद' इत्यादिवाक्यस्य आगमोत्थं ज्ञानविषयत्व पूर्वोक्तोपबृहणवचनेन 'द्विधा ज्ञानं तथोच्यते' इत्यनेन स्पष्टीकृतम् । 'अथ' इत्यादिवाक्यस्य विषये कञ्चपिज्ञानविषयत्वमाह-अथेति । उत्तमित्यन्वयः 'यत्तत्' इत्यादिवाक्यस्य विषयमाह-यत्तदिति । यथोर्णनाभिरिति । भूतयोनित्वविवरणमित्यर्थः । 'तपसा चीयते' इत्यादिक न्याचेदं ब्रह्मण इत्यादिना । विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य इत्यनेनेतद्वाक्यस्यसत्यसन्देहो व्याख्यातो भवति, सत्यसन्देहात्सत्यस्य भोक्तृवर्गस्येत्यर्थः, फलसाधनभूतकर्मपर्यन्तमिति । 'लोकाः स्वर्गादयः' 'कर्मसुचामृतं कर्मस्वायत्तममृतम् अमृतत्वसाधनभूतं कर्म' इत्यर्थेतिभावः । पुनस्तर्गाभिधानेनैतत्सत्यसन्देहो व्याख्यातः—यस्सर्वज्ञ इति । यथा 'दध्ना जुहोति' इति वाक्ये जुहोतिपदेन 'आग्निहोत्रं जुहोति' इति निहितं होममनस्य दक्षत्वात्प्राप्तये विधीयते तथा कारणानुवादेन सर्वशब्दादिगुणविधानमित्यर्थः । भोक्तृभोग्यरूपं च जायते इत्यनेनाप्रसन्देहो व्याख्यातो भवति । 'अद्यतेति च भूतानि' इति ब्रह्मणोऽक्षरनिर्धेयत्वमपि द्वितीयलक्षणात्तद्विज्ञानहेतुत्वात्परविद्ये युक्तमित्यर्थः । कारणत्वसाक्षात्तदोपबृहणवचनेन युक्तमित्यर्थः । मन्त्रेष्वित्यत्यादि । केचित्तत्त्वकामपद चतुर्मुल्लोकात्कामपद व्याचक्षते इति तद्व्युदासार्थमाह-सार्वशय्येति । इदानीं वायुव्याणगुणानुरमक्षरं पुरुषम् । अक्षरपुरुष स्वतस्सत्यं कामयमाना इति । 'तदेतत्सत्यम्' 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' पुनश्च 'तदेतत्सत्यम्' इति पूर्वानुरोद्धेयवचनेन प्रमुक्तसत्यसन्देहात्प्राप्तयेतिभावः । दधुधेति अग्निहोत्रं

श्रीभाष्यम्

धर्मेषु कविमिरुद्रानि वर्णाश्रमोचितानि प्रेताग्निषु बहुधा सन्ततानि कर्माण्याचरतेति 'एषयः पन्थाः' (१.२.१) इत्यारभ्य 'एषयःपुण्यस्सुष्ठोः प्रहल्लोकः' (मु.१.२.६) इत्यन्तेन कर्मानुष्ठानप्रकारं, श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मस्वेकतरकर्मवैधुष्येऽर्थातरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वं अथथाऽनुष्ठितस्य चाननुष्ठितसमत्वम् अभिधाय 'गृधाह्वेते अष्टहा यशरूपा अष्टादकमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जराभृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति' (१.२.७) इत्यादिना फलामिसन्धिपूर्वपरत्वेन ज्ञानविधुरतयाचावरं कर्माचरतां पुनरावृत्तिमुपवा 'तप इच्छे ये ह्युपयन्ति' (मुण्डक.१.२.११) इत्यादिना फलामिसन्धिरहितं ज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म ब्रह्मप्राप्तये भवतीति प्रशाम्य 'परीक्ष्य लोकान्' (१.२.१२) इत्यादिना वेधलकर्मफलेषु विरक्तस्य यथोदितकर्मानुष्ठेहीतं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानं जिज्ञासमानस्य च आचार्योपसदनं विधाय 'तदेतन्मत्तं यथा सुदीप्तान्' (२.१.१) इत्यादिना 'सोऽविद्या ग्रन्थि विकिरतीह सोम्य' (२.१.२०) इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषपर्यानु-

श्रुतप्रकाशिका

भेदेन प्रेता आग्नेय 'अग्नित्रयमिदं प्रेता' इति नैषधुक्ताः आचरन्तीति । उच्यत इति पूर्ववाक्यादनुपपन्नः एष-
इत्यादि । एकरत्नमवैधुष्येऽर्थातरेषां निष्फलत्वमित्यनेन 'यस्याप्रहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाप्रयणंमतिविधिर्जितं च अहु-
तमवैश्वदेवम्' इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः अथथाऽनुष्ठितस्थाननुष्ठितसमत्वचेत्यनेन 'अश्रद्धया अविधिना हुतमासंभ्रमा-
त्स्य लोकान् हिनस्ति' इत्यस्यार्थ उक्तः । इदं च निष्फलाघनकर्मविषयमुक्तम् 'गृधाह्वेते अष्टहा' इति तत्प्रक-
रणत्वात् 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति मोक्षसाधनकर्मणा यथाच विपरीतत्वप्रतिपादनाच्च गृधाह्वेते इत्यादि । अष्टा-
दशोक्तम् 'अष्टादशरमु युक्तं श्रुतेषां प्रदर्शनार्थमिदं श्रुतिस्मृतिचोदितं कर्मैतद्यः । यदा षोडशशिविषयज्ञानरूपा-
ष्टादशपुरुषेषु विहितम् । यदा 'नवप्राम्यानुष्ठानालभते नवारण्यान् उभयान्यनुष्ठानालभते' इति ध्रु सुखाष्टादशपु-
हविष्कर्ममिति । यशशब्दः कर्मसामान्यवाची यषु पुरुषेषु स्मृतिविहितमवरं कर्म पलायित्वाऽस्ति एतच्छ्रेयो येऽभि-
नन्दन्ति ते पुरुषा जराभृत्यु अपि यान्तीत्यन्वयः । ब्रह्मप्राप्तये भवतीत्यनेन 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रा-
मृतसपुत्रपोऽन्ययात्मा' इत्यस्यार्थ उक्तः । 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिवाक्य गुरुपसर्तविषयनिर्णयमविधिः अन्य-
न्यायविद्वान्नादरूपम् ॥

तृतीयपञ्चाशत्तन्त्रे-तदेतत्सत्यंयथेत्यादिना । भूतयोग्यक्षराक्षरापरतः परस्यचानन्यत्वमित्ये प्रथमतोत्तियस्य
पञ्चैकैकं धर्मप्रत्यभिज्ञानकविशेषेणानि दशयति पूर्वोक्तस्येत्यादिपदैः पूर्वोक्तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्पादकानि यदा तद्वर्ण-
'तदक्षरमाधियम्यते' 'भूतयोनिं परिपश्यन्ति' 'तथाक्षरा द्वैविध्यास्सोम्यभावा प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति'
इति वाक्ययोरेकविषय य दर्शित अक्षरस्य भूतयोनिरेति 'तपसा चीयते ब्रह्म' 'तपो ब्रह्म परामृतम्' इत्यनयो-
रेकपञ्चय दर्शित परस्य ब्रह्मण इति 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इत्यवगतकार्यब्रह्मव्युदासार्थः परशब्दः 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण'
'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यनयोरैकविषय वाभिप्रायेण परमपुरुषस्यैवमुक्तम् । तत्र 'यस्मात्परं नापरमस्ति' इत्युक्त-
सामान्यविकाराहित्यत्वनानां परमशब्दः । अक्षरपुरुषशब्दाभ्या 'येनाक्षरं पुरुषम्' इति द्वितीयस्यैवैकैक्यं च दर्शितं
मवाति अत्राह 'अक्षराद्विधिव्यासोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति' इत्युक्तया 'दिव्योऽहमूर्तं पुरुषः सधा-
क्षम्यन्तरः' इति, प्रकृतकारणाक्षरपरामर्शितञ्जन्देनाक्षरापरतः परस्य सामान्यविकरणत्वात् भूतयोग्यक्षरमेवाक्षरा परतः

श्रीभाष्यम्

स्वैरन्वयस्वरूपगुणैस्त्वह सर्वभूतान्तरात्मनो विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपत्वम् तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय ' आविस्सन्निरहितम् ' (मु.२.१.१) इत्यादिना तस्यैवाक्षरस्याव्याकृतात्पर्यतोऽपि पुरुषात्परभूतस्य परस्य परव्योम्नि प्रतिष्ठितस्यानवधिना तिस्र्यायानन्दस्वरूपस्य हृदयगुहायामुपासनप्रकारम् उपासनस्य च परभक्तिरूपत्वमुपासीनस्याविद्याविमोक्तपूर्वकं ब्रह्मसमं ब्रह्मानुभवफलं चोपदिश्योपसंहृतम् ।

श्रुतप्रकाशिका

पर इत्यवगम्यते नाह तस्मादक्षरात्पर इत्युक्तम् । अपिचक्षरा पर इति पश्चादपि ' न तस्माज्जायते प्राण ' ' एष सर्वभूतान्तरात्मा ' ' तस्मादग्निस्समिधश्च सूर्यः ' इति दत्तात्म्य ' अतःसर्वा ओषधय ' इत्यन्तेषु वाक्येषु तमेव तदेतच्छब्दैः परामृश्य ' एतेषु भूतेषु तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ' इत्युक्त्वा ' पुरुष एवेदगँसर्वम् ' इत्यामिधानात् भूतान्त्वक्षरब्रह्मक्षरवाच्यः पुरुष एवाक्षरापरत इति प्रतीयते अनुक्तैरस्वरूपगुणैरित्यनेन ' दिव्योह्यमूर्त पुरुष ' इत्याद्युक्ताः । इदमन्वामूर्तेवविभु वादयो गुणा विवक्षिताः । विश्वरूपत्व विश्वकारत्वम् । तदेव विश्वशरीरशब्देन विशेषितम्, तदुपपादक सर्वभूतान्तरात्मतेर्येति पदम् । अतःप्रविश्य नियन्तृत्वादस्य विश्व शरीरतया प्रकारइत्यर्थः अननः ' पद्भ्यां प्रथिवीहोष ' ' अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च ' ' एतेषु भूतेषु तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ' ' पुरुष एवेदगँसर्वम् ' इति श्रुत्ययोऽनुसंहितः । तस्माद्विश्वसृष्टिचेइत्यनेन ' तस्मादग्निस्समिधश्च सूर्यः सोमःपर्जन्य ओषधय ' इत्याद्यर्थ उक्तः । विस्पष्टमित्यनेन, प्रथमतृतीयोऽण्डयोः पौनरुक्त्यपरिहारः, पूर्वोक्तसृष्टिप्रपञ्चनपरत्वात्पुनरुक्तिरितिः प्रायः ॥

चतुर्थखण्डार्थमाह—आधिरिति । आविस्सन्निरहितम् योगिनामपरोक्षं सन्निरहितम् । तस्यैव प्रथमतृतीयोऽण्डप्रतिपादितस्य अव्याकृतादिति । ' अक्षरात्परत परस्य ' इति तृतीयखण्डप्रतिपादितस्येत्यर्थः ' तदेतदक्षरं ब्रह्म ' इति वाक्यमभिप्रयत्नाह—परस्य ब्रह्मण इति । ' यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्यैव माहिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरेहोष न्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ' इत्यस्यार्थमाह—परमव्योम्नि प्रतिष्ठितस्येति । ' यस्यैव माहिमा भुवि ' इति ललाविभूत्यन्वय उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति त्रिवादिभूतिरुक्ता । ब्रह्मपुरे इति शब्दः ' एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् ' इतिवन्नकर्मधारय ब्रह्मपुरे आत्मा प्रतिष्ठित इति व्यतिरेकनिर्देशात् ' तद्विज्ञानेन परिपद्यन्ति धीराः आनन्दरूपमभूतं यद्विभाति ' इतिर्वाच हृदि निधायह—अनवधिकातिशयेति । हृदयगुहायामुपासनप्रकारमिति । ' एतद्योवेद निहित गुहायाम् ' इति पूर्वखण्डावसाने हृदयगुहायामुपासन विहितम् ' तदेतत्सत्यं तदभूतं तद्वद्व्यसोम्य विद्धि ' इत्यारभ्य ' प्रणो धनुश्शरो ह्यात्मा ' ' आत्मानमरणं कृत्वा ' इत्यादिमिच्छासनस्य प्रकार उक्त इत्यर्थः । हृदयगुहात्मन्वयुपासनस्यैव प्रकारोपदेशोऽप्य ननुपासनान्तरस्येति इदमवगतम् । ' गुहाचरन्नाम महत्पदम् ' ' प्रतिष्ठितोन्तर्हृदये सन्निधाय ' ' पद्मकोशप्रतीकारं सुपिर चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ' इति चतुर्थखण्ड एव तस्योपासनस्य हृदयगुहासम्बन्धित्वावगमात् । पाठकमादर्शकमस्य प्रपत्त्वात् ॥

षष्ठखण्डे प्रतिपन्नमर्थमाह—उपासनस्यचेति । ' यमेवैष घृणुते तेन लभ्यः ' इतिहि तत्रोक्तम् । २.१.१.१ क्रमेण तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपैति ' इति पञ्चमखण्डस्यवाक्यं हृदि निधायह—ब्रह्मसममिति । भोगमात्रेण साम्यमित्याह—ब्रह्मानुभवफलमिति । आविद्याविमोक्तपूर्वकमित्यनेन ' पुण्यपापे विधूय ' इत्य

श्रीभाष्यम्

अत एव विशेषणान्मेदव्यपदेशाच्च नास्मिन्प्रकरणे प्रधानपुरुषो प्रतिपाद्यते ॥

मेदव्यपदेशोऽपि हि ताभ्यां परस्य ब्रह्मणोऽत्र विद्यते ' दिव्योह्यमूर्तपुरुषस्सवाहाभ्य-
न्तरो ह्यजः । अत्राणोह्यमनाद्गुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ' (२.१.२) इत्यादिभिः अक्षरादव्या-
हृतात्परौ यस्समधिपुरुषः तस्मादपि परभूतोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाभिहितः परमा-
त्मेत्यर्थः । अद्वन्द्व इति वा, न क्षरतीति वाऽक्षरम् । तदव्याहृतेऽपि स्वविकारव्याप्तया वा
महदादिवक्ष्यामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणाभावाद्वाऽक्षरत्वं कथञ्चिदुपपद्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

ननु पञ्चमण्ड साम्यापत्तिरूपसगुणमोक्ष उक्तः ' वेदान्तविज्ञाने ' इति मन्त्रेण तस्य क्रममाविबन्धुत्तम् ' परे
ऽव्यये सर्वैर्ज्ञानमन्ति ' इति परममोक्षस्यैकवापत्तिरूपत्वमुक्तम् ' यथा नया ' इति विशेषप्रहाणमुक्तम् । ' ब्रह्मैव
भवति ' इत्येकवापत्तिनिगमनमिति । नेवम् । तथाहि ' सर्वमेवाविशन्ति ' इति ननिर्गुणप्राप्तिः सर्वशब्दस्य निर्गुणवा-
चिवाभावात् किंतु ब्रह्मविभूतिभूत वाद्वाप्यसम्स्तजगदनुभवोक्ति ' ते सर्वेण सर्वतः प्राप्य धीरा ' इति स्वरस्य
ब्रह्मणः प्राप्तश्चकत्वात् सर्वशब्दमन सर्वशब्दवाच्यस्य ब्रह्मव्याप्यविभूतिवाच्यगमाच्च । ' वेदान्तविज्ञाने ' इतितु वाक्य
चरमशरीरावसाने ब्रह्मप्राप्तिप्रपादकमिति उच्यते ' गता जलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा. ' इति मन्त्रश्च मुक्तपरिरुक्तदेहिन्द्रिय
तदामिमानिदेवतादीनामितरचेतनाचेतनवप्रत्ये परमात्मनिल्यपरः ननु मोक्षपरः, मुक्तौ बलाशब्दोक्तभूतेऽद्रव्याण परमा-
त्मनैकवाच्यभावात् । पृथिव्यादियु ल्यएव परमात्मनि लय इतिचेत् अमुक्तदेहस्यापि पृथिव्यादियु ल्यादस्य वाक्यस्य
मुक्तविषयत्व नश्यात् । एकस्मिन्मुक्तस्यग्राहिदेवताश्च न परमात्मनि लीयन्ते अतश्चैव वाक्य नमुक्तस्य परमात्मैकवाप-
त्तिपरम् ' यथा नया. ' इतितु वाक्य मुक्तस्य ब्रह्मप्राप्तेः कर्मकृतनान्मरुप्रहाणपूर्वकवपरम् । ' ब्रह्मैव भवति ' इति
पूर्वोक्तसाम्यापत्तिनिगमनपरम् । ब्रह्मपर्यन्तस्वात्माविर्भावपर वा अतो यथोक्त एवायम् ॥

एष सौत्रहेतुद्वये विशेषणं प्रपञ्चनम् । उपवादितं हेतु हे चन्तरेण सहानुवदन् साध्यायेन घटयति अतएवमिति ।
मेदव्यपदेशस्तोपादान तस्य प्रपञ्चनाकाङ्क्षजननार्थम् । भदव्यपदेश प्रपञ्चयति भदव्यपदेशोऽपिहीति । अक्षरशब्दस्या-
व्याहृतवाचि व कथमित्यवस्थाया ' प्रोक्षणीप्यर्थसयोगात् ' इति न्यायमभिप्रेत्यावयवशक्ति दशयति अश्रुतइति । अश्रुत
इत्यवयवार्थं किमव्याहृते समवतीत्यशह-अव्याहृतेऽपीति । स्व विकारव्याप्येति । कार्याकारेण विकृतमश्र विकृता-
दन्य कारणेण. सूत्रमतया व्याप्नोतीत्यर्थः । अतएवेदमप्यसदर्थद्वय नादृङ्गनीय यदुच्यते, इहाय स ईशन्त. कस्मिन्नि-
द्वनाविशेषे रुद ननु यौगिक, अन्रथा सर्ववि-उत्पन्नौनस्यतात् तस्मात् ब्रह्मण उपपत्तिदक्षयते ' तस्मादेतद्ब्रह्म नाम-
रूपमन्न च जायते ' इति, इह ब्रह्मशब्दश-वश परमपुरुष ' येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यं प्रोधाचतां तत्त्वतो ब्रह्म
विद्याम् ' इति । ' पुरुष एवेदो सर्वं तपो ब्रह्म परामृतम् ' इति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरकविषयवाच्यगमादिति, तत्र
पुरुषशब्दशब्दयोस्तामानाधिकरण्यादक्षरस्य भूतयोनिवधवणात् पुरुष उपादान अक्षरात्परत परश्च सर्वविवादिद्योगात्
मित्ये, एव च ' अक्षरात्सम्भवति ' ' अक्षरात्परत ' इति अक्षरशब्दयोर्विरुपायता च नस्यादिति । तत्र तावन्नि-
मित्तोपादानभेदोऽनुपपन्नः तथास्ति निमित्तान्तरस्य स्थितयेन ब्रह्मविशानेन सर्वविज्ञानानुपपत्ते । नच कार्यदियत्तया
सर्वशब्दसङ्कोचात्तिमित्तान्तरस्य युवपत्ति, उपादानभूतस्यैव ब्रह्मणो निमित्तत्व वदता निमित्तान्तरत्व निरेषता वाक्यानां
भूयस्त्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानचोपक्रमकारत वा प्रकल्पम् । अक्षरपुरुषस्य ' दस्मात्पर नापरम् ' इति

मीमांस्यम्

सू-२४ रूपोपन्यासाच्च [१.२.२४]

श्रुतप्रकाशिका

सर्वेषां संभवति, सद्यश्चसुरसंप्रयोग एव तद्गतशाखापत्रपत्रलग्न्यादिशानं हृद्यदृष्ट्याभिज्ञादेव र भवति यद्वा सर्वे वि-
तीनि सर्ववित् सर्वस्वामीत्यर्थः, लब्धघनोहि घनस्वामी भवति । अतरसर्वेश वादिगुणको निमित्तोपादानभूतः सर्वस्वा
परः परमपुरुष एव ॥

सू-२४ रूपोपन्यासाच्च [१.२.२४]

गूढार्थसङ्ग्रहः

'कास्मि मगत्रो विशते सर्वपिदं विशत भवति' इति एतदुपनिषदुपक्रमः । अनन्तरम् 'अथ परा यया तदक्षरम
विगम्यते' इति । अत्रोपक्रमोक्तप्रतिरेव 'नामरूपाद्रिमुक्तः परावर पुरुषमुपैति' इत्यत्र विशदीकरणेन जीवभिरपरस्यैव
विवक्षायाः सिद्ध्या एकविशानेन सर्वविशानप्रतिशयां सर्वशब्दे जीवोऽपि विवाक्षित इत्यङ्गीकरणीयम् । अत्र श्रुत्यन्तरो
क्तदिशैवात्रापि उपक्रमप्रभृति सर्वविशेषणपरिशीलनेन भेदव्यपदेशेन च प्रकृतिजीवव्यावृत्ति विवक्षा सिद्धयतीत्युभय्या
उपपत्त्यावृत्तिः सङ्गतेति ॥

'रूपोपन्यासाच्च' इति । 'अभिर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रस्यौ दिशश्चोत्रे वाग्विभृताश्च देवाः । वायुः प्राणो हृद्य
विभक्तस्य पद्भ्यां प्राणैर्वाहिय सर्वभूतान्तरात्मा' (सु.२.१.४) इत्यत्र सर्वभूतशरीरिणः औपनिषदपुरुषस्यैव रूपं प्रतिपाद्यते
त्रैलोक्यशरीरकवेन त्रिषु लोकेषु विशमानानां पदार्थानां मूर्ध्नादिना रूपेण कृतम् । एतावन्मात्रेण रूप कल्पितम् पर-
मार्थविधायिणी नेयं श्रुतिरिति न भ्रमितव्यम् । मट्टपादैः 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र आरोपनिराकरणपूर्वकसदृशाभेदस्यैव
व्यवस्थापनया गुणवादेनैव सूत्रपयालोचनया च वेदेन कुत्राप्यारोपः अङ्गीकरणीयः । तथासति वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् अत्र
सादृश्यानेक्येन एव 'अभिर्मूर्धा' इत्यादिव्यपदेशः । प्राचीनैरालंकारिकैः रूपकस्यैव सदृशाभेद एव प्रतीयत इत्यङ्गी-
कारात् अनन्तर तादृश्यप्रतीत्यङ्गीकारेण विशिष्टविशेषणालंकारित्वोपपादनेऽपि रूपेण तदपेक्षामात्रेण नानुपपत्तिः । नवीनैः
दीक्षितादिभिः रूपकस्यैव आहार्याभेदशब्दबोधसिद्धान्तस्यापनमद्वैतिसंमतस्य वेदे अभावे सामानाधिकरण्यात् साधना
भिनिवेशमावेदयति । अख्यातिवादे तु अनुपपत्तिरेव नास्ति । लोकत्रयव्यापकस्य परमात्मनः विग्रहपरिमाणानुरोधेन देश
विशेषावच्छेदेन शरीरावयवानां प्रतिपत्तिर्लोक्याय तच्छेदस्यभूतानां मूर्ध्नादिरूपेण कृतमिति । अयमर्थः सर्वादिशिदि-
भावप्रकाशे तृतीयसंयुते निरूपितः ॥

'अद्वैतस्यादिगुणको धर्मोक्तिः' इत्युपक्रमसूत्रम् । 'रूपोपन्यासाच्च' इत्यन्तिमसूत्रम् । अत्रचायमाशयः
निर्गुणत्वश्रुतिवत् अशरीरत्वश्रुतिरपि वर्तते । निर्गुणश्रुतौ 'यत्तदद्वैतमप्राहमचरणम्' इत्युक्त्या येषां गुणानामङ्गीकारे
धर्मिणोऽनित्यत्वप्रसक्तिः नतदृणा अङ्गीकरणीयाः तद्गुणनिषेधपरा निर्गुणश्रुतिः 'नित्यं चिद्रवत ह्यक्षरम्' इत्यु-
क्तगुणानामङ्गीकारे नविरोधः । एव हेयगुणनिषेधसदृश्वटित 'अक्षरशब्ध' 'अव्यापिपाद' शब्दप्रतिपत्त्यङ्गीकारे
पाणिपादनिषेधोऽपि कर्ममूलकतान्निघपरः । 'अभिर्मूर्धा चक्षुषी' इत्युक्तचक्षुरादिकृतं नकर्ममूलकमिति नविरोधः । अय
चायंः अधिकरणोपक्रमोपसंहारसूत्रार्थां सूत्रकृता पर्यालोचित एव ॥

अद्वैतस्यादिगुणकाधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

‘ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रस्यौ दिशश्श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी होष सर्धभूतान्तरात्मा ’ (सु.२ १.४) इतीदृशं रूपं सर्धभूतान्तरात्मनः परमात्मन एव सम्भवति ; अतश्च परमात्मा ॥

अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरण समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

सर्वभूतान्तरात्मन इति । सर्वभूतान्तरात्मसम्बन्धितयान्यमानमीदृश रूपं परमात्मन एव सम्भवतात्पर्यः ॥

निर्विशेषवाद तावदिदं सूत्रत्रयमनुपपन्नम् । अभावरूपाणामप्यदृश्यत्वादीनां गुणव्यवहारात् सर्वश्रुतवादिधर्मव्यवहाराच्च प्रथमसूत्रविषयम् । व्यावर्तकधर्माधारमाध्यं व्यावृत्त्यपारमाध्यात् भूतयोन्यक्षरस्य प्रधानव्यावृत्त्यदिदेश्ये भेदमित्यथात्वे भेदव्यपदेशेन परमात्मवसाधनमप्ययुक्तम् । शारीराद्विशिनष्टि प्रधानाद्भेद व्यपदिशतीति द्वितीयसूत्रार्थवर्णनमप्यनुचितम् विशेषणभेदव्यपदेशयोरेकैकस्यैव शारीरप्रधानव्यावर्तनश्च वात् । दिव्यत्वामूर्त्त्वपुरादादादयोहि कास्मैव प्रधानस्यापि न सम्भवन्ति ‘ अक्षरात्परत पर ’ इति जीवव्यावृत्तिरापिहि प्रतीयते ‘ सूक्कारणकरणाधिपाधिप ’ इति अक्षरात्परादि जीवः, विशेषणशब्दस्य ‘ दिव्योद्यमूत् ’ इति श्लोकोक्तार्थमात्रविषयवचानुक्तसङ्कोचक्रामावात् एकविज्ञानन सर्वविज्ञानाभिधानादीनां भूतयोन्यक्षरस्य चिदचिद्व्यावृत्तिपरकवादिदेश्येन वस्तु युक्तम्, ननु धर्मशब्देन नष्टकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभिधानं नाम परमात्मगतो धर्मः । अतस्तादृश विशेषणजातद्वितीयसूत्रेण विवक्षितं भवितुमर्हति, न प्रथमेन ‘ रूपोपन्यासाच्च ’ इति सूत्रस्य ‘ पुरुषपदेदम् ’ इति वाक्यप्रतिपन्नसर्वात्मकत्वप्रतिपादनपरत्ववर्णनमनुपपन्नम्, पूर्वसूत्रयोरन्यतरविवक्षितैकविज्ञाननिबन्धनसर्वविज्ञानान्तर्गतत्वात् सर्वात्मभावस्य । नच त्रैलोक्यशरीरहिरण्यगर्भोत्पत्तिः ‘ अग्निर्मूर्धा ’ इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्या अजायतेत्यप्याहारप्रसङ्गात् ‘ एतस्माज्जायते प्राणः ’ तस्माद्गमिसामिधश्च ’ इति प्रकरणवशादध्याहार इति चेन्न, अन्तरप्रकरणस्य भूतयोन्यक्षरविषयमहाप्रकरणविरोधे दुर्बलत्वात् सर्वरूपान्तरात्मवलिङ्गवाचित्वाच्च । तदिदं परमकारणस्य लिङ्गं ननु कार्यस्य नच कारणस्य विग्रहवत्त्वानुपपत्त्या हिरण्यगर्भपरत्वाश्रयण अनन्तर येनान्तराधिकरण एव त्रैलोक्यशरीरकस्य परमात्मत्वाया उपपादयिष्यमाणं वात् । यस्यामिरास्यं द्यौर्मूर्धा ’ इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धं च भगवत् त्रैलोक्यशरीरस्य यदि क्वचिद्विरण्यगर्भस्य त्रैलोक्यशरीरत्वमवमभ्यते तदानीमापि परमात्मा एकत्वेनैव तस्य तथात्ववर्जनीयं ‘ सृष्टिं तत्तत्करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजायते ’ ‘ तथान्तरात्मा मम च येचान्ये देहिसङ्घिता ’ इति चतुर्मुण्डस्य भगवदनुप्रवेशतदन्तरात्मत्वावगमात् । अत परमात्मन एव त्रैलोक्यशरीरवत् ‘ अग्निर्मूर्धा ’ इत्यादिना अभिधीयते । अतस्तथाणा यथोक्त एवार्थः ॥

अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणं समाप्तम्

अथ वेदान्तसारः

सू—२२ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्’ इत्यारभ्य (सु.२.१.२.) ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (सु.२.१.४) ‘अक्षरात्परत.पर.’ इत्यादौ प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, ‘यत्सर्वज्ञसर्ववित्’ (सु.१.१.९) इत्यादिधर्मोक्तेः ॥

सू—२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१.२.२३)

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपविशेषणव्यपदेशान्नप्रधानम् ‘अक्षरात्परत.पर’ (सु.२.१.२.) इति प्रधानात्परत. प्रत्यगात्मनोऽपि पर इति भेदव्यपदेशात् न प्रत्यगात्मा च । अथवा सामानाधिकरण्येन परतोऽक्षरात् पद्यां विशकात्पर इति भेदव्यपदेश ॥

सू—२४ रूपोपन्यासाच्च (१.२.२४)

‘अग्निर्मूर्धा’ (सु.२.१.४) इत्यादिना त्रैलोक्यशरीरोपन्यासाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू—२२ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (१.२.२२)

आथवेणे—‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्’ (सु.१.१.५) इत्यारभ्य ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (१.१.६) ‘अक्षरात्परत पर’ (सु.१.२.१) इत्यादौ किं प्रधानपुरपौ प्रतिपाद्यते? उत परमात्मैवेति सशयः । प्रधानपुरपाविति पूर्वं पक्षः । पृथिव्याद्यचेतनगतदृश्यत्वादीनां प्रतिषेधात्तज्जातीयाचेतनं प्रधानमेव भूतयोन्यक्षरमिति प्रतीयते । तथा ‘अक्षरात्परत परः’ (सु.२.१.२) इति च तस्याधिष्ठाता पुरप एवेति । राद्धान्तस्तु—उत्तरत्र ‘यत्सर्वज्ञसर्ववित्’ (सु.१.१.९) इति प्रधानपुरपयोरसम्भावित सार्वज्ञ्यमभिधाय ‘तन्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते’ (सु.१.१.९) इति सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पाज्जगदुत्पत्तिश्रवणात्पूर्वोक्तमदृश्यत्वादिगुणकभूतयोन्यक्षरम् ‘अक्षरात्परत परः’ (सु.२.१.२) इति च निर्दिष्टं तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति विज्ञायते । सूत्रार्थस्तु—अदृश्यत्वादिगुणक. परमात्मा, सर्वज्ञत्वादि तद्धर्मोक्तेः ॥

सू—२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१-२.२३)

विशिनष्टिहि प्रकरण प्रधानाद्भूतयोन्त्यक्षरं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिना ? तथा 'अक्षरात्परतः पर' (सु.२.१.२) इति ; अक्षरात् अत्र्याकृतात् परतोऽवस्थितात्पुरपात् पर इति पुरपाच्चास्य भूतयोन्त्यक्षरस्य भेदो व्यपदिश्यते अतश्च न प्रधानपुरपौ ; अपितु परमात्मैवात्र निर्दिष्टः ॥

सू—२४ रूपोपन्यासाच्च (१ २.२४)

'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिना समस्तस्य चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य भूतयोन्त्यक्षररूपत्वेनोपन्यासाच्चा यमदृश्या त्वादिगुणकः परमाल्मा ॥

॥ इति वेदान्तदीपे अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावळी

दृश्यत्वादेर्निषेधो विकृतिमतिभवत्यक्षरे सन्निकर्षात्
पञ्चम्युक्ताक्षरं तत्तदवधिकपरः पञ्चविंशोऽस्तु मा भूत् ।
सर्वज्ञत्वादिदृष्टेः प्रथमसमुदितं त्वक्षरं ग्रथ शुद्धम्
पश्चादुक्तं तु जीवादिकभवधितया भेदतस्तत्परोक्तेः ॥

॥ इति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

पूर्वाधिकरणान्तिममूत्रे विषयवाक्ये त्रैलोक्यशरीरकत्वं परमात्मनो रूपमित्युक्तम् । त्रैलोक्यशरीरकत्वस्यैव मादेशिरुन्वमपि प्रतिपाद्यते । त्रैलोक्यशरीरकत्वं प्रादेशिकत्वं च परस्परविच्छेदम् । अत नेदं परमात्मनो रूपम्, अपितु कल्पितमेव । 'वैश्वानरस्य को न आत्मा किं ज्ञेयं आत्मानमेव नोद्गृही इत्युपक्रमे पश्चे बहुर्यसाधारण-
वैश्वानरशब्दप्रयोगेण प्रतिपन्ननेऽपि तस्यैव निर्देगेन इदं परमात्मनो रूपमिति निर्णयो नसम्भवतीति श्रुतिवाक्येनैव सूच्यते इति शङ्काया वैश्वानराधिकरणं प्रवृत्तम् । असिन्नाधिकरणे शून्यत्वादिपरमात्मनो रूपमिति निर्णये

‘रूपोपन्यासाच्च’ इति सूत्रोक्त रूप परमात्मन एवेति सिद्धयति । तेनादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे अदृश्यत्वादि गुणरूपरमात्मविषया या विद्या सा निर्गुणविद्या, वैश्वानरविद्यातु सगुणविद्येति परसमतार्थोऽपि न श्रुतौ विवक्षित इति सूत्रकृत्वा निर्धारितं भवति ॥

‘तदधिगम उत्तरपूर्णाधयोरश्लेषनिनाशौ तद्व्यपदेशात्’ इत्यादौ वैश्वानरविद्याघटक ‘तद्यथेपीकातुलम्’ इति श्रुत्यर्थेन्य परविद्यासामान्यविषयत्व व्यवसाय्य तदन्तराधिकरणेऽप्ययमेवार्थं प्रतिष्ठापितम् । इत्थं च परविद्यासामान्यं प्रापश्चिद्व्यपदेशमेव कर्मज्ञयफलकं च । तत्र सगुणनिर्गुणविद्याविभाग न सूत्रकृत्सम्मतः । अत्र सूत्रेषु प्रथमसूत्रे साधारणशब्दो निर्दिष्ट अतएव न देवताभूतश्च इति सूत्रे देवताभूतयो पूर्वपक्षे प्राप्तिस्सूचिता । ‘शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेत्’ इत्यत्रान्तःप्रतिष्ठानवत् जाठराग्निरपि पूर्वपक्षे प्राप्तिस्सूच्यते । अतः देवताभूतं पृथिवीपरमात्मसाधारणत्वाद्द्वैश्वानरशब्दस्य अर्थनिर्णयो न सम्भवति । साधारणशब्दप्रयोगानुरोधेनैव ‘शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्व’ कोटिन्सशय भाष्ये प्रतिपादितं ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्

सू—२१ वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात् (१.२.२५)

इदमामनन्ति छन्दोगाः—‘आत्मानमेवेम वैश्वानर सम्प्रत्यध्वेपि तमेव नो ब्रुहि’ (मृण्डक. २.१.४) इति प्रकृत्य ‘यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरं श्रुपास्ते छां ५.१८.१’ इति । तत्र सन्देहः—दिमय वैश्वानर आत्मा, परमात्मेति शक्यनिर्णयः, उत

अथ वैश्वानराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—२५ वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात् (१.२.२५)

विषयमाह—इदमिति । अध्येपि ‘इवस्मरणे’ स्मरसि उपास्त इत्यर्थः । यद्वा ‘इण्गता’ गत्यर्थानुष्यर्थाः अगच्छतीत्यर्थः । यद्यपि ‘कोन आत्मा किं ब्रह्म’ इत्यात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमादुपसंहारस्य च तदानुगुण्येन नेयत्वान्न सन्देहोदय तथाऽपि समानप्रकरणे बाजसनेये अग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामुपक्रमान् सशय-

गूढार्थसंग्रहः

वैश्वानरः परमात्मा साधारणशब्दस्य विशेषात् । विशेषशब्दाश्च इतरव्यावृत्तिं व्यावर्तकहेतव अस्वामेवोपनिषदि वर्तन्ते इति तात्पर्येण तदुक्तम् । कैकयेन यजे ऋत्विश्वरणाथं प्रार्थने कृतेऽपि धाराशाविरह-सूचनमुत्सेन ब्रह्मज्ञान प्रश्नस्यैव कारणेन मुमुक्षुत्व प्रष्टव्या मिद्धम् । तेन मुमुक्षुपृच्छयमानत्वं ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’

श्रीभाष्यम्

न इति । किंप्राप्तम् ? अशक्यनिर्णय इति । कुतः ? वैश्वानरशब्दस्य चतुर्वर्षेषु प्रयोगदर्शनात् जाठराग्नौ तावत् 'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघते तस्यैव घोषोभवति यावदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति सयदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति' (वृ. ७.९.१.) इति महाभूतवृत्तीये च 'त्रिधसा अग्नि भुवनाय देवा वैश्वानर केतुमन्हामकृष्वन्' (ऋ.मं १०.८८.१२) इति ; देवतायांच 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा द्विकं भुवनानामग्निश्रीः' (यजु. का. १.५.११) इति । परमात्मनि च 'तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत्' (अष्टक. ३. प्रश्न ११. अनु. ८) इति, 'स एष वैश्वानरो त्रिधरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' (प्रश्न. १. ७) इति च । वाक्योपक्रमादिपूपलभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वाद्युगुणतया नेतुं शक्यानीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

साधारणशब्दस्य सूत्रस्थत्वनिन्दनं । ननु, प्रयोगसाधारण्यहि वैश्वानरशब्दस्य साधारणत्व अक्षरशब्दोऽपि हि प्रकृतिपुरुषेश्वरसाधारण- प्रयुज्यते 'अक्षरात्परतःपरः' 'क्षर प्रधानममृताक्षर हरः' 'यया तदक्षरमवि- गम्यते' इत्यादि । ततश्च 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' इत्यापि शक्यनिर्णयत्वाशक्यनिर्णयत्वे सदेहविषयतया वक्तव्ये तथा च न कृत, किंतु प्रधानं वा जीयो वा परमात्मा वेति विचार कृत इहापि तथैव सशयो वक्तव्य इति, वम् तत्रहि प्रयोगसाध्यातिरिक्त प्रकृतिपुरोऽन्यतरविषयत्वनिर्धारक पूर्वपक्षहेतुर्विद्यते । अतस्तथा सदेहो उपपद्यते, इहतु प्रयोगसाध्याप्यस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वात्स्य च जाठरभूतवृत्तीयदेवतास्वन्यतम निर्धारकत्वाभावात्स्य परमात्मलिङ्गादर्शने तद्विषयत्वनिर्णयप्रतिबन्धनत्वात् त्रेताकल्पनादीनामनिर्धारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्वे सशयविषयतयोक्ते ॥

गूढार्थमग्रहः

इति प्रथे आत्मब्रह्मणोरैक्यं भेदो वा इत्यर्थनिर्णयोऽपि प्रष्टुणा नास्तीति सूच्यते । 'यस्त्वेतं प्रादेशमानममि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त' इति केकयप्रतिवचने ब्रह्मशब्दम्याने वैश्वानरशब्दप्रयोगेण ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यात् निर्देशेन च वैश्वानरशब्दार्थं ब्रह्म । स एवात्मा इत्यर्थं सिद्ध । तेन ब्रह्मशब्दोऽपि एको हेतु, आत्मान्शब्दार्थ- सर्वान्तर्यामित्वस्यैव 'अग्निर्मूर्धा' इति श्रौतौ 'एष सर्गमृतान्तरात्मा' इति मुण्डके स्पष्टमुक्तस्य आत्मशब्दे विरक्षिततया द्युर्धत्वाद्युक्तसर्गमृतान्तर्यामित्व-विशदीकरणार्थत्वस्य अत्रात्मशब्दे विवक्षितत्वेन सर्वान्तर्यामित्वमेको हेतु । एतज्ज्ञानस्य 'तद्यथेपीकातूलम्' इत्यादिना सर्गपापद्राहकत्वमुत्पन्न वक्ष्यत इति एते हेतव । एतैर्हेतुभिः वैश्वानरशब्दस्य साधारण्यमपि परमात्मेतरोधकत्वव्यावृष्ट्या वैश्वानर परमात्मा इति सूत्रार्थं ।

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात्—वैश्वानरः परमात्मा, कृतः साधारणशब्दविशेषात्। विशेष्यत इति विशेषः

साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मानाधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः। तथा हि 'औपमन्यवाटयः पञ्चमे महर्षयरममेत्य को न जात्मा किं ब्रह्म' (छां. ५. १. १) इतिनिर्वाय 'उद्दालको इव भगवन्तोऽयमारुणिस्मप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छाम (५. १. २) इत्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः। स चोद्दालक एतान् वैश्वानरात्मविज्ञानमिलक्ष्यात्मनश्च तत्राकृत्स्नवेदितुं मत्वा 'तान् होवाचाश्नपतिर्न भगवन्तोऽय केरुयस्मप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छाम' (छां. ५. १. ४) इति। तेचोद्दालकरूपस्तामश्नपतिमभ्याजग्मुः। स च तान्महर्षान् यथाहं पृथगभ्यर्च्य 'न मे स्तेनः' (छां. ५. १. ५) इत्यादिना 'यक्षमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' (५. १. ५) इत्यन्तेनात्मनो व्रतस्यतया प्रतिग्रहयोप्यतां ज्ञापयन्नेव तत्रविद्धिरपि प्रतिपिद्धपरिहरणीयतां विहितकर्मवर्तव्यतां च प्रज्ञाप्य 'यावदेकैस्सा ऋत्विजे धनं दास्यामि तारद्भगवद्भयो दास्यामि वमन्तु भवन्तः' (छां. ५. १. ५) इत्युच्यते। ते च मुमुक्षवो वैश्वानरमात्मान

श्रुतप्रकाशिका

न्वेनमति सशयलक्षणाप्रामाण्य पूर्वपक्षित स्यात् तच्चायुक्त, प्रथमे काण्डे वेदप्रामाण्यस्य समर्थितत्वमुप जीव्यारब्धत्वाच्छरीरकस्य। अतोऽर्थविशेषपरत्व पूर्वपक्षीकर्तव्यम् नत्वशक्यनिर्णयत्वम्। नैवम्। चतुर्थार्धेऽप्यन्यत मानिर्धारणेऽपि सर्वथा कस्मिंश्चिदर्थे प्रमाणमेवेदमिति सामान्यतः प्रामाण्यनिश्चयस्यानयोद्यत्वात्। तद्धि नित्यनिर्दोषा वाक्यतया स्थापितम्—'त्रिविश्वशब्दस्य मन्त्रत्वे स्वभावस्स्यात्' इति न्यायेन प्रामाण्यसिद्धिः। किमय वैश्वानरात्मा परमात्मेति शक्यनिर्णयः? उता, तदर्थमालम्ब्यशब्दोपक्रमो वैश्वानरस्य ब्रह्मभावमगमयति नेति? तदर्थमग्निशब्द सामानाधिकरण्य, त्रेताकल्पन प्राणाहुत्याधारकत्वादि, किं वैश्वानरस्य ब्रह्मभावविरोधानि उत नेति? किं 'एवोऽग्निर्नैश्वानरः' इत्यग्निशब्दोऽग्निमात्रपर, उताग्रजवस्यपरमात्मपर? इति। अग्निशब्दस्याग्निमात्रपरत्वे अग्नि शब्दसामानाधिकरण्यत्वादीनां ब्रह्मभावविरोधितया आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमस्यापि ब्रह्मभावावगमनत्वाभावेनाशक्यनिर्णय इति पूर्वपक्षः। अग्निशब्दस्य परमात्मपरत्वे अग्निशब्दसामानाधिकरण्यत्वादीनां ब्रह्मभावावविरोधितया आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमस्य ब्रह्मभावावगमनत्वोपपत्तौ नैश्वानर परमात्मेति शक्यनिर्णय इति राद्धान्तः। वैश्वानरशब्दस्य चतुर्थार्धेऽप्यिति। जीवपर- साधारणात्मशब्दसद्भावेऽप्यात्मशब्दस्य वैश्वानरमात्मानमिति वैश्वानरशब्दविशेषितत्वावैश्वानरशब्दस्य च जीवमात्रे

श्रीभाष्यम्

न इति । किंप्राप्तम् ? अशक्यनिर्णय इति । कुतः ? वैश्वानरशब्दस्य चतुर्ष्वर्थेषु प्रयोगदर्शनात् जाठराशौ तावत् 'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैव घोषोभवति यावदेतत्कर्णावधिधाय शृणोति सयदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति' (वृ. ७.९.१.) इति महाभूतवृत्तौ च 'त्रिधस्सा अग्नि भुवनाय देवा वैश्वानर केतुमन्हामकृष्वन्' (ऋ.सं १० ८८.१२) इति ; देवतायां च 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिथीः' (यजु का.१.५.११) इति । परमात्मनि च 'तदात्मन्येव हृद्ग्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रासत्' (अष्टक ३. प्रश्न ११. अनु. ८) इति, 'स एष वैश्वानरो त्रिधस्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' (प्रश्न. ७) इति च । वाक्योपक्रमादिप्रपञ्चभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वाण्युगुणतया नेतुं शक्यानीति ॥

श्रुतप्रकाशिका

साधारणशब्दस्य सूत्रस्वत्वनिबन्धनं । ननु, प्रयोगसाधारण्यहि वैश्वानरशब्दस्य साधारणत्व अक्षरशब्दोऽपिहि प्रकृतिपुरुषेश्वरसाधारण प्रयुज्यते 'अक्षरात्परतःपरः' 'क्षर प्रधानमसृताक्षर हरः' 'यया तदक्षरमधि गम्यते' इत्यादि । तन्त्र 'अक्षरमग्ररान्तधृतेः' इत्यपि शक्यनिर्णयत्वाश्रयनिर्णयत्ये मदेहविषयतया वक्तव्ये तथा च न कृत, किंतु प्रधान वा जीवो वा परमात्मा वति विचार कृत इहापि तथैव सगयो वक्तव्य इति, वम् तत्रहि प्रयोगसाधारण्यतिरिक्त प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरविषयत्वनिर्धारक पूर्वपक्षहेतुर्विद्यते । अतस्तथा सदेहो उपपद्यते, इहतु प्रयोगसाधारण्यस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वात्तस्य च जाठरभूतवृत्तौ देवतास्वन्यतम निर्धारकत्वाभावात्तस्य परमात्मलिङ्गादर्शने तद्विषयत्वनिर्णयप्रतिबन्धकत्वात् त्रेतामल्पनादीनामनिर्धारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, शक्यनिर्णयत्वा शक्यनिर्णयत्वे सशयविषयतयोक्ते ॥

गूढार्थमग्रहः

इति प्रश्ने आत्मत्रयणोरैक्य भेदो वा इत्यर्थनिर्णयोऽपि प्रष्टव्या नास्तीति सूच्यते । 'यस्त्वेतं प्रादेशमात्रमग्नि विमानमात्मान वैश्वानरमुपास्त' इति केरुयप्रतिवचने ब्रह्मशब्दस्याने वैश्वानरशब्दप्रयोगेण ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यात् निर्देशोऽपि वैश्वानरशब्दार्थं ब्रह्म । स एवात्मा इत्यर्थं सिद्ध । तेन ब्रह्मशब्दोऽपि एको हेतु, आत्मान्शब्दार्थ-सर्वान्तर्यामित्वस्यैव 'अग्निर्मूर्धा' इति श्रुतौ 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति मुण्डके स्पष्टमुक्तस्य आत्मशब्दे विवक्षिततया द्युर्मूर्त्वाद्युक्तमर्भूतान्तर्यामित्वविशदीकरणार्थत्वस्य अत्रालम्बशब्दे विवक्षितत्वेन सर्वान्तर्यामित्वमेवो हेतु । एतज्ज्ञानस्य 'तद्यथेपीकातूलम्' इत्यादिना सर्वाभाषद्राहकत्वमुच्यते वक्ष्यते इति एते हेतव । एतैर्हेतुभि वैश्वानरशब्दस्य साधारण्यपि परमात्मेतरनोपकत्वव्यावृत्त्या वैश्वानर परमात्मा इति सूत्रार्थं ॥

श्रीभाष्यम्

एव प्राप्तेऽभिधीयते—वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात्—वैश्वानरः परमात्मा, इतः साधारणशब्दविशेषात्। विशेष्यत इति विशेषः

साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मानाधारणैर्धर्मविशेष्यमाणत्वादित्यर्थः। तथा हि 'औपमन्यनादयः पञ्चैव महर्षयस्समेत्य को न आत्मा किं ब्रह्म' (छां. ५. ११. १) इतिविचार्य 'उद्दालको इति भगवन्तोऽयमारुणिस्मप्रतीममात्मान वैश्वानरमध्येति त इन्ताभ्यागच्छाम (५. ११. २) इत्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मनिज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः। स चोद्दालक एतान् वैश्वानरात्मनिज्ञानमभिलक्ष्यात्मानश्च तत्राकृत्स्नवेदित्वा मत्वा 'तान् होवाचाइनपतिर्न भगवन्तोऽय केरुयस्सप्रतीममात्मान वैश्वानरमध्येति त इन्ताभ्यागच्छाम' (छा ५. ११. ४) इति। तेचोद्दालकरूपेणैवमवपतिमभ्याजग्मुः। स च तान्महर्षीन् यथाहं पृथगभ्यर्च्य 'न म स्तेनः' (छां ५. ११. ५) इत्यादिना 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' (५. ११. ५) इत्यन्तेनात्मनो त्रतस्यतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव प्रज्ञाविद्धिरपि प्रतिपिद्धपतिहरणीयतां विहितकर्मकर्तव्यता च प्रज्ञाप्य 'यावदेरेकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तारङ्गवद्भयो दास्यामि वसन्तु भवन्तः' (छा. ५. ११. ५) इत्यनोचत्। ते च सुमुखो वैश्वानरमात्मानं

श्रुतप्रकाशिका

नन्वेवमिति सशयलक्षणाप्रामाण्य पूर्वपक्षित स्यात् तच्चायुक्त, प्रथमे ऋण्डे वेदप्रामाण्यस्य समर्थितत्वमुप जीत्यारवत्वाच्छारीरकस्य। अतोऽर्थविशेषपरत्व पूर्वपक्षीकृतं यम् नत्वशक्यनिर्णयत्वम्। नैवम्। चतुर्वर्धेष्वन्यत मानिधारणेऽपि सर्वथा कस्मिंश्चिदर्थे प्रमाणमेवेदमिति सामान्यत प्रामाण्यनिश्चयस्यानपोद्यत्वात्। तद्धि नित्यनिर्देशा वाक्यतया स्थापितम्—'त्रिविश्वस्य मन्त्रत्वे स्वभावस्स्यात्' इति न्यायेन प्रामाण्यमिद्धि। किमय वैश्वानरात्मपरमात्मेति शक्यनिर्णयः? उत, तदर्थमात्मत्रयशब्दोपनमो वैश्वानरस्य ब्रह्मभावमग्रमयति नेति? तदथमग्निशब्दसामानाधिकरण्य, त्रेताकल्पेन प्राणाहुत्याधाररूपाणि, किं वैश्वानरस्य ब्रह्मभावविरोधीनि उत नेति? किं 'एपोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यग्निशब्दोऽग्निमात्रपर, उताग्रजवस्यपरमात्मपर? इति। अग्निशब्दस्याग्निमात्रपरत्वे अग्निशब्दसामानाधिकरण्यादीना ब्रह्मभावविरोधिनया आत्मत्रयशब्दोपक्रमस्यापि ब्रह्मभाववाच्यमन्त्रत्वाभावेनाशक्यनिर्णय इति पूर्वपक्षः। अग्निशब्दस्य परमात्मपरत्वे अग्निशब्दसामानाधिकरण्यादीना ब्रह्मभाववाविरोधितया आत्मत्रयशब्दोपक्रमस्य ब्रह्मभाववाच्यमन्त्रोपपत्तेर्वैश्वानर परमात्मेति शक्यनिर्णय इति राद्धान्तः। वैश्वानरशब्दस्य चतुर्वर्धेष्विति। जीवपरसाधारणात्मशब्दसद्भावेऽप्यात्मशब्दस्य वैश्वानरमात्मानमिति वैश्वानरशब्दविशेषितत्वावैश्वानरशब्दस्य च जीवमात्रे

श्रीभाष्यम्

जिज्ञासमानास्तमेवात्मानमस्माकं ब्रह्मीत्यवोचन् तदेवेदं 'को न आत्मा किं ब्रह्म' (५.१.२) इति जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञासमानैस्तज्ज्ञमन्विच्छद्भिर्वैश्वानरात्मज्ञसकाशमागम्य पृच्छयमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति विज्ञायते, आत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात्सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति' (५.१८.१) 'तद्यथेपीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतेिवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते' (५.१४.३) इति वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलं वैश्वानरात्मानं परं ब्रह्मेति ज्ञापयति ॥

इत्थ वैश्वानरः परमात्मा—

सू. २६—स्मर्यमाणमनुमानंस्यादिति (१-२-२६)

ध्रुवमृति पृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यते । तच्च श्रुतिस्मृतिषु परमपुरुषरूपतया प्रसिद्धम् । तदिह तदेवेति स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परम-पुरुषत्वे अनुमानं लिङ्गमित्यर्थः; इतिशब्दः प्रकारवचनः; इत्थं भूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात् । श्रुतिस्मृतिषु हि परमपुरुषस्त्वेत्थं रूपंप्रसिद्धम् । यथा अथर्वणे अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्श्रोत्रे वाग्मिष्यताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवीक्षेप गर्भभूतान्तरात्मा' (मु.१.१४) इति । अग्निरिह घृत्वाकः, 'अग्नीं वै लोकोऽग्निः' (ख.८.२.९) इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः 'घां मूर्धानं यस्य धिवा यदग्निं त्वं वै नाग्निं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशश्श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽविन्त्यात्मा गर्भभूतप्रणेता' इति, 'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धां लं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशश्श्रोत्रं गर्भं लोकात्मनं नमः' (भारते शान्तिपर्व राजधर्म) इति च । इह च ध्रुवमृतयो वैश्वानरस्य मूर्धाधचयपत्त्रेणोच्यन्ते । तथा हि तैत्तिरीयमन्यवप्रमृतिभिर्महर्षिभिः 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं

श्रुतप्रकाशिका

प्रयोगाभावादिह जीपरिग्रहप्रशङ्का नसम्भवति, नहि गोशब्दविशेषितस्य चतुष्पाच्छब्दस्याभाविपरत्वनानुभव इत्य-
भिप्रायेण पदाभिव्यक्त्युक्तिः । विश्वमा अग्निमिति विश्वस्य भुवनस्य विश्वभुवनोपकारार्थं वैश्वानरं नानाभूतवृत्तिभिरु-
गन्तव्यमित्यभिप्रायेणान्न- तत्र गन्देह इति । शक्यनिर्णयाशययतिर्णयत्वे सन्देहशिरसीरते । तत्र
अन्तर्गतं श्रुतिप्रमाणं अत्रोच्यते इत्यर्थः । वैश्वानरस्येति । मुनिः शोभनमनिः सुमती स्यात् तद्विषयभूतस्याम् ।
अग्निः धीर्षय गोऽग्निदधीः 'धियग्निरुत्सृज्यतादानात्' इत्युक्तत्वात् । हिफनित्ययम् । प्रयोगाभावात्सर्व-
शिवेण वैश्वानरस्यैवादिष्टत्वात्प्रशङ्कापि न प्रतीक्यानेषु कथं शक्यनिर्णयत्वात्तदभावेनैतेनोक्तित्वत्वात्—

श्रीभाष्यम्

सम्मत्यप्येपि तमेवनो ब्रूहि' (छां.५.१२.६) इतिपृष्टः केकयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानम्यपदि
दिक्षुर्विशेषप्रश्नान्यथाऽनुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चित् 'ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय
ज्ञाताज्ञातांशयुभृतस्या तानेकैकं पप्रच्छ । तत्र 'औपमन्यवकं त्वमात्मानम्यपास्स' (५.१८.१)
इति पृष्टे 'दिवमेव भगवो राजन् (५.१२.१) इति तेन चोक्ते दिवि तस्य पूर्णवैश्वानरात्मयुद्धि
निवर्तयन्वैश्वानरस्य द्यौर्भूधेति चोपदिशंस्तस्या वैश्वानरांशभृताया दिवः सुतेजा इति गुणनामधेयं
प्राचिरूप्यत् । एवं सत्ययज्ञादिभिरादित्यवाग्वाकाशाष्टथिवीनामेकैकेनैकैकमुपास्यमानतया
कथितानां विश्वरूपः पृथग्वर्मा बहुतो रथिः इत्येकैकगुणनामधेयानि वैश्वानरात्मनश्चक्षुः प्राण-
सन्देहवस्तिपादावयवत्वं चोपदिष्टम् । सन्देहो मध्यकाय उच्यते । अत एवंभूतद्वामूर्धत्वादि-
विशिष्टं परमपुरुषस्वैव रूपमिति वैश्वानरः परमपुरुष एव ।

पुनरप्यनिर्णयमेवाशङ्क्य परिहरति—

सू—२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्नतथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि
चैनमधीयते (१.२.२७)

श्रुतप्रकाशिका

चान्योपपत्तेति । कालनिकं त्रेणारूपं सर्वत्र सभजति । ब्रह्ममिश्रञ्चौ मिथ. प्रतिबन्धकत्वादनिरर्कारौ ।
अन्नादनरूपं फलं च सर्वत्रोपपन्नमित्यभिप्रायः ॥

एवं प्राप्तेइति । 'साधारणशब्दविशेषात्' इत्येतद्व्याचष्टे विशेष्यतइति विशेषइति । नेदं
विशेषशब्दस्य प्रत्ययार्थव्याख्यानम् अपितु 'साधारणशब्दविशेषात्' इति समासान्तर्गतपृष्ठीव्याख्यानम् । कर्मणि
पृष्ठी नतु कर्तरीत्यर्थः । विशेष इति कृदन्तं पदं कर्मार्थपृष्ठीनिमित्तमित्यभिप्रायेण विशेषपदोपादानम् । यद्वा विशेष्यत
इति विशेष उति घन कर्मार्थतामाह—साधारण शब्द एव विशेष इति कर्मधारयः । किं केन विशेष्यत इत्यत्राह—

गूढार्थसङ्ग्रहः

'सर्ष्यमाणमनुमानंस्यादिति' अत्र सर्ष्यमाणमिति नपुंसकनिर्देशेन 'रूपोपन्यासाच्च' इति
सूत्रोक्तं रूपं मेन विवक्षितं इति मूच्यते । अत्र पूर्वाधिकरणे मुण्डकश्रुतिविज्ञाना नवीनानामपि सम्मता । अत्र
छान्दोग्यस्यैश्वानरविद्याविवक्षितेति च । एवं स्थिते पूर्वाधिकरणे रूपं रक्मवर्णं विवक्षितम् । अत्रतु 'अह
वैश्वानरो भूवा' इत्युक्त्यैश्वानरत्वमित्युक्तिं नलगति । 'स्मृतेश्च' इति लघुसाधारणेनैव तदर्थप्राप्तिसमवात् ।

श्रीभाष्यम्

यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निश्चीयत इति, तन्न 'शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च' जाठरसाय्यगेरिह प्रतीयमानत्वात् । शब्दस्तावद्वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे 'स एषोऽग्निर्वैश्वान-

श्रुतप्रकाशिका

सू—२६ स्यर्यमाणमनुमानं स्यादिति (१.२.२६)

साधारणस्येति । धर्मशब्दो लिङ्गपरः विशेष्यमाणत्वादिति फलितार्थ उक्तः, नामिधानिकः के पुनरसाधारणा धर्मा इत्यत्राह—तथाहीति । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति किंशब्दद्वयमात्मत्वब्रह्मत्वयोर्द्वयोरपि ज्ञातव्यत्वामि- प्रायम् । आत्मब्रह्मशब्दवाच्यधर्मैकत्वानेकत्वजिज्ञासया वा किं शब्दद्वयप्रयोगः । विषयवाक्ये 'न मे स्तेनः' इत्यादेः प्रयोजनमाह—आत्मनइति । फलितानि साधकलिङ्गानि दर्शयति तदेवमिति मुमुक्षुभिः पृथ्यमानत्वमात्मत्वं ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दस्थाने वैश्वानरशब्दप्रयोगः फलविशेषनिर्देशश्च वैश्वानरस्य परमात्मत्वसाधकलिङ्गानीत्यर्थः । द्युमूर्धत्वादिविशिष्टतारूपधर्मस्यासिन्दूत्रेऽनुक्तिस्तासनन्तरसूत्रोक्तत्वात् ॥

स्यर्यमाणशब्दस्य विशेष्यं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे द्युप्रभृतीति । लिङ्गमित्यर्थइति । अनुमानशब्दः करणार्थं ल्युङन्तः 'श्रुतिलिङ्गवाच्येत्यादिसूत्रपठिनलिङ्गपरश्चेति भावः । अनुमानशब्देन हेतुत्वसिद्धेरितिशब्दवैयर्थ्य- मित्यत्राह—इतिशब्दइति । इतिशब्दार्थेनान्वितं वाक्यार्थमाह—इत्यमिति । परमपुरुषरूपत्वेन प्रसिद्धिं दर्शयति श्रुतीति । परमात्मपरत्वेन साधितत्वात् 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिवाचयमुदाहृतम् । इह द्यौर्मूर्धत्वेन श्रूयते उदाहृतवाक्ये 'अग्निर्मूर्धा' इति । तत्कथमैकार्थ्यमित्यत्राह—अग्निरिहेति । परमात्मनस्तथाविधरूपवत्त्वे स्मृतिसुदाहरति सारन्तिचेति । 'यस्याग्निरास्यम्' इत्यत्राग्निशब्दः प्रसिद्धाग्निपरः, द्यौर्मूर्धा इति पृथगुक्तेः श्रुतिसृतिव्यभिज्ञातस्य रूपस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वं दर्शयति इहचेति । नन्वत्र 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादाविव द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वेन संभूयोपदेशो न दृश्यत इति शङ्कायां विप्रकीर्णप्रतिपादनहेतुमाह—तथाहीति । विशेष प्रश्नान्यथाऽनुपपत्त्येति । नद्यात्मब्रह्मादिशब्दैः प्रश्नःकृतः वैश्वानरशब्देनहि प्रश्नः । अनेन द्युप्रभृतीनाम- पूर्वनामनिर्देशहेतुश्चोक्तो भवति अज्ञाताशः सर्वोऽबुपदेष्टव्यः । गुणनामधेयानीति । द्यौर्गज्ञाद्रितेजस्विनीति सुतेजाः प्रकाशकस्यादित्य विश्वं रूपं प्रकाश्यं, तस्मात् आदित्यो विश्वरूपः, वायुर्वि विश्वगतिस्वभावत्वात् पृथग्ब्रह्म आकाशो भूतान्तरेभ्यो महत्त्वात् बहुलं आपो वेगवत्त्वाद्रयिः रयोहि वेगः इकारान्तत्वं छान्दसं रैरूपधनप्राप्तिहेतु- त्वाद्रयिः । पृथिवीप्राण्याधारत्वात् प्रतिष्ठेति भावः । श्रुतिसं सन्देहशब्दं व्याचष्टे सन्देहो मध्यकायइति । मध्यं हि पूर्वापराशसाधारण्यात् कुत्रानुपविष्टमिति सन्दिह्यते, एतज्ज्ञापयितुं मध्यकाय इति व्याख्यातं न तु नाभिरिति, गुणनामधेयानीत्यनेनान्यदपि प्रयोजनं फलितं, नकेवलं नामधेयानि, अपितु गुणनामधेयानि । तच्चद्रुणत्वं मूर्धादित्वेनोपदिष्टानां द्युप्रभृतीनामनुसन्धेयमित्यर्थः ॥

श्रीभाष्यम्

नरः ' [प्रश्न १.७] इति वैश्वानरसमानाधिकरणतयाऽग्निरिति श्रूयते ; असिन्प्रकरणे च ' हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ' (छां. ५.१८.२) इति वैश्वानरस्य हृदयादिस्व-
स्याग्नित्रयकल्पनं क्रियते । ' तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यांप्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां

श्रुतप्रकाशिका

अत्रायममिप्रायः वाजसनेयके मूर्धभूतायादित्रोऽधिष्ठानत्वमुक्तं नतु सुतेजस्त्वम् । चक्षुर्भूतस्यादित्यस्य
सुतेजस्त्वमुक्तं नतु विश्वरूपत्वं । न चैतावता विद्याभेदः तत्तन्नामधेयोपस्थापितगुणेष्वेव तात्पर्यसंभवात् । अतीत्य

गूढार्थसंग्रहः

अतः ' सूर्यमाणम् ' इत्यत्र मुण्डकश्रुतौ प्रागुक्तं रूपमस्या विद्याया द्युमूर्धत्वादेरुक्त्या स्मृतिपथमारोहति । पूर्व-
ज्ञातार्थस्यैवैतच्छ्रुतौ बोधनेन सूर्यमाणमित्युक्तिः पूर्व द्युमूर्धत्वादेः ज्ञातत्वात् ज्ञातार्थबोधिकेयं श्रुतिरिति तात्पर्येण
सूर्यमाणमित्युक्तम् । अत्र प्रत्यभिज्ञायमानम् इति भाष्ये उक्तम्, अत्रापि तद्वोधकशब्दप्रमाणसद्भावात्
संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । अस्यामुपनिषदि द्युमूर्धत्वाभावेऽपि यथाक्याचनविषया प्रागुक्तश्रुत्यर्थस्मृतौ सा
स्मृतिमात्रमेव स्यात् नतथाऽत्र वर्तते अपितु मूर्धत्वादिबोधकशब्द एव वर्तते ' तदेवेदम् ' इति ' प्रत्यभिज्ञायमानम् '
इति भाष्यम् तत्र तच्छब्दे पूर्वसूत्रोक्तार्थस्मृतिः इदम् इत्यनेन दिवः मूर्धत्वं तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यं विवक्षितम् । अतः
संस्कारशब्द उभयजन्यज्ञानस्यापि संस्कारजन्यत्वानपायात् नानुपपत्तिः ॥

सिद्धान्ते प्रत्यभिज्ञा एकं ज्ञानं विभिन्नं वेत्यन्यदेतत् । अतश्च पूर्वश्रुत्युक्तमत्र प्रत्यभिज्ञायत इत्यर्थः ।
सूत्रद्वयेन शिद्धान्तयुक्तिः प्रदर्शिता । पूर्वपक्षोक्तानुपपत्तीना स्फुट परिहार प्रदर्शितः । तदुक्तयोऽपि निन्दिताः ।
इदानीं पूर्वपक्षिसम्मतश्रुतीना समाधानमाह—' श्रद्धादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद्-
सम्भवात्पुरुषमपिचैनमधीयते इति । शब्दशब्दः साधारणशब्द पर एव । आदिशब्दार्थः अन्नेल्लेधा-
परिकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वादिः । अन्तः प्रतिष्ठानान्तहेतुत्रयं जाठरामिपरिग्रहे विशेषहेतुरुप भवतीति तात्पर्येण
साधारणशब्दः जाठरामिसाधारणशब्द एव भाष्यादावुपात्तः । तथा दृष्ट्युपदेशात् इति पूर्वपक्षे जाठरामिरेवात्र
विवक्षितः नतु परमात्मा इत्यर्थस्यैव विवक्षितत्वेन तथा दृष्ट्युपदेशेन प्रागुक्तहेतव उपपद्यन्त इति ' तथा '
इत्यस्य जाठरामिप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वभूतान्तरालम्बनविशदीकरणार्थतया दिवं प्रस्तुत्य दिवो मूर्धेत्याद्युक्तेः
सर्वभूतान्तरालत्वे जाठराम्यन्तर्यामित्वमपि वर्तते इत्यमिशब्दस्य अम्यन्तर्यामिपरतया

श्रीभाष्यम्.

लुहुयात्प्राणायस्वाहा' (छां. ५.१९.१) इत्यादिना प्राणाहुत्याधारत्वं च वैश्वानरस्यावगम्यते । तथा वैश्वानरस्यास्मिन्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठानं वाजसनेयिनस्समामनन्ति 'स योऽत्तमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (५.१९.१) इति । अतोऽग्नि-

श्रुतप्रकाशिका

स्यत्वं हि दिवोऽधिष्ठानत्वं तच्च सर्वोत्कृष्टत्वं तच्च नक्षत्रादितेजश्शालित्वरूपमित्येकगुणत्वेन फलितमित्यविरोधः । प्रादित्यस्य च सुतेजस्वफलरूपं विश्वरूपत्वं तद्वि विश्वानिरूपकत्वं विश्वप्रकाशकत्वम् । अतोऽनर्थान्तरतया फलितं अतो न विद्याभेद इति, एतदभिप्रायेण गुणनामधेयानीत्युक्तम् । परमात्मनल्लैलोक्यशरीरत्वविषयं 'घां मूर्धानम्' इत्यादिस्मृतिवचनं स्वमूलत्वेन वैश्वानरविद्यायाः परमात्मविषयत्वं कल्पयतीति व्याख्यानमनुपपन्नम्, स्मृतिवचनं हि स्वमूलत्वेन श्रुति कल्पयति नतु वैश्वानरविद्यामेव कल्पयितुं प्रभवति । श्रुत्यन्तरसम्भवेन कल्पकस्यान्यथासिद्धत्वात् अस्ति हि 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इत्यादिश्रुतिस्तन्मूलतया समाव्यमाना तस्मादाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामैकार्थ्यं प्रत्यभिज्ञानमेवासिन् सूत्रे हेतुतया विवक्षितम् । सार्यमाणशब्दश्च प्रत्यभिज्ञायमानोपस्थापकः तर्कपादे 'अनुस्मृतेश्च' इत्यत्रानुस्मृतिशब्दस्य प्रत्यभिज्ञापरत्वेन सूत्रकारैः प्रयुक्तत्वात् ।

उत्तरसूत्रमवतारयति पुनरपीति । अर्थचतुष्टये प्रयोगसाधारण्यादनिर्णयः पूर्वमुक्तः । इदानींतु विशेष-धर्माणां ब्रह्मशब्दादीनां तत्तदनुसूत्रविशेषकाच्छब्दादेः प्रतिरोधादनिर्णयो विवक्षितः ।

सू—२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि
चैनमधीयते (१.२.२७)

नेतिपदं व्याचष्टे यदुक्तमित्यादिना । श्रुत्यन्तरस्य हेतोरुभयोर्दूरस्यत्वाच्चौ कण्ठौ एतत्पकरणस्यमग्नित्रयकल्पनं प्राणाहुत्याधारत्वं चादिशब्दोपाचं सन्निकृष्टत्वात् । एतदभिप्रायेण वाजिनं वैश्वानरविद्याप्रकरणे वाजसनेयिनस्समामनन्तीति चोक्तं, अस्मिन्प्रकरणे चेति । चशब्देन वाजिनामप्यन्तीति सूचितम् अग्नित्रयकल्पनं क्रियतइति । अग्नित्रयकल्पनेन होमाधारत्वमात्रं फलितं होमाधारत्वविशेषमाह—तद्यद्भक्तमिति । अग्निशब्दनिर्देशमहिमन्तः प्रतिष्ठानं विवक्षितम् ; अन्तःप्रतिष्ठत्वमात्रेहि परस्यापि संभवति 'सयोऽयं तमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति हि श्रूयते, उक्त-हेत्यनुक्रमेण पूर्वपक्षत्वेन शङ्कितमर्थमुपसहरति अतदिति । 'शब्दादिभ्यः' इत्यादिमूलग्रन्थं जाठरशास्त्राभावरपरम् ।

१
श्राभाष्यम्

पुरुषमपि जैनमधीयते वाजसनेयिन ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष ' इति, नहि जाठरस्य वैजलस्य पुरुषत्वम् ? परमात्मन एव हि निरुपाधिकं पुरुषत्वम् यथा ' सहस्रशीर्षा पुरुष पुरुष एवेदं सर्वम् ' (पुरुषसू.) इत्यादी ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च (१.२.२८)

श्रुतप्रमाणिका

इत्यभिप्रायेणाह-पुरुषमपिचेति । पुरुषत्व पुरुषशब्दवाच्यम् निरुपाधिकमिति जीवस्य पुरुषशब्दवाच्यं च ' द्वाविंशो पुरुषो लोके ' ' प्रधानपुरुषावेता ' इत्यादौ प्रधानादपदा रथ २ य हागश्च वाद्युपाधिनाऽधीयते । अतः पुरुषशब्दवाच्यं च परमात्मन एव निरुपाधिकम् । अत्र जाठरस्य पुत्रवत् दूरेण निरुपाधिकमिति भावः । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष ' इति प्रासङ्गिकनिर्देशात्तस्य च प्रायश्चित्तप्रमाणसापक्षवान्, परमात्मन एव निरुपाधिकपुरुषत्वविषया प्रमाणत्वप्रसिद्धिं दशयति यथेति । आग्रहशब्द अनात्मत्वनादालङ्कार्य जाठरमपि च वाच्यं शङ्कितं तत्र पुरुषशब्दस्यैव न्ययस्यैव वासम्भवरूपकालङ्कारेण च परमात्मनिषयवसाधकमुक्तम् । तत्र तथा द्रष्टुमुपदेशात् इत्यनेनाग्निशब्दलिङ्गत्रययोरप्यर्थसिद्धिर्दर्शिता । असम्भवलिङ्गपुरुषशब्दयोरन्यथासिद्धतया प्राक्तन्य रिद्धम् । अतएव ' पुरुषमपि जैनमधीयते ' इति सूत्रस्यैव नान्त प्रतिष्ठानमात्रपरिहारपरम् तथा द्रष्टुमुपदेशात् स्मृतौ वा तस्मिन् ह्यन्तराणां वा यथाहोरेहोरात्रित्वात्सम्भवेहेतौ च सति अन्तः प्रातणनस्य दुर्लभवाचिर्निरुपाधिकपुरुषत्वश्रावणसति ह्यन्तराणामपि दुर्लभाच्च । अतो यथोक्तानि शङ्कापरिहारौ ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च (१.२.२८)

जाठरप्रसिद्धशङ्का पूर्वमुक्तपरिहृता, तद्व्यतिरिक्तस्यैव शङ्काऽत्र परिह्रियते । देवताभूतत्वविषयाजाठरवत् परिच्छिन्नतामात्रात् त्रैलोक्यद्वारा बोधोपपत्तिरित्यत्रापि अधिगताया अत्रैव त्रैलोक्यद्वारा महाभूतत्वविषयस्य च त्रिहृत्तस्य त्रैलोक्यरूपेण पारणतया समुदितस्य चावाग्रायव्यादयो मूषपादाद्यवयवस्युः । अतस्त्रैलोक्यद्वारा वक्ष्यन्तावपत्तिरित्यस्यैव

गूढार्थसंग्रहः

अग्निप्रकारकमेव ज्ञानं तत्राधिकारिणम् । दृष्टशब्दप्रयोगेण श्रुतत्वस्यैव नत्त्वप्रयोगेण, असम्भवात् इत्यनेन प्रागुक्तार्थस्य सर्वस्य जाठराग्रायव्यस्य । सर्वो ज्ञानमव ब्रह्म त्वम् न सम्भवति । एव पुरुषत्वमपि न सम्भवति ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष ' इति प्रासङ्गिकनिर्देशात्तस्य च प्रायश्चित्तप्रमाणसापक्षवान्, परमात्मन एव निरुपाधिकपुरुषत्वविषया प्रमाणत्वप्रसिद्धिं दशयति यथेति । आग्रहशब्द अनात्मत्वनादालङ्कार्य जाठरमपि च वाच्यं शङ्कितं तत्र पुरुषशब्दस्यैव न्ययस्यैव वासम्भवरूपकालङ्कारेण च परमात्मनिषयवसाधकमुक्तम् । तत्र तथा द्रष्टुमुपदेशात् इत्यनेनाग्निशब्दलिङ्गत्रययोरप्यर्थसिद्धिर्दर्शिता । असम्भवलिङ्गपुरुषशब्दयोरन्यथासिद्धतया प्राक्तन्य रिद्धम् । अतएव ' पुरुषमपि जैनमधीयते ' इति सूत्रस्यैव नान्त प्रतिष्ठानमात्रपरिहारपरम् तथा द्रष्टुमुपदेशात् स्मृतौ वा तस्मिन् ह्यन्तराणां वा यथाहोरेहोरात्रित्वात्सम्भवेहेतौ च सति अन्तः प्रातणनस्य दुर्लभवाचिर्निरुपाधिकपुरुषत्वश्रावणसति ह्यन्तराणामपि दुर्लभाच्च । अतो यथोक्तानि शङ्कापरिहारौ ॥

' अतएव न देवताभूतं च ' इत्यत्र जाठराग्रयवव्याख्या साधयते ॥

श्रीभाष्यम्

एतदुक्तं भवति यथा वैश्वानरशब्दस्साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्मविशेषितो विश्वेषां नराणां नेवृत्त्यादिना गुणेन परमात्मानमेवाभिदधाति ति श्चीयते ; एवमग्निशब्दोऽप्यग्रनयनादिना येनैव गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तत्रैव गुणस्य निरुपाधिकस्य काष्ठागतस्य परमात्मनि सम्भवाद्दस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः परमात्मानमेवाभिधत्त इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

श्रुत्पणन्तो वा तयोरपत्यार्थत्वात् परमात्मनश्च विदवानरसशकम् कश्चिदपत्यस्य वाभावात् विदवान्-इदं स्तु पुत्रदत्तमपि वाचकत्वेऽपि तदत्यन्तयोमात् विदायजन्तवश्चक्रण्येवं चायुक्तम् । अतो गुणानुरयोगो वक्तव्यः, न वैश्वानरशब्दस्य नक्तं गुणेन वृत्तिः तद्वदग्निशब्दः केन वर्तते । तेन तस्य परमात्मन्यवधानेन वृत्तिः कथमित्यत्राह-एतदुक्तमिति, नेवृत्त्यादिनेति । आदिशब्देन विश्वैर्नरैर्नेयव प्राप्यत्वं विवक्षितम् अग्रनयनादिनेति । आदिशब्देन अग्रदेन प्राप्यत्वं विवक्षितं, यथा निराहुः 'वैश्वानर कस्मात् विश्वान्नराज्जयीत विश्वएतं नरानयन्ति' इति वा विश्वानर एववैश्वानरः राजसो वायस इतिवत् रक्षएवहि राजसः वयएवहि वायसः यथाचाग्निः कस्मात् अग्रणीर्भवति अग्र नीयते अग्र नयति नमयति सन्नमनोक्तौ प्रसन्नो भवतीति स्थूलादृष्टिविधिरिति । अभ्यवधानमाह तस्यैवेति । काष्ठागतस्येति । अग्निशब्दावयवार्थस्य ब्रह्मणि पुष्कलात्वात् ब्रह्मशब्दरूढिर्न त्याज्या ब्रह्मशब्दावयवार्थोपेक्ष्यत्वात्प्रादुर्भावोऽग्निशब्दरूढिरेव त्याज्येति भावः । परमात्मासाधारणधर्मविशेषितइति । उपक्रमानुगुण्याच्च ब्रह्मशब्दः प्रबलः अग्निशब्दस्तु तदनुगुणार्थो नेय इति भावः ॥

नन्वग्निशरीरकतयाऽनुसंधाने साक्षादेवाग्रनयनादिगुणकत्वानुसंधाने च विद्याभेदस्तु । न च वायव्यमेकस्यामेव विद्यायामेकस्मिन्कर्मणि श्रीह्रियवयोगिवाग्निशरीरकत्वस्याग्रनयनादिगुणकत्वस्य च विकल्पेन प्राप्तिः, विकल्पश्चाप्यस्तुत्पत्तत्वात्तदवर्जनीयः, अग्निशरीरकत्वपरिग्रहे रुद्रपरित्यागादविलम्बः अर्थानुवपत्त्या परमात्मपर्यन्तं वानिर्णय इति विशेषपरमार्थसिद्धिर्ब्रह्मिणा, अग्रनयनादिगुणकत्वपक्षे रुद्रार्थानुवपत्त्याऽवयवार्थप्रतिपत्तिर्विलम्बिता, अद्वयत्वेऽस्तुत्पत्तिर्निर्गुणस्य विशेष्यप्रतिपत्तिश्चविलम्बिता, गुणस्याद्वारकतयाऽन्वयसम्भवात् । अतः पक्षद्वयेऽपि विलम्बविलम्बभेदे तुल्यवत्त्वमिति विकल्प इति । एकमेव वाक्येन यैकत्व्याकथ्यव्यवधानानुवपत्तेः । श्रीह्रियवयोगिर्ह्येवमभेदेन प्राप्तिः-न उपेक्षे, नात्र विद्याभेदप्रसङ्गः, अस्य सूत्रस्य ब्रह्माग्निशब्दयोस्तुल्यताप्रतिषेधपरत्वेनोपास्यकारवाभावात् । तथाहि ब्रह्माग्निशब्दयोर्द्वयोरेव रुद्रार्थव्यवधानेन निर्वाहः पूर्वमुक्तः रुद्रार्थविरोधात्पुत्रव्यवधानेनाप्यतः स्य यौगिकत्वे प्रकृत्येन ब्रह्माग्निशब्दयोस्तुल्यत्वादाशक्यनिर्णयव चाप्यम् उपक्रमानुगुण्यादाग्निशब्दावयवार्थस्य ब्रह्मणि पुष्कलात्वात् च ब्रह्मशब्दप्रादुर्भावोऽप्यनुसंधानेऽपि गोऽग्निशब्दो दुर्बलत्वाद्यौगिक इति हि ब्रह्मनाप्यर्थम् ॥

एवं वा असौ विद्यायामग्निशरीरवानुसंधानमेव सूत्रकारमतं 'तथा दृष्टगुणपदेशात्' इति दार्शनिक, जमिनि-मार्तु सामान्येन परमात्मपरतया तात्पर्यालिङ्गैरवगत्यु प्रकरणेष्वर्थान्तररुद्रादानां परमात्मपरत्वेऽद्वयत्वेऽपि न तत्र सत्यशक्त्या साक्षादेव तत्परवर्ग वर्णनीयमित्येव नैतत्प्रकरणविशेषमाश्रीदपयम् । उच्ये च न यथा राजसो वायव्यो वा यत्र क्वचिद्वक्तव्यत्वेति अत्र परमात्मपर्यन्तवनिर्वाहप्रसङ्गादिहाभ्यघाति, नन्वेतद्विद्यायां अत्राधारणं वा । अर्थात् एव यथातथा आकाशशब्दो व्याप्यताः । सामान्येनोपास्यस्य न्यायस्येहाप्युपजीव्यत्वादिद्यामेः इतिभेद, निःसिद्धिशेषो

श्रीभाष्यम्

'यस्त्वेतमेतं प्रादेशमात्रमभिविमानम्' (छां ५.२४.१) इत्यपरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो सुप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशस्तम्प्रन्धिन्ध्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कथमुपपद्यते तत्राह-

सू-३० अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः (१.२.३०)

उपासकामिव्ययस्यै प्रादेशमात्रत्वं परमात्मन इत्यादमरथ्य आचार्यो मन्यते । 'द्यौर्मूर्धा आदित्यश्चक्षुः, वायुःप्राणः, आनाशो मय्यदाय', आपो वस्तिः पृथिवी पादौ' इति सुप्रभृतिप्रदेशस्तम्प्रन्धिन्ध्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कुत्सनमभिव्यास्यतःतो विगतमानस्य ह्यभिव्यन्तरेय हेतोर्भवति ॥

मूर्धप्रभृत्ययवप्रदेशेः पुरुपप्रिधत्वं परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति चेत्-तत्राह-

सुतप्रकाशिका

साधारणलिङ्गानिरेषु वाक्येषु तच्छरीरक शश्रयणस्य वाय ० १९ २२ २९ इति २२ २९ लिङ्गस्य २६ १ १ २ अत्र च जाटलिङ्गाभ्युपगमने अत्राह सूत्रः तथा त्रुपदेशात् इति स्वमासकवान् यथा न द्वितीयायति कृत्वा अनातादीना ब्रीहिशेषे न निमित्त तद्वजाउलङ्घनं भावन तादाशेषेनासमवसाये परमा मपर च सिद्धयतीत्यन्वाह्यस्य द ईत्त जैमिनिमतम् । अतो नविद्यामेदः —उत्तरसूत्रशङ्कामाह—यस्त्वेतमिति ।

सू-३० अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः (१.२.३०)

परिच्छिन्नं व महाभूतवृत्तियदेवतयोरेव सम्भवति शङ्कापरिहारार्थमिदं सूत्रम् । अभिव्यक्त्यर्थं बुद्धेः शौक्यायेत्यर्थं परिच्छिन्नत्वे हे बुद्धेः शौक्यं स्यात्, उक्तमर्थं विवृणोति शौर्मूर्धेत्यादिना । सुप्रभृतिप्रदेशेऽद्यादिना प्रादेशमात्रशब्दो एव शब्दः अभिविमानम् इत्यत्रगीमशब्द व्याचष्टे कुत्सनमभिव्यास्यतइति । विमानशब्द व्याचष्टे विगतमानस्येति ।

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह—मूर्धप्रभृतीति । प्राहृतमूर्धादिद्रव्यावयव वमप्राहृतरूपस्य परमा मनो न सम्भवति अपि हे हेः ताया एव सम्बन्धीत्यभिप्रायः ।

सूत्रार्थसङ्ग्रहः

शब्दानां परमा मपर वमत्र सूत्रे उच्यते । वैश्वानरशब्दनिर्देशः विश्वपा नराणा नेतृत्वेन अतो वैश्वानरविद्याया वैश्वानर शब्दप्रयोग निदानमपि सूचितम् । सुमूर्धन्त्वादिभि सर्वाभूतान्तर्गामिर्वाविशदीकरणेन तदनुगुणसर्वभूतपलदातृ इत्यत्र प्रनिरायत्र इति सर्वभूतपलदातृत्वबोधनायैव शब्दान्तर निहाय वैश्वानरशब्दप्रयोगः । अत्र जैमिनिशब्दप्रयोगेण देवता- २ १ १ १ १ एव सर्वत्र फलदातृत्वमित्येव जैमिनेरभिमतमिति बोध्यते ॥

'अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्य' एतानता साधारणशब्दस्य परमात्मनि मुख्यता रूढियोगाम्या प्रतिपादिता । परमा मपरत्वे सुमूर्धन्त्वानुत्तप्रादेशिक च विद्वष्यत इति पूर्वमुक्ते समाधान नोक्तम् अनन्तरसूत्रे समाधानमुच्यते ॥

श्रीभाष्यम्

सू-३१ अनुस्मृतेर्वादारिः (१.२.३१)

तथोपासनार्थमिति वादरिराचार्यो मन्यते । ‘ यस्त्वेवमसिद्धिमानमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वप्नमत्ति ’ (छां.५.१८.१) इति ब्रह्मप्रा-
प्तयेह्युपासनमुपदिश्यते । एतमेवमिति—उक्तप्रकारेण पुरुषाकारमित्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मसु वर्तमानं यदन्नं भोग्यं तदत्ति सर्वत्र वर्तमानं स्यत् एवानवधि-
कातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमन्नं
भुज्यते, तन्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न गृह्यते ॥

यदि परमात्मा वैश्वानरः, कथं तर्ह्युरप्रभृतीनां वेद्यादित्योपदेश याद्यता जाठराग्निप-
रिग्रह एवैतदुपपद्यत इत्यत्राह—

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

श्रुतप्रकाशिका

सू-३१ अनुस्मृतेर्वादारिः (१.२.३१)

प्राकृतमूर्धाद्यवयवात्मभवेपरिहारार्थं वाग्भिः प्रायेण सूत्र व्याचष्टे तथेत्यादिना । अनुस्मृति उपासनं, उपासनार्थं पुरुष
विषयत्वमित्यर्थः । कथमुपासनार्थत्वं बुद्धयारो हार्थत्वं किं न स्यादित्यत आह—यस्त्वेतमिति । उदाहृतवाक्ये पुरुषविषयत्व-
मुगत्याकारतया न प्रतीयत इत्यत्राह—एतमेवमिति । अत्र मुक्तिपत्रागिहशब्दः क इत्यत्राह—सर्वेष्विति । अन्नस्य
वदस्य प्रसिद्धान्नपरत्वानुपपत्तिमाह—यत्त्विति ।

एवं परमात्मनो सुप्रभृतिप्रदेशसर्वात्मन्याः सात्रया प रान्दन्नेषु पुरुषविषयत्वं प्रयोजनमुखेन भूतवृत्तिसद्वेद्यतासु-
दानःकृतः । अथोत्तरमानस्य जाठरशङ्कासुद र्शने व दर्शय तददत्तारयति यदीति । यावत्ता प्रत्युत्तेत्यर्थः—

गूढार्थसङ्ग्रह

‘ अभिव्यक्तिरित्यादमर्थः ’ ‘ अनुस्मृतेर्वादारिः ’ इति सूत्रद्वयमपि एकार्थानर्णवः । ‘ अभिव्यक्तिः ’ अनु
स्मृतिश्च’ श नम् सर्वव्यापकस्य ज्ञानभव न सभवेत्, यस्मिन् ह्यनु स्मृत्तु मियेयान्मात्रेण सर्वव्यापकत्व नास्तीति
नञ्प्रमितव्यम् । अभिव्यक्त्यर्थे परिमितोक्तिरित्यादिनाः प्रायेण । एतेन प्राणविकल्पेन स्थापितं पुरुषस्य भवति ।
‘ अनुस्मृतेर्वादारिः ’ इति, अनुस्मृतेः साधनमित्यस्य जायमानः स्मृतिरिति । अत्र च यान्तरेणैव इत्येव मुक्तिपत्र-
धनीभूतव्यानमित्यभय कार्यमिति तावयैवेत्युक्तिः । ए सूत्रमभिसंधारिः ‘ उपासनं स्यत् प्रभानुस्मृतिः ’ (१-१)
इति, साधोपासनावक्ये ‘ अनु ’ शब्दप्रयोगः ।

‘ शब्दादिभ्यः ’ इति सूत्र ‘साधारण’शब्देन परिमितोत्तरव्यपदेशनं च दर्शयति । इत्येव प्राप्तिः याप्र-
सक्ता सा एतावता नियारिता भवति अत्रैवार्थवत्त्वं दर्शयति । अत्र—यस्मिन् ह्यनु स्मृत्तु मियेयान्मात्रेण सर्वव्यापकत्व नास्तीति
निमित्तं नोक्तमिति तावयैवेत्युक्तिः । ‘ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ’ इति सूत्रम् । एवं

श्रीभाष्यम्

अस्य परमात्मन एव चैवानन्तर्यं सुप्रभृतिपृच्छिद्यन्तशरीरस्य समाराधनभूतायाः उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणान्तेः त्रिहोत्रत्वरुम्पादनयायामुरः प्रभृतीनां वेदित्वाद्युप देश इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथा हि परमात्मोपासनोचितमेव फलं प्राणाएत्या अग्निहोत्रसम्पत्तिं च दर्शयतीत्यं श्रुतिः । ' स ग इदमग्निद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोद्य भस्मनि जुहुयात्तादृकतस्यात् अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामसु हुतं भवति तद्यदेपीयत्लभश्रीं प्रोतं प्रदूयतेव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ' (छां. ५. २४. १) इति ॥

सू-३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् [१.२.३३]

श्रुतप्रकाशिका

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१-२.३२]

कस्य सर्पत्त सा च कीदृशीत्यप्रशयाभाह— अस्वेति । सर्पत्तं सर्पादनं, अस्मिन् त्वत्पत्नं ' तथाहि दर्शयति ' इति सूत्रात् न च व्याचक्षते इति । परमात्मोपासनोचितमेव फलमिति । अग्निहोत्रसपत्तेः परमात्मसमाधानार्थत्वं, ' तस्य सर्वेषु लोकेषु ' इत्याद्युक्तं फलप्राप्तये एव शपयतीति भावः । सयइदमिस्व्यादि । इदमग्निद्वान् २२ मुरः प्रभृतीनामग्निहोत्रप्रकरणतामज्ञानं य अग्निहोत्रं प्राणाहुतिं जुहोति अत्रुतिः एतत्पर्यं ' एतदेवविद्वान् ' इत्यादिपक्षमर्थः ' सर्वेष्वामसु हुतं भवति ' इति सर्वात्मकभगवदानाधनेन रूपसमाधिगतं भवतीति हुतप्रकरणोक्तिः । अस्याग्निहोत्रस्य परमात्माराधनत्वशपनार्थं तदङ्गकपरोपासनफलं दर्शयति तद्यथेपीकैति ॥

परस्यात्मनो सुप्रभृतिशरीरकल्यायुक्तम् उपासकस्य मूर्षाद्यययानामिव सुप्रभृतिवनोपासनविधानादिति शङ्कया माह—

गुढार्थसंग्रह

' साक्षादप्यविरोधं जैमिनि ' इत्यत्र अग्निहोत्रस्य यागन परमात्मपरत्वमुक्तम् । तत्र अपि ह्यग्नेन कृत्वा परमं मयव जैमिनेरभिमतमिति दर्शितम् । सोऽर्थं पूर्वोक्तैर्बीजप्रदर्शनन विशदीक्रियते । ' सपत्ते.—प्राणाहुतेः त्रिहोत्रं वसम्पत्त्यर्थं ' उरएव वेदिः ' इत्याद्युपदेश । तेनाग्नें त्रधा परिकल्पनमुपपन्नम् । एतन् प्राणाग्निहोत्रे परम् । मन एवाग्राध्यवम् अतः स्थितिः जाठराग्नौ वर्तते तच्छरीरकपरमात्मनोऽपि वर्तते । ' यद्येव विद्वानन्नमत्ति ' इति । अत्र च्यचीना भेदेऽपि तत्तदन्तर्यामिण एकवात् पूर्वभूतान्तरात्मनस्य सुमूर्धं वादिभिः प्रकाशनेन प्राणाग्निहोत्रसम्पादनस्य यत्फलं तदपि पोषितं भवति । अतएव चण्डालेभ्यः अपशेषदानेऽपि आत्मनि हुतं भवतीति श्रुतिः, सङ्ग-उक्तं । जाठराग्निपरिकल्पने यत्फलं तदेव सुमूर्धं वादिफलमेवोऽपि शोचितं भवतीत्युत्तरार्धे । स्यप्यते—' आमनन्ति चैनमस्मिन् ' इति । ' एनम् ' इत्यन्वादेशन पूर्वोक्तार्थस्यैव विवक्षितत्वेन सुमूर्धं वादिनिश्चिष्टपरमात्मनः अस्मिन्ननुपासकशरीरे आमनन्तीति सूत्रार्थः । ' तस्य हवा एतस्यात्मनः वैश्वानरस्य मूर्धं व मुतेजा. ' इति श्रुती तस्य हवा ' इत्यनुपासको विवक्षितः । अस्य मूर्धं वैश्वानरो

श्रीभाष्यम्

एते परमपुरुषेण शुर्मूर्धत्वादिविशिष्टे वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्रणाहुत्याधारत्वाय आमनन्ति च ‘ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानस्य मूर्ध्वं सुतेजाः ’ (५.१८.२) इत्यादिना । अयमर्थः ‘ यस्त्रेतमेव प्रादेशमात्रमभिदिमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते ’ (छां.५.१८.१) इति त्रेलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय ‘ सर्वेषु लोकेषु ’ (५.१८.१) इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्य अस्योपासनस्याङ्गभूतं प्राणाग्निहोत्रं ‘ तस्य ह वा एतस्य ’ (छां.५.१८.२) इत्यादिनोपदिशति ; यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यावयव-भूतानश्यादित्यादीन् सुतेजो विश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु संपा-दयति । मूर्ध्वं सुतेजाः उपासकस्य मूर्ध्वं परमात्ममूर्ध्वभूता धारित्यर्थः । चक्षुर्विद्वेषरूपः आदित्य इत्यर्थः । प्राण पृथग्वर्त्मा वायुरित्यर्थः । सन्देहो बहुलः उपासकस्य मव्यकाय एव परमात्ममध्यकायभूत आकाश इत्यर्थः । पृथिव्येव पादौ अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः । एवमुपासकः स्वशरीरे परमात्मानं त्रेलोक्यशरीरं वैश्वानरं सन्निहितमनुस-

धृतप्रकाशिका

सू—३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् (१.२.३३)

एवमितिपद व्याचष्टे शुर्मूर्धत्वादीति । अन्वादेशविषयोऽन्वादेश, अन्वादेश, अन्वादेश नम् । एतादेनमिति पदमुत्तर्षणपितमुत्तर्षणमि पदाशुशरीरिभावः । उपासकशरीर शुर्मूर्धं वाच्यनुसन्धान परमात्मनो शुर्मूर्धं वादेर्नविराध उभयस्यापि विहितत्वात् । अत्र उपासकशरीर एव शुर्मूर्धं वाच्यवयवत्वमित्यवधारणकल्पनमनुसमिल्य । एनमित्यत्र मर्म-तमर्थं विवृण्वन्नुभयस्य विहितं वमुपपादयति अयमर्थ इत्यादिना । ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिदयेति । पलवसन्निधाव-फल तदङ्गमिति न्यायात् ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वेनोक्तस्य वैश्वानरोपासनस्य प्राणाग्निहोत्रमङ्गमित्यभिप्रायः । कथं प्राणाग्निहो-त्रस्यापलव ? ‘ अथ य एतदेवं विद्वान् ’ ‘ तण्यथेर्षिकतूलम् ’ इत्यादिना तस्मिन् फल श्रूयत इतिचेन्न, प्राणाहुति मात्रस्य सर्वपापनिवृत्तिपूर्वकारिणोऽन्नप्रलहेतुत्वायोगात् अङ्गभूतस्यापि प्राणाग्निहोत्रस्याङ्गिद्वारा मुक्तिरेव फलमिति शाय-यितु ‘ यस्त्रेतमेवम् ’ इत्यादिनोक्तवैश्वानरोपासनपलव-तर्गतानाद्यनिवृत्तेश्चास्त्वतयाऽङ्गपलवविशेषपलाभवेन ‘ तस्य ह वा ’ इत्यादिवाक्यप्रतिपत्तस्याङ्गभावन्यानवोदितं भात् । ‘ तस्य ह वा ’ इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह—य पूर्वमिति । अथा-न्तरवाक्यानि प्रत्येक व्याचष्टे मूर्ध्वत्वादिना । आधकरणार्थप्रतिपात्तस्यैकार्थं पूर्वसूत्रविषयवाक्यायै कर्मप्राप्तमेतत् सूत्रारव-सङ्गतमुप-वस्यति एवमित्यादिना । अधिकरणार्थमुपसहर्गतं अतश्चि ॥

गूढार्थसंग्रह

वैश्वानरस्य मूर्धो इति सुत्यर्थेन उपासकशरीरेऽपि मूर्धादिपादानुसन्धानं प्रदर्शितं भवति । एतेन ‘ निष्ठाप्यत्वा-देवं ज्योमयस्य ’ इतिगुणे अत्यन्तानु-बोधि-विभेदे एवात्मानाधारमिति श्रुतं तत्र न-वात्मानाधार्यम् अत्रिद्व इत्यर्थेऽप्येवनायं मतेति ततोऽप्यधिकपरिमाणमूर्तिकथनमिति निरूप्यम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

न्याय स्वकीयान्युरोलोमहृदयमन आस्थानि प्राणाहृत्याद्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य
वेदिवाहिर्गाहपत्यान्वाहार्यपचनाहयनीयानग्निहोत्रोपकरणभूतान्परिकल्प्य प्राणाहृतेश्चाग्नि-
होत्रत्वं परिकल्प्यैवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमार्राधयेदिति' 'उर एव वे-
दिलोमानि वाहिर्हृदयं गार्हपत्यः' (छां.५.१८.२) इत्यादिनोपादिदयते । अतः परमात्मा पुरुषो-
त्तम एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

शुतप्रकाशिका

अभिध्याक्तेरनुसराणीयत्वं युप्रभृतिषु मूर्धत्वादिसपादनं मस्तत्र चुतुका-तराळं परस्य स्थितेर्जाबलश्रुत्या प्रतिपादन-
मिति अभिव्यक्तेरित्यादिसूत्रचतुष्टयायं इतरैरुक्तः । तन्मते सूत्राणा परिहर्णीयशङ्काया अभावाद्द्वैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो
यथोक्त एवार्थः ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् [१.२.२६]

'आमानमेवेम वैश्वानरम्' (छा.५.११.६) इत्यादौ वैश्वानरः परमात्मा, जाठराग्रपादेषु साधारणस्साधारण-
शब्दस्य अस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणेः सर्वात्मकत्वब्रह्मशब्दादिभिर्निर्दिशेत्प्रमाणत्वात् ॥

सू-२६ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति [१.२.२६]

शुलोकप्रभृतिषु विध्यन्तं रूपम् 'अग्निर्मूर्धा' (मुण्डक.१.२.४) इत्यादिपूत्रम्, अत्र प्राप्तयमित्यादि-
मात्मत्वे अनुमानम्—लिङ्गमित्यर्थः ॥

सू-२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्नतथा हृष्ट्युपदेशात्
म्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते [१.२.२७]

'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' (पुरुषसूक्तम्) इति अग्निशब्दमात्मानाधिकारण्यात् प्राणाहृत्याद्य-
प्रतिष्ठितम्' इत्यादेश्च नाय परमात्मेति चेत्—नेतत् जाठराग्निश्चरीरक-त्वेनोपास्य-वोपदेशात्

स्वाद्यसम्भवाच्च । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः ' इत्येनं वैश्वानरं पुरुषमप्यधीयते वाजिनः । निरुपाधिकपुरुषशब्दश्च परमात्मनि नारायण एव, ' सहस्रधीर्षम् ' इत्यारभ्य ' विश्वमेवेद पुरुषम् ' (पुरुषसू.) इत्यादिषु प्रसिद्धः ॥

सू-२८ अत एव न देवताभूतं च ॥ (१.२.२८)

यतोऽयं वैश्वानरः त्रैलोक्यशरीरः पुरुषशब्दनिर्दिष्टश्च, ततोऽयं नोऽग्रयाख्यदेवता तृतीयमहाभूतश्च ॥

सू-२९ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१.२.२९)

नावश्यमाग्निशरीरकत्वेन उपास्यत्वादेवमाग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्, अग्रनयनादिवोगेन परमात्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्तसामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू-३० अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः (१.२.३०)

' यस्वेतमेवं प्रादेशमात्रम् ' (छा.५.१८.१) इत्यनवाच्छिन्नस्य 'द्युप्रभृतिपारिच्छिन्नत्वम् उपासकाभिव्यक्तयर्थमिति आश्मरथ्यः ॥

सू-३१ अनुस्मृतैर्बादरिः (१.२.३१)

द्युप्रभृतिवृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनं तथाऽनुस्मृत्यर्थे ब्रह्म प्रतिपत्तय इति बादरिः ॥

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१.२.३२]

' उर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदय गार्हपत्यः ' (छा.५.१८.२) इत्यादिना उपासकहृदयादीनां वेद्यादिवकल्पनं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेः आग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमिति जैमिनिः । दर्शयति च श्रुतिः— ' य एतदेव विद्वानग्निहोत्र जुहोति ' (५.२४.२) इति । एते पञ्चास्वीकृताः । पूजार्थमाचार्यग्रहणम् ॥

सू-३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् [१.२.३३]

एनं-परमात्मानम्, अस्मिन्-उपासितृशरीरे प्राणाहुतिवेलायामनुष्ठानार्थं ' तस्य हवा एतस्य...मूर्ध्वं तु तेजाः ' (छा.५.१८.२) इत्यादि आमनन्ति च ; उपासकस्य मूर्धादिदेवास्य परमात्मनो मर्धादिगत्वर्थः ॥

इति वेदान्तसारः

११ ।

अथ वेदान्तदीप

सू—२५ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् [१.२.२५]

छादोप— 'आमानमेवेम वैश्वानर सम्प्रत्यक्ष्यपि तमय नोब्रूहि' (छा ५ ११ ६) इत्यारम्य 'यस्वेतमेव
 देहमात्रमभिविमानमाने वैश्वानरमुप स' (५ १८ १) इत्यत्र किमय वैश्वानर परमामेति शक्यनिणय उतनेति
 ष्य १ अशक्यनिर्णय इति पूर्ण पक्ष, वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नी महाभूततृतीयै देवताविशेषे परमा मनिच वैदिकप्रयोग
 शब्दात्, आसिप्रकरण सर्वेषां लिङ्गापल्लेषश्च । राद्धा तदट— 'वान् आमा किं ब्रह्म' (५ ११ १) इति सर्वेषां
 जीवानामाभूत ब्रह्म इति प्रथम त, उत्तरपक्ष च 'आमान वैश्वानरम्' (५ ११ २) इति ब्रह्मशब्दस्थाने सर्वत्र
 वैश्वानरशब्दप्रयोगाच्च वैश्वानरमा मा सर्वेषां जीवानामाभूत् । पर ब्रह्मति विशयते । सूत्रार्थ—वैश्वानरशब्दनिर्दिष्ट पर
 मा वैश्वानरशब्दस्थानकार्यसाधारणस्य सप्रकरणे परमासाधारण शब्दस्यैवैवम वादिभिः शिष्येभ्यः कृतं ।
 वेद्येभ्य इति विशेष ॥

सू—२६ स्वर्यमाणसनुमानं स्यादिति (१.२.२६)

स्वर्यमाणम्—प्रत्यभिज्ञायमानम्, अनुभूयतः अनुभवतः अनुमानम् इति शब्द प्रकारवचन, इ यरूप स्वर्यमाण वैश्वान
 रस्य परमा वऽनुमान स्यात्, सुप्रभूतशुभं तमवयवावभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहापदिष्टम् 'अग्निर्मूर्धां चक्षुषी
 चन्द्रशर्षो' (गुण्टक २ १ ४) 'द्यां मूर्धानं यत्न विप्रा वदा । (जा ५ १७ २) इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध परमपुरुषरूपमिह
 प्रत्यभिज्ञायमान वैश्वानरस्य परमा व लङ्क स्यादित्यर्थ ॥

सू—२७ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेन्न तथा हृष्ट्युपदेशाद-
सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते (१.२.२७)

अनिर्णयमाद्यङ्गय परिवहनि—शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च इति । शब्दसावत् वाजिना वैश्वानरविद्याप्रकरणे
 'स एषोऽग्निर्वैश्वानर' (छा ५ १८ २) इति वक्ष्य नरसमानाधिकरणोऽग्निशब्द । आसप्रकरणे च 'हृद्य ग ह
 ण्य' (५ १८ २) इत्यारम्य वैश्वानरस्य हृदयादिसान्नामित्रयपरिकल्पन प्राणाहुत्याधार वचन्यादि प्रतीयत वाजिना
 मपि 'सया ह वै तमेमग्नि वैश्वानर पुरुषविध पुरुषऽत प्रतिष्ठत वद' इति वैश्वानरस्य शरीरात्प्रतिष्ठित व प्रतीयत
 अत एतेलिङ्गैर्वैश्वानरस्य जात्राप्रतीकनाय परमा मति शक्यनिणय इति चत्-त्त, तथा हृष्ट्युपदेशात् हृष्टि उपा-
 सन तथावाचनोपदेशादित्य, जाठराग्निशरीरतया वैश्वानरस्य परमा एव उपासन ह्यत्रादिदश्यत अयमग्निर्वैश्वानर पु
 रुषऽन्त प्रतिष्ठित इत्यादी । कथमवगम्यत इतिचेत् असम्भवात् कवलजाठराग्नेयैलाक्य-शरीरावाचसम्भवात् । पुरुषमपि
 चैनमधीयते चगन्त प्रसिद्धौ वाजिनस्तत्रैव 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो य पुरुष (पुरुषस्य २) इति एत वैश्वानर पुरुष ए
 माप ह्यधीयते । पुरुषश्च परमा मेव 'पुरुष एवदग्नेर्वर्षम्' 'पुरुषाज पर किञ्चित्' (कठ ३ १) इत्यादिषु प्रसिद्धे ॥

सू—२८ अत एव न देवताभूत च (१.२.२८)

यत्त्रैलोक्यशरीरोऽसौ वैश्वानरः यतश्च निरुपाधिकपुरुषशब्दनिर्दिष्टः ; अतएव नाम्नाख्या देवता, महभूत-
तृतीयश्च वैश्वानरशङ्कनीयः ॥

सू-२९ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१.२.२९)

अग्निशरीरतया वैश्वानरस्योपासनार्थमग्निशब्दसामानाधिकरण्यानिर्देश इत्युक्तम् । विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना
संबन्धेन यथा वैश्वानरशब्दः परमात्मनि वर्तते, तथेवाग्निशब्दस्यापि अग्रनयनादिना योगेन साक्षात्परमात्मनि वृत्तौ
न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू-३० अभिव्यक्ततेरित्याहमरथ्यः (१.२.३०)

‘यस्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिव्यमानमात्मनो वैश्वानरम्’ (छां.५.१८.१) इति सुप्रभृतिप्रुथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धि-
न्या मात्रया पारिच्छिन्नत्वमनवच्छिन्नस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य कथमुपपद्यत इत्यत्राह—अनवच्छिन्नस्यैव परमात्मनः उपा-
सनाभिव्यक्तयर्थे सुप्रभृतिप्रुथिव्यन्तपरिच्छिन्नत्वमिति आदमरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

सू-३१ अनुस्मृतेर्वादरिः (१.२.३१)

सुप्रभृतिप्रदेशावच्छेदेनाभिव्यक्तस्य परमात्मनो सुम्वादित्यादीना मूर्धाद्यवयवकल्पने किमर्थमिति चेत् तत्राह—
अनुस्मृतिः उपासनात् ब्रह्मप्राप्तये तथोपासनार्थे मूर्धप्रभृतिपादान्तदेहपरिकल्पनमिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥

अथ वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य उपदिश्यते चेत् ‘उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदय नाहंपत्यः’
(५.१८.२) इत्यादिना उपासकशरीरावयवानां गार्हपत्यादिपरिकल्पन किमर्थमित्यत्राह—

सू-३२ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति [१-२.३२]

वैश्वानरवियोग्यभूतायाः उपासकेरहगहः त्रियमाणायाः प्राण हुतेर्ग्रहोत्र वरुगद टः द गार्हपत्यादिपणिकल्पनमिति,
जैमिनिर्वाचार्यो मन्यते । तथाहामिहोत्रसगच्छमेव दर्शयतीयं सुनिः प्राणाहुति विधाय ‘अथ य एव विद्वानग्रहोत्रं
शुहोति’ (छां.५.२४.२) इति । उक्तानामर्थानां पुञ्जितत्वरूपत्वापनायाचार्यग्रहणम् ॥

सू-३३ आमनन्ति चैनमस्मिन् (१.२.३३)

एतन्, परमपुरुषं वैश्वानरं सुम्वादिदेहम् अस्मिन्नुपासकदेहं प्राणाग्रहोत्रेणाराभ्यन्वाय आमनन्तिह ‘रस्य हवा
एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धं सुतेजाः’ (छां.५.१८.२) इत्यादिना । उपासकमूर्धादिपादान्ता एव सुप्रभृतयः परमपुरुषस्य
मूर्धादय इति प्राणाग्रहोत्रयेलापामनुशेषया इत्यर्थः ॥

॥ इति वेदान्तदीपे वैश्वानराधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

स्वर्लोकादित्यमाव्यम्बरसलिलमहीरूपमूर्धादिपल्लव्या
 ध्येयो वैश्वानरात्मा स्थिरचन्द्रविशयदशान्दलिङ्गादिसाम्यात् ।
 मैवं ब्रह्मेत्यधीतेर्भुवनतनुतया योगतस्त्वग्निशब्दो
 वैशिष्ट्याद्वा त्रियाङ्ग स्वयंपुत्रि परधीर्गाहपत्यादिधीश्च ॥
 अन्यस्मिन्नन्यदृष्ट्या न भवति त्रिदुषां षापि निश्च्रेयसात्ति-
 स्तसाद्वैश्वानरोऽर्सा न पर इति फले त्वन्नसिद्ध्यादि मैवम् ।
 तल्लेय हान्यदृष्टयन्वितघटितमिह ब्रह्मशब्दाद्यभावात्
 सर्वाघघ्नं स उक्त फलमपि परमं ब्रह्म च व्याप्तमन्नम् ॥
 त्रिपत्रोपासितृणां मितहृदयगुहाऽक्षयन्तरश्चिन्त्य उक्तो
 त्रिध्वान्तर्यामितादेर्विपुलपरिमितश्चिन्तनीयस्त्रयेऽथ ।
 पदसु ब्रह्मात्मशब्दां पुरुषपदमपि क्षेत्रतत्त्वप्रपञ्च-
 व्यावृत्ते र्वभवेत्तौ प्रकरणनियमाश्रमवृत्त्या नमन्ति ॥
 तत्रत्वादेर्हि सर्वे जगदभिगदित ब्रह्मभावेन पूर्वम्
 सर्वान्तर्यामिता च प्रभ्रितुरुदिता सर्वतद्देहता च ।
 तस्याद्विज्ञेयवाटप्रभृतिवद्वाच्यथापार्थयम्भ्रम्यमाण-
 क्षुद्रक्षीमोत्तिजाल निखिलमिह नयेस्त्वकारो निरास ॥
 स्वाधीनाशेषसत्तास्थितियतनतया सर्वभावेन तिष्ठन्
 ब्रह्माशेषोऽक्षिणित्यस्थितिरखिलतनु कल्पिताग्रथादिगात्र ।
 स्वर्लोकाद्यङ्गवैश्वानरपद्त्रिपयो लक्षणस्यादिमस्य
 प्रोक्त पादे द्वितीये श्रुतिनिकरशिरदशेखर श्रीनिवास ॥

॥ इ ति वै द्वा न रा धि क र णं स मा ष म् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ शुभ्वाद्यधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

अथ शुभ्वाद्यधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

गूढार्थसंग्रहः

अथ शुभ्वाद्यधिकरणम्

‘शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्’ इति । पूर्वं अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे परविद्यायाः सगुणविषयत्ववत् विग्रहविशिष्टविषयत्वमपि प्रसाध्य वैश्वानरविद्याया अवयवभावविनोदमयोऽरुपात्सोऽस्योक्त्या तत्र कल्पना प्रतीत्या रूपस्य कल्पितत्वे पूर्वं परविद्याया अपि कल्पितविषयत्वमिति भ्रान्तिस्थ्यात् इत्युभयत्रापि रूपमकल्पितमेवेति निर्धारणाय छान्दोग्यस्य वैश्वानरविद्याविचारःकृतः, इत्थं च (परविद्याविषयस्यानुवृत्त्यभावे अदृश्य वाधिकरणसिद्धान्त एव समीचीनो न भवेदित्यभिप्रेत्य तृतीयपादोपक्रम एव मुण्डकश्रुतिवाक्यविचारपूर्तिः । कथते ॥)

तत्र प्रकृतिः जीवश्चेति उभयांरपि पूर्वपक्षकौटो निवेशः । ‘विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ’ इति षष्ठे उभयोस्तमप्राधान्येन निर्देशात् ‘अदृश्यत्वादिगुणक’ इत्यनेन उपक्रमभावविचाररूपस्य तदधिकरणस्य स्पष्टम् । तत्र तु ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ इत्यक्षरशब्दस्य श्रुतः । तेन ‘अक्षरात्परतःपरः’ इति चावेयविचारोऽपि अवश्यकर्तव्य आपतितः । अतस्तद्वाक्यार्थनिर्णयाय प्रकृतिजीवयोरुभयोः पूर्वपक्षे निवेशः तास्मिन्संक्षेपे तत्र विवक्षितः, उपक्रमस्य परमा मरररेऽपि मध्यवाक्याना जीवपरत्वं सम्भवत्येव । (‘शुभ्वाद्यायतनम्’ इत्यनेन ‘वासिन्धौः’ इति श्रुतिविरहितवाक्ये नाडीसंश्लेषवद्दुष्ठाजायमानत्वयोः प्रतिपादनेन तयोः जीवाल्लङ्घतायाः स्फुटत्वात् । अयमर्थः परेण नवीनानां समतः । वायोः नात्र विवक्षा सम्भवति । वायोः नाडीसंश्लेषवद्दुष्ठाजायमानत्वयोः प्रसिद्धिविरहात् । नवीनमने ‘प्राणानां प्रान्धिरसि’ इत्यत्र पञ्चशक्तिप्राणाविवक्षया सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पस्य कल्पनेन रद्रपूर्वः शोऽपि नावहरमर्हति प्रकृतेस्तु शुभ्वाद्यायतनमिति स्पष्टपठकपदेन पूर्वपक्षे विन्यासस्यावकाशो नास्ति ॥)

‘मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च’ इत्यनन्तर ‘नानुमानमत्तच्छब्दात्प्राणमृष्य’ इति स्पष्टनिर्देशेन मुक्तोपसृप्यत्वस्य तत्र असम्भवादेव प्रकृतेः पूर्वपक्षे प्रातिपत्त्यनं न सम्भवति । मुक्तोपसृप्यत्वस्यापयोगान् । अन्यथा

गूढार्थसङ्ग्रहः

'न च स्मार्तम्' इत्यादियदेव प्रथममेव 'नानुमानम्' इत्याद्यपि स्यात् । अन्तर्यामिबिद्याया 'य पृथिवी नवेद' इत्युक्तेः यथा पृथिव्यादेः आत्मनो वेदनासम्भवे दृष्टान्तता तद्वत् 'नानुमानम्' इत्यत्र प्रकृतेरपि दृष्टान्तत्वमिव विवक्षितम् । तत्र वेदनासम्भवे दृष्टान्तः, अपत्रु मुक्तप्राप्त्यवविरेह दृष्टान्तः विषयवाक्ये 'ओतम्' इति निर्देशेन 'वायुना गीतमसन्देहानि' इति वायुना सदस्यत्वप्रतीत्या अत्रापि तद्व्यावृत्तार्थप्रतीत्या वायोः पूर्वपक्षे निवेशइति शङ्का सम्भवेत्येते तत्रैव नाडीसम्बन्धबहुधाजायमानत्वयोः प्रतिपादनेन तयो वायावसम्भवः स्पष्टः । ओतशब्दनिर्देशेन आम-शब्दार्थं अन्तर्बहिर्व्याप्तिरुक्तसम्भवेन 'यस्मिन्नास्ति देवदत्तस्मानय' इत्यादौ यथा आनयनकर्मात् देवदत्ते नास्ति तथा ज्ञानकर्मात् नानुमानं विवक्षितमिति परोक्षीर्नरवकाशेति व्यञ्जितम् ॥

गीताचार्यश्च 'भूमिरापोऽनले वायु' इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वानि पञ्चविंश जीवत्वाभिधाय 'मत्त.पर नान्यत्किंचिदस्ति' इत्यत्र परमात्मोपक्षया परतत्त्वस्य निषेधेन परतत्त्वसत्त्वावेदनपूर्वकं 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगण इव' इत्युक्त्या तद्दृष्टान्तस्य श्रुतौ विवक्षया, सिद्धया यस्मिन्सूत्रे मणिगणा ओतास्तदानयेत्यादौ मणिगणान् विहाय सूत्रानयनं न प्रामाणिकसमतमिति तद्देवात्रार्थो विवक्षित इति प्रतिभाति ॥

तत्राप्यात्मशब्दप्रयोगेण अन्तर्बहिः स्वभावस्य परमात्मनि बोधनं परमात्माद्येवभूतानां पदार्थानां त्यागएव न सम्भवति । किंच परोदाहृतदृष्टान्ते 'आहूपूर्वो नीड्' घातु । तत्र विशिष्टनयनासम्भवः प्रत्यक्षसिद्धः यस्मिन्नास्ति देवदत्तः त पर्येति प्रयोगे देवदत्तविशिष्टसन्दर्शनं यथा प्रतीयते तद्वदत्रापि । गीतोपबृहणेन 'यस्मिन्सौ.पृथिवी' इति श्रुतौ चशब्देन जीवस्य विवक्षया सजीवप्राकृतसर्वाधारव विवक्षितमप्येव 'स-मूलास्तोभ्येमा सर्वाः प्रजाः सदायतनात्सप्रतिष्ठाः' इति छा श्रुत्यानुगुण्यादपि । 'स्वशब्दात्' इत्यस्य स्वबोधकत्वादित्यर्थः । स्वबोधकः आम-शब्द एकः, 'अमृतस्यैप सेतुः' इति वाक्यप्रतिपादलिङ्गस्य परब्रह्मासाधारणया तद्वाक्यव्यापि परमात्मबोधकत्वम् । सेतुशब्दश्च नधारकाधिकः अमृतशब्दस्य परमात्मपरत्वे स्वधारकत्वासम्भवात् मुक्तपरवऽपि धारकत्व नस्तरम् । जीवपरवऽपि 'यस्मिन्सौ.' इति वाक्य एव सप्तम्या गीताऽनुरोधेन जीवधारकत्वव्यापि प्रतीत्या अत्र धारक बोधेर्वैपल्यात् । अतस्सेतुसाहस्यत् एकस्मिन्देहे स्थितस्य देशान्तरप्रातिहेतुवरूपधर्ममादाय देशान्तरस्थसंप्रातिहेतुवरूपधर्मं मा दाय देशान्तरस्थमा हेतुवेन 'अमृतस्यैप सेतुः' इत्यनेन मुक्तिहेतुवमेव प्रतिपाद्यत इति निर्णयसम्भवति । ज्ञान इतरवाग्विभोक्तयोः एतच्छब्देन विवक्षा नसमीचीना । 'यदेतज्ज्ञानं सदसद्वरुष्य पर विज्ञानात् यदरिष्टं प्रजानाम्' (सु.२.२) 'तदेतक्षरं ब्रह्म' 'तदेतत्सत्यम्' 'तदमृतम्' इति पूर्वं 'सएयोऽन्तरारते, दिव्ये ब्रह्मनुरेक्षेपः' इति उत्तरत्र विद्यमानानां बहुना परमा मपरतायाः परैवामपि समतत्वात् । 'अमृतस्यैप हेतुः' इत्यनभिधाय 'सेतुः' इत्युक्तेरिदमेव बीजम् । सेतुः नदी-कूलान्तरगतस्य पुंसः यथा कूला-न्तरप्रापक तद्वत् परमा मा प्रकृतिमण्डलस्यजीवस्य प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वस्यस्वप्रापक इति सूचनावैव सेतुशब्दप्रयोगः, अमृतशब्दश्च परमात्मपरः । एतदनन्तरश्रुतौ 'ओमित्येवामान भ्यायथ' 'स्वस्तिव.पाराय तमस.परस्तात्' इति उपसहारे च 'तरति शोकः—अमृतो भवति' इति श्रूयते ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रथमे 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्रूयश्वात्ते विश्वमायानिश्चिन्ति.' इति द्वितीये 'योग-निरूपणावसरे' 'ब्रह्मोद्भवेने प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि' इति 'अमृतस्य परसेतुं दग्धेनमिवावन्तम्' इति षष्ठे च श्रूयते । अस्याग्रुपनिषदि 'स्रोतांसि सर्वाणि' इत्युक्त्या प्रागुदाहृतानां सर्वेषामपि स्रोतस्य प्रतिपादितम् । तत्र उद्भुपसादय च ब्रह्मणि षष्ठे सेतुसाहस्य च स्पष्टम् । द्वितीयोक्तदिशा षष्ठेऽपि प्रकृतिस्रोतस्तरणमेव सेतुना विवक्षितमिति श्रुति तात्पर्यं व्यक्तम् ॥

सुतप्रकाशिका

एवं श्रष्टजीवलिङ्गकानि वाक्यानि परमान्तरत्वेन निर्णीतानि । अथ श्रष्टजीवलिङ्गकानि विचार्यन्त इति पाठ-
सङ्गतिः । पूर्वस्मिन्नधिकरणे श्रुत्याध्यादिसंघान्धिनः परमात्म्यमुच्यते । श्रुत्याध्यादिसंघान्धिनः परमात्म्यविरिचस्यवि-
द्वयत इति शङ्खापाठनगराधिकरणारम्भ इत्यवान्तरसङ्गतिः । यद्वा 'अष्टद्वयत्यादि गुणक' इत्यधिकरणे त्रैलोक्यश-
रीरत्वेन परमात्म्ये ध्याधिने तच्छरीरकथमपरमानमोऽपि द्वयत इति शङ्खाया वैश्वानराधिकरणे प्राप्तम् । अथास्यामेवो-
पनिषदि कतिपयवाक्यानां परमात्म्यविरिचपरम्यशङ्खापाठद्वयत्यादिगुणकचिन्तनस्यासमाप्तिमुच्यते तृतीयपादाद्याधिकरण-
ारम्भ इत्यवान्तरसङ्गतिः । अत्र निरसनीयजीवलिङ्गानां श्रष्टाद्यादिदमधिकरणद्वयत्यादिगुणकरूपणाप्ययवृत्त्य तृतीय
पादे निवेशितम् पादभेदस्य श्रष्टास्पष्टजीवलिङ्गतानिर्णयनत्वात् ॥

श्रुत्याध्यासङ्ग्रहः

एतन्नात्पयैरेव गीतायम्—' मामेव ये प्रवचन्ते मायामतां तरन्ति ते ' इत्युच्यते । विश्वमायानिबृत्तिगपि प्रकृति
सर्भंगागतिक्रमेण पूर्वदेशनिबृत्तिरेव । अन्ते प्रकृतिमण्डलावसाने इत्यर्थः । तदनुसारेण गुणकक्षुतावपि ' तरति शोक
तरति पाप्मानम् ' इत्यत्र ' स्वस्तिवः पाराव तमसःपरस्तात् ' इति पूर्वश्रुत्यनुसारेण शोकपाप्मद्वयोः शोजनकथाव-
नकद्रव्यैर्ध्याय प्रयोगेण च शोकपापहेतुषामान्यतरणभेद विवक्षितमित्यपि प्रतीयते । ' अमृतस्यैव सेतुरिति श्रुत्यनन्तर-
श्रुते ' स्वस्तिवः पाराव तमसःपरस्तात् ' इत्युच्यते इत्यमेव श्रुतितात्पर्यं निर्णयते ॥

एवमर्थविषया ' मुक्तोपसृत्य व्यपदेशात् ' इत्यत्र उपसृत्यपदेन दृष्टीक्रियते । समीपप्राप्तिरेव ' उपसृत्य ' इत्यत्र
विवक्षिता । तत्र च ' नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इति श्रुतिरेणामिप्रेता । ' उपैति ' इत्यत्र उपपूर्वक
' इण्गती ' इति घातुः । अत्र तु उपपूर्वक ' सुपिगती ' इति घातुः एवमर्थविषया ' शुभ्याद्यायतनम् ' इत्यथायतन-
शब्देन उत्तमिभता भवति । ' समुल्लास्योभ्येमाः—सदायतनाः ' इति सद्दिद्यायां ' सदायतना ' इत्यत्र उच्चार्य एव
अत्र विवक्षित इति सूत्रनावाप आयतनशब्दप्रयोगः । तेन च ' तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेऽयं संपस्यते ' इत्ये-
कं यत्कालं तदेव ' भोगेनावितरे क्षयतिवा अथ संपस्यते ' इत्यत्रोभिप्रेतम् ॥

अथ शब्दार्थव्यवधानं गृहानन्तरस्य सद्दिद्योक्त उच्यन्ति श्रुत्यन्तरोक्तगत्योः पादद्वयेन कथनपूर्वकं ' अस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्यच ' इति छान्दोग्यान्तिमाध्यायगतवाक्यार्थनिर्धारणकरणेन ' सम् ' इति रूपसम्पत्तिरेव ' अथ
संपस्ये ' इत्यत्र विवक्षितेति सूत्रकृता निर्धारितं भवति । अतश्च तादृशेव उपसंपत्तिरत्र विवक्षितेति सूत्रकाराशयः ॥

' अस्माच्छरीरात्समुत्थाय ' इति श्रुतिः ' यावन्नविमोक्षे ' इत्यत्र शरीरमोक्षमपि सूचयति ' सम् ' इति सपत्तिप्रति-
बन्धकसामान्यविनिर्मुक्त्याभिप्रेति इति श्रुत्योद्देश्योक्तारूपस्य स्फुटं प्रतीयते । ' यावन्नविमोक्षे ' इत्यत्र मुक्तेरुक्तया मुच-
क्ष्यैव संपत्तिविवक्षितेति प्रतीयते । सा च सपत्तिः दहरविद्याया गतिवाक्यानन्तरं ' अस्माच्छरीरात्समुत्थाय ' इति
वाक्येन समानानुपूर्विकप्रजापतिविद्यागतश्रुते ' शरीरात्समुत्थाय ' इत्यत्र उच्यते ' सम् ' इत्यनेन पुनः समुल्लास्यो-
प्राप्त्यभावसूचकसूत्रमशरीरविगमपरमपयथानस्य च विवक्षितत्वेन ' उपसपस्ये ' इत्यत्र उपेति शब्दविन्यासेन च प्रागुक्तसम्प-
त्तिरेव विवक्षितेति निश्चयः । एवं च ' सदायतनाः ' इतिवत् ' शुभ्याद्यायतनम् ' इति शब्दपर्यायेण ' मुक्तोपसृत्य
इति सूत्रविन्यासेन सद्दिद्यावामपि मुक्तोपसृत्यैव विवक्षितमिति सूचितम् । परैः ' यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
स्थिताः ।—समुत्ते ' इति श्रुतिमुपादाय तत्रोक्तप्राप्तिविवक्षितेति वर्णितम् । अत्र ' उप ' इत्युपसर्गबलेन ' अयमर्थो न
विवक्षित इति स्फुटं निर्मलशरणम् ॥

श्रीभाष्यम्

आथयेणिना अधीयते 'यस्मिन्मौः-पृथिवी चान्तर्दिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः । तमे वैकं जानयात्मानमन्या चाचो विमुञ्चय अमृतस्यैप सेतुः' (मुण्डक.२.२.५) इति । तत्र संशयः किमयं शुपृथिव्यादीनामायतनत्वेन श्रूयमाणो जीवः उत परमात्मा-इति । किं युक्तम् ? जीव इति । छुनः ' अराइव रयनाभौ संहता यत्र नाइयस्स एपोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ' (२.२.६) इति परस्मिन् श्लोके पूर्ववाक्यप्रस्तुतं शुपृथिव्याद्यायतनं यत्र इति पुनरपि सतन्मयन्तेन पराद्रव्य तस्य नाट्याधारत्वमुपस्था पुनरपि ' स एपोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ' (२.२.५) इति तस्य बहुधा जायमानत्वं चोच्यते ; नाडीसम्बन्धो देवादिरूपेण बहुधा जायमानत्वं च जीवस्यैव धर्मः । अस्मिन्नपि श्लोके ' ओतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः ' (२.२.६) इति प्राणपञ्चकस्य मनसश्चायतनत्वमुच्यमानं जीवधर्मैव । एवं जीवत्वे निश्चिने सति शुपृथिव्याद्यायतनत्वादिकं यथाकथञ्चित्सङ्गमयितव्यम् इति ॥

श्रुतप्रकाशिका

ब्रह्माद्यायतनमित्येतावति वक्ष्येऽपि शुभादीःसुक्तेरयभावः ऊर्ध्वो अपराश्रैति केटिद्वयान्तर्गता लोकाः । इतश्चान्यौ शुभशब्दाभिनि । त्रिषयमाह आथर्वणिका इति । तत्रेति । किं शुपृथिव्याद्यायतन जीवः उत परमा मेतित्तिचारः तदर्थे ' यस्मिन्मौः ' इत्यादिवाक्यजात किमदस्यत्वादिगुणकप्रकरणाद्विन्न उवाचिन्नम् । तदर्थे मनःप्राणादिसबन्धः किमुक्तगोपकरणिवलक्षणः उवाचारायेयभावलक्षणः तदर्थे शुपृथिव्याद्यायतनत्वामृतसेतु वादिधर्माः, किं कर्मफलत्वं जीवस्य समर्थात् ? उत अनश्रत इति । यदा कर्मफलसुखीवस्य समभवन्ति तदा मनआदिसबन्धस्य करणतद्वत्कारणत्वात् तस्य प्रकरणविच्छेदकत्वेन शुभाद्यायतन जीवस्यात् । यदाऽमृतसेतु वादयोऽनश्रतो धर्माः तदा मनआदिसबन्धस्य उवाचारायेयभावरूपेन परप्रकरणाविच्छेदादशुपृथिव्याद्यायतन परमाभेति फलित स्यात् ' अराइव ' इत्यादेरनन्तरश्लोकेषु शुभाद्यायतनप्रियत्वं दर्शयन् जीवल्लिङ्गमाह—पूर्ववाक्येति । लिङ्गान्तरमाह—पुनरपि सएर्पइति । तत् कि- नित्यमाह—नाडीसंबन्धइति । नाडीनामिन्द्रियसंबन्धत्वेन जीवस्य ज्ञानप्रसरहनुत्वात् ' ताभिः प्रत्ययसृष्ट्यं पुरीतीति शैते ' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमोतं विष्वङ्हन्या उत्क्रमणे भवन्ति ' इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्य नाडीसयोगप्रशेदश्च तत्सम्बन्धो जीवल्लिङ्गमिनिभावः ॥

देवादिरूपेणेति बहुधा शब्दविवरण अन्तरादित्यत्रियायामकर्मस्वतस्त्वच्छाहीतदिध्यविग्रहयोगारमार्थितः, ननु देवादिसजातीयरूपैर्बहुधा जायमानान् बहुधा शब्दार्थ इति सूत्रकारेण निरूपितम् । अतस्तस्य जीवत्वशङ्का सुचेतिभावः ' यस्मिन्मौः ' इति पूर्वश्लोके जीवपर दर्शयति अस्मिन्नप्रीति । ननु कथं मनः प्राणसम्बन्धस्य जीवत्वसाधकतयोप- न्यासः सहा परस्य समवतीति ' सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ' इत्यत्रोक्तम् तस्य तथाऽपि मनःप्राणैरुपकरणोपकरणिवलक्षण- सम्बन्धस्य स्वरसतःप्रतीनेस्तस्य चापरादाभावेसति कार्यकरेन प्रागुक्तनिर्वाहायोगाच्च युक्तं इति । अतो नाडीसम्बन्ध- बहुधाजायमानत्वमनःप्राणावस्थजावल्लिङ्गैः पूर्वपक्षोऽयान् युक्तम् । तत्रैव श्लोके शुपृथिव्याद्यायतनत्वंपरमा मल्लिङ्ग- इत्यत्र इत्यत्राह—एवं जीवत्वे निश्चितइति । द्वयोरपि जीवपरयोर्लिङ्गप्रतिभासेन विशेषात् यत्तलिङ्ग- श्लोकेऽप्ययमभिनि- त्तलिङ्गत्वात्तरश्लोकप्रतिपत्तलिङ्गदानुगुण्यं तल्लिङ्गानुसारिण्यर्थनिर्णये कर्तव्यसतीत्यर्थः । यथाकथञ्चित्सङ्गमयितव्य- मिति । जीवस्य शुपृथिव्याद्याधारत्व स्वरूपेण वा कर्मद्वारा वा मुक्तावस्थाया विवक्षितेन ज्ञानेन वा संबवतीतिभावः ।

श्रीभाष्यम्

एवं प्राप्ते प्रचदमहे—‘ शुभ्याद्यायतनं स्वशाब्दात् ’ शुभृधिव्यादीनामायतनं परं ब्रह्म । कुतः ? स्वशाब्दात्—परब्रह्मासाधारणशाब्दात् । ‘ अमृतस्यैव सेतुः ’ (मु.२.२५) इति परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणशब्दः । ‘ तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यःपन्था अयनाय विद्यते ’ (पुरुषसू.) इति सर्वशेषनिपत्सु स एवामृतत्वप्राप्तिहेतुश्च्यते । सिनोतेश्च चन्धनार्थत्वात् सेतुः अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः । सेतुरिव वा सेतुः नद्यादिषु सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्बकः—संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैवप्रातिलम्बक इत्यर्थः । आत्मशाब्दश्च निरुपाधिकः परस्मिन्ब्रह्मणि मुख्यवृत्तः, आगोतीति घात्मा ; स्वैतरसमस्तस्य नियन्त्रत्येन व्याप्तिस्तस्यैव सम्भवति । अतस्त्वोऽपि तस्यैव शब्दः । ‘ यस्तर्षशस्त्वयंयित् ’ (मु.२.२.७) इत्याद्यश्लोपरितनाः परस्यैव ब्रह्मणशब्दाः । नाड्याधारत्वं तस्यापि सम्भवति ‘ सन्ततं तिरामिस्तुल्यव्याकोश सन्निभम् ’ इत्यारभ्य ‘ तस्यादिशालाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ’ (तै.नारणे.१३.अनु) इति ध्ययणात् । ‘ बहुधा जायमानः ’ (मु.२.२.६) इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि सङ्गच्छते ‘ अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ’ (पुरुषसू.) इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वायतत्तज्जातीयरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वकीयं स्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा विजायते परः पुरुष इत्यभिधानात् । एवं स्मृतिरपि ‘ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्न प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ’ (गी.४.६) इति । मनःप्रभृतिजीवोपकरणाधारत्वं च सर्वोधारस्य परस्यैवोपपद्यते ॥

इतश्च परमपुरुषः—

सू—२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च [१.२.२]

श्रुतप्रकाशिका

शुभृधिव्यादीनामित्यादि । सेतुशब्दस्य सलिलनिरोधकं प्राकट्यत्वेनामृतस्य निरोधकत्वप्रसङ्गेन रुढार्थानुपपत्तौत्त्वाम् स्वारस्वसाभ्यात्तमुभयथा व्याचष्टे सिनोतेरिति, सेतुरिवयेति च । प्रथमानिबोहं रुढपरित्यागादस्वारस्य द्वितीयत्वगत्य, रुढ्यधगतगुणयोगपरत्वादस्वारस्यम् । गुणयोगफलतमर्थमाह—संसारेति । इधेनसाहस्याद्योगे इधेनशब्दवत् सेतुषाद-इया-परमात्मनि सेतुशब्दः । विहङ्गयागयोर्हो निरत्यादानम् । ‘ अन्तःप्रविष्टदशास्ताजानानागंसर्वात्मा ’ इति श्रुत्युत्सारेणात्मशब्दं व्याचष्टे आत्मशब्दश्चेति । आत्मशब्दो न व्याप्तुमात्रेवाची, किंतु व्याप्तुविशेषवाची योगरुढत्वात् नहि गगनादिध्यात्मशब्दप्रयोगः अतो नियन्त्ररूपव्याप्तुविशेषवाचीत्यर्थः । ‘ अमृतस्यैव सेतुः ’, ‘ आत्मानम् ’, ‘ यस्तर्षशस्त्वयंयित् ’ इत्यादयः स्वशब्दा इत्यर्थः । परोक्षहेतुनिर्वाहमाह—नाड्याधारत्वमित्यादिना । नाड्याधारत्व हृदयद्वारा परमात्मनस्सम्भवतीत्यर्थः । अजायमान इति । अमनो हेतुविशेषः पञ्चविशेषश्चेतिभावः । तद्वैशाध्यायाह—स्मृतिरपीति

सू—२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च (१.२.२)

नाभिरूपप्रहाणना । प्रलयदशायामप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विधृतपुष्पपापत्वपूर्वकत्वं नामप्रहाणस्य दर्शयितुं श्रुति-
षाक्यद्रयोपादानम् । उपात्तश्रुतिवाक्ये ब्रह्मामुक्त इति शब्दस्याश्रुतत्वा-मुक्तिप्रतिवादनं दर्शयति—

श्रीभाष्यम्

अयं शुभ्रविद्याधायतनभूतः पुरुषः संसारवन्धान्मुपतैरपि प्राप्यतया व्यपदिश्यते ' यदा पश्यः पश्यते रुक्मयर्षे कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ' (मु.३.३.१,२) ' यथा नद्यस्वयन्दमानस्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्याभ्रामररूपाह्निमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' (मु.३.२.८) इति । संसारवन्धनाह्निमुक्ता एव हि विधृतपुण्यपापा निरञ्जना नामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताश्च पुण्यपापनिरन्धनाचित्संसर्गप्रयुक्तनामरूपभाष्यमेव हि संसारः । अतो विधृतपुण्यपापै- निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः परेण ब्रह्मणा परमं साम्यमापन्नैः प्राप्यतया निर्दिष्टो शुभ्रवि- द्याधायतनभूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ॥

परब्रह्मासाधारणशब्दादिभिः परमेव ब्रह्मेति प्रसाध्य, प्रत्यागात्साधारणशब्दाभा- वाच्चायं पर एवेत्याह—

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१,३,३)

श्रुतप्रकाशिका

संसारवन्धनादिति । वाक्यद्वयोक्तविशेषगान्याह—विधूतेति । मुक्तव्यमुपपादयति पुण्यपापेति । वाक्यद्वयोक्तविशेष- गानि विशदीकृत्यैव एतदर्थपरमसाध्येन धृत्यति अतइति । निरञ्जनशब्दव्याख्यानं प्रकृतिसंबन्धरहितैरितिपदम् ॥ परमं साम्यमिति । येन गुणेन साम्यं तस्यापरिच्छिन्नत्वं परमसाध्यं ननु सर्वथा साम्यम् ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति परब्रह्मेति । पूर्वमन्य उक्तः, अथ तद्वाक्याय ध्यतिरेक उच्यत इत्यर्थः—

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१,३,३)

सूत्रज्ञतेर्बुद्धिस्त्याग्य प्रथमं सङ्गच्छमानं एतस्य वाक्यार्थमाह—यथेति । मुक्तोपसृप्यत्वेऽभिहिते प्रधानशब्दा- न्नुदयेन तस्य व्युदसनीयत्वाभावात्तदुपन्यासो दृष्टान्तरत्येतिभावः । किमत्र प्रधानोपस्थापकं पदमित्याकाङ्क्षाया व्याख्येयं पदं व्याचष्टे अनुमीयतइति । ' कृत्यत्युद्यो बहुलम् ' इति बहुलप्रहणात् कर्मणि व्युदितिभावः । अनुमानेति । ' शेष ' इत्यण्प्रत्यये आदिशृद्धौ न सत्यामानुमानभितिरूप भगो तद्व्यतिरिक्तवाचिशब्दादिति प्रतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं ' अतच्छब्दात् ' इति पदं व्याचष्ट तद्वाचीति । अर्थाभ्यां यदव्ययीमिति न एवोपादानं अपि-वधोपादानं, सूक्ष्म- दासीयसत्वात् । अयमभिप्रायः । ' अतच्छब्दात् ' इति बहुमीहिस्तावदुपपन्नः । तदा तच्छब्दरहितादिति स्यत् ; ततश्च विशेषान्तर हेतुनयाऽन्वेष्टव्यम् तच्चानुपलम्बहतम् । त-पुरुषत्वे नञस्तत्पदेन शब्दपदेन वा समानस्यात् । तत्र प्रथमे- वमः ५ इत्येषान्या प्रकृतात्परमात्मनोऽन्य-प्रधान जीवो वा यद्यसच्छब्दायः तथा प्रधानपुरुषवाचिशब्दादि-शुक्ते ' स्वशब्दात् ' तन्वाचिसिद्धिः प्रतिज्ञातार्थविशेषश्च स्यात् । असःप्रधानादिव्यतिरिक्तः परमा मा चेत् तद्वाचिशब्दादि-शुक्ते ' स्वशब्दात् ' इत्यनधिकारार्थेन स्यात् । तथा च सांत नानुमानमत एव प्राणभृच्च इत्यार्जवेन शब्दे सूत्रप्रणयने कुटिलोक्तविपला- स्यात् । नप्रसृच्छब्दपदेन समसपक्षेऽपि तद्वाचिशब्दव्यतिरिक्तशब्दादि-शुक्ते स्यात् । तदा तच्छब्दः प्रधानजीवपरब्रह्मे-

गूढार्थसङ्ग्रहः

(इयं च श्रुतिः कठोपनिषदि वर्तते । एवं बृहदारण्यकेऽपि कठे 'शतैका च' इति श्रुतिः या वर्तते सैव दहर विद्यायामपि उपलभ्यते । मुक्तिरूपफलस्य उपसर्पतिवाक्यविवक्षितस्य सूत्रकारेण निर्धारणेन 'हार्दानुग्रहीतश्शताधिकया' इत्युक्तश्रुत्यर्थस्यैव च प्रतिपादनेन उपसंपत्तिः तादृशश्रुत्युक्तगमनानन्तरकालिव्येवैति निर्णयः सम्भवति । एव च तादृश उपसर्पतिरेव 'परापरं पुरुषमुपैति' इत्यत्र विवक्षितेत्यभिप्रेत्य 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रम् । तदनेन सूत्रद्वयेन मुक्तिहेतुत्वं मुक्तप्राप्त्यत्वं जीवेऽसमावितमिति प्रतिपादितं भवति । 'तत्रोपनिषद पुरुष, विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिदाति' परायण तिष्ठमानस्य तादृदः' इत्यत्रैकैव परायणशब्देन कर्मविद्याफलहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन कर्मफलहेतुत्व यथा प्रीतिद्वारक तद्वत् विद्याफलहेतुत्वमपीत्यर्थः व्यक्तः ॥

तत्र 'परायणम्' इत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य परमात्मनि प्रतिपादनेन विद्याया अपि प्रीतिद्वारा तद्वत्त्वमभिप्रेतम् कर्मक्षयोत्तर ब्रह्मप्राप्तिः सद्विद्यायामेतदधिकरणविवक्षितविद्याया च स्फुटा । उपनिषदि पुरुषशब्दः कर्मदाहकपरः । ब्रह्मशब्दः बृहद्यतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मप्राप्तिहेतुपरः, एतदुभयहेतुत्व परमात्मनः विद्याज्ञान्यप्रीतिद्वारकमेव । इत्यमर्थविवक्षाया औपनिषदत्वमपि पुरुषस्य सङ्गतं भवति । 'उपनिषद भो ब्रूहि उक्ततुपनिषत् ब्राह्मी वावत उपनिषदमब्रूम' इति तलत्रकारोपनिषदि श्रूयते । अत्र 'पदलु विशरण' इति घातार्थविद्याविशरणहेतु च ब्रह्मविद्याया विवक्षितमिति वाचस्पतिना भामत्यामुक्तम् । प्रागुदाहृतश्रुतिषु कर्मक्षयस्य प्रतिपादनेन कर्मविशरणहेतुत्व पुरुषशब्दाद्यहेतुभूत विवक्षितमित्येव युक्तम् । एव तत्रैवोपनिषदि 'उपनिषद भो ब्रूहि' इत्याद्युत्तर 'योवा एतामेव वेदापहत्य पाप्मानम्' इत्यत्र पापक्षयस्याभिधानेन उपनिषच्छब्दे पापक्षयहेतुत्व प्रतिपादितम् । एव 'आत्मना विन्दते वीर्ये विद्यया विन्दतेऽमुक्तम्' इति पूर्वश्रुतौ विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतु वप्रतिपादनेन 'ब्राह्मी वावत उपनिषद अब्रूम' इत्यत्र ब्रह्मविषयिणी ब्रह्मप्राप्तिका च उपनिषदमित्येवार्थो विवक्षित इति । 'पदलु विशरणगत्यवसादनेषु' इति घातो गत्यर्थकत्वेन उपनिषच्छब्दे ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतत्वमपि विवक्षितमित्यर्थद्वयस्यापि विवक्षणेन 'औपनिषद पुरुषम्' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य विद्याया व्युत्पत्तया कर्मक्षयव्रताप्राप्त्येतदुभयहेतुब्रह्मविद्याविषयव्यपौपनिषदपुरुष । सएव पराविद्यासामान्यविषयइत्यर्थः सूत्रद्वयेन सूत्रकृता व्यञ्जितो भवति ॥

एतत्सूत्रद्वयानन्तरं 'नानुमानम्' इति सूत्रनिर्देशेन सूत्रद्वयोक्तहेतुद्वयस्याज्ञासम्भवः प्रतिपादितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'स्वशब्दात्' इत्युक्तया तद्व्यतिरेकः 'अतच्छब्दात्' इत्यनेनाभिहितः । अन्तर्भावविषयकरणे 'तद्व्यपदेशान्' इति पूर्वसूत्रे सत्त्वेन व्यतिरेकः 'अतद्वर्माभिलाषात्' इत्यनेनोक्तः । तावताऽपि पूर्वसूत्रोक्तमुक्तोपसृप्यत्वामादाऽप्यत्र विवक्षितः । तद्वर्माभिलाषात्तच्छब्दात् इति सामान्यतो निर्देशेन शब्दशब्दस्य वाक्यपरत्वस्यापि सम्भवेन वाक्यप्रतिपाद्यमर्थविवक्षा सम्भवतीति पूर्वसूत्रोक्तहेतुव्यतिरेकोऽपि प्रतिपादितः ॥

'नानुमानम्' इति पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन जीवो नात्र विवक्षित इत्युक्तम् । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यत्र जीवमित्येव 'यस्मिन्मौः' इति श्रुतिप्रमाणान्तररण्ड हेतुत्वमुक्तम् इति तेन जीवस्य नात्र विवक्षेयमुच्यते । अत्र 'भेदव्यपदेशात्' इत्युक्तया भेदत्वेन भेदबोधकशब्दस्य सत्त्वे सएव सूत्रकृताऽप्यविषय इति शाश्वतभावोऽपि 'तमेवैक जानथ' इत्यत्र भेदव्यपदेशः विवक्षित इति परोक्षार्थो न युक्तः । सर्वत्रप्रसिद्धविषयकरणे 'कर्मकर्तृव्यपदेशात्' इत्यन्तरं 'भेदव्यपदेशात्' इति विन्योषेन कर्मकर्तृव्यपदेशाभिप्रेतभेदव्यपदेशस्य प्रतिपादनेन तत्र शाश्वतत्वविद्याया भेदत्वेन भेदबोधक शब्दाभावेन पक्ष्या भेद उपपदितः । यत्र विद्याया सर्वथा भेदव्यपदेशः इत्यनेन दृश्यते, एष

गूढार्थसङ्ग्रहः

कर्मकर्तृभावनियमनभेदव्यपदेशः विवक्षित इति स्यात्प्राम । नचात्र तथा यतंते । एतेन शाण्डिल्यविद्या सगुणविद्या इय निर्गुणविद्येति कल्पनाऽपि सूत्रकारासम्भवात् । अत्र 'अष्ट यदा परयति' इति श्रुत्यनुसारेण 'तमेवैक जानथ' इत्यत्र सामान्यतः ज्ञानमात्रोक्तावप्येतदुत्तरम् 'भोमित्येवा मानं ध्यायथ' इति तद्विशनेन परिपरयति धाराः 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावेर' इति श्रुतिक्रमपर्यालोचनाया ज्ञान ध्यानरूप तत्परिणामसमाधिरपि अपरोक्षज्ञानरूपा तस्य कर्म-स्य-पत्रम् इत्युक्तावपि 'त्रिभेदे हृदयग्रन्थिः' इति वाक्यमात्र मगधि निषाद्य अविविधानिष्टुत्तरेव परामिति मण्डनसुरे श्वरादयो वदन्ति । तच्च दृष्टद्वारक इति च । तन्मते अविविधानिष्टुत्तः चरमश्रुतिरूपत्वेन साध्यसाधनभावस्यानङ्गीकारात् श्रुतिस्वारस्य दुर्लभम् ॥

कर्मक्षयसहभावेन 'तास्मिन्ष्टे' इत्युक्त्या दर्शनस्य कर्मक्षय एव परामिति स्पुटम् । तेन विद्यायाः प्रायश्चित्तरूपः दर्शित भवति । 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे 'जुष्यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति श्रुतेर्विवक्षितत्वेन अविविद्याप्रदेशात्तद्विद्यास्य अनवधिकमहिमयतः ज्ञानस्य प्रीतिद्वारकशोकनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते । एतेन अष्टद्वारकं फलप्रदायितम् कर्मक्षयः पूर्वम् तन्निमित्तशोकक्षयः अत्र इत्येतद् श्रुतितात्पर्यस्य 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इति मुण्डकोपसंहारि प्रतियादानेन 'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' इत्यत्र 'मिथते हृदयग्रन्थिः' इति श्रुती सर्वसाधारण-परमेव ग्रन्थिर्विप्रक्षितेति वर्णनेन 'ब्रह्मेव भवति' इत्यत्र 'एव'शब्दः इवार्थकः । 'परमसाध्यमुपैति' इत्युक्तसाध्य-विशक्तिरिति सूत्रेण च निर्णीतं भवति । भावप्रकाशे तृतीयसम्पुटे (११३) पुटादावयमर्थो विवृतः ॥

'प्रकरणात्' प्रथमसूत्रद्वये उपक्रमोपसंहारयोः 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' परापर-पुरुषभूषणपतिदिव्यम् इत्युक्त्या पश्यत्यन्यमीश-वर्तितशोकः' इति श्रुत्युक्तार्थस्य च 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इत्युपस-मापक्रमप्रभृति उपसंहारपर्यन्त परमात्मप्रकरणमिति निर्धारितम् । मध्ये नाडीसप्तमध्वरु षोडशान-व्यान्तरप्रकरणेन तत्र जीवविषया शङ्का । तत्रैव सण्डे परमात्मासाधारणधर्मशब्दयोस्तत्वेन तदनन्त-सण्डे जीवभिक्षेज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन 'तमेवैक जानथ' इत्यत्र पूर्वपक्षसमतजीवज्ञान जीवभिक्षेज्ञानमेव विवक्षितमिति निर्णयेन अग्रान्तरप्रकरणं नास्तीति निर्धारितम् ॥

'स्थित्यदनाभ्या च' । स्थित्यदनाभ्यां च इति सूत्रत्यान्ते विन्यासेन 'गुहा प्रविष्टावाऽमानोऽहौ तद्दर्शनात्' इति जीवपरमात्मानावयव विवक्षिताविति निर्णीतम् । अत्र 'अष्टयत्वाविद्युणको धर्मोक्तेः' इति मुण्डकोपनिषदर्थ-निरूपणमुपक्रम्य 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरो' इत्यत्र भेदव्यपदेशो यत्तः तस्यैव भेदव्यपदेशस्य 'भेद-व्यपदेशात्' इति सूत्रे अभिधानेन मुण्डकोपनिषदि जीवमित्तरपरमा मैव महाप्रकरणे विवक्षितः अवा-तरप्रकरणं नास्त्ये-वेति निर्णयं कृत्वा 'स्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे कर्मव्यपदेशतदभावयोकमयोः प्रतिपादनेन जीवभेदः परमात्मनिष्ठाधितः एव मुक्तिपर्यन्तमाविद्युको भेदइति भ्रमनिराशाय 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण परमते मुक्तप्राप्त्यत्वायोगेन प्राप्यन्तप्राप्तु वरूपमुक्तिकालिकधर्मद्वयेन मुक्तौ जीवपरभेदः तात्त्विकइति समर्थनेन परविद्यासामान्य जीवभिक्षेज्ञानमुपसंहार-विवयकमिति सूत्रद्वयाद्यः स्पुट निर्मलसागाम् ॥

इति गुह्याचार्यकरणं समाप्तम्

श्रीभाष्यम्

- यथाऽस्मिन्प्रकरणे प्रतिपादकशब्दाभावात्प्रधानं न प्रतिपाद्यम् ; एवं प्राणभृदपीत्यर्थः अनुमीयत इत्यनुमानं परोक्षतः प्रधानमुच्यते, अनुमानप्रमितत्वादानुमानमिति वा ; अतच्छब्दात् तद्वाचिशब्दाभावादित्यर्थः । 'अर्थाभावे यद्व्ययम्' इत्यव्ययीभावः ॥

इतश्चायं न प्रत्यगात्मा—

सू-४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकोः' [श्व.४.७, सु.३.१.२] इत्यादिभिर्जीवादिद्विषयान्तेनार्थं व्यप-
दिश्यते । अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानश्शोचति जीवः ; अयं यदा स्वस्वादन्वं
सर्वस्वेदां प्रीयमाणम् अस्य ईश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति तदा
वीतशोको भवति ॥

श्रुतप्रकाशिका

तद्वाचिशब्दादित्युक्तं भवति तत् 'स्वशब्दात्' इत्यनधिकार्यं तच्छब्दः परमात्मपरश्चेत् तद्वाचिशब्दव्यतिरिक्तं
हेतुः प्रतिज्ञातार्थविरुद्धस्यात् । अतः पारिषोष्यादर्थभावेऽव्ययीभाव इति ॥

'इतश्चायं न प्रत्यगात्मेति । प्राणभृत्प्रतिषेधकसूत्रानन्तर्यामिचदनन्तःसूत्रस्यापि प्राणभृत्प्रतिषेधस्याप्य इत्यर्थः
अयंशब्दो शुभ्वाद्यायतनात्मविषयः मुक्तोपसृप्यसूत्रविषयत्वात्त्वे 'पश्यते रुकमवर्णम्' इत्युक्तं 'जुष्टं यदापश्यति
इति तत्तुल्यायतया बुद्धिस्ववाक्यान्तरप्रतिषेध हेतुमाह—

सू-४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'समाने वृक्षे' इति मन्त्रे अस्य शब्दार्थो भेदव्यपदेशशब्देन । अणाल्य शब्दस्य शुभ्वाद्यायतनविषयत्वं
कथमिति शङ्काया मन्त्र व्याचष्टे अनीशयेति । खल्लिङ्गसामर्थ्यात् प्रकृतेर्विदोष्यन्वसूत्रम् । अस्य शब्दसामर्थ्येणैव
प्रतियोगिनं निर्दिशति स्वस्मादिति । ईशशब्दसामर्थ्येप्राप्तमीशितस्य मानात्तरानुरोधेनाह— सर्वस्येति । जुष्टं यदा
व्याचष्टे प्रियमाणइति । आदिकर्मणिक इतिभावः । समुच्चैतस्यसामर्थ्येप्राप्तश्च शब्द इत्यभिप्रायेणाह— महिमं नर्चेति ।
इतिशब्दार्थमाह—निखिलजगन्नियमनरूपमिति । इतिशब्दो बुद्धिस्वप्रकारपरः ईशशब्द अवनाशियमनरूपप्रकारो बुद्धि-
स्वइति भावः । यत्तदोर्नित्यसंघनादाह—तदेति । इतिशब्दः कालमभ्यन्तर्गुरुप्रकारयोर् अतस्तद ईशदाशब्दनिर्दिशति
वा स्यात् । द्रष्टव्यसमानाधिकरण मुह्यमानत्वादिक दृश्यत्वसमानाधिकरणं जुष्टं वादिकस्य च स्वपदिशतीत्य सुते-
'तमेवैकं जानथ' इति श्रेयतया निर्दिष्टं शुभ्वाद्यायतनमात्मनमन्यशब्दवाच्येन प्रत्यभिज्ञावयन्ती तस्य जीवस्य
धारयतीति वाक्यार्थः ॥

द्वितीयचतुर्थसूत्रविषयत्वात् 'यदा पश्य, पश्यते' 'जुष्टं यदा पश्यति' इति वाक्याभ्यामहदव्यादिदुप-
विषयस्य 'यद्भूतयोर्नि पारिपश्यन्ति' इति वाक्यस्य समानार्थत्वाद्बुद्धिप्रकरणमेव हेतु स्थित्यदनाभ्यां पूर्वमाह—

श्रीभाष्यम्

सू-५ प्रकरणात् (१.३.५)

प्रकरणं चेदं परस्य ब्रह्मण इति ' अदृश्यत्वादिगुणको-थमोक्तेः ' इत्यथैव प्रदर्शितम् । नाहीमन्यन्वयवहुधाज्ञायमानान्यमनः प्राणाधारत्वेक्ष्य प्रकरणविच्छेदाशङ्कामाप्रमद्य पर्यहार्थं

सू-६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

' द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाहृत्य-
नश्रन्नन्यो भूमिचारुतीति ' (श्वे.४.६.मु.३.१.१) इत्येकस्य कर्मफलान्नम्, अन्यस्यच कर्म
फलमनश्चत एव दीप्यमानतया शरीरान्तस्थितिमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्र कर्मफलमनश्चन्द्रीय
मान एव सर्वतोऽस्तसेतुस्सर्वात्मा शुभ्याद्यायतनं भवितुमर्हति, न पुनः कर्मफलमनदन्
प्रत्यगात्मा । अतो शुभ्याद्यायतनं परात्मैति सिद्धम् ॥

शुभ्याद्यधिकरणं समाप्तम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-५ प्रकरणात् (१.३.५)

भाष्ये अस्य सूत्रस्य साधननिर्देशाभावः प्रकरणाख्यस्य हतोः प्राणमृतप्रतिषेधे परमानुसाधने च सामर्थ्यात् पूर्वत्रे
त्तरत्रचा-वयो भविष्यतीत्यभिप्रायनिवन्धनः उत्तरसूत्रस्थाख्यानेष्टुमयमपि साध्यत्वेन निर्दिश्यते अदृश्यत्वादि
अधिकरणे ' विशेषणभेद्व्यपदेशाभ्यां च नेतरी ' इति सूत्रव्याख्यानावसरे तथाहीत्यादिनोपघटनमित्यन्तेन भाष्येण
प्रकरणस्य परब्रह्मपर-न प्रतिपादितमित्यर्थः पूर्वमेवास्य प्रकरणस्य परमानुपरत्व साधितं चेत् किंमिददधिकरणारम्भेणेत्यत्राह
नाहीसंनन्देति । प्रकरणस्य लिङ्गेन वाचः परिहृत इत्यर्थः, नाह्याधारस्य तस्यापि संभवतीत्यादिना भाष्येणासाधिक-
रणस्य लिङ्गवत्त्वपरिहारापरत्वहि दर्शितम् ॥ अनुक्त प्रधानभूत हेतुमाह-

सू-६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

' अस्पाचतरम् ' इति स्थितिशब्दस्य पूर्वनिर्णयः ' अभ्यर्हितं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ' इति वा, अभ्यर्हितत्व पर-
मा मप्रत्यभिमानेन प्रकरणाविच्छेदहेतुत्वात् स्थितेः भाष्ये श्रुतिप्रमेण व्याख्यातम्, नपुनरसूत्रमेण अस्मिन्ने जाव-
न्यापि प्रस्तुतत्वात् ' यस्मिन्चैः ' इति मन्त्रोऽपि त-प्रतिपादकत्वात्, अत्रादनशब्दवाच्यमोगोपकरणमनःप्राणसम्बन्ध-
दर्शनादित्यत्राह-तत्र कर्मफलमिति । सर्वसोऽस्तसेतुस्सर्वादिविशेषणाणि प्राकरणिकतयोक्तानि । उभयोः प्रस्तुत्वेऽपि
सर्वत्रादिसमानाश्रयत्वात् स्वययोग्य वा-मनःप्राणसम्बन्धादेः परमानुसुख्यवाभावाच्च शुभ्याद्यायतनत्वं परमा मयमं
इत्यर्थः । जीवान्वययोग्यत्वमाह-नपुनारिति । कर्मफलमनश्चित्ति, कर्मफलमनदक्षिति वसाधैरे वतुत्वात् । (शोचन्

गूढार्थसङ्ग्रहः

इयं च श्रुतिः कटोपनिषदि वर्तते । एवं बृहदारण्यकेऽपि कठं ' शतं चैका च ' इति श्रुतिः या वर्तते सैव दहर विद्यायामपि उपलभ्यते । मुक्तिरूपफलस्य उपसंपत्तिवाक्यविवक्षितस्य सूत्रकारेण निर्धारणेन ' हादांनुग्रहीतश्शताधिकया ' इत्युक्तश्रुत्यर्थस्यैव च प्रतिपादनेन उपसंपत्तिः तादृशश्रुत्युक्तगमनानन्तरकालिकेवेति निर्णयः सम्भवति । एवं च तादृशपु पसपत्तिरेव ' परापरं पुरुषमुपैति ' इत्यत्र विवक्षितेत्यभिप्रेत्य ' मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च ' इति सूत्रम् । तदनेन सूत्रद्वयेन मुक्तिहेतुत्वं मुक्तप्राप्त्यन्तं जीवेऽसमावितिमिति प्रतिपादितं भवति । ' तन्नोपनिद पुरुष, विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिर्दातुः परायण तिष्ठमानस्य तद्विदः ' इत्यत्रैकनैव परायणशब्देन कर्मविद्याफलहेतुत्वस्य प्रतिपादनेन कर्मफलहेतुत्व यथा प्रीति, द्वारकं तद्वत् विद्याफलहेतुत्वमपीत्यर्थः व्यक्तः ॥

तत्र ' परायणम् ' इत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य परमात्मनि प्रतिपादनेन विद्याया अपि प्रीति द्वारा तद्वत्त्वमभिप्रेतम् कर्मक्षयोत्तरं ब्रह्मप्राप्तिः सद्विद्यायामेतदधिकरणविवक्षितविद्यायां च स्फुटा । उपनिषदि पुरुषशब्दः कर्मदाहकपरः । ब्रह्मशब्दः बृहस्पतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मप्राप्तिहेतुपरः, एतद्बुभयहेतुत्वं परमात्मनः विद्याजन्यप्रीतिद्वारकमेव । इत्यर्थमर्थविवक्षाया औपनिषदत्वमपि पुरुषस्य सङ्गतं भवति । ' उपनिषदं भो ब्रूहि उक्ताउपनिषत् ब्रह्मां वावत उपनिषदमब्रूम ' इति तल्लक्षकारोपनिषदि श्रूयते । अत्र ' पदल विशारण ' इति धात्वर्थविद्याविशरणहेतुत्वं ब्रह्मविद्याया विवक्षितमिति वाचस्पतिना भामत्यामुक्तम् । प्रागुदाहृतश्रुतिषु कर्मक्षयस्य प्रतिपादनेन कर्मविशरणहेतुत्व पुरुषशब्दार्थहेतुभूत विवक्षितमित्येव युक्तम् । एव तत्रैवोपनिषदि ' उपनिषदं भो ब्रूहि ' इत्यायुत्तरं ' योवा एतामेव वेदापहस्य पाप्मानम् ' इत्यत्र पापक्षयस्याभिधानेन उपनिषच्छब्दे पापक्षयहेतुत्व प्रतिपादितम् । एव ' आत्मना विन्दते वीर्यं विद्याया विन्दतेऽमृतम् ' इति पूर्वश्रुतौ विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन ' ब्रह्मां ववात् उपनिषदं अब्रूम ' इत्यत्र ब्रह्मविषयिणा ब्रह्मप्राप्तिका च उपनिषदमित्येवार्थो विवक्षित इति । ' पदल विशारणगत्यवसादनेषु ' इति धातोः गत्यर्थकत्वेन उपनिषच्छब्दे ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतत्वमपि विवक्षितमित्यर्थद्वयस्यापि विवक्षणेन ' औपनिषद पुरुषम् ' ' विज्ञानमानन्द ब्रह्म ' इत्यादौ ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य विद्याया अप्युक्ततया कर्मक्षयब्रह्मप्राप्त्येतद्बुभयहेतुब्रह्मविद्याविषयएवौपनिषदःपुरुषः । सएव पराविद्यासाधनान्यविषयइत्यर्थः सूत्रद्वयेन सूत्रकृता व्यञ्जितो भवति ॥

एतत्सूत्रद्वयानन्तरं ' नानुमानम् ' इति सूत्रनिर्देशेन सूत्रद्वयोक्तहेतुद्वयस्याशासम्भयः प्रतिपादितः । तत्र प्रथमसूत्रे ' स्वशब्दात् ' इत्युक्तया तद्व्यतिरेकः ' अतच्छब्दात् ' इत्यनेनाभिहितः । अन्तर्याम्यधिकरणेण ' तद्धर्मव्यपदेशात् ' इति पूर्वसूत्रे सत्त्वेन व्यतिरेकः ' अतद्ब्रह्माभिलाषात् ' इत्यनेनोक्तः । तावताऽपि पूर्वसूत्रोक्तमुक्तोपसृप्यत्वाभावेऽप्यत्र विवक्षितः । तद्धर्मप्रतिपादकशब्दाभासत्वात्प्यतच्छब्दात् इति सामान्यतो निर्देशेन शब्दशब्दस्य वाक्यपरत्वस्यापि सम्भवेन वाक्यप्रतिपाद्यधर्मविवक्षणा संभवेतीति पूर्वसूत्रोक्तहेतुव्यतिरेकोऽपि प्रतिपादितः ॥

' नानुमानम् ' इति पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन जीवो नाम विवक्षित इत्युक्तम् । ' भेदव्यपदेशात् ' इत्यत्र जीवभिन्नस्यैव ' यस्मिन्मयीः ' इति श्रुतिरूपानन्तररूपेण हेतुत्वमुक्तम् इति तेन जीवस्य नाम विवक्षेयुच्यते । अत्र ' भेदव्यपदेशात् ' इत्युक्तया भेदत्वेन भेदबोधकशब्दस्य सत्त्वे सएव सूत्रकृताव्यर्थविषय इति शत्रुशेयभावेन ' तमेवैक जानथ ' इत्यत्र भेदव्यपदेशः विवक्षित इति परोक्षार्थो न युक्तः । सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे ' कर्मकर्तृव्यपदेशात् ' इत्यनन्तरं ' भेदव्यपदेशात् ' इति विन्योसन् कर्मकर्तृव्यपदेशाभिन्नभेदव्यपदेशस्य प्रतिपादनेन तत्र शाण्डिल्यविद्यायां भेदत्वेन भेदबोधक शब्दाभावेन पृथ्वा भेद उपपादितः । यत्रतु विद्याया सर्वथा भेदव्यपदेशः इत्यनेन दृश्यते, तत्र

सूत्रार्थसङ्ग्रहः

कर्मकर्तृभावनिक्रमनभेदव्यपदेशः विवक्षित इति स्यान्नाम । नचात्र तथा वर्तते । एतेन शाण्डिल्यविद्या सगुणविद्या इयं निर्गुणविद्येति कल्पनाऽपि सूत्रकारासममता । अत्र 'बुध यदा परयति' इति श्रुत्यनुसारेण 'तमेवैक जानय' इत्यत्र सानान्यतः ज्ञानमात्रोक्तावप्येतदुत्तरम् 'ओमित्येवाभानं ध्यायथ' इति तद्विशानेन परिपरयन्ति धीराः 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्देष्टे परायेर' इति श्रुतिश्रमपर्यालोचनाया ज्ञान ध्यानरूप तपारिणामसमाधिरपि अपरोक्षज्ञानरूपा तस्य कर्म क्षयःकम् इत्युक्तावपि 'त्रिपणे हृदयग्रन्थिः' इति वाक्यमात्र मनसि निघाय अविद्यानिवृत्तिरेव फलमिति मण्डनसुरे श्वरादयो वदन्ति । तच्च दृष्टद्वारक इति च । तन्मते अविद्यानिवृत्तः चरमवृत्तिरूपत्वेन साध्यसाधनभावस्यानङ्गीकारात् श्रुतिस्वारस्य दुर्लभम् ॥

कर्मक्षयसहभावेन 'तस्मिन्देष्टे' इत्युक्त्वा दर्शनस्य कर्मक्षय एव फलमिति स्फुटम् । तेन विद्यायाः प्रायश्चित्तरूपत्वं दर्शितं भवति । 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे 'बुधयदा परयत्यन्यमीशम्' इति श्रुतेर्विवक्षितत्वेन अविद्याग्रहेतुकेशःनाविशिष्टस्य अनवधिकमहिम्नवतः ज्ञानस्य प्रीतिद्वारकशोकादिनिवृत्तिं प्रतिपाद्यते । एतेन अदृष्टद्वारकं फलं प्रदर्शितम् कर्मक्षयः पूर्वम् तन्निमित्तशोकाक्षयः अत्र इत्यमेव श्रुतितात्पर्यस्य 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इति मुण्डकोपसहारे प्रतिपादनेन 'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' इत्यत्र 'त्रिपणे हृदयग्रन्थिः' इति श्रुतौ सर्वसाधारणरूपेणैव ग्रन्थिर्विनाशितेति वर्णनेन 'ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र 'एव'शब्दः इवार्थकः । 'परमात्म्यमुपैति' इत्युक्तसाम्यमेव विवक्षितमिति सूत्रेण च निर्णीतं भवति । भावप्रकाशे तृतीयसम्पुटे (११३) पुटादावयमर्थो विस्तृतः ॥

'प्रकरणात्' प्रथमसूत्रद्वये उपक्रमोपसहारयोः 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' परापरपुरुषमुपैतिदिव्यम् इत्यर्थस्य 'बुध यदा परयत्यन्यमीश—वीतशोकः' इति श्रुत्युक्तार्थस्य च 'तरति शोक तरति पाप्मानम्' इत्युपसहारेऽपि प्रतिपादनेनोपक्रमप्रभृति उपसहारपर्यन्तं परमात्मप्रकरणमिति निर्धारितम् । मध्ये नाडीसञ्चयश्च छाज्यामानव्ययोरभिधानेन अत्रान्तरप्रकरणेन तत्र जीवविवक्षा शङ्का । तत्रैव खण्डे परमात्मासाधारणकर्मशब्दयोस्त्वेन तदनन्तरखण्डे जीवभिन्नेशज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनेन 'तमेवैक जानय' इत्यत्र पूर्वपक्षसमतजीवज्ञान जीवभिन्नेशज्ञानमेव विवक्षितमिति निर्णयेन अवान्तरप्रकरणे नास्तीति निर्धारितम् ॥

'स्थित्यदनाभ्यां च' । स्थित्यदनाभ्यां च इति सूत्रस्यान्ते विन्यासेन 'गुहा प्रविष्टावाभानौहि तद्दर्शनात्' इति जीवपरमाभानावयव विवक्षिताविति निर्णीतम् । अत्र 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इति मुण्डकोपनिषदर्थनिरूपणमुक्त्वा 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' इत्यत्र भेदव्यपदेशो यत्तच्च तस्यैव भेदव्यपदेशस्य 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रे अभिधानेन मुण्डकोपनिषदि जीवभित्तपरमा मेव महाप्रकरणे विवक्षितः अवान्तरप्रकरणे नारत्येवेति निर्णयं कृत्वा 'स्थित्यदनाभ्यां च' इति सूत्रे कर्मवश्यत्वतदभावयोरुभयोः प्रतिपादनेन जीवभेदः परमाभानिसाधितः एव मुक्तिपर्यन्तमाविद्यको भेदइति भ्रमनिरासाय 'मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण परमते सुक्तप्राप्त्यवयोगेन प्राप्यत्वप्राप्त्यं वरूपमुक्तिं कालिककर्मक्षयेन मुक्तौ जीवपरभेदः तात्त्विकइति समर्थनेन पराविद्यासामान्य जीवभित्तसुगुणपरब्रह्म विषयकमिति सूत्रदृष्टाशयः स्फुटं निर्मूलखरणात् ॥

इति शुभ्वाचार्यधिकरणं समाप्तम्

धृतप्रकाशिका

इत्यनेन 'भेदव्यपदेशात्' इति शीघ्रहेतोरिहान्वयोऽभिप्रेतः 'शोचति मुह्यमानम्' इति हि तद्विषयवाचकम् । तदपि प्रत्यगात्मपरत्वप्रतिषेधद्वारा परमात्मपरत्वसाधकम् । इतिरेकस्यान्यशेषेण यादिति भावः । अस्मिन्नुपे परमात्मपरत्व इत्याद्याप्य प्रत्यगात्मपरत्वप्रतिषेधपरत्वाद्यं इति नवावयवभेदः 'अभिचाकशीति' इति परस्व दीप्यमानत्वेहि मन्त्रस्य तापर्यमवगम्यते जीवस्यात्तुल्य तदुपयोगितया प्रतीयते ॥

ननु कथं 'द्वामुपर्णा' इति मन्त्रस्य जीवपरमात्मभेदपरत्वं, अन्तःकरणजीवपरत्वस्य मन्त्रः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनास्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातव्यत् । तथा हि 'तयोरन्यपिप्लव स्वाहृत्ति' इतिध्वं 'अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति' इति अनभ्रन्नयो अभिरश्वतिष्ठ. तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ इत्यत्र 'स्वाहृत्ति' इत्येतदन्तस्य वाक्यस्य सत्त्वपरत्व 'अनभ्रन्' इत्यादिः क्षेत्रज्ञपरत्व च प्रतीयते । नच सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपरत्विति वाच्यम् ; तयोरशब्दयोरन्तःकरण जीवपरतया प्रसिद्धत्वात् 'तदेतत्सत्त्व येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा सक्षेत्रज्ञ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां पैङ्गिश्रुत्यैव व्याख्यातव्याद्यं, येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतिरसत्त्वज्ञान्तःकरण स्वप्नद्रष्टृत्वाद्यं क्षेत्रज्ञाह जीव. अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरणजीवपर इति । उच्यते—ननु जीवपरमात्मपरत्वस्य मन्त्रस्यापनोदितं घटयते, अनेननु मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञायामनि 'समाने वृक्षे पुरूपो निमग्न' इत्यनन्तरे मन्त्रे जीवपरयो. प्रतिपन्नः प्रादस्य मन्त्रस्य तदैकार्याद्यं 'समान वृक्षं परिपस्वजाते' 'समानेवृक्षे पुरूपो निमग्न.' इति तयोरैकार्य्याहं प्रतीयते । 'समानेवृक्ष' इति मन्त्रे च नुदयो जीवः अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वाभावात् 'शोचति मुह्यमान.' 'पश्यति वीतशोक.' इति पदानामस्वारस्यप्रसङ्गाद्यं, अन्यथा परमात्मा ईशशब्दोक्तं वाते, स्वविषयशानेन वीतशोकत्वेह तुल्यत्वाद्यं ॥

नकेवलमन्तरमन्त्रैकार्यात् 'द्वामुपर्णा' इति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्व किंतु 'स्वाहृत्ति अनभ्रन्नन्य' इति भोक्तृत्वामोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवधीयते, चक्षुरभ्योत्तरीनां द्रष्टृत्वभ्योत्तरीनादिवदन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्व हि नशभवति, जीवस्य च वृक्षशब्दोक्तदेहपरिप्यङ्कदशायादेवानभ्रवमपि नोपपद्यते । तर्हि पैङ्गिश्रुते कोऽयं, उच्यते—सत्त्व बद्धजीवः 'द्रव्यामुच्यवसायेषु सत्त्वमस्तीतु जन्तुषु' इति नामानुशासनाज्जन्तुपरत्वावगते. जन्तुश्च चेतनः 'प्राणीतु चेतनो जन्तो जन्तुजन्यशरीरिण' इति नामपाठात् 'वन्यान्विनेप्यश्विब दुष्टसत्त्वान्' इति प्रयोगात् नतदस्ति पृथिव्यां या दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्मात्त्रिभिर्गुणैः ॥

इति दर्शनाच्च । क्षेत्रज्ञशब्दाच्च परमात्मपर. अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवर्धमानुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्ते । 'विष्णोर्नामहसस्र मे' इत्युपक्रम्य 'क्षेत्रज्ञोऽक्षरएव च' इति प्रयोगात् क्षेत्र जानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च । मोक्षधर्म—

तत्सैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमज्ञसा । प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञ निर्गुणात्मकम् ॥

सर्वावासं वासुदेव क्षेत्रज्ञ इच्छि तत्त्वतः । इति । तत्रैव विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिक एकश्चरति क्षेत्रेण सैरचारी यथासुखम् । क्षेत्राणिव शरीराणि ज्ञानानि च शुभाशुभे ॥

तानि वेत्ति सयोगात्मा तत क्षेत्रज्ञ उच्यते । इति प्रयोगात्, तत्रैव कपिलासुरिषवाद् 'ज्ञानानामासुरे

क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षक. शास्त्रो बुध्यमाना प्रतिबुद्धयो. परममृतं विदित्वा निरवययमनाभयमस्मान् दुःखं स्वाह्मिमुच्यत एव' इति बुध्यमाना प्रतिबुद्धशब्दाभिहितं क्षेत्रज्ञो. परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात्. तत्रैव

सुतप्रकाशिका

पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्गशब्देनोक्तानि ' एतस्माद्गर्वाद्पृथोऽपवर्गदः क्षेत्रज्ञश्चिद्विषयैकः सुदृढमानान्प्रतिमुद्वयोः परस्तात् ' इति तत्रैव ' अन्यदुदृक्कमन्यत्पुष्करपणं तथाऽन्यत् क्षेत्रमन्य पुरप. पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मान् क्षेत्रज्ञ. ' इति, पुनश्च तत्रैव ' एवमासुरे अन्यद्द्रव्यमन्य पुरप पञ्चविंशतितत्त्वमन्योऽस्मात्क्षेत्रज्ञ. ' इति, पञ्चविंशा परास्मिन् क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् । सनःकुमारनारदसंवादे च—

पश्य पश्यति पश्यन्तमपश्यन्त च पश्यति । पश्यन्तं पश्यपश्यत्यात् पश्यापश्ये न पश्यत ।
इति श्लोकमुक्त्या ' प्रकृति क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं चापरः क्षेत्रज्ञस्यैव हिंशकोऽप्यपश्यति नतु पञ्चविंशक क्षेत्रज्ञश्च प्रकृतिर्वा परक्षेत्रज्ञ पश्यति ' इति प्रयोगाच्च, अत्रह्य मशब्दत्वं क्षेत्रज्ञस्य जीवपरसाधारणस्य पञ्चविंशतितत्त्वपरशब्दविशेष तस्य जीवपरमात्मविषयत्वदर्शनाच्च,

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । य करोति तु कर्माणि स भूतामेति चोच्यते ॥
इति मानवप्रयोगाच्च ' येन स्वप्नं पश्यति ' इत्यत्र येनेतीत्यभावे तुनोवा, येन विशिष्ट. परमात्मा स्वप्न पश्यतीति श्रुत्ये, एतच्च ' काठिन्यवान्यो निर्मति ' इति पृथिवीद्वारा काठिन्यवत् स्वप्नदृष्टव जीवद्वारा परमात्मविशेषण भवतीति न विशेषः । शारीरशब्दश्च ' तस्यैव एव शारीर आत्मा ' इतिवदत्रैव स्वयन्तितरिक्तसमस्तचिदचिच्छरीरैके एतत् मनुष्यपश्यते । ' उपद्रष्टा ' इति निरुपाधिप्रदृष्टव च तस्यैवोपपद्यत, एव शारीर उपद्रष्टेति पदद्वयेन एतस्य देशशब्ददेशत्वव्युत्पादित भवति । अतो ' द्वासुपर्णेति ' मन्त्रो जीवपरमात्मपर. अधिचरणार्थमुपसहस्रति अतइति ॥

इह कैश्चिदेव पूर्वपक्षितम् । सुम्नादाद्यतनस्य सेतुवश्रवणात् सेतोश्च पारवत्त्वेन परस्य च ' अनन्तमपारम् ' इत्यपारवश्रवणात् सुम्नादाद्यतन प्रधान वासुधा जीवो वा स्यात् एषा धारक वयोगादिति । तदसुत्तम् । पारवदर्थोपस्थापकस्य सेतुव्यवपदेशस्य पूर्वपक्षहेतोरस्मिन्नाधिचरणे परिहृतत्वे असुत्तरत्र ' परमतस्सेतुमानसमन्वयभेदव्यपदेशेभ्यः ' इत्याधिचरणे सेतुव्यवपदेशस्य पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासायोगात् । नाहं परिहृतस्य हेतोः पुनःपरिहागेऽप्याशयः कृतकरवापत्तेः अत्र सेतोपरिच्छिन्नत्व पूर्वपक्षशङ्काबीजम्, तत्रतु कूलान्तरप्रापकत्वमिति सुतभेदोऽस्तीति चेन्न । कूलान्तरप्रापकत्वस्य कूलवाधिकारनिवन्धनमिति परिच्छिन्नत्व परिहृते तस्यापि परिहृतत्वात् । परिहारहेतुसाध्यच्च, विघरणार्थयव ह्युभय परिहारः । अत उत्तरत्र पूर्वपक्षबीजतयोपन्यासान्यथाऽनुपपत्त्या आस्मिन्नाधिचरणे सेतुव्यवपदेशस्यकारणं न पूर्वपक्षबीजतया विरक्षितः प्रधानवायोदशङ्काचानुपपन्ना । ' तमेवैकं जानथात्मानम् ' इत्या मशब्दश्रवणात् ' गौणश्चेत्त्रात्मशब्दात् ' इत्यत्र आत्मशब्दस्य अचिद्व्यावर्तकतोपपादनाच्च अचेतनशङ्कोत्थानासम्भवात् । स्वशब्दस्य ' सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ' इति सद्विद्यावाक्यविषयत्व चायुक्तम्, अपक्षधर्मत्वात् सद्विद्यावाक्यहि नात्र श्रूयते । इह तद्वैक्यं हेतुत्वात् मिनाक्षितमिति चेत् तर्हि विगीतस्य हेतुनयोपपासो नश्यते । सुवृथिव्याद्यतनप्रतिपादकवाक्यस्य परमा प्रतिपादकवाक्यान्तरैकाग्र्येहि पूर्वपक्षिणो विमतपदम् । द्वितीयसूत्रस्य च ' अन्या वाचो विमुञ्चथ ' इति श्रवणाद्वाग्विमुक्तेश्चैवव्यपदेशपरत्वमयुक्तम् ' नामरूपादिमुक्तं परात्पर पुरुषमुपैति ' इति वाक्यस्यविमुक्तिशब्दार्थस्य उचितेदं शब्दार्थस्य च स्वरसत्. प्रत्यभिज्ञापकत्वानुक्तपक्षव्यवपदेशस्य । ' विमुञ्चथ ' इति श्रुतस्य वाक्यकर्मकस्य मुक्तिघातोः प्रत्ययपरिणामेन अनात्मकर्मकस्य प्रत्यभिज्ञान स्वरसत्, उपस्यशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वस्य स्वरसत्कम् । स्वार्थिकार्थानुपपत्त्यभावे अस्वरसाध्याचित्यातिशयाभावेवाऽस्वरसार्थस्वीकारेऽनुपपन्नं, ' प्राणभृच्च ' इति सूत्रप्रवक्तव्यत्वेन च सुत्तम् हृदयपश्याभावात् उभयव्यावर्तकहेतुत्वादानवतीकेन सूत्रैर्गोमयस्युदासदर्शनाच्च । यथा ' विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी '

सुत्रप्रकाशिका

‘अतएव नदेयताभूतं च’ इति च उपरितनसूत्रोपदेहत्वात् ‘नानुमानम्’ इति प्रतिशायामनन्ययात् पृथग्योगकरण-
मितिचेत् । नानुमानमित्युपादानस्य दृष्टान्तार्थं वात् दृष्टान्तार्थत्वाभावेऽपि जीवव्यावर्तकानामुत्तरस्यहेतूनां किंपुनर्यापिन
प्रधानध्यावर्तकत्वात् । ‘भेदव्यपदेशात्’ इति सूत्रस्य च ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्यविषयत्वादापि ‘जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमिशीम्’ इति वाक्यविषयत्वमुचितं व्यपदेशशब्दस्वारस्यात् । कर्मकर्तृभाषोहि भेदगमकः, अन्यशब्दश्च
भेदाभिधायकः ॥

‘द्वासुपर्णा’ इति वाक्यस्य च बुद्धिजीवपरत्वपक्षोऽनुपपन्नः, ‘प्राणभृच्च’ इति जीवव्यावृत्तिं प्रतिशायं बुद्धि-
व्यावृत्त्युपपादनस्यासङ्गतत्वात् । जीवव्यावृत्तिव्यवच्छेदविरहितः परमात्मा भवतीति नासङ्गतिरितिचेत्, बृहदशब्दविव-
क्षितदेहोपाधिपरिवृत्तध्यायानश्लोऽन्यस्य स्थितेहेतुतयोपन्यासायोगात् ‘अनश्नन्’ इत्यनेन प्रतीयमानस्याव्याधिपि
रिष्वङ्गस्यापारमार्थ्ये विषयितमितिचेत् तद्व्यतिरेकेण वाक्येन अपरमार्थोपाध्यवयो न प्रतिपिद्धस्यात् किंत्वनुमतस्यात् ।
सुत्राचारयतनं न प्राणभृत् स्थित्यदनाभ्यामित्युक्ते परमार्थतोऽनश्नत्तया स्थितरपरमार्थतोऽनुवाचेऽनुवृत्तं भवति, अपर-
मार्थोपाध्यवच्छिन्नात्मवमेवहि स्वप्नते जीवत्व ततश्च जीवव्यावृत्तिं प्रतिशायं जीवव्यावृत्ततत्पुपादकहेतुपन्यासो नपद्यते ।
उपाधिमिथ्यात्वमेवाधिकरणप्रतिपाद्यमितिचेत् तर्हि स्वशब्दमुक्तेऽप्युप्यव्यपदेशादिहेतुवो नघटन्ते, तेषां मिथ्यात्व
साधकत्वाभावात्, भवत्येव विधिमिथ्यात्वस्य प्रथमाधिकरणसिद्धत्वेन इहोपाधिमिथ्यात्ववर्णनैवैवर्थ्याच्च । ‘द्वासुपर्णा’
इति मन्त्रार्थस्य च हेतुवोक्तिरुक्त, अत्रोपाधिमिथ्यात्वाप्रतीतिः । नहोकावृत्ताधिरुदयोः पक्षिणोर्मिथो विरुद्धाकारयोर्भेदे-
ऽभिहिते बृहदमिथ्यात्वमुक्तं भवति ॥

यदापि कैश्चिदुपेक्षितम् ‘सुभ्वाद्यायतनम्’ इत्यादिसूत्रद्वयमात्मविषयत्वप्रतिपादकं ‘नानुमानमतच्छब्दात्’
इति प्रधानव्युदासपरम् ‘प्राणभृच्च’ इति सूत्रं जीवव्यावृत्तिपरम्, अन्यसूत्रत्रयं सुच्युदासकमिति, तदनुक्तम् ।
तथाहि आद्यस्य सूत्रद्वयस्य निरसनीयशङ्काऽमावात्तप्रणयनरैवर्थ्यस्यात् । नच तृतीयसूत्रं प्रधानव्यावृत्तिपरम् मुक्तेऽप्युपपत्त्या
न्यपदिष्टस्यातएव जीवादापि व्यावृत्तस्य प्रधानत्वशङ्काऽनुपपत्त्यात् । अत आनुमानोपादानं दृष्टान्तार्थं । अतएव पृथग्योगकरणच
चानुपपन्नमित्युक्तम् अतस्तृतीयसूत्रं व्यतिरेकेण जीवव्यावृत्त्युपपादनपरम् ‘तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः, आनन्दरूप
ममृतं यद्विभाति’ ‘तद्यदात्मविद्यो विदुः’ इति भेदव्यपदेशेन सुकव्यावृत्तिपरं चतुर्थसूत्रमित्यप्युक्तम्, गुमुमुभिः
ज्ञातव्यत्वमुक्तव्यावर्तकं, नवा । प्रथमे ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्यादेव सुकव्यावृत्तिप्रतिषेधेः । ‘भेदव्यपदेशात्’
इति वाक्यान्तरविषयसूत्रप्रणयनवैवर्थ्यम्, द्वितीये सुत्रेण वैवर्थ्यं ‘तमेवैकं जानथ’ इति वाक्योदितशतुन्नेयमाह-
‘परिपश्यन्ति’ इत्यादिवाक्योद्भूतदृश्यमावस्थापि सुकव्यावर्तनासामर्थ्यात् अतो यथोक्तएव सूत्राणामर्थः ॥

इति सुभ्वाद्यधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

‘यस्मिन्व्योःपृथिवीचान्तरिधम्’ (सू.२.२.५) इत्यादौ द्युतृथिव्यादीनायतनम् आधारःपरमपुरुषः । ‘तमेवैकवानया मानम्’ (श्वे.४.७) इत्या मशब्दात् । निरुवाचिकात्मःगहि परमपुरुषस्यैव । ‘अमृतस्यैव सेतुः’ (सू.२.२.५) इति तदेव द्रव्यमिति ‘बहुधा जायमानः’ (२.२.६) इति परन्व ननिवारयति ; ‘अजायमानो बहुधा विजायते’ (पुरुषसू.२.१) इति कर्मभिरजायमानस्यैव आश्रितत्वात्सत्यात् छन्दतो जनन तस्याहि श्रूयते ॥

सू-२ सुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च [१.३.२]

‘तदा विद्वान् पुण्यवापि विषूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति’ (सू.३.१.३) ‘तथा विद्वान्नामरूपवादिमुक्तः परात्परं पुण्यमुपैति दिव्यम्’ (३.२.८) इति च पुण्यवापिनिर्मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चाय परः ॥

सू-३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

यथा न प्रधानमतच्छब्दात् तथा न प्राणभृदपीत्यर्थः ॥

सू-४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

‘अनीशया शोचति मुह्यमानः । बुध्र यदा पश्यत्यन्यमीशम्’ (सू.३.१.२) इत्यादिना प्रत्यगात्मनो भेदेन व्यपदेशाच्चाय परः ॥

सू-५ प्रकरणात् (१.३.५)

‘अथ परा यथा तदश्वरमधिगम्यते’ (सू.१.१.५) इत्यादिपरस्यहीद प्रकरणम् ॥

सू-६ स्थित्यटनाभ्यां च (१.३.६)

‘तयोः-यःविष्वत् म्वाद्वात्ति अनश्वरन्वो अमिवाक्शक्ति’ (सू.३.१.१,श्व.४.६) इति जीवस्य कर्मफलानामभिधाय अनश्वरो दीप्यमानस्य स्थित्यभिधानाच्चाय परमात्मः ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू=१ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (१-३-१)

आथर्षणे 'यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्कह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथाऽमानमन्यावाचो विमुञ्चथ
अमृतस्यैव हेतुः' (सु.२.२.५) इत्यत्र शुभ्रुथिव्यादीनामायतनं किं जीवः ? उत परमात्मैति संशयः । जीव इति पूर्वः
पक्षः, मनःप्रभृतीन्द्रियाधारत्वद्युतः, उत्तरत्र नादीसम्बन्धात् जायमानत्वद्युतश्च । गदान्तरत्तु निदपाधिश्च । म वामृतसंस्तु-
त्वयोः परमावधर्मयोश्चवणापरमाभेवायम् । सर्वं नियन्तृनाया अप्रोतीति ह्यामा ? अमृतस्य प्रापकतया हेतुश्च स एव
नादीसम्बन्धः बहुधा जायमानत्वञ्च । 'सन्नतं विराभिस्तुल्यवत्या कोशयत्निभम्' (ते.नारायणोपनिषत्.६.११) 'अजा
यनानो बहुधा विजायते' (पुरुषसूक्त.२१) इत्यादिषु सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजह स्वभा-स्यैव परमान्तःऽपि दृश्यत इति ।
सुत्रार्थस्तु—शुभ्रुथिव्यादीनामायतनं परमाना स्वराब्दात् ॥

सू—२ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशाच्च (१.३.२)

'तदा विद्वान् पुत्रयोषि विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (सु.३.१.३) 'तथा विद्वान्नामरुपाद्भिमुक्तः परा-
त्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (३.२.८) इति च वन्द्यान्मुक्तस्य प्राप्पतया च्चरदेशाच्च व्यपदेशात् ॥

सू—३ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च (१.३.३)

नानुमानम् अनुमानगम्यं प्रधानम् यथा तद्वाचिशब्दाभावात्तदिह न गृह्यते तथा प्राणभृदीत्यर्थः । अत्राश्रय-
परमाना ॥

सू—४ भेदव्यपदेशात् (१.३.४)

'अनीशया शोचति मुह्यमानः । लुप्तं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' (सु.३.१.२, श्लो.४.७) इत्यादिना जीवाद्भेदेन
व्यपदेशाच्च व्यपदेशात् ॥

सू—५ प्रकरणात् (१.३.५)

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' (सु.१.१५) इत्यादिना परमान्न एव प्रकृतं वत् ॥

सू—६ स्थित्यदनाभ्यां च (१.३.६)

'तयोरन्यःपिप्पल स्वाह्वयनश्रन्नयो अभिचाकशीति' (सु.३.१.१, श्लो.६.४) इति कर्मफलमनश्नतः परमान्नो-
दीप्यमानतया स्थितेः, जीवस्य कर्मपरवशतया तत्फलादनाच्च, परमान्नो जीवाद्भेदाद्यगमात् । अमृतसंस्तुःशुभ्रुथायत्न-
नजीवः । 'अदृश्यत्तादियुक्तः' (शारी. २.२.२२) इत्यनेन परमान्नये स्थापितऽपि नादीसम्बन्धबहुधाजायमानत्व-
ज्ञात्, याऽवान्तरप्रकरणविच्छेदशङ्का सा निराकृता 'शुभ्रुथायत्नम्' इति वैश्वानरस्य त्रैलोक्यशाश्वरत्वादिना परमा म-
त्वनिर्णय इति मध्ये वैश्वानरविद्यानरूपिणा ॥

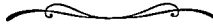
॥ इति वेदान्तदीपे शुभ्वाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ अधिकरणसारावली

स्पष्टैर्जीवादिलिङ्गैर्युतमिह हि यच्चस्साध्यते ब्रह्मनिष्ठं
 मध्येऽप्राधिक्रियोक्तिस्त्रिषु किमिति न तत्तत्प्रसङ्गात्तदुपपत्तेः ।
 किञ्चास्यामर्धलौकायतिकनिरसनं प्रस्तुतार्थोपयुक्तं
 ब्रह्मोत्कर्षश्च सिद्धयेद्गलतिदिविपदां कारणैष्यभ्रमश्च ॥
 न्यायास्सप्तैव साक्षात् परविषयतया सहटन्तेऽत्र पादे
 सर्वाधारस्त आत्मा स्वमहिमनिलयस्तत्र तात्पर्यभूमिः ।
 तत्सिद्धये शासनाद्यं कथितमिह मिथस्स्यूतमालोचनीयं
 सर्वेशत्वं च पद्यप्रमितनयमितं पश्चिमन्यायरक्ष्यम् ॥
 सिद्धं प्रागेव मुण्डोपनिषदि परमं ब्रह्म तद्धर्ममेदै-
 मंदोक्तं श्रेयकाण्डे किमिति पुनरिमां पिष्टपयं पिनष्टि ।
 सत्यं क्षेत्रज्ञवर्मः पदुमिरुपनता प्रक्रियामेदशाङ्गा
 प्रत्याप्य प्रत्यभिज्ञामपुनरुदयमुन्मूल्यते शब्दपूर्वः ॥
 यस्मिन्नोतं मनोऽन्यैस्सह करणगणैर्जायते यश्च नाना
 नाख्याधारश्च योऽन्तश्चरति सकरणी कर्मभोक्तेति चेन्न ।
 विश्वाधारात्मभावादमृतवितरणान्मुक्तस्यत्ववादात्
 प्रायुक्तप्रक्रियैर्नयादनशानसहितात् काशानाद्यान्यसिद्धेः ॥
 व्याप्ते तप्राक्षमोतं यदि किमिह ततो जन्मचास्येच्छयोक्त-
 ग्राहीचक्रस्य नाभिर्भवति च स परो हार्दरूपेण तिष्ठन् ।
 निष्कल्पव्यापिनोऽन्तश्चरणमपि शुभैर्घ्नैर्ग्रहैरस्ति लोके
 सौयालाज्ञातवद्धा चरणमिदमपि स्यादधिष्ठानमात्रम् ॥

॥ इ ति शु भ्वा द्य धि क र णं स मा त्त म् ॥

अथ भूमाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-७ भूमासम्प्रसादादद्ध्युपदेशात् [१.३.७]

इदमामनन्ति छान्दोगा — 'यत्र नान्यत्पदयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पदयत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' (छां.७.२४.१) इति । अत्रायं भूमशाब्दो भावप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तथा हि पृथ्वादिषु बहुशब्दः पठ्यते ततः 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्या' (अष्टाध्याय्यां.५.१.२२२) इति इमनिच्प्रत्यये कृते 'बहोर्लोपो भूच बहोः' [६.४.१५८] इति प्रकृतिप्रत्ययोर्विकारे भूमेति भवति । भूमा बहुत्वमित्यर्थः । अत्र चायं बहुशब्दो वैपुल्यवाची न सङ्ख्यावाची ; 'यत्रान्यत्पदयति तदल्पम्' (शां.१.२.२२) इत्यल्पप्रतियोगित्वध्वन्यात् । अल्पशब्दनिर्दिष्टधर्मिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव

अथ भूमाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-७ भूमासम्प्रसादादद्ध्युपदेशात् (१.३.७)

परमात्मप्रकरणाविच्छेदेन परमात्मपरत्व साधितम्, तर्हि जीवप्रकरणाविच्छेदेन जीवपरत्वमीतो शङ्कोत्यानात् सङ्गतिः । इयं प्रमाणद्वारेणपूर्वं 'ओतं मनस्सहप्राणैश्च सर्वैः' इति प्राणसंवाचिनः परमात्मवस्तुत्तम्; अत्र प्राणसंवाचिन एव हिंसायोग्य-वश्ररणाजीवत्व प्रतीयत इत्यर्थद्वारादसङ्गतिः । विषयमाह—इदमिति । भूमशब्दस्य रुदितोऽप्यवशक्तता वा जीवपरमात्मोत्सर्पकत्वसम्भवेहि प्रत्यगात्मा वा परमात्मा वा भूमशब्दवाच्य इति संशयोदयः, अन्यथा भूमशब्दस्य कोऽर्थ इतिहि वक्तव्यम् अतो विशेषविषयसंशयसंभवप्रदर्शनाय भूमशब्दस्युपपत्तिप्रकारमनुसरन्विचारविषयसंशयोर्दिक्षि दर्शयति अत्रायंभूमशब्दइति । भावप्रत्ययान्त-वस्तुपदादयति तथाहीति । आकृतिगणत्वव्यावृत्त्यर्थं पठ्यते इत्युक्तम् । बहोरित्यादि । बहुशब्दात् परस्य प्रत्यसादेरचो लोपः 'आदे.परस्य' इति सूत्रवशात् बहुशब्दस्य भूश-आदेःशब्देनैव प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारः । 'बहव पुरुषा राजश्रुताहो एक एवतु' 'द्वयैकयोर्द्विवचनैकवने 'बहुषु बहुवचनम्' इति सख्यायामपि प्रयोगो दृश्यते 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यत्' इति वैपुल्येऽपि प्रयोगोऽस्ति, तस्मात्सङ्ख्यावाच्यत्वमर्थमाह—अत्रचायमिति । कथं वैपुल्यपरत्वमित्यत्राह—यत्रान्यदिति ॥

ननु सङ्ख्यावाचिशब्दप्रतियोगित्वादल्पशब्दोऽपि सङ्ख्यापरस्यात् । नैवम् । बहुशब्दस्य सख्याविपुल्यत्वयोः प्रयोगदर्शनादल्पशब्दस्य सख्याया प्रयोगदर्शनाधानन्यथासिद्धाल्पशब्दानुगुणार्थो बहुशब्द इति । धर्मिपरत्वमुपपादयति—अल्पेति । धर्मिवाचिभूमशब्दप्रतियोगित्वादल्पशब्दोऽपि धर्मिपरस्यादिति चेन्न, तत्रापि धर्मिवाचिपरत्वन्तशब्दान्तराभावात् 'यत्र नात्पदयति' इति श्रुतेश्च । नहि धर्मिमाने शाते धर्मिस्वरूपं शातं भवतीति । एव सिद्धमर्थमाह—

श्रीभाष्यम्

धर्मिपरश्च निधीयते ; न धर्ममात्रपरः । तदेवं भूमेति विपुल इत्यर्थः । वैपुल्यविशेष्यच्छेहा-
त्मेत्यवगतः ' तरति शोकमात्मवित् ' [छां.७.१.३] इति प्रक्रम्य भूमविज्ञानमुपदिश्य ' आत्मं
वेदं सर्वम् ' (७.२५.२) इति तस्यैवोपसंहारात् ॥

अथ संशयते क्रिमयं भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा, उत परमात्मा इति । किं युक्तम् ?
प्रत्यगात्मेति । कुतः ? ' श्रुतं ऐयमेव भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मवित् ' (छां.७.१.३)
इत्यात्मजिज्ञासयोपसेदुषे नारदाय नामादिप्राणपर्यन्तेपूपास्यतयोपदिष्टेषु ' अस्ति भगवो
नाम्नो भूयः ' (७.१.५) ' अस्ति भगवो वाचो भूयः ' (७.२.२) इत्यादयः प्रश्नाः, ' चाग्याय
नाम्नो भूयसी ' ' मनो वाच वाचो भूयः ' [छां.७.२.१, ७.३.१] इत्यादीनिच प्रतिवचनानि,
प्राणात्प्रचीनेषु दृश्यन्ते ; प्राणेतु नयदयाम् अतः प्राणपर्यन्त एवायमात्मोपदेशः इति प्रती-
यते । तेनेह प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसंहचारी प्रत्यगात्मैव ; न वायुविशेषमात्रम् । ' प्राणो
ह पिता प्राणो ह माता ' (छां.७.१५.१) इत्यादयश्च प्राणस्य चेतनताययगमयन्ति ; ' पितृहा
मातृहा ' [७.१५.२] इत्यादिना सप्राणेषु

श्रुतप्रकाशिका

तदेवेमिति । वैपुल्यविशेष्यः कदाकाङ्क्षायामाह—वैपुल्येति । कथमात्मनो विशेषत्वमित्यत्राह—तरतीति । उपक्रमो-
पसंहारयोक्तव्यशब्ददर्शनादित्यर्थः । अत्रेति । किं भूमा प्रत्यगात्मा ? उत परमात्मा । तदर्थं किं प्राणशब्दनिर्दिष्टे प्रत्य-
गात्मनि प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तया भूमशब्दस्तत्र पर्यवसितः उतातिरिक्तविषयः किं । ' एतुवा अतिवदति यस्सत्ये-
नातिवदति ' इति प्राणातिवादिनोऽङ्गतया सत्यवचन विघत्ते, उत सत्यशब्दवाच्यपरोपासकस्त्वितिवादिव वर्दति ।
किमस्मिन्वाक्ये प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञाऽस्ति तेनेति । तुशब्दः किं प्रत्यभिज्ञाविशेषी, नेति, यदा तुशब्दः प्रत्यभिज्ञा-
विशेषी न भवति तदा प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञाऽसभवात् ' एतुवा ' इति वाक्य तदङ्गभूतसत्यवचनविधिवरमिति
प्राणातिरिक्तवत्त्वभावात् भूमशब्दः प्राण पर्यवसित इति भूमाप्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । यदा तुशब्दः प्रत्यभिज्ञाविशेषी
भवति तदा प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञानाभावेन ' सत्येनातिवदति ' इति वाक्यस्य सत्योपासकविवेकनपरत्वेन प्राणा-
तिरिक्तवत्त्वस्य प्राणपर्यवसितत्वाभावात् भूमा परमात्मेति राद्यातः तेनेति ।
तेन आत्मजिज्ञासया प्रक्रमन्ते प्रकरणं प्राणपर्यन्तोपास्योपदेशेन हेतुनेत्यर्थः । प्राणशब्दः कथमात्मनि वर्तते इत्यत्राह—
प्राणसंहचारीति ॥

इतरथाव्याप्तुषु कैश्चित्पञ्चशक्तिः प्राणः प्राणशब्दवाच्यहेतुत्वात् तत्प्रकरणाविच्छेदेन भूमा प्राण इति पूर्वपक्षं
कृत्वा प्रकरणविच्छेदेन भूमा परमात्मेत्युक्तम् । कैश्चित्पञ्चशक्तिप्राणस्य प्राणशब्दवाच्यत्वमभ्युपगम्य पूर्वपक्षे सि-
द्धान्ते च तत्प्रकरणविच्छेदे वदन्तिः भूमा प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्ष इत्या परमात्मेति सिद्धान्तितम् । तदुभयमाशङ्क्याह—
न वायुविशेषमात्रमिति । उपरान्तस्यान्योपदेशस्य प्राणपर्यन्तत्वमित्येः प्राणस्यचामत्वयोगादितिभावः । हेत्वन्तरमाह
प्राणोहेति । नहि केवल देहस्य वायुविशेषस्य वा पितृत्वादिक वेदान्तिषु कश्चिदभ्युपगच्छति । हेत्वन्तरमाह—पितृहेति
अथ प्रकरणे सप्राणेषु हिंसके हिंसानिमित्तोपक्रोशवचन दृश्यते । अप्राणेषु हिंसके हिंसानिमित्तोपक्रोशाभावश्च दृश्यते, च
लोकं सजीवनिर्जीवशरीरयोपमर्दाकारिपुष्पोक्ततदभावो दृश्यते, नहि निष्कृष्टात्मनः केवलस्य शरीरस्य वा हिंस्रत्वं—अपि
वचिद्विशिष्टस्य चेतनस्य—तस्मात्सप्राणनिष्प्राणविषयापमर्दतदभावयोः सजीवनिर्जीवशरीरोपमर्दनिमित्तहिंसातदभावश्च-

श्रीभाष्यम्

पितृप्रभृतिपूपमर्दकारिणि हिंसात्मकरत्त्वनिमित्तोपक्रोशवचनासेष्वेव विगतप्राणेष्वत्यन्तोऽम-
 र्दकारिण्यप्युपक्रोशाभाववचनाच्च हिंसायोग्यश्चेतनपच प्राणशब्दनिर्दिष्टः । अप्राणेषु स्थाव-
 रेष्वपि चेतनेपूपमर्दभावाभावयोर्हिंसातभावदर्शनादर्थं हिंसायोग्यतया निर्दिष्टः प्राणः प्रत्य-
 गात्मैवेति निश्चीयते । अत एव च अरनामिदृष्टान्ताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति
 न भ्रमितव्यम्, परस्य हिंसाप्रसङ्गाभावात्, जीवादितरस्य तद्भोग्यभोगोपकरणभूतस्य
 घृत्स्नस्याचिद्रस्तुनो जीवायत्स्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवारनामिदृष्टान्तोपपत्तेश्च । अयमेव च
 प्राणशब्दनिर्दिष्टो भूमा ; ' अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः ' इति प्रश्नस्य ' अदो वाच प्राणाद्भूयः
 इति प्रतिवचनस्य चाभावाद्भूमसंशब्दान्तात्प्राणप्रकरणस्याविच्छेदात् । किञ्च प्राणनिर्दि-
 नोऽतिवादित्वमुक्त्या तमेव ' एष तु वा अतिवदति ' (छां.७.१.६) इति प्रत्यभिज्ञाप्य ' य-
 स्सत्येनातिवदति ' (७.१.६) इति तस्य सत्यवदनं प्राणोपासाङ्गतयोपदिश्य उपादेयस्य स-
 त्ववदनस्य शेषितया पूर्वनिर्दिष्टप्राणयाथात्म्यविज्ञानं ' यदा वै विजानत्यथ सत्यं वदति '
 (७.१.७) इत्युपदिश्य तत्सिद्धयर्थं च मननश्रद्धानिष्ठाप्रयत्नानुपदिश्य तदारम्भाय च प्राप्य-
 भूतप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपस्य सुखरूपताज्ञानमुपदिश्य तस्य च सुखस्य विपुलता,
 ' भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः ' (छां.७.२३.१) इत्युपदिश्यते । तदेवं प्रत्यगात्मन एवावि-
 द्यावियुक्तं रूपं विपुलसुखमित्युपदिष्टमिति ' तरति शोकमात्मवित् ' (७.१.३) इत्युपक्र-
 माविरोधश्च । अतो भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा,

उत्तमकाशिका

णादिसाकर्मत्वं प्राणशब्दवाच्यस्य जीववसाधकमित्यर्थः । उपक्रोशतदभावौ पञ्चदशसिप्राणवत्तद्ग्रहितत्वनिवर्धनौ स्यात् ।
 ननु सजीवत्वानिर्जावकृतावित्याह—अप्राणोऽपि चिति । स्थायरेष्वपि चेतनोऽपि चिति । ' ओपधिवनस्पतयो यथाकि-
 ञ्चित् प्राणभृत् सआत्मानमाविस्तरं वेद ' ' शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नरः ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः
 स्थावराणां ज्ञातृत्वकर्मफलश्रेयस्वावगमात्तथा चेतनस्य वेदान्तान् स्मृतित्वचनानि च प्रमाणयस्त्रिरभ्युपेक्ष्यमिति भावः ।
 प्रक्रान्तस्याभ्युपेक्षस्य प्राणपर्यन्तत्व मातृत्वपितृत्वादिक हिंसायोग्यत्वेचेति तृतीय जीवत्ववसाधकं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु पितृ-
 त्वादिक हिंसाकर्मत्वं च द्वयमेव जीववसाधकमिति भिदा । अरनामिदृष्टान्तपूर्वकसर्वाधारवाङ्मन्यासेन प्राणशब्दनिर्दि-
 ष्टः परमाणोति प्रतीयत इत्यत्राह—अतएवेति । दृष्टान्तादीत्यादिशब्देन धारकत्वम् । प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य मुख्यप्राणव-
 द्वाङ्गानिरासहेतुरेव परमाणवशङ्कायाअपि निरासहेतुरिति सूत्रयत्वेवकारः । कुतइत्यत्राह—परस्येति । हिंसायाः भावो
 मुक्तस्याप्यस्तीति तद्व्याहृयर्थं हिंसाप्रसङ्गाभावादिद्युक्तम् । तर्ह्यरनामिदृष्टान्तः कथमित्यत्राह—जीवादिदितरस्येति । एवं
 हिंसायोग्यत्वं पञ्चदशसिप्राणात् परमाणमनस्य व्यावर्तकमित्युक्तं भवति । एवं जीवः प्राणशब्दवाच्योऽस्तु, ततः किं भूम-
 विशिष्टस्य जीवव इत्यत्राह—अयमेवचेति । प्रकरणाविच्छेदं हेतुमाह—अस्तिभगवइति । प्रश्नप्रतिवचनभावः प्रकरणा-
 विच्छेदहेतुः, तदविच्छेदो भूमविशिष्टस्य जीवत्वहेतुरित्यर्थः । तुशब्दस्य प्रकरणविच्छेदकत्वमप्युक्त्याह—किंचेति । एष
 तुवा अग्निहोत्री यस्सत्यं वदति ' इत्यत्र अग्निहोत्रिवत् प्राणातिवादिनः प्रत्यभिज्ञानात्तस्यैव तदङ्गतया तस्य कथन-
 मुक्तमित्यर्थः । कथं जीवस्वरूपस्य विपुलसुखत्वं तद्वि शोकप्रसुरमित्यत्राह—अविद्यायुक्तं रूपमिति । उपक्रमे ' तरति
 शोकमात्मवित् ' इति शोकाविच्छेदं जीवत्व प्रतिपन्नम् तत्कथं विपुलसुखमित्यत्राह—उपक्रमाविरोधश्चेति । व-बोहि

श्रीभाष्यम्

यत् 'एवं भूमिगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा अंत एवाहमर्थे प्रत्यगात्मनि 'अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठान्' (छां.७.२५.१) इत्यारभ्य 'अहमेवेवं सर्वम्' (७.२५.१) इति प्रत्यगात्मनो वैभवंमुपदिशति । एवं प्रत्यगात्मन्ने निश्चिते सति तदनुगुणतया चान्यशेषो नेतव्य इति ॥

एवं प्रातेऽभिधीयते—(भूमा संप्रसादादधुपदेशात्) भूमिगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्मा अपितु परमात्मा, कृतः ? संप्रसादादधुपदेशात् ; संप्रसादः प्रत्यगात्मा, 'एव संप्रसादोऽसाच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनियच्छते' (छां.८.१२.२) इत्युपनिषत्प्रसिद्धेः । संप्रसादात् प्रत्यगात्मनोऽधिकतया भूमिगुणविशिष्टस्य सत्यशब्दाभिधेयस्योपदेशादित्यर्थः । सत्यशब्दाभिधेयं च परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति—यथा नामादिषु प्राणपर्यन्तेषु पूर्वपूर्वाधिकतयोत्तरोत्तराभिधानात्पूर्वभ्य उत्तरेषामर्थान्तरत्वम्, एवं प्राणशब्दनिर्दिष्टाप्रत्यगात्मनोऽधिकतया निर्दिष्टसत्यशब्दाभिधेयस्तस्मादर्थान्तरभूत एव ; सत्यशब्दनिर्दिष्ट एव भूमेति सत्याख्यं परं ब्रह्मैव भूमेत्युपदिश्यते इति । तदाह वृत्तिकारः—'भूमा त्वेति भूमा ब्रह्म, नामादिपरम्परया आत्मन ऊर्ध्वमस्योपदेशात्' [शां.३] इति ।

श्रुतप्रकाशिका

श्लोकः, सुकस्वरूप त्रिपुलसुप्तमित्यर्थः अहशब्दनिर्देश च हतुमाह—यतएवमिति । कथमहशब्दनिर्देशः प्रत्यागामवशात् इत्याह—अहमर्थे प्रत्यागामनीति । अहमर्थस्य प्रत्यागामत्वादित्यर्थः तदनुगुणतयेति । स्वमहिमप्रतिष्ठितवादिपराणि वाक्यान्स्वरस्य शोभनीयानीत्यर्थः ॥

सुप्त व्याचष्टे भूमेति । शुद्धस्वरूपाभिप्रायेण सुप्ते संप्रसादनिर्देशः कृतः । संप्रसादशब्दस्य प्रत्यागामपरत्व कथमित्यत्राह—एवइति । हेतुनाचिपदेषु संप्रसादशब्दो व्यख्यातः । पदान्तरद्वयव्याचष्टे संप्रसादादिति । नहि प्राणकमनन्तर भूमिगुणविशिष्टस्याधिकत्व श्रूयत इत्याह—सत्यशब्दाभिधेयस्येति । सत्यशब्दात् पश्चात्प्राणविक्षेपेदाभावेन अशब्दात् एव भूमिगुणविशिष्ट इति भावः । भूमिगुणविशिष्टसत्यशब्दाभिधेयोऽस्तु ततः किं तस्य भूयः परमात्मविक्षेपेत्यत्राह—सत्यशब्दाभिधेयं चेति । सत्यशब्दाभिधेयस्य तुष्टादोपेतातिवादिशब्देनाधिकतयोपदेशोऽस्तु, 'आधिक्यस्य च प्राणशब्दात् अर्जुनप्रतियोगि च कथम् नहि 'मनो वाय वाचो भूयः' इत्यादिवत् पञ्चम्यन्तः प्राणशब्दसंश्रुतः अतोऽसत्यस्य प्राणशब्दात्वात्तदर्थान्तरत्व, अपितु पूर्वनिर्दिष्टाया आशया अधिकतयोपदिष्टः प्राणएव सत्यशब्दात्वाच्चः । तिसृशब्दप्रत्यगात्मस्वरूपस्यापि 'सत्यचानृतं च सत्त्वमभवत्' इत्यादाविव सत्यशब्दात्वाच्चत्वं सम्भवेदित्यत्राह—एतदुक्तमनृतीति । पूर्वनिर्दिष्टादूर्ध्वमभिधानं हि पूर्वनिर्दिष्टप्रतियोगितयोत्तरोत्तरेषामधिकतयार्थान्तरत्वे हेतुः, तस्य हेतोः संपक्षेप्यति दर्शयति यथेति । एवमन्वेन हेतुभिः । उत्तरोत्तरनिर्दिष्टानां पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादधिकतयाऽर्थान्तरप्रतिपादनकरणवात् प्राणशब्दनिर्दिष्टादूर्ध्वं, निर्दिष्टसत्यशब्दात्वाच्चत्वात् प्राणादधिकतयाऽर्थान्तरभूत एवेत्यर्थः । ततः किं भूमिगुणविशिष्टस्य परमात्मत्वइत्याह—सत्यशब्देति । अनेन पूर्वे सूत्राक्षरयोजनानामुक्तस्य सत्यशब्दाभिधेयस्येति पदस्याभिप्रायो विवृतो भवति तदाहेति । पूर्वनिर्दिष्टादधिकतयोत्तरोत्तरनिर्देशप्रकरणवात् प्राणशब्दात्वात्तदूर्ध्वमुक्तः अशब्दाच्च उपास्यो भूमा ततोऽधिक परब्रह्मेति वृत्तिकारग्रन्थस्यार्थः 'आत्मन ऊर्ध्वम्' इत्यनेन प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य जीवात्मत्व वृत्तिकाराभिमतमनृतपञ्चवृत्तिप्राणपरत्वमित्यवगत अतः प्राणशब्दात्वाच्च जीवात्मत्वाभिलैव पूर्वपक्षवि-

श्रीभाष्यम्

प्राणशब्दनिर्दिष्टादधिकतया सत्यस्योपदेशः कथमवगम्यत इति चेत्—‘ स वा एष एवं पश्यश्रेवं मन्वान एवं विजानततिवादी भवति ’ (छां.७.१.५.४) इति प्राणविदोऽतिवादिष्वस्य मुफ्त्वा ‘ एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति ’ (७.१.६.१) इति सत्यवेदित्वेनातिवादिनं तुशब्देन पूर्वस्यादतिवादिनो व्यावर्तयति । अत एव ‘ एष तु वा अतिवदति ’ (७.१.६.१) इत्यत्र प्राणातिवादिनो न प्रत्यभिज्ञा । अतोऽस्यातिवादिनिमित्तं सत्यं पूर्वातिवादित्वनिमित्तात्प्राणादधिकमिति विशायते ॥

ननु च प्राणवेदिन एव सत्यवदनमङ्गत्वेनोपदिष्टम्, अतः प्राणप्रकरणाविच्छेदइत्युक्तम् । नैतद्युक्तम्—तुशब्देन ह्यतिवाद्येवान्यः प्रतीयते, ननु तस्यैवातिवादिनस्सत्यवदनाङ्गविशिष्टतामात्रम् । ‘ एष तु वा अग्निहोत्री यस्सत्यं वदति ’ इत्यादिष्वग्निहोत्रघन्तराप्रतीतेः, प्रतीतस्यैवाग्निहोत्रिणस्सत्यवदनाङ्गविधानमिति क्लृप्ता गगिराधीयते ; अत्रत्वतिवा-

श्रुतप्रकाशिका

द्धान्तवर्णनं श्रुतिकाराभिमतमिति शायन श्रुतिकारप्रयोगोपादानपरम् । एवमधिकनयोपदेशसिद्धत्वाकारेण सत्यस्य प्राणादधिकतयाऽर्थान्तरसमुक्तम् ॥

अथ प्राणप्रतिवागिकत्वार्थान्तरवहेतुत्वेनोक्तोऽधिकतयोपदेश एव कथं ? सत्यवचनहि प्राणोपासनाङ्गतयोपदिष्टमित्युक्तमिति पराभिप्राये शङ्कते—प्राणशब्देति । तुशब्देन प्रकरणविच्छेदान्नाङ्गविधिरिति प्रतिवदति सत्या एषइति । व्यावर्तयति अधिकतया व्यावर्तयतीत्यर्थः । पूर्वनिर्दिष्टाद्गुत्तरनिर्दिष्टस्याधिकत्वोपदेशपरप्रकरणवादिति भावः । उपासकाधिकयाचक्षिमिचोपास्याधिक्यं यवतु तुशब्दस्वारस्येनोपासकवैलक्षण्यमुक्तम्, तुशब्दोद्देशसङ्गुचितश्रुतिः घर्मघर्मिणोरविशेषेण न्देकः ॥

ननु कथं तुशब्दस्वारस्यादतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिः एतच्छब्दसामर्थ्येन पूर्वातिवादीहि प्रत्यभिज्ञायते इह, ग्राह—अत एवेति । प्रकृतप्रकारध्वमाणसाधारण एतच्छब्दः नायमेकान्ततः प्रकृतमभिमिनिशते, पाश्चात्यधृष्टप्रतिनिर्देशरूपवाचनानाये प्रकृतपरः तुशब्दस्वारस्य च प्रकरणविच्छेदकम्, अतः पूर्वातिवादिनः प्रत्यभिज्ञा नास्तित्यतिवद्यन्तरप्रतिपत्तिर्भवत्यर्थः अतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिरस्तु, ततः किं सत्यस्य प्राणशब्दवाच्यादधिकत्वइत्यग्राह—अतोऽस्येति । तुशब्दः पूर्वातिवादिनोऽतिशयितोपास्यान्तरविशिष्टमेवातिवाद्यन्तरमिनन्ति स्वोपास्यं बरुवाधिक्यं ह्यतिवदननिमित्तं अतः प्राणातिवादिनोऽतिवदननिमित्तात्तदुपास्यात् प्राणादपि तदुत्तरवाक्यनिर्दिष्टस्य सत्यातिवादिनोऽतिवदननिमित्तं तदुपास्यं सत्यमधिकमित्यर्थः ॥

‘ अग्निहोत्रिकवदृष्टान्ते तुशब्दस्य व्यभिचार इति निघायातिवाद्यन्तराप्रतिपत्तिमुल्लेखं चोदयति ननुचेति । परिहरति नैतद्युक्तमिति । अग्निहोत्रवैषम्यं वक्ष्यस्तुशब्दस्वारस्यादतिवाद्यन्तरप्रतिपत्तिमाह—तुशब्देनेति । अग्निहोत्रवैषम्यं वदृष्टान्तादाहान्तिकस्य सत्यातिवादिवाक्यस्य वैषम्यं वदृष्टान्ते स्वारस्यहानिमाह—एषत्विति । अग्निहोत्रयन्तराप्रतीतिरिति । अतिवादिस्थानीयोऽग्निहोत्री उपासनस्थानीयमग्निहोत्रं द्रव्यदेवतास्थानीयमुपास्यम् । अत्र अग्निहोत्रयन्तराप्रतीतिरग्निहोत्रान्नराप्रतीतेः साच द्रव्यदेवताविशेषाप्रतीतेः, साच सत्यवचनशब्दस्य दृष्ट्यादिव्यदेवताविशेषोपास्याननासामर्थ्यात् एवमग्निहोत्रयन्तरसमर्पकशब्दानामावात्तत्र तुशब्दस्वारस्य भ्रममित्यर्थः । इहापि तर्ह्यतिवाद्यन्तराप्रतीतिरग्निहोत्रियाये भवतीत्यग्राह—अत्रत्विति । अत्रत्वतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तमुपासनान्तरं तद्वदुभूतमुपास्यान्तरं च प्रतीयते, इह

श्रीभाष्यम्

घन्तरत्यनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म ॥तीयने । सत्यशब्दश्च 'सत्यं ज्ञानंमनन्तं ब्रह्म' (त.आन.१.अनु) इत्यादिषु परस्मिन्व्यत्मणि ॥युक्तः ; अतस्तान्निष्ठस्यातिवादिनः पूर्वसादृश्याधिक्यं सम्भवतीति वाक्यस्वरससिद्धमन्यत्वं न वाचितव्यम् । अतिवादिद्वयं हि वरस्यन्तरात्पुरुषार्थतयाऽतिप्रान्तस्योपास्ययस्तुयादित्वम् ; नामाद्याशापयन्तोपास्ययस्तथिप्रान्तस्योपास्यन्तुनाशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयादित्वात्प्रणविदोऽतिवादित्वम् ; तस्यापि साऽतिशयपुरुषार्थत्वात्प्रतिशयपुरुषार्थतयोपास्यपरब्रह्मवादिन एव साक्षादतिवादिद्वयमिति 'एषतु वा अतिवदति यस्सत्येनातियदति' (छां.७.१६.१) इत्युक्तम् । सत्येनेतीर्थभूतलक्षणे तृतीया ; अत्येन परेण ब्रह्मणोपान्येनोपलक्षितो योऽतिवदति त्वर्थः । अत एवैवं शिष्यःप्रार्थयाने 'सोऽहं भगवन्नेत्येनातियदानि' (७.१६.१) इति ।

श्रुतप्रकाशिका ।

तत्समर्पणसमर्थस्य सत्यशब्दस्य सद्भावात्तुशब्दस्वारस्यं न भङ्गनीयम् । अतः अतिवाच्यत्वं सिद्धमित्यर्थः किंच न परं द्रव्य-
देवतोपस्थापकशब्दाभावादीमहोपान्तराप्रतीतिः, किंतु कर्मस्वरूपोपस्थापकशब्दाभावाच्च नहि जुहोत्यादिवाच्यत्वं श्रूयते ।
नच श्रूयमाणो वदतिशब्दो जुहोत्यर्थः । अतश्चाग्निहोत्रा-तराप्रतीतिरग्निहोत्रशब्दसजातीय्यच्च मूलमानः इष्टृत्वेवाग्निहो-
त्रमवलम्बते इह तु न परमुपास्यान्तरसमर्पणशमसत्यशब्द एव 'सत्यंत्वेयं विजिह्वांसितव्यम्' इत्युपासना-न्तरोपस्थापक-
शब्दश्च श्रूयते, अत उपासनान्तरप्रतीतिरुपासकान्तरप्रतीतिः सद्भावादतिवादिशब्दस्मादिपयो भवितुमर्हतीति तुशब्दस्वारस्यं
न भङ्गनीयम् अतः प्रकरणविच्छेद इति चाभिप्रायः । तुशब्दस्य धर्मिभेदकत्वेसिद्धे सत्यशब्दस्योपास्या तरसमर्पकं च
सत्यशब्दस्योपास्यान्तरसमर्पकत्वे तुशब्दस्य धर्मिभेदकत्वमित्यन्योऽन्याश्रयमाशङ्क्य सत्यशब्दस्योपास्यान्तरपरत्वप्रसिद्धि-
दर्शयति सत्यशब्दश्चेति । ततः किन्तित्यपेक्षायां तुशब्दस्वारस्यकल्पितमर्थमाह— अतइति । नहि तुशब्दस्य धर्मिभेदक-
त्वस्वारस्य सत्यशब्दोक्तं सत्यशब्दस्योपास्यान्तरसमर्पणशमस्य श्रुतिसिद्धं न तु शब्दापेक्षम् । सत्यशब्दस्य न जीवपरसा-
धारण्य परस्यैव निरुपाधिकसत्यत्वात् । साधारण्येऽपि विलक्षणोपास्यवाचकत्वमपि सम्भवति, तथासति न तुशब्दस्वारस्य-
मङ्गः अतोऽन्योऽन्यसपेक्ष वाज्ञावात्तान्योऽन्याश्रय इत्यभिप्रायेण पूर्वसादृश्याच्च सम्भवतीति वाक्यस्वरससिद्धमन्यत्वं न
वाचितव्यमित्युक्तम् । प्राणोपासकस्यासाधारण्यमतिवादिद्वयं नातिवाच्यन्तरं सहेते, अतोऽतिवादिद्वयशब्दस्वारस्यार्थं तुशब्दस्वा-
रस्यमङ्गइत्यत्राह— अतिवादिद्वयहीति । नहि प्राणातिवादिद्वयवातिवादिशब्दो रूटः—

प्लुताऽवयवशमस्यैव लक्ष्ये स्वार्थावबोधने । नष्टाऽवयवनामस्यं प्रत्याचष्टेहि सूत्रकृत् ॥

इति दर्शितात् । 'प्रोक्षणीध्वर्थसयोगात्' इति सूत्रितात् प्रोक्षणीनायदावयवशकत्वा स्वार्थावबोधे सम्भवति रूटिकत्व-
नायोगात् । अतो न प्राणातिवादिद्वयेनातिवादिशब्दस्वारस्यमित्यर्थः । अतिप्रान्तस्योपास्य यस्तुवादिद्वयमतिवादिशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तमित्तामर्थं प्राणातिवादिनि दर्शयति नामादीति । अस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य परमात्मोपासक एव पुष्कलत्वात्
सिद्धेव अतिवादिशब्दा मुख इति 'यस्सत्येनातियदति' इति वदत आचार्यस्याभिप्रायइत्याह— तस्यापीति । तु-
शब्दस्यातिवादिशब्दस्योभयस्याप्यस्य षष्ठ एव स्वारस्यमिति भावः । सत्यमुपास्यत्वेत् 'सया एष एवं पश्यन्' इति
वत् सत्यं पश्यन्नतिवदतीति वक्तव्यम् न तु सत्येनेतीति शङ्काया तृतीयाया अर्थमाह— सत्येनेति । सत्यवचनपक्ष एव तृती-
याऽनुपपत्तिः उपसर्गपैथर्थ्येनेति भावः । उपास्यान्तरत्वमुपपादयति अतएवैवमिति । अतएव सत्यशब्दस्योपास्यान्तरप-

श्रीभाष्यम्

आचार्यश्च 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' (७.१६.१) इत्याह । 'आत्मनः प्राणः' (७.२६.१) इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मन उत्पत्तिरुच्यते । अतः 'तरति शोकमात्मदित्' (७.१.३) इति प्रकान्त आत्मा प्राणशब्दनिर्दिष्टादन्य इति गम्यते ॥

यदुक्तम्— 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति प्रश्नस्य 'अग्रे वाच्य प्राणाद्भूयः' इति प्रतिवचनस्य चादर्शनात्प्रकान्त आत्मोपदेशः प्राणोपदेशपर्यवसानो गम्यत इति । तदुक्तम् ; नहि प्रश्नप्रतिवचानाभ्यामेवार्थान्तरत्वं गम्यते ; प्रमाणान्तरेणापि तत्सम्भवात् । उक्तञ्च प्रमाणान्तरम् । 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इत्यपृच्छतोऽयमभिप्रायः—नामादि-प्राणापर्यन्तेष्वचेतनेषु पुरुषार्थभूयस्तया पूर्वपूर्वमतिक्रान्तेष्वचेतनेष्वप्युत्तरोत्तरेषु पृषटिष्टेषु तत्तद्वेदिना आचार्येणातिवादित्वं नोक्तम् ; प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयाथात्म्यवेदिनस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मन्वानेन 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति' (छां.७.१५.४) इति अतिक्रान्तवस्तुयादित्वमुक्तम् । अतोऽत्रैवात्प्रमोपशस्समात् इति मत्वा शिष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्त्विदमपि साऽतिशयं मत्वा निरतिशयपुरुषार्थभूतं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति' (७.१६) इति स्वयमेवोपचिक्षेप । शिष्योऽपि परमपुरुषार्थरूपे परस्मिन्ब्रह्मण्युपचिक्षेपे तत्स्वरूपतदुपासनयाथात्म्यबुभुस्तया 'सोऽहं भगवस्सत्येनातिवदानि' (७.१६) इति प्रार्थयामास । ततो ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनम् ;

श्रुतप्रकाशिका

स्वादेव 'सोऽहं भगवस्सत्येनातिवदानि' इति शिष्यः प्रार्थयते नतु प्राणेनातिवदानीत्यर्थः आचार्यश्चेति । 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' इत्याह—नतु प्राण एवेतीत्यर्थः ॥

यद्वा अतिवादिशब्दस्य यौगिकत्वमुपपादयति अतएवैवमिति । अतिवादिशब्दस्य यौगिकत्वादेर्वाह 'अतिवदानी'त्याख्यातनिर्देश इत्यर्थः । यद्वा अतिक्रान्तस्वोपात्यवस्तुवादिवाक्येवातिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेर्वाह शिष्यप्रार्थनमित्यर्थः । अयमर्थः पूर्वोक्तार्थफल आचार्यश्चेति । अतएवेत्यनुपपन्नः । अतिक्रान्तस्वोपात्यवस्तुवादिवाक्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेर्वाह सत्यशब्दाभिधेयं 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपास्यतयोक्तमित्यर्थः ॥

किञ्च सत्यवचनमद्गतया विहितचेत् सत्य संघाद्यमित्युक्तं स्यात्, तदानीं विजिज्ञासितव्यशब्दास्वारस्य भवेत् सत्यं विजिज्ञासितव्यं वचनार्थे शातव्यमित्यर्थं इति चेत् अभ्यहारप्रसङ्ग इति भावः । सुत्राभिप्रेतेन हेत्वन्तरेणाप्यधिकतयोपास्यान्तरत्वमुपपादयन् संप्रसादादध्युपदेशं विवृणोति आत्मन इति । पूर्वपश्युक्तमनुवदति यच्चिति । परिहर्गति तदयुक्तमिति । उक्तचेति । प्रश्नप्रतिवचनेहि लिङ्गं तदभावेऽपि दुश्चष्टश्रुतिगमनः प्राणोपचिक्षेपे लिङ्गमिति प्रमाणान्तरमुक्तमित्यर्थः । तत्र प्रश्नान्नयः किं निबन्धन इत्यत्राह—अस्तीति । पुरुषार्थभूयस्य अतिशयं मन्वानेन आत्मोपदेशस्य तस्यैवमन्वानेनेत्यर्थः स्वयमेवोपचिक्षेपेति । भगवद्भोक्तायामपि 'तस्माद्योगी भवार्जुन' इति जीवामयोमं परिषमाप्य—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरेणमना । श्रद्धायान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

इति परमात्मोपासन भगवानेव सुपाक्षितयान् इददिति भावः, ततोऽग्रेति । ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तेनेन 'यदावैयि-

श्रीभाष्यम्

सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (८.१६) इत्युपदिश्य तदुपायभूतं ब्रह्ममननम् 'मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या' (७.१८) इत्युपदिश्य श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मनस्य मननोपदेशेन श्रवणमर्थं सिद्धं मत्वा श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धाम् 'श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्या' (६.१९) इत्युपदिश्य तदुपायभूतानां च तन्निष्ठां 'निष्ठात्वेव विजिज्ञासितव्या' [७.२०] इत्युपदिश्य तदुपायभूतां च तदुद्योगप्रयत्नरूपां कृतिमपि 'कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या' (छां.७.२१) इत्युपदिश्य श्रवणाद्युपक्रमरूपश्रुतिसिद्धये प्राप्यभूतस्य सत्यशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणस्सुखरूपता ज्ञातव्येति 'सुखंत्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (छां.७.२२) इत्युपदिश्य निरतिशयविपुलमेव सुखं परमपुरुषार्थरूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणस्सुखरूपस्य निरतिशयविपुलता ज्ञातव्येति 'भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः' (छां.२३) इत्युपदिश्य निरतिशयविपुलसुखरूपस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छ्रणोति नान्यद्विजानाति सम्भृता' [छां.७.२४.२] इति । अयमर्थः—अनवधिकातिशयसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ततोऽन्यत्किमपि न पश्यत्यनुभ-

श्रुतप्रकाशिका

जानात्यथ सत्यं वदति' इत्यस्य वाक्यस्यार्थ उक्तो भवति, विज्ञानातिशब्दः साक्षात्कारपरः, ननु शास्त्रजन्यज्ञानपरः 'यदावै मनुतेऽथ विजानाति' इति जानात्यर्थस्य मननसाध्यत्वावगमात् 'सत्यं वदति सत्यमतिवदति' इत्यर्थः अतिशयस्य प्रकृतत्वात् यदा ब्रह्मसाक्षात्करोति तदाऽतिवदति, तस्मादतिवादिभिनमित्तत्वासाक्षात्काराय तदुपायभूतं सत्योपासनं कुर्वीदित्यर्थः । श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धामिति । श्रवणमनननिदिध्यासनप्राप्तिविषयोऽहं ब्रह्म तद्विषयश्रद्धा च तच्छ्रोत्रं मन्त्रं द्रष्टुं प्राप्तुं च भवति, तत्र श्रवणोपायभूता श्रद्धामित्यनेन श्रोत्रं श्रद्धा विवक्षिता । श्रद्धा त्वरां तदुपायभूतां च तन्निष्ठांमिति । तस्मिन् ब्रह्मणि निष्ठा तन्निष्ठा ब्रह्मैव श्रोतव्यं नान्यदिति व्यवसायो निष्ठा श्रोतव्यत्वनिश्चेहेहि श्रोत्रं त्वरा भवति तदुद्योगप्रयत्नरूपां कृतिमिति । उद्योगशब्दः प्राच्यप्रयत्नरूपा कृतिमित्यर्थः, साच श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसन्धानेन मनसो नियमनरूपा अन्यासन्नप्रायेद्युष्ण्या प्रथममनस्कस्याहि ब्रह्मैव श्रोतव्यं नान्यदित्यध्यवसायो न भवति । श्रवणादीति । विज्ञासितस्य पुरुषार्थं वै तस्य निरतिशयत्वे च ज्ञातेऽसति मनसस्सातिशयपुरुषार्थान्तरवैमुख्यकरणं समप्रतीत्यभिप्रायः । निरतिशयपुरुषार्थत्वावगमश्च शास्त्रादेवापातप्रतीतिदशाया भवति यादृच्छिक्क रुज्जनसंवादादिना च सिद्धयति । 'यदावै श्रद्धालयथ मनुते यदावै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धयति यदावै करोत्यथ निस्तिष्ठति' इति मनज्ञादीनां श्रद्धाधानन्तरे श्रवणत्वात् भाष्ये तेषामुपायोपेयमात्र उक्तः 'यदावै सुरं लभते' इति श्रुतौ लामशब्दो बुद्धिवाची, लमतः प्राप्यर्थत्वादित्यभिप्रायेण सुखरूपता ज्ञातव्ये युक्तम् । नहि श्रवणदेः पूर्वमेव निरतिशयसुखप्राप्तिरपपद्ये । सत्यव्यतिरिक्तविषयाणि जिज्ञासितव्यपदानि सपाद्यवशात्कीनि 'यत्र नान्यत्' इति वाक्येऽयदर्थं नश्रवणादिनिषेधात् दृश्यमित्या वदन्ना स्मादिति तदुत्तराकारः । स व वयस्यर्थमाह—अयमर्थ इति । अथ भावाद्भूयमान इत्यप्याहारः कृतः नहि ब्रह्मसद्भावदुःखरूपवस्वतरादर्शनं भवति, ततोऽन्यत् सुखरूपात् ब्रह्मणोऽन्यत्, न पश्यति तु एतत् तदव्यतिरिक्तं च किंचिन्नपश्यतीत्यर्थः 'यो वै भूमा तत्सुरतम्' इत्युच्यते निरतिशयसुखरूपब्रह्मणोऽपरत्वाद्वाक्यस्य तत्र तु एतदर्शनाभावहेतुर्ननवधिकातिशयसुखरूपवत् । अनवधिकातिशयसुखरूपत्वात्तुः संनपश्यतीत्यर्थः अन्यदर्शनाभाव हेतुमाह—ब्रह्मस्वरूपेति । कृतस्य वस्तुजातस्येति । स्वरूपान्तर्गताः ज्ञानदिशुणाः विभूत्यन्तर्गता अगदतिलनिताभिप्रायः । अभिप्रेतहेतुसमुच्चयार्थशब्दः,

श्रीभाष्यम्

यिता, ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वाच्च कृत्स्नस्य यस्तुजातस्य; अत ऐश्वर्यापरपर्यायविभूति गुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् तद्व्यतिरिक्तस्य यस्तुनोऽभावादेव किमप्यप्यन्नपश्यति; अनुभाव्यस्य सर्वस्य सुखरूपत्वादेव दुःखं च न पश्यति, तदेवहि सुखं यदनुभूयमानं पुरुषानुकूलं भवति ॥

ननु चेदमेव जगद्ब्रह्मणोऽन्यतयाऽनुभूयमानं दुःखरूपं परिमितसुखरूपं च भवत्कथमिष ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मकतयाऽनुभूयमानं सुखरूपमेव भवेत् । उच्यते—कर्मवदयानां क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणोऽन्यत्वेनानुभूयमानं कृत्स्नं जगत्तत्त्वमूर्तरूपं दुःखं च परिमितसुखं च भवति । अतो ब्रह्मणोऽन्यतया परिमितसुखत्वेन दुःखत्वेन च जगदनुभवस्य कर्मनिमित्तत्वा

श्रुतप्रकाशिका

ननु यत्रेतिपद ब्रह्मपरम् ननु विभूतिपरम् । नच तद्विषय पदान्तरमास्ति अतो ब्रह्मस्वरूपताद्विभूत्यन्तर्गतत्वादित्युक्तम् । अस्तुवां तद्वाचिशब्दः ' नान्यत्पश्यति ' इत्युक्तम् । विभूतिर्हि ब्रह्मणोऽन्येति शङ्कायामुक्तं विवृणोति—अतपेश्वर्येति । अतः ब्रह्मणस्तुल्यरूपतायाः कृत्स्नविभूतेस्तदन्तर्भावस्य च प्रामाणिकत्वात् विभूतिविषयो गुणः विभूतिगुणः स एव ऐश्वर्यापरपर्यायं नियमनं तद्विशिष्टं ब्रह्म नर्हाशतव्यज्ञानवैश्वर्यविशिष्टानुभवसम्भवः निरूपकेण विना निरूप्यज्ञानायोगादिति भावः । यद्वा अप्रैवोपनिषदि ' स भगवः कस्मिन्नप्रतिष्ठितः ' इति स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितइति यदिवा न महिम्नीति गो अश्वमिह महिमेत्यांश्चते हांस्तहिरण्य दासभार्य क्षेत्राण्यायतनानि नाहंजवीम्यन्योऽहान्यस्मिन्नप्रतिष्ठितः इति श्रूयते अत्र ' स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित ' इत्युक्ते हस्त्यादीनां नियाभ्यादीनां महिमशब्दवाच्यत्वात् तन्प्रतिष्ठितत्वशङ्काया ' यदिवा नमहिम्नि ' इति हस्तिहिरण्यादिमहिमनिष्ठत्वं निषिद्धं तदेव शङ्काधीजमुपन्यस्य व्युत्स्यति ' गो अद्यम् ' इत्यादिना ' अस्य महिमानमिति धीतशोकः ' ' एतां विभूतिं योगं च ' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु परमान्मनो महिमवत्त्वावगमादिह न महिमनिषेधः अपितु विभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनिषेध इत्यवगम्यते । अतो महिमविभूत्यादिशब्दाश्च न स्वरूपमात्रपराः ' विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् ' इत्यैश्वर्यपर्यायत्वादिति महिमापह्नवशङ्काव्युत्पादासौवैश्वर्यापरपर्यायः येऽनुक्तम् । इदानीं विभूतिरेव गुणः गुणशब्दे । विभूतेरपृथक्त्वैद्वधमिप्रायः । विभूत्या गुणैवति वाऽर्थः विभूतिगुणविशिष्टेति । यच्छब्द एव ब्रह्मविशिष्टपरइति भावः । पूर्वं विभूत्यान्तर्गतत्वादिति अन्यथेऽनुक्तः व्यतिरेकरूपं हेतुमाह तस्यातिरिक्तस्येति । विशिष्टब्रह्मणोऽन्यदर्शनं निषिध्यते नन्वन्यदर्शनमित्यर्थः । विभूतिविदिष्ट ब्रह्मानुभावं चेद्विभूतेः सुखरूपत्वदर्शनाद्दुःखादर्शनमनुपपन्नमित्यत्राह—अनुभाव्यस्येति । सर्वस्य सर्वविभूतिकसेत्यर्थः पूर्वाभिप्रेतादेव हेतोः रित्येवकाराभिप्रायः । सर्वस्य सुखरूपत्वं कथं आत्मगुणविशेषोहि सुखमित्यत्राह—तदेवहि सुखमिति । अनुकूलवनाम स्वानुदष्टत्वं तच्चानिष्टनिश्चितरूपतयेष्टसाधनतया च विनापीष्टत्वम् ॥

अनुभवविरोधेन चोदयति ननुचेति । नद्येकमेकदैव सुखदुःखानेकविद्वत्स्वभावाल्लङ्घितमिति दुःश्यते, नहि निम्नपत्रकं कस्याचिन्मधुरं भवति, नच सर्वः कस्याचिदनुकूलवृद्धिबोधो भवति नच जगतदशक्य दुःखपरत्वमपहोऽर्थं तस्य सर्वैरनुपगतव्यननात् । इतरथा तज्जिहासया ब्रह्मजिहासातुपपत्तेः, अतःपरिशेषात् सुखरूपत्वमेव त्वसमित्यभिप्रायः स्वतोऽपरिच्छिन्नसुखरूपस्यानुपाधितोऽन्यथास्वरूपसम्भवाटविरोध इति परिहरति उच्यतइति । कर्म तात्त्विकोपानुभवतत्त्वब्रह्मत्वमवगमनं चोपाधिः । ततः किमित्यत्राह—अतो ब्रह्मणइति । स्वतो मधुरस्यापि दोषसकृत्पादननुकूलत्वे अनुकूलवृद्धि-

श्रीभाष्यम्

कर्मरूपाविद्याविमुक्तस्य तदेव जगद्धिभूतिगुणविशिष्ट-ह्यानुभवान्तर्गतं सुरभेद भवति । यथा पित्तोपहृतेन पीयमानं पयः पित्ततारतम्येनाल्पसुखं विपरीतं च भवति ; तदेव पयः पित्तानुपहृतस्य सुप्तायैव भवति ; तथैव राजपुत्रस्य पितुर्लीलोपकरणमतथात्वेनानुसन्धीयमानं प्रियतरमनुपगतं तथात्वानुसन्धाने प्रियतमं भवति ; तथा निरतिशयानन्दस्वरूपस्य ह्यणोनवधिकातिशयासङ्गयेयकल्याणगुणाकरस्य लीलोपकरणं तदान्मकं चानुसन्धीयमानं जगद्भिरतिशयप्रीतये भवत्येव । अतो जगद्भैरव्यविशिष्टमनवधिकातिशयसुखरूप-ह्यानुभवंस्ततोऽन्यत्किमपि न पश्यति ; दुःखं च न पश्यति । एतदेवोपपादयति वाक्यदोष- ' स वा एव एवं पश्यन्नेवं मन्यान एवं विज्ञानघातमरतिरात्मप्रीड आत्ममिथुनआत्मानन्द-स्वस्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथाऽतो विदुरग्न्यराजानस्तेक्ष्ण्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ' (छां.७.२५.२) इति । स्वराड्कर्मवदयः । अन्यराजानः कर्मवदयाः । तथा ' न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वे ह पश्यःपश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश ' [७.२६.२) इति च । निरतिशयसुखरूपत्वं च ह्यणो ' आनन्दमयोऽभ्यासात् ' (शां.१.१.१२) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य सत्यशब्दाभिधेयस्य ह्यणो भूमेत्युपपदेशाद्भूमापरं ह्य ॥

सू—८ धर्मोपपत्तेश्च (१.३.८)

श्रुतप्रकाशिका

द्वयविषयस्य केनचित्सम्बन्धित्वज्ञानादनुकूलत्वे च दृष्टान्तद्वयमाह—पित्तोपहृतेनेति । दाष्टान्तकेऽपि तादृक्त्वमाह—तथेति । ' यत्र नान्यत् ' इति वाक्यस्यार्थं निगमयति अतश्चि । एतत् औपाधिकदुःखरूपतायास्तद्विगमेऽनवस्थानं सवा एव इति । रत्यादिशब्दानां प्रीतिपरत्वे व्यधिकरणशब्दुपग्रीहे, अनुकूलवैषयपरत्वे साक्षाद्बहुग्रीहेः आनन्दो विभूतिगुणविशिष्टप्रह्वपरः । रतिः स्वचन्दनादिजन्या प्रीतिः, श्रीडा, उद्यानादिजन्या मिथुन खोसभग । आनन्दः विभूतिजन्या । एव सर्वविषयसुप्तानुभव उच्यते : ' स्वराड्भवीत ' ' अन्यराजानस्तेऽक्ष्ण्यलोकाः ' इति च परमात्मप्रतिषेधः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह—स्वराडिति । अन्यराजानः स्वराडिति पदद्वयेन उपाधितद्विगमो दर्शितो । दुःखरूपता प्रतिपन्नस्यापि स्वतरसुप्तरूपत्वे श्रुतिमाह—नपश्यति । सर्वे पश्यति न तत्र दुःखरूपतां पश्यति, सुप्तरूपतामेव पश्यतीत्यर्थः । उदाहृतवाक्यं विभूत्यादिविशिष्टस्यानन्दरूपत्वमस्पष्टमिति तद्वैशद्यायाह—निरतिशयेति । ' तद्वात्मानस्यमकुरुत तस्मात्तस्युकुरुतमुच्यत इति यद्वै तसुकुरुतं रसेयि स. रसगुहोवायं लब्धवानन्दी भवति ' आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्वेषेव रस्त्विमानि भूतानि जायन्ते ' इति च वाक्येषु कार्यकारणावस्थाविभूत्यादिविशिष्टस्यैव आनन्दत्वाह स्फुटतरम् । सूत्रार्थमुपहहरति अतश्चि ॥

सू—८ धर्मोपपत्तेश्च (१.३.८)

श्रीभाष्यम्

अस्य भूम्नो येन धर्माः आम्नायन्ते ; तेऽपि परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते । 'एतमृदत्तम्' (छां.७.२४.१) इति स्वाभाविकममृतत्वम्, 'स्वे महिम्नि' इत्यनन्याधारत्वम्, 'स एवाधस्तात्' (छां.७.२५.१) इत्यादि 'स एवेदं सर्वम्' (७.२५.१) इति सर्वात्मकत्वम्, 'आत्मतःप्राणः [७.२६.१] इत्यादिप्राणप्रभृतिस्वयंस्योत्पादकत्वमित्यादयो हि धर्माः परमात्मन एव । यत्तु 'अहमेवायस्तात्' (७.२५.१) इत्यादिना सर्वात्मकत्वमुपदिष्टम्, तद्भूमविशिष्टस्य ॥ ७ ॥ अहंमेवायस्तात् 'अथातोऽहङ्कारादेशः' [७.२५.१] इत्यहंग्रहोपदेशोपपत्तमात् । अहंमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽपि ह्यात्मा परमात्मेत्यन्तर्यामिः ॥ ७ ॥ अतः प्रत्यगर्थस्य परमार्थपर्यवसानादहंशब्दोऽपि परमात्मपर्यवसायीति प्रत्यगात्मशरीरकत्वान्न परमात्मानुसन्धानार्थोऽयमहंग्रहोपदेशः । परमात्मनस्सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वात्प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मा परमात्मा । नन्वेव 'अथात आदेशः' [७.२५.२] इत्यादिना 'आत्मैवेदं सर्वम्' (७.२६.१) इत्यन्तेनोच्यते । एतदेवोपपादयितुं प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मभूतात्परमात्मनस्सर्वस्योत्पत्तिरुच्यते 'तस्य ह वा एतस्यैव पश्यत एवं मन्वानस्यैव विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आकाशः' (७.२६.१) इत्यादिना । उपासकस्यान्तर्यामितयाऽवस्थितात्परमात्मनस्सर्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः । अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहंग्रहोपासनं कर्तव्यम् । तस्माद्भूमविशिष्टः परमात्मेति सिद्धम् ॥

इति भूमाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

कस्य धर्मा इत्याकाशाया पूर्य-व्याचष्टे अस्येति । पूर्वपक्षशुक्तिं परिहरति याच्यति । अहंग्रहोपासनं, अहंमर्थं शब्दयोः परमात्मपर्यवत्त्वबुद्ध्यापासनम् । तर्हीनास्मिन्सादृश्यादित्यत्राह—अहंमर्थस्येति । न केवलम् तर्हीनास्मिन्सादृश्यादिपु अस्मिन् प्रकरणेऽपि सर्वात्मकत्वमुत्तमानिति दर्शयिष्यन् तत्प्रतिपादकस्य 'अथात आत्माऽऽदेशः' इति वाक्यस्यार्थमाह—परमात्मनइति । उपासकात्मनोऽप्यात्मव कलितमि युक्तम्; अथ कष्टोत्तमिति दर्शयितुं कष्टोत्तमिद्वयस्यार्थमाह—एतदेवेति । विजानत इति पदस्य पठ्यन्तत्वज्ञापनाय व्याचष्टे उपासकस्येति । पूर्वपक्षशुक्तिं परिहरति गमयति अतइति । अधिकरणार्थमुपसहरति तस्मादिति ॥

इति भूमाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

मा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदिश्यते ' एतरय वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी मूर्धाचन्द्रमर्सा विधृता तिष्ठतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी घावापृथिव्यां विधृते तिष्ठतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता अहोरात्रापयर्धमासा मासा क्रतवस्संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति ' [वृ. ५. ८. ९] इत्यादिना । प्रशासनम्-प्ररुष्टं शासनम् । नचेष्टं स्वशासनाधीनसर्ववस्तुविधरणं यद्धमुक्तोभयावस्थ स्यापि प्रत्यगात्मनस्सम्भवति । अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासित्रक्षरम् ॥

सू-११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

श्रुतप्रकाशिका

सू-१० सा च प्रशासनात् (१.३.१०)

ननु नात्राम्बरान्तधृतेः परमा मप्रशासनाधीनत्व साक्षात्प्रतिमिति शङ्का परिजिहीर्षन् कतिपयवस्तुशासनस्य जीवि ऽपि समवाप्तद्वयावृत्तिं च दर्शयन् प्रशासनशब्दे व्याप्य प्रकृतमिति । अचिदप्यप्रतिहतत्वेन विषयप्रकर्षाच्छासनस्य प्रकर्षः प्रकर्षस्य निवारकामावा-शासनस्याप्रशासित्वमपि सिद्धयतीति हृदयम् । ततः किमित्यपेक्षया प्रकृतेः परमा मशासनकर्मत्वे हेत्वन्तरं च द्योतयञ्जीवव्यावृत्तिरिति दर्शयति । नचेष्टश्रमिति । स्वशासनाधीनसर्ववस्तुविधरणमिति । अथमभिप्रायः, न केवलं शासनप्रकर्षादनयोदितप्रकृतेः प्रशासनकर्मत्वसिद्धिः, किंतु 'सर्वस्य वशी सर्वस्ये शानः सर्वस्याधिपतिस्तर्था मद् प्रशास्ति ' इत्यादिश्रुत्यन्तरेण शासनकर्मोपस्थापकसर्वशब्दासङ्कोचाच्च तासिद्धिः ॥

किंच सत्यशब्दनिर्वचनं ' तानि ह्येतां त्रीण्यक्षराणि सत्यामिति सत्यत्सत्तदश्रुतं अथ यत्तितन्मत्स्यं अथ यथ तेनोभौ यच्छ्रुति ' इति मत्स्यशब्दवाच्यत्वेतस्य तास्त्रियाभ्यन्तरेण च प्रतीयते । मत्स्यशब्दोद्भवव्यवशक्त्या पूर्वपूर्वावस्था(त्व)माप्यचतने वर्तते, नशरीरमात्रे । घावापृथिव्याद्यादीनां तान्त्रियाभ्यन्तरेण प्रसङ्गात् । किंच ' यस्याव्यक्तशरीरम् यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युदशरीरम् ' इति प्रधानस्य परशरीरत्वभ्रवणादत्यन्तानियाभ्यस्तैव शरीरवत्त्वं नित्यम्यत्सिद्धिः । इह च ' कस्मिन्नु रत्नवाकाश ओतप्रोतश्च ' इति पृष्टे ' एतद्वै तदक्षरं गार्गी ' इत्याभ्य ' एतस्मिन्नु रत्नक्षरे गार्गीकाश ओतप्रोतश्च ' इत्यक्षरेणाव्यावृत्तस्य धारणं श्रूयते । अतश्शासनस्य प्रकर्षाच्छ्रुत्यन्तरेण प्रहाचाम्बरान्तधृतिरपि प्रशासनाधीनेति औत्रशब्दोद्धार्यतया हेतुवाचीत्यभिप्रायेणाह-अतश्चित्ति । अम्बरान्तधृतिः प्रशासनादेव सिद्धयतीति यतः तत एवेत्यर्थः ' प्रशासितार सर्वेषां ' विद्यात्तु पुरुषंपरम् ' इति ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्व्यः ' इत्यादिवचनाभिप्रायेण पुरुषोत्तम एव प्रशासित्रक्षरमित्युच्यते ॥

एवं प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तौ सूत्रद्वयं पृथगुपपादितौ । अथैकत्रेण प्राकराणिकचरमवाक्यविषयेणोभयव्यतिरेकमाह-

सू-११ अन्यभावव्यवृत्तेश्च (१.३.११)

व्यावृत्ते-निवर्तते । निवर्तकधर्मः प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । ततश्च सूत्रस्यव्यावृत्तिशब्दो व्यावर्तकधर्मपर इति दर्शितस्यात्, तेन विषयवाक्यानुगुण्य सूत्रस्य स्यात् तत्र ह्यन्यनिवर्तकधर्मो द्रष्टव्यादिवगम्यते । द्वितीयोर्जनाया अपेक्षित-

श्रीभाष्यम्

अन्यभावः-अन्यत्वम्, प्रधानादिभावः । अस्याक्षरस्य परमपुरादन्वयव वाचयद्रेपे व्यावर्त्यते 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्येदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमते मन्त्रविज्ञातं विज्ञातुं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं, नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं, नान्यदतोऽस्ति मन्तुं, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातुं एतस्मिन्नु खल्वक्षरं गार्ग्याकाशं ओतश्च प्रोतश्च (वृ ५८ ११) इति । अत्र द्रष्टृत्वं श्रोतृत्वाद्युपदेशादस्याक्षरस्याचेनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते, सर्वैरदृष्टस्यैव सतस्सर्वस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते । अत्र इयमन्यभावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरापता द्रढयति । एव वाऽन्यभावव्यावृत्तिरन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः । यथैतदक्षरमन्यैदृष्टसदन्येषां द्रष्टृ च सतस्त्वयतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूत एवमनेनादृष्टमेतन्म्य द्रष्टृ च

श्रुतप्रकाशिका

त्वात् 'नान्यदतोऽस्ति' इत्यादिकमुदाहृतम् । अस्ति-भावये प्रधानव्यावृत्तिसिद्धिं दर्शयति अत्रेति । अत्र 'अदृष्टम्' इति वाक्ये द्रष्टादिशब्दा रूपशब्दप्रभृतिबाह्याक्षविषयाणां मन्त्रव्याभ्यवसेयाद्यतकरणविषयाणां च साक्षात्कर्तृवाचकशासनस्य शासितव्यवस्तुदर्शनसाक्षात्त्वात् 'नदृष्टेर्द्रष्टारम्' 'नश्रुतेर्श्रोतारम्' 'नमतेर्मन्तारम्' इत्यादीनां परश्रवणमननवादिर्कर्तृवनिषधेन तथामयोग्यत्वात् 'पश्यत्यक्षुस्सशृणोत्यकर्ण' इति रूपादिवाक्का कर्तृवश्रवणस्य जीवव्यावृत्तिं दर्शयति सर्वैरिति । सर्वे यागिणि सर्वस्येति । रूपतदाश्रयादिधार्मिकचर्मका र्थपरस्वशब्दः, अस्यासङ्घुचितवृत्तितया द्रष्टृशब्देन सर्वसाक्षात्कारस्याभिहितत्वसत्यादिशब्दापाचश्राव्यवादीनां निर्विषयवप्रकृत्वात् । सर्वैरदृष्टं वाग्मात्रं प्रधानादीनामपि सम्भवतीति तद्व्यवृत्त्यर्थमदृष्टस्यैव सतस्सर्वस्य द्रष्टृ वाद्युपदेशोक्तं युक्तम् । अदृष्टवादिविशेषितं द्रष्टृत्वादिकं प्रत्यगात्मव्यावर्तकमित्यर्थं । प्रत्यगात्मनस्सर्वे प्रत्येकस्वत्वाहप्रत्ययवध्या रूपादिविज्ञातांश्च, परस्तु रूपादिशब्दवेलया यागिभिरपि स्वस्वरूपवद्रूपादिबन्धनशायत । निष्ठान्ते पदे तत्तद्विषयप्रतिपत्तिरुच्यते परमात्मनोऽनन्वयत्वविवाहितम् । अश्रुत-शब्दश्रवणदशायामशतं अतस्तस्यानुपुरुधाद्यर्थविचारदशया तद्विषयपदप्रतिपत्तौ अविज्ञातं अभ्यवसायदशया घटादिव स्वस्वरूपवन्धानुगतम् । अतएवैह विशेषितं द्रष्टृत्वादिकं परमान्नासाधारणम् । यद्वा रूपशब्दाद्यर्थवेदिभिरसर्वैरेव च विशेषितं तत्तदर्थद्रष्टृत्वं समुच्चयं चिदकिञ्चान्तकमित्यर्थं 'अन्यभावव्यावृत्ते' इत्युक्तहोत्साध्याविशिष्टं वशाद्धा च क्षमयन्नियमयति अतइति । इयं व्यावर्तकधर्मा-व्ययस्या व्यावृत्तिः परमपुराणस्य साधयति अतस्साध्याविशिष्टत्वमुदाहरः । अस्या योजनाया प्रधानपुरुषव्यावर्तकधर्मवाचिवाचयानि विषयीभूतानीति चिदकिञ्चान्तकमित्यर्थः ।

पुरान्तरेण सूत्रं वाचयति एवमेति । अक्षरार्थमाह-अन्यस्येति । 'नान्यत्' इत्यादिवान्यस्य सूत्रविषयवद्द्वि निवाय तस्यार्थमाह-यथैतदिति । यथासिद्धं प्राप्ते देवदत्त एव पुरुषो नान्य इत्युक्ते न पुरुषमात्रनिषेधे अपि प्रस्तुतत्वस्य पुरुषान्तरनिषेधस्येत्वात् । पुरुषान्तराणां प्रमाणसिद्धतया निरुद्धमशक्यं वात्, एवमिहापि द्रष्टृत्वत्तराणां प्रामाणिकत्वात् प्रस्तुतत्वस्य द्रष्टृदिनिषेधपरमिदं वाक्यमित्यामप्रायणं प्रकृतगुणांविशिष्टं वक्तव्यम् । आधारभूतमिति । समस्तस्य प्रशासनेनाधारभूतमित्यर्थः । नपद्यनियम दर्शयति एवमिति । एतस्य अक्षरस्य आधारभूतं प्रशासनं चारकम् । एव परमान्नासाधारणं नियन्तृतया आधारभूतद्रष्टृन्तराभाजादधिकनिषेधपरमिदं वाक्यं व्याख्यातम् । एव वा एतद्वैतपदं धर्यति रिक्तस्य समस्तस्येति पदप्रकारेण परम् अक्षरदन्वयं समस्तजगतं प्रशासनं चारकं तनादृष्टं द्रष्टृ नालीत्यर्थं । तदा समनिषेधपरा वाक्यपदस्येत्वात् ॥

श्रीभाष्यम्

सदेतस्याचारभूतमन्यघ्रास्तीति चदन् ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ (५.८.११) इत्यादिवाक्यशेषोऽन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्नस्याक्षरस्य प्रधानभावं प्रत्यगात्मभावं च प्रतिषेधति । किञ्च— ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रधाने गार्गी ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दवीं पितरोऽन्वायेत्ताः’ (वृ.५.८.९) इति श्रौतं स्मार्तं च यागदानहोमादिकं सर्वं कर्म यस्याक्षया प्रवर्तते तदक्षरं परब्रह्मभूतः पुन्योत्तम एवेति विज्ञायते । अपि च ‘यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वाऽस्मिलोके जुहोति यजते तपस्तप्यते वह्निं धर्मसहस्राण्यन्तघरेद्यास्य तद्ववाति यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वाऽस्माह्लोकात्प्रति स रूपणं । अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्माह्लोकात्प्रति स ब्रह्मणः’ (वृ. ५.८.१०) इति यदज्ञानात्संसारप्राप्तिः ज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिस्तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

इति अक्षराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

ननु ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ इति वाक्य द्रष्टृणा पुरुषाणा ब्रह्मतादाभ्येन अतदात्मकत्वनिषेधपरं किं नस्यात् । नैकैकविधानस्याप्रकृतत्वात् ऐक्यविधेशेषोहि भेदनिषेधः व्यतिरेकस्यान्यवशेषत्वात् । यदि कश्चिदैक्यविधानभावेऽपि भेदनिषेधसम्भवति, तत्र तु निर्वाहान्तरसम्भवादस्युपगन्तव्यः, इदं तु गत्यन्तरसम्भवादैक्यविद्वयभावे भेदनिषेधपरत्वाभयमयुक्तम् । किञ्च ‘कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च’ इत्युपक्रम्य ‘एतास्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च’ इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रकरणस्य परमात्मनो विचारकताप्रतिपादनपरत्वमवगम्यते, नचैयं परं च धारकं च अभिहितं तस्यापि धारकान्तराङ्गा स्यात्, लोके धारकाणामपि धार्यत्वदर्शनात् यथा कारणानामपि कार्यत्वदर्शनेन परमात्मनोऽपि जगत्कारणत्वेनायकार्यत्वशङ्काया तदव्यावर्तनेन परमकारणत्वसिद्धये ‘सकारणं कारणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः’ इति कारणान्तरनिषेधः परमकारणत्वापेक्षितत्वात् क्रियते, एवमिहापि परमात्मनः परमाधारकत्वसिद्धये धारकत्वनिषेधोऽपेक्षितः । भेदनिषेधस्तु प्रकृतार्थानपेक्षितः अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानदौर्लभ्यमदिगीतम् । किञ्च ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रं’ इति द्रष्टृ श्रोत्रादीनां पृथक्पृथक्भेदनिषेधश्च विपरः । द्रष्टृत्वश्रोत्रत्वसम्भवात् यथा ‘तदेवाभिस्तद्वायु’ ‘ज्योतिषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः’ इत्यादिपञ्चविधाश्रुत्योतिर्भुवनमिदिदिगादीनामन्योऽयभिन्नजातीयतया तेष्वन्यतमस्य ब्रह्मा मकत्वोपदेशोऽपि तदन्यस्य ब्रह्मा मकं चारिद्वया इत्येकं ब्रह्मा मकं चोपदेशसफलः । एव द्रष्टृश्रोत्रमन्त्रादीनां भिन्नजातीयतात्वात् पृथक्भेदनिषेधवैयर्थ्यम्, - च वाच्यं ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्म दासा’ इत्यादौ दाशश्च दासत्वकित्तवत्त्वादिसम्भवेऽपि पृथक्तादात्म्योपदेशवादहाप्युपपत्त इति । दाशेभ्यो भिन्नजातीयानामपि दासकित्तवार्थानां सम्भवेन श्रुतिवाक्यस्यैवदानां तद्विषय्योपपत्तेः, अन्यथा तत्रापि वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । अत इदं वाक्यं प्रकृतद्रष्टृश्रोत्रनिषेधपरम् । अन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्निति । सूत्रस्यैरन्यभावव्याश्रितिशब्देः श्रुतिवाक्यस्या अन्यदस्तिनेतिशब्दात् प्रत्यभिज्ञास्यन्त इति भावः । व्यावर्तयन्नित्यन्तेनाशारार्थ उक्तः । फलितमाह तस्याक्षरस्येति । अस्या योजनाया सूत्राक्षरानुरूप्य दर्शितम् । नियन्तुरूपधारकान्तरराहित्यमेव कष्टोक्तं भवति चिद्विद्याश्रुतिरर्थमिन्द्रा स्यात् । चशब्दः पूर्ववचोक्तं समुच्चयपरं, अपिःवचुक्तं समुच्चयपरदत्यभिप्रायणं चशब्दार्थमाह—किं चिद्व्याश्रुतिरर्थमिन्द्रा स्यात् । चशब्दः पूर्ववचोक्तं समुच्चयपरं, अपिःवचुक्तं समुच्चयपरदत्यभिप्रायणं चशब्दार्थमाह—किं

(गूढार्थसमह — ब्रह्मणो अण्यत’ इति ब्राह्मण इत्यर्थमभि-प्रत्य ‘यस्मिनाच्चामृतत्वप्राप्तिः’ इति भाष्यम् ।)

श्रुतप्रकाशिना

चेति । 'अन्यायत्ता' इति पदं देवमनुष्यपितृसाधारणम् । अन्यायत्ता अनुवशा इत्यर्थः । द्वितीयात्पदानां प्रश-
सन्तीत्यनेनान्वयः वाक्यप्रतिपक्षार्थस्त्परमा मलिङ्गता दर्शयति श्रौतस्मार्तचेति । अन्तशब्दस्येतद्व्यतिरेकत्वमाह—
अपिचेति । उदाहृतवाक्यसिद्धे हेतुवद्व्यधिकरणार्थमुपसहरति यदज्ञानादिति ॥

'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इति वाक्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तद्रष्टृमात्रनिषेधपरममुच्यते, तथास्यतिहा ब्रह्मैव द्रष्टृ ना-
दिमुच्यते स्यात्, त परमत विरुद्ध ब्रह्मणो द्रष्टृवान्मुपगमात् । तन्मतनैतदक्षरद्रष्टृतिहा वच्यम् । यदि द्रष्टृमिथ्याव-
मात्रपरम् तदा अतोऽन्यदिति निर्देशस्यैवार्थं द्रष्टृनास्त्वात्येतावता तामिथ्यावसिद्धे । ननु ब्रह्मैव द्राष्टृत्वार्थं, ततश्च ब्रह्मणि
द्रष्टृणा कल्पितव सिद्धयतीति च न अयमेव पुरुष नायोऽतोऽस्ति पुरुष इत्युच्यते पुरुषवर्मासि कल्पितमित्यर्थाप्रतीतिः ।
एतच्चुच्यपुरुषान्तनिषेधाहे प्रतीयते, अतो ब्रह्मणोऽन्यो द्रष्टृत्वगोमिथ्यत्वार्थ इति चेन्न 'अदृष्टद्रष्टृ' इति पूर्ववाक्य-
ब्रह्मणश्च द्रष्टृवप्रतिपादनात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टृत्वमिति वक्तुममुच्यन्वात् द्रष्टृमिथ्यावत् ब्रह्मणोऽपि मिथ्यावत्प्रकृतात्,
तस्मिन्परिजिहासितसति 'अदृष्टद्रष्टृ' इति पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यस्याब्रह्मवत्प्रकृताच्च । ब्रह्मणा द्रष्टृवदपि ब्रह्मव्यतिरिक्तवा-
भावानामिथ्यावमितिचेत् तर्हि परमाथेनो ज्ञातुवममुपगतं स्यात्, यत्तु भास्करेणोक्तं प्रधानव्यावृत्तिरननस्यैव प्रथमत-
प्रधानस्य शासितुवसम्भवदपि द्रष्टृत्वामावा प्रधानव्यावृत्तिरिति तदमुच्यते द्रष्टृत्वदोहि प्रशासिताः शिष्यावसम्भवदपि
बृहत्वावसम्भवत् प्रशासितुवसम्भवदपि दृष्टवावसम्भव कथमुच्यते । प्रधानस्यैव वसम्भवेऽपि क्षेत्रज्ञवत् न समवेतीत्य-
नुमत्तं कावर्वात् ॥

इति अक्षराधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

अथ अक्षराधिकरणम्

'अक्षरमम्बरान्तधृते' इति 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इत्यत्र कारणवस्य विवक्षितं वेन तत्र धारकत्वमुच्यते भवतीति
पूर्वाधिकरणे स्थापितं भवति । अत्र परमाव्यतिरिक्तस्य धारकत्वमवतीत्याक्षेपः । प्रकृतस्वकार्यधारकत्वमतीत्याह-
'यद्यत्वायते जगत्' 'एतयानीनि भूतानि 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिं स्युत सचराचरम्' इत्यादायुक्तम् । अक्षरशब्दश्च
'अक्षरं परतः पर' इति श्रुतौ प्रकृतौ प्रयुक्तम् । 'नक्षरतीत्यक्षरम्' इति श्रुत्यस्या स्वापादानपरिणामरूपविकाशश्च य-
वस्य महत्तवादानसम्भवनं प्रकृतौ समवायत्त्वात्पयैणाक्षरशब्दप्रयुक्तम् । 'अक्षरमनणु' इत्यादिना स्वकायवै-
शेष्यमेव प्रतिपाद्यते । अत्राक्षरशब्दस्य परमाक्षरत्वमिति 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्येका मवाद एव पर्यवसानं स्यात् ।
अत्रिमवाक्यस्य परमाक्षरत्वमस्तु वा भावः । उपक्रमस्य प्रकृतिपरमत्वमस्यात् । अतएव 'आद्याश्च एव सद्योतश्च
प्रोतश्च' इत्यत्राकाशस्य धारकत्वमिथ्यावत्त्वात्परमत्वमिथ्यावत् । पूर्वोक्तस्य स्वकार्यधारकत्वमाकाशस्याभिप्रेतम्
आकाशव्यापि प्रकृतिविकारत्वनं प्रकृत्यत्र मत्तं धारकत्वमुच्यते पूर्वोक्तस्य आशयः । 'ओत' इति शब्दश्च 'यस्य
तद्वत्तान' इति श्रुतौ निधाय । 'प्रातः दीपश्च तिर्यकश्च तदुभयासि कारणव्याप्तौ कथं प्रतिपाद्यते इति परेऽपि
वर्णितम् । 'अक्षरमम्बरान्तधृते' इति शब्दान्तस्यैव गूढे 'अतः शब्दान्तदेशान् अम्बरधारकत्वमात्रं श्रुतौ नति-
वर्णितम् । 'कास्मिन् एतदाकाश आत्म प्राथम्यं' इति वाक्यापूर्व आकशावधारकत्वस्य आकारेऽपि न स्वा-
देयत्वधारकत्ववत्त्वात्तानि सुमपगतानि ॥

गूढार्थसंग्रहः

एवं च आकाशधारकप्रमाणमिदमेतदपि आकाशपूर्विकधारकत्वस्यानभिधानेन न्यूनता । नच ते विकाराः न स्वीयानि विरतन्वादी सुकः । मनुष्यान्तर्यामिणोः स्फुट महत्त्वादीना प्रतिपादनात् भगवद्गीतायामपि तादृशां स्फुटतात् । ' इतरेषामनुपपन्नैः ' इति सूत्रे महत्त्वोदीनास्तुतल्लघुः इति परेषामर्थवर्णने तु तादृशेः स्फुटत्वविधानेनैतन्निरूपणसंशयः ' यथा श्रुतिनिदर्शनम् ' इत्युच्यते (हर्षादिगीताभूतपूर्वार्थवर्णने १६७, ७८) महत्त्वोदीना शीतस्य मन्वराभ्युत्थेयम् ॥

एवं च स्वविकारसामान्यधारकत्वेऽप्यर्थः प्रतिपादयित्वा अक्षरशब्दार्थास्फोटनेन परमात्म्येय १ ६६६६ सु' रूपतया स्फुटकधुती तस्यैव स्यात्वेन शुभ्राद्यातन-रस्य पूर्वं प्रज्ञाणि पतन्त्यादोषक्रमे समर्थनेन ' यदुच्ये' गार्गी दिव्यो यदांकिवृत्तियाः ' इत्यादिपूर्वेषु सुनिर्गम्यधारकत्वस्योपि ततएव सिद्धेः प्रकृतेरपि परमात्मिकायत्वेन ' मयि सर्वत्रि' इ' प्रीतम् ' इति गीतावृत्तयानुरोधेन च अभ्युत्थानः अर्थाभिभूताकाशपरम्परायां अर्थाभिभूता प्रकृतिरेव विवक्षिता इति सुच्यते निर्णयानां भवति । एवमप्रीकार उक्तमोपसहस्रारयोर्कारकत्वमपि सम्भवति । ' नाभ्यदतोऽस्ति द्रष्टु' इति सुलभं च ' अन्यमायव्यावृत्तेश्च ' इत्यत्र विचारयिष्यत ॥

' भूमिरापोऽनला वायुः शमनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयमे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेय मित्स्व-व-धामः ' इत्यादिगीताया प्रकृत्येषु जीवस्य परमप्रतिपादनेन ' एतस्य वा अधारस्य प्रशाने गार्गी-तित्तः ' इति धारकत्वस्य विशदिकरणस्योक्तप्रशासनार्थानधारकत्वस्य प्रकृतापसम्भवेऽपि जीवे त-सम्भवति अक्षरशब्दः प्रकृत्येषु जीवे सुलभः । तस्य स्वरूपपरिणामाभावात् । ' क्षर प्रधानममृताक्षर हरः ' इत्यत्र जीवेऽप्यक्षरशब्दप्रयोगात् । बद्धजीवोपेक्षया मुक्तत्वे ततोऽपि सुलभोऽक्षरशब्दः । धर्मभूतज्ञानस्फोटकस्याभावेन स्वभावान्यथाभाव्यरूपपरिणामरथाभ्यां भवति । ' मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पानिर्माणेन स्वशासनाधीनधारकत्वमपि सम्भवतीत्याशङ्क्या— ' साच प्रशासनात् ' इति ॥

शाङ्क्याऽऽमशब्दार्थनिष्कर्षे विहाय शशङ्के । स्वधारक श्रुतिधरकप्रशब्द निर्दिशन् प्रशासने मुक्तजीवेऽपि नरुभवतीति सिद्धाभ्युत्थाने । शासन प्रकर्षश्च द्वितीयः, अन्वयानधीनत्वरूप एव' सच मुक्तस्यापि नसम्भवति, अय-श्च सर्वसर्व-विश्वरूपः सर्वजगद्धारणहस्तभूतशासनस्तु मुक्तस्य नसम्भवति । ' जगद्व्यापारवर्जम् ' इति सूत्रे तथा स्यापिष्यमाणत्वात् । एतच्चात्येषोऽं गीताया प्रथमतः प्रकृतिजीवोभ्यधारक च प्रतिपाद्य परमात्मनोऽप्य सर्वधारक च प्रतिपाद्यत । एव बद्धमुक्त्यावृत्तप्रीकार जीवमद- अर्थावृत्तो भवति सच श्रुतौ न विवक्षितः ' नाभ्यदतोऽस्ति द्रष्टु' इत्यादिना द्रष्टु-न्तर्निषेधात् यत्र अन्वयार्थोन्मिश्रणं प्राक्सूत्रता ' उभयेऽपि हि भेदेनैतन्मधीयते' इति ' नाभ्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' इति श्रुति-सर्वेऽपि अन्वयार्थमिदं दानस्य जीवभिन्नरमात्मपरव प्रतिपादितम् । तत्र जीवपरमात्मभेदस्य प्रतिपादनेऽप्यत्र जीवपरमात्म-भेदस्याप्रतिपादनेन अत्र एकलेश्यात्मनः श्रुतिविवक्षित निष्कर्षणे अन्वयार्थोभ्यधारण सूत्रमपि आधिकारिकभेदपरमेव सत् ' अस्तुत्तमननु ' इत्यादिना निषेधसूत्रेणैव वाच्यप्रश्रया निरिषेधस्यैव विवक्षितत्वेन अक्षरमवादेऽर्थावृत्तौ तत्रापि तथैव इत्याद्येवविहारयाह— ' अन्यभावव्यावृत्तेश्च ' इति ॥

धारकत्वेन शासकत्वेन च पूर्वं प्रज्ञाण प्रस्तुततया ' अदष्टो द्रष्टा ' इति पूर्वैकमवाचिपटाभावेन पूर्वं धारकत्वेन-शानां सर्वेषां प्रशार्थानां कर्मत्वेन प्राप्या पूर्ववाक्योक्तार्थस्य अप्राप्तयेन उक्तव्यतिरेकेण दृष्टीकरणं च प्राप्तमिदं त्वेन धारकत्वेन शासकत्वेन नीरास्यनसर्वद्रष्टु- अदष्ट-यादिविशेषितादन्यस्य सद्भावएव व्यावर्तितया विवक्षित' इति सूत्रधार-श्रयः सूत्रमनिर्देशेन मातश-द्वयश-दाभ्यां च ज्ञायत इति स्फुट निर्म-सराणां विदुषाम् ॥

इति अक्षराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः (१.३.९)

‘ एतद्वैतदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनणु ’ (वृ.५.८.८) इत्यादिना अभिहितमक्षर परब्रह्म अम्बरान्तधृतेः । ‘ यदूर्ध्वं गार्गि दिवः ’ (५.८.७) इत्यारभ्य सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः ‘ कस्मिं प्रोतश्च ’ (५.८.७) इति पृष्ठ ‘ एतद्वै तदक्षरम् ’ (५.८.८) इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य वायुमदम्बरान्तधृतेः सर्वविकाराधारे ह्यस्य च द्वौ वायुमदम्बरान्तकारण प्रधानम् ; तद्वारक परब्रह्म ॥

सू-१० सा च प्रशासनात् (१-३-१०)

सा च धृतिः ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासते गार्गि (वृ.५.८.९) इत्यादिना प्रकृष्टाश्रया त्रियमाणा भूयते । अत इदमक्षरं प्रत्यगात्मा च न भवतीत्यर्थः ॥

सू-११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

अन्यभावः—अन्यत्वम् ‘ अदृष्टं द्रष्टुं ’ (५.८.११) इत्यादिना परमात्मनोऽन्यत्वं ह्यस्याक्षरस्य व्यावर्तयति वाक्य शेषः । अतश्च परएव ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीप

सू-९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः [१.३.९]

वाजना गार्गिप्रश्ने ‘ सहोवाचितद्वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा आर्भरदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वदीर्घमलोहमस्त्रेहमन्छायम् (वृ.५.८.८) इत्यत्राक्षरशब्दानिर्दिष्ट प्रधानम्, जीवो वा उत परमा मा इति सशयः । प्रधानम् जीवोवा न परमा मा इति पूर्वःपक्षः । ‘ कस्मिन्न उल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ’ (५.८.७) इत्युक्ते आकाशाधारतयोऽयमानमक्षर प्रधानम् ; जीवो वा ; प्रधानस्य विकाराधारत्वात् जीवस्याचिद्वस्वाधारत्वात् ; न परमा मा इति । राटान्तम्—‘ यदूर्ध्वं गार्गि दिवः ’ (५.८.७) इत्यारभ्य, कालत्रययतिनः कृन्तनस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशोऽव्यावृत्तेः, न वाऽऽनाकाश । तत रश्वात् ‘ कस्मिन्न उल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ’ (५.८.७) इति पृष्ठे तदाधारतयोऽयमानमेतदक्षरं न प्रचूज भविष्यमर्हति ; नापि जीवः । ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि स्याच्चन्द्रमसौ विधृती तिष्ठत ’ (५.८.९) इत्यारभ्य प्रशासना सर्वोधारत्वधृतेः । सूनार्यस्तु ‘ एतद्वै तदक्षर गार्गि ’ (५.८.८) इति निर्दिष्टमक्षरं परमा मा, अम्बरान्तधृतेः अम्बर वायुमान, काशः, अम्बरान्तः—अम्बरपारभूतम् आम्बरकारणमिति यावत् ; कारणापत्तिरेवाहि कार्यमयान्तः । सनाम्बरान्त अवाकृत प्रधानम् तस्य धृतेः धारणात् । अव्याकृतस्यापि धृतेरक्षर परमा मैवेत्यर्थः ॥

सू—१० सा च प्रशासनात् (१.३.१०)

सा च अम्बरान्तधृति ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याच द्रमसौ ' (वृ.५.८.५) इति प्रशासनात् भूयते । प्रशासनम्—प्रवृष्ट शासनम् अप्रतिहताशा । नचाप्रतिहतासथा वृ स्तस्य चिदचिदात्मकस्य जगता धृतिर्जीवे उपपद्यते ; अनो नजीवः ॥

सू—११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च (१.३.११)

अन्यभाव —अन्यत्वम् अस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्य व व्यावर्त्तयति वाक्यशेष ' अदृष्ट द्रष्टृ ' इत्यादिना सर्वे दृष्टमनदक्षर सर्वस्य द्रष्टृत्यादिप्रधानजीवासम्भावनीयार्थप्रतिपादनात् ॥

इति वेदान्तदीप

अथ अधिकरणसारागळी

प्रख्याताकाशपूर्वस्वविवृतिवहनादक्षरार्यं प्रधान
तस्याप्याकाशतो नतो धृतनिखिलजगत् क्षेत्रित्व तुतस्यात्
मैव द्रष्टृत्वपूर्वैरनितरनियतेशशासनायत्तधृत्या *
किञ्च द्रष्टृन्तरस्य व्युदसनमिह तत्तुल्यतद्द्रष्टृपोहः ॥

॥ इ ति अ क्ष रा धि क र णं स मा त्त म् ॥

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

आथर्वणिकास्सत्यकामप्रश्नेऽधीयते= य पुनरेते त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वया विनिर्मुच्यते एव ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्सत्सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकं स एतस्मा जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ' (प्रश्न.५.५) इति । अत्र ध्यायतीक्षतिशब्दाद्येऽविपर्ययं ध्यानफलत्यादीक्षणस्य ' यथा क्रतुरस्मिलोके पुरुषः ' [छां३.१४.१] इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात् ' परं पुरुषम् ' (प्रश्न.५.१) इत्युभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥

तत्र संशय्यते-किमिह ' परं पुरुषम् ' इति निर्दिष्टो जीवसमाप्तिरूपोऽण्डाधिपतिश्च

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

(अत्र स इत्युक्तिरसिद्धौ स्याधिकरणेषु साध्यप्रतिज्ञानुवृत्तयोः । यथा प्रथमपदे भेदव्यपदेशान्वाय इत्यन्य शब्दोक्तिः । यथा च द्वितीये 'अतएव च सन्नद्ध' इति ब्रह्मशब्दोक्तिः, यथा चतुर्थे 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रक रणात्' इति प्राज्ञशब्दोक्तिश्च । तद्वत् पूर्वं 'अष्टष्ट द्रष्टृ' इति परमात्मो द्रष्टृत्वमुक्तम् तर्हीक्षतिकर्मवेनोचो न पर मात्मेति शङ्कया सङ्गतिः । यद्वा पूर्वाधिकरणे अर्थविरोधनाकाशशब्दस्य अत्र दृष्टः तथाऽन्तरिक्षशब्दस्य नष्टत्वेण निर्वाहस्तुवच इति शङ्कया सङ्गतिः । यद्वा आकाशशब्दस्य अत्रगन्तपरवचत् ब्रह्मलोकशब्दस्य नान्यथा निर्वा होऽस्तीति शङ्कया सङ्गतिः । 'सत्सामभिरुच्यते' 'एतत्सामगायत्रास्ते' इतिवत् सामगानधीतेरित्यर्थः, यद्वा सामन्वरादियुक्तेरातिवाहिकैरुपनिषत् इत्यर्थः । इरेगीक्षतिकर्मणः परमात्मत्वेऽप्येवमप्युक्तोक्तिः । तदुक्तत्वात् एकविषयतया सिद्धान्त उक्तः । तदनुपपत्तमित्यभिप्रायणाह--अत्र ध्यायतीति । यथापासनप्रलाप्ति-यायात् ध्यायति कर्मवैक्षतिकर्म । एकत्र पर पुरुष, अ-यत्र 'परात्पर पुरुषम्' इति च, अत्रा नविपर्ययवमित्यत्राह--परपुरु षमिति । यत्र पञ्चम्यन्त पद नास्ति तत्राप्यर्थसामर्थ्यात्तत्प्राप्तितीतिभावः ॥

यादवप्रकाशयित्वा जीवोहि ध्यातव्यः, तस्मात्पर ईक्षितव्यस्तु मुक्तजीव इति पूर्वादि तम्, तदव्यंनानुसमिति दर्शितम् अभिधायतावन्प्राज्ञीवात् परो मुक्तजीवश्चैव ब्रह्मजीवो ध्यातव्य इत्युक्तत्वात् ब्रह्मलोकजीवध्यायानुत्सा रस्य प्राप्तिरित्यनुपपन्नम् । तस्मात्प्राप्त्यतीत्यर्थोऽभ्योद्योगवि चतुर्मुक्तविषयवन्नेव पूर्वपदि त्तुं युक्तम् । उदयमाह--तत्रेति । कि ष्पायतीक्षतिकर्मं चतुर्मुक्तः ? उत परमात्मो तदर्थं द्यात् तत्रात्रत्वादयः किं मुक्त्याः ? उतादयाः, तदर्थं किं जीवघन शब्देन चतुर्मुक्तव्यतिरिक्तस्य ग्रहणं उत तस्यापि ग्रहणमिति । कमत्र ब्रह्मलोकशब्दश्चतुर्मुक्तस्यानपरः । उत पराऽभ्योदयः, किमीक्षतिकर्मविषये वाच्ये 'यत्तत्प्रययो वेदयन्ते' इति वैशेषिकपद प्रत्यभिज्ञाप्यते । नेति यदा प्रत्यभिज्ञानाद्यः-

श्रीभाष्यम्

चतुर्मुखः, उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः इति । किं युक्तम् मम ऐश्वर्य इति । कुतः? 'सयोहवै तद्गगनमनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कृतं चाद्य सतेन लोकं जयति' (प्रश्न.५.१) इति प्रक्रम्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिमभिधाय द्विमात्रमुपासीनस्य अन्तरिक्षलोकप्राप्तिमभिधाय त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्यतयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवन्ममाष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक इति विज्ञायते ; तद्गतेन चेक्ष्यमाणस्तुल्योकाधिपतिश्चतुर्मुख एव । 'एतस्माज्जीवघनात्परात्परम्' (प्रश्न.५.१) इति च देहेन्द्रियादिभ्यः परादेहेन्द्रियादिभिस्सह घनीभूताज्जीवघनपिष्टरुपाद्ब्रह्मलोकवासिनरसमपिष्टरुपस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनोपपद्यते । अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषस्समपिष्टरुपश्चतुर्मुख एव । एवं चतुर्मुखत्वे निश्चिते अजरत्वादयो यथाकथञ्चिन्नेतद्व्याः ॥

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे— 'ईशतिकर्मव्यपदेशात्सः' ईशतिकर्म सः परमात्मा । कुतः? व्यपदेशात् व्यपदिश्यते हीशतिकर्म परमात्मत्वेन । तथाहि ईशतिकर्मदिपयतयोदाहृतेऽश्लोके 'तमोङ्कारेणैवायननान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च' (प्रश्न.५.७) इति । परं शान्तमजरममृतमभयमितिहि परमात्मन एवैतद्रूपम् 'एतद्रूपमेतदभयमेतद्ब्रह्म' (छां.४.१५.१) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । 'एतस्माज्जीवघनात्परात्परम्' (प्रश्न.५.५) इति च परमात्मनएव व्यपदेशः ; न चतुर्मुखस्य तस्यापि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्यहि कर्म निर्दिष्टं देहित्वं स जीवघनइत्युच्यते ; चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्णम्' (श्वे

श्रुतप्रकाशिका

वात् ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्व यदाच जीवघनशब्देन चतुर्मुखस्याग्रहणं तदा शान्तवादीनामसुरयवाद्भिषायती शतिकर्मचतुर्मुखात् । यदा वैष्णवपदप्रत्यभिज्ञानेन ब्रह्मलोकशब्द. परमव्योमवाची, यदा च जीवघनशब्देन चतुर्मुखस्यापि ग्रहणं तदानां शान्तवाजरवादीनां मुख्यवाद्यवायतीशतिकर्मपरमा मेति सिद्धान्तः । चतुर्मुखस्येति । भूमन्तरिक्षमप्राप्तश्चतुर्मुखलोकइत्यर्थः । ततःकिमित्यत्राह—तद्गतेनचेति । 'जीवघनात् परात्परम्' इति निर्देशः कथमुपपन्न इत्यत्राह—एतस्मादिति । जीवघनपरशब्दयोस्सामानाधिकरण्येनोपपद्यते इत्यर्थः । ब्रह्मणस्समपिष्टरुपत्व देववर्षिभवावाग्रपेक्षया अजरत्वादयो यथाकथञ्चिन्नेतद्व्याइति । चिरकालस्यापिवाभिप्रायेण वा चतुर्मुखस्यैव परिशुद्धावस्थ स्वरूपपरत्वेन वा निर्वाह इतिभावः । अतएवोक्ते 'परचापरं च' इति निर्देशश्च कृतनिर्वाहः ॥

सिद्धान्ते परमात्मन एवैतद्रूपमिति । एतद्रूपं नपुंसकान्तशब्दनिर्दिष्ट स्वरूपम् । चतुर्मुखपरवाहं पुष्टिज्ञानता स्यात् । यदा एतद्रूपम् एतद्वाक्यप्रतिपादित रूपम् । एवमर्थद्वयेऽप्यनुगुणं श्रुत्य तस्वावयमाह— एतद्रूपमिति । अनेन सहति सौत्रपदस्य प्रयोजनं दर्शितं भवति आधिकारादेव साध्यप्रतिष्ठासिद्धेस्तस्य प्रयोजनं हि वक्तव्यम् 'शान्तमजरममृतमभयम्' इति व्यपदेशस्य कथं परमात्मसाधकत्वमित्येष्टायां श्रुत्यन्तरेण परमात्मनः तादृक्त्वेन प्रसिद्धेरिति वक्तव्यम् । अनस्तथात्वेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिघातनं स इति पदस्य प्रयोजनमिति । व्यपदेशशब्दोपवक्षितं हेवन्तरमाह—एतस्मादिति । कथं चतुर्मुखस्यैतद्रूपशब्द इत्यत्राह—तस्यापीति । कथं तस्य जीवघनशब्दगृहीतत्वमित्यत्राह—यस्यहीति । कर्मकृतदेह दर्शयति चतुर्मुखस्यापीति । सशरीरत्वादवहि चतुर्मुखमितिभावः ॥

श्रीभाष्यम्

६.१८] इत्यादौ । यत्पुनरुक्तमन्तरिक्षलोकस्थोपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोकश्चि
प्रतीयते, अतस्तत्रस्थश्चतुर्मुख इति ; तद्युक्तम् । ' यत्तच्छान्तमजरममृतमभयम् ' (प्रश्न.
५.७) इत्यादिनेक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चितेति ईक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको
न क्षयिष्णुश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति । किञ्च ' यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह
वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्तसामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम् ' (५.२) इति सर्वपापविनिर्मुक्तस्य
प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चोदाहरणश्लोके इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य
श्रूयते ' यत्तत्कवयो वेदयन्ते ' [सुवाल.६.ख] इति । कवयः सूरयः । सूरिभिर्दृश्यं च वै-
ष्णवं पदमेव ' तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूरयः ' (प्रश्न.५.२) इत्येवमादिभ्यः ।
नचान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः मध्ये स्वर्गलोकादीनां बहूनां सद्भावात् । अतः ' पतद्वै सत्य
काम परं चापरं ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्ब्रह्मानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति ' (सुवाल.६.ख) इति
प्रतिवचने यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदेहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमुपा-

श्रुतप्रकाशिका

ननु कथं ' योत्रज्ञानम् ' इति श्रुत्या चतुर्मुखदेहस्यकर्मनिमित्तत्वादगमः न ह्यत्र कर्मसम्बन्धः श्रूयते । उच्यते-
कारणवाक्येषु ' ब्रह्म वा इदमेक एवात्र आसीत् ' इत्यारभ्य 'यान्यन्यानि देवश्चराणी इन्द्रो वरुणस्तोमो रुद्रः
पर्जन्यो यमो मृत्युरिज्ञानः ' इति सृज्यतया श्रुतानामिन्द्रवरुणसोमपमादीनां कर्मवश्यं वमवतिष्ठते, एवमेव चतुर्मुख-
स्याप्यपवादश्रुत्यभावात्सृज्यत्वेन स्वतः प्रज्ञाकर्मवश्यं वमवतिष्ठत इति आदिशब्देन ' योवै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ' इति
इति पादोऽपि विवक्षितः । तेनोपदेशसापेक्षज्ञानप्रसरतया सङ्कुचितज्ञानस्य स्वतःप्राप्त इन्द्रविरोचनादीनामुपदेशसापेक्ष
तथाहि सङ्कुचितज्ञानत्वावगमः । मगवतस्शान्दीपानिप्रमृतिगुरूपदेशसापेक्षस्य लीलावचनैः (पोत बाल ज्ञानसङ्कोचसाधक
इन्द्रविरोचनादीनामिव चतुर्मुखस्याप्यपवादरहितमुपदेशसापेक्षं सङ्कुचितज्ञानं वसाधकमिति तेनापि सङ्कोचकर्मसम्बन्ध
सिद्धिः । एव सृज्यावाद्युपदेशसापेक्षज्ञानप्रसरत्याद्यं कर्मवश्यं वचचतुर्मुखस्य जीवघनशब्दग्रहीतवतिष्ठतिः ॥

यत्पुनरित्यनूदित पूर्वपक्षेहेतु परिहरति तद्युक्तमिति । परमात्मलोकत्वे हेतुत्रयमाह— यत्तदित्यादिना । कथं
यत्सूरय इति । कथयः कान्तदर्शिनः अकर्मवश्यत्वादसङ्कुचितज्ञानाः । सूरयश्च ज्ञानाधिकाः प्रसिद्धाः अतोऽर्थवशात्
रिप्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—सूरिभिरिति । एवमादिभ्य इति । आदिशब्देन ' तद्विप्राप्ते विपन्ययः '
' यत्र ऋषयः प्रथमजा येपुराणाः ' ' यत्र पूर्वं साध्यास्तन्ति देवाः ' इत्यादिवाक्यानि विवक्षितानि, अबरत्वा-
दिनिर्मिथितपरमात्मभावस्य स्थानत्यात्, सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्य प्राप्यस्थानत्वात्, सूरिभिर्दृश्यत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च नचतुर्मुख
लोकइत्यर्थः । लोकप्रमप्रत्यभिज्ञानभङ्गस्यास्त्वरसत्त्वमाशङ्क्याह— नचेति । अस्त्वारयं मुख्यं त्वं ॥

ननु नास्माकं व्यवहितत्वादस्त्वारस्य अन्तरिक्षशब्दस्य ब्रह्मलोकाद्याधीनलोकानां प्रदर्शनार्थं चात् । ब्रह्मलोकश्च
प्राकृतलोकश्चैवसाहचर्यात् प्राकृतलोक एव स्यादित्यत्राह—अत एतद्वैसत्यकामेति । अतः उदाहृतचतुर्भावावस्त्वारस्यानुगु-
ण्यत् ' परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ' इति सागानाधिकरण्यं यान्यवाचकभावादिबन्धन ओङ्कारवाच्यं परापररूपं
ब्रह्मेति वा परापररूपब्रह्मवाचकओङ्कारइतिवाऽर्थः, अनन्तर एतेन एकतरमिति पदार्थयोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च निर्देशात् ।
अपनेन उपायभूतेन एकतरं कार्यंकारणब्रह्मणोर-यतरत् यदपरं कार्यं ब्रह्मेति । चतुर्मुखलोकस्यापरब्रह्मशब्दवाच्यत्वे

श्रीभाष्यम्

सीनानामैहिकं मनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षश-
ब्दोपलक्षितं फलंचामिधाय त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना प्रणवेन परं पुरुष ध्यायतां परमेव
ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्वे समञ्जसम् । अत ईशतिकर्म परमात्मा ॥

इति ईशतिकर्माधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

युक्तं ननु परब्रह्मलोकं च 'कार्यं वादीर' 'कार्यालये' 'परंजैमिनि.' इति तस्य कार्यलोकत्वव्यपदेशात् ततःपु-
नरं परब्रह्मव्यपदेशाच्चिदं दीर्घं कार्यब्रह्मसन्धेन ऐहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्येति । उपरि पृथक्पल्लवेन कीर्त-
नादिभागाऽभिप्रेत इत्यर्थः परापरशब्दयोः कारणकार्यपरत्वात् कार्यलोकस्य प्राकृतं व सिद्धमिति कारणब्रह्मलोकस्याप्राकृ-
तत्वं सङ्घर्षं वादेव सिद्धम् । अतः प्रकृताप्राकृतरूपेण प्राप्यलोकविभागः, प्राकृतेष्वैहिकामुष्मिकरूपेण विभागश्च श्रुत्य-
प्रेत, उपरि पृथक्पल्लवेन कीर्तनाविशेषात् । अत ऐहिकामुष्मिकविभाकेति, प्राकृताप्राकृताविभागस्य प्रदर्शनार्थत्व-
माह-आमुष्मिकमिति । चतुर्मुल्लोकस्याप्यन्तरिक्षशब्दोपलक्ष्यं च ब्रह्माहकामामुष्मिकं वमस्ति चतुर्मुल्लोकव्यतिरिक्तो
पल्लवेण सप्राहककारो नास्तीति वैषम्यमभिप्रेतम् । अन्तरिक्षशब्दोपलक्षितमिति । उपलक्षणतया व्यवधानपरिहार-
स्तुत्यं, सप्राहकलामोहाधिक इति भावः । परं पुरुष ध्यायतामिति 'परं पुरुषमभिधायतीति' इतिवाक्यं स्मरित-
तेन चतुर्मुल्लोकप्राप्तेस्तत्कृत्युन्यायविशेषसूचितः । परमेव ब्रह्मेति । चतुर्मुल्लोकेषु प्राप्यत्वं 'परात्परं पुरिशयपुरु-
षमीक्षते' इति पल्लवचनस्य पुरुषशब्दविशेष एवकारोभिप्रेतः । एव कार्यब्रह्मान्तर्गतस्य चतुर्मुल्लोकस्य ततः पृथक्करणं
परब्रह्मशब्दाविषयस्य तस्य परमात्मप्राप्तौ प्राप्यत्वाश्रयणं तत्कृत्युन्यायविशेषं कृत्यचनविशेषश्चैत्यनेकयुक्तिभिः प्राकृतलो-
कद्वयसाहचर्यं निरस्त आदावेव 'परचापरं च' इति प्राप्यविभागस्याभिहितत्वात् प्राकृतसाहचर्ययुक्तिरुपक्रमो-मूलि-
ताच-युक्तं भवति । सर्वसमञ्जसमिति । परपञ्चस्थानुपपत्तयस्त्वपक्षे न सन्ति, उपलक्षणतया व्यवधानपरिहारसमानः
'अजरमभम्' 'परात्परं पुरिशय पुरुषम्' 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त' 'यत्तत्कवयो देयन्ते'
इत्यादीनि च वाक्यानि स्वरसानीति वैषम्यमित्यर्थः, अधिकरणार्थमुपसहरति-अत इति ॥

इति ईशतिकर्माधिकरणम्

गूढार्थसङ्घट्ट

अथ ईशतिकर्माधिकरणम्

'ईशतिकर्म व्यपदेशात्स' अत्र 'स' इति निर्देशेन बहवोऽर्थोऽस्त्वित्यन्ते । ध्यायतीक्षतिकर्मविषयं ब्रह्मेणस्य
पुरुषस्य श्रूयत इत्युपयोगमेव इति, सङ्घतिराप सूचिना भवति । 'युभ्याद्यायतनम्' इति पादोपक्रमं धारकत्वरूप
माधारं यदुक्तं तपूर्वाधिकरणे प्रशान्ताधीनमेवति निर्णीतम् । एतेन प्रशासिता धारकश्च एकएवैव युक्तं भवति शासिता
नियामकश्चेत्यादयः पर्यायशब्दाः । अन्तर्याम्यधिकरण एव शरीरिशरीरभावनिर्देशपूर्वकं शरीरान्तर्भावित्वं; नियामकत्वं

गुढार्थसङ्ग्रहः

प्रतिपादितम् । अक्षराधिकारेणऽपि ओतप्रोतभावेन पदार्थानाममुक्त्या अविभागस्य तदसिद्धत्वा शरीरशरीरिभावो दृढी-
कृतो भवति ॥

अत्र पुरुषशब्दस्य 'पुरिषायम्' इति विग्रहप्रदर्शनेन सर्वशरीर्यधिकतया सर्वनिशामकत्वरूपं प्रशासित्वं प्रति-
पाद्यते । इदं च जीवे न संभवतीति पूर्वाधिकारेण निरूपितम् । हिरण्यगर्भेतरजीवानां तदसंभवेऽपि हिरण्यगर्भस्य जीव-
समाप्तिभूतस्य व्यष्टिसृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया सएवात्र विवक्षित इति पूर्वपक्षः । अन्यमर्थः 'समाष्टिक्षेत्रज्ञः' इत्यादि
भाष्यमूल्या सूच्यते । एतेन 'स' इत्यनेन अधिकरणद्वयनिर्णतः परमात्मैवेत्युक्तं भवति । एवं स इति निर्देशेन निर्वि-
शेषस्यात्र निवृत्त्या नास्ति, चतुर्मुखलोके निर्विशेषपरब्रह्मध्यानस्य, तरतमभावापन्नमेव पत्नम् । अपरब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्ति
निवृत्तिः । ध्यानं अतत्त्वापरब्रह्मविषयक ईक्षणं तत्त्वपरब्रह्मविषयम् । तत्र विचारेणैव निर्विशेषपरब्रह्मविषयया ईक्षणं
पुरुषमीक्षत इति फलनिर्देशः ब्रह्मलोक प्राप्तस्य क्रममुक्तिरेव विवक्षिता इति परेषां प्रक्रिया ॥

नायमर्थः श्रुतिसूत्रयोः विवक्षितः 'स' इति पुलिङ्गनिर्देशेन 'परापर पुरिषायम्' इति वाक्ये पुलिङ्गान्तवि-
शेषणविशेष्यशब्दैः निर्दिष्टं विवक्षितम् । तत्र च ध्यानवाक्योक्तवैलक्षण्योपेक्षया ईशतिवाचयवैलक्षण्यं वर्तते । तेन च सामान्यतः
अर्थः ध्याने, अर्थवैशद्यमीक्षणे स्फुटम् । तेनानन्तःत्वस्य सर्वविद्याऽनुयायित्वेन सर्वशरीरत्वरूपतया सामान्येन सर्वेषा-
मुपासनाविषयत्वं संभवति । उपासनाविषयातिरिक्तविषयानुभवएव नास्तीति सूचनेन यथाऋतुन्याय परसम्मतार्थो न
विवक्षित इति सिद्धयति । यथाऋतु-यायार्थश्च सर्वत्रप्रसिद्धयाधिकरण सूत्रकारैरेव निर्धारित इति पूर्वमेवोक्तम् ।
एवमीक्षणकर्मणि परापरत्वस्य पुरिषायत्वस्य च प्रतिपादनेन 'सर्वोसु पूर्युं पुरिषायः' इति बृहदारण्यकश्रुत्यनुसारेण
अत्रापि सर्वशरीरेण एवैक्षण औपनिषदपुण्यवेदमीक्षणम् । अत्र सर्वैश्याः विशेषणतया प्रविष्टाः । अत्र निर्विशेषस्य
विशेषणद्वयप्रतिपाद्यधर्माविषयकस्य ईक्षणं न भवितुमर्हति । एतेनापूर्वत्वं नास्तीति शङ्काऽपि प्रयुक्ता । ब्रह्मलोकं प्राप्ताना-
मेतादृशविशेषणस्वार्थसिद्धत्वात्सम्भवात् । 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते-ससामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम्' इति श्रुति-
क्रमः । अत्र पापविमोक्तानन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिः श्रूयते । द्विमात्रेणोपासकस्य पुनरावृत्तिः पूर्वमुक्ता तेनैव त्रिमात्रेणोपास-
कस्यापुनरावृत्तिः सिद्धा । एतेनापुनरावृत्तिपक्षोपासनकर्मभूतः ईक्षणकर्मभूतस्यैवेति प्रतिपादनं सिद्धम् ॥

'अश्वइव रोमाणि विधूय पात्रे-ब्रह्मलोकमभिसंभवतीति' छान्दोग्ये अपुनरावृत्तिस्रुतेः पूर्वं पठिता । तत्र पाप-
विनिर्मोकः ब्रह्मलोकप्राप्तिभेद्युगम्य प्रतिपादितम् । तत्र 'अकृतम्' इति विशेषणेन ब्रह्मलोकस्य नित्यत्व सिद्धम् । तेन
'ससामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र प्रकृतिसमन्वयवृत्त्यै ब्रह्मलोक एव विवक्षितः, नपुनस्तल्लोक इति सिद्धयति ।
उपक्रमे 'प्रायणा-तमोङ्कारमभिधायतीति कतमे वाच सतेन लोकं जयति' इति प्रश्नः । 'ऋग्मिरेतं यजुरन्तारिखं ससा-
ममिः यत् कवयो वेदयन्ते' 'तमोङ्कारेणापततेनान्वेति विद्वान्-परंचेति' इत्युपसंहारे 'ऋग्मिरेतं यजुर्मिरेत्तारिखम्'
इत्यत्र लोकवाचिशब्द उपात्तः । 'ससाममिः' इत्यत्र लोकवाचिशब्दे नोपात्तः तत्रचेदमेव शीघ्रम् । 'ब्रह्मलोकम्'
इत्यत्र ब्रह्मसमन्वयलोकस्य पूर्वमभिधानेन तद्विषयकब्रह्मनिर्धारणे ब्रह्मलोकाऽपि निर्धारिता भवति । 'ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र
चतुर्मुखलोकं न विवक्षितः । ब्रह्मशब्दस्य तत्राश्रयत्वात् परब्रह्मणः लोके प्राप्तिः न भवतीति न भ्रमित्यम् । तल्लोकत-
दनुभवित्वपुत्रदवाणां सत्त्वात् इत्यभिप्रायेण 'यत्कवयो वेदयन्ते' इत्युक्तम् अत्र 'तिवन्तरमं स्वानं यद्दे पश्यन्ति स्यः'
इति सचनोपसंहिता । तद्विधोः परमं पदं सदा परयन्ति स्यः' इति श्रुतिमूलमिति प्राक् (१.१.१.१.५.पु.) उक्तम् ।
'तमोङ्कारेणापततेनान्वेति विद्वान्' इत्यत्रोङ्कारस्य परसम्मतरीत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधकस्य परम्परया परब्रह्मप्राप्तिः ॥ ५ ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

न विराडितम् । तथा वाक्यस्यात्र विरहात् , ' तमोऽङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान् ' इत्येकमेव वाक्यम् । इदं च ब्रह्मलोकाद्यवस्थेन पूर्वं नापात्तम् ' स एतस्मात् ' इत्येव वाक्यसत्त्वात् । ' त्रिमात्रेण ' इत्यादौ परपुरुषाभिध्याने करणत्वेन पूर्वनिर्देशः त्रिमात्रेण परमपुरुषाभिध्यान एवेदं पलम् । ' एतेनायत्नेनैकत्वमन्वेति ' इत्युपक्रमे वर्तते, अथापि ' ऋग्मिरेतम् ' इत्यत्र प्रणवस्याकथनेन सामस्यप्रतिषेधवाक्यानन्तरमेव प्रणवस्यकथनात् ' यत् कवयो वेदयन्ते ' इत्यत्र यत्कर्मभूत तद्वेय ' यत्तच्छान्तमजरमभय पर च ' इति निर्दिष्टम् अत्र परपुरुषनिर्देशेन ' परपुरुषमभिध्यायीत ' इति ध्यानस्य इदं फलोक्तिं सूच्यते । एव तत्र करणत्वेन निर्दिष्टस्योङ्कारस्य उपायद्वारा प्राप्तां करणत्वमत्रोक्तं भवति । इति क्रममुक्तेः न कथञ्चिदप्यत्रावकाशः ॥

' मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ' इति सूत्रे ' सत्यं ज्ञानम् ' इति मन्त्रवर्णोदितब्रह्मण ' अस्माह्लोका प्रेत्य, एतत्सामगायत्रास्य ' इति वाक्ये गानकर्म व विवक्षितमिति तात्पर्येण ' गीयत ' इत्युक्तम् । तेनैव पलदशाभाविगानं वर्तते इति ब्रह्मप्राप्ते ' सधामभिरुद्रीयते ब्रह्मलोकम् ' ' सधामभिर्यत्तं कवयो वेदयन्ते ' ' यत्तच्छान्तमजरमभय परं चेति ' इत्युत्तरत्र सामभिरुद्वयनस्यात्यन्तानुरूप्य स्फुटं निर्मत्सरणाम् ॥

अत्र च निर्विशेषकथा नास्त्येव ' स ' इति पुल्लिङ्गनिर्देशेन ' य.पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यनेन—अभिध्यायीत ' इतीति शक्तिवर्त्मनिर्ध्यायतिकर्मणः उपासनेन प्रणवस्य करणं वमेव विवक्षितमिति एतत्फलनिरूपणपरे ' एतेनान्वेति विद्वान् ' इत्युक्त्याऽपि तृतीयानिर्देशः । प्रतिवचनोपक्रमे ' सयद्येकमात्रम् ' इत्यत्र द्वितीयानिर्देशः यथापि वर्तते । तत्पूर्ववाक्ये ' एते नैवायनेन ' इति तृतीयानिर्देशेन प्रणवस्य करणव्यतिपादनेन करणभूतप्रणवस्य ध्यानमेव विवक्षितम् । ' सयाहवै तन्मनुष्येषु प्रायशान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कर्तमं वाव सतनलोकं जयति ' इति प्रश्नवाक्ये कर्मतया निर्देशः, प्रणवस्य अथापि ' एतद्वै सत्यकां परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ' इत्यत्रापि प्रणवब्रह्मणोरभेदो निर्दिश्यते । नैतावन्मात्रेण भेददोषेण विवक्षितः । अत्र ' कर्तमं वाव सतेन लोकं जयति ' इति प्रश्नस्य ' सधामभिर्यते ब्रह्मलोकम् ' इति यत्फलं प्रदर्शितं तत्तद्धानस्य परमफलमेव । अन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोरनानुरूप्यं स्यात् । परमफलं वे निर्णीते अमेददोषरूपत्वेन अत्रोपासनं विवक्षितमिति शङ्का नोदेति प्रणवकर्मकमुपासनं कथमितिचिचारं प्रणवकर्मकारणपरविषयकोपासनस्य उभयार्थब्रह्मणोः ओङ्कारामेदनिर्देशो नाप्यत्राचक्रभाविन्यन्वयन ओङ्कारवाच्यपरमं पलं ब्रह्मत्यर्थं । कोशादिषु तच्छब्दवाच्यत्वात्पर्येण समासाधिकरणनिर्देशा इत्येतत् । अयमर्थः मञ्जूषाया नामोशेनाङ्गीकृतः वाच्यवाचकयोः समानाधिकरणनिर्देशेन प्रणववाच्यत्वेन पुरुषस्थोपासने प्रणवस्याऽमुपासनकर्मत्वं सम्भवतीत्यनुपपत्तिर्नस्तीति सिद्धान्तितं भवति । अतश्च इयं विद्या न निर्विशेषविषयिणी, अपितु सविशेषविषयिणीति सूत्रकारसिद्धान्तः ॥

अत्रोपासनाविधानेन अमेदोपासनं विवक्षितमिति परेषां प्रक्रिया । ' परचापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ' इतिवाक्ये कोशात्प्राप्त्यनुपपत्तिं पूर्णमशोचम् । निर्विशेषस्य शुद्धस्योपासनमिति परेषां प्रक्रिया उपनिषत्सु नैव विवक्षिता, ' तत्त्वमसि ' ' अहंब्रह्मासि ' इत्येतदेव महावाक्यं प्रधानभूतम् । तत्र ' अहं ब्रह्मासि ' इति ' तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मासि ' इति वाक्यघटकम् ' आत्मानमेव लोकमुपासीत ' इत्युपासिघातुर्ते । तत्र तच्छान्तमुपासना मकमेवेति स्फुटम् । ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र नवहृत्त्व, अर्थासो वर्तते अर्थासश्च तात्पर्यलिङ्गान्तर्भूत, तेनैव जीवब्रह्मणोरैक्यं विवक्षितमिति परेषां प्रक्रिया । अमेवैवाभ्यासः शानाह्वतित्तात्पर्यक इति ' आह्वत्तरिसकृद्रूपदेशात् ' इत्यशोचम् । मन्दाधिकार्यभिप्रायेण शानाह्वयमिधानमिति तन्मतम् इदमेव विचित्रतरम् । उत्सर्गाधिकारितात्पर्येण जीवब्रह्मणोरैक्यं तन्मध्ये मन्दाधिकारितात्पर्येणाह्वयमिधानमिति अत्र आह्वयमिधानेनैव सद्ब्रह्मा उपासनमेव विदपतीति युक्तम् । प्रतर्दनाविद्यायां शानोपासनवाचिशब्द-

गूढार्थसंग्रहः

यप्रयोगेण उपासनं ज्ञानमेव विवक्षितमिति उपनिषत्तात्पर्यं पूर्वं साधितम् इत्युपासनं क्रममुक्तिफलकमिति सिद्धान्तः न श्रुतिसूत्रानुगुणः ॥

सूत्रे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्' इत्यत्र यद्यपि 'भेदव्यपदेशात्' इति सूत्रान्तरं ह्येवैक्षतिकर्मण एव व्यपदेशः इत्यर्थस्वरसतः प्रतीयते । 'परमेव ब्रह्म इहामिभ्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात् ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्' इत्यत्र (शं)भाष्यम् अथापि सूत्रघटकरदैरेव पक्षसाध्यादेःप्रतीती तादृहायाध्याहारोनुचितः । अतः 'ईक्षतिकर्म' इत्यत्र सूत्रे 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्' इत्यत्र समासानङ्गीकारः । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यादिवक्तुं निर्देशेष्वपि समासानङ्गीकारो नैव घटते । तत्र सर्वत्रापि बाधकं वर्तते समासानङ्गीकारे 'भेदव्यपदेशात्' इति विन्यासासिद्धेः । अत्र न तथा बाधकम् अतः 'ईक्षतिकर्म' इति पृथक्पदमेव, परमते ईक्षतिकर्म परमात्मा ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् इत्युच्चरन्पेक्षिता ईक्षतिकर्म परमात्मा व्यपदेशात् इत्येतावतैव तदर्थस्य सिद्धेः । यद्यपि 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यत्रान्यः भेदव्यपदेशादिद्युक्तिः स्वयंते शङ्का स्यात् । तत्र 'अन्य' इत्युत्तया 'विज्ञानं...अन्योऽन्तर आत्मा' इत्यत्र श्रुती यद्यन्यत्वं तत् 'यथा-मनि तिष्ठन्नाभिनोऽन्तरः' इति श्रुती साध्यते, अतः शब्दद्वयमावश्यकम् । 'परान्तरं पुरिशयम्' इत्येकमेव वाक्य-मिति ईक्षतिकर्मव्यपदेशो नात्र विवक्षितः ईक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे ईक्षतिकर्मव्यव्यतिरिक्तबहुधर्मव्यपदेश एवात्र हेतुः विवक्षितः । 'स' इति सामान्यतो निर्देशेनात्र पुरुषशब्दनिर्देशान् उपनिषद् प्राधान्येन तात्पर्याविपर्याभूतः 'तन्वोप-निषदं पुरुषम्' इति श्रुत्या निर्धारितः सर्वान्तर्यामी पुरुषोऽत्र विवक्षितः । स एव परःपुरुष इति तच्छब्देन लभ्यते । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिर्दातुःपरायणम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टः आननिषदपुरुषस्यैव ब्रह्मत्वं विद्यासामान्यफलदातृत्वं च तत्र विवक्षितम् । तेन एतद्विद्याफलमपि अट्टट्टारकमिति सिद्धम् । एतेन 'ससाधमिः—ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र ब्रह्म-शब्दः 'यत्तच्छान्तमजरमभयं परं चेति' इत्यत्र परशब्दभेदाधिक्यः । अत्र परशब्देन पूर्वं श्रुतिवाक्ये पुरुषशब्दसहमा-वेन पठित परशब्दापर्यैव विवक्षितत्वेन तदर्थः पुरुषशब्दापर्ययः । पुरुषशब्दपरशब्दयोः परमात्मन्येव मुख्यतया एकत्र मुख्यार्थग्रहणे करणभावेन पुरुषस्यैव ब्रह्मलोके प्राप्तिव्यपदेशादिति ता पर्येण उपायप्रश्रुतिफलदापर्यन्तवाक्यपर्यालोचनेन व्यपदेशशब्दः प्रयुक्तः । अतः ईक्षतिकर्मणः उपनिषत्तात्पर्यविपर्ययपरमात्मत्वेमेव । तस्य ओङ्कारवाच्यत्वमपि श्रुतिपु-मि-द्धमिति श्रुतित्वापर्यं निर्मास्यमाणं स्फुटम् ॥

बहुमधनतात्पर्येण कर्मशब्दइत्यपि न क्रियाशब्दनिर्देशादिति तदर्थसंग्रहमात् । घातुघातार्थान्यतरलोचकपदसम-निष्पादनाकर्मशब्दस्य तदात्पर्यं कर्मलोचकद्वितीयादिप्रयोजकलोचकत्वं न्यायसिद्धम् । किंच ईक्षणादिव्यपदेशात् इतिनि-र्देशेनात्र तदर्थसिद्धेः । स्वस्वातिरिक्तेषणामायात् ईक्षणकर्मव्यपदेशो नस्यादिति शङ्का विशेषवत्प्राक्प्राक्नुमाव इतिः तदर्थेयत्रिलिपे न, (व्यासनीच, च) कर्मशब्दप्रयोगेणात्र तथाऽसिद्धेरेषामभये कर्मशब्दनिर्देशः विरुद्धार्थप्रतीतिरेष्ट-मिर्मात्तः । इति यद्यप्यम् ॥)

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

‘ यःपुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण पर पुरुषममिध्यायीत ’ (प्रश्न.५.५) इत्यारभ्य ‘ स एतस्माज्जीवधना परापर पुरिशय पुरुषमीक्षते ’ (५.५) इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया सः प्रशासिता परमात्मा इत्यर्थः, उच्यते ‘ तर्मा द्वारणैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतममय पर च ’ (५.७) इति परमपुरुषासाधारणाधर्मव्यपदेशात् ‘ यत् कवयो वेदयन्ते ’ (५.७) इति तदीयस्यानस्य सूत्रिभिर्दृश्यत्वव्यपदेशाच्च ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-१२ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः (१.३.१२)

‘ आथर्वणिकानां सत्यकामप्रश्ने ‘ यःपुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण पर पुरुषममिध्यायीत ’ (प्रश्न.५.५) इत्या-
रभ्य ‘ सधामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोक स एतस्माज्जीवधनापरापर पुरिशय पुरुषमीक्षते ’ इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया व्यप-
दिष्टः पर पुरुषः किं हिरण्यगर्भः ? उत परब्रह्मभूतः पुरुषात्तम इति शक्यम् । हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । पूर्वत्रैकमात्र-
प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिं फलम् द्विमात्रमुपासीनस्यान्तारिक्षलोकप्राप्तिश्च फलमभिधाय, अनन्तर ‘ यःपुनरेतं त्रि-
मात्रेण ’ (५.५) इति त्रिमात्र प्रणवमुपासीनस्य फलवेनोच्यमानब्रह्मलोकस्यपुरुषक्षेणकर्मभूतश्चतुर्मुख एवेति विशायते ।
मनुष्यलोकान्तारिक्षलोकसाहचर्याद्ब्रह्मलोकोऽपि क्षेत्रश्लोक इति निश्चयात् । रादान्तरस्तु ‘ परापर पुरिशय पुरुषमीक्षते ’ (५-
५) इतीक्षतिकर्मतया निर्दिष्टपुरुषविषये श्लोके ‘ तमोद्वारेणैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतममय परं च ’
(५.७) इति निरुपाधिकशान्तत्वामृतत्वादिद्वयपदशा परमा मौर्यायमिति निश्चीयते । एव परमात्मवे निश्चिते ब्रह्मलोकेश-
ब्दश्च तत्स्यानमेवाभिदधातीत्यवगम्यत । ताद्विषयतयोदाहृत च श्लोके ‘ यत् कवयो वेदयन्ते ’ (५.७) ‘ ताद्विष्णोव-
रम पद सदा पश्यन्ति सूरयः ’ (सुबाल.६.२२) इत्येवमादिभिः सूत्रिभिर्दृश्यत्ववचन तदेव द्रष्टयति । सूत्रार्थस्तु— ईक्षति-
कर्मसः परमात्मा ध्यायतीक्षतिकविषयत्वेन ध्यायतिकर्माऽपि स एवेत्यर्थः, व्यपदेशात् ताद्विषयतया ‘ शान्तमजरममृत-
ममय पर च ’ इति परमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम्

अथ अधिकरणसा रायत्री

लक्ष्मीभूतोऽयमेकः खलु पुरुष इह ध्यायतेरीक्षतेश्च
क्षेत्रज्ञस्सोऽयमण्डाधिप इतरपरत्स्वान्यजीवात्परोऽसौ ।
नो चेद्भोगादिभोगप्रकरणविहितिवोभवीतीत्ययुक्तं
तस्मिन्शान्तामृतममृतप्रभृतिपरगुणस्यात्यनूक्तयोरयोगात् ॥

नन्वत्रोङ्कारमात्रायफलगणनारूढभूम्यन्तरिक्ष
प्रत्यासत्त्या निवासस्सरसिजवसतेर्ब्रह्मलोकोऽस्तु मैवम् ।
पापोन्मुक्तेन लभ्यो ह्ययमिह कथितस्सूर्यसम्पत्तिपूर्व
सोढव्यो मध्यलोकैर्व्यवधिरिति समस्तसमाधानमार्गः ॥

॥ इ ति ई क्ष ति क र्मा धि क र णं स मा प्र म् ॥

अथ दहराधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

इदमामनन्तिछान्दोगाः- 'अथ यद्विदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं चेद्म दहरोऽस्मि-
न्नन्तर आकाशस्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वायु विजिज्ञासितव्यम्' (छां.८.१.१) इति । तत्र
सन्देहः किमसौ हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती दहराकाशो महाभूतविशेषः, उत प्रत्यगात्मा अथ
परमात्मा इति । किं तावद्युक्तम् ? महाभूतविशेष इति । कुतः ? आकाशशब्दस्य भूताकाशे

अथ दहराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू=१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

पूर्वाधिकरणे 'परात्परं पुरिषाय पुरुषम्' इत्युक्तस्य परमात्मव साधितम्, अथ पुरिषयस्याकाशशब्दवाच्य-
स्यापरमात्मव निरस्यते इति सङ्गीतः । पूर्वं ब्रह्मलोकशब्दस्य परमात्मस्थानपरत्वमुक्तं तद्विहापि ब्रह्मलोकशब्दस्य पुरि-
षद्वयोरस्थानपरत्व स्यादिति शङ्कया सङ्गतिः । पूर्वान्तरिक्षशब्दस्य प्रसिद्धान्तरिक्षपरत्व व्यापयित्तम् एवं दहराकाशश-
ब्दस्य प्रसिद्धाकाशादन्यपरत्वमुच्यते इति सङ्गतिः । तर्हि 'अक्षरमन्वरात्तुष्टेः' इत्यस्यानन्तर दहराधिकरण प्राप्तं,
उभयशाकाशशब्दस्य वियवाक्येषु श्रुतत्वात् 'ईक्षतिकर्म' इत्यधिकरणं दहराधिकरणानन्तर्यमहति तत्रान्तरिक्षशब्दभू-
यते, नवाकाशशब्द इति चेन्न अन्तरेक्षतिकर्माधिकरणयोराकाशान्तरिक्षशब्दवाच्यार्थे नन्तरस्य परमात्मवनिर्णयेन परपरस-
ङ्गत्यतिशयात् दहराधिकरणे वाकाशशब्दवाच्यस्यैव परमात्मव विवासितमित्यस्य पूर्वाधिकरणद्वयानन्तर्यं युक्तम् । विप-
यादिक दर्शयति इदमित्यादिना । पराम्भजन्येष्टव्या-तरप्रतीत्यनुपपत्तेः पशा-तरद्वयेऽप्युपमानोपमेयभाव एतनुपपत्तेः
सशयः । किं दहराकाशो भूताकाशः ? उत जीवः अथ परमा मेति तदर्थमन्वेष्टव्यान्तरनिर्देशः किं दहराकाशस्य परमा-
त्मवविरोधी, उतन, 'तस्मिन्न्यदन्त.' इति निर्देशः किं दहराकाशस्य गुणजातविषया. उतार्था-तरपरः 'एवमात्म' ।

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मणि च प्रसिद्धत्वेऽपि भूताकाशो प्रसिद्धिप्रकर्षात्, 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इत्यन्वेष्ट्यान्तरस्याधारतया प्रतीतिश्च ॥

इत्येवंप्राप्तेऽभिधीयते- 'दहर उत्तरेभ्यः' दहराकाश परं ब्रह्म, कुतः ? उत्तरेभ्यो वान्न्यगतेभ्यो हेतुभ्यः । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्तस्यकामस्तस्यसङ्कल्पः' (छां.८.१.५) इति निरुपाधिकात्मत्वमपहतपाप्मात्वादि कं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं चेति दहराकाशे श्रयमाणा गुणाः दहराकाशं परं ब्रह्मेति ज्ञापयन्ति । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छां.८.१.६) इत्यादिना 'यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते' [८.२.१०] इत्यन्तेन दहराकाशावेदिनस्तस्यसङ्कल्पत्वप्राप्तिश्चोच्यमाना दहराकाशं परं ब्रह्मेत्यवगमयति । 'यावान्या श्रयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छां.८.१.३) इत्युपमानोपमेयभावश्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे नोपपद्यते । हृदयावच्छेदनिवन्धन उपमानोपमेयभाव इति चेत् तथासति हृदयावच्छिन्नस्य चावापृषिव्यादिसर्वाश्रयत्वं नोपपद्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

इति वाक्योक्तमपहतपाप्मात्वादिकं किं प्रजापतिवाक्योक्तं जीवधर्मः ? उच्यते ! जीवधर्मत्वेऽपहतपाप्मात्वादिश्रुतिस्वरस्य नास्ति नेति विचारः । यदा 'तस्मिन्यदन्त' इति निर्देशोऽर्थान्तरपरं तदाऽन्वेष्टव्यस्य स्वस्य गुणविषयवामादेन दहराकाशस्य भूताकाशत्वस्य स्यात्, 'एष आत्मा' इति वाक्योक्तगुणाष्टकस्य प्रजापतिवाक्योक्तं जीवधर्मत्वे स्वास्त्वमस्ति तदानीं 'एष आत्मा' इति वाक्यस्य जीवविषयतया दहराकाशो जीवस्य विदिति पूर्वदश पल्लवभावः । यदा 'तस्मिन्यदन्त' इति गुणजातविषयोक्तिं तदाऽन्वेष्टव्यशब्दस्य गुणजातविषयवाद्दहराकाशो भूताकाशातिर्गच्छे इति स्यात् यदा 'एष आत्मा' इति वाक्यस्य प्रजापतिवाक्योक्तं जीवधर्मविषयत्वे स्वरस्य नास्ति, तदा स्वरसतो गुणाष्टकविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकतया दहराकाशः परमात्मा स्यादिति रादान्ते पल्लवभावः । आकाशशब्दस्य क्वचित्परमानन्दपरवदृष्टमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रसिद्धिप्रकर्षादिभ्युत्तम् । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिभिरस्याकाशस्य परमात्मगुणेषु श्रयमाणेषु समुक्त्यं प्रसिद्धिप्रकर्षात् भूताकाशत्रेण प्रत्यवस्थानमित्यत्राह—तस्मिन्यदन्तरिति । एतच्चोत्तरभाष्यादित्यादिना व्यक्तीमविष्यति ॥

रादान्तमाह-एवंप्राप्तइति । नहि परमानन्दमार्गानुत्तरवाचरत्वादिष्वस्ति, तस्माद्धेतोरत्तरत्व वाच्यद्वयात्मि-त्याह-घाक्यगतेभ्यइति । उत्तरेभ्य इत्युक्ते चतुर्थ्यन्तवदङ्गा माभूदिति पञ्चमीरकुटीकरणाय हेतुभ्य इत्युक्तम् 'पश्याहेतुप्रयोग' इति नियमःप्रयोजनतया हेतुत्वविशेषायां न सर्वदा यथा 'अल्पस्य हेतोर्वहुहातुमिच्छन्' इति, उत्तरवाक्यगतेहेतुदर्शयति एषइत्यादिना । निरुपाधिकस्वामिति । जीवस्यापि स्वावर्तनक्षममात्मवमित्यामप्रत्ययेण निरुपाधिकशब्दः देवादिप्रतिपद्यशरीरविशेषानवच्छिन्नत्वं निरुपाधिकशब्दम् । अपहतपाप्मा वादेऽपि निरुपाधिकत्वमभिप्रेतम्, यदा आकाशस्यापि स्वकार्यव्याप्तया योगिकआत्मशब्दउपपन्न इति शङ्कास्यावृत्त्यर्थो निरुपाधिकशब्दः । यौगिक वाश्रयण चङ्गिष्टम् स्वतन्त्रशरीरप्रतिपद्यशरीरानियन्तुरूपव्याप्तारि ह्यात्मशब्दप्रयोग इति भावः । अपहतपाप्मात्वादिकमित्यादिशब्देन कल्पकामवादिब्रह्मेण शक्येऽपि गुणानां विचिन्निषेधरूपेण द्वैविध्यशङ्कापनाय मत्काम वादेः पदशङ्काः ।

श्रीभाष्यम्

ननु च दहराकाशस्य परमाण्वेऽपि चाह्याकाशोपमेयत्वं न सम्भवति 'ज्यायान्पृथिव्याज्यायनन्तरिक्षात्' (छां.३.१४.३) इत्यादौ सर्वेसाज्ज्यायस्त्वश्रवणात्-नैवम् दहराकाशस्य हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वप्राप्तत्पत्वनिवृत्तिपरत्वादस्य चाक्यस्य ; यथा अधिकज्ज्वेऽपि सवितरि 'इदुपवद्गच्छति सविता' इति घचनं गतिमान्चनिवृत्तिपरम् । अथस्यात् 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' (छां.८.१.५) इत्यादिना दहराकाशो ननिर्दिश्यते 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इति दहराकाशान्तर्घटितंस्ततोऽन्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन प्रकृतत्वादिह 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' (८.१.५) इति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्देष्टुं युक्तत्वात् ; स्यादेतदेवम्, यदि श्रुतिरेव दहराकाश तदन्तर्घटितं च नव्यभाष्ययत् ; व्यभांक्षीत् सा तथा हि 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' (८.१.१) इति ब्रह्मपुरशब्देनोपास्यतया सन्निहितपरब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्तिं च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेदमतयाऽभिधाय सर्वज्ञं सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन् वेदमनि सन्निहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्घटितं चापहतपाप्मत्वस्वभावतो निरस्तनिखिलहेयत्वसत्यकामत्वादि

श्रुतप्रकाशिका

नोपमेयभावो न संघटत इत्यर्थः, उपमानोपमेयभावस्य हृदयावच्छेदानिबन्धनत्वमाशङ्क्य परिहरति हृदयेत्यादिना । अतप्येदमपि नाशङ्कनीयम् 'रामरावणयोर्बुद्धं रामरावणयोरिव' इतिवदुपमानस्य-उपाशानपर धाक्यमिति । यावच्छब्दानुपपत्तेः अंशभेदोक्तेश्च । न्यूनपरिमाणस्येव अधिकपरिमाणस्यापि नमध्यमपरिमाणेन साधये युक्तमिति चोदयति-ननुचेति । अ-न्यूनपरिमाणत्वमात्र साधर्म्यमिति परिहरति नैवमिति । अथस्यादिति । दद्यपि 'यावान्वा अयमाकाशः' इति मध्यगतवाक्यस्याकाश एव प्रथमतया निर्दिष्टत्वादासन्नत्वाच्च एष इति परामर्शनीयः, तथाऽऽद्युत्प्रेम 'तास्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यन्वेष्टव्यतया प्राधान्येनावगतत्वात् 'आत्माया अरे द्रष्टव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादिष्वामनोऽन्वेष्टव्यत्वनिश्चयादिहायमन्वेष्टव्यस्य तदन्तर्घटितं आ-मत्वावगमात् 'एष आत्मा' इति तदन्तर्घटितोऽन्वेष्टव्यस्या-मनः परामर्शः, अत आत्माऽधिकरणतयाऽवगतत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वात्पुनरप्यनुरोधेन भूताकाश एव दहराकाश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽन्वेष्टव्यान्तरस्याधारतया प्रतीतिश्चेत्यनेन वाक्येनाभिप्रेतोऽर्थ इहाथस्यादित्यादिना कर्त्तव्यो भवति । परिहरति स्यादेतदिति ब्रह्मपुरशब्दार्थमाह—उपास्यतेयेति । न केवल ब्रह्मणसर्थव्यापि-वा-च्छरीरेण साधारण उभयध-मात्रं अपितु सासनस्थानभूतहृदयाधारत्वात् संख्याविशेषश्च विद्यते, ब्रह्मशब्दश्च परास्मिन्मुख्यः अतो ब्रह्मपुरं शरीरमित्यर्थः

अत्रेदमप्यर्थसिद्धे दहराकाशो जीवइति पूर्वपक्षस्य साधकतया ब्रह्मपुरशब्दनिर्देशः परिरक्तः—तदनुक्तमिति । कथञ्च्यते ब्रह्मणसर्वविकारसाधारणत्वा, दसाधारणेन ध्यपदेशस्य युक्तत्वात् जीवस्य भोगोपकरणतया सबन्धविशेषसद्भावाजीवशरीरमेव ब्रह्मपुरमिति तादृशेषपुराधिपो जीव इति शङ्कितं, तदनुक्तम् मुस्यार्थस्य स्वतो प्राप्त्वात् परमाण्वन उगस्तत्वात् शरीरान्तरस्थानस्य 'निचाय्यत्वाद्देवम्' इत्यत्र दर्शिततया संख्याविशेषसद्भावाच्च जीवसाधारणत्वात् प्राप्त्वात् । अत्रपरिमाणमित्यनेन 'दहरं पुण्डरीकम्' इत्यत्र दहरशब्दो व्याख्यातो भवति । सत्यत्वात्सत्यद्व-

श्रीभाष्यम्

स्वाभाविकानवधिकातिशयकल्याणगुणजातं च ध्येयं 'तदन्वेष्टव्यम्' [८.१.१] इत्युपदिश्यते । अत्र 'तदन्वेष्टव्यम्' इति तच्छब्देन दहराकाशम्, तदन्तर्वर्तिगुणजातं च परामृद्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते ; 'यदिदमस्मिन्नहपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्' (८.१.१) इत्यमूद्य तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेदमनि यो दहराकाशः, यच्च तदन्तर्वर्तिगुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयतइत्यर्थः । दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मार्थं 'तस्मिन्त्यदन्तः' इति

श्रुतप्रकाशिका

स्वत्वविद्वान्गुणानाह—स्वाभाविकेति । ननु आकाशशब्दवाच्यस्य गुणि वेन तस्य ध्येयत्ववत्तस्य तेनविना गुणध्यानायोगात् तच्छब्दस्य तदन्तर्वर्तिपरत्वात्तत्राकाशाभिधायित्वम् । गुणिनो ध्येयत्वे कथिते गुणानां ध्येयत्वमर्थसिद्धि स्यात्, ननु गुणानां ध्येयत्वे कथिते गुणिनोऽन्तर्भावः । अतोन्वेष्टव्यमितिपदं गुणपरम् ननु गुणपरमित्यत्राह—अत्रेति । तच्छब्दएवोभयपरामर्शात्यर्थः ॥

ननु यच्छब्दनिर्दिष्टहि तच्छब्देन परामृद्यते । यच्छब्दस्वन्तर्वर्तिपरः नाकाशपरः तत्कथमुभयपरामर्शात्वं तच्छब्दस्येति शङ्कायामस्य वाक्यस्य परोक्षार्थपरत्व च व्युत्पत्त्यन्तच्छब्दस्य उभयपरामर्शात्वमाह—यदिदमस्मिन्निति । तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेशमनि यदन्तर्गतं दहराकाशाख्यं चस्तु तदन्वेष्टव्यमिति परैरुच्यते, तद्व्युत्पत्त्यति यदिदमस्मिन्नहपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदमेत्यनूद्येत्यादिना । अयमर्थः यदिदं दहरं पुण्डरीकं वेदम् तस्मिन्दहराकाश इति दहराकाशस्य पुण्डरीकवेशमाधारत्वस्योक्तं वात् पुनरपि 'तस्मिन्त्यदन्तः' इति आकाशस्य पुण्डरीकवेशमाधारत्वकथनवैयर्थ्यं स्यादिति, 'तस्मिन्त्यदन्तः' इति सगुणविषयत्वेन नवैयर्थ्यं पूर्वमनुक्तत्वात् अतोऽपेक्षितविधेयनपेक्षितविधानं दुर्बलम् । अत्र दूषणान्तराण्यप्यभिप्रेतानि । अव्यवहितदहराकाश विहाय व्यवहितपुण्डरीकवेशमपरामर्शोऽनुपपन्नः । किंच पुच्छिन्नशब्दनिर्दिष्टस्य दहराकाशस्य यदिति नपुंसकलिङ्गान्तपदेन परामर्शानुपपत्तिश्च । 'तस्मिन्त्यदन्तः' इति वाक्ये दहराकाशस्य पुण्डरीकवेशमाधाराकत्वप्रतिपादनपरत्वेत् अनन्तरवाक्यस्य तदपेक्षपरत्वात् व्याख्यानकारुण्यम् । परमा मनोऽन्तर्वर्तित्वात्कारणं सूक्ष्मं किमपि नसंभवतीति 'किं तदत्र विद्यते' इति वाक्येनाश्लेष्यास्य थावावृथिव्यादिकार्यस्य तदन्तर्वर्तितया समाधानमितिहि परैर्वर्ण्यते दहराकाशः पुण्डरीकवेशमवर्तोयुक्ते किमत्रापेक्ष्यम् । तथा 'अस्मिन्कामासमाहिता' 'अथ यद्दृष्टमानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति गुणानां तदन्तर्वर्तिवस्तुत्वात् गुणगुणनोरुभयोरप्युपासनतत्फलप्रतिपादकौपरितनवाक्यस्वारस्यभङ्गश्च भवेत् । अतः परोक्षार्थोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायः ॥

'दहरोऽस्मिन्' इति वाक्ये व्याचष्टे तस्मिन्दहरेरिति । पुच्छिन्नच्छब्दाव्याहारेण योजनं या यच्छब्दद्वयनिर्दिष्टमुभय तच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्यते इत्यभिप्रायेण यो दहराकाश यच्च तदन्तर्वर्तिगुणजातं तदुभयमपि युक्तम् । यद्वा पुच्छिन्नच्छब्दान्वाहारेण 'दहरोऽस्मिन्' इत्यादेरेकवाक्ये व मन्वान आह—तस्मिन्दहरेरिति । श्रुतिवाक्येऽन्तरशब्दोऽन्तर्वर्तिपरः । अस्मिन्वर्तमानो दहराकाशस्तदन्तर्वर्ति च यत्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति वाक्यस्यार्थ इत्यर्थः ; 'त्यदादीनि सर्वे नित्यम्' इति पुच्छिन्नपुंसकलिङ्गयोर्व्यञ्ज्यद्वयोरैकशेषः ; 'नपुंसकमनपुंसकेनैव चान्यतरस्याम्' इति नपुंसकान्तवमेकवचनान्तव च । तस्मादाकाशतदन्तर्गतान्वेष्टव्यगुणपरं पुंसपुंसकं तच्छब्दद्वयार्थद्वयं तदिति पठित्यन्तः प्रायः । एव 'तदन्वेष्टव्यम्' इति तदपदेनैवा मनोऽप्युक्तत्वात्तदन्वेष्टव्यतया प्राधान्यावगतिरुच्छेद्यस्य । न च प्रतिष्ठितेऽपने इति चोद्यपरिहारसिद्धिः । दहराकाशेति । विवाशितार्थस्य प्रामाणिकत्वेऽपि हि द्विष्टनिर्वाहोऽप्यपद्यते, तस्माद्दहरा-

श्रीभाष्यम्

निर्दिष्टस्य च तद्गुणत्वम् , तच्छब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथं
मवगम्यत इति चेत्—तद्वहितिमनाश्रुणु—‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानिपोऽन्तर्हृदयभा-
काशः’ (छां.८.१.३) इति दहराकाशस्यातिमहत्तामभिधाय ‘उभे अस्मिन्धावापृथिवी
अन्तरेष समाहिते उभा-चक्षिश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि’ (८.१.३) इति
प्रकृतमेव दहराकाशंस्मिन्निति निर्दिश्य तस्य सर्वजगदाधारत्वमभिधाय ‘यच्चास्येहास्ति
यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्’ (८.१.३) इति पुनरप्यस्मिन्निति तमेव दहराकाशं
परामृश्य तस्मिन्सोपासकस्येह लोके यद्भोग्यजातमास्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचरमिह
नास्ति, सर्वं तद्भोग्यजातमस्मिन्दहराकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाश-

श्रुतप्रकाशिका

काशस्य परब्रह्मत्वे तदन्तर्वातिना गुणजातत्वे तयोरन्वेष्टव्यत्वे च प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रतिवाक्ति तद्वहितिस्तादिना ।
‘तदन्वेष्टव्यम्’ ‘यावान्वा अयमाकाशः’ इति वाक्ययोर्मध्ये ‘किं तदत्र विद्यते’ इति वाक्यं भूयते, परमा-
मनोऽन्तर्वातिनः कस्याचिदसम्भवात् ‘किं तदत्र विद्यते’ इति वाक्यमाक्षेपपरिहास्यहोपरि । प्रश्नरामिदवाक्यमित्युचितम्
बुभुःसाख्यापनमात्रं प्रश्नः । अनुपपत्त्युद्घाटनेनार्थाक्षेपपूर्वक परिहारबुभुःसाख्यापनं चोच्यते । बुभुःसितपरिहारेण वक्रा
प्रतिषेधःप्रतिषेधः ‘कुतस्तु खलुसोम्य’ इतिवत् । न प्रतिक्षेपपरिमिद परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नकेवलः प्रश्नः अनु-
पपत्तेर्विद्यमानत्वात् । सर्वान्तरस्य परमात्मनोऽन्तरभूत तत्त्वान्तरमसम्भावितम् अनुपपत्त्युद्घाटनमुत्प्रेक्षाक्षेपस्य कष्टोत्प-
भावात्केवलं चोच्यमित्युचितम् । अतो विनयं प्रकाशयता शिष्येणानुपपत्तिमिप्रेत्य तामस्फुटं ब्रुवता बुभुःसाख्यापन
क्रियते इति प्रश्नवाक्यतुल्य फलतश्चोचपरिमिद वाक्यम् । तच्छब्दनिर्दिष्टधाराकाशतदन्तर्वातिनोऽन्तर्वातिविशेषानवगाहदुष्-
नुपपत्तिगर्भस्तदन्तर्वर्त्यशाविषयः प्रश्नः ‘किं तदत्र’ इति । ‘सद्भूयात् आचार्यो ब्रूयात्’ इत्यर्थः प्राकरणिकाना-
मिदमेतच्छब्दानामाकाशपरामर्शपर्याये तस्याव्यवहितत्वेवशापनार्थे शब्दतोऽर्थात्तथाकाशस्य प्राधान्यशापनार्थे च ‘यावा
न्याअयम्’ इत्यादिप्रदश्यते । इदं वाक्यं दहराकाशस्याल्पत्वनिश्चितपरिमित्यभिप्रायेणतिमहत्तामित्युक्तम् । प्रकृतमेवेति ।
अन्तर्वात्यन्वेष्टव्य आकाशशब्दव्यवहितत्वात्तदशब्दविषय इतिभावः । दहराकाशस्यानुपपत्त्यन्वेष्टदं दर्शयति तमेवेति ।
अत्येने व्याख्येयम् उपासकस्येति, व्याख्यानम् । इदंशब्दपृथ्व्यन्तोबुद्धिस्यपरित्यर्थः । अन्वेषणविक्षिप्तसयोः कर्तृत्वेन
उपासकोहि बुद्धिस्यः । अखेहास्ति नास्तीति अस्ति-वनास्ति-वबोत्सप्रतियोगिक-वावगमात्तन्तरं चोदायितुरनुभाषणवाक्ये
‘सर्वेषु कामाः’ इत्यनुभाषणाय-च्छब्दे भोग्यजातपर इत्यभिप्रायः । फलितमर्थमाह—निरतिशयभोग्यत्वमिति । यथा
समुद्र गोश्वदपक्ष्मलादीनामन्तर्भाववचनात् समुद्रस्यानवधिक्जलीय-व सिद्धमिति, एवं ‘सर्वं तदस्मिन्समाहितम्’
इत्यनेन निरतिशयभोग्यत्वासाधारित्यर्थः ॥

ननु कथमस्य वाक्यस्यानुसार्थत्वमाश्रियते जीवभोग्यवस्तुनामाधारत्वमुक्तं किं नस्यात् । उच्यते—अन्यति पदं
तावत् ब्रह्मपर यच्चास्य नास्ति सर्वमस्मिन्समाहितमिति व्याघातात् । नच जीवमात्रपरं—जीवविशेषस्योपासकस्य बुद्धिस्य-
त्वात् । उपासकस्य स्वर्गपररादिक नभोग्यमिति तदाधारत्वकथनमुपपन्नम् । एष्य च ब्रह्मव प्राप्यं तस्यापरिच्छेद-
मितरफ्रान्तवचनेहैवान्तरमुच्यते अतो निरतिशयभोग्यतापरत्वम् । अन्वेष्टव्योपपत्त्यन्वेषण निरतिशय-द-भोग्यत्वमर्थ-
मुक्तम् । नन्यानन्दस्य स्वस्वतिरूपकधर्मतया सर्वविष्टाऽनुयायि-वादर्थसिद्धमिति निरतिशयभोग्यत्वं न १२.१.१५५ ।

धीमाष्यम्

ममिधाय तस्य दहराकाशस्य देहाद्यवयवभूतहृदयान्तर्गतित्वेऽपि देहस्य जराप्रध्वंसार्थां सत्यपि परमकारणतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वमुक्त्या ततएव 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्' (८.१.५) इति नमो दहराकाशे सत्यभूतं ब्रह्मस्य पुंस्त्वं निखिलजगदावासभूतमित्युपपाद्य 'अस्मिन्कामा-
स्ममाहिताः' (८.१.५) इति दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य काम्यभूतांश्च गुणान्कामाहिति निर्दिश्य तेषां दहराकाशान्तर्गतित्वमुक्त्वा तदेव दहराकाशस्य काम्यभूतत्वव्यापणगुणदिशि-
ष्टत्वं तस्यात्मत्वं च 'एष आत्मऽपहतपाप्मा' [८.१.५] इत्यादिना 'सत्यसङ्कल्पः'

श्रुतप्रकाशिका

नैवं स्वरूपानिरूपकस्य सत्यत्वस्यात्र पृथगुक्त्वात्, अपेक्षितेष्वर्थेषु अनुक्तस्वरूपत्वतोप्रादुर्भावः नतूक्तपरित्यागेनान्यतोऽप्रा-
प्त्येव युक्तम् । अतो वयोक्त एयांसः, 'अथ तपेदद्रूयुः' इत्यादिचोद्यपरिहारवाचनानामर्थे हृदि निधायाह— तस्य
दहराकाशस्येति । 'अस्मिन्न यदिप ब्रह्मपुरे सर्वे समाहिते सर्वयोगि भूतानि सर्वेषु कामाः यदेनं जरायाप्रोति
प्रध्वंसतेवा किं ततो विशिष्यते' इति याचम् । 'किं तदत्र धिद्यते' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् 'अस्मिन्का-
मास्समाहिताः' इति वक्ष्यते ; मध्ये चोद्यान्तरामिदमुच्यते शरीरान्तर्गतित्वेन दहराकाशे सर्वे चावापुषिव्यादिक स्थित
चेदेहप्रध्वंसे तदन्तर्गतस्याकाशस्यापि ह्यपुन्दरीकस्येव प्रध्वंससम्भवात् तस्य चावापुषिव्यादिकाश्रयणत्वं नुपपद्ये, देहप्रध्वंसे
ऽपि चावापुषिव्याद्यवस्थानात् अस्मिन्नादेव निरतिशयभोग्यत्वं चानुपपन्नमिति । एव चोद्योचनानीं स्वरूपेति देहा
वयवभूतहृदयान्तर्गतित्वेपीति । 'यदेनं जरायाप्रोति' इत्येतच्छब्दः पूर्वप्रकृतं व्यवहितमपि ब्रह्मपुराख्यं शरीरं
परानुशति जराभिस्पर्शाभिधानात्, ननु तदन्तर्गतपरामर्शां, तस्य सत्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यभिप्रायेण देहावयवेषु युक्तं
चोद्यपरं श्रुतिवाक्ये 'सर्वे समाहितम्' इति चावापुषिव्याद्युपलक्षितभोग्यभोगोपकरणभोगस्यानाधारत्वमनूदिते सर्वाणि
भूतानीति स्वयंचन्द्रमौनसश्रोत्रोपलक्षितभोक्तृवर्गाधारत्वमनूदिते 'सर्वे च कामाः' इति निरतिशयभोग्यत्वमनूदितम् ।
पुरोवादिक्कयानुगुणत्वादनुवादिवाक्यस्य ॥

ननु सर्वशब्दसङ्कोचेन जीवभोग्याधारपरमिदंवाक्य मुख्यत्वोपपत्तेरिति । नैवम् अमुख्यत्व सोढव्यम्, प्रथमश्रुत
सर्वशब्दसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् पुरोवाद्यानुरुक्त्यभिधेयत्वात्, रूपासकफलस्य निरतिशयतया वक्ष्यमाणत्वानुगुणत्वाच्च । नच गुणाष्ट-
कविययोऽय चोद्यवाक्यस्य कामशब्दः 'अस्मिन्कामाः' इति तस्य वक्ष्यमाणस्य पूर्वमुक्तत्वायोगादुक्तानुभाषणरूपत्वा
द्यास्य वाक्यस्य, अतः 'सर्वे च कामाः' इति निरतिशयभोग्यत्वानुवादः 'नजीर्यति नहन्त्यते' इत्यनेन प्रतिव-
चनत्रयैनार्थसिद्धमकारमाह— परमकारणतयाऽतिसूक्ष्मत्वेनेति । कार्याद्वार्यादेः कारणमाकाशादिक सूक्ष्म, ततएव
वापुष्यादिविकारेऽप्याकाशस्य न तादृशविकारसम्भव इति तत्कारणतयाव्यतिरिक्तमनो निरतिशयस्यैव वाक्त्रिकारद्वैत-
भावः । ततएवेति । श्रुतिवाक्यस्यसत्यशब्दस्य निर्विकारत्वमर्थ इति भावः । पशतिपुष्टपथ्याश्रयमर्थाह— ब्रह्मण्यमिति
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यात्प्राप्तुतशरीरमित्यभिप्रायः । पुरश्चन्दविषयबंहतुं गुणमाह— निखिलजगदिति । 'सत्यं ब्रह्म-
पुरम्' इत्यन्तमवान्तरचोद्यपरिहारपरं 'अस्मिन्कामाः' इति प्रथमचोद्यप्रतिवचनम् । दहराकाशमस्मिन्निति निर्दि-
श्येति । अव्यवहितैतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यादिसन्दोषस्यापित्वादस्येति भावः । गुणानां कामशब्दधाम्यत्वमुपपादयति ।
काम्यभूतानिति । अत्रयवशक्त्येत्यर्थः । समाहिता इति पदस्यार्थमाह— दहराकाशान्तर्गतित्वमिति । एव दहराका-
शस्य कामवैशिष्ट्यमुक्तम् । तदेवेति । किं दहराकाशः सचकैः, कामिर्विशिष्टइत्यपेक्षायां 'एष आत्मा' इतिवाक्ये गुण

श्रीभाष्यम्

इत्यन्तेन स्फुटीकृत्य 'यथा ह्येवेह प्रजा अन्यादिशान्ति' (८.१.५) इत्यारभ्य 'तेषां सर्वेषु लोकैश्च कामचारो भवति' (८.१.६) इत्यन्तेन तद्विदं गुणाष्टकं तद्विशिष्टं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाधिदुपामेतद्व्यतिरिक्तमोग्यसिद्धये च धर्मकुर्वतामन्तर्वाफलाद्यान्मिसत्य-सङ्कल्पवन्चामि मय 'अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (८.१.६) इत्यादिना दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तदन्तर्गतं-नश्च काम्यभूतानपहतपाप्मत्वादिक्वान्गुणान्विजानतामुदारगुणसागरस्य तस्य परमगुणस्य

ध्रुतप्रकाशिका

विशेषविशिष्टधर्मविशेषप्रतिपादकमित्यर्थः । 'अपहतपाप्मा' इत्यादिवाक्ये सत्यकामशब्देन कामानुयायकत्वपरः अयोपाशावस्य सत्यसङ्कल्पशब्देनापि सिद्धत्वात् । नापि भोगानां सत्यत्वपरः, इच्छाविशेषवाचकतया व्युपगच्छ कामशब्दस्य भोगवाचित्वाभावात्, नापि काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या गुणमात्रपरः कतिपयगुणान्तराणां पृथगुक्त वाचकत्वात् । यथार्थसम्भवे गोबलीवर्दन्यायिनानुक्तगुणविषयतयाऽसङ्कोचायोगाच्च अतो भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपा नित्याः काम्या अस्य सन्तीत्युच्यते 'तद्वक्षोर परमे व्योमन्' इत्युक्तमित्यभिभूतिविशिष्टत्व सत्यकामशब्दार्थः । स्फुटीकृत्येति । आकाशितगुणगुणिविशेषप्रदर्शनं स्फुटीकारः । गुणगुणिनोरुभयोरप्युपास्यत्व परलवाक्ये दर्शयिष्य-मध्यगतवाक्यानाम् । वदति, यथाह्येवेति । 'यथाह्येवेह प्रजा अन्यादिशान्ति यथाऽनुशासनं यंयमन्तममिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रमागं तं तमेवोपजीवन्ति तद्यथेह कर्मचितो लोकः' इत्यादि प्रथमस्य यथाशब्दस्य तथोपजीवन्तीत्यन्वयः । इह लोके प्रजाः यथाऽनुशासनं, राजशासनं यथा तथा अन्यादिशान्ति लभन्ते किमित्यत्राह-य यमन्तमिति, अन्तः परलवाक्ये नानुष्ठानावसानमात्रत्वात् यमन्तं फल क्षेत्रजनपदादिकप्रति आमिकामाः अभ्यर्थिनो भवन्ति तत्परल तथोपजीवन्तीति लौकिकराजसेवादिप्रवृत्त्या लौकिकफलभोगाद्युक्तौ तस्य क्षयित्वमाह-तद्यथेह कर्मचितो लोकः इति । अलौकिकफलस्यापि तद्वत्क्षयित्वमाह-'एवमेवामुत्र' इति दहराकाशतद्गुणानुपासकानामन्तर्वाफलात्त्वमाह-'तद्यथाह्येवेति' इत्यादिवाक्येन अननुविद्य अनुपास्य प्रजन्ति परलोकमितिशेषः । भाष्ये धर्मकुर्वतामिति । 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिभ्रूल्यर्थोऽभिप्रेतः । अकामचारशब्दार्थमाह-असत्यसङ्कल्पत्वचेति । अन्याभिभूतगुणाष्टकत्व विवाहितम् । अथ यथाह्येवेति । अत्रात्मानमेताश्च सत्यान्कामानिति दहराकाशतदन्तर्गतशब्दार्थानुवादः । 'कामचारो भवति' इति सत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणाष्टकाविभोवो विवक्षित । 'एतांश्च सत्यान्कामान्' इति वाक्ये कामशब्दोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकपरः, ननु सत्यकामपदोक्तकामपरः 'एतांश्च' इत्येतच्छब्दस्य प्रकृतगुणविषयतया कामशब्दस्य काम्यन्त इत्यवयवशक्तया ध्रुतगुणपत्तेः 'अस्मिन्कामास्तमाहिताः' इति वाक्यस्यकामशब्देकाव्याच्च, सत्यशब्दविशेषितं वा प्राक्तननिर्दिशेषकामशब्दार्थप्रत्याभिशाविरोधि, सत्यकामपदवाच्यप्रत्यभिशाप्यक चोक्तं ततः पूर्वं ध्रुतस्यैतच्छब्दस्य प्रकृतगुणपरामर्शसमयतया पञ्चाश्रुतस्य सत्यशब्दस्य तदनुविधायित्वात् 'तस्मै सत्याःकामाः' इति प्रकृतानां कामानां सत्यशब्दविशेषितत्वाच्च अनेन ध्रुत्यर्थोपन्यासनं पूर्वप्रस्तुतशङ्कायाः परिहृतत्वं दर्शयति अतो दहराकाशइति ॥

ननु उपक्रमानुगुणमुपसहारो वर्णनीयः तत्र ध्रुतमुपसहारानुगुणमुपक्रमार्थवर्णनमिति चेन्न, उपक्रमोपसहारस्य तदन्तर्गतित्तोऽन्वेष्टव्यत्वस्य बाधामावात् उपसहारावगतस्य आत्मनोऽन्वेष्टव्यत्वस्य उपक्रमे विवक्षितत्वमात्रं ह्युक्तं, ननु उपसहारावगतप्रहाणम् । ननु उपक्रमवाक्यमन्तर्बर्तित एवान्वेष्टव्यत्वपरस्यात् आत्मनोऽन्वेष्टव्यत्वत्तु उपसहारावकायदेवावगतस्य

श्रीभाष्यम्

प्रसादादेव नयेकामाधातिसस्त्वस्यसद्भ्यता चोच्यते । अतो दहराकाशः परं ब्रह्म, तदन्त-
र्घेतिचापहतपाप्मत्वादि काम्यगुणजातम् तदुभयमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमिति चोच्यत इति
निष्ठापते । तदेतद्वाक्यकारोऽपि स्पष्टयति 'तस्मिन्वदन्तरिति कामव्यपदेशः' (वाक्य-
कारः) इत्यादिना । अत एनेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमेव ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च (१.३.१४)

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म 'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेपद्वा उपर्युपरि सञ्चर-
न्तो नविन्द्रेयुरेयमेयेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यतेनहि प्रायुद्धाः
(छां. ८.३.२) इति एतमिति दहराकाशं निर्दिश्य तत्राहरहस्सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनम् गन्त
व्यस्य तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशश्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः । कथ
मनयोरस्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमित्यत आह-तथा हि दृष्टम् इति । परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वेषां
क्षेत्रज्ञानामहरहस्सुप्तिकाले गमनमन्यत्राभिधीयमानं दृष्टम्- 'एवमेव एतु सोम्येमा-
स्सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पत्स्यामहे इति' [६.९.२] 'सत आगम्य न
विदुस्सत आगच्छाम इति' (६.९.२) इति च । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि दृष्टः
'एव ब्रह्मलोकः सत्राण्डिति होवाच' (७.१०.२) इति । माभूदन्यत्र ॥ ब्रह्मणि गमनदर्शनम् ।
एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञाना प्रलयकाल इव निरस्तनिखिलदुःखानां सुप्तिका-

श्रुतप्रकाशिका

किं द्विष्टनिर्वाहेणेतिक्षेत्र फलवाक्यगतोपासनानुवादस्य पुरोवादस्यैक रूपत्वात् । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । नक्षप्राप्त गुण्यु
पासनमनुवादितुं शक्यम् । नच 'अथ यद्दहात्मानम्' इति वाक्ये विशिष्टविधिपर, गुणाशस्य प्राप्तत्वात् नापि गुणा
नुवादेन गुण्युपासनेविधायक उभयानुवादेन फलप्रतिपादनपरत्वात् । अतोप्राप्तस्यानुवादायोगात् फलवाक्यान्वितस्य
गुण्युपासनस्य गुणापासनस्यैव 'तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्येनेव । विहितत्वमवश्याभ्युपगन्तव्यमिति दहराकाशगुणाशकथो
रुपयोरभ्युपासनं 'तदन्वेष्टव्यम्' इति विहितम् । अथा-तर्वात्तिनः । कामत्य सप्रदायतो द्रढयति तदेतदिति । सूत्रार्थ-
प्रसंगहरति अतएतेभ्यइति ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च (१.३.१४)

'अहरहर्गच्छन्ति' इति सुप्तौ गमन विवक्षितं, तत्र पृथक्प्रतिपात्तियुक्तव्यवहारानर्हत्या स्थितिः । निर्गमन पृथक्प्र-
तिपत्त्यर्हतागतः कथमनयोरिति । कथं श्रुतिपरमात्मधर्मत्वेन अन्वयदर्शनाद्वा जीयादिप्रतिपादकवाक्येष्वदर्शनेन
जीयादिष्वसंभावितत्वाद्वा गतिशब्दयोः परमाणुसाधकत्वमित्यर्थः । 'तथाहि दृष्टम्' इति सूत्रलण्ड परमाणुपरसपक्ष-
भूतवाक्येष्वन्वयदर्शनपर व्याचष्टे तथाहीति । गतेऽश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं दर्शयति परस्मिन्निति । शब्दस्यान्यत्र प्रसिद्धिं
दर्शयति तथेति । 'लिङ्ग च' इति सूत्रलण्ड जीयादिप्रतिपादकविषयभूतवाक्येष्वदर्शनरूपव्यतिरेकाद्गतिशब्दयोरसा
ध्यवाचकरपरं व्याचष्टे माभूदिति । तत्र गतेः श्रुत्यन्तरेऽन्वयदर्शननैरेवस्थेण साधकत्वमाह-एतदेवस्थिति । श्रूय

श्रीभाष्यम्

ऽघस्थानं श्रूयमाणस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ; तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च समानाधिकरणवृत्त्या ऽस्मिन्दहराकाशो प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मत्वे प्रयोगान्तरनिरपेक्षं पर्याप्तं लिङ्गमित्याह-लिङ्गं च इति । निपादस्यपतिन्यायाच्च षष्ठीसमासात्समानाधिकरणसमासो न्याय्यः ॥

अथवा ' अहरहर्गच्छन्त्यः ' [छां.८.३.२] इति न सुपुतिविषयं गमनमुच्यते ; अपित्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन्काले वर्तमानाः तमजानत्यस्तं न विन्दन्ति-नलभन्ते ; यथा हिरण्यनिधिं निहितं तत्स्थानमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवमन्तरात्मत्वेन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तद्वियमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मात् गमयति । तथाह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्यनियाम्याभिस्त्वस्मिन्वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम् । यथा अन्तर्यामि-

श्रुतप्रकाशिका

माणमिति । निषिद्धष्टान्तसचिवमिति भावः । ' तद्यथा ' इत्यादिर्वाक्यस्योदाहृतत्वाद् न निषिद्धेष्टस्य श्रुतत्वं किंचिदष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थमावस्थेति योजनान्तरेऽन्तरमेवोच्यमानत्वाच्च । निषिद्धष्टान्तश्च परमपुरुषार्थवशात्कः, अतो दष्टान्तानुपगमिहर्गगमनमेकं पर्याप्तं लिङ्गमित्यर्थः शब्दस्य च न्यायविशेषानुगृहीतस्य श्रुत्यन्तरेऽन्वयनिरपेक्षं सापेक्षाघकत्वमाह—तदा ब्रह्मलोकेति ॥

ननु कथं ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिकरणवृत्तित्वागमः व्यधिकरणवृत्तावीप तदेवाहि शब्दरूपमिति शङ्कया विवक्षितमनुग्रहकं दर्शयति निपादेति । ' एतया निपादरूपपतिं याजयेत् ' इत्यत्र कर्मधारयपरिग्रहे निपाद्यजातीयस्य पतेराभिधायोरधम्भेन स्वतो निरधिकारत्वात् षष्ठीसमासपरिग्रहे च त्रैवर्णिकान्तभूतस्यपतिकदाशेषापि निपादरूपतिसन्दनिर्वाहसम्भवात् षष्ठीसमासपरिग्रहेणाप्युपद्राधिकरणन्यायानुरोधे युक्त इति प्राप्तेऽभिहितं ' स्वपतिर्निपादरस्याच्छब्दसामर्थ्यात् ' इति । अयमर्थः षष्ठीसामासपक्षे निपादसम्बन्धविशेषोऽभिधेयः, कर्मधारयपक्षे निवदन्वाविशिष्टः, तत्र पृथ्या अग्रत्रगाशियादप्रातिपदिकेन विभक्तयर्थो लक्षणायः । नचैदं युक्तम् श्रोतार्थपरिग्रहे विरोधाभावात् नचामिधायोराहित्यं दोषः, द्रव्यत्रदेतदुपयोगयमिधायोरपि यथाकथञ्चिदाजंनस्य विध्यनुमितिसंभवत् तस्मात्कर्मधारय एव न्याय्य इति । एतन्न्यायानुगृहीतो ब्रह्मलोकशब्दः श्रुत्यन्तरेऽन्वयनिरपेक्षः परमात्मत्वसाधकइत्यर्थः । तर्हि ' सुसामभिरश्रीयते ब्रह्मलोकम् ' इत्यत्र कथं ब्रह्मलोकशब्दस्य वैयधिकरण्यम्, उच्यते नयतिः प्रातिवचनः नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्रातिनांभानुभवः, सच ' परात्परं पुरुषमशिक्षते ' इत्युक्तः अतो ब्रह्मानुभवः पुनर्न वक्तव्य इति ' उच्यते ' इत्युपूर्वनयतिरुपरिस्थितप्रातिवाची, न बुद्धिवाची प्राप्यश्च लोकइति वैयधिकरण्यम् अत्रतु तादृशानुपपत्त्यभावात् सामानाधिकरण्यमिति—मदलोकशब्दस्य चतुर्गुणोपर्यवशङ्कानियतकालिङ्गमहर्गगमनं, नहि प्रजाःप्रत्यहं चतुर्गुणोपर्यवशङ्कते दधेपरम् ' लिङ्गं च ' इति एतन्न्ययमेवैवाप्युपात्तम् । तदानीं गतिशब्दयोः परस्परवैयधायोपवादकभावेन समुचित्य वरमात्मत्वसाधकत्वं स्यात्, नन्वेकैकस्य, ततोऽपि परंप्रत्येकं पर्याप्तलिङ्गसिद्धिरित्यभिप्रायं तदनावृथ्थेयं स्यात्पातम् ॥

गतिशब्दमात्रस्य योजनान्तरमाह—अथयेति । पूर्वोपधानाया दष्टान्तपेयतिरशब्दस्यैव, अत्रतु दष्टान्तिकेऽपि दहराकाशस्योपरिती । धर्मवैयधायिभ्योवैयधायिभ्यो अन्तया मत्तया स्थितत्वेनसाधारः ननु उपासकानुग्रहकतया गिनं येन परितःप्रियमितानामीति । अस्मिन्प्रकरणे सत्यशब्दनिवचनानुगृहीते चेतनचित्तनैमित्तिकस्य च सत्यं ' यथात्मान-

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मणे 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोयमात्मा नवेद् यस्यात्मा शरीरं यआत्मानमन्तरोऽय-
मयति' (चू. ५।७.२२.मा.पा) 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्श्रोता' [५.७.२२] इति च । मा भूदन्यत्र
दर्शनम् ; स्वयमेव त्रियं निदिष्टिद्वान्ताद्यगतपरमपुरुषार्थभावस्यास्य हृदयस्यस्योपरि तदा-
धारतयाऽहरहस्सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानतीनां गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ॥

सू—१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः [१.३.१७]

'अथ य आत्मा' (छां. ८.४.६) इति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य 'स सेतुर्विधृतिरेपां
लोकानामसम्भेदाय' [८.४.६] इत्यस्मिन्नगद्विधरणे ध्रुवमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां
गमयति ; जगद्विधरणे हि परस्य ब्रह्मणो महिमा, 'एष सर्वेश्वर एष सर्वभूताधिपतिरेप
भूतपाल एष सेतुर्विधरण एपां लोकानामसम्भेदाय' (चू ६.४.२२) इति, 'एतस्य वा अक्ष-
रस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसां विधृतौ तिष्ठतः' (१.८.९) इत्यादिभ्यः । सचायं तस्य
परस्य ब्रह्मणो धृत्यारयो महिमाऽस्मिन्दहराकाश उपलभ्यते ; अतो दहराकाशः परब्रह्म ॥

सू—१६ प्रसिद्धेश्च (१-३-१६)

आकाशशब्दश्च परस्मिन्नि प्रसिद्धः 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाशात्मान-
न्दो न स्यात् (तै आन. ७) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां. १.९.
१) इत्यादिषु अपहृतपाप्मन्यादिगुणसनाथाप्रसिद्धिः भूताकाशप्रसिद्धेर्वलीदसीत्यभिप्रायः ॥

एवं तादृहृदहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तम् । अथेदानीं दहराकाशस्य प्रत्यगात्म-
त्वमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—

ध्रुवप्रकाशिका

मन्तरो यमयति' इत्यादिध्रुवन्तरप्रसिद्धचेत्यभिप्रेतम् । अस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति लिङ्गमित्येवायं ॥

सू—१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (१.३.१७)

अस्य परमाण्वः महिमा धृतिः—तस्यासिन्दहराकाशे उपलब्धेरित्यर्थः । धृतिः—विधृतिः, अतो दहराश.परं
ब्रह्मेति । भूताकाशादन्यत्वे तात्पर्यम् भूताकाश प्रतिक्षिप्तमिति हि वक्ष्यते । एष्व वस्तुगत्या परमाण्वेति परब्रह्म युक्तम् ॥

सू—१६ प्रसिद्धेश्च (१.३.१६)

प्रसिद्धिप्रानुबन्धि भूताकाश इत्यत्राह—अपहृतेति । पूर्वसूत्रचतुष्टयस्य वदधुत्तरेण सूत्राणि कर्तव्याह—एवं
तादादिति । पूर्वोच्यते । स्वस्वतो जीवन्वावर्तनक्षम वेऽपि वक्ष्यमाणशब्दाप्रतिषेपानन्तरमेव स्वस्वज्ञानवैशेष्यविधिः ।

श्रीभाष्यम्

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

यदुक्तं वाक्यशेषवशाद्दहराकाशः परं ह्येति, तदयुक्तम् वाक्यशेषे परंसादितरस्य जीवस्यैव साक्षात्परामर्शात् 'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच एतद्वृत्तमभयमेतद्ब्रह्म' (८।३.५) इति । यद्यपि 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' (८.१.१) इति हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याकाशस्योपमानोपमेयभावाद्यसम्भवाद्भूताकाशत्वं न भवति तथाऽपि वाक्यशेषवशात्प्रत्यगात्मत्वं युक्तमाश्रयितुम् । आकाशशब्दोऽपि प्रकाशादियोगाजीव एव वर्तिष्यतइति चेत् अत्रोत्तरं नासम्भवात् इति । नायं जीवः ; नह्यपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवेसम्भवन्ति,

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

उत्तरात्-प्रजापतिवाक्यात् जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणयोगो निश्चीयत इति चेत् एतदुक्तं भवति । प्रजापतिवाक्यं जीवपरमेव, तथा हि 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो

भुतप्रकाशः ॥

अनो भूताकाशावव्युदसने तात्पर्यमिति भावः । तत्परत्वे व्युदसने हेत्वन्तरेण जीवपरत्वमाशङ्क्ये चेत् हेतुभिरेव तन्निरासक्तिर्यतेऽनन्तरसूत्रेण । उपक्रम इत्यनेन अनन्तरसूत्रं नाधिकरणान्तरमिति सूचितम्, अविच्छेदप्रतीतेः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

इतरशब्दस्य प्रतिषेधनिषेधोपशेयादाह-परस्मादिति । जीवस्येति । दहराकाशस्य परमं सत्त्वं वदतोऽपि अस्य वाक्यस्य जीवपरत्वसंप्रतिपन्नमिति एवकाराभिप्रायः । 'साक्षात्परामर्शादिति । न जीवसमाधिर्दृष्टाया परं शोः, किंतु तद्वाचकशब्देन परामर्शः तस्मादित्यर्थः 'अथ य एष' इत्येत्च्छब्दोऽपि प्रकृतपरामर्शः ; अतः पूर्ववाक्येभ्यो जीवस्य प्रतिपाद्यत इति परामर्शशब्दाभिप्रायः । जीवपरामर्शरूपाणि तदन्तर्गतं देहत्यागप्रतीतिश्च जीवस्य हेतुगुणसन्धेयः । अणोर्जीवस्य विपुलतरप्रसिद्धाकाशोपमेयवसर्वाचारवाद्यनुपपत्तेर्भूताकाशप्रतिषेधवृत्तिभिरेव जीवत्वशङ्का प्रतिक्षितेत्यत्राह-यद्यपीति । उपमानोपमेयभावाद्यस्वरास्य वाक्यशेषवशात्सोऽप्यमिति भावः ; नह्यपहतैति । परामर्शान्वयादिर्देहक्षयमागतत्वादपहतपाप्मत्वादिभ्युत्तिस्वात्स्यमनयोदितमिति भावः ॥

सू-१८ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

सूत्रे शङ्कात्पण्डस्याश्रयमाह-उत्तरादिति । उत्तरवाक्यानुसारेण दहरवाक्येऽपि जीवस्येति निश्चीयत इत्यर्थः किमिदं प्रजापतिवाक्यं तत्रापहतपाप्मत्वादिः प्रतीतोऽपि परमात्मन एव स्यादित्यत्राह-एतदुक्तमिति । जीवपरमेवेति 'स उत्तम, पुरुषः' इत्यनेन परमात्मपरत्व नशङ्क्यम् तदुक्तिः प्रसाङ्गिकीति भावः ।

धीभाष्यम्

विन्युयार्थीको विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्करसोऽन्धेष्टयस्सविजिज्ञासि-
 त्वयस्म नयार्थं लोकानाम्प्रोति सर्वार्थं कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति'(छां.८.७.१)
 इति, प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेणोपश्रुत्याऽन्वेष्टयामस्वरूपजिज्ञासया प्रजापतिमुपसेदुषे
 मघयने प्रजापतिर्जागरितस्वप्नप्रसुप्तवचस्यं जीवात्मानं सशरीरं क्रमेण शुभ्रपुण्योम्यतापरीचि-
 क्षिपयोपदिदय तत्रतत्र भोग्यमपश्यते परिशुद्धात्मस्वरूपोपदेशयोग्याय तस्मै मघघते 'मघ-
 यन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं ह्यनुना तदम्यामृतम्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्' (८.१२.१)
 इति शरीरस्याधिष्ठानतामात्मनश्चाधिष्ठातृतामशरीरस्य च तस्याऽतस्वरूपतां चोक्तया
 'न ह वै नशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाय सन्तं न प्रियाप्रिये
 स्पृशत.' [८.१२.१] इति कर्मारम्भशरीरयोगिनस्तदनुगुणसुरादुःखभागित्वरूपानर्थं तद्वि-
 मोक्षे च तदभावमभिधाय 'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपस-

श्रुतप्रकाशिका

मघघतइति । यथापि विरोचनोऽपि प्रजापतिमुपासदत् तथाऽपि छयापुरपाचिगममाः तृप्ततया अपक्रान्तः अतस्त्वदनुचिः
 इन्द्र एवार्थान्स्वमुमुक्षया स्थिरइति सन्दिप्यत्वात्तद्विदेषः । 'तण्डपञ्चकस्यायं संश्लेषणाह-जागरितेति । 'नाहमत्र
 भोग्यं पश्यामि' इत्यस्यार्थमाह — तत्रतत्र भोग्यमपश्यत इति । 'य आत्मा' इत्यादिप्रजापतिवाक्य परिशुद्धजी-
 वस्वर्गाभिप्रायम् । तस्मिन्नापश्चादुपसन्नयोरिन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिरुपति 'य' एषोऽक्षणि पुरुषो हृदयत' इतिदिशा
 नेहातिपुरुषः परमात्मा 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याप्यास्यामि' इत्युपक्रम्य स्तमादवस्थ्याऽभिधानात् नचेह जीवस्या-
 सिनिःस्थितिरुपादिश्यते, किंतु अविकाराग्या जीवस्य स्थितिगती निश्चिंयते अतोऽक्षणेः जीवस्थितिगतिस्त्वत्वादाहणि
 हृदयत इत्युक्तम् अस्मिन्कर्मण्यस्य सामर्थ्यं दृष्टमितिवत् । ततश्च एहे स्थिवा निर्गच्छन् पुरुषो यथा यहादन्यः एवं
 शरीर स्थितिगतिमानात्मा देहातिरिक्त इत्युक्तं भवति । 'अमृतम्' इति निरतिशयस्वरूपवम् 'अभयम्' इति दुः-
 पामभिरन्वम् 'ब्रह्म' इत्यसङ्गुचिज्ञानतया बृहत् ब्रह्मात्मकं व वीर्यं, एव प्रजापतिहृदयानभिज्ञानेन छायापुरय उप-
 दिष्टसि मया पुनःपप्रच्छतः 'कतम एवः' इत्यादिना सर्वेष्वेतेषु मेधादिसानेषु परिख्यायते कतमएव इत्यर्थः । पुन
 श्चक्षुरदेहस्थानामभ्रमिदतयाऽवभासनादन्वयव्यतिरेकाम्यान् दर्शयितुमुदशारादब्रह्मणेन केवलदेहस्य वसनाभरणं चरुद्धृत-
 देहस्य च छायादर्शने प्रजापतिनियोगस्तयोस्तद्दर्शननोक्तम् । यथा वसनाभरणान्दिश्यव्यतिरेकाम्यामना मा, एवंचाक्षु-
 ष्यादिदृष्टारगोचरत्वाच्च, देहो नापेति प्रजापतेरभिरन्व । विरोचनो पक्वकषायत्वात्तावता तृप्तां जगाम । इन्द्रस्तु
 प्रजां रमिस्सन्धिमजानन्नपि देहस्यामृतत्वाभ्य वानुपपत्तिं दृष्ट्वा 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इति पुनरपस्काद, प्रजा-
 पतिस्तु जाग्रदशाया वसनादीनामिव जीवाच्छरीरस्यापगमाभाव द्युत्यतिरेको हृदंश इति भावा स्त्रापदहाभिमानिन आत्मन
 शय नदेहव्यतिरेकस्य स्वरागमत्वात् स्वप्रावरणमुपदिदेत् । तदभिप्रायान्भिन्नाः द्ररूपं च मृतत्वाभ्यवानुपपत्तिं ज नन्
 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इत्युपासदत् बाह्याभ्यन्तरदेवत्वमनुष्यत्वरामदेवाशैवापिदिक् वाः काहृद्यदिहेण स्वयप्रकाश-
 मा गान दर्शयत् सुप्तपरास्थामुपादिशत् । तदानीमपीन्द्रस्तदभिप्रायाशनेनामृतत्वामयत्वात्तनुपपत्त्या 'नाहमत्रभोग्यं
 पश्यामि' इत्युपसन्नोऽभूत्, एवमनतिरुपुट गहनमुपदिशतः प्रजापतेस्तात्पर्यमुक्तं शूश्रुपुण्योम्यतापरीचिक्षिपयेति 'मघ
 यन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना निश्चुष्टामस्वरूप स्पुटतरमुपादिशत् । तदुपदेशप्रकारमाह— शरीरस्याधिष्ठान
 तामित्यादिना । अथ मुक्तयवस्थोपदेश दर्शयति एवमेवैषसंप्रसादइति ॥

श्रीभाष्यम्

पद्यस्त्रेण रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां. ८.१२.२) इति जीवात्मनस्वरूपमेव शरीरविद्युक्तमुपदिदेश
' स उत्तम-पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन्ममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा श्वातिभिर्वा नोपजन्
स्मरन्निदं शरीरम् ' [८.१२.३] इति.

क्षुत्प्रकाशिका

एवमित्यादिकमुप-दानस्यायमभिप्रायः, ' अस्माच्छरीरात् ' इत्यादिवाक्यस्य परोत्तार्यो दार्ष्टान्तिकवाक्यानु
गुण-वाटदोषविश्वस्त इति तथाहि शरीरा-समुत्थान नाम श्रवणाननध्यानभ्यासरूपविवेकः । स्त्रेण रूपेणाभिनिष्प-
त्तिनाम प्रपञ्चविलापको वृत्तिरूपसाक्षात्कारः, तेन परज्योतिर्भवति ' उपसम्पद्य ' इति निर्देशो मुखं व्यादाय स्वगतिं
वदिति केचिद्व्याचक्षते । तद्युक्तम् समुत्थानशब्दस्य विवेकवाचित्वाभात् शरीरावपयो विवेक इति च पञ्चमी न पद्यते
तस्य द्वितीयार्थ-वाभावात् । शरीरादानु-विवेकश्चेदात्मनामिति भावहारः ' तयोर्धर्ममादृशमृतस्यमेति ' इत्यादिश्रुत्य-
न्तरेकार्थप्रत्यभिज्ञाविरोधश्च शरीराभिमानानुत्थानमिति चेत् शरीरशब्दस्य लक्षणा । शरीरादानु-विवेकश्चेत्
सशरीरस्य तत्सम्भवान्मोक्षस्य चाशरीरतालक्षण-वाक्यस्य वाक्यस्य मोक्षविषयत्वे न स्यादिति चेत् अविद्यादिमार्गमनस्य सूक्ष्म-
देहसापेक्ष-वाचिनेति गतवत एव सवासनसर्वाहयग्रहणाद्य मुख्यान्परमे कल्पेय मुक्तिदिग्दोषोदपक्षेः । स्वप्न-वृत्त-विवेक
तत्कृतत्वं च क्लृष्ट गत्यमवधोतक ' सम्पद्याधिर्भावः ' इति सूत्रविरोधश्च, नह्याविर्भूय सम्पत्तिरिति सूत्रम् । भेदप्रवि-
ल्यातिरेकेण परज्योतिर्भावनात्मकार्यान्तरसम्भवात् ' परज्योतिरुपसम्पद्य ' इति निर्देशवैयर्थ्यं च परज्योतिर्भावो नाम
न धर्मान्तरनिर्देशोपपत्त्युपपद्यते नचाधिर्भवति ननु परज्योतिर्भावो नाम अद्वितीयत्वम् । तेन निवर्तकज्ञानसाद्वितीय-
त्वव्युदास इति चेन्न सपत्तिशब्दस्येतरनिवृत्तिवाचित्वाभावात् । नहि पद्ये भवतीत्युक्ते दृष्टव्यमिदं किं चिदपि
भवति उपास्योत्तरसकर्मकत्वप्रतीतिस्वारस्यविरोधश्च । अस्य वाक्यस्यैवमयपरमे देहान्तोत्पत्त्यादकपूर्वक-व्यापि-
पूर्वहे ' अशरीरं वायु सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ' इत्युक्तवा ' अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नु. ' इति
वाक्यादीनां कर्मकतशरीराभावेन प्रियाप्रियानन्वय दर्शय वा ' तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परज्योतिरुप-
सम्पद्य स्त्रेण रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ' इत्युक्तम् । नहि वाक्यादीनामाकाशा-समुत्थाननाम विवेकज्ञानरूपं, आप्तु स्थिति-
स्वकार्यकरणयोर्ध्वदेशोऽभिप्रायः । परशब्दो वाक्यादीनां कारणत्वस्तुवाची । ज्योतिशब्दस्तु कारणानां कार्योपादनद्वारेण
तदभिधत्तिहेतुतया प्रयुक्तः वाक्यादीनि च स्वकारणद्रव्यमुपगम्य कार्यावस्था हिवा कारण-शब्देन रूपेण निदिष्टानि भवन्ति
चायुर्ज्ञानवृत्तवहादिरूपेण सप्तविध-व हिवा वायुवमात्रेणावतिष्ठते । विद्युच्च विद्यु-व हिवा तज्ज-वेन अज्ञान-वि-
ज्ञानादिप्रहाणेन स्वकारणभूतरूपेण एवं जीवश्च मार्गविशेषेण गत्वा परब्रह्मप्राप्यः स्वकार्यवस्थाप्रहाणेन परमा-
णावैर्मनीत्येवमर्थेसतिहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवाक्यसामञ्जस्य भवति ॥

अस्य वाक्यस्य मुपुतं वेपथ्वेऽप्युक्तद्वयानतिवृत्तिरनुसन्धेया । यतः ' अस्माच्छरीरात् ' इति वाक्यं न
मुक्तस्य जीवस्य स्वरूपैवप्रतिपादकम्, अतएव ' नासम्भवात् ' इति युक्तकारण भेदनिर्देशो न अविपरयोर्ज्ञानवे-
दाभिप्रायः, अपितु ज्योतिर्मालि-यादिकमिव परस्मिन्वित्कल्पितजीवभावमुत्प्रेक्षे जीवरूपस्यैव लक्षणाभिप्राय इति ता-
निरस्तम् वैवेकस्वरूपमपानिगीर्भावेदिनिर्देशो किं पलम् यावद्धेदिनिर्देशे न ईश्वरस्यालस्यारिभयप्रतिपक्षेन तावत्तदेवयावतिः पु-
नर्याथैस्यात् आस्तद्व्यापत्तेः पुरुषार्थ-वायु तस्यासंकारिव्यभिन्नचित्तये-दिनिर्देश इति चेत् ' इह पञ्चमिदं विदितं च ५.५.५-
नेन तस्य संसारितया तदेकवापत्तेरपुनर्याथैव की वारयेत् । अविद्यानिवृत्तौ तत्कल्पितपुनर्याथैव विदितं इति चेत्, —

श्रुतप्रकाशिका

तदत्र' इति वैयधिकरण्येन प्रथस्य 'एष आत्मा, परमाकाशशरीरक आत्मा' इति सामानाधिकरण्येनोत्तरम् ततश्च तदन्तर्वर्तिव फलितमिति चेन्न वैयधिकरण्येन, प्रथस्य वैयधिकरण्येन प्रतिवन्ने सम्भवति, सामानाधिकरण्येन, प्रतिवचन-कल्पनायोगात् । अस्मभवेहि तथा निर्वाह उपपद्यते, न केवल परमाकाशशरीरस्य हृदयान्तर्वर्तिव एतद्व्यकरणपर्याल्लेचन विद्वद्भ्यः सत्रादप्रमाणान्तराभावविध्वस्त च 'यो वेद निहितम्' इति वाक्यमनर्थोक्तिद्वयम् । 'परमेव्योमन् सोऽश्रुते' इत्यन्यसम्भवात् शाण्डिल्यविद्याया च 'आकाशात्मा' 'एषम् आत्मान्तर्हृदये' इत्यादिवाक्यैराकाशवत्सूक्ष्मस्वच्छव्यापिस्वरूपस्य हृदि वर्तमानत्वमुच्यते इत्यन्यथाऽऽहम्, अतोऽनुपपन्नमिदम् ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ दहराधिकरणम् ।

गूढार्थसङ्ग्रहः

'दहर उत्तरेभ्यः' सङ्गतिः श्रुतप्रकाशिकायामिवोक्ता । अत्र दहर. उत्तरेभ्य इति पदच्छेदः सिद्धान्ते परमो च समतः । दहरे उत्तरेभ्य इति नवीनाना पदच्छेदः, न्ययमते, दहरे भूताकाशे विद्यमान, परमा मा इति, तस्मिन्-दन्तः इत्यत्र अन्तश्शब्दार्थः परमात्मा । अत्र दहरे इति विग्रहकरणमात्रेण श्रुतौ द्विवार प्रयुक्तयोर्दहरशब्दयोर्मध्ये प्रथमदहरशब्दार्थं न विवक्षितः ; द्वितीयदहरशब्दार्थं एव विवक्षित इत्यत्र किं गुणकम्, इति विचारे 'तस्मिन्-यदन्तः, स्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यन्वयिद्यमानस्यान्वेयव्यवप्रतिपादनमेव । द्वितीयदहरशब्दार्थं एव दहरे इति सप्तम्यन्तस्य विवक्षा-गुणकम् ॥

अत्र किं तदत्र विद्यते—विजिज्ञासितव्यम्' इति प्रथस्य अन्वेष्टव्यं जिज्ञासितव्यशब्दघटनेन प्रतिवचनं पूर्वोक्तमिति, 'एष आत्माऽपहृतपाप्मा' इति वाक्ये 'उत्तरेभ्य' इत्यत्र विवक्षितमिति नवीनानामाशयः प्रतीयते । 'तदन्वेष्टव्यं, तद्वाय विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र विधि । मुक्तिपर्यन्तपरंपरया उत्तरत्र प्रतिपादनेन एतद्विद्याया-रसमाप्तिः समजनि 'अस्मिन्कामारसमाहिता' 'एष आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमृ युः' इत्युत्तरवाक्यम् । तत्र 'अस्मिन्' इत्यत्र 'एष आत्मा' इति वक्ष्यमाणः आत्मैव विवक्षितः । तत उत्तर 'तद्य इहात्मानमनुविद्य मजन्ति-इत्यत्र वेदनाभावे फलाभावः 'य इहा मानमनुविद्य मजन्ति' इत्यत्रात्मनः कामानां च वेदनेस्य फलशुचम् । आमतद्वृत्ति-धर्मयोः समुच्चित्य ज्ञानस्य फलाभिधानेन विदि घातुप्रयोगेण 'तस्मिन् यदन्तःसादन्वेष्टव्यम्, तद्वाय विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र आमतद्वृत्तिधर्मोणां समुच्चित्य ज्ञानस्यैव विधिरिति स्पष्ट निर्मातराणां विदुषाम् ॥

१। एष च 'य इहात्मानमनुविद्य—कामचारो भवति' इति वाक्ये आमतद्वृत्तिधर्मोणां समुच्चित्य ज्ञानस्य फल-निरूपणेन अत्रापि परमामतद्वृत्तिधर्मोः समुच्चित्य वेदनमेव विवक्षितम् । 'अस्मिन्कामारसमाहिता' 'एष आत्मा' इति वाक्ये अपहृतपाप्मावादीनां कामनाविषयत्व घटत इति नवीनानामपि समतम् । अतः सत्र 'सत्यान्कामान्' इत्यत्र एतान्कवाक्यगतविभ्रादेः न कामशब्दार्थं च परोक्षरीत्या (ब्र.वि.) युक्तम् । 'अस्मिन्कामारसमाहिताः' 'एताश्च सत्यान्कामान्' इति वाक्ये ब्रह्मशुक्तिकामाएव विवक्षिताः । 'एष सत्य ब्रह्मपुरमसि-कामाः' इति धर्मिण सत्यशब्दप्रयोगेण तद्वृत्तिधर्मोऽपहृतपाप्मावादिषु ब्रह्मदेव सत्यशब्दप्रयोगेण च धर्मिण तद्वृत्तिधर्मोणां च सत्यावमेव रूपं वर्तते इति बोधितम् ॥

श्रीभाष्यम्

अतो दहराकाशोऽनाघ्राताविद्याद्यजेपदोपगन्धः स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानचलैश्वर्यवीर्यशक्तिजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एव। प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टस्तु ' व्रन्ति त्वेयैर्न विच्छादयन्ति (छां.८.१०.२) इत्येवमादिभिरवर्णितकर्मनिमित्तदेहपरिग्रहः पश्चात्परं ज्योतिरुपसम्पद्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणस्वरूप इति न दहराकाशः ॥

सू-२१ अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

तस्य दहराकास्य परस्य ब्रह्मणः, अनुकारात् अयमपहतपाप्मत्वादिगुणको विमुक्तगन्धः प्रत्यगात्मा न दहराकाशः। तदनुकारः तत्साम्यम्। तथा हि प्रत्यगात्मनो विमुक्तस्य परब्रह्मानुकारश्च्युते ' यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपैति ' [मु.३.१.३] इति। अतोऽनुकर्ता प्रजापतियान्यनिर्दिष्टः। अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाशः ॥

सू-२२ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

संसारिणोऽपि मुक्तावस्थायां परमसाध्यापत्तिलक्षण परब्रह्मानुकारः स्मर्यते ' इदंज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ' (गी.१.३.२) इति। केचित् ' अनुकृतेस्तस्य च ' ' अपि स्मर्यते ' इति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं

द्युतप्रकाशिका

द-य-व स्फुटयति अतोदहरेति। यदा इह वाक्यशपसहस्ररूप बध्नुतेत्य व ' स्वाभाविकमित्यधिका शङ्का। साह सा-
द्विह्यविद्याया वाक्यशपसहस्ररूप बध्नुतेः प्रकरणरूपवाक्यशपेक्षयाऽपहतपाप्मत्वादिद्विज्ञ प्रबलमित्यधिकः परिहारः,
वस्तुसामर्थ्यं दर्शयति अनाघ्रातेत्यादिना। अत्र ज्ञानशक्त्यादयस्सत्यसद्ब्रह्मवपुलि वादुक्ताः ॥

एयमुपक्रमोपसंहारार्थमाह- प्रमाणान्तरेण परमा मा मनोरुपहतपाप्मत्वादीनां स्वाभाविक वास्वाभाविकत्वे रि ष्टे द्यु-
पद्यते अ-यथा ' अनुक्तमन्यतो प्राह्यम् ' इति न्यायादहरवाक्येऽपि मुक्तावस्थस्य गुणाष्टकान्वयो विवक्षितस्त्वादिति
शङ्कायामाह—

सू-अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

तथाभूतस्य तथामात्राभिनयशङ्काप्रतिशेषार्थमाह-तदनुकारस्तत्साम्यमिति। तददृश्यादिगुणानामे विवक्षितः
तेन त-मूलभूत गुणसाध्यमापे लक्षित भवति। सोऽस्य ' स्वच्छन्दवृत्तिरुपसदनुकारश्च्युते ' इत्यस्य गुणसाध्योपल-
क्षणार्थ—

सू-२१ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

' साम्यमुपैति ' इत्युक्ते केन धर्मिणा साधर्मित्वेधापूर्णायां ' मम साधर्म्यमागता. ' इति वचनमुपासम,
परीः इतमधिकरणेभेदमन्युं दूषयति केचिदित्यादिना। मारुतवधवणात् प्राकृतज्योतिरुपकान्तिशुश्रुषधर्मधिकारार्थे

श्रीभाष्यम्

१ 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिन्द्र विमोति' (सु १.२.१०) इत्यस्याश्रुतेः परब्रह्मपरत्यनिर्णयाय प्रवृत्तं वदन्ति । तत्तु 'अहदयत्वादिगुणको धर्माकेः' (शारी.१.२. २२) 'सुभ्याद्यायतनं स्वशब्दात्' (१.३.१) इत्यधिकरणद्वयेन तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मविप-
 २ 'त्यप्रतिपादनात् 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' (१.३.५) इत्यादिषु परस्य ब्रह्मणो भारुप-
 ३ 'त्वायगतेश्च पूर्वपक्षानुत्थानादयुक्तम्, सूत्राक्षरैरुच्यं च ॥

इति दहराधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिनः

युक्त इत्यत्रह-ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यादिषु । एकप्रकरणस्यैकाधिकरणनिरूप्य व ह्यधिकारद्वयात् । एतामुक्तिं अत्र तदभावादयुक्तमित्याभिप्रायः । ह वन्तरमाह-सूत्राक्षरिति । अनुकृतिरनुभानमिति हि परैरुक्तम् तदयुक्तम्, करोतिभ्यो रेकार्थं नामावात् 'तस्य च' इति श्रुतिप्रतीकोपादानामिदं युक्तम् तदयुक्तम् 'यदेव विद्ययेय' इतिवदित्किरणाभावात् तस्योऽनुकृतेरित्यन्वये स्वारसिञ्चपि तःप्रहाणेनार्थवर्णनं च क्लिष्टम् । यादवप्रकाशयितु 'अनुकृति अनुशब्दस्य करणम् इत्युक्तम् तदयुक्तं, यथा 'स्व रूप शब्दस्याशब्दसहा' इति परिभाषासिद्ध व्याकरणे शब्दस्वरूपोपादाने एवमस्मिन् छात्रे परिभाषाया अभावात्छन्दस्वरूपविषयायामिति करणस्य दर्शितं वाच्यं 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'आधाशस्तास्त्रिंशत्' इत्यादिष्विव प्रतिज्ञापणद्वामाव चशब्दवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयं सर्वसाधारणमभिप्रेतम् ॥

दहराकाशो भूताकाशः तदन्तर्वर्ती जीव इति पूर्वपक्ष कृत्वा दहराकाशे परमाकाशः, तदन्तर्वर्ती परमान्धेति सिद्धान्तितम् । तत्र तावत्पूर्वपक्षस्थितिरनुपपत्ता, भूताकाशान्तर्वर्ति वक्ष्य जीवासाधारण वाभावात् 'यस्य वायुदशरीरम्' 'य आकाशे तिष्ठन्' 'यस्याकाशदशरीरम्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मण भूताकाशान्तर्वर्तिनः परमा मन्वनिश्चयात् सिद्धान्ते च । 'किं तदत्र विद्यते यदन्वैष्टव्यम् यद्वायु विजिह्वासितव्यम्' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनसामञ्जस्य न भवति । नता-
 वत् 'उभे अस्मिन्वावापृथिवी' इत्यादिवाक्योक्त्यावापृथिव्यादिकं तदन्तर्वर्तीति प्रति-
 शास्यवाभावात् नहन्तर्वर्तिमात्रविषय प्रश्न, किंतु उपायभूता तर्वातिविषय 'अस्मिन्कामारसमाहिता' इति च नोत्तरम्, अस्मिन्नितिपद तावत् प्रकृतब्रह्मपुरविषयम् 'एतत्सत्य ब्रह्मपुरमस्मिन्कामारसमाहिता.' इतिहि श्रुतेः, परमाकाश एव ब्रह्मणः पुर शरीरस्य ब्रह्मपुरस्य तत्सम्बन्धादौपचारिकमिति पश्येत् पुरुष वदन्निब्रह्मपुरशब्दो दहराकाश-
 शक्यपरमाकाश पर इति व्याख्यात तत्तश्चास्मिन्निति परमाकाशनिर्देशस्यात् ॥

एव चधति कामशब्दः किं परमामपरः, उत तद्गुणपरः उत चावापृथिव्यादिपर न प्रथम बहुवचनान्तावात्, 'आत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामान्' इति भेदनिर्देशश्च । नद्वितीयः, परमामगुणाधारतया प्रतीयमान-
 नृत्पुरमात्मन्वापत्तौ, अस्मदीयपक्षपरिग्रहस्यात् नहि परमा मगुणानां धर्मो परमाकाशः । नतृतीयः, उपास्यरूपतदन्तर्व-
 र्तिमभ्योत्तरस्वावोगात् अन्तर्वर्तिप्रश्नोत्तर 'एष आत्मा' इति वाक्यमितिचेन्न एकवचनान्तस्यैतदन्तर्व-
 विषयत्वेन तदन्तर्वर्तिविषयवायोगात् । परमाकाशशरीरः परमा देवैतच्छब्देन पर मृश्यत इतिचेत् । तदप्युक्तम् परमा-
 काशान्तर्वर्तिविषयप्रश्नप्रतिवचनस्य परमाकाशविशिष्टविषय वायोगात्, नहि ग्रहविशिष्टस्य ग्रहमधिकरणम् । एष इतिपदं नप्रवृत्ताविषय किंतु बुद्धिस्थानवयमितिचेत् प्रकृतपरामर्शि वस्वारस्यभङ्ग । सच प्रकृतपरामर्शि वषमभवेऽनुपपन्नः, किं

श्रुतप्रकाशिका

तदत्र ' इति वैयधिकरण्येन प्रशस्य ' एष आत्मा, परमाकाशशरीरक आत्मा, ' इति सामानाधिकरण्येनोत्तरम् ततश्च तदन्तर्वर्तित्वं फलितमितिचेन्न वैयधिकरण्येन, प्रशस्य वैयधिकरण्येन प्रतिबन्धेन समवति, सामानाधिकरण्येन प्रतिवचन-कल्पनायोगात् । अत्र सम्भवेहि तथा निर्वाह उपपद्यते, न केवल परमाकाशशरीरस्य हृदयान्तर्वर्ति व एताप्रकरणपर्यालोचन विरुद्धम् सूत्रादप्रमाणान्तराभावविध्वस्त एव ' यो वेद निहितम् ' इति वाक्यमन्यथासिद्धम् । ' परमे व्योमन् सो ऽभ्युते ' इत्यन्यसम्भवात् शाण्डिल्यविद्याया च ' आकाशात्मा ' ' एषम आत्मान्तर्हृदये ' इत्यादिवाक्यैराकाशवत्सुक्ष्मस्वच्छव्यापिस्वरूपस्य हृदि वर्तमानत्वमुच्यते इत्यन्यथासिद्धम्, अतोऽनुपपन्नमिदम् ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ दहराधिकरणम् ॥

गूढार्थसङ्ग्रह

' दहर उत्तरेभ्य ' सङ्गति श्रुतप्रकाशिकायामेवोक्ता । अत्र दहर उत्तरेभ्य इति पदच्छेद सिद्धाते परमे च समत । दहर उत्तरेभ्य इति नवीनाना पदच्छेद, नव्यमते, दहरे भूताकाशे विद्यमान, परमा मा इति तास्मिन्-दन्त-इत्यत्र अन्तश्शब्दार्थं परमा मा । अत्र दहरे इति विग्रहकरणमात्रेण श्रुतौ द्विवार प्रयुक्तयोर्दहरशब्दयोर्मध्ये प्रथमदहरशब्दार्थं न विवक्षित, द्वितीयदहरशब्दार्थं एव विवक्षित इत्यत्र किं गुणकम्, इति विचारे ' तास्मि यद् तू स्तदन्वेष्टेभ्यम् ' इत्यन्तर्विद्यमानस्यान्वेभ्यमप्रतिपादनमेव । द्वितीयदहरशब्दार्थं एव दहरे इति सूत्रमन्तस्य विवक्षा-गुणकम् ॥

अत्र किं तदत्र विद्यत—विजिज्ञासितेभ्यम् ' इति प्रशस्य अदृष्टेय जिज्ञासितेभ्यश्चन्दघटेने प्रतिवचनं पूर्व नोक्तमिति, ' एष आत्माऽपहतपाप्मा ' इति वाक्य ' उत्तरेभ्य ' इत्यत्र विवक्षितमिति नवीनानामाशयं प्रतीयते । ' तदन्वेष्टेभ्यम्, तद्वाप विजिज्ञासितेभ्यम् ' इत्यत्र विधि । मुचिपर्यं तत्परम्परया उत्तरत्र प्रतिपादनेन एतादृशाया-रसमाप्तिं समजनि ' आस्मिन्कामारसमाहिता ' ' एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृशु इत्युत्तरवाक्यम् । तत्र ' आस्मिन् ' इत्यत्र ' एष आ मा ' इति वक्ष्यमाण आमेव विवक्षितः । तत्र उत्तर ' तद्य इहा मानमनुविद्य ब्रजन्ति इत्यत्र वेदनाभावे फलभावे ' य इहा मानमनुविद्य ब्रजन्ति ' इत्यत्रामन कामानां च वेदनेस्य फलमुक्तम् । आमतद्वृत्ति-धर्मयो समुच्चित्य ज्ञानस्य फलाभिधानेन विदि घातुप्रयोगेण ' तास्मिन् यदन्तस्त्वाद वेष्टेभ्यम्, तद्वाप विजिज्ञासितेभ्यम् ' इत्यत्र आ मतद्वृत्तिधर्माणा समुच्चित्य ज्ञानस्यैव विधिरिति स्पष्ट निर्मे सराणां विदुषाम् ॥

एव च ' य इहामानमनुविद्य—कामाचारे भवति ' इति वाक्ये आ मतद्वृत्तिधर्माणां समुच्चित्य ज्ञानस्य फल निरूपणेन अत्रापि परमामतद्वृत्तिधर्मयो समुच्चित्य वेदनमेव विवक्षितम् । ' अस्मिन्कामारसमाहिता ' ' एष आ मा ' इति वाक्ये अपहतपाप्मावर्दाना कामनायिपयत्वं यतंत इति नवीनानामपि समतम् । अत एव ' सत्याकामान् ' इत्यत्र एताकेशवकवगतपित्रादे' न कामशब्दार्थं य परोक्षरीत्या (न वि) क्तुषम् । ' अस्मिन्कामारसमाहिता ' ' एताश्च सत्या-कामान् ' इति वाक्ये ब्रह्मवृत्तिकामाएव विवक्षिता । ' एतन्स्य ब्रह्मपुरमस्मिन्कामा ' इति धर्मिणि सत्यशब्दप्रयोगेण तद्गतधर्मेष्वप्यपहतपाप्मावादिषु तद्भेदे सत्यशब्दप्रयोगेण च धर्मिण तद्वृत्तिधर्माणां च सत्यात्वमेव रूपं वर्तते ' इति बोधितम् ॥

गूढार्थसंग्रहः।

समुच्चिनोपासनावाक्ये 'उभे आस्मिन्वावागृथियथा' इत्यादिना पूर्वोक्ताः प्रथिष्यादयः 'संवेदि विवृलोककामे मरति' इत्यादिना संशयमागोचरिदास्यैव विवक्षिता इति परीक्षिनां दरणीया । प्रथिष्यादीनां कामनाविषयवेदानुष्ठेः ।
 केषांचित्परमाण्वकामनाविषयव्यमत्रानुक्तमापि विधादिजीवकामनाविषयत्वेमिति कल्पनमपि नष्टुतिवापदानुष्ठेयम् 'एतांश्च' इत्यनेनैव पर्याय विवक्षितांशलाभसंभवति । 'एतान् कामान्' इति पदद्वयवैषम्यमेव । सिद्धान्ततु घर्मिवत् घर्माणाः मपि कामनाविषयत्वं यतः न इति योचनमपि कामशब्दप्रयोगः) इत्येव कामनाशब्दप्रयोगः तत्तरीयऽपि कर्तते । 'सोऽमुंते सर्वान्घनान्तसह ब्रह्मणा विनश्चिनति' तत्र घर्मेषु कामनाभावे घर्मिणि कामना संभवतीति घर्माणां भवः प्राधान्ये बोधः विदुः 'छे'ति ब्रह्मणः अभाषान्यनिरदेशः ॥

एवमानन्दमयब्रह्मविद्यायां 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति निर्देशोऽपि गुणानामुक्तप्राधान्यादिवैवक्ष्येति भाष्ये एव स्पष्टम् । एतेन 'दहरोऽस्मिन्नन्तर... इत्यमिति वाक्येऽपि उच्यते द्वाक्यानुरोधेन समुच्चिनोपासनविवक्षायाः वेदोः मपि संमततया समुच्चिनोपासने विवक्षिते अन्तस्वपदायानामुपासनविधाने गुणानामुक्तप्राधान्यादिवैवक्ष्ये मूलमिति सिद्धान्ते कामशब्देन सूचितं भवति । परन्तु तस्य वैषम्यमेव, अतः 'अस्मिन्कामारसमाहिताः' 'एतांश्च कल्याणकामान्' इत्युभयत्र कामशब्दनिर्देशेन 'अस्मिन्कामाः' इति सप्तम्यन्तनिर्देशेन च सप्तम्यः गुणानां प्राधान्यादिवैवक्ष्ये 'तस्मिन्त्यदन्त इत्यन्तरशब्दायंप्रधानकनिर्देशः । 'तस्मिन्त्यदन्तस्त्वन्वेष्टयम्' इति वाक्ये तच्छब्दस्य तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वात्वेष्टयम् वाचोपासने समुच्चिनोपासने सिद्धान्त एवेति तात्पर्येणोच्यते वाक्यानुसारेण च भाष्योक्तार्थ एव युक्तः ॥

'नवीनमतोऽपि 'य आत्मानोऽपहंतपांभो' इति वाक्यस्योत्तरवाक्यतया उपादानेनात्र अपहंतपांभोवादिगुणविशिष्टोपासनेत्येवोक्त्या । तथा 'इहामानमनुविद्य प्रजःत्येतांश्च कल्याणकामान्' इत्यत्र समुच्चिनोपासनेत्य स्पष्टमुक्त्या गुणविशिष्टोपासनेत्येवोक्त्या 'तस्मिन्त्यदन्तः' इत्यत्र विरोधिनमिति वाच्यम् ; एवंस्थिते 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्त्यदन्तस्त्वन्वेष्टयम्' इति वाक्येन श्रुत्यन्तरानुरोधेन भूताकाशस्वपरमाण्वोपासनेमेव विवक्षितमित्यभिप्रेत्य अन्तरशब्दोपरमात्मनि निर्णयोऽपि निरवकाशः । समुच्चिनोपासनेपूर्यकं 'अस्मिन्कामारसमाहिताः' इति वाक्ये 'अस्मिन्' इति सप्तम्यन्तेन 'तस्मिन्त्यदन्तः' इत्येतेद्वयवाक्यसमान एवात्रापि वाक्यार्थ इति स्पुष्ट प्रतीत्या तथा विवक्षाऽङ्गीकारेणोपासनेत्येवोक्त्या । श्रुत्यन्तरादस्याश्रुतेः वेदश्रवणमपि प्रतीयते 'अथ यदिदमस्मिन्नक्षपुरे दहरे पुण्डरीके वेदम्' इत्यनेन नगरप्रतीत्या राजा प्रतीयते । अतएव 'यथाऽनुशासनम्' इत्युत्तरत्र राजशासनकतिनमपि संज्ञितम् । 'एतस्य वा अक्षय्यमशासनं' (य) इति श्रुत्यन्तरानुसारेण च 'दहरे पुण्डरीके वेदम्' इति वेदमशब्दनिर्देशः राजश्रुतापर्येण, एवमथेष्टादिविचिन्तनेन नवीनोद्बोद्धश्रुत्यन्तरेकार्ये नैव विवक्षितमिति प्रतीयते इति भूताकाशस्य न 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इत्यत्र विवक्षा । एतेन 'दहरे' इति पदच्छेदोऽपि न सूत्रकाराममतः । तथा श्रुत्यभावात् प्रथमान्ततयेव दहरेऽशब्दस्य सत्त्वात् 'अल्पश्रुतेः' इति सूत्रे 'अर्मकीकसत्त्वात्' इति सूत्रे च 'निवाय्भवात्' इत्युक्तार्थस्य विवक्षा नवीनानामपि समता । तत्र 'अर्मकीकसत्त्वात्' इत्यत्र ओकशब्दः यदवाची । तत्र अर्मकः ओकः अल्पपरिमाणः इत्येकोऽर्थः । 'अल्पोक्तत्वात्' इत्यनेनैव तथाऽर्थसंभवे एव निर्देशवैषम्यव्याप्यापुपपत्त्या अर्मकस्य यदोक्तः तदेव परमाण्वेन ओकः इत्यस्यस्य सूत्रेणोपासनेन विवक्षितत्वेन शाण्डिल्यव्यावाक्यवत् अत्रापि हृदयरूपात्परिमाणदेशसम्भवस्य एतन्मन्त्रे परमाण्वेन प्रतिपादनेन शब्दस्य हृदयसम्भवस्य श्रुतिवृत्तया तत्रैव परमाण्वोऽपि हृदयसम्भवस्य प्रतिपादनस्यापि इत्येव तादृशवद्वेदमन्त्रे अतश्च तदनुसारेणैवार्थः । एतेन आकाशशब्दात्परमात्मत्वे श्रुतौ विवक्षितमिति सिद्धम् ॥

गुह्यार्थसंग्रहः

तत्र सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे { विवक्षितगुणोपपत्तेश्च } इति शब्दे गुणानामभिधानेत्तात्रापि, अपहृतपाप्मत्वादिगुणानां प्राधान्येन, विषया सूत्रकृदभिमतैति सिद्धयति । एतेन राजकुमारनयस्य द्रमिडाचार्येण मन्तस्य श्रुतिसूत्राणां पर्यायवपुःसिद्धा । अतएव अपहृतपाप्मत्वादिगुणानां जीवेऽपि संभवः जीवस्य शानानन्दाद्याविर्भावश्चात्र तदवभाषणः राजकुमारन्यायसुपोद्बल्यति । तदेतत्सर्वमभिप्रत्यापयैव 'उत्तरेभ्यः' इति बहुवचननिर्देशः । एतमेव सर्वमभिप्रत्याचार्यपादैः 'दहृकुहरे देवास्तन्नन् निषद्वरदीपिका निपातितान्वापत्यादिसावतीगणितक्रमत् । अथमनिमिहनस्तिस्मिन्काले रूपेण शताधिकः मकृतकपुरप्रस्थानार्थं प्रवेशयति प्रभुः ॥' इत्यनुग्रहीतम् । 'दहरविद्यायां शतैकैका च' इति श्रुतौ; मूढन्यन्याया गमनं वक्षते । 'हादांनुग्रहीतश्शताधिकया' इति सूत्रम् । अत्र 'यदिदमस्मिन्नहापुरे दहरेः पुण्डरीकं वेदमद्गुरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति सर्वज्ञनुद्दयवर्तित्वमेव प्रतिपादयति । तेन 'सर्वभूताधिवासं मां... सर्वानुग्राहकत्वेन' इति श्रुत्युक्तार्थः अत्रापि विवक्षित इति प्रतीयते । भूतेषु वासस्य सर्वानुग्राहकत्वोत्तया एतच्छ्रुत्यनुसारेणैव 'हादांनुग्रहीत' इति सूत्रकृतिक्रिष्य । ईशक्तिर्माधिकरणे, ध्यानस्य यत्फलं तदपि सर्वेषां सममेव, ननु तत्तममावापन्नं नापि क्रममुक्तिफलमित्यपि सिद्धयति । एवं 'सामानिः... ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र ब्रह्मलोकोऽपि नचतुर्भुजलोकः प्राप्यब्रह्मणि पुरुषशब्दप्रयोगात् 'एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परप्योतिरुपसंपद्य' इत्यादौ 'सउत्तमः पुरुषः' इत्यत्र उत्तमपुरुषशब्दप्रयोगेण 'अस्माल्लोकात्समुत्थाय' इत्युत्क्रान्तिपूर्वकगमानस्याभिधानेन 'जक्षन्हीन्दनममाणः' इति क्रिया प्रतिपादनेन च प्राप्यब्रह्मलोकः परब्रह्मलोक एव नापरब्रह्मलोक इति निश्चयसम्भवात् ॥

स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत ? इति स्वरूपाविर्भावस्य शानानन्दादिसाम्यपर्यवसिताया, सिद्धान्तगुणव्यवभाषणतया भूमविद्यायां सर्वेह पश्यः पश्यति इत्युपक्रमदर्शनं मुक्तिर्कालिकमेव । प्रशेषनिष्पत्त्या 'सर्वेश्वरः' इति मुक्तस्य सर्वेश्वरं द्वेषा प्रतिपाद्यत इति ईशक्तिर्माधिकरणे सोऽर्थो विवक्षितः । 'परापरं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यत्र सर्वेश्वरीरि पुरुषेषु सर्वज्ञमन्त्रश नष्टन इति तत्रापि सर्वसाक्षात्कारो विवक्षितः ॥

एतेन शुभ्वाचधिकरणे परमसाम्यश्रुतेः सर्वविषयज्ञानानन्दवत्त्वेन साम्यपरत्वमधिकरणचतुष्टये विषयदानं श्रुतिः पर्यालोचनायां निर्मास्यैरवश्यमङ्गीकर्णायमिति सिद्धम् । तत्रश्च दहरविद्यासुगुणविद्या भूमविद्या निर्गुणविद्योति परेषां कल्पना निरवकाशा ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च 'य इहात्मानमनुवृत्तिं ब्रजन्त्येतांश्च सर्वाकामान् तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचरो भवति' 'य इहात्मानमनुवृत्तिं ब्रजन्त्येतांश्च सर्वाकामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचरो भवति' इत्यत्र धर्मधाम्यवेदनतदभावयोः फलभेदः प्रतिपादितः । तत्रोभयवेदनस्य ध्यानपर्यवसितस्य श्रुतिः फलमिति पूर्वमभिहितम् । अत्र वेदनस्य संभावनासत्त्वेऽपि वेदनप्रतिषेधकसद्भावात् वेदनं नसुलभमिति मनसि निघाय वेदनस्य सम्भवात्तदवयवोक्तं हेतुनाऽपि परमानपरत्वं दहराकाशस्य सिद्धयतीत्याह— गतिशब्दाभ्यामिति ॥

एवमेवेमासर्वाः प्रजाः— अत्युत्तमाह प्रयुदाः' इति श्रुतिः । 'त इमे इत्याः प्रजाः' इति तत्रैव श्रुतिः इदं च श्रुतिद्वयं धर्मिणां धर्माणां च कर्मणा प्रतिबन्धकं ज्ञानाभावपरम् । 'सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः' इति वेदनस्य संभावितत्वदर्शनपरम् । गमनं च नाडीपूर्वकपुरोतदेशगमनकारिण्यम् । 'ताभिः प्रत्यवस्य पुरीततितते' इत्यस्य वेदनमायो नाडीषु तन्त्रतेरात्मनि च 'इत्युपपादादिव्यवभाषणत्वात् । ब्रह्मलोकम्' इत्यत्र लोकशब्दः 'लोकदशाने' इति शब्दानु निश्चयः साक्षात्कारयोग्यपरः । योग्यता च सुप्तौ इन्द्रियाणां विषयान्तगुरुत्वेन इन्द्रियाणां विषयान्तात्पर्यत्वात् । भावमात्रं नब्रह्मसाक्षात्कारसाधकं भवति, कर्मरूपप्रतिषेधकसद्भावात् कर्म च भगवत्प्रतिष्ठापरम् भगवत्प्रतिष्ठापनानुरोधे

गूढार्थसंग्रहः

नेत्रं वर्तत एव भगवदनुग्रह इति पूर्वं ' यथा ह्येवमेव प्रजा अन्वाविशति यथाऽनुशासनम् ' (उां ८.६ ५) इत्युक्तम्, शासनानुज्ञातिश्च धर्मधर्ममयाविषययेदनसत्त्वएवेति भगवन्निरग्रहस्वरूपकर्मसद्भावैरेव साक्षा कारामाव । एवमर्थविरोधस्याप उक्ते ' एष सप्रसादोऽस्मान्छरीरा समुःथाय परःप्योतिरुपसपद्य स्वन रूपणामिनिष्पद्यते ' इति कर्मसंबन्धविनिर्मुक्तस्य अप्राकृतदेशविशेष दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टसम्पत्तिकाले वक्ष्यमाणस्य साक्षा कारस्यच वैलक्षण्य प्रतिपादितं भवति एतेन सुप्रतिकालिकगुणमनस्य मुक्तिकालिकगमनस्य च विशेषं श्रुतौ प्रातर्पादिता भवति । तेन यथा सुप्रतिकाले परमात्मगमने तु स्वाभावमाप्तम्, शान्तानन्तरकालिकगमनकाले स्विगुणसाक्षा कारोऽपि । एवमस्वादानं श्रुतौ लोकभेदेन प्रतीयते श्रुतिः ब्रह्मलोकशब्द ब्रह्मशब्दपर्यवसित इत्युभय ' गतिशब्दाभ्याम् ' इत्यत्र विवाचितम् । 'तथ ही'ति पठ पूर्वोक्तार्थो पपादकएवोत्तरम् य इति बोधकम् । अतएव ' दृष्ट लिङ्ग च ' इति गतिशब्दरूपायैद्वयमेवाभिप्रेति । 'दृष्ट'मिति पठोः सुदानं श्रुत्यन्तरोक्तवतात्पर्येण दाशघातोः श्रुत्यन्तरबोधता पर्येण सूत्रे प्रयोगात् । श्रुत्यन्तेर ' सता सोभ्यु तदा सपञ्चो सुवृत्ति ' इति ब्रह्मगमनस्यैव प्रतिपादनेन 'अहरहर्गच्छत्य एत ब्रह्मलोकम् ' इत्यत्रापि ब्रह्मगमनमव विवाचितम् । नब्रह्मा विक्रान्देशगमनम् । 'लिङ्ग च' गमन शब्दश्च उभयमापि दहरस्य परमा मवे लिङ्ग च भवतीत्यर्थः ॥

१. ' धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नपलट्ये ' सूत्र अस्ये पुत्रेरेवमाशय । अस्य पूर्वसंस्कारवाक्ये प्रतिपक्षस्य परमात्मनोऽपि धृति महिमरूपा तस्यास्मिन्नपलट्येपरित्यक्तं । एतेन अक्षरवाक्यविषयभूत दहरवाक्यविषयभूत कैःच एकत्र सगुणरूपमन्यत्र निरगुणरूपं च नास्तीति सूच्यते । ' धृतेश्च ' इत्यनभिधाय ' धृतेश्च महिम्नः ' इत्यभिधानेन धृतिरूपम् हिमा तदातिरिक्तमहिमा च इति स्वशब्देन समुधीयत धृति शासनाधीना अधराधिकरणे निर्णीता । एव च स्वभाव मक कवया वदन्तिःकाल तथाऽप्य परिशुद्धमाना । दवस्यैप महिमातु लाक यनद भ्रायते ब्रह्मचक्रम् ' इति श्रुत्युक्तार्थं प्रकाशनेन सृष्ट वक्ष्यमाणसूत्राद्यप्रयाजनव्यतिरेकेण स्वभावरूपं च न श्रुतौ विवाशेतमित्यर्थोऽपि सूचिता भवति । अथ 'यस्मात्मा सधेनुर्विद्युति ' इत्यत्र धारण प्रतिपाद्यत । लोकासम्भेदकर धारण ' एतस्य वा अधरस्य प्रशासन ' इत्यन्तर्विद्याया धारण तदातिरिक्तमहिमाचेति महिमद्वय प्रतिपादितं भवति । एव बृहदारण्यक सृष्ट ' एष भूताविपतिरेषधेत् ' तदातिरिक्तमहिमद्वय प्रतिपादितम् । अत्र महिमशब्दप्रयागण वाक्यत्रयेऽपि महिमवान् राजा प्रतिपादित इति विरब्रह्मणः शब्देः प्रतिपादितम् ॥

२. एव सूत्रे 'दहरशब्दवाच्य व परमा मनस्साचितम् । अथ जीवस्यापि तत्र प्रकरण प्रतिपादनं श्रुतौ न भवतीति यद्वापामाह-इतरेत्यादि । सः इतरएव इतरपरमशार्दिदित्येव असम्भवात् अपहृतपात्मचयोग्ये वेऽपि जीवस्य अपहृतपा प्पवादि न सम्भवतीत्यत्र जाग्रत्प्रमुत्पत्यवस्थावत जीवस्य कर्मपरवश वन अपहृतपात्प वादकमभव पूर्वमुक्तं, अत्र 'दहर उत्तरम्यः ' इति प्रथमसूत्रम् । एतेन दहरविद्यावाक्यमव विषय इति स्पष्टं भाषितं भवति । ' इतरपरमशार्त्स इतिचेन्नासम्भवात् ' इति सूत्रं ' एष सप्रसादोऽस्मान्छरीरा समुःथाय परःप्योतिरुपसपद्य स्वन रूपणामि निष्पद्यते ' इति वाक्य वाक्य इति सर्वैरभ्युपगतम् । एवमभ्युपगतं दहरविद्यावाक्यार्थं धृतिरिदानांमव स्मजनीता सर्वैरभ्युपगतं भवति ॥

एतदनन्तरम् ' उत्तराशेषेदाविभूतस्वरूपस्तु ' इति सूत्र उत्तरशब्दंन कस्योपादानमिति च तनीयम् । तत्र सूत्र क्रमपर्यालोचनायां दहरवाक्यात्तरवाक्यमित्येव प्रतीयत, तत्र प्रजापतिविद्यावाक्यमेव भवतीति ' उत्तरात् ' प्रजापतिवाक्यात् इत्युक्तम् ' एवम आ मा ' इति वाक्य एवान्ते ' इतिह प्रजापतिववाच ' इतिस्वरूपक्रम इति सूत्रस्वरस्य सिद्धाते ।

गूढार्थसंग्रहः

परमते 'प्रजापतिविद्यायामुत्तरम्' 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमःपुरुषः' इति वाक्यस्य विषयत्वे जीवब्रह्मणोरभेद-
स्यैव प्रतिविपादयित्वात्वेन 'उदर्थस्य तद्वै अकथनं कुतः ?' तत्र बीजं किं ? प्राथमिकवाक्यपरित्यागे वा किं बीजम् ?
'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति सिद्धान्ते युक्तिप्रदर्शनमपि जीवब्रह्मणोरभेदेन स्वरूपम् ॥

नध्यमते 'जघ्नाङ्गीकृतमेमाणः' इति वाक्यस्य विषयत्वकल्पने न एषकाराशयानुगुणम् । दहरविद्यावाच्योत्तर
वाक्यसामान्यत्वात् नित्यं निर्वाच्यते । जघ्नाङ्गीकृतमेमाणः । जघ्नाङ्गीकृतमेमाणः । एतेन नध्यमते
असम्भवातिराकरणं न संभवति । सिद्धान्ते तु अपहृतवाप्यन्वादिः साक्षात्प्रतिपादकवाक्यसद्भावात् असम्भवातिराकरणम् ।
आत्मसुहृद्स्य परमानिनि प्रसिद्धया परमात्मपरमिते वाक्यमिति नवीनानामाद्यः । एवंभङ्गीकार 'अथ यो वेदेदं
जिप्राणीति संभाम्ना गन्धाय प्राणम्' इत्यादीनां बहूनां वाक्यानां गौणार्थकल्पनाप्रसङ्गात् । एतेनोऽपि नायमर्थसं-
भ्रमः । आविर्भूतस्वरूपस्तु इत्यत्र 'अथ यो वेदेदं जिप्राणीति संभाम्ना' इत्यत्र वक्ष्यमाणवाक्यं 'नवीनैरप्यपह-
ृतवाप्यन्वादायः मुक्तबीजोऽप्यङ्गीक्रियते । एवं 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रकृतेः नवीनाभिमतार्थः परामितार्थश्च
नैव संमतः । छान्दोग्यवाक्यानि धारिणोपसम्भवे तत्परित्यज्य 'पुत्रगणिकरणाविषयवाक्यकल्पनायाः' अन्त्याव्यवार्त् ।
स्वस्वारस्यविरोधाच्च । 'तमेव' श्रान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतिर्मतद्वयेऽपि विदयतयोप्राप्ता । 'अथ' यदि विषयवाक्यत्वं
सूत्रकृतमभिमतमविष्यत् तदा 'अनुमानात्तस्य च' इत्येव सूत्रमकरिष्यत् । अनुकृतिः अनुकार इत्यादयः सहस्रधर्म-
वद्वेषकांशब्दाः । 'दहरविद्यायां परमात्मनि अपहृतवाप्यन्वादिप्रमाणमिधायाः' परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते' इति सूक्तस्यापि तदर्थमिधिभावकथनेन 'य आत्माऽपहृतवाप्या' इत्यादिना तानेव धर्मान्विशिष्यामिधायां जाम्बवन्
सुपुत्रयवस्यानिरूपेणानन्तरं जीवस्वरूपनिर्धारणपूर्वकं । 'एष संप्रसादोऽस्मान्छरीरांसमुत्पाया परं ज्योतिरुपसम्पद्य' स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते उदत्तमःपुरुषः' इत्यादिभिधानात् (नित्यं हि नास्ति जगतिभूतं स्यावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुत्र्ये वासु-
देवं सनातनम्) । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने' इति स्मृतिद्वयेन
धर्माः एवमभिधानेन । पूर्वपरमात्मगतत्वेनोक्तानां हि जीवोऽङ्गीकारसम्भवति । स्वगतधर्मसम्बन्धः परमात्मसम्बन्धः पूर्व
दहरवाक्यैरेव सिद्धः । 'सत्तमःपुरुष' इति वाक्ये तु 'दहराऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति प्रागुक्तदहरकाशाभेदबो-
धनायः प्राप्यस्य परलोत्तया अनन्तरं तस्यैव उत्तमशब्देन निर्देशोचित्यात् । अविशेषेण सर्वहृदयान्तर्बर्तित्वस्य प्रति-
पादने पुरुषशब्दार्थस्यापि प्रतिपादनप्रायश्चित् । 'पुरुषशब्दाद्यो वासुदेवः' यद्भूतेषु वसत्यपि सर्वानुप्राहकत्वेन 'इति
ब्रह्मसिद्धान्तरोधेन 'नित्यं हि नास्ति जगतिभूतं स्यावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुरुषे वासुदेवं सनातनम्' 'भगवानिति शब्दोः
ऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने' इति स्मृतिद्वयेन च सर्वहृदयपुण्डरीके स्थिते निष्पद्येन
राजकुमारनयेन राजपुत्राणामन्तरं भूतानां राजसमानभोगवत्, अत्राप्यपहृतवाप्यन्वादिज्ञानानन्दाद्यनन्तरसर्वगुणसाम्यं
संभवतीत्याशयः सूत्रकर्तुरिति निर्मत्तराणां स्फुटम् । इममर्थं गीताचार्योऽपि प्रीतिं सचयति-अपि स्मरति इति ॥

इति दहराधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१३ दहर उत्तरेभ्यः [१.३.१३]

‘अथ यदिदमस्मिन्नहापुरे दहर पुण्डरीक वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन्-यद-तस्माद-वेष्टव्यम् । तद्वाव विभिन्नसितम्’ इत्यत्र दहराकाशशब्दनिर्दिष्टः पश्चात्, उत्तरेभ्यः वाक्वचनस्यः तदसाधारणस्येति । उत्तरत्र दहराकाशस्य सर्वाधारतयाऽपि महत्त्वमभिधाय, अतस्तस्य ब्रह्माख्यपुरुषमिति निर्दिश्य तस्मिन् ब्रह्माख्ये दहराकाशे कामा समाहिता इत्युक्ते कोऽयं दहराकाशः ? के च कामाः ? इत्यपेक्षायाम् ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा’ (छा.८.१.५) इत्यारभ्य ‘सत्यकामसत्यसङ्कल्पः’ (८.१.५) इत्यन्तरेण दहरोकाश आत्मा, ‘कामाश्च अपहतपाप्मात्वादयः तद्विशेषण गुणा इति हि ज्ञापयति । ‘दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशास्तस्मिन्-यद-तस्माद-वेष्टव्यम्’ (८.१.१) इत्यत्र दहराकाशशब्दस्यैतद्विती च यत् तदुभयमन्वेष्टव्यमिति युक्तमिति विशयते । ‘अथ यद्दहामानुमुविषु ब्रह्मन्त्येतांश्च सत्याकामान्’ इति व्यज्यते

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च (१.३.१४)

‘एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा.८.३.२) इत्यहरहस्यसर्वासां प्रजानाम् जानतीनां दहराकाशोपरि गतिः वर्तनम्, दहराकाशसमानाधिकरणो ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाश पर ब्रह्मति ज्ञापयति तथास्यैव च सर्वासां परमात्मोपरि वर्तमानत्वं दृष्टम्, ‘तस्मिन्-लोकादिश्चिन्तासर्वे’ (कठ.२.६.१), ‘तदक्षरे परमे प्रजाः’ (नारायण.६.१.३) इत्यादौ । ब्रह्मलोकशब्दश्च ‘एष ब्रह्मलोक’ (बृ.६.३.३३) इत्यादौ, अन्यत्र दर्शनाभावोऽपि इदमेव पर्याप्तम् अस्य पश्चात्तस्यै लिङ्गम् यद्दहराकाशोपरि सर्वस्य वर्तमानं वम् ब्रह्मलोकशब्दश्च ॥

सू-१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (१.३.१५)

‘अर्थं य आत्मा सचेतुर्विधृति’ (छा.८.४.१) इति जगद्ध्ये परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन् दहराकाशे उपलब्धे आर्यपरः ; सा हि परमात्ममहिमा, ‘एष सचेतुर्विचरणः’ (बृ.६.४.३२) इत्यादिश्रुतेः ॥

सू-१६ प्रसिद्धेश्च (१-३-१६)

आकाशशब्दस्य ‘यदेष आकाशे आनन्दः’ (ति.ध्नि-६.७.१) इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेश्च पर, सत्यस- हृत्परवादिगुणवृन्दोपबृंहिता प्रसिद्धिः भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यर्थः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१,३,१७)

‘अथ यदपसम्भवादः’ (छा.८.३.४), इतीतरस्य जीवस्य परामर्शात् प्रकृताकाशस्य इति चेत्—नेति तत्र उच्यते ज्ञानां तत्रासम्भवात्-॥

सर्वाभ्यन्वाजन्वसत्य वाचमिषाय, 'अस्मिन्कामासमादिताः' (छा.८.१.५) इत्युक्त्वाऽन्वैर्निर्मादयेष्ट्याः कामा इति प्रतीयन्त, कांऽयं दहराकाशान्दनिर्दिष्टः ? के तदाभ्याः कामाः ? इत्यपेक्षायां 'एष आमाऽपहतपाप्म' इत्यारभ्य 'सत्यमङ्ग्यः' (८.१.५) इत्यन्तेन आकाशान्दनिर्दिष्टः आमा, कामाश्चापहतपाप्म वाटदस्वद्विष्टेषु भूता इति प्रतिपादयद्वाक्यमपहतपाप्मत्वादिवागिष्टपरमानान्नाह । उपक्रमेचान्वेष्टस्यत्या प्रतिपात आकाशः आमा, एतद्विशेषण-भूताः अपहतपाप्मत्वादयः कामा इति वाक्यं शानयत् 'अथ यद्वा मानमनुविद्यं ब्रजन्त्येतांश्च सत्यमङ्ग्यं न रतेर्वाक्येषु लोकेषु कामचारो भवति' (८.१.६) इत्युपसहरति । अतोऽयं दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिवागिष्टः (८.१.६) इति प्रतीयते, न भूताकाशादिति । एतदहस्मिन्वाक्ये 'अथ य एष संसादोऽस्मान्तरा सुकथाय' (८.१.४) इति प्रत्यगा मप्रतीतिः, तस्योत्तरत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणक वाचनमात्, प्रत्यगाभैव दहराकाश इति पूर्वपक्षी मन्यते सादातीतु प्रत्यगा मा कर्मपरवशतया जागरितस्वप्नसुषुप्तयाद्यस्याभि-तिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः परमा मानसुपसङ्घः तद्व्यमादादावित्भूतगुणकः प्रजापतिवाक्ये प्रतिपादितः । दहराकाशस्यत्विरोहितनिरपेक्षत्वात् (८.१.६) इति प्रत्यगा म-न्यत्वस्मान्नात्रयजगाद्विधरणसमस्तचित्चिद्रस्तुनियमनाद्यनन्तगुणकः प्रतिपन्न इति नाथ प्रत्यगा मा दहराकाशः अपि तु पर-माभिधेयति मन्यते । सूत्रार्थम्—दहराकाशः पर ब्रह्म, उत्तरेभ्यः उत्तरवाक्यगतयोऽपहतपाप्मत्वादिपद्ममासाधारण धर्मयो हेतुभ्यः ॥

सू-१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च (१.३.१४)

अस्मिन्दहराकाशे सर्वांशं प्रजानामजानतीनामहरर्षो गतिश्श्रूयते, यश्च दहराकाशावमर्शरूपैतच्छब्दरुमांशानादि करणतया प्रयुक्तो ब्रह्मलोकशब्दः, ताभ्यां दहरकाशः परब्रह्मेत्यगम्य, 'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितम्पशेश उपयुंवरि सञ्चरन्तो नान्दिदुरेवमेवेमासर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं नविन्देष्टुमृतेनहि प्रमूढाः' (छा.८.३.२) इति, तथाहि दृष्टम्—तथाह्यन्यत्र परस्मिन्ब्रह्मण्येव गमनं दृष्टम्—'एवमेव एतु सोम्येमासर्वाः प्रजास्सति सद्य नविदु-स्सति सभ्यस्यामह इति' (६.८.२) इति ; 'सत आगम्य नविदुस्सत आग-च्छामस्ति' (६.१०.२) इति, तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मण्येव दृष्टः 'एष ब्रह्मलोकस्यग्राहति होवाच' (बृ.६.३.३३) इति । किञ्च—माभूदन्यत्र दर्शनम् अस्मिन्प्रकरणे सर्वांशं प्रजानां श्रयमाणमहरहर्गमनं, ब्रह्मलोकशब्दश्च दहर काशस्य परमायवे पर्याप्तं लिङ्गम् । च्य-दोऽय्यचारणे एतदेव पर्याप्तमित्यर्थः ॥

सू-१५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः [१.३.१५]

अस्य पृथ्वाख्यस्य परमान्तो माहिप्रः अस्मिन्दहराकाशे उपलब्धेय परमान्ता धृतिः—जगद्विधरण परिणामनो महिमेत्यन्यत्रावगम्यते । 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषु भूतपाल एष सेतुर्विर्ण एषा लोकानामसम्भेदाय' (बृ.६.४.२२) इति । साचास्मिन्दहराकाशे उपलभ्यते 'अथ य आ मा ससेतुर्विधृतिरेषा लोकानामसम्भेदाय' (छा.८.४.१) इति

सू-१६ प्रसिद्धेश्च (१.३.१६)

'कोहोवान्या कः प्रप्यात् । यदेव आकाश आनन्दो नस्यात्' (ते.आन.२.४.७) 'सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपचयन्ते' (छा.१.१.१) इत्यादिर्वाकाशशब्देस्य परस्मिन् ब्रह्मणि प्रसिद्धे । आकाशशब्द एव परमा मर्षमविशेषितो भूताकाशश्चा निवर्तयतीत्यर्थः ॥

सू-१७ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१.३.१७)

परमान्न इतरः जीवः ; 'अथ यद्य सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु धाय' (छा.८.३४) इति जीवपरामर्शात् एव दहराकाश इति चेत्—तत्र, पूर्वोक्तानां गुणानां तस्मिन्नसम्भवात् ॥

सू-१८ उत्तराच्चेदाधिर्भूतस्वरूपस्तु (१.३.१८)

उक्त्यात् प्रजापतिवाक्यात्, अपहतपाप्मत्वादिगुणको जीवोऽवगम्यत इति चेत्—रक्ष, जागरिताद्यवस्थाभिरनादिकालप्रवृत्ताभिः पुण्यपापरूपकर्ममूलाभिः तिर्रोहितगुणकः परब्रह्मोपासनजनितऽनुपसम्पत्त्याऽऽधिर्भूतस्वरूपोऽसौ जीवः तत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः कीर्तितः । दहराकाशस्वयतिरोहितस्वरूपाऽपहतपाप्मत्वादिगुणक इत्यस्मिन्-दहराकाशे न जीवशङ्का ॥

—१९ अन्यार्थश्च परामर्शः [१.३.१९]

'अस्माच्छरीरात्समु धाय परव्यातिरुपसपद्य स्वप्न रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा.८.३.४) इति परव्यातिरुत्पत्तदहराकाशोपसपत्त्याऽस्य जीवस्यानृततिरोहितस्वरूपस्य स्वरूपाधिर्भावो भवतीति दहराकाशस्य ङगद्विधरणादिवर्जास्वरूपाधिर्भावापादनरूपसम्पाद्विशेषप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः ॥

सू-२० अल्पधृतेरिति चेत्तदुक्तम् [१-३-२०]

'दहरोऽस्मिन्' (छा.८.१.१) इत्यल्पपरिमाणधृतिराराधोपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते, ननु सर्वसंज्ञयायसो—ब्रह्मण इति चेत् तत्र यदुत्तरं वक्ष्ये तत्पूर्वयवोक्तम् 'निचाप्यत्वात्' (शारी.१.२.७) इत्यनेन ॥

सू-२१ अनुकृतेस्तस्य च (१.३.२१)

अनुकृतिः अनुकारः तस्य परमान्नोऽनुकारादि जीवस्याधिर्भूतस्वरूपस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वम्, अतानुकृतेः जीवादनुकार्यः परब्रह्मभूतो दहराकाशोऽर्थान्तरभूत एव । तदनुकारश्च तं साम्प्रपत्तिं श्रूयते 'यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिसम् । तदा त्रिद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति' (सु.३.१.३) इति ॥

सू-२२ अपि स्मर्यते (१.३.२२)

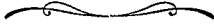
स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्प्रपत्तिरूपानुकृतिर्जावस्य 'इदं ज्ञानमुपाभित्य मम साधर्म्यमागता । तर्गेऽपि नोपजायते प्रच्छेदं न व्ययान्ति च' (गी.१.४.७) इति ॥

इति वेदान्तदीप

अथ अधिकरणसारायत्री

द्वंद्वं हृत्पुण्डरीके गगनमभिहितं तैत्तिरीयश्रुतौ य-
च्छन्दोगैस्तत्र गीतं यद्यपि च दहराकाश इत्येतदेकम् ।
भूताद्यं तत्प्रसिद्धैर्भगवत इति न प्रत्यनीकैरकैः
श्रौती च स्यात्प्रसिद्धिर्भगवति बलिनी लिङ्गयर्गंस्सनाथा ॥
वाह्याकाशश्च यायानयमपि हि तथेत्येतमङ्घ्रिप्रमीशे
सत्यात्मप्राणशब्दा नभसि न कथमप्यन्यथं प्राप्नुवन्ति ।
कामाधारश्च योऽसौ समगणि दहराकाशवाचाऽत्र नित्य-
स्तस्यैव ह्येष आत्मेत्यनुवदनमतस्तद्गुणाश्चिन्त्यकामाः ॥
सर्वेशाधारतोकया भवतु च हृदयव्योम तद्वाज्यधीतं
छान्दोग्यस्यो निपादस्यपतिनयपदं महालोकादिनाम्दः ।
आपस्तम्बश्च वैभाजनपुरमयद्ब्रह्म सर्वात्मभूतं
पूस्तस्य प्राणिनस्स्युस्तदपि तदपि हि स्यात्पुरं सर्वथासात् ॥
जीवस्तर्ह्येष आत्मा गुणगणघटनात्तत्परामर्शदृष्टे
रल्पत्वाशक्तितश्चेदसदनुपधिफान्सत्यसङ्कल्पतादेः ।
विश्वैकाधारताद्रेरपि स खलु परोडाहृतौपाधिकी स्यात्
प्राजापत्यानु वाक्यात्परस्मद्शया तद्गुणोक्तिर्विसुफते ॥
दहाकाशोऽपयर्गप्रद इति गदितुं चम्प्रसादोक्तिरत्र
प्रज्ञापत्ये तु वाक्ये परपरिपठनं प्राप्य निष्कर्षणार्थम् ।
आकांक्षाद्यैस्तदेवं परतदितरयोरन्विते वाक्ययुग्मे
युक्तप्रान्योन्यवाधप्रभृतिकमिह तत्सामरस्यं हि सौत्रम् ॥

॥ इ ति द ह रा धि क र णं स मा त्त म् ॥

अथ प्रमिताधिकरण

श्रीभाष्यम्

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः [१, ३, २३]

कठयज्ञीषु श्रूयते- अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्दे तत् ' [कठ.२.५.१२] ; अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिचाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स पयाथ स उ श्वः । एतद्देतत् ' (२.५.१३) ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वच्छरीरात्प्रवृष्टेऽमुष्णादिवपीकां धयेण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्' (कठ.२.३.१७) इति । तत्र सन्दिग्धेने किमयमङ्गुष्ठमात्रप्रमितः प्रत्यगात्मा उत परमात्मा-इति । किं युक्तम् ? प्रत्यगात्मेति । कुतः ? जीवस्यान्यत्राङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतेः— ' प्राणाधिपस्सञ्चरति स्वकर्मभिः । अङ्गुष्ठमात्रो रावितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः'

अथ प्रमिताधिकरणम्

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१.३.२३)

श्रुतप्रकाशिका .

' अल्पश्रुतीरिति चेत् ' इत्यत्राल्पपरिमाणत्वं भगवत इत्युक्तम्, अथाल्पपरिमाणत्वविशेषः परमात्मवर्तिरित्तस्य हृदयत इति शङ्कया सङ्गतिः ' शुक्रममृतम् ' इत्यन्त विषयवाक्यमुपादानस्याभ्यासः, अङ्गुष्ठप्रमितत्वमात्रं श्रुतं, ननु स्थानावशेषः नचोपासनम् अतः परमात्मपरवानादरेण जीवपरत्व शङ्कयत इति पूर्वपक्षं केचिदाहुः । तदाहु— ' सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ' ' तं विद्याच्छुक्रममृतम् ' इत्यनन्तरथाक्ये स्थानोपासनावगमात् तदनवगमस्य हेतुत्व-कथनायोगादिति परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमितत्वानुपपत्तेर्जीवस्य सर्वज्ञानवानुपपत्तेश्च उच्यते । अङ्गुष्ठप्रमितः किं प्रत्यगात्मा उत परमात्मेति । तदर्थमीशानत्व किं देहेन्द्रियाद्येषां उत सर्वोपधिमेति । उपक्रमावगत प्रमितत्वं किमीशानत्वलिङ्ग-स्वारस्यविरोधि उत आविरोधीति ? तत्प्रमितत्व किं जीवं समञ्जसम् उतोभयत्रासमञ्जसमिति । यदा जीवे समञ्जस-तदानीं स्ववामञ्जससिद्धयर्थमुपक्रममावगत प्रमितत्वमीशानत्वलिङ्गस्वारस्यविरोधीतीशानत्वस्य देहेन्द्रियाद्येषां वाहङ्गुष्ठप्र-मितो जीव इति पूर्वपक्षः । यदोभयत्र प्रमितत्वमसमञ्जसं तदा प्रत्यगात्मन्यापि स्वारस्थासिद्धेस्तदर्थमीशानत्वलिङ्गस्वार-स्यानुपरोधकत्वादीशानत्व सर्वोपधिमेति अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेति शङ्कान्ते फलफलित्वः । कृत्वा चिन्तेय परमात्मनो-ऽन्यत्राङ्गुष्ठप्रमितत्वश्रवणामात्रमभ्युपगम्यानेनैव वाक्येनाङ्गुष्ठप्रमितत्व किं सिद्धयति सत मेति विचार्यते ? अन्वयाङ्गुष्ठप्र-मितत्वं भगवतः श्रूयते, श्रुताश्वनर ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदामर्तापा मनसाऽभिकल्पो यपनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' इति तैत्तिरीये च ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशास्सर्वस्य जगतः प्रमुः प्रीणाति विश्वमुक् ' इति अन्तरात्मन्य मोक्षप्रदत्वं सर्वस्य जगत ईशात्वमपिहि तत्र धु-म् । यदा सर्वजगत्तदादिकमापि क्लिष्टं कृत्वा तावपि मन्त्रौ विद्यादास्यदीवृत्तौ, तदानीं नृकृत्वा चिन्तेयम् ॥

श्रीभाष्यम्

(श्रै.५.८.७) इति । नचान्यप्रोपासनार्थतयाऽपि परमात्मनोऽङ्गप्रमात्रत्वं धृत्यते । एवं नि-
 द्धिते जीवत्ये ईशानत्वं शरीरेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणापेक्षयाऽपि भविष्यति ॥
 इति प्राते घूमः 'दाष्टादेव प्रमितः' अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ; कुतः ? 'ईशानो मृतम-
 व्यम्य' (कठ,२.४.३) इति दाष्टादेव । नच भूतभव्यम्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मपरवशास्य
 जीवस्योपपद्यते ॥

कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह—

सू—२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१.३.२४)

एत

परमात्मन उपासनार्थमुपासकहृदये वर्तमानत्वादुपासकहृदयस्याङ्गुष्ठमात्रप्रमाणत्वात्तद्
 पेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वमुपपद्यते, जीवस्याप्यङ्गुष्ठप्रमितत्वं हृदयान्तर्गतत्वात्तदपेक्षमेव; तस्या
 रात्रमात्रत्वश्रुतेः । मनुष्यणामेवोपासकत्वसम्भोजनया शास्त्रस्याधिकारत्वान्मनुष्यहृदयस्य

श्रुतप्रकाशिका

ननु जीवस्याप्याराप्रमात्रस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमस्युक्तम् अत उपासनार्थमिति निर्वाहम् । तत्परमाणपरत्वेऽपि सम्भक्ति
 उपासनार्थमन्यपरिमाणे व परस्वादिहि श्रुतम् । उ कथं जीवत्वश्रुत्यत्राह— नचेति । प्राणाधिपस्य स्वकर्मवदस्यङ्गुष्ठ-
 मात्रत्वमन्यपर्यमपिहि श्रुते ननु परमाणमन अतो जीवस्य बुद्धिस्य वाचस्य प्रतिपाद्य वशङ्केत्यर्थः । ईशानत्व कथमित्य-
 त्राह—एवंनिश्चितइति ॥

रादान्ते ननु भूतभव्यस्येशान इति वाक्य तत्र प्रमितत्वात्कदादुर्ध्वम् ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन दिवाहित-
 वत् । ईशानशब्दस्य देहेन्द्रियापेक्षया सङ्काचस्य अनुपपत्तिसम्भारणार्थमीशानो भूतभव्यस्य इति शब्दादेवेति भूतभव्यश-
 ष्टोपादानम् । किमीश्वर, किं जीव इति विचारे नेश्वरसम्भारणाल्लिङ्गान्निर्णयः, किं जीव इति वचादिशब्दादेवेत्येवकाराभिप्रायः ।
 यथा पूर्ववद्व्यभिचाराया ईशानशब्दाद्यथासिद्धेः प्रतिक्षेप एवकाराभिप्रायः । त दशयति नच भूतभव्यस्येति ।

उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह—कथतर्हीति ।

सू—२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

वर्तमान वादित्यध्याहारेण योजना यद्वा 'हृदि' इति विषयसत्तमी हृदिध्यायपेक्षयेति सूत्रार्थे ववदमर्थेऽस्मिद्धमर्थम् ह
 वर्तमानत्वादिति । यदपेक्षया परस्यङ्गुष्ठप्रमितत्वव्यवहार इत्य हृदयस्य त परिमाणम् — हृदयस्येति । अङ्गुष्ठ-
 मात्रत्वस्यास्वारस्यमुपपद्यते तुल्य कर्मिणः परमा मपरिग्रह इत्यत्राह—जीवस्यापीति । अङ्गुष्ठप्रमितस्य जीव वदक्षे अङ्गुष्ठप्र-
 मिनेशानशब्दोऽन्यपर्यस्वारस्य परमा मत्वपथेऽङ्गुष्ठप्रमितशब्दस्यैवस्वारस्यमिति भावः ; एतत्तुर्गादीनामनङ्गुष्ठवेन
 हृदयाना तत्तदङ्गुष्ठप्रमित तामात्रात्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वमनुयापीति शङ्कया 'मनुष्याधिकारत्वात्' इति पठेत्यादि मनु-
 ष्याणामेवेति । अत्र ङ्गुष्ठमिति वस्य जीव वमङ्गुष्ठपर्यमैव जीवस्य परमाण्वेकपेक्षोपदेशपरतया प्रकरणस्य परमा मप्रतिपाद्यक व
 युत्पर्यन्त तदयुक्तम् जीव वेश्वरत्वयोर्द्वययोगि कल्पित वाम्युपगमात् सर्वभूतजनयोरिव काव्यनिकथोरर्थयोरेकपेक्षोपदेशे तुप

श्रीभाष्यम्

सं तत्तद्गुणप्रमितत्वात्स्वरनुरगभुजगादीनामंगुष्ठप्रमितत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः स्थितं तावदु-
त्तरत्र समापयिष्यते ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

पत्तेः, जीववेशान्वाद्यनादरेण वस्तुमात्रैवपरवे ईशानादिशब्दानां लक्षणिकव्यप्रसङ्गात्— प्रासङ्गिकार्थस्य निरूपयि-
ष्यमाणत्वं बुद्ध्याह—स्थितं तावदिति ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ प्रमिताधिकरणम्

गूढार्थसंग्रहः

'शब्दादेव प्रमितः' दहराधिकरणे दहरशब्दः अल्पवचनः । 'अल्पश्रुतोरितिचेत्' इत्युत्तरसूत्रेऽप्यस्यशब्द
एव प्रयुक्तः तत्र च उत्तरवाक्यानुरोध्वर्थानुरोधेन परमाण्वत्वं साधयितुं शक्यम् । 'अङ्गुष्ठमात्र' इत्यत्र परिमाणवाचि
शब्द एव वर्तते, अत्र परिमाणविशेषवशात् तद्विशिष्टं बोध्यते इति अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र जीव एव विवक्षितः । 'य इदं
मध्यं वेद आत्मानं जीवमन्तिजात् । ईशानं भूतभयस्य' इति भूतभयेशानान्वेतितया अत्रापि स एव विवक्षित इति
युक्तम् । अत्र जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं अपरिच्छिन्नमिति शङ्क्यम् । 'प्राणाधिपरस्पररति स्वर्गमभिः अङ्गुष्ठमात्रो रविगुणस्वरुपः'
इत्यङ्गुष्ठमात्रं जीवं प्रस्तुत्य 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः' इति जीवस्थानस्य तात्त्विकं परिमाणं प्रस्तुत्य जीवस्य 'वासाप्रशतमा-
गस्य' इत्यादिना तात्त्विकानुपरिमाणनिरूपणात् । सर्वगतस्य परस्य तात्त्विकपरिमाणं च द्वादशम् । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रात्मा' इत्यपि जीवपरमेव । तत्र अनशब्दः अनिमदचेतनजीवपरः । इदमस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेन तत्र स्थितत्वेन जीवस्या-
ङ्गुष्ठमात्रत्वम् इति शङ्कायां 'शब्दादेव प्रमितः' इति ॥

अथ प्रमिताशब्देन 'अङ्गुष्ठमात्र' इति श्रुतिः प्रत्याभिज्ञायते । तत्र प्रमाणे मादन्वप्रत्ययः अङ्गुष्ठपरिमाणत्वेन श्रुतः
परमाणो शब्दादेव प्रमितार्थं लिङ्गम् । 'ईशानो भूतभयस्य' इति वाक्यं, यत्र यात् लिङ्ग प्रत्ययमिति पूर्वपक्षिणभाषयः
शिद्धान्तिनस्तत्र अथमाद्ययः शब्दपरं वाक्यपरमेव श्रुतेरेवात्र विधाशक्तौ श्रुतेरेवेति म्यात् । पूर्वकारणं यत् पूर्वपक्षिणः
दुर्बलप्रमाणनोपपन्न तस्मादेवेत्येवकाराभिप्रायः । प्रमितशब्दः त्रैकर्मकः, शिद्धान्तश्रुतिसंज्ञानायमिकादिभ्यः प्रमितशब्दः
आपत्तेन प्रमितः वाक्यादेव प्रकरणेन मित इत्यर्थः, प्रकर्षेभ्य स्वरूपतः गुणतश्च स्वरूपतः प्रकर्षः गुणतः प्रकर्षेणापकः ।
'महान्तं विद्युमानमान मया धीरे नमोवाचि । ईशानो भूतभयस्य' इति वाक्यम् तत्र महत्प्राणुषयोः जीवोऽन्तःप्राणु
तदुभय परमाणुगतमेव । महत्त्वं गुणनिरूपणम विद्युय स्वरूपानिरूपणम् । 'मध्यं रविम्' इति कर्मवत्तद्गुण वेत धीरे
निर्दिष्टः अन्तःकशब्दप्रयोगसाधनवशात् मापदं जीवमन्तिकम्यमीशानं चेति विवक्षितम् । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः' मध्यमा
मेति निर्दिष्टः इत्यत्र वाक्य मध्ये शरीरमध्यं आत्मानं जीवं निरुच्यते । एतेन अन्तःकशब्दार्थः प्रकर्षः कृतः ॥

कठोरनिघण्टेव 'तमानस्य वेदनुपरयन्ति धीमाः' इति वर्तते । 'तमानस्य' इति वाक्यमापदस्ते शेषाद्ये
, स्वाप्य नासापयिष्यन्' इत्यत्र 'यद्य विविज्जगत्स्ये दारयते भुरोऽपरि वा । अन्तर्बहिर्भ्यः स्यादर्थम्' इत्युत्तरा जीवो-

श्रीभाष्यम्

च तत्सदंशुष्टप्रमितत्वात्परतुरर्गभुजगाटीनामशुष्टप्रमितत्वेऽपि न सन्धिदोषः स्थितं ताधदु
त्तरत्र समापयिष्यते ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

पक्षेः, जीववेशान्वाद्यनादरण वस्तुमात्रैक्यपर वे ईशानादिशब्दानां लक्षणैक्यप्रसङ्गात्—प्रासङ्गिकार्थस्य निरूपयि
ष्यमाणे न बुद्ध्यह—स्थितं तावदिति ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ प्रमिताधिकरणम्

गूढार्थसंग्रह

‘शब्दादेव प्रमित.’ दहराधिकरण दहरशब्द अल्पवर्णन. । ‘अल्पश्रुतोरितिचेत्’ इयुत्तरसूत्रेऽप्यस्यशब्द
एव प्रयुक्तं तत्र च उत्तरवाक्यानुरोधार्थानुरोधेन परमात्मत्व साधयितुं शक्यम् । ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इत्यत्र तु परिमाणवाचि
शब्द एव वर्तते, अत्र परिमाणविशेषप्रबोधात् तादृशिष्टे वाच्ये इति अङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र जीव एव विवक्षितः । ‘य इद
मभ्यद वेद आत्मानं जीवमन्तिक्रान्तः । ईशानं भूतमव्यस्य’ इति भूतमव्येशान्वाद्यनादरात् अत्रापि स एव विवक्षित इति
युक्तम् । अणोर्जीवस्याङ्गुष्ठमात्रं व अप्रसिद्धमिति शङ्क्यम् । ‘प्राणाधिपरसञ्चरति स्वकर्मभिः अङ्गुष्ठमात्रो रवित्तुल्यरूपः’
इत्यङ्गुष्ठमात्र जीव प्रस्तुत्य ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषः’ इति जीवस्थानस्य तात्त्विक परिमाणं प्रस्तुत्य जीवस्य ‘वालाग्रशतमा-
गस्य’ इत्यादिना तादृशकालपरिमाणनिरूपणात् । सर्वगतस्य परस्य तादृशपरिमाणं रूढम् । ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्त-
रात्मा’ इत्यपि जीवपरमेव । तत्र जनशब्दः जनिमदचेतनजीवपर । हृदयस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेन तत्र स्थितत्वेन जीवस्या-
ङ्गुष्ठमात्रं वम् इति शङ्कायां ‘शब्दादेव प्रमित’ इति ॥

अत्र प्रमितशब्देन ‘अङ्गुष्ठमात्र’ इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । तत्र प्रमाणे मात्रानुप्रत्यय अङ्गुष्ठपरिमाणव वन श्रुतं
परमा मा शब्दादेव । प्रमितत्वं लिङ्गम् । ‘ईशानो भूतमव्यस्य’ इति वाक्यं, वाक्यात् लिङ्गं प्रबलमिति पूर्वपक्षिणभाषयः
सिद्धान्तिनश्च अयनाद्य शब्दपद वाक्यपरमेव श्रुतरेणान् विवक्षितो श्रुतरेवेति ज्ञेयात् । ‘एवकारस्तु यत् पूर्वपक्षिणः
दुर्बलप्रमाणनाप यस्त तस्मादवेत्यवकाराभिप्रायः । प्रमितशब्द नैकर्थक, सिद्धान्तश्रुति सूचनायानेकार्थश्च प्रमितशब्दः
आवर्तते प्रमित वाक्यादयं प्रकषणं मित इत्यर्थं, प्रकर्षश्च स्वरूपतः गुणतश्च स्वरूपतः प्रकर्षं गुणतः प्रकर्षसाधकः ।
‘महान्तं विशुभामन्मानं मया धीरो नशाचति । ईशानो भूतमव्यस्य’ इति वाक्यम् तत्र मह वागु वयो, जीवऽसंभवात्
तद्गुणव परमा मगतमय । महत्त्वं गुणनिवर्धनम् विशु व स्वरूपनिवर्धनम् । ‘मभ्यद जीवम्’ इति कर्मफलहृत्वेन जीवो
निर्दिष्ट आतकशब्दप्रयोगसाध्यपरमाय मभ्यद जीवमन्तिक्रान्तकस्यमीशानं चेति विवक्षितम् । ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं मभ्य आ-
त्मानं तिष्ठति’ इत्यत्र वाक्यं मभ्य शरीरमध्ये आत्मानं जीवं तिष्ठतीत्यर्थं । एतेन अतिक्रान्तशब्दार्थं प्रकटीकृतम् ॥

कठोपनिषदेव ‘तमा मस्य येऽनुपश्यति धीरा’ इति वर्तते । ‘तमा मस्यम्’ इति वाक्यमभ्यस्यते अतश्चतरे
‘वाप्य नारायणस्थित’ इत्यत्र ‘यश्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च त सर्वम्’ इत्युक्त्या जीवो-

अथ वैदान्तदीपः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१-३-२३)

कटग्रहीणप्राणायते—‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषो मध्य आ मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विपुमुपैते । एतदे तत् ’ (कठ.१.४.१२) उच्यते च ‘अद्भुष्टमात्रःपुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ’ (२.४.१३) तद्योपरिष्ठात् ‘अद्भुष्ट-
मात्रःपुरुषोऽन्तरा मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ’ (२.६.१७) इति । अत्राद्भुष्टप्रमितो जीवा मा, उत परमात्मैति
संग्रहः । जीवात्मैति पूर्वःपदाः, अग्यत्र स्वीकृतस्वष्टजीवभावे पुरुषे अद्भुष्टप्रमितवद्भुतेः ‘प्राणाधिपरं श्ररति स्वकर्मभिः,
अद्भुष्टमात्रो रवितृष्यरूपः ’ (भा.५.७.८) इति । राट्टा-तरु- तत्र ‘स्वकर्मभिः’ इति जीवभाषनिःक्यवदत्रापि ‘ईशानो
भूतमव्यस्य ’ (कठ.२.४.१२) इति भूतमव्येतिनृत्वदर्शनात् परमात्मैव इति । सूत्रार्थस्तु शब्दादेव प्रमितः अद्भुष्टप्र-
मितः परमा मेव, ‘ईशानो भूतमव्यस्य ’ इति परमा मयाचिशब्दात् ॥

सू-२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

कथमनवच्छिन्नस्य परमात्मनोऽद्भुष्टप्रमितवमित्याशङ्क्याह—

उपासनायमुपासकहृदय वर्तमानत्वात् उपासकहृदयस्वागुण्यत्वात् तदपेक्षयदमद्भुष्टप्रमितवत् । मनुष्याणांमेवो
पासकत्वसम्भवनया मनुष्यानाधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्तास्त्रसू मनुष्यहृदयापेक्षयदस्त्वम । स्थित तावद्दुस्तरं समापादितं ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ अधिकरणसारायली

प्राणेशोऽद्भुष्टमात्रः क्वचिदनुकथितस्स श्ररन् कर्मभिः स्वै-
रन्यत्राद्भुष्टमात्रं पुरुषमपि यमो निश्चक्रेपति दष्टम् ।
तस्मादेतत्प्रमाणप्रमितमुपनिषत्जीवमाहेत्युपत
वाक्यस्थेशानतादेर्नरहृदयपरिच्छित्तस्तद्धि मानम् ॥
नद्यद्भुष्टप्रमाणं हृदयमखिलजन्त्वाश्रयन्तत् परस्मिन्-
व्याप्ते तन्मानतोक्तिः क्वचिदिति मनुजाधिक्रियोक्तिप्रसङ्गे ।
सूत्रद्वन्द्वद्वयान्तस्त्रिमिरधिकरणैश्चिन्त्यते तद्धिदोष-
स्तातीर्यैस्स्यापनीयात्ववयजिगमिपिता सेतिर्कतव्यताऽत्र ॥

॥ इ ति प्र मि ता धि क र णं स मा ष म् ॥

गूढार्थसङ्ग्रहः

‘प्राणाधिपस्सञ्चरति स्वकर्मभिः सङ्कल्पमात्रे रविदुल्यरूप’ इत्युत्तरवाक्यता पर्यमापि प्रकाशितम् । ‘नैव स्त्री’ नपुंमं नेव. इत्युत्तरश्रुत्यर्थ एव मनुष्यशब्दे विवक्षितः । कर्ममूलकमनुष्यशरीररुग्णघवान् एवशानवत् शरीराद्विवेकः वर्तते एव ॥

यद्यपि परैः ‘शास्त्रीयतु व्यवहार’ यद्यपि बुद्धपूर्वकारी नाविदि वाऽऽ मनः परलोकसन्धमधिप्रियते तथाऽपि अशानयाऽप्रतीतत्वशानमनपेक्षितं वाचकं च ’ इत्युक्तम् । सत्कार्थं, ‘सत्त्वान-त्याय कल्पते’ इति श्रुतिसन्दर्भेणैव पर्यालोचितं, कर्ममूलकशरीरसन्घदशया अशानयाऽऽदिसन्धेऽपि ‘स्त्वान् ता य कल्पते’ इति भाविदशाकालिकादनायाऽप्रतीतत्वस्य नधिरोधः, पूर्वोक्तार्थस्य सर्वस्य पर्यालोचने आन्दोग्यकथयतीवाक्ययोस्मयोरैकार्थता पर्य स्फुटम् । ‘आर्मान रथिन विदि’ इत्यादिना इन्द्रियवशीकरणार्थे बुद्धेरपि सारथित्वोक्तावापि बुद्धेरपि परमात्माधीनत्वस्य पुरुषशब्दताऽपर्यपर्यालोचनया सिद्धया सारथि परमात्मैव भवति । ‘छन्दोग्यसु’ ‘सयथा प्रयोग्य आचरणे युक्त’ इत्यत्र जीवस्य कठवलया भिवं रथि व निर्दिष्टम् । परमात्मा सारथित्वेनेति सङ्क्षेपप्रतिस्तरप्रक्रियया उभयोश्चैव तत्पर्यम् ॥

छान्दोग्येऽपि ‘अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसंगम्य श्वेन रूपेणाभिनिपद्यते’ इति श्रूयते, तदानुगुण्येन अशानयाऽप्रतीत वागस्याऽपि कर्ममूलक शरीरसङ्घर्षाधिगमकालिकयेव । सूत्रकारोऽप्युपनिषद्द्वयस्य ऐक्यस्यमभिप्रयत्नं ‘हार्दी नुग्रहीतश्चताधिकया’ इति वदयति । एव परमात्मन हृदयदेशे स्थिते स्वापकारार्थतया ये निश्चिन्वन्ति मनुष्यधैरिया तेषां तरतमप्रावानापन्न फलमेवेति शाण्डिल्यविद्यायामेव निर्णोतम् ॥

इति प्रामिताधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१, ३२३)

‘अद्भुष्टमात्रपुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमव्यस्य’ (कठ.७.४.१३) इत्यादौ अद्भुष्टप्रमितं परमात्मा ‘ईशानो भूतमव्यस्य’ (२.४.१२) इति सर्वेश्वरत्ववाचिशब्दादेव ॥

सू-२४ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् [१.३.२४]

अनवच्छिन्नस्यापि उपासकहृदि वर्तमानत्वापेक्षमद्भुष्टप्रमितं वम । मनुष्यानामेवोपासनसम्भानया तादृशेव वाच, शास्त्रस्य मनुष्यहृदयपेक्षेयमुक्तम् । स्थितं तावदुत्तरं समापियन्ते ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-२३ शब्दादेव प्रमितः (१-३-२३)

कटवर्गीयवाक्ये—‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषो मय्य आ मनि तिष्ठति । ईशानो भूतमध्यस्य न ततो विद्युमुच्यते । एतदे तन् ’ (कठ.१.४.१०) उच्यते च ‘अद्भुष्टमात्रःपुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ’ (२.४.१३) तयोपरिष्ठात् ‘अद्भुष्ट मात्रःपुरुषोऽत्रयमा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ’ (२.६.१७) इति । अत्राद्भुष्टप्रमितो जीवा मा, उत परमात्मेति उच्यते । जीवान्नेति पूर्वोक्तः, अन्यथ स्वीकृतस्यश्चजीवभावे पुरुषे अद्भुष्टप्रमितवस्तुतेः ‘प्राणाधिपतरश्चरति स्वकर्मभिः, अद्भुष्टमात्रो रविदृश्यरूपः ’ (शे.५.७.८) इति । राट्वा-तस्तु- तत्र ‘स्वकर्मभिः’ इति जीवमावनिःक्यवदत्रापि ‘ईशानो भूतमायस्य ’ (कठ.२.४.१२) इति भूतमध्येतिवृत्तदर्शनात् परमात्मेव इति । सूत्रार्थस्तु शब्दादेव प्रमितः अद्भुष्टप्र-मितः परमात्मेव, ‘ईशानो भूतमायस्य ’ इति परमा मवाचिशब्दात् ॥

सू-२४ हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् (१-३-२४)

कथमनवच्छिन्नस्य परमा मनोऽद्भुष्टप्रमित वधि त्यागश्चाह—

उपासनायमुपासकहृदय वर्तमानत्वात् उपासकहृदयस्याद्भुष्टमात्रत्वात् तदपेक्षयादमद्भुष्टप्रमितवधम् । मनुष्याणां को पासकत्वसम्भावनाया मनुष्यानांघट्टस्य प्रवृत्त वा-च्छात्रस्य मनुष्यहृदयापेक्षयादमुक्तम् । स्थित तादृशतरश्च रत्वादिपदे ॥

इति प्रमिताधिकरणम्

अथ अधिकरणसाराध्यायि

प्राणेशोऽद्भुष्टमात्रः कचिदनुकथितस्सश्चरन् कर्मभिः स्वै-
रन्यत्राद्भुष्टमात्रं पुरुषमपि यमो निश्चकंपेति दृष्टम् ।
तस्मादेतत्प्रमाणप्रमितमुपनिषद्जीवमाहेत्यनुपपत्त
याक्यस्थेदानतादेर्नरहृदयपरिच्छित्तितस्तद्धि मानम् ॥
नद्यद्भुष्टप्रमाणं हृदयमसिलजन्त्याश्रयन्तत् परस्मिन्-
व्याप्ते तन्मानतोक्तं कचिदिति मनुजाधिक्योक्तिप्रसङ्गे ।
सूत्रद्वन्द्वद्वयान्तस्त्रिमिरधिकरणैश्चिन्त्यते तद्विशेष-
स्तावैर्यैस्स्थापनीयात्ववज्रिगमिपिता सेतिकर्तव्यताऽत्र ॥

॥ इ ति प्र मि ता धि क र णं स मा त्त म् ॥

अथ एतद्गर्भे देवताधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-२५ तदुपर्यपि चादरायणस्सम्भवात् (१.३.२५)

परस्य ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठप्रमितत्वोपपत्तये मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तम् । तत्र सङ्केनेदानीं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावद्युक्तम् ? नास्ति देवादीनामधिकार इति । कुतः ? सामर्थ्याभावात्, नह्यशरीराणां देवादीनां विवेकविमोकादिसाधनसत्तकानुगृहीतब्रह्मोपासनोपसंहारसामर्थ्यमस्ति । नच देवादीनां सशरीरत्वे प्रमाणमुपलभामहे । यद्यपि परिनिष्पन्नेऽपि घस्तुनि व्युत्पत्तिसम्भावनया वेदान्तवाक्यानि परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति, तथाऽपि देवादीनां विग्रहवस्त्वप्रतिपादनपरं न किञ्चिदपि धान्यमुपलभ्यते । मन्त्रार्थवादास्तु कर्मविधिशेषतयाऽन्यपरत्वाच्च देवादि विग्रहसाधने प्रभवन्ति । कर्मविधयश्च स्वापेक्षितोद्देश्यकारकत्वातिरेकि देवतागतं किमपि न सा

अथ एतद्गर्भे देवताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू-२५ तदुपर्यपि चादरायणस्सम्भवात् [१-३-२५]

प्रसङ्गासङ्गतिमाह—परस्येति । ‘मनुष्याधिकारत्वात्’ इत्यत्र मनुष्यशब्देन विर्यदुमात्रं व्यावर्तितं, उत देवादिरपीति मुमुक्षुसया सङ्गतिरित्यर्थः । किं ब्रह्मविद्याया देवादीनामधिकारोऽस्ति ? नेति विचारः । तदर्थं किं तेषां साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसामर्थ्यमस्ति, नेति तदर्थं किं तेषां विग्रहवस्त्वसंभवति नेति, किं तद्विग्रहप्रतिपादकमन्त्रार्थवादानां तत्परत्वं संभवति नेति, किं मन्त्रार्थवादानां अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरं व विग्रहादिविदक्षाविरोधः, उत नेति किं विग्रहादिमन्त्रमनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्योपयोगि, नेति यदाऽनुपयोगि तदाऽनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वं विग्रहादिविदक्षाविरोधितया मन्त्रार्थवदानां देवताविग्रहादिपरं वाभावेन देवानां विग्रहविरहेण सामर्थ्याभावात्तदनधिकार इति फलितम् यदोपयोगि तदाऽनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरं वस्य विग्रहादिविदक्षाऽनुपगतयामन्त्रार्थवादानां तत्परत्वेन देवानां विग्रहवस्त्वोक्त्या साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसामर्थ्यादस्ति ब्रह्मविद्याऽधिकार इति फलितम् । सामर्थ्याभावादिति । अर्थिवाभावस्याप्युपलक्षणमेतत् । सामर्थ्याभावमुपपादयति नहीति । उपसहारः, अनुष्ठानं अशरीरं च कथमित्यत्राह—नघेति । वेदान्ताः प्रमाणं स्युरित्यत्राह—यद्यपीति । प्रयोजनपर्यवसायितैयथीह शब्दस्य प्रामाण्यं तत्र पूर्वभागवच्च सा प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं, प्रयोजनपर्यवसानात् तत्र ता-पर्यं, ब्रह्मणः पुरुषार्थरूपतया तत्र वेदान्तानां ता-पर्यं देवादीनां विग्रहेषु तथात्वाभावात्प्रतार्यमित्यर्थः, पूर्वभागे मन्त्रार्थवादास्तत्र प्रमाणमित्यत्राह—मन्त्रार्थवादादिति । मन्त्रार्थवादादिति । अन्यपरत्वादिति । अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्योपयोग्यपरत्वादित्यर्थः, मासे सोदन्त्यपरेण मन्त्रार्थवादेन देवताविग्रहादि किञ्च कर्मविधिभिरन्वये से स्यात्, कर्मणो द्रव्यदेवतानिरूप्यत्वात् क्षणस्वप्तिनः कर्मणः कालात्परमाविपलसाधनं पवित्रोहाय देवतैश्वर्यस्यापेक्षितत्वात्तद्दानेनामुतापूर्वकस्य नयोगाद्यन्वय आह—कर्मविधयश्चेति ॥

श्रीभाष्यम्

घयन्ति । अत एव तासामर्थित्वमपि न सम्भवति । अतस्त्वामर्थ्याधिंत्वयोरभाषाद्देवादीना-
मनधिकार इति ॥

एवं प्राप्ते प्रवक्ष्यमहे—' तदुपर्यपि यादरायणमसम्भवात् ' तदुपर्यपि तत् प्रज्ञोपासनं
उपरि देवादिष्वपि, संभवतीति भगवान् यादरायणो मन्यते, तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोरस-
म्भवात् । अर्थित्वं तावदाध्यात्मिकादिदुर्विषयहेतु एवमित्यापात्परस्मिन्प्रहणि च निरस्तानि-
दिलदोषगन्धेऽनवधिकातिशयासङ्गुपेयकल्याणगुणगणे निरतिशयभोग्यत्यादिज्ञानाद्य स-
म्भवति । सामर्थ्यमपि पटुतरदेहेन्द्रियादिमत्तया सम्भवति । देहेन्द्रियादिमत्त्वं च प्रज्ञा-
दीनां सकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेषूपपासनप्रकरणेषु च ध्रूयते । तथा हि 'सद्ये सौम्येदमप्र
आमीत् ' ' तदेक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत ' (छां.६.२.१,३) इत्यारभ्य सर्वम-
चेतनं तेजोवत्प्रभुजावस्थ्याविशेषबहुधाकृत्य 'अनेन जीविनात्मनाऽनुप्रदिय नामरूपे ध्याक-
रवाणि ' (छां.६.३.२) इति सङ्कल्प्य ब्रह्मादिस्वावरान्तं चतुर्विधं भूतजातं तत्तत्कर्माचित-
शरीरं तदुचितनामभाष्यायमकरोदित्युक्तम् । एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु देवतिर्यङ्मनुष्य-
स्वाचरात्मना चतुर्विधा सृष्टिराम्नायते । देवादिमेदश्च तत्तत्कर्मानुगुणप्रलोकप्रभृतिचतु-
र्दशलोकस्यफलभोगयोग्यदेहेन्द्रियादियोगायत्तः, आत्मनां स्वतो देवादिस्वाभावात् । तथा
' तद्व्योमये देवासुरा अनुषुबुधिरै ते होचुः इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रववाज विरोचनोऽसृः-

श्रुतप्रकाशिका

अवमभिप्रायः यद्यपि देवतावनु यागहोमादिकर्मसु देवतैश्वर्याङ्गीकारेणापि परप्रदत्वनिर्वाहसम्भवः, तथाऽपि दान
उपःप्रभृतिषु देवतानामभावात् कल्पनीयमेवापूर्वं तथा च समानन्यायतया यागहोमादायत्पुर्वैव कल्पयता किमर्ध्व-
घसेन । किंच तत्रैव कल्पे सर्वकर्मफलभोगनिपमानाभावाद्देवताना सृष्टिप्रलयानुपगमाच्च परप्रदानुरभावात् तेषां कर्मणां
नैष्क्यमेव स्यात् । अथ तत्तद्देवताशरीरकः परमात्मा तत्कर्माभिराश्रयते । नित्यैश्वर्यतया परप्रद इति मत, तथाऽपि
प्रतिमाप्रतिमेयन्यायस्यात्, यथा प्रतिमोद्देशिभरूपचारैर्देवताप्रतिः एव देवतोद्देशिभिर्देवत्यागैः परमात्माप्रतिस्स्यात् ततश्च
प्रतिमाया इव देवताया अप्युद्देश्यकारकत्वमात्र विवाक्षित नैश्वर्यमीत्यनपोक्षितम् देवतैश्वर्यं न कल्पयामिति । उच्यतेपजीवने-
नार्थि रामावमाह—अतएवेति । यतएव न विग्रहवत्त्वं देवताना, अतएवार्थित्वमपि न सम्भवति, दुःसस्य तज्जिहासायाश्च
देहसम्बन्धमूलवादादर्थित्वस्य दुःसस्यजिहासारूपत्वाद्येत्यर्थः । एवं प्राप्तइति । अक्षरार्थमाह—तदुपर्यपीति । अर्थित्वमुपवा-
दयति अर्थित्वमिति । सामर्थ्यमुपवादयति सामर्थ्यमपीति । पटुतरशब्दो मनुष्यदेहादपि पटु वातिशयपरः । प्रमाणाकं
धयानाह—देहेति । तत्रोद्देशप्रधानमन्त्रज्ञानरूपवेदभागाउपनिषदः ताश्च द्विविधा एव परा उपासनपराश्चेति, उभयै-
ष्वपि तामु देवताना विग्रहादिमत्त्वमवगम्यत इत्यर्थः । कानि तत्त्वप्रतिपाकत्रासि कथंतेविग्रहवत्त्वप्रतिपादनमित्यत्राह—
तथाहीति । सदेवेत्यादि । नामरूपव्याकरणस्य कण्ठोक्त्या नामरूपाणां चात्रार्थित्वस्य प्रमाणसिद्धान्ताप्रामरूपव्याकरण-
श्रुत्यैव देवताविग्रहवत्त्व सामान्येन सिद्धमित्यर्थः । ' इन्द्रोवसृणारसोमो रद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः ' ' नारा
यणाद्ब्रह्मा जायते ' इत्यादीनि विशेषोक्तिमात्रेण वाक्यान्वयमिप्रतानि । चतुर्विधसृष्टिराम्नाया भवतु ततः किमित्यत्राह—
देवादीति । उपासनदशायां परमकारणभूतस्योपास्यस्य लक्षणत्वेन प्राप्यदशायां प्राप्यविशेषणत्वेन विग्रहादिमत्त्व सिद्ध-
मित्यर्थः । उपासनप्रकरणेषु दर्शयति तथेति । कर्मविशिष्टोपत्वेनापि सिद्धपतीत्याह—कर्मविधीत्यादिना । तत्र प्रथमं

श्रीभाष्यम्

राणां तौ हास्योयदानाधेष समित्पाणी प्रजापतिमकाशमाजगन्तुः' (छां.८.७.२) 'तौ ह
द्वाप्रिदातं वर्षाणि प्रालचर्यमृगन्तुः तौ ह प्रजापतिरुवाच (८.७.३) इत्यादिना रूपमेव शरीरे
न्द्रियवत्त्वं देवादीनां प्रतीयते । कर्मविधिशोपभूतमन्त्रार्थशादेव्यपि ' यज्ञहस्तःपुरन्दरः '
(अष्टक.२.प्र.६.अनु.७.पं.३५) ' तेन्द्रो यज्ञमुदयच्छन् ' (फाण्ड.२.प्र.४.अनु.१२) इत्यादि-
भिःप्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्रमेवमेव । नचानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तु-
तिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविरुद्धा शक्यते यक्तुम्, स्तुत्यानुपयोगित्यात्तेन विना
स्तुत्याद्यनुपपत्तेः । गुणकथनेन स्तुतित्यम् । गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत । नचा-
मता गुणेन फथितेन प्ररोचना जायते । अतः परंप्ररोचयतौ गुणसद्भावं बोधयन्त्येषां
यादाः । मन्त्राद्य कर्मसु विनियुक्तास्तत्र तत्र किञ्चित्कर्मन्यायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तौ देवता-
दिगतविग्रहादिगुणप्रदेशोपभेदधत्त एव तत्र किञ्चिदुच्यन्ति, अन्यथेन्द्रादिस्मृत्यनुपपत्तेः ।
नच निर्विदेशा देवता धियमधिरोहति ।

सुतप्रकाशिका

एवे सिद्धवस्तुनि तापर्यसमस्य परत्वेन सिद्धिरुक्ता, अथ स्थावकत्वप्रकाशकवहेद्युतया ' फलमतउपपत्तेः ' इत्यत्र
फलसाधनत्वेनेति त्रिधा विभागः । ' अदित्यो यूष. ' इत्यादिव्याहृत्यर्थमाह—प्रमाणान्तराविरुद्धमिति । अन्यपर-
त्वमन्यु निरस्यति नचेत्यादिना । स्तुत्यानुपयोगितादिति । आदिशब्देनानुष्ठेयार्थप्रकाशनं मन्त्रवृत्त्य गृह्णते मन्त्रार्थं
'वदोधिःसुदेश अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यामित्यनुद्देशोचावगततत्रमोऽत्र परित्यक्तः, तत्र कारण मन्त्रैरपि क्वचित्कालात्
दर्शनेन स्तुतेर्यापेकत्वम् । दृश्यतेहि मन्त्रैरुक्तं । ' नन्निरन्द्रव्यदुत्तरो न ज्यायोऽस्ति वृत्रहन्, ' तथा ' अहंन्वि
भरिं सायकानि धन्यन्नहंनिष्क यजतं विश्वरूपम् । अहंनिदन्दयसे विश्वमच्छुवं नवा ओजीयो रुद्रत्वदस्ति
इत्यादिभिः ' अहंन्विभरिं ' इत्यादिमन्त्रस्य स्तुतिपरत्व ब्रह्मणैवावगतमवते ' अहंन्विभरिं सायकानि धन्येत्याह ।
स्तौत्येवैवमेतत् ' इति । तेनविना, प्रतीयमानार्थेन विना । तत्र स्तुत्यनुपपत्तिं विद्वन्नेति गुणकथनेनेति । व्यातिरे-
केणोपपादयति गुणानामिति । स्तुतित्वमेव हीयेतेति । प्ररोचकत्वमेव हीयेतेत्यर्थः । शोपभूतस्य शोपिणप्रति किञ्चि-
त्कारोऽपेक्षितः, सनसिद्धयतीति यावत् ॥

ननु यदि गुणकथनेन स्तुतित्वं तथासति गुणकथनाभावे स्तुतिं वहानिरेख्यात्, न गुणानामसद्भाव इत्याह—
नचासतेति । अनेन ' नासता स्तुतिरुपपद्यते ' इति द्विविधमाप्यं स्मार्थतः । अर्थप्रकाशानुपपत्तिं विद्वन्त्व-मन्त्राण
विग्रहादिमन्त्रे प्रामाण्यसुपपादयति मन्त्रादित्यादिना । द्रव्यदेवतेहि कर्मनिरूपिके एतद्देवत्वमिदं कर्मैति प्रतिपत्तौ देवता
विशिष्टत्वेनहि कर्मप्रतिपत्तिः ' यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपत्करिष्यन् ' इति देवता ध्यातव्येति
अयते, देवताचेदशीत्येव प्रतिपत्त्या निर्विशेषवस्तुनः प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रादिकं च न इन्द्रात्स्वरूपस्य वि-
द्यते अतो विग्रहादौ विवक्षितत्वम् । प्रतीतिरालम्बनमात्रमपेक्षितम्, नार्थसद्भाव इतिचेन्न नक्षतस्मिन्सद्भावे, फलाय
विधीयते अपिच यथाऽवास्थितकर्मस्वरूपबोधनिहि क्रियते तस्मादनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वोक्तद्वयं मन्त्राणां विग्रहादिमन्त्रे च
प्रामाण्यमस्तेवेत्यर्थः । अर्थसद्भावभावेऽपि प्ररोचनादृश्यते इतिचेन्न इष्टसाधनत्वाभावेऽपि बालानुरादिषु विप्रलम्भवा-
यानां प्रवृत्तिहेतुत्वं दृश्यते इति विधिवाक्यस्याप्ययथार्थवप्रसङ्गात् । अपौरुषेयतया निर्दोष विधिवाक्य निरूपकत्वप

धीमाप्यम्

तत्र प्रमाणान्तराप्रदानगुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति ; गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति ; प्रान्तान्शान्त्यु तैः प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति ; विरहस्ये तु तद्वाचिमिदंशब्दैर-
विरहान्गुणान् लक्षयित्वा कुर्वन्ति । कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यमपेक्षितमेव । कामिनः कर्तव्यतया कर्म विधीयमानं स्वयं क्षणप्रभवेति फालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादेरसाधकमपे-

श्रुतप्रकाशिका

मिति वाच्यमित्येते, तर्हि मन्त्रार्थवादानामप्यपेक्षयतया निरूपकविषयत्वात्तस्मिन् दृष्टविधानपरवामावाश
साधे प्रमाणमस्तीति भावः ॥

प्रमथंशिलाप्रदेशेन प्रयोगप्रकारोऽर्थसिद्धः, विमता इन्द्रादिशब्दाः स्वरूपातिरिक्तपदार्थप्रतीतिहेतवः अपारि-
माण्यत्वेति बोधकत्वादिदोषवाक्यस्य तादृशपदवत् । विमता चतुर्थी प्रकृत्यतिरिक्तार्थनिष्ठस्यार्थ अपारिमाण्यत्वात् शब्द-
स्वभित्तित्वात् 'दृष्टा' इति विभक्तित्वात् । विमता उपदानकारकशुद्धिदशब्दातिरिक्तविषय कारकत्वात्तत्वात् करणका-
रकतुद्धित्वात् । विमता मन्त्रार्थवादा प्रतीयमानार्थे प्रमाणानि साधकवाचकागोचरार्थबोधकत्वात् विधिव्याक्यवत् विमता
शब्देन 'आपा वै शान्ता.' 'आदित्यो यूष.' इत्यादि वाच्यत्वात् । विमतानि पदानि मुख्यार्थसंसर्गे प्रमाणानि,
साधकवाचकागोचरार्थप्रतिपादकवाक्यस्य वात् विधिपदवत् विमतानि पदानि परमार्थभूतप्रतीयमानार्थसंसर्गाणि साधक-
वाचकागोचरार्थप्रतिपादकवाक्यस्य वात् विधिपदवत् । नन्वार्थवादानां वाक्यमसिद्धम् प्रवर्तकान्यन्यबोधनत्वात् अतः
पदशब्दाभ्यां अर्थवादा इति वाच्यम् ; अर्थवादाः न पदशब्दवाच्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तत्वात् स्वरूपत्वात् विधिव्याक्यवत् ।
अर्थवादाः प्रमाणभूतवाक्यरूपाः साधकवाचकागोचरसंसर्गप्रत्यायकतिष्ठन्तकारकपदानकारकत्वात् विधिव्याक्यवत् विमतामन्त्रार्थ-
वादाः प्रतीयमानार्थत्रयधर्मात्, साधकवाचकागोचरार्थत्वे सति हि विधिनेकवाक्यवत् प्रयाजादिव्याक्यवत्, नच प्रव-
र्तकवाक्यप्रभुवाधिरिति वाच्यम् ; साधकारविधिव्याक्यत्वेन तस्यापि साधकत्वं प्रसङ्गात् । प्रयाजादिनिधीनामपि वि-
धित्वात् प्रेऽनुष्ठाननिरोधात् साधकारविधिव्याक्यत्वं नविनाशितार्थत्वे प्रयोजकमित्येते, अनुष्ठानस्य प्रमाणितया हि तद्व-
त्प्रत्यानिष्ठता एवमवगादाभावात् स्वतिसिद्धवतः प्रमाणभावस्य भङ्गप्रसङ्गात् प्रवर्तकवाक्यस्य प्रयोजकम् । तस्मान्नि-
रुपयिको हेतुः निगीता अर्थवादाः परमार्थस्वार्थोपस्थापकाः निरूपकपुरुषप्ररोचकत्वात् रसायनाद्युप्यताप्रतिपदकवाक्य-
वत् कारणदोषसाधकप्रत्ययनिरहितत्वात् स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावप्रतिपादकवाक्यवत् । विमता मन्त्रार्थवादा प्रतीय-
मानार्थे प्रमाणानि विद्वद्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वात् 'छागस्य यपाया' इति मन्त्रवत् प्राप्तिसन्नायवात्तवत् । विमता प्राश-
न्युत्तं प्राशस्त्यहेतुभूतयापरमार्थनिबन्धना, निरूपकपुरुषाश्रयप्राशस्त्युत्तं वात् औषधविषयप्रकारं तु हेतुं हेतुं इति च
'आपो वै शान्ताः' 'आदित्यो यूष' इत्यादिषु प्रमाणान्तरसिद्धस्य तादृशकार्यत्वात्पुन्यमानं च कर्तुं प्रामाण्य-
मिति शक्यामाह—तत्र प्रमाणान्तेरिति । बोधयित्वा विषय प्ररोचयन्ति, अर्थवादा प्ररोचयन्ति इति वाच्यं इति
सप्रतिष्ठा कुर्वन्तीति । प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ननु विद्वद्यपेक्षितार्थे ता पर्यं दत्तवाचिप्रहादेर्विद्वद्यपेक्षितत्वं कथंमत्त्वाह—कर्मविधेश्चैति । 'फलमत्तत्पदस्ये-
त्यधिकरणार्थो तु द्वैतौकार्यमत्र सङ्गमस्य कथ्यते, नचैतदधिकरणसाधारणार्थं वा असाधारणं तु स्वायत्कत्वात् हेतुप्रकाश-
कसिद्धयर्थे प्रतीति-नार्थे प्रमाणमस्तीत्यमर्थः, सच्च पूर्वमेवात्तः कृष्यादेरङ्गवदिहाकत्वमिदं न तन्नाशकम् ।

श्रीभाष्यम्

क्षते । मन्त्रार्थवादयोश्च ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सपवैनर्भूतिं गमयति ' (यजु.का.१.प्र.अनु.१.पं.१) ' यदनेन हविषाऽशास्ते तददयात्तदध्यात्तदस्मै देवा राधन्ताम् ' (अष्टक.प्र.२) इत्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायिव तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थं समन्वीयते । देवपूजामिधायिनो यजिघातोश्च यागाख्यं कर्म स्वाराध्यदेवताप्रधानं प्रतीयते । तदेवं कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया वाक्यादेव विध्यपेक्षितं सर्वमवगतमिति नापूर्वादिकं व्युत्पत्तिसमयानवगतं कर्मति शिष्वभिधेयतया कल्प्यतयावाऽऽश्रयितव्यम् । तथा सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुरा-

श्रुतप्रकाशिका

दित्यत्राह—वायुर्वाइति । श्रुतहानमश्रुतकल्पनं चानुपपन्नं रात्रिसंश्रितादिष्वेति भावः । वाक्यार्थं समन्वीयतइति । आर्थवादिकार्यानां श्रूयमाणत्वात्तद्विशिष्टे वाक्यतापर्यमिति निश्चितसति रक्तःपटो भवतीतिवदुत्थापिताकाङ्क्षेन विधिनै-
कवाक्यतया समन्वयोऽर्थवादानामिति भावः । यत्र वाक्यशेषवशादपेक्षितदेवताप्रीतिद्वारकत्वमिति दृश्यते, तत्रापि यथा सामर्थ्यात्तद्विद्यते अर्थवादामावेऽपि विधिसामर्थ्यात् श्रुतिविद्येत्याह—देवपूजामिधायिनइति । नच ' यजदेव पूजा सङ्गतिकरणदानेषु ' इति शाब्दिकानां स्मरणं भ्रान्तिमूलमिति वाच्यम् विध्यपेक्षितार्थसमर्पकतया स्वार्थं प्रमाणभूतत्वा-
न्मन्त्रार्थवादानां अस्य स्मरणस्य तन्मूलत्वोपपत्तेः, विमतो विधिप्रत्यय-चेतनप्रीत्यतिरिक्तपक्षे, घनकल्पननिराकाशं, चेतनप्रीत्यतिरिक्तफलसाधनवाचकत्वकल्पननिराकाशश्च कृत्स्नचित्तनप्रीत्यगमकवाक्यत्वत्वात् राजानं सेवतेतिवाक्यस्य विधिप्रत्ययवत् विमतशब्देन जुहुयादित्यादिव्यावृत्तिः । जुहुयादित्यादिषु विधिप्रत्ययेषु विधिप्रत्ययवलिङ्गेन पूर्वोक्तसाध्यस्य समर्थनीयम् तदेवमिति । कृत्स्नशब्देन मन्त्रार्थवादविषयो विवक्षितः । वाच्यपूर्ववादपक्षे अश्रुतकल्पनं नास्तीति चेन्न वाच्यत्वस्यापि कल्प्यमानत्वात् कल्प्यापूर्ववादे अपूर्वमेव कल्प्य वाच्यपक्षे वाच्यवमपि कल्प्यमित्यभिप्रायेण न्युपचितं मयानवगतमित्युक्तम् । तथेत्यादि । ब्राह्मणशब्देन विध्युद्देशग्रहणं विध्यर्थवादमन्त्ररूपेण विभागवताऽस्मदादिभिरनर्थी-
तासु अधीतासु च शास्त्रासु तत्राप्यन्यतरप्रकरणेषु प्रसङ्गादनुपविधानात् भगवता व्यासेन व्यस्तेष्वव्यस्तेषु च वदमांगेषु विप्रकीर्णानां वाक्यानामर्थः इतिहासादिषु सङ्कल्प्य कथ्यन्त इति भावः । सङ्कीर्णशब्देन नित्यानुमेयश्रुतिमूलवोपपत्त-
त्वात्कल्प्यव्युदासः तदनुपपन्नम् । तत्र यस्तावन्नित्यानुमेयतयाऽपि विमतो वर्णसृष्टायाः कृत्स्नं वर्णमात्रं ह्यहत् ; उतानुपूर्वीविशेषविशिष्टः प्रथमेकचटपादिवदार्थबोधकवामावेन वाक्यत्वाभावाद्वाक्याविशेषत्वरूपवेदत्वादिः स्मृती-
नां वेदमूलं न स्यात् । द्वितीयं नित्यानुमेयं न व्याहृतं स्वतः क्रमरहितानां वर्णानामुच्चारणनिवना आनुपूर्वी विशयविशि-
त्वायोगात् उच्चारणयोग्यताऽस्तीति चेन्न उच्चारणयोग्यतानामप्युत्तरागिन्द्रियसुखं बुद्धिस्थितिः, राजं योग्यता किं वर्णमात्रं गता उतानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णगता । नप्रथमः वर्णमात्रस्थार्थानवबोधकतया स्मृतिर्निर्मूलवप्रसङ्गात्, सत्यामानुपूर्वी-
स्मृतिप्रतिपत्तार्थबोधनक्षमत्वं वर्णेष्वस्तीति चेत् तेष्वेव वर्णेष्वानुपूर्व्यन्तरेण चैत्यव्यवधानकर्तव्यतात्पर्यबोधनक्षमत्वं कल्प-
स्तीति बुद्धस्मृतेरापि वेदमूलवप्रसङ्गः वेदब्राह्मणतया सप्रतिपत्तव्राह्मणतयाः वेदमूलं चानुमानशङ्कोटय इति चेत् । पञ्च-
दशस्य वेदमूलवप्रसङ्गः प्रवर्तकार्थपरत्वाभावात् वेदमूलस्यानुमानमिति चेत् ' कार्यो सैपतली नर्दंसमिथुनस्त्रोतयेहामा-
लिनी ' इति वाक्यस्य वेदमूलवप्रसङ्गः । आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णगततायोग्यतेत्यभ्युक्तम् । पूर्वं केनचिदुच्चारितत्वाभावा-
दानुपूर्व्यभिदेः, ततश्चानुपूर्वीविशिष्टास्त्ववेदव्यवहारीभारितम् । आनुपूर्वीविशेषेणोच्चारणयोग्यव वर्णानामनादीति

श्रीभाष्यम्

णेषु ब्रह्मादीनां देवासुरप्रभृतीनां च देहेन्द्रियादयस्स्वभावभेदाः स्थानानि भोगाः कृत्यानि

श्रुतप्रकाशिका

चेत् तद्यैत्यवन्दनप्रतिपादनानुगुणानुपूर्व्या अपितुल्यम् अतस्तत्रापि वेदमूलत्वं स्यात् कर्तृसामान्याभावात् तत्र वेदमूलत्वानुमानं श्रुतिस्मृत्यर्थयोस्तुल्यतया कर्तृसामान्यात् स्मृतेर्भेदमूलत्वानुमानमिति चेत् माभूत्कर्तृसामान्यं तेन मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलत्वेऽनुमिते तुल्यन्यायतया आप्नितं वेदमूलत्वं की वारयेत् स्वावगतायं प्रतिपादनानुगुणानुपूर्वा विशेषेणानादिसंबन्धयोग्यवर्णास्तिवशानहि सर्वत्र समान तज्ज्ञाननियमो बुद्धादीना प्रचर्निर्माणदशायानास्तीति चेत् तज्ज्ञानपूर्वकमेवेदानीं रप्यातृणानि गणयन्त् स्वर्गकाम इ युक्तस्य वाक्यस्य वेदमूलत्वप्रसङ्गः ॥

नन्वेनेनैव स्मृत्यवगतायं विशेषेणान्यच्छ्रानुपूर्वाविशिष्टानां वर्णानां वेदत्वमिति चेन्न मन्वादिवाक्यरूपे तदर्थान्वच्छ्रानुपूर्वाविशिष्टवर्णसमुदायात्मकतया वेदत्वप्रसङ्गेनानुमेयान्तराभावाद्भित्यानुमेयश्रुतिमूलवाचिद्वेः । अतो नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वमनुपपन्नं उत्सन्नशास्त्रामूलवपक्षेऽप्यधीयमानशास्त्रास्त्वेव प्रमादाकृतिपयवाक्यानां क्वचिक्वचिदेशे प्रलीनत्वात्तन्मूलाः स्मृतयः प्रणीता इत्यप्ययुक्तम् । पदवाक्यसङ्ख्यापानियमेन बहुभिरप्येतुभिरखलितमधीयमानत्वात् कृतिपयवाक्यानां प्रलीनत्वानुपपत्तेः । स्मृतीनां मूलभूतशास्त्राकार्थ्येन काचिदुत्सन्ना तन्मूला स्मृतय इत्यप्ययुक्तम् । तथाहि शास्त्राया उच्चादौ नाम किं कृतिपयदेशोऽध्विदानांमध्येतुविरहः उत सर्वदेशोऽध्वप्येतुविरहः । प्रथमः कल्पोऽभ्युपगतः । नद्वितीयः, तत्र प्रग्वाचिगतसर्वेद्यादीनां व्यासादीनां तत्तच्छास्त्राविशेषाभिज्ञाना तदध्ययनपरित्यागे कारणभावात् स्वशिष्याध्यापनसमवाच । नचेदानीं तं शिष्यशुद्धिमाद्यादिदानीं तदध्यापनासम्भवः, बहुशास्त्राध्ययनासामर्थ्येऽप्यस्मदादेरिव तत्तदेकशास्त्राध्ययनसमर्थशिष्यसम्भवात् । अतः प्राचीन एव पक्षः परिशिष्यते अतः स्मृतीनां सङ्गीर्णवेदभागमूलत्वमेव युक्तम् स्मृतिमूलभूतवेदभागसङ्गावे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमिति चेन्न तच्छास्त्राध्येतुपुरुषविरहितदेशेषु तद्युक्तदेशेष्वपि बहुशास्त्राध्ययनधारणतदर्थनिरूपणनिर्णयसमर्थपुरुषेषु च सफलत्वात् अतः स्मृतीनां सङ्गीर्णवेदभागमूलत्वं युक्तम् कर्मविधेश्च इत्यादौ भाष्ये इदमर्थसिद्धं यदुक्तं यागादौ दानादौ चार्थवैरूप्याश्रयणादर्थवेदासमिति तदसत् सर्वत्राप्यपूर्वकल्पनानभ्युपगमात् । नच फलघनतानुपपत्तिः कर्मोपजनितप्रीतेः परमात्मन एव तच्छिद्वेः, ' वासो ददाति । सर्वदेवत्वंपै वासः, सर्वा एव देवताः प्रीणाति ' इत्यादिभिर्दानादीनामपि देवताप्रीतिहेतुत्वात्तन्मात्राच्च । नच परमात्मप्रीत्या फलसम्भवे देवतेश्वर्वा नुपयोगः प्रधानत्वान्तरापूर्वकल्पनान्यायस्यात्रापिष्ठत्वात् । यथाहि पूर्वापरभूतानामङ्गप्रधानरूपाणामनेकेषां कर्मणा योग्यताभावाद्दधानत्वात्पूर्वद्वारा परमापूर्वनित्यत्तिरङ्गीक्रियते, एवमेव तत्तत्कर्मजनितप्रीत्यतिश्रयामिदं देवताभिः परमात्मम्यत्तच्छेकप्रीतिजननमातिश्रमहे । इदमेव च देवतायाः फलदानानुगुणमैश्वर्यं यत्फलप्रदे परमात्मनि स्वप्रीतिद्वारा प्रीतिजनन, उक्तं हि मगवना ' यो यो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ' इत्यारभ्य ' लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्द्विद्वान् ' इति । तेन फलोपभोगस्यानियतकालवेऽपि नदोषः ॥

नचैवं तत् प्रतिमाप्रतिमेयन्यायेन देवताप्रीतिरनास्तेवा ' यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्भयपट्करिष्यन् ' ' साक्षादेव देवताः प्रीणाति ' ' तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति ' ' सएनं ह्यमा आयुषा तेजसा यर्षसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन अन्नाद्येन च तर्पयन्ति ' - ' येचैव देवास्सायंयावानो येच प्रातर्थाषाणः तानेयोभयांस्तर्पयति तएनं ह्यमाः प्रजया पशुभिस्तर्पयेयुः ' इति देवतात्वेन श्रुतत्वात्तद्व्यङ्ग्येणानुपपत्तेः । ' पितरि

श्रीभाष्यम्

चेत्येवमादयस्सुव्यक्ता प्रतिपाद्यन्ते । अतो विग्रहादिमस्वाद्देवानामप्यधिकारोऽस्त्येव ॥

श्रुतप्रकाशिका

प्रीतिमापन्ने सर्वास्तुष्यन्ति देवता. ' इति न्यायात् भृशप्रीणने भूभृप्रीणनन्यायाच्च देवताप्रीति. परमात्मप्रीतिहेतुवोपपत्तिश्चेति । सूत्रार्थमुपसहरति अतइति ॥

ननु कथं देवतानां ब्रह्मविद्याऽधिकार. नह्यत्रैवर्णिकानां तेषामुपनयनाभावेन अध्ययनसिद्धस्वाध्यायलक्षविद्यव नच तेषां विद्याङ्गभूतकर्मानुष्ठानयोग्यत्वं अग्निनिष्पत्त्यनुपपत्तेः । ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनामर्थात् प्रीथे राजन्यध्या- दधीत शरीद वैश्य आदधीत ' इति त्रैवर्णिकविषयधाघानविधिः कथं देवानामधिकारोति, अन्वार्थेयस्याधिकारोऽधि करणसिद्धः, देवानां देवर्षीणां च मूलभूतश्रुत्यन्तराभावाद्वाद्यप्येतयाचानधिकारः । अग्नीन्द्रादीनामग्नीन्द्रादिदेवताभिः वाद्ययानुद्देशेन हविः प्रक्षेपानुपपत्तिश्चेति । उच्यते नतावदुपनयनाभावात्साङ्गविद्यानधिकारः । तस्याध्ययनाङ्गत्वात्, यज्ञादिकर्मब्रह्मोपासनयोरङ्गत्वाभावात् अध्ययनभावेऽपि देवतानां सुदृष्टप्रकरणे पूर्वज्ञानविशेषाधीतस्वाध्यायतदर्थस्म- रणोपपत्तेश्च पिशाचादयोऽपि हि पूर्वजातिं स्मरन्ति, किं पुनर्देवा देवर्षेयश्च ? नचोपनयनदिवद्विद्याकर्मणोरनधिकार — श्रद्धादीनामपि उपनयनविरहप्रयुक्तत्वाभावादानधिकारस्य, सखलु तेषां सामर्थ्याभावानुपहृतीतशास्त्रनिषेधप्रयुक्तः । देवतानां हि विद्याकर्मणी नह्यचिःप्रतिषेधे प्राक्तनशानाप्रमोषा सामर्थ्ये च स्थितम्, नचात्रैवर्णिकत्वाद्वाद्ययानाभावाद्वाद्यप्येतया च विद्याङ्गकर्मानधिकार. मनुष्यकर्तृकाघानस्यैव त्रैवर्णिकन्यायेयाधिकारिविधिनियमात् किमत्र नियामकमितिचेत् । देवार्थे सत्रमासत् ' विश्वसृज. प्रथमाससत्रमासत् ' इत्यादिश्रुतिभिर्देवादीनां कृत्वनुष्ठानदर्शनात् विदेपत इन्द्रादीनां वृत्रवधादिजानितकलुषक्षाननाय कृत्वनुष्ठानस्मरणश्चेति ब्रूमः ॥

यदा ब्राह्मणादिकं देवतादीनामप्यस्ति, तत्कल्पेदृष्टविशेषसम्बन्धरूपं ननु जातिरूपं ब्राह्मणादिभिर्ब्राह्मण्यादिषु पत्तिमात्रया अन्यथा आदिकाले ब्रह्मणे सुप्तब्राह्मणप्रभवानां पश्चाद्विश्वामित्रभृतीनां च ब्राह्मण्याद्यभावरङ्गात् । सन्तानविशेषप्रसूतत्वं च तादृशवृत्रवसृजक सतानविशेषोपपत्तेः प्रकृष्टादृष्टकार्यत्वात् अलौकिकप्रकर्षविशेषकारणत्वाच्च, ईदृश ब्राह्मण्यादिकं देवतास्वपि सम्भवति । अवगम्यते च तत् वाजपेय प्रवृत्त्य ' तद्बृहस्पतिरुदजयत्तेनाजयत तेनेन्द्रमयाज- यत् ' इति वृहस्पतिनेन्द्रेण च वाजपेयस्यानुष्ठितत्वमुक्तत्वात् सतएव हेतोः ' सवा एष ब्राह्मणस्यैव राजन्यस्यच यज्ञ. ' इति वाजपेयस्य ब्रह्मक्षत्राधिकारत्वमुच्यमानं वृहस्पतेर्ब्राह्मण्यामिन्द्रस्य क्षत्रत्वमपि ह्यवगमयति ' ब्रह्मावृहस्पतिः क्षत्र- मिन्द्र. ' इति च श्रूयते तथा ' मरुतो वै देवानां विश्वाः ' इति मरुतो विश्वश्श्रूयन्ते अतो देवताविशेषाणां ब्रह्मक्षत्र- विद्विष्यभागाधिदेवताभिः सन्तो युक्तः । विद्यानुप्राहक ब्रह्मचर्यादिकं च देवानां श्रूयते ' एवशात ह्येवर्षाणि मघयान्प्रजा- पतौ ब्रह्मचर्यमुयास ' इत्यादिषु । अतो विद्याङ्गकर्मणोपपत्त्याः सामर्थ्ये सिद्धम् । नच यद्येदेवतान्तराभावाद्यजमा- नानुपपत्तिः अग्नीन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां शानघातवैश्वर्याविशेषाणां निरपेक्षिणाश्रयत्वात् त- ए- द- वा- न- स- य- य- म- म- न- नो- ऽ- व- य- व- घा- न- न- दे- व- ता- भि- रा- ष- य- त्वा- त्, अग्नीन्द्रादीनां तत्तद्यज्ञभागभागि य स्वाराधनप्रीतेन भगवन्तं दत्तं ननु स्वामाधिक- यथास्तु व्यक्तेन कृष्णद्वैपायनेन मोक्षधर्मे यज्ञाप्रहाराख्याये—

१११ ततस्ते विद्युद्यारसर्षे ब्रह्मा ते च महर्षय । वेददृष्टेन त्रिधिना येष्यन्ते प्रतुगाहरन् ॥
तस्मिन्सत्रे तथाब्रह्म स्वयम्भागमकल्पयत् । देवा महर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥
ते कार्तुयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः । प्रापुरादित्यनर्णत पुरप समत. परम् ॥

श्रीभाष्यम्

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् [१.३.२६]

देवादीनां विग्रहादिमन्त्राभ्युपगमे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते, यद्यपु यानेषु युगपदे-
 कस्येन्द्रस्य विग्रहवस्त्रे ' आग्निमन्न आग्रह ' (यजु.अष्ट.प्र.३.५) ' इन्द्रागच्छ हविष अगच्छ'
 (यजुराण्यम्.प्र.१.अनु.१२) इत्यादिना आहृतस्य तस्य, मन्त्रिधानानुपपत्तेः । दर्शयतिचा-
 ग्रमादीनां तत्रतत्रगमने ' कस्य वा ह देवा यन्ममागच्छन्ति कस्य वा ने वहूनां यजमानानां
 यो वै देवता. पूढं परिगृण्हाति न पना भ्यो भूते यजते ' (यजु.श्राण्ड.१ प्र.६ अनु ७.पं.२१)
 इति । अतो विग्रहादिमन्त्रो कर्मणि विरोधः प्रसज्यत इति चेत्, तत्र अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्
 दृश्यतेहि सोभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेशरीरप्रतिपत्तिः ॥

धृतप्रकाशिका

विग्रहादिनां भगवतो यद्व्ययमुक्तम् । तत्र भगवद्वचः—

येन य स्मरितो भागवत तथा समुपागत । प्रतिपदह प्रदिशाम्यथ फलमावृत्तिलक्षणम् ॥

तत्र यमर्थेष्वपि यद्व्ययन्ति मर्त्यलोकेषु वैसुरा । कल्पयिष्यन्ति घो भागान् तेनरा येदकल्पितान् ॥

योमे यथा कल्पितान् भागमस्मिन्महाकृती । स तथा यन्नभागाहो वेदसूत्रे मयाकृत ॥
 इत्यर्थः भगवतः । यन्मामात्मनः देवाना दत्तमिति श्रुत्वा । अतो दत्ताना कर्मनि चकाराभ्युपगमे न विद्यामन्त्रादिभिर-
 वादोऽनुपपन्नः । अतस्माद्भगवत्प्रापकहारसामर्थ्ये दत्तादीनामस्तीति सिद्धम् देवाना ब्रह्मविद्याधिकारिवम् ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् (१.३.२६)

विग्रहाभ्युपगमे तद्व्ययवादि क आह्वानागमने व्यायुष्ये, तदा युगपदनेककर्मस्व ह्यने विरोधः शरीराधीनवादी-
 गमनस्यर्थः । आगमनमात्र प्रमाणिकसतिहि तर्थागमने विरोध इत्यागमने प्रमाणम्— दर्शयतिचेति । नेहार्थक
 व्याचष्टेति चेति । ' दर्शनात् ' इत्येवम्याचष्टे दृश्यतेहीति ।

आत्मनेये शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । योगा कुर्याद्विलं प्राप्य तैश्च सर्वा महीं चरेत् ॥
 इति भास्वतत्रनादिद्वयम् । याभ्यानुपलभ्यन्त मन्त्रौषादिभिर्मनुष्याणामिव शक्तिविशेषैर्देवानामपि सम्भर्ताति न
 विरोध इति भावः ॥

ननु यदि देवा इहागत्य हविरदन्ति, तर्ह्यगम्य मन्त्रार्थवादप्रतिपक्षमग्रेह्यवाह व भवेत् । अवगम्यतेतत् ' हृद्यं
 वाडमिरज्जर्पितान् ' इति, 'अत्राह्वयानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादा.पितृभ्य स्वधयाते अन्नम्' इति 'अन्नस्यो'
 ष्यायागौतो'भ्रतिर आसन् ते देवेभ्यो हृद्यं वहन्त.पामीयन्त ' इत्यादिषु इह मन्त्रिसस्य हविषो लोकान्तरमाति
 श्रयमाणानुपपन्न, आग्निहोत्रादुी प्रकृत्य ' ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत ते अन्तरिक्षमाविशतः ते अन्तरिक्षे
 तर्पयत ते इष्टमाविशतः ते दिव्यं तर्पयत ते तत आचरते ते इमाभाविशत. ' इति । स्वयंते च
 अग्रे प्रास्ताहुतिसम्प्यागादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायेत घृष्टिष्टेरक्षं तत प्रजा ॥

श्रीभाष्यम्

सू—२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् [१-३-२७]

श्रुतप्रकाशिका

इति । 'तत् आवर्तेते' इति इह हविषोराश्रुतिभ्यानुपपन्ना, कथं देवैर्भक्षितस्याश्रुतिः प्रत्यक्षेण दग्धस्य हविषः कथं देवैः भक्ष्यमाणत्वं च युक्तमिति । उच्यते—'अयाहुर्व्याणि सुरभीणि कृत्वा प्रादाः' इति अथनादमिना परिणाभ्यमाणस्य हविषः सूक्ष्मं रूपं किमप्यनैकिकं विद्यत इत्यभ्युपेत्य श्रेयस्साधनत्ववत् । तच्च देवानामिच्छावशादतीव वर्धते, तथाहि ब्राह्मण 'यद्वै देवा हविर्जुषन्ते अल्पमप्येकामाहुतिमपि तद्विरिमात्रं वर्धयन्ते' इति । अतोऽपरिमितत्वेन किञ्चिद्भुज्यते किञ्चिन्नोयते इति सर्ववाक्यानुगुण्येन कल्प्यम् । यद्वा इह सन्निधायाऽपि हविर्गृहीत्वा स्वस्थानं गत्वा तद्भुज्यतां कोषाधः । हविषोरिहाश्रुतिर्नाम तत्फलभूतवृष्टयादेरिह समव उपचारादुक्तः । यद्वा 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेः' 'अग्निमम्र आवह सोममावाह' इति येष्विध्वत्वादिर्कर्मसु देवताह्वानतदागमने श्रुते, तेष्वेव कर्मस्विहागत्य हविरदनं अन्यत्रत्वग्निभिर्हविष उन्नयनमिति विभागः 'तेवा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इति वाक्यमपिधमिहोत्राहुतिविषय, नतत्र देवताह्वानागमने ॥

ननु तत्रापि सायथावप्रतयावसञ्जना देवानामागमनं भूयते 'सायं यावानश्च वै देवा प्रातर्यावाणश्चाग्निहोत्रिणो गृहमागच्छन्ति' इति सत्यं तेषु नामिहोत्राहुतिभोक्ताः 'सजूर्दैवैरसायं यावभि रिति सायगोसम्मृशति । सजूर्दैवैः प्रातर्यावाभिरिति प्रातः । येचैव देवास्तोयं यावानो ये च प्रातर्यावाणः, तानेवोभयार्गोस्तुपैयति' इति समर्थनमात्रं तत्र भवणात्तेषाम् । हुतहविर्भोक्तृत्वं सूधादीनामिव नच तत्र स्यादीनामाह्वानम् अतो देवताह्वानवत् सुकर्मस्विहागत्य हविरदनं अन्यत्र हविष उन्नयनमिति विभाग उपपन्नः । अतोऽग्नेर्व्यवाहवश्रुतिराहुत्योक्तं त्रमणश्रुतिः अप्री प्रास्ताहुतिससम्यगदित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतिश्च चरितार्था । अतोऽनेकशरीरप्रतिपत्त्या देवानां गन्धिधानात्कर्मणि विरोधः । इतरस्तु 'कतिदेवा' इत्युपक्रमश्च 'त्रयश्च त्रिच शतात्रयश्च त्रिच सहस्रेति' इति निरुच्य 'कतमेत' इत्यस्या वृत्त्या 'महिमान एवैयामेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवाः' इति निर्द्भवन्ती श्रुतिरेकैकदेवताया अनेकरूपतायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । अत्र त्रयस्त्रिंशता देवानां प्राधान्यमितरेषा तद्वृणभावश्च प्रतीयते । 'मभिमान एवैयामेते' इति हि श्रूयते । महिमशब्दस्य शरीरवाचित्वेन न्युपपत्तमावात् एत इति च न शरीरान्नात्रनिर्देशः अपितु शरीरस्वेतनव्यपदेशः 'कतिदेवा' इत्युपक्रमस्य देवशब्दसामानाधिकरण्यादेत इति पदस्य, नहि देवशब्दो देहमात्रपरः । नच देवशब्दनिर्दिष्टादेवा जीवान्तराणां शरीरभूताः शरीरलक्षणस्य सर्वथाऽनुपपत्तेः, 'कतम एको देवः' इति वृद्धा 'प्राणः' इति प्रतिवचनवाक्येऽपि प्राणशब्दो नप्रसिद्धप्राणपरः, अपितु परमात्मपरः । अतोऽस्यारश्रुतेरेकैकदेवताया अनेकरूपताप्रतिपादकत्वानुपपत्तिमभिप्रेत्य अत्र सैषा श्रुतिरनुदाहृता । व्याख्यात्रैः 'अनेकप्रतिपत्तेः' इत्यस्य शब्दस्य युगपदनेकाकार्योपलभसामर्थ्यपरत्वेन व्याख्यातव्येऽपि 'आगच्छन्ति' इति श्रुत्यशरस्वास्यानुगुणं अनेकशरीरप्रतिपत्त्या व्याख्यातम् ॥

सू—२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् [१-३-२७]

श्रीभाष्यम्

विरोध इति घर्तते । मा भूत्कर्माणि विरोधोऽनेकशरीरप्रतिपक्षेः । शब्दे तु वैदिके विरोधः प्रसज्यते, अनित्यार्थसंयोगात् । विग्रहवत्त्वे हि साधयवत्त्वेनेन्द्रादेरर्थस्यानित्यत्वमनिवार्यम् । ततो देवदत्तादिशब्दवदिन्द्राद्यर्थजन्मनः प्राग्विन्याशादूर्ध्वेनेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा वेदस्य स्यादिति चेत्—तत्र, अतःप्रभावात् अस्मादिन्द्रादिशब्दादेव पुन पुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् । एतदुपपत्तं भवति नहि देवदत्तादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दा वैदिका व्याहृतिविरोधमात्रे सङ्केतपूर्वकाः प्रवृत्ता ; अपि तु स्वभावात् एव गवोदि शब्दपदाद्यतिविरोधवाचित्वेन । ततश्चैकस्यामिन्द्रव्यक्तौ विनष्टायामत एव वैदिकाभिन्द्रशब्दान्मनसि विपरिवर्तमानाद्यगततद्वाच्यभूतेन्द्राद्यर्थकारोघाता तदाकारमेधापरमिन्द्रे

श्रुतप्रकाशिका

शब्दशब्द विशिनाष्ट वैदिकइति । अभिप्रेत हेतुमाह— अनित्यार्थसंयोगादिति । हेत्वर्थं विवृणोति विग्रहवत्त्वेदीति । अर्थशून्यत्वमनित्यत्वयेति । देवदत्तादिविनाशे देवदत्तादिशब्दस्त्वानर्थकत्वम् । अनित्यत्व अनुभार्यमाणत्वं नित्यत्वेऽर्थशून्यत्व विग्रहादिमिन्द्राद्यर्थस्य यावच्छब्दभावित्वाभावात् अर्थवत्त्वे अनित्यत्वं वा शब्दस्य यावदर्थभावेत्वादर्शना चानित्यत्वादित्यर्थः ॥

ननु कथमर्थशून्यत्वं शब्दानां अतीतानागतभूतभविष्यदादयश्शब्दार्थसमकालत्वाभावेऽप्यर्थवन्त एव । नहि तेषां कदाचिदप्यर्थसमकालत्वसम्भवः नच तेषामर्थशून्यत्वम् । यथा विन्प्यस्वेनोच्चारितो मेरुशब्दो देशविप्रकर्षेऽप्यर्थवान्भवति । एवामिन्द्रादिशब्दाश्चेन्द्रादिव्यक्तीनां कालविप्रकर्षेऽप्यर्थवन्तः कस्मान्नभवन्ति, क्वचित्कदाचिदर्थस्य प्रामाणिकत्वाद् हि शब्दस्यार्थवत्यानिवन्धनमिति । उच्यते अनभिमत भवन्तो माभ्यहृदयस्य य एव परिचोदयन्ति । एतदपाकरणात् हि शब्देतु वैदिक इति विशेषितम् सौत्र पद इहापीन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामित्युक्तम् । अयमभिप्रायः ' इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ' इत्यादिक मन्त्रजात वैदिककर्मसु विनियुज्यते तत्र पूर्वमेवेन्द्रव्यक्तौ विनष्टायामिन्द्रशब्दवाच्यव्यक्तेः पाश्चात्यवच्छकर्मण्यागमनाभावात्, ' इन्द्र आगच्छ ' इत्यादिशब्दानामुच्चार्यमाणानामर्थशून्यत्वम् अनुभार्यमाणत्वं वा स्यादिति इन्द्रव्यक्त्यन्तरेणार्थवत्त्वमिति चेत् ; तद्व्यक्त्यन्तर पूर्वव्यक्तिसमानाकाराद्युपपराक्रमविभूतिक्रिया नवा प्रथममनुपपत्ते स्तद्व्यक्तातन्व्यस्यानिवार्यत्वात् सरूपसृष्टिनियमानुपपत्तेः वैरूप्यसम्भवात् । ततश्चान्याकारवाचिणामिन्द्रादिशब्दानां प्रवृत्तावाकारान्तरस्य निमित्तावायोगादर्थशून्यत्वमवर्जनीयम् । द्वितीयं वा व्यक्तिसिन्द्रशब्दविषयत्वेनाभिमतता स्यात् तस्यां व्यक्तौ तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कस्यचिदभावोद तदवाचकतयाऽर्थशून्यत्वम् । तथाऽपि ऋतुपुरुषबुधपथीनसङ्केतवशात् प्रयोगश्चेत् शब्दसङ्केतगोचरस्यार्थस्य सङ्केतयितुपुरुषबुधपथगोचरे सङ्केतानुपपत्ते, देवदत्तादिशब्दानामिन्द्रादिशब्दानां पुरुषान्तराद्विषयविप्रवृत्तिवादेदस्यानपेक्षवलक्षण प्रामाण्यं न स्यात् । यदि प्रधानकारणरामाशब्दवदेकैकव्यक्तिवाचित्वमिन्द्रादिशब्दानां स्यात् तदा सङ्केतनैरेष्येण निरपेक्षवलक्षण प्रामाण्यं स्यात् । अत इन्द्रादीनां प्रधानादीनामिव नित्यत्वाभावात्तत्राशेऽर्थशून्यत्वानुभार्यमाणत्वयोरन्यतरप्रसङ्गो दुर्वारइति । ' नात्प्रभवात् ' इत्येतज्जाचष्टे तस्मैत्यादिना । शब्दार्थशून्यत्वानित्यत्वपरिहारः कथमित्यत्राह—एतदुक्तमिति । घाता तदाकारमेवेति पदेः ' सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्प्यत् ' इति श्रुतिः ।

यथर्तुष्युत्तुल्लिङ्गानि नानारूपणि पर्यये । दृश्यन्ते तानितान्येव तथा भावायुगादिषु ॥

श्रीभाष्य

जतिः, यथा कुलालो घटशब्दान्मनसि विपरिवर्तमानात्तदाकारमेव घटम्-इति। कथं
 मीदमवगम्यते? प्रत्यक्षानुमानाभ्या-श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत्, वेदेन, रूपे
 व्याकरोत्सतासती प्रजापति' (अष्ट २ प्र ६ अनु २ प ७) इति तथा 'स भूरिति, व्याहरत्
 स भूमिमज्जत, स भुव इति व्याहरत् सोऽन्तरिक्षमज्जत' (२-१२-२२) इत्यादि। याच
 कशब्दपूर्वकं तत्तदर्थसंस्थानं स्मरन् तत्तत्संस्थानविशिष्टं तत्तदर्थं सृष्टवानित्ययं । स्मृति
 रपि 'अनादिनिधना होपा यागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्यायतनसदो प्रसू
 तयः' (मनु अ.१ श्लोक २९) इति । 'सर्वेषां तु मनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्' वेदश
 ब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे, ( ) इति । संस्था संस्थानानि रूपाणीति
 यावत् ; तथा 'नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्दस्य एवादौ द्वादीना
 चकार स' [वि पु अ १] इति । अतो द्वादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि वेदशब्दानामानर्थक्यं,
 वेदस्यादिमत्त्वं च न प्रसज्यते ॥

श्रुतप्रकीर्णिका

इति स्मृतिश्च स्मर्यते । धीस्यस्य शब्दस्य तत्तदाज्ञातस्मारकतया हतुवम् । तदत्र दृष्टान्तन । अज्ञतया । यथेति ।
 मनसि विपरिवर्तमानं व आलाभ्यमानं वम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । प्रत्यक्षमाद्यो वद प्रत्यक्षशब्दवाच्यं स्वानुरूपं
 प्रानुमायिका स्मृतिरनुमानशब्दाभ्यस्यथ । सतासती । चदानती रूपे व्याकरात् विनिधमकरादित्यर्थः ॥ ११

परैरुत् अनित्याच्छब्दजगतः प्रभवानुपपत्तरानत्यवर्णातिरिक्तो नित्यशब्द स्फोटकेकदशिमतेनोपन्यस्य तद्दृष्टु
 दस्य वर्णानां नित्यं च प्रस्यय वर्णानित्यं वेऽपि तद्गतज्ञात्या सन्न्यग्रहणादिकं जगतस्तत् प्रभववादि चोपपत्तमिदुत्तमं ।
 तदयुक्तं इहानुपयोगाद्विरोधाच्च, तथाहि नतावच्छब्दो जगदुपादानं ब्रह्मोपादानं वाभ्युपगमात् । निमित्तं च च न दष्टं
 स्वक्रादिवत् कारकतया किंतु बुद्धिसित्याऽर्थस्मारकतया तत्र च घर्माघर्मयारनित्ययोरेपि विषमजगदुपसौ निमित्तं वमभ्यु
 पगतं दण्डचक्रादीनां चानित्यार्नामपि निमित्ताय दृश्यते, किं कार्यमात्रस्य अनित्यादुपत्तिरनुपपत्ता, उत अगदूषकार्यविशेषो
 यस्य निप्रथमं दण्डचक्रादीनां घटादिकारणं वदंशन्ति । नद्वितीयं घर्माघर्मयोजगदिति च वाभ्युपगमात् । एव सत्तदौ
 प्रकारकाणामप्यनित्यानां कारणं यदा संभवति तदा स्मर्यमाणतयोपकारकाणां शब्दात्तानित्यं वेऽपि कारणं वर्णानां
 किंपुन यांषिद्धं । अतो नित्यं वर्णानुपयोगात् स्फोटवादे न प्रस्योतव्यं दूरं तस्य अनरसनीयता । वर्णानां च नित्य
 त्वसमर्थनमते एव निष्फलम् । किंच नान्यातामपि वर्णानां न वर्णवाकारेणार्थवाचि च किं वागुपूर्वाविशेषविशिष्टपदोप
 बबोध प्रबोजनमरेक्ष्य वर्णानित्यं वसाधनं तद्गतज्ञात्यवस्थानवचनं च विफलम् अर्थावगात्रकरूपस्थानित्यं चास्त्यतः । यदौ
 दकारणरूपं प्रयोजनमपश्यं पृथिवीस्विर वसमर्थनं पृथिवी बजात्यवस्थानवचनं च वाप्युच्यते, पृथिवी या घटरूपेण उद
 काहरणसाधनं वात् पार्थिव्यावयववचननावेक्ष्येणल-घरूपस्य घटस्थानानित्यं वात् । तद्गतं किंच वर्णानां नित्यं वनाम किर्मप्रल
 यावस्थायि च उतौभयावधारित्यम् । प्रथमे पूर्वोक्तं वैयर्थ्यं स्थितं पृथिव्या आश्रय्यावस्थायि वसमर्थनस्य घटनं तर्कात्
 वेणेऽनुपयोगात् । द्वितीये शब्दगुणकाकाशाद्यष्टिप्रलयविशेषः । वर्णानित्यं वऽभ्युपगम्यमनिऽपि इदं तद्गतं तर्कात्
 विरुद्धं कृत्नव्यक्तधनं वस्थाने जात्यवस्थानानुपपत्तं । महाप्रलयं कालपयव्यक्तयवस्थानं तद् कारणवाचयविरुद्धम् । सदैव
 ओम्बेदमम आर्त्तवैकर्मपाद्विधीयम्' इति हि श्रुतिः । अवधारणद्वितीयनिषेधो कथं कतिपयतयवस्थां ज्ञात्

धीभाष्यम्

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यत एवेन्द्रयसिद्धादिशब्दानां देवर्षिवाचिना तत्तदाकारवाचित्य तत्तच्छब्देन तत्तदर्थ-
स्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थं ऋषिः तत एव 'मन्त्रकृतो वृणीते' ( ) 'नम ऋषिभ्यो
, मन्त्रकृतभ्यः' (आरण.प्र.७.अनु.१.प.१) 'अयर्गसो अग्निरिति विभ्वामिन्द्रस्य सुप्तं भवति'
(यजु.का.५.प्र.२.अनु.३ पं.३) इत्यादिभिर्षेतिष्ठादीनां मन्त्रकृतत्वपाण्डुरादृश्यादिवादां प्रती
यमानेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । एभिरेव 'मन्त्रकृतो वृणीते'

श्रुतप्रकाशिका

स्यान्न सहने, किंच वर्णनित्यवादिषु किं बोधकत्वोपयोगितया समर्थ्यते किं वा जगत् प्रबोधोपयोगितया । प्रथमं वर्ण
नित्यवादिषु सर्वमपि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्रैव वक्तव्यम् अनवबोधकत्वस्य शास्त्रानारम्भहेतुत्वात् । द्वितीये
न ज मादिवृत्ते तस्यै समर्थनीयम् लक्षणसिद्धलुपयोगित्वात् । किंच वर्णनित्यवादिषु सर्वाधिकरणेषु यथाकथञ्चिदुप-
पद्यते शक्यते । अतएवैतदधिकरणासाधारणानुपयोगाद्दिरोधाद्यात्र वर्णनित्यवादिप्रपञ्चनमनुक्तम् 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'
इति सै प्रपदमन्यथा व्याख्यानम् पगादिनिर्माणस्य शब्दपूर्वकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् जगत्सृष्टावप्येतदनुमानादिति तथा-
सति ननुयोःसमुच्चिन्त्य हेतु बन्धकसाधनं सिध्यति, जगत्सृष्टशब्दपूर्वकत्वं अनुमानस्यैवाव्यवधानेन प्रवृत्ते प्रत्यक्षस्य व्याप्ति
प्रद्वेषोपपत्तेन तच्छेपभूतत्वात् ततश्च 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति द्विवचनं क्लृप्तं स्यात्, नहि दृष्टपरशुभ्यां वृद्ध
सिद्धयन् इति व्यपदिश्यते दृष्टस्य परशुपकरणत्वात् । अतः प्रत्यक्षमूलानुमानादिति निर्देह्य तथा च ननिर्दिष्टम् ।
यदि कश्चिदेवमपि दृष्ट तद्रूपभावात् स्यात् इह च गत्यंतरसम्भवादनुक्तम् । कल्पादिकालिनसृष्टेः शब्दपूर्वकत्वं सृष्टि वा-
दनुमानं च नद्यक्य मूककतृकघादिसृष्टौ हतारैकात्वात्, अथा यथोक्त एवार्थः ॥

एवमर्थद्वारकमनित्यत्वमाशङ्क्य परिहृतम् अथ शब्दद्वारकमनित्यत्व परिह्रियते ।

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

उक्तं ब्रह्मविर्मेन्द्रकृतो वृणीते इत्यादिना अभिप्रना यतएवेति । अर्थवादानां प्रतीयमानार्थे तात्पर्यमस्ति चेत् 'मन्त्रकृत'
इत्यादिव्यक्तव्यस्य मन्त्रकृत्वं ता पर्यसम्भवात् अनित्यत्वमिति शङ्का । इयमर्थान्द्रादिशब्दानामाश्रुतिवाचि वाच्यत्वात्तद्वेन
तत्तदर्थस्मृतिपूर्वकतत्तदर्थसृष्टया परिहृतेत्यर्थः । उक्तं शब्दापरिहारपरं सूत्रं येन व्याकथ्यते तेषामेते सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टम् ।
शङ्कायां परिहृतं च सृष्टयपि एभिरेवेति । मन्त्रकृत्वं नामानधीत्येव मन्त्राणामस्त्वलितक्रमस्वरवर्णतया दर्शनं तद्य तत्त
'मन्त्रस्मृतिपूर्वकं प्रजापतिना यथापूर्वं सृष्टेस्तत्तन्नामरूपभाभिः प्रवाहपरम्परया आगतैर्ब्रह्मिष्ठादिभिः क्रियत इति वेद न
त्ययमन्त्रकृत्वाविरोध इत्यर्थः । निरुद्धे मन्त्रदर्शनानुगुणं तपश्चरतेति निरुद्ध इत्यर्थः, अस्त्वलितान्पश्यन्ति पूर्वकत्वाधीत
वेदमन्त्रप्रत्यभिज्ञापूर्वकं पश्यन्ति न विदं प्रथमतयत्यर्थः । छुतिरपि ऋषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्राणामनुष्ठानं दर्शयति 'योह
या अविदिताप्येयच्छन्दो दीवतेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणु यच्छति गर्तथा पश्यते प्रवा
मीयेत पापीयान्भवति यातयामान्यच्छन्दार्गसि भवन्ति अथयो मन्त्रे मन्त्रे वेद ससर्वमामुर्षति श्रेयाश्च भवति

श्रीभाष्यम्

इत्यादिभिर्वेदशब्दैस्तत्तत्काण्डं कर्मन्वृतामृषीणामाहुतिशक्त्यादिषु परामृद्य तत्तदाकारान् तत्तच्छक्तियुक्तांश्च सृष्ट्वो प्रजापतिस्तानेषु तत्तन्मन्त्रादिकरणे निरुद्धे । तेषु प्रजापतिना आहितशक्तस्तत्तदनुगुणं तपस्तप्या नित्यसिद्धान्पूर्वपूर्ववलिष्टादिदृष्टान् तानेषु मन्त्रादीनि न घीत्स्येयं स्वरतो वर्णतश्चास्त्रलितान्पश्यन्ति । अतश्च वेदानां नित्यत्वमेवां च मन्त्रकृत्वमुपपद्यते ॥

अथ स्यात् नैमित्तिकप्रलयदिग्निष्ठाद्युत्पत्तौ वेदशब्देभ्यः पूर्वपूर्वमन्त्रादिसङ्गणेन प्रजापतिना देवादिऋषिरुपपद्यतां नाम , प्राकृतप्रलये तु स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामश-

श्रुतप्रकाशिका

अथातयामान्यस्यच्छन्दार्गसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति । शौनकादिभिश्च स्मृतं 'दाशप्रथ्यो मधुच्छन्दप्रभृतिभिर्दृष्टा.' इति । उक्तं च भगवता व्यासनेव—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षय । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातास्त्वयम्भुवा ॥

इति । एवमादिचात्र प्रमाणं द्रष्टव्यम् ॥

नित्वितिहासानामप्यपौरुषेयत्व वेदस्य वा पौरुषेयत्व प्रसज्यत् अस्मिन्वचने वेदानामितिहासस्य ह्येतेन दृश्यमान-क्षेत्रत्वादिति चेन्न इतिहासवेदेन वेदशब्दन्तर्गतानां पुरावृत्तानां विवर्तितत्वात् । यथा 'धानरक्षणाहवा ऋषयश्श्रमणा उर्ध्वमन्तिनोयम्भुव.' 'पृथुर्वं न्योभिपिच्यते' 'उशान् ह्ये वाजश्रवससर्ववेदस ददौ' इत्यादीनि पुरावृत्तानि हि दृश्यन्ते, ततश्च सेतिहासान् इत्यनेन वेदानामर्थशानेन च ह्यप्यत्वमुक्तं भवति, अतो न प्रपञ्चविशेषवाचकोऽप्यमितिहासशब्दः, अज्ञेय चर्मशास्त्रादियु च स्वर्गीतिहासमात्रोपादानस्य प्रयोजनाभावात् तथाऽप्यत्र

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्षयन्ते प्रसृतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

इति वेददर्शनप्रदानं च स्मर्यते, काठकादिशब्दश्च कन्यादाश्रयिभिरुपस्थात् एववेदभागानां प्रवर्तितत्वमुक्तमिति । न तावत्कठेनादौ प्रोक्तं काठकमिति वेदपौरुषेयत्वसादिनोऽप्यभीष्ट, 'ईश्वरप्रणीतं विविरोधात्' । अथ काठकादिषुमाध्याः प्रपञ्चननिमित्ताः । न इदानीं तत्र प्रवक्तव्यमाभिश्च स्वपदेशप्रसङ्गात् काठदिभ्यः पूर्वपुरुषशामिभ्य समाख्यानप्रसङ्गात्, पूर्ववनेकशाखाध्यायिनः कठादयस्त्वेकशाखाध्यायिन इति तत्राद्या समाख्यानमिति न वाग्यम् ; सर्वेषां तु पूर्वपुरुषात् बहुशाखाध्यायिविनियमस्यामानकत्वात्, दृष्टविपर्ययेण कल्पनाऽनुपपत्तेश्च । अथ कस्यादिषु प्रथमप्रवचननिश्चयनात् काठदिषुमाध्याः । तत्रैकप्रवचनं च जगत्त्रियं च वाट्रेऽनुपपत्तम् प्रथमप्रवचनान्तरमावात् । अतः काठकादिषुमाध्याः यथाऽनुपपत्तिश्च महर्षीणां तपसा दृष्टवेदभागान् प्रमाणम् । एव 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति' 'प्रज्ञ स्वयम्भुवभ्यानर्षत' इत्यारभ्य 'त एतं प्रज्ञायज्ञमपदयन्' 'याचाधिरूपनित्यया' 'वेदेन रूपे व्याकरोत्' 'अनादिनिधनाद्येषां' 'याश्च वेदेषु दृष्टयः' 'वेदशब्देभ्य एषादौ' 'युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान्' इत्यादिप्रवचनेः आये कस्य प्रथमवेदोच्चारणं यथा पूर्वश्रमविशेषविशिष्ट वेदोच्चारणं वात्' इदानीं तत्रादिस्वार्थाभिर्ननुमानैरप्यसिद्धिश्च वेदानि च स्थापयन्-वाचदनुपपत्त्या मन्त्रहत्यादिप्रदान्यस्वारास्थेन व्याख्यानं ॥

१. उत्तरवृत्तं बाह्याऽवतारपरि अथ स्यादिति । महाप्रलये तत्तदंशमृषीणां पूर्वपूर्वसृष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशक्त्युत्पत्तौ देवादिऋषिरुपपद्यतां नाम प्राकृतप्रलये तु स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशक्त्युत्पत्तौ देवादिऋषिरुपपद्यतां नाम प्राकृतप्रलये तु स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामश-

श्रीभाष्यम्

पदस्य च विनष्टत्वात्प्रथं प्रजापतेर्दाष्टपूर्विका ऋचिपपघते । कथन्तरां विनष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् । अतो वेदनित्यत्वयादिना देयादीनां विप्रहृषत्त्वाभ्युपगमेऽपि लोकव्ययहारस्य प्रयाहानादिताश्चयणीयति । अग्नोत्तरं पठति—

सू-२९ समाननामरूपत्वाद्याद्युत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च [१.३.२९]

कृत्स्नोपसंहारे जगदुत्पत्त्या वृत्तावपि पूर्वोक्तात्समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । तथाहि स भगवान्पृथुचोत्तमः प्रख्यायसानसमये पूर्वसंस्थानं जगत्सारज् 'यद्युस्याम् (छां.६.२.३) इति सद्रूपस्य भोग्यमोषवृत्तजातं स्वस्मिन् शक्तिमात्रावशेषं प्रलीनं विभज्य महदादिप्रहाण्डं हिरण्यगर्भपर्यन्तं ऋष्या वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशेषसंस्कृतानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य पूर्वोवेदं देवाद्याकारजगत्सर्गं तं नियुज्य स्वयमपि तदन्तरात्मतयाऽघतस्ये अतो यथोक्तं सर्वमुपपन्नम् । एतदेव च वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वं च.

धृतप्रकाशिका

सू-२९ समाननामरूपत्वाद्याद्युत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च [१.३.२९]

पूर्वोक्तात्समाननामरूपत्वादेवेति । पूर्वसुप्रयोगतया तत्तच्छब्देन तत्तदर्थं ऋतिपूर्विकाया तत्तदाकृतिविशिष्टवद्बुद्ध्या समाननामरूपत्वमुक्तमिति फलितम्, अतः पूर्वोक्तादिषुक्तम् । एवकारेण सूत्रस्य शब्दोऽवधारणार्थ इति गम्यते । समाननामरूपत्वमनुपपन्नं तत्तच्छब्दं ऋतिपूर्वकतत्तदर्थं शब्दुरभावादित्यत्राह— तथाहीति । स इति श्रुतिप्रसिद्धिं चोत्तयति भगवानिति ज्ञानशक्त्यादेवैवैचिष्ट्य भगवत्पुरुषोत्तमशब्दाभ्या 'सर्वव्यापी च भगवान्' 'महान्प्रसुर्वे पुरुषः' इत्यादिश्लेषात्परवाक्य सारितम् । शक्तिमात्रावशेषमिति । विद्यमानस्यैव भोग्यभाववृत्तयस्य भोग्यत्वाद्यनुपूर्वी शक्तिरस्ति, ननु तत्कार्यं भोक्तृत्वादिकमिति भावः । अद्वैतसंसारं स्वतन्त्ररूपं एतन्निरासाय ह— स्वयमर्पाति । " तवान्तरात्मा मम च येचान्ये देहिसंशिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ नमहाः केनापि त्केचित् । " इति चतुर्मुपपन्नं " सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामादिदय प्रजापते " इति भगवद्वचन 'तदनुप्रविश्यं' इति सामान्यविषयां श्रुतिच प्रमाणमभिप्रेत्याह—तदन्तरात्मकतयेति । अनेन चतुर्मुपपत्तमाश्लेषोः कर्तृत्ववत्त्वसाक्षिभूतत्वं सिद्धं सर्वमुपपन्नमिति । समाननामरूपत्वतः कृत्स्नवेदनित्यत्वतः साध्यत्वाभ्युपपन्नानीत्यर्थः । शब्दस्योपचित्त्वविनाशाभ्युपगमेऽपि कथं वेदनित्यत्वसिद्धिरित्यत्राह—एतदेवचेति । अक्षराणां एताना वा नित्यत्व, वेदनित्यत्वचेत्,—काळिदासादिवाक्यानामपि नित्यत्वप्रसङ्गः । वर्णानुपूर्वीनित्यत्व चेत्तदप्यनुपपन्नम्, युगपत्सर्वप्रलयमनभ्युपगच्छन्निः वर्णानां विमुक्त्वाभ्युपगमात् न देशत आनुपूर्वी सम्भवति नित्यत्वाभ्युपगमाच्च न कालतः । तस्मानुच्चारणगतः क्रम इति तैत्तिरीयस्य उच्चारण-नृपचित्त्वविनाशवदेवेति क्रमनित्यत्वमप्यनुपपन्नं तस्मात्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशेषो यादृशः तादृशेनैव क्रमोपपन्नोत्तरमुच्चार्यत्वं नित्यत्वमित्यस्य दमिमतेव तैत्तिरीयं स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेणेतेतदेव युक्तम् ।

ननु पूर्वोक्ताभावः पुरुषकृतत्वाभावा वा स्यादपौरुषेयता उच्यते । अतः उच्यते । उभयान्तरविरोधो वा नित्यतां क्रमविशेषोपयोग्यत्वं वेदस्य स्वरूपं कथमेतन्मिदं कथं कथं द्विविधावाचिभ्युत्पन्नमित्य वदेव वेदे विवक्षितम् । तत्रैतन् पूर्वोक्ता-

श्रीभाष्यम्

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ (श्वे.६.१८) इति । स्मृतिरपि मानवी, आसीद्विदं तमो भूतम्’ इत्यारभ्य ‘सोऽभिध्याय शरीरात्स्यात्सिद्धिर्विधिधा- प्रजाः । अप एय ससर्जादौ तातु वीर्यमपाजत् ॥ तदण्डमभवद्दधैम सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ (मनु.१.५८,९) इति । तथा पौराणिकी ‘तत्र सुतस्य देवस्य नामौ पद्ममजायत । तस्मिन्पद्मे महाभाग वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ब्रह्मोत्पन्नस्त तेनोक्तः प्रजाः ज महामते’ ( ) तथा ‘परो नरायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः

धृतप्रकाशिका

देशोऽपि सृष्ट्युपयोगिन्वात् सिद्धयतीतिभावेः । सप्रदायप्रवर्तकद्रावमात्रे प्रमाण वा स्यात्तद्वचनञ्जातम् । उदाहृत्य चनजान प्रदर्शनार्थे ईदृशानि वचनान्तराण्यपि आसिन्नर्थे द्रष्टव्यानि यथा—‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प यत् दिव पृथिव्यांचान्तरिक्षमयो सुवः’

यथर्तुष्टुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानितान्येव तथाभावायुगादिषु ॥

इति ध्रुति स्मृत्योर्वेदान्तकरी दर्शित्वात्—

हिंसाहिंसे मृदुहृरे धर्माधर्मावृतावृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

इत्यनेन पूर्वसृष्टिसारूप्य प्रतीयते ॥

किंच तथाऽभिमानिनो नीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवादेवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥

यस्मिन्वो य.पुराकलतो यस्मिन्देशे यथास्थितिः । तस्य तस्यानुरूप्येण प्रजासर्गं प्रवर्तते ॥

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृश्यः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो द्दात्यजः ॥ इत्यादि ॥

किंच ‘अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानागुंस्वामिति । स एतमप्रये कृत्तिकाभ्य.पुरोडाशमष्टाकपाल निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवानामन्नाद्’ तथा ‘इन्द्रोवा अन्नामयत, ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति, स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय पुरोडाशमेकादशकपाल निरवपन्महाग्नीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्’ इत्यादिना पूर्वपूर्वाग्नीन्द्रादिवजनेन पाश्चात्याग्नीन्द्रादिनामैश्वर्यप्रतिष्ठित्यवसरे, प्रथमा न्ताग्रयादिशब्दा यजमान चेतन सिषाघाघियितरूपेण निर्दिशन्ति इदानीमिन्द्रःपूर्वस्सा इन्द्राय निरवपदिदर्थं । अतः पूर्वपूर्वाग्नीन्द्रादिसरूपतया उत्तरोत्तराग्नीन्द्रादिसृष्टिरिति निश्चियते ॥

किंच कर्मविधानमिष्टप्राप्तयनिष्टनिष्ठत्तिल पुद्बपप्रवृत्तिश्च सुखलिप्सा दुःखजिहासामूला, रागद्वेषौ च दृष्टानुमि तिष्ठतसुखद.रत.साधनभूतभोग्यतदुपकरणत स्थानविषयौ, नत्वप्रतिपन्नविषयौ अतःपूर्वकत्वादिगतेश्चैतद्वदकारान्नारुद्धित धर्मफलभोगानुगोचरोत्तरसृष्टिश्च पूर्वसृष्टिसजातीया भवितुमर्हति, अतो वेदनित्यत्वनाम प्रसुधारण पूर्वपूर्वक्रमसुसृष्ट्या- नुपूर्वाविशिष्टतयोच्चार्यमाणत्वम् । अर्थनित्यत्वनाम प्रतिसर्गाभिन्नाद्यर्थानां पूर्वपूर्वाचार्यकारसुसृष्ट्यास्त्यानविशिष्टत्वम्, तथा विधायप्रतिपादकत्वमेव वेदस्य नित्यार्थयोगः ॥

ननु प्रलयप्रदशायामिकल्पप्रतिभातो वेदः कृतकादविशिष्टस्यत्वात् एषस्य प्रतिभातः कुमारसम्भवाद् ईदृक् इति चेत् उच्यते कृतकादविशिष्टत्वमवदतः कोऽभिप्रायः ? एकस्य प्रतिभातत्वं कृतकवध्याप्तमिति वा कृतकत्वशुद्धाजनकमिति वा । मप्रथमः बहुषु श्लेषे जाग्रत एकस्य प्रतिपत्ते स्वाभिनि ध्यभिचारात् । नञ्ज्ञाना कृतकः एकस्य प्रतिभातवाचयत्विष-

श्रीभाष्यम्

इति । तथा ' आदिसर्गमहं वक्ष्ये ' इत्यारभ्योच्यते—' ऋष्या नारं तोयमन्तस्थितोऽहं येन स्यान्मे नाम नारायणेति । कल्पेकल्पे तत्र शयामिभूयस्सुप्तस्य मे नामिज स्वाद्यथाऽ-
ब्जम् । एवंभूतस्य मे देवि नामिपमे चतुर्मुखः । उत्पन्नस्य मया चोक्तः प्रजासृज महा-
मते ' इति ॥

अतो देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोगाद्ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥

इति देवताधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

क्षितमित्येत् । किमेकस्य प्रतिभातत्वंनाम एकस्य प्रतिपन्नत्वं उतैकस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वम् न प्रथमः दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् ; नहि कुमारसम्मवोऽस्माकमन्येषा च कदाचिदप्रतिपन्नः । द्वितीयं हेत्वसिद्धिः, पक्षीकृतेषु वेदेषु होत्रस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वं नास्ति, सर्गप्रवाहस्यानादित्वात् यत्र कल्पस्यादौ प्रतिभास प्रथममिति विवाशतः त पूर्वकल्पेऽपि तथामेव वेदाना प्रतिभातत्वात् प्राथम्यासिद्धिः, तेषामेव वेदाना तत्पूर्वकल्पेऽपि प्रतिभातत्वं वेदोच्चारणवेन सिद्धेन सिद्धम्, विगीत वेदोच्चारण, पूर्वाप्ययनासिद्धक्रमविशिष्टविषय वेदोच्चारणत्वात्, सप्रतिपन्नवदिति । नच वाच्यं वेदाःकृतकाः कल्पादाविकस्य प्रतिभातत्वात्, चतुर्मुखवक्तृकप्रथमवाक्यवदिति । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्, चतुर्मुखस्य प्रथमवाक्यमहि स्वतस्सर्वत्रेण तदन्तरात्मना शयते । कल्पादौ एकश्रेत्रस्य प्रतिपन्नत्वं हेतुरित्येन्न, असिद्धेः असिद्धिश्च यौगपद्येन प्रवाहतश्चाण्डशाहुल्येन चतुर्मुखत्वस्यैवमहिर्बाहुल्यात् । एतस्मिन्नक्षणाद इति हेतुर्विशेष्यत इति चेत् तर्ह्यसिद्धे दिवसादाविकस्य प्रतिपन्नत्वात्प्राप्यायवक्तृकप्रथमवाक्यवद्भेदस्य तदुक्तत्वं किं नस्मात्, देशकालांतरवर्तिपुरुषप्रतिपन्नत्वात्, तेनाप्युपाध्यायेन पूर्वसिद्धत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च तद्वक्तृकत्वस्य बाधितत्वादिति चेत् तुल्यं तथाहि, एकस्मिन्क्षणे कल्पादाविकश्रेत्रप्रतिपन्नत्वरूपहेतुसिद्धिः कुतः ? ' योवे वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ' इत्यादिश्रुतिरिति चेत्, तर्हि सेव श्रुतिवेदाना पूर्वसिद्धत्वमवगमयतीति हेतुप्राहकप्रमाणेन बाधितविषयता स्यात् । एकस्य प्रतिभातवाक्यत्व कृतकवश्यात् यमिति चेत्—न आसतया परिशतेन तेनैव पुरुषेणानासिद्धतयोपदिष्टवाक्ये कृतकत्वश्याऽऽनुदयात् । ईश्वरेण प्रथमसृष्ट्यात्तुलायः प्राचीनमुक्ततादिद्यादीश्वरात्तथवगमानुगुणशानाश्रिता एव शक्यत इति नशब्होदयः । न.वीश्वरसिद्धौ वेदसंप्रदायाविच्छेदासिद्धिः तन्सिद्धौ वेदसत्यावासिद्धिः, तन्सिद्धौ वेदप्रामाण्यसिद्धिः तन्सिद्धावीश्वरसिद्धिरिति च शक्यमिति ॥

एवं तर्हि पूर्वमीमांसायामपि वेदप्रामाण्यसमर्थनपरे प्रथमेऽध्याये प्रथमेपादे बाह्वेत्त्याप्रामाण्यं निराकृत्य विपाद्या अवाप्तारहेत्त्याप्रामाण्यनिराधे क्रियमाणे तदुक्तं चक्रक प्रसज्येत्, तथाहि ' सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ' इत्यादिषु ' अस्तादशर्करा उपजघति ' इत्यादिवेदवाक्यानामज्ञानसाधनद्रव्यविशेषोपातुप्रस्थापनेन सन्देहलक्षणाप्रामाण्ये पूर्वपक्षिणोक्तः ' तेजोवै घृतम् ' इत्यादिवाक्ययोपावगतद्रव्यविशेषसिद्ध्या तास्मिन्नासिद्धान्तिना क्रियते, तत्र ' तेजोवै घृतम् ' इत्यादिवाक्ययोपप्रामाण्यसिद्धौ अस्तादशर्करा इत्यादिवाक्ययोपस्य सन्देहलक्षणाप्रामाण्यनिराससिद्धिः, तास्मिन् सन्दिग्धस्य वेदप्रामाण्यसिद्धिः, तन्सिद्धौ इत्यन्तवेदान्तगतवाक्ययोपप्रामाण्यसिद्धिरिति चक्रक प्रसज्यते एवेति, न प्रसज्यते, प्रथमेपादे सन्देहस्य स्वतः प्रामाण्यसमर्थनादपवादहेतोर्भाष्यपूर्वक्रमविधायविशिष्टोच्चारणविशेषोपपत्तः स्मृत्यन्तरेणैवस्यसमर्थमाण-
वशस्ययोपपत्तुपलम्बित्वात्वाद्देवप्रामाण्यसिद्धौ तदन्तगतवाक्ययोपस्यसिद्धिः प्राविशत्प्रामाण्यविशेषनिर्वा

श्रुतप्रकाशिका

प्रतिभातीति शङ्कामात्रस्य वाक्यशेषादि कृत्स्नपदान्वितवाक्यपर्यालोचनाप्राप्तियानुचित्तिस्यैव प्रतिभातीति परिहारमात्रस्य क्रियमाणत्वादिति चेत्, तदस्त्वन्नेऽपि समानमिति परिदुष्यतामाप्नुयता । येतु 'अक्षादशर्करा' इत्यादिवाक्यस्याप्रा-
माप्यशङ्का, ननु कृत्स्नवेदस्य तावन्मात्रस्य परिहारश्चेति वदन्ति, तन्मतेऽपि इयमेव प्रतिबन्दी 'अक्षादशर्करा'
इत्यादिकतिपयवाक्यप्रामाण्येन कृत्स्नाप्रामाण्यशङ्काहि दुर्निवारा वेदत्वाविशेषात् 'अक्षादशर्करा' इति वाक्यप्रामा-
ण्यनिरासे कृत्स्नवेदाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः तन्निरवृत्तौ 'तेजोषे धृतम्' इत्यादिवाक्यशेषाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः तत्ति-
शुक्तौ 'अक्षादशर्करा' इत्यादिवाक्यस्य संदेहलक्षणाप्रामाण्यनिवृत्तिरिति परिहारस्तुष्यः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—
अतइति ॥

इति द्वैपताधिकरणम्

अथ एतद्गर्भे द्वैपताधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

'हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारत्वात्' इति पूर्वसूत्रे परमात्मनः अङ्गुष्ठप्रमितत्वं अङ्गुष्ठपरिमितहृदयदेशवृत्तिव-
निरुध्ननम् । मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वेन इतरहृदयस्यानङ्गुष्ठप्रमितत्वेऽपि मनुष्याधिकारत्वात् श्रुतिध्वनङ्गुष्ठप्र-
तन्नोक्तिशुक्ता इत्युक्तम् । प्राप्यस्य परस्य हृदयदेशस्यैव नषट इत्याशेषस्य परिहारः 'निचाय्यत्वात्' इत्यनेनेव पूर्व-
शुक्तः । दहराधिकरणे सएव 'अत्यलुतेरिति प्रतिबोधितः 'हृद्यपेक्षया' इत्यत्रापि सएवायौ विवक्षितः, अतो ध्यानाय
मेव हृदयस्थितेरित्यर्थस्य पूर्वशुद्धिस्यनया मनुष्याणामिव ध्यानेऽधिकारस्य पूर्वशुक्तौ देवानामधिकारस्यापनाभावे तेषामधि-
कारो नास्तीति प्रमत्स्यात् मनुष्याधिकारस्य तत्रान्ययोगव्यवच्छेदः न विवक्षित इति बोधनीयम् । अतो देवानामधि-
कारस्थाघनीयः, तस्य न सम्भवति । असम्भवश्च द्वेषा, अर्थित्वसामर्थ्ययोर्विरहात् असभवः 'हृद्यपेक्षया' इत्यनेन ध्यानाय
हृदयान्तस्यैवशुक्तम् देवाना शरीरामाभावे तन्नसम्भवति ॥

एवं प्रानन्तर्थात्मित्वस्य ज्ञानविकासार्थत्वाभिधानेन शरीरस्याभावे ज्ञानविकासोऽपि न सम्भवति । किंच कर्मभिः
चित्तशुद्धिदोषापदानमन्त्रा उपासन न सम्भवति, अशरीराणां कर्मानुष्ठान न सम्भवति । देवानां धर्मविचारभावेन ब्रह्मवि-
चारे प्रवृत्तेरेवाभावे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यः' इति विचारानन्तरकालिकध्यानस्य सर्वथाऽसम्भव-
वेति शङ्कायां— 'तदुपर्यापि धाद्रायणस्सम्भवात्' इति सूत्रम् । 'हृद्यपेक्षया' इत्यत्र उपासनस्योपस्थिततया तस्य
तच्छब्देन परामर्शो युक्तएव । यद्यपि तेष्य उपरितदुहुरि इति विग्रहकरणपूर्वकं 'मनुष्येभ्य उपरि वर्तमानाना देवाना'मिति
प्रथमं दीपे अभिहितम् । तथाऽपि उपर्यापि शब्दसममित्याहारि असमासेनैव शब्दस्वरूपस्थितिः प्रथमतः । सुवन्ताव्ययो-
समासमन्त्रा निर्वाहो सम्भवति समासेन निर्वाहस्यास्वरत्वात् गत्यभावेतु समासोङ्गीकर्णोयः ॥

अथतु तदिति व्याघातकारेणैवोपासितेर्धम्भवतीति समासे नावश्यकः, किंच समासे विशेष्याप्याहार आवश्यकः
व्याघातकारिते उपरिपदस्य ससम्बन्धिकपदत्वेन स्वयमेवावधिर्लभ्येत, अतः देवानामुपस्थितिरसम्भवेत् । अत्र तदेवाना
मित्यनभिषाय उपरीत्युक्तया हेतुसर्वं हटीकृतम् । उपरीत्यनेन मनुष्येभ्यः आधिकशान शक्त्यादिः, तेन च विचारम-
न्तर्वै ध्याने प्रवृत्तिर्धम्भवतीति प्रकाशप्रकारोक्षेपस्य नावसरः । इत्येव बहुशरीरसम्भवाऽपि सम्भवति अयमेवार्थः अनेक

गूढार्थसंग्रहः

प्रतिपत्तेरित्युच्यते । योगिनामेव युगपदनेकशरीरग्रहणसम्भवेन अनेककर्मसमवधानासम्भवात् । उपरिशब्देन देवानाम-
तिशयितज्ञानशक्तिमत्त्वसूचनेन 'समवात्' इत्यनेन अर्थित्वसामर्थ्यसंभवः पूर्वपक्षोक्तः निरस्त इति । अथवा तदुपरि
मनुष्यदेहापेक्षया उत्कृष्टदेहसम्पन्नवस्तु इत्यर्थः । तेन च तदनुगुणज्ञानशक्त्याघातितशयोऽपि विवक्षित इति आनन्दतीर्थ-
मतेऽपि देवत्वप्राप्त्यनन्तरमित्याद्यर्थवर्णनेऽपि साध्यवाचकपदाध्याहारः अवर्जनीयः । अपिर्घोषसूचक, शरीरसम्-
न्धपरिग्रहे एकदा बहुत्रानुष्ठितयशेषु देवानां गमनासम्भवः । तेनासम्भवः पूर्वपक्षहेतुसूचितः, सिद्धान्ते उपरिशब्देना-
तिशयितशरीरसम्बन्धमूलकज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वसूचनेन हेतुदृढीकृतः ॥

नव्यमतेषु उपरि इत्यस्यान्यार्थकथनेन हेतुदाढ्यैसूचकत्वं नसम्भवति । बादरायणपद पूर्वकाण्डोक्तकर्माणि पुण्यस्यै-
वाधिकारः नतु स्त्रिया एकवचननिर्देशादिति शङ्काया 'जातिं बादरायणः' इति सूत्रे स्वर्गकामनाया उभयलिङ्गत्वेन
व्यक्तिगतमैक्यं नविवाक्षितम् । अपितु धर्मैक्यमेवेति यरिसिद्धान्ते अकथयत् सः मनुष्यमात्राधिकारं नरहते, किंतु देवा-
नाधिकारमनुमन्यते इति सूचनाय तत्र स्वर्गकामनाया उभयत्र सत्त्वेन उभयोरधिकारवत् अत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोः एकस्य
सूचितमिति । पूर्वपक्षयामेप्रतदोपादानुवादपूर्वकं तन्निरासः 'विरोध.कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्' इति सूत्रे
क्रियते । कर्मपदं वैदिककर्मपरामिति प्रकरणादेव लभ्यते, एकशरीरसु बहुषु यशेषु गमनसम्भवेन वैदिककर्मणि विरोधइति
चेन्न अनेकप्रतिपत्तेः एकशरीरसत्त्वे विरोधः, अनेकशरीरसत्त्वे विरोध.सुपरिहर इत्याशयः । सौम्यादिध्वनेकशरीरपरि-
ग्रहः योगत्वेन प्रमाणतसिद्धया सकालस्याना दर्शनेन अनेकशरीरपरिग्रहेषुसङ्कल्पशक्यादिसूचनेन कर्मणि विरोधपरि-
हारसम्यगुपपादितो भवति ॥

'शब्दइतिचेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' शब्दइतिचेत् इत्यत्र शब्दशब्दः विरोध.कर्मणि इत्यत्र
कर्मशब्दश्च प्रयुक्तः, एतदुभयानुरूपपर्यालोचनेन कर्मघाटितवाक्यबोध इत्यर्थ एव प्रतीयते । तेन च पूर्वसूत्रे अर्थविरोध
परिहारः बहुमिस्तुते यथादिरूपेऽर्थे तच्छरीरक इत्यादिसान्निधानरूपार्थविरोधस्य परिहारः । एव च स्वानुष्ठितकर्मणि एक
शरीरकस्य सान्निध्यस्य विरोधः परिहृतः तेन शरीरागामनित्यत्वं प्रतिपन्नम्, शरीरागामनित्यत्वे तत्तदर्थप्रतिपादकशब्द-
स्यानित्यार्थबोधकत्वं स्यात्, अतश्च विरोध इत्यस्यानुपपन्नः अतश्च शब्देऽपि विरोध इत्यर्थः । समाधानतु अतइत्यादि ।
अत इत्यस्य शब्दादेवेत्यर्थः इन्द्रादिशब्दादेव अर्थस्य प्रभवः प्रकाशनमिति यावत् । एतेन शब्दार्थज्ञानयोरैककालि-
कत्वं सूचितम् । अर्थसम्प्रतिकाले शब्दज्ञानं वर्तते एव, एवमुक्त्या अर्थस्यासञ्जातीयस्य सच्च सञ्जातीयार्थज्ञानं सञ्जातीय-
शब्दज्ञानं च सदा वर्तते इत्युक्तेः वाच्यवाचकयोः प्रवाहतः स्थित्यवगत्या आकृतित्वचनकेन शब्देन नाविरोधः ॥

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । शब्दस्य पूर्वमुपस्थिततया निरपेक्षबोधे वाभ्यां तयोःशब्दयोः स्मृतिभूतिपर एव शब्द-
रमाप्येऽप्युक्तम् । अत्र एवमप्यर्थो वक्तुं शक्यते, अत प्रभवात् इत्यत्रार्थसृष्टिकाले शब्दज्ञानस्योपपादनेन चतुर्मुलसृष्टे-
रङ्गीकोऽपि तच्छरीरकपरमात्ममेव सृष्टत्वात् परमात्मप्रत्यक्षविषयीभूतात् शब्दादित्यर्थः । यदा स्मृतिपरत्व प्रत्यक्षपदस्य
तदाऽनुमानपदस्य स्मृतिपरत्व स्वतसिद्धयतीति । अतः प्रभवात् इत्यत्र शब्दस्मरणपूर्वकं पूर्वकालिककारण स्मृत्या
अर्थस्योपपादनेन वैदिकशब्देनार्थस्य प्रभव उपपादितः । तेन एकव्यक्तिनाशेऽपि सञ्जातीयसर्वव्यक्त्यन्तरगतानुष्ठे-
रात्वेन अनित्यार्थसंयोगात् वेदस्य नास्ति । अतएव एवमुपपादानादेव वेदस्य नित्यत्ववर्णनां नाशेऽपि समा-
र्थस्य नाशेऽपि च तद्वताकृतेः आनुपूर्वकारिणाः अनदिन एकत्ववर्णनित्यत्व पूर्वपूर्वशतवर्गगतानुपूर्वकारणेन उपरोक्त

गूढार्थसङ्ग्रहः

वेदवाक्योच्चारणेन सज्जानीयानुपूर्वोक्तिरुच्यते नित्यत्वम् । आनुपूर्वोचि नकल्पिता अतएव च नित्यत्वं पूर्वपूर्वानुपूर्वो-
स्तरणपूर्वकृतमानानुपूर्वोच्चारणकर्मत्वमेव । ननु कालिदासादिभ्रूयैष्विवानुपूर्व्याः कल्पितत्वमिति विशेषः ॥

‘समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च’ इति । नैमित्तिकप्रकृत्ये तथाऽङ्गीकारेऽपि प्राकृतप्र-
कृत्ये नाद्येऽपि निरुच्यतेनाशाभावात् । परिणामेन पूर्वं प्रकृतानां पदार्थानां या आकृतिः तथैवाकृत्या तद्दोषकचन्द्रश-
नेन अर्थोत्पत्त्या विरोधो नास्ति । ‘यो ब्रह्माणम्’ इति श्रुतेः प्रत्यक्षपदस्थाने दर्शनशब्दः स्मृतिशब्दसहभावेनापि
दर्शनशब्दः शब्दपरः ॥

इति देवताधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-२५ तदुपर्यपि चादरायणस्सम्भवात् [१-३-२५]

तत् ब्रह्मोवाचनम् ; उपरि वेवादिष्वप्यस्ति, अर्थि वचामर्ष्यसमवादिनि भगवान्चादरायणः एते ; समवक्ष्य पूर्वो
पार्श्वितशानाविस्तरणात्, मन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्तया स्तुतिदर्शनात्, तदुपर्यप्ये तन्भवे तेषामेव प्रामाण्येन विग्रहा
दिमत्त्वाच्च ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् (१.३.२६)

विग्रहादिमत्त्वे एकस्थानेन युगपत्सामिष्यायोगात्, कर्मणि विरोधः इति चेन्न, शक्तिमत्सु शोभरिप्रभृतिषु युगप-
दनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

सू-२७ शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् [१-३-२७]

वेदिकेन शब्दे विरोधप्रसक्तिः—देहस्य सावयवेनोपत्तिमत्त्वादि-द्रादिदेवोऽस्ते प्राक् विनाद्यादूर्ध्वं च वैदिके-द्रा
दिशब्दानामर्थानुव्यवमनित्यत्व, वा स्यादिति चेन्न, अतः—वैदिकशब्दे-द्रादिशब्दादि-द्राद्यस्ये । नक्षि-द्रादिशब्दाः
व्यक्तिवाचकाः ; अपि तु गवादिशब्दवदाकृतिवाचिनः ; पूर्वस्मिन्निद्रादौ विनष्टे वैदिके-द्रादिशब्दावेव ब्रह्म पूर्वो-द्राद्या-
कृतिविशेष स्मृत्वा तदाकारमपरम् इन्द्रादिक कुल्लादिरिव घटादिक सृजतीति न कश्चिद्विरोधः । पुनश्चदमवगम्यते ?
श्रुतिस्मृतिभ्याम् श्रुतिः ‘वेदेन रूपे व्याकरोत् सतासतीप्रजापतिः’ (अष्टक.२.मद.अनु.२) ‘स भूरिति व्याहृत स
भूमिसृजत’ (२.२) इत्यादिः । स्मृतिरपि ‘सर्वेषां स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्’ । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथ-
क्कस्याच्च निर्गमे ॥ (मनु.१.२१) इत्यादिः ॥

सू-२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यतो ब्रह्मा वैदिकाच्छन्दादर्थान् स्मृत्वा सृजति ; अतएव ' मन्त्रकृतो वृणीते ' ' विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति ' (का.५.५.२.अनु.४) इति विश्वामित्रादीना मन्त्रादिकृत्वेषां मन्त्रादिमयवेदस्य नित्यत्वं तिष्ठति । अनधीतमन्त्रादिदर्शनं शक्यान् पूर्वविश्वामित्रादीन् तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानपरान् तत्तच्छक्तियुक्तान् सृजतिहि ब्रह्मा नैमिकप्रलयानन्तरम् । ते चानधीत्यैव तामेव मन्त्रादीन् अस्खलितान् पठन्ति । अतस्तेषां मन्त्रादिश्रुत्वं वेदानित्यत्वं च स्थितम् ॥

प्राकृतप्रलयेतु चतुर्मुले वेदाख्यशब्दे च विनष्टे वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह—

सू-२९ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च [१.३.२९]

अतएव सञ्जाना समाननामरूपत्वात् प्राकृतप्रलयावृत्तावपि न विरोधः । आदिकर्ता परमपुरुषोहि पूर्वरूपस्थानं जगत् स्मृत्वा तदाकारमेव जगत् सृजति, वेदाश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानामविकृत्य चतुर्मुखाय ददातीति, श्रुतिस्मृतिस्यामादिकर्ता पूर्ववत्सृजतीत्यवगम्यते । श्रुतिस्तावत् ' स्यान्न-द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत् ' (तै.नारायण.६.१.३८) इत्यादिका, ' यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं योयै वेदाश्च प्रहिणो तस्मै ' (श्वे.६.१८) इति च । ' मृतिरापि ' यद्यत्तु-धृतुलिङ्गानि नामानुरूपानि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येवेह तथा भावायुगादिषु ॥ ' इति वेदस्य नित्यत्वं च पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशिष्टस्यैव सर्वदीर्घार्थमाणत्वात् ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-२५ तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवात् (१.३.२५)

मनुष्याधिकार ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तम् ; तत्प्रसङ्गेन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नयेति चिन्त्यते, न देवानामधिकारोऽस्तीति पूर्वःपक्षः, परिनिष्पन्ने ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यसम्भवेऽपि देवादीनां विग्रहादिमत्त्वे प्रमाणाभावात् मन्त्रार्थवादानामपि विशिष्यतया विग्रहादिसद्भावपरत्वाभावात् विग्रहवन्निरर्थोहरहरनुष्ठीयमानविवेकादिसाधनसत्तत्संस्कृतमनोनिष्पाद्योपासननिष्ठौ तेषां सामर्थ्याभावात् । रादान्तरह—जगत्सृष्टिप्रकरणेषु नामरूपव्याकरणश्रुत्यैव देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं सिध्यति । देवादीनां देहेन्द्रियादिकरणमेवाह नामरूपव्याकरणम् ; मन्त्रार्थवाद्योश्च तदुपसम्भवे तयोरेतदुभयप्रकाशनस्युतिपरत्वेऽपि तदुपपत्तये तत्सद्भावे प्रमाणयद्देवादीनां विग्रहादिमत्त्वसिद्धिः ; नहि विग्रहादिमत्त्वात् तदुपपत्तयः स्वतः प्रकाशनं च तदभावे सम्भवति । अतरसामर्थ्यसंभवादस्त्वेवाधिकारः, सूत्रार्थस्तु तदुपर्यपि तेभ्यः मनुष्यैः उपरि वर्तमानानां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति, यद्वा तत् ब्रह्मोपासनम् उपरि देवादिमत्त्वात् च तदभावे ; देवादिमत्त्वस्य रूपतदुपासनप्रकारज्ञानतदर्थित्वतदुपादानसामर्थ्यसंभवात् ; पूर्वोपासितशानाविस्मरणत्वात् शानसम्भवः तापत्रयाभिहितपूर्वकब्रह्मगुणशानाचार्यत्वसम्भवः, सृष्टिवाक्यमन्त्रार्थवादेषु विग्रहवत्त्वाददर्शनात् सामर्थ्यसंभवेति भगवान् वादरायणमन्यते ॥

सू-२६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् [१.३.२६]

कर्मणि यागादौ विग्रहवत्ये सति एकस्य युगपदनेकयोगेषु सन्निधानानुपपत्तेः विरोधः प्रसज्यत इति चेत्— एष शक्तिमतां सौमरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

सू—२७ शब्द इति चेद्वातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (१.३.२७)

विरोध इति वर्तते ; माभूकर्मणि विरोधः, शब्दे तु वैदिके विरोधः प्रसज्यते, विग्रहवत्येहि तेषां साधयनेनोप-
 चिन्विनाशयोगादुत्पत्तेः प्राग्विनाशादूर्ध्वं च, वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वनिवृत्तं वा स्यादिति चेत्—तत्र, अतः
 प्रभवात्—अतः वैदिकादेव शब्दात् इन्द्रादेः प्रभवात् ; पूर्वपूर्वोद्गादौ विनष्टे वैदिन्द्राद्याकृतिविशेषवाचिनः शब्दादि-
 न्द्राद्याकृतियेषु स्मृत्वा तदाकारमपरमिन्द्रादिकं सृजति प्रजापतिरिति वैदिकस्य शब्दस्य न कश्चिद्विरोधः । नहि देवद
 चादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दाः व्यक्तिविशेषे सङ्केयपूर्वकाः प्रवृत्ताः, अपितु गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचिन इति तेषां
 मापि नित्य एव वाच्यवाचकभावः । वैदिकादिन्द्रादिशब्दात्तदर्थविशेषे स्मृत्वा कुलालादिगिव षटादिकं प्रजापतिसृज-
 तीति कुतो वा गम्यते ? ' प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ' श्रुतिस्मृतिस्यामित्यर्थः । श्रुतिस्त्वावत् ' वेदेन रूपेव्याकरो सदासती
 प्रजापतिः ' (यजु.अष्टक.२, प्र.६, अनु.२) तथा ' स भूरिति व्याहरत् । स भूमिसृजत ' (२.२.४) इत्यादिका स्मृ-
 तिरपि— ' सर्वेषां च सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्प्रस्थाश्च निर्मम ॥ ' (मनु.१.२.१)
 ' नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकारसः ॥ ' (वि.पु.१.५.६३) इत्यादिका

सू—२८ अत एव च नित्यत्वम् (१.३.२८)

यतः प्रजापतिः वैदिकाच्छाब्दादर्थकार स्मृत्या तदाकारं सर्वं सृजति, अतश्च वसिष्ठविश्वामित्रादीनां मन्त्रसृष्टा-
 दिकृत्वेऽपि मन्त्रादिमयस्य वेद स्यनित्यत्व तिष्ठत्येव, प्रजापतिर्हि नैमित्तिकप्रवृत्त्यानन्तरम् ' गन्धकृतो वृणीते ' (आप-
 सप्तम्वप्रवरजण्डे.१.७) ' विश्वामित्रस्य सूक्तं मवति ' (का.५.प्र.२.अनु.४) इत्यादिवेदशब्देभ्योऽनधीतमन्त्रादिदर्थं न-
 शस्यवसिष्ठाद्याकृतिविशेषे स्मृत्या वसिष्ठवादिपदप्राप्तयेऽनुष्ठितकर्मविशेषाभ्यानुमृत्य, तदाकारविशेषस्तु चरिषादीनां स-
 र्जति ; ते चानधीत्येव वेदेकदेशभूतमन्त्रादीन् स्वतः वर्णतश्चारत्तलितापठन्ति तदेषां मन्त्रादिकृत्वेऽपि वेदनित्यत्व-
 मुपपद्यते ॥

प्रजापतिप्रभृतिषु सर्वेषु तत्त्वेध्वव्याकृतपर्यन्तेषु अव्याकृतपरिणामरूपेषु शब्दमयेषु वेदेषु च विनष्टेध्वव्याकृतसृ-
 ष्ट्याद्भूतो कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह—

सू—२९ समाननामरूपत्वाद्याद्युत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (१.३.२९)

अव्याकृतसृष्ट्याद्युत्तावपि सृष्ट्यानां समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । आदिसर्गोऽपिहि परमपुरुषः पूर्वस-
 स्थानं जगत्स्वरत् तथैतत् सृजति, वेदाश्च पूर्वानुपूर्वोविशिष्टानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भाय ददाति इति पूर्वसंस्थानमेव जग-
 त्सृजतीति कथमवगम्यते—दर्शनात् स्मृतेश्च—दर्शनं श्रुतिः, ' अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य निपतो वशी । स्योचन्ब्रह्मसो
 घाता यथापूर्वमकल्पयत् दिव च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो भुवः ' (तै.नारायण.६.१.३८) इति ' वो ब्रह्माणं विदधाति
 पूर्वं योवे वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ' (श्वे.६.१८) इति च । स्मृतिरपि— ' पथर्ष्युत्तुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । इत्यस्ते

तानि तान्येव तथा भावायुगादिषु ॥ ' (वि.पु.१.५.६५) इति । एतदेव वेदस्य नित्यत्वम्—यत्पूर्वपूर्वाचारणक्रमविशेष
स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम्, परमपुरुरोऽपि स्वस्वरूपस्वाराधनतत्पण्याथाभ्यावबोधिवेद स्वस्वरूपवन्नित्यमेव पूर्वानु-
पूर्वाविशिष्ट स्मृत्वाऽविष्करोति । अतो देवार्दीना ब्रह्मविद्याऽधिकारे न कश्चिद्विरोधः ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारावली

शब्दात्मा लौकिकार्थाकृतिरियमथवा देवतातो न तस्या
ब्रह्मोपासेत्यनार्थं श्रुतपरिहरणं कल्पनं चाश्रुतस्य ।
विश्वस्त्रघ्ना च माभूदनुमिति विषयस्तत्परैस्त्वेप शास्त्रै-
र्निर्वाधैस्स्थापितः प्राक्स्यमपि विभुना नैव शक्यापलापः ॥
सामर्थ्यं देवतानामुचिततनुभूतामर्थिता तापभाजां
सम्पद्येतेति तासामपि भवति परोपास्तिवर्गाधिकारः ।
एयातं मन्त्रार्थवादप्रभृतिषु निखिलं दोषवाघाघभावे
'मिथ्येत्युद्धोपयन्तस्स्वत इति कथितांमानतां प्रस्तरन्ति ॥
द्वेषा वृत्तिस्तुतौ स्यात् स्वपरगुणमुखी प्राक्तनी तावदर्थ्या
निर्थायःपश्चिमायामपि निपुणधियांमुख्यधर्मैकदेशः ।
रुच्यर्थायां च तस्यामनृतकथनतो रोचना नह्यमुग्धे
भूतार्थे का स्तुतिस्यादिति मुनिगदिता गौणतादेर्निवृत्तौ ॥
नानादेहासिदशन्ताः कथमिह युगपत्कर्मसन्निद्धयनर्हा-
स्तद्वृत्तान्तसत्त्वे श्रुतिषु भवति नानित्ययोगः प्रवाहात् ।
काण्डादौ कर्तृवादः प्रयचननियतो वेदनित्यत्वसिद्धे-
रीश प्राचीनकल्पःक्रमत उपदिशेद्वर्णसर्गेऽपि वेदान् ॥
वेदानामीशबुद्ध्या क्रमनियमहतिः कल्पमेदे यदीष्टा
मन्त्रांशानन्तया स्यान्न खलु तदुचितं धीहिसोमादिसाम्यात् ।
इत्थं विद्वद्यर्थवादक्रम इति नियमे पाक्षिके वा तथात्वे
पक्षोऽसावाक्षपाद परंपरिपत्कोटिमाटीकतां न ॥
सौहम्यान्नुल्यामिघारात् सहस्रदपनयाच्छादकादान्यपर्या
दत्यासस्याऽतिदूराद्वलवदभिभवानुद्गवाक्षोपघातः ।
नेक्ष्यन्ते यत्मानान्यपि हि सुरगणस्तद्दन्धिं शकतेः
प्रख्यातास्सिद्धिमेदा अपिजननतपो योगमन्त्रौपधीभ्यः ॥

॥ इ ति दे व ता धि क र णं स मा स म् ॥

अथ एतद्गर्भं मध्वधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारर्जैमिनिः (१-३-३०)

ग्रहाविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम् ; इदमिदानीं चिन्त्यते येषूपासनेषु या देवता एवोपास्यास्तेषु तासामधिकारोऽस्ति न इति । किं प्रातम् ? नास्त्यधिकारस्तेषु मध्वादिष्विति जैमिनि मन्यते ; कुतः ? असम्भवात् न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये सम्भवन्ति । नच चस्वादीनां सतां चस्मादित्वं प्राप्यं भवति, प्रातस्त्वात्

अथ एतद्गर्भं मध्वधिकरणम्

सू-३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारर्जैमिनिः (१-३-३०)

धृतप्रकाशिका

पूर्वाधिकरणे उपासनसामान्ये देवतासामान्यस्याधिकारोऽस्तीत्युक्तम्, अथोपासनविशेषे देवताविशेषस्याधिकारो निरूप्यत इति सङ्गतिः । इममर्थमाह— ब्रह्मविद्यायामित्यादिना । इदमधिकरणं न मधुविद्यामार्गविषयम् अपि-
त्यौद्योग्यसर्ववाक्यप्रयम्, अतएव हि ' मध्वादिषु ' इति आदिशब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्योक्तम् । येषूपासनेष्विति । किं मधुविद्यादिषु या देवतापास्या, तासु किं तस्या अधिकारोऽस्ति, नेति विचारः तदर्थं ' य एतदेवममृतं घेद् ' इति यच्छब्दः किं सङ्कोचिन वस्वादिष्वतिरिक्तविषयः, उतासङ्कोचितृप्तिरिति, किं तस्या देवताय स्तद्धिद्योऽप्यस्य मन्त्रस्त-
नेति किं मधुविद्याया वस्वादिदेवतामात्रमुपास्यम्, उत तदर्थं ब्रह्मेति, किं वसुत्वमात्रं मधुविद्याफलं, उत ब्रह्मप्राप्तियन्तं वसुत्वमिति । यदा वसुत्वमात्रं फलं तदा वस्वादिदेवतामात्रमुपास्यत्वेन तस्या देवतायास्तद्धिद्योपसंहारसामर्थ्याभावात् । यच्छब्दस्य तज्यातिरिक्तविषयत्वात्तत्रानधिकार इति यदा ब्रह्मप्राप्तियन्तं वसुत्व फलं तदा तदवस्थब्रह्मण उपास्यत्वेन तद्धिद्योपसंहारसामर्थ्याच्छब्दस्य तज्यातिरिक्तविषयत्वामावाप्तस्या देवतायास्तस्या विद्यायामस्त्यधिकार इति ॥

ननु तदवस्थब्रह्मण उपास्यतया सिद्धान्तभेदं प्रतर्दनविद्याम्यायेन गतार्थत्वादारम्भवैयर्थ्यम् । नैवम् तत्र प्रतिपा-
द्यविशेषस्यैव निरूपितत्वात् । नहीन्द्रस्य तस्यां विद्यायामधिकारोऽस्ति नेति निरूपितम् । अतोऽधिकारनिरूपणार्थमार-
म्भणीयत्वमिति । किंच ततोपक्रममात्रे जीवल्लिङ्गं, अवयविनो महावाक्यस्य परमात्मलिङ्गभूयस्त्वादवयवविशिरोधेऽवयवि-
मात्रस्य दुर्बलत्वाद्वाद्वाङ्मत्तउक्तः । इह तूपसंहारमात्रे परमात्मलिङ्गं, ननु महावाक्यरूपेऽवयवविनि अतोऽधिकरणमारम्भणीयम्

नन्वेवं संतुपक्रमपिद्योपसंहारदौर्बल्यात् । राधान्तानुपपत्तेरनारम्भणीयता स्यात् । नैवम् उपक्रमोपसंहारयोर्मध्ये
विशिरोधनोपक्रमार्थपरित्यागे प्रातिहि तज्यात्मन्वेनोपसंहाराच्च, इह तूपक्रमावगतार्थपरित्यागहेतुत्वभावात्प्रोपसंहाराच्चाः । कथं
तर्हि संशयोऽयानं, अर्थित्वाद्यसम्भवब्रह्मोपनिषत्प्रभवणाम्नां सहायः । असम्भवादिति । अर्थित्वात्सामर्थ्ययोरेति शेषः ।
कर्मकर्तृविरोधात् सामर्थ्याभावात्त्याह— नहीति प्रातफलत्वादौर्बलत्वाभावात् इत्याह— नचेति । आदित्यवस्वादय इत्यादिद्वन्द्वेन

श्रीभाष्यम्

मधुविद्यायां ग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याश्रयतया लब्ध
मधुव्यपदेशस्यादित्यस्यांशानां वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वं वरवादिर्त्वं प्राप्तश्रूयते
' असौ वा आदित्यो देवमधु ' (छां.३.१.१) इत्युपक्रम्य ' तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजी-
वन्ति ' (३.६.१) इत्युक्त्या ' स य एतदमृतं वेद वसूनामैवेको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवा-
मृतं दृष्ट्वा वृष्यति ' (३.६.३) इत्यादिना ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च (१-३-३१)

' तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ' (वृ.६.४.१४) इति ज्योतिषि परस्मि

भुतप्रकाशिका

मरुद्द्रुहाभ्यां विवाक्षिताः । वस्वादित्यमरुद्द्रुहाभ्यगणा एकैकंप्रतिदिशमुपरि स्थित्वा आदित्यं प्रधानमनुभवन्ति, वस्वा-
दीनामिवोपास्यत्वं वस्वादित्यस्यैव प्राप्यत्वं च किं श्रूयत इत्यपेक्षायां कर्मकर्तृविरोधं प्राप्तफलत्वं च श्रुत्योपन्यासेन विशद-
यति मधुविद्यायामित्यादिना । ऋग्वेदादीति । ' अमौप्रास्ताहुतिरसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' इति वचनाद्योऽभिप्रेतः
आदित्यस्यांशानां वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वमिति । वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वमिति । वस्वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वमिति ।
उपास्या इत्यर्थः ॥

ननु कथं कर्मकर्तृविरोधः, स्वात्मविषयमपि ह्यनुसन्धानं सुकरम्, भूमविद्याधीतायां प्राणविद्यायां च कर्मकर्तृविरो-
धाभावश्च भवदभिमतः, उच्यते, नतावत् स्मृतिसंततिमात्रमुपासनं यदादिस्मृतिसंततिरप्युपासनशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गात् ।
अतः प्रकृतवस्तुविषयस्मृतिसंततिरेवोपासनं, नामाद्याद्यापर्यन्तोपासनेषु नामादीनामन्तवत्फलप्रदानामपि प्रकथ्यत्वं वि-
वाक्षितम् । वस्वादीनां स्वात्माप्रकृतत्वाभावात् स्वापेक्षया प्रकृतविषयमुपासनं स्वात्मिकं न शक्यते । प्राणविद्यायामप्य-
वस्थाभेदेनोपास्यप्रकथंरसमभवति बद्धावस्थ उपोसकः, निरतिशयमोग्य मुक्तावस्थस्वरूपं ह्युपास्यं, तथा बद्धादतीव प्रकृतम् ।
उभयविषयपरिविद्यायाऽपि स्वात्माद्ये कर्मकर्तृविरोधोऽप्यवस्थाभेदेनैव परिहृतः । मधुविद्यायां वस्वादीनामिवोपास्यत्वं, ननु
परिशुद्धावस्थानां अतोऽवस्थाभेदेनाप्यविरोधस्य दुर्बलत्वात् कर्मकर्तृविरोध इति । यदा स्वयमेव स्वाभीष्टफलप्रदानाय
वनेन फलार्थिना पुरुषेणोपास्या देवतास्वोपासनप्रीता फलार्थिने फलेदिशति, वस्वादीनां स्वोपासनजनितस्वप्रीत्या स्वस्य
फलप्रदत्वमनुकूलमिति उपासनप्रीणनीयत्वाकारेण कर्मकर्तृविरोधः, यदा एकस्यैव फलप्रदत्वफलार्थिण्येवविरोधगर्भत्वात्,
कर्मकर्तृविरोध इति स्थिते सामर्थ्याभावः, अतश्चात्त्वाद्यत्त्वविरोधप्रीणनीयत्वप्रीणयित्त्वंफलप्रदत्वार्थिवरुपाविरोधगर्भ-
त्वात् कर्मकर्तृविरोधः, ईदृशविरोधः प्राणविद्यायामपि स्थितएवात्र यद्यप्युपास्योपजीवनेन परिहार्यं इति । प्राणवि-
द्यायां ब्रह्मात्मकत्वेनोपासनस्याविशेषितत्वेऽपि वस्तुतो जीवान्तर्यामिणः परस्य प्रीतिजननद्वारा स्वर्गाद्यंशहादेरिव फलप्रद-
त्वमित्येतावता वैषम्यं प्रकर्षोपकर्षगर्भकर्मकर्तृविरोधस्य ब्रह्मात्मकतया परिहारस्तु समानः । अतः प्राणविद्याप्येतन्न्याय-
सापेक्षेति तत्र विरोधस्यापारिहृतत्वात् तद्विद्वानस्य सामर्थ्याभावस्यात्र पूर्वपक्षहेतुत्वोपपत्त्याः । इत्यादिना यद्योक्त्याः
भूयते इत्यन्वयः ॥

सू-३१ ज्योतिषि भावाच्च (१,३-३१)

धीमाप्यम्

ब्रह्मणि उपासनं देवानां ध्यते । देवमनुष्योभयसाधारणे परब्रह्मोपासने देवानामुपासकत्वकथनं देवानामितरोपासनेनिवृत्तिं द्योतयति । अत एव घस्वादीनामनधिकारः

इति प्रातेऽमिधीयते—

सू-१-३-३२ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

आदित्यघस्वादीनामपि तेष्वधिकारभावं भगवान् वादरायणो मन्यते । अस्तिह्यादित्यघस्वादीनामपि स्वावस्थब्रह्मोपासनेन घस्वादित्यप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्रेप्सासम्भय । इदानीं विवस्वादीनामपि सतां कल्पान्तरेऽपि घस्वादित्यप्राप्तिश्चापेक्षिता भवति । अत्र हि कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासन विधीयते, 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छां.३.११) इत्यारभ्य 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य' (३.११.१) इत्यत प्रागादित्यरस्यादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते ; 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य' (३.११.१) इत्यादिना आदित्यान्तरात्ततयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । तदेव कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे घस्वादित्यं प्राप्य तदन्ते कारण परं ब्रह्मैवाप्नोति । 'न ह वा अस्मा उदेति न निघ्नोचति सृष्टादिवा हेवास्मै भवति यत्पतामेवं ब्रह्मोपनिषद् वेद' (छां.३.११.३) इति छत्रस्नाया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वध्वनाद्ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तघस्वादित्यफलस्य घस्वादिभोग्यभूत आदित्यांशस्य विधीयामनमुपासनं तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते ।

भुतप्रकाशिका

तत किमित्यत्राह—हेवमनुष्येति । देवा एव ज्योतिषासते देवा ज्योतिरेवोपासत इति वाक्यमङ्गी स्यात्, तत्र न प्रथम कस्यो युज्यते, मनुष्याणामनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माज्ज्योतिरेवोपास्यमित्यर्थं, अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यं स्यादिति प्राय ॥

सू-३२ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

अङ्गपर्यन्ताह—आदित्येत्यादिना । अर्थि वसामर्ध्याभाव परिहर्षति अस्तिहीति । स्वावस्थब्रह्मोपासनशब्देन कर्म कर्तृविरोधः परिहृत, वस्वादि वस्य प्राप्तत्वान्नार्थवसम्भय इत्यत्राह—इदानीमिति । उपासनस्य ब्रह्मपर्यन्तवे फलस्य ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तत्वे प्रतिपाद्येतिहि कर्मकर्तृविरोधाभाव, प्राप्तफलवाभावश्च तत्कथमित्यत्राह—अत्रहीति । आदित्यादिनामतद्रूपविशिष्टजीवशरीरक ब्रह्मकार्यावस्थ तदुपासन विहितमित्याह—असौवा आदित्यइत्यादिना । इदानीमादित्यादिनामरूपभाजोऽपि सृष्टे पूर्वमादित्यादिनामरूपरहितजीवमात्रस्यान्तर्गामिब्रह्मकारणावस्थ तदुपासन विधीयत इत्याह—अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्येत्यादिनेति । ब्रह्मोपासन विहितचेत् कथ तद्विश्वध्वनफलमित्यत्राह—तदेवमिति । उदाहृत वाक्ये कारणावस्थान्नादित्यैवोपासन वस्वादित्वमात्रफलप्राप्तिश्च प्रतीयते, नत्वादित्यादिशरीरकब्रह्मोपासन, तप्राप्तिश्वेत्यन्तर्गामि-न हर्षा । 'ब्रह्मोपनिषद् वेद ब्रह्मविद्या वेद ।' ब्रह्मोपासन करोतीत्यर्थं । 'ओदनपाक पचति' इतिवत्

श्रीभाष्यम्

अत एव्यधिधनुपासनमादिस्यवस्थादीनामपि सम्भवति । एवञ्च ब्रह्मण एवोपास्यत्वात् ' तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः ' (वृ.६.४.१६) इत्यप्युपपद्यते । तदाह वृत्तिकारः— ' अस्ति हि मध्यादियु सम्भवो ब्रह्मण एव संपन्न निश्चाप्यत्वात् ' इति ॥

इति मध्यधिकरणम्

भुतप्रकाशिका

उपसंहरति अतएवमिति । ब्रह्मोपासनपरत्वेन यैर्याख्यातं तन्मतादस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति तदाह वृत्तिकारइति ॥
 परेऽप्येव ' मध्यादिष्वसम्भवात् ' इत्यादिष्वत्रयं ' तदुपर्यपि ' इत्यादिभिस्सूत्रैर्काचिकरणं मन्वाना एवं व्याचक्षते, ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयेषु मध्यादिविधाविशेषेषु अर्थित्वाद्यसम्भवात् सर्वानु विद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्वते । कथं क्वचिदनधिकारादन्यत्राप्यनधिकारः नहि राजस्थानधिकारिणो ब्राह्मणस्य बृहस्पतिस्वामनधिकार इति शङ्क्यामादित्यादिज्योतिषि मण्डलाद्याकारत्वाच्चेतनेऽपि सवित्रादिशब्दप्रयोगसद्भावात् अग्रथादीनां चाचिंतनत्वान्मन्त्रार्थवादयोरन्यपरत्वेन विग्रहादिमन्त्राभावेन च अर्थित्वसामर्थ्याभावाच्चाधिकारः, इति सूत्रद्वयं व्याख्याय ' भावंतु ' इति तृतीयसूत्रेण मन्त्रार्थवादयोरापि प्रतीयमानार्थे प्रामाण्योपादनश्रुतेन अर्थित्वादिसद्भावादित्याधिकारोऽस्तीत्युच्यते इति । एदमुक्तम् वृत्तिकारानामित्वाद्वाद्याहारसंघत्वाद्देशितायां परीक्षणयोगात् कृतकत्वप्रसङ्गादीष्वकरणतद्देशैरुच्यते । तत्र वृत्तिकारानामितिभाष्ये कण्ठोक्तया दर्शिता, तत्र हेतुरितरेहेतुजातम् । असम्भवात्तद्व्याधिर्धनधिकारं मन्यत इति अनव्याहारेण योजनासम्भवेऽपि मन्त्रादिष्वसम्भवात् कुत्रानधिकार इत्यपेक्षायां सर्वानु विद्यास्वनधिकार इत्यप्याहारेण याजनाऽनुपपन्ना । ' सफुदिवाहैवास्त्य भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिर्दि वेद् ' इति ब्रह्मविद्यात्वं तदनुगुणफलं वागम्यते, वस्वादीनामुपास्यत्वं च प्रतीयते कथमिदं घटत इति व्युत्पन्नशब्दस्य सशयो भवति, तस्मादियमब्रह्मविद्या वा ब्रह्मविद्यावेति निरूपणमणेशितम् तस्यानिरूपितत्वात् व्युत्पत्तिः परीक्षणं स्यात् ' तदुपर्यपि ' इति सूत्रेणैव मन्त्रार्थवादयोर्विग्रहादावप्रामाण्यस्य परिहृतत्वेन ' ज्योतिषि ' इत्यादिसूत्रद्वयस्यान्यपरत्वशङ्कापरिहारपरत्वेन व्याख्यानस्य कृतकत्वं च स्यात् ' संभवात् ' इत्युक्तस्यार्थित्वादिसम्भवरूपस्य हेतोरसम्भवव्युत्पादासाधनाऽस्मात् घटत एव सूत्रेण परिहृतत्वमवगम्यते, अनन्तरत्वेन युगपदनेकत्र सशिविरोधादपरिहारश्च विग्रहादिसिद्धिनिश्चयनत्वाद्वाद्यपरत्वस्य परिहृतत्वमवगम्यति । यथायत्नैणासम्भवशङ्कापरिहारी न विवक्षितो तर्हि तच्छङ्कापरिहारपरेण ' ज्योतिषि ' इत्यादिसूत्रद्वयेनाद्युत्पन्नान्तरेण भवितव्यम् स्वश्रद्धाधिकोपन्यासानन्तरमेव तद्वैरुच्यशङ्कापरिहारस्याधिकरणान्तरेष्वपि इत्यमानत्वात्, यथा ' ईक्षतेनाशब्दम् ' गौणश्चेन्नात्समशब्दात् ' यथा ' ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्षणनिगमात् ' इति ' आनुमानिकमप्येकेषाम् ' इतिचेन्न शरीररूपकादिन्यस्तदृहीतेर्दर्शयति च ' सूक्ष्मं तु तदहर्हयात् ' इति च । ततो भिन्नाधिकरणत्वमुक्तम् ॥

अधिकरणभेदमभ्युपगम्य वसुसमुदायस्योपास्यत्वं एकैकवसोरुपासकत्वं एवादिष्वप्येवंसमुदायस्यैव भेदाद्युपासोपासकभावः उपास्यत्वं च वस्वादिभोग्यादित्याद्यमात्रस्य, ननु ब्रह्मणः पक्षं च वस्वादिमात्रमिति वैश्वेदुक्तम् तदपवर्गरूपफलब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणविरुद्धात् वृत्तिकारस्थानमिमतामित्यनादरणीयम् ॥

ननु ' तदुपर्यपि ' ' मध्यादिष्वसम्भवात् ' इत्यधिकरणद्वयं न किंप्रयोजनम् । देवानां देवताविशेषाणां च

मुत्प्रकाशिका

अर्थित्वसामर्थ्यसम्भवानिर्णयात् मनुष्याणां प्रयोजन तेनविनाप्यमीधामुपासनीयपक्षेः । नच देवानां किमपि प्रयोजनं, तेषां स्वकीयपटुतरदेहादिमरवेऽर्थित्वसद्भावेचाधिकरणन्यायानिरपेक्षनिर्णयकत्वादिति । उच्यते परब्रह्म सामान्येन देवानाम्पुण्यार्यं फलप्रदं च देवताविशेषाणामम्पुपासनविशेषैरुपास्यं फलविशेषप्रदं चेत्येवंविधैश्वर्यविशिष्टेष्वेव मनुष्यैरुपासकैर्ब्रह्मणोऽनुसन्धेयत्वात्तथाऽनुसन्धानमेव प्रयोजनमिति ॥

इति मध्वधिकरणम्

अथ पतद्गर्भे मध्वधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

देवताधिकरणे भूतार्थवादानां स्वाद्ये प्रामाण्यमभ्युपेत्य देवताविग्रहः परैरप्यभ्युपगतः तत्र प्रमाणान्तराविरोधमात्रमेव तावन्मात्रेणोपक्षीणतया तात्पर्यकल्पनमनपेक्षितामिति वाचस्पतिः—अवान्तरतात्पर्यं वर्तत इति विवरणकाराः एवं संश्लेषादीरककारावपि व्यावहारिकत्वमात्रमेवेति सर्वेषामभिमतम् । ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत ’ इति श्रुत्या बहु-रूपाणां मायिकत्वेन व्यावहारिकत्वमेव, नतु पारमार्थिकमिति सर्वाद्वैतिनः ‘ अरूपवदेवहि ’ इति सूत्रमनुकूलमिति च प्रमाणान्तराविरोधमभिधाय घटिव्यवहारात्पर्यलिङ्गैः व्यावहारिकत्वकल्पनं वेदाप्रामाण्ये दीर्घभ्रमजनकतया पर्यवस्यति (स्वप्न-सृष्टिवाक्यवत् जगत्सृष्टिवाक्यमिति ब्रह्मसिद्धिः) अतः देवताविग्रहस्यार्थवादैरङ्गीकारे तस्य पारमार्थिकाङ्गीकार एव वेद-प्रामाण्यं निर्वाहति ॥

मधुविद्यायां कर्मकर्तृविरोधादनधिकारः जैमिनिसमतः । अयमेवार्थः परैरप्याहतः ‘ ज्योतिषिभावाच्च ’ इत्यत्र ज्योतिःपदं मण्डलपरम् अचेतनस्योपासकत्वं नसंभवति ज्योतिरशब्दः मण्डलपर इति यदन्ति, ‘ ज्योतिर्दृशनात् ’ इत्यत्र परमात्मपरत्वमङ्गीकुर्वन्ति । ज्योतिरशब्दस्य शास्त्रप्रसिद्धपरमात्मपरत्वमेव युक्तमित्यङ्गीकृत्य ब्रह्मविद्यादिषु कर्मकर्तृविरोधात् तत्रानधिकारः पूर्वपक्षसम्मतः । ‘ भावं तु ’ इति सिद्धान्तस्यैव पूर्वपक्षसमतार्थस्यैव निरसनमभिप्रेतमिति मधुविद्यायामेवाधिकार इति बादरायणोऽसिद्धान्तः । ‘ भाव तु चादरायणोऽस्तिहि ’ इत्यत्र मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वेन तत्राधिकारभावोऽपि विवक्षितः । ‘ य एतां ब्रह्मोपनिषदं वेद ’ इति अत्रैव वाक्ये ब्रह्मशब्दस्य वेदार्थकत्वयुक्तं परैः । तथासति ब्रह्मशब्दस्य वैयर्थ्यमेव । अतः कार्यकारणोभयावस्थमेव श्रीमार्थकारांश्च साधु ॥

अयमेवार्थः सूत्र-सम्मतः । मधुविद्यायामनधिकारशङ्काया तत्राधिकारसाधनमेव रुद्धं ह्यते । इह सूत्रेषु पूर्वपक्ष-मात्रपरसूत्रमेव नास्तीत्यभिनिविष्टा. नन्याः—प्राप्तफले अनधिकारः जैमिनिसमतः । मोक्षार्थं विद्यायामधिकार इति सिद्धान्तं यन्ति एवमुक्तं प्राक्तफलेमोक्षेऽनुभवात्सूत्रनस्यैवाभावात् तथा वर्णनमभिनिवेशमूलमेव । तदेवं ‘ मनुष्याधिकारवत् ’ इत्यत्रायोगव्यवच्छेदेऽपि विवक्षितः । अन्यत्रायोगव्यवच्छेदेऽपि नविवक्षित इति सिद्धम् ॥

इति मध्वधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू=३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः [१.३.३०]

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेव उपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च, तत्र वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधेन उपास्यत्वात्सम्भवात्, यस्यां सतां यस्यत्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वात्सम्भवाच्च, तत्र वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मने ॥

सू=३१ ज्योतिषि भावाच्च (१.३.३१)

‘ तदेवा ज्योतिषा ज्योतिरागुहोपासतेऽमृतम् ’ (४.६.४.१६) इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽपि अधिकारमाश्रयचनात् अन्यत्र वस्वागुपासने अनधिकारो न्यायसिद्धो गम्यते ॥

सू=३३ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं भगवान् वादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनां सतां स्वावस्यब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवः, कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वसम्भवश्च । ‘ एकलएव मध्ये स्यात् ’ (छां.३.११.१) इत्यादीनां आदित्यस्य कारणावस्थानं प्रतिपाद्य ‘ यएतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद ’ (३.११.१) इति मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वमाह—
अतः कार्यकारणोभयावस्यं तत्रोपास्यम् ; कल्पान्तरे वस्वादित्वमनुभूय अधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिर्न विरुद्धा ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू=३० मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः [१.३.३०]

छान्दोग्ये—‘ असौ वा आदित्यो देवमधु ’ (छां.३.११.१) इत्युपक्रम्य ‘ तद्यत्प्रथमममृतं तदसव उपजीवति ’ (३.६.१) इत्युक्त्वा ‘ स य एतदेवममृतं वेद वसुनामेवैको भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति ’ (३.६.३) इत्यादीनां ऋग्यजुस्सामादिवेदोदितकर्मसंपाद्यस्याचारतया मधुमयस्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वोऽशान्वसुकद्रादित्यमकसाध्यनाम्नां देवगणानां भोग्यत्वेनाभिषाय, तैर्मुष्यमानाकारंणादित्यांशानुपास्यतुपादिश्य तानेवाऽदित्यांशान् तथाभूतान् प्राप्यानुपदिशति । एवमादिपूपासनेषु वस्वादिनामधिकारोऽस्ति, नचेति संशयः । नास्त्यधिकार इति पूर्वःपक्षः, वस्वादीनामुपास्यान्तर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावविरोधात्, प्राप्यस्य वसुत्वादेः प्राप्तत्वाच्च । रादान्तस्तु—ब्रह्मणएव तदवस्यस्योपास्यत्वादस्वादीनां सतां स्वावस्यब्रह्मानुसन्धानाविरोधात्, कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादीनामधिकारसम्भवति इति । सूत्रार्थस्तु—मधुविद्यादिषु वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मन्यते, असम्भवात् वस्वादीनामेवोपास्यानामुपासकत्वात्सम्भवात्, वसुत्वादेः प्राप्तत्वादेव प्राप्यत्वात्सम्भवाच्च ॥

सू—३१ ज्योतिषि भावाच्च [१.३.३१]

‘त देवा ज्योतिषा ज्योतिरासुहोपासतेऽमृतम्’ (वृ.६.४, १६) इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवमनुष्ययोरभि-
कारसाधारण्ये सत्यपि, ज्योतिषा ज्योतिः परब्रह्म देवा उपासते इति विशेषवचन वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधात्तेषु तेषां
मनधिकार चोत्तर्यात् । देवाः इति सामान्यवचन च वस्वादिविशेषविषयमित्यवगम्यते, अन्वेषामविरोधात् ॥

सू—३३ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (१.३.३२)

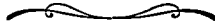
दुःशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । वस्वादीनां मधुविद्यादिध्वधिकारसद्भावात् भगवान् वादरायणो मन्यते, अस्ति हि
वस्वादीनामेवोपास्यत्वं प्राप्यत्व च । इदानीं वसुनामेव सतां कल्पान्तरे वसु यस्य प्राप्यत्वसम्भवात्प्राप्यत्वं सम्भवति ।
स्वात्मना ब्रह्ममावानुसन्धानसम्भवाद्दुपास्यत्वं च सम्भवति । ‘य एतामेव ब्रह्मोपनिषद्वेद’ (छां.३.११.१) इति कृ-
त्नाया मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वमवगम्यते ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारावली

स्यादेवं देवमात्रे मनुज इय परोपास्तिमात्रे तथाऽपि
स्वस्यैवाराध्यभावस्वपदमपि फलं यत्र नात्राधिकारः ।
नैवं सर्वान्तरात्मा स्वतनुभृदिति घोपासते मुक्तिकामाः
कामादायतेते तु स्वपदमपि फलं फल्पमन्तरादौ ॥

॥ इ ति म ध्व धि क र णं स मा ष्ट म् ॥

अथ एतद्गर्भं अपशुद्राधिकरणम्

धीभाष्यम्

सू-३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि [१-३-३३]

ब्रह्मविद्यायां शुद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति नयेति विचार्यते ; किं युक्तम् ? अस्तीति । कुतः अर्थित्वसामर्थ्यप्रयुक्तत्वादधिकारस्य, शुद्रस्यापि तत्सम्भवात् । यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्मस्वनग्निविद्यत्वाच्छुद्रस्यानधिकारः । तथाऽपि मनोवृत्तिमात्रत्वाद्ब्रह्मोपासनस्य तत्राधिकारोऽस्त्येव । शास्त्रीयक्रियापेक्षत्वेऽप्युपासनस्य तत्तद्गणान्त्रमोचितक्रियाया एवापेक्षितत्वाच्छुद्रस्यापि स्वयर्णोचितपूर्ववर्णशुद्धयैव क्रिया भविव्यति । ' तस्माच्छुद्रोयज्ञेऽनव-

अथ एतद्गर्भं अपशुद्राधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू—३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि (१.३.३३)

मनुष्यव्यतिरिक्तवस्वादिदेवताविशेषाणामर्थि-वसामर्थ्यसम्भवादाधिकारोऽस्तीति युक्तम् । अथार्थिवसामर्थ्ययोः प्रयो-
जकत्वे मनुष्यविशेषाणां शुद्राणामप्यधिकारस्यादिति शङ्क्यासङ्गतिरित्याह— ब्रह्मविद्यायामिति । किं ब्रह्मविद्यायां
शुद्रस्याधिकारोऽस्ति, नेति विचारः । तदर्थं तस्य तदुपसंहारसामर्थ्यमस्ति नेति, किं ब्रह्मविषयमनोवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्या-
ऽनधीतवेदस्यापि संभवति, नेति ? किं वेदादेव ब्रह्मावगतिः उतेतिहासपुराणाम्यामपि ? सम्बन्धीति किं तयोर्वेदोपबृंहणं
कुर्वतीरेव ब्रह्मावगतिहेतुत्व उत स्वातन्त्र्येणेति ? किं जानश्रुतेर्यद्वेत्यामन्त्रणमितिहासपुराणयोर्निरपेक्षब्रह्मावगच्छकत्वमुपो
द्वलयति, नेति । किं तत्र शुद्रशब्दो रूढ्या जातिपरः, उत यौगिकतया शोकवत्परइति । यदा रूढः तदा शुद्रशब्दस्ये-
तिहासपुराणयोर्निरपेक्षोत्तम्भकतया तयोर्स्वतन्त्र्येण ब्रह्मावगतिहेतुत्वात् ब्रह्मविषयस्मृतिसन्ततिरनधीतवेदस्यापि सम्बन्धी-
ति सामर्थ्यलाभात् शुद्रस्याप्यधिकारसम्भवतीति पूर्वःपथः । यदा शुद्रशब्दो यौगिकः तदा शुद्रेत्यामन्त्रणस्य इतिहासपु-
राणयोर्ब्रह्मावगच्छननैरपेक्ष्यावगमकतया स्वातन्त्र्येण ब्रह्मावगच्छकत्वाभावाद्देवादेव ब्रह्मावगतिरित्यनधीतवेदस्य तदसम्भ-
वेन सामर्थ्याभावात् ब्रह्मोपासनाधिकार इति शब्दान्तः ॥

ननु कर्मकण्डापशुद्राधिकरणे शुद्रस्य वैदिकसर्वकर्मस्वनधिकार उक्तः, तत्कथमत्र तत्सम्भव इत्यत्राह— यद्यपीति
विद्या वेदविद्या अध्ययनम् । अग्निः आहितः परिहरति तथाऽपीति । ननु विद्यायाः कर्माङ्गत्व वक्ष्यते तत्कथं साङ्ग
ब्रह्मविद्याया सामर्थ्यमित्यत्राह— शास्त्रीयेति । ननु ' तस्माच्छुद्रो यज्ञेऽनवकलम् । ' इत्यत्र यज्ञग्रहणस्योपलब्धार्थ-
त्वाद्विद्यायामप्यधिकारोऽस्ति इत्यति । नह्यसावर्थः श्रुत्येकसमधिगम्यः येन यावद्रचनता स्यात् परिशुद्धा वा, किंतु न्याय
सिद्धः, न्यायभ्रामि विद्यासाध्येध्वनामि विद्यसाधिकांशानुपपत्तिरूपः कर्मोपासनसाधारणः, अतोऽनधिकार इत्यत्राह—
तस्माच्छुद्रइति । सत्यमसावनुवादः, नैतावता ब्रह्मविद्याऽनधिकारः, अग्निविद्यासाध्यकर्मविषयान्यायस्य, यथादि-

श्रीभाष्यम्

फलतः' (यजु.का.७.१.१) इत्यप्यग्निविद्यासाध्ययज्ञादिष्वर्मानधिकार एव न्यायसिद्धोऽ
 नूद्यते । नन्वनधीतयेदस्याश्रुतयेदान्तस्य ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारानभिज्ञस्य कथं ब्रह्मोपा-
 सनं सम्भवति ? उच्यते—अनधीतयेदस्याश्रुतयेदान्तवाक्यस्यापीतिहासपुराणध्ववणेनापि
 ब्रह्मस्वरूपतदुपासनधानं सम्भवति । अस्ति च शूद्रस्यापीतिहासपुराणध्ववणानुष्ठा ' ध्राव
 येद्यतुरो वर्णान्दृन्वा द्राघ्नणमप्रतः ' (भारते.शान्ति.मोक्ष) इत्यादौ । इदयन्तेचेतिहासपुरा-
 णेषु विदुरादयो ब्रह्मनिष्ठाः । तथोपनिषत्स्वपि संघर्षनिघायां शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारः
 प्रतीयते शुश्रुं हि जानश्रुतिमाचार्यैरैकशूद्रेत्यामन्त्रय तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिशति—' आज-
 हारेमादशूद्राननंय मुपेनालापयिष्यथाः ' ((छां.४.२.५) इत्यादिना । अतश्शूद्रस्याप्यधिकार
 रस्सम्भवति ॥

इति प्राप्त उच्यते—न शूद्रस्याधिकारस्सम्भवति, सामर्थ्याभावात्, नहि ब्रह्मस्वरूप
 तदुपासनप्रकारमजानस्तद्भूतयेदानुवचनयज्ञादिष्वनधिकृतस्योपासनोपसंहारसामर्थ्यस-
 म्भवः ; असमर्थस्य चार्थित्वसद्भवेऽप्यधिकारो न सम्भवति ; असामर्थ्यं च वेदाध्ययना-

श्रुतप्रकाशिका

कर्मणामेवाग्निविद्यासाध्य-वात् ब्रह्मविद्यासास्त्रिष्येक्षत्वाद्येत्यर्थः । अत्रार्थादेवन्तरचोष भवति, यथाधिकारो नास्तीत्य-
 नेन उपासनाधिकारोऽनुमतौ प्रवर्ततेत्यभिप्रायेण यथादिर्कर्मनाधिकार एवेषुषुचम् न्यायवाक्यसिद्धोऽनूद्यते इति । कर्मका-
 ण्डपरिशुद्धाधिकरण-यायसिद्ध इत्यर्थः । माभूदग्निसाध्ययज्ञोपेक्षा ब्रह्मविद्यायाः, तथाऽप्यध्ययनसाध्यवेदज्ञ-यज्ञोपेक्षाऽऽ-
 सीति चोदयति—नन्विति । श्रावयेदिति । प्रयोज्याभावे प्रयाजकासिद्धेः प्रयोज्योपादानमर्थसिद्धिमिति भावः । न च
 'अत्राद्यकामं याजयेत्' इतिरत् प्रयाज्यव्यापारविधिः अधिकारविशेषाश्रवणात्, एतदभिप्रायेणैतिहासपुराणध्ववणा
 नुश्लेषुचम् । यदाश्वेयसिद्ध अरण तदा सामर्थ्याद्विचारोऽपि सिद्धः, इतिहासपुराणयोस्त्वशयविपर्ययप्रस्त-वेसति सम्यङ्नि-
 श्रयानुपपत्तेः, अतो निरपवादशूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायाम् । न चवाच्य यथादिर्कर्मणामपीतिहासपुराणेषूपदिश्यमान
 व्यासत्रापि शूद्राधिकारप्रसङ्ग इति । कर्मणामितिहासपुराणेषु सामान्यतः कीर्तनेऽपि विशेषोपदेशाभावात्, वैदिकेषु वि-
 शेषोपदेशेषु शूद्रस्यानीधिकारस्येति चेत् यदि ब्रह्मात्, नेदमितिहासपुराणविषयम् अथगानुशानमर्थशानावधिषुम् । किं
 'इमशानवच्छूद्रपतिवौ' इति प्रतिषिद्धस्य समीपपाठस्य प्रतिप्रसवमात्रमिति, तत्र 'यद्दृष्टयुयाभित्यम्' इ युपे-
 षय 'शूद्रस्सुरमवाप्नुयात्' इति अथगफलनिर्देशात् अथगकीर्तनेनाह यथायाग्यमन्वीयते 'शूद्रयोनावहं'जातो
 नातोऽन्यद्वक्तुमुसहे' इति ह्युक्तम् । इ नन्तरमाह—इदयन्तेचेति । कर्मकाण्डेऽप्यशूद्राधिकरणेऽनधिकारो निर्णयित-
 किमत्र चिन्तनीयमिति शङ्काया ब्रह्मोपासनेऽप्यशूद्राधिकरण-यायदृष्टौ तत्रापारिहृतामाधिकरुक्तिमाह—तथोपनिषत्स्वपि
 संसर्गेति ॥

रादा-तमारमत—इतिप्राप्तइति । सर्वगविद्यावाक्यगतशूद्रध-दनिर्वाह एव सोऽत्र, अन्य-पूर्वपक्षहेतुजात शूद्रका-
 र्थमिते स्वयमुपन्यस्त प्रथमे ऽयुदस्य पश्चात् सूत्रमवतारयिष्यन् प्रथम पूर्वपक्षहेतुप्रतिषेधेति न शूद्रस्त्वेत्यादिना ।
 सामर्थ्याभावमुपपादयति नहीति । अर्थित्व हस्तीत्यत्राह—असमर्थस्यचेति । उपासनापायभ्रवणधारणादिष्वनवच्छेद-
 सामर्थ्यं तस्यापि लोकसिद्धमित्यत्राह—असामर्थ्यंचेति । अलौकिकसामर्थ्याभावादित्यर्थः । ब्रह्मोपासनाधिचिना शूद्र-
 स्याप्यधिकारः कल्प्यः, यथा रथकारादीनां विधिबलेन तत्तत्कर्मधिकारस्तदोपेक्षितमन्त्राध्ययनाधिकारश्च सिद्धयतीत्यत्र ॥

श्रीभाष्यम्

भावात् ; तथैव हि प्रैवर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसम्पाद्यज्ञानलाभेन कर्मविधयो
ज्ञानतदुपायादीनपरान्न स्वीकुर्यन्ति । तथा नोपासनविधयोऽपि । अतोऽध्ययनविधिसिद्ध-
स्वाध्यायाधिगतज्ञानस्यैव, ग्रहोपासनोपायत्वाच्छुद्धस्य ग्रहोपासनसामर्थ्यासम्भवः ।
इतिहासपुराणे अपि घेहोपपूरणं कुर्वती एषोपायमात्रमनुभवतः । न स्यात्तत्रेण । शुद्धस्ये-
तिहासपुराणश्रवणानुष्ठानं, पापक्षयादिफलार्थम् ; नोपासनार्थम् । विदुरादयस्तु भवान्त-
राधिगतज्ञानप्रमोपात् ज्ञानयन्तः प्राग्बन्धकर्मवशाद्घेहज्ञानमयोगिन इति तेषां ग्रहानिष्टत्वम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

यथैवहीति । ज्ञानतदुपायादीनित्यादिशब्देनाध्ययनप्रतोपनयनादय उच्यन्ते । अपरान् अप्रैवर्णिकगताञ्च ज्ञानतदुपायादी-
न्प्रविशन्त इत्यर्थः । विषयस्त्वैवैवर्ण्यपरिहारायानुशातृसोपेक्षाभक्तोऽनुष्ठानस्य ज्ञानपूर्वकस्या ज्ञानतदुपेक्षात्प्रतोप-
नयनादीनेपद्यन्ते तत्रानन्यार्थे स्वयं हेतुसाध्यतया प्रयोजनसाक्षि सन्निहितप्रैवर्णिकगतज्ञान बलत्वात् कर्मविधिनिष्-
कल्प्ये तत्र कर्मविधयोऽप्यैवर्णिकगतज्ञानादिनिर्दिष्टे वाच्येदधिकार न कल्पयन्ति । एव ग्रहोपासनविषयोऽपि प्रैवर्णिक-
गताध्ययनसिद्धान्तन्यायसाक्षात्ज्ञानतो लक्षानुष्ठानतयाऽन्यथासिद्धे वाच्येदधिकार कल्पयन्ति । अनन्यथासिद्धे हि
कल्पकम् । किञ्च अध्ययनस्यापि प्रयोजकतया कल्पनागौरव स्यात् ' रथकारोऽर्मीनादधीत ' इति विधिरध्ययनसिद्ध-
ज्ञानप्रैवर्णिकैरनिर्दिष्टानुष्ठानतया अनन्यथासिद्धे वाच्येदधिकार, कल्पयन्तीति वैषम्यम् । किञ्च रथकारादीनां ' रथकारोऽ-
र्मीनादधीत ' इति विधिवाक्येनेवाधिकारिभ्यः विशेषतश्श्रुतवाच्येदधिकारानुष्ठानप्रभागाध्ययनाधिकारमात्रं कल्प्यम् इह
विशेषतश्शुद्धाशुद्धेनोपासनविधानाभावाद्गोपासनधिकारस्तदोपायिकाध्ययनाधिकारश्च कल्प्य इति गौरव स्यात् अतोऽन-
धिकार इति । सर्वगविद्यायां शुद्धशब्दश्च नोपासनाधिकारशापक रथकारादिशब्दोद्वेदविधिविषयगत वाभावात् तयासिद्धि-
धिकारः कण्ठोक्तस्यात् शुद्धशब्दोद्वेदार्थवादगतः ॥

ननुवर्थादस्यापि स्वार्थे प्राप्ताप्यसुष्ठम् सत्यं तत् वाचकभावेति भवति वैदिकविधीनामध्ययनसिद्धस्वाध्यायजन-
ज्ञानसापेक्षत्वं वाचकम् । अध्ययनस्यापि प्रयोजकत्वे गौरव स्यादित्युक्तम् वदयमाणो रुद्रिप्रतिकूललिङ्गसद्भावेऽवयव-
वाच्यतनुकूललिङ्गसद्भावश्च वाचकः । रुद्रिप्रान्त्यमर्यादिविरोधेऽनुकूललिङ्गसद्भावे च भवति न त्वर्थविरोधे, अतएव हि
' गङ्गायां घोषः ' इत्यत्र गङ्गापदस्य लक्षणा ' रथकारोऽर्मीनादधीत ' इत्यपि ' सौध्वानमभ्रभयशूरचक्षसः ' इति
सौध्वानमनुकूललिङ्ग इत्यत्रे ब्राह्मणोद्वेद शिल्पनिषेधोऽवगम्यते । अतोऽर्थाविरोधाद्दृष्टशब्दस्य रुद्रिदुर्वेदा । अतो-
ऽनधिकारः अयवाच्यः ' शुगस्येति ' सूत्राभिप्रेत इह प्रतिपत्तिः सौकर्यायोजः ॥

ननुकर्मिनिहासपुराणद्वारा शुद्धस्यापि ब्रह्मज्ञानं सम्भवतीत्यत्राह— इतिहासेति । उपबृहणीयवेदज्ञानानधिकारादुप-
बृहणमात्रेण उपासनोपयोगिज्ञानोपेक्ष्य न सम्भवति, नहि व्यख्येयानधिकारिणो व्याख्यानमात्रेण पुष्कलज्ञानसम्भवइति
दृष्टसामर्थ्यवैकल्यम् ' इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ' इति वेदार्थविशदीकारहेतुतथैव तदवगमविधानादङ्ग-
तया विहितस्य स्वतन्त्रतयोपादाने न ज्ञान्यज्ञानस्य पुस्तकपाठादिलक्ष्यवेदार्थज्ञानस्यैव शास्त्रविरोधाददृष्टसामर्थ्यवैकल्यं च,
अतस्तद्विरोधस्य न्याय्यत्वाच्छ्रावणविधिवैयर्थ्याच्च, शुद्धस्य अन्वणानुष्ठानं पुष्पकयाऽवगतितद्वारेण पापक्षयफलं नत्पाप-
नाशमित्यर्थः । यथैव वेदवाक्यायंज्ञानमुपासनाङ्गं कथं तर्हि विदुरादीनामुपासनसम्भव इत्यत्राह— विदुरादयस्त्विति ।
तेषामनुपासने प्रथमप्रवृत्तिर्न शुद्धशब्दोद्वेदोद्वेदोपासनाधिकारोऽपि तेषां प्राग्ज्ञानज्ञानप्रमोपाभावादवर्जनं

श्रीभाष्यम्

यत्तु संवर्गविधायां शुभ्रयोद्देशेति सम्भोगनेन श्दशब्दाधिकारं सूचयति इति । तत्रे-
 स्याह— 'शुभ्रस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि' । शुभ्रयोर्जानश्रुतेः पौत्रायणस्य
 ज्ञानवैकल्येन हंसोक्तानादरवाक्यधवणात्तदेष 'विदोरेक्यस्य सकारां प्रत्याद्रवणाच्छु-
 गस्य सञ्जातेति हि सूच्यते । अतस्सद्देशेत्यामन्प्रथते; न चतुर्थवर्णत्वेन । शोचतीति हि
 श्दः । 'शुचेर्दश' (उणादियु) इति रप्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य च्दकारे श्द इति
 भवति । अतश्शोचित्वमेवास्य श्दशब्दप्रयोगेन सूच्यते; नजातियोगः । जानश्रुतिः किल
 पौत्रायणो वहुद्रव्यप्रदो यद्गन्धप्रदश्च वभूव । तस्मात्पार्थिव्यामिन्द्रस्य धर्मेण प्रीतयोः पयोधि
 न्महात्मनोरस्य ब्रह्मजिज्ञासामुत्पपादयिपितोः हंस्वरूपेण । निज्ञायामस्याविदूरे गच्छतोरस्य
 नर इतरमुवाच 'भो भोयि ब्रह्माक्ष ब्रह्माक्ष जानश्रुतेः' पौत्रायणस्य समंदिधा ज्योतिराततं
 तन्माप्रसांक्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीत्' (छां.४.१.२) इति । ण्यं जानश्रुतिप्रदांसारूपं वाक्यमुप-
 श्रुत्य परो हंसः प्रत्युवाच 'कम्पर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिच रैकमात्थ' (४.१.३) इति ।
 कं सन्तमेनं जानश्रुति-सयुग्वानं रैकं ब्रह्मज्ञमिच-गुणश्रेष्ठमेतदात्थ । स ब्रह्मज्ञो रैक एव
 लोके गुणवत्तरः; महता धर्मेण संयुक्तस्याप्यस्य जानश्रुतेरब्रह्मज्ञस्य को गुणः, यद्गुणज-
 नितं तजोरैकतेजइव मां दहेदित्यर्थ । एवमुक्तेन परेण कोऽसौ रैक इति पृष्टः लोके यत्कि-
 ञ्चिन्साध्यनुष्ठितं कर्म, यद्य सयंचेतनगतं विज्ञानम्, तदुभयं यदीयज्ञानकर्मन्तभूतम्, स
 रैक इत्याह । नदेतद्धंसवाक्यं ब्रह्मज्ञानविधुरतया आत्मनिर्गदागमै तद्वत्तवाच रैकप्रदांसारूपं
 जानश्रुतिरुपश्रुत्य तत्क्षणादेव क्षत्तारं रैकधन्वेपणाय प्रेथ्य तस्मिन्विदित्वा आगते स्वयमपि

श्रुतप्रकाशिका (१ ३)

तदनुवृत्तिमात्रमेवेत्यर्थः । विदुरादीनामपीतिहासपुराणश्रवणात् ज्ञानसिद्धिरिति यदि तैरुच्यते तदनुक्तम्
 धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जगुप्सिते । वर्णोपरत्ये संप्राप्तासंस्तिद्धि श्रमणी यथा ॥
 इति शीनकवचनविरोधात् एवमर्थसिद्धस्वरकाराभिप्रेतो हेत्वंतर परिहार उक्तः, अथ प्रथमश्रुतिपरिहारपर सूत्रमवतार
 पितृमाह—यत्स्विति । शोचिन्त्व-द्रशब्दार्थः तत्र शोककारणं शोककार्यं च हेतु वेनाह—शुभ्रयोर्दशदिनां । अना-
 दरवाक्यधवणं शोककारण आद्रवण तत्कार्यम् । द्रशब्दस्य शोचिन्त्ववाचकत्वं कथमित्यत्र ह-शुचेर्दशेतीति । 'वर्ष-
 त्ययः प्रकरणसिद्धस्वरकाराङ्गह । 'धर्मित्योर्दीर्घश्च' इति सूत्रे दीर्घश्चेत्ततोऽनुवर्तत इति भावः ॥ परेतिरक्तप्रतिषेधा
 आद्रवणमप्यन्तर्भाव्यं द्रशब्दानिर्वाहं कृतः । मुख्यानिर्वाहं समवति सोऽनुवर्तत इति भावः । पाणिनिर्वाहो मुख्यः
 तदनन्तरमौणादिकः ततो नैरुक्तः तत्रौणादिकनिर्वाहस्य सम्भावितत्वात् स एवात्र कृतः अनादरवाक्यधवणं वाद्रवण-
 स्थापि द्रशब्दाव्यत्यव नसूत्रविशक्तिम् उपपादकतयोपदानस्य द्वये रापि तुल्यवत् । शुच एव ह्युपचयच प्रतीयते,
 प्रयमान्निर्देशात् । धवणद्रवणशब्दोहि पञ्चमन्तौ, तस्माच्छ्लोक एव द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अनादरवाक्यधव-
 णादीनां वैशद्यार्थमुपन्यस्यात् जानश्रुतिरिति । महाक्षः हंसः समदिधा स्वर्गेण सम स्वर्गेऽपि तं ज्ञः इत्युक्तमित्यर्थः
 यदा दिवसेन सममित्यर्थः, निशायामित्युक्तत्वात् माप्रसाक्षाः, माप्रसक्त्याः माप्रसाक्षात् । अनादरहेदित्यर्थः परोहंस
 इति । श्रुतो परशब्दो हंसवाचीति भावः हंसान्तरवाक्यस्यानादरगमनां व्यनक्ति कंसन्तमिति । सयुग्वानमित्यस्यार्थ-
 माह-गुणश्रेष्ठमिति । यदा युवा शकटं तदन्तमित्यर्थः, गुणश्रेष्ठमिति प्रकरणसिद्धार्थोक्तिः । 'उपास' इति मध्यम

श्रीभाष्यम्

रैक्यमुपसद्य गद्यां पदच्छतं निष्कमभ्यतरी रथं च रैक्यायोपहृत्य रैक्यं प्राथेयामास ' अनुम-
-पतां भगवो देवतां श्लाघि यां देवतामुपास्ते ' (छां.४.२.२) इति त्वदुपास्यां परां देवतां
ममनुशाधीत्यर्थः । सच रैक्यस्त्वयोगमहिमविदितलोकत्रयो जानश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानविधुरतानि-
मिच्छानाद्रगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासयोगं च विदि-
त्याऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय चिरकालसेयां विना द्रव्यप्रदानेन शुद्धं पमाणस्यास्य
यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीति मत्या तमनुगृह्णन् नस्य शोकाविष्टतामु-
-पदेशयोग्यताख्यापिकां दृद्रशब्देनामन्त्रणेन ज्ञापयतिदमाह- ' अहंपारे त्वा दृद्र तवैव सह
गोमिरस्तु ' (छां.४.२.३) इति । सह गोमिरं रयत्सैव्यास्तु । नैतावता महं दत्तेन ब्रह्म
जिज्ञासया शोकाविष्टस्य तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । स च जानश्रुतिभूयोऽपि
स्वशाक्त्यनुगुणमेव गथादिकं धनं कन्यांच प्रदायोपससाद् । स रैक्यः पुनपि तस्य योग्यता-
मेव ख्यापयन् दृद्रशब्देनामन्त्रयाह- ' आजहारेमाद्दृद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा ' (छां
४.२.५) इति । इमानि धनानि शाक्त्यगुणान्याजहर्थं ; अनेनैव द्वारेण चिरमेवया निनाऽपि
मां त्यदमिलयितं ब्रह्मोपदेशरूपवाक्यमालापयिष्यसीत्युपस्था तस्मा उपदिदेश । अतः दृद्र
शब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनार्थं शोक एवास्य सूचितः । न चतुर्थं चर्णत्सम् ॥

सू-२४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१-३-३४)

' बहुदायी ' (छां.४.१.१) इति दानपतित्वेन ' बहुपाक्यः ' इत्यादिना ' सर्वतपय
मेतद्ब्रह्मत्स्यन्ति ' (छां.४.१.१) इत्यन्तेन घटुतरपक्याक्षप्रदायित्वप्रतीतेः सहस्रजिज्ञानपय

इतप्रकाशिका

पुरुषनिर्देशाभिप्रायं व्यञ्जयन्नह-त्वदुपास्यामिति । यदुपासनात्तदेवही प्रशस्तिर्जाता त मे दृष्टीत्यभिप्राय इत्यर्थः
चिरकालेति चिरकालेवा यावच्छक्तिप्रदानं वा ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठा हेतुरित्यर्थः तमनुगृह्णन् ननु रागादित्यर्थः आज
हर्षेति । आजहार भवानिति भवच्छब्दाध्याहारण छान्दस्यत्यदेन वा श्रुतियोजनेत्यभिप्रायः । यद्यपि दशाक्षमेवाना
जहारेत्यादिष्वह् पूर्वस्य हरतेरर्थान्तरदर्शनेन नानार्थं वसम्भवाद् दूनां प्रतिग्रहातिवाङ्मानीदुक्तमपुपतया व्याख्याद् वा
क्यते । तथाऽपि ' अन्नयेसमिधमाहायम् ' ' अयामेध्येनोमध्वाजहार ' इति दानार्थतया वैदिकप्रयोगप्राचुर्येदो
नात् ' अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा ' इत्यालापनहेतुतया प्रतिशर्वायमानस्याहरणस्य स्वरसत आलापन समानकर्तृ-
ताप्रतीतिश्च मध्यमपुरुषत्वेन व्याख्यातम् ॥

सू-३४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१, ३-३४)

११ ।। दृद्रशब्दस्य यौगिकार्थात्तुक्लहेतुवक्तः, अथ रुदिसिद्धार्थोऽरद्धहेतुवच्यते । सजिहानः आसनमुत्थान् अतिष्ठ
क्षेत्रेत्यर्थं ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति तद्वैयमिति ।-

श्रीभाष्यम्

क्षत्तारमुवाच' (४.१.५) इति क्षत्रभेषणाद्बहुग्रामप्रदानावगतजनपदाधिपत्याद्यास्य जानश्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीतिश्च न चतुर्थवर्णत्वम् ॥

तदेवमुपक्रमगताख्यायिकायां क्षत्रियत्वप्रतीतिरुक्ता । उपसंहारगताख्यायिकायामपि क्षत्रियत्वमस्य प्रतीयत इत्याह—

सू—३५ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् [१.३.३६]

अस्य जानश्रुतेरुपदिश्यमानायामस्यामेव संवर्गविद्यायामुत्तरत्र धीर्न्यमानेनाभिप्रतारि नाम्ना चैत्ररथेन क्षत्रियेणास्य क्षत्रियत्वं गम्यते । कथम् ? 'अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिदिप्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' (छां.४.३.५) इत्यादिना 'ब्रह्मचारिभेदमुपास्महे' (४.३.७) इत्यन्तेन कापेयाभिप्रतारिणोर्भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणश्च संवर्गविद्यामन्वन्धित्वं प्रतीयते । तेषु चाभिप्रतारी क्षत्रियः, इतरौ ब्राह्मणौ । अतोऽस्यां विद्यायां ब्राह्मणस्य तदितरेषु च क्षत्रियस्यैवान्वयो दृश्यते ; न शूद्रस्य । अतोऽस्यां विद्यायामन्विता द्वैकाद्ब्राह्मणादन्यस्य जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वमेव युक्तम् ; न चतुर्थवर्णत्वम् । नन्वस्मिन्प्रकरणेऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च न श्रुतम् ; तत्कथमस्याभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वम् ? कथं या क्षत्रियत्वम् ? तत्राह—लिङ्गात्—इति । 'अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिम्' (छां.४.३.५) इत्यभिप्रतारिणः कापेयसाहचर्यालिङ्गादस्याभिप्रतारिणः कापेयसम्बन्ध प्रतीयते ; अन्यत्र च 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्' (ताण्य.२.१२.५) इति कापेयसम्बन्धिनश्चैत्ररथत्वं श्रूयते ; तथा चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वं 'तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत' (शतपथ.११.५.३.१३) इति ; अतोऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च गम्यते ॥

श्रुतप्रकाशिका

सू—३५ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् (१.३.३६)

कथमिति । चैत्ररथः क्षत्रियभेषणानुतिरपि क्षत्रियस्यादिति नहि नियम इत्यर्थः । उत्तरमाह—अथहेति । परिधिष्यमाणो सूदेन भोजयमानो ब्रह्मचारिणा भिक्षणं कापेयाभिप्रतारिणोर्भिक्षणमिति लिङ्गमित्यर्थेऽहम् । एकत्र ब्राह्मणक्षत्रियजातिद्वयसम्बन्धितयाऽऽगतायामन्यत्रापि ब्राह्मणसम्बन्धितया निर्णीताया त सम्बन्धिपुरषा तरणियस्यदेहे सत्यप्रयावन्त्यायात्तस्य पुरुषस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्न्यतरत्य परिशेषेण क्षत्रियत्व च निश्चीयत इत्यर्थः । और्वलिङ्गादिति पदव्याख्यातु चोद्यमुत्तेनाकाङ्क्षा दर्शयति नन्विति । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्व तस्य क्षत्रियत्वं च नावगतमित्यर्थः । किमत्र लिङ्गं विवक्षितमित्यत्राह—अथहेति । कापेयसाहचर्यात् कापेयसहवाटादित्यर्थः, कापेयसहपाठत्वेन कापेयसम्बन्धिरिष्टः तेन त-पुरोहितकस्य चैत्ररथत्व सिद्ध तेन क्षत्रियत्वमवगतमित्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रसङ्गतिमाह—तदेवमिति । सूदशब्दस्य रुदिदिदार्थावरोचि लिङ्गं यौगिकार्थानुगुणलिङ्गं येभ्योभयविधलिङ्गमपि शूरानधिकारशापकमित्यर्थः ।

श्रीमाप्यम्

तदेवं न्याययितोधिनि शूद्रस्याधिकारे लिङ्गं नोपलभ्यत इत्युक्तम्, इदानीं न्यायसिद्ध
शूद्रस्यानधिकारश्रुतिस्मृतिभिरनुगृह्यत इत्याह-

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च (१.३.३६)

प्रलविष्टोपदेशे चोपनयनसंस्कारः परामृश्यते- ' उप त्वा नेष्ये ' (छां.४.४.५) ' तं होप
निष्ये ' (आपस्तम्बधर्मोत) इत्यादिषु । शूद्रस्य चोपनयनसंस्काराभावात्तदभिलाप्यते ' नशूद्रे
पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ' [म.१०.१२६] 'चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हति'
(गौत.१०.अ.९.सू) इत्यादिषु ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

' नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति ममिधं सोम्याह ' (छां.४.४.५) इति शूद्रोर्जावा-
लस्य शूद्रत्वाभावावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥

सू-३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् (१.३.३८)

शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थानुष्ठानानि प्रतिषिध्यन्ते ' पशु हवा एतच्चमदानं यच्छूद्र
स्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् ' ( ) ' तस्माच्छूद्रो वष्टपशुर्यक्षीयः '

श्रुतप्रकाशिका

इदानीमिति । अपमनधिकारः भ्रुतिस्मृतिभिरनुगृह्यत इत्याह न्यर्थः ॥

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च (१.३.३६)

संस्कारपरामृश्यता ततः किमित्त्राह- शूद्रस्येति । ' नशूद्रे पातकं किञ्चित् ' सन्ध्यावन्दनाद्यभावाभिमित्तपाप
नास्तीत्यर्थः । चतुर्थो वर्ण एकजातिः ननु द्विजातिरित्यर्थः ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

तच्छब्दस्य पूर्वसूत्रप्रकृतसंस्कारवाचितायां एतच्छ्रवणविषयवाक्यानुगुण्याभावात्तच्छब्दः परमशूद्रतपरामर्शात्-
शूद्रत्वाभावेति ॥

सू-३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् [१.३.३८]

अर्थशब्देन तदनुष्ठानं विवाञ्छितम् । पशु अङ्गमम् समीपोच्चारणप्रतिषेधादेव श्रवणाध्ययनप्रतिषेधोऽर्थसिद्धः ।
अर्थानुष्ठानप्रतिषेध दर्शयति तस्माच्छूद्रइति । ननु तत एवार्थानुष्ठाननिषेधोऽपि सिद्धः, सस्य साक्षादेवत्वसौ श्रूयते ,

श्रीभाष्यम्

इति । बहुपशुः पशुसदृश इत्यर्थः । अनुपशृण्वतोऽध्ययनतदर्मज्ञानतदर्थानुष्ठानानि नसम्भवन्ति ; अतस्तान्यपि प्रतिपिद्धान्येव ॥

सू-३९ स्मृतेश्च (१.३.३९)

सर्षते च श्रवणादिनिषेधः ' अथ हास्य वेदमुमशृण्वतस्त्रपुजनुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ' (गांतामध.२.१२.३) इति, ' नचास्योपदिशेद्धर्मं नचास्य व्रतमादिशेत् ' (मनु.४.८०) इति च ; अतश्शुद्रस्यानधिकार इति सिद्धम् ॥

येतु निर्विशेषचिन्मानं ब्रह्मैव परमार्थः । अन्यत्सर्वं मिथ्याभूतम्, बन्धश्चापरमार्थिकः स च वाक्यजन्यवस्तुयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यः तन्निवृत्तिरेव मोक्षः-इति वदन्ति ; तैर्ज्ञाने शूद्रादेरनधिकारो वक्तुं न शक्यते ; अनुपनीतस्य अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाच्यस्यापि यस्मात्कस्मादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थोऽन्यत्सर्वं तस्मिन्परिकल्पितं मिथ्याभूतमिति वाक्याद्बस्तुयाथात्म्यज्ञानोत्पत्तेः, तावतेव बन्धनिवृत्तेश्च । न च तत्त्वमस्यादिवाक्येनैव ज्ञानोत्पत्तिः कार्या, न वाक्यान्तरेणेति नियन्तुं शक्यम् ; ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् सत्यां सामग्रधामनिच्छतोऽपि ज्ञानोत्पत्तेः । नच वेदवचयादेव वस्तुयाथात्म्यज्ञानेसति

श्रुतप्रकाशिका

तत्र किं प्रणाङ्गुपजीवननेति पृथगुच्यते पशुबाहुल्यवच्यं यशाद्यहं वौपयिकं कथमनेनायशौवत्सिद्धिरित्याहङ्कवाक्यावृत्त्यर्थं बहुपशुग्रन्थं व्याच्छेदं पशुसदृशइत्यर्थे इति । ईषदसमाप्तपशुव इति वक्तव्ये सदृशशब्दग्रहण ईषदसमाप्तेःसादृश्यपर्यवसानशपनार्थं ' विभाषासुपोवहुचपुरस्तात् ' इति पाणिनीयसूत्रेणैषदसमाप्तार्थं बहुचप्रत्ययस्तस्य पुरस्तात् प्रयोगश्च विहितः । अध्ययनादिनिषेधोऽर्थसिद्धोऽपीत्यह-अनुपशृण्वतइति । ' शूद्रो नाधीयीत ' इति वाक्यमप्यनुसन्धेयम् । अनेन यज्ञे विशेषनिषेधादन्यत्र वैदिक कर्मणि शूद्रस्याधिकारश्चङ्का च निरस्ता भवति ॥

सू-३९ स्मृतेश्च [१-३-३९]

अथहेत्यादि । अध्ययनादौ प्रायश्चित्तस्मरणमुपदेशनिषेधस्मरणज्ञानधिकारशापकत्वात्तदुभयमपि स्मृतिशब्दविशक्तितामेति भावः, ' रथकारोऽग्नीनादधीत ' इत्यादिषु रुद्रिर्गोमण्डहरीति न्यायेन रुद्रार्थः स्वीकृतः तदपवादोऽर्थविरोधः । अनुकूललिङ्गसद्भाव विरोधिङ्गाभावे च रुद्रः प्राक्त्वय विरोधिङ्गसद्भावस्तदपवाद इत्युक्तं भवति, ' रथकारोऽग्नीनादधीत ' इत्यत्रापि सौघ-वानकम्भ-इत्यनुकूललिङ्गं सुपलभ्यत इति । आसिन्नधिकरणे परेषामनवकाशदर्शयति येत्यित्यादिना । अनुपनीतस्येति । नहि ' नाय सपो रज्जुरेवा ' इति वाक्यात् भ्रमनिवृत्तेरुपनयनादिसंस्कारोपदेशेतिभावः ' तत्त्वमस्या ' दिव्यतिरिक्तवाक्येन ज्ञानं नोपपद्यत इत्यत्राह-नचेति । अपुरुषतन्त्रत्वे हेतुमाह-सत्यामिति । अतिरिक्तवाक्येनोपन्नमपि ज्ञानं नानिवर्तकं भवतीत्यत्राह-नच वेदवाक्यादिति । येनकेनापीति शा-

श्रीभाष्यम्

बन्धनिवृत्तिर्भवतीति शक्यं वक्तुम् येन केनापि वस्तुयाथात्म्यज्ञानेऽसति निवृत्तेः ; पौरुषे यादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म परमार्थोऽन्यत्सर्वं मिथ्याभूतमिति वाक्यात् ज्ञानोत्पत्तेस्तावतैव भ्रमनिवृत्तेश्च । यथा पौरुषेयादप्याप्तवाक्याच्छुक्तिफारजतादिभ्रान्तिर्ब्राह्मणस्य शूद्रादेरपि निवर्तते, तद्वदेव शूद्रस्यापि वेदवित्सम्प्रदायागतवाक्याद्ब्रह्मस्तुयाथात्म्यज्ञानेन जगद्भ्रमनिवृत्तिरपि भविष्यति । ' नचस्योपदिशेद्धर्मम् ' [मनु.४.८०] इत्यादिना वेदविद्वद्शूद्रादिभ्यो न वदन्तीति च न शक्यं वक्तुम् , तत्त्वमस्यादिवाक्यावगतब्रह्मन्तभावानां वेदशिरसि वर्तमानतया दग्धाखिलाधिकारत्वेन निषेधशास्त्रकिङ्करत्वाभावात् , अतिक्रान्तिपेधैर्वा कश्चिदुक्तावाक्याच्छूद्रादेः ज्ञानमुत्पद्यत एव । न चवाच्यं शुक्तिफादौ रजतादिभ्रमनिवृत्तिवर्तयोरुपेयवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं शूद्रस्य जगद्भ्रमो न निवर्तत इति । तत्त्वमस्यादिवाक्यध्रवणानन्तरं ब्राह्मणस्यापि जगद्भ्रमनिवृत्तेः । निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति चेत् पौरुषेयमपि वाक्यं शूद्रादेस्तथैवेति न कश्चिद्विशेषः । निदिध्यासनं हि नाम ब्रह्मात्मभावामिधाधियाक्यं यदर्थप्रतिपादनयोग्यम् तदर्थभाषना ; सैव विपरीतवासनां निवर्तयतीति दृष्टार्थत्वं निदिध्यासनविधेर्नैव वेदानुवचनादीन्यपि विविदिपोत्पत्ताघेयोपयुज्यन्ते इति शूद्रस्यापि विविदिपायां जातायां पौरुषेयवाक्यान्निदिध्यासनादिभिर्विपरीतवासनायां निरस्तायां ज्ञानमुत्पत्स्यते । तेनैवापारमार्थिको बन्धो निवर्तित्यते । अथवा तर्कानुगृहीतात्प्रत्यक्षादनुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रप्रत्यग्ब्रह्मस्तुन्यज्ञानसाक्षित्वं, तत्कृतविविधविचित्रज्ञातृक्षेयविकल्परूपं कृष्णं जगच्चाध्यस्तमिति निश्चित्यैवंभूतपरिशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मस्तुन्यनवरतभावनया विपरीतवासनां निरस्य तदेव प्रत्यग्ब्रह्म साक्षात्कृत्य शूद्रादयोऽपि विमोक्ष्यन्त इति मिथ्याभूतविचित्रैर्भ्रमैर्विचित्रसृष्ट्याद्यलौकिकानन्तविशेषावच्छिन्नानां वेदान्तवाक्येन न किञ्चिदप्रयोजनमिह दृश्यत

श्रुतप्रकाशिका

मानेनायंशरीरोक्तिः । पक्षमाह—पौरुषेयादपीति । भ्रमनिवृत्तेः न्यायत्वादित्यर्थः । सपक्षमाह—यथेति । ततःकिमित्यपेक्षाया दृष्टान्तोऽक्तमर्थे पक्षेऽतिदिशति तद्वदिति । शूद्रान्तरमुक्त्वा परिहरति नचेत्यादिना । वेदशिरसि वेदान्ते ननिष्ठत्वात् । यद्वा वेदस्यापि शिरसि निहितत्वरणत्वादिति यावत् निषेधशास्त्रकिङ्करत्वाभावादित्यनेन

दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः । वर्तमानश्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्वेद विङ्करः ॥

इति नैष्कर्मसिद्धिर्न्ययस्साधैते, मुत्तान्तरेण ज्ञानोदयसम्भवमाह—अतिक्रान्तेति । प्रत्यक्षविरोधमाह कृप्य परिहरति नचेत्यादिना । शूद्रस्य निदिध्यासनेऽनाधिकारात्तवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्या बन्धनिवृत्तिरित्यत्राह—निदिध्यासनहीति । नहि निदिध्यासनमदृष्टद्वारा किञ्चिकरोति, निवर्तनसत्यत्वप्रसङ्गात् अदृष्टद्वारा किञ्चिकरोवेतिहि यथादायिव शूद्रस्यानधिकारः नच तदास्ति । अतो 'नाय सर्प' इति वाक्येन सर्पमिथ्यात्ववासनायामिव शूद्रादेरपि निदिध्यासनेऽधिकारो न निषेद्धं शक्यं इति भावः । शूद्रस्य यथादिकर्मानधिकारात्तत्पक्षं वाक्यार्थज्ञान न जायत इत्यत्राह—वेदानुवचनादीन्यपीति । शूद्रस्यापि जन्मान्तरानुष्ठानयथादिकर्मणस्सञ्जातीवविदिषस्य शूद्रजन्मनि निदिध्यासनमाप्तवाक्यावगतान्द्वैतविषयं कर्तुं शक्यमिति भावः । मुत्तान्तरेण ज्ञानसम्भवमाह—अथवेति । तर्कानुगृहीतादिति । स्वदुक्तानां प्रमा-

, धीभाष्यम् ।

इति शूद्रादीनामेव ब्रह्मविद्यायामधिकारस्तुशोभनः । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणादीनामपि ब्रह्मवेदानसिद्धेरुपनिषच्च तपस्विनी दत्तजलाबलिस्स्यात् । नच वाच्यं नैसर्गिकलोकव्यवहारे भ्राम्यतोऽस्य केनचिदयं लौकिकव्यघारो भ्रमः, परमार्थस्त्वेवमिति समर्पिते सत्येद्य प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्सा जायत इति तत्समर्पिका श्रुतिरप्यास्थेयेति । यतो अंघ्रमयमी-
तानां साङ्ख्यादय एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वन्तः प्रत्यक्षानुमानवृत्तबुभुत्साः जनयन्ति । बुभुत्सायां च जातायां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्यां नित्यशुद्ध स्वप्रकाशाद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सत् अन्यत्सर्वं तस्मिन्नध्यस्तमिति सुविवेचनम् । एवं भूते स्वप्रकाशे वस्तुनि श्रुतिसमधिगम्यं विशेषान्तरं च नाभ्युपगम्यते । अध्यस्तातद्रूप-
निर्वातिनी हि श्रुतिरपि त्वन्मते । नच सत आत्मन आनन्दरूपताज्ञानायोपनिषदास्थेया चिद्रूपताया एव सकलेतरातद्रूप्यावृत्ताया आनन्दरूपत्वात् । यस्य तु मोक्षसाधनतया वेदान्तवाक्यैर्विहितं ज्ञानमुपानरूपम् तच्च परब्रह्मभूतपरमपुरुषप्रीणनम् तच्च शास्त्रकसमधि-
गम्यम् उपासनशास्त्रचोपनयनादिस्संस्कृतानीतस्वाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोक्षादिसाध-
नानुगृहीतमेव स्योपायतया स्वीकरोति, एवंरूपोपासनप्रीतः पुरुषोत्तम उपासकं स्वांभावि-
कात्मयाथात्म्यज्ञानदानेन कर्मजनिताज्ञानं नाशयन्वन्धान्मोचयतीति पक्षः । तस्य यथोक्त्या नीत्या शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते ॥

इति अपशुद्राधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

णानुपपत्तिप्रमेयानुपपत्त्यादीनां तर्काणवगमोहि नश्रुत्यपेक्ष इति भावः । सुशोभनइति । इतः पूर्वमेवियमानमीश्वरोशि-
यादिभेदानं जनयद्देववाक्यं हित्वा केवलाद्वैतज्ञानजनकतर्कावलाभिनामेव ब्रह्मविद्याधिकारस्तुलभ इत्यर्थः । श्रुतिवैयर्थ्य-
मनुपपत्त्यन्तरमाह—अनेनैवेति । 'अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवत्' अतः प्राप्तायत्वात् भेदज्ञानजनकत्वाच्च ब्राह्मणादेरपि
श्रुतिरनादरणीयेत्यर्थः । तपस्विनी शोचनीया देशकालव्रताद्यनेकनियमवतीति भावः । नचेति । नैसर्गिकशब्दोऽना-
दित्वपरः प्रसङ्गकत्वेन श्रुतिरपेक्षितेति शङ्काप्रत्यर्थः । दूषयति यतइति । साङ्ख्यहैरण्यगर्भनैयायिकवेशोपिकबौद्धादिसा-
धिविभेदे प्रत्यक्षानुमानादिमुखेन वस्तुनिरूपणं प्रसक्तम्, अतो न श्रुत्यपेक्ष इत्यर्थः । सुविवेदाभाति । त्वयैवहि कुर्ष्य
उपपद्यत इति भावः तर्कागोचरविशेषान्तरभेदधर्मे श्रुत्यपेक्षेत्याह—एवंभूतइति । श्रुतिसाधिवकविशेषानन्दबोधकत्वमुप-
पादयति अध्यस्तेति । आनन्दज्ञानाय तदपेक्षेत्याह—नचेति । अनुपपत्त्यां ब्राह्मणानन्दत्वं तत्सकलेतरव्यापकत्वमाह—
कथैव सिद्धपतीत्यर्थः स्वपक्षे सर्वमुपपन्नमित्याह—यस्यन्विति ॥

इति अपशुद्राधिकरणम्

‘मनुष्याधिकारत्वात्’, इत्यन्ययोगव्यवच्छेदो नास्तीति निरूपितमधिकरणद्वयेन तथा अयोगव्यवच्छेदोऽपि नास्तीति साधनावेदमधिकरणम् ‘आजहारमादशुद्र इत्यत्र शुद्रशब्दस्य जातिविशिष्ट-रूढत्वेन तदङ्गे मानभावात् तस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकारः रथकारशब्दस्य रूढ्या कर्मण्यधिकारवत् । प्रकृतेऽप्यध्ययनाभावोऽपि इतिहासपुराणाभ्यां ज्ञानस्योदयादिति पूर्वःपक्षः एवमेवोक्षेपः मतत्रयेऽप्यविशिष्टः । शुद्रशब्दस्य यौगिकत्वमेवेत्यापि सर्वसंमतं सूत्रं यागार्थ-निरूपणपरमित्यापि । तत्र ‘शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्’ इत्यत्र शोकः आद्रवणचेत्युभयं शुद्रशब्दार्थं इत्युभे यदतः, तत्र शोकपूर्वयोगार्थे इति सिद्धान्तः । अनादरश्रवणं शोकहेतु आद्रवणं शोककार्यमपि शोकशोषकं भवति, उभयोः कार्यकारणभावात्तन्वेन साम्येन समुच्चयासम्भवात् चशब्दप्रयोगः शुगस्येत्यत्र यस्य शोकः सपत्रं शुद्रः शोकोऽ-स्यास्तीति ‘मनुष्यत्वात्’ एवं शुद्रशब्दार्थः तदाद्रवणात्’ इत्यत्र तदाभाद्रवणादीति छेदः अनादरश्रवणानन्तरमेव शोकः ततः अव्यवधानेनाद्रवणोक्त्या शोकातिशयस्सूच्यते—इतरमतद्वये शोकातिशयसूचकं न वर्तते आद्रवणात् इत्याद्या उपस-र्गेण ‘दुगतौ’ इति शोच्यते योगार्थत्वेन विवक्षित इति नैव निश्चेतुं शक्यते, किंच सूच्यतेहि इत्यनन्तरं वर्तते उभयोर्-योगार्थत्वात्पुनरेव अर्थद्वयस्यापि सूचनमावश्यकम् शोकस्यैव सूचनं नवाद्रवणस्य आहुपसर्गेण द्विवारं गमनं बोध्यते तेनापि शोकातिशयः प्रतीयते । एव यदता सूत्रकारेण योगार्थस्य पूर्वमुपस्थितिस्यैव रूढमेङ्ग इति न्यायसूचितः । ‘शुचेदंश्च इति प्रक्रिययोगादिप्रत्ययान्तशुद्रशब्दः उणादयो बहुव्रीहामिति पाणिनिना स्वसंमतेः प्रदर्शनेन, नैरुचिपक्षया औणादि-कत्वकल्पनमेव युक्तम् । औणादिकत्वेऽपि जातिवाचकत्वव्यवच्छेदो न सम्भवतीति नयनानामाक्षेपश्चान्नवकाशः । सूत्रकृतेव रूढिनिरसनार्थं योगार्थप्रदर्शनेन रूढ्यपेक्षया योगार्थस्य प्राबल्यसूचनेन रूढिमाश्रयत्वात्त्वेन पूर्वपक्षस्यानवकाश इति सिद्धान्तितत्वात् । अनुपपत्तिपक्षे जातिविशिष्टापरित्यागस्याभिप्रेतत्वात् अनुपपत्तिपक्षे रुढिरेव । सूत्रकृता ध्युत्तिपक्षे एव स्वीकृतः सूत्रमेव निरुक्तिपरिमित्युभयोःसंमतम् सूत्रार्थतिरिक्तनिरुक्तिः उभाभ्यामपि नोटाहृता सू-घटकपञ्चमन्त-द्वयार्थस्य सूत्रघटकप्रथमान्तार्थशोकहेतुत्वमिति पदस्वारस्य सिद्धान्ते । मतद्वये शोकाद्रवणयोरुभयोः शुद्रशब्दार्थं चाभ्यु-पगमेन उभाभ्यां चतुर्थजातिर्न विवक्षिता इत्येव सिद्धान्तस्य करणीयतया एकस्य प्रथमान्तता अन्यस्य पञ्चमन्तता इत्य-स्वास्थ्यम् । उभयसमतार्थं, यदि सूत्रकृतो विवक्षितस्तस्यात् ‘तदनादरश्रवणात् शुचा तदाद्रवणात्सूच्यतेहि’ इत्ये-व सूत्रमवतिष्ठत ‘राजां पौत्राण्यः शोकात् शुद्रति मुनिनोदितः’ इति छान्दोग्यभाष्योदाहृतपात्रवचनेन शोकस्य एकस्यै-व निमित्तत्वञ्चोक्तम् । सूत्रे एकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तता ‘शुगस्य’ इत्यत्र ज्ञानमुते. शोकः विवक्षित इति कथनेन सूचितम् । ‘तदनादरश्रवणात्—तदाद्रवणात्’ इत्यत्र त-च्छब्दयोः न्यायरक्षामणे अन्यायव्यकथनेनापि शोकहेतुपरत्वमेवोभयोः सूच्यते । यद्यपि न्यायरक्षामणे उणादिषु सिद्धान्ते प्राचीनासमतपाठकल्पनमित्याद्यो दोषो उक्तः ॥

तथाऽपि ब्रह्मविद्याऽऽभरणे—‘तथा च शुचा शुचं प्रतिवाऽऽद्रवणात् शुद्र इति पदं दृष्टोदरवादिवाद्यौगिकं द्रष्ट-व्यम् । रुचं द्रावयतीति रुद्र इत्यादिद्यत् औणादिकप्रत्ययेन वा यथाकथञ्चित् नैरुचप्रक्रियया प्रवृत्तिप्रत्ययविभागः कल्पनीयः’, इति औणादिकप्रक्रिया अङ्गीहृता । एव ‘मुषेरक्’ (उणादी. २. पाद. १८९) ‘अमित्त्स्योदापिंश्च’ (१८३) ‘अर्देदी-र्षश्च’ (१८५) ‘शुचेदंश्च’ (१८६) इति पाठः सिद्धान्तकौमुद्यामाह । ‘अर्देदीर्षश्च’ ‘शुचेदंश्च’ इति सूत्रद्वय-मनोरमायामनुपात्तम् । ‘आह हरित्या शूद्रोति मुतोऽत्र रूढेर्वापात् योग एव पुरश्चतः । तथाचोत्तरतन्त्रे मगवताभ्या-सेन सूत्रितम् ‘शुगस्य तदनादरश्रवणात् इति’ इत्यनेन शुगस्य’ इति सूत्रे औणादिकः योग एव मूर्धाजिदीक्षितः मनोर-माया स्वीकृतः । ब्रह्माक्षयाने सपुत्रशब्दराने च ‘शुचं रातीति शुद्रः ।’ अनोऽनुपसर्गं’ इति कः दृष्टोदरादिभाष्यदर्शनस्यैव इतिमावः’ इत्युक्तम् । ब्रह्मविद्याऽऽभरणे यथाकथञ्चित् नैरुचप्रक्रियया, इत्युक्तया नैरुचप्रक्रियायां नादरश्च दते ॥

गुहोपसङ्ग्रहः

यथापि परिभाषेन्दुशेखरे— नन्वतः कृकमीत्यत्र क्वमिग्रहणेन सिद्धं कंसग्रहण इत्यर्थमत आह—उणादयोऽप्यु वक्षानि प्रातिपदिकानि इति इदमेवास्या शापकमिति कैयटादयः । क्रमेस्तु न कसेऽनभिधानात् । युवोरनाकायित्वादी भाष्ये स्पष्टा । 'गुणुत् तृचौ' इत्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यापि । इदं शाकटापनरीत्या पाणिनेःस्वस्युत्पत्तिपक्षएवेति शब्देन्दुशेखरे निरू- तम् । आपनेयीति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ' इति नागेशेनोक्तम् । अत्र याक्यायचर्चिन्द्रकाध्याख्यायां—'केचित्तु जातिव्य- क्षिपक्षयोरिव उभयोरपि पक्षयोर्द्वयोर्व्यवस्थया प्रकृतशब्दे आश्रयणं युक्तम् । 'उणादयोऽप्यु पदानि' इत्ययमतिदेशः, ननु वस्तुस्थितिकथनम् । आतिदेशिकस्यानित्यत्वाच्च व्युत्पन्नव्ययप्रश्नं शब्दे निर्वाच्यम् । अयामिति सूत्रमत्रैवायं प्रमाणं मित्युच्यताम् । अतएव 'प्रत्ययस्य छक्' इति सूत्रे कैयटन उणादयोऽप्यु पदानि प्रातिपदिकानि' इति भाष्यमुपादाय 'कसग्रहणादुणादिप्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकानि ह्य्विदन्वुत्पत्तिकार्यं लभन्ते' इत्यर्थं उच्यते । किंच सर्वव्ययं प्रकृतशब्दे व्युत्पत्तिपक्षमनङ्गीकुर्वतां 'गुणुत्तृचौ न घातुलोपः, आर्षघातुकै, वरपृक्तस्य' इत्यादिषु बहुप्रदेशेषु व्युत्पत्तिपक्षाभयणं भग- वतः पतञ्जलरसधत्तं स्यात् । राश्री शकटीत्यादौ 'श्रुदिकार्यदाचिन' इति ऋगप्रत्ययस्य सपिंथो यशुषेत्यादौ प्रत्यय वनि- वचनस्य पत्वस्य प्रतिदीप्त्यादौ घातुत्वनिवचनस्य दीर्घस्य समर्थनं हेतोऽपि, तस्मात् आयनेयनयोर्नीलियः सूत्रस्य प्रामाण्यं पक्षान्तरेण परिहाराभिप्रायकं नन्वत्र शब्दे व्युत्पत्तिपक्षाभावपरमिति योजनीयम् ॥

अनएव 'इसुसोस्वामय्ये' इति सूत्रे श्लोकवार्तिककारैः—'अथचे कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे प्राप्तिः । याक्ये च मे विभाषाप्रतिषेधो न प्रकल्प्यते । अथचेत्सम्बन्धिगणनं नित्ये शब्दे तता विभाषेयम् । सिद्धत्वे मे समधि प्रतिषेधार्थेषु यतोऽयम्' इत्यनेन चत्वविषयानुभयोरपि पक्षयोः निर्वाह उपपादित इत्याहुः । इत्युक्तम् । अतएव 'अखिलमुर्वनजन्म- रथेय' इत्युपक्रमे रथेयशब्दोऽपि साधुः ॥

अत्र 'उणादयो बहुलुम्' इति सूत्रमेव विवक्षितम् । उणादिषु 'ह भृ घृ स्रु ष्टुम्य इमनिच्' (५९७) इति सूत्रे कृतिव्यघातुभ्यः इमनिच् विधानेऽपि बहुलुग्रहणात् स्याघातोरपि इमनिचि रथेयमिति रूपम् । अत एव न्यायवार्तिक- तात्पर्यटीकाया 'रथेयान्च भावानामुपपादयिष्यन्ते' इत्यादि, तात्पर्यपरिशुद्धौ च सशयपरिधाया 'शौद्धादेः निश्चितछणिक- त्वादेरपि ह्यदिति विषयितसाधनस्य प्रतिवादितासाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कित्वात् संशयविनाऽपि रथेयादिनिर्णयो- त्यत्तेः' इति, 'निरथेयानो दशाननकीर्तयः' इत्यनघराधवे यशुङ्के (३६. श्लो) महाकविप्रयोगा, 'इत्यादयश्च सङ्गच्छन्ते ॥

उपक्रमोक्तलिङ्गस्य सञ्ज्ञावेऽपि एकस्य कृत्वोत्तरलिङ्गेन क्षत्रियवनिर्णयश्च न युक्तः, अतः उपक्रमोक्तलिङ्गात् सारेण पृथगेव सूत्रं कृतम् क्षत्रियत्वमेवास्मिदमित्यत्राह—उत्तरश्रेति । अतएव च शब्दोऽपि नावकाशः । 'क्षत्ता राजान्तः पुररक्षकः' इति कोशात् क्षत्रप्रयोगं चात्रानुकूलम् । अन्ययोत्तरश्रेत्यस्य वैयर्थ्यमेव, क्षत्रियत्वगत्येति चकारेण प्रथमं सूत्रोक्तहेतुं समुचीयते तृतीयसूत्रे चकाराभावेन तृतीयान्तपञ्चमन्ततया पदद्वयनिर्देशेन च पूर्वोक्तहेतुसमुच्चयो न विव- क्षितः, किन्तु पूर्वोक्तहेतुपष्टम्भकत्वमात्रम् । उपक्रमं विरोधो नास्तीति सूचनाय उत्तरश्रेति चैत्ररथा शङ्कता इति नधीनार्थं तथैव सूत्रकृतो विवक्षितं ये चैत्ररथाशङ्कित्वादिभ्योवावश्यत विभक्तिभेदेनार्थभेदं सूच्यते समभिव्याहृतशब्दस्यापि नाभाहारः उत्तरश्च चैत्ररथेन क्षत्रियं यगरिति सूत्रार्थः । उत्तरश्रेति सप्तमया वाक्यप्रतिषेधत्वात् बोध्यते स्वसम्बन्धिचैत्रेण वाक्यप्रति- पाद्यचैत्ररथेनेति पर्यवसितः, तेन ज्ञानस्युतिः क्षत्रियः क्षत्रियत्वेन निर्णयचैत्ररथसम्बन्धि- चैत्रोत्तरवाक्यप्रतीकं वात् । उपक्रमवाच्ये क्षत्रियवसाधकहेतुवत् अयमापि हेतु पर्यवसन्नः तेनोपक्रमप्रावर्त्येनोपक्रमविरोधः उपसहारस्य नास्तीति सिद्धम् । उत्तरश्च चैत्ररथेनेत्यत्र क्षत्रियत्वसाधकहेतोः कर्म क्षत्रियत्वमिति शङ्कानिरासार्थं लिङ्गादिति—संस्कारः ।

गूढार्थसङ्ग्रह

मर्शादित्यादिसूत्रद्वये विशेषो नास्ति अतः । भाष्योक्तार्थे केनाप्यक्षेपो न कृतः । श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधत् स्मृतेर्भाति मतद्वयेत्येकं सूत्रं स्यूते । श्रवणादिनिषेधादिति परे तथासति स्मृतेरित्यस्य प्रागेव निर्देश उचितः, कश्चिदोऽप्यस्वरसः, स्मृतेर्भाति स्वशब्देन भवणाध्ययनार्थप्रतिषेधः श्रुतापुत्र इति सूच्यते, एव हेतुद्वयपरपरे स्मृतेर्भातिरसूत्रवत्-अस्या प्रथमसूत्रत्वमेव सूत्रम् भाष्योदाहृतवाक्ये, शतपथताण्ड्यब्राह्मणयोर-वेषणीये-

इति अपशुद्राधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-३३ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । [१-३-३३]

‘ आजहारैमाशुद्र ’ (छां ४.२.५) इत्यादी ब्रह्मोपदेशो शिष्यप्रति शूद्रत्यामन्त्रणन, शिष्यस्य, ब्रह्मज्ञानप्राप्तय शूद्रसंज्ञातेति सूच्यते । शोचनान्शूद्र, न जातियोगेन कृतः । तदनादरश्रवणात्-ब्रह्म-विषयस्य स्वामानप्रति ह्यो चानादरवाक्यश्रवणात् तदेवाचार्यप्रति आद्रवणात् हिद्यन्दा हती, यतश्शूद्रेत्यामन्त्रण जातियोगेन अतश्शूद्रस्य, ब्रह्मो पासनाधिकारो न सूच्यते ॥

सू-३४ क्षत्रियत्वगतेश्च (१,३-३४)

‘ शूद्रयोः क्षत्रियत्वगतेश्च ’ न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम्, उपक्रमे ‘ बहुदायी ’ (छा ४ १ १) इत्यादिना दानपति वचनकालदादित्वबहुग्रामप्रदानैरस्य हि क्षत्रियत्व गम्यते ॥

सू-३५ उत्तरत्रैत्रयेन लिङ्गात् (१.३.३५)

उपरिष्ठाद्यास्यो विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते ‘ अथह शौनकश्च कापयमभिप्रतारणश्च ’ (छां ४.३.५) इत्यादेः । अभितारीहि चैत्रय, अभिप्रतारिण चैत्रय वम् क्षत्रिय व च कापेयसाहचर इन्द्र तर गम्यते । प्रकरण-तरेहि कापेयसहचारिणश्चैत्रय व क्षत्रिय वंचावगतम् ‘ एतेन चैत्रय कापेया अयाजयन् ’ (ताण्ड्य ११ ५) इति, ‘ तस्माच्चैत्रयो नामैकं क्षत्रपतिरजायत ’ (शत ११.५.३ १३) इति च । अतश्च अय शिष्य न कर्तव्यं ॥

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च (१.३.३६)

विद्योपक्रमे ‘ उपत्वा नैष्ये ’ (छा ४.५५) इत्युपनयनपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिलाषाच न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । ‘ नशूदे वातक किञ्चित् न च सरकारमहंति ’ (मनु १० १२६) इति सार्वभौहि निबिद्ध ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रयुततेः (१.३.३७)

८.४.११) नैतदनुग्रहणो विचक्रेदुर्हतिः समिचं सोम्याहर २ (छां.४.४.५) इति शूद्रस्वामिनिःश्रयः पृथ-उपदेशः प्रपुत्रेऽपि
नापि कारः ॥

सू-३८ अन्नणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् (१-३-३८) इति शूद्रस्य अथवाध्ययनादीनि हि निषिध्यन्ते 'तस्माच्छूद्रसमीपं नाभ्येत्यम्' इति अनुपशृण्वतोऽध्ययनार्थे न संभवति ॥

(८६.६.९) आर्षि-ली-स्मृतेः १-३-३९

शूद्रस्य वेदध्वज इति दण्डः 'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः वपुजतुभ्यं श्रोत्रप्रतिपूरणम् तुदाहृणुं जिहास्येदः, चारणे शरीरभेदः' (शौ. १.२.१) इति ॥

(८६.६.९) १-३-३९ इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-३३ शूद्रस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि (१-३-३३)

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति नेति उच्यते । अस्तीति पूर्ववत्, अर्थविसामर्थ्यसंभवात्, शूद्रस्यानामि विप्रैरेऽपि मनोऽनुचितमात्रत्वात्प्रधानस्य संभवति हि । सामर्थ्यम् । ब्रह्मस्वरूपतुष्टासनप्रकारज्ञानञ्च इतिहासपुराणश्रवणादेव निष्पद्यते । अस्ति हि शूद्रस्यापीतिहासपुराणश्रवणात् 'भावयेच्चतुरो वर्णाः कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' (महाभारते. शा. मोक्ष) इति । तथा तत्रैव विदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठस्यैः दृश्यते [उपनिषत्सु] 'आन्ब्रह्मिमांश्शूद्रानेनेव मुतेनालापयिष्यथाः' (छा ६.४.२) इति शूद्रशब्देनात्मन्य ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनाच्छूद्रस्यांगिहासिकारसूच्यते । शूद्रान् रक्षु उपारं स्य इति च-मोक्षेऽप्येवैतदर्थे 'शूद्रस्य उपासनेनोपायशूद्रज्ञानात् भवति न सामर्थ्यसंभवः । कर्मविधिर्बहुधा न विद्यते हि इ-गिर्कविषयाध्ययन एहीतस्वाध्यायोपप्रशानमेवोपासनापायतया स्वीकुर्वते' । इति हांसादयोऽपि स्वाध्यायसिद्धिर्ब्रह्मज्ञानसिद्धि-इत्यन्तीति ततोऽपि नास्य ज्ञानलाभः । श्रवणानुग्रहभ्यापक्षयोपि स्यात् । विदुरादीनां भवत्तरवारनया ज्ञानलाभोऽपि निष्ठवम् । शूद्रत्यामन्त्रणमपि न चतुर्थवर्णत्वेन, अपितु ब्रह्मविद्यावैकल्याच्छुस्य सजातेति । अतो न शूद्रस्याधिकारः, स्यायर्थ-ब्रह्मविद्यावैकल्येन हसोत्तानादरवैषम्यवर्णनात् । देवादीयं प्रत्याब्रवणाच्चायं सस्य शूद्रपेक्षित्याल भङ्गता शक्यते । हिशब्दो हेतौ । यस्मादस्य शूकस्युत्पत्तेः अतदुत्तानाच्छूद्र इति कृत्वा आचार्यो रैकः जानश्रुति शूद्रत्यामन्त्रते ; न जातियोगेनेत्यर्थः ॥

सू-३४ क्षेत्रियत्वगतेश्च (१-३-३४)

अस्य शूद्रयोः क्षत्रियत्वापगतेश्च न जातियोगेनाशूद्रत्यामन्त्रणम् । प्रकरणप्रक्रमेणैव बहुदायी (छां. ४. १. १) इत्यादिना दानपतिव्यवहृतरपकासदायिष्यसंश्लेषणशुभामादिधर्मानैरेव जानश्रुतेः शूद्रयोः क्षत्रियत्व प्रतीतम् ॥

सू-३५ उत्तरत्रैत्रयेन लिङ्गात् (१-३-३५)

‘उपरिष्ठाच्छास्या विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते’ अथह शौनके च कपेयमभिप्रतारिणं च’ (छा.४.१५) इत्यादिना अभिप्रतारीहि चैत्रयः क्षत्रियः । अभिप्रतारिणश्चैत्रयत्वं क्षत्रियत्वं च कपेयसाहचर्याल्लिङ्गादवेगम्यते प्रकरणान्तरेहि कपेयसहचारिणः चैत्रयत्वं क्षत्रियत्वं स्वविगतम् । एतेन वै चैत्रयै कपेयो अयाजयन्’ (ताण्ड्य.२.१२.५) इति ‘तस्माच्चैत्रयो नामिकः क्षत्रपतिरजायत’ (शत.११.५.३.१३) इति च । अतोऽस्यां विद्यायामभ्यतो ब्राह्मणादितरो ज्ञानक्षुतिरपि क्षत्रियो भवितुमर्हति ॥

सू-३६ संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलापाच्च (१.३.३६)

‘विद्योपदेशे ‘उपवा नेष्ये’ (छा.४.४.५) इत्युपनयतसंस्कारपरामर्शात्; शूद्रस्य तदभाववचनात्तानिधिकारः, न शूद्रे पातक किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति’ (मनु.१०.१२.६) इतिहि निविध्यते ॥

सू-३७ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः (१.३.३७)

‘नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर’ (छा.४.४.५) इति शूद्रो जांचालेद्दशद्रव्याभावनिस्य एवोपदेशे प्रवृत्तेः नाधिकारः ॥

सू-३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् [१.३.३८]

‘शूद्रस्य श्रवणाध्ययनादीनिहि प्रतिषिष्यन्ते’ तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्’ इति अनुपशृण्वतोऽभ्ययनार्थनिषेधवति ॥

सू-३९ स्मृतेश्च (१.३.३९)

‘स्मरते’ च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः ‘अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुण्ड्रम्या शोभप्रतिपूरणमुदाहरणे विहाय च्छेदो धारणे शरीरभेदः’ (गीतम.१२.३) इति ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारायली

जैमिन्युक्तापशूद्राधिकरणसरणेनास्ति विद्यामिलङ्घिः
शूद्रादीनां तथाऽपि स्मृतपरमजनाधिक्रिया जाघटीति ।
द्योतव्याद्भारतादेस्वजनिसंमुचितैः कर्ममिश्रैत्युक्तं
प्राप्ते प्रह्लोपदेशे अपनयनपरामर्शनादि प्रसिद्धम् ॥
शूद्राणां भारतादेःश्रवणमनुमतं पापशान्त्यादिसिद्धयै-
वेदार्यापातबुद्धिर्यदनधिकरणा नोपशृहेत तैस्सः ।
विद्यास्थानानि शूद्रैर्मुनिरिदकधयत् पाण्ययाय द्विसप्ता
प्यस्पृश्यानि तस्मान्न हि विकलधियां स्यादुपासाधिकारः ॥

गीतं शूद्रादिकानामपि परमजनं केवलं स्याद् धर्म-
 धर्मव्याधस्तुलाघृग्विदुर इति च ते प्राग्भयाम्याससिद्धा-
 यक्षा इति जानश्रुतिममिमुद्ययं शोकमस्य ध्यनकि
 क्षत्रप्रेषादिल्लिङ्गस्फुटतरविदितं क्षत्रियत्वं हि तस्य ॥
 धृत्वेति प्राच्ययापयप्रकृत इह भवेन्मुक्त आकाश नामा
 धन्येऽसौ नामरूपे यदिति तदनु च प्रहमावे जहाति ।
 इत्यन्याप्यं पुरोकः पुनरयममिसम्भाव्य एव ह्युपाधौ
 प्रहृत्यं न ह्यवस्था श्रुतिपु च युगपज्जाहतादिविभक्तः ॥
 विश्वैरमानन्तभूमा नियमनधृतिह्नुकमोग्यस्वभावे
 दहस्याधारसयो हृदयपरिमितावस्थया सर्वयन्ता ।
 देवादीनामुपास्यो चसुमुखवियुधैस्स्वात्मभावेन सेव्य-
 शूद्राधोपास्यनहैः प्रभुरिह युवुधे नामरूपैककर्ता ॥

इति अपशुद्राधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ प्रमिताधिकरणशेषः

श्रीमाप्यम्

तदेव प्रसक्तानुप्रसक्त ॥ धिक् ॥ यथां प्रकृतस्याङ्गुष्ठप्रमितस्य भूतभव्योऽशित्त्व
 ब्रह्मावोत्सम्भनं हेत्यन्तरमाह—

सू-४० कम्पनात् (१.३.४०)

अथ प्रमिताधिकरणशेषः

शुतप्रकाशिका

तदेवमिति । देवादीनामधिकारिनरूपण प्रसक्तम् इतराधिकरणद्वयमनुप्रसक्तम् । परब्रह्मावोत्सम्भनमिति । ये
 ईशानो भूतभव्यस्तः । इत्यवगतस्य नियमनस्य जगत्सर्वमेवतीति सर्वविषयत्वतः कार्यकंपनशान्नादुत्सम्भनं ईशान
 शब्दस्यास्वरसुनिर्वाहे चिकीर्षितेऽपि तस्य विरोधीत्यर्थः । नन्वाधिकारिनरूपक ' तदुपर्यपि ' इत्याद्यधिकरणत्रयं तृती-
 यस्य चतुर्थेऽपि निवेद्यम् । सत्य तथाऽपि हृङ्गस्यतिशयात् समन्यथाप्याये निर्वाह्यतम् । मनुष्याधिकारणप्रकृत्तन
 तावत् सज्जतिः स्थिता, कार्यभूतदेवादीनां प्रामाणिक्यसमर्पण ब्रह्मणः परम्कारणत्वोपयोगिकार्यकारणात्स्यादित्यादिवेत-
 नाम्तर्पामिण उपास्यत्वमनुविद्यायामुक्तम् अपशुद्राधिकरणे च संवर्गाधिपायाः परमात्मविषयत्वोद्गापितम् अतः, कारणात्तु-
 कश्चिन्नो, निरूपणेऽह, समन्यवच्छणसङ्गतत्वात् सन्नाप्यसिन्पादे मनुष्याधिकारणत्वात्तथाधिकरणत्रयोर्निर्वाहः इति ॥ श्रीग ५

श्रीभाष्यस्य भाष्ये प्रामिताधिकरणे

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति' (कठ. २. ४. १३) 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा' (२. ६. १७) इत्यनयोर्वाक्ययोर्मध्ये 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजात निरस्तुतम् महद्भयं यज्जमुद्यत यत्तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । भयाद्स्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धोवति पञ्चमः' (२. ६. २) इति कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चास्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निरस्तुतानां तस्मात्सजातमहाभयानिमित्तम् एजनं कम्पनं श्रयते । तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भया-

स्तुतप्रकाशिका

सू-४० कम्पनात् (१. ३. ४०) निगमनात्

प्रामिताधिकरणे

इदं सूत्रं 'प्राण एजाति' इति वाक्यविषयमाधिकरणात्तरं ये वदन्ति ताप्रतिषेधितः । अनयोर्वाक्ययोर्मध्य इति । परमात्मपरत्वेनोपपादितप्राणशब्दप्रयुक्तत्वात् तदास्य प्राणशब्दस्य तदास्यैवात्मनेऽप्येताद्विदुरमृतास्ते भवन्ति इत्यमृतत्वप्रतिहेतुत्वावगमात्, प्राणशब्दस्य परमात्मवाचकत्वस्यानेकाधिकरणत्वात् तद्वत्त्वात् पूर्वपक्षानुदय इति भावः । प्राणः कम्पनात् इत्यश्रवणात् सूत्रस्वरस्य च, ननु प्रकरणात् प्राणशब्दस्तुतिर्बलीयसी धूमतेजो जलमरुसन्निपातरूपमेघात्मना परिणतस्य वायोश्शानिरूपेण विवर्तनाद्दृक्शब्दस्तुतिश्च तदासापिका वाशुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यत इति ह्यर्थः । अमृतत्वहेतुतात्त्विकपक्षे 'वायुरेव व्याप्येषां युत्समष्टिरपुनश्चैत्यं जयति यएवंवेद' इति स्तुतेः अतोऽधिकरणान्तरं कार्यमिति । उच्यते पूर्वापरपालोचनेन परमार्थमित्येता निर्णयितुं प्रकरणेषु मुख्यप्राणलिङ्गे तदाचकशब्दे सत्यपि परमात्मन एव प्रतिपाद्यत्वं 'प्राणस्तथाऽनुगमात्' इत्यत्र निर्णयितुम् । अचेतनरूपप्राणत्वात् मोक्षहेतुत्वात् पपत्तिः 'वसिष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इत्यशोका, तत्कथं तत्कार्यकदेशप्राणशान्तस्य मोक्षहेतुत्वात्तदयः वायोश्शानिकारणत्वेऽपि प्राणशब्दस्य वायुमात्रवाचित्वाभावात्तन्मुख्यार्थस्य मुख्यप्राणस्याशानिकारणत्वाभावाच्च वज्रशब्देन न पशवति प्राणशब्दा भवति । उच्यते प्राणशब्दोऽप्यशानिशब्दादिवरोऽपि अशानिर्हिनिपतति आदिभवेव ह्युच्यते भवति, यथा 'तेनेन्द्रो वज्रमुद्यच्छब्द' इति । अतोऽधिकरणान्तरत्वमुक्तम् ॥

नन्वेवं परमात्मपरत्वाभिप्रायात् त्वत्पक्षेऽपि सूत्रवैयर्थ्यमिति चेन्न उच्यते तत्प्रामिताधिकरणस्य दर्शितत्वात् । सूत्रे च शब्दाभावोऽनन्तरपूर्वाधिकरणशेषवध्रमानुदयार्थः ; नत्वाधिकरणात्तरत्वात् 'प्राणः' इति सहायत्तपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यस्याहारणं कुर्वो निरस्तुतमित्येषां प्राकृतस्यैवापादानत्वमाह... तद्वदिति । कुतएजतित्यपेक्षामां प्राकृतस्यैव भयनिमित्तत्वमाह—तस्मादिति । भय आगम्यानिर्घाणसिक्तानिरेतुः तम् । एजनं तन्मायम् । स्तुतिस्तुतोरभिप्रायैश्च शपयति एजनं कम्पनमिति । 'एज्जकम्पेन' इति हि प्राणः । प्रत्यवाक्यं भावात् स्वस्वकार्येषु प्राकृतिः क्पन तपेहाप्यवगम्यते 'भयाद्स्यामिस्तपति' इति तपनशमयादित्ययोः कार्यं प्राणमिति । प्राणः इन्द्रादीनां स्वस्वव्यापारपरः । मयं विपुण्याकार्या योजयति तच्छासनेति । महतो भयादिति । मयशब्दो मः भवानकपरा, रक्षणप्रवृत्तादिनिर्मावः । यथादिशोचतादिति । वज्रशब्द आनुभवः नाशशान्तिरपि अतस्तशब्दविशेषितात्वादिभिर्भायोः वज्रादिभेति इवशब्देन स्तुतिवाक्ये-वज्रशब्द उपचारात्तद्व्यये चरते, अप्याहारादपि शोणित्वादिभेति ।

श्रीभाष्यम्

द्वजादिवोद्यतान्कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थः । ' भयादस्यास्तिप्रपत्ति ' ' महद्द्रव्यं वज्रमुद्यतम्
(कंठ.१:६.३,२) इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयञ्च परस्य ब्रह्मणरस्यभावः ' एतस्य वा अक्ष-
रस्य प्रशांसने गार्गि स्वर्वाचन्द्रमसौाविष्टतां तिष्ठतः ' (वृ.५.८.९) ' भीयाऽस्माद्वातःपयने ।
मीषोदेति' सूर्यः । ' मीणाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च' । सूर्युर्धायति पञ्चमः ' (ते.आ.८.१) इति परस्य
ग्रहणः ' पुरुषोत्तमस्येवंविधैर्भवावगतः ॥ ॥ इतश्चाहुष्टप्रमितः पुरुषोत्तमः—

सू-४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

तयोरेवाहुष्टप्रमितविपर्ययोवाक्ययोर्मध्ये परग्रहासाधारणं सर्वतेजसां छादकं सर्व-

सुतप्रकाशिका

स्यादिनि वज्रशब्दस्य तत्त्वार्थान्तरं फलान् दर्शितम् । कथं हतुःवावगम इत्यत्राह—भयादस्येति । कथं प्रथमायाः पञ्चाय-
थैवामित्यत आह—महद्द्रव्यं वज्रमुद्यतमितीति । न वज्र मयदृष्टान्तः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैधटयत् । भयमव्यवधानेन
कम्पनेहेतुः वज्रतु भयद्वाग तद्धेतुः, अतो वज्र भयहेतुदृष्टान्तः स्यताद्ब्रह्मादिव परमपुरुषात् सजातिन भयेन कृत्स्न जग-
त्कम्पत इत्यर्थः तस्मात्सजातमहाभयानिमित्तमेजनमिति पूर्वप्रत्येकार्थात् । एतर्हि प्रथमा-तपदरुमानानाधिकरण्यस्वाभ्य
भङ्गः इवशब्दाध्याहारश्च स्यात् तदुभयानादरेणार्थवर्णनं किं निवचनमित्यत्राह—भयादस्येति । कन-तरकावये भया
दस्य ' इति भयतद्धेतुवाचिपदयोर्वैयधिकरण्यदर्शनात् भयपदस्य पञ्चम्यन्त-वदर्शनात् । पूर्वोपरवावयवे रेकार्थे न्याय
स्यादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसामञ्जस्याच्चेत्यर्थः ॥

ननु भयशब्देन भयानकलक्षणा न्याय्या, गङ्गापदादपु प्रकृत्यशेन प्रकृत्यन्तरार्थलक्षणाया दृष्टान्तात् प्रथमाय
हेतुर्धलक्षणावयुक्ता, विभक्तीना विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाया अदर्शनात् तथानुशासनविरोधात् पश्चादधिकरणेऽपि बहु
व्यविवक्षामात्रं ननु विभक्त्यन्तरार्थलक्षणा । अतो भयानक वज्रमित्यत्र ब्रह्मव्यसस्मात् कृत्स्न जगत्कम्पत इत्येव हि योजना
अत आह—महद्द्रव्यं वज्रमुद्यतमितीति । 'सुपांसु लुक्' इत्यादिसूत्रेण सर्वविभक्तिषु प्रथमायाः विहितत्वात् इयप्रथमा
पञ्चम्यर्थवाचिनित्यर्थः । वचनव्यत्ययोवा अयमभिप्रायः ' योजनाद्वयेऽपि इवशब्दाध्याहारो वज्रशब्दस्यामुख्यत्वं वाऽ
वस्युं भवेत् । प्रथमान्तयोजनाया प्रथमाविभक्तिस्वारस्य सामानाधिकरण्यस्वारस्यं चाभ्यं स्यात् भयशब्दस्य तद्धेतु-
क्षणाश्रयणे यत्तच्छब्दाध्याहारः, पदैकवाक्यतायां सभवेन्न्या त-प्रहाणेन वाक्यैक्यवयवावाङ्गीकार इति त्रयो दोषाः ।
योजनान्तरे प्रथमायाः पञ्चम्यर्थताश्रयणास्वारस्यं सामानाधिकरण्यमङ्गुल्य द्वौ दोषौ, भयपदप्रतिदिकमुख्यव यत्तच्छ
न्दानध्याहारः, पदैकवाक्यता ' भयादस्य ' इत्यन्तरवाक्यैकरूप्येति चत्वारो गुणाः । अतो दोषभूयस्व वगुणलक्षण
उक्तनिर्वाहादपि दोषलाघनगुणभूयस्व वगुणनिर्वाहपरमिति । कृत्स्नजगद्भयावह वलक्षणस्य प्रशासनस्य परमा मघर्म यं श्रुत्य
न्तरप्रसिद्धयैवापवादयति अयंचेति ॥

सू=४१ ज्योतिर्दर्शनात् [१.३.४१]

एत-प्रकरणस्य हेतुपरामर्शमेव युक्तमिति दर्शयति वाक्ययोर्मध्यइति । ' न तत्र सूर्यः ' इत्यादिमध्ये पूर्वार्थस्यार्थ-
माह—सर्वतेजसां छादकमिति । उत्तरार्थस्य पूर्वार्थार्थमाह—

धीभाष्यम्

तेजसां कारणभूतमनुप्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते 'नतत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमाविद्भूतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' [कठ.२.५.१५] इति । अयमेव श्लोक आद्यवर्णे परं ग्रह्याधिकृत्य ध्रुवते । परज्योतिर्पृष्ठं च सर्वत्र परस्य ग्रहणदृश्यते । यथा 'परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिप्यद्यते' [छां.८.१२२] 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (वृ.६.४.१४) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छां.३.१३.७) इत्यादिषु । अतोऽङ्गुष्ठप्रमितः परं ग्रह्ये ॥

इति प्रमिताधिकरणशेषः

श्रुतप्रकाशिता

सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुमान पश्चाद्भानम् । तेन कार्यकारणभावसिद्धिः, पौर्वापर्यतियमोहि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह—अनुप्राहकमिति । 'यस्यादित्यो भासुपयुज्य भाति' इत्यादि श्रुतिश्रानुप्राहकं प्रमाणम् ज्योतिर्दृश्यते इति । ज्योतिः दीतिः 'ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्' इति प्रयोगात् ॥

ननु कथं कारणत्वानुप्राहकत्वे सम्भवतः तद्वि प्राकृततेजो विषजातीयम् । सजातीयतेजोहि तेजसा कारणमनुप्राहकं च दृश्ये, यथा दीपो दीपांतरस्य, दीपादिप्रभा च चाक्षुषप्रभाया इति । उच्यते निमित्ततया कारणवोपपत्तिः, उपादानसंबन्धात् साजात्यापेक्षा । आहङ्कारिकस्य विजातीयस्यापि चक्षुःक्षेत्रजोद्वेष्याणां यानं च दृश्यम् । निमित्तत्वं च तेजःकारणभूतवस्त्वनुप्राहकतया भवति । यथाकालस्य निमित्तत्वं कारणवस्त्वनुप्राहकतया, यथा च सलिलदहनतया दीना घटाद्यसौ निमित्तत्वं मृद्द्रव्यसयोनं तत्र किञ्चिद्व्यवहृतया भवति, एवमप्राकृततेजोऽपि प्राकृततेजस उपपत्तौ तदुपादानद्रव्यस्यानुप्राहकतया निमित्तत्वमवतीत्यनुपगतव्यम् प्रमाणवलात् त उपपत्तौपि तेजस्त्वक्यकरणसम्बन्धस्य त सम्बन्धोक्तं वाच्यदनुप्राहकं यथा चाक्षुषस्यैरुन्द्रातपादिः, यथा शुष्ककण्टस्य वाग्यवहारे पानीयास्वादनं यथा मनसो धारणग्रहणस्मरणदिपाद्ये सम्भ्रगाहारः उत्तलक्षणकारणत्वानुप्राहकं वाभिप्रायेण भगवता पराक्षरेण मूर्तेर्ब्रह्मशब्दवाच्यदिव्यदिग्महविशिष्टत्वमुक्तं 'ततो जगज्जगत्सिन्धुः स जगत्खिल मुने' इत्युच्यते । सजगदिति सामानाधिकरण्यात् धारकत्वनिश्चयनम् अस्य वाक्यस्य परोक्षोऽनुपपत्तः ॥

तथाहि सूर्योदीभरप्रकाशय च न पूर्वोक्तस्यार्थः, भातिशब्दस्य शानवाचि वाभावात् संह दोषस्यः 'आदीप्तो' इतिहि चाह । किञ्च यदि भासयिद्व्यं निरूप्यते तदा ब्रह्मविषयशानद्वयनिषेध इति च क्वच दृश्यते इह च भानमेव निरूप्यते न भानवित्त्व, यदि विज्ञानान्तर्भौनमिष्ट तदा तत्रेति सप्तमी न पठते कर्म कश्चैव प्राप्तं वात् । अतोऽर्थान्तरानुपपत्तेः—

त्रिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत्पुण्यदुद्धिता । यदि भासस्तद्वी सा स्वात् भासस्तस्य महात्मनः ॥

इति श्रुत्यानुगुण्याच्च, तदीयदीप्तिगाथाकारसम्भवे तेजोऽन्तराणामभिभूतं यमेवात्र प्रतिपाद्यम् । तृतीयपादेकाविष्टान्शुक्रणाधीनमभ्यस्तशुक्रणमुच्यते इति श्रायुषम् । तामिति पुल्लिङ्गान्तस्य तच्छब्दस्य चिदचिद्द्वयावर्तकानन्तरणविधिदृश्यरूपपुत्रपरवात्, तसिन्-भासमानदृष्ट्यासं नुपपत्तेरभ्यस्तशुक्रणुणायागात्, सर्वत्र यादिगुणको निर्दोषः परमपुरुषोहि मुनेः प्रकृतः कठवस्त्वान्नामवस्त्वानुपपत्तौ सार्थान्विता सार्थाशो विष्णुशब्दवाच्यपरश्वस्त्वान्परः स एव पुरुषः प्रकृतः

श्रुतप्रकाशिका

अपहृतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनो वचस्वत्वेनानुष्ठुप्तिदशनेनहि ह्रस्वसिद्धिर्निति परिह्रियते । इदं च तत्रैव चम् । अपहृत पाप्मत्वादिगुणकमात्मानं प्रस्तुत्य एतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति तत्र वृध्यन्त्य स्वप्रस्तुतयाद्युपयासप्रमेण परमार्थस्वरूपावर्धोवपदेशपरमिद वाक्यमिति तत्र तैरेव प्रतिपादनात् तदप्रतिपादनेचास्य वाक्यस्याविभूतस्वरूपविषय-
वादिहे. अतः कृतकरत्वमन्यथा तत्रैव त सूत्रनिवेशनं वा प्रसजेत् ॥

अपरेत्वाहुः-शरीरानुष्ठानस्य स्वेन रूपेणानिप्येक्ष मध्ये श्रयमाणो परत्वातिःप्रतिनामादित्यप्रतिः अविद्यादि-
मार्गप्रत्यभिज्ञानात् । तत्रहादित्यप्रतिर्मध्यं भूयते । आदित्यस्य परत्वात्किराद्यपेक्षयति पूर्वप्रदेशानामिति तदप्यत एव
निरस्तम् 'उत्तराद्येत्' इति सूत्र एवास्य वाक्यस्य परब्रह्मोपसर्गयाऽविभूतस्वरूपाभावप्रय वस्य समर्पितेत्वादिति ॥

इति प्रामिताधिकरणशेषः

अथ प्रामिताधिकरणशेषः

गूढार्थसङ्ग्रहः

'कम्पनात्' पूर्वाधिकरणत्रयेण ह्यपेक्षयाविविधिति प्रामिताधिकरणगुणभूतेन 'अन्ययोगःअयोगश्च'छेदश्च मनु-
प्याधिकारत्वात्' इत्यत्र न विवक्षित इति निर्णयेन शब्दादेवेति सूत्रार्थनिर्णयः सप्रसङ्गः । तस्यैव सुद्धिस्यतया 'कम्प-
नात्' इत्यनेन तदाधिकरणे यत् साध्यतया विवक्षित तदेव दृढीक्रियते 'अहुष्टप्रमित' परमात्मा कम्पनात्' अत्रान्य-
वेत्यस्यानुपपन्नं तत्र तु शब्दा हेतुः अत्रवर्धः । अहुष्टप्रमितविषयवाक्यमध्यपतित वेनालैः विषयवाक्यस्य विधायितम् एषे
वप्रसङ्गः प्राणशब्दश्च नैव वर्तते, अध्याहारेणैव परैः नव्यैश्चाथो वर्णनीय' । सिद्धं तत्र प्रामिताधिकरणशेषतया तत्रत्य
पदानुपपन्नैवार्थवर्णनं युक्तम् । अत्र 'यएतद्दिदुरमृतास्त भवन्ति' इत्युक्तया भोसहस्रहृत्तानविषयव 'पूर्वपक्षिकर्मतायो
नपटत इत्यवश्य वचस्वार्थे विशया कम्पनात् इति हृत्किः मतद्वयेऽपि नसमञ्जस ॥

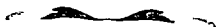
'ज्योतिर्दर्शनात्' अहुष्टप्रमितस्य हृदि स्थिति प्रतिपाद्येते सैव 'आग्रयणिके भुवने प्रविष्ट स्वरूप प्रतिकूपे-
चभूत्' इत्यादौ सर्वभूतान्तरात्मपदेनोक्त । सैवोत्तराग्राहुष्टप्रमित 'इत्यादिनोर्त्ती' 'तदेतोऽदेते' म युन्ते अनिदेश्य परम
मुच्यम्' इत्यादौ मुक्तप्राप्य सुख प्रतिपादितम्, तदनन्तर 'किमुमाति विमाति वा' इति प्रश्नं तदुत्तर 'नतत्र सुयो
भाती'ति प्रतिबन्धनम् । अस्यां श्रुते पूर्वमप्रसूयादीनां यसायमश्च तत्सुख्यताशानेनो वर्णनं प्रतिपाद्यं स्यादित्यप्रसूयादी
प्रकाशविरहस्यल परममप्रकाशः प्रतिबन्धने प्रतिपाद्येन । एतन् एत प्रकाशविशेषस्य निरतिशयसुखरूपे 'निर्व्यतिर्त्ती
नाम्' इति श्रुते 'तेषां सुखं ज्ञाश्रुत नेतरेषाम्' इत्यत्रात्मज्ञानेवर्ता ये सुखमुक्त तदेव प्रतिबन्धनं निश्चोदितं भवति ।
'यदिद किंच जग सर्वम्' इति श्रुते 'यएतद्दिदुरमृतास्त भवन्ति' इ युक्तवाक्यमएतद्वचयार्थनिर्णय, 'निरतिशयसु-
खज्ञानेन निरतिशयसुखस्वरूपनिर्णयश्च भवतीति' निरतिशयदोषविशिष्टा सुखरूपवत्त्वं तद्य म्' इति श्रुते 'सिद्धम्
'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यत्रेदमेव विषयवाक्यम्, यजतिशब्दः मेदिनीकोशात् प्रकृतवत् न हि तदेतदेषे श्रुतेमेव वाक्ये
मुदाहार्थमिति नियम मुष्टकोपनिषदि- 'न तत्र सुयो भाती'त्येतत्पूर्व । 'सिद्धं प्रजातिवो ज्योतिः' इति श्रुते, अथ
भासकत्वेनेव ज्योतिषा ज्योतिष्ठा वाक्यमिति सर्वप्रमतम् ज्योत्ययभासप्रतिपादनं यं 'नृ' इत्य सुयो भाती' इत्यत्राशान
कृषवस्वरूपस्यार्थस्य विवक्षितत्वेन एतद्दिशोपलभाभयैव 'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यत्र शब्दात् इत्येवार्थ दर्शनात् इत्ये-

गूढार्थसङ्ग्रहः^१

सम् । अनेनोपनिषदन्तरप्रसिद्धिरपि चोचिता भवति तेनविनाऽक्षेपस्य नावसरः । सिद्धान्ते प्रमिताधिकरणदेष्टया तत्र दानमेवानुपक्रमः कार्यः । एतेन 'अथ यदत्त परो दिवो ज्योतिः' इत्यत्र दीप्तिविशिष्ट यज्योतिः निरतिशयमाविश- एमेवेति श्रुतिद्वये मुक्तप्राप्य ज्योतिरिति विवक्षितमिति सिद्धयति ॥ १-३-९ ॥

एतेन 'एष सप्रसादः—परज्योतिः' इत्यत्र परमेतादृशमपि विवक्षितमिति सिद्धं तेन 'सत्तत्तम पुरुषः' इति वाच्यधरणेभेदा विवक्षित इति नपरप्रा शङ्काऽवकाशः । 'तेषां सुखं शाश्वत नेतेरथाम्' इति पूर्वमनेकमुक्त प्राप्यरूपनिरतिशयसुखरूपप्रतिपादनानन्तरं तस्य निरतिशयमाविशिष्ट वप्रतिपादनेन तस्य निरतिशयमाविशिष्टमपि विवक्षितम् । 'त दवा ज्योतिषा ज्योतिः' इत्यत्र ज्योतिषामवभाषकानामप्यवम सत्वप्रतिपादनेन ज्योतिश्शब्दोऽभासक परः । अत्रभासकत्व परमा मन्वेव सुखलम् एतदेव हृदीकृत 'न तत्र सुखो भारी त्यादिना । 'अथ यदत्त परः' इत्यत्र 'ज्योतिश्चरणामिधानात्' इति स्य दीप्तिविशिष्टज्योतिःप्रतिपादनात् दीप्तिरपि विशेषः प्रतिपादितः । दीप्तिविशिष्टस्यास्या श्रुतौ चिन्तनम् । एतेन 'न तत्र सुखो भारी त्यादौ प्राप्यस्वरूपमेव विवक्षितम् । तेन 'पर ज्योतिः' इत्यनेनाप्येक र्वता । कृत्वह्यथा 'तेषां सुखं शाश्वत—अनिर्देश्य परम् सुखम्' इति सुखत्वेनैव प्रतिपादितमेवात्र प्रतिपाद्यते श्वेताश्व तरेऽपि—'नित्यो नित्यानाम्' इत्यनन्तरमस्याश्च्युतेरभिधानात् ॥

इति प्रमिताधिकरणशेषः

अथ वेदान्तसारः

प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

सू-४० कम्पनात् (१.३.४०) १-३-४०

अद्भुतप्रमितप्रकरणमध्ये 'यदिद किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्' (कठ.२.६.२) इत्यादिना अभिहितानुष्ठानप्रमाणशब्दनिर्दिष्टजानन्तभ्यात् वज्रादिवोद्यतात् अभिवाद्युस्यं द्रुप्रभात् कृत्स्नजगत्कम्पनात् अद्भुतप्रमितः परम पुरुष इति निश्चीयते ॥

सू-४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

त प्रकरण 'न तत्र सुखो भारी' (कठ.२.५.१५) इत्यारभ्य 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (२.५.१५) इति भाष्यशब्दाभिहितस्य अनवधारितेशयज्योतिषो दशनाच्च अद्भुतप्रमितः परमपुरुषः ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

प्रासङ्गिकं पारिभाष्यं प्रकृतं परिषदापयति—

सू—४० कम्पनात् (१-३-४०)

अङ्गुष्ठप्रामितप्रकरणमध्ये 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राणएजति निस्ततम् । महद्भयं वज्रमुद्यतम्—' (कठ.२.६२) 'भयादस्यामिस्तपति' (२.६.३) इत्यादौ प्राणशब्दानिर्दिष्टाङ्गुष्ठप्रामितजनितभयनिमित्तादग्निवायुसूर्यप्रकृतिकृत्संजनितकम्पनाच्छ्रयमाणादङ्गुष्ठप्रामितः परमात्मैवेति निश्चियते ॥

सू—४१ ज्योतिर्दर्शनात् (१.३.४१)

अस्मिन्नेव प्रकरणे तत्त्वबन्धितया 'न तत्र सूर्यो भाति' (कठ.२.६.१५) इत्यारम्य 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति सर्वेषां छादकस्यानवधिकृतिशयस्य भादशब्दाभिहितस्य ब्रह्मभूतस्य परस्य ज्योतिषो दर्शनाच्च अङ्गुष्ठप्रामितं परमात्मा ॥

इति प्रामिताधिकरणशेषः

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू—४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१-३-४२)

छान्दोग्ये श्रूयते—'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छां.८.१४ १) इति । तत्र संशयः

अथ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम्

सूत्रप्रकाशिका

सू—४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१.३.४२)

पूर्वं दहराकाशस्य परब्रह्मावे साध्यमाने 'अल्पभुक्ते' इतिचेत्तदुक्तं भवति सूत्रेणाल्पभुक्तिः परिहृता । अल्पभुक्तिं प्रसङ्गेनाङ्गुष्ठप्रामितस्य परत्वं साधितम् तत्र प्रसङ्गेनाधिकरणयमुक्तम् । अथ पूर्वप्रकृतदहरविधायया भुक्तिस्तु बेन रश्मन्परभूतस्य आकाशो ह वै नाम' इत्यादिप्रकरणस्य जीवपरवमाशङ्क्य परिहृत्य इति सङ्गतिः । भुक्तस्य प्रकृतत्वान्मुक्ता-

श्रीभाष्यम्

नामानि च पूर्वमविभक्तो तस्यैव नामरूपविनिर्मुक्ता सामप्रतिक्यवस्था 'तद्ब्रह्म तदमृतम्' (८.१४.१) इत्युच्यते। आकाशशब्दश्च तस्मिन्प्रत्ययसङ्घचितप्रकाशयोगादुपपद्यते। ननु दहरवाक्ये शेषत्वाद्स्य स एवः दहराकाशोऽयमिति प्रतीयते। तस्य च परमात्मत्वं निर्णोतम्। मैवम् प्रजापतिवाक्यव्यवधानात्। प्रजापतिवाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्त्यवस्थान्तं रूपमभिहितम् अनन्तरं च 'विधूय पापम्' (८.१३.१) इति स एव मुक्तावस्थः प्रस्तुतः। अतोऽत्राकाशो मुक्तात्मा ॥

इति प्रात उच्यते—'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिद्वयपदेशात्', इति। आकाशः परं ब्रह्म ; कुतः ? अर्थान्तरत्वादिद्वयपदेशात्। अर्थान्तरत्वव्यपदेशस्तावत् 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वेदिता' (८.१४.१) इति नामरूपयोर्निर्वोदृत्वं यद्भ्रमुकोभयावस्थाप्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति। यद्वावस्थस्वयं कर्मवशात्प्रामरूपे भजमानो न नामरूपे निर्वोदुं शक्नुयात् ; मुक्तावस्थस्य जगद्व्यापारासम्भवात् न नितरां नामरूपनिर्वोदृत्वम् ईश्वरस्य तु सकलजगन्निर्माणधुरन्धरस्य नामरूपयोर्निर्वोदृत्वं श्रुत्यैव प्रतिपन्नम् 'अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां.६.३.२) 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमश्न च जायते' (मु.१.१.९) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्रानि घीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' (तै.पु) इत्यादिषु। अतो निर्वाहनामरूपात्प्रत्यगात्मनो नामरूपयोर्निर्वोदाऽयमाकाशोऽर्थान्तरभूतः परमेव ब्रह्म। तदेवोपपादयति 'ते यदन्तरा' (छां.८.१४.१) इति। यस्मादयमाकाशो नामरूपे अन्तरा ताभ्यामप्रष्टोऽर्थान्तरभूतः, तस्मात्तयोर्निर्वाहो अपहतपाप्मत्वात्तस्यसङ्कल्पत्वाच्च निर्घहितेत्यर्थः। आदिशब्देन ब्रह्मत्वात्प्रत्यामृतत्वात्निर्गृह्यन्ते। निरुपाधिकवृहत्त्वाद्योहि परमात्मन एव सम्भवन्ति ; तेनात्राकाशः परमेव ब्रह्म। यत्पुनरुक्तं 'धृत्वा शरीरम्' (छां.८.१४.१) इति मुक्तोऽनन्तरप्रकृतः इति ; तत्र 'ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि' इति परस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तरप्रकृतत्वात्।

श्रुतप्रकाशिका

तस्यैवेति। सांप्रतिकीति। 'नामरूपविमोक्षज्ञानान्तरकालमाविन्यवस्था तस्य कालस्य प्रकृतत्वात् सांप्रतिकी मुच्यते ॥

रादान्ते व्यपदेशस्तावदिति। प्रदर्शयति इतिशेषः। यदा नामरूपयोर्निर्वेदितेति व्यपदेश इत्यन्वयः 'अर्थान्तरत्वशब्दस्तदुपपादकं धर्मं लक्षयति अर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति' इति श्रुतम्। भेदकधर्मव्यपदेशादित्यर्थं नामरूपयोर्नित्यादि। नामरूपनिर्वोदृत्वं च सृष्टिभेदकधर्मः अवयवशक्त्या निर्घोदृष्टस्य वहनमात्रपरवादापि रुदिगमपहरेतीति न्यायान्ति कर्तृपरत्वं युक्तमिति भावः। नन्वेवमिति 'ते यदन्तरा' इति कथं मुक्त्वात् तत्रमभिधानमिति ब्राह्म—तदेवोपपादयति ते यदन्तरेतीति। कर्मतनामरूपमात्मत्वाभावात्तयोः स्वेच्छया निर्घोदा परमा मो नाह क परार्थान्तरादित्यस्य ब्रह्मस्य अगद्व्यापाराणुगुणसङ्घत्पादिराहितस्य मुक्तस्य च नामरूपनिर्वोदृत्वं समवतीत्यर्थः। निर्घोदोऽनुचित्यपदानुकारः। आदिशब्दाद्यंमाह—आदिशब्देनेति। निरुपाधिकशब्दोऽनन्तरप्रकृतस्य परत्वादिशब्दशब्दकः। औक्त्ये ज्ञानतो बृहत्त्वं तत्र परमात्मप्रसंसादायचम् श्रुत्त्वाद्येति। यथा इतिशेषः धृत्येत्यादि। प्रमेय लोको प्रा लोकाः, प्रथमानिर्दिष्टस्याभिर्भक्तविदुः प्राधायेन प्राकरणिक वस्त्रारभेऽपि लिङ्गत्वात् प्राकरणिकवस्त्रारभेऽपि प्र

श्रीभाष्यम्

यद्यप्यभिसम्भवितुमुक्तस्याभिसम्भाव्यतया परं ब्रह्म निर्दिष्टम् , तथाऽप्यभिसम्भवितुमुक्तस्य नामरूपनिर्वाहत्वाद्यसम्भवाद्भिसम्भाव्यं परमेव ब्रह्म तत्र प्रत्येत्यम् । किञ्च आकाशाशब्देन प्रकृतस्य दहराकाशास्यात्र प्रत्यभिज्ञानात् , प्रजापतिवाक्यस्याप्युपासवस्वरूपकथनार्थत्वाद्गुणस्य एव दहराकाश प्राप्यतयेहोपसंख्यत इति युक्तम् । आकाशाशब्दश्च प्रत्यगात्मनि न क्वचिद्दृश्यतः । अतोऽत्राकाश परं ब्रह्म ॥

अथ स्यात्—प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्माऽन्तरमेव नास्ति, ऐक्योपदेशात् , द्वैतप्रतिषेधाच्च ; शुद्धावस्थ एव हि प्रत्यगात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर इति च व्यपदिश्यते ; अतः प्रकृतान्मुक्तात्मनोऽभिसम्भवितुर्नार्थान्तरमभिसम्भाव्यो ब्रह्मलोकः , अतो नामरूपयोर्निर्बन्दिता आकाशोऽपि स एव भवितुमर्हति इति ; अत उत्तर पठति—

सू-४३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन [१.३.४३]

श्रुतप्रकाशिका

इत्यभिप्रेयाद्—यद्यपीति । अत्रान्तरप्रकरणेन पूर्ववाक्यस्य जीवस्वरूपपरत्वमभ्युपेत्य परिहृतम् वस्तुतस्तु ब्रह्मे कश्चिन्नुपेक्षितमहोत्प्रेकरणबलात् पूर्ववाक्यमपि न जीवपरम् । किन्तु तस्य परमप्राप्यभूतपरब्रह्मपरं उच्यते— किं चाकाशेति । प्रजापतिवाक्यस्य एवैवाक्यकवशब्दाव्यावृत्त्यर्थमह—प्रजापतिवाक्यस्येति । ह व तं म्येव ह—आकाश इत्येति ।

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कामाह—अथ स्यादिति ननु कथमा-न्तरमेव नास्तीत्युच्यते, त्रिवादीहान्ययोग्यवच्छेदपर्य प्रथमपाद एव चिदचिद्विद्यगणवत्सुसद्भावसमायेत ? उच्यते—सिद्धिस्तावदुभयविधा साधकप्रमाणसमवाचीना साधकप्रमाणानुदासाधीना च, साधकप्रमाणानुदासन साधकसत्तायत्ता सिद्धि रण्यसौ भवति तदभावे साधकमात्राधीना सिद्धिरस्यैव । अस्मिन् चास कल्पम् । अत्र प्रथमे पाद साधकसद्भावाधीनसिद्धौ दर्शितायामप्येक्योपदेशभेदनिषेधरूपसाधकभ्युदसनस्य सूत्रकारैरेत. पूर्वमकृतं वात् , साधकाधीनसिद्धेरस्मिन् प्रायः साक्षात्सुचम् । प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मान्तर इदमप्रमाणसिद्ध न भवतीत्यर्थं । चतुर्थपादेऽपीदमव्यपदेश उच्यते—प्रायो वेदितव्यम् ॥

यदा त्रिवाद्या अन्ययोग्यवच्छेदपर व प्राचुर्यनिबन्धनमिति नानुपपत्ति । ऐक्योपदेशात् द्वैतप्रतिषेधाच्चेति । मुक्तप्राप्यतयोक्तस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्वाच्यतया बृहदारण्यके प्रत्याभ्यु यमानस्य ' एष धैवानुदृष्टव्यम् ' ' सया एष महानज आत्मा योऽय विज्ञानमय ' ' नेह नानाऽस्त किञ्चन ' इति जीवनेक्यप्रतिपादनात् भेदनिषेधाच्चेत्यर्थं । तत्राह ' एष ब्रह्मलोकस्सम्प्रादितिहोवाच ' इति प्रकृतगावसान तस्य परमात्मनो ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशोऽप्यगम्यते, कश्च-दसमुष्ये ऐक्योपदेशभेदनिषेधयो प्रत्यक भेदविरोधवात् । इतरेतरयोग वा कश्च-द एवयस्यामय य शब्दानिबन्धकत्वात् भेदनिषेधस्य नामरूपयोर्निर्वाहतेति पूर्ववचयास्तुत्यनुवादः , अतएवोह- नामरूपयोर्निर्वाहो वमिति स्वप्रभे निर्दिष्टम् । आपाततोऽर्थान्तर वे प्रतीतेऽपि न तसिद्धान्तीकृतव्यमिति शङ्कामयस्यार्थं

सू-४३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन [१.३.४३]

श्रीभाष्यम्

व्यपदेशादिति वदते, सुपुण्युक्तान्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्माऽस्त्येव । तथा हि वाजसनेयके 'कतम आत्मा योऽयं विद्वानमयः प्राणेषु' (बृ.६.३.७) इति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनस्तुपुण्यवस्थायांमकिञ्चिज्ज्ञस्य सर्वज्ञेन परमात्मनो परिष्वङ्ग आह्वयते प्राज्ञेनात्मनो संपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्च न वेद गोन्तरम्' (६.२.२१) इति तथाश्रान्तावपि प्राज्ञेनात्मनोऽन्वारुह उत्सर्जन्त्यात् (६.२.४५) इति । न च स्वपत उत्क्रामतो वा किञ्चिज्ज्ञस्य तदानीमेव स्वैनेव सर्वज्ञेन सता परिष्वङ्गान्वारोहो सम्भवति न च क्षेत्रज्ञान्तरेण तस्यापि स्वैक्षत्वासम्भवात् ॥

इति च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्म्येहाह

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१-३-४४)

अयं परिष्वङ्गकः परमात्मा उत्तरत्र पत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते 'सर्वस्याधिपतिस्सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः । स न साधुना कर्मणा भूयाद्यो एवासाधुना कनीयान् । एपसर्वेश्वर एप भूताधिपतिरेप भूतपालः एप सेतुर्विधरण एपां लोकानामसम्भेदात् । तमेत. वेदानुचनेन । ग्राह्यणा विविदिपति एतमेव. विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रमाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रमज्जन्ति' (बृ.६.४.३२) 'स वा एप महानज आत्माऽद्यादो वसुदानः' (६.४.५)

सूत्रस्योक्तं पुर्यति व्यपदेशादिति वदतइति । यथा 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यत्र 'केपां शब्दानाम्' इत्युक्ते 'समस्तस्याप्यनुशासनपदस्य विभागेनानुषङ्गः तथेहापीति भावः । सूत्रे सुपुण्युक्तान्योः इति वदतीत्यस्य कस्यादिर्निरूप्येवाह— प्रत्यगात्मनइति । अर्थान्तरत्वेव्यपदेशोऽप्येव वाचि देशकूपरिहारपरंवादास्य सूत्रस्यार्थसिद्धयै सार्थनिर्देशो दृश्यति अर्थान्तरभूतइति । अर्थान्तरार्थप्रतिशोभात् सूत्रे कण्ठोक्तस्य भावः प्रथमार्थप्रतिशन्त्येहोऽप्रियेण कण्ठोक्तिरपलभ्यते । देहस्य प्राणपरिष्वङ्गोक्तेशाङ्कार्यावृत्त्यर्थे 'परिशनिमेयः प्राणेषु' इति प्रकृतस्य तुल्येर्थात् 'उत्सर्जन' शरीरे' इति शब्दोऽर्थान्तरान्तरेण परिष्वङ्गान्वारोहावशोक्त्याह— नचेति ॥

मुक्तान्तरान्वारोहे इत्येवाह— इति चेति ।

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः [१-३-४४]

सूत्रे 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति निर्दिष्टवाचदत्तरोषाद्यु श्रोतावाटक्रमानादरेण सर्वस्याधिपतिः इति वाक्यं प्रथममुदाहृतं सूत्रे च तथा निर्देशः किमर्थं इति चेत् उच्यते कर्मसंबन्धिनिपद्यस्य सर्वेश्वरत्वादिगुणान् निर्णयार्थकत्वात् शवकस्य 'स न साधुना कर्मणा भूयान्' इत्यादिवाक्यस्य पूर्वं 'सर्वस्याधिपतिः' इत्यादिवाक्य एवात् 'एप भूताधिपतिः' इति वाक्यम् । सर्वेश्वरत्वादिगुणान् निर्णयार्थकत्वात् 'स न साधुना कर्मणा भूयान्' इत्यादिवाक्यस्य पूर्व 'सर्वस्याधिपतिः' इत्यादिवाक्य एवात् 'एप भूताधिपतिः' इति वाक्यम् । अथपत्यादीत्यनुचिः 'पतिविश्वस्वार्त्तमेधम्' इत्यादि-

१. श्रीभाष्यम्

२४) 'अजरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (६.४.२५) इति । एते च पतित्यजगद्विधरणत्वसर्वेश्वर-
त्वाद्युः प्रत्यागतमनि मुक्तावस्थेऽपि न कथञ्चित्सम्भवन्ति । अतो मुक्तात्मनोऽर्थान्तरभूतो
नामरूपयोर्निबन्दिताऽऽकाशः । एकयोपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकायत्वेन
तदात्मकत्वायुच इति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् (छां.३.१४.१) इत्यादिभिर्वाच्यैः प्रति-
पाद्यत इति पूर्वमेव समर्थितम् । इतप्रतिषेधश्च तत एवेत्यनवधम् ॥

इति शरीरकमीमांसामध्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ॥

श्रुतप्रकाशिका

मिरस्य प्रकरणस्यैकाधेयं विशिष्यस्य परमात्मनो नारायणत्वद्योतनार्थं अतएवैष्य परिश्वङ्गकः परमात्मैति भाष्ये
सखडु 'पातिविश्वस्य' इति । प्रकरणस्य 'तस्यादिशखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति परमात्मशब्दः
प्रयोजयति । मुमुक्षुवास्यैव रूपमहागुणवाचिशब्दत्वात् प्रत्यादिशब्दैस्सह 'तमेतम्' इत्यादिवचनैर्मुपोत्तम् 'अज्ञातः'
अज्ञदः आर्षेयत्वादिशब्दोक्तार्थो धर्माणां मुक्तव्यावर्तकत्वं दर्शयति । एतेचेति । मुक्तस्य जगद्व्यापाररहितत्वात्सम्भवे
वर्तित्यर्थः किं जीवमात्राद्यर्थान्तरत्वे विप्रतिषेधः । उत मुक्तादर्थान्तरत्व इति विकल्पे प्रथमं शिरःपूर्वसूत्रेण प्रसूक्तम्
अनेनतद्वितीये शिर इति विभागः । यदा स्वद्वयोक्तैर्मैमुक्तव्याप्राचिदिदिः कथमित्यत्राह—एतेचेति । एतच्छब्दः
सूत्रद्वयोदाहृतगुणपरः अतआदिशब्दे परिश्वङ्गान्वारोहायन्तभूतो सुपुण्युक्तान्त्योः परिश्वङ्गस्यान्वारोहस्य च जगद्व्यापा-
रान्तभूतत्वान्मुक्तस्य तद्रेहितत्वाच्च, तोच तस्मिन्नसमवतः एते अकर्मसेपाया इति चाभिप्रायः । 'स न साधुना
कर्मणा भूयान्' इति श्रुतत्वात् । तेन बदात्मस्यैव भवः मुक्तेश्वरस्य जगद्व्यापारधर्मत्वात् मुक्तात्मन्यसम्भव इत्यर्थः
एवमनेन सूत्रद्वयेन परमात्मनो भिदरेचिद्रेलक्षणे धर्मोणदाक्योपपादितत्वात् 'एकयोपदेशेदनिषेधौ तदुपरोधेन वर्णनी-
याविति शोकाबीजं परिहृतं भवति । एतावदेवैतदधिकरणकृत्यम्, एवं प्रबलतरमेदश्रुत्युपरोधेन निर्वाह कर्तव्ये सत्ये
कयोपदेशभेदेनिषेधयोर्मुख्यतयाऽपि निर्वाहे प्राप्ते सूत्रकारेव श्रुतितोऽर्थत्व-वक्ष्यमाणं श्रुतिसिद्धं मुख्यनिर्वाहं तत्रतत्र
प्रसङ्गपूर्वमेपि ध्विनोक्तमिह स्मारयति एकयोपदेशस्त्विति । कार्यकारणकथनिबन्धनः ननु जीवेश्वरकथनिबन्धनः इत्यर्थः ।
'ततएव कार्यकारणकथादिषु एकयोपदेशोपस्थात् भेदेनिषेधश्रुतिश्च' कुतकैसिद्धकथिकारणमेतदप्रतिषेधपरत्वं चोक्तं तत्रो-
निषेधस्य प्रकायैककथनिबन्धनव्यमप्यर्थसिद्धम् । प्रकरिप्रकारिभावस्य जकारणत्वनिर्वाहकत्वात् । तत्रारंभूर्णोपेक्षेणैव
कारणैकत्वसमर्थनं श्रोतं तेनैकयोपदेशस्य मुख्यत्वमर्थम् । सामानाधिकरण्यास्य शरीरशारीरभावनिबन्धनत्वं 'अवस्थिते
रिति काशकृत्तनः' इति वक्ष्यते तत्राकृतियगोचरतया मुख्यत्वसमर्थनं विद्विषयमभिद्वेष्यं वा 'अंशो नानिर्वच्येप-
देशात्' । 'तमयव्यपदेशात्' इत्यधिकरणद्वयेन कृतम् । एव वक्ष्यमाणो मुख्यनिर्वाह इह स्मारितः । पादद्वयोक्त-
मर्थमभिप्रत्याह—इत्यनवधमिति ॥
परंतु 'सुपुण्युक्तान्त्योः' इत्यादिसूत्रद्वयं बृहदारण्यके 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिप्र-
करणविषयमधिकरणान्तराध्याख्यातम् । तत्रचोपक्रमं 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेणु' इति शरीररहितज्ञदर्थानुपसंहरिच

श्रुतप्रकाशिका

'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणिषु' इति शरीरापरित्यागात्मन्ये च सुषुप्त्यादि सारिक तत्तद्रूपस्याप्रतिपादनादत्र संसारीस्वरूप प्रतिपाद्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'सुषुप्त्युक्त्याः' प्राज्ञाद्भेदव्यपदेशेन पत्यादि-
 शब्देऽसंसारिस्वरूपं प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्त उच्यते । उपक्रमोऽपि शरीरलिङ्गकथनं ननु कस्य चैव प्रमाणं ब्रह्मण्येव योप-
 देशार्थं कृतम् 'योऽयं विज्ञानमयः' 'स वा एष महानज आत्मा' इति परमेश्वरेणैकवसुपादिश्रुतम् । अत ऊर्ध्वं
 'विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदेपदे प्रश्नात् 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोहायं पुरुषः' इति पदेपदे पुण्येनानन्वागत-
 त्वादि कथनरूपप्रतिपत्तनाच्च । असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरत्वात्सिद्धिरिति, शरीरात्लिङ्गदर्शनपरिहारश्चोक्तः । एवमधिकरण-
 भेदवर्णनमयुक्तम् । द्वितीयतृतीयपादान्तगतोऽधिकरणात्सुषुप्त्यैवाप्यात निरूपणीयामावाच्य । नह्यत्र सूत्रद्वये प्रतिशाब्दावयव-
 श्रूयते विवक्षिततत्प्रकरणस्य चर्मावाचिशब्दाभावात् प्रतिषेधप्यव्युदासकशब्दाभावाच्च, 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' 'आनन्द-
 मयोऽभ्यासात्' 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इति हि सूत्रशैल्या, अतोऽत्र तथामावाभावाद्वाह्यहरस्यात्, सचानप्या-
 हारेण निर्वाहे समवत्यनुपपन्नः । इह च पूर्वप्रकृतसाध्यहेतुसर्मथैकत्वेऽप्याहारोऽनपेक्षित । सुषुप्तेऽपि पाठेऽधिकरणान्त-
 रारम्भेषु चर्मावाचिपदाश्रयण नदोषः, तस्य प्रधानादिः प्रतिपाद्यव्युदासपरवाद्धर्मिवाचिपटनेनरुद्ध्यत 'आनुमानिक-
 मत्येकेषाम्' इति चेत्तेति 'न सक्रयोपसंमहादपि' इति च व्युदसनप्रतिज्ञा श्रूयते । नेति पदस्योत्पत्तय अनुपपत्तेऽपि
 नदोषः । प्रधानादिपरव्युदासस्य परमात्मपरवोपपादनशेषवात् परमात्मपरवस्य प्राधान्येन प्रतिपादाद्यपि पिततया
 सर्वत्र तद्विषयाया प्रतिज्ञावाक्यश्रवणात् क्वाचिदप्याहारपर्यन्तेऽपि गत्यन्तररुद्धेरुक्तिरलभ्या इव निर्वाहेऽनुपपत्तः ।
 अतः परमात्मपरवस्यमर्थमप्राधिकरणवैरुप्यादयुक्तम् । निरूपणीयामावाच्य अधिकरणान्तररुद्धम सतिर्वाहेऽप्यप्र-
 ङ्गात्तिः यत्रैकस्मिन्वाक्ये प्रकरणे वा परस्परविविधार्थद्वय प्रचानप्रतिपाद्यतया प्रतीयते, तत्र सन्देहसति न्यायावगापः इह
 च तादृशसंशयविवयो न दृश्यते ॥

तथाहि ज्ञानस्वभावस्याप्रतिपादकवाक्यानां जीवविवयव न सद्यप्यपदं, नच तदपेक्षितं इवयम् अतस्तान्निरूपण-
 परवमधिकरणस्यायुक्तं 'असङ्गोहायं पुरुषः' इत्यादिवाक्यानां शुद्धस्वरूपपरवमपि नसन्देहपदम्, निरवधिक नेन्द-
 निरङ्कुशैश्वर्यप्रतिपादकानां 'स एको ब्रह्मलोक आनन्दः' 'सर्वस्य यती सर्वस्येशान' इत्यादिवाक्यानां परमा-
 त्मपरव्वेऽपि नसन्देह अत पतत्समर्थनमपेक्षितम् । समानाधिकरणवाक्यानां ब्रह्मात्मकत्वोपपत्तदप्येऽपि नविद्यते इति
 न तत्समर्थनार्थमधिकरणारम्भो युक्तः । जीवस्वरूपकथनं ब्रह्मात्मकवचिचानायातुवात् इत्यर्थमपि निरूप्ये इति चेन्न,
 प्राप्तार्थानां वाक्यानामनुवादकत्वस्य अप्राप्तार्थानां विषादकत्वस्य च स्वत एव गृह्यते । ननु 'अग्निर्मिहस्य भेष-
 जम्' इत्यस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं 'स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यस्य विधित्वे चानि निरूपणीयम् अतः जीवरूपक-
 थने प्राप्तिविशेषगोचरेनुवादत्वं नसमर्थनीयम् अप्राप्तधर्मप्रतिपादनस्य विधित्वे च न साध्यम् । विहितधर्मनिषेधेन स्वरू-
 पेक्यप्रतिपादनं चानुपपन्नम् । सूत्राक्षरप्रातिक्रम्याच्च, नद सुशुद्ध ब्रह्मात्मकत्वोपदेशसमर्थनपरं देहसमर्थनं च ह्यक्षर-
 स्वारस्यादवगम्यते ॥

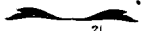
नच सूत्रागामिमत ब्रह्मात्मकत्वमस्मिन्प्रकरणे दृश्यते 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय-
 स एषोऽन्तर्हृदयआकाशस्त्वस्मिदद्येते सर्वस्य यती सर्वस्येशानस्त्वर्थस्यधिपति' इतीश्वरत एवोपदेशपरवाच्यम-
 मात् तन्मतेऽपिष्ठानवादाभ्य श्रुतद्वयं नहिश्वरोऽप्येवमप्यासाधितं इत्यस्यैव प्रमाणं इति चेन्न, नहि
 रजुद्धरिरेवमप्येका कल्पितमूढत्वनाम्बुवाशिष्ठानम् । किंच ईश्वराप्यस्य जीवदर्शनं नेश्वरकृतम् इत्यस्य सर्वज्ञता स्वतो

श्रुतप्रकाशिका

विनाकारविषयभ्रमानुपपत्तेः । नचा-यकतुं क अधिष्ठानभूतेश्वरस्य सद्योयोगारत्वात् । अधिष्ठानानवभासेऽप्यस्तप्रतीतिरूपपद्यते, घटस्यन् पटस्यन् इति सन्मात्रमेवाधिष्ठानतयाऽनुवृत्तमवभासत इति च तदीयप्रक्रिया नर्विश्वरेऽधिष्ठानतया प्रतीयत इति, अनस्तर्पभूदलनयोरन्योऽन्यतादाभ्यापदेशत्वं जीवेश्वरतादाभ्यापदेशोऽनुपपन्नः । ईश्वरधर्माश्च अविद्यक्षिता इति चेत् पदानां लक्षणा, किंच अप्राप्तानां धर्माणामनुवादात्मभावोद्दिष्टस्य निदेशायोक्तं ' एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल ' इति ता पर्यालिङ्गदर्शनाद्य देवा धर्माणामविद्यक्षितत्वं दुर्बलम् । सिद्धान्त्यभिमततु तादाभ्यापत्तुपासनचोत्तरय निरूपयिष्यते । अतस्त्राशरप्रातिभूत्वात् सशयविषयाभावात् स्वामितार्थशरीरस्यानुपपन्नं वात् प्रामाणिकतादाभ्यापिरूपणस्याभ्यघ क्रियमाण वा-चाकारशब्दनिर्दिष्टस्य परमा मवोपपत्क सृष्टयमिति सिद्धम् ॥

यादवप्रकाशपक्षेऽपि निरूपणीयाभावादनारम्भणीयत्वदोषः स्थितः । पूर्वपक्षसिद्धान्तदर्शनप्रकारानुपपन्नः, परिवचनानुवादाभ्यां प्राशस्यामनदशारीरगद्देदः स्थित इति विषयशोधकमाद्य सूत्र व्याख्याय स प्राश किं भोक्त विद्या कर्मातिशयलक्षणा जीवः उत पर इति विशय भोक्तुर्विशानमयस्य प्रकरणस्यतया वाशिवेशानत्वादीनां विद्याकर्मलक्षणा जीवत्वमुक्तत्वा पत्यादिशब्दानां शास्त्रान्तरं परमा मविषय धर्दशानादन्यत्र सुपुत्री परमानि संपत्तिश्रवणाच्च परमा मव साधितम् तत्र तावदाद्यसूत्रव्याख्यानमुक्तम्, विषयशोधकत्वमात्रे सूत्रवैयर्थ्यात् । पूर्वपक्षपरवे शाब्दस्य हेतोर्विद्वत्त्वात् भोक्तुः प्रकृततया कर्माधीनैश्वर्ये वस्य पूर्ववर्धहेतोरशाब्दत्वाच्च तच्छब्दाव्युदरुनासमर्धेदानुभाषणे प्रयाजिनः । वात् सूत्रवैयर्थ्यम् । किंच शारीरात् मेदको परिवचनानुवादेः प्राशकतुं क श्रूयत । प्राश व च स्वाभाविक, पति वाटस्य स्वामाविका एवात्र प्रतिपाद्यन्ते उपाध्यनुक्ते तथैव ' स न साधुना कर्मणा भूयान् ' इत्युपनिषेधाच्च । अस्मादनादस्य पत्यादिशब्दानां शास्त्रान्तरप्रसिद्ध्या परमा मसाधक वीर्यरत्नः । सृष्टेः उवादादरतु यद्यपि प्रकृतस्य जगत्कारणत्वावगमकः तथाऽपि कारणस्य चिदाचिद्वैलक्षण्यतु सवादानिरपेक्षहेतुः प्राशव निरप्याचिर्नैश्वर्यवत्त्व ए, यद्यपि हेतुः क निरश्रुयैश्वर्यमपि श्रुत्यन्तरसवादासपेक्ष, तर्हि श्रुत्यन्तरेषु कथमाश्वासः तत्रापि सवादान्तरापेक्षेणऽनवस्था स्यात् । एतच्छ्रुत्यपेक्षेणऽन्योऽनाश्रयस्त्यात् । अतोऽधिकरणान्तरकल्पन तन्निर्वहणचानुपपन्नम् । अतस्त्रयमेवाधिकरणम् ॥

इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्

गूढार्थसमूह

' ज्योतिर्दशानात् ' इति सूत्रे सवावभासकज्योतिषः विवक्षितं वेन ' परज्योतिः ' इत्यत्र ज्योतिषः तादृशतया मुक्तप्राप्यं ज्योतिरेव ' नतत्र स्यो भाति ' इत्यत्र विवक्षितम् । मुण्डके च ज्योतिषा ज्योतिष्मिन्नरूपणार्थं प्रवृत्त्याया, ' नतत्र स्यो भाति ' इति श्रुतेरनन्तर मुक्त्वा शानेन ब्रह्मसाम्यमपि प्रतिपाद्यते । दहरविद्याया अपतपामन्वाद्यष्टकविशिष्टत्वेन परमात्मानमाभिधाय जीवस्यापि तदमवत्त्वेन प्रजापतिविद्याया प्रतिपादितत्वेन मुक्तः समानधर्मा बुद्धिस्य इति प्रजापतिवाक्यानन्तरवाक्ये ' आकाशो ह वै नामरूपयोर्निबहिता ' इति परमा मन्वप्याकाशशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तेरसम्भवेन योगेनेव प्रवृत्तेः आकाशाधिकरणे निर्णीततया ' धूवा शरीरमकृत कृता मा ' इति तदनन्तरपूर्वश्रुतौ ' मुक्त्वा प्रवृत्तत्वेन प्रवृत्ते मुक्ते परमा मत्त्वेन बुद्धिस्याकाशशब्दयोगोऽपि सम्भवति । मुण्डके च ' नाम

, गूढार्थसंग्रहः

। रूपदिमुक्तः—दिव्यम्—इत्यभिधानेन 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म', इत्यत्र नामरूपविमोक्त एव विवक्षित । इत्याशेषे प्राप्ति अर्थान्तरत्वाधिकरण प्रारभ्यते ॥

अन्यः अर्थः अर्थान्तरम् पूर्वं नामरूपसम्बद्ध यः जीवः सः परमा माधीनरङ्गनामरूपधानेऽपि, तस्य नामरूप-विनिर्माकोऽपि सङ्कल्पाधीनः, इति तद्विलक्षण एव नामरूपयोर्निर्वहिता 'ते यदन्तरा' इत्यत्र विवक्षितः । निर्वोदा इत्यर्थः नामरूपसम्बद्धस्य जीवस्य तदभावमात्रेण तद्विषयोऽपि सम्भवति 'ते यदन्तरा' इत्यत्र कर्ममूलकनामरूपसम्बन्धाभाव एव विवक्षितः । ततो जीवाद्वैलक्षण्यम् मुक्तस्य पूर्वं नामरूपसम्बन्धत्वेन कालभेदेन 'ते यदन्तरा' इत्यस्योपपत्तिर्वाच्यः ; ननु सार्वदिक सम्भवति । अतः 'ते यदन्तरा' इत्यस्य नामरूपस्य सामान्यत्वात्सैव विवक्षित वेन तेनाप्यन्यन्तरम् 'तद्ब्रह्म' इत्युत्तरत्र वर्तते, ब्रह्मवादेश्चम्ब इत्यर्थः । एतेन आदिपदेन पूर्वमुक्तस्य यस्याश्रुती प्रतिपादनं तस्यामेव मुक्तप्राप्यत्वेनाभिधानेन प्राप्यब्रह्मनिरूपणपरत्वमस्यः यावत्स्येति प्रकरणमपि सङ्गतम् तद्वान्तर्गतस्य मुक्तस्य सर्वेऽपि नामरूपनिर्वोक्तकथनेनैव मुक्तगतधर्मसामान्यस्यापि निर्वाहकत्व-परमात्मन एव विवक्षितम् । ब्रह्मण्यदार्थबृहणत्वे 'मुक्तधर्मभूतज्ञानविकासस्यान्तर्भूततया परमात्मसङ्कल्पाधीन एव प्रकाशः ; तस्येति निरुपाधिकप्रकाशवान् परमात्मैव ॥

आकाशशब्देन प्रस्तुतस्य आकाशशब्दार्थपरैव 'सुषुप्त्युक्त्वाभ्योः' जीवभेदप्रतिपादनात् जीवानां 'पत्यादिशब्देभ्यः' स्वामित्वप्रतिपादनाच्च जीवभिन्नः परमात्मैव विवक्षित इत्यभिप्रायेणैव सूत्रत्रयेभेदतदधिकरणरूपस्यैव ज्योतिर्ब्रह्मणोऽर्थपूर्वं बुद्धिस्थितया ब्रह्मसमानधर्मस्त्वेन प्रतिपत्ते मुक्तेऽपि प्रकाशमानत्वप्रकाशकत्वयोः सम्बन्धेनैक शब्दार्थद्वयनिर्वाहः पूर्वसूत्रेण कृतः । प्रमिताधिकरणेऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मानो—ज्योतिरिवाधूमकः, ईशानो भूतमस्य' इत्यत्र जीवनिर्वादेनैव भूतमस्येशित्वपरमात्मभेदः अभिधीयते ॥

उपसहारे 'अङ्गुष्ठमात्रः—हृदये सन्निविष्ट—तं स्वाच्छरीरात्प्रवृत्तेः सुखादिवेषीक। चैरेण' इत्यत्र 'पूर्वार्थे जीवपरम् 'त स्वाच्छरीरात्' इत्यत्र शरीरात्प्रवृत्तकरण विवक्षितम् 'त शुक्लममृतम्' इत्यत्र जीवस्य परमात्मभेदः उपसहारे जीवमन्य परमात्मोपसहारेण 'अङ्गुष्ठमात्रः' इति पूर्वमपि जीवमन्य परमात्मभेद एव विधीयते । किंच 'ज्योतिर्ब्रह्मणात्' इति सूत्रे 'परज्योतिः' इति श्रुतेरपि विवक्षितत्वेन 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्रमुक्तस्य परमात्मभेदप्रतिपादनेन जीवभिन्नस्य परस्वैवाभावेन जीववैलक्षण्यं नसिद्धयतीति शङ्काया 'सुषुप्त्युक्त्वाभ्योः' इति सूत्रद्वयम् 'सुषुप्त्युक्त्वाभ्योः' इत्यत्र 'प्राज्ञेनामना सपरिवृत्तः, प्राज्ञेनामनाऽन्वारुदः' इति श्रुतिद्वय परैरप्युदाहृतम् । अजातशत्रुब्राह्मणान्ते सुप्तप्रस्तुत्य 'सपञ्चोऽन्तर्हृदयआकाशास्मिन्नेते' इत्यभिधाय 'हितानामनात्त्वः द्वास्ततिसहस्राणि इत्यादिकमुक्तम् । ज्योतिर्ब्रह्मणे 'हितानामनात्त्वः' इत्यादिकमभिधाय तदप्राविद्यायामन्यते अथ यत्र देवइव राज्ञेय अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते' इत्याद्यनन्तर प्राज्ञेनामना सपरिवृत्तः, नराह किंच नरेव नान्तरम्' इति तदुत्तर तद्ब्राह्मणान्ते 'प्राज्ञेनामनाऽन्वारुदः उ उत्तमं याति' इति श्रुते, अत्रोपमयाजातशत्रुब्राह्मणान्ते सुप्तौ आकाशशब्दार्थपरमात्मसम्बन्धेन प्रथमद्वितीयानामनाऽशब्दप्रतिपादनेन ज्योतिर्ब्रह्मणे सुप्तौ, द्वितीयानामनाऽशब्द-वचस्य पूर्वमभिधानेन आकाशशब्दार्थपरमात्मसम्बन्धी जीवस्य विवक्षित इति स्पष्टम् । तदन्ते 'प्राज्ञेनाम्वारुदः' इत्यत्रापि स एव विवक्षितः । आकाशशब्दपरमात्मसम्बन्धी जीवः परमात्मो मित्र एव, सुप्तौ परमते अन्तःकरणद्वयस्य प्रतिपादनेन 'सल्लिख्योऽप्यहो अद्वैतो भवति' इत्येकस्य विवक्षणेन 'अपामंशु जैमिनिः' इति सूत्रभाष्ये सुप्तौ स्वान्तर प्रवेशे सूत्रेः वेदान्तेष्वभि

(८.१.३) : गूढार्थसङ्ग्रहः ॥ १३-१० ॥

धानेन सुप्तौ जीवभेदस्य परमात्मनि स्पष्टं स्तुतिषु प्रतिपादनेन तच्छिदात्तः । 'स्तुत्याद्यननुष्ण इति स्पष्टम् ।' 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इति पूर्वप्रारम्भजीवस्य 'सवा एष महानज आ मा योऽयं विज्ञानमयः' इति परमात्माऽभेदस्य बुबोधयिषित इति शङ्कानिरासय 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति ॥

'सवा एष महानजः' इत्यस्यामेव श्रुती 'यएयोऽन्तर्हृदय आकाशः, सर्वस्य वशी' इत्याद्यभिधानेन पूर्वजीव भिन्नत्वेन प्रभुपरमेव निर्दिश्य 'सर्वस्य वशी, सर्वस्याधिपतिः' इति जीवाधिपतिवाभिधानेन 'सवा एष महानज आ मा' इत्यत्र जीवस्य परमात्माभेदः सर्वथा न घटत इति सिद्धम् । आकाशशब्दार्थस्यैव सूत्रेण जीवभेदस्य प्रतिपाद-
नेनात्र सूत्रेणैव अविष्करणभेदकल्पना अनुचितता । एवञ्च 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्रापि प्राप्य एव पुरुषः प्रतिविपदा यिषितः । 'अद्भुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा' इत्यत्र 'पुरुषान्नपर किञ्चित्' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य परमात्परत्वस्य पेशप मापि समततया 'सवा अयं सर्गं तु पूर्वं पुरिषायः' इत्यत्रोच्यते च न सिद्धार्थस्य तत्रैव सम्भवेन 'अभिकीकृत्वात्' इति सूत्रे अद्भुष्टप्रमितत्वस्य हृदयपरिमाणनिर्बन्धनत्वोक्तया परमात्परत्वे विरोधाभासेन 'जानामां हृदये सञ्जिष्ट' इत्यत्र सर्वजनहृदयवृत्तित्वस्य एकस्यैव प्रतिपादनेन 'सर्वस्य चाहम्' इति गीतानुसारेण जीवे सर्वजनहृदयसम्बन्धस्यासम्भवेन पूर्वाधे परमात्मेव विवासित. 'तं स्वाच्छरीरात्' इत्यत्र पुरुषशब्दस्य सर्वशरीरविशेषकत्वेन स्वशरीरसूता वेतनादिय जीवादिषु पृथक्करणं विवक्षितम् सविशेषस्यामृतत्व न सम्भवतीत्याक्षेपपरिहाराय 'तं विद्याच्छुक्रममृतमिति' जीवस्यैव जननमरणयोरसम्भवे का कथा परमात्मनः ? धर्मधर्मिसम्बन्धाना भिन्नतया सम्बन्धविशेषेऽपि धर्मिणः न नित्यत्वहानिः । इत्याशयः । 'प्राप्तेना मना' इति श्रुत्युक्तसपरिष्वङ्गाविरोधार्थं. 'सलिल एको द्रष्टा' इत्यत्र नैव वर्णयितुं शक्यः— 'ततोऽन्यद्विमत्त यत्पश्येत्' इति सुप्तिसिष्करणे वाक्यसत्त्वेनाद्वैतशब्दस्य पृथगवभासानर्हीर-प्रसङ्गेपरुषाधिभागा एवेति सूत्रकाराशयः ॥

इति अर्थान्तरत्यादिव्यपदेशाधिष्णम्

अथ वेदान्तसारः

सू-४२ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् (१.३.४२)

'आकाशो ह वै नामरूपोर्निर्बहिता वे यदन्तरा तद्द्रव्य' (छां.८.१४.१) इत्यादिना निर्दिष्ट आकाशः 'धू वा शरीरमकृतं कृतात्मा' (८.१३.१) इति प्रकृताप्रत्यगात्मनः परिशुद्धादर्थान्तरभूतः परमपुरुष, नामरूपयोः निर्बो-
दृत्वतदस्यैवार्थान्तरत्वात्तत्त्वादिव्यपदेशात् ॥ ॥

तत्रैवमस्यादिनेक्योपदेशात् प्रत्यगात्मनो नार्थान्तरभूत परमपुरुष इत्याशङ्क्याह—

सू-९३ सुप्तुत्पुत्कान्त्योर्भेदेन (१.३.४३)

'प्राप्तेना मना सपरिष्वङ्गः नवाह्य किञ्चित् वद नान्तरम्' (वृ.६.३.३९) 'प्राप्तेना मनाऽवाकृतः' (६.३. १५) इति सुप्तुत्पुत्कान्त्योः बाह्यान्तरविषयानभिज्ञात्प्रत्यगात्मनः, एतानामेव प्राकृत्या हेतुः प्रपदेक्यादर्थात् तत्रभूत एषा ॥

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१-३-४३)

परिष्वङ्गके प्राप्ते श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायमर्थांतरभूतः ' सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ' (वृ.६.४.२२) इति उत्तरत्र श्रूयते, ऐक्योपदेशेऽपि ' अवस्थितेरिति काशकृ र्नः ' (छा.१.४.२२) इत्यनेन जीवस्य शरीरभूतस्याऽऽमतयाऽवस्थितेरिति स्वयमेव परिहरिष्यति ॥

इति वेदान्तसारः

अथ वेदान्तदीपः

सू-४२ आकाशोऽर्थान्तत्वादिद्व्यपदेशात् (१-३-४२)

छा.दोग्ये—' आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ' (छा.८.१४.१) इत्यत्र आकाशशब्दानिर्दिष्टं किं मुक्तात्मा उत परमात्मा ? इति सशयः । मुक्त इति पूर्वपक्षः ' ध्रुवा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिःसभवानि ' (८.१३.१) इति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् । रादान्तरं—' नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदन्तरा ' इति स्वयमस्पृष्टनामरूपतया नामरूपयोर्निर्बोद्धत्वेन श्रूयमाणोऽयमाकाशो बद्धमुक्तोभयावस्था प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरत्वात्परमात्मेव । सूत्रार्थस्तु आकाशः परमात्मा, तस्य नामरूपयोर्निर्बोद्धत्वं तदस्पर्शलक्षणार्थान्तरव्यपदेशात् ; प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत एव नामरूपयोर्निर्बोद्धत्वाद्बद्धावस्थस्तावन्नामरूपाभ्यां स्पृष्टस्तापरवशमेति नानिर्बोद्धा ; मुक्तस्यापि जगद्भ्यां परहितत्वात्तन्निर्बोद्धत्वम् आदिशब्देन निरुपाधिकब्रह्मत्वात्प्रवृत्ता मवादीनि गृह्यन्ते ; तानि निरुपाधिकानि मुक्तस्यापि न समवन्ति ॥

ननु तत्त्वमस्यादिनैक्यव्यपदेशात् ' नेह नानाऽस्ति ' इति भेदप्रतिषेधाच्च न प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतः परमात्मेत्याशङ्क्याह—

सू-४३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन (१-३-४३)

' व्यपदेशात् ' इति वदते ' प्राप्तेनात्मना सपरिष्वङ्गः ' (वृ.६.३.२१) ' प्राप्तेनात्मनाऽम्बारुदः ' (६.३.२५) इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः द्रष्टव्यलक्षणेऽपि प्राप्तेनात्मनाऽम्बारुदः इति सर्वस्येशानः, भेदव्यपदेशात्प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूत एव परमात्मा ॥

सू-४४ पत्यादिशब्देभ्यः (१-३-४४)

परिष्वङ्गके प्राप्ते श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चाप्यं प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतः परमात्मा ' सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ' इत्यादौ ऐक्योपदेशात्भेदप्रतिषेधोऽत्र ब्रह्मकार्यनिश्चयनापि ' तत्रलानिति—सर्वं लात्विदं ब्रह्म ' (छा.३.१४.१) इत्यादिमुक्तिभिरेव स्यती ॥

इति वेदान्तदीपः

इति अर्थान्तरत्वादिद्व्यपदेशाधिकरणम्

इति श्री शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादस्तमात्

धीमते रामानुजाय नमः

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्याये

चतुर्थःपादः

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू-१ आनुमानिकमप्येकेपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते
दर्शयति च (१-४-१)

उक्तं परमार्थलक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगज्जन्मादिधारणब्रह्माचिद्व-
स्तुनः प्रधानदेश्चेतनाच्च वस्तुमुक्तोभयावस्थाद्विलक्षणं निरस्तसमस्तहेयगन्धं सदर्शं सर्व-
शक्तिं सत्यसङ्कल्पं समस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यमिति ।

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

सुतप्रकाशिका

सू-१ आनुमानिकमप्येकेपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते
दर्शयति च (१-४-१)

प्रथमपादाभिद्विद्विलक्षणकारणवायोगव्यवच्छेदपरः, अन्ययोगव्यवच्छेदपरायां त्रिपाद्यामरपष्टपष्टकीवादि-
वाक्यविषयो द्वितीयो स्पष्टतरजीवादिप्रतिपादकवाक्यविषयश्चतुर्थ इति पादसङ्गतिः द्वितीयपादारम्भे कथिता । सूत्रका-
रेण अन्ययोगव्यवच्छेदस्य त्रिपादीकृत्यन्वयचतुर्थपादारम्भे कण्ठोक्तम् ' आनुमानिकमप्येकेपाम् ' इति सूत्रम् ।
अतो भाष्यकारश्चतुर्थपादारम्भे त्रिपाद्यर्थस्वपीकरणमुत्प्रेतं सङ्गतिं विवक्षन् प्रथमपादाद्योनुभाषणपूर्वकं द्वितीयतृतीयवार्यं
सूत्रं दर्शयति उक्तमिति । प्रधानादेरित्यादिशब्देन प्राणकाणादिग्रहणविलक्षणमित्यन्तेन प्रथमपादार्थोक्तः, वैलक्ष-
ण्यचोभयलिङ्गतयेति दर्शयन् द्वितीयोभयोरप्यर्थं दर्शयति निरस्तेत्यादिपदैः । समस्तशब्देन चिद्रूपमिद्रूपत्वहेय-
विवक्षितम्, गन्धशब्देन सुक्तव्यावृत्तिः, समस्तकल्याणगुणान्कमिति पदधर्मिस्वरूपपरम्, सर्वशक्तित्वादिपदैर्द्वितीय-
पादार्थस्त्वितः ' यत्सर्वज्ञः ' ' भारूपसत्यसङ्कल्पः ' इत्यादिवाक्यजातानि तद्विषयः । अन्तर्यामिवैश्वानरशुभ्राद्य-
धिकरणभिन्नमर्थमाह—सर्वान्तरात्मभूतमिति । ' एष सर्वभूतात्तरात्मा ' इति सुशालोर्णानपद्यन्तर्यामिविषयतया
भूयमाणत्वात् ' पद्भ्यां पृथिवीहोप सर्वभूतान्तरात्मा ' इति सुषट्कोपनिषद्वाक्यस्य पक्षध्वेनोपयागतसमर्थनाच्च ।
निरङ्कुशैश्वर्यमिति तृतीयपादार्थवचनं ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशाशने गार्गी ' ईशानो भूतभव्यस्य ' सर्वस्य

श्रीभाष्यम्

इदानीं कापिलतन्त्रसिद्धाग्रहणात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारीण्यपि कानिचिद्वाक्यानि कासुचिच्छाखासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणत्वस्येभ्य तन्निराक्रियते । कठवह्लीष्याज्ञायते—' इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धियुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमध्यक्ताः पुरुषः परः । पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ' (कठ. १.३.१०.११) इति । तत्र सन्देहः—किं कापिलतन्त्रसिद्धमग्रहणार्थकं प्रधानमिहाव्यक्तशब्देनोच्यते, उत न इति । किं युक्तम् ? प्रधानमिति कुत ? ' महतः परमव्यक्तमध्यक्ताः पुरुषः परः ' (१.३.११) इति तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानेन तस्यैव प्रतीतेः, ' पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ' (१.३.११) इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्तत्वनिषेधाच्च । अतोऽव्यक्तं कारणमिति प्राप्तम् । तदिदमुक्तम्—आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्—इति । एकेषां शास्त्रिणां शाखास्वानुमानिकं प्रधानमपि कारणमाज्ञायत इति चेत्—

श्रुतप्रकाशिका

वशी सर्वस्येशानः' इत्यादिवाक्यजातौह' तद्विषयः । वर्तिध्यमाणमाह—इदानीमिति । प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारीणीति । न केवलं लिङ्गप्रतिपादकानि, किंतु लिङ्गनामिेव प्रथं नादीनि । उग कारणं प्रतिपादनं शङ्काऽऽदानीति अतो जीवादि विषयताया. स्पष्टतरत्वमिति भावः । प्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारीणीति । प्रधानपुरुषादिस्वरूपप्रतिपादनप्रकारः तन्त्राद्यप्रत्यभिज्ञापकः, तेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनफलनिमित्त्यर्थः ॥

ब्रह्मैककारणत्वस्येभ्य इत्यत्र एकशब्देन त्रिधाया अन्ययोग्यत्वच्छेदपरत्व सूचितम् । स्थेन्न इत्यनेन वस्तुर्थपादायसूचितः, पूर्वपादद्वयप्रतिपन्नस्वात्म्ययोग्यत्वच्छेदस्य स्थैर्यमस्मिन्पादे प्रधानादिकारणत्वप्रतिपादनव्युत्पत्तेरने कृतोऽपि भवति । अत्रानन्तरपूर्वाधिकरणे मुक्तादपि श्लेषण्यमुक्तं—तददृष्टं प्रत्यागमन परस्य 'निर्देहादिति शङ्कया उवाचतरसङ्गतितरिति चार्थसिद्धम् बद्धमुक्तोभयावस्थाद्विलक्षणमिति ह्युक्तम् । विषयमह—कठवह्लीष्विति । तत्रादिदृष्टं तन्त्रप्रत्यभिज्ञाभावजनकानि वाक्यानि विषयः । तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपत्त्यर्थे तन्त्रादिभ्या इत्यर्थे, सिद्धाते अव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचकत्वाभावात् उत नेति सशयशिरोऽन्तरं कृतम् अन्यथा उत ब्रह्मात्मक प्रधानमितिहि शिरोऽन्तरं वच्यम् । कठवह्लीष्यामग्रहणार्थकप्रधानकारणत्वप्रतिपादितरिति नवेति प्रथमविचारोऽभिप्रेतः । तदर्थे ' इन्द्रियेभ्य परा ' इत्यत्राद्येकशब्दः किमग्रहणार्थकप्रधानपरः उत नेति विचारः, तदर्थे किमस्मिन्मन्त्रे तन्त्रसिद्धतत्त्वकारणत्वमप्रत्यभिज्ञानमस्ति नेति तदर्थमव्यक्तानुपूर्वापरनिर्दिष्टमह-पुरुषशब्दाभ्यां महत्त्वोपलक्ष्ये निर्दिश्यते उत जीवपरमिति । किञ्चिद्द्विवादिशब्देः पूर्ववाक्यस्वरूपकत्वेतिन्द्रियादिप्रतिपत्तिरस्ति नेति । विमत्र परं कारणमनेन उत वशीकार्येत्यति । यदा कारणं विन तदा रूपितेन्द्रियादिप्रतिपत्त्यभावेन महापुरुषशब्दयोर्महत्त्वोपलक्ष्ये तदसमर्पकत्वा तात्रिकप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानत् अयत्तशब्देनाग्रहणार्थक प्रधानमुख्यत इति तस्यैव कारणत्व प्रतीयत इति पूर्व-पक्षः । सिद्धागतेषु यदा वशीकार्येत्यति परं विषयसिद्धं, तदा पूर्वरूपितेन्द्रियादिप्रतिपत्त्या महापुरुषशब्दयोर्जीवपरमात्मपरत्वेन तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानाभावात्तत्त्वशब्देनाग्रहणार्थकप्रधानपर इति न तस्यात्र कारणत्वप्रतीतिरिति परंपरिभाष्यः । शङ्काया अनुसृष्टत्वमाह—तदिदमुक्तमिति । शङ्कानुवादिन स्वतन्त्रं व्याचष्टे—एकेषामित्यादिना ॥

धीभाष्यम्

अत्रोच्चरं नेति । नाव्यक्तशब्देनाग्रहात्मकं प्रधानमिहाभिधीयते । कुतः ? शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्य अव्यक्तशब्देन गृहीतेः । आत्मशरीरघुक्तिमन-इन्द्रियविषयेषु रथिरथादिभावेन रूपितेषु रथरूपणेन विन्यस्तस्य शरीरस्याप्राव्यक्तशब्देन ग्रहणादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-पूर्वत्र हि ' आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च युद्धि तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि ह्यानाहुः विषयांस्तेषु गोचरान् ' इत्यादिना ' सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ' (१.३.९) इत्यन्तेन संसाराध्वनः पारं धैष्णवं प्रेक्षन्तमुपासकं रथित्थेन तच्छरीरादीनि च रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा यस्यैते रथाद्यो वदते तिष्ठन्ति, स एवाध्वनः पारं धैष्णवं पदमाप्नोतीत्युक्त्या, तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि, तान्युच्यन्ते ' इन्द्रियेभ्यः पराः ' (१.

युक्तप्रकाशिका

परिहारलक्ष व्याचष्ट-शरीरारयेति । शरीरमेव रूपकविन्यस्त रूपतेऽनेनेति रूपकं दृष्टान्तः । रूपकत्वेन विन्यस्तं रूपितमित्यर्थः शरीरहि रथत्वेन रूपितम् ' शरीरं रथमेव च ' इति । ननु रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेः न रूपकविन्यस्तस्य विशेषणस्य पूर्वनिपातित्वादिनि शङ्कापरिहाराय शरीराख्येषु उक्तम् । अस्मिन्वावये रूपकविन्यस्तं वस्तुप्राधान्येन विवक्षितं विशेषणोपेक्षया विशेष्य प्रधानम् अतो रूपकविन्यस्तपद विशेष्यसमपेक्षम् कीदृश तदित्यपेक्षया शरीराख्यं रूपकविन्यस्तमिति शरीरशब्देन तद्विशेष्यते यथा लक्षणशब्देन गौः अतो रूपकविन्यस्तप्राधान्याभिप्रायः शरीरशब्दपूर्वनिपात इत्यभिप्रायः । कानि कथं रूपितानीत्यत्राह-आत्मेति । रूपकाभिधायावावयव किं रथिरथादिभावेन रूपितानामत्र ग्रहणम् तत्राप्यव्यक्तशब्देन शरीरस्य ग्रहणमिति च कथमवगम्यते रथादिभ्यो रूपितानामास्मिन्वावये कीर्तनं किमर्थमित्यत्राह-एतदुक्तमिति । आत्मानम् इत्यादिक रूपकाभिधायावावयवम् । तेषामत्र ग्रहणं वशीकार्यताया प्राधान्यज्ञापनार्थं स्वशब्देरेव प्रत्यभिज्ञानाद्वाधिरथादिभावेन रूपितानामत्र ग्रहणमिति ज्ञातम् । पारिशेष्यादव्यक्तशब्देन शरीरग्रहणं मितीदमर्थजातमुच्यते पूर्वग्रहीत्यादिना । रूपणस्य प्रयोजनमाह-यस्यैतदिति । वशीकार्यत्वज्ञापनाय रथिरथादिभ्यो वेन रूपगमित्यर्थः । रूपकरूपितानामिह ग्रहणं वशीकार्यतायां प्राधान्याप्राधान्यज्ञापनार्थमित्याह-यानि येभ्य इत्यादिना ।

ननु वशीकार्यताया प्राधान्यस्य विवक्षितत्वं कथमवगम्यते उच्यते-' इन्द्रियेभ्यः परा ' इत्यादिमन्त्रे परशब्दस्तावन्नान्यवचनः अर्थेभ्य इन्द्रियादीनां त्रैलोक्य लोकासिद्धत्वेन उपदेशव्यर्थ्यात् । अतः परशब्द प्रकल्पपर, प्रकल्पश्च न तावत्कारणत्वनिबन्धन. अर्थानामिन्द्रियकारणवभावात् इन्द्रियाणां विषयदृष्टिव्यर्थतया तच्छेषं वात् साध्यात्वलक्षणः प्रकल्प इति च नवाच्यम् ; तथासत्यार्थोपेक्षया मनसः परवायोगात् । नचान्तरङ्गत्वलक्षणः प्रकल्पः इन्द्रियमनोबुद्धीनां तत्त्वमेवोपेक्ष्य इन्द्रियोपेक्षया बाह्यानामर्थानां परवायोगात् । अतः पारिशेष्याद्विरथरथदिभावरूपेण उपरानोक्तं वावगमात् तत्रैव-

यस्यविक्षानवानभवल्ययुक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाण्यवद्ययानि दुष्टान्वा इव सारथे ॥
यस्तु जिज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वद्ययानि सदश्वा इव सारथे ॥
यस्यविक्षानवानभवल्यमनस्करसदा शुचि । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥

श्रीभाष्यम्

३.१०) इत्यादिना । तत्र ह्ययत्वेन रूपेतेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेनरूपिता विषयाः यन्ती-
कार्यत्वे पराः यद्येन्द्रियव्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं
प्रग्रहरूपितं मनः, मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि
सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा, अध्यक्षसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि
रथित्वरूपित आत्मा षष्ठत्वेन प्राधान्यात्परत् । सर्वस्यचास्यात्मेच्छायत्तघाटाःमैघ महा-
निति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वाज्जीघातमनस्सकलपुरु-

श्रुतप्रकाशिका

यत्तु विज्ञानयान्भयति समनस्करसदा शुचिः । सतु तत्पदमाप्नोति बस्माद्भूयो न जायते ॥

इतीन्द्रियादिवशीकारावशीकारयोरर्थान् प्रदर्शनात्, 'यच्छेद्वास्त्रानसी प्राज्ञ' इतीन्द्रियादीनां वशीकारप्रकारदर्श-
नाच्च, अस्मिन्मन्त्रे वशीकार्यताया प्राधान्यं परशब्देन विवक्षमित्यवगम्यते । तत्रार्थादीनामिन्द्रियादिभ्यः परत्वमुपादा-
यति-तत्रेति ॥

ननु 'अष्टौ प्रहाः अष्टावधितमहाः' इति प्राणजिह्वावान्धुश्रोत्रमनोहस्तवगिन्द्रियाणां ग्रहत्वम्, गन्धरस-
नामरूपशब्दकामरसपर्शाख्यानां विषयाणामितिग्रहत्वं च श्रुते, तस्माद्ग्रहभ्य इन्द्रियेभ्यः अतिग्रहशब्दोक्तनामार्थानां
परत्वं किं न स्यात् । उच्यते-यदि ग्रहेभ्योऽतिग्रहाणां परत्वमिह विवक्षितम् तदा अर्थभ्यो मनसः परत्वकथनमदुर्घमं
मनसो ग्रहान्तर्गतत्वात् । अर्थानामितिग्रहशब्दोक्तत्वाच्च, अतस्त्वसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहावापादनमेव अर्थानां वशी-
कार्यत्वे परत्वं तद्वशीकरणं च असन्निधानं, हेयतया शपनं च तेभ्योऽपीति । स्वावधानाभावे विषयासन्निधेरकिञ्च
त्कार्यहेतुक मनसः प्राधान्यम् तस्य वशीकरणं नाम तस्य गृह्यगृह्यविषयदोषाकिन्तनेन तेभ्यो निवर्तकत्वं परम् 'अभ्या-
सेन च क्रौन्तेय धैराग्येण च गृह्यते' इति श्रुतम् । तस्यादपीति । बुद्धिशब्दोऽध्यवसायरूपशानविशेषपरः, नत्व-
न्तःकरणपरः

यदा कर्मगुणापेना बुद्धिर्मनसि वर्तते । व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः ॥

इत्यादिषु बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरत्वं तत्कार्यभूतव्यवसायस्य पृथक्निर्देशादिभिरवधीयते । इहतु बुद्धिशब्दस्य भावार्थ-
त्वस्वरस्यात्तदवपादाभावाच्च व्यवसायपरत्वमिति अध्यवसायाभावशब्दं प्रयुञ्जानस्याभिप्रायः ॥

यदा बुद्धिशब्दोऽन्तःकरणपरः इदानीमध्यवसायाभाव इत्यनेन तत्कार्यभूताध्यवसायाभाव इत्युक्तत्वात् अस्या
स्विरवदुःसाचत्वदुःखमिथवादिदोषदर्शनेन विषयाणां हेयत्वाध्यवसायोऽध्यवसायशब्देन विवक्षितः । तदर्थविज्ञान-
व्यासङ्गादिना कञ्चिद्वषये प्रावृष्यरहितमपि मनः कदाचित्प्रवणमपि स्यात् अतो बुद्धेः परत्वम् । तस्याश्च वशीकरणं,
नामविषयदोषदर्शनसशीलनेन तद्दृष्टीकरणरूप मनोनिवर्तनपाठवापादनम् । आत्मषष्ठत्वेन प्राधान्यात्परइति । षष्ठ-
त्वेन अध्यवसायस्याश्रयत्वेन बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरत्वपक्षेत्पक्षेण वेनेत्यर्थः । अगारात्मनः कथं गृह्य-छन्दोविद्ये-
त्वमित्यत्राह-सर्वस्यचेति । अस्य सर्वस्य इन्द्रियादेरध्यवसायपर्यन्तस्य इन्द्रियाणि जेतव्यानि, सभ्यगर्थविषयोऽध्यव-
सायस्समाय इत्येवंरूपेच्छायत्तत्वादित्यर्थः । अनेनात्मनो वशीकरणं नामास्त्वरूप यथाऽभ्याध्यवसायप्रावृष्यरूपे-
पादनमेवेति च फलितम् । तस्मादपिरथरूपितं शरीरं परमिति । शरीरस्य परत्वं नाम स्वगतगुणोन्मेषात्प्रगुणमागत-
ज्ञानावापकत्वम् रजसोऽनुदयसत्त्वप्रावृष्यकरणपरिशुद्धादरेण सर्वोद्दिष्टापादनं शरीरस्य वशीकरणमिति । ॥ ३ ॥

श्रीभाष्यम्

पार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परस्सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वजः पारभूतः परम-
पुरुषः यथोक्तस्यात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामित-
योपासनस्यापि निर्वर्तकः ' परातु तच्छ्रुतेः, ' (शारी.३.३.४०) इति हि जीवात्मनः षट्त्वं
परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव
तदिदमुच्यते ' ' पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ' (कठ.१.३.११) इति ।
तथाचान्तर्थाभिप्रायणे ' य आत्मनि तिष्ठन् ' (वृ.५.५.२२) इत्यादिभिस्सर्वे साक्षात्कुर्व-
न्सर्वे नियमयतीत्युक्त्वा ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' (५.७.२३) इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते,
भगवद्गीतास्तु च ' अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं
चेद्यात्र पञ्चमम् ' (गी.१८.१४) इति । दैवमत्र पुरुषोत्तम एव ' सर्वचाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ' (१५.१५) इति यचनात् । तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव
' ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ तमेव

श्रुतप्रकाशिका

इत्याविद्याकल्पितत्वात् अविद्याशमव्यक्त जीवात्पर तत्कार्यत्वाच्छरीरस्य परत्वमुपचर्यत इति कैश्चिदुक्तम् तदुक्तं,
कारणागतपरत्वस्य कार्ये उपचरणे स्वागत्याभावात् । जीवमेदस्याविद्याकल्पितत्वाभावाच्च आत्मपर्यन्तस्य स्वावधिकस्य ॥
यद्वा जीवपर्यन्तस्येत्यर्थः नास्मिन्नाक्ये वशीकार्यतया परत्वे निर्दिष्टक्रमो विवक्षितः, किंतूपकरणायतया प्राधान्यम् अत
एवीह ' आत्मानं रथिनं विद्धि ' इति शरीरापूर्वाभिर्देशः । उपासनोपकरणकोटिनिवेशः परस्य कथं अत्यन्तत्वात्
परस्य पुरुषत्वमात्रं ह्यु न परमत्वं तत्कथमश्रुतपरमशब्दाद्यार्थोक्तीकार इत्यत्राह—सखत्त्विति । उपासननिर्वाहकत्वात्
वशीकार्यत्वमित्यर्थः ' सा काष्ठा ' इति श्रुतिवाक्यलब्ध व्याचष्टे वशीकार्योपासनेति । वशीकार्यशब्द उपायविशेष
भ्यक्तः रूपितेष्वर्थेषु परत्वेन रूपितस्य पदस्यात्राकथनाद्व्ययमाणपरिशेषातिष्ठितत्वात् परिहर्तुं ' सा परा गतिः ' इत्यने-
नैव पारत्वरूपितपदस्यापि प्रतिपादितत्वमाह—परमेति । ' पुरुषान्नपरं किञ्चित् ' इत्युपायकोटिकाश्रुतमस्मात्परं न
विद्यत इति व्यतिरेक उक्तः ' सा काष्ठा ' इत्यनेन अयमेवोपायकाष्ठाभूत इत्यन्वय उक्तः, इन्द्रियादीनाम्पुण्यभूत
त्वमात्रमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं ' परागतिः ' इति प्राप्यत्वमुच्यत इत्यर्थः ' यस्मात्परं नापरमस्ति ' इत्यादिश्रुत्यैका-
र्यावगमात् स्वस्मात् परान्तरार्हत्तस्य परमात्म वमर्थोच्छिद्यमिति चाभिप्रायः । सर्वनियामकादस्मात्परं न उपायका
ष्ठात्वोपपादनार्थमन्तर्थाभिप्रायः प्रपादीयते तथेति । दैवमिति कर्मवाऽकर्माराध्यमि श्रादिक वा विवक्षितं स्यात् इत्यत्राह
दैवममेति । ' न दैवकेशवात्परम् '—

श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेय मयापि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाश्रुतिः ॥

नारायणस्यचाङ्गानि सर्वदैवानि चाभवन् । अन्यानि सर्वदैवानि तस्याङ्गानि महात्मनः ॥

इत्यादिप्रयोगादित्यभिप्रायः । परमपुरुषस्याप्युपासननिर्वकत्वमस्तु, कथं सर्वसात्परस्य अनीश्वरेण सशरिणा वशीकर्तुं
शक्यव शक्यश्चेत्प्रकारोऽपि क्वचिच्छ्रूयते नच श्रूयते ' यच्छेद्वाङ्मनसी प्राह. ' इत्यादयनुपलब्धोऽस्यत्राह— तस्य-
चेति । ' यच्छेद्वाङ्मनसी ' इत्यादौ तस्य वशीकार्यत्वध्वजं दर्शयिष्यते । कथमव्यक्तशब्देन शरीराद्यस्वरूपकविन्य
स्वामिधान रूपकविन्यस्ताभिधानान्तरं किं न स्यादिति शङ्कायामत्यक्तशब्देन शरीरस्याभिधानं परिशेष्यति इति ॥

श्रीभाष्यम्

शरणं गच्छ' (गी.१८.६१.६२) इति । तदेवम् 'आत्मानं रचिनं विद्धि' [क.२.१.२.३] इत्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' (१.२.१७) इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिधायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात्तदव्यक्तशब्देनोच्यत इति निश्चीयते । अतः कापिलतन्त्रसिद्धस्य प्रधानस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नचान्न तत्तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' (१.२.१७) इतीन्द्रियेभ्योऽर्थानां शब्दादीनां परत्यकीर्तनात् । नहि शब्दादय इन्द्रियाणां कारणभूतास्तद्दर्शने । 'अर्थेभ्यश्च परं मनः' (फ.३.१.२.१०) इत्यपि न तत्तन्त्रसङ्गतम्, अकारणत्वादेव ; तथा 'बुद्धेरात्मा महान्परः' (१.३.१०) इत्यप्यसङ्गतम् 'बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वम्याभिधानाभ्युपगमात् । नहि महतो महान्परस्सम्भवति । महत् आत्मशब्देन विशेषणं च न सङ्गच्छते । अतो रूपकविन्यस्तानामेव

श्रुतप्रकाशिका

तदेवमात्मानमिति । प्रथमप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य तस्य ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वाविवादोऽपि क्वचिदस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । वशीकार्यतया परत्वमुपपादित, कारणत्वेन परत्वस्यानुपपत्तिमाह-नचात्रेति । प्रत्यभिज्ञानाभावमुपपादयति इन्द्रियेभ्य इति । तदेव विवृणोति नहीति । अकारणत्वादेवेति । 'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था' इत्यत्र तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानव्युदासहेतोरिवेत्यर्थः । अहङ्कारद्वारा बुद्धेः मनःकारणत्वसम्बन्धात् 'मनसस्तु पराबुद्धिः' इत्येतां क्लृप्त्या शक्यमिति तदनादरेण 'बुद्धेरात्मा' इत्यथानुपपत्तिमाह-तथेति । बुद्धेशब्देन महत्त्वमभिधीयते, ततः क्रियमित्यज्ञाह-नहीति । समष्टिव्यष्टिविभागन परत्वोपपत्तिरिति चेन्न तत्कर्मणेन निर्वह्यस्वरूपात्, इन्द्रियादिपुकार्थान्तरेण समष्टिव्यष्टिविभागादर्शनात् रूपकत्वात्वे पृथङ्निर्देशाभावाच्च अनुपपत्त्यन्तरम् ए-महत्त्वआत्मकत्वेनेति आत्मशब्दः स्वतन्त्रेनैकान्तः अगत्या क्वचित्सत्त्वात्परत्वावधारणम् । अवयवशक्त्या स्वकार्यव्याप्तिपरत्वेऽपि महत्त्वादिप्रधान एवावयवार्थप्रकर्षात् महत् आत्मशब्दाविशेष्यत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मवर्हात्मनश्चैत मनसदसदात्मकम् । मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमतारमीश्वरम् ॥

महान्तमेवचात्मानं सर्वैर्णि त्रिगुणानि च ।

इति स्मृतिषट्प्रक्रियाप्रत्यभिज्ञाना-महच्छब्दो महत्त्वपरः नत्याभविशोऽत्रक इति चेत् न श्रुतविद्विषयार्थेनोऽङ्गिमहत्त्वपरत्वस्य चोक्तत्वादहङ्कारस्यानुक्तत्वात् स्मृतौ मनोऽहङ्कारमहत्त्वमिषोक्तत्वादिन्द्रियार्थबुद्ध्यानां परत्वस्यानुक्तत्वात् श्रुतौ स्मृत्यर्थप्रत्यभिज्ञानाभावा-मनसोऽहङ्कारमुद्वह्येत्यस्य तन्त्रप्रक्रियाविरोधप्रतीतिः, पूर्वपक्षिणैव परिशेषादनस्यादुक्तत्वाच्च ॥

ननु महच्छब्दस्या भविष्यणवर्णनेति 'महत्परम्' इति निर्देशेनयुक्तम् अविवाह्यमन इत्येव निर्देष्टव्यमिति चेन्न, विशेषणवाचिपदेनापि प्रकृतविशेष्याभिधानदर्शनात् तदेवत्तादृशत्वेन 'प्रगतिर्धोऽयम् आरुढः' अश्वासनाद्विष्णुमिन्द्र इति अष्टदशैवी पुरुषो मूढः मृदादमूढ आदरणीयः इत्यादौ रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणमित्येतादृशमेतदुक्तम्भक्तीत्यननाश्रितम् । इति शब्दाप्रयोगोऽतिविप्रकर्षात् दर्शयति चेति सूत्रलण्डोपादानम् । तदेव वशीकार्यत्व परत्वमेव 'एष' इत्यादिश्रुतेः 'न प्रकाशत' इत्युक्ते कथामित्येषाया

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टान्वा इव सारथे ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनसस्सदा शुचिः । न स तापदमाप्नोति संसारचाधि गच्छति ॥

श्रीभाष्यम्

'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' बुद्धिं कर्तारं महत्यात्मनि नियच्छेत् । 'तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि' [१.३.१३] तं कर्तारं परास्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । ध्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एयंभूतेन रचिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थः ॥

अव्यक्तशब्देन कथं व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम् ? तत्राह—

सू-२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.१.१)

शुभ्रप्रकाशिका

ब्रह्मो मनो महतोर्मध्यगत-वरूपार्थसामर्थ्याद्दहङ्कारपरः । तर्हि तस्य-यावत्वात् 'मनसस्तु परा बुद्धिः' इत्यत्रापि बुद्धि-शब्दस्याहङ्कारपरस्य । तदर्थ्यास्तिवाते नवाव्ययम् ; स्वप्न-धीविरोधात् 'अथ बुद्धिशब्देनाहङ्कारं श्रूयुः तथाऽपि तन्त्र-सिद्धस्याहङ्कारस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ बुद्धिशब्देन व्यवहारमायात् महच्च नतन्त्रसिद्धिभिह प्रत्यभिज्ञायते आत्मशब्देन सामानाधिकरण्यात्' इतिह अन्तिमसूत्रव्याख्यानं तैत्तम् । अथोच्येत, तत्र यद्यपि मनो महतोर्मध्यगते बुद्धिशब्दः तथाऽपि नाहङ्कारपरः महच्छब्दस्या-मशब्दोपपदार्थोऽतएव महत्त्वविभाषायक-वाग्भावादि । ॥

तर्ह्यत्रापि सप्तम्यन्तमहच्छब्दस्यापि आ मशब्दोपवीडितत्वेन महत्त्ववोपस्थापक-वाग्भावात् मनो महतोर्मध्यगत-वरूपमर्थसामर्थ्यं न विद्यते । यद्यत्रोपपदं नपीडकम्, तर्हि तत्रापि पीडनासामर्थ्यात् 'मनसस्तु परा बुद्धिः' इत्यप्यहङ्कार उक्तत्वात्, ततश्चाधिकरणप्रयासवैयर्थ्यमेव स्यात् तन्त्रप्रक्रियास्वर-बहिर्द्वैरित्यलमनेन । ज्ञानमात्मनीत्यस्यार्थमाह बुद्धिमिति । वाचो मनसि नियमन, मनोऽननुगुणप्रवृत्तिवैयर्थ्यापादनम् । मनसो बुद्धौ नियमन अच्यवसायाननुगुणप्रवृत्ततापादनं बुद्धिः अर्थेषु हेयताध्यवसायरूपा, तस्याबुद्धेरामनियमन नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थं विषय-वापादनं शान्ते स्वतःकर्मिषट्कप्रतिभेदे शान्त आत्मनि महत् आत्मनो जीवस्य नियमन नाम तच्छेषताप्रतिपत्तिः शैव परस्यापि वशीकरणं भवति । नतदिति निर्देष्टव्यम् आ मशब्दस्य पुल्लिङ्ग-वाच्यत्वं चामपरामर्शं वादित्यत्राह—व्यत्ययेतदिति । नपुंसकलिङ्गतेति । अत्र तदिति व्याख्येयपदं 'सुप्तिपुपमहालिङ्गनराणां कालहलक्षस्वकर्तृयङांच व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि नसिद्धपति बाहुळ्येन' इति शाब्देरुक्तलिङ्गव्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गतेत्यर्थः ॥

नन्वस्मिन्मन्त्रे रूपकरूपितानां वशीकरणप्रकार उच्यते इत्युक्तम् विषयाणां शरीरस्य चात्रनियमनानुत्प्रेरितिवेत्त, तन्नियमनस्यार्थसिद्धत्वात् । विषयाणां नियमनहिनाम तदसन्निकापन, शरीरस्य नियमननाम सार्विक होरण परिशोधनं नहि दूरतोऽनुगुणव्यवस्थया दुष्टाहारसेवा मलिनमनस इन्द्रियादिनिमन संभवति, अतोऽर्थसिद्धत्वेह कण्ठोत्थयमावः तन्नित्तमिदं विषयसन्निधिविषयजनं सार्विकआहारसेवनं च योगाद्युपादानकाले रुपाद्यम् तदानीं वक्त्रहारादिकं शान्द्रियाणां नात्यन्तव्यापारनिषेधः । अत्यन्तनिषघस्तु योगकाल एव कर्तव्यस्य नियमनस्यास्मिन्मन्त्रे विधानात् 'इन्द्रियेभ्य' इत्यस्मिन्मन्त्रेऽपि वशीकार्यत्वे परस्य विवक्षितमिति तन्त्रसिद्धकार्यकारणतत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावात् रूपकरूपितेषु परिशिष्टे शरीरमध्यकशब्देनोच्यते इति स्थितम् ॥

उत्तरसूत्राङ्गमाह—अव्यक्तोति । पारिधीयाच्छरीराध्यक्तशब्दोऽर्थोऽव्यक्तमाधिनरुति उत्पन्नमाधिकरणमा-येन उत्पन्नस्यशरीरशब्दानुगुणमध्यक्तशब्दे नेये तन्त्राध्यक्तशब्दस्य शक्तिः कथमित्यपेक्षायामाहेत्यभिप्रायः ॥

श्रीभाष्यम्

भूतसूक्ष्मव्याहृत एतस्याविशेषमापन्नं शरीरं भ्रमति; तदव्याहृतमिह शरीरावस्थम-
व्यक्तशब्देनोच्यते । तदहंत्वात्-तस्याव्याहृतस्याच्छिद्वस्तुन एव विकारापन्नस्य रथयत्पुरु-
षार्थसाधनप्रवृत्त्यहंत्वात् ॥

यदि भूतसूक्ष्ममन्याकृतमभ्युपगम्यते; चापिलतन्त्रसिद्धां पादाने षः प्रक्षेपः तथापि हि
भूतकारणमेवान्यक्तमित्युच्यते; तन्नहि-

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् (१.४.३)

परमकारणभूतपरमरूपाधीनत्वात्तु योजनप्रवृत्तसूक्ष्मम् । एतदुपतं भवति न ध्यमध्यवत्
; तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाभ्युपगच्छाम; अपि तु परमरूपशरीरतया तदात्मकत्व-
धुतप्रकाशिका

सू-२ सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् (१.४.२)

द्रव्यैक्यलक्षणसम्भवात् काय कारणशब्दोपचार इत्याह—भूतसूक्ष्ममिति । कारणभूताव्यवत् कार्यवाप्ति-
शब्दोपचारः किं न स्यादित्यत्राह—तदहंत्वादिति व्याख्येयस्मात् तच्छब्दस्य इत्यस्य अनदिष्ट । सूक्ष्मं च स्व-
न्दनोपस्थापितं स्थूलावस्थं शरीरमव्यक्तशब्दावधयतया बुद्धिस्यम अनस्तथापचाच्चिद्व्यपराप्रश इति भावः । अ-
स्याद्वयानुगतवस्तुलक्षणनिमित्तमाकारमाह—आचन्द्रस्तुनइति । शानरुद्धाच्चविकाररूपाकारापत्तिश्चन्द्रस्तुनोऽप्यसि
तदव्याहृत्यवधमच्चिद्वस्तुन एव विकारापन्नस्य युक्तम् । अहंत्व कायापेक्ष तद्विशेष प्रकरणासङ्गमभिप्रेत्याह—पुरषार्थविति
औपचारिक वा विशेषेऽपि पुरुषार्थप्रवृत्त्यनहंत्वरूपायावशेषात्, ततएवाव्यक्तस्य प्रशाकाय वायागाद्य न कारण कार्या
पाराच्छरीरशब्दो भूतसूक्ष्मपरवेन व्याख्यान इत्यर्थः ॥

यादवप्रकाशावास्तु—सूक्ष्मं शरीरमिह एवमे तस्याव्यक्तशब्दाह वात् । पूर्वत्रापि तदव रथ जन रूपत लोकान्त
प्रतिरपि त्रिशक्तत्वादिति व्याख्येयते । तदुक्तं च उपक्रम स्थदरागदस्य स्वरसत्सूक्ष्मशरीरप्रतिपत्तिहेतुत्वात् 'यच्छे-
द्वाब्जनसोप्राहा' इत्यादिना पुरुषार्थसाधनप्रवृत्तिविशेषप्रतिपादनं पुरुषं तदात्मकं च रथं चिरं च मू रथत्वेन रूप
णमित्यवगममाह । पुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्येह गति स्थूलशरीरस्य लोकान्तरप्राप्तिं पलातुमवापैति त साधनस्य सूक्ष्मदेहस्य
नोपेयायुगानाहंता । अतोऽव्यक्तशब्दमात्रस्वारस्यादपि उपक्रमस्थशरीरशब्दस्वारस्यादुपायदशायामपयोग्यप्रतीतिस्वारस्याच्च
यसौ एव सूत्रार्थ इत्येवमिप्रायेणाह—रथयत्पुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यहंत्वादिति ॥
उत्तरसूत्रशङ्कामाह—यदीति । भूतकारणमेवेति । त्वयाऽप यदभ्युपेतं भूतकारणमेव तदेवेति मयः ।

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् [१-४-३]

नोह प्रयोजनवत्त्वाप्रयोजनवत्त्वे वादित प्रधानाङ्गीकार प्रधानवाटदूषण च रथाहमित्येह तदर्थं परिहृत
नवतीत्यत्राह—एतदुक्तमिति । तदात्मकत्वविरहेणेति । नाभ्युपगच्छाम इत्यव्यक्त तदधीनशब्दस्य प्रवृत्तिमात्रे

श्रीभाष्यम्

यस्य तेजदशरीरं यस्य वायुदशरीरं यस्याकाशदशरीरं यस्याहृद्दशरीरं यस्य बुद्धिदशरीरं यस्यान्यक्तं दशरीरं यस्याक्षरं दशरीरं यस्य मृत्युदशरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृत पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः (७.खण्ड) तथा ' भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं त्रिभिर्दे पराम् जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं हृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यकिञ्चिदस्ति धनक्षय । मयि सर्वं भिदं प्रोतं सूत्रे भणिगणा इय ' (गी.७.४,५,६,७) इति, व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च (वि.१.२.तट) ' प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्तान्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभाधेतौ लीयेते परवात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः' (वि.६.४.३९,४०) इति च

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१-४-४)

यदि तन्त्रसिद्धमिहान्यक्तमविवक्षिष्यत्, श्येयत्वमवक्ष्यत् ; व्यक्तान्यक्तविज्ञानात् ' मोक्षं वदद्विस्तान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां श्येयत्वाभ्युपगमात् न चास्य श्येयत्वमुच्यते ; अतो न तन्त्रसिद्धस्येह प्रहणम् ॥

' अदाय्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरस नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तमहृतपरं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ' (षट्.१.३.१०) इत्यन्यक्तस्य श्येयत्वमनन्तरमेव वदतीत्यं श्रुतिरिति चेत्-तत्र प्राज्ञ, -परमपुरुष एव ह्यत्र श्लोके निचाप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, ' विज्ञानसारधिरेस्तु मनः प्रप्रहवाधरः । सोऽध्वनः पारमाश्रितो तृद्विष्णोः परमं पदम् ' (१.३.९) ' एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रण्या बुद्ध्या सूक्ष्मया

सू-५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् (१-४-५)

भुतप्रकाशिता

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१.४.४)

व्यक्तान्यक्तशेषानादिति साङ्ख्यग्रन्थ एव स्ववाक्ये निवेशितः ॥

सू-५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् [१.५.५]

अन्यक्तस्य श्येयत्वमिति । व्यक्तधर्मभूतशब्दादिनिषेधानामव्यक्तपर्यवसानस्य ' श्येयत्वोक्तौ च सामान्येन यत्तच्छब्दानेर्दिष्टमपि कारणमव्यक्तमिति भावः । विज्ञानसारधिरिति । अनेन श्येयस्य प्रागक्ष्य परमपुरुषसाधारणविष्णुशब्देन प्रकृतत्वं दर्शितम् । एष सर्वेऽप्यिति । ' निचाप्य ' श्येयत्वस्य ज्ञानस्य ' दृश्यते ' इति शब्देन प्राग्विषयतया प्रकृतत्वं दर्शितम् अत्रान्तरलोक्यपरिहारपरऽस्मिन्नेव परमप्रकृतपूर्वपक्षयुक्तिनिर्वाहार्थेऽहं-अत

श्रीभाष्यम्

‘क्षमदर्शिभिः’ (१.३.१२) इति प्राहस्यैव प्रकृतत्वात् । अत एव ‘पुरपात्रपरं किञ्चित्’ (३.१३) इति न पञ्चविंशकपुरपातिरिक्ततत्त्वनिषेध । तस्य च परमपुरपस्याशब्दत्वाद्यो धर्माः ‘यत्तद्रेदयमप्राहम्’ (मु १.६) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः । ‘महत.परम्’ इत्यपि ‘बृहदेरात्मा महान्परः’ इति पूर्वप्रकृताज्जीवात्मनः परत्वमेवोच्यते ॥

सू-६ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च (१.४.६)

अस्मिन्प्रकरणे त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः ज्ञेयत्वेनैवोपन्यासः, तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते, नान्यस्याः कादे । तथाहि नाचिवेता मुमुक्षुस्सन्मृत्युपद्वत्त्वे वरत्रये प्रथमेन वरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादिनीमात्मनि पितृस्समनस्कां प्रतिलभ्य द्वितीयेन मोक्षोपायभूतां नाचिकेताम्विद्यां ववे-‘सत्त्वमग्निं स्वर्ग्यमग्नेऽपि मृत्यो प्रभृतिं तं श्रद्धाघानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण’ (कठ.१.१.१३) इति ।

श्रुतप्रकाशिका

एवेति । स्वर्गधर्मनिषेधामव्यक्तपर्येषानचोक्तस्यादृश्यत्वाद्यधिकरणे परिहृतत्वमाह—तस्यचेति । महत् परवाद्यत्वं महत् विवक्षितमित्यत्राह—महत्इति । इन्द्रियादिपरिचरयत्वरक्षणप्रदा यविवक्षाऽतिशयात् महत्त्वं न आत्मनिर्देशः ॥ प्रकरणस्य प्राश्निकपरत्व नास्ति प्रधानस्यापि प्रतिपाद्यमानत्वात् । तस्मात्प्राश्निकत्व न प्रधानपरवविरोधीत्यत्राह—सूत्रकारः

सू-६ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च [१.४.६]

प्रथमचशब्दो हेतुसमुच्चये द्वितीयश्चशब्दः प्रश्नापन्यासयोस्तमुच्चये कथमत्र उपयास, प्रश्नवाचयति मुक्तमात्र विषयमिति शङ्कायां प्रतिवचनप्रकारेण प्रश्नार्थस्य विषयत्वात् इति भाष्येन उच्यते । अत्रापि उच्यते—‘एवमुपन्यास इति व्याख्येयपदम् । एवपदस्याच्चे ज्ञेयत्वेनेति । ‘ज्ञेयत्वावचनाच्च’ इति पूर्वसूत्रस्येवत्वमेव च-त्वेन परामुद्रयन इत्यर्थं, तदुपवादायति तथाईति । प्रथमवरवरण द्वितीयवात् ‘अत्ता चराचरग्रहणात्’ इत्यधिकरणे विस्तृतत्वादिह प्रतिलभ्येत्येन साक्षत तत्र साक्षितवाद्द्वितीयवरवरण निरूपणं दर्शयति द्वितीयेनेति मोक्षोपायभूतामिति । नाचिकेताम्विद्याया मोक्षोपययमग्निद्वारा भवति, एष तस्य परमात्मत्वात्पुनश्चानुसृतम् । तयोर्ह तदुभय युयते ‘लोकादिमग्निं तमुदाच तस्मै’ इत्युक्तस्य ब्रह्मजज्ञः देयमीड्य विदित्वा निचाप्येमां शान्तिमत्यग्नेमीव’ । त्रिणाचिनेतस्त्रयमेताद्विदित्वा य एवविद्वान् चिनुते नाचिकेतम् । सम्युपपाशात्पुनः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके’ इति वाचयेन परमात्मत्वात्पुनश्चानुसृतम् नर भांगिनिविदाशानपूर्वक चिन्त्वा नस्य शोकातिगत्वमुक्तम् ‘यो या एता ब्रह्मजज्ञात्मभूता चिन्ति विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् । सप्य भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः फरोति तद्येन पुनर्न जायते’ इति वाचयेन ब्रह्माणकचेतनदृष्ट्या या तादृशदवत् ऽपि इत देन याऽनुसृतानपूर्वकमग्निचिन्तनस्यापुनर्भवहेतुभूतप्रणोपासनद्वारा मोक्षप्राप्तिर्दृष्ट्या, तृतीयवरवरणस्याप्यनुसृतानपूर्वकत्वात् द्वितीय

श्रीभाष्यम्

स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोऽभिधीयते, 'अमृतत्वं भजन्ते' (कट.१:१.१३) इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावध्ववणादुत्तरत्र क्षयिकफलकर्मनिष्ठादर्शनाच्च; 'त्रिणाचिकेतस्त्रिमिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु' (१.१.१७) इति च प्रतिवचनान्त । तृतीयेन घरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपायस्वरूपमुपेक्षस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टम्- 'येवं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतादृशामनुक्षिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव घरस्तृतीयः' (१.१.२०) इति । पचं मोक्षे पृष्टे तदुपदेशयोग्यतां परीक्ष्योपदिदेश, 'तं दुर्दशं दमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (कट.१.२.१२) तदेवं

श्रुतप्रकाशिका

स्वर्गशब्दोक्तमुपादाय तत्र व्याख्येयस्य स्वर्गपदस्य प्रकृत्यर्थे व्याचष्टे स्वर्गेति । मोक्षशब्दे मोक्षस्वानपरः, लोकाशब्द-सामानाधिकरण्यात् भाष्ये तत्रस्थस्य इति वक्ष्यमाणत्वाच्च, सर्वशब्दस्य मोक्षवाचि-व्योपपादकः परमपुरुषार्थलक्षणशब्दः स्वर्गशब्दस्य प्रकृत्युल्लोपलक्षणत्वात् मोक्षस्य निरवधिकानन्दरूपत्वाच्च, स्वर्गशब्दवाच्यत्वमिति भावः । प्रसिद्धस्वर्गपरत्वं किं न स्यादित्यत आह-अमृतत्वमीमीत । तत्रस्थस्येति । 'स्वर्गलोका' इति बहुव्रीहिः निरतिशयसुखरूपपरमव्योमसा इति भावः मोक्षवाचि-हे-वन्तरमाह-उत्तरत्रेति । द्वितीयवरवरणप्रश्ने 'श्रोऽभावात्मस्य यदन्तर्गतं सर्वं त्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव' इति तथा 'जीविष्यामो याचदीशिष्यासि त्वं तरस्तु म चरणीयस्स एव' इति नचिकेतसैव क्षयिकलस्य निर्दिष्टत्वात् क्षयिकत्वमुक्तेन नचिकेतसः क्षयिकत्वस्य पृष्टेः इत्यर्थः ॥

द्वितीयवरवरणप्रतिवचनान्तगतं हे-वन्तरमाह-त्रिणाचिवे तद्वति । त्रिणाचिकेतः 'अयं याव य-पवते', इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी, त्रिकर्मकृत् यजनध्वयनदाकृत् । पाक्यशहवियंशसोमयशकृदा त्रिमिः अग्निभिर्हेतुभिः । सान्धं परमात्मोपासनेन संबन्ध प्राप्य जन्ममृत्यु तरतीत्यर्थः 'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यनेनकार्थ्यात् तर्हीनेनेति । 'येवं प्रेते' इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तजीवस्वरूपमात्रप्रश्नपर-वच्युदासावाह-मोक्षेति । अत्रोपायेपेयप्रश्नो गर्भितइति भावः, प्रतिवचनप्रकारेण प्रश्नार्थस्यावगन्तव्यत्वात् 'प्रेते परित्यक्तचरमशरीरे' इत्यर्थः 'न प्रत्ये संज्ञाऽस्ति' इति प्रयोगात् । अन्यथा पूर्ववरद्वयवरणानुपपत्तिर्हेतुः पूर्वमुक्तत्वादिपु कष्टोक्तः । इत् च विस्तरेणोपपादविध्यामः । आत्मप्रकरणे नाचिकेतो मरणं मानुषाक्षीः' इति मरणशब्दश्चरमशरीरविशेषपरः उच्यतेतरेव

पञ्चविंशतितत्त्वह्य-परमात्मा भवेत्सृत् । समुत्सस्तन्वसन्तानान् परेण समतां ब्रजेत् ॥ इति परमात्मसाध्यायने मुक्ते मृतशब्दस्य कपिलानुसिवादे प्रयुक्तत्वात् 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा' इत्यारभ्य 'घृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यप्राक्षीः' इत्यनेनो-यमान दुरवगमत्वविविधप्रलोभनप्रश्नप्रतिषेधादिकर्ममिप्रेत्याह-तदुपदेशयोग्यतां परीक्ष्येति । 'दुर्दशं द्रष्टुमशक्यम् । कुत, गूढं गुणत्रयतिरोहितत्वात् अनुप्रविष्ट शरीरानुप्रविष्टं तथापि गुहाहितं हृदयगुहागत गह्वरेष्ठ, गह्वरेष्ठम् तदन्तर्गतं यस्तुनि स्थितम् जीवान्तास्थितमित्यर्थः । जहातिविपुपदिदेशेत्यन्वयः 'येवं प्रेते' इत्यादिवाक्यस्य जीवमात्रप्रश्नपरत्वे परमात्मविषयतया प्रतिवचनवैषम्यं स्यादित्यभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये स्वोक्तमर्थप्रतिपत्तयमापि विशदयति तदेवमिति । 'अध्यात्मयोगशब्दः प्राशस्यरूपविषययोगात्' ॥

श्रीभाष्यम्

‘सामान्येनोपदिष्टा नाचिकेताः प्रीतस्सन् ‘देवं मत्वा’ (१.२.१२) इत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राध्यभूतस्य देवस्य ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन’ इति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ (१.२.१२) इति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ—‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्माः कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्भ्रूयाच्च यत्तत्पश्यासि तदृद’ (१.२.१४) इति । एवं सकलेतरार्ततानागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणे त्रये पृष्टे प्रथमं प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं तदन्तर्गतं च प्रामृश्यरूपं वाचकरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयःप्रणवं तावदुपदिदेश

श्रुतप्रकाशिका

भिप्रयन्नाह—वेदितव्यतयेति । ‘तं दुर्दर्शम्’ इति मन्त्रेण त्रितयमप्युच्येत् श्रोतव्याभावात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिरिति शङ्काऽनोदनाय प्रश्नाकांक्षा प्रयोजने दक्षिते सामान्येनेति । स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छेति च । पुनः पप्रच्छ इति पाठः उपायोपेयोपेतृणा प्रयाणामपि सामान्येनोपदिष्टत्वात् स्वरूपशोधनाकांक्षाऽपि सर्वसाधारणी ताक्यं ‘अन्यत्र घर्मात्’ इति मन्त्रेण परमात्मत्रयविषयप्रश्न इति शङ्कया प्रश्नस्य त्रितयविषयत्वमनुमापणप्रयोजने दर्शयन् तदनन्तरमन्त्रस्यापि त्रितयविषयत्वमाह—एवं सकलेतरेति । कालत्रयसम्बन्धिर्वाहो वक्ष्यमाणत्रितयस्याप्यस्ति ताक्यं विलक्षणत्वमिति शङ्काश्चुदिसार्थ इतरशब्दः वर्तमानशब्देन कृताकृतशब्दो व्याख्यातः प्रारम्भप्रसमाप्तिह वर्तमानमुच्यते—‘अन्यत्र’ इति वैलक्षण्यं विधाक्षतम् । घर्मः उपायः, धर्मादन्यत्र प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः, अधर्मः घर्मतरः, उपेयः । अधर्मादन्यत्र प्रसिद्धसाध्यविलक्षण परलयत्यर्थः । अस्मादिति सुद्वयस्यैव साधको विवक्षितः । कएवोपेता सर्वे प्रसिद्धोपेतुसाधकविलक्षणः साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपवाच्यं । कृताकृतत्वादिर्धर्माधीना विशेषणम् । कृताकृतादधर्मादेर्विलक्षणं यत् भूताद्भ्रूयाच्च घर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः ॥

यद्वा घर्मादधर्माद्य अन्यत्र यदिऽनुपासनप्रश्नः, पुण्यापुण्यरूपसाधनविलक्षणं वादुपासनस्य कृताकृताकृतात् मत्वाया न्यत्र ददिति कालपरिच्छिन्नप्रत्येयं पृष्टम् । उपपुरापि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्भावाच्च, ततएव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः । तदन्तर्गतं च प्राप्नृम्वरूपमितिह वक्ष्यते त्रयइति । यत्तच्छब्दै त्रितयपरिविति भावः ॥

ननु घर्माधर्मासाध्यत्रिकालवर्तिविलक्षणपरमात्मविषयोऽय मन्त्रः, किं न स्यात् ! उच्यते—घर्मादन्यत्रेदुक्ते तदसाध्यत्वप्रतीयेने, नदादृष्टादृष्टदृष्टमित्युक्ते सल्लदृष्टासाध्यत्व दृष्टस्य प्रतीयेते । घर्माधर्मादिविलक्षणद्रष्टव्यविषयप्रश्नस्यादिति चेत्, प्रयोजनाभावात् कृताकृताकृताद्भ्रूयाच्चान्यत्रेत्यनेन कालपरिच्छिन्नार्थविलक्षणं वस्तुदृष्टं स्यात्, ततश्च घर्माधर्मविलक्षणप्रश्न विफल एव, घर्माधर्मोपायस्य कालपरिच्छिन्नत्ववदन्तरत्वात् इतोपायोदेतुर्विद्वत्प्राप्तुः । प्रणवं प्रशस्यति । ‘सर्वे वेदा’ इत्यादिपाठयपोचपरब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशस्येत्यर्थः, ‘तत्ते पदे संप्रेहेण प्रप्राप्त्योमिति’ इति प्रणयन ब्रह्मप्रतिपादनं मुच्यते । प्राप्यस्वरूपमिति । पदशब्दः पद्यत इति श्रुतत्वात् प्राप्यवार्थाति भावः । तदन्तर्गतं प्रणवव्याख्यान्तर्गतम् प्रणवव्याख्येकदेशम् प्रणवैकदेशव्याख्योपेता जीवः ॥

यद्वा प्राप्यं प्रणवव्याख्यं परमात्मनः प्रकाशत्वात्तन्तर्गतमित्यर्थः । पार्श्वदृष्टीवत् प्राप्यव्याख्यत्वात् पदशब्दव्याख्यान्तर्भूतत्वमिति भावः । वाचकरूपं चोपायमिति । उपायोपायव्याख्यप्रणवस्योपायत्वं, उपायोद्दिष्ट्यान्तर्भावाच्च पदशब्दश्च

धीभाष्यम्

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि मर्याणि च यद्वदन्ति । यद्विच्छन्तो ब्रह्मसर्वं चरन्ति तत्ते पदं संप्रहेण प्रीम्योमित्येत ! (षट्.१.२.१५) इति । एवमुदिश्य पुनरपि प्रणयं प्रशस्य प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्स्वरूपमाह—‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ (षट्.१.२.१८) इत्यादिना प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्वरूपम् ‘अणोरणं दान्’ (१.२.२०) इत्यादिना ‘क इत्या वेद्यप्रसः’ (१.२.२५) इत्यन्तेनोपदिशन्मध्ये ‘नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन’ (१.२.२३) इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह ‘श्रुतं पिबन्तौ’ (१.२.१) इति चोपास्यस्योपासकेन सहायस्थानात्सूपासतामुपस्था ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ (१.२.३) इत्यादिना ‘दुर्गे पथस्तत्कथयो वदन्ति’ (१.२.१४) इत्यन्तेनोपासन-कारमुपासीनस्य च वैष्णवपरमपदप्रतिममिधाय ‘अशश्वदमरुपशम्’ (१.२.१५) इत्यादिनोपनन्दनम् । अतएवयाणामेवात्र भेयस्त्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च, तस्मादेव तान्निप्रक-स्यान्यकस्य ग्रहणम् ॥

धृतप्रकाशिका

वाच्यस्मरणोपायः ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्’ ‘ओमित्यात्मानं ध्यायय’ ‘ओमित्यनेनैवारेण परमपुरुषमभिध्यायीत’ इति ध्यानोपायवतिह प्रणवस्यागम्यते ‘तपांसि ज्ञानप्रधाना उपरिभागा’,

ननु तत्ते पदं प्रवीमि इति ताप्यस्वरूपपरत्वाह प्रतीयते, त कथं त्तिररुधने ताप्यं कथं ब्रह्मणि विज्ञेय-प्रतिश्रुते तदनुवाचिनां विशास्यवर्तिषः, तदुपपुच्छत्वाद्युत्तरत्र निरूप्यमाणं यच्च अर्थतः प्रतिश्रुतं वार्तिद्विरिति चेत् इहापि ब्रह्मवेदनो-योगिवात् उत्तरत्र प्रतिपाद्यमान-वाच्य, उपायोपेक्षारपि प्रतिपद्यते । न क्वचिदुच्ये गदिमात्रा किन्तु पदशब्दवा-भ्यान्तर्भावश्च दर्शितः ‘एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म’ इत्यादि वाक्याभिप्रायेण ह-पुनरपि प्रणयं प्रशस्येति ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इत्यादिम-श्रद्धयस्य परमात्मरत्यानुपपत्तिं म-वान् आह-प्राप्तुः प्रत्यगात्मन इति का पुनरनुपपत्तिः ? उच्यते इदं म-श्रद्धय तावदेकविधस्य ‘न हन्यते हन्यमाने शरीरे’ इत्येताद्विचरणरूपं वात् द्वि-वमन्शस्य । ‘हन्ता चेत्’ इति म-श्रद्धय जीवित्तय एव लोकस्य परमात्मनि हन्तृह-तव्यमावप्रतिपत्त्यमात् त प्रपेक्षानुप-पत्तेः । परमा माहि प्रत्यशागोचरः, कथं तस्मिन्वध्यतादिप्रतिपत्तिः, अहमेन हान्मि अयं मां हन्तृमागच्छति इति धर्ष्य-चातुकमावाभिमानोहि जीवविषय एव देहिना ॥

ननु ‘नास्य जयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते’ इति व-परमान्यापि हननप्रतिषेध उपपद्यते इह तु लोकभ्रा-न्तिरन्यत्र प्रतिपद्यते ‘हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्, उभौ तौ न विजानीतो’ इति परमात्मनि वृष्य-चातुकप्रान्तिनं कस्याचिदप्याह अतोऽनुवादनिषेधावनुपपत्तौ ‘न जायते’ इति म-श्रद्धय तेनैकार्यं, अतो म-श्रद्धय-मापि जीवविषयम्, ‘अणोरणीयान्’ इत्यादेरर्थमह-प्राप्यस्येति । ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिना ‘अणोरणी-यान्’ इत्यादिना च जीवपरयोस्वरूपे कथिते ‘श्रुतं पिबन्तौ इति म-श्रद्धय तयोः प्रतिपादनवैयर्थ्यं ब्रह्मापारहारयाह-सूपासतामुक्त्वेति । एतद्वाक्यस्थोपादानं परब्रह्मव्याख्याननिरासफलकतयेति वक्ष्यामः । उपरुहृतमिति प्रकृतोपसंहार-स्यापेक्षितत्वाद्वागन्तरपरवस्थासङ्गतव्यतिथेति भावः । एतार्थं निगमयति-अतस्त्रयाणांमिती । एतार्थ-पर-इहृर-इ-म-पयं स्मा भेदेति ॥ ।

श्रुतप्रकाशिका

ननु ‘त्रयाणाम्’ इति आग्निजीवपरमात्मपरं किं न स्यात् तेषां हि प्रश्नोपयासो दृश्यते ‘सत्यमग्निं स्वर्ग्य-
मध्वेयि मृत्योः प्रब्रूहि’ ‘येऽयं प्रेतै’ ‘अन्यत्र घर्मात्’ इति त्रयाणां क्रमेण प्रश्नः ‘लोकादिमग्निं तमुवाच
‘तस्मै या इष्टकाः’ ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मं सनातनम् । यथाहि मरणं प्राप्य आत्मा द्रवति गौतम
नजायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति प्रतिवचनं च जीवविषयप्रश्नस्य परमात्मविषयप्रतिवचनवैक्यस्य प्रवचस्य विव-
क्षितत्वादुपपत्तेरिति । उच्यते—अत्रासतिविरोधेऽपि भाष्यकारोक्तार्थ एव युक्ततरः । तथाहि जीवस्तुदुपेता परमात्मन्वो
पेयः, अग्निश्चा च ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन उपायान्तर्भूता तदन्तर्भावश्च प्राकारणिकवाच्यैर्दार्शितः । अत्रापि पृथगेव विव-
त्त्वे आग्निजीवपरमात्मतदुपासनात् चतुर्णां प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् ‘त्रयाणामेव’ इत्यवधारणमुच्यते, अतोऽत्राप्युपा-
यान्तर्भावविषयज्ञातकर्मत्वात्, तथासत्युपायोपेयोपेतृणामेव व्याख्याना युक्ततरः, उपासनोपदेशश्चात्र स्फुटतरमुपलभ्यते,
‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः’ ‘नाविरतो दुश्चरितात्’ इत्यादिना केवलश्रवणादिविलक्षणः परमात्मवरणीयता
हेतुभूतः प्रकृष्टज्ञानविशेषोऽपि उपायतयाऽभिधीयते, अवधारण प्राधान्यव्यावृत्तिपरम् उपायस्थोपेयप्राप्त्यर्थतया परमात्म-
न्यन्तर्भावात् श्रित्वाविरोध इति चेत् तर्हि त्रयाणामुपन्यासः प्रधानस्याप्रतिपाद्यत्वे हेतुर्वेन न भवितुमर्हति, अर्थान्तरा-
न्तर्भावसहत्वात् प्रश्नोपन्याससमुच्चयत्रयाणामेव नष्टुपायस्य प्रश्नो दृश्यते, अतोऽवधारणोपपत्तिरिति चेत्, अस्मिन् प्रकरणे
प्रश्नोपन्याससमुच्चयस्य प्रतिपाद्यत्वे हेतुनाभावामभात्तत्वात्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्य दुर्वचत्वात् । उपायोऽप्युपेयोपन्यासः
सोऽप्यर्थतः प्रकृष्ट इति प्रश्नोपन्याससमुच्चयोऽस्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यत्वे हेतुरिति चेत्, तर्हि चतुर्णामिति वक्तव्यम् ।
शब्दतोऽर्थतश्चतुर्णां प्रश्नोपन्याससम्भवात् यदि कण्ठोक्तयैव प्रश्नोपन्याससमुच्चयो विवक्षितः, तस्य प्रतिपाद्यत्वे प्रयोक्त्वा-
त्वाभावस्य प्रतिपाद्यमानोपासनस्य एव दृष्टतया समुच्चयामावस्याप्रतिपाद्यत्वे हेतुव्यायोगात् ॥

-किंच ‘येऽयं प्रेतै’ इत्यस्य देहातिरिक्तजीवसद्भावात्तद्भावप्रश्रवणस्य चानुपपन्नं देहातिरिक्तत्वसद्भावनिश्चय
रहितस्य पितृसौमनस्याग्निव्यावक्रयोरनुपपत्तेः, अग्निप्रश्रवावयव एव ‘स्वर्गलोका अमृतत्व भजन्ते’ इति देहातिरि-
क्ताप्रमथानवन्वमवगम्यते । तन्प्रतिवचनस्य एव ‘त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु’ ‘करोति तत्रेण पुनर्नजायते’ इत्युप-
वर्णनरूपव्यावृत्तयोपयोगित्वमग्निविद्याया अवगतं सुतो देहातिरिक्ता मरुदेहसम्भवः । तस्यादपवर्गप्रकारविदेष एव संदेह
सम्भवः अतस्तत्प्रकारविशेषप्रश्नपरं वम् ‘येऽयं प्रेतै’ इत्यादिव्यावृत्तस्य युक्तम् यदीदं देहातिरिक्ता मरुद्भावात्तद्भाव
प्रश्नपरम् ‘अस्य’ ‘तं दुर्दृशीम्’ इति परमात्मविषयप्रतिवचनं च नश्यते, जीवपरयोरिव्यवशापनायं तथा प्रतिवचनं
मित्तिचिन्नं परमात्मविषयप्रतिवचनस्य एव ‘ऋतं पितृन्तो सुकृतस्य लोके’ इति जीवपरयोर्भेदप्रतिपादनेन तर्हिऽद्विधायां-
भिप्रायकल्पनाऽनुपपत्तेः । नच भेदानुवादः सर्वज्ञतायाकारेण जीववैलक्षण्यस्य लौकिकप्रमाणानुचरत्वात्, सिद्धस्य
निर्घेयोयोगाच्च । नच बुद्धिजीवपरोऽयं मन्त्रः ‘गुह्यं प्रविष्टौ’ इत्यत्रास्य मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वं पूर्वपक्षीकृत्य जीव
परमात्मपरत्वस्य भयद्विरेकास्य गौर्हीतीय इति न्यायन रिद्वान्ति वात् ‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह’ इति
हृदयायतन उपास्यतया स्थितस्य परमरूपदत्त्वात्तद्व्यवस्था तर्वादिमुच्यते इति न जीवपरत्वविषयप्रतिवचनः ‘स्योऽस्म-
मृत्युमाप्नोति’ इति वाक्यमुपसंहारगतमितदपेक्षया दुर्बलम्, अेदसामान्यनिर्घेयरूपवद्विहितेऽपेक्षेयव्यतिरिक्तविषयं
च, अतदनुत्तरेभेदविद्वद्भाभिप्रायकल्पनाऽयोगात् प्रातिवचनवैक्यत्वमेव । किंच ‘येऽयं प्रेतै’ इति प्रथमवर्णस्य प्रश्नः ।
प्रतिप्रश्नान्तरस्य दृष्टितस्य पञ्चमगण्डस्थस्य ‘हन्त इदं प्रवक्ष्यामि’ इति वाक्यस्य प्रतिवचनचामुच्यते अर्थक्रमः पाठ-
क्रमात् बलीयानिति तेन तद्भाव इति चेन्न, मध्ये जीवविषयवाक्यस्य सद्भावात् । तद्य दार्शितम् ॥

श्रीभाष्यम्

सू-७ महद्वच [१.४.७]

यथा 'युद्धेपात्मा महान्परः' (कठ.१.३.१०) इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च तन्त्रसिद्धं महत्तरं गृह्यते ; एवमप्यात्मनः परत्येनाभिधानाच्च कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

किंच 'यन्मयं च जमद्वहन्' इत्यादाविव यदा प्रतिवचनाव्यवहिताः प्रश्नाः प्रश्नाव्यवहितानि च प्रतिवचनानि स्युः, सदा क्रमतो उदयने, का देवदत्तः दण्डी, का यशदत्तः ? कुण्डली, का विष्णुमित्रः कमण्डलुमान् इति चैकैकप्रश्नानन्तर तत्प्रतिवचनदर्शनात् यशदत्तप्रश्नोत्तरस्य देवदत्तप्रश्नोत्तरवत् रूपनवत् क्रमकोपकल्पकमन्त्य तानुपपन्नम् 'येऽयं प्रेत' इति सर्वावसद्भावास्त्रावगात्रप्रश्न इत्युक्तम्, अतः 'येऽयं प्रेत' इति श्लोकशब्दतोऽयं तथ मोक्षानुबन्धितया ज्ञातव्यार्थत्रयविषयः । तथा च सति 'तं दुर्दर्शम्' इत्यादि प्रतिवचनमतीव घटते, 'अन्यत्रधर्मात् इति पुनःप्रश्नाकाशा तस्यार्थश्च दर्शिता, अर्थत्रयस्यैकश्लोकेन पृष्ठ वक्ष्य विवाक्षितत्वात् प्रतिवचनाच्च 'त्रयाणामेव' इत्यवधारणं च युक्तम् । अनएव 'न जायत' इति जीयविषयवाक्यस्य 'अणोरणीयान्' इति परविषयवाक्यस्य 'नायमात्मा' इत्युपायविषयवाक्यस्य न प्रतिवचनत्वमुपदिष्टम् । प्रश्नप्रतिवचनान्तराव्यवहितं च सिद्धयति एकप्रश्नेनार्थत्रयस्य पृष्ठत्वे सूत्रस्यप्रश्नोप-याशब्दगनेकत्रयनस्वारस्य च भवति नह्युपन्वासाः प्रश्नात्मे युक्तम् । यतः 'येऽयं प्रेत' इति प्रश्नोऽर्थत्रयविषयः, अतएवैह प्रश्नाप्रलोमनविद्याऽविद्याविभागकथनादिकम् श्लोकोपस्यते, अतो यद्योक्त एव यतार्थः ॥

सू-७ महद्वच [१.४.७]

तन्त्रसिद्धमहत्तरत्वाग्रहेण सूत्राभिप्रेत हेतुमाह—आत्मशब्दसामानाधिकरण्यादिति ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम्

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

गूढार्थसङ्ग्रहः

सू-१ आनुमानिकमप्येकेपासिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते दर्शयति च (१-४-१)

अत्रापेना एकेपासिति अनेन ब्रह्माभ्युपगमश्च्यते । सिद्धान्तेऽप्ययमर्थः समतः त्रिधाया अन्ययोगव्यवहृते परत्वात् । प्रथमपादेऽपि प्रकृतिजीववैलक्षण्यमभिधीयत । एव ब्रह्मण्यलक्ष्यताऽवच्छेदकनिर्णयार्थं तत्पादस्य चूटः ।

गूढार्थसंग्रहः

चिदाचिदैलक्षणप्राप्तौ अचिच्चैवपिष्यया उक्त्यर्थः सिद्धयति । तसिद्धयनन्तरं प्रथमं वा तं 'उपासात्रैचिध्यात्' इत्यनेन अचिच्चैवस्वयमर्कोपासनेत्यया अचिच्चैवपिष्ययोक्त्यर्थः सम्यगवबोधितो भवति। अनन्तरं पूर्वप्रवृत्ताः अचिच्चैवोः लक्षणतिप्रसङ्गनिरसनमुत्तेनाभ्ययगव्यवच्छेदः प्रतिपादनीयइति 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यादित्रिपादी प्रवृत्ता । तत्रैतन्वादे परि-समाप्तिस्वचनायापि अपीत्युक्तं स्ये, तेनापिशब्देन ब्रह्माभ्युपगमस्वचन सिद्धांते सुवरा सगतम् 'ईक्षतेर्नादच्छद्म्' इत्यत्राशब्दनिर्देशतापर्यं तदधिकरण एव सम्यक् निरूपितम् । पूर्वत्र त्रिपाद्या 'नानुमानम् अनुमानशब्दप्रयोगः नन्वानुमानिकमिति । अयमाशयः अनुमानेन चरतीत्यानुमानिकम् । 'चरति' (पा.सू.४.४.८) इतिटक् 'टक्चः' (पा.सू.७.३.६०) इतीकादेशः । अनुमानमित्यत्राणप्रत्ययः तेनानुमानगम्यमित्यर्थः अनुमानेन चरतीत्युक्तौ चरति, गच्छतीति बहुकार्यात्मना गच्छतीत्यर्थस्वचनेन तन्प्रसिद्धप्रक्रिया प्रत्यभिज्ञापन सूच्यते तेन तत्प्रतिपादनछायायानुसारीणि इति भाष्योत्तपादार्थस्सूचितः ॥

अत्राव्यक्तमहदादिशब्दानां सत्त्वात् कार्यकारणभावेन कापिलतन्त्रे प्रतिपादितानामत्र विन्यासेन तन्प्रसिद्धपदार्थं प्रहणशङ्का । शरीररूपकवियन्यस्तगृहीतीरिति प्रकरणेन शरीररूपकवियन्यस्तानां प्रकरणात् गृहीतित्वर्थः ॥

अयमाशयः—प्रकरणचेदं 'यच्छेद्राज्यनसी प्राज्ञः' इत्यनेन वगादिनियमनपरम् नियमनेसति 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परमनः' इत्यादिकमुपपद्यते । अत उभयोरसामरस मत्र विवाहेत्तम् । अतः 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यत्र नियमनेन वशीकार्यत्वे परवक्रमप्रतिपादने तापर्यम् । 'बुद्धेरानामा महात्परः महतः परमध्यत्तम्' इत्यत्राव्यक्तशब्दो वर्तते । अत्र महच्छब्दः न महत्त्वपरः तस्यात्मत्वामावात् । 'महतः परमध्यत्तम्' इत्यत्रापि जीवात्पर वमेवाव्यक्तस्य विवक्षितम् । एवं च 'आमान रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' इत्यत्र जीवानन्तरं शरीरस्थोक्तिः अत्र च जीवानन्तरमध्यक्तस्थोक्तेः । अनन्तरं 'बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनःप्रमहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः विदयार्थे तु गौचरान्' 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परमनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरानामा महात्परः' इति श्लुक्रमेणभिधानं विषयनियमनेन वशीकार्यताक्रमप्रदर्शनार्थं नियमनेन वशीकरणक्रमः इन्द्रियाथार्थानीं वशीकरण शरीरवशीकरणमन्तरं न संभवति । अतः शरीरवशीकरणमेव प्रथमं कार्यम् । एवं च न साङ्ख्यमिमतप्रधानपर-वप्रतिपादनं दुष्कम् ॥

अत्र पुरुषशब्दार्थप्राप्तेः चनेन पुरुषवशीकरणमपि निर्णयम् । पुरुषशब्दः 'स्यपूर्वोऽस्मत्' इति(४)श्लुत्तुत्तारेण जगत्कारण सर्वपापदाहकः सर्वशरीरीति अर्थात्रित्यमभिप्रेत इति पूर्वमेव गृहदात्पदं श्लुत्तं यद्विचरण रक्षेरे सादमुत्पादितम् । तत्र जगत्कारण सर्वशरीरीत्यर्थेद्वयेन सृष्टिकालकानुप्रवेशनिबन्धनमत्र प्रदत्तं रिद्धयतीत्यर्थः प्रागोद्योपादितः । 'सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टः सत्संशुनिर्ज्ञानमवोहने च' इति गीतायामप्ययमर्थः स्पुट । एषत्वापासनाः अपि ज्ञानविशेषतया उपासननिर्देशस्याप्यत्राशङ्क्यत्वं भगवत एव सिद्धम् उपासनेत्यापि ज्ञानविशेषरूपत्वात् । 'ईश्वरसर्वभूतानां हृद्देशेऽजुने तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ सर्वभूतिनां भारत । तन्प्रसादात्परं ज्ञानितमचिरेणाधिगच्छति' इत्यत्र शरणगतिः प्रतिपादिता । सोऽश्चनः पारमार्थिको तादृशोः परम पदम् ।' इत्यत्रापि स्थानविशेषप्राप्तिरेव विवक्षिता । 'तत्त्वोपनिषदं पुरुषम्' विज्ञानमानसद् ब्रह्म रातिर्ज्ञानुः परापणम् तिष्ठमानसः तादृशः' इति श्रुत्योक्त्यार्थक्यं रक्षेत्तम् । पुरुषः पुरुषस्य-पुरुषेण ददातीति सर्वफलदातृत्वमपि तस्यार्थः, स्वाम्यकफलदातृत्वमपि तस्यैव । 'परापणम्' इत्यत्रापि उपासकं प्राप्य-रत्नमुपमं विवक्षितम् । सर्वपापदाहकत्वेनापीदं सूच्यते, अतः परमप्राप्त्यावमप्यत्र सिद्धयति । 'सा काष्ठा सा परा गतिः इत्यत्र गतिशब्दः प्राप्यपरः । तादृशमभिप्रायं भगवता भाष्यहृता, वशीकार्यासन्निर्ज्ञानुपासनाशङ्कतः परमप्राप्त्यर्थं स एव' इत्यत्रापि इति 'तस्य च वशीकरणं तच्छृणोणागतिरेव ।' आदितः सूत्रार्थः वेदा सिद्धान्तानां निष्कर्ष एव ॥

गूढार्थसंग्रहः

नवीनास्तु आद्यसूत्रे अन्वयकतद्भार्यः विष्णुः । द्वितीयसूत्रे सूत्रमन्वयमपि तस्यैव, 'तदधीनत्वादर्थवत्' इति सूत्रम् 'अव्यक्ता-पुरुषःपरः' इत्यत्र प्रधानगताव्यक्तवत्य परमा-माधीनत्वात् प्रथमगताव्यक्तवतिय इत्यन्वयः अव्यक्ता-परत्व-विवाक्षितम् । तथा च 'अव्यक्तात्' इति पञ्चम्याहि पुरुषगत परत्व प्रत्यक्षस्य सावधि-व्यमरालेति वदेव लभ्यते । नच तदस्यास्तीत्यनेन समवाय एव प्राप्नोतीति नियमोऽस्ति तस्वामिन्वेनाप्युपपत्तः । तदस्य यद्गत परव प्रत्यक्ष-व्य-तस्यावरत्वमर्थादापद्यताम् परमत्र तु यस्वामिक तस्यावरत्वाटिकप्रति स्वागमेधाधाटापद्यत इति नच किञ्चित् च इति कुषा याममिहेनम्' इति वदन् 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यत्राव्यक्तशब्देन यदि परमा मा बोध्यते तर्हि अव्यक्ता पुरुषःपरः इत्युत्तरत्राव्यक्तात् विष्णोः पुरुषो विष्णु पर इत्यर्थस्य त । तथा च हस्तत् परव कथम् ? पूर्वमव्यक्तदृष्टस्य विष्णु परत्वम् उत्तरत्राव्यक्तशब्दस्य प्रधानपरत्वकथम् । पूर्वं यद्वर्गविशिष्टस्योपस्थितिसत्त्वदर्शमविशिष्टस्योत्तरत्रापि प्रतीतिरसर्व-संमता । तथा च स्वस्य स्वस्मात् परत्वमेवैतद्वाक्या प्रतीयत इति सर्वानुभवसिद्धम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इति सूत्रे अनुमानसिद्धानामव्यक्तमहटादीनां प्रतीतिः भुटा । 'अव्यक्ता पुरुषःपरः, पुरुषात् पर किञ्चित्' इत्यत्र पक्षवि-शक्तपुरुषानिनियेय इति पूर्वपक्षः । अप्राव्यक्तमहटादीनां न साङ्ख्यमतसिद्धानां विवक्षा श्रुती समता । किंतु शरीररूपक विन्यस्तानामेव ग्रहणम् । शरीररूपकत्रि-यासे यजित् ' इन्द्रियम्यः परा ह्यर्था अरेव्यक्ष्यः परमः । इन्द्ररूप पर बुद्धि-सुंदेरात्मा महानरः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्ता पुरुषःपरः । पुरुषात् पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति ॥' इति, अत्र परत्व वशीकार्यत्वे । अतएव क्रमव्यवस्थाः जनानां बुद्धिसौकर्याय पूर्वं आ-मानम् क्रमव्यवस्थाः, अत्रतु वशीकार्य-परं पराक्रमः, वशीकार्यत्व तस्येन्द्रियाण्यवशयानि तस्येन्द्रियाणि वशयानीति पूर्वमेव प्रक्रान्तम् तद्विस्तारः 'इन्द्रियम्यःपरा' इत्यादिः । 'पुरुषात्पर किञ्चित्' इत्यस्थानन्तर 'दृश्यते वग्नयया बुद्धया सूत्रमया सूत्रमदर्शिमिः' 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राशः' इत्यादिना यागादिनियमनमुच्यते । इत्य-च नियमननिश्च-नैव वशीकार्यता, तत्र क्रमता पर्यं भाष्यएव व्यक्त-तत्र पुरुषोऽपि वशीकार्येण प्रधान इति प्रतिपादितः । तद्वशीकरणमेवात्रैकेषां शापिना शाप्याया इत्युक्तम् । अतएवैक-पामित्यस्य सार्थक्यम् अविना एकेषामि युक्त्या च ब्रह्मशब्दावः प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । एव च ब्रह्मप्रधानियेय-शाला तद्वशीकरणप्रमाणयोगिताया शरीररूपकविन्यस्तानां ग्रहणम् । अत्र तत्रसिद्धप्रमो न विवक्षितः । अतश्च 'आनु-मानिकम'पीत्यविशब्देन सूचितब्रह्मण एव प्राधान्यम् न-वानुमानिकहेति सूत्र-मन्वयनिर्वापः । इत्यर्थे 'दर्शयति च' इति सूत्रखण्डे एव दर्शयति, रूपकविन्यस्तानां ग्रहण वशीकरणोपयोगिताया सूत्रखण्डो दर्शयतीत्यर्थः ॥

'प्रयागामेवर्षेयमुपन्यास प्रश्नश्च' अत्र अचिञ्चोवपरमा-मानो विवक्षिताः, 'सर्वमग्नि स्वर्गमध्यवि मृत्यो' (काठ, १.१.१३) 'येऽय प्रत विचिचिन्सा मनुष्ये (१.१.२०) अन्वय-धर्मादन्वयप्राधम्यात्' (१.१.२४) इति श्रुतिभिः क्रमशः सोऽयः प्रतवाचने इति शङ्कराचार्यः । पितृभौमस्याग्निपरमा-मान इत्यान-दतीर्थाः । पितृभौमस्यविषये अविशार-प्रार्थन च प्रश्न-स्वामिर्वाचयेत्, इति वचनमुपन्यस्य तस्यापि प्रार्थनरूप वसुपवादितम् । द्वयोः प्रश्नः यथा तथा प्रश्नाभावात् पितृभौमस्य परिलक्ष्य शङ्कराचार्यः 'सर्वमग्नि स्वर्गमध्यवि मृत्यो' इत्यत्र यथापि स्वर्गाग्निप्रश्नो विद्यते । 'स्वर्गलोका-अमृतत्वं भजते' इति नार्त्तविधायाः फलम् 'त्रिणाचिकेतस्त्रिमित्ये सन्धि-त्रिमंशुत्तरति जन्ममृत्यू' इत्यत्र जन्म-मृत्युतरणमुक्तम् । अनन्तर 'अशब्दमशशंमरूपग-ध-निचाय्य त मृत्युमुत्ता-प्रमुच्यते' इति 'त्रिधा-मला योगविधि च-कृ-स-न ब्रह्मातीति । वरजोऽभूद्विमुक्तः' इत्यन्ते वक्ष्यते । ब्रह्मविधायाः फलमे-व मुक्तिः, अमृतत्व नार्त्त-वेतामिवाऽऽङ्ग-भूता भवति इत्यङ्गिनःफलमेव । 'दर्शयति च' इति सूत्रखण्डे इन्द्रियादिवशीकरण मोक्षोपयोगितायानिर्णयुपयोगित

गूढार्थसङ्ग्रहः .

वेति पूर्वमेवाभिहितम् । अतस्त्रयाणामित्यत्र जीवपरमात्मनोदपासनस्य च विवक्षा युक्ता । नाचिकेताग्निविद्याया अङ्गदेन अङ्गिफल एव पर्यवसानात् अतः उपासनं उपासकः उपास्य उपायः उपेता उपेयंचेति त्रयं विवक्षितम् । एवं च भगवदुक्तार्थएव सूत्रतात्पर्यं स्वरसम् । ' ज्ञेयत्वायचनाद्य ' ' वदतीति चेत्तत्र प्राज्ञोहि प्रकणात् ' इति सूत्रद्वयमपि अत्रार्थेऽनुकूलम् ॥

परैः (शं.सू.भाष्ये) नहि प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः जीवब्रह्मणोरभेदात् ' मृत्योस्त मृत्युमाप्नोति यदहं नानेव पश्यति इत्यत्रैव तदङ्गीकारे दोषाभिधानाच्च । विद्याऽविद्याविभागस्यात्रैवात्तया अविद्यानिवृत्तयेन भेदः ' विद्याऽभिष्टिनं नाचिकेतसं मन्ये ' इत्यत्रैवाभिधानाच्च इत्याद्यभिहितम् । सूत्रे श्रुतौ वाऽपि रजसपदद्वयान्तो नोक्तः । सूत्रे 'त्रयाणाम्' इति निर्देशं कुर्वन्तस्त्वकारस्यायमाशयः । पूर्वत्र ' गुहां प्रविष्टावाऽमानौहि तदृशनात् ' इति सूत्रं कठवल्लीपयकमेव, ' द्वायुपर्णा ' इति, मन्त्रः परैरेवोदाहृतः । तन्मन्त्रविचारस्तु ऋग्वेदस्यैतन्मन्त्रोत्तरवाक्यपर्यालोचनया पितापुत्रश्रेऽयुभावपि विवक्षिताविति तत्रैव सूत्रे निर्धारितम् । अत्रापि जीवपरमात्मनोः पितृपुत्रस्यानीयतया राजकुमारनेयन पुत्रभूतत्वेऽस्य पितृस्थानीयपरमात्मप्राप्तिरित्यर्थः न चालयितुं शक्यते । ' विद्याऽभिष्टिनं नाचिकेतसं मन्ये ' इत्युक्त्या ' नत्वा कः!मा बहवो लोलुपन्ते ' इत्यत्र अङ्गीभूतविद्यैव विवक्षिता, नाचिकेताग्निविद्यात् तदङ्गीभूता ' विद्यामेतां योगविधिं च कृतवान् ' इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । योगश्च ध्यानानन्तरकालसमाधिः । इत्य च ' देव मत्वा हर्षशोकौ जहाति ' इत्यत्र ध्यानसामान्यवाचिनः मनघातोर्निशेधे विश्रान्तिः । ध्यानं उपासनं चैकमेव । इत्य च ब्रह्मप्राप्त इत्युक्त्या ब्रह्मणः प्राप्यत्वेनोपेयत्वं प्राप्ता उरेता अङ्गीभूतध्यानमेवाणयः । इत्येवैषां त्रयाणामेव विवक्षा परां च विद्याऽविद्याविभागेन भेदो न घटते । अन्ते फलस्य तथैवाशङ्कः, ' शतंचेका च अमृतत्वमेति इत्यत्रैव वक्ष्यते । गतिद्वारकस्य मोक्षस्यात्र स्फुटम् । अतो ब्रह्मप्राप्तिसिद्धा ' मृत्योस्त मृत्युमाप्नोति-नेह नानाऽस्ति ' इत्यनयोः परोक्षार्थो न घटत इति प्रथमाधिकरण एव निरूपितम् । उपायोपेयोपेनुविषयक प्रश्नस्य माध्य एव स्फुटम् ॥

नवीनस्तु—' श्रीन्वारान् वृणीष्व ' इति श्रुतौ विद्यामानं त्रिशन्दमनुसृत्य सूत्रे त्रयाणामित्युक्तम् । अतः त्रयाणामपि प्रेक्षेन प्रतिवचनेन च भिन्नभिन्नेन श्रुतिवाक्यबोधितेन भाव्यम् । भवत्सिद्धान्ते ' प्रबृहिव्यं अहंघानायं ' प्रते ब्रवीमि ' इत्याग्निविषयकप्रश्नप्रतिवचनयोस्त्वत्वात् तस्य च त्रितयव्यतिरिक्तत्वादेवकारणकृतिः ' शरीररूपकयिस्तेत्यत्र विशेषणवाचिन्वेन पूर्वनिर्वातः प्रसाध्यते इत्यादि वदन्ति । अत्र ' वराऽशुणीप्य ' इति गुरुत्वनन्तरं वराणां वरणं अतो नाम प्रश्नः ' वराणामेव वरस्तृतीयः ' इत्यत्रैव एतद्विद्यामनुशिक्ष्यत्वात्सिद्धमिति तृतीयवरवरण काल एव प्रश्नो विद्यते । तत्र ' अस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके ' इति प्रश्नबीजभूतः संशयोऽपि प्रदर्शितः, तेनाश्वेव प्रश्न इति स्फुटम् । अन्यत्र तु संशयो न प्रदर्शितः, वादिविप्रतिपत्त्या संशयेन प्रश्नः ? ततश्चाप्यपरीक्षणं ' येऽयं प्रते ' इत्यनन्तरं ' विद्याऽभिष्टिनं च नाचिकेतसं मन्ये ' ' वादह्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा इति विद्वत्गुणप्रदानचिकेतसं मन्ये इत्यनन्तरमेव ' अन्यत्र घर्मादय-त्राचर्मात् ' इति पूर्वोक्तप्रश्नविस्तारः प्रश्नस्याश्वेव स्फुटत्वात् । भिन्नवाच्येन प्रश्नप्रतिवचने करणीये इति सूत्रे नोक्तम् ' विद्यामेतां योगविधिं च ' इत्यादाशुपायादात्रितयनिरूपण स्फुटम् । अतः नवीनोक्तार्थस्य नाशकाशः, एवकारणत्वात् नवैवम्यं त्रयाणामेव प्रश्नात् पूर्वं संशयहेत्वभावेन प्रश्नरूपत्वाभावात् श्रीमन्भानु इति श्रुतावभाषाया न तयोः प्रश्नरूपता । ' एष माम् ' इत्यत्र प्रश्नो दृश्यते । अद्यापि ' विद्यामेतां योगविधिं च कृतवान् ' इत्यत्र योगस्य ध्यानस्याहंभूता विद्या । त्रिणाचिकेतः इत्यत्राप्यङ्गीकारेण तरणं विवक्षितम् । अङ्गीनो यत्फल तदङ्गीस्य तस्योपायभूतध्यान प्रश्नप्रकारात्प्रश्नो म.

गूढार्थसङ्ग्रहः

वतीति नेवकारविरोधः । रूपकविन्यस्तशब्दः पूर्वनिपातप्रसङ्गापादनमपि नयुज्यते, शरीरस्य रूपकविन्यस्तानावेत्यर्थः । शरीररूपकविन्यस्तस्यैव एवमर्थाङ्गीकारे शरीरस्यापि रूपकविन्यस्तत्वेनानौचित्यशङ्का न मनस इन्द्रियवेऽपि 'एतस्मात् प्राणो मनसवेन्द्रियाणि च' इत्यादौ यथा मनसः पृथग्निद्रयोक्तिः प्राधान्यतात्पर्येण तथाऽत्रापि शरीरस्य प्राधान्येन तथोक्तिः, यद्यतया पूर्वोक्तेषु शरीरवशीकरणमेव प्रधानम् । तेन 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादौ प्रधानभूतं यच्छरीरत्वेन विवक्षितं तदेवाव्यक्तशब्दार्थः । 'रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेः' इति यदि सूत्रं स्यात् तदा शरीरस्यैव ग्रहणं स्यात् 'रूपकविन्यस्तं च' व्यर्थं स्यात् । ततश्च 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादिवशीकरणप्रत्यभिज्ञानं न स्यात् 'विन्यस्ते'त्यत्र वि इत्युपसर्गवशीकरणोपयोगितया व्यासतात्पर्येण । यद्यपि 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यत्रा मनः प्रथमं निर्देशो वर्तते, अतः आत्मानः वशीकार्यत्वे परत्वमिति प्रतीयते, तथाऽपि 'बुद्धेरामा महात्परः महतः परमध्यक्षम्' आत्मनोऽन्यस्यापि तस्मात् परत्वोक्तिः, आत्मानन्तरपठितशरीरस्यैव परत्वम् । एतच्छ्रे 'प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपम्, प्राप्नुष्व (प्रत्यगात्मनः प्रत्युपायं फलमेव तथा प्राप्तिविरोधि च । वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः' इतीममर्थमभिधत्त इति संप्रदायोऽपि सुखः । एतेन निर्विशेष नात्र विवक्षितम् । गतेः प्राप्तेश्च प्रतिपादनादिति सूत्राकाराशयसिद्धः ॥

सपक्रमे 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यत्रात्मानशब्दस्य जीवपरत्वेन 'बुद्धेरामा महात्परः' इत्यत्रापि आत्मानशब्दे जीवपरः आत्मानशब्दस्य चोपनयन एव प्रसिद्धेः । एतेनात्मशब्दः स्वरूपपर इति नवीनोक्तिर्निरवकाशा ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम्

अथ वेदान्तसारः

सू-१ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते दर्शयति च (१-४-१)

एकेषा कठानां शरणाया आनुमानिक प्रधानमपि जगत्कारणत्वेन 'महतः परमध्यक्षम्' (कठ.१.३.११) इत्युच्यते इति चेत्—न पूर्वत्र 'आत्मानं रथिनं विद्धि' (१.३.३) इत्यादिपूवायोपासनेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्याप्राप्त्यक्तशब्देन गृहीतः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' (१.३.१०) इत्यादिनाहि वशीकार्यत्वेनहि परा उच्यन्ते तथाचोत्तरत्र श्रुतिरेव दर्शयति 'यच्छेद्ध अन्तधी प्रास.' (१.३.१३) इत्यादिना ॥

सू-२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.१.१)

सूक्ष्मं अव्यक्तेन शरीरावस्थं कार्यार्हमित्यव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते ॥ यदि रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणम् किमर्थम् ? 'अव्यक्तापुरुषपरः' (कठ.१.३.११) इत्यत आह—

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् (१.४.३)

पुरुषाधीनत्वादात्मशरीरादिक अर्थवत्—उपासननिवृत्तये भवति । पुरुषोऽहान्तर्वाभी सर्वमात्मादिक प्रेरयन्
उपासनोपाय वेन वशीकार्यकाष्ठा प्राप्यश्नति ' सा काष्ठा सा परा गति ' (१.३.११) इत्युच्यते ॥

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१.४.४)

अत्राव्यक्तस्य ' ज्ञेय वावचनाच्च ' न काविलमव्यक्तम् ॥

सू-५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् (१-४-५)

' अशब्दमस्पर्शम् ' इत्यारभ्य ' निचाव्य तम् ' (कठ १ ३ १५) इति वदतीतिचेन्न ' तद्विधो परम पदम् ' (१.३.९) ' एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽन्मा न प्रकाशते (१.३.१२) इत्यादिना प्रकृत प्राज्ञोहि ' निचाव्य तम् ' (१.३.१५) इति ज्ञेय उच्यते ॥

सू-६ त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च [१.४.६]

उपास्योपासनोपासकानात्रयाणामेवास्मि प्रकरणे ज्ञेय वेन उप यास प्रश्नश्च, न प्रघानादे । ' अस्या मयोगाधि
गमेन देव म वा ' (कठ.१.२.१२) इत्यादरुष यास ' येऽय प्रेत विचिकि सा मनुष्ये अस्तीत्येक ' इत्यादिकश्च प्रश्न

सू-७ महद्ब्रूच्च [१.४.७]

' बुद्धेरामा महान्तर ' (१.३.१०) इत्या महावदायथा न तान्त्रिको महान्, तथाऽव्यक्तमपीति ॥

इति वेदान्तसार

अथ वेदान्तदीप

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्हिस्तगुहीतेर्दर्शयति च

कठवर्णं पु—' इन्द्रियस्य पराह्वर्था अर्थेभ्यश्च प मन । मनरथ परा बुद्धेर्बुद्धेरामा महन्तर ॥ महत् परम
दयत्तमव्यक्ता पुरुष पर । पुरुषात् पर किञ्चि सा काष्ठा सा परा गति ॥ ' (१.३.१०) इत्यत्र किं साद्बुद्धे च प्रघान
मध्यक्षश-दाभिधेयम् ? उत नेति सद्यम् । प्रघानमिति पूर्वं पथ । ' महत् परम् ' इत्यादितत्तत्रप्रक्रियामत्यभिज्ञानात्,
' पुरुषात्पर किञ्चित् ' (२.३.११) इति पचर्विशकपुरुषातिरिक्त वनिपचाय । राद्धा तरेद्—नाव्यक्तदृष्टेन प्रघान
मिद् गृह्यते । पूर्वत्र ' आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव च ' (१.३.३) इत्यादिना उपासनानिबृत्तय वदयेत् द्रयम्वा
पादनाय ये आत्मशरीरखुद्धिमेन इन्द्रियमिपया रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचर वन रूपिता, तपु वशीकाय व परा ' इन्द्र
येभ्य परा ' (१.३.१०) इत्यादिनोच्यते, तत्रचेन्द्रियादय स्वशब्देनैव गृह्यन्त, रथ वग रूपित शरीरमिहावयवपरि-
णामत्वेनाप्यवशब्देन गृह्यत इति नेद् तत्तन्त्रप्रक्रियामत्यभिज्ञान प । ' अव्यक्त पुरुष पर ' (१.३.११) इति व न

पञ्चविंशकः ; अपितु प्राप्यः परमात्मैव । अन्तर्यामितयोपासनस्याप्युपायभूत इति सरह वशीकार्यकाष्ठयेन ' पुरुषात्त परं किञ्चित् ' (१.३.११) इत्युक्तः ॥

सुशार्पस्तु-एकपा कठाना ज्ञात्र्याया आनुमानिक प्रधानं जगत्कारणयेन ' महतःपरमव्यक्तम् ' (१.३.१०) इत्याश्रायने इति चेत्-तत्र अव्यक्तशब्देन शरीराव्यक्तकविग्यस्तस्य गृहीतेः-पूर्वप्राग्मादिषु रथिरथादिरूपकविट्टेपु रथयेन रूपितस्य शरीरस्याव्यक्तशब्देन गृहीतेरित्यर्थः । अतो वशीकार्यं वे परा इहोच्यन्ते, दर्शयति च एनमर्थ-वाक्यद्येयः इन्द्रियादीनां नियमनप्रकार प्रातपादयन् ' यच्छेद्वाञ्छनधी ' इत्यादिः ॥

कथमव्यक्तशब्दस्य शरीर वाच्य भवतीत्याशङ्क्याह-

सू-२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् (१.४.२)

तुष्ट-रोऽवधारणे । सूक्ष्मम् अव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्न शरीर भवति, तदवस्थस्यैव कार्याहत्वात् ॥

यदि रूपकविग्यस्वा आगमादय एव वशीकार्यत्वे पराः ' इन्द्रियग्य.पराः ' (कठ.१.३.९०) इत्यादिना गृह्यन्ते; तर्हि ' अव्यक्तापुरुष परः पुरुषात्त परं किञ्चित् ' (१.३.११) इति पुरुषग्रहण किमर्थमित्यत आह-

सू-३ तदधीनत्वादर्थवत् [१-४-३]

अन्तर्यामिरूपेणावस्थितपुरुषाधीनत्वादा मादिक सर्वे रथिरथत्वादिना रूपितम् अर्थवत् प्रयोजनवद्भवति । अत उपासननिर्गृह्यौ वशीकार्यकाष्ठा परमपुरुष इति तदर्थमिह रूपकविग्यस्तेषु परिगृह्यमाणेषु पुरुषस्यापि ग्रहणम् । उपायनिर्गृ-युपायकाष्ठा पुरुष. प्राप्यन्तेति ' पुरुषात्त परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ' (१.३.११) इत्युक्तम् भाष्यप्रक्रियया वा नेयमिदसूत्रम्-परमपुरुषशरीरतया तदधीनत्वाद्भूत्सूक्ष्ममव्याकृतमर्थवदिति तादिहाव्यक्तशब्देन गृह्यते ; नात्रका-त्मक स्वमिष्ट तन्त्रविद्धम्-इति ॥

सू-४ ज्ञेयत्वावचनाच्च (१-४-४)

यदि तन्त्रविद्धप्रक्रियेहाभिप्रेता ; तदाऽव्यक्तस्यापि ज्ञेयत्व वक्तव्यम् । ' व्यक्ताव्यक्तश्विशानात् ' (साङ्ख्यका रिका.२.२०) इतिहि तःप्रक्रिया । नह्यव्यक्तमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम् अतश्चात्र न तन्त्रप्रक्रियागन्धः ॥

सू-५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् [१.५.५]

(१.५.५)

' अशब्दमरपशम् ' इत्युपक्रम ' महतः परं मुव निचाय्य तं सू सुश्रुता प्रमुच्यते ' (कठ.१.३.१५) इति प्रधा नस्य ज्ञेयावमनन्तरमेव वदतीत्युक्तिरितिचेत्-तत्र ' अशब्दमरपशम् ' (१.३.१५) इत्यादिना प्राशःपरमपुरुष एव ज्ञेयत्ववत् ' सोऽध्वनःपारमप्रोति तद्विष्णोः परम पदम् ' (१.३.९) ' एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोऽन्मा न प्रकाशते ' (१.३.१२) इति प्राशत्वेव प्रकृतत्वात् ॥

सू-६ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च (१.४.६)

अस्मिन्प्रकरणे 'येऽप्ये प्रेने विचिन्विता मनुष्ये' इत्यारभ्यासमाप्तेः परमपुरुषतद्गुणानुसंगानां द्रव्याणामिष्ये
 से । तेन उक्तवाचः प्रथम एवप्येते, न प्रधानादेशात्प्रकृत्यापि । अतश्च न प्रधानमिदं केषाञ्चनोक्तम् ॥

सू-७ महद्बुद्ध (१.४.१)

यथा 'बुद्धेरात्मा महा-परः' (कठ.१.३.१०) इत्यादिशब्दसामानाधिकरण्या महत्त्वादेन न तारिकक महत्त्व
 एवमेव, एवमप्येवमिदं न तारिकक प्रधानम् ॥

इति वेदान्तदीपः

अथ अधिकरणसारावली

निर्णयितं वाक्यजातं परविषयतया स्पष्टजीवादिलिङ्गं
 तत्सच्छायानुसारि प्रथयति तु यच्चस्तत्परन्तुर्यपादे ।
 पद्मिद्वाभ्यां च तत्र प्रथमयति नयैस्साङ्गपयोगोक्तिशब्दा
 घट्टी जाघट्ट इत्थं कथितनिगमने त्यष्टमं केचिदुच्युः ॥
 द्वाभ्यां शेष्यं प्रधानं कपिलमतमथ त्वेकतोऽन्योक्तसङ्गपा
 तुर्येणाव्याकुतोफ्तैरपि विभुरवधिस्स्वाप्यते द्वारवृत्त्या ।
 शुद्धाशुद्धौ च जीवावधिकरणयुगेऽनन्तरं चारणीयौ
 शेषं तत्रान्तरोक्तेश्वरनिरसनकृत्युर्नपादाष्टकेऽस्मिन् ॥
 अक्षाद्यव्यकनिष्ठं जडमथ पुरुषं तत्त्वकाष्टां विविच्य
 भूते बह्वी फडानां परमतपठितां प्रक्रियामित्ययुक्तम् ।
 तत्रस्थानेकवाफ्योदितविविधवशीकार्यमुख्यक्रमोक्ते-
 द्दान्तात्मा विष्णुयुक्तः पर इह पुरुषः प्रत्यमिशाप्यते च ॥
 नह्यर्था इन्द्रियाणां प्रकृतिरथ मनोहेतुरेयान्न चेष्ट
 बुद्धिश्चैतन्न सृते नच महति महाज्ञायते बुद्धिसंज्ञः ।
 मोक्तुर्युक्तम्महत्त्वं महति नदि भवेदात्मता पारिशेष्या
 स्वव्यकोक्तिशरीरे तदिह न कपिलप्रक्रिया प्रत्यमिशा ॥

॥ इ ति आ नु मा नि का धि क र णं स मा स म् ॥

अथ चमसाधिकरणम्

श्रीभाष्यम्

सू=८ चमसवदविशेषात् (१.४.८)

अत्रापि तन्त्रसिद्धप्रक्रिया निरस्यते, न ब्रह्मात्मकानां प्रवृत्तिमहदहङ्कारादीनां स्वरूपम् श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मात्मकानां तेषां प्रतिपादनात् । यथा आथर्वणिका अधीयते—‘ विकार-जननीमहामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥ स्यते पुरुषार्थं च तैर्नवाधिष्ठिता जगत् । गोरनाद्यन्तवती सा जर्जनी भूतभाविनी । सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुषा विभो । पिवन्त्येनामविषयामविज्ञाता. कुमारकाः । एषस्तु प्विते देव स्वच्छन्दोऽत्र यशानुगाम् । ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्धीं पीड्यमानां तु यज्यभिः ’ (मन्त्रिकोपनिषदि) ‘ चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यपत्तं व्यक्तमुच्यते ’ इति । अत्र प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभिहितम् ;

अथ चमसाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

सू=८ चमसवदविशेषात् [१.४.८]

कार्यशरीरवाचिपदस्य रूपके अत्रणात् तदव्यक्तशब्देनोच्यते इत्युक्तम् । अत्र तु कार्यशरीरवाचिशब्दाश्रवणान्तरण प्रधानमेवोच्यते इति शङ्कया सङ्गतिः, व्याख्यान्तरैर्गोणवृत्त्या तेजोऽव्यक्तपरवेन व्याख्यातम् । किमिदं वाक्य प्रधानपर, उत तेजोऽव्यक्तपरमिति विचारश्च कृतः, तदुच्यते किं श्रुत्यन्तरस्वारूपार्थमेव व्याख्यातम् । उत वाक्यस्यास्यार्थमिति विकल्पमभिप्रेत्य स्ववाक्यस्वारज्याभावमुत्तरत्र वक्ष्यन् प्रथमं प्रधानस्य प्रामाणिकतया तद्विरासे’ श्रुत्यन्तरास्यारस्यप्रधानाय प्रधानविषय वाक्यजातमुदाहर्तुमाह—अत्रापि । विचारजगमीमित्यादि । ऊह्यते च ‘ भूमिरापोऽनलः ’ इत्याद्युक्तप्रकारेण अजां उच्यतिरहिता ध्रुवां नाशरहिता भ्यायते परमाणुना रुद्धरूपपरशानेन शायते अध्यासिता अधिष्ठिता, तन्यते विस्तार्यते, स्थूलावस्थ क्रियते । समष्टिभूतरूपेण क्रियते । प्रेर्यते व्याहृत्यर्थे प्रेर्यते पुरुषार्थं पुरुषाणामर्थेनाय भोग्यभोगोपकरणभोग स्थानरूप जग स्यते । गौरित्यादि । जनित्री भूतभाविनी इति रमष्टि व्याहृत्युदाहर्यते सितासिता च रक्ता च गौण्या वृत्त्या सर्वरजसमोमयी । यदा तेजोऽव्यक्तद्वारा सितासिता रक्ता । विभो. ईश्वरस्य सर्वकामदुषा, लीलारसदोष्त्री । आविषयां भोक्तृकर्मणुगुणपरिणामित्वाद्यवस्थापिनीम आविशाताः स्वात्मभिर्देहभ्यो विविध्यापरिशताः एकस्त्विति । कर्मवश्यद्वहुभोगवृत्त्यावृत्त्यर्थे एकः स्वच्छन्द इत्युक्तम् । ध्यानक्रियाभ्यां सङ्कल्पसर्गादेव्यापाराभ्यां ‘ ऐश्वर्य ’ ‘ असृजत ’ इति द्वयमपिद्वि श्रुयते पीड्यमानांस्तु यज्यभिरिति वा सा हि मातर शीरक्षणाये वीहयित्वा भुङ्क्ते, तद्वत्कर्मवश्येनामभिभोक्तृव्यपलाःतु रूप परिणाम्यमानमित्यर्थः । अत्रेति । प्रकृत्यादीनां प्रकृतिपुरुषमहदादीनां स्वरूपमभिहितम् । एषु वाक्येष्वर्थाश्रयप्रतिपादनं प्रधानान्तरैर्गोणवृत्त्या दधीन्द्रदिदि इत्येति भावः । ब्रह्मात्मकप्रधानपरवाक्यान्मुक्तानि ॥

श्रीभाष्यम्

यदात्मकाश्चैते प्रकृत्यादयः, स परमपुरुषोऽपि ' तं पञ्चविंशकमित्याहुस्सतविंशदमथापरे । पुरुषं निर्गुणं साहचर्यमथर्षेशिरसो विदुः ' (मन्त्रिकोपनिषदि) इति प्रतिपाद्यते ; अपरेचाथ वर्णिना- 'अथौ प्रकृतयण्योऽश विकारा ' ( ) इत्यधीयते ; श्रवताश्रवतराश्रवैव प्रकृति- पुरुषेश्रवस्वरूपामानन्ति ' संयुक्तमेतत्क्षमक्षरं च द्यकाद्ययकतं भरते विश्वमीशः । अनी- शश्चात्मा वध्यते भोक्तृभावात् । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ' (श्र. १.८, ९) ' ज्ञात्वा द्वाव- जात्रीशानीशाचजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता प्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतम् ' (श्र. १.९) 'क्षरं प्रधानममृताक्षरहरः क्षरात्मानादीशते देवपकः । तस्या- मिध्यानाद्योजनात्तरुभावाद्भूयश्चान्ते दिश्वमायानिवृत्तिः ' (श्र. १.१०) इति ; तथा ' छन्दांसि यज्ञा क्रतवो ' व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मि- श्रान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥ गयां तु प्रकृतिं विद्या मायिनं तु महेश्वरम् । तस्याद्ययवभू- तैस्तु व्याप्त सर्वमिदं जगत् ' (४.९, १०) इति । नथोत्तरत्रापि ' प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्स- सारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ' (६.१६) इति ; स्मृतिरपि ' प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभा- वपि । विकारांश्च गुणांश्च विद्वि प्रकृतिसम्भवान् । कार्यकारणवर्तुष्ये हेतुः प्रकृतिरच्यते पुरुषस्तुल्यदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । पुरुषः प्रकृतिस्त्योऽपि भुङ्क्ते प्रकृतिजानुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ' (गी. १३.१९, २०, २१) ' सर्वं रजस्तम इतिगुणा प्रकृतिसम्भवा । निरग्रन्ति महाजाहो देहे देहिनमव्ययम् ' (गी. १४.५) तथा ' सर्वभूतानि कान्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादा विद्युज्जाग्रयम् । प्रकृतिं स्यामवष्टभ्य विद्युजामि पुन पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्दशात् ' [९.७, ८] ' मयाऽ- ध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते स चराचरम् । हेतुनाऽनेन कान्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥ ' [९.१९] इति । तस्माद्ब्रह्मात्मरूपेण कापिलतन्त्रसिद्धा प्रकृत्यादयो निरस्यन्ते । श्रवताश्रवतरोपनिषदि

श्रुतप्रकाशिका

अथ तदन्तर्यामिमगव-प्रतिपादक वाक्य दर्शयितुमाह— दद्यात्सका इति । ६३-विदकस्य कालस्य विदे ६३-वेन प्रकृतितद्विकारेष्वन्तर्भावात् । सप्तविंशत् कालस्य तदनन्तर्भावविषयया पञ्चविंशकस्यैव लक्ष्यैः कश्चिदुक्तः पञ्चविं- कस्तुल्यार्थमन्व-यथाश्रीदशेश्वरप्रतिपादनस्य वैभूतमदकया रङ्गधातः पू- कृतिर्देहादलमिप्रय । प्रकृतेः प्रामाणिकस्य माप्रदर्शनायंशुचमधौ प्रकृतय इति । अत्रापि वाक्यान्तैरेकाश्रयतं ब्रह्मा एकं वै सिद्धमिति भावः । एत इय यदा वि- रदते तदा ब्रह्मनि मुक्तो भवतीत्यर्थः । अभिध्यान आलम्बनस्यीलनम् । याजन योग तत्त्वमस्यः तत्त्वाविर्भावः सत्त्वा- र्कारः । अवयवभूतैः, अद्यभूतैः शरीरभूतैरित्यर्थः । स्मृति दर्शयति स्मृतिरपीति । एव प्रधानस्य प्रामाणिक बाट- त्परत्वेन श्वास्थानमनुरयसमि युक्तम् । ततः किं त्स् ६-२-स्मादि त । प्रकृत्यादय इत्यादिशब्देन ब्रह्मादिशब्दे । विषयादिक दर्शयति श्रैतन्ति प्रकृतेरेव कर्तृवप्रतीतिजनकवाक्यजत विषयः क्लृप्तं न सृष्टमानपरस्वा-स्वाग्दा दृष्टयः श्रवताश्रव- ' अजामेवाम् ' इति मन्त्रेण अजाशब्दो योगिकः किमज्जा म्बप्रकृतिपरः ? उक्तं ब्रह्मात्मकप्रकृति- पर इति विचारः । अजाशब्दस्युत्तमानशब्दो किमजापास्यत्-भ्येण सृष्टवमयगन्तः नेति तैत्तिरीयके ' अजामेवाम् ' इति मन्त्रे प्रविदमाया अजायाः किं योतिदपक्मायमिदं । नेति, किमजा वन्त्योतिदपक्माये विकल्पते नेति, यदा विक

श्रीभाष्यम्

धृत्ये 'अजामेकां लोहितशुक्लरूपणां दहीः प्रजारसृजमानां सरूपाः । अजोहेको जुपमाणो-
ऽनुशेते जहायेनां भुक्तभोगाम्जोऽन्यः' (श्व.४.५) इति । तत्र सरूपाः-- विंस्सिः मःप्रे
केवला तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते, उत ब्रह्मात्मिका इति । किं युक्तम् ? केवलेति । कुतः
'अजामेकाम्' (४.५) इत्यस्याः प्रदत्तेरकार्यत्वध्रुवणात्, 'दहीः प्रजारसृजमानां सरूपा'
(४.५) इति स्वातन्त्र्येण सरूपाणां वहीनां प्रजानां प्रवृत्त्वध्रुवणाच्च इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-- चमसवद्विशेषात्-न जायत इत्यजलजात्वात्प्रतिपादनात्-
न्त्रसिद्धाप्रह्लात्मकाजाग्रहणे विशेषाप्रतिपत्तेः; चमसवत् यथा 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्ववृध्नः'
(वृ.४.२.३) इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसस्य भक्षणसाधनत्वमात्रं चमसश्चन्देन प्रतीयत इति न ताद्य
न्मात्रेण चमसविशेषप्रतीतिः, यौगिकशब्दानामर्थप्रकरणादि विविनाऽर्थद्विदे पन्निश्चयायो-
गात् ; तत्र 'यथेदं तच्छिरः एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्ववृध्नः' (वृ.४.२.३) इत्यादिना वा-
च्यशेषेण शिरसश्चमसत्वनिश्चयः ;

श्रुतप्रकाशिका

२११

ध्वेने, नेति यदा विरुध्येते तथा तैत्तिरीयकमन्त्रसिद्धाया अजाया ज्योतिरुपमात्वाभावेन तदैकार्यात् अजां सृजमा-
नामिति पदये स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वावगमकत्वात् श्वेताश्वतरमन्त्रस्याजाशब्दोऽपि ब्रह्मान्तकत्वात्प्रवृत्तिपरः । यदा न
विरुध्येते तथा तैत्तिरीयकमन्त्रप्राध्याया अजाया ज्योतिरुपमात्वात् तदैकार्यात् अजां सृजमानामिति पदयोः स्वतन्त्रस्र
ष्टृत्वावगमकत्वाभावात् श्वेताश्वतरमन्त्रस्योऽजाशब्दोऽपि ब्रह्मान्तकत्वात्प्रवृत्तिपर इति । अजामिति । ब्रह्मात्मकत्वपक्षेऽजा वं
न सम्भूतिं तत्कार्यत्वात्प्रवृत्तगमादित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । 'सृजमानाम्' इति कर्तारि शान्त्, स्वतन्त्रः कर्ता अतो न
ब्रह्म परतन्त्रत्वमित्यर्थः ॥

एवंप्राप्तइति । अत्रापि कापिलत्र-त्रसिद्धप्रक्रिया निरस्यत इत्युक्तमस्य प्रतिशान्तावयमनुपपद्यत इति म वा हेतु
माह--नजायतइतीति । अथवा नजायत इतीत्यादिना हेतुपद विष्णुपन् 'चमसवत्' इति सौत्रपदं प्रतिशान्ता
मन्यमानः तेन हेतुपदस्यान्वय दर्शयति चमसवदिति । विशेषाप्रतीतेरित्यन्त हेतुपदव्याख्यानम् । अवयवश्चतयाऽजा
त्वात्प्रतिपादनेन विशेषाप्रतीतिश्चमसवदिति । वाक्यान्तरमन्त्रेण विशेषतो निर्णेतुमशक्या भवतीत्यर्थः तदेव विष्णुणेति
यथावागिति । अस्य यथाशब्दस्य तथात्रापीति भाष्येणान्वयः । चमसशब्दार्थे विशदयति भक्षणसाधनत्वमात्र
मिति । चमसोऽनेनेति चमसशब्दव्युत्पत्तिरिति भावः ; माघशब्देन विशेषव्यावृत्तिः इति शब्दो हेतुपरः, दिग्घटनी
त्यभागादित्यर्थः, विशेषप्रतीत्यभावे चमसस्थाघर्म्यहेतुत्वात्तथा व्याख्यातः 'चमसवत्' इत्यनेन अर्थसिद्ध दृष्टान्तदार्ष्टी
मिकसाधारणाकार हेतु दृष्टान्तोपवादकत्वेन दर्शयति यौगिकशब्दानामिति । साधारणमन्त्रवचनार्थे बोधयत् । यौगिकश-
ब्दानामित्यभिप्रायः, तेनासाधारणवचनार्थे बोधकत्वमिदं दृष्टान्तव्यावृत्तिः, अर्थः चमसस्य मन्त्रेण आदिशब्दः स्यावय-
वविशेषादितिपरः विशेषनिश्चयायोगादित्यस्य पूर्ववाच्येनाऽवयवः, अवयवश्चतयेः साधनमात्रप्रत्यायकत्वात्पर्यप्रकरणादि-
विधिना विशेषनिश्चयायोगात् चमसशब्देन यथा न चमसविशेषप्रतीरित्यर्थः ॥

ननु यथा चमसविशेषो वाक्यशेषावसेयः, तद्ब्रह्मविशेषोऽपि हेतुन्तरण निरुद्धं भवत्यत इति शब्दार्था परपक्षे
उपनिश्चयस्याशक्यता दर्शयितुं स्वपक्षे विशेषनिश्चयप्रकारमाह--तत्र यथेदं तच्छिरइति । यथा इति श्रुतिपदम् ।

थीभाष्यम्

तथाऽत्राप्यर्थप्रकरणादिभिरेवाजा निर्णेतव्या ; नचात्र तन्त्रसिद्धाजामग्रहणहेतवोऽर्थप्रकरणादयो दृश्यन्ते ; नचास्यास्स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते, ' बद्धीःप्रजासृजम नाम् ' इति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतिः । अतोऽनेन मन्त्रेण नाग्रह्यात्मिकाऽजाऽभिधीयते ॥

ब्रह्मात्मकाजामग्रहण एव विशेषहेतुरस्तीत्याह—

सू—९ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके (१.४.९)

तुशब्दोऽवधारणार्थः ; ज्योतिरूपक्रमैवैवाऽजा ; ज्योतिः ब्रह्म ' तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः ' (बृ.६.४.१६) ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' (छां.३.१३.७) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । ज्योतिरूपक्रमा ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः । तथाह्यधीयत एके । हीति हेतौ, यस्यादस्या अजाया ब्रह्म कारणिकत्वमेके शाखिनः तैत्तरीया अधीयते ' अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्यजन्तोः '[तै.नारायण.१२] इति हृदयगुहायामुपास्यत्वेन सद्भिहितं ब्रह्माभिधाय ' सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ' इत्यादिना सर्वेषां लोफानां ब्रह्मादीनां च तत उत्पत्तिमभिधाय सर्वकारणीभूताऽजा तत उत्पन्नाऽभिधीयते ' अजामेकां लोहितशुक्लान्णां यद्दीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजोहेको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति । सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत उत्पत्त्या

सुतप्रकाशिका

दृष्टान्ते दर्शितस्य न्यायस्य दार्ष्टान्तिकेऽप्यवर्जनीयत्वमाह—तथात्रापीति । यथा ' अर्धाग्निम्लश्चमसः ' इति मन्त्रे न चमसविशेषप्रतीतिः, तत्र विशेषनिश्चयश्च निश्चायकवाक्यान्तराधीनः तथाऽत्रापि निश्चायकान्तरेण अजाविशेषनिश्चयः कार्य इत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—नचात्रेति । ' सृजमानाम् ' इति स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वप्रतीतिविशेषनिश्चायिकेत्यथाह—नचास्या इति । स्वातन्त्र्येण ईश्वराधिष्ठितत्वमन्तरेणेत्यर्थः । स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतिरिति । स्वर्धापाराश्रय बलक्षणं स्वातन्त्र्यमेव प्रत्ययवाच्य, नचपरमैर्यैःवरूपमिति मात्रशब्दाभिप्रायः । रथो ग-छतीत्यत्र कर्तृत्वस्यो हे स्वर्धापाराश्रय य रूपस्वातन्त्र्य रथस्यानगमयति, नचपरमैर्यैः अपरमैर्यैःबलक्षणस्वातन्त्र्यप्रतीत्यनुपगमेऽपि तादृशस्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं किं प्रकृत्याश्रयम् उताजामा-दवाच्यप्रकृतित्वाश्रयब्रह्माश्रयमिति विषये प्रकृतिमात्राश्रयमिति निश्चायकाभावश्च मात्रशब्दान्निप्रेतः। यदि ब्रह्मात्मकत्वं प्रामाणिकत्वात् तदानीमिह प्रतीयमान स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं इति तद्वत्तया ब्रह्मात्माविशेषित्वात्

उत्तरस्रष्टृत्ववतारयति—ब्रह्मात्मिकेति ।

सू-९ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके [१-४-९]

तुशब्दस्य पदार्थावतन्त्रेण ह्युदासाय व्याचष्टे तुशब्दइति । इतरोत्तरार्थदायकस्य सुतिप्रसिद्धदनुशेषेन व्याचष्टे, ज्योतिर्मन्त्रेति । तदेव दर्शयति तदेवाइति । ब्रह्मकारणत्वपरतां प्रकथेण दर्शयति । अणोरणीयानिति । नोदि अजामेकाम् ' इत्यादिमन्त्रेण उत्पत्तिः प्रतीयत इत्यत्राह—सर्वस्येति । यथा ' इदोदजति धर्षियंजति दनुत्पातं जति ' इत्यादिब्रह्मात्मकत्वेऽपि ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादिब्रह्मकारणत्वत्वात् तद्वत्त्वं निश्चयते ह्यस्रष्टृत्वप्रकरणस्यानुश्रुतित्वादेवत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे न स्रष्टृत्वव्यति, स्रष्टृत्वप्रकरणस्य पूर्वमेवविशेष्यता, अत्र—

भीमाप्यम्

तदात्मकव्योपदेशे प्रक्रियमाणेऽभिधीयमानत्वात्प्राणसमुद्रपदंताद्विद्यदेयाऽप्यजा यद्दीनां सरुणां प्रजातां स्रष्टी कर्मवश्येनाऽत्मना भुज्यमाना अन्येन विद्युत्पात्मना त्यज्यमाना च ब्रह्मण उत्पन्ना ब्रह्मात्मिकाऽयगन्तध्येत्यर्थः । अतो चापदेशेपाद्यसृष्टिदोषवच्छ्वागन्तरीयादेतत्सरुपात्प्रत्यभिज्ञायमानार्थाद्दोषयाप्रियमिताऽजा ब्रह्मात्मिकेति विधीयते । इहापि प्रकरणोपक्रमे ' किं कारणं ब्रह्म ' (श्वे.१.१) इत्यारभ्य ' ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढम् ' (१.३) इति परब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अवगतेः, उपरिष्ठाच्च ' अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्नान्यो मायया सन्निरुद्धः ' (४.९) ' मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' ' यो योनियोनिमघितिष्टत्येकः ' (४.१०, ११) इति च तस्या एव प्रतीतेर्नास्मिन्मन्त्रे तन्त्रसिद्धस्य तन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिगन्धः ॥

कथं तर्हि ज्योतिरुपक्रमाया लोहितशुक्लरूपरूपाया अस्याः प्रकृतेरजात्वम् अजाया कथं ज्योतिरुपक्रमात्त्वमित्यत्राह—

सू—१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः (१-४-१०)

प्रसक्ताशङ्का निवृत्त्यर्थंशब्दन्तः । अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च न विरुद्धयते ; कुतः ? कल्पनोपदेशात् । कल्पनं पलति. सृष्टिः ; जगत्सृष्ट्युपदेशात् पलति. इत्यर्थः ।

श्रुतप्रकाशिता

' जहात्येनां मुक्तमेगामजोऽन्यः ' इत्युक्तस्य ' मुक्तस्योत्पत्त्यनुपपत्तेर्भेदत्राह—दह्नीनामिति । न सृष्टिप्रकरणविच्छेद इत्यर्थः, ' यस्माज्जाता नपरा नैव किंच नास ' इत्युत्तरवापि सृष्ट्यनुवृत्तेरितिचार्थासिद्धम् । सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत् उत्पत्त्या तदा मकत्वोपदेश प्रक्रियमाण इति श्रुतम् । मुक्तात्मकीर्तनेतद्वेदे ७० ७१, ७२ सृष्टिप्रकरणविच्छेदात् यथा ब्रह्मात्मकीर्तनमित्यभिप्रेत्याह—कर्मवश्येनात्मना भुज्यमानाऽन्येन विद्युत्पात्मना त्यज्यमानाचेति । एवं तन्त्रसिद्धाजावविरोधिज्योतिरुपक्रमात्वं शास्त्रान्तरे दर्शितम् । अथ ' सृजमानाम् ' इति पदप्रतीत्यात्त्वात्तत्रविरोधि ब्रह्मात्मकत्व स्वकरणे दर्शयति । इहापीति । शक्तिरूपायाः, अगुणविच्छेदविशेषणरूपायाः कार्यावयवोपपृथग्विरुद्धविशेषणहि शक्तिः । योनिं जगद्योनिभूता प्रकृतिमित्यर्थः तस्या एव ब्रह्मात्मिकाया एव स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिगन्ध इति । न केवलं शास्त्रान्तरेकार्यात् स्वकरणेण ब्रह्मात्मकवाच्यमादिति भावः ॥

उत्तरवृत्तशङ्कामाह—कथं तर्हि । लोहितशुक्लरूपकारा वहि कार्यावस्थायामुपपद्यते, तदानीं ज्योतिरुपक्रमात्त्वाङ्गीकारे अजात्वात्पत्तिः, अजात्वे ज्योतिरुपक्रमात्त्वात्पत्तिरित्यर्थः—

सू—१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः [१.४.१०]

प्रसक्तेति । चरुवर्ध इत्यर्थः । अविरोधशब्दाद्यंमाह—अस्या इति । अस्मिन् ब्रह्मावरोधपरत्वमुदाहाय कल्पनशब्दस्य सृष्टिवाचित्वेन चातोऽसृष्टिवाचित्वेन दर्शयति कल्पनं पलतिरिति । पलतिशब्द विशदयति सृष्टिरिति । वल्लभ शिल इत्यादिप्रयोगो लोकसिद्ध इति मन्वा श्रौतप्रयोगं दर्शयति—

श्रीभाष्यम्

यथा 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ते.नारा १.१३) इति कल्पने ऋषिः । अत्रापि 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' [४.९] इति जगत्सृष्टिर्वादिश्यते । स्वैनाविभक्ता वस्मात्सूक्ष्मावस्थात्कारणान्मायी सर्वेश्वरस्सर्वे जगत्सृजत इत्यर्थः । अनेन कल्पनोपदेशो-नास्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणावस्थाद्वयान्वयोऽवगम्यते । सा हि प्रलयदेशीया ब्रह्मता-पन्ना अविभक्तनामरूपा सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते, ऋषिप्रेक्षायां तद्भूतसत्त्वादिगुणा विभक्त नामरूपाऽव्यक्तादिशब्दाचया तेजोवन्नानिरूपेण च परिणता लोहितद्रुक्कृष्णवारा विवि-तिष्ठते । अतः कारणावस्थाऽजा, कार्यावस्था ज्योतिरूपप्रमेति न विरोधः । मध्वादिष्वत् यथेश्वरेणादित्यस्य कारणावस्थायामेवस्थेवावस्थितस्य कार्यावस्थायामुच्यते इत्यस्मात्प्र-तिपाद्यकर्मनिष्पाद्यरसाश्रयतया वस्मादिप्रेषितामोच्यते मधुसूक्तकल्पनसूक्तशक्तमयक-ल्पनं च न विरुध्यते । तदुक्तं मधुविद्यायाम् 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छां.३.११) इत्यारभ्य 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' (३.११.१) इत्य-न्तेन, एकल एकस्वभावात् । अतोऽनेन मन्त्रेण ब्रह्मात्मिकाऽज्ञेयान्मिधीयते, न कापिलतन्त्र-सिद्धेति सिद्धम् ॥

अन्येऽस्मिन्मन्त्रे तेजोब्रह्मलक्षणाऽज्ञेयान्मिधीयत इति ब्रूते । ते प्रष्टव्या-किं तेजो-वन्नान्येव तेजोवन्नान्मिहोऽज्ञेया, उत तेजोवन्नरूप ब्रह्मैव, किं वा तेजोवन्नकारणभूता-काचित्-इति । प्रथमे कल्पे तेजोवन्नानामनेकत्वात् 'अजामेकाम्' इति विरुध्यते ।

श्रुतप्रकाशिका

यथेति । 'प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त' इत्यादिमृत्तिप्रयोगश्च प्रसिद्ध । अतो ज्योतिः कल्पनज्ञा-टी वैदिकशब्द-निर्देशानुसारिणी । तथा निर्देशश्च मुनिसमाधि 'सप्तसादाद्ध्युपदेशात्' 'सप्तानो ज्योतिषा' इत्यादिपुष्टो-नात् अजाव्यवतिरूपमात्वयारविरोधासिद्धे दहयति । अनेनेति । अवस्थाद्वय विधुर्गति साहीति । ब्रह्मताऽप्या-कारणावस्थब्रह्मताऽप्या ॥

ननु कथं प्रकृतेर्ब्रह्मतापत्तिः, नह्यन्यद्व्ययं द्रव्यान्तरं भवति । कल्पे नीतं केषलप्रकृतेर्ब्रह्मतापत्तिर्विहिता, किंतु प्रकृ-तिशरीरकब्रह्मणः कारणावस्था प्राप्तिः । भाष्यं प्रकृत्युपस्थापकं सेति पदहि वारण्यं ते कारणावस्थ ब्रह्मैव प्रकृतिशब्देना-मिधीयत ब्रह्मव्यतिरिक्तवत् व-तराभावादिति प्रकृत्यधिकरणे चक्ष्यमाणं वात् । कार्यावस्था ज्योतिरूपप्रमेति । कार्याऽ-वस्थाऽजाशरीरक ब्रह्म कारणमित्यर्थः । सूत्रेण च व्याप्तेरिति । तदप्यस्तमधुसूक्तकल्पनानि तदभेदकारित्वेण । वस्माद्वयनं यथोपपन्नं तथाऽजाव्यवतिरूपप्रमात्वे अवस्थानेन प्रकृत्याख्येकमिष्यवदित्यर्थः । एतस्य ईश्वरेणैकस्य-अनेमकनामरूपेत्यर्थः — 'ज्योतिरूपक्रमेत्यादि सूत्रद्वयस्य पराक्षमथ निराक्षिप्तसूत्रं प्रथमस्य सूत्रस्याप्येवमप्यति, अन्येत्येति । दूरयित्वा विकल्पयति किमिति । अथा वनं परिकल्पयमानं वस्तु किं तर्हि ऽन्ता यत्स्य । अजावैक्य-सिद्धयर्थं ब्रह्मकारणवादानुगुण्यार्थं च ब्रह्मानुबन्धि-वनं मध्यमं शिरा दर्शितम् । तेजोऽवन्नरूपं तेजोऽवन्नरूपस्य ब्रह्म कि-मक-लागत्वेन कल्प्य इत्यर्थः । तेजोऽवन्नकारणभूता काचित् इति । तथा ब्रह्मतावन्नो-दन्तु, उचितताकारणभूता का-चित्केकात्रार्थेन किं रूपेत्यर्थः । प्रथमं शिरा दूरयति प्रथमं ह्यत् । एकं विरोधपरिहारात्सूत्रात्—

धीमाप्यम्

न च वाच्यं त्रैजोऽत्रागमनेऽपि त्रिवृत्करणैकतापत्तिरिति । त्रिवृत्करणेऽपि बहुवृत्त्या नपगमात्, ' इमास्त्रिचो वेचताः ' [छां.६.३.२] ' तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तैकैकं करवाणि ' (६.३.३) इति प्रत्येकं त्रिवृत्करणोपदेशात् । द्वितीयः कल्पो विकल्प्यः किं तेजोवद्यत्वेण विकृतं ब्रह्मेवाजा एवाः किं वा स्वरूपेणावस्थितमधिष्ठितमिति । प्रथमः कल्पो बहुवृत्त्यापाया एव निरस्तः । द्वितीयेऽपि ' लोहितशुक्लवृष्णाम् ' (भ्य.४.५) इति विरुध्यते । स्वरूपेणावस्थितं ब्रह्म तेजोऽद्यत्वेणमिति यदनुमपि नशक्यते । तृतीये कल्पेऽप्यजाशब्देन तेजोऽद्यत्वात् निर्दिश्य तन्तत्कारणादस्योपस्थापनीयेत्यास्थेयम् । ततो चरमजाशब्देन तेजोवद्यत्वात् कारणावस्थायाः श्रुतिसिद्ध्यायाऽप्याभिधानम् । यत्पुनरस्या प्रकृतेरजाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यते इति ; तदप्यमद्गतं, निष्प्रयोजनत्वात् । यथा ' आत्मानं यदि न विद्धि ' (कठ.१.३.३) इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्त्युपायतास्यापनाय शरीरादिषु रथादिकरणं क्रियते ; यथा चादित्ये वस्वादीनां भोग्यत्वरूपापनाय मधुपचकल्पनं क्रियते ; तद्ब्रह्मणां प्रकृतौ छागत्वपरिकल्पनं क्वोपयुज्यते ; न केवलमुपयोगाभाव एव, विरोधश्च ; कृत्स्नजगत्कारणभूतायाः स्वस्तिप्रनादिकात्संज्ञानां सर्वेषामेव चेतनानां निरस्तिसुख-

श्रुतप्रकाशिका

न च वाच्यमिति । कुत इत्यत्राह-त्रिवृत्करणे-पीति । बहु वानपगममुपपादयति इमा इति । न समुदायैक व अपि तु समुदायप्रवमेवैत्यर्थः । द्वितीय शिरो विकल्पयति विमिति । तत्र उच्यते ब्रह्मणा विकाराः किमजाशब्देनोच्यते—उत्तं स्वरूपमिति विकल्पप्र-यार्थम् । प्रथमे शिरसि अथ बहु वादेक वविरोधमह-प्रथम इति । मध्यमे शिरसि द्वितीय कल्प दूषयति द्वितीयेऽपीति । ब्रह्मत्वकल्पे लाहन्तशुक्लवृष्णा याभावात् श्रुत्यस्वारस्यमित्यर्थः । तेजोऽब्रह्मादिसर्वा एकस्य ब्रह्मणः किं नोपपद्यत इत्यत्राह—स्वरूपेणीति ॥

२. यदा सूत्रस्वारस्यमप्याह-स्वरूपेणीति । ' ज्योतिरुप्रक्रमे ' इति हि सौत्रपदम् ज्योतिरुप्रक्रमशब्दस्तेजोऽन्नवाची-ति हि तेषां स्थातम् । न हि ब्रह्मस्वरूपं तेजोऽब्रह्मशब्दवाच्यम् अत्र सूत्रास्वारस्यमित्यर्थः । तेजोऽब्रह्मत्वात्त्वाविशिष्टं ब्रह्म अजाशब्दवाच्यमितिपक्षे किमस्यविशिष्टः सद्भारक अद्भारक वा अद्भारक वे लाहितशुक्लवृष्णा वादिरेव ' अरस्तु लोहितम् ' इति श्रुतेः । सद्भारकत्वे अस्य पक्ष एव परिग्रहतिरस्यात् इति विकल्पपरिहारयोः स्पष्टं वाचकत्वात्तिः । प्रथम विकल्पितशिरस्ये तृतीय शिरो दूषयति तृतीय इति । लोहितशुक्लवृष्णा वाजा वैकल्यविद्वयर्थमय पक्षशक्तितः । तत्र दूषणमुच्यते अजाशब्देनेति । तेजोऽब्रह्मनाममात्रकल्प अजाशब्दस्य तेजोऽब्रह्मपरत्परामोष्य तेन तत्कारणस्य लक्षणयोपस्थापनादपि मुख्यवृत्त्या कारणप्रतापादनपरत्वाश्रयण युक्तमित्यर्थः, ' कल्पनोपदेशात् ' इति सूत्रस्य परोक्तमर्थे दूषयति यत्पुनरस्यादिति । सर्वत्र रुदितोऽन्यवशक्त्या वा प्रतिपाद्यमानमुख्यायं परिग्रहस्वतः प्रातः, गौणायं परिग्रहस्तु मुख्यायां तु परत्वात् क्रियते । तत्रोचित्यात्तिशयलाभोऽनेकपदमुख्यार्थं यथिद्धिश्च प्रयोजनम् । तत्र मुख्यायं तु परत्वाभावः प्रदर्शितः, अजाव्ययोरित्युक्तमात्रवयोरस्याभेदेनाविरोधोच्यते । अतोऽर्थाचित्यलामरूपप्रयोजनभाव दूषणमाह—निष्प्रयोजनत्वादिति । प्रयोजनाभावस्य दूषणं वशापनाय कल्पनस्य प्रयोजनसिद्धयर्थता दर्शयति यथाऽस्मानमिति । विरोध दर्शयति कृत्स्नेति ।

श्रीभाष्यम्

दुःखोपभोगापवर्गसाधनभूतायाः अचेतनायाः अल्पप्रजासर्गकरागन्तुकसङ्गमचेतनविशेषकरूपाल्पप्रयोजनसाधनस्वपरित्यागाद्हेतुभूतस्वसंबन्धिपरित्यागसमर्थचेतनविशेषरूपच्छागस्वभावख्यापनाय तद्रूपन्वयकल्पनं विरुद्धमेव । ‘अजामिकाम्’ ‘अजोहोक्तः’ (कठ.१.३३) ‘अजोऽन्यः’ इत्यत्राज्ञानादस्य विरूपार्थकल्पनं च न शोभनम् । सर्वत्र छागत्वं परिकल्प्यत इति चेत् ‘जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः [१.३.३] इति विदुष आत्यन्तिकप्रकृतिपरित्यागं कुर्वतोऽनेनवाऽन्येन वा पुनरपि संबन्धयोग्यच्छागत्वपरिकल्पनमत्यन्तविरुद्धम् ॥

इति चमसाधिकरणम्

श्रुतप्रकाशिका

एत्ररूपेति । दुःखादिरेव प्रयोजनमित्यर्थं अचेतनाया इत्यनेन स्वसंबन्धिपरित्यागासामर्थ्ये सिद्धमिति त प्रसन्नोपाकारिमाह—स्वसम्बन्धीति । परिमितकार्यकरत्वादित्र विशेष उक्तः । पूर्वाण्तरमाह—अजामिति । अर्थैकरूप्य शङ्कते—सर्वत्रेति । तत्र विशेषान्तरमाह—जहातीति । एवमर्थोचित्यलामरूपप्रयोजनाभावो दर्शितः । सर्वत्र छागत्वपरिकल्पनशङ्कोपन्यासेनेवानेकपदान्तरश्रुत्यर्थवसिद्धिरूपप्रयोजनाभावश्च पलितः । एव हेत्वभावात् प्रयोजनाभावाच्च छागत्वपरिकल्पनं व्युदस्तम् ॥

ननु नात्र विशेषः कार्यकारित्वप्रयोजनसाधनमचेतनसङ्गादिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नहि दृष्टान्तगतसर्वेषामाणां विवक्षानियमोऽस्ति तथासति सर्वत्र दृष्टान्तोपन्यासभङ्गप्रसङ्गात् ‘गौरनाद्यन्तवती’ ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यादिषु च प्रकृत्यादिगोवादिपरिकल्पनं दृश्यते, तच्च सर्वथा साधर्म्यविवक्षाया न घटत इति । उच्यते—‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यत्र पृथगेव रूप्यकवाचिपदभ्रवणात् रूपकानङ्गीकारे रूपवाचिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् येन कारणेन साधर्म्यं योग्यं प्राप्नुयाथादिरूपं तदाकारमात्रं तत्र विवक्षितमिति निश्चितं प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं ‘अजामिकाम्’ इति वाक्ये तु रूप्यकवाचिपदद्रव्याभ्रवणात् अर्थोचित्य नावगम्यते, तेन गौणवृत्त्यनङ्गीकारोऽपि नवैयर्थ्यम् ‘गौरनाद्यन्तवती’ इत्यत्र रूप्यवाचिपदाभ्रवणात् अज्ञातशब्दोदात्तस्यावयवज्ञातया प्रकृत्युपस्थापनासामर्थ्याच्च गत्यभावाद्गौणवृत्तिसंभिता ‘अनाद्यन्तवती’ ‘सर्वकामदुष्टे’ इत्याद्युक्तिविशेषेण भ्रवणादर्थोक्तिमवगम्यते । अज्ञातशब्दे तु तथा गत्यन्तराभावः, उचितावयवार्थसंभवात् । उचितविशेषण च रूढिरिन्द्राऽज्ञानावर्तकं न भ्रूयते पुल्लिङ्गाज्ञातव्योश्चामुख्यत्वं ‘वह्नी प्रजाः’ इत्यादपदानां सङ्कोशाश्च विफलः । अतः प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहारपदान्तरस्वारस्यार्थोचित्यसङ्गावाहकत्वरूपवैयर्थ्यात् ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यादिवद्रूपणपरत्वमनुष्ठम् । कार्यकारित्वाद्यर्थमात्रविवक्षायामर्थविशेषाभावो यत्तच्च, सचेत्पृथगेव दृश्यते तदा गौणवृत्तिपरिग्रहो निःफलः वास्तुपन्नः । एव परोक्तस्य ‘उद्योतिरूपप्रमे’ इत्यादिवृत्तार्थस्य एकशब्दाधिर्विशेष उक्तः, ‘कल्पनोपदेशात्’ इति सूत्रस्याज्ञानादस्वारस्य दूषणतयोऽस्तम् । यद्यपि उद्योतिरूपप्रमादादेन तैलः प्रयुक्तश्च, कल्पनशब्देनार्त्तसंज्ञादोषेण च परोक्तस्य सूत्राश्रयानुगमिष्ये प्रतीयते, तथाऽप्यनुपपत्तिपराहतम् । असदुक्तार्थं तु वैदिकनिर्देशसमाधिना स्वरसंयवन, भेदं भिदा ‘चमस्यद्विविशेषात्’ इति सूत्र परस्वास्वरस्य चमसशब्दस्य योगिकत्वात् रुडाहोपरसामायाश्च ॥

इति चमसाधिकरणम्

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N.B—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below :

Date	Date	Date
12 JUL 1974		
2 JUL 1987		

BL 13

BHAVAN'S LIBRARY

Call No Sa 1 V 2 | RAM | SUD | 48566

Title Sri Bhashya
Vol II

Author Sri Ramanuja

This book is issued only for one week till _____

To be issued after _____

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	
---------------	---------------	---------------	--

12 Jun 1971

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7